

મુદક અને પ્રકાશક
જીવણુ ગણાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, સન ૧૯૩૬, પ્રત ૫૦૦૦
આવૃત્તિ બીજી, સન ૧૯૩૭, પ્રત ૫૦૦૦
પુનર્મુદ્રણ, સન ૧૯૪૪, પ્રત ૨૨૦૦

ઉપોદ્ધાત

પડિત જવાહરલાલ નેહરુનું પુસ્તક ગુજરાતીમાં હું ઉતારવાનો છું એવી ખબર પડતાની સાથે મારી પાસે બે દીકરીઓ આવી એક, મિત્રોની—જેમને મન એમ હતું કે એ પુસ્તકમાં તો ગાંધીજીની વિરુદ્ધ પ્રચાર ભરેલો છે, એ પ્રચારમાં મારે મદદ શા સારું કરવી? ખીલ, સમાજવાદી તરીકે એળખાવનારા કેટલાક સત્જનોની—જેમને મારે દહેશત હતી કે ગાંધીજીની સાથે પડ્યોપાડ્યો રહેનારો હું કદાચ મારા વિચારોથી મારા સાધાન્તરને પણ રગી દઈશ, અને 'ગાંધીવાદ'ની સામે કરેલા ધુવડ પડનારને મોળો પાડી દઈશ અને દીકાની બે અવગણના કરી, પડિત જવાહરલાલે પોતે ખીલ દીકાની અવગણના કરવાનું મને ઉત્તેજન આપ્યું, અને પરિણામે અંગ્રેજી ન ભણનાર ગુજરાતી આલમ આગળ આ સાધાન્તર રજૂ થાય છે એ સાધાન્તર કરવું એ મારે મન એક માનસર્યો લઢાવો હતો, એમાં ન્યૂનતાઓ ભરી છે એ હું જાણું છું, છતાં એમાં મેં મારા કામથી ભરેલા સમયના કેટલાય કલાકો અનન્ય નિઃશર્મા પ્રેમથી ખચ્યાં છે એટલું વાચક અવશ્ય જાણે.

પડિત જવાહરલાલનું પુસ્તક નથી ગાંધીજીની વિરુદ્ધ પ્રચાર, કે નથી 'ગાંધીવાદ'ની સામે પહકાર પ્રસંગે પ્રસંગે ગાંધીજીના જીવન અને વિચારનું પૃથક્કરણ કરતા જવાહરલાલે ગાંધીજીને ઊભરાતા પ્રેમથી ભરેલી અને શુદ્ધ બક્ષિથી ભરેલી જે અજલિ આપી છે, તેની બરાબરી પણ કરવાની કોઈ ગાંધીજીના અનુયાયી કે બંદાની મગદૂર નથી, એમ મારું હૃદય સાક્ષી પૂરે છે એ અજલિઓથી આ દેશની તેમ જ દેશ બહારની આગમને ગાંધીજીને જાણવામાં અતિશય સાદાશ્વ ધરી પણ સાદાશ્વ તે એટલી જ ગાંધીજીના વિચાર, કૃત્યો અને કાર્યપ્રણાલીની દીકાથી પણ યવાની છે એ વિશે મને સંકા નથી આ દીકા આકરી છે, વ્યાક ક્યાક અમર્યાદી રીતે ધરવી છે, પણ એ નથી ગાંધીજીની વિરુદ્ધ પ્રચાર કે નથી 'ગાંધીવાદ'ની સામે પહકાર એ દીકાની માહત્ત રહેલા લેખક હેતુ અને મહાનુભાવ નિખાવસતાની મ્દર ગાંધીજી પોતે જ નેટવી ધરે તેવી જાગ્યે જ કોઈ કરશે, જ્યકે એના ગાંધીજી શૂન્યા છે ન્યારે બે વરસ લગર ગાંધીજી મહાસત્તાના પ્રત્યક્ષ કાર્યક્રમમાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે નિવૃત્ત થવાના કારણોમાં એક કારણ તો એ હતું કે એમના અનુયાયીઓ કહેવડાવનારાઓમાં

ધણા વિચાર કર્યા વિના એમનું માની લે છે, એમની સાથે કષ્ટતા નથી મને લાગે છે કે ગાંધીજીના વિચાર અને ગાંધીજીની દ્વિવક્ત્રી સમજવામાં પડિત જવાહરલાલે પોતાની દીકાથી અમોનો ફાળો આપ્યો છે એમાં દેરાની જ નહિ પણ 'ગાંધીવાદ' જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો 'ગાંધીવાદ'ની પણ એવા જ થઈ છે એ દીકા તો ધણાય કરે છે એ કોણ નથી બાળતું? પણ તે દીકા આપવા બાવથી, ધમરાથી અને નિખાલસતાથી કરવાની ખીજ કોઈની શક્તિ નથી એ સ્પષ્ટ છે અને ગાંધીજીની અમોથી વસ્તુઓ એમ દીકાની ટકોરથી વધી પડે એવી કાચી ઇમારતો છે કે? ને હોય તો વટવી જ નેઈએ, ને એમાં કશું નહર દરો, કરો પ્રાણ દરો તો તે એ દીકામાંથી વધારે બગ અને પોપણ મેળવશે ગાંધીજીએ પોતે આ વસ્તુ પોતાના એક તાબલેખમાં સરસ રીતે મૂકી હતી "સાચું છે કે પડિત જવાહરલાલ ખાદીમાં માનનારા છે પણ ધારો કે વધારે અસ્વાસ્થ્ય પડી ખાદીનો છત્થોક વિરોધ કરવાની એમને ફરજ લાગે તો શું ખાદીમજ્જો માથે દાઢ દઈને બેસશે? મને આશા છે કે ખાદી અને તેની શક્તિ વિરેના સોજ સોજ વર્ષના અનુભવ પછી આજે એવા ખાદીમજ્જો પડ્યા છે કે જેમની ખાદી વિરેની શ્રદ્ધા તેની ખૂણીના નાનપર્વક છે પણ ને એ શ્રદ્ધા એ લોકોએ મારી પાસેથી હજીની લીંબેલી દરો, તો તો એક પ્રસિદ્ધ વૃત્તવિવેચકે જે ભવિષ્ય બાખ્યું હતું તે સાચું પડ્યો કે મારા મરવાની સાથે ખાદી પણ મરશે, અને મારો અગ્નિદાહ કરવાને માટે ચૂરા થયેલા રેડિયાના લાકડા ઠીક મામ આવશે' આ ઉતારામાં 'ખાદી' ને બદલે મૂકો શબ્દ 'અદિસા,' 'સ ચામહ' કે ગાંધીજીને અમોથી એવી મમે તે વસ્તુ એની વિરુદ્ધ થતી દીકા પરને એ વસ્તુઓના બંજોની જે સાચી વૃત્તિ રહેવી નેઈએ એ સરસ ગીતે આ ઉદ્ગારોમાં આવેખાઈ છે અને જવાહરલાલ તો કોઈ પારકા દીકાકાર નથી, આપણા પોતાના દીકાકાર છે

હા પણ એ પુસ્તક ગાંધીજીના અનુયાયીઓ કહેવડાવવાનો દાવો કરનારાની સામે છુવડ પડકાર છે, એમાં શકા નથી. આ અનુયાયીઓ પડિત જવાહરલાલની ભાષામાં એવા છે કે જેમને "હિંમત કે ચારિત્રમળ કેળવવાનું તો ફર રહ્યું, ફર શરીર અને નિસ્તેજ દેખાવમાં જ સાધુતા રહેલી છે એવી મ્લેખના તેમના મનમાં ધર ધાલી બેરી." (પૃ ૭૮) 'તેમના અનુયાયી થવાનો દાવો કરનારામાંના ધણા લોકો વધ્ય શાંતિવાદીઓ, અથવા ટોર્સ્ટોપ્સનાઈ અપ્રતિકારીઓ અથવા કેવળ એક સંકુચિત પદના અનુયાયીઓ થઈ રહે છે, અને જીવન સાથે તેઓ સંપર્ક ખોઈ બેઠા છે અને ચાહુ સમાજરચનાને નિભાવી રાખવામાં જેમનો સ્વાર્થ છે અને જેઓ એ હેતુથી જ અદિસાનો આશ્રય લે છે તેવા અનેક લોકોને તેઓ પોતાની આત્મજાન્ય બેગા કરે છે" (પૃ. ૫૮૦) જેમને આ વર્ણન લાગુ પડતું હોય કે લાગુ પડતું લાગે, તેમણે આ

પડકાર ઝીલી લેવો જોઈએ એમાંનો આરોપ સિદ્ધ કરવાનો પડકાર કરીને નહિ પણ પોતાના જીવનથી તેને ખોટો ખાડીને

પણ જવાહરનાનની જીવનકથાનું મૂલ્ય ઉપર કહેલી ટીકા અને પડકારમાં જ સમાયલું નથી નિત્ય વિકાસનત જીવનના અસાધારણ વિકાસક્રમનો પોતાને મુખે કહેવાયેનો એ ઇતિહાસ છે આપણામાના કેટલા પોતાને વિષે આ ઉદ્દગાર કાઢી શકે એમ છે 'મારો વિકાસ યદી રહ્યો છે એવો આત્મ અનુભવ મને મળ્યા કર્યો છે, અને એ અનુભવ મને હજીયે થાય છે અને તે મારી પ્રવૃત્તિઓમાં અને પુસ્તકોના વાચનમાં રસ પૂરે છે, અને એક દરે જીવનને જીવવાયોગ્ય બતાવે છે' (૫ ૧૨૭) ૧૫ વર્ષની લલિત પછી આપણામાના ઘણા, ૪૬ વર્ષની હમ્મરે તો, ચાખીને દોષ મધ્યાની લાગણી અનુભવતા હોઈશું, આપણામાના ઘણામણ વિકાસનો અનુભવ જ ખોઈ એકા હોઈશું, નિત્ય નવીન વિકાસનો અનુભવ કરી રહેના એવા, હું તો બીજા એકલા ગાંધીજીને જ નાણુ છું. અને સાચે જ જગતમાં આમ સતત વિકાસનો અનુભવ કરનારે વ્યક્તિઓ વિરલ છે આ પુસ્તકમાં એ વિરલ વીરજીવનની કથા છે, યુવાવસ્થાથી જ વૈભવમાત્રને ફગાવી શૂન્યમાં મૂકનાર અનેક આઘાતોથી માથું લોહિયાળું મથા છતાં માથું આણુનમ રાખનાર બવકે માથું હાથમાં લઈને મૂકનાર ચૈદાના જીવનની કથા છે આ બરત્યક જીવન તો હજી અર્ધું થયું અને પરિણમે એઓ શાંતિથી કચ્ચારી શકે છે, "જીવનને એક અત્યંત રસમય સાહસરૂપે હું વધારે ને વધારે જોતો થયો છું, એમાં ધણુયે શીખવાનું છે, ધણુયે કરવાનું છે" આ જીવનમાથી ઉત્સાહ, કાર્યનિષ્ઠા અને આત્મમહિમાનની પ્રેરણા કોને મળ્યા વિના રહે ?

એ તો એ પુસ્તકની અસાધારણતા છે, પણ એટલી જ માત્ર એની ખૂબી નથી હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યની આક્રમક આકરી રીતે છતાં 'લાજવાબ' રીતે એમણે જેવી વહી વાચી છે તેવી કેટલાય વર્ષો મથા વચાવલી નાણી નથી કેટલાય અંગ્રેજો એ પુસ્તકથી અકિત થયા છે તેનું એકતુ કારણ એ નથી કે તેમની જ બાપાને તેમને અકિત કરે એવી શુભમતા અને ફરાજતાથી એક પરદેશીએ વાપરી છે, પણ તેમની કારકિર્દીને વિષેનું નર્મું પણ કેટલું સચ તેમના હૃદયસોસરું પેસી બધ અને તેમની બુદ્ધિમાં ડાઘરે એવી રીતે પરિવર્તિએ રબ્દ કર્યું છે અને અંગ્રેજોને વિષે ગમે તે કહીએ પણ એ વસ્તુની કદર કરવાની તેમની સમિત છે એટલું તો મ્હેણ જ પડશે આપણા સ્વાતંત્ર્યના મહાભારતના અનેક નાના મોટા વર્ણનો લખાયા છે પણ આટલું ઉદાત્ત આટલા જણીર ચિત્તનથી અને આત્મનિરીક્ષણથી બનેલું, આટલું તાદરા વર્ણન બીજા એકે નથી લખાયું એ પોતાને જ ઉદ્દેશીને લખાયું છે, એ સંપૂર્ણ ઇતિહાસ નથી, છતાં એ અપ્રતિમ છે આપણા પુણ્યસ્થાન, સુગૃહીતનામ મશક મ મહાજનો —

દર્શનમાટેના અજમલખાન, દેશનેષુ દારા, રત્નામી અદાનદ લલા લાજપતરાય,
 મોલાના મદમદઅલી, પતિ મોનીલાલજી, અને છેલ્લા છતા એડા અમર નદિ એવા
 મોરેશ સહર વિધથી — એ પુત્રકના પનામા આપી આગળ સજીવ મૂર્તિ સમા
 ખળ યાચ છે, એમને જાત્રે આખ આગળ જોઈને આપણે પ્રજ્ઞાએ છીએ આપણા
 કેટલાક રોગ — કામવાદ, અને દિ સામરી ત્રાસનીતિ — નુ એમનુ તરફરફી પૃથક્કરણ
 મદન ચિતન અને અભ્યાસને અતેઃ નમૂનો છે — આપણા જ છતા આપણને દે સનારા
 અને દર્શો દેનાર એને એમના આગળા કાયમ ચમચમરો કેટલુક એમનુ પૃથક્કરણ —
 દેશી રાજ્યની એકદમ સનાનુ કામવાદનુ, ત્રાસ અવાદનુ — બર્ક જેવા લેખકજી
 અમિત્રજીની અને રિનેકબરી રેલીની યાદ આપે છે ગાળનેજ પરિવદના દ જા કારસ્તાનોને
 અરી બેડા બેડા — જેલમા બેડા બેડા — જે કારસ્તાનોના અનત ભણકાના જેલમા
 જ્ઞાનથી એમજે ઉપાડા પાડ્યા છે અને આ બધા ઉપરાત એમના પુરુષસિદ્ધ વિજ્ઞા
 વિષેના અને યમદેવને જમ જેને લેવાનો લોભ ધર્યો હશે એવી વીરાગના પની વિષેના
 એમના પ્રેમભક્તિથી દષ્ટાવા કાળે નુ તો કહેતુ જ શું? વળી કયાક ક્યાં મુર્ખના
 વર્ણનમાથી વિરામ લઈ જ્યારે તેઓ પોતાના અતઃમા વાચકને રોકિયુ દ્યારે છે ત્યાર
 વાચક, પતિજીની મમે તેટલી મદતા જતા તેમની સાથે સહુદયતા અને સામ્ય
 અનુભવે છે, તેમના તરફ વદાવથી જિભરાય છે જુઓ યોગ નમૂના — આચાર્ય મિદવાણી
 નાશમા પકડાયા અને પોતે તેમના સાથી બદાર રહ્યા, ત્યારની એમની નનોવડિ
 જુઓ. “અપીત સરોતી નદી” જે તે સરોતીની જે તપાસ જઈને સહુદય જ
 અનેક મિત્રોને મારો વિચાર ન મર્યો અને મને રાખ્યો મિત્રોની સલાહનો મે આશ્વ
 લીયો, અને તે સલાહને મારી નળજાઈને ટાકવાનુ બદાનુ બનાવી. કાલુ, આખરે
 એટલુ તો સ્પષ્ટ જ છે કે હ નાશ ન મર્યો તે મારી નળજાઈને લીધે અને
 નાશા જેલમા પડા જવાની મારી અનિચ્છાને લીધે એક સાથીનો આવી રીતે
 ત્યાગ કરવા માટે મને હમેશા સારમ થઈ છે શૂરાતનના કલ્પા દહાપણની સહદ
 આપણે ધાની વાર માની લઈએ છીએ તેમ મે પણ કર્યું ” (૫ ૧૧૮) અને
 લાડીમારના અનુભવના સુરમરણીય રધમા પ્રકરણમા તેમજે આપેડો વિતાર માણુ ભૂલરો
 ‘ પડી એકાએક મે જોયુ કે રસ્તાની વચ્ચે હ એકલો જ લોકો છુ અને મારા
 સ્થાનથી થોડો અંતર ઉપર બધી દિશામા સ્વચ્ચ સેવકોને મારીને બોધબેગા કરતા
 પોનીસો દેખાતા હતા ચત્રવત્, વસ્ત જ નજરે ન ચગી ભડ તે માટે, હુ આસ્તેથી
 રસ્તાની બાજુ પર જવાનુ મન કરતો હતો પણ વળી હુ થોભ્યો અને મારા મનની
 સાથે દલીવ કરી અને છેવટે નિઃશ્વ કપોં કે આમ ખસી જવુ એ મારે માટે શોભારધ
 નથી આ બધા માનસિક વ્યાપારો થોડીક જ ફાણ આલ્યા હશે પરંતુ બે લાગણી

મને ૨૫૪ ૨૫૪ છે એક તો તે અવસરે મારા હૃદયમા ચાલેલું મધન, અને મારે રથાને અડગ રહેવાનો મારો નિશ્ચય — મારું નામદંના જેવું વર્તન ન સાખી રાકનાર અભિગાનનિત નિશ્ચય આમ છતાં શૌર્ય અને માચરતાની વચ્ચેની મર્યાદાની રેખા બહુ જ સૂક્ષ્મ હતી, અને હું કદાચ મદને બાહે નામદં ખસી જતી ગયો હોત . આ વખતનો માર લયાનક હતો આગલી સાંજે હું જે સાફ દૃષ્ટિ અને રિયર મગજ રાખી રાક્યો હતો તે હું જાળવી ન રાક્યો લાઠીના ફટકાઓથી હું અત્યે અધ જેવો બની ગયો અને વચ્ચે વચ્ચે મૂઠ રાપથી મારું હૃદય વ્યાકુળ થઈ જઈ હતું, અને સામે પ્રહાર કરવાની મારી ઈચ્છા બેતારાઈ આવતી સામે ડોકેતા પાલીસ અધિકારીને તેના ઘોડા પરથી ખેંચી પાડીને તેના પર જતે જ સવારી કરવા ચાલુ તો સહેલાઈથી કરી શકું એમ હું એવો પણ ખ્યાલ અને આભો, પરંતુ લાખા સમયના યદતર અને તાલીમ આખરે વિજયી નીવડ્યા, અને એકાદ ફટકાથી મારું માથું બચાવવાને માટે હાથ લકાવ્યો હતો તે સિવાય મેં એક હાથ મગ્ગો ન લગાડ્યો ” (પૃ ૧૮૩, ૧૮૬) અને કુણ્ણતામા સર્વોપગી એવો એક છેલ્લો લેવારો “ મારા ઘરડા માતૃશ્રી મૂળવાળા રસ્તા ઉપર લોહીચૂતા કેવા પડ્યા હશે એ વિચારથી મારું મગજ ઘેરાઈ ગયું અને હું ત્યાં હોત તો શું કરત એ જ વિચાર મને આવ્યા કર્યો મારી અહિં સાં કેટલી ટકી રહી હોત? મને લાગે છે કે બહુ ટકી ન હોત બાર બાર વરસ થયા જે પાઠ લખવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો તે, હું ધારું છું એ દૃશ્ય આગળ ભુલાઈ નત અને અગત કે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તેના કેવા શક્તિભો આવે તેની ચલતરી મેં ન કરી હોત ” (પૃ ૩૧૧)

આ પુસ્તકના અધ્યારાથી જે તાકાત અને શિક્ષણ મળે છે, જે તાજગી અને રૂઢિતિ અને ચિંતન મળે છે તે આપણા ઇતિહાસના કોઈ પણ અભ્યાસીને છાકચે પાલવે એમ નથી

ખજુ પડિત જવાહરલાલના પુસ્તકને પ્રશંસાની ઝીંટી વાલુ છે કે? એની સ્તુતિનો તો એક સ્તોત્રજતાકર બન્યો હશે અને મને લાગે છે કે પડિતજ પોતે એથી ચૂંચાતા હશે એટલે એમા વવારો ન મુંડું એમણે એક વાર મને કહેલું ‘ મને લેઈ સફડે’ એવાની સ્તુતિની એટલી કિંમત નથી જેટલી ટોચને આભૂષવરે આ કરેલા અવ લોકનની કિંમત છે’ એટલે હવે એ પુસ્તકનું એક અભ્યાસુની દૃષ્ટિએ, એક અદના સાધીની દૃષ્ટિએ અવસોકન કરવાની ઇચ્છા થાય છે

કદાચ સૌને ખબર ન હોય કે આ પુસ્તકનું મૂળ નામ ‘ જવાહરલાલ નેહરુ — એક આત્મકથા ’ ન હોય એ નામ તો પુસ્તકના અંગેજ પ્રગટકે આપેલું છે પડિતજે

પોતે વધારે સચમથી લખ્યું હોત? કદાચ વધારે સમગ્ર અને સમસાવથી પણ લખ્યું હોત એટલું કહેવું?

ગાંધીજીની હમ કર્મપરાયણતા અને આખા દેશની નાડ નાણવાની અપ્રતિમ શક્તિને એઓ વારંવાર અજલિ આપે છે, એટલું જ નહિ પણ એક સ્થાને કહે છે “લોકોને ઠનારી મૂકવાની શમિને લીધે તેઓ સર્વસામાન્ય માપોથી પર છે બીજાઓને ને માપો લાગુ પડે, તેથી એમને માપી કે મૂલવી સાકાય એમ નથી” (૫૫૮૦) અને આમ છતાં તેઓ એમને માપે છે અને મૂલવે છે પઠનાના સવિનય ભગ્ન ભંધ કરવાના કરાવથી એઓ અકાયા છે અને એક ‘સાથીની બનાવ કારણે’ કરેલા ગાંધીજીના નિર્ણયને તેઓ નિરૂંધે છે, ગાંધીજીના વિધાનને ‘અનાતિમય’ કહે છે પાછળથી એ નિર્ણયને માટે ગાંધીજીએ કરેલી દલીલો જ તેમનો પુણ્યપ્રકાશ બતાવે છે પોતાની વ્યાકુળતામાં ગાંધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ ભૂલી નય છે કોઈ પણ નિર્ણય કરતી વેળા હૃદયને ચીરીને તેમાં રહેલા તમામ ચહેને પ્રકટ કરવાની ગાંધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ સમજી શકતા નથી, તેઓ એમ માની લે છે કે સાથીની ભૂલ થઈ તેથી જ ગાંધીજીએ લડત સમેતી લેવાનો આખરી નિર્ણય કર્યો, ન્યારે સાથીની ભૂલ તો માત્ર એક સૂચક નિમિત્તરૂપ હતી, નિર્ણય તો દેશની પરિસ્થિતિના સંપૂર્ણ બાનને પરિણામે લેવાનો હતો જેવની એકાતતાની અકળામણમાં પડિતજ મર્યાદા બોળ ગીને જેલ બહાર કઢી ન વાપરત એવી ભાષા વાપરે છે

એક સ્થાને પોતે એક સત્ય સત્ય મૂકે છે “લાળા અનુભવથી હું શીખ્યો હતો કે જેલમાં મળતી યોગીયણી માહિતી પરથી કોઈ પરિસ્થિતિને ખ્યાલ કરવો શક્ય નથી,” (૫૫૪) પણ આ અનુભવને તેઓ અનેક વાર ટોકરે માટે છે અને જેલમાં બેઠાએકા બહારની ઘટનાઓને મૂલવે છે અને મૂલવતા મર્યાદા બોળતો છે હરિજનપ્રવૃત્તિ હો. એને ને નવું સ્વરૂપ મળ્યું તેના સંજોગો તેઓ ધગભર ભૂલી નય છે હરિજનોની અસહ્યારણ સ્થિતિ ભૂલી નય છે તેમને ન્યાય અપાવવા માણ નીચું નમાવવાનું પણ કદાચ દર્શન થઈ પડે એ તેઓ જોતા નથી, અને પછી મહાસભાના અનેજ પ્રમુખ બનેલા રાજગોપાલાચાર્યને મદિરપ્રવેશના બિલ માટે મત મેળવવાને ધારાસભાના સભ્યોના ધર ગણતા અથવા જોડવા ભાગતા જોઈને તેઓ ખૂબ અકળાય છે, અને પછી રાજગોપાલાચાર્ય અને ગાંધીજીના ઉપર પોતાની તીવ્ર કટાર ચલાવે છે “ગાંધીજી અથવા તો મહાસભાના બીજા કોઈ પણ નેતા આવી પ્રવૃત્તિઓને ટોકો આપે એ મને અનાતિમય અને ને હમરો લોકો જેલમાં પડેલા હતા અથવા લગત ચલાવી રહ્યા હતા તેમના લગભગ વિશ્વાસઘાત જેલ લાગુ હતું” આવી રીતે અનાતિમય વિધાનો અને અનાતિમય પ્રવૃત્તિ કરી શમનાર, તથા વિશ્વાસઘાત પણ કરી શકનાર

ગાંધીજીને વિષે એ જ પરિવર્તન આ લઘુગદ્યો મુક્ત કંઠે વાપરે છે. “આ બધું છતાંયે ગાંધીજી કેવા અદ્ભુત પુરુષ છે, કેવી એમની આશ્ચર્યજનક અને લગભગ દુર્નિવાર મોહિની છે, અને કેવો એમનો લોકોના ઉપર સૂક્ષ્મ પ્રભાવ છે ! હિંદુસ્તાનની એમની સેવાયે કેટલી અગાધ છે ! એમણે પ્રજામાં હિંમત અને પુરુષાત્તન, શિસ્ત અને સંયતનશીલતા, ધ્યેયને માટે આનંદથી અભિદાન આપવાની શક્તિ, અને પોતે નરક હોવા છતાં, (દેશમાં) સ્વાસ્થિમાન ઉત્પન્ન કર્યા છે. બધું જ અજબ રીતે એ હિંદુસ્તાનની પ્રાંતનું મુખ બન્યા અને આ પ્રાચીન અને પૌરાણિક ભૂમિનો આત્મા પ્રત્યક્ષ પ્રખર કરવા લાગ્યા” (પૃ. ૫૩૭-૩૮) ગાંધીજીના કેવા અજબ વિદેશભાસો ! પણ દોષ કયા છે ? જોનારની દૃષ્ટિમાં કે જોવાયેલી વસ્તુમાં ? અરીસામાં કે અરીસામાં જોનાર અકળાવવા ક્રોધાવિષ્ટ વદનમાં ?

મધ્યમમાર્ગીઓ વિષે પરિવર્તનને લખેલું ધણું વાસ્તવિક છે, તેમની મનોદશાનું એમનું પૃથક્કર્ણ સાચું છે, પણ જેલ બહાર આ પુસ્તક લખાયું હોત તો પરિવર્તનની કળાદષ્ટિ અને રસજ્ઞતાને અસંગત એવો ક્રોધ અને અસહિષ્ણુતા એમાં પ્રવેશતો આ પ્રકરણો વધારે પડતા લાગ્યા છે, એમાં પુનરુક્તિ ધણું પાર વિતાળી છે, ધણું બેચાર સ્થાને અનુદાસતા છે. પરિણામે મૌલાના મહમદઅલીને વિષે લખતા એમણે જે દીકા કરી છે તેવી જ દીકાને પોતે પાત્ર ચામ છે. મૌલાના વિષે તો તેમણે યોગ્ય જ નહીં છે કે, “તેમનામાં સ્વચ્છ નાશ્વરુતા હતી, પણ યહી વાર તેમના કારમાં કટાક્ષથી ઘણાના હિલ દુખાવા, અને તેમણે ધણા મિત્રો એવી જ ખોયા કોઈ પણ તીખી તમતમી દીકા એમને સૂઝી કે પછી એમના પેટમાં રટી જ ન શકે, બનેને પરિણામે નખોલ વળણ હોય” આ લખતા પરિવર્તન ભૂખી ગયા છે કે પોતે ધણું મૌલાનાની જેમ તીખી તમતમી દીકા મરવાની તાત્કાલિક શક્તિ નથી જાના બે લખતા ટાક ન્યારે સરકારનો મક્કા લેતાત્તિઓને પેલી ‘વશદાર બરવાદ’ની લશ્કમાં આપે છે, અને મધ્યમમાર્ગીઓનો સુદાનેજ ‘ટાઈ, ટાઈ અગેન’ (ફરીફરીને પ્રયાસ કરો) એ નહિ પણ ‘કાર્ડ, કાર્ડ અગેન’ (ફરીફરીને પોક મૂકો) એ છે એમ તેઓ કહે છે !

હવે જુઓ ગાંધીજીની દૂરદીપ્તિની દલીલની તેમની આખરી દીકા દેગી રાજ્યો પ્રત્યે ગાંધીજીએ હંમેશા દયા નથી રાખી એમ તેમજ જણાવે છે, એ જણાવવાને માટે કાળીમાં હિંદુ વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને સમયે ગાંધીજીએ રાજ્યો પ્રત્યે વર્ષાવેલા પ્રગલ્ભતા અગાર ધણું છે, પછી ગાંધે છે કે અ અગાર હવે હોનાઈ ગયા છે, અને ગાંધીજી મધ્યમમાર્ગીઓના મત્તા ધણું મોળા થયા છે એમને શી ખબર કે ગાંધીજી એના એ જ છે, કદાચ વિશેષ ઉપ થયા હશે પછી દૂરદીપ્તિની દલીલ ઉપર પોતાની

'ગોને આપેતુ નામ દર્જ: 'જેલમાં અને જેલ બહાર,' અને સાથે ઉપનામ 'ભેટ્યુ' દર્જ: 'હિંદની વાણ તરારીખ ઉપર આત્મકથનયુક્ત ચિંતન.' આ નામ વધારે સમ્યક્ અને ચોક્કસ છે, અને એ નામ અપાયું હોત તો ધન્યા વાચકોને 'આત્મકથા'ના કેટલાક અસોની એ પુસ્તકમાં ખોટ લાગે છે તે ન લાગત. અરબમાં શુદ્ધ આત્મકથની કૃત્યક આરંભ છે ખરી; દા. ત. જ્યારે તેઓ પોતાનાં બાળપણનાં ઘટાં સ્મરણે આવે છે, અને વિશ્વાસ અને યુરોપમાં જીવનનાં ઇતિહાસનાં સ્મરણે આવે છે, તેવાં કે નેનેમાં સદેશગ્રાહ માટે જવા ત્યારે એક અંગ્રેજ મિત્રે તેમની જિંદગી કેવી રીતે બચતી હતી તેનું અને એવા એકાદ બે પ્રસંગોનાં વર્ણનના પાત્ર આ પ્રસંગો કેટલા એકા છે? આંગળીને વેઢે ગળાય એટલાય નહિ. પેવા અંગ્રેજ મિત્રનું નામ પણ આપજીને બાલુવાનું મળતુ નથી. બે પાનાનાં એક પ્રકરણનું નામ આપ્યું છે: 'મારું લગ્ન અને દિમાલખમાં એક માહત્ત'—મેં તેા એ પ્રકરણને 'દિમાલખમાં એક સાદસ' એટલું જ નામ આપવાની છૂટ લીધી છે—એમાં લગ્નને વિશે એક કે બે વાક્ય આપ્યાં છે. પોતાની બહેનનાં લગ્ન વિશે પણ આના કરતાં વધારે વિગતો આપી છે એ પુસ્તકમાં એમને જેવા છે તેવા જેઈએ છીએ, અધીરા, આકરા અને વાગુ પ્રસંગોત્તર, નિગરામાં ફળગા અને વાગુ આરામમાં લેવા—એમનાં પાનામાં એમનાં હાસ્ય અને એમનાં અશુભ પણ ધન્ટી વાર આપણે પ્રગટ જોઈ શકીએ છીએ, છતાં બહુ એમ લાગે છે કે કાંઈક રહી ગયું છે, કાંઈક વધારે અંતર પરિચય આપ્યો હોત તો! બહુ ઠેકાણે એમનું લાગણીના કંકાર અને હૃદયના ધબકાર કીલગુ મધ ગીતિ-કાવ્ય બને છે, ત્યારે કેટલેક ઠેકાણે બહુ વર્તમાનપત્રોને માટે એઓ લેખ લખતા હોય એમ લાગે છે આ અસમાનતા ખૂબ છે, પણ સમજાય છે. એમણે કયાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ લખ્યું છે? એમને કયાં સંપૂર્ણ આત્મકથા લખવાનો ઇરાદો હતો? એઓ તેા જેમ જોલે છે તેમ લખે છે, અને એટલે જ હાલ લેખનનો પ્રાણ—ચારદર્શક સાચાપણું—એમા ટપકે છે, એની પ્રવાસશક્તિના જ એની ખૂની ઘડ પડે છે, આત્મ-કથા પૂરી લખવા જ એમણે ધારી હોત તો કદાચ એમણે આવાં પુસ્તક તેવાં ત્રણ ભાગાં હોત—કાલજી કે એમની કલમને શબ્દો શોધવા પડતા નથી, એમનું અવલોકન વસ્તુઓ અને મનુષ્યોના અંતરતમ ગૂંદામાં પ્રવેશે એવું છે, એમને વિનોદ પોતાને ભોગે પણ આનંદ મેજવી શકે એવો છે, એમનું પૃથક્કરણ અટપટી પરિસ્થિતિને પણ પડોતી વડે એવું છે, એમને નિર્દય આત્મનિરીક્ષણ આવડે છે. લુઓની એમના પિતાશ્રી અને ગાધીજીને વિશેનું પ્રકરણ (૫ ૧૨૫-૧૩૬), વિનોદના કુવાચ હાલત નાના પ્રકરણ અને યુરોપવાસનું પ્રકરણ (૫ ૧૧૧-૧૮ અને ૧૫૦-૮); મીં મદમ-અશ્વી વિશેનું જીવન પ્રકરણ (૫ ૧૧૬-૨૨); આ પ્રકરણનો બાકીનો

સાત ખીન પ્રકરણમાં લેવાયો હોત તો એ પ્રકરણ સર્વાંગસુદર ચાત; અને ધર્મ-ચર્ચાનું પ્રસન્નગંભીર પ્રકરણ (૫. ૩૬૫-૪૦૭). આ અને આર્ષા પ્રકરણો સાદિત્યમાં વિરંજન રહેશે.

પણ મેં કહ્યું છે તેમ એમનો હૃદય જુદો હતો. એમણે તો જ્ઞેતના એકાંતવાસને મૂલ્યવા, પોતાના જ વિચારને જાણે પોતે સાંભળવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે, હિંદની તાજ ઘટનાઓથી પોતાના મન ઉપર થયેલા આઘાતો અને તેમની સામે એ મન વડે થયેલા પ્રત્યાપાતો એમણે પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ કરવાને અર્થે દર્શાવ્યા છે. એમ કરતાં એમણે પોતાના મનનું અને તેની આસપાસના વાતાવરણનું એવું ચિત્ર આપ્યું છે કે એમની આકાશમાં આકરી ઠીકા અને એમના હૃદયમચ્છાવી નાખે એવા પ્રત્યાપાતો સમજી શકાય છે. અમીર અને શાહજહાંની જેમ રહેનાર પિતાએ આવેલા અનેક વારસાઓમાં બુદ્ધિની અમીરીના અભિમાનનો વારસો પણ એમને મળ્યો છે, એટલે ઊત્તરતી બુદ્ધિ-સામગ્રીવાળાની સાથે એમની જોડ જાગતી નથી, એવાઓની સાથે એમને અટકું અટકું લાગે છે, ધર્મ અને ધાર્મિક બાળતો વિષે ઉપરકહી વૃત્તિ રાખવાની તલીમ મળવાને લીધે ધર્મભાવનાનાં ગંભીર ઊંડાણ એમના હૃદયને ઉઘાળી શકતાં નથી, અને સાદાઈનું જીવન એમને 'શુલ્ક, આનંદહીન, પ્રમસાહીન, દળદરી જીવન' લાગે છે ત્યજ કરવાને અને હુકમ કરવાને જન્મેલા એમણે કર્તવ્યની અને દેશની ઢાકણની આગળ આજ્ઞા-પાલનને મહારવ આપ્યું છે વિલાસવૈભવમાં ઊછરેલા એમણે એ બધું કેરે મૂકી સતત ઉજાગરા અને માનૂરી કરવાનું પસંદ કર્યું જૂઠઠાઈથી અને સમાધાનથી આકુળવ્યાકુળ જનરો એમની બુદ્ધિ છતાં એમનું આપું જીવન એમને સમાધાનથી ભરેલું બનાવડું પડ્યું છે. અલૌકિક પુરુષાર્થ અને ઉચ્ચ નીહરતાની મૂર્તિસમા ગાંધીજી પ્રતિ એઓ અચૂક રીતે ખેંચાયા, પણ તેમની તપશ્ચર્યા અને તેમની ધર્મભીરુતા એમને કાંઈક પરમા લાગ્યા છે પરસ્પર બિલ નિષ્ઠાતા વચનમાં એમને સપડાવ પડ્યું છે અને એમના અપ્રતિહત ઉત્સાહને કઢી કઢી નિરાશાના ઊંડાણ એવાં પથ્યા છે આ બધાથી એમના જીવનની કેટલીક અટપટી લાગતી સમસ્યાઓ સમજી શકાય છે. અને એ માનસિક વાતાવરણમાં બાદ વાતાવરણે પૃર્તિ કરી. સાત સાત વર્ષની, સામાન્ય માણસના ચિત્તને લગાવી નાંખનારી એકાંતગરી જેલ — એ દરમિયાન પરમપ્રિય પિતાનું ઠોર જેલજીવનજનિત અવસાન, માતાની માદગી, માતાના ઉપર થયેલા લાડીપ્રદાર, અને કડક હૃદયને પણ સેદનરી, વીસમના પાનિની બનેને મૂઝવનારી માદગી આથી એમનું મન ઘણી વાર ખાટું થાય, બહારની ઘટનાઓને બિહામણી નુએ, ખીનતા દોહો અને મૂર્ખાઈઓથી વધારે પડત અકબાઈ લોકે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? એમણે પોતે જ નથી કહ્યું કે તીવ વેદનાના કાળમાં આ પુરતક ન લખાયું હોત તો કદાચ

પોતે વધારે સંયમથી લખ્યું હોત? કદાચ વધારે સમજ અને સમજાવથી પણ લખ્યું હોત એટલું ઉમેરું?

ગાંધીજીની ઉચ્ચ કર્મપ્રજ્ઞા અને આખા દેશની નાડ નાડવાની અપ્રતિમ શક્તિને એઓ વારંવાર અંજલિ આપે છે, એટલું જ નહિ પણ એક સ્થાને કહે છે: “લોકોને દલાવી મૂકવાની શક્તિને લીધે તેઓ સર્વસામાન્ય માપોથી પર છે. બીજાઓને જે માપો લાગુ પડે, તેથી એમને માપી કે મૂલવી શકાય એમ નથી.” (૫, ૫૮૦) અને આમ છતાં તેઓ એમને માપે છે અને મૂલવે છે. પટનાના સવિનય ભંજ બંધ કરવાના દયાથી એઓ અકળાય છે અને એક ‘સાથીની ભૂલના કારણે’ કરેલા ગાંધીજીના નિર્ણયને તેઓ નિરૂપે છે, ગાંધીજીના વિધાનને ‘ભયાનક અને અનીતિમય’ કહે છે. પાછળથી એ નિર્ણયને મારે ગાંધીજીએ કરેલી દલીલથી જ તેમનો પુરુષપ્રકાશ જીતે છે. પોતાની વ્યાકુળતામાં ગાંધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ ભૂલી ભય છે. કોઈ પણ નિર્ણય કરી વેળા હુલ્લને ચીરીને તેમાં રહેલાં તમામ ચૂંટાને પ્રકટ કરવાની ગાંધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ સમજી શકતા નથી; તેઓ એમ માની લે છે કે સાથીની ભૂલ થઈ તેથી જ ગાંધીજીએ લડત સમેટી લેવાનો આજરી નિર્ણય કર્યો, ન્યારે સાથીની ભૂલ તો માત્ર એક સૂચક નિમિત્તરૂપ હતી, નિર્ણય તો દેશની પરિસ્થિતિના સંપૂર્ણ બાનને પરિણામે લેવાયો હતો. જેથી એકાંતવાની અકળામણમાં પરિવર્તિ મર્યાદા ઓળંગીને જેલ બહાર કઢી ન વાપરત એવી ભાષાં વાપરે છે.

એક સ્થાને પોતે એક સાચું સત્ય મૂકે છે: “લાંબા અનુભવથી હું શીખ્યો હતો કે જેલમાં મળતી યૌદ્ધધર્મી માદિની પરથી કોઈ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો શક્ય નથી,” (૫, ૫૪૪) પણ આ અનુભવને તેઓ અનેક વાર ટોકર મારે છે અને જેલમાં બેઠાબેઠા બહારની ઘટનાઓને મૂલવે છે અને મૂલવતાં મર્યાદા ઓળંગે છે. દરિજનપ્રવૃત્તિ લેલ એને જે નવું સ્વરૂપ મળ્યું તેના સંલેગો તેઓ ધરીભર ભૂલી ભય છે. દરિજનોની અસાધારણ સ્થિતિ ભૂલી ભય છે. તેમને ન્યાય અપાવવા માણું નીચું નમાવવાનું પણ કદાચ હર્ષભય થઈ પડે એ તેઓ જોતા નથી; અને પછી મહાસમાની અવેશ પ્રમુખ બનેલા રાજગોપાલાચાર્યને મંદિરપ્રવેશના બિલ મારે મત મેળવવાને ધારાસભાના સભ્યોનાં ધર ગણતા અથવા ઓટલા લાંગતા બેઠેને તેઓ ખૂબ અકળાય છે, અને પછી રાજગોપાલાચાર્ય અને ગાંધીજીના ઉપર પોતની તીવ્ર કટાર ચલાવે છે: “ગાંધીજી અથવા તો મહાસમાના બીજા કોઈ પણ નેતા આવી પ્રવૃત્તિઓને ટોકે આપે એ મને અનીતિમય અને જે દબરો લોકો જેલમાં પડેલા દલા અથવા લડત ચલાવી રહ્યા હતા તેમના લગભગ વિશ્વાસઘાત જેવું લાગતું હતું.” આવી રીતે અનીતિમય વિધાનો અને અનીતિમય પ્રવૃત્તિ કરી શકનાર, તથા વિશ્વાસઘાત પણ કરી શકનાર

ગાંધીજીને વિષે એ જ પંડિતજી આ ઉદ્ગારો મુકા ક'ઠે વાપરે છે. “આ બધું છતાંયે ગાંધીજી કેવા અદ્ભુત પુરુષ છે, કેવી એમની આશ્ચર્યજનક અને લગભગ દુર્નિવાર મોહિની છે, અને કેવો એમનો લોકોના ઉપર સૂર્ય પ્રભાવ છે! . . . હિંદુસ્તાનની એમની સેવાયે કેટલી અગાધ છે! એમણે પ્રભમાં દિંમત અને પુરુષાત્તન, શિસ્ત અને મહનશીલતા, દ્યેયને માટે જ્ઞાનદંથી બલિદાન આપવાની શક્તિ, અને પોતે નમ્ર હોવા છતાં, (દેશમાં) સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન કર્યાં છે. . . . બહુ જ અગ્રજ રીતે એ હિંદુસ્તાનની પ્રભતું મુખ બન્યા. અને આ પ્રાચીન અને પીડિત ભૂમિનો આત્મા પ્રલક્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા.” (પૃ. ૫૩૭-૩૮). ગાંધીજીના કેવા અગ્રજ વિરોધાત્મકો! પણ હોય ક્યાં છે? જોનારની દૃષ્ટિમાં કે જોવાયલી વસ્તુમાં? અરીસામાં કે અરીસામાં નોતાર અકળાયલા ક્રોધાવિષ્ટ વદનમાં?

મધ્યમમાર્ગીઓ વિષે પંડિતજીએ લખેલું ઘણું વાસ્તવિક છે, તેમની મનોદશાનું એમનું પૃથકકરણ સાચું છે, પણ એક બદાર આ પુનઃક લખાયું હોત તો પંડિતજીની કળાદૃષ્ટિ અને સ્તવચિત્તિને અસંગત બેરો ક્રોધ અને અસહિષ્ણુતા એમાં પ્રવેશત? આ પ્રકરણો વધારે પડતાં લાંબાં છે, એમાં પુનરુક્તિ પણ પાર વિનાની છે, પણ બેચાર સ્થાને અતુલ્યતા છે. ખરિણિ મૌસાના મદમદઅલીને વિષે લખતાં એમણે જે દીકા કરી છે તેવી જ દીકાને પોતે પાત્ર થાય છે. મોલાના વિષે તો તેમણે ચોચ જ કહ્યું છે કે, “તેમનામાં અચળ વાદ્વદુતા હતી, પણ ઘણી વાર તેમના કારમાં કદાપતી ધણાનાં દિલ દુખાતાં, અને તેમણે ધણા જિવો એથી જ ખોયા. કાઈ પણ તીખી તમતમી દીકા એમને સૂઝી કે પછી એમના પેટમાં સ્થી જ ન શકે, બહેને પરિણામે નમોદ વળવ હોય” આ લખતાં પંડિતજી બૂલી ગયા છે કે પોતે પણ મૌલાનાની જેમ તીખી તમતમી દીકા કરવાની તત્તજ છાતી રાખતા નથી. આના બે દાખલા ઠાકું : ન્યારે સરકારનો પક્ષ લેનારાઓને પેલી ‘વક્તવ્ય ભરવાણુ’ની ઉપગા આપે છે, અને મધ્યમમાર્ગીઓના મુદ્દાલેખ ‘કાઈ, કાઈ અને’ (કરીફરીને પ્રયાસ કરે) એ નહિ પણ ‘કાઈ, કાઈ અને’ (કરીફરીને પોક મૂકે) એ છે એમ તેઓ કહે છે।

હવે જુઓ! ગાંધીજીની દરમીયાની દલીલની તેમની આકરી દીકા દેશી રાજ્યો પ્રત્યે ગાંધીજીએ હમેશા દયા નથી રાખી એમ તેઓ જણાવે છે, એ જણાવવાને માટે કાગીમા હિંદુ વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને સમયે ગાંધીજીએ રાજ્યો પ્રત્યે વર્ષાવેલા ધગવગતા અંગાર વર્ણવે છે, પછી માને છે કે એ અંગાર હવે હોવાઈ ગયા છે, અને ગાંધીજી મધ્યમમાર્ગીઓના કલ્પા પણ મોળા થયા છે એમને શી ખબર કે ગાંધીજી એના એ જ છે, કદાચ વિશેષ ઉચ થયા હશે પણ દરમીયાની દલીલ ઉપર પોતાની

ટીકા કરતા લખે છે “જે આ દ્રુતગીતીના વિચારમાં કંઈ તથ્ય હોય તો અંગ્રેજ સરકાર પોતે હિંદી સરકારની દ્રુતી છે એવો દાવો કરે છે, તે સામે આપણને શો વધો હોઈ શકે?” (પૃ ૫૬૪) આ કગદ્ધ પડિતજીની તીવ્ર છુલ્લિને શોભતો નથી. તેઓ એટલી સરળ વાત કેમ ન મમજતા હોય કે દ્રુતી ‘દ્રુતી’ની જગ્યાએ ઠસી બેસી નથી શકતો, દ્રુતીને સ્વીકારો પડે છે પડિતજી પોતે જ એક ઠેમણે કહે છે ‘વખતે એમ પણ બને કે આજે રાષ્ટ્રીય સ્વાનંદ અને ઇચ્છા સાધેનો સખધ તોડવાના આમણી એવા મારા જેવા માણસોના વિચારો બદલાઈ જાય, અને તેઓ સમાજવાદી ઇચ્છા સાથે ગાઢ સખધ જાનવાના પક્ષના બને અમારામાંથી કોઈને અંગ્રેજ પ્રજા સાથે સહકાર કરવામાં વારો છે જ નહિ, તેમના સામાન્યવાદ સામે અમારો વારો છે, અને તેને તેઓ ફેકી દે તો તેમની સાથે સહકાર કરવાનો માર્ગ ખુલ્યો થઈ જાય” (પૃ ૬૧૪) જે આ સહકાર શક્ય હોય, અને પડિતજી કહે છે કે અમુક રાસતે એ શક્ય છે, તો અમુક રાસતે જમીનદારોનું કે રાજાઓનું દ્રુતગીતી શમ્ય શા માટે નહિ? એ દ્રુતગીતી પણ ખુલ્લું ખિનરાશતી ન હોય, અને પેલા સહકાર કરતા દેશમાત્ર જુદા કે વધારે અર્થવાણ ન જ હોય

‘હુદયપનદો કે બગાડાર’ના મનનપણું પ્રકરણમાં ફરે કાર્યમાં માટે અને અહિં સાના અગ્યાસી માટે યુક્ત સામાન્ય ભરો છે ધ્યેયની ધ્યેય તરીકે પરીક્ષા થાવ અમુક સાધનોથી એ શક્ય છે કે શક્ય નથી એ દૃષ્ટિએ પરીક્ષા ન થાય એ એમનું વિધાન હોયરહિત છે ‘પણ,’ તેઓ કહે છે, “આજે તો, આપણા ધ્યેયને આપણે અહિં સાની કરોગી પર તપાસીએ છીએ, અને જે એમાં એ ન ઊતરે તો તેને ફેકી દઈએ છીએ” (પૃ ૫૭૮) આ એમની ટીકા વાજબી છે? આપણે કે બીજા કોઈ પણ જવાબદાર નેતાએ બાર મૂંઝો છે તો તે સાધન ઉપર મૂક્યો છે, સાધનની શુદ્ધિ અશુદ્ધિની વાત કરી છે, પણ ધ્યેયને સાધનની ટોચ ઉપર કોઈએ નથી ચડાવ્યું પણ ધ્યેય જ હિંસક હોય તો? મારો કોઈની પાસે થપાટ મારીને પડિયાજ લેવાનો ઇરાદો હોય તો એ મારા ધ્યેયનો વિચાર કરતા હિંસા અહિં સાનો પ્રશ્ન આવે કે ન આવે?

એ જ પ્રકરણમાં એઓ યોગ્ય રીતે કહે છે “જે અહિં મારી આપણે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવી શકીએ તો દેશી રાજ્યો અને જમીનદારોનો તથા સામાજિક પ્રશ્નો ઉકેલ અને સમાજવાદી રાજ્યની સ્થાપના શું કામ ન કરી શકીએ? આ બધું અહિં સા દ્વારા કરવું શક્ય છે કે નહિ એ પ્રશ્નનું સુદો નથી સુદો એ છે કે કા તો એ બને ધ્યેયો અહિં સાથી સિદ્ધ થઈ શકે એના છે બધવા બેમાંથી એકેય નથી. એમ તો ન જ કરી શકાય કે અહિં સાતમક ઉપાય કેવળ વિદેશી રાજ્યકર્તા સામે અજમાવી શકાય

પ્રથમ દર્શાવે તે એવું જણાય છે કે દેશના જ સ્વાર્થ સાધુ વર્ગે અને વિરોધીઓ સાથે એનો ઉપયોગ કરવો વધારે મહેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે પરદેશીઓ કરતા તેમના ઉપર માનસિક અસર વધારે થવી જોઈએ” (પૃ ૫૭૮) વળી “અહિંસા એ પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવા માટે ઉચ્ચ શક્તિ પ્રમટ કરવી જોઈએ, અને એવા પ્રકારના રાજ્ય તંત્ર અથવા સમાજવ્યવસ્થાને અસરવાળી પોતાની ક્ષમતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ” (પૃ ૫૮૩) આ વિધાનો ગાંધીજી કનૂન કરે એટલું જ નહિ પણ એની નીચે સહી કરી તે પણ એટલા જ કારણસર ગાંધીજી કહે છે કે, ‘જરા ધીરા થાઓ, મિટિશ સામ્રાજ્યને વિનાશ દેવાના પ્રથમ ધ્યેયને સમજ થવા દો, સામાજિક ધ્યેય પછી આપો આપ ન આવે તો સહેવાઈથી આવશે’ પણ કેટલાકને પ્રથમ ધ્યેય સાથે સામાજિક ધ્યેય પણ આત્મે જ ભેગવું છે અને દેશી રાજ્યોને રાજ આપવાનું પણ ભેગવતું છે ગાંધીજી કહે છે, ‘થોડા ધીરા થાઓ, શ્રદ્ધા રાખો’

અહીં પતિત જવાહરલાલ દાસ અધીરા થશે અને અને અધ મજ્જાવાળીનું પન ચાપી દેશે એવો તો કહે છે કે ‘અહિંસા આપણને અતિમ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડશે કે પ્રેમ તેની રાક્ષા છે’ આ શકાને જરાપ સ્થાન દોષ તો મજ્જાને શા સારું એટલું જ સ્થાન નહિ? અહીં જ ગાંધીજી અને પતિત જવાહરલાલની વચ્ચે અતર પડે છે આનું સ્પષ્ટ કારણ એમની પ્રધાનપણે પશ્ચિમી તાલીમ નિવાસત અધ્યાસને માટે પતિતજી ગયા તેના પહેલા એમને આપણા દેશના થોડા વર્ષ વધારે ગાળવાના મળ્યા હોત અને આપણા દેશની નિપુન આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક સમૃદ્ધિ અવગણવાની અને તે વાતાવરણ પોતામા ઉતારવાની તક મળી હોત તો મેં સાકું યાત્રા દેશના એમના અગાઉ પ્રેમ સાથે આટલી સામગ્રી ભજત તો સોનાના મુગધ ઉમેરતા પણ એમને તો ધબ્બી વાર લાગે છે કે આરા પોતાના જ દેશમાં હું પડાયો છું એમના પુસ્તકમાં પ્રાચીન લેખકોમાંથી બરપૂર અવતરણો છે, પણ આપણા દેશના નિપુન સાહિત્યની છાપ નથી જણાતી અનેક પેઢીઓથી કાઢાણનું લોહી એમના ડુધિરમાં વહે છે એમ પોતે કહે છે એટલે જ મ્હાવિત્ એમણે અપાર ત્યાગ દાખવ્યો હશે અને શુદ્ધ કર્મયોગી બન્યા હશે પણ કર્મયોગની ભાષા વાપરતા વાપરતા પણ ગીતાજીને પરિચિત મ્હોક એમની કલમે નથી ચલતો પણ ચઢતી શાસ્ત્ર તાલમુદ્દાએ ચડે છે એક વાર ગાંધીજીની સાથે ચર્ચા કરતા એવો ગાંધીજીના વિવિકતવામથી અધીરા થયા ગાંધીજીએ એમને કહ્યું, ‘સલવ ને સ રૂર્ષ સ્વાત યનો વમારો ખ્યાન મારાથી જુદો હોય પણ હું તમને કહું છું કે સ પૂર્ણ સ્વાત થને માટે જ મારો એકાતવાસ છે, એ માટે જ હું ખોલતો નથી અને એ માટે જ મારે જો નાથરગમા જવું પડે તો નક’ ગીતાની કર્મમાં અકર્મ જેવાની અને અકર્મમાં કર્મ જેવાની દિલસૂઝીની

પરિતજને વાત મીઁ તો જ્ઞાપ્ય તેઓ તેને દસી કાઢે અને કર એ છે કે અસલી શ્રીક નિરિનેઈકે દિલસૂરીના એમના સંસ્કાર હજી પણ એમનામા રહેલા છે, એટલે એમને પરિચિતનેા અણુમમે છે, અપરિચિત એમને ગમે છે, નહુ એમને બાકપે છે, પણ ભૂનામા રહેતુ સોનુ પણ એમને ધણી વાર મટે છે એક વાર બે તંજનોની સરખામણી કરતા એઓ જોવેલા તે મને યાદ છે “મને તો પેનો માણસ વધારે ગમે છે, કાણુ કે સરકૃતિ વિનાના નીતિમાન માણસના ક તા નીતિ વિનાનો સરકૃતિમાન માણસ હું વધારે પસંદ કરુ નુ — ના નિચારો તરેહવાર છે, અનીતિમંદા છે, આધાત પડોએ એવા છે, પરતુ તે તેને સરકૃતિમંદેવી રીતે ચર્ચ છે એટલે જોની સાથે મને વાત કરવી ગમે છે” ત્યારે શું નીતિ વિનાની સરકૃતિ હશે ખરી? પરિતજના અભિપ્રાય પ્રમાણે હોની નેઈએ ‘હરિદ્રનારાયણ’ રાખ્દ ગાધીજીનેા નથી સ્વામી વિવેચન દેનો યોજેનો છે, દેગખધુ દારો એને અપનાવ્યો અને ગાધીજીએ એને મહોર દીધી અને જગવિખ્યાત મ્ગી મૂક્યો એ ‘હરિદ્રનારાયણ’ રાખ્દની પાઠજ હરિદ્રચતુ શુણ્ણન થત હોય’ એમ પરિતજને લાગે છે એઓ ભૂરી નય છે કે સામ્યવાદીઓ પણ અમજવીને સશસ્ત્ર કરી બુદ્ધિજીને તેના અકુશ તમે લાવવા માગે છે ત્યારે અમજવીની ઉપાસના કરે છે અને તેમની અમજવીની ઉપાસના હરિદ્રનારાયણની જ ઉપાસના છે પણ બન્ને દાખલાઓમા ઉપાસના કે શુભમાન નથી હરિદ્રચતુ કે પારમને માટે કરાવી શુનામીના, પણ આપ્તિ સેનાના પ્રથમ માસિક એવા હરિદ્ર અને અમજવીઓના છે

મનુચમાત્રની પ્રવૃત્તિ અર્થદૃષ્ટિએ ધન્ય છે એમ એમને એમના યુરોપના લાના વારો શીખ્યુ છે, પણ પોતે જ આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછે છે કે એમનુ મ્માઠ ઠોકતા આવતા ‘મોતીલાલ નેહરુજી જય’ અને ‘જવ હરનાવ નેહરુજી જય’ પેકારતા માથ મેળાના અસખ્ય યાત્રાળુઓ જે શ્રદ્ધાથી ગંગાસ્નાન કરવા લમરાય છે, એ શ્રદ્ધા તે કેરી હશે! પરિતજને ત્યાગ અને બલિદાન સુવ્રમ વન્તુ થઈ પડી છે એટલે તેની નવાઈન હોય પણ આ બાપગએ તો ગંગાસ્નાન કરીને પરિતજને ઘેર વડેતી ત્યાગની ગંગામા ધણુ મ્નાન કરના જ આવતા હતા તેઓ કયા માર્ગસના ગિજાન્તો શીખ્યા છે? પરિતજને રાજકાજને આર્થિક રમ ચલાવેા છે, એટલે તેમને ગાધીજીની રાજ કાજને આધ્યાત્મિક રમ ચલાવવાની પ્રવૃત્તિ ધની વાર મૂઝે છે પણ એ રાજકાજ આગામિક થયાને લીધે જ છેલ્લા ૫૬૨ વર્ષમા આખરે દેશમા મદાજ ત્ત કે પન્ન કર્યું, અને એને લીધે જ હજારો શ્રદ્ધાકુ કિયાનો પરિતજના દર્શને આન દગવને નય છે

વર્ગવિમુદ્ધ ઉપરનો એમનો મોઢ એમને કેરી અજબ દલીલ કરાવ છે! ખાદી ઉપર બોલના પરિતજ કહે છે “(ખરીને લીધે) તેને (કિયાને) આ વધારાની

આવક થવાને લીધે જમીનદારને કે રાજ્યને પોતાનું ગણોત્ત કે મહેસૂલ વધારવાનું નહું સાધન મળે છે. એ વધારે આવક ન હોત તો તેમને કશું સાધન જ ન હોત. ને આવી આવક ઠીકઠીક થાય તો સંભવ છે કે ગણોત્ત કે મહેસૂલ વધારી દેવામાં આવે ખર્ચાં, અને આવકનો વધારો અવાઈ જાય" (પૃ. ૫૫૫). વાત તો સૌ દક્ષ સારી જુગલિંદ્ર કમિટીએ ખાદીની પ્રવૃત્તિ એ ગામોમાં વધારેમાં વધારે થઈ હતી અને દારૂ-નિષેધ પૂરેપૂરો થયો હતો ત્યાં વોલી આવકને લીધે તે ગામોનું મહેસૂલ વધારેણું પણ તેથી ક્ષિતિ શું થાય છે? ખામીનો અને દારૂનિષેધનો ત્યાગ કરવો?

પંડિતજીને સાદાઈની વાત ફરીએ, ત્યારે ચીડ ચડે છે, તોકે ૧૯૨૧ પછી એમણે એ સાદાઈ કેળવી છે તેની હજાર એક પ્રકરણ જરી સકાય એમ છે. એ સાદાઈ આપણા ખેડૂતર્ગનું હલચલે અમોત્રુ ધન રહ્યું છે, અને શુભાગ્યે અનેક દુષ્કાળોની સામે એ વસ્તુ ઠકી રહી છે પણ પંડિતજીને તો એ સાદાઈ ટકાવી રાખવાની વાત કરવી એ ખેડૂતને એની પરાપૂર્વની અણબધા કિંચિત્તમા સમજવા ખરોખર, એને દુષ્ક, આન દહીન, પ્રકાશદીન, દળદરી જીવનમાં પાછા લઈ જવા ખરોખર લાગે છે. ત્યારે આખી પ્રવૃત્તિ આથી જીવડી છે ગાંધીજીની આખી પ્રવૃત્તિનો હેતુ જ ખેડૂતને માતખર બનાવવાનો, ખેડૂતને 'ખરે જ જગતનો તાવ' એ પોતે છે એવું બાન કરાવવાનો છે ગાંધીજીને સાદાઈનું શું, કે તપશ્ચર્યાનું શું, કે કોઈ પણ ચાલુનું નકારાત્મક સ્વરૂપ જવાહરલાલના જેવું જ અજખામતું લાગે છે. વિચાર્યું એમ હમણા લખેલા એક નિબંધમાં આ વાત હૃદય રીતે સમજાવી છે. તેઓ લખે છે - "અમારે એક વાર સાદા જીવનને વિશે વાત થતી હતી મેં કહ્યું, 'સાદાઈ મારે મારે સહજ વસ્તુ છે, પાણ્યે હું તણ શકું' એમ હું, પણ મારો પુસ્તકલોભ હું વગર શકતો નથી' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો: 'તો પુસ્તકનો ત્યાગ ન કરો અને તે વસ્તુથી આતરસંતોષ અને સાદાચ્ચ મળતી દોષ ત્યાં સુધી તેનો ત્યાગ ન કરો એ વસ્તુનો ખલિદાતના આવેશમાં કે કર્તવ્યની મૂનમાં ત્યાગ કરશો તો તમને એ વસ્તુ પાછી મેળવવાની-લલુતા થયા જ કરશે અને એ અનૃત્ત ઇચ્છા પછી બારે હેરાન કરનારી થઈ પડે છે. એક વસ્તુનો ત્યાગ ત્યારે જ થાય કે તેનું સ્થાન કોઈ તેથી જાડી વસ્તુ છે, અને પહેલી વસ્તુના મોહ કે ઇચ્છાનો નાશ થાય છે, અથવા તો પહેલી વસ્તુ પેલી અદની વસ્તુ મેળવનામા અતરાયરૂપ થઈ પડે છે'" આ તો 'ત્યાગ ન કરે કે વૈરાગ્ય મિના' હજાર બાપ્ત થયું પંડિતજી આટલી સાદી વસ્તુ કેમ બળતા હશે?

પંડિતજી કહે છે, "અહિંસા આપણને અતિથિ ધ્યેય પ્રાપ્તિ પહોંચાડશે કે કેમ તેની સંકા છે" ગાંધીજીની શ્રદ્ધા અભિજ્ઞાનથી નિરપેક્ષ છે એ વાત સારી, પણ

હતિદાસ પણ આ શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરે છે અંપારણુમા જમાનાઓ યયા ખેડૂતોને રસી નાખનારી આર્થિક પદ્ધતિ ધડીના વચવા ભાગની અંદર નાશ પામી, કારણ ખેડૂતો પોતાનું બજ સમગ્ર રાક્યા અને સત્યાગ્રહને માટે તૈયાર થયા અને ત્રાવણકોરમાં પેટ જ દહાડે શું થયું? લાખો માણસોનો સમૂહ—અરપૂર્યતાને સંધરનારો અને અરપૂર્યોના પડઅથાથી પાણુ મદિને શ્રદ્ધ થાય છે એમ માનનારો સમૂહ—કઈ રીતે ધર્મનું નવું ભાન મેળવીને શુદ્ધ થયો હશે?

પણ આ પૃથક્કરણ વધારે નહિ લખાવું પરિતજના સમૂહ વ્યક્તિત્વમા અનેક પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો ભજ્યાં છે—શ્રદ્ધા અને રાક્ષા, નિશ્ચય અને અનિશ્ચય, ધર્મ અને ધર્મ વિરે અસહિષ્ણુતા. રાતદિવસની અપરંપાર પ્રવૃત્તિથી ભરેલું અને વેદના અને દુ ખોથી ભરેલું જીવન એથી બીજું ન હોઈ શકે લડતની દરેક મજલે તેઓ અટકે છે અને પૂછે છે: ‘આ બધું શા અર્થે?’ ‘આપણે કયાં જઈ રહ્યા છીએ?’ ‘આ બધું શા અર્થે?’ અને છતાં શ્રદ્ધાનો ટીરો એમની જીવનકથાને એક પાને અજબ રીતે ચળકી રહ્યો છે: “પ્રગતિ, મ્યેચ, આદર્શો, માનવજાતિની ભવાઈ અને માનવજાતિનું અતિમ હાર્થ, એ બધાં વિષેની શ્રદ્ધા એ શું ઈશ્વરશ્રદ્ધાની બધું નિકટ આવતી નથી? પણ જુદી અને તર્કશાસ્ત્રની મજ્જાથી તેનું સમર્થન કરવા જઈએ તો દુરત મુશ્કેલીઓ લાગી થાય છે. પણ આપણામાં કઈક એવું રહ્યું છે ખરું કે જે આશા અને શ્રદ્ધાને વજોને છે, કારણ તેના વિના જીવન લીધી હાથથી વિનાનું રહ્યું બની જાય છે” (પૃ. ૫૦૭) આના કરતાં શ્રદ્ધા વિષેની પરિતજની શ્રદ્ધા બીજી કઈ રીતે બતાવી શકાય? એમને રાક્ષા વારવાર આવે છે, જે કાળ્યો દાખવાના સૂઝ્યા છે તેમાં પણ રાક્ષાથી ભરેલા અને ઈશ્વરને કૃપાલંબથી ભરેલાં કાળ્યો એમને સૂઝ્યા છે એક કાળ્યોનો, અજાણી રીતે જ, અશ્રદ્ધાના ધ્વનિ-વાળો ભાગ દાખ્યો છે, અને તેની નીચે જ હજીવજી શ્રદ્ધાથી ચળકતી કડીઓ આવે છે તે પરિતજ બધી મયા છે એનું પૃથક્કરણ કરવા બંદે તો આ કપોદ્ધાત બધું લાગી પડે જાય વળી અમેજી કાળ્યોનું પૃથક્કરણ કરાવ મુશ્કેલી વાત્યકને એટલો રસ ન આપી શકે, જે એટલો રમ તેમથી નિષ્પન્ન ન કરી શકે. સાચી હકીકત એ છે કે પરિતજમાં રાક્ષા છતાં શ્રદ્ધા છે, ધર્મના પ્રચલિત સ્વરૂપો વિષે તીવ્ર વિરોધ છતાં હંડે લડે ધર્મ બરો છે, પોતે ‘ધર્માત્માના બચ્ચ સૈન્યની કૂચમાં’ એ સૈન્યના એક અદના સિપાઈ તરીકે પોતાને ગણાવે છે, (પૃ. ૪૦૭), અને એમના પુસ્તકને પાને પાને એક વસ્તુ બોલી રહી છે: “ન્યાં આદર્શો જ્વલંત રહે અને દુષ્ટાં અગ્ર દોષ ત્યા નિષ્ફળતા દોષ જ નહિ. ખરી નિષ્ફળતા તો સિદ્ધાંતના ત્યાગમાં, પે.ત.નો દહ જતો કરવામાં, અને અન્યાયને બૂઠી રીતે વશ થવામાં છે”

‘ગાંધીજી અને જવાહરલાલ વચ્ચે કર્તુ સામ્ય છે કે?’ એવો પ્રશ્ન મને એક અમેરિકન ડાપાવાળીએ કાંઈક કઠાક્ષમા પૂછ્યો હતો. મેં તેને કહેલું હા, મત્થને માટેની ધગશ અને પ્રખર દેશભક્તિ ને તેને લઈને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ આટલા સામ્યમાં ઉપરના જેથીતા લેહો તો હુમ્મ યઈ જાય એવા છે પણ બીજી સામ્ય તો મને તે વેળા કહેવાતું સંજ્ઞ નહિ પ્રતિક્ષણ વિકાસનો ગ્રાણ્ય પણ બનેનો સરખો છે, બંનેને એકબીજા પ્રત્યે સરખો પ્રેમ છે, બંને કર્મચોગી છે એટલે એમની વચ્ચે ઘોઠો લેહો રુચિ અને સ્વભાવના વૈચિત્ર્યને લીધે હોય તોયે તેમાં દેશને કુશળ છે ભટ્ટાઈરિની પેલી પ્રસિદ્ધ ઉમ્મિમાં ઘોઠો કેરકાર કરીને કહીશ કે

जयति ते पुकृतिनो निष्कामा कर्मयोगिन ।

नास्ति चेदा यदा कथे जरामरणज भयम् ॥

વર્ધા તા ૧૫-૧૨-૩૬

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

ભાષાન્તર વિષે બે બોલ

પતિત જવાહરલાલના પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવું એ કાંઈ રમત વાત ન હતી. અંગ્રેજોની અંગ્રેજીમાં લખાયેલા એ જુગદ વાદ્યવાદને કોઈ પણ દેશી ભાષામાં ઊલેનો કઠણ છે એ ઉપરાંત એને લેટનો સમય આપવો જોઈએ એટલો જુ આપી નથી શક્યો વાચકવર્ગ હોયો વિષે મારું ધ્યાન ખેંચવા કૃપા કરો તો બીજી વ્યવસ્થા વધારે સારી કરવાનો પ્રયત્ન મ્મીશ

પુસ્તકમાં અનેક ગ્યાને ગુજરાતી વાચકને માટે ટિપ્પણની મને જરૂર જણાઈ આરભમાં તો ઠીક ઠીક ટિપ્પણ આપવા શરૂ કર્યા પણ લાગ્યું કે એથી પુસ્તકનું કદ બહુ વધી જશે એટલે કાંઈક કરકસર મ્મી મને આશય છે કે વાચકને આ ટિપ્પણોથી પુસ્તક સમજવામાં મદદ થશે જે ટિપ્પણોની નીચે સહી નથી એ પતિત જવાહરલાલના પોતાના છે મા ॥ ની સહીવાળા ટિપ્પણ ભાષાન્તર કર્યા ના એટલે મારા ॥

વર્ધા તા ૧૭-૧૨-૩૬

મહાદેવ દેસાઈ

બીજી આવૃત્તિ વિષે

પહેલી આવૃત્તિ હતાવળે બહાર પાડવામાં અનેક નાના મોટા દોષો રહી ગયેલા આ આવૃત્તિમાંથી દૂર થયા છે કેટલાક રીકાકારોએ સૂચવ્યું છે કે હિપોદ્યત બીજી આવૃત્તિમાંથી દૂર કરવો જોઈએ હું તિલ્લોર છુ કે એમની સૂચનાને માન આપવાનું હું કશું કારણ જોતો નથી

વર્ધા, તા ૧-૫-૨૭

મહાદેવ દેસાઈ

પ્રકાશકનું નિવેદન

૫૦ જવાહરવાવજીની આત્મકથાની આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં મુદ્દસ જોતોને હઈને કેટલાક ફેરફાર કરવા પડ્યા છે. કદ નાનું થ્યું છે, બીબા નાના વાપનાં છે, અને ચિત્રો પણ એવા કંપા પડ્યા છે. આગળી મોરચારીમાં પણ કિમત માફકસરની રાખવા માટે આમ કરવું પડ્યું છે. એ વાચકો સહેજે કદાપી સંકોચ આમ કશું તો જ આ ચોપડી આગે ચર રૂપિયામાં આપી સકાઈ છે. સતતચૂકની ભૂતો સુધારવા હવેલા આ વખતે કશા ફેરફાર થ્યાં નથી એટલે આ બીજી આવૃત્તિનું કેવળ પુનર્મુદ્રણ છે.

જ્યાં એક વસ્તુ નોવવાની જરૂર લાગે છે. આ વખતે પણ સામાન્ય નીતે તો પ્રતિતત્તા ટિપ્પણો નીચે તેમની સહી નથી મૂકી અને ભાષાન્તરમર્તાના ટિપ્પણો નીચે તેમની સહી મૂકી છે. પણ જ્યાં એક જ પાના ઉપર બનેલા ટિપ્પણ આવે છે ત્યાં બંને નીચે જેની તેની સહી મૂકી છે. વળી એક જ પાના ઉપર ત્રણ ભાષાન્તરમર્તાનાં અનેક ટિપ્પણોમાના દરેકની નીચે સહી ન મૂકતા અતિ જ મૂકી છે.

દિસેમ્બર, '૪૪

स्मृतिशेष कमलाने

પ્રસ્તાવના

તાજ કલમ અને કેટલાક નજીવા ફેરફારો બાદ કરતા આ આખું પુસ્તક જોઈતાં જૂન ૧૯૩૪થી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫ દરમિયાન લખાયું હતું આ પુસ્તક લખવામાં મૂળ હેતુ એ હતો કે જોલજીવનના એકાતના સાખા સમયમાં અતિશય આવશ્યક એવું કાઈક નિશ્ચિત કાર્ય ઉપાડી વર્ધને મારો સમય વારી દેવો અને હિંદમાં બનેલી જે ધટનાઓ સાથે મારો સબધ રહ્યો છે તેને વિષે દુ સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકું એટલા માટે તેનું અવલોકન કરવું આશ્ચર્યજનક હતુંની વૃત્તિથી મેં એ કાર્ય આરંભ્યું, અને ધણે અંશે એ વૃત્તિ આખરે સુધી મધ્યમ જ રહી હું કોઈ ખાસ વાચકવર્ગને ધ્યાનમાં રાખીને આ લખતો ન હતો પણ એ જો કોઈ વાચકો તો તે મારા દેશબધુઓ અને દેશ ભગિનીઓ જ હશે એવો મારો ખ્યાલ હતો પરદેશી વાચકો માટે મેં કદાચ જુદી રીતે અથવા જુદી વસ્તુઓ ઉપર બાર મૂકીને લખ્યું હોત — કેટલીક વસ્તુઓ ઉપરથી રીતે લખી છે તે વિસ્તારથી લખન અને કેટલીકની ઉપર વિસ્તારથી લખ્યું છે તેને જ લે દ્ર કામાં પતાવત આ વિસ્તારથી નિરૂપેલી કેટલીક બાબતોમાં પરદેશી વાચકને રસ ન પડે અને તે એમ માને કે એ એટલી બધી માનૂલી કે હીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે તેને વિષે લાગી ચર્ચા કે વાતની જરૂર ન હતી પણ આજના હિંદુસ્તાનમાં તેની અમુક અગત્ય છે એમ મને લાગ્યું આપણા દેશના રાજ્યમાં અને બંધનિઓ વિષેના ધણા બગમાં પરદેશી વાચકને રસ ન પડે એમ બને

મારા જીવનના અતિશય વેદનાબર્ષા સમયમાં આ પુસ્તક લખાયું છે એ વાચક માટે રાખશે એવી આશા રાખું છું આના અષ્ટ સંસ્કારો એમાં દેખશે જો પુસ્તક સાધારણ સંલોભા લખાયું હોત તો અત્યંત જુદું હોત અને કાલ્ય વધારે સમયથી લખાયું હોત છતાં મેં એમાં કરા ફેરફાર કર્યા વિના હવે તેમ જ પ્રગટ કરવાનો એવો મટે વિચાર કર્યા કે લખતી વખતે મારા શા વિચાર હતા એ બાબતનું કેલોકને તો ગમવાનો સબવ છે

મારો પ્રાસ મારાથી બની શકે ત્યાં સુધી મારા પેલાના માનસિક વિકાસનો કમ આરેખવાનો હતો હિંદુસ્તાનમાં બનેલી તાજ ધટનાઓનો ઇતિહાસ લખવાનો ન હતો ઉપર ઉપરથી જોતા આ પુસ્તક આવો ઇતિહાસ હોવાનો ખાસ થાય એથી વાચકને ભ્રમ થવાનો અને પુસ્તકને ધટે છે તેના ક તા વધારે મદદત્વ મળવાનો સબવ રહે છે એને મારે વાચકને ચેતવણી આપવી જોઈએ કે આ વૃત્તાન્ત સાવ એકપક્ષી

છે, અને નાશ્ટકે અહં-સહી છે ધણી અભાસની ઘટનાઓ એમા હોડી દેવામાં આવી
 ■ અને ઘટનાઓને ધકવામાં ભાગ લેનારી ધણી વ્યક્તિઓનાં નામ પણ નથી લીધાં
 ભૂતકાળના ખરા ઇતિહાસમાં આ ક્ષમ્ય થાત, પણ માશ અંગત વૃત્તાન્તમાંથી આ બધું
 હોડવા માટે મને બાકી મળશે એવી આશા છે જેણે આપણા લાગત ઇતિહાસનો યોગ્ય
 અભ્યાસ કરવો હોય તેણે ખીનું સાહિત્ય જોઈ જોઈશે. પણ એવો સંભવ છે કે આ
 અને ખીન અંગત વૃત્તાન્તો તેમને કેટલીક અધૂરી ઘટનાઓ પૂરવામાં અને સ્થૂલ
 ઘટનાઓની ભૂમિકા મેળવવામાં મદદ કરશે

અનેક વર્ષોથી જેમની સાથે કામ કરવાનો મને લઢાવો મળ્યો છે અને જેમને
 માટે મને અતિરાધ આદર અને પ્રેમ છે એવા મારા સાથીઓને વિષે મેં નિખાલસતાથી
 લખ્યું છે, મંડળો અને વ્યક્તિઓની મેં, કેટલીક વાર કંઈક આકરી રીત પશુ કી છે.
 એ રીકાને લીધે તે તે મંડળ કે વ્યક્તિને માટેનું મારું માન એકદમ ઘટ નથી પણ મને
 બાસ્તુ કે લોકકાર્યમાં મણુ મારનારા સીએ એકબીજાની સાથે અને જેમની તેઓ
 સેવા કરવાનો દાવો કરે છે તે લોકોની સાથે હિંસ જોાવીને વાત કરવી જોઈને ઉપવકિયા
 વિવેક કરવાથી અને મૂળે એવા અથવા કરેલા કરાવે એવા પ્રશ્નો ઠીસા મૂકવાથી
 એકબીજાને અથવા તો આપણે જે પ્રશ્નો ઉઠેલવાના છે તે પ્રશ્નોને સાચી રીતે સમજ
 નહિ શકાય વિચારના વેરે તેમ જ વિચારનું એકજ બરોબર બલ્લુનિ, અને મમે તેવી
 અણુગમતી હકીકતો હોય તેનો સામનો કરીને જ સાચો સહકાર બધાવો જોઈએ
 છતાં હું વિશ્વાસ રાખું છું કે મારા લખાણમાં ક્યાંય કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે જરાસરખો
 દ્રેષ કે દુષ્ભાવ નથી.

હિંદની આગળના આગળના પ્રશ્નોની જાણીજોઈને મેં માત્ર મોધમ રીતે કે
 પરીક્ષ રીતે ચર્ચા કરવા ઉપરાંત કશું ્રું નથી જેલમા બેસીને એની સમીપાગ ચર્ચા
 કરવાની કે શું કરવું જોઈએ એનો મારા મન સાથે પણ નિર્ણય કરવ ની મારી રિયતિ
 નહોતી જેલમાંથી ઇટલા પડી પણ આ રિપય પરત્વે કશું ઉમેરવાની મને જરૂર ન
 જણાઈ મેં જે લખ્યું હતું તેમા જે વસ્તુનો મેળ બેસે એમ ન હતું. એટલે આ
 આમજવાના ભૂતકાળનો ઉપવકિયા, અંગત અને અપૂર્ણ વૃત્તાન્ત રહેશે, એમા
 વર્તમાનની લગભગ ૯૫ પટોએથી શું ખરો ચક્તુ તેનો સ્પર્શ ન કરવાની સાવધાની
 રાખી છે

બાડનવાઈલર

જવાહરલાલ નેહરુ

અનુક્રમણિકા

વિષયક	૩
ભાષાન્તર વિશે બે બોલ	૧૭
ખીજી અવૃત્તિ વિશે	૧૮
પ્રકાશકનું નિવેદન	૧૮
પ્રસ્તાવના	૨૦
૧ ઠાકમીતથી ઈતિહાસ	૧
૨ બચપણ	૪
૩ વિદ્યાર્થિની	૧૧
૪ હૈરો અને રમિયજી	૧૭
૫ પાછા ફરતા દેશમાંથી રાજકીય વાતાવરણ	૨૬
૬ હિમાલયમાં એક સાકુસ	૩૬
૭ ગાંધીજી આખી સત્યાગ્રહ અને અમુલસર	૪૨
૮ મથૂરી છોડવાનો હુકમ	૫૧
૯ કિસાને આજમા	૫૮
૧૦ અસહકાર	૬૫
૧૧ મારી પડેની એલ	૭૭
૧૨ અહિંસા અને તૃતીયનો ન્યય	૮૪
૧૩ લખનૌ રિપ્લેટ એલ	૯૨
૧૪ ફરી બહાર	૧૦૦
૧૫ હૃદયમયન	૧૦૧
૧૬ નાનામાં એક ફરસ	૧૧૧
૧૭ મૌ મહુમ અગ્ની	૧૧૯
૧૮ મતા પિતા અને ગાંધીજી	૧૨૫
૧૯ કેમવાની મરણી	૧૩૬
૨૦ મ્યુનિસિપલ કામ	૧૪૪
૨૧ યુરોપમાં	૧૫૦

૨૨ હિંદમાં પદ્મભેદો અને ચર્યાઓ	૧૫૮
૨૩ પ્રસેન્યામાં પીડિતોનું સમ્મેન	૧૬૪
૨૪ હિંદ આવીને પાછા તાજકીરણમાં	૧૭૦
૨૫ લાહોમારનો અનુભવ	૧૮૨
૨૬ મજૂરસંઘ મહાસભા	૧૮૭
૨૭ લાતાવરણમાં ગાળાવીજ	૧૯૭
૨૮ પૂર્ણ સ્વરાજ અને તે પાછી	૨૦૬
૨૯ સચિનથ લાગનો આરણ	૨૧૮
૩૦ નૈની જોલમાં	૨૨૮
૩૧ ચેરવડાની મસલતો	૨૩૮
૩૨ સમુદ્ર માતામાં નાકરની લલલ	૨૪૮
૩૩ પિતાશ્રીનું અવસાન	૨૫૫
૩૪ દિન્દોનો કાર	૨૬૩
૩૫ કરાચી મહાસભા	૨૭૫
૩૬ લકામાં એક માસ	૨૮૮
૩૭ સધિ દરમિયાન ધર્મણ	૨૯૨
૩૮ બીજી ગોળમેજી પરિષદ	૩૦૫
૩૯ સમુદ્ર માતાના કિસાનેમાં અરણસિ	૩૧૮
૪૦ મુઠ્ઠિરિતમની સમક્ષિ	૩૩૭
૪૧ જોડિંન સો પકડાપકડી અપીઓ	૩૪૫
૪૨ બાગમાજી	૩૪૯
૪૩ બરેની અને હરેશની જેલોમાં	૩૬૧
૪૪ જેલમાં બદલાતી મનોવૃત્તિઓ	૩૭૧
૪૫ જેલમાં મનુષ્યેતર પ્રણાઓ	૩૭૬
૪૬ મધન	૩૮૬
૪૭ ધર્મચર્યા	૩૯૫
૪૮ વિદ્યાર્થ સંસ્કૃતી કિમુખી તાજલીતિ	૪૦૭
૪૯ લાચો કોરાવસનો અવ	૪૨૨
૫૦ ગાંધીજીની મુલાકાત	૪૨૫
૫૧ મનમથાગરિઓનું દહિજિંદુ	૪૩૬
૫૨ સારવાનિક દરજ્જો અને સ્વતંત્ર	૪૪૩

૫૩ હિંદુ ભૂમિ અને નણ	૪૫૩
૫૪ અંગ્રેજી રાજાની ખાત વહી	૪૫૫
૫૫ આનંદગીય વિચાર હિંદુને આ	૪૭
૫૬ મનવા અને આત્મવિરોધ	૪૮૬
૫૭ દુરતર યાદ	૫૦૬
૫૮ ભૂતપ	૫૧૦
૫૯ અધીપતિ જેલ	૫૨૧
૬૦ લેકર સન— પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં	૫૨૭
૬૧ સત્યાગ્રહ	૫૩૩
૬૨ અન્ય સમસ્યાઓ	૫૪૪
૬૩ હૃદયપત્રો કે બાળકો	૫૬૭
૬૪ હૃદયના જેલમાં ખાંડો	૫૮૪
૬૫ અધિકાર વિચાર	૫૮૨
૬૬ ખાંડો જેલમાં	૫૮૭
૬૭ મેટલાક લાલ બાળક	૬૦૩
૬૮ ઉપસહાર	૬૨૭
લાલ કાગળ	૬૩૦
પરિશિષ્ટો	
૧ પૂણે સ્વ મંત્રી પ્રતિનિધિ	૬૩૧
૨ ૧૫મી, ૧૯૩૦ ને વિશેષ ધ્યાન : જેલથી મુક્તિ મેળવના આગેવાનોએ સમજાવતી સંસ્થા સુવર્ણરે સર તેજભાઈદેવ સમુ તથા શ્રી. મુ. ના અધિકારને લખેલા કાગળ	૬૩૩
૩ પુનરાગમ અને કાગળ	૬૩૬
ચાંદી	૬૩૮

૧. કારમીરથી ઊતર્યા

“ પોતે પોતાના વિશે લખવામાં મળ તો છે, પણ મુશ્કેલી પણ છે, કારણ, પોતાને વિશે કશું ખરાબ લખતા પોતાને ખરેખર અને સાચું કહેતા સાબળનાર કે વાંચનારને ખરેખર ”

—અબ્રાહમ કાઉલી

નુખી ધરમા જ્યેનો એક ફીકરો મોઢે ચગરેનો જ હોય — હિંદુસ્તાનમાં તો વિશેષે તેમાં જો પુત્ર જે અગિયાર વરસનો થયો ત્યાં સુધી જ્યેનો એક જ તથો તો તો જો લાડની ખરાબીમાંથી ન જ ખરી ગરે મારી જો બહેનો મારા કરતા ધણી જ નાની છે અને અમારા ફરેકની વચ્ચે ઘણા વધેનો આવો છે તેથી જો શરૂઆતના વયોમાં જો એકવધાયો જ જોઈયો મારી મરેનો મેઈ સાથી મારે ન હોતો નિરાગના મોડિયાઓ પણ કોઈ ન હતા, કેમકે મને કોઈ ટિડર્મોન (બાળમંદિર) કે કોઈ પાઠશાળામાં મૂકવામાં નહોતો આવ્યો ધરમા મારી સાથે તરી અને શરૂઆતનાર ગિમિકા અથવા બહારના ખાનગી શિક્ષકો દ્વારા મને ફેળવ દી મરે છે એમ મનાય

જ્યે મૂળ કાજ્મીની ખરો વરસ મહેલા અદારમી સગીની શરૂઆતમાં અમારા એક વધા કીર્તિ અને ધન કમાવા કારમીરની પહાડી ખીણમાંથી નીચેના રૂબરૂ મેઘાનોમાં ઊતરી આવેલા કોનઝાજ પછીની મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીના જો વિરેસ હતા ફરખશાહ તે વખતે બાદશાહ હોતો આખા પ્રગમ ઊવરી આવનાર મમારા પડનાનું નામ રાજ કોલ હોતુ એવે આખા કારમીરમાં સરકત અને ફારસીના વિદ્વાન તરીકે નામના મેઈવી હતા જો અરસામાં જ્યારે ફરખશાહ કારમીર આવ્યો ત્યારે રાજ કોલ તરફ આકર્ષાયો અને ઘણે વખત તેની જ ઇચ્છાથી જો કુટુંબ શાહી રાજવાની દિલ્લીમાં આવી વરષુ ૧૭૧૬ ની આસપાસની આ વાત એક નહેરને કાઠે યોગ્ય જમીન ને એક મકાન મળ્યું એને બહિસમાં મળ્યા પર નહેરને કાઠે હોતુ મેન ને ધરવાગના નામન નેહરુ મળ્યું લાગ્યો કોલ જો કુટુંબનું નામ હોતુ તે કોલ નેહરુ થતુ અને તરસો જતા કોન માન નીકળી જ ગયું ને જ્યે માન નેહરુ રહ્યા

આ પછીના અરિયર મમયમાં જો કુટુંબે ઘણી ચંગીચંગી જોઈ અને નગીર થયું ધીમ ધીમે ધાવાઈ મઈ મારા પર તો લખીનાત્તથા નેહરુ દિલ્લીના બાદશાહના નામના રહેલા દરબારમાં નરકાજ પછી ના પહેલા વચીન બન્યા મારા દાદા ગજાધર નેહરુ પઞના બગવા પહેલા કુટુંબ વખત દિલ્લીના કાનૂન હતા ૧૮૬૧માં ૩૪ વરસની તાની છે મેં જો જુવરી ગયા

અને હાની તેો આવા માળી અને બજારમાન હતા કે તેમનું વચન કથાપવાની નહીંની મગ્ન નહોતી એમના મગ્નને આજે પચાસેક વરન થઈ નહીં છતાં કાશ્મીરની ડોસીઓ હજી એમને માત્ર કે જે અને મહે જે કે એનો ઉમામ અને હતા કે એની મરજીથી વિરુદ્ધ મશુચ થયુ તેો મૂળા ૪ પદયા

મારા કાકા નથી જ નયપાયેથી વગી અમાવતમા વગીવાત નવા લાન્ધા અને ત્યાજે જે અમાવત આમાથી અન્ધાહાખાં આવી ત્યાજે આખુ કુટુંબ અન્ધાહાખાં આખુ ત્યારથી અન્ધાહાખાં અમારું ઘર થયુ ન ત્યાજ ઘણા વર્ષો પછી મારો જન્મ થયો મામ કાકાએ ધીરે ધીરે વગીવાત ખૂબ વધારી દીધી, અને પરિણામે વગી અમા વતના એક આગેવાન વગીવ ગણવા લાગ્યા દરમિયાન મારા પિતા મનપુરની નિરાળ માથી ને અન્ધાહાખાંની કોલેજમાથી પચાર થયા એમનુ પ્રાથમિક બાણત માન કાશ્મીર અને અરબીનુ જ હતુ અને અમેજી તેો એમજે ૧૩-૧૪ વર્ષની વયે શિક્ષકે પશુ એ કે મહે પાશુ એ કાશ્મીરના વિદ્વાન ગણાતા અને થોડુ અરબી પણ બતાવતા અને એમના ના જ્ઞાનને લીધે એમનાથી મોટરા પણ એમને માન આપતા પણ કાચી વયમા આટલા જ્ઞાન છતાં નિરાળ અને કોલેજમા એમની ખ્યાતિ મુખ્યત્વે અટકાવાળા અને તોફાની વિદ્યાર્થી તરીકે જ હતી આદર્શ વિદ્યાર્થી ખનવાનુ તેો કોરે રહ્યુ અભ્યાસના કરતા રમત અને નવા નવા ઉધમાતોમા એમને વધારે રસ પડતો કોલેજની તોફાની ટોળીના એક આગેવાન તરીકે એમની ગણના થતી તે જમાનામા કલમતા અને મુખર્ક બહાર ખીન્ને છિનીઓ પાશ્વાત્ય પોશાક અને પાશ્વાત્ય ગીતભાવ મહાશુ કરેવા બાજે જ એવામા આવતા, પશુ મારા પિતાને તેો ત્યારે પશુ આની મોહિની લાગી હતી કેઈ જુદામ રીતમાન છતાં એમના અમેજી અન્ધાપકો એમની હપત મુખ્ય હતી અને ઘણીયે વાર એમને સકામણુમાથી ખત્યાવી લેતા એમનુ સારૂ જોઈને તેઓ ખુશ થતા અને ખુશિરાળી તેો હતી જ નહીં વખત અભયે ખૂબ મહેનત રીત અભ્યાસમા પણ એઓ પાઠ્ય ન પડતા હમણા હમણા ઘણા વર્ષો પછી એઓ અમારી પાસે પોતાના એ અન્ધાપકામા એક મિ હુસિન — અન્ધાહાખાંની મૂર મેન્દલ કોલેજના આચાર્ય — ની ખૂબ બાવપૂર્વક વાત કરતા અને પોતાના વિદ્યાર્થીકાવો એ અન્ધાપકને પોતાના હપર આવેલો એક કાગળ તેમાલે સબાપૂર્વક અન્ધની સખો હતો

યુનિવર્સિટીની ખીલ પરીક્ષાઓમાથી કાઈ ખામ નોંધવા લાયક માન નામ મેળવ્યા વિના પસાર થઈ છેવટે તેઓ ખી એ મા બેઠા તેમાજે એને માં કાઈ ખાસ તેચારી નહિ કરેલી અને પોતાના પહેલા પ્રશ્નપત્રના જવાબ નિષ ખબ અસતોષ હતો એમના મનમા થયુ પહેલા જ પ્રશ્નપત્રમા થોડયુ છે એટલે પાસ મેના પનામે ૧ અને પાસ નથી થવાવાનુ તેો વાણીની રીયામા શા મારુ મેસન / પરીખાને બાંને તાજ મહાનમા રખત આવેલો એમજે વડુ પસંદ કયો (તે વખતે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ આચાર્યમા લેવાની) પાછથી એમના અન્ધાપકે અમને મોનાવ્યા અને ખૂબ મુઝેર થઈ કહ્યુ 'પ્રથમ પ્રશ્નપત્રના જવાબ તેો તાત સાસા હતા જેવે પ્રવક્ત્ર કે ખીતમા ન

મગચૂલ રહેતા કે મહાસાબાબાના કામકાજમાં ઝોજો રસ લેવો એમને પાત્રે એમ ન હતું વળી રાજદ્વારી કેવળા અને બહાર કામોમાં પોતાની ચાંચ બંધુ હોય એમ લાગતું ન હતું; આત્યાર સુધી આ વિષયોમાં એમણે બહુ ધ્યાન આપ્યું નહોતું, અને તેથી એને વિશે જ્ઞાન થયું ત્રાજું નહોતું વળી તેમાં ખીલવાના સૂરમાં મર 'દરેક પડે તેવી પ્રવૃત્તિ કે સંસ્થામાં ભેટાડું એ એમને ગમે એમ જ નહોતું બાળપણમાં જુવાનીના ઉદ્યમમાં ઉપરથી તેો રાખી મર્યા હતો, પણ એ નવા સ્વરૂપમાં હવે પ્રગટ થયા — સત્તા મેળવવાના નવા અભિવાય બન્યા ધંધામાં આ અભિવિદ્યાપાને પરિણામે નાગના મળી, અને એમના અભિમાન અને આત્મવિશ્વાસ વધ્યા હતાં તેથી એમને રસ હતો, મુઠકેલીઓની સામે જૂઠું એમને ગમતું, અને છતાં આશ્ચર્ય છે કે એ કિવસોમાં એ રાજદ્વારોથી દૂર રહેતા એ કે રાષ્ટ્રીય મહાસાબાના તે વખતના રાજદ્વારોમાં ત્રાજું જુવાપણું હતું નહિ એ થયું ખરું છતાં મૂળ વાત એ સારી કે એ ક્ષેત્ર જ એમને મઠિ આગકિચિત હતું, અને એમનું મન એમના ધંધાને જોડે કરવાના બરપૂર કામમાં પૂરું રોકાયેલું રહેતું સકળતાની સીડી ઉપર એમનો પગ બરોબર ચોડવાઈ ગયો હતો, અને એક પછી એક પગથિયુ ઊંચે વધતા જ જતા હતા — અને તે પછી, એમના ધારણા પ્રમાણે, કોઈની મહેરબાની મેળવીને નહિ, કે કોઈની જિજ્ઞાસ કરીને નહિ, પણ પોતાની અદ્ય અભિવિદ્યાપા અને સુહિના બધે

કપર ઉપરથી એઓ સપ્તવારી તેો કહેવાતા, છતાં એમને ન એમને અને તેમની રીતમાત્રો ગમતી એમને કંઈક એમ થયું હતું કે મારા દેશવાઈઓની અવગતિ થઈ છે, અને એ અવગતિને એ સમગ્ર સાયક કહેવાય કશું જ ક્યાં વિના કેવળ બોલ બોલ કર્યા કરનારા રાજકાસગી લોકો મઠિ એમને સહેજ તિગ્મકાર થયું હતો, એ કે એમને પોતાને થયું કરી કંપના ન હતી કે એ સિવાય બીજું શું કરી રાકાય વળી પોતાને મળેલી અત્યાધારમ્ સકળતાના જર્વને લીધે એઓ એમ ધારતા કે બધા તેો નહિ જ, પણ ધણા, જીવનમાં ન કાવવાને લીધે જ મળકામમાં પડે છે

સતત વધતી જતી આવકને લીધે અમારી રહેણીકરણી બદલાતી ગઈ, કારણ કે આવક વધે એટલે ખર્ચ વધે જ થેતા સુધરવાનો વિચાર મારા પિતાને ત્યારે બેઠકુ બેઠકુ ત્યારે તેટલું કમાવાની પેતાની મરિતની અવગણના કરવા જેવો લાગતો ત્યારે જિંદગિલ હોવાને લીધે અને દરેક રીતે એમના રહેવાના રોજને લીધે બેટલુ કમાતા તેટલું ખર્ચી નાખવામાં ત્યાંય મુરકેલી ન આવતી ગામ લીધે ધીરે ધીરે અમારી રહેણી વધુ ને વધુ પાકાત્ય થતી ગઈ

મારા બચપણના રાજગાળના કિવસોમાં આવા હતા અમારા ઘરના ટંક*

* મારો જન્મ થી ૧૮૮૯ના નવેમ્બરની ૧૪મી તારીખે અથવા સંવત ૧૯૪૬ના મામસર ૧૬ સાંત્રે અલ્લાહવાદમાં થયેલો

૨. બચપણ

આમ માતૃ બચપણ મુજસાતિવાળું પણ ખામ છતિદાસ વિનાનું નયુ નૂ માનથી મોટા મારા પિતરાઈ બાઈઓની વાતો માંત્રણું પણ તેમાંનું બધું કાંઈ અંગેના મમત્ત્વે નો નહિ જ. ધની વાર અંગે અને યુરોપિયનાના હિંદીઓ પ્રત્યેના તુમાખી કિમ્મતની અને અપમાનમરી ગીતખાતની તેઓ વાતો કરતા, અને કરતા કે આવા વર્તુનને માંખી ન લેતોં દરેક હિંદીની તેની સામે થવાની ફરજ છે.

રાજકર્તા અને પ્રમ વચ્ચેની અથડામણના દાખવા તો બન્યા જ કરના, એટલે તેની ઉપર ખૂબ મર્યા ચાલતી કોઈ અંગે કોઈ હિંદીનું ખૂન કરે તો અંગેનેની જ બનેલી ન્યૂરી તેને છોડી મૂકે એ વાત તો સામાન્ય ઘડ પડી હતી અને સૌને એ ખૂચતી.

આગાધીમાં અંગેને માટે હમેશાં ઇલાયદા દબ્બા દોષ જ, અને ગમે તેવી ખોટ દોષ—અને બચ કર ખીર તો હમેશાં રહેતી જ—તો પણ કોઈ હિંદીની મગદુર નહિ કે એમાં તે ધૂમી રાકે, પડી બચેને એ દબ્બા સાવ ખાત્રી દોષ અરે! સામાન્ય દબ્બામાં પણ કોઈ અંગે ચડી એસે તો પડી તે કોઈ હિંદીને અંદર આવવા ન દે. ભદેર બગીચાઓમાં અને ખીલ મ્યાનોમાં પણ અંગેને માટે પુગસીઓ અને બાંકડાઓ ઇલાયદા રખાતા મારા દેશ ઉપર પરદેશી રાજકર્તા આવીને આત્મી ધેરવર્તણૂક ચલાવે એની સામે મને સખત ચીટ ચડતી, અને ન્યારે કોઈ હિંદી થપાટની નામે થપાટ ઠામતો ત્યારે હું ખુશી થતો. ધની વાર મારા કોક ને કોક પિતરાઈ કે એમના મોક મિત્ર આવી અથડામણમાં આવી પડતા, તે વેળા તો અમે બારે કરકેશઈ જતા અમારા કુટુંબમાં મારા એક પિતરાઈની ખાસ બળિયાની ગાખ હતી; અંગેજ આમે અધડો વહોરી લેવાનું એને ગમતુ. અને તેમાં વળી યુરોપિયનો સાથે વિરોધ, કાગળ કે એ લોકો પોને રાજકર્તાની બતના જ છે એમ બતાવવાનો ડોળ કરવા માટે કદાચ અંગેજ અમલદાર કે વેપારી કરતાં પણ વધારે બંડી ગીને વર્તતા આવા અથડાઓ દેલવે મુમાફરી દરમ્યાન વધુ થતા.

પરદેશી રાજકર્તાઓનું અસ્તિત્વ તેમજ તેમનું વર્તન મને ખૂચતુ ખુરુ, પણ ન્યાં સુધી મને યાદ છે ત્યા સુધી અંગેને તરિકે અંગેને સામે મને કોઈ બતનો દ્વેષ ન હતો. માટે માટે અંગેજ સિક્કિડાઓ ગખવામાં આવતી, અને પ્રસ મોખત પિતાછને મજવા તેમના અંગેજ મિત્રો આવે એ તો હું લેઈ જ. આને પરિણામે માગ હુદયમાં અંગેનેને માટે માન હતુ રોજ સાચે કેટલાય નિત્રો મારા પિતાને મજવા આવતા, અને આખા દિવસના ચક્રા પાક્યા મારા પિતા તેમની વચ્ચે ખીવતા, અને આણું ધર એમના ખડખડાટ હમવાથી જાણ પકડુ એમનું અદસારથ આખા અદલાદાખાદમાં ભાણીતુ ઘઈ ગયુ હતુ કેટલીક વાર હું પડદા પાછળથી ડોકિયુ કરીને જોતો કે આ મોટા લોકો એકબીજા સાથે શુ વાત કરી રહ્યા છે આમ ડોકિયુ કરતા જો હું પડદાઈ

ગયા તો મને એ લોકો બહાર ખેંચી લઈ જતા, અને મારી લપચલ દશા છતાં પિતાશ્રીના ગોઠાબુ ઉપર મને ગોઠવતા. આરે એક પ્રસંગે મેં એમને હૃદયેટ કે એવો ખીંચે સાવ ઘાટ પીતા લેવા બિલ્લુ તો હું બોજખી રાકતો હતો મેં ધનીવાર પિતાને અને તેમના કિચોને એ પીતા લેવેલા જુનુ આ નવી સાવ ચીજથી તો હું બેબાકોનો જ બની ગયો અને પરમાં દોડી જઈને માને કહ્યું. 'મા, જુઓ તો ખરાં પાપા દોડી પામે છે.'

મને પિતા પ્રત્યે ખૂબ જ માન હતુ મને તો એવો બળ, તિમન, અને દોશિયારીની મૂર્તિ સાગતા, બીજા બધા એમની મરખામામૂર્તિમાં ટુચ્છ સાગતા, અને હું મોઢો થઈને એમના જેવો જ ગઈગ એકું અવધું હું ગેવતો. પણ મોઢો અને બીજાઓ ઉપર એમનો પિતો ક્રોધનો હું જોતો ત્યારે મુંઝવણી મૂળ ઊડતો. તેઓ મને બહુ બચકર સાગતા, અને કેટલીક વાર બિચાગ મોકળની આવી મરી દશા થતી જોઈને મને નીડ પણ થતી એમના ગિનજ તો ખરેખર તોખા મોકસરે એવો હતો, અને પાછલાં વર્ષોમાં પણ એવો પિકાજ મિનજ મેં કોઈનો લેવા દોષ એમ મને યાદ નથી. પણ મારે નસીમે એમની પિનોદસકિતી તીવ્ર હતી, અને વજ જેવા સંકલ્પમળને કીચે મામાન્ય રીતે તેઓ પોતાના ઉપર કાવ રાખી રાકતા જેમ જેમ ડાંમર થતી ગઈ તેમ તેમ તેમની સંકલ્પમગિતિ પણ વધતી ગઈ, અને પદેવાના નેતું બીપાલુ સ્વરૂપ તેઓ કચિત જ ધારણ કરતા જેવામાં આવતા.

મારા બાળજમનુ પ્રથમમાં પ્રથમ અસહ્ય એમના એક દોષના પ્રસંગનું છે, કારણ કે નેનો કોમ હું જ બન્યો હતો તે વખતે હું લગભગ પાંચ વરસનો હતો એક દિવસ મેં એમના ફક્તના મેજ ઉપર બે ફાઈન્ટન પેન જોઈ અને મારું મન લવચાલુ મેં વિચાર્યું કે પિતાશ્રીને કંઈ બને એકી સાથે તો ન જ જોઈએ, એટલે એક પેન ઉઠાવી પાછળથી મને ખબર પડી કે બોવાયેલી પેન માટે તો ભરે તમારા આલી રહી છે હું બમરાયો કે આ મેં કુ કરી નાખ્યું, પણ મેં કવલ ન કયું પેન મારી પારોથી મળી આવી અને મારો યુનો નહોર મળો પિતાશ્રી બહુ ગુસ્સે થયા અને મને સારી પેડે ઠોકથી મારી નામોરશીથી મથેલા દુઃખ અને વિપાદથી આંધળો બાંત જેવો બની હું મા પાસે લાગ્યો, અને કેટલાય દિવસ સુધી મારા દુખતા અને મૂંઝતા નાતુંક શરીર ઉપર અનેક પ્રકારના મવમ લગાડવા પડ્યા હતા.

પણ આ મજા માટે પિતાજી પ્રતિ દુઃખ લાગ્યાનું મને યાદ નથી હું ધાડું ધું કે એ મન મેં ભવે ઘોડી વધારે પડતી માની હોય, છતાં યોગ્ય જ માની હતો. પણ જો એમને માટે મારા માન અને ગ્રેમ પદેલતા જેવા જ હતા, તો પણ એ પ્રસંગ થતી તેમા બધી સાચી બની. માતા પ્રત્યે આમ નહોતો મને એની જરાય બીક જ ન લાગતી, કારણ કે હું બહુતો હતો કે હું જમે તે કહું તો પણ એ કાંઈ નહિ બોલે, અને આ એના અત્યંત અને આધળા ગ્રેમને લીધે હું એના ઉપર ઘોડી સિરનેરી પણ મલાવતો. થળી પિતાના કરતા વધારે સમય માતાની સાથે જ મારો જતો, એટલે

તેની સાથે હું વલદે નિકળતા અનુભવતો અને એ વસ્તુ જિજ્ઞાસુ કહેવાની સ્વભાવે પણ મારી હિમત ન આવે તે હું સુખે માતની આજ્ઞાનવતો મા બહુ એકવગ કલ્પા અને નીચા હતા એટલે એ । જ વર્તમાન હું તેના નેટરો ધિરે દેખાવા લાગે અને તેની માથે કાંઈ બેસાડી અનુભવવા વાગે તેના સૌંદર્ય ઉપર હું મુગ્ધ હતો અને તેના અતિરાગ નાન । અને પાશા હાથપગ મન બહુ મમતાથી એ અમારા કરતા ધણ વખત પડી કાશ્મીરથી આવેલા કુમારના હતા એના વલને ધરમારે છોડી આજ્ય એ જ પેઠી થઈ હતી.

માતા ઉપરાંત એક બીજી વસ્તુ હતી જેમની સામગ્રી તે વળા હું મારું મન ગાવડી શકતો એ હતા મારા જિજ્ઞાસુ મુનશી મુખારબતી એ જાણુના મેઝ મુખી વરના હતા પછીના બગવાથી મ નટુળ નાની ગયું હતું અને અગેજ ફોજે તેને લગભગ તારાજ કરું આ આદતને લીધે એનામા નરમાશ અને સહિષ્ણુતા આવી હતી અને સૌની સાથે—ખાસ કરીને બાગમે સાથેના—એના વર્તનમા આ ગણો દેખાતા મારે મજા તો જ્યારે જ્યારે મુખમા કે મુજાણુમા હોક ત્યારે ત્યારે એમનું પડખું એ ફેર મેળવવાનું એક અચૂંક સ્થાન હતું મારી બાજુ આખને એની ધોળી ફાળી મોઢી અતિ પ્રાચીન પુરુષનો અને પ્રાચીન કથાઓના બહારનો ખ્યાલ અપવી અને હું ધીરે વર એની મોડના ભરાઈ એની અજૂર વાતો કલાકના કલાક મુઠી સામગ્રતા ન ધરાવે આ વાતોમા અરેમિયન નાહટસમાની કે એવી જ મીઠ વાતો હોય અથવા તો ૧૮૫૭-૫૮ના જમાનામા બનેલા કિસ્સાઓના વણુન હોય ધણા વર્ષ પડી એટલે મારી છેક મોઢી ઉમરે આ મુનશીજી મુજરી ગયા એવું રમત હતું પણ મારી પાને એક વડાની મન બનેલી વસ્તુ તરીકે રહ્યું છે

મીઠ પણ ધની વાગ્યો હું તે વખતે સામગ્રતા નાત મા અને મારી રામાયણ અને મહાભારતમાથી અને હિંદુ પુરાણમાથી અને કથાઓ અને કહેવાલ મા । કાકી (પરિત નાનાવતા વિધવા) જે આખલા બૂના મથો ખૂળ વામ્સા હતા અને એની પામે આવી વાગ્યોનો અખૂ બહાર રહેતો માથી હિંદુ પૌરાણિક વાતો અને જલ કથાઓ વિરેના જાનનો મારો બહોળ ઠીક ઠીક થયો હતો એમ મહેવાય

ધર્મ વિષેના મારા ખ્યાન બહુ જ ઝાંખા હતા ધર્મ તો સ્ત્રીઓ માટે જ હોય એમ હું માનતો જિજ્ઞાસુ જે મારા વગવ જિજ્ઞાસુઓ એ પ્રશ્નન હતી માતા મન એનો ગળીર વિચાર કે વલ્લી ના પાશ નટુળની સ્ત્રીઓ તા વખતોવખત લ કથાઓ કરાવે અને પૂતપાડ જમ કરે આ બસમા મન મન પની લે આમુઝ અસી કટુખના વડીયોને વારે વારે હું ખબુ જે વસ્તુને ની અવનબન કરતો કોઈવાર હું મા કે કાકી બોલે । ઇસ્લામ સ્વભાવે કોઈવાર જ વાદાના ના / તો કોઈવાર કાશી અને બીજા સ્થાનોના નરિઓમા ઇશને જતો અથવા તો મોઢ બહુ પવિત્ર ગણાતા સન્યાસીના દર્શન કરવા જતો જમ મા । મન ઉપર આ બધાની આ રે જ કરી છાપ પડેલી કહેવાય

આ સિવાય મોઢા મોઢા ઉત્સવના દિવસો આવતા, જેવા કે હોળી, જ્યારે આખા રાહોરમાં ખૂબ ધમાચકડી ચાલે અને અને એકબીજા ઉપર પિયકાની ઉડાવીએ; દિવાળી — દીપોત્સવી — જ્યારે હાવરો કેલિયાંથી ઘરો ત્રીપી ઉડતાં; જન્મશબ્દમીના પર્વ ઉપર દૃષ્ટાનો કારાશ્વદ જન્મ મધરાતે જોજવાય (જે કે અમારે માટે તો ત્યાં સુધી ભગતું બહુ મુશ્કેલ પડતું); દરોરા અને રામલીલા — આ દિવસોમાં સરઘમો નીકળે અને રામલીલાવાળાઓ રામચંદ્રજીનો લોકાનિર્ગમ્ય બજવી બતાવે તો જેવા થોડેથોડ લોકો ભેગા થાય. વળી અમે બધાં બાળકો ફરફર આવેલા અરખરતાનમાં હસન અને હુસેનની કુરખાનીનો પ્રાચીન કમાનો અફસોસ મનાવતાં રેરામી જંડાઓ લઈને નીકળતાં મુહૂર્તમતાં સરઘસ ભેતાં બન્ને ઈંદોને દિવસે મુનશીજી પાસુ પોતાના સારામા સારા પૌરાણિક પહેરીને મરિજામાં નમાજ પઢવા જાયતા અને હુ એના ઘરમા જઈને સેવ મીઠાઈ વગેરે આદેશતો. આ સિવાય તો આપણાં બીજાં કેટલાંય નાનાંમોટાં પર્વો અને વાર તહેવારો — જેવાં કે રક્ષાબંધન, બાઈબીજ વગેરે — અમારે ત્યાં ભજવાતાં

અમારામાં અને બીજા કાશ્મીરીઓમાં બીજા કેટલાક ખાસ ઉત્સવો પડે હતા, જે બીજા હિંદુઓ નહોતા બોજવાતા. આમનો મુખ્ય નવરોજ — નવા સંવતનો પ્રથમ દિવસ, અમારે માટે આ હંમેશાં મોટું પર્વ હતું અને સૌ તે દિવસે નવા નવાં કપડા પહેરતા, અને ઘરમાંનાં છોકરાંબાને તો મોટાંઓ તરફથી પૈસાની નાણી નાની બેટો મળતી.

પાસુ આ બધા ઉત્સવો કરતાં મને જેમા વધુ રસ પડતો એવો તો વરસનો એક દિવસ હતો — જેમાં મારે જ મુખ્ય ભાગ ભજવવાનો રહેતો. એ મારી જન્મમાં કે તે દિવસે મારા જેટલું કામ કોઈને નહિ! સવારે વહેસો એક મોઢા ત્રાજવામાં મને તોજવામાં આવે — એક ત્રાજવે થઈ અને બીજી ચીજો, અને બીજો ત્રાજવે હું. થઈ અને બીજી ચીજો ગરીબોને વહેંચાય અને પછી નવા નવા કપડામાં શામુગારાઈને મારે વડીયો પાસે બેટો લેવાની હોય સાજના તો ધરમા મિજબાની અપાય હુ તો જાણે તે દિવસનો રાત્ર મને દુઃખ ખાસ એ વાતનું હતું કે આ જન્મમાં માત્ર વર્ષને એકાદ વચ્ચે દિવસે જ આવતી મેં તો જન્મદિવસો વારંવાર ભજવવામાં આવે એ માટે એક થગવળ ઉઠાવવાનું પાસુ કહ્યું હતું. તે વખતે મને થોડી જ કલ્પના હતી કે એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે જન્મદિવસ એ જિંદગીમાંથી એકાદ થયેલાં વરસોની દુઃખદ સ્મૃતિરૂપ બાનશે

કેટલીક વાર આખા કુટુંબનું મારા પિતરાઈ બાઈ કે કોઈ દરના સગા અથવા કોઈ મિત્રના લગ્નપ્રસંગે કોઈ દરના રાહોરમા જવાનું થતું આવી મુસાફરીઓ અમારે બાળકો માટે તો ખૂબ આનંદપ્રદી થતી કાશ્મુ કે આવા લગ્નપ્રસંગોએ અમારા ઉપરનાં બધાં બંધનો દીસા થતા અને અમે મરજી પડે ત્યાં હોડાનેડ ફરી રાકતા બનના ઉત્સાહમા તો કેટલાય કુટુંબો ધીમેધીમે પડ્યા હોય અને તેમાં થતાં છોકરા, છોકરીઓ અને બાળકો હોય આવે વળતે મારાથી એકલવાયા હોવાની ફરિયાદ નહોતી થઈ રાકતી, અને અમે ધરાઈ ધરાઈને રમતા, તોફાન કરતા અને કેટલીક વાર મોઢાઓનો

કચકો પણ મેળવતા હિંદુસ્તાનમાં નરીબ અનીર જોના લખોમાં એવો દમામ અને દેખાવમાં પૈસાનું પાણી થાય છે એવી ટીકા બહુ થઈ છે, અને એ મીઠા માથી પણ છે પૈસાનું પાણી થાય છે એ તો બાબુએ રશું પણ જેમાં મ્હા કે સૌંદર્યનું નામ પણ ન હોય એવા મગિષ્ટ તમારા જોઈને તો મજા થાય છે (ફહેવાની જરૂર નથી કે આમાં અપવાદો પણ હોય છે) આ બધા મગિષ્ટ ખસા ગનેગાર લોકો મધ્યમ વર્ગ છે નરીમ નોકો પણ કરજના બોલ વડોરીને હડાક થઈ મકે છે છતાં મેલાક મહે છે એ ચોમેની નરીબાઈ એમના સામાજિક જિવાલને કારણે છે એ તો એવકૂરીની હદ થઈ સામાન્ય રીતે આપણે જૂરી જઈએ છીએ કે એમનું જીવન નિતાત શુક અને નીરસ હોય છે અને કોઈવાર કોઈ વિવાહવાજનનો પ્રસંગ આવે ત્યારે બપડાંમેને થાડું ખાનાપીવાનું અને જાનતાનું કંવાન મગે છે તે તો તેમને તેમના જીવનની નિધાવેતરાની મરુમિમા એક જલબિંદુ નગ્ન થઈ પડે છે નેજોજના ધરકામમાં મને રજીને મ્હાવાના કંપાગકામાંથી વિસામાપ થઈ પડે છે ને લોકોને બાન નેજોજના માડ અવધા માડધા પ્રમગો આવે છે તેમને કોકવા? આપણે સાસ લેનાનો પ્રસંગ પા ન મગવો જોઈએ એવું કથો નિબુર હમ્મરો ને જાગલ યતી જરૂર અમલો પૈમાનો ધુમડો થનો જરૂર વગડો (ને કે મરીબ નોકો મોતાની મીમીમાં ને કોઈ નજવા દો ધવરા મે તેને માત્ર આવા કોકોર રાખ વાપવા જેવો મૂર્ખ કોણ હશે ?) પણ તેમનું જીવન છે તેના કરતા વધારે શુક અને બાનદરુન્ય ન બનાવે.

એ જ પ્રમાણે મધ્યમવર્ગના બાપ અને વધુ પડતા ખર્ચની વાત એક કોરે મૂકીએ પછી આના સમગ્રપ્રસંગોને ટૂંકા મત્રાઓ અને બહુ મિત્રો એકબીજાને સાબા માળા પછી મગી શકે એવા સામાજિક ન મેવનો હોય છે હિંદુસ્તાન એક વિશાળ દેશ છે અને મિત્રોને મગતુ એ કઈ મહેલુ નથી હોત તેમાય અનેકનું એક સ્થાને ભેગા થતુ એ એથી વધુ મુશ્કેલ છે આ જ કારણે વિવાહવાજન મર્વત્ર ડિજવાય છે હા સામાજિક સમેન તરીકે પણ બાનો મુકબનો કરી મકે અને અનેક રીતે બાને ચડી જમ એવા સમેવનો હવે થઈ રહ્યા છે ખસ તે આપણી રાજદ્વારી સખાઓ મને પધિરો અથવા તો દર વર્ષે ખસતી કોમેસ અથવા રાષ્ટ્રીય મહાસભા.

કાશ્મીરી લોકોને હિંદુસ્તાનમાં બોલ નોકો કરતા એક અલગ હમેશા વધુ વહી છે ખામ કરીને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તો ખરી જ તેઓમાં મરુ એરત વચ્ચે પદા જેવી પ્રથા કારણે ન હતી ત્યારે તેઓ પદાઓમાંથી નીચે જીવરી આવ્યા ત્યારે તેમને મે રિવાજ બહાના પ્રદેશમાં પ્રચલિત જોયો અને એ વીચે પણ છતાં ઘોડે અરો જ — અને તે પણ કાશ્મીરી સિવાયના બોલ નોકોના સબધ પૂરતો જ દિન હિંદુસ્તાનના — ન્યા ધખા કાશ્મીરીઓ રહેતા — તે વખતે એ એક સામાજિક મોજબાની નિરાની નખાની પણ અદર અદર તેઓ પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા બજવી રહેતા અને કોઈ પણ કાશ્મીરી મહિલા કાશ્મીરીના ધરના દેઠ જઈ શકતો કાશ્મીરી

જમગોમા ના ફલમગોમા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બગાડતા અને સાથે પાસ્તામેસતા હા ધમી વાર સ્ત્રીઓ પોતાના અનન્ન ખૂમણુ બનાવીને જેમની છાન્નછોકીઓ તો સરખી ફટથી મળતા હુગતા એમ છતાં બાબુનિક પશ્ચિમના બેવી છા તો એ નરોતા લતા

મામ માદુ બચણુ ગણુ મોગ ધરોમા જેમ બને છે તેમ કેટલી વા? અગારે નાં પાણુ વાસણુ ખબડતા ન્યારે આ જવં ૧ મો? સ્વરૂપ લે ત્યારે પિતાશ્રી ગુસ્સે ધાર બને મેમને એમ જ લાગે કે આ બધુ સ્ત્રીઓની બેવડીને લીર છે મામા મને તો કઈ ભગણુ જ ન પડતી કશું ચડુ છે પણ હું એક તો મ્હી જતો કે કઈક ખગાગ થયો હોયો તેઈએ માણુ પેલાક નાણુમો તપીને થવા મહુ કસાણુ બોનતા હોય અથવા તો સાવ અગોના લઈને બેઠા હોય મને બહુ : ખ યજ ન્યારે પિતાજી વચ્ચે પડતા તા? સોના હાલ તા? જતા તે વિરોનો એક નાનકડો પ્રસન્ન મારી સ્મૃતિમા હજી તરી ગ્યો છે માત્ર આઠ વરસનો હઈશે પોજ ઘોડે સવાની મરવા નીમગતા બને અલ્લાહાબા આ તે બખતે જ પગલ નાખીને પડેરી લગ્નગી છાવગીમાનો મેમ મરાખ મા? સાથ આનતો એક માજે પ બો બને મારો દુ — અર્ધી બરણ બોસાફનો ફક્કડ દેકુ — મારો રિનાર મેર આખો પિતાશ્રીએ તે દિવસે મિત્રોન ગનિસ મવા માનાચ્યા હતા રરમા ખગલગાદ મચી ગરા પિતાશ્રીની બાગરાની નીચે બધુ મિત્રમ ને કાઈ વાહન નહુ તેમા બેસીને સરથસની જેમ મારી શોધમા નીકળી પડ્યુ મને તેઓ રસ્તામા મળ્યા અને નવે મે એક બારે પગમ્મ ફગી ના મ્હુ ન દોષ મેમ તેમને માદુ આગત કુ

૩. થિયોસોફી

દરા વધના થરા ત્યારે મારા પિતાને ઘર બલ્લી નન માદુ વર નીધુ અને તેન નામ આન પ્રબવન રા મ્હુ આ ઘરને એક મોગ બાગ હનો અને રનાનકડ હહતો આ બધી નપી નરી વસ્તુ તેઈને માદુ હરખમરેકુ કુતુહલ ખમશઈ બજા ધરમા થો ૧ વધારા કરવાનો કટાવ થયો અને તેન આ? પાચા મેલવાનુ કામ અને બાવકામ પુરુજ આનજ મ દૂરોત કામ રગ્તો લવો દુ ન ચાકતો

વિગાગ આનકુડ રરમા જ હોવાન નીર ૧ થો ૧ વમલમ તરતા મ્હી થો બન પાગીમા પ તા કે રૂજગી માગવા મન વરાથ ૨ ન નાનતો હનાગાના લામા દિવસોમા ગમ ચારે બન મમ તેની વાર કુ મા જઈને પ નો સાજો મારા પિતાના અનેમ મિત્રો કુ મા આન ક વા આવતા મા એમ નપીનતા તો હાતી જ બન તેમા વળી કુ મા મૂકેરી અત થવમા જેવામા આવેરી પીગળીની ખતી એ બક્ષાહાબાદમા ત વેશ એક એથી પાલુ નવતી નીજ હાતી આમ આનતા જવમા વવતા બેમાથી મન બારે બનદ મળેતો અત બામ કરીને નરતા ન બાવ વ દોષ તેને ધક્કા દઈને પાગીમા દ મેરી અથવા પગથી પમ પકગીને એનીને રાવવામા

એક મન ન હતી ત્યાં ગ્રાફિઓમાની એક મને ખાતર થાદ આવે છે ના તેજ બહાદુર સમુદેઓ અશ્વિદ્વામાના વર્ણવમદશમા તે વેળા તાજ ન બેડાયા હતા તેમને તમના આવડતુ નહિ અને શીજવાની દુઃખ પા ન હતી સવા ફટ પાડીમા પડેલા પાથિયા ઉપર મેડા તે બેડા, પડી બીજા પાથિયા ઉપર તાજી આનન ન જવાના તેમજે મોનદ ખાધા હતા, અને કાર્ત તમને ત્યાથી ખનડવાના પ્રયત્ન કરતુ તો જુમગાજુ મચાવવા માત્ર પિતા જન્મ મઈ તાજ તો નહોતા જ, જન્મ માત્ર પીસીને મદાપ્રતને અને નાડમાડ તેમો કુડને એક કિનારેથી બીજે કિનારે પહોચતા

આ વેળા જોર લગઈ ચાલતી હતી, એની ખમડેમા મને રમ આવતો અને મારો પક્ષપત ન જુનું મીને જોર લાગેને માટે હતો વડાની ખજા નેજનવાને માટે વર્તમાનપત્રો વાચવાની મે સગવળ કરી

પણ આ વેળા ધરમા એક એવી ધન્યા બની - માકુ ધ્યાન બીજી બધી વાનો માથી ની જી તેમા પડેવાયુ આ ધન્યા તે મારી બહેનના જન્મ પેટવાય સમયથી મને મનના બગડતુ તો હતુ જ કે બીજા સૌને બાઈમરેનો છે અને મને નથી, એવે હવે માન ધરમા એક નાનકડુ બાકુડુ આવશે જે વાનથી મારા હુગ્મના પાર ન થયા એ વેળા માન પિતા તો યુરોપમા હતા વડામા ડોબો કોબો, શહુ જેતો હતો કે આ આવે છે જ બહેન ત્યા તો એક મારેરે આવીને મને કન કે બહેન આવી કે અને માથે સાથે મનમા એમ કહેશું 'ઉશરના પાદ માન ન બાઈ નથી, નહિ તો તારી સાથે જાન પડાવના' રમિન મારો મઈ બાથિયા પેના થને એવો હવેમા હા માન મનમા હોઈ મકે છે, એવો વિચાર જ કેન મઈને આવી રહે? આ વાનથી મન બાઈ હુખ વાચુ અને વીડ ચક્રી

પિતાના વારવાર યુરોપ જવાથી સમરન દેશની કારનીગી માફાજુ જ્ઞાતિમા ભારે ખગમગા થયો યુરોપથી પાગ ની પ્રાથક્ષિન ન શુદ્ધિ કરવાની એમને સાર ના પાગે થાગ રઈ અનાક બી ન એક મારનીગી માફાજુ, પાગથી મહામભાના પ્રમુખ ધનાજ પડિત મિગનનારાનરુ ધાગ વિવાચન બેરિરરે થરા મથા હતા એમના આજ્યા પડી મેમરે પ્રાથક્ષિન કરેતુ, હતા જ્ઞાતિના સનાનગીઓએ એમની સાથે અસાદકાર કરી એમનો બહિષ્કાર કર્યો હતો અને પશ્ચિમાને જ્ઞાતિમા જે ભગમ ના સગમા તા પડ્યા હતા આ પડી અને મારનીગી માફાજુ યુવકો અખ્યાસ માટે યુરોપ જઈ આવી નુરાકક તરમા જોઈયા હતા, પણ તે શુદ્ધિની ક્રિયા કરીને આ ક્રિયા તો હતી એક ધનિ ન એમા ધર્મનો અગ નહોતો પ્રચલિત પ્રથમે બાલ્ય મીને માન આપતુ અને મોગ જાનના મેમની દુચ્છાને વરા થતુ મે અગત આમા કશુ જ નહોતુ આગવી ક્રિયા કરી એવે થયુ પડી તો સો કોઈ નમે તેડી સુધરેડી રહેડીકરની સખતા અને લાલજોતરો અને બહિષ્કારની સાથે બગતા અને ખાતાપીલા

પિતા એક દમબુ આગળ મથા તેમને કોઈ જન્મ ક્રિયા કરવાની ધમીનેના પાડી અને બાથ અને નામની પણ દેવાની શુદ્ધિ કરવાનો સાર દનકાર કર્યો ખૂબ

ગરમાગરમી થઈ, અને એમાં મારા પિતાના હસ્કેતનારા અને કંઈક નિસ્કાર્યુન આચગચુથી ધી હોમાયું. આજરે કાશ્મીરી બ્રાહ્મણોની એક સારી સંખ્યા પિતાની સાથે બપોળે અને ત્રીજી તક બન્યું. પંજુ થોડાં વર્ષમાં વિચારો બદલાતાં અને બાંધનો તરી પડતાં ત્રણે તરફ પછાં એક થઈ ગયાં અનેક કાશ્મીરી મુલક મુલનીઓ અબ્યાસ માટે યુરોપ અમેરિકા જઈ આવ્યાં છે, અને તેમની ખાતે પછા આવ્યા પછી, પ્રાયશ્ચિત્ત કે શુદ્ધિ કરાવવાની ઝઠ્ઠાએ વાત ચરખી કરી નથી. ખોરાકનાં બાંધનો તો આવ ગયાં છે. માત્ર થોડાં ગણ્યાગાંડયાં નવા વિચારનાં માણસો, ખાસ કરીને ડોસીઓ જ, એ બાંધનો હજી નજીક છે જાતિ બહારના લોકો, મુસલમાનો અને ગોરાઓની સાથે જમવાનું સામાન્ય થઈ પડ્યું છે. કાશ્મીરીઓમાં માંહોમાંહે તેમ જ બીજાઓની સાથે પરદો તો રહ્યો જ નથી આ બાંધનને જે કાંઈ અવરોધ રહ્યો હતો તેયે ૧૯૩૦ના નવામહના પૂરમાં પોતાઈ ગયો. પર ન્યાતમાં લગ્ન કરવાનું હજી લોકપ્રિય થયું ન કહેવાય, જોકે રોજ રોજ આવા ફિરસાઓ તો બન્યા જ નવ છે. મારી બંને બહેનો અમારી જાતિની બહાર પડ્યા છે, અને અમારા કુટુંબનો એક મુલક થોડા જ વખત હપર હંગરી દેરાની મહિલાને પરદો છે બીજાઓની સાથે લગ્ન કરવા સામેના વિરોધ ધર્મ હપર નથી આધાર રાખતો, એમાં મુખ્યત્વે નતિવિરોધ છે અનેક કાશ્મીરીઓમાં અમારા જગ્યાની વિશિષ્ટતા અને આર્થ રંગડગ સાચવી રાખવાની ધમ્મકા રહેલી છે, અને તેઓ દરે છે કે હિંદુસ્તાનની બીજી જાતિઓની અને બીજા દેશોની સાથે લગ્ન-બ્યવહાર રાખવાથી એ બધી વિશિષ્ટતાઓ નષ્ટ થશે આવડા થોડા દેરામાં અમારી વસ્તી વધે છે.

આ જમાનામાં સૌથી પહેલવહેલો એટલે લગ્નજગ સોએક વર્ષ હપર પશ્ચિમમાં જનાર કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ મિત્રા મોહનલાલ હતો. પોતાને એ 'કાશ્મીરી' નામે ઓળખાવતો. આ રંગીતો અને ખુબમુશ્ત તુવાન કિશીની મિરાન કોલેજનો વિદ્યાર્થી હતો અને કામુવ જનાર ક્રિટિક મિરાનના દુબાધિયા તરીકે એની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. એ પછી એ આખા મધ્ય એસિયામાં અને ઈરાનમાં ખૂબ રખડ્યો અને ત્યાં ત્યાં ગયાં ત્યાં ત્યાં થોડા થોડા અમીર કુટુંબમણી એક એક રમાનીને વરતો ગયો. પછી મુસલમાન થયો અને ઈરાનમાં સાહના ખાનસાનની એક કન્યાને પરદો, એટલે એને મિરાનનો ખિતાબ મળ્યો. પછી મવાની યુરોપ ગઈ, અને ત્યાં તેને તે પેશાબે કેવળ તરુની રાત્રી ચિકટોરિયાના ફરબારમાં પંજુ રબૂ કરવામાં આવ્યો એવું પોતાની મુસાફરીના મઝના રમણો અને વર્ણનો લખ્યા છે.

મારી અગિયારેક વર્ષની મરે મારે માટે ફિઝિંગ ટી હુકસ નામના શિક્ષકને પરમા રાખવામાં આવ્યા, એટલે એની દેખરેખ તમે નુ આવ્યો. એનામાં મિશ્ર લોહી હતું — બાપના આધારિત અને એની મા કેચ અથવા એટલેય ન હતી એ એક કટ્ટર ધિયોતોફિસ્ટ હતા અને એની લલામણુ શ્રીમતી એની બેસંદે મારા પિતાને કરી હતી લગ્નજગ ત્રણ વર્ષ એની દેખરેખ નવે નુ રહ્યો અને ધાત્રી રીતે એની મારા

ઉપર પુસ્તક ૧૮ પછી એ વખતે મારો બીજો કોઈ સિયર હોય તો તે એ ૧૮
તે હતા મેં વસોજીદ પતિ તેનું હજી બીજું નથી મન દિની અને સમન
શીખવવાનું તેને સોંપાવેનું હતું પણ વસોજીદના પ્રયત્ન પછી એ મને ઝાંઝું બાધુ
માપી ગયા હોય એમ મને સાં નથી સસ્કાનું જ્ઞાન મારું એટલું એ પછી ૨૬
ગેની સરખામી તો પાળી હતીમા ૯ જે એ પછેટિન શીખ્યા તેની સાથે ૧ થઈ
શકે આમા દોષ મેગર મારો હતો બામાઓ શીખગમા ૭ થઈ ન હોવા અને
બાકીના તો મને કંઈ મરુ જ નથી

એક્ટી કુટુંબે મામા વારવાનો ગાળ ઉત્પન્ન કરી અને મેં પુસ્તક ૧૮ એટલું
પુસ્તક બાંધે કાં ખાસ કદેગ વિના વાલી નામ્યા બાળકોનું અને કુમારોનું
સાહિત્ય મેં ડાંગી રેકે નાનું હતું હું કરોનાની ૧૦ કુમારો અને ટિપ્પિ મનાર પુસ્તક
મને બહુ જ મળ્યા તેનું કિવન્ટો ૩ પુસ્તકમાં અસ્તર દોષો બીતરેના ચિત્રો
મને બહુ આકર્ષક લાગ્યા અને ક્રિએટિવ નાનનના ૪ ફાર્સ્ટ નોથ પુસ્તકે તો મેં
નાર સાહસનો મેં નવા ૧ પ્રકેગ મોડો દોર સ્કો ૪ કિ મેં અને થાકરેની ૭
ધણી નવનકથાઓ એચ ૮ વસુની ૮ માડુનકથાઓ માક ટેવેનની ૯ વિના કથાઓ
અને શેરનો ૧૦ મુમથરકથાઓ નાન્યાનું માં છે પ્રિન્ટર બોલે ૧૧ માત્ર
મગજમાથી નીકળતું નહોતું અને હાસ્યરસમા તો મારે મન નેરોમ કે નેરોમના શ્રી
મેન હન એ મોડી ૧૨ બગમડી ૧૩ શકે એક મુશ્કેલી નીનું એકા પુસ્તક
માર્ગી સ્મૃતિમા નાનું છે— મેગિએન્ટ ૧૪ ટ્રિબી અને પીટર હમેટસન મને

૧ અતિશય કંપનોત્તમક બાલક હિ ૪ લે મક ૨ હિદમાં જ મેં અને હિંદી જીવન
વિશે અનેક કાલ્પનિક વર્તણૂકો લખનાર સમ્રાજ્યલક્ષ અંગે લેખક ઇન્ક અને
સામ્રાજ્યની એની અંધ બાજી વાચકને ખૂબી છે પણ એની લેખનરીલી વાચકને મુશ્કેલી કરે છે
અને એના પે વાદા માં રહી બધા એવા છે કે બૂલ સાજી ઉપર હવાઈ ફિલ્મો રચનાર
પાવનો અત્યુપમ ચિતાર આપનાર રોનિસ નવલકથા ૪ પેરી ઉત્ત મુવ પહોંચો તેના પહેલાં
હિતરમાં દૂરમાં દૂર હુધી પહોંચનાર નોવેનો પ્રવાસી આ પુસ્તકમાં એણે પાતાના પ્રવાસનું
વર્ણન કરેલું છે નેરંથા અધ્યયન હને પછી પીડિતોને ખાતે ખૂબ કમ કંચુ અને
રસિવામાં બધા નક ફકાળ પડ્યો ત્યારે તેણે અમરદરત સેવા બનવી અને શાંતિને ખાતે
નોબેલ પ્રાપ્ત મેળવ્યું થોડા જ વખત ઉપર મરણ પામ્યો ૫ ૧-૭ પ્રસિદ્ધ અંગે નવલ
કથાકાર ૮ અધુનિક પ્રસિદ્ધ અંગે વિજ્ઞાનકથાલેખક અને સુધારક ૯ અમેરિકન
હાસ્યરસજ્ઞ લેખક ૧૦ જાન ૧૧ લ નામના અંગે લેખકનું પ્રસિદ્ધ ટ્રિફિટવ પાત્ર ૧૧
એન્ટની હોપની પ્રસિદ્ધ નવલકથા એ પુસ્તક વાંચીને તો સ્વ રમણજીને રહનો ૧૨
લખવાનું ન સમજી દેતા ૧૨ ખડ ખડ હસે એવા કાલ્પનિક પ્રવાસવર્ણનનું પુસ્તક
આ અંગે લેખકનું બધું સાહિત્ય એટલું છે ૧૩ મથા સેક ના એક અંગે લેખક (એના
પિતા ૪ થ હતા અને માતા અંગે હતા) એના પુસ્તક બાળકની કાવનાને ઉત્તરિત કરે એવાં
છે પીટર હમેટસનમાં પાતાના બાળકનું સુદર વર્ણન છે અને જીવનને મમ આકર્ષક
બાળકના નવલકથાનાં ૧ એને મુખે વચન્યો છે

કાન્યો તરફ પાશુ રુચિ યેના થઈ આ રુચિ અમુક અશે હજી પાશુ બાન છે, અને મારી જિંદગીમા થનેવી અનેક નનાબદ્દની છતાં હજી જીવત છે

પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનની ખૂબીઓમા પણ અને ચક્રપાત કરાગ્યો અને એક નાનકડી પ્રયોગશાળા બનાવી દીધી હતી, અને ત્યાં પ્રાથમિક પદાર્થવિજ્ઞાન અને નિસાચનતા પ્રયોગોમા હું કલામેના કલામ સુધી તરીક રહ્યો

આમ મારા અભ્યાસમા તો એક મી પ્રકૃતિની અસર હતી જ, પણ ત કપરાત એક બીજી વસ્તુની જા. એજે મારા હૃદય કઈક કાળ સુધી બાળે અસર પાડી આ વસ્તુ હતી થિયોસોફી. એના ઓગડામા જ અઘવાટિયે થિયોસોફી મિત્રો આવે, તેમની ઘેઠકો થાય, તેમા હું બહુ અને ધીમે ધીમે થિયોસોફીની પરિભાષા અને વિચારો પણ મારામા બેસતા બન્યા અનેક તત્ત્વચર્ચા થતી, પુનઃપુનઃ વિષે ચૂર્ચક શરીર અને દિવ્ય શરીર વિષે, દિવ્ય પુરુષોની આત્મપાસ દેખાતા તેનેમદા વિષે, અને કર્મના સિદ્ધાન્ત વિષે વાતો ચાલી, એકમ બહેવેદ્વકી અને બીજા થિયોસોફીસ્ટોના જ પુસ્તકો તરફ પણ પ્રિદુષર્મમાત્રો, અને બેદ્વકીના ધર્મપદ પણ અર્થાત્ પાઈયા ગોરામ, પંડીઆનાના એપોલોનિયમને અને બીજા અનેક તત્ત્વવિચારીઓ અને થીયોસોફી અને સૂફીઆ વિષે પણ ઠીક ઉદાપોહ બાજતો આમાનું પણ તો મારી સમજની બહાર હજી, વળી બહુ બહુ ગદ અને ચમાકાનિક લાગણ અને હું માનતા કે વિધિના રહસ્યોની કૃત્રી આમા જ નહેતી છે જીવનમા પ્રથમવાર ધર્મ અને જગત વિષે જ્ઞાનપૂર્વક અને ધ્યાનપૂર્વક હું વિચાર કર્યા લાગ્યો હિંદુધર્મની કિમત મારી માન્યતામા વધી ગઈ — કર્મકાંડ અને આશાન બ્યવહારો બાગ તરફ પણ એના મહાઅરથો હપનિધરો અને ભગવદ્ગીતા એ હું મનજતો એમ તો તરફ જ પણ મને એ અદ્ભુત લાગતા ૧ સૂફીમ શરીરોના અર્થો જોતો અને અનેક આકાશમા ગડતો હોઈ એવી અવધના કરતો મારા નાડન વિના આમશામા ગોરામ તરફ મારા જીવનમા સતત રહ્યું જ છે અને ધર્મી વાગ તો એ એક તરફ અને મારા હજી છે ૨ આખી પૃથ્વી ભાળે મારી નીચ એ મહા પાવિત્રમા પથગયવી લગે કોઈકે અને બીજાને જીવન ચિકિત્સામા આ અર્થનો મો અર્થ કરે તે તો ફેવ થાયો.

શ્રીમતી એની મેન આ નિમોમા બનાવડાના આગળ હતા અને થિયોસોફીના વિષય કપ તેમજ અનેક બાષ ૧ આગળ હતા તેમની વાક્યોથી મારા હૃદય બાગ

૧. હું સ પૂર્વે જ્યાં સૈકાનો ઝીક ફિલસૂફ હવે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાની કહેવાય પુનઃ— અને કર્મના સિદ્ધાન્તે આવતો એકે પશુઓને પણ આગળ છે તેથી આસાહાર લાગ્યું છે એમ એ અને એના અનુયાયીઓ થાનના

૨. ઈશ્વરી પૂર્વેના એક ઝીક ફિલસૂફ હજીજીવન આવી મયાનું કહેવાય છે વેદાંતી હતો

૩ આ જમાનોનો ત્રિસિદ્ધ કર્મન માનસદાસી

બીજા એક ધનની અસર મારી હપર થયેલી મને ચાહ છે — તે રશિયા અને જાપાનની વચ્ચેની લડાઈ જાપાનની જીતોની વાત સાંભળતો ત્યારે મારા હિત્સાહનો પાર ન રહેતો અને રોજ નવી ખબરો જાણવાને હું ઉત્સુક રહેતો જાપાન વિષે અનેક પુસ્તકો ખરીદ્યા અને તેમાંના કેટલાક વાંચવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો જાપાનના ઇતિહાસમાં મારો પત્તો ન લાગ્યો પણ પ્રાચીન જાપાનની વીરસભરી કથાઓ અને મંમતી અને લાકડેરિંગો હાનનું* મધુરું ગદ્ય મને ગમતું

રાષ્ટ્રીયતાના વિચારો મારા મનમાં જીભરાવા લાગ્યા હિંદના સ્વાતંત્ર્યના અને યુરોપની શૂનામીમાંથી એશિયાની મુક્તિના વિચારો મને આનંદ લાગ્યા વારિશ્ચિત પશુકોમાંના હું સ્વપ્ના સેનવા લાગ્યો અને ક્યારે હું તનવાર લઈને હિંદમાંના માટે શહીદી મૂકી તેને મુકા કરું એમ થતા લાગ્યું

મારી હમર ૧૪ વર્ષની હતી મારા કુટુંબમાં અનેક ફેરફારો થઈ ચલા હતા મારાથી મોટા માગ વિત્રાઈઓ ધધેધાપે રાજ્યા હોવાને લીધે ધર ઊગીને નવા ધર માર્યા લાગ્યા હતા નવી વિચારસુષ્ટિ અને આખી કુટુંબમાં મારા મનમાં તરવા લાગી અને બાળકોમાં કાઈકે વધુ રસ લેવા લાગ્યો બે કે હજી હોસ્તી તો બાળકોની જ ગાતી અને બાળકોના મહામા જળવામાં કાઈકે માનહાનિ સમજતો પણ કાશ્મીરી બોલના મહામા ગમે અને અનેક ખૂબમૂલ્ય બાળકો મેળી થાય ત્યારે અથવા તેવા જ બીજા પ્રસંગો કાઈ બાળકો સાથે નયન મળે કે સ્પર્શ થાય તો અવનવો સ્વાનંદ અનુભવતો

૧૮૦૫ના મે માસમાં મારી પદર વર્ષની હમરે અમે ઇંગ્લેન્ડ જવા બીપજ્યા — માગ માતાપિતા મારી નાનકડી બહેન અને

૪. હેરો અને કેમ્પિયન

મે મહિનાની આખરના અઠવાડિયામાં અમે લંડન પહોંચ્યા ડોવરથી લંડન જતા ટ્રેનમાં જપાને મેળવેલી મુશીમાંની મોટી દરિયાઈ જીવન ખબર છાપામાં વાંચ્યા હું ભારે મુશીમાં આવી ગયો બીજે જ દિવસે ડાર્વિની શરવનો દિવસ હતો એટલે રાત્રે જોવા ગયા લંડનમાં આગ્યા પછી તુરંત હા અનસારીને અમે મળ્યા એ મને હજી ચાહ છે મ અનસારી તે વેળા એક કુકડ અને હોશિયાર યુવાન હતા અને દાનતરી અભ્યાસમાં તેજસ્વી સફળતા મેળવીને લંડનની એક હોસ્પિટલમાં તેઓ હાઉસ સર્જન થયેલા હતા

હેરોની સાળામાં મારે સારે નસીબે એ જગ્યા ખાતી હતી નહિ તો દાખલ થતું મુશ્કેલ પડત કારણ દાખલ થવાને માટે લંડન જોઈએ એના કરતા ૧૫૬૨ વર્ષનો ફોઈ સહેજ મોટો હતો મારું કુટુંબ મને મૂકીને યુરોપના પ્રવાસે નીમ્મણ અને થોડા માસ પછી પાછું દેસ પહોંચ્યું

* જાપાની છવનનું અનુપમ ચિત્રો આપનાર અંગ્રેજ લેખક એ જાપાની શ્રીમે પરણેલા — પા ૬

કે 'કપુરચલામા તમે મારી ઠેકડી કઢી જુઓ પડી શું' યાત્ર છે તે હું બતાવી દઉં ' આથી કંઈ પેલાઓના ઉપર અસર ન થતી તેઓ તેને ઉલટા વધારે ચીડવતા અગાઉ કેટલોક સમય એ ક્રાન્સમાં ગાળી આગ્યો હતો અને ફ્રેચ સારી રીતે બોલી શકતો, પણ વિચિત્ર માત્ર એ છે કે તે વેળા જાણકારી ગૃહઆગાઓમા પન્દેશી બાપાઓ શીખવવાની પદ્ધતિ એવી હતી કે એને એના આ જ્ઞાનથી બાગ્યે જ કરી મદદ થતી

એક વેળા એક વિચિત્ર ઘટના બની એક મંધરતે ગૃહજાતિએ એકાએક અમારા ઓગડાઓની મુલાકાત લીધી અને અમારી પૂરેપૂરી જડતી લીધી પરમજીતસિંહની સોનાના હાથાની લાકડી ખોવાવાને લીધે આ બધી ઉપાધિ ધઈ હતી એની અમને ખબર પડી પણ જડતીમાથી કશું જડતું નહિ બે ત્રણ દિવસ પડી' ઈન અને હેરોનો વચ્ચે 'હોર્ડ'ના ક્રિકેટના મેદાનમા મેચ યઈ, અને આ મેચ યઈ ગયા પડી તુસ્ત જ લાકડી માવિકના ઓગડામા મળી આવી પેલા મેદાનમા જરૂર કોઈ સહેલ કરવાને માટે એ લઈ ગયેલ હેરો અને પાછળથી તેણે જ તે મૂકી દીની હેરો

અમારા કુટુંબમા કેટલાક યહૂદીઓ હતા, ખીઅ' કુટુંબમા પણ હતા એમનું ઠીક ઠીક ચાલણ, પણ હમેશા યહૂદીઓ પ્રત્યે દ્વેષ તેા હેખા દીખા વિના નહિ રહેતો ગાળ સિવાય એમનું નામ નહોતુ હેવાતુ એટલે સોરા જળતમા લગભગ અખાલુતા જ મને પણ એમ લાગવા લાગ્યું કે આ દ્વેષ એ વાજબી છે, છતાં હું કહી યહૂદી-દ્વેષી તેા નહોતો જ, અને પાછળથી યહૂદીઓમાથી મારા ધણા સારા સારા મિત્રો થયા

હેરોને હું ટવાઈ ગયો, અને મને એ સ્થાન ગમવા લાગ્યું, અને છતાં કોણ જાણે કેમ મને એમ લાગતુ કે આ સાળા મારે માટે બહુ નાનકડી બચ્ચા છે યુનિવર્સિટીએ મને આકર્ષ્યો ૧૯૦૬ અને ૧૯૦૭મા આખો વખત હિંદુસ્તાનથી આવતી ખબરથી મારું મન ચક્રોળે ચાલુ વિવાદના કાષ્ઠામાથી તેા જાણતુ ખબર મળે, પણ એટલી ખબરમાથી પણ જાણવાતુ મળી રહેતુ કે બંગાળ, પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રમા મારે ઘટનાઓ બની રહી છે, લાલા લજપતરાય અને સમદાર અજીતસિંહને હેરાપાર કરવામા આવ્યા હતા, બંગાળમા બારે ખગમળાટ મચ્યો લાગતો હતો, તિલકતુ નામ પનાના તોરેમા વારવાર આવતુ અને સ્વદેશી અને બલિષ્ઠારના પણ ખબર આવતા આ બધાથી મારું અતર ખૂબ જ ખબલળી ઊઠતુ, પણ હેરોમા કોઈ એતુ નહોતુ કે જેની આગળ હું મારુ હૈયું ખાલી કરી રાકું રજના દિવસોમા હું મારા પિત્રાઈઓ અને બીજા હિંદી મિત્રોને મળતો ત્યારે કાઈક મન હળવુ કરી શકતો

સાળામા સાત અભ્યાસ માં મને એકવાર જ એમ દર્શવ્યતનુ ગેરીબાન્ડીનુ જીવનચરિત્ર ઇનામમા મળ્યું હતુ આજે મને ચકિત કર્યો અને તુરત જ એ પુસ્તકની સાથે પ્રગટ થયેલા એ જ જર્નાના એ જ વિષયના બીજા બે પુસ્તકો હું લઈ આગ્યો અને ગેરીબાન્ડીની જીવનકથા બહુ ધ્યાનપૂર્વક મેં એમાથી વાચી હિંદુસ્તાનમા આવ્યા પરાક્રમે દેવાના સ્વભાવ મને આવવા વાચ્યા સારા ગ્વાતમ સુદની હું ઝંખના કરવા લાગ્યો અને હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લીશ ઇલિઝાસ મને સાવ ગરખા અને એકબીજા

માથે વિચિત્ર ઝીને બળી જતા લાગવા માડ્યા આવા વિચારો માટે દુરોની સાગા મને એ નાનપણ જ વિચાર વાડા જેવી લાગવા માગી અને યુનિવર્સિટીના વિશાળ મેદાનના જવાને મારું મન તનતવા લાગ્યું એટલે મેં જિતાને લખીને વીનવ્યા અને જે જ વર્ષમા દુરો છોડવાની એમની પત્તાનગી મેજવી આમ તો સામાન્ય ઝીને દુરોમા ઘણો વધારે મમય જાય છે

દુરો છોડ્યું તો નાગી પોતાની ઇચ્છાએ, જા અને જરોમર યાદ છે કે ત્યારે છોડવાની ધગ આવી ત્યારે મને ૮ ખ થયું અને નાગી આખના ઝગઝગિયા આવ્યા અને સાગા ગમી ગઈ હતી અને એ હમેસાને માટે છોડી એટલે મારા જીવનનું એક માટ પડુ થયું અને છતાં દુરો છોડતા મને ખરેખર દુ ખ થયું હતું ખરું ? એ વિચારવા જેવી વાત છે દુરોની પ્રથા એમ મ્હે કે દુરો છોડતા 'ઈને દુ ખ થયા વિના ન રહે દુરોના ગીતોમા પડુ એ જ ખબર એને વગ થઈને તો દુ ખી નહોતો થતો ? આવી પ્રથાની માગી ઉપર અસર તો થતી જ, કારણ ત્યાના વાતાવરણમા બળી જવાને માટે એવી પ્રથાનો મેં કરાણપૂર્વક વિરોધ કર્યો નહોતો

મેમ્બર, ટ્રિનિટી કોલેજ, ૧૯૦૭ ના ઓક્ટોબર મહિનાની રાત્રીમા મારી મર સત્તર અથવા લગભગ અઠાર દુલે અરસ્તેન્ટુએ થયો એટલે દુરો કરતા વધારે સ્વતંત્રતા તો મળી જ — એ વિચારે દુ હરખાયો દુ હલે કુમારના બધેનો માધી મુજ થઈને પુખ્ત થયોનો દાવો મરી રાકુ છું એમ મને લાગ્યું એક પ્રમદના અભિમાનથી મેમ્બરના મોટા પદાગતો અને સામાન્ય રસવા ઉપર દુ રખવા લાગ્યો, અને મેઈ એંગખીનો મગતો તો દુ રાજ થતો

કેમ નહીં ઉપર આવેલા મેમ્બરની આ કોલેજમા દુ ત્રણ વર્ષ રહ્યો એ ત્રણ વર્ષો — રાત્ર અમુખ્ધ, મદમનિ કેમ નદીની જેમ ધીમે ધીમે વહેતા ત્રણ વર્ષ — મેં અહીં ગાળ્યા આ વર્ષો આનંદમા ગયા પુત્ર મિત્રો કર્યા, અવધાસ કર્યો ખેલ્યો, અને મારી બુદ્ધિનુ ક્ષિતિ ધીમે ધીમે વિશાળ થવા લાગ્યું મારા વિષયો રસાયન શાસ્ત્ર બૂતરશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર હતા, પણ એ વિષયોની બહાનના અનેક વિષયોમા દુ રમ રેતો મેમ્બરમા મગનારા અથવા અમા લડન અને ખીજે ઠેકાણે મગનારા ધણા જણ પુસ્તકો અને કલિદાસ અને રાજા અને અથરાજો વિષે નાનબરી વાનો મગ આ જ્ઞાનોછીમા પ્રથમ તો મારી આય માટ મૂની, પડુ પછી દુ પડુ પુસ્તકો વાનીને ઘોડો ઘોડો ચાવ્યો થતો ગયો અને સામાન્ય વિષયો વિષે ચર્ચા થતી ત્યારે માવ ભોટ ન લાગતો આમ નીચે — જેનું તે વેળા મેમ્બરમા રોને ૧૧-૫૯ લાન્યુ હતું — જર્નાલ સોનાર નાટકના ઉપોદ્ધાનો, અને લોઝ ડિક્સનનાટ છે આમા છેલ્લા પુસ્તક એવા એવા પુસ્તકોની ચર્ચા ચાલે અને અને

૧ આધુનિક જર્મન વિલસર પ્રચલિત નીતિ અને ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞોનો શત્રુ

૨ આધુનિક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ નાટ્યકાર

૩ મેમ્બર વિદ્યાર્થીના એક પ્રસિદ્ધ અધ્યાપક

બહુ ઠાઠા સમજતા અને ઔપુરુષ સજ્જ અને નીતિ વિષે મોહાન્ત થઈને વાતો કરતા અને એ વિષે લખનારા લેખકો — જોક, હેવલોક એલિસ, એબિગ અને વાઈનિ ગરની ચર્ચા કરતા અમને સંકેત ન થતો. અમને લાગતું કે એ વિષે તત્ત્વ સિવાયના બીજા કોઈએ એના શાસ્ત્ર વિષે જેટલું બણતું જોઈએ તેટલું અમે બાબી ચૂંપ્યા હતા.

પરી વાત તો એ હતી કે અમારી ખડાશબ્દી વાતો છતાં અમારામાના ધણા ખરા જ્યારે ઔપુરુષ સજ્જની વાતો બાવની ત્યારે કંઈક હીસ્તા દાખવતા, બીજા નહિ તો હું તો બીરુ હતો જ, અને કેમ્બ્રિજ છોડ્યા પછી ધણા વર્ષો સુધી માતું જ્ઞાન આ બાબતમા માત્ર વિચાર પૂરત જ હવ, આતુ કારણ કહેતું કંઈક મુશ્કેલ છે અને ધણાખરા ત્રી જાતિથી સાગી થેઠે આકર્ષતા, અને એમા કશું પાપ સમાયતુ હવ એમ લાગે જ કોઈ ગાનહ હું તો નહોતો જ માનતો એને પાપ મનાવે એરી ધાર્મિક ઢેળવાળી મને મજેલી નહોતી એ વિષયમા નથી નીતિ નથી અનીતિ, એ નીતિથી જિલ વિષય છે એમ અને વાતો કરતા તો પણ આ બાતુ છતાં એક પ્રકારતુ શરમાળ પશુ મને આમાથી દૂર રાખત વળી એમા પડનારા સામાન્ય રીતે જે હમે કામ લેતા તે હમે તરફ પશુ મને આણુમો હતો એ જિવસોમા હ સાવ શરમાળ જ હતો આતુ મારણ કદાચ ભાઈમાહુ વિનાતુ મારું બાળપણ હોરો

એ વેળા એક પ્રકારના રસિક જીવન તરફ મારુ વળણ કહી શકાય આતુ મારણ કંઈક તો ધ્રુવાવસ્થા અને કંઈક અરો ઓરકાર વાઈટી અને વોલ્ટર પેટરનીર અસર, અને છતાં વિલાસી જીવન ભોગવવાનો મને ખાસ શોખ હતો એમ ન કહેવાય ધાર્મિક વૃત્તિ ન મને, અને ધર્મના દબાણો વિષે આણુમો હતો, એટલે મા બીજી ધારણ શોધતુ એ મારે માટે સ્વાભાવિક હવ મારો સ્વભાવ ઉપરચોટિયો હતો, અને એ વાતમા ઊંઠે ઊતરતો નહોતો, એટલે જીવનની સૌખ્યમય બાજુતુ મને આકર્ષણ રહેલ આખરમરી રીતે તહેલ, ન શોએ એવી ગીતે કહી ન વર્તવ, છતાં જીવનમાથી જેટલો રસ કુસાય તેટલો ચૂસવો, અને સંપૂર્ણ અને અનેકરમી જીવન ગાનતુ એ મને ગમત જીવનની મજા માણતા મને કની એમ નથી થયુ કે એમા કશું પાપ છે હવે બીજી તરફથી જોખમ જેટવાનો અને સાહસો ઉઠાવવાનો મને મોહ હતો હ મેશા મારા પિતાની જેમ હું કંઈક જુગારી તો રહો જ એક વાર ધનથી બાજુ એવી અને પાછળથી જીવનમા મહા આફરોનિ માટે તન, મન અને ધન ત્રણેથી બાજુ એવી હિન્ના રાજમજમા ૧૮૭૭-૮ મા બારે ઊધવપાથવ હતી, અને મારે તો તેમા શૂરાની જેમ ગૂંચતુ હવ એવે એરાઆરામની આશા રાખવી વ્યર્થ હતી આન આ બધી મિશ્ર અને પરસ્પર વિરોધી ઇચ્છાઓએ મારા મનને ચક્રોળે ચડાવી મૂંચુ એમા દિશાસૂચકતા હતી અને અચ્ચવચ્ચા હતી, છતાં એવી મને ચિંતા નહોતી કારણ ધ્યેયનો નિર્ણય કરવાનો સમય હવ બહુ દૂર હતો દરમિયાન જીવન શરીરને અને

મનને મુખમય સાગર, રાજ દષ્ટિની મર્યાદા વિશાળ અને વિશાળ થતી જતી હતી, ધણુમે કરવાનું હતું, ધણુમે જોવાનું હતું અને અનેક આજીવેશયવા પ્રદેશો ખેડવાના હતા આ બધા વિચારોની નિરોધે ચર્ચા કરતા કમ્તા શિયાળાની લાખી રાત સંગી આગળ ધાણીખરી વીતી જતી, અને આખરે કોયસા કરવા માટે એમણે ધૂનતા થયતા અમે પથારીમાં ધૂમી જતા ધગીસાર આ ચર્ચાઓ દરમિયાન અમારો અસાજ શાન મળી ઉઠ્યો અને અમે સારી પેઢે તપીને દલીલો કરતા થાતુ આ બધું મનને કોસવાનવાનું હતું જીવનના પ્રશ્નોની નાથે આ તો એક પ્રશ્નની માબીર્થશૂન્ય નમ્મત હતી, મારણુ જો પ્રશ્નોનું ખરું સ્વરૂપ હતું અમારી સાથે આગળ ખરું થયું નહોતું, અને િજીની ધટમાળમાં હતું અમે કનાયા નહોતા ત્રીસમાં નેકાનો એ મહાધુજ પહેલાનો કાગ હતો ઘોડા જ મમયમાં મહાધુજ આપીને એ જૂના જમાનાને બચ્ચી બૂત કરવાનું હતું અને તેને બંદે જગનના નુવાનોને માટે મનુષ્ય વિનાશ, મનોઅવધા અને હુદયવેદનાનો નવો જમાનો આવવાનો હતો પાતુ બવિધ્યનો પરદો તોગને આ આવના જમાનાને ઘોગ જ અમે જોઈ શકતા હતા? અમને તો એમ સાગર કે અમે કોઈ અનુષ્ઠ પ્રાનિશીવ પરિસ્થિતિથી વીરગાયના છીએ અને જેની પાસે એ પરિસ્થિતિને માટે સાધનો હતા તેને માટે તો એ મુખપાથી હતી

૨. રમિકતા અને જીવનના એવા બીજા જે સિદ્ધાન્તોની મારા કપડાં તે મને અસર થઈ હતી તેને વિષે લખી રહ્યો છું તેથી કોઈ એમ ન માને કે તે વેળા એ વિષયો વિષે મે રખટતાથી વિચાર કર્યો હતો, અથવા તો રખટતાથી વિચાર કરવાની જરૂર પડતું મને સમજાઈ હતી માત્ર મનમાં વળતોવળત દેખા ફેનારી જે હાખી કલ્પનાઓ હતી એમું જ પરિણામે તેની ઘોડીપાળી અમર થયા વિના તો રહે જ નહિ આ બધી ચર્ચાઓની ઉપાધિમાં હું કહી પડતો જ નહિ અબ્યાસ, મતગમત મિનેમાનાગકો જેવા મનોજનોથી મારો નમય બરેનો રહેતો માત્ર એક વસ્તુ મને ટેહીમ વાર અસ્વસ્થ મરી મૂકી — દેશમાં આવતી સ્વત્રતાની લાગ કેમિજમા મારા રાજકીય વિચારો ધડનાં પુસ્તકમાં મેરિટિય હાઉનસેન્ડના ‘મેરિયા અને યુરોપ’નો હિસ્સો ઠીક ઠીક કહેવાય

૧૮૦૭ થી માડીને કેટનાક વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાન અસાનિ અને તોકાનથી ખળબળી રહ્યું હતું ૧૮૫૭ ના બગવા પછી પહેલીવાર હિંદુસ્તાન પરદેશી રામ્યને મૂળા મૂળા વરા થવાને બદલે તેની સામે જૂઝઘ લાગ્યું હતું તિવક પોતાના લેખો માટે જેવ ગયા અરવિંદ ઘોડની ઉપર મેસો ચાચા બાગાના લોકો સ્વદેશી અને બહિષ્કારની પ્રતિજ્ઞા લઈ રહ્યા છે — આવી આવી ખબરોથી ઇંગ્લેન્ડમાં વસતા અમે સૌ હિંદીઓ ખળબળી ડોકતા. લગભગ બધા જ અમે નિવંધવાના અથવા અતિમ માગી (એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ) પક્ષના હતા

કેમિજમા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું એક ‘મંગલિસ’ નામનું મહળ હતું રાજકીય પ્રશ્નો અમે આ મંગલિસમાં ઘણીવાર ચર્ચતા, પણ એ બધી ચર્ચા કઈ મૂત્રિમ હતી

નિયમનુ હાઈ પકડવા કરતા પાર્લમેન્ટની અને યુનિવર્સિટી યુનિયનની શૈલી અને મર્થ પ્રજ્ઞાનીને અનુમરવામા અમારી ધૂી શક્તિ ખપી જતી

ધણીવાર ૮ મજનિસમા જતો પણ ત્રણ વર્ષમા ભાગ્યે જ કઢી હ ત્યા બોલ્યો હોઈશ મારી લીજતા અને આત્મવિશ્વાસના અભાવને ત છતી નહોતો સકતો કોલેજના 'મેગપાઈ અને સ્ટેપ' નામના ચર્ચામંડળમા પણ મને એ જ મુશ્કેલી નડતી ત્ય તો એવો નિયમ હતો કે આખા સત્રમા કંઈ ન બોલનાર સભ્યને અમુક ૬૬ ધાય ધણીવાર મારે આ ૬૬ આખો મટેલો

એડવિન મોટૅન્સુ --- એ પાઠશી હિંદુસ્તાનના એક્ટ્રી ગ્રોફ સ્ટેટ થયા હતા તે --- આ અમારા ચર્ચામંડળમા ધણીવાર આનતા એ ટ્રિનિટી કોલેજના નૂના વિદ્યાર્થી હતા અને કેમિશ્નલ તરફથી પાર્લમેન્ટમા મળવા હતા એમની પાસેથી અહીંની આધુનિક વ્યાખ્યા મે પહેલીવાર સાંભળી, બુદ્ધિ જેને માનવાની ના પાડે તેને માનવુ એ અહીં, નારણુ સુદ્ધિ લેને કમલ કરતી હોય તો તો અધ્યવધાના પ્રશ્ન જ નથી રહેતો યુનિવર્સિટીના મારા વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસની માન ઉપર અતર થઈ હતી અને વિજ્ઞાનમા તે વેળા એક પ્રારની નિયંત્રાત્મકતા હતી તે મારામા પણ હતી એંગ્લોસમા કૈકલુ અન વોસમા મેકાના આરભતુ વિજ્ઞાન પોતાના નિર્ણયો વિધે અને જાત વિધે ખલુ નિયંત્રાત્મક હતુ એવુ જાજતુ વિનાન નથી

મજલિસમા અને ખાનગી વાતચીતોમા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ હિંદી રાજમાજની ચર્ચા કરતા ધણીવાર અતિશય આકરી ભાષા વાપરતા જ માળમા થતા પુનામરનીના ફરયાની પણ તેઓ સ્તુતિ કરતા પાઠશી મને ખબર પડી કે આ જ સોફા હન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમા નોકરો થયા હોઈકોર્ટના ન્યાયાધીશો થયા અને હાલ્લાડમરા જેરિમટરો બન્યા ખુ શીસોફા હપ જોરોને આત્ર વર્ધાવનારા આ વીરોમાના કોઈકે જ પાઠશી હિંદી રાજકીય પ્રવૃત્તિમા નોંધના જેવો ભાગ લેતા જણાયા છે

તે વેળાના બાલકિતા જેના હિંદી રાજનેતાઓ કેમિશ્નલમા અમારી મુલાકાતે આવતા અમે તેમને માન આપતા પણ તેમના તરફની અમારી પ્રતિભા કઈક ઉપરી પાલુનો પણ અશ હતો અમે માનતા કે અમારી સસ્કૃતિ એ ભોમના કરતા વધારે વિશાળ છે અને અમારી હિંદિ એમના કરતા લાળી પહોંચે છે અમારી મુલાકાત લેનારા એમા બિપિનચંદ્ર પાલ લાજપતરાય અને ગ્રેષાન કૃન્સુ ગોખલે હતા બિપિન પાલને અમે અમારા એક બેઠકના ચોરડામા મળ્યા હતા અમે ગ્રામ બાર જણા હાજર હતા, પા. એમણે તો બહુે ફરાકવર માણસોની મેંની આમગ બોનસલુ હોય તેમ અમારી નામે ગર્જના કરી. એમનો માંગ જ એવો મોટો હતો કે એ શું મહેવા માગતા હતા તે બાગ્યે જ સમજી સકેસે લાનાજ આથી વધારે બહીર રીતે બોનેના અને એમની વાતની માતા ઉપર મારી છાપ થયે હતી મે કિતાને લખી જણાવ્યુ હતુ કે મને તો બિપિન પાલના કરતા લાનાજનુ ભાપલુ વધારે ગમ્યુ આથી પિતા રાજ થયા હતા કારણુ તે વેળા તેમને જ ગાગાના બગવામા ધી દોમનાતા માટે આશુચમો હતો

ગોખલેએ કેમ્બ્રિજમાં એક જાહેર સભામાં બાપલુ આપ્યું હતું આ બાપલુનું મુખ્ય સ્મરણ મને એક પ્રમગ્નુ રહી ગયું છે બાપલુને અતે અખુલમાનિદ જ્વાળાએ જાળા યર્ધને એક સવાન પૂજ્યો હતો જ્વાળા હોનમાથી જાળા યયા અને એક એવો સવાન પૂજ્યો કે જોનો અત જ ન આવે અમે સૌ એણે પૂરું કર્યું તે પહેલા એ સવાન કેમ શરૂ થયો અને શાને વિરે હતો એ બહુ બૂની ગયા

હરદયાગતુ દિ દીઓમા બહુ માન હતું પણ હું કેમ્બ્રિજ ગયો તે પહેલા થોડા વખત અગાઉ તે એકસદ્માં હતા મારા હેરોના કાગમાં હું લડનમાં એમને એક બે વાર મળ્યો હતો

કેમ્બ્રિજમાં મારા સમયના વિદ્યાર્થીઓમાં ટેલ્કાટે પાછળથી દિ દી મહાત્મજીના રાજાજીમાં આગળ પડતો લા. લીલા હતો સેનાણુસાએ માત પહોંચ્યા પછી તુરંત જ કેમ્બ્રિજ છોડ્યું હતું સૈકુદીન કિચલ, સૈયદ મહમૂદ અને તસુજ અહમદ શેરનાની એ લગભગ મારા સમયના મહેવાય મહમૂદ મુરેમાન જે બાજે અશ્વાદાબાહ હાઈ કોર્ટના ચીફ જસ્ટિસ (મુખ્ય ન્યાયાધીશ) છે તેઓ પણ મારા સમયમાં કેમ્બ્રિજમાં હતા ખીજાઓ મિનિસ્ટરો (પ્રધાનો) યર્ધ બેડા છે અને હન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં હોવા બોગવે છે

લડનમાં શ્યામજી કૃષ્ણવમા અને એના હન્ડિયા હાઉસ વિષે પણ અમ સાતમળા પણ હું કી એન મળ્યો નહોતો કે નહોતો હન્ડિયા હાઉસ ગયો એનુ સામ્રાદિક હન્ડિયન સોશિયલેજિસ્ટ ટેલીકવાર અમે જોતા ખસ થકુ વર્ષો પછી ૧૯૨૬માં છત્રીવામાં શ્યામજીને હું મળ્યો હતો તે વેળા પણ તેના ખીસામાંથી તેના સામ્રાદિકના થોડા કોફિયા મળ્યા હતા અને તેની પાસે જનાર લગભગ દરેક દિ દીને તે ગિરિસ સરકારે મોકલવા બસસ માનતા

હન્ડિયા એાદિસે એાવડ વિદ્યાર્થીશુદ પણ લડનમાં હતું દિ દી વિદ્યાર્થીઓ બધા જ અને તેમની દિલચાપ કપર છપી દેખરેખ રાખરા મજે એાવરામાં આવેડ માનતા અને આ માન્યતાને માટે ઠીક ઠીક કારણ હતું પણ થકુ વિદ્યાર્થીઓને અ હમ્દા અનિચ્છાએ સદન કી લેડ પડત કાલ એની બામાં વિના કોઈ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થકુ લગભગ અશક્ય યર્ધ પડ્યું હતું

ત્રિ દુસ્તાનની રાજકીય પરિસ્થિતિએ મારા પિતને દેશના રાજાજીમાં નવ્યા હતા આથી નુ સજ થયો પણ હું એમના રિયારો સ્વીકાર્નો નહોતો મ થગમાં નુ : (એ રેટો ને બધ ને એઓ એાજખતા દતા અને થયા તેમના વધેાન ઈઓ દત એટલ સ્વાભાવિક રીતે જ પિતા એ દલમાં ને ત્યા સયુક પ્રાણી પ્રાતિક પરિવરના પ્રમુખ થયા ત્યારે બ જાગ અને મદાર ના અતિમમાંથી (એક્ટ્રીમિર) પ તો સખન વિદેવ કો વચી નયુમ પ્રાણીય મદાસમાં સમિતિનુ પ્રમુખપદ ખમ એમલે લીધું હતું અને ૧૯૦૭માં મદાસમાં અસ્તબ્ધતા થને લા ન અને પછી કેલ મયમમાંથી પશની યર્ધ મર્ધ તે વેળા તેઓ સુસ્તમાં હાજ દતા

સુરત પછી તત્ત જ એચ ડબલ્યુ નેવિનસન અગ્રાહાખાદમા ચોડો વખત મારા પિતાના મહેમાન તરીકે રહેલા, તેમણે હિંદુસ્તાન વિષે લખેલા પોતાના પુસ્તકમાં પિતાને “ ઉદારતા સિવાય દરેક વ્યાખતમાં મોડરેટ (મર્યાદામાં રહેનારા) ” તરીકે વર્ણવ્યા હતા આ અભિપ્રાય બરોબર નહોતો, કારણ રાજગાજ સિવાય એટ વાતમાં પિતા ‘ મોડરેટ ’ નહોતા, અને ધીમે ધીમે એમના સ્વભાવને લીધે એ વિષયમાં પણ એમનું ‘ મોડરેટ ’ પણ સાફ થઈ ગયું તીવ્ર વાગણીઓ, ઉગ્ર મિત્રજ, ભય કર અભિમાન અને જખરફસ્ત સ કલ્પબળ એમનામાં હવે એવા માણસ ‘ મોડરેટ ’ જતાના તો કેમે કરી ન કહેવાય અને છતાં ૧૯૦૭-૮ માં અને તે પછી કેટલાક વર્ષો સુધી તેઓ પ્રિયક મયમમાર્ગીઓના શિદ્ધિમણી હતા અને અતિમમાર્ગી યક્ષ્મ કદર વિરોધી હતા — એકે છુ માત્ર છુ કે તિવરને માટે એમને જલ માન હવે

આતુ કારણ શું હશે? કાચા અને રાજ્યબધારણને સ્વીકારીને ચાલવાનું એમના હાડમાં એટલું તો જડાયેલું હવે કે તેઓ રાજકાર્યને પણ વધીવ તરીકે અને રાજ્ય બધારણને માત્ર આપનાર તરીકે જ સ્વાભાવિક ગીતે જોતા સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની એમની ટવને લીધે એમને ભાસણ હવે કે જ્યાં સુધી નાકરી ભાષાની પાઠ્ય તેને અનુરૂપ અમલી કામ ન હોય ત્યાં સુધી તે વ્યર્થ છે અને અમલી કામ કરવામાં આવનાર છે એવું તો તેમને કયાય દેખાણ નહોણ સ્વદેશી અને બહિષ્કારની દિલચાવધી બહુ વળે એમ તેમને લાગણ નહોણ અને આ દિલચાવની પાઠ્ય રહેલી ધાર્મિક રાષ્ટ્રભાવના એમના સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતી હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કાળ પાઠો લાવવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી પ્રાચીન કાળને વિષે નહોલી એમને મમતા કે નહોલી એમને સમજ ધણી સામાજિક રૂઢિઓ, નાતજાત વગેરેને તેઓ પ્રગતિમાં અતરણ્ય માનતા હોવાને લીધે તેને માટે તેમને તિરસ્કાર હતો. પશ્ચિમ વિષે તેમને શ્રદ્ધા હતી, પશ્ચિમની પ્રગતિ ઉપર તેઓ બહુ મુગ્ધ હતા અને એવી પ્રગતિ આપણે હમ્મ હતી સાથે સખધ ચાહુ રાખીને જ કરી રાકીએ એમ માનતા

સામાજિક દૃષ્ટિએ એઈએ તો ૧૯૦૭ ની રાષ્ટ્રીયતાની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ ગીતે પ્રગતિ વિરોધી હતી જેમ પૂર્વના બીજા દેશોમાં તેમ હિંદુસ્તાનમાં પણ નવી રાષ્ટ્રભાવના એ ધાર્મિક સ્વરૂપની હતી (આમાં પ્રાચીન ગીતરૂઢિઓનું સરસણ અથવા પુનરુદ્ધાર સહેજે આની જતો હતો) તે એ અનિવાર્ય હવે એટલે મધ્યમમાર્ગીઓ સામાજિક વિચારમાં વગરે પ્રગતિશીલ હતા પણ તેઓ તો માત્ર મોખરાના ગણ્યાગણ્યા માણસો હતા અમરગની સાથે તેમને કરો લબધ ન હતો આર્થિક દૃષ્ટિએ તેઓ બહુ વિચાર નહિ કરતા, હા, એવું બહુ કે તેમના લક્ષમાં સમાજના મયમ વર્ગના ઉપના જાનનું હિત હતું તેમની પ્રગતિ તેઓ ઇચ્છતા, કારણ તેમના તેઓ અમુક અરો પ્રતિનિધિ હતા નાતજાતના બધન સિધિન કરવા માટે અને પ્રગતિ વિરોધી પ્રાચીન રૂઢિઓ નાશ કરવા માટે ચોખ્ખાના નાના નાના મુધારાની તેઓ હિમાયત કરતા

પિતા મધ્યમમાર્ગીઓ સાથે ભળ્યા એટલે પછી મામા પક્ષનો મખત વિરોધ
 મ્હંતા બંગાળ અને પૂનાના કેટલાક નેતાઓ મિત્રાચના ઘણાખરા અંતિમમાર્ગી પક્ષના
 માલુસો યુવકો હતા અને આ જીવાનિયાઓ પોતાના મનનું ધાર્યું કરતા એ મારા
 પિતાથી મધ્ય જગ નહોતો વિરોધ સહન કરી લેવો એ તેમના અવભાવમાં નહોતો, અને
 તેમને તેઓ એવકૂફ માનતા તેવાઓને માટે તેમને દયા નહોતી, એટલે હમેશાં તેમનો
 તે વિરોધ કરતા અને જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમની ઝાટકણી કાઢતા. મને લાગે છે
 કે કેમ્બ્રિજ છોડ્યા પછી એમને લખેલો એક લેખ માગ વાંચવામાં આવેલો તેથી મને
 બહુ ચીટ ચડી હતી. એટલે મેં તેમને કંઈક હજીતાઈથી એવો ઇશારો કરેલો કે
 'આપની આ પ્રવૃત્તિથી બ્રિટિશ સરકારને તો બેસાડ બહુ આનંદ જ થશે' આવે.
 ઇશારો વાંચતાવેંત તેઓ લાલચોળ ન થાય તો શુ થાય? તેમને ખૂબ ક્રોધ થયો
 અને ઇન્સ્ટીટ્યુટ તુરત જ મને જોલાવી લેવા મુખી એમનો વિચાર થઈ ગયો હતો.

કેમ્બ્રિજના મારા વાસ દરમ્યાન મારે અવિધ્યમાં શી પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી એ પ્રશ્ન
 ાવો થયો હતો. થોડા સમય સુધી ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસનો વિચાર થયેલો ખરો
 —તે કાળે હજી એને માટે મોઢ મહેલો હતો. પણ આ વિષે મારા પિતાને કે મને
 હત્તાહ નહોતો એટલે એ વિચાર છોડી દેવામાં આવ્યો મુખ્ય કારણ, હું ધારું છું કે,
 એ હતુ કે મારી કંપર એ પરીક્ષાને માટે હજી એછી હતી, અને લે હું એમાં બેસુ
 તો મારે મારી ટિમી લીવા પછી ત્રણ ચાર વર્ષ ત્યાં રહેવું પડે.

મેં કેમ્બ્રિજની ટિમી લીધી ત્યારે હું ૨૦ વર્ષનો હતો, અને સિવિલ સર્વિસને
 માટે વયની મર્યાદા તે દિવસોમાં ૨૨-૨૪ હતી. વળી પાસ થયા પછી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં એક
 સાલ રહેવું પડતુ હતુ મારાં માતપિતા ઇન્સ્ટીટ્યુટ મારા લાંબા વાસથી કંટાળ્યા હતાં
 અને હું તુરત પાછો વળું એમ ઇચ્છતાં હતાં વળી મારા પિતાને એક બીજું સબળ
 કામ્યુ એ લાગેતુ કે હું સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ થાઉં તો ધરથી દૂર દૂરની જગ્યાએ
 મને મુકવામાં આવે, અને એ વાત મતપિતામાંથી એકે મારી લાંબી ગેરહાજરી પછી
 સાંખી શકે એમ નહોતુ, એટલે પિતાનાં ધંધાને માટે જ પામા પડ્યા, અને હું
 બેન્ચિક્ટ થવા ઇનર ટેમ્પલમાં દાખલ થયો.

સાતકાજમાં હું અંતિમમાર્ગી થતો જતો હતો, છતાં ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં
 જોડાઈને બ્રિટિશ સરકારનાં દ્વિતીય યંત્રમાં એક થક બનવાનો વિચાર મારી પાસે
 મુકવામાં આવ્યો કે તુરત મેં તેને કેમ ન ફેંકી દીધો એ જરા વિચારવા જેવું મનાય
 પાછળનાં વર્ષોમાં તો એવી સૂચનામાત્રથી હું બહકત

૧૯૧૦માં ટિમી લઈને મેં કેમ્બ્રિજ છોડ્યું. વિજ્ઞાનના જે ત્રણ વિષયો મેં
 પસંદ કરેલા હતા તેમાં મને બાઈ-વિજય તો મળ્યો ન આનંદ — એકંદ કલાસ
 ઓનર્સ મેજિસ્ટ્રેટ આ પરીનાં બે વર્ષે હું લડનની આસપાસ બટક્યો કાયદાના મારા
 અભ્યાસમાં બહુ વખત જતો ન હતો, અને બેન્ચિક્ટ થવાની એક પછી એક પરીક્ષા
 હું મારે કાર્નિ કે અપકાર્નિ મેજિસ્ટ્રેટ વિના પસાર કર્યું નયો. બાકી તો મારો વખત

પરચૂર ગીને રહેવાઈ જતો કાઈ સામાન્ય વાચન કરતો દેગિપ્તના અને મોર્ગિયેન્ટરના વિચારો તરફ સહેજસાજ આકર્ષાયો હતો અને તે કાગળી રાજકીય દિલ્લાઓમાં રસ સેતો આયર્લેન્ડના અને ઓગોના મતાધિકારી પ્રશ્નમાં મને રસ પડતો હતો ૧૯૧૦ ના ઉનાળામાં હું ન્યારે આયર્લેન્ડ ગયો ત્યારે ત્યાં સીન ફીન* દિલ્લાઓના આગ્રહ થયો હતો એથી પણ હું આકર્ષાયો હતો.

હેરોના ઝેલકાં બંધના મિત્રો અને લંડનમાં મળ્યા તેમની રાજનમાં મને ખર્ચાળ દેવો પગ મારા પિતાએ અને ખરચ મારે દર મામે જે સારી મરખી રમ બાધી આપી હતી તેના કરવા પગ હું પાંચ વધારે ખર્ચ કરી નાખતો અને પિતાને બહુ ગિતા થતી કે રજીને છાકરો આવ દાયથી તો ન બચ પણ ખરી ગીતે એનું કશું બારે કામ ન કરી શકો ન હતો હું તો માત્ર વધારે પૈમાવાળા પણ કમવ્યવસ્થાવાળા ફૂલ ફૂલક થઈને ફરનારા અમેજની કેટનેક અમે દેખાડેથી જ માન કરી શકો હતો આ મહેસામી અને અહેનુક જ્વનથી મારું કશું કલ્યાણ ન થયું એમ મહેવાની બાગ્યે જ જરૂર હોય અમાક મને જે બંધે હોરો હતી તે હરે હું પાંચ મારી અને માત્ર મારી અહતા વધતી જતી સાગની હતી.

સત્યો દરમ્યાન ઝેટની વાગ્યું મુરોપને પ્રનામે નીકળતો ૧૯૦૮ ના ઉનાળામાં ન્યારે મકેન્ટ ગ્રેપલિંગ લેક કોન્સ્ટેન્સ ઉપર આવેના કા રિસ્ટોરેશન શહેરથી પોતાના નના હુવાઈ જહાજમાં ડીડીને બર્નિંગ આગ્રો ત્યારે મારા પિતા અને હું ત્યાં હતા મને સામે જે એ એનો પ્રથમ સૌથી વાગ્યો આકાશપ્રવાન તો એટલે એ પ્રસંગે બારે મેગવડો કરી એને માન આપનામાં આગુ હવ અને માનપત્ર ફેસરને હાથે અપાયુ હવ બર્નિંગના ટેમ્પટરોડના મેનનામાં કમથી વીસ લાખ જેટલા માણુરોની ગળવર મેકની એકઠી થઈ હતી અને ગ્રેપલિંગ કરાવેથી સામે આવી પહોચ્યું અને અમારી ઉપર થઈને સુદર પ્રશિખા કરી દોટલ આગ્રો તરફથી તે દિવસે એ

૧-૨ ૧૮૮૪માં રપખાસેલ સમાજવાદી સિદ્ધાંતવાદી મડળ અને તેના સભ્યો એઓ ક્રાંતિકી મુખારો નથી ધમ્મતા પૂરે લેખો અને પ્રચાર કરા અોલોગિક સ્થિતિમાં મુખારોની ઉમેદ સખે છે સમાજવાદીઓ એથી આગળ ગયા અને અમીન અને મૂકીને કુલ માસિક સમાજ છે અને સમાજની જ તેવા ઉપર સત્તા હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંતને વ્યાપારે ક્રાંતિ કરવાનું ધ્યેય એમણે બનાવ્યું દેગિપ્તને વ્યાથી કેવળ 'મ્યુનિસિપલ સમાજવાદી' એનો સજ્ઞાને પાત થયા.

* સીન ફીન* એટલે 'અમે જ એકલા' મૂળ આ દિલ્લાલ રવેરી અને રવામખની હતી તે ૧૯૧૦ના અરસમાં સંપૂર્ણ રવામખની બની સરકારની સામે બળવાઓમાં એણે બાગ લાધો કામી દેખ્યા આવી પાછી ક્રિફિય અને કી વેલેસ જેવા નેતાઓની આગેવાની નીચે સફળ થઈ, અને ૧૯૨૨માં ક્રિફિય સરકારને 'આઈરિશ ફી રેટ' રવીમરવાની એણે જ ફરજ પાડી કી વેલેસ ચોક્કિવાર છૂટા પડ્યા પછી પાછા એ જ સત્તામાં આવ્યા.

હોટેલમાં રહેના । તોને ડિન્ટ ડ્રેપનિનની એ મુદ્દર તમચીરની એ આપવામાં આવી હતી એ તમચીર હજી મારી ચામે છે

આના બેએ માસ પછી પેરિસમાં આખા રાહેર ઉપ ડિઝને ત્યાના પ્રમિદ્દ લેખ ઇના મિનારા આદેવ ટાવર ઉપર પ્રમિલ્લા મનારુ પ્રથમ એપોથેન અમે લેયુ એપોથેન ચવાવનારનુ નામ હુ ધારુ છું કે મોન દ લોગેર હવે અઘાર વર્ષ પછી પાટો હુ પેરિસ ગયેનો ત્યાં નિરુખર્ગ અનેરિજાથી ડિઝી આટવાગિક પાર કરીને ચમકતા તીરની માફક પેરિસમાં ડિતર્યો હતો.

૧૯૧૦માં ડેમિશ્વજથી ડિઝી મેગીને પછી હુ દરિયાઈ સહેન ૧૧૬ ઉપર નેવે ગયો હતો ત્યાં હુ એકવાર મરતો મરતો બચ્યો હતો ત્યાના પહોડી પ્રદેશોમાં અમે બમકતા હતા થાક્યા પાન્યા અમે એક નાનકી હોટેલ જ્યાં અમે ડિતર્યા હતા ત્યાં પહોડ્યા અને આનાગામી માગળી કંગી. પણ ત્યાં આનાગામ જેવી વાત કોઈએ લામગી ન હતી અને હોટેલમાં આનગી કરી નવસ્થા ન હતી, પણ પાસે એક ઝરો હતો ત્યાં જઈને અમને નાહવાનુ કહેવામાં આવ્યુ એવે ખાણુ ના ખેળના નાનકડા નેપકીન અથવા રૂમાવિરા જે હોટેલે અમને બહુ ઉદાગતાથી આપ્યા હતા તે લઈને એક જીવાન અમેજ અને હુ આ મુધનતા ગ્રહણ ઉપર પહોડ્યા એ ઝરણુ નજીકના એક બરડના ધોધમાંથી નીકળતુ હતુ પાણીમાં હુ ઊતર્યો પાણી જાકુ તો નહિ પણ થીજી નાખે એવુ હતુ અને તળિયુ બયાનક વપમણ હતુ હુ વપમરો અને પડ્યો અને એ બરડ પાણીએ કરીને લાકકુ થઈ ગયો. પરિણામે માત્ર બેગો બહેર મારી ગયા અને હાથ પગ હવાવવાની સૂધ ન રહી પાણુ ડિઝુ તો ચવાય જ રોનુ ? પ્રવાહમાં અપાગમધ તણાવા લાગ્યો પણ મારા અમેજ સાથીએ અદરથી બહાર નીકળીને મિનારે મિનારે ફોટ મૂખી અને આખરે મારો પગ પકડીને મને ખેંચી કાઢ્યો. આ પછી અમને બહાર પડી કે અમે કેવા બયાનક લેખમમાં હતા, કારણુ અમે હતા ત્યાથી બમે. કે ત્રણમે વાર દુર આ ઝરણુ એક બાલક ડિઝી બેખડ ઉપરથી પળેને એક મુદ્દર ધોધ બનતુ હતુ આ સ્થાનનુ આ એમ રમનીય દ્રશ્ય ખણુ હતુ

૧૯૧૦ના ડનાળામાં હુ બેરિસમાં થયો અને પછી સિયામે આવતા વિશ્વાયતમાં સત ૧૫ પૂત મીને હુ દિહુસ્ત ન અગો ગા સળ વર્ષ દરમ્યાન તે વખત હુ રનમાં ૧૦ આવી ગયો હતો પણ હવે તો હુ હમેરાને માટિ પાછો ફર્યો, અને મને લાગે છે કે હુ મળઈ જાગો ત્યારે મારામાં કમી હા ન હતી છતાં બહુ છતવાગો હોડ મેવો કમી ફામે લઈને ડિતરો

૫. પાછા ફરતાં દેશમાંનું રાજકીય વાતાવરણ

૧૯૧૨ની આખરે દિલ્હિસ્થાનમાં રાજકાજ સાવ ક્ષીર લાગતું હતું તિવક જેલમાં હતા, અતિમમાંગી ખસ સરકારી દબાવુને લીધે દબાઈ ગયો હતો, એને સીધા દોરી ગઈ એવો કોઈ નેતા સ્વયં ન હતો, બંગાળના ભાનસા જે યવાને લીધે એ પ્રાંત ખખૂ સાત ધઈ ગયો હતો અને મધ્યમમાંગીએને મોરલી-મિન્ટીની સુધારાની યોજનાએ સંપૂર્ણ રીતે વસા કરી લીધા હતા પરદેશમાંના દિલ્હીએ વિષે ખાસ કરીને દક્ષિણ આફ્રિકાના દિલ્હીએની સ્થિતિ વિષે કોઈક રસ લેવાતો હતો ખરો. મહાસભા એટલે દર વર્ષે એમાં ધઈ થોડા નહવા કરાવે પસાર કરીને છૂટા પડનારા જોખા નેટલા મધ્યમમાંગીએ એની બાબે જ કોઈને દેશમાં પડી હતી

૧૯૧૨ના નાનાસમાં મળેલી બાંકીપુરની મહાસભામાં ૯ પ્રતિનિધિ તરીકે ગયો હતો ટાપરીપથી કોટ પાટલન પડેરીને આવનારા થોડા ઉપસા વર્ગના અંગેષ જાણનારા દિલ્હીએ સિવાય ત્યાં કોઈ ન હઈ એ તે એક શુદ્ધ સામાજિક સંમેલન હતું, જેમાં રાજકાજની ગરમાગરમી નેવી કોઈ ચીજ ન હતી દક્ષિણ આફ્રિકાથી તાબા આવેલા ગોખસે એ મહાસભામાં હાજર હતા, અને એ બેઠકની પ્રજાવશાળી બક્તિ એઓ જ હતા કોઈક આકરા મિત્રજના, સાંતી મગરા અને વસ્તવતા ઉત્સાહથી ભરેલા એઓ જ એક એવા હતા કે જેમને માટે રાજકાજ અને લોકજીવન ગંભીર વિષયો હતા અને જેને બનેને રિષે ડાંકી લગતી હતી. મારા ઉપર એમની છાપ પડી

બાંકીપુરથી ગોખસે પાછા ફરતા હતા તેવામાં તે ગળને સામાન્ય એવી એક ધટના બની ગોખસે પબ્લિક સર્વિસ કમિશનમાં સભ્ય હતા, અને એમના એ પદને અંગે ફર્થ કલાસને એક ડબ્બો પોતાને માટે લેવાનો એમને અધિકાર હતો. તેમની તબિયત સારી ન હતી, અને ટોળાં અને પ્રતિકૂળ માધ્યમી તેઓ અકળાતા એટલે એમને એકાગ અને શાંતિ મેઈટી હતી, અને મહાસભાના થાક પછી પ્રવાસમાં કોઈકે શાંતિ અને આરામ મળી રહેશે એવી આશા રાખતા હતા એમને એમનો ડબ્બો તો મળ્યો પણ બાંકીની ટ્રેન કલકત્તા પાછા ફરનાગ પ્રતિનિધિઓથી ખોગાખીય ભરેલી હતી એટલે થોડીવારે બુચેન્દ્રનાથ બસુ (જેઓ પાછળથી વિશ્વાયતમાં ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના મત્ર્ય થયા હતા) ગોખસેની પાસે આવ્યા અને સહેલે તેમને પૂછ્યું : 'તમારા ડબ્બામાં શું ?' ગોખસે જરા મૂંઝાયા, કારણ બસુ થકને એવા વાતુડિયા હતા, પણ સ્વાભાવિક રીતે એમણે હા પાડી થોડી મિનિટ પછી બસુ પાછા ગોખસે પાસે આવીને કહે : 'મારા એક મિત્રને પણ સાથે લાગુ તો ચાલે કે ?' ગોખસેએ પાછી મોળી મોળી હા પાડી ટ્રેન ઉપડે તે પહેલા બસુએ પાછી એક માગાલી રહેલું કરી લીધી, 'મારા મિત્ર અને ૯ ઉપથી બેઠક ઉપર સૂઈ રાકતા નથી અને નીચલી બેઠક ઉપર સૂઈએ

તો આપને વાત ?' અને લાગ છે કે જોખરે આ વાતને પણ મન થરા રોતે બાપડા ઉપરી બેઠક ઉપર ચડ્યા અને આખી ગત બગાડી

મેં વર્ષવાત કરવા માગ અને હું હાઈકોર્ટમાં જવા લાગ્યા તમ મન અમુક અગે ગમતુ હતુ શુરોષ પડીતા પહેલા યોગ મહિના તો મળના ગયા પાછા આપીને જૂની રસુતિઓ તાક ક નાતુ અને મ્યુ પત્ર ધીમે ધીમે મારા જેવા બીજાઓની જેમ મારું જીવન માવ શુક્ર થતુ યુ, અને મને લાગ્યુ કે હું બહેતુક અને નિરર્થ જીવનના રૂખા કમમા ધીમે ધીમે ખૂચતો જાઉ છું વારું છું કે મારું સેગમેન્ટ અથવા કાઈ નહિ તો મિથ શિખણુ મારા પરિવર્તનોથી થતા આ મારા અસતોષને માટે જવાબદાર હતુ વિચારતાના મારા માત વર્ષના વાસ દરમ્યાન જે ટેવો અને જે વિચારો મારામાં બંધાયા હતા તે બહાની પદ્ધિચિતિની સારે બંધમેસતા ન હતા નુભાગે મારા ધરતુ વાતાવ ૧૦ ઠીકઠી અનુકૂળ હતુ અને તેથી કાઈક મદદ મળતી પણ તેજાથી મને સતોષ થાય એમ ન હતુ બાપી તો વજીવોતી વાઈલેંગી અને વધુ તો હતા જ, પણ બને જગ્યાએ રાજ ને રાજ એના એ જ લોકો એના એ જ વિષય સામાન્ય ગીતે વજીવાતના ધધાને લમતા જ ચડ્યા કરતા હોય આ વાતા વજામા બુદ્ધિને મૂર્તિ મળે એવું કશું શોધવ મિથ્યા હતુ એમ જ જીવનની નરમ નીરસતા મને વધારે ને વધારે કઠવા લાગી અરે રમત રમત કે મનોજનના પહુ મઈ કહેવા જેવા સાધનો નહોતા

ઈ એમ ફેરારે તાજ જ બહાર પડેલા ૭ લાક ડિવિસનના જીવનજીતાન્તમા ડિવિસનનુ એક વચન ટાંચુ છે એ બને જાતિઓતો મેળ કેમ નથી ખાતો ? કાણુ = હિંદીઓથી અમેરે કમરે છે એ જ સાગી મીધી વજ જેવી વાત છે અને તેનો મ્ગો ઉપય નથી સભવ છે કે ધણુ અમેરેને આમ લાગે છે અને એમા માથર્થ નથી રાઈરના મ બીજા પુસ્તકમાંથી એનુ વચન ટાંકીએ તો હિંદુસ્તાનમા આવનાર ૨૦ મ મજા હિંદુસ્તાનના ખજે લઈ બેઠેલા લશ્કરનો માણુલ હોય એવી ગીતે ચોતને માને છે અને વને છે અને આ રાવ આભાવિક છે એટલે આ સત્તોમા એ બે જાતિઓ વચ્ચ આભાવિક અને અનિચ ત્રિત સખ યો બધારા સાવ અસ ૧ છે અમેજ અને હિંનીનુ એકબીજાની આયેનુ વતન હમેસા દુત્રિમ જ હો ૧ છે અને સ્વાભાવિક ગીતે બ નને એકબીજાનો સ ૧ મનો નથી એક બીજાથી ક ટાગે છે અને એકના મનમા હમેસા એમ રહે છે કે મારે બીવની પામેથી બ ૧ મન મા ૧ આભાવિક વાતાવસ્તમા જઈ ન નિરાત વાણુ

સામાન્ય ગીતે આ મજને એક જ પ્રકારના — એ ૧ સરમરી જ તના જ — માણુનો સાથ મળવાનુ થય છે બહાર જ તે મળવા જેવા માણુસોને મળે છે અને મળે છે તો તની પાસે તે ૧ બોલીન વાત કે પવી રામ્નો નથી બ્રિટિશ સત્તાને પ્રગપે મમાજમા પણ નરકરીવગ — બ્રિટિશ અને હિંદી બને — જ આગળ આગે છે અને આ વ ૧ બનેરાય જ અને સ કવિત મનનો છે અરે કો ૧ તેજબી અમેજ જીવાન મન

હિંદુસ્તાનમાં આવે છે કે તુરત જ બુદ્ધિ અને સંસ્કૃતિની એક પ્રકારની નિષ્પ્રાણતામાં પડે છે, અને પ્રાણુનત વિચારો કે પ્રવૃત્તિઓની સાથે એના સબધ તરીકે બંધ છે એકસિસમાં ધારીની ધારીની જેમ અનંત આવતા તુમ્હારોના ચક્રમાં ફિવમ ગાળીને સામે તે યોદ્ધા કમરત કરે છે, પછી ક્યબમાં પેતાની બાતના જ લોમીને મળે છે, બિહરકી પીએ છે, અને 'પચ' અને બીજા વિવાદના સચિત્ર સાક્ષાદ્દિકા વાગે છે પુસ્તકો તે બાગ્ય જ વાગે છે, અને બે વાગે છે તોપણ તે કોઈ નવીન પુસ્તક નહિ પણ કોઈ પુરાણા દોસ્તને જ સંપર્ક છે અને ધીમે ધીમે થતી જતી આ પ્રકારની પોતાની માનસિક અવનતિને માટે તે હિંદુસ્તાનને દોષ દે છે અહીંના હવાપાણીને વગેરે છે, અને તેની ચિતામાં વધારો કરનારા ચળવળિયાઓની ઉપર પુષ્પાન્તરિ વર્ણવે છે તેને બાન નથી હોતું કે, આ તેની બુદ્ધિ અને સંસ્કૃતિની અવનતિનું કાન્થુ હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તતા બે સંકુચિત નોકરશાહીના આચારુર રાજતત્રનો પોતે પણ એક નહોતો બાગ છે તે રાજતત્રમાં રહેલું છે

આ દગા તો ઘડીઘડીએ ફૂટી અને લાખી રૂબ મેળવવાને લાખરાણી થનારા અંગ્રેજ અમલદારની, તો પછી એની સાથે અગમ્ય એના હાથ નીચે કામ કરનારા હિંદી અમલદારનું તો પૂછું જ શું ? મારણ કે એ તો અંગ્રેજ નમૂનાની નકરી નકલ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે સામ્રાજ્યના પાટનગર ન્યૂ દિલ્હીમાં જોયા દરજ્જાના અંગ્રેજ અને હિંદી અમલદારોની સાથે બેસી પ્રેમશાન, રમના નિયમો, 'ફરનો,' (લાખી રમ) અને ધાંધી વિધેની તથા તેમના સાથીઓની આડીચૂમળીઓથી બેળેથી તેમની વાતો સાલગતા જેનો ક ટાંગો આવે છે તેનો લાગ્યે જ બીજા કરાથી ક ટાંગો આવશે

નોકરશાહીના આ વાતાવરણે મન્યમર્જના સૌ હિંદીઓના આસ કરીને અંગ્રેજ બાણુનાર સુરિક્ષિત વર્ગના, જીવન ઉપર હુમલો કરીને તેને પોતાના રંગે રંગી દીધા કદાચ પ્રકારના અને મુલર્થ જેના રાહોરો મોઢે અંગે આથી બધી ગયા હોય વકીલો, દાકરો અને બીજા સ્વતંત્ર ધ ધાંધીઓ પણ આ વાતાવરણને વશ થયા અને અર્થ સરકારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થી દિરે પણ એથી બચેલા હતા આ બધા લોકો પોતાનું અવગ જગત બનાવીને તેમાં તથા અને આમ વર્ગની સાથે અને મધ્યમવર્ગના નીચલા બાગના લોમીની સાથે તેમનો કરો જ સબધ ન રહ્યો રાજકાજને આ બોલા નેટલા ઉપવા વર્ગે જ હતરો લીરો ૧૮૦૬ પછી બગામમાં ને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ આવી તેનાથી આ સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો, અને મન્યમર્જના નીચલા બાગના અને કઈક અંગે આમવર્ગના લોમીમાં પણ નવજીવન રેડાયુ આ ક્રિયા પાડના વર્ષોમાં ગાધીજીના નેતૃત્વ નીચે ત્વગથી વળવાની હતી પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ગમે તેટલી જીવન પ્રદ દોષ તો પણ સંકુચિત બાવનાથી તો છે જ, અને તેમાં નેટલી બધી રાખિ અને સમય રોકાઈ બંધ છે કે બીજા કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને માટે અવકાશ રહેતો નથી

આમ ઉપરથી પાછા ફર્યા પછીના આરબના વર્ષોમાં ૯ મારી આગપાસના જીવનથી કાળો મારા હોવાના બધા કોટ મારા ધધા વડે પૂરી રાકાય એમ ન

હવે ન તો એ રાજગણથી પુત્રાય એમ હવે મારણ રાજગણમાં તો ચાલુ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ હતી જેમાં પરદેશી રાજ્યના (અક્રિય) વિરોધ ઉપરાંત કશું નહોતું. હું મહા સભામાં જોશ્યો અને એની બેઠકોમાં વખતોવખત બાંહેધર લાગ્યો. જ્યારે મેં ખાસ પ્રસંગ — જેઓ કે ફીલ્ડ મન્દીરોએ જનારા હિંદીઓના શુભામખતની પ્રયાની નામે વિરોધ દર્શાવવાનો અથવા તો ફક્ત આફ્રિકાના હિંદીઓ વિષેના મેં પ્રસંગ — બોલ્યો તો જ્યારે તેમાં હું પૂર જોશ્યો અને પનાવતો અને ખૂબ મહેનત કરતો. પણ આવા મને કંઈ પૂરો સમય થોડો જ રોકી ગયો છે ?

શિકાર જેવા મનોરજનોમાં કામગીરી હું પાતો પણ એને માટે મારામાં ખાસ લાગણી કે ઇચ્છા નહોતી બહાર રખડવા નીકળવાનું મનગરું તે મનગરું જ ગયું મનગરું પણ શિકાર કરવાની મને કરી જ પરવા નહોતી બલકે મારી શિમરીની કારકિર્દી રમવાની અવધી છે એમ કહેવાય, જે કે એવાર લગભગ અમરમાતથી જ કાશ્મીરમાં મેં એ રીઝ માર્યું હવે ખરું તેમાં પણ શિકારને માટે મારો રહેતોસહેતો બેસાડ એક નાનકડા સાબરની સાથે વીતેલા કિસ્સાથી સુકાઈ ગયો. આ નિદોષ પ્રાણી પાંચલ થઈને મારા પગ આગળ પડ્યું અને એની વિશાળ અક્ષુભરી આંખે મારી સામે જોઈ નહીં એ આંખે અનેકવાર મારી આજ આજની ખરી થઈ છે.

એ આરબકાળમાં ગોખરની ભારત સેવક મંચના તરફ હું આકર્ષાયો હતો એમાં જોવાનો મેં મોટો વિચાર કર્યો ન હતો, એનું એક કારણ એ કે એ સમાજના રાજકાજ નારે માટે અનિશ્ચય મોજા હતા અને બીજું કારણ એ કે તે વેળા ધંધો છોડી દેવાનો મારો મુદ્દન ઇરાદો નહોતો. પણ દેશની સેવાને માટે માત્ર પેટપૂરવ લઈને પોતાના ઈશ્વન અર્પણ કરનારા એ સમાજના સભ્યો માટે મને ખદુ માન હતું અને લાગતું કે બંને કદાચ સાચી દિશામાં ન હોય તો પાગ આ લોકો જ સાચું, એકનિષ્ઠ અને અખડ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

પણ શ્રી શ્રીનિવાસ ગાસ્ત્રીના રાજગણની સાથે મોટો સબંધ ન ધરાવનારા એવા એક વર્ગનાથી મને જારે આઘાત પડેલો. અલ્વાહાબાદમાં વિદ્યાર્થીઓની એક સભા આગળ બાપન આપતા તેમજ વિદ્યાર્થીઓને મળુ કે તમારે તમારા શિક્ષકો અને અધ્યાપકો તરફ માન રાખવું જોઈએ અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ અને યોગ્ય રીતે સ્વપાત્રી સરકારે કરેલા ઇરાદો અને કાનૂનોનું કાનગળી પાલન કરવું જોઈએ. આ ટાલી ટાલી વાતોની માત્ર ઉપર બાપ અમર ન થઈ મને એ સાવ ટાપતા જેવી લાગી અને એમાં રહેલી સત્તાત્તીકારની સત્તાદ્વને લીધે કંઈક અનિષ્ઠ પણ લાગી અને લાગુ કે હિંદુસ્તાનમાં આપી રહેલા અર્થ સરકારી વાતાવરણને લીધે આ દરો વડે શ્રી. ગાસ્ત્રીએ કોઈ આગળ વધીને વિદ્યાર્થીઓને એકબીજાના અપરાધો અને ત્રુટીઓ સંધરી ન રાખતા તરત જ પોતાના ઉપરી અમલદારોને કહી દેવાની સલાહ આપી. આનો અર્થ એ થયો કે તેમજ એકબીજાના હિંદો રોધવા રહેવું અને આધિબાણ કરતા રહેવું શ્રી શાસ્ત્રીએ આપેલી સલાહ આ સંજોગમાં નહોતી પણ

તે સલાહનો મર્મ તો અજ્ઞ રીતે આ જ હતો એમ મને લાગ્યું અને એક મહાન નેતાની મિત્રતાએ આપેલી આ સલાહ સામગ્રીને ૯ દિવસ થયા ૯ વિનાયકથી તાજે જ આજ્યો હતો અને ૯ તો ચાલ્યા અને વિનાયકમાં એ ખાસ વાત એ શીખ્યો હતો કે મહી પાતાના સાથીને ફસાવવા નહિ શિષ્ટાચરના નિયમોમાં દિવો ભેવા અને ચાલી-ચૂગની કરવી અને તેમ કરીને પોતાના સાથીને ફસાવવા એના કરતા વધારે મોટું પાપ બીજું એકે ન હોય આ તત્વને એકાએક સાવ જિલું વળેતું જોઈને મને આઘાત પડ્યો-એ અને મને લાગ્યું કે, શ્રી સારંગીની નીતિ અને મને શીખવવામાં આવેલી નીતિ વચ્ચે મોટો ભેદ હતો.

મહાત્મા અગ્ર અગ્ર અને અમારું ધ્યાન બધું એમાં ચાલુ બહીથી તો એ બહુ દૂર હતું અને આપણા જીવન ઉપર એની બહુ અસર દેખાતી ન હતી, અને દિવસતાનને તો કદી એની જીવણુતાનો પૂરો ખ્યાલ આવી શક્યો જ નથી રાજકારણનો અંત આવ્યો, એની કરી કિમત ન રહી 'ડિક્ટેન્સ એફ ઇન્ડિયા એક્ટ' (લા ત સરકારીનો કાયદો) દેશને ગમે ધારવામાં આવ્યો લગભગ પીલ જ વર્ષથી કાનૂનશાસ્ત્ર અને જોખાબારીની ખબરો તેમજ પત્રપત્રમાં રનરેડો જોવા કરવા મારે વપરાતી બાજબારીની ખબરો કાને આવવા લાગી.

વફાદારીના ખુલ્લે બધુગા દૂકાતા છતાં ઘિડિસને મારે ભૂજ જ સહાનુભૂતિ હતી મધ્યમમાર્ગી કે અતિમમાર્ગી સૌ કાઈની છાતીમાં જર્મનોની જીત સામગ્રીને દહી રેડાવ જર્મનીને મારે પ્રેમ હતો એમ તો નહિ જ, પણ આજ્ઞી ઉપર રાજકરનારા એનો મર્મ તો ઊતરે એ લાગણી હતી નબળા અને નિરાધાર માણસની પાટાના વાકે પખાલીને ડામ દેવાની આ વૈરખુદ્ધિ હતી અને લાગે છે કે આમારામાના ધણા ખરાની આ યુદ્ધ નિષે મિત્ર લાગણી હતી યુદ્ધમાં પડેલી સૌ પ્રત્યેકમાથી કાસને મારે મારી સહાનુભૂતિ વધારેમા વધારે હતી મિત્ર સંબંધોના પક્ષમાં થતો અનવરત અને નિર્ભય પ્રચાર એમાથી ધણા ટકા અમે બહુ કરતા તો પણ કાઈ અસર તો કરતો જ.

ધીમે ધીમે રાજકીય જીવનમાં પાણું ચીતન આવવા લાગ્યું લોકમાન્ય તિલક જેલમાંથી છૂટ્યા અને તેમણે અને શ્રીમતી જેસટ હોમરલ લીગો સ્થાપવા માડ્યા હું બનેમા જોડાયો પણ હું શ્રીમતી જેસટના લીગ મારે જ ખાસ કામ કરતો શ્રીમતી જેસટ દિલ્હીની રાજકીય રગભૂમિ ઉપર વધારે ને વધારે લાગ લગવવા લાગ્યા મહાસભાની વાર્ષિક બેઠકમાં કાર્કે જોશ આવવા લાગ્યું અને મુસ્લિમ લીગ મહાસભાની સાથે ઢૂંચ કરવા લાગ્યું વાતાવરણમાં નાજે વિદુસચાલ થયા હતા અને આમારામાના ધણા યુવકોનો હરખ માતો નહોતો અને અમે ભવિષ્યમાં મોટી મોટી વસ્તુની આશા સેવતા ધર્મ ગયા હતા આવામાં શ્રીમતી જેસટને અમુક હદ ન આજગવાનો હુકમ થયો અને આથી શિક્ષિત વર્ગનું જોશ વધુ અને અજ્ઞા દેશમાં હોમરલ પ્રવૃત્તિને વધુ વેગ મળ્યો આ હોમરલ લીગોમાં ૧૯૦૦ની સાથી મહાસભામાંથી નીકળેલા

હતા. અનિમમાર્ગીઓ જ નહિ પણ મંચમર્ગના ખીજ નવા સભ્યો પણ દાખલ થયા, આમર્ગ એ સંસ્થાઓથી અસ્પૃશ રહ્યો.

શ્રીમતી બેસંટને થયેલી અટકાવથી મોટેરાઓના પણ ખજમળાટ થયો, આમા ધણા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ પણ હતા શ્રીમતી બેસંટને અટકાવતોનો દુક્રમ મળ્યો એ પહેલાનાં છાપામાં આવતાં શ્રી શ્રીનિવાસ સાસ્ત્રીનાં છટાદાર ભાષણો વાંચીને અમારી છાતી કેવી ડાઘળતી એ હજી મને યાદ છે પણ એ અમલત દુક્રમ નીકળ્યો તેના થોડા દહાડા અગાઉ કે થોડા દહાડા પછી તુરંત શ્રી. સાસ્ત્રી મૂંઝા થઈ ગયા કામને અવસર આવ્યો ત્યારે એમણે અમને નાવ ફોડી દીધો, અને જ્યારે એમના માર્ગ-દર્શનની વધારેમાં વધારે જરૂર હતી ત્યારે એમણે મૌન નેવ્યુ તેથી દો બારે નિરાસ થયા અને ચિડાયા અને લાગે છે કે એ પ્રવર્તનથી મારે અભિપ્રાય દૃઢ થતો નયો છે કે શ્રી સાસ્ત્રી કર્મચીત્ર નથી, આગૂના સમયના ખેલ ખેલવાનું એમના હાકમા નથી.

પણ ખીજ મંચમર્ગના નેતાઓ આગળ વધ્યા, એમના કેટલાક પાળથી પાળ દુક્રમ અને કેટલાક આગળ જ રવા ને વેળા મનકાર યુરોપિયન સંસ્ક્રાણુમંડળના જ ધોળો એક નવુ ભાલ સંસ્ક્રાણુમંડળ, આપણા મંચમર્ગમાંથી હેલુ કમી રહી હતી તેને વિષે ચર્ચા ખૂબ થતી ભાલ સંસ્ક્રાણુમંડળ માથે યુરોપિયન સંસ્ક્રાણુમંડળના કવતા અનેક બાબતમા સાચ જીવ જ બોરણે કામ લેવામાં આવતુ હતુ, અને અમારામાંના ધણાને લાગ્યુ કે આ પ્રકારનો અપનાવનક બેઠ નાનુદ ન થાય ત્યાં સુધી અમારે એની સાથે અસહકાર કરવો પણ પુષ્કળ ચર્ચા બાદ અમાર પ્રાગમા અમે મહકાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો, નાનુ એમ માનવામાં આવ્યુ કે આપણા યુવકોને આવી રાત્રે લશ્કરી તાલીમ મળે તો તે મેળવી લેવા જેવી છે આ નવા સંસ્ક્રાણુમંડળની દુક્રીમા જોડાવાને માટે મે અરજ કરી, અને એ ચોજનાને આગળ ધણવવાને માટે અહાહાબાદમા અમે એક કમિટી નીમી આ અરસામા શ્રીમતી બેસંટને અટકાવતોનો દુક્રમ કરવામા અહોયો, અને તાત્કાલિક આવેશમા અમે અમારી કમિટીના સભ્યો અને, સંસ્કારના આ કૃત્ય સામે નિરોધ દર્શાવવા માટે, આ દુક્રી સંબંધી અમારી બેઠક અને બીજી સંબંધી કામના જ દે કમળ્યા આ કમિટીના સભ્યોમા મારા પિતા, દા. તેજબહાદુર મધુ, શ્રી. મી વાઈ ચિતામણી અને બીજા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ હતા અમારે વિરોધ બંદો કરવા માટે એક બંદોરખખર પણ આપવામા આવી અને વાત છે કે કેટલાક સદી કરનારાઓને વડાઈના ગમયમા આવુ નિરોધાત્મક પત્રકુ લેસ માટે પાછળથી બંદુ પડતાવો થયો હતો.

શ્રીમતી બેસંટને થયેલી અટકાવતને પંખીએ મારા પિતા અને બીજા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ હોમરૂવ લીમમા જોડાયા કેટલાક માસ પછી અમાના ધણાખરા મધ્યમમાર્ગી સભ્યોએ વીગમાથી રાજીનામાં આપ્યા માન પિતા તો રવા, અને અહાહાબાદ માખાના પ્રમુખ થયા.

મારા પિતા મધ્યમમાર્ગીઓની સ્વીકૃત નીતિ ધીમે ધીમે ઝેડતા જતા હતા. આપણી અવગણના કરનાર અને આપણા તરફ અપમાનથી વર્તનાર સત્તાને વગ ચલાવું અને સલામ ભરવાનું એમનો સ્વભાવ કોઈ કળે સ્વીકારે એમ ન હતું. પણ પુરાણ અંતિમમાર્ગી નેતાઓ એમને આકર્ષી શક્યા નહિ; તેમની ભાષા અને તેમની રીતો માગ મિતાને ખટકતી. ઓમની એસ્ટેટની અટકાયત અને તે પછી બનેલી બીતાઓની એમના ઉપર સારી પેઠે અસર થઈ, પણ આગળ પડતી નીતિ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારતા પહેલાં એઓ અચકુતા હતા એ દિવસોમાં એઓ અનેકવાર કહેતા કે મધ્યમમાર્ગીઓની ગીતિમાં ફરો ફરમ નથી, પણ જ્યાં સુધી હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્નનું કશું નિરાકરણ ન થાય ત્યાં સુધી કશું સંજીવ કામ થવું અશક્ય છે જો એ નિરાકરણ જડે, તો તેઓ અમારામાંના જુવાનમાં જુવાનની હારમાં રહીને કૂચ કરવાને તૈયાર હતાં મહાસભા સમિતિ (એલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટી)ની એક બેઠક અમારા ઘરમાં મળી હતી, અને તે બેઠકમાં કોંગ્રેસ-લીગની સચુક્ત યોજના ઘડવામાં આવી આ યોજના ૧૯૧૬માં મળેલી લખતો મહાસભાએ સ્વીકારી તેથી મારા પિતા બહુ શરૂ થયા, કારણ એથી હિંદુમુસલમાનોના એકત્ર પ્રવાસને માટે માર્ગ ખૂલ્યો, અને એ માર્ગ ખૂલતા એઓ મધ્યમમાર્ગી ફક્ત પોતાના સાથીઓને છોડવા પડે તો છોડીને પણ આગળ ધપવાને માટે તૈયાર હતા એકબિન મોંઠેચુ રોકેટરી બોર્ડ સ્ટેટ તરીકે હિંદુ-સ્તાનની સુધાકારે આવ્યા ત્યાં સુધી અને એ સુધાકાર ફરમાન બધા સાથીઓએ સાથે ધકાવ્યું પણ મોટેચુએક્સકર્ડ રિપોર્ટ* પ્રતિદ્વયે કે તરત જ મતભેદો ઘામા થયા, અને ૧૯૧૮ના કનાયામાં લખતોમા મારા પિતાના પ્રમુખપદ નીચે ભરાયલી પ્રતિક પરિપદમાં આખરે અમારા પ્રાંતના મધ્યમમાર્ગીઓમાં તડ પડી આ પરિપદમાં મોટેચુએક્સકર્ડ સુધાસ* સામે આકરા પગલા લેવારો એવી બીતિથી મધ્યમમાર્ગીઓએ પરિપદનો બહિષ્કાર કર્યો આ પછી આ સુધાસનો વિચાર કરવાને માટે ખાસ મળેલી મહાસભાની બેઠકનાં પણ તેઓએ બહિષ્કાર કર્યો ત્યારથી તે આજ સુધી તેઓ મહાસભાની બહાર જ રહ્યા છે

પોતાના અવિપ્રાયથી બહેન મોટી સંખ્યા વિરુદ્ધ હોય છતાં તેનાથી દબાયા વિના તેની સામે ઝૂકવાને બદલે મહાસભાની બેઠકો અને બીજી જગેર સભાઓમાંથી સુપસુપ ખસી જવાની મધ્યમમાર્ગીઓની આ નીતિ મને લોકમેવકોને માટે સાવ હલકી અને આહુકાળની લાગી મને ખાતરી છે કે, જેસમા પણ ધણાખસ લોકોની વૃત્તિ આ જ પ્રકારની હતી, અને મને લાગે છે કે હિંદી રાજકાજમાં મધ્યમમાર્ગીઓનો પક્ષ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે પડા બાંધે તેનું અમુક અરો આ લીડર વૃત્તિ કાસ્યુ હતી અને લાગે છે કે મહાસભાની કેટલીક પહેલી બેઠકોમાં મધ્યમમાર્ગીઓના બહિષ્કાર છતાં, હાજરી આપી પોતાનો એકાગ્ર અવિપ્રાય બતાવનાર મધ્યમમાર્ગી નેતા શ્રી શાસ્ત્રી એન્સા જ હતા અને લીધે લોકોમાં એમનું માન વધુ.

• જુઓ મહાસભાનો ઇતિહાસ મકરણ ૪.

લડાઈ પછીના તુરતના વયોમા મારી પોતાની રાજકીય અને નહિર પ્રવૃત્તિ બહુ
 બહુ જ કહેવાય મોટી સખાઓ આગળ જોવાના આવે તો હું બાગનો હજી મારામા
 આત્મનિશ્ચાસ ન હતો અને નહિરમા જોવાવાથી હું ગથરાતો આનું મારણ એક એ
 પ હું કે મને લાગતું કે આમવર્ગની આ ૧૧ તો બેજોમા નહિ પણ દ્વિદુસ્તાનીમા
 જોવાતું જોઈએ અને દ્વિદુસ્તાની ભાષામા લાજી બાપણ કરવાની મારી રાખી વિશે
 મને રાકા હતી ૧૧લાખાદમા મારું પ્રથમ નહિર બાપણ કરવા મન લઈ જવામા
 આવ્યો ત્યારે બનેલી એક બીના નને ચાલુ આવે છે ૧૧૫ ની સાન હશે જે
 તારીખની મને મરી ખાતરી નથી અને ઘટનાઓના પૃથાપરસબધે થો ૧ બૂલી
 મયો હું પ્રથમ હાજીખાનાને તાજી દેશર એક કપડો થયા તેની સામે વિરોધ
 દર્શાવનારી મતાનો હતો મે દૂક અમલ બાપણ કરેતું સખા પૂરી થઈ ૨ તરત
 હા તેજબહાડું સન મને હોમ થાય એની ગીતે સમામય ઉપર ૪ મને કોટયા અને
 ધાળે દિવસે મને ચૂની લીધી આ બિનરાઈ જતો આનંદ મારા બાપણની વસ્તુ ૨
 શૈલીને લીધે ન હતો પણ હું નહિરમા જોવનો થયો અને લોકમર્થને માટે એક નવો
 રગણ બરની થયા એને મને હતો એ વિરોધમા લોકમર્થ એટલે બાપણકાય ઉપરાત
 બીજું શું હતું ?

તે વેળા અમે અષાઢાખાના ધણા યુવક એની ગ્રાખી ગ્રાખી આશા સંવતા
 હતા કે ૧૧ તેજબહાડું સમુ રાજમાજમા કાર્ક આ ૧૧ પત્ર ધોતણ રવીકારી
 ન રતા આમા મુશ્કમમાર્ગી દવમા જેઓ જ એન મર્થ કરે એમ લાગતું કારણ
 એઓ લાગણીવાળા હતા અને હ સાહમા આવીને ષેલીક વા કઈક કમી દે એવા
 હતા એમની સરખામણીમા મારા પિતા તો સાવ કડા બરફ જેવા લાગતા તેકે એ
 બરફની નીચે પૂરતો અગ્નિ ધીકતો હતો પણ પિતા જેવા તો મમતી હતા કે એમની
 અમને ગ્રાખી અમા ન હતી અને થોડો સમય તો અમે હા સદુ પાસેથી જ
 વધારેની આશા રાખતા પતિ માવવીયજીની દીવ માગની લોકરેવાએ અમે તેમના
 તરફ આકર્ષાયા હતા તેમની સાથે અને લાગી વાતો મત્તા અને દેશને નિર્નયત થી
 દોરવાનો અમે તેમને આમદ કરતા

એ પ્રથમના વખામા મારા ધરમા રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર ગરમાગ મ ચર્ચા થતી
 અને જ્યારે જ્યારે મેં એવા પ્રશ્નો છેડ ત્યારે ત્યારે વતાવત્ત ત ૧ થતું ગરમ
 રાજમાત્રુ તરફ મારો દગનો જતો એક વા બીના રાજકાજની મારી મતન દીમ અને
 મર્થ પણ મર્થ મટનો મારો મતન આમદ મારા પિતા બહુ બારીકથી જોઈ રહ્યા
 હતા શું કાય કરતું એ તો અજ નહોતું અને ધ વિવાર પિતા ધારતા કે બગાળતા
 યુવકોએ મદલુ કરેલી દ્વિસાનીનિના પ્રવમા હું સીમે તાજાઈ ગયો હું આથી એમને
 બહુ ડોંગ થયેલ ખર્ગ હમીકન જે છે કે હું તે તરફ જોવાનો ન હતો પણ વર્તમાન
 પરિસ્થિતિને મૂખમા વસા ન થતા આપને કાર્ક મરતું જોઈએ એ ખ્યાવ માગ
 મનનો વધારે વધારે કબજે મેળવવા લા થો હતો ગપ્પીય દષ્ટિને સફળ મર્થ કરતું

એ કાંઈ સદેવી વાત તો નહોતી જ લાગતી હતા અને લાગણ કે બંધિ રાને રાષ્ટ્ર
ખનીની ઇત્યાદિ ખાતર પણ પરદેશી રાજ્ય પ્રતિ વિરોધ અને લડાઈની વૃત્તિ આવશ્યક
છે પિતાને પણ મધ્યમમાર્ગીઓના મિદ્ધાવથી અસંતોષ થયો હતો અને તેમના
મનમાં પણ મથન ચાલી રહ્યું હતું પણ એમનામાં મગત એટલી બધી હતી કે
બીજો ઉપાય જ નથી એન ન લાગે ત્યાં સુધી એક માઈ છોડીને બીજો એવો મદ્દલ
કે એમ ન હતું એક એક પગલુ આગળ લેતા તેમના મનમાં બારે મદ્દલ અને
દુખ સમામ ચાલતો અને પોતાના અંતરની અમુક વૃત્તિઓની સાથેના આ સમામ
પછી જ્યાં પગલુ લેવામાં આવતું ત્યાર પછી પાછા ફરવાપણુ ન હતું આવેશમાં
આવીને નહિ પણ બુદ્ધિએ કેવળ નિશ્ચયને પ્રતિષ્ઠાએ એવો એ પગલુ લેતા જોડે
એમનું અભિમાન પણ એમને પાછા ફરીને લેવા દે એમ ન હતું

એમના રાજમાર્ગમાં બાંધે પરિવર્તન તો શ્રીમતી બેસન્ટની અપ્રકાશતા અજસામાં
થયું અને તે સમયથી તેઓ પોતાના જૂના મધ્યમમાર્ગી સાથીઓને છેક પાછા મૂકી
ઈંદ્ર આગળ અને ગાગળ વધતા ગયા, તે જોડે સુધી કે ૧૯૧૬માં થયેલા પત્તબળના
હાથાકાને પરિણામે એમણે પોતાની રહેઠીકરૂડી અને ધર્મો બનેતજ્ઞતા અને ગાંધીજીએ
ઉપાડેલી પ્રવૃત્તિમાં અવધાવ્યું

પણ એ પગલુ લેવાતા પહેલાંનો કાળ કંટાળીને હતો ૧૯૧૫ થી ૧૯૧૭ સુધી
એમને ખબર ન હતી કે કું કું અને એમની પોતાની અનિશ્ચિત દરાથી એમની
મારે વિધેની ચિંતામાં વધારો થતો અને આને પરિણામે આજી પ્રસો ઉપર જ્યારે
અમે ચર્ચા કરતા ત્યારે તેઓ શાંતિ જોઈ બેસતા અને ધર્મીવાર તેઓ એટલા તપી
જતા કે અમારે અમારી વાતો બધ કરવી પડતી

ગાંધીજીને ૯ પ્રથમ મહાયો ૧૯૧૫ની નાતાવમાં — ૧૫મી મહાસભા વખતે
દક્ષિણ આફ્રિકામાં વીતતાથી વચાવેલી એમની લ તને માટે અમને સૈને એમને માટે
માન હતું પણ અમારામાંના ઘણા સુવક્ત્રને એવો બહુ દરેવતી અમારાથી બિન્ન અને
રાજપ્રકરણવિમુખ લાગણ તે વેળા તેઓ મહામલ્લમાં કે રાજકાજમાં બાંધ ન લેતા
કેવળ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના પ્રશ્ન ઉપર જ જ્યાં આવતા હતા પણ આ પછી
સવારણમાં ત્યાંના નીલવચેના ત્રિસાનેના વરકથી એમણે લગત લડાવી અને વિજય
મેળવે તોથી અમારી સૈની છાતી કુનાઈ ગઈ અને જોઈ સમ્યા કે એમની પોતાના
શસ્ત્રોનો પ્રયોગ હિંદુસ્તાનમાં કરાનાઈ પણ તેથી છે અને એ પ્રયોગ સફળ થવાની
વધી છે

લખનૌ મહાસભા પછીના એ દિવસોમાં શ્રીમતી સરોજિની નેવીએ બધાહા
બાદમાં આવેલા કેલવાક છતાંદાર બાપલોથી પણ મુજબના હતો એમ મને યાદ છે
એમાં તો નરહમ રાષ્ટ્રવાદ અને દેશભક્તિ ભરી હતી અને હું તે મળે શુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદી
હતો કારણ કેનેજના કિરસોના માસ મમાજવાદી વિચારો જોણુ થઈ ગયા હતા

૧૯૧૬માં આયર્લેન્ડમાં રોજર કેસમેટ^૧ ઉપર મજદૂરોનો કેસ ચાલેલો તે વેળા તેણે આપેલું અદ્ભુત ભાષણ પચ્ચીન દેશના પ્રજાજનની લાગણીના તાદરસ ચિતાર આપે એવું હતું આ પત્રી ઈન્ટર અઠવાડિયાનો બજારો^૨ થયો બજારો થયો તો નિષ્ફળ, પણ અમને તો એની નિષ્ફળતા જ આર્થિક હતી, કારણ એમાં અમને શુદ્ધ વીન્ટાનુ દર્શન થયું હતું લગભગ અષ્ટ નિષ્ફળતા ભામતી હોય છતાં તેને તુચ્છભાગીને જનતાને બંકેર કરવું કે મોટો માવાતા આવે તો પણ તે દેશના અજ્ઞ આત્માને દબાવી શકતો નથી, એ શુદ્ધ વીન્ટા નહિ તો બીજું શું ?

આવા માગ વિચારો તે વેળા હતા, અંતે છતાં નવું સાહિત્ય વાચવામાં આવતું ત્યારે વળી પાઠા મારા મગજમાં કુષાઈ રહેલા સમાજવાદના અગારા ધગી ધાગા એ વેળાનો મારો સમાજવાદ સાશ્રીયના મરતા બૃહદ્ધર્મિનિ અને સ્વમંદશી^૩ હતો, લડાઈના અને તે પત્રીના વર્ણમાં મારો એક માનીતો લેખક બર્નાન્ડ રૂસવેર હતો.

આ વિચારો અને મનોગંધોએ મારા અંતરમાં આવતા સમામને વગરે ઉત્તેજિત કર્યો, અને કાયદાના મારા ધંધા વિષે અસંતોષ લેખન કર્યો છતાં મેં ધંધો છોડ્યો નહિ, કારણ બીજું કશું કરવાનું હતું નહિ, પણ મને વધારે ને વધારે પ્રતીત થયું ગયું કે, વકીલતનો વંધો કરવો અને સાચે લોકસેવાનું કાર્ય કરવું — અને તે કાર્ય પણ મને મનનમદ, મતાની સામા થઈને કરવાનું કાર્ય — એ બે વચ્ચે મેં જ ખામ એમ ન હતું એ નિષ્કાળનો પ્રશ્ન નહોતો પણ સમય અને મનિનો પ્રશ્ન હતો. કલકત્તાના મુખ્યિચ્છ વકીલ સર મસવિહારી ધોળને, ન બલ્લ શા મલિ, મારા તરફ મોકલ થયો, અને તેમણે વંધામાં મફળતા મી ગીતે મેળવવી એ વિષે મને પુષ્કળ સાગી સાગી મવાહ આપી. ખામ કરીને એમણે મને મઈ જમ કાયદાનો વિષય પસંદ કરીને તે ઉપર પુસ્તક લખવાની સલાહ આપી, કારણ તેમની માન્યતા પ્રમાણે નવા વકીલને ધરાવાનો એ જ મરમ રૂનો હતો એ લખવામાં મને એમણે વિચારો વડે

૧ રોજર કેસમેટ એકવાર બ્રિટિશ સરકારના સરચાલેલા મેટા હોર્સે ધરાવતો હતો. હાલ અમેરિકામાં યુદ્ધમાયોમાં એ એન્ડ-પેરિશન રજર કંપનીએ ત્યાંના વનનીએ ઉપર જે ત્રણ ગુબરેલો તેની લપાસ કરવાને માટે ૧૯૧૦ માં એની નિમણૂક થઈ હતી અને એના દેવાલયી બધે સનસનાટી ફેલાઈ હતી. આ પત્રી એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો કટો શત્રુ બન્યો. મહાયુદ્ધમાં એણે આયર્લેન્ડના પોતાના દેશજીઓને લડાઈમાં લામ ન લેવાને વીનવ્યા, ૧૯૧૪ના નવેમ્બરમાં બર્લિન ગયો અને ત્યાં જર્મન સરકાર સાથે બ્રિટિશ વિકલ સધિ કરી. આયર્લેન્ડમાં ૧૯૧૬ના ઈસ્ટર અઠવાડિયામાં બળવાની એકલક કરી, અને એક્સિસી ૧૨મી એ જર્મનીથી હાથમેલો વહાલમાં બરી આયર્લેન્ડને કિનારે ઊભર્યો વહાલ પકડાયુ અને પોતે પણ પકડાયો, એની ઉપર શસ્ત્રના ચતુર હોવાનો આરોપ મુકાયો અને એમરતની ઉભાએ એને ફાંસીની સન્ન થઈ.

૨ ઉમગાવપદ્ધિ એટલી સમાજવાદનો પ્રચાર કરનાર જ કે જે અધ્યાપક અને સમર્થ લેખક મહાયુદ્ધમાં યુદ્ધનીતિનો વિરોધ કરવા માટે એને સન્ન પણ થઈ હતી — બા. ૩

મદદ કરવાનું અને મારું ક્ષણભણ તપાસી જવાનું વચન પણ આપ્યું હતું. પણ મને એક સફળ વક્રીસ બનાવવાના એમના આ શુભ અભિલાષ મિથ્યા હતા. કાયદાનાં પુસ્તકો લખવામાં સમય અને શક્તિનો ખર્ચ કરવા જેવું અપ્રિય કામ મારે મટિ એકે ન હતું.

સર રાસવિહારી વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુ થોડિયા અને વાતચાતમાં ખિન્ન એવા તથા પોતાના મદદનીશ નવા વક્રીયોને ત્રાસરૂપ બની ગયા હતા. પણ મને એ ગમતા અને એમની આ તુડીઆ અને નબળાઈએ પણ સાવ અનાકર્ષક ન હતી. મારા પિતા અને હું એક વાર સિમલામાં એમના મહેમાન હતા. હું ધારું છું કે ૧૯૧૮માં મોન્ટેગ્યુમેસફર્ડ રિપોર્ટ બહાર પડ્યો તે અરસામાં એક રાત્રે એમણે કેટલાક મિત્રોને જમવા ગોલાબા તેમાં જુદા ખાપડે પણ હતા. ભોજન પછી સર રાસવિહારી અને ખાપડેની વચ્ચે તંત્રી, વાક્યદ્વારોની ઝડી ચાલી રહી, કારણ સર રાસવિહારી રીફા મધ્યમમાર્ગી હતા અને ખાપડે તે કાળે અમરગરબ તિશકાનુયાયી ગણાતા હતા, તે કે પાછલાં વર્ષોમાં તે તે ગરીબ બકરી જેવા બની ગયા અને મધ્યમમાર્ગીઓને પણ વધારે પડતા મધ્યમમાર્ગી લાગે એવા બન્યા. થોડાં વર્ષ ઉપર વિરેહ થયેલા ગોખલેની રીફાથી ખાપડેએ મંગળાચરણ કર્યું—“બ્રિટિશ સરકારનો એ તરફસ હતો, લંડનમાં એણે મારા ઉપર બચસૂરીનું કામ કર્યું હતું.” સર રાસવિહારીને મટિ આ માથાનો ધા ધઈ ચડ્યો. એ ખગી બેઠા અને પોક્કર કર્યો: “ગોખલે એક ઉત્તમ પુરુષ હતા, મારા અત્યંત મિત્ર હતા; ખબરદાર એમની વિરુદ્ધ એક પણ રાખ્ત કુઝ્યાર્યો તો!” એટલે ખાપડેએ શ્રીનિવાસ સાગ્રી વરફ પોતાનાં વાગૂબાણ ફેરવ્યાં. સર રાસવિહારીને આ પણ જમે એમ તો ન હતું, પણ એથી એ છેક પ્રથમના જેટલા ન ચિડાયા. ગોખલેના જેટલું માન એમને રાસ્ટ્રીને મટે ન હતું એ સ્પષ્ટ હતું—બસકે એમણે એ પણ કહેલું કે જ્યાં સુધી ગોખલે જીવતા હતા ત્યાં સુધી તો તેમણે બારતરેવક સમાજને આર્થિક મદદ કરી હતી, પણ તેમના મરણ પછી તેમણે એ મદદ બંધ કરી હતી. આ પછી ખાપડેએ બેઠા સર છેડ્યો, વિલકની સ્તુતિ કરવી શરૂ કરી: “એ ખરેખર એક મહાન પુરુષ છે, અદ્ભુત પુરુષ છે, સાધુ છે.” એટલે સર રાસવિહારી તરફથી: “સાધુ! રાખો તમારા સાધુ તમારી પાસે સાધુઓને બાર માંડી નમસ્કાર!”

૬. હિમાલયમાં એક સાહસ

દિલ્લી રાહદમાં ૧૯૧૯માં વસંત પંચમીને દિવસે મારું લગ્ન થયું. એ સાલ દનાળાના કેટલાક મહિના અમે કાશ્મીરમાં ગળ્યા કેટલુંકે શ્રીનગરની ખાંભાના છેડીને હું મારા એક પિત્રાઈની સાથે અનેક અડવાડિયાં સુધી પહોંચાડોમાં રખડ્યો અને લદ્દાખને રસ્તે ચડ્યો.

તિમેટની સપાટી વરફ જતા જંગલના ઘાટમાં ઘાંચા પ્રદેશની એ સાંકડી અને નિર્જન ખીણોનો આ મારો પ્રથમ અનુભવ હતો. ઓજલા ધાંડીની ટાંચેથી

નીચે એક તરફ લીલીછમ પહાડોની બાબુગો ગને બીજી તરફ આવ વેરાન નકરો ખ ક દેખાતો હતો એ સાકડી ખીલમા આગળ અને આગળ અગે ફૂલ કરતા ગયા અમારી બને બાબુએ પહાડો જોતા હતા જેના શિખરો ઉપર હિમનો મુકા ચળકી રહ્યો હતો અને ઉપરથી નીચે હિમના નાના નાના પ્રજ્વળો અમારું આગત કરવાને ભોં અને મદ ગતિએ ઊતરી રહ્યા હતા પવન ઠટો અને આકરો હતો પણ વિચરના સૂરજનો મધુરો તડકો રહેતો અને હવા એટલી નિર્મળ હતી કે ધૂનીતર અમે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન વચ્ચેના અતર વિષે છતરાતા અને દુરના ગયાને પાસે માનતા એકાંત વધતુ જગ હવ વૃદ્ધો અને વનસ્પતિ પણ અત્યથ થયા હતા — માન નકરો ખાક હિમ અને જાડ અને ધ્યાક કયાક બહુ ગાવકા વાયક પુષો અને છતા આ જગની અને વેરાન પ્રકૃતિમહિમા કઈક અજળ તૃપ્તિ અનુભવતો અને અર્તિથી અને આદ્યશાથી જોમરાતો

આ પ્રવાસ દરમ્યાન મને એક રોમાચક અનુભવ થયો જોશ્યા રાની છોડીને આગળ એ જગ્યાએ — એનું નામ ધારું છું માતાયાન હવ — અમને કહેવામા આવ્યું કે અમરનાથની મુકા અહીંથી માન આડ માર્ગ છે હા એ ખડું કે અકા હિમસમૂહથી ઢકાયેલો એક જખતસ્ત પહાડ એમ ગવાનો પ થો હતો પણ તેમા મુઠા આક માર્ગ તો કઈ વિમાનમા ન હતા હોરામા ને હોગમા અને અનુભવ ન હોવાને લીધે અમે એ જોળ ગવાનો નિશ્ચય મેરો ૧૧ ૫૦૦ ફીટની ૧ માર્ગએ આવેલા અમારા પગવધી અમે નીકળી પડયા અને એક નાનકડી દુકા લઈને પહાડ ચડવા માડયો ત્યાંનો એક ભગવા અમે જોમિયા તરીકે સાથે લીધા હતા

સૌ હોરડાની સાક્રેથી એકબીજાની સાથે સકળાઈ અનેક હિમનદીઓ જોળ ગતા ચડતા ગયા અને અમારી મુઠેલી વધતી ઈ શ્વાસ નેવો કઈક મુઠેન થઈ પ થો અમારા મજૂરો બહુ ભારથી લાવેલા નહોતા છતા લોહીની ઊંચી નરવા લાગ્યા હિમ પડવા લાગેરો અને હિમનદીઓ ભયાનક લપમણી થઈ પડી અમે ઘાણીને લોથ થઈ ગયા હતા અને એક એક ગયુ બસતા કહે પ્રાપ્ત આવતા હતા પણ જડસાની જેમ અમે ચરતુ આટ રાખ્યુ અમે અમારે પડાવેથી સવારે ચાર વાગે નીકળ્યા હતા અને બાર કનાકના અતલ ચ પુને અતિ જોઈએ છીએ તો અમરી સામે એક વિશાળ હિમસરોવર પડ્યુ હવ હિમાલયાતિ શિખરોથી વીટળાયેતુ મા અત્યથ દેવોના મસ્તાક ઉપર મુકટ જે લાગતુ હવ પણ હિમ અને ધૂમ પ તા જતા હતા એને આ દરજ પા અમારી નજર આગળથી અત્યથ થઈ ગયુ અમે ટેરી જોવાઈએ હતા એ તો હા હા તો નથી પણ ધારું છું કે ૧૫ ૦૦ કે ૧૬૦૦ ફીટની જાયઈ તો જરૂર હોતી જ જોઈએ કાતુ અમરનાથની મુકાથી અમે બહુ એવે હતા હવે લગભગ અરધા માર્ગલુ આ હિમસરોવર જોળગી પેને પાગ આવેલી મુકાએ પહોચવાનુ હવ અમને લાગ્યુ કે હવે ચડવાનુ પડુ થયુ છે એવે જોઈ મુકેલીઓ તો એમની ચૂક્યા એટલે સાવ થા થા હતા જા ખા પ્રમન્ન ચિત્ત આ નવી મજન રાર કરી રતામા

અનેક જગ્યાએ હિમનદીઓમા મોટી જોબણો આવળી હતી અને અનેક ઠેકાણે તાલે હિમ પડવાને લીધે આવી જોબણો દેખાતી ન હતી અબણતા થતી મુકાયાં તો ગડડ ગઈ ગયા અને સાચે જ તેમ થયું. આ તાલ પડેલા હિમથી હું છેતરાયો અને મારું આવી બન્યું મેં પણ મૂક્યો કે તરત જ બરફ ધસી પડ્યો અને હું એક બચાનક અને પહોળી જોબણમાં લપડ્યો આ જોબણ તો એક બચાનક લાંડી ખાઈ હતી અને એમા જે ગયો તે યુગેના યુગે નુધી ત્યા સુરક્ષિત રીતે દટાઈ રહેવા નિયે કરી જ શકી નહોતી પણ તેલા દોરડાએ મને પકડી ગળ્યો, જોબણની એક ખાતુએ હું વળગી રહ્યો અને મને જેથી કાઢવામા આવ્યો આથી અમારા હાલ મગડી તો ગયા જ, છતાં અમે અમારી ફૂલ આણુ રાખી પણ, આ જોબણોની સખ્યા અને વિશાળતા વધતી જતી હતી અને અમારી પાગે આમાની કેટલીકને જોળ ગવાના સાધનસામગ્રી રહ્યા ન હતા, એટલે આખરે પાડીપાડી, સાવ નિરાશ થઈ અમે પાછા કર્યા, અને અમરનાથની શુકાનાં દર્ગાન કરવાના રહ્યા તે રહ્યાં

કાશ્મીરના જગ્યા ગિરિવેશ અને ખીણો ઉપર હું એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે પાછા તરત ત્યા જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો અનેક પ્રવાસના યાદ ઘડયા આમાનો એક તો દિવસના અવૈદિક સંગેવર માનસરોવરની અને પાસે જ આવેલા હિમાચ્છાદિત કૈલાસની યાત્રાનો વિચાર હતો એ વિચારમાને હું આનંદથી ભ્રમરાતો એ વાતને તો અદ્વાર વર્ષ થયા, છતાં ત્યાજે પણ કૈલાસ અને માનસરોવરથી હું એટલો ને એટલો જ દુર હું હું તો અનેક વાર કાશ્મીર જવાની ધાળીએ ઇચ્છા છતાં કદી પાછો કાશ્મીર જઈ શક્યો જ નથી અને રોજ રોજ મજાકાજના અને લોકસેવાના વખતમા વધારે ને વધારે ગૂચ્છાતો ગયો છું ગિરિવેશ ચડીને અથવા દરિયા જોળ બીને મારી પ્રવાસ લાલસા તૃપ્ત કરવાને બદલે જેલજાનાથી મારે એ તૃપ્ત કરવી પડી છે અને છતાં, એવા પ્રવાસોના યોદ્ધા હું થઈશ જ નહીં છું એ આનંદ જેલમા પણ મોણુ લઈ શકે એમ છે અને જેલમા ખીનું કરવાનું પણ શું હોય? એટલે હજી હું એ દિવસના સ્વપ્ના જોડે હું કે જ્યારે હિમાલયમા રખડતો રખડતો માનસરોવર અને કૈલાસના દર્શનના મારા મનોગ્ધ હું પૂગ કરી રાખીશ દરમ્યાન જીવનની પળો કપાટાળ્ય થ વહી જાય છે, મુવાવસ્થામાથી આવેલ અવસ્થામા પ્રવેશ થાય છે, અને એ પછી વધારે જૂરી અવસ્થા આવી ગહેગે એટલે ધાળીકવા મને થાય છે કે કૈલાસ અને માનસરોવર જોવા પહેલા તો હું વૃદ્ધાવસ્થાથી સાવ અપંગ થઈ ગયો હઈશ પણ ગમ્યગમ્ય બંધેને દેખાણ ન હોય તો પણ તે પ્રતિ પ્રવાસ કદી એજે જતો નથી

હૃદય મનની મહી રમી રહેલ એ પર્વતો
દીને બહુ ડરામણા રુધિરર મ મધ્યાત્મે,
નમ્યાપિ દિવમા વસ્યો વિગ અન્ધ્ય ઉત્પાદ કે
સદૈવ તવસી રહ્યો ગિરિદિગેશી શાંતિને *

૭. ગાંધીજીનું આગમન : સત્યાગ્રહ અને અમૃતસર

મહાત્માજીને જાતે હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રખરનો આરોગ્ય ખજાનો બાપી હોય છે. તેમણે મોખાનાં બેઠેલાં ઠાણાં યથા હતાં અને ધર્મિયર્વર્ગના ધન અને સત્તા વધી ગયા હતાં. આ બેઠેલાં નેટવા માણસો આપી સપ્તતિથી ધરાયા ન હતા, તેઓ પોતાં બચાવેલાં નાણાં રોકવાને માટે વધારે મત્તા અને માવનને માટે અખતા હતા, પણ આમવર્ગને તો આવો યોગ્ય થયા જ નહોતો, એવે તેઓ પોતાના કૃપન પગલાં મના મોત હનકા થવાની આશા રાખતા હતા. મન્યનવર્ગ સર્વત્ર મોગ ગજકીય ફેરફારની આગા રાખતો હતો, કે જેથી હીન્દી પ્રમાણમાં સ્વરાજ મળે અને પ્રગતિના મને નવા દ્વારો ખૂલવાથી તેમની નિમિત્ત મુશ્કેલી માન અને બંદોબેસ સંપૂર્ણ રીતે રાજમાન્ય એવી રીતીય ચક્રવર્તી વધારે ને વધારે એક પકડની જતી હતી, અને લોકો માં મનિર્હાસ અને સ્વગતની બહુ વિશ્વાસપૂર્વક વાતો કરતા હતા. મામાની કેટલીક અગામિ મામવર્ગમાં, ખાસ કરીને એકાદમાં પણ દેખાતી હતી. પંચબના ગામગામોમાં નક્ક બરતીની બજારોની રીતે લોકો હજાર થઈ દુખથી ચાલે ના હતા અને 'કામાગામ માઈ'નાં દત્તાડુએને અને બીજાંએને કાવતરાના સુન્દમાં ચલાવી એ બગન કરીને દમાવી દેવામાં આવ્યા હતા તેથી નર્મત્ર દોર દેવાનો હતો. દુસ્તા હુસેનોમાં લગઈ રહીને પાછા ફરેલાં સિધાઈએ અગાડની જેમ હુકમ લોકાવનાગ ગુનામ ત્યાં નહોતા તેમના મનનો વિકાસ થયો હતો અને તેમનાના અગતોર પેલા થયો હતો.

મુમવમાનો નરકારનાં કર્જોની સાનેના નતન વિધે અને ખિલાફતના અન્ધાર વિધે ચિગાયા હતા અને તેની વિરુદ્ધ ચક્રવર્તીની થઈ રહી હતી. મર્જોની માથેની

૦ 'કામાગામ માઈ' નો પ્રસંગ કૃષ્ણા આ પ્રમાણે છે. જેનેવા એક કાથડો થયો જેથી જેનેકા સુધીની એક જ રીઝમરમાં સગચ મુસાફરી કરનાર સિવાય બીજા કોઈને જેનેવા ન હોવરવા દેવા એમ કસાવવામાં આવ્યું. જેનેવાની હિંદુસ્તાનથી સીધી એક રીઝમર નથી. જેનેકામાં અનેક શીખો જઈને વસેલા છે. આ કાથડાને અર્થ એ થયો કે જેનેકામાં વસતા પણ બહી થોડા સમય માટે આવેલાં માઈ પણ રીઝ પાછા જેનેકા જઈ ન શકે, કે જેનેકામાં વસતા, કોઈ રીઝ પોતાના કુદરેને હિંદુસ્તાનથી જેનેકા લઈ ન જઈ શકે આ પડકાર ત્રીસી લેવાને માટે ૧૯૧૫માં બાબા ગુરુદાસિંહ દે 'કામાગામ માઈ' નામની એક ઠેક જેનેકા જનારી રીઝમર ભાડે કરી અને ૧૦૦ શીખોને લઈને ત્યાં ગયા એમને હોતરુવા દેવામાં ન આવ્યા. પાછા આવતાં કલકત્તાના જાજનજ રહેઠાને હોતરી રીઝ પાછા જવાને એમને હુકમ થયો. આ હુકમના અનાદરમાંથી જાજો થયો, ઝાળીબાર થયા અનેક મર્જા, અનેકના ઉપર તાજકોદ અને કાવતરાના ઠેસ ચાલ્યા બાબા ગુરુદાસિંહ ત્યાંથી ભાગ્યા અને ગુપ્ત રેરો રૂપાં સન ૧૯૨૧ સુધી એ રખાયા, પાછા ગાંધીજીને મળતાં તેમની સલાહથી સ્વેચ્છાએ સરકારને રાખે થયા ૧૯૨૨માં એ લોકોર એવમાંથી છૂટ્યા.

નુનેહતા ઉપર હજી મહી થઈ નહોતી પણ બધા ચિદ્ધ ભયાનક લાક્ષણિકતા એમલે વળવળ પાડુ ચનાવતા હતી અને કાર્કે આશા ખડુ સેવતા હતા

આખા દેશમાં લોકો અનેક આશા મેવતા માર્કે શુભની સેક લેતા મેકા હતા હતા અગુબની રાજા અને ચિતા પણ આ ગામમાં ભગેલી હતી એ મકા અને ચિતા માની પત્રી રોને ખીનો ૧ આ ના તેમાં અપરાધીને પકડવાને તેની ઉપર મુદ્દેમાં ચવાવવાને માટે જેની કલમો દાવત કરવામાં આવી હતી કે જેથી અન્યાય અમારવાને માટે કાયદામાં જે અકુશે અને રાગતો રાખવામાં આવે તે તે બધી નાબૂદ થઈ હતી મમસ્ત દેશમાં આની સામે રોષ ભમૂડી ડાકચો મધ્યમમાર્ગીઓ પણ આમાં બળ્યા અને એ માળા મલકાની સામે વિરોધ કરવામાં પોતાનું પૂરેકું બળ અજમાવડુ બનડ એમ કહી સંક્રમ કે દરેક પક્ષના હિંદીઓએ આ વિરોધમાં ભાગ લીધો હતા ખીનો ૨ બજાજખરીથી પસાર થઈ ગયો બન્યા માર તેની મર્યાદા ત્રણ વર્ષની ગામવા પૂતી બલમનરાઈ બતાવવામાં આવી

૫૬૨ વર્ષ પછી એ ખીના અને તેનથી મરના બળબળા અવલાકતા ધણુ શી મવાનુ મળે એમ છે ખીનો ૨ મારે તે બન્યો હતા માગ બણવા પ્રમાણે અની નણુ વર્ષની મર્યાદામાં તેનો એકવાર ખડુ ઉપરો ૧ થયો નહોતો અને હતા આ ત્રણ વધો એ રાતિના વધા નહોતા ૫ ૧૮૫૭ના બળવા પછી હિંદુસ્તાને મ્હી ન અનુભવતા એવા અશાસ્ત્ર નર્મ હતા સમસ્ત દેશઆપી વિરોધ હતા બ્રિટિશ મરકાઈ કાયદો કયો પણ તે કાયદાનો અમલ કીય ન કરો અને આમ નાહતુ મોટુ ધાવાજોડુ વડોધુ — નો કાયદાનો હેતુ જ આ મળબળા ન્યાયવાનો હોય ન

ખીજ મેક નસ્ટુ લેના જેની કે આને ૫ ૮ વર્ષ પછી આપણા ૧૪૧૦ ચોપડે એવા કાયદાઓ ૫ થા છે કે ૭ રોને ખીનના કરતા અતિરાય બૂદા હોવા છતા જેનો અમલ રોજ રોજ થઈ રહ્યા છે આ કાયદા અને અર્નિનસ લેની રૂએ આપણે બ્રિટિશમત્તાના વસ્તાનો ભોગવી રહ્યા છીએ તેની સરખામીમાં જેનડ ખીના તે અત્તા નાના ૫ ૧૫ ખીની ૪૬ રોકે અગ્લા જે છે ખરો ૧૮૧૮ પછી મોન્ટે લુએમ્સકંક યોજનાના નામથી કહવાતા અવલમના એમ માદા હપનો ગાયબુન મલ્યા છે અને હવે આપણને મ્હેનામાં આવે છે ૭ હજુ ગેક મારો હપતો ગાયબુને મરનાની તે ૧૪ થઈ રહી છે આ આપ ૧ પ્રતિ

મને ૧૮૧ ના આરભમાં ગાંધીજી અમ બયાનક માફગીમાંથી કયા હતા ૧ નાદ પિન પિગનેથી જ આ તેમાં નાઈસરાયન વીન ૧૧ હતા ૨ ભના થઈને ૧૧૧ ખીનને મજૂરી ન અપો જેન ખીજ વિનવાપ્તિયા ૧ કારવામાં ન આવી તેમ જ આનુ પણ યપ એમ ૧ નમખમ પગાની છમ્માની વિરુદ્ધ ગાંધીજીને ૧૫ ૧૧ પહેની

૧ રે લેડ ખીલો માટે લુએ મહાસભાનો મનિહાસ પ્રકર ૫

૨ એક ખીલ એચી લેવામાં આડુ અને ખીલુ ખીલ પસાર થઈ તેનો કાયદો થયો

કેટલીક વઠનાઓ એવી જાની કે આખી સ્થિતિ ખવડાઈ ગઈ, અને સત્યાગ્રહસભાને પોતાની પ્રવૃત્તિ બંધ કરવી પડી.

(૬ ફા. એપ્રિલનો) મત્યાગ્રહ સિન — સમસ્ત બારતમા પૃથ્વીરી હડતાવ — દિલ્લી અને અમૃતસરમા પોલીસ અને લશ્કરના જોળીબાર અને અનેકના મરણ — અમૃતસર અને અમનાવાડમા તોફાની ટોળાઓના રમખાણો — જલિયાવાલા બાગની કતલ — પંજાબમા માર્શલ લો (લશ્કરી ન્યાય) નો બારે અપમાનભરેલો વીધણ હતિહાસ પંજાબની આસપાસ ભણે — ગેરેન્જીનની વાડ ન બાઈ, બાઈના સ્ત્રિ દુસ્તાનથી એ પ્રાત અવગ કબામા આગ્યો, ભણે એના ઉપર એક ભારે અધારણિડેડો નાખવામા આગ્યો હતો કે નેથી બહારનું કોઈ ત્યાની સ્થિતિ જોઈ ન શકે કરા ખબર ત્યાથી આવતા નહોતા, કોઈને ત્યા જવાની છટ ન હતી, કે કોઈને ત્યાથી આવવાની છટ ન હતી.

એ નરકમાથી મટકી આવનારા રૂપાખડયા માણસો એટલા તો લથળીત હતા કે સાચી હમીકત આપનાના તેમનામા દોરાકોગ રહ્યા નહોતા. સાચારીથી અને અશક્તિથી અમે બહાર બેઠા બેઠા મહાપરાણે આવતી છપીછવાઈ ખબરની શહ જોતા અને અતરમા સમસમી રહેતા અમારામાના કેટલાયને લશ્કરી કાયદાની દરકાર કર્યા વિના પંજાબના દાવાનજમા હરેથિક ધસવાળી ધચ્છા થતી હતી થયું એ ધચ્છા અમે પાર ન પાસી શક્યા. દરન્યાન મહાસભા તરફથી તપાસ અને પીડિતોની મદદને મઠિ એક મોકી સત્યા બનાવવામા આવી.

લશ્કરી નાયકો મુખ્ય મુખ્ય બાગેમાથી જો ચી લેવામા આગ્યો અને બહારના એને મઠિ બારણા પુચ્છા થયા કે તસ્ત જ અગ્રગણ મહાસભાવાળીઓ અને ખીજા મદદના અને તપાસના કામમા સેવા આપવાને મઠિ પંજાબમા જિલ્લરી પડ્યા મદદનું કામ મુખ્યત્વે પડિત મદનમોહન માલગીય અને રવામી અદ્વાન હળી દેખરેખ નીચે હવ તપાસનું કામ મુખ્યત્વે મારા પિતા અને ચિત્તરજન દામની દેખરેખ તમે આવડ હવ ગાંધીજી આમા પુષ્કળ રસ લેતા અને સૌ એમની સલાહ લેતા. દેરાબજુ દાસે અમૃતસર બિલાગેનો કળજે લીચો હતો અને મને તેમની ગ્રાથે જઈ તેમને જે જોઈએ તે મદદ આપવાની આજ્ઞા થઈ હતી એમની સાથે અને એમના દ્વાપ નીચે કામ કરવાનો આ મારે પ્રથમ જ પ્રસંગ હતો. મને આ અનુભવ મહા મૂલ્યવાન સાગ્યો અને એમને મઠિનું મારુ માન વંધુ જલિયાવાલા બાગ વિષેનો ધણોખરો પુરાવો.

૧ મારકારે નીચેલી હલર કમિટીનો કેમ ત્યામ કરવામા આ ચી એને ખાદે મહાસભાને હતિહાસ નુઓ પાસે મહાસભાએ પોતાની તપાસકમિટી નીમી કમિટીના સભ્યોમા ગાંધીજી, મોતીલાલજી, ચિત્તરજન દાસ, અળ્લાસ સાહેબ તૈયબજી, રૂચલ દલ, અને સતાનમ હતા. પડિત મોતીલાલજી અમૃતસર મહાસભાના પ્રમુખ ચૂલ્યા જોટલે તેમને જાણે કમિટી ઉપર શ્રી અપરે રમાન લીધું કમિટીનો આખો રિપોર્ટ મહાવર્ત કામ ગાંધીજીએ કરેલું આ રિપોર્ટ ઉપર સહી લેતી વેળા એની પાસેથી ગાંધીજીએ પ્રતિજ્ઞા લેવાવેલી કે પંજાબને અગ્ર સીચે નેટલું લડવું પડે અને સહન કરવું પડે તેટલું કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ. — વા. ૬

તે નાપસંદ કરતા. પણ લગભગ હમેશાં તેઓ સમજાવી સમજાવીને આવડે તે સ્વીકારાવી શકતા અને પછી બનનારી ઘટનાઓથી અમને જ્ઞાન એમની સલાહનું શાણપણ સમજાવું. એમની રાજકીય દૂરંદર્શિતા વિશે મારો વિશ્વાસ વધતો ગયો.

પંતબની ઘટનાઓ અને તેને વિષેની વપાસથી પિતાના ઉપર બહુ ઊંડી અસર થઈ. કાયદો અને રાજ્યજાવાસને માન આપવાની એમની કુવશ્વસિદ્ધ વૃત્તિ હવે અમની અઈ, અને એમનું મન ધીમે ધીમે એક વર્ષ પછી થનારા ઇવનપરિવર્તનને માટે તૈયાર થવા લાગ્યું. એમની પુરાણી મંથમમાની નીતિ એકીને તો તેઓ યહ્યા આગળ વધી ચૂક્યા હતા. આલાહાબાદના આગેવાન મંથમમાની વર્તમાનપત્ર 'હીર' થી અસંતુષ્ટ થઈ, એમણે ૧૯૧૬ના આરંભમાં અલાહાબાદથી 'બીજી' એક દૈનિક 'ટ્રિબ્યુનલ્ટ' નામનું કાઢ્યું હતું. આ પત્રને સારી સફળતા મળી, પણ આરંભથી જ એના આલોકની આશ્ચર્યકારક અકુશળતા એને નહી. એની સાથે સંબંધ ધરાવનારા લગભગ દરેક જણ — ટ્રિબ્યુનલ્ટ, સંપાદકો, અને વ્યવસ્થાપકો — આને માટે જવાબદાર હતા. કામના કરા જ અનુભવ વિના હું પણ એના એક ટ્રિબ્યુનલ્ટ થઈ બેઠો હતો, અને એ પત્રની મુશ્કેલીઓ અને કષ્ટાઓ મને અકબી નૂકતા મારા પિતા અને મને તો તુરંત પંદરજા જરૂં પડ્યું, અને આમરી સાંજી જેરહાબની દરમિયાન પત્ર બહુ ઠારી ગયું અને આર્થિક મુશ્કેલીઓમાં આવી પડ્યું. એમાંથી એ કદી ન જ નીકળ્યું, અને એકે ૧૯૨૦ અને ૧૯૨૧માં મોટા ટ્રિવરો એના જાગળ થવા છતાં અમે જેલમાં ગયા કે તુરંત જ એ પડી બાંમવા લાગ્યું અને ૧૯૨૩ના આરંભમાં એ ખતમ થયું. વર્તમાનપત્રની માલિકીનો આ અનુભવ મારે માટે બયાનક હતો, અને ત્યાર પછી કોઈ પણ વર્તમાનપત્રના ટ્રિબ્યુનલ્ટ થવાની જવાબદારી લેવાની મેં ના જ પાડી છે. જેલમાં જવાને લીધે અને જેલ બહારના મારા કામોને લીધે ખબર આવી જવાબદારી લેવાપણ મારે રહ્યું નથી.

૧૯૧૬ના નાતાલના મારા પિતા અમૃતસર મહારાષ્ટ્રના પ્રમુખ થયા. એમણે મંથમમાની નેતાઓને હરેગીને હવે હલનલાવનારી એક અર્ધાક બહાર પાડી અને લશ્કરી કાયદાના બીજા કાંઈ કેપલ થયેલી નવી પરિસ્થિતિને કારણે મહારાષ્ટ્રમાં નેતાવાને તેમને વીનચા "પંતબનુ લોહી ટપકવ હવે તમને પોકારી રહ્યું છે" — આ એમના શબ્દો હતા એ પોકારનો તેઓ જવાબ ન દે ૨ પણ તેમણે માગેલા જવાબ ન આપ્યા, અને મહારાષ્ટ્રમાં નેતાવાની ના પાડી તેમની નજર મોટેનુ-એમ્સફર્ડ બગમોનું પરિણામે આવનારા નવા સુધાત્ર ઉપર ચાટેલી હતી. આ ઇનકારથી પિતાને દુઃખ લાગ્યું, અને તેમની ન મંથમમાનીઓની વચ્ચે અંતર વધી ગયું.

અમૃતસર મહારાષ્ટ્રમાં એ પહેલવહેલી માધી મહારાષ્ટ્રા કહેવાય. લોકમાન્ય તિલક પણ હાજર હતા અને વિચારણામાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, પણ એ વિશે શંકા નહોતી કે પ્રતિનિધિઓનો મોટો ભાગ અને એના કરતા બહારના દોષેદોષો

નાર્ગદર્શનની આશા ગાંધીજી પાસેથી ૭ સપ્તાહ હતા હિંદુ રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ નહોતો ગાંધી જી જ્યાં ના પોઝિટિવી ગાંધીવા લાગુ અલીબાઈએ નવરંગમાયી તબજ જ કદીને આવી મહાસત્યાગ્રાહ લેવામાં અને રાષ્ટ્રીય પ્રેરણા નરુ સ્વરૂપ બને નવી શિશુ મેળવવા લાગી

મોનાના મહમદઅલી તુસ્ત જ એક ખિલાફત ડેપ્યુટીશન લઈને વિલાયત ત્યાં હિંદુસ્તાનમાં ખિલાફત કમિટી વધારે ને વધારે ગાંધીજીની અસર નમે આવવા લાગી અને તેના અહિંસક અસહકાર ના નિષ્કારો સાથે મેન કરવા લાગી ખિલાફત નેતાઓની અને મોનવીઓની અને હોમોની ૧૯૨૦ ના બન્યુઆરી મહિનામાં દિલ્લીમાં મળેલી એક રાષ્ટ્રીય સભા મને યાદ આવે છે એ ખિલાફત ડેપ્યુટીશન વાર્ધસરોયની પસે જવાનું હતું અને ગાંધીજી એમાં જોડવાના હતા પણ એઓ દિલ્લી પહોંચ્યા એ પહેલાં શિવસ્તા પ્રમાણે વાર્ધસરોયની આગળ વાચવાના અભિમાનવાળો ખરડો વાર્ધસરોયને મોખવામાં આવ્યો હતો ન્યારે ગાંધીજી આવ્યા અને ત્યાં ખરડો તેમણે જોયો ત્યારે તે તેમણે સખત રીતે નાપસંદ કર્યા અને તેમણે જેમ પણ જણાવ્યું એ આ ખરડો સારી પેઠે દુરસ્ત કરવામાં ન આવે તો પોતે ડેપ્યુટીશનમાં જોડવાને તૈયાર નથી એમનો વારો એ હતો કે ખરડો અપષ્ટ હતો તેમાં સબ્જાબર હતો અને મુસનમાનોની એ જામાં એણી માગી સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવી નહોતી તેમણે જણાવ્યું કે આમ કરવામાં નથી વાર્ધસરોયને ન્યાય કે નથી બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટને ન્યાય નથી હોમોને ન્યાય કે નથી તેમને પોતાને ન્યાય માગતી કરવી તો તે એવી હોવી જોઈએ કે જે વધારે પડતી હોઈ જતી ન કરવી પડે તે એજામાં એણી હોય તેમાં કોઈથી કે રાકારીય જવા ન હોય અને મરણ પામત તે મળવવાને મરે લ વાળ્યું હોય જે મુસનમાનોમાં સામે જ ખિલાફત મરે લાગતી હોય તો આ પ્રમાણેની વિચારધર્મક નક્કી કરેલી માગી ૧૯૨૦ કરવી એ જ સાચો અને માનવરોડો માગ છે

હિંદુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રીય શુ કે બીજા મહોમમાં આ પ્રકારની દલીલ સાવ નવી હતી. અત્યુક્તિમરેરી અને આડબરી પણ અસ્પષ્ટ ભાષા વાપરવાની આપણને ટેવ પડી ગઈ હતી અને હોમો આપણા મનમાં એ જ ખ્યાલ રહેતો કે વધારેમાં વધારે માગતી કરવી એટલે પડી કઈક તો મળી જ રહે પણ ગાંધીજી પોતાનો મુને સ્વીકારતી શક્યા અને તેમણે વાર્ધસરોયના ખાનગી મળીને કાગળ લખી જણાવ્યું કે અભિમાનવાળો જે ખરડો મોખવામાં આવ્યો હતો તેમાં અમુક અમુક ત્રીજો અને અસ્પષ્ટતા હતી મરે તેમાં અમુક નવા ફક્ત એ દાખલ કરવામાં આવે કાગળની સાથે આ ફક્ત ખીડ્યા હતા અને તેમાં એ જામાં એણી માગી ૧૯૨૦ રીતે જાણવામાં આવી હતી વાર્ધસરોયને જવાબ બહુ બન્યુંવા જેવા હતા તેમણે નવા ફક્ત દાખલ કરવાની ના પાડી અને જણાવ્યું કે પહેલાં ખરડો તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે સારા બરાબર હતો ગાંધીજીને લાગ્યું કે અખતરવદારથી તેમની પોતાની અને ખિલાફત કમિટીની સ્થિતિ તો સ્પષ્ટ થાય જ છે એમને તેઓ એવટ ડેપ્યુટીશનમાં તો જોડાયા

મરકાર પિત્તાકૃત કમિગીની માગણી નહિ સ્વીકારે અને પરિણામે લડત લગ લેવી પડે એ તો સ્પષ્ટ જ હતું મોવતીએ ને કોંગ્રેસની સાથે લાખી વાતો થઈ અને અહિં સહ અસહકાર ખાસ કરીને અહિં સા વિશે સારી પેઠે ચર્ચા કરવામાં આવી ગાંધીજીએ તેમને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું ‘મને તમે આલે તે હુકમ કરી નામે છે, માત્ર શરત એટલી કે અહિં સાને તેના સ પૂર્ણ અર્થમાં તમારે સ્વીકારવી એમાં કશી બાધછોડ કે હિનાપણ કે મનમા અશુક વસ્તુ મ ધરી તખવાપણ ન થાને’ આ વિચાર સમજાવે મોવતીએને મારે સહેલો તો નહોતો જ, પણ તેઓ કમલ થયા અને તેમ કે તા એટલું સ્પષ્ટ કહ્યું કે, ‘અહિં સા અમે ધર્મ તરીકે નહિ પણ તાત્કાલિક નીતિ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ કારણ કે અમારા મજાદબમાં ધર્મની લડત મારે હિં સા વાપરવાની મનાઈ નથી’ ૧૯૨૦ની એ માસમાં રાજકીય લડત અને પિત્તાકૃતની લડત સાથે સાથે ધડાની મઈ અને આખરે બંને લગી મઈ, કારણ મહાસત્યાગ્રામ બને અન્યાયો અહિં સહ અસહકાર કરીને દુર મચવાનો ઉદ્દેશ સ્વીકારવામાં આવ્યો પિત્તાકૃત કમિગીએ આ માર્ચક્રમ પ્રથમ સ્વીકાર્યો અને ઓગસ્ટ પહેલીએ લખતોના પ્રસભ કરાનો નિશ્ચય થયો.

વરસના આરંભમાં મુમવમાનોની (૧) ધારું છ કે મુસ્લિમ લીગની મકનિસલની) એક મત્તા આ કાર્યક્રમ વિચારવાને મારે અલ્લાહબાદમાં થઈ હતી સભા સેયદ રહમાલ્લીના ધરમાં થઈ હતી મીવાના મહમદઅલી તો એ વખતે યુરોપમાં હતા પણ મીવાના મીકતઅલી હાજર હતા એ મત્તા મને હજી આ છે મારણ તેથી હું માવ નિશાસ થયો હતો સીકતઅલી તો વલ્સાદથી ઠોભસતા હતા પણ ખીલ બધા તો અતિશય દુ ખી હતા અને અકળાઈ રહ્યા હતા ગાંધીજીથી જુદા પડવાની તેમનામાં હિં મત નગેતા અને જતા કશું અવિચાર્યું કરવાનો તેમનો ઇરાદો નહોતો મારા મનમાં મહેજે થરેલું ‘બજવાની આગેવાની કુનારા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને પડકાર કરનારા આવા હોતા હશે’ ગાંધીજીએ તેમની આગળ બાપણ આપ્યું અને તેમને સામ્રાજ્ય પછી તેઓ ઠોભા વધારે ગમરાયેલા લાખ્યા ગાંધીજીનું બાપણ સરસ હતું એમની કલમ આજ્ઞાકારી સી-મીમાં હતું તેમાં નમત્તા હતી પણ સાથે સાથે હીરાના જેવી કઠણ સ્પષ્ટતા પણ હતી તેમાં નિનોદ અને શક્તિ હતા પણ દંડતાની ક્યાસ નહોતી અને શબ્દશબ્દ હૃદયમાથી ની-જતો હતો તેમની આખમાં સૌમ્ય શક્તિ હતી છતાં તેમાંથી શમિ અને નિશ્ચયથી ધગપગતા અ મારા વરતા હતા તેમણે મહેજુ આ લખત હતું જેવીતેની નથી મહાબળિયા સત્તુની સાથે બાપ બીડવાની છે એ લખવાની તમારી તૈયારી જ હોય તો તમારામાં સર્વસ્વની કુરબાની કરવાની પણ તૈયારી હોવી બેઈએ અને અહિં સા અને સિવતના કડકમાં કડક નિયમે તમારે પાળવા પડશે લડાઈ ચારે છે ત્યારે લશ્કરી કામદો બહેર થાય છે આખા અહિં સહ લડાઈમાં પણ જે આપણે છતાં હોય તો આપણે લશ્કરી કાયદો બહેર કરવો પડશે અને કોઈને સરદાર નીમવો પડશે તમારી ઇચ્છા હો ત્યારે અને તમે લખ મારીને કાઢી મૂકી શકો છો મારું

માથુ ભાગી રાખે છે. અથવા તે તમે મને આપો તે સુધી રાકે છે. પણ ત્યાં સુધી તમે મને તમારા સરાર વાંકે સ્વીકારો છે ત્યાં સુધી તમારે મારી સરતો ખમ સ્વીકારી પડશે. મારી સરતની ખમ સ્વીકારવી પડે અને હાથની કાયદાની જા રીત ખમ સ્વીકારવી પડે. પણ હમેશા એવું થા. રાખજો કે તમારી સારમાલુસ ઈ દોરો તમારી ધજા દરો ને તમારો સદ્ગત દોરો ત્યાં સુધી જ એ નહીં. આજે જે ધર્મને મારાથી કાઢો તે જ ધર્મને મને ધર્મને દેને શાવ મારને ન રહ્યા નહિ કહું.

આજ કાંકે તેઓ જોયા અને આ લોકો બારમા મુકામની દીવાળી અને એમની અગમ મચ્છાઈથી સામગ્રીનારો તે બરેલી જ છૂંકી ખમ દીવાળીઓને ટકાર રાખનાર સૌખ્યથી ત્યાં હાજર હતા એટલે જ્યારે નવ આપવાનાં વખત આવ્યો ત્યારે મોગ ભાગે મુજે મોટે અને સરમ વિના જ હતી તરફમા દાય ડાયા આવી.

સત્તામાથી જેર પાઠા કરતાં ન હાવીએ પૂરું જળસ્ત લગત તે બાવી રીને સર થતી હશે કે મ તે ત્યાં ત્યાં જોવાની બારમા રાખી હતી જેર રાજ ના અને ચમકની આમે જોવાની બારમા રાખી હતી એને બ ન ત્યાં તે ભેગ થયા હતા કેવળ નરેશ દીવાળીવા વાળા દાકાઓ અને ત્યાં વાકમવતું બજ એવું બહુ હતું કે આ લોકોએ જ ત્યાં વખમા મત આપ્યા એટલું બહુ કે મુસ્લિમ લીખના આ સંજોમાના મંચામાડ્યા જ છેવટે જ તમા જોવા હતા ધણને તે સરકારી મોકળીના સવામન જ્યાં મળી મઈ તે જોવા કે તે પછી મુસ્લિમ લી. મુસલમાન એમ જ મોગ ભાગી પ્રતિનિધિ તે નહેતી જ એના કરતા વધારે રાજિવાન અને વધા પ્રતિનિધિત્વવાળી સમ્યા તે ૧૯૨૦મા અથવાની બિવાન કમિટી હતી આ કમિટીએ ઉત્સાહથી હાલ કપ ન લીધી.

અસહનનું મ જાણ્યું ન જવાની તારીખ માધીએ પડેની આજે રાખી હતી જેકે મહાસભાએ તે અસહકાર હજી સુધી નહોતો સ્વીકાર કે નહોતો તે કપર વિચાર ના ત જ દિવસે ૮૫મ ન્ય તિલકનું મુજમા મુલ્ય થતું તે જ વિમે સવારે સિંધમા પ્રવસ કરીને હાવીએ મજ પહોંચ્યા હતા * દુ તેમની સરે હતો અને સવારે ૮૫માનની સવચાત્ર નીકળી ત્યારે જે મહાન નવા પ્રવસ અથવા બધા માનીતા થ પડ્યા હતા તેમને સજિની અનિમ અજનિ મપલ નવાને નામે નીકળી પડેલા મુબઈના નામે મહેતોમા અમે ખમ બધ્યા.

* આમા કાળે રમ્પિસેર છે નામીલ તિલક મહારાજના અવસાન પહેલાંથી તે અવસ ન પર્વત લીક લીક દિવસ મુબઈમા હતો.

૮. મસૂરી છોડવાનો હુકમ

માગે રાજમાજ માસ વગના એને કે ‘ભુર્જવાઝી’ (એટલે મ.યમ) વર્ગના હતા ખડું જોતા તે વેળા બધું વાળીનું રાજકાજ મધ્યમવર્ગનું જ હતું અને ઘણે અરો આજે પણ છે, અને મ.યમમાર્ગી અને અતિમમાર્ગી બને પક્ષ તેના પ્રતિનિધિ હતા અને જુદે જુદે અપાને તેનું જ હિત સાધવા ઇચ્છતા હતા મધ્યમમાર્ગીઓ ખાસ કરીને બ્રિટિશ રાજમાં આખાદ થનાર ઉપના મધ્યમવર્ગના પ્રતિનિધિ હતા અને તેમની હાવની સ્થિતિ અને હિત જેથી જોખમમાં આવે એવા કાંઈ અચાનક ફેરફાર ચલાતા ન હતા તેમના બ્રિટિશ સરકાર સાથે અને મોટા જમીનદાર વગેરે સાથે માત્ર સંબંધ હતો અતિમમાર્ગીઓ મધ્યમવર્ગના ઉપના ભાગને તેમજ નીચલા ભાગને માટે પશુ ખોલતા હતા કારખાનાઓમાં કામ કરનાર મજૂરવર્ગ જેની સખ્યા લગભગ વધી ગઈ હતી, તેમના બ્યવસ્થિત મહાજો માત્ર કોમ કેક ગ્યાને જ થયા હતા અને તેમનો કિચિત્માત્ર પ્રભાવ હતો ખેડૂતવર્ગ તો એક આધારો જરીખીમાં રૂબેરો રોગદુખ પીડિત વર્ગ હતો એવી જ સ્થિતિમાં રહેવાને તેઓ સર્ભવલા છે એમ તેઓ માનતા અને તેમની સાથે સંબંધમાં રાવનાર સૌ—સરકાર જમીનદાર નાણા ધીરનાર નાના અમનનાર સિપાઈસફત વગેરે અને ખુદાહિતો સૌ કોઈ—તેમને ગ્રહણતા અને ગૂસતા

વર્તમાનપત્રો વાચનારને બાપે જ કરવા આવે કે હિંદુસ્તાનમાં કરોડો ખેડૂતો અને લાખો મજૂરો છે અને બન્ને વરી મહત્વની સ્થિતિ જોગવે છે બ્રિટિશ લોકોની માવજીના એક્સપ્રેસિયન વર્તમાનપત્રો તો મોટા જમનદારોના પરાક્રમથી ભરેલા રહેતા એમાં મોટા રાહરોમાં અને શીતલ ટેકડીઓ ઉપર રહેતા અચેતેનું સમાજજીવન—તેમની ખાઈઓ તેમના ફેન્સી ટૂંસ નાચો અને તેમના નાટ્યપ્રયોગો—તું વિસ્તારથી વર્ણન બાવણ હિંદી દષ્ટિથી હિંદી રાજકાજનું તો તેમાં નામનિશાન ન હતું અને મહાસભાની એકક પશુ એકાદ પાળળના પાના ઉપર થોડી લીખીઓમાં ઉડાની દેવામાં આવતી એવી ખબરની કશી કિમત ન આણતી—સિવાય કે કોઈવાર કોઈ જાણીતો અથવા ન જાણીતો હિંદી મહાસભાને આગો દેતો અને મહાસભાના લોકોના તરફથી ખોનવાના દાનાની દીકા કરતો કેકવાર એકાદ હડતાલનો સહેજ ઉલ્લેખ આવતો અને ગામ ઝો તો એકાદ નાસમાર્ગી કે તોફાન ત્યા થવા પામ તો જ મેસ્ટે અફરે નોંધાતા

હિંદી છાયા ઝે જોગડિયન છાપાનું અનુકરણ કરતા પશુ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને ધણુ વધારે મદત્ત આપતા બાકી તેમાં હિંદીઓની મોડી નાની જગ્યાઓ ઉપર નિમજૂકે ધાય કે બદલી ધાય તેની ખબર આવતી—ખાસ કરીને જવાર અમનનારનું ૫ મશા અપવામાં બાનતી ખાઈની નાંવ હોય અને એની દરેક ખાઈ જિંવે એમાં ઉઘ્યાર તો હોય જ કે તેમાં લોકોના ઉત્સાહનો પાર નહોતો જ્યારે કોઈ જમીનદારી ઉપના મહેસુલની નવી આપણી ધાય ચારે મહેસુલ તો વધ્યા વિના રહે જ નહિ એ ૧ તે

વેળા માર્ધ ખગબગા ધાય, કારણ કે મટેમૂન વધવાથી જમીનહારના ખીમા ઉપર તગપ આવે ગરીબ ખેડૂતનું તો ચાલ નામનિગાન ન હોય આ વર્ગમાનપત્રોના માલિક અને વધાવના । મુખ્યત્વે જમીનગો અને મરખાનાના નાલિમે હતા આ દશા િટીર કટેવાતા હાપાએળી હતી.

મહાસનાના આ બના વધેમા એક હતાવ ડીડીને મરવામા આવતો તે એ હતો કે ત્યાં મટેમૂલ ડીડીને બદલાવ હોય ત્યાં તે હમેગને મારે હતાવવાના આવે— કે નેથી જમીનગોના હક જમવાઈ રહે ખેડૂતના દિલને મારે વિચાર ન કરતુ.

ગ્રામીય પ્રવૃત્તિના વિકાસને લીધે હજી ત્રીસ વર્ષમા આ નિયતિ નાવી રહે બદલાઈ નઈ છે અને હવે મિનિશ માલિગીના હાપાને પણ દિ હી વાયો । ચાલુ રાખવા હોય તો દિ હી ગાજીય પ્રશ્નોને પોતાના પાનામા મ્યાન આપવુ પડે છે પણ તેન ન વાળી તેમની રીત ન્યાગી ન હોય છે દિ હી વર્ગમાનપત્રોની દષ્ટિ હિં વિમાળ થઈ છે, અને તેઓ મનૂર અને ખેડૂતો વિષે બનમનસાદલિરી વાતો કરે છે, કારણ કે હાલ 'ફેરાન' થઈ પડી છે, અને તેમના વાયનાગ ઔદ્યોગિક અને શ્રામપ્રશ્નોમા વગરે નવ વેળા થયા છે વળી વાલુ દિ હી રાતર જાગવો આ હાપાઓમા પોતાના નાખા રાખના લાગ્યા છે અને તેમને પોતાની રાંધી નૂડીનુ વ્યાજ નીકળે એનો હમિરા ખ્યાલ હોય છે ત્યાં આમાના નહા હાપા કોનેમ હાપા મહેવાય છે, નેકે તેને વનાવનારામાના ધામા મહાસનાના સુખ્ય પણ હોવા નથી પણ 'દેમિસ' ગપ્પ હોમમા પ્રિય છે, અને અને વ્યક્તિ અને વર્ગ પોતાના દિલને મારે એનો ઉપયોગ કરી લે છે આથી આમજ વચીને માર્ધ પણ સ્વત્રત્રા હાખવનારા વર્ગમાનપત્રોને આપ । તેમ ત્યાં અને સરમાગી મેન્ટરસિપ (મોળીની) અને આરે દહ વવાની અથવા બધ વવાની બીનિમા હમેગા રહેવુ પડે છે.

૧૯૦૭મા કા ખાનાઓ અને ખેલદોમા મ મરનાર શ્રમજીવી વર્ગની નિયતિનુ નને કશુ જ ફાન ન હોય અને મારી ગાજીય દિ હી પૂરેપૂરી મયમવમની હતી દેશમા બનાવક ગરીબી અને રાજ છે અને દિડુમ્તાન રાજીય રીને સ્વત્રત્ર થાય કે તત્ત તેને ગરીબીના પ્રશ્ને પ્રથમ જ હાપાડવો જોઈશે એવુ તો નુ બનતો. ખજ એ રાજીય સ્વાત્રત્રમા મધ્યમવ । તુ જ હપીપણુ રહેશે એ વિશે પત નને શમા ન હતી ગાડીએ વધારત અને ખેામા ખેડૂતોની લવ પાગી ત્યારથી ખેડૂતોના પ્રશ્ન ઉપર નુ જત વગરે ધ્યાન આપવા લાગ્યો હતો ખરો ખજ માંડુ મન ૧૯૨૩મા ૧૪પ્રકની નવ નૂનીના અને મિનિજ ઉપર ગ્રામી રહેલા અસદમાના ન વિચારમા મગા ન હોય તે જ વેળા મા । જવનમા એક નવો ગ્સ પેલ થયો જેની બવિન્યમા નાગ જવન ઉપર મોળી જમર થવાની હતી નાની જતવ હત । વિના નુ અવનક ખેડૂતોના સબધમા આવી પ પો આ વિચિત્ર રીને બન્યુ.

મારી માતા અને માં પત્ની મનડા બને બીના હતા અને ૧૯૨૩મા મેની સરઆતમા નુ એમને મચૂરી લઈ ગયો નાત પિતા તે વેળા એક મોળા રાજના

કેસમાં દેરાબધુ દાસની સાથે હતો. અને મસૂરીમાં સેવોય હોટેલમાં ઊતર્યા હતા તે વેળા ૧૯૧૬ની નાનકડી અફધાન લગ્ન પૂરી થઈ હતી, અમાનુદત્તા માદીએ આગ્યા હતા અને અફધાન અને ઝિરિરા એવગીએ વચ્ચે મસૂરીમાં સુવેદની મસલન આવી રહી હતી, અને અફધાન મંડળ સેવોય હોટેલમાં ઊતર્યું હતું ઊતર્યા હતા તો દોરેલમાં પણ તેઓ ખાણું પોતાના એરડામાં જ મંગાવતા, સોને માટેના બોજન ખંડમાં ન જતા અને કોઈની સાથે ન બજતા. અને કોઈ તેમને વિશે બહુ પડી નહોતી, એક મહિના સુધી તો એ મંડળના એક સભ્યને મેં જોયો પણ ન હતો, અને જોયો હોય તોય કોઈને જાણપતો તો નહોતો જ. એક દિવસે એકાએક સાંજે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારી મુલાકાતે આગ્યા, અને અને સ્થાનિક સરકાર તરફથી એક કાગળ બતાવ્યો. આ કાગળમાં અફધાન એલસીમંડળ સાથે કરી વાતચીત કે સંબંધ ન રાખવાનું વચન આપવાનું અને કહેવામાં આવ્યું હતું આ અને બારે વિચિત્ર લાગ્યું, કારણ આખા મહિનાના વાસ દરમિયાન મેં તેમને કોઈને જોયા પણ ન હતા અને તેમ કરવાનો ફોલો સંભવ પણ નહોતો. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તો આ બહુતો હતો, કારણ તે તો આ મંડળની ઉપર બારીક દેખરેખ રાખતો હતો અને મંડળની આસપાસ શુભચર-ખાતાનાં ટોળેટોળાં વીટળાયેલાં હતાં કોઈ પણ પ્રમત્તનું વચન આપતું એ તો મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતું અને મેં તેને એ પ્રમત્તે જણાવ્યું. તેણે મને હેરાનુનના સુપરિ-ન્ટેન્ડન્ટ એટલે ટિફિફક મેનિસ્ટ્રેટને મળવાનું કહ્યું, અને હું મળ્યો ઉપર કહેવું વચન આપવાની મેં સાફ ના પાડી એટલે મારા ઉપર હવે ઊડવાનો હુકમ થયો, જેમાં મને જણાવવામાં આવ્યું કે મારે હેરાનુન નિરલો છોડી ૨૪ કલાકમાં નીકળી જવું. આનો અર્થ એ હતો કે મસૂરીથી મારે ઘોડા કલાકની અંદર જ ઊપડવું, મારી માતા અને પત્ની બંને બીમાર હતા એટલે તેમને ઊડવાની મારી છંદા ન હતી; અને છતાં હુકમનો અનાદર કરવાનું મને યોગ્ય ન લાગ્યું તે વખતે રાવિનય કાયદાજંગની તો વાત જ ન હતી એટલે મેં મસૂરી ઊડ્યું. મારા પિતાને અમારા પ્રાતના બર્બર સર હારકોર્ટ બટલરની સાથે સાદું જાળખાણ હતું એટલે તેમણે તેને મિત્રભાવે કાગળ લખીને જણાવ્યું કે, આવો બેવકૂરીભર્યો હુકમ તેમના તરફથી તો નહિ જ કાઢવામાં આવ્યો હોય, એ હુકમનો કાદનાર તો કોઈ સિમલાનો પુલિમાન પુરુષ જ હશે સર હારકોર્ટ જવાબ આપ્યો કે, હુકમ તો સાવ નિર્દોષ હતો અને જવાહરલાલ એને માન આપત તો તેમાં એવી કળી માનદાનિ થવાનો બધ ન હતો. પિતાએ આનો જવાબ વળાવ્યો, તેમાં જણાવ્યું કે પેલો એ વાત બેવકૂલ સ્વીકારતા નથી, અને સાથે સાથે એમ પણ સખી વાળ્યું કે, જોકે જવાહરલાલને હુકમ તોડવાનો દરદો તો નથી જ છતાં જો એની માથા કે પત્નીની તબિયતને કારણે એને જરૂર જણાયે તો હુકમ હોય કે ન હોય તો પણ એ અવશ્ય મસૂરી જશે બન્યું એટલે કે મારી માતાની તબિયત વધારે બગી, અને મારા પિતા અને હું બંને મસૂરી જવા નીકળ્યા અને લેપડતા હતા તેવામાં જ હુકમ રદ કરવાનો તાર અમને મળ્યો.

બીજા દિવસે સવારે મસૂરી પહોંચતા જોઈશું તો હોટલના આગણમાં એક અધ્યાપન મારી દીકરીને પોતાના હાથ ઉપર તેડી રમાડતો હતો ! મને ખબર પડી કે તે અધ્યાપન એન્ટીમ ડગ્લો સભ્ય હતો અને પ્રધાન હતો અને હાલ છોડવાનો હુકમ થયો . તરત જ અધ્યાપનોને તે વિષે છાયામાથી ખબર પડી હતી, અને તેમને આ બાબતમાં જેમણે બધું લાગી આવ્યું કે મડળના આગેવાને દરરોજ મારી માતાને ડગ્લોને એક દેડિયો અને કુલ મોકલવાનું શરૂ કર્યું.

પિતા અને હું મડળના એક મે મળ્યાને પાંચમી મળ્યા હતા અને તેમણે અમને અધ્યાપનસ્થાન જવાનું બહુ પ્રેમથી આમ ત્રણ આપ્યું દુર્ભાગ્યે અમે આ આમ ત્રણનો સાબ ન લઈ શક્યા અને હવે તો મને ખબર નથી કે તે દેસના નવા ગાળના રાજમાં એ આમ ત્રણ હજી પણ છે કે નહિ.

મસૂરીની હાલ છોડવાનો હુકમ મળવાને પરિણામે અક્ષાહાબાદમાં મારે પ્રેમિક મડવાડિયા ગાળવા પડ્યા, અને આ સમય દરમ્યાન હું જિમ્ના હિલથાવમાં સડાવાયો. આ સમય પાછળના વર્ષોમાં વર્ષો અને મારી માનસિક વૃત્તિ ઉપર એની બહુ અસર થઈ મને પાણીવાર એમ થયું છે કે હું હાથપાન થયો હોત અને અક્ષાહાબાદમાં બીજા કરતાં માત્ર વિના મારે ખેસતુ પડ્યું ન હોત તો શું થાત સભ્ય છે કે કિસાનો તરફ તો ગમે તે કારણે હું વહેરોમોડો ખેચાત જ, પણ તે કંઈક જુદી જ રીતે મન્યુ હોત અને મારા ઉપર અસર પણ જુદી જ થઈ હોત.

(મને યાદ છે ત્યાં મુખી) ૧૯૨૦ના જૂન મહિનાના આરંભમાં લગભગ ૨૦૦ કિસાનો પરતાપગઢ જિલ્લાના ગામડાઓમાંથી અક્ષાહાબાદ ૫૦ માઈલ ચાલતા આવ્યા, એવા હેતુથી કે ત્યાંના બહોળા કાર્યકર્તાઓનું ધ્યાન તેમની દયાનંદ સ્થિતિ તરફ ખેંચાય તેમનો આગેવાન એક સમય દ હતો જે પોતે એ પ્રદેશનો ખેડૂત ન હતો. જમનાના એક યાદ ઉપર આ ખેડૂતો બેઠા છે એમ સાબળી કેટલાક મિત્રોને લઈને હું તેમને મળવા ગયો તાલુકાદારના પીસી નાખે એવા કરોળી અને અમાલુર વર્તનની તેમણે અમને વાતો કરી અને જાણવું કે, સ્થિતિ હવે સાવ અમથ થઈ ગઈ છે તેમજ અમને વીનડીને એમ પણ મળ્યું કે અમારી માથે ચાનો અને તપામ કરો અને તાલુકાદારના રોપથી અમને બચાવો. કારણ અમે અક્ષાહાબાદ અમારા હું ખેડવા આવ્યા છીએ એથી તેઓ ખિન્ન થયા છે અમે બહુ આનાકાની કરી પત્તે તેઓ માને એમ નહોતું તેઓ તો અમને વશગી જ પડ્યા. આખરે એક બે દિવસમાં મે તેમને ત્યાં જવાનું વચન આપ્યું.

દેહલાઈ સાથીઓને લઈને હું ત્યાં ગયો અને રેલવે કે પાણી સંકટથી બંદ દુરના ગામડાઓમાં અમે ૧૧ દિવસ કાઢ્યા આ મુનાકાળથી મારી આખી ડીડી મેં તમામ તામનાને મા હતાંદનો પાર ન હતો અને તેમનામાં કંઈક વીજનિક ચંતન આવ્યું હતું એક મોટેથી બીજા મોટે ખબર પ ના વાર કે દલ્હોલી એવની એવી થઈ નવથ એક આ રીતે બીજા આમ સહેજો પડોને, બીજાથી ત્રીજા અને ત્રીજાથી ચોથા એમ ધગમગ

ગામડાંનાં ગામડાં નીકળી પડે અને સમારથાને જતાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોથી ખેતરો ઠંકાઈ ન્યથ. અથવા તો એથીયે વધારે વેગથી સી...તા...તા...મની ધૂન હવામાં ગાળી પડે, તે દરેક દિશામાં ફેલાય અને એક ગામડેથી બીજે ગામડે તેના પડથા પડે અને લોકોનાં ધણનાં ધણ નીકળી પડે અને બને તો દોઢ મૂકતાં પહોંચી ન્યથ. આ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ચીંથરેલાલ હતાં, છતાં તેમના મુખ ઉપર અજબ હાસ્ય હતો અને તેમની આંખોમાં એક અજબ આશા ચમકતી હતી તેમના મનમાં હશે કે કંઈક ચમત્કાર થાય અને તેમનાં જીવનનું દુઃખ અને દુઃખદર ટળે.

તેમણે ગામને પ્રેમથી નવરાખ્યા, અને અમે કોઈ બારેશુદ્ધ સદેશ લાવ્યા હોઈ એ તેમ, કળિયુગમાંથી સતયુગ તરફ તેમને લઈ જનારા ભોમિયા હોઈ એ તેમ પ્રેમજ અને આરામથી આંખે તેઓ અમને જોઈ રયા તેમનું દુઃખ અને તેમની ઊભરાની કૃતજ્ઞતા જોઈને મારી શરમ અને દુઃખનો પાર ન રતો — શરમ મારા એશઆશમી અને નચિંત ઇવન મોટે તેમજ આપણાં આ અર્ધનગ્ર લાખો બાહુઓનાં દુઃખનો નિચાર કર્યા વિના ચાલતાં આપણાં રાજકાર મોટે; દુઃખ હિંદુસ્તાનની આ અવેગતિ અને અવાનક દારિદ્ર્ય મોટે. મારી આંખ ઊધરી અને ભારતમાતાનું નહું ચિત્ર મારી આગળ ખૂલવા લાગ્યું — વચ્ચલીન, અચ્ચલીન, દહિત અને અત્યંત પીડિત ભારતમાતાનું. દુરના રાહેરમાથી અનાયાસે આવી પડેલા ત્વમારા જેવા અબળયા માણસો વિધિની તેમની અદ્યથી હું અકળાઈ ગયો, અને નવી જવાબદારીના વાનથી અયચીત થયો.

તેમનાં દુઃખની અમરખમ કહાણી — તેમના ઉપર લક્ષતા જતા કચગી નાંખતા નહોતના બોબ; અનેક પ્રકારના બેકાસદા કરેલ જમીન ઉપરથી અને મારીનાં મૂંપડાં-માંથી નીકળવાની તોટિસો અને માર; તેમની ઉપર ગીધની માફક ચેતીરથી વહી પડતા જમીનદારના સુમારવાઓ, બાજબાડ નાણા ધીરનાસઓ અને પોલીસ; આખો દિવસ મસ્તૂરી કરવાને અંતે તેમણે પેદા કરેલુ ન્યથ બીભના પેટમા અને તેમના પોતાના કપાળમાં લાત અને ઝાલો અને બૂખમરો — આ બની કહાણી મેં સાંભળી ત્યાં હાજર રહેનારામાંના ધણાઓ તો એવા હતા કે જેમને જમીનદારોએ જમીન ઉપરથી કાઢ્યા હતા, જેમની પાસે ન રહેવાનુ થર હવ ન સીમગા ખેતર હવ જમીન ફળદુ પણ તેની ઉપર કરનો બોબે લાયાનક, ખેતરો અતિશય નાના અને તેમા પણ અનેક ભાગીદારો આ જમીનની બૂખનો લાભ લઈને જમીનદારો અનેક લાગત લગાન (બેકાસદા કરો) નાખાને તેમને ચૂસતા, કારણ કાયદા પ્રમાણે અમુક અભિલાષી વધારે તેઓ લઈ શકતા નહોતા ખેડનારની પાસે બીબે કોઈ ઉપાય નહોતો એટલે શાહુકારની પાસે નાણા બાગે લેનો ન્યથ, અને જમીનદારને લસ્ટો ન્યથ, અને પછી કરજ ન બરી શકે અને પ્રદેસુલ ન હઈ શકે એટલે જમીન જુએ, પર જુએ, દેરદાખર જુએ અને નાજોભૂખ્યો શઈને લેસે

ખેડૂતોનું ઉત્તરિતર વધવુ જવુ આ દારિદ્ર્ય દેલસાય કળથી ચાલવુ હવ ત્યારે એવું શુ બન્યુ હવ કે જેથી આખરે બધુ પોગળ બહાર નાખ્યુ અને ગામડાંઓ બગી

લોકતા ? અવળત આના નામો તો આર્થિક જ હતા, પણ એ મરણો તો આખા અયોધ્યા પ્રાંતને લાગુ પડતા હતા જ્યારે ખેડૂતોની આ ૧૯૨૦-૨૧ની નામદારિ પતાવત, રાયબરેલી અને ફૈઝાબાદ એ ત્રણ જિલ્લામાં જ જમીનની હતી આના મૂલ્યમાં ૬૦% અરો રામચંદ્ર નામના એક વિચિત્ર પુરુષની આબેવાની હતી. લોકો એને બાબા રામચંદ્ર કહેતા.

રામચંદ્ર હતો એક મહારાષ્ટ્રી કૌટુંબી એ જુવામખતની મનૂની ઈની પાછો ફર્યો હતો દેગ પાછા ફરતા તે અયોધ્યાના આ જિલ્લાઓમાં આવ્યો અને તુલસીનાસત્તુ રામાયણ ગાતો અને ખેડૂતોના દુખ સામજીકો ગામડાઓમાં ભાગ્યો તેની કેળવણી નહિ જેવી કહેવાય, અમુક અંગે તે ખેડૂતોનો દુરુપયોગ કરી ચાલતો. અર્થ સાધતો હતો, પણ તેની સગડનમંત્રિ અજબ હતી ખેડૂતોને તેણે સત્તાઓમાં વાર વાર ભેગા થઈ તેમના દુખોની ચર્ચા કરતા રીખજી અને તેમનામાં એમની લાનદારી દાખલ કરી. ધણીવાર જબરદસ્ત સત્તાઓ થતી અને તેને પરિણામે ગેરિ નડી શકતી અત્યુભવતા 'સીતાનામ'ની ધન પ્રાચીનમળની હતી અને સામાન્ય હતી, પણ તેણે એને લોકોના રૂા ખર્ચનું કષ્ટ આપ્યું અને અગત્યે પ્રસંગે ખેડૂતોને બેના કરવાની એ બે હાથ બની અને અનેક ગામડાઓને એણે એ સૂત્રથી સાચા ફૈઝાબાદ, પતાવડ અને રાયબરેલી રામચંદ્ર અને સીતાની પ્રાચીન ધ્યાઓથી ભરપૂર છે. માલ પ્રાચીન અયોધ્યાના રાજ્યના આ ભાગો છે, અને આ લોકોનો માનીતો ગ્રંથ તુલસીનાસત્તુ દિલી રામાયણ છે અનેક લોકોને આમાના સેરો દોડા નોપાઈ તો મોટા આવડે અને રામચંદ્રના ભાગ્યમાં તુલસીનાસત્તુથી થોડા અને નોપાઈની તો ધાન ચારે અમુક અરો ખેડૂતોને સંનિહિત કરીને તેણે તેમને અનેક પ્રકારના વચનો આપ્યા હતા આ વચનને મોટા ધકમાં નહોતું પણ તેથી લોકોને આગા તો બધાની જ તેની પાછે એક પ્રકારનો માર્ગક્રમ નહોતો, તે તો તેમનામાં બધા જગતના ન્યાયી તેમનામાંથી ખરી જતો અને તેમની જવાબદારી બીજા ઉપર ઓડાવતો પ્રયત્ન કરતો. આને લીધે તે અશ્વઘાબાના લોકોને ખેડૂતોમાં રખેલો આવે માટે એ દો ખેડૂતોને લઈને ત્યા પહોંચી મર્યા હતો.

એક વર્ષ પુધી રામચંદ્રે આ કિસાન હિલચાલમાં આગેવાનીઓ ભાગ લીધા ખેત્રણવાર લેલમાં ગયો પણ ઉલ્ટે તે ભારે જોવામાં અને દત્તવારને માટે નારાયણ માનુસ પડ્યો.

ખેડૂતોની વડત્તને માટે અયોધ્યા પ્રાંત અનુકૂળ પ્રદેશ હતો એ તુલસીનાસત્તુ દેવાય અને ત્યા જમીનદારી પ્રચાલુ ખરાબમાં ખરાબ સ્વરૂપ લેવામાં આવે છે આ જમીનદારોના અન્યાયી વાગલ વખતો અસહ્ય થઈ પડ્યા હતા અને જમીન મિનાતા મનુદોની સંખ્યા વધતી જતી હતી. ત્યા એ દે ખેડૂતોને એ જ વર્ગ હતો, અને આને લીધે તેમને એકા દરવામાં મુશ્કેલી નહિ આવતી.

દિનુસ્તાનના એ ચિનામ ઈ નમય — મોટા જમીનદારોનો પ્રદેશ અને નાના સ્વતંત્ર ખેડૂતોનો પ્રદેશ એ બંને પ્રદેશ એક જીવનમાં જીવતા લગતું પણ નવ છે.

ખંનાજ, બિદાર અને અમી અયોધ્યાના મધ્ય પ્રાંત, એ જમીનદારી પ્રદેશ છે. સ્વતંત્ર ખેડૂતોની કંઈક વધારે સારી દશા છે ત્વે કે તેમની સ્થિતિ ધનુ પાળીવાર દયાળુનક દોષ છે, પંખબના અને મુગસલના આસ્વતંત્ર ખેડૂતો જમીનદારી પ્રદેશોના ગણોતિયા ખેડૂતો કરતાં વધારે દુષ્ટી છે. આ જમીનદારી પ્રદેશમાં ખેડૂતો પાંચ વિધ વિધ પ્રકારના દોષ છે. તુલ તુલ દુક આનવનારા ગણોતિયા ખેડૂતોના દુક એક-બીજની સાથે પાળીવાર અપદાય છે એટલે એકત્ર કાર્ય અસાધ્ય થઈ પડે છે પાંચ ૧૫૨૦માં અયોધ્યામાં તો ખેડૂતોનો મોટો ભાગ એક જ પ્રકારના દુક ધરાવતો હતો એ બધા દુક મુગિયા ખેડૂતો દળા. એ વધારે હાંચ આપે તેને જમીન મળે અને તુલ ખેડૂતને કાઢવામાં આવે. ખરી રીતે અસદારમાં તો અયોધ્યા પ્રાંતમાં આ દુકી મુગસલના કશર ધનુ ભાગ્યે જ પગતો, મોગસલી પદોંચ જમીનદારો પારોથી આવે જ મળે, એટલે દુકેશમાં તે કદી શકે કે ગણોત્ર મળ્યું નથી અને ખેડૂતને કાઢી શકે, કામનુ મોગસલ અધુ છે એમ બતાવવાનો બિચારા ખેડૂત પામે કરી પુરવો ન હોય. વળી ગણોત્ર ઉપરાંત અનેક પ્રકારના બેકાયા લાગત લગત તો તેમો ઉપસવતા જ, એક તાલુકામાં મને કહેવામાં આવ્યું કે આવા બેકાયા કરોની સંખ્યા ૫૦ એટલી હતી આમાં કદાચ અત્યુક્તિ દશે ધનુ એ તો સી કેઈ જાતો છે કે વાલુકારો કોઈ ધનુ બદાને ગણોતિયા બોની પાસે પૈસા ઉપરાંત છે — પરી એ બદાનું કુટુંબમાં લગનનું દોષ, રીકરને પરદેશ કેજવાડી મટિ મોઢલવાનું દોષ, નરનંએ અગવા ખીત કેઈ મોટા અમલદારને પારી આપવાનું દોષ, કે મોઢરકાર કે દાથી ખરીદવાનું દોષ અને ૧ આ કરોનાં ખાસ નામો પડ્યાં છે — ‘મોઢરાવના કર’ એટલે મોઢર લેવાનો કર, ‘દાણવના કર’ એટલે દાથી લેવાનો કર વ. વ

આ પરિસ્થિતિમાંથી ખેડૂતોની મોગી દિવચાવનો ભારે બડકો સગમે એમા શી નવાઈ? નવાઈ તો મને એ હતી કે સદેશમાંથી કમી મજા વિના કે રાજદારી પુરુષોના કે ખીત કાર્યકર્તાઓના એમાં ભાગ લીધા વિના આખી દિવચાલ આપોઆપ બીમી થઈ મહાસભાથી એ સાગ સ્વતંત્ર હતી, અને અમદકારની સાથે એને કરી સંખંધ ન હતો. અમદકાર તો દુક શરૂ થવાનો હતો દા. કદાચ એમ કહી શકાય કે એ કિસાન દિવચાલ અને અસદકારની દિવચાલના મુગમા એક સરખા કારણ દતા સન ૧૯૧૬માં માધીજીએ જે દરગામે બહેર મી હતી તેમા ખેડૂનોએ અવગથ ભાગ લીધો હતો, અને ત્યાર પછી દેવે ગામડીયાને માટે માધીજીનુ નામ ચમાકારિક થઈ પડ્યું હતુ

આ કિસાન દિલચાલ વિષે સહેલેમા કશી જ ખબર નહોતી એથી વળી મને વધારે આશ્ચર્ય થયુ હાપાઓમા એને વિષે એક લીગી ધનુ નહોતી આવતી; તેમને ખેડૂતોની અને ગામડાઓની કમી પરવા નહોતી આપણે જનસમૂહથી કેટલા અવગ રહેતા હતા અને આપણા બનાવેલા સંકુચિત જગતમા જ રહીને કામ મરતા હતા એ સમ્ય વિષે મારી આંખ અપૂર્વ રીતે ઓછી થઈ

૯. કિસાનોમા ભ્રમણ

મામ બોમા ત્રણ દિવસ ગાળી દુ અઘાડાબાદ પાછો ફર્યા અને વળી પાછા ત્યાં ગોંધા આ ફર્યા મુજાકાત દરમ્યાન ખેડોતો પી સાથે જાતા તેમના માગીના મૂંબાગા રહેતા ક્વાકોના કનાક સુધી તેમની સાથે વાનો દરતા અને અનેક નાનીમોની સનાઓ આગળ ભાષણ આપતા એક ગામથી બીજો ગામ અમે બહુ દુર ગયા હતા તો અમે એક નાનકડો માટરમા ખેડોતો બિચારા એટલા હ સાદમા હતા કે અમારી માટર ટેક મામગ્યોમા જઈ સકે એટલા ખાતર સેકોએ સતોરાત મૂરી પીને ખેતરોમાથી રના બનાયા હતા પણ અનેકવાર અમારી માગ ખૂચી જતી અને મરદ કરવાને તૈયાર હતાપણ માણસો એને કપાળને બહાર કાઢતા પણ આખરે અમારે માટર છેલ્લી જ પગ અને ધીખરી મુસાફરી પનપાશા કવી પગ અમે ન્યા ન્યા જતા ત્યાં ત્યાં પોલીમના અને મી આઈ ગ ના માણ્યો તેમ જ લખનીથી આવેલો ડેપુટી મેજીસ્ટ્રેટ તો અમારી સાથે હોય જ અમે ત્રિવિમ ખેતરોમા ભ્રમણ એટલે આ બિચારાએ ની અમારી સાથે સમજાવતી હતી તેઓ સાવ ધાંધા અને અમારાથી અને કિમાનોથી કલગતા ડેપુટી મેજીસ્ટ્રેટ લખનીથી આવેલા એક કન્સ્ટાબલ ફક્ત હતા એટલે પોતાના ચગકતા લે । પટેરીને આત્યા હતા ઘણીવાર બિચારા અમને જરા આસ્ને કદમ જનાની માગ પી કરતા આખરે અમારી સાથે સાથે તે ન ચાલી રાકવા મેટને જ દુ ધારું છું કે અવધથી બાચા

નખત મરમીના દિવસો હતા ત્રણ મહિનો ચાલતો હતો હજી વરસાદ પ ચો ન હતો ત્રણજનો તાપ આગી નાખે એવો અને આપના કૌ એવો હતો આટલા તમા બહાર નીકળવાની મને કદી ટેવ ન હતી મને વિવાચનથી આવ્યો સ્વાસ્થી ફરેક કનાગનો ધતોખરો ભાગ ૨ પહાડોમા ગળેનો અને હવે આખો દિવસ ત કાંટાથી પગ પટેર્યા વિના ત કામા દુ રખ તો માયા ઉપર એ નાનકડો દુવાન વીરતો બીજી બધી વસ્તુએથી માફુ મન એમુલ ભરેલું હતું કે મરમી દુ માવ બૂની મથો હતો અને ન્યારે અઘાડાબા આવીને મે એમુ કે મારી આગળે સરસ સામગી નાશ લીધી છે ત્યાં મને યા આવ્યું કે દુ કેવા કેવા અનુભવો લઈ ચૂક્યો હતો આથી મને પોતા વિષે બહુ સંતોષ થયો કા હ મે એમુ કે બીજા લખલાઓ એટલા જ દુ પણ તાપ નહત મરી રાકું છું અને તાપનો મરો હ સાવ નકામો છે મને ખબર પગ છે કે અનિશચ રમી અને સખત ક યે બહુ ખૂબાયા વિના ન સહન કરી મડું છું અને આને લીધે મારા કામમા તેમજ મા । અનેક જોલવાસ દરમ્યાન મન મરી મુશ્કેલી નથી આવી ખેરાક આનુ માણ્યુ માફુ મુદર ધ મેડુ શરીર અને કસરત દરવાની મરી ટેવ મુઢેવાય મારા પિતાતો મફત જેવા હતા અને લગમ । છેવટા દિવસો સુધી તેમને પોતાની રે ની મગરત છેવ નહોતી તેમની પાનેથી જ દુ મસરત દરવાનો પાડ

શીખેલો. તેમના માયાના વાજ સાવ રૂપેરી થઈ ગયા હતા, તેમના મોં ઉપર બંદી દેખાઓ પડી હતી અને અતિરાય ચિંતનથી થતા યાત્રનાં અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્ન તેમનાં છતાં તેમના મસ્તુ પહેલાં એક વર્ષ સુધી તો તેમનું બાકાનું શરીર વીસ વર્ષ નાનું લાગતું.

૧૯૨૦ના વ્હનમાં હું પરતાપગઢ ગયા તો પહેલાં પણ આમરાઓમાંથી તો હું અનેકવાર પસાર થયો હતો, આમરાઓમાં રહ્યો પણ હતો અને ખેડૂતોની સાથે વાતો પણ કરી હતી મોટા મેળાઓમાં જંગા કિનારે હબરોનાં ટોળાંઓમાં બેઠા થયેલા તેમને મેં જોયેલા, અને હોમરૂલનો મદિરા લઈને અમે તેમની પાસે જઈ ચૂકેલા હતા પણ કોણ નાખે કેમ તેમને મેં અત્યાર સુધી ઓળખ્યા નહોતા, હિંદુસ્તાન માટે તેમનો પ્રશ્ન કેવા પ્રકારનો છે તે હું સમજીશ ન હતો જેમ બીજાઓ ધણા માનતા તેમ હું પણ માનતો કે ખેડૂતોના કોઈ ખાસ પ્રશ્ન જ નથી પણ પરતાપગઢની આ મુલાકાતોમાં મારી આંખ ખૂલી ગઈ અને ત્યારથી મારા મનની આગળ હિંદુસ્તાનનું ચિત્ર આ નાના ભૂખ્યા ખેડૂતોનું જ અનેકું દેખાતું રહ્યું છે. અંબવ છે કે તે વેળા હવામાં જ કંઈક વીજળી ભરી હતી, કદાચ તે વેળા માટે મન આ અંધુ મહાશ્વ કરવાને તૈયાર થયું હવે ગમે તેમ હો, હકીકત એ છે કે મેં જે ચિત્રો જોયા અને જે ખ્યાલ મેળવ્યા તે બધા મારા મન ઉપર હમેશને માટે કોતરાઈ ગયા આ ખેડૂતોએ મારી બીરુતા હરી લીધી અને મને નહોરમાં બોલતાં શીખવ્યું ત્યાં સુધી તો લાગ્યે જ એકે નહોર સભામાં હું બોલતો હતો લગભગ હમેશા 'હિંદુસ્તાનીમાં જ બોલવાનું હોય એટલે હું ગભરાતો, પણ આ ખેડૂતોના ટોળાંઓ આગળ બોલ્યા વિના ચાલે જ કેમ, અને આ ગરીબ અનમિત્ત લોકો આગળ સારમાવાનું પણ શું હોય? વકતવની કળા તો હું નહોતો ન હતો એટલે હું તો તેમની આગળ તેમના જેવો જ થઈને બોલતો અને મારા મનમાં જે વિચારો આવતા અને મારા હૃદયમાં જે લાગણી થતી તે હું તેમની આગળ પ્રકટ કરતો. મળા બોલા જેટલા માણસોની હોય કે દસ હજાર કે તેથી પણ વધારે માણસોની હોય, હું તો મારી વાત કરવાની રીતે, તેમના મિત્ર તરીકે તેમની આગળ બોલવાની રીતે, બાપલું કરવાની મારી પદ્ધતિને વળગી રહ્યો, અને મેં જોયું કે જે રીતમાં અમે તે દોષો દોષ તો પણ માડું માડું અટકવું નહિ મારી વાણીની ધારા ચાલતી સંભવ છે કે ધણા હું જે બોલતો તે સમજતા નહિ મારી ભાષા અથવા મારા વિચાર તેમને માટે પૂરતા સરળ ન કહેવાય" ન્યારે સળા જહુ મોટી હોય ત્યારે તો મારો અવાજ ધણુને પહોંચતો પણ નહિ, પણ એકવાર તેમને કોઈના ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો કે અહીં બેસાડી કે પાછી તેમને આ કરાની પરવા જ ન હતી

હું મારી માતા અને પત્નીની પાસે પાછો મચૂરી ગયો, પણ મારું મન કિસાનોથી ભરેલું હવે અને હું પાછો કરવાને આતુર હતો પાછો આવ્યોને હું આમરાઓમાં જવા લાગ્યો અને કિસાન હિલચાલ દિવસે દિવસે વધતી જતી જોવા લાગ્યો બિચારો ચગાવેલો કિસાન પોતાને વિષે નથી શ્રદ્ધા મેળવતો જતો હતો અને હવે તે માથું

તે સુ રાખીને ૧૯૪૭ આવેલો હતો. જમીનદારોના મુખ્યતાની અને પોલીસની તેની બીજી યોગી થી જતી હતી અને જ્યારે એક ઈસાનને એક જેતર હપરથી કાઢવાના જ્યારે ત્યારે તે જેતરની મામ પી કરનાર બીજે મોઈ ઈસાન ડાબો ન થતો. જમીનદારોના નોકરો તરફથી માગજૂ અને મેગધાદે લેવાતા દરે પડેવા કરતા એ ૮૦ થયા હતા અને જ્યારે જ્યારે એવો મોઈ દાખલો બનતો ત્યારે ત્યારે તુરત જ તેના પિયો થતો અને તેને વિરે તપ મ કરવાનો પ્રયત્ન થતો. આથી જમીનદારના મુખ્યતા અને પોલીસના દામ કહી દળવા પડ્યા હતા તાલુકાદારે બનજીન થયા હતા અને નુવમખાર મળી રહ્યાહી બન્યા હતા અને પ્રાનિક સરકારનું રક્ષણ શોધવા હતા. પ્રાનિક સરકારે તેમને બંધાયાના ખેડોના માયફામા મુધારો કરવાનું વચન આપ્યું હતું.

તાલુકાદારો અને મોટા જમીનદારો જમીનના માનિક તરીકે, લોકોના કુખી આગેવાના તરીકે પોતાને ઓજખાવવામાં અસિમાન લેતા સિટિસ સરકારે તેમને દત્તી મૂક્યા હતા પણ એનું પશ્ચિમ એ આગ્યુ હતું કે સરકારે તેમને જે પ્રમાણની ખાસ દેવડા પી અને ઉઠેર આપેલો હતો તેને લીધે તેઓ જુદીથી સાચ નિર્વાચી થઈ પડ્યા હતા તેમો પોતાના ખેડોને માટે મુખ જ કરતા નહિ—બીજા દેશોના જમીનદારો પોતાના ખેડોને માટે કહી તે દરે જ છે—અને જમીન ઉપ અને લોકો ઉપર દેવડા જોડો નેવા થઈને પડ્યા હતા તેમનું મુખ્ય માન રથાનિક અમલદારોનું ખુશ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાનું હતું અને તેમના ખામ હોના રક્ષાનું માટે સતત માગની થઈ કરવાનું હતું. આ અમલદારોની મદેરજાની વિના તે તેઓ બહુ નબળા રહે તેમ નહોતું.

‘જમીનદાર’ ગણ એ મોઈ ભ્રામ છે આપણને એમ લાગે કે બધા જ જમીનદારો પુખ્ત જમીનના માનિકો હશે. દેવડાની પ્રતિભા ‘જમીનદાર’ એવો દેવડા જ છે, તે જમીનદારો પ્રતિભા મુખ એ સવામા નાના નાના જમીનદારો, હજારો વચલા વર્ગના જમીનદારો અને લામો અનિસાર બગીચામાં સમગ્રતા અને ખેડોથી જરાય અડિયાતા નહિ એવા લોકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં અને યા છે ત્યાં મુખી પદ વાખ જમીનદારો ગણાય છે આમાના નેડુ ટમ ઉપરાંત ગરીબમાં ગરીબ ખેડોનો મેળો જ છે અને બાકીના નવ ટમ સાધારણ સાગી નિયતિમાં છે આખા પ્રાંતમાં મોટા જમીનદારો તો માડ પાવ્ય હજારથી વધાર હશે અને આમાના પણ પાવરો નેડવા જ બદેખત મોટા જમીનદારો ૩ પી રાખાર દેડીક જ્યારે તે મોટા ગણેલો ખેડોનાઓ થી બારેવા નાના જમીનદારોના મળા રથા પુખી હોય છે આ ગરીબ જમીનદારો અને વચલા વર્ગના જમીનદારો બહુ કેળાયેલા ન હોવા છતાં પણ એ દર ગીતે બહુ મારા સ્ત્રીપુરુષો છે અને યોગ્ય કેળવાઈ અને વાંધીમ મળે તે તેઓ ઉત્તમ ના પ્રિક થઈ રહે નેવા છે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં તેમને મારી પેટે ભાગ લીધો છે તાલુકાદારો અને મોટા જમીનદારોનું, નેડવા પ્રસિદ્ધ અપવાદો બાંધતા આમ ન ટી ગમવ તેમનામાં મંદીરવર્ગના મુખો પણ નથી તેમનાના ઘણાના સરીર અને જુદી સાચ બધમ થઈ નેવા છે અને હવે તેમના વિવરો બરાબ

ગયા છે, નવા સુધી બ્રિટિશ સરકાર જેની નાઈ બહારની સત્તા તેમને ઠકાવી રાખે ત્યાં સુધી જ તેઓ નભગે

૧૮૨૧ના બારે માસ મે ગામડાઓની મારી મુવાકાત ચાલુ રાખી, પણ મારુ કાર્યક્ષેત્ર એટલું નહોતું મરુ કે આખરે આખો પ્રાંત એમા આવી જતો. અસહકાર પૂરે લેમમા શરૂ થઈ ગયો હતો અને તેનો સંદેશ દૂર દૂરના ગામડાઓમા પણ પહોંચ્યો હતો. દેશ બિહારીમા મહામહાના કાર્યકર્તાઓ આ નવો સંદેશ લઈને ગામડાઓમા લાઠકતા, અને સાથે સાથે તેઓ કિસાનોની ફરિયાદ દૂર કરવાની પણ વાતો અરજી રીતે અદર ઉમેરી હતા ‘સ્વરાજ’ સંપદ એવો બાધક હતો કે તેમા બધું બાધી જવું જતા બને હિંસાનો—અસહકારની અને કિસાનોની—એકબીજાથી અલગ હતી, જે કે અમારા પ્રાંતમા તે એકબીજામા ભળી જતી અને એકબીજાની ઉપર સારી પેટે અસર થતી. મહાસભાનાં ઉપદેશને પરિણામે અજાણતબાજ સારી પેટે ઓછી થઈ અને ગામડાઓમા તેમની તકરારોનો નિકાલ કરવાને માટે પચાસતો સ્વપાઈ વળી શાંતિને માટે મહાસભાનો સંદેશ બારે સંકીર્ણાણી નીચડપો, કારણ મહાસભાનાં કાર્યકર્તા નવા જતા ત્યાં અદિ સાના નવા ક્ષેત્ર ઉપર ખાખ બાર નૂકતા આનો તેઓ બરાબર અર્થ ‘કિ મત ન સમજ્યા હોય એ સબને છે, પણ એને હીરે ખેડતો મારફત જતા અઠમ્યા એ વિષે રાકા નથી

આ નાહસૂત્ર પરિણામ નહોતું ખેડૂતોની હવનપાવન હમેશા અસાત હોય છે એમાથી હમેશા તોફાનો વાય છે, અને અયોધ્યાના પેલાક ભાગના ખેડૂતો તે સ્વિમોમા સાવ મરણિયા બન્યા હતા અને તેમનો મોઢ ધગી રહ્યો હતો એમ ચિનગારી પડતા તે બાજી ડોં એમ હવ તો પણ તેમણે આશ્ચર્યકારક શાંતિ ભળી, તાલુકાના ઉપર થયેલી હિંસાનો અને માત્ર એક જ દાખનો માફ છે એક તાલુકા પોતાના ધરમા પોતાના મિત્રો સાથે ખેડો હતો ત્યાં એક ખેડૂતે જઈને તેના વ્યસિતાર અને તેની પત્ની પ્રાંતની ખેડકારી માટે તેના મો ઉપર એક તમાચો લગાવ્યો હતો

બીજા પ્રકારની હિંસા પાછળથી લેવામા આવી, જેને પરિણામે મરકારની સાથે તેઓ અયગમણમા આવા આ અઘરામણ તો અનિવાર્ય હતી, મારણ સરકાર એમન થયેલા ખેડૂતોની વધતી જતી સંખ્યા સાથે શકે એમ નહોતું કિસાનો દગનાળ ધ ટિપ્પી નિના ટૂંનમા ફરવા લાગ્યા હતા — ખાસ કરીને નવારે તેમને સાઠ સાઠ અને સિનેર હાલર માણસોની તેમની વખતોવખત થતી સભાઓમા જવું પડતું તેમને ઉતારવાતુ મુશ્કેલ હવું અને અગાડ કરી ન સ્થાવળી એવી વાત એ છે કે રેલવે અમલદારોએ પ્રભુ તેઓ કહેતા કે જૂતા ફિલ્સો હવે અમા તમારાથી ઘાય તો કરી દો કોની પ્રેરણાથી તેઓ આમ મદત કરતા થઈ ગયા એની મને ખબર નથી અને તો તેમને એ સૂચના કરી નહોતી જ બસને તો એ વાતની એકવાર એમએક ખબર પડી પાડાથી રેલવેનો સખન જામો થવાથી આ અટકવું

સન ૧૮૨૦ના શિયાળામાં જ્યારે હું ૧૪કના મહાસમામાં ગયો હતો ત્યાં ડૉ. ક્રિસ્ટીન નેલાઓને માર્કે ધૂળ જેવા ઝૂના નદે પડવામાં આવ્યા તેમનો જે પગપા નદ શહેરમાં આવવાનો હતો પણ એસને સ્વિસે ક્રિસ્ટીનોના એ મોળા ટોળાએ કોઈનો માર્કન્ટ બરી દીરો અને આરોપી આગેવાનોને જે જેવા નાખ્યા હતા તે જેવા રસ્તાની બંને બાજુ ઉપર હાર મધ્યમાં રહ્યા મેનિસ્ટ્રેટની હિમલ ગીઝર્ઈ અને તેણે જે પીન સ્વિસ મુખી સુન્દરી રાખે પછી ટોળું વધતુ થયું અને જેવી આસપાસ લગભગ ધરો ધારીને તેઓ બેઠા ક્રિસ્ટીનો તો દિવસના દિવસ મુખી મૂઠીમર દેકેલા ચણા ઉપર ની રાકે આખે જેવામાં નામનો કેમ ચવાની કિમાન નેલાઓને ઠાંકવામાં આવ્યા આ કેમ બંધુ એ હવે નને ચાલ નથી પણ ક્રિસ્ટીનોને માટે આ ભારે વિજય હતો અને તેઓ તે વિસથી માનવા લાગ્યા જે સખ્યાનુ બળ હોય તો જરૂર પારેય થાય જ સ મારને માટે આ સ્થિતિ બસત્ય હતી આ પછી તુરત આવો પ્રસંગ બોલો યો ત્યારે તેનું પરિણામ જુ. ૪ આવ્યું

૧૮૨૧ના બંધુઓની મદિનાની રાજઆલ હતી નામપુત્ર કેમેસમાંથી પાછો ફરી નું અન્નાહાલ મા પડોયો હતો ત્યાં તો રાયબરેરીથી મને તાર આવ્યો તોફાનનો બર છે તુરત આવો બીજે જ દિવસે હું ૧૫ થો મને ખબર પડી જે ચોડા વિસ ઉપર જેવાક મુખ્ય ક્રિસ્ટીનોને પડવામાં આવ્યા હતા અને સ્થ નિક જેવામાં તેમને કે. ૨વામાં આવ્યા હતા પગપાડના મનેલી સ્તેલ અને તે વેળા તેમને મમમાં લીરેલા કપાસે ચાલ કરીને મેન્તેલો લખરેરી શહેર ઉપર હળરો ખેડેતો નો હુમરા લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરો પણ આ વેળા સગર આ બધું બનવા કે એમ નહોતું ક્રિસ્ટીનોને શેમ્પાન નદે તેમને પડે થી વધારે પોલીસ અને સિપાઈઓના તૈયારી પાળી હતી મહેની બહાર એ નાનમી નીને સામ કિનારે ક્રિસ્ટીનોના મોળા બાબને શેકવામાં આવ્યો. પણ બીજા અને જુની જુની રિગાએથી બતરી ૫ થા. સ્ટેસને પહોચના જ મને આ બધી હકીકતની ખબર પડી અને તુરત જ હું ની ઉપર જ્યાં લગી દમી ખેડેતોની સામ ની હતી ત્યાં પડોરીયો રસ્તામાં જ મને વિન્ટ્રેસ મેનિસ્ટ્રેટ તરફથી પા. ૧ જવાનો હુકમ ફે માવની કનવો લખવી એ પિટ્ટી મારી મે તેની પછી જ લખી બસાવ્યું આ ત્રય ની કઈ સ્થમની રહે તમે મને પડા જવાનું મ્હો છે તે ન જણાવે ત્યાં મુખી ન તો આવજ જ વધીસ નીએ પડોયે ત્યાં તો સામ કિનારેથી મેળીબાલના નવાજ મલગાવા હવ પુવ ઉપર વગરો અમલદારે મને જે ચો અને ત્યાં ૧ બિશ હતો ત્યાં તો એકાએક હમગાલ મ લખવીત ક્રિસ્ટીનો જેઓ નીને આ કિનારે ખેતરોમાં સતઈ રહેલા હતા તમે મારી આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા એમ મે તે જ ન્યાં બે હબર ખેડેતોની રમ્યા ની અને તેમને નિર્મય રેવાનો અને તેમનો ગત ૧૨ એકો કવાનો પ્રયત્ન આ સ્થિતિ અસાધ્ય હતી નીને જે પાર તેમના જ ભાઈઓ ઉપર એ ખેતરના દુર ગોળીબાર થયી રહ્યો હતો અને જ્યાં ત્યાં સિપાઈ દેખાવા હતા પણ સમા સફળ થઈ અને

ખેડૂતોને ભય કંઈક ઓછો થયો. ટ્રિનિટી મેજિસ્ટ્રેટ આ પછી ગાળીબારની જગ્યાએથી પાછા પળ્યા અને તેની વિનંતિથી હું તેમને વેર તેમની સાથે ગયો. ત્યાં તોયે મને કંઈક બહાનું કાઢીને બે કલાક રોજી રાખ્યો. એવા હેતુથી કે કિસાનો અને રાદેરના મારા સાથીઓ મારી કોમા થઈ ન શકે.

પાછળથી મને ખબર પડી કે ગાળીબારમાં ધણા માનુસો માર્યા ગયા હતા. કિસાનોએ વીખરાઈ જવાની અથવા પાછા ફરવાની ના પાડી હતી એ ખરું. પણ બીજી રીતે તેમણે સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી હતી. મને ખાતરી છે કે હું અથવા તેમનો જેના ઉપર વિશ્વાસ હોય એવો બીજે કોઈ ત્યાં હોત તો અને તેમને વીખરાઈ જવાનું કહેવામાં આવ્યું હોત તો તેઓ બરેર તેમ કરત, પણ જેમના ઉપર તેમનો વિશ્વાસ ન હતો તેમનો હુકમ માનવાની તેમણે ના પાડી. કોઈ કે મેજિસ્ટ્રેટને હું આપું ત્યાં મુખી કાકાઈ જવાની સૂચના થયું કરી હતી પણ તેણે તે ન સાંભળી. ત્યાં તેનું કાંઈ ન થયું ત્યાં એક અગવળિયો સફળ થાય એ તેનાથી કેમ જોવાય ? ઇન્જનના ઉપર આભાર રાખનારી પરેશાન સરકારની રીત એ જ નથી ?

રાયબરેલી જિલ્લામાં બે પ્રસંગે કિસાનો ઉપર ગાળીબાર થયો અને તે પછી તેથી વધારે સિતમ થયો. દરેક જાગીતા કિસાન કાર્યકર્તા અથવા પંચાયતના સભ્યો ઉપર ત્રાસ મુલતવવામાં આવ્યો. સરકારે દિવસાવરે કાળી કેવાનો નિર્દોષ કર્યો હતો. તે જમાનામાં મહાસભાની સૂચનાથી ખેડૂતોમાં રેડિયો કાંતવાનું શરૂ થયું હતું. થરમે એટલે રેડિયો એ આ કારણે રાજદ્રોહનું ચિહ્ન થઈ પડ્યું, એટલે જેની પાસે થરમે હોય એનું આવી બનતું અને થરમે બાળવામાં આવતો. આમ હમરે માનુસોને પકડીને અને બીજી રીતે રાયબરેલી અને પરતાપનદ જિલ્લાના ગામોમાં કિસાનોની દિવસાવરે અને મહાસભાની હિલચાત છૂટી નાંખવાનો સરકારે પ્રયત્ન કર્યો અને દિવસાવરે મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તે એક જ હતા.

આ પછી થોડે વખતે એટલે ૧૯૨૧ની સાલમાં ફેબ્રુઆરી જિલ્લાના સારી પેટે દમનનીતિનો ફ્વાઈ ચાખવાનો વારો આવ્યો ત્યાં વિચિત્ર રીતે અમાતિની ગરબાત થઈ કેટલાંક ગામડાના ખેડૂતો એક લાલુકદાર ઉપર અહાઈ લઈ ગયા અને તેની મિલકત છૂટી પાછળથી ખબર પડી કે બીજા કોઈ જમીનદારને આ લાલુકદારની સામે નૂતું વેર વાળતું હતું એટલે તેના નોકરોની ઉશ્કેરણીથી આ ખેડૂતોએ આમ કર્યું હતું આ મરીબ અમલ ખેડૂતોને કહેવામાં આવ્યું હતું કે મહાસભા ગાળીબાર છૂટી છે કે તમારે લાલુકદારને છૂટવો, અને તેમણે વિચાર્યો ખુશીથી એ સલાહનો અમલ કર્યો, અને તેમ કરતા કરતા 'મહાસભા ગાળી થી જે' ના પોકાર કર્યા.

મેં આ વિષે સામજી ત્યારે મને બહુ ગુસ્સો ચડ્યો, અને એકબે દિવસમાં જ ફેબ્રુઆરી જિલ્લાના અકબરપુર ગામ ત્યાં આ બનાવ : બન્યો હતો ત્યાં પહોંચ્યા પહોંચ્યા તે જ દિવસે સભા બોલાવી, અને થોડા જ કલાકમાં દસ માઈલ આસપાસના અનેક ગામડાઓમાંથી પાંચ છ હજાર ખેડૂતો એકઠા થઈ ગયા એ તેમને ખૂબ જ

કંઠેર શબ્દોમાં કહ્યું 'તમે તમારી જાતને અને આપણી હાલતને લજવી છે તમારા માથી જેમણે શું કર્યો હોય તેમણે જાહેર રીતે કમવ કરી દેવું જોઈએ' (તે દિવસોમાં મારી મમજ પ્રમાણેના ગાંધીજીના મત્યામહથી હ બરેલો હતો) જેમણે લૂંટમાં ભાગ લીધો હતો તે સૌને મે હાથ ધરવાનું કહ્યું, અને આશ્ચર્યની વાત છે કે ત્યાં અને- પોલીસ અમનદારોની હાજરીમાં વીગ પત્તીસ જાણેએ હાથ ધર્યા આ બાબતોમાં તો આવી જ બન્યું.

પાછળથી જ્યારે મે એ લોકોની સાથે ખાનગીમાં વાત કરી અને તેમની પાસેથી તેમને કેવી રીતે ક્રિયાવવામાં આવ્યા હતા તેની વાત તેમની નિષ્કપટ રીતે સામળી ત્યારે આ બેવફૂર અને લેગા લોકોને લાખી કેટલી સજાના જોખમમાં નાખવા માટે મને પગલાં લેવા પડ્યા. પણ જાન ખમની પડી માન વીસ પત્તીસ લોકોને જ નહિ આવી મુ'ર તક હાથમાં આવી તે પોલીસ ઓટે? તેમણે તો જિલ્લાની ધિમાન દિલચાલને દાખી દેવાને માટે આ તમો પૂરેપૂરો લાભ લીધો. હજાર ઉપરાંત માણસોને પકડવામાં આવ્યા, રિફ્રેશ જેલમાં આ લોકોને માટે જાણી પણ ન રહી, અને કેસ લગભગ એક વર્ષ સુધી ચાલ્યો કેમ દરમિયાન કેટલાય જાણી જોતા જ મરણ પામ્યા બીજા બનેને લાખી મુદતની સજાઓ થઈ અને પાછળથી હ જ્યારે જેલમાં ગયો ત્યારે તેમના ધણા ઓકરાગો અને જુનાનોને જેલમાં તેમની જુવાની બરબાદ કરના મે જોયા.

હિંદી કિસાનોમાં આજે એક ચાતુર શખવાની ગમ્મિ અ પ છે, તેઓ વાંચી સમજીક ગાંધી સકતા નથી દુમળ અને ટોંગો ટાંચી નીકળે છે અને લાખીના પ્રાણ લે છે માથેની વાત તો એ છે કે સરકાર અને જામીનદારના લેગા દબાણ સામે તેઓ એક આખું વર્ષ જૂઝવા જેની ગમ્મિ બતાવી સક્યા પણ તેઓ થાકવા લાગ્યા હતા, એટલે મરકારે તેમની દિલચાલ ઉપર ક્રમ બાધીને દુમનો કર્યો પરિણામે તેઓ ત કાળ માટે તો દાર્યા, પણ જરા મોળી મોળી તો વસ્ત ચાતુ જ રહી પ્રથમની જેમ હાલતના ટોંગા ભેગા થતા નહોતા, પણ ધણાખરા અમેમાં જૂના કાર્યકર્તાઓ પાંચા હતા તેઓ ટરી મથા ન હતા, ને તેમણે આસ્તે આસ્તે કામ ચાતુ રાખ્યું ચાહ રાખડ જોઈએ કે આ બધું મહાસભાએ ૧૯૨૧માં જે ન જવાનો આરભ કર્યો તે પહેલાં બન્યું હતું આગેને વર્ષે આજના હેસાલ થયા હતા છતાં કિસાનોને મહાસભાને કાંચેની લાનમાં પગ સારી પેટે બા લીધો.

કિસાનોની દિનચાલથી હાલ સરકારે ખેડૂતો વિષેના કોયદો જાણાબધ તૈયાર કરવા માંચો હતો આ માથવાથી કિસાનોની સ્થિતિમાં કાંઈક મુધારો થવાની આશા હતી ખી, પણ દિલચાલ અકુશમાં આવી ગઈ છે એમ જણાયુ એટલે પાછો કારવાને મોળો કરી મૂંઝવામાં આવ્યો એ માવદા પ્રમાણે મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે અયોધ્યાના કિસાનને એક વપનો કાયમ એકદક મળ્યો આથી બિચારો કિસાન ખુશ તો થઈ ગયો પણ પાછળથી એને ખમર પડી છે કે એથી એની સ્થિતિના કરો જ મુધારો નથી થયો.

અયોધ્યામાં કિસાનોની ગરબડ થયા કરતી ખરી પણ પહેવાના કરતા નાના પાયા ઉપર ૧૮૨૮માં આખા જમતમાં ભાવ બેસી જવાને લીધે હિંદુસ્તાનમાં અનાજના ભાવો બેસી ગયા, અને તેને પરિણામે વળી પાછી એક જળસ્ત્રોત આકૃત બિલી યઈ

૧૦. અમરહકાર

અયોધ્યાના કિસાનોના ખજાનગાઠ વિષે મેં કંઈક વિગતવાર લખ્યું છે, કારણ એ વસ્તુએ મારી આખા ઉપાડી અને હિંદી પ્રદેશની એક મહત્વની ખાતુ મારે માટે ખુબ્સી કરી, જેના તરફ રાષ્ટ્રવાદીઓએ આજ સુધી ભાગ્યે જ કશું ધ્યાન આપ્યું હતું અશાંતિનો ઠીકે રોગ તો પ્રગ્લતા આખા શરીરમાં છે, તેના ચિહ્ન તરીકે ધાર્મિક ન્યાત્યા ખેડૂતોનો ખજાનગાઠ જોવામાં આવે છે અયોધ્યાના કેટલાક ભાગના કિસાનોની ૧૮૨૦-૨૧ ની હિલચાલ આમણુ એક ચિહ્ન હતી જે કે જે એની રીતે ખડું જાણવા જેવી અને આખા ઉપાડે એક ચિહ્ન હતી એના મૂળમાં રાજકાજ કે રાજકીય કાર્યકર્તાઓ ન હતા, અને જેટલો વખત એ આવી તે બધા વખત દરમ્યાન બહારના માણુરોની અને રાજકીય કાર્યકર્તાઓની તેમના ઉપર ખડું ભૂજ અસર હતી, પણ સમસ્ત હિંદની દૃષ્ટિએ એ સ્થાનિય ઘટના કહેવાય, એટલે એના ઉપર દેરાણુ ખડું ધ્યાન એ ચાલુ ન હતું, તે એટલે સુધી કે સંયુક્ત પ્રાંતના વર્તમાનપત્રો પણ એટલે લાગે એ વિષે બેહરકાર હતા આ વર્તમાનપત્રોના સંપાદકો અને તેના ચહેરી વાચકોને માટે અર્ધનસ ખેડૂતોના દોષાઓના કાર્યનું રાજકીય અથવા બીજું કશું મહત્ત્વ ન હતું

લોકોને માટે તો પગલના અને ખિલાફતના અન્યાય એ તિત્ત ચર્ચાના વિષયો હતા, અને આ અન્યાયોને દૂર કરવાને માટે જે શક્તિનો ઉપયોગ થવાનો હતો તે અમરહકારનું શક્તિ એ જ બીજા બધા પ્રશ્નોને ભુલાવે એવો વિષય હતો તે ધારીએ સ્વરાજ અથવા દેશની સ્વતંત્રતાનો એથી વધારે વ્યાપક પ્રશ્ન હજી આગળ આવ્યો ન હતો ગાંધીજીને ગોળગોળ અને આડબરી વાતો ન ગમતી, હમેશા તેઓ કોઈ વિશેષ અને સ્પષ્ટ વાત ઉપાડી લઈ તેની ઉપર ચોતાની રામિ એકાગ્ર કરવાનું વધારે પસંદ કરતા તો પણ સ્વરાજ હવામાં અને લોકોના વિચારમાં સારી પેઠે હતું, અને અમરહકાર સભાઓમાં અને પરિષદોમાં સ્વરાજ વિષે વાતો થતી

૧૯૨૦ ના શિયાળામાં ખિલાફત અને પગલના અન્યાયને માટે લેવાના પગલાનો વિચાર કરવા અને અમરહકાર વિષે નિર્ણય કરવા મહાસભાની ખાસ બેઠક કલકત્તામાં મળી અમેરિકામાં ધણા જ વર્ષ ગાળીને તાજ ન પાછા ફરેલા લાલા લાજપતરાય એના પ્રમુખ હતા તેમને અમરહકારનો નવતરો ઉપાય ગમતો ન હતો તેમણે તેનો વિરોધ કર્યો સામાન્ય રીતે તેમની મજબૂતી અભિમાનથી નેતાઓમાં થતી, પણ તેમનું સામાન્ય વલણ સ્પષ્ટ રીતે રાજમાન્ય અને મધ્યમમાર્ગી હતું કેવળ સભોને વશ થઈને તેઓ

આ સૈકાના આદ્યમાં લોકમાન્ય તિલક અને બીજા નિમમર્ગીઓના સ્થાપી થયા હતા, ખાસ ઇચ્છાપૂર્વક કે 'તત્ત્વદૃષ્ટિથી નહિ, પણ તેમની દૃષ્ટિ સામાજિક અને આર્થિક' હતી અને પરદેશમાં લાગે સમય રહેવાને લીધે આ દૃષ્ટિ વધારે મક્કમ થઈ હતી, અને પરિણામે બીજા ધણીબધા નેતાઓના કરતા એમની નજીક વાગે પહોંચતી.

વિંકીડ સ્કેવન બ્લન્ટ નામના એક પોતાના 'મારી ડાયરી' નામના પુસ્તકમાં ૧૯૦૧ના અરસામાં ગોખલે અને લાલાજીની સાથે તેને ચર્ચાથી મુલાકાતનું વર્ણન આપ્યું છે એ બંનેના વિષે એણે બહુ કઠોર રીતે લખ્યું છે અને બંનેને છારા કૃષ્ણ કૃષ્ણને પીનારા અને હકીકતનો મુકાબલો કરતા ડરનારા તરીકે વર્ણવ્યા છે. આમ હતા લાલાજીએ બીજા હિંદી નેતાઓના કરતા તો હકીકતોના વધારે બહાદુરીથી મુકાબલો કર્યો હતો એમ કદી રાકાય બ્લન્ટે આ મુલાકાતની જે છાપ આપી છે તે ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે આપણા રાજકાર્ય અને આપણા નેતાઓનો કસ તે વેળા કેટલો ઊંડો પડ્યો હતો, અને એક શક્તિમાન અને અનુભવી પરદેશીના મન ઉપર તેની કેવી અસર થઈ હતી પણ ફરા વર્ષમાં તો બોલે - જ બહુવાઈ ગયો હતો.

લાલા લાજપતરાય અમહકારનો વિરોધ કરવામાં એકવા જ ન હતા, તેમની સાથે મોગમોદા નામાકિત ચોક્કા પાન હતા બધકે તે વેળાના બધા જ જૂના મહાસામાના નેતાઓએ ગાંધીજીના અસહકારના ઠરાવનો વિરોધ કર્યો હતો. આ વિરોધી દળના નેતા દેશમધુ દાસ હતા, — ઠરાવની પાછળ જે વૃત્તિ રહેલી હતી તેની તેઓ વિરુદ્ધ હતા એ કારણે નહિ જ, કારણ તેઓ તો ઠરાવના કરતા પણ આગળ જવાને તૈયાર હતા — પણ તેઓ નહીં ધારાસભાના બહિષ્કારની વિરુદ્ધ હતા તે કારણે.

જૂના અમગમ્ય નેતાઓમાંથી તે વેળા ગાંધીજીને પડ્યો ઊભા રહેનાર મારા પિતા એકવા જ હતા. આમ કરવું એ તેમને માટે સહેલી વાત ન હતી. પોતાના જૂના સાથીઓ જે વાધાઓને લીધે વિરોધ કરવાને પ્રેરવા હતા તે વાધાઓ તેમને પણ લાગ્યા હતા અને તેની તેમના મન ઉપર અસર પણ સારી થેડે થઈ હતી. ન્યા પોતાની હમેશની કાર્યપદ્ધતિથી કામ લેવું લગભગ અગમ્ય હતું એવા અપરિચિત પ્રદેશમાં જ પલાયન પડેલા, પોતાના સાથીઓની જેમ તેઓ પણ અથમ્યા હતા પણ નવા કાર્ય યજ્ઞ સગીન કાર્ય હોય ત્યાં તેઓ અચૂક રીતે આકર્ષાતા, અને આ નવી સુચનામાં અવશ્ય સ્થળ મર્યાદાવાળું નહેતું હોય જ, પડી ભરેને તે તેમના પોતાના વિચારને અનુકૂળ છેક ન હોય પણ નિશ્ચય કરતા તેમને લાગે વખત લાગ્યો. ગાંધીજી અને દેશમધુ દાસની સાથે તેમને લાગી વાતો કરી તે વેળા દાસ અને મારા પિતા એકબીજાની સાથે બહુ જાળમાં આવતા, કાળે બંને મુકરસવાના એક મોગ કેસમાં સામસામે રોકાયા હતા બંને આખા પ્રશ્ન પ્રત્યે એક જ દૃષ્ટિથી જોતા પણ છેવટના નિર્ણયમાં તેમની વચ્ચે જરાક મતભેદ હતો. પત્ર એ જરા જેટલા મતભેદ ખાસ મહાસભા વખતે મૂળ કરાવ વિષે સામસામી બાબતે ઉપર તેમને રાખવાને પૂરતો હતો. ત્રમુ મદિના પડી તેઓ ખાજા નામપુર મહાસભામાં મળ્યા, અને ત્યાર

પરીથી તેઓ સાથે મળીને જ કામ કરના લાગ્યા અને એકબીજાની વધારે ને વધારે નિકટ આવવા લાગ્યા.

કલકત્તાની ખામ મહાસભ્ય પટેલાના તે દિવસોમાં હુ પિતાને બહુ ઓછા મળી શકતો, પણ જ્યારે જ્યારે હુ તેમને મળતો ત્યારે ત્યારે અસહકારના પ્રશ્નની સાથે તેમનું સતત મથન ચાલી રહેલું હુ જોઈ શકતો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તો વિચારવાનો હતો જ, પણ તે ક્ષપતત પોતાની ચ્વ ગત દૃષ્ટિએ પણ તેમને તે વિચારવાનો હતો અસહકાર કરવો એવે વખતેવાત સાવ બધ કરવી, અસહકાર કરવો એવે પૂર્વજનનને સિનાજલિ આપી તેમાં નવો પવરો કરવો જ્યારે મજલુસ લગભગ આઢીમા પ્રવેશ કરવાની તૈયારી ઉપર હોય ત્યારે આ માર્ગ સહેલી વાત ન કહેવાય ત્યારે બંતા રાજકીય માધીએને, ધધાને, અનેક કામના બધાર્થ મથેના સામાજિક જનને અને નહેણી કરણીની અનેક ખર્ચાળ ટેવોને તિવાજલિ આપવાની હતી નાણાની દૃષ્ટિએ પણ વિચાર્યા વિના થાય એમ ન હતું, કારણ ધધામાથી થતી કમાણી સાવ બધ થાય તો રહેણીનું નાણુ પણ તેમણે કતારતુ જોઈએ એ સ્પષ્ટ હતું.

પણ તેમની છુદ્ધિ તેમનું જીંદુ સ્વાભિમાન, તેમનું માનીપણુ — આ બધાથી પ્રેરણા તે તેઓ એક એક કડમ આગ લેતા ગયા, અને છેવટે નવી દિલ્લિયાલમાં સંપૂર્ણ પોતું કપવાયુ પબળનો હાથાકાઠ અને તે પછીના પ્રકત્તુમાં થરાકાણાએ મહોચેલી ધનાઓએ તેમનામાં પ્રેરણનો જે ફાવાનજ સગાગયો હતો તે પ્રગટ થયે જ છટકો હતો, ત્યાં થયેલા અત્યાચાર અને અન્યાયનું જ્ઞાન અને રાષ્ટ્રીય અપમાનથી થતી વીર વેદના બીજગીતે પ્રગટ થઈ શકે એમ ન હતું પણ કેવળ આવેરાની આધીમા તેઓ તાણાર્થ જય એવા ન હતા વખીલની મહાસભી વિચારમજ્જતિ વડે તેમની છુદ્ધિએ લાભ લાભની પૂજાગી ગણતરી કરી લીધી ત્યાર પછી જ તેમણે અતિમ નિર્ણય કર્યો અને માધીજની સાથે તેમની લડતમાં તેઓ જોડાયા.

ગાંધીજી પ્રત્યે અક્ષિત વરીકે તેઓ આકર્ષાયા હતા અને આ પણ તેમના નિર્ણયમાં એક । છુ હતું જે માણુમ તેમને ન ગમતો હોય તેની સાથે તે ગાંઠ સાધી તેા થઈ શકે એમ હતું જ નહિ કારણુ તેમના ગમાચણુગમાં બહુ લમ હતા પણ તેમની એક અજબ ભેડી હતી — મેક માણુ સયમી, ધર્મનિષ્ઠ માણુસ, કીર્તિના અગકગાટને અને અન ગરીબા બોાને દેખ્યા ત્યારથી ડામીને જીવન ગાળનાર બીજા ક ઈકે તિવારી જીવનને માણુનાર અને જીવનના અનક અગકાટમાં આનંદ લેનાર અને પ લોકમાં શું થશે તેની કળી પડના વિના આ લોખ્ખા વિચરનાર માનસિક પૃથક્કણુની બાવામાં પડું તો અતર્મુખ જ્ઞને બહિર્મુખ જેવા જે વ્યક્તિઓની એ ભેડી હતી અને હતા બન્નેને સાવનારા સામાન્ય બર્ધના પણ હતા મનમમતા સામાન્ય વિષયો પણ હતા — દેશી બને મેકળીબ વરક જે ચાચા, અને પાલગના વર્ષોમાં જ્યારે તેમના ગજમાજ નુદા પડ્યા ત્યારે પણ બને વચ્ચે નાટ મેચી ટપી રહી

સોલર પેર નામના અમેજ સાફરે પોતાના એક પુસ્તકના આડી નિલ્લ પ્રકૃતિની વ્યભિચોનુ એવી રીતે જાને છે તેનુ વર્ણન કર્યું છે — સાધુ અને શોખીન નિલ્લ નિલ્લ બિદુએથી નીકળી નિલ્લ નિલ્લ માગ લઈ એક ધાર્મિક વૃત્તિસાગે અને બીજે ધર્મશૂન્ય વૃત્તિસાગે દોવા દેતા ધારીવાર તેઓ કેવળ વ્યવહારરત માણસને નમજ રાતે છે તેના ના જાને એકબી રીતે વતારે સમજ રાતે છે અને ટેનીક વાર એક મીઠાને ખાગે છે — એનુ કારણ એ છે કે, જાનેની દૃષ્ટિ મધુર ન હોવા સૂઈમ અને વિવારપણુ દોષ છે

કનકતાની મદાસમાથી રાજમા / મા ગારીયુ । સર યાય છે અને વચાગાને ઘોડો મમય જ્યારે માધીછએ જવમ ખમી જઈ દેશમધુ હાલ અને ના । પિતાના નેતૃત્વ નીને વાનરી ' સ્વરાજ પાર્ગ'ને રાજામિ રોડવા મીધી તે સમય ખાન મ્દીએ તો આ / મુધી એ યુ । વાલુ છે મદામતાનુ સ્વરૂપ જ જાવાઈ મધુ વિવારતી રોશાન અને કાપડ અત્ય યુ અને કેવળ ખાની જ જોવાના આવની પ્રતિનિધિઓ હવે મધ્યમવર્ગના નીવવા જામમાથી આવવા લાગ્યા અને મદાસમાવાદીનુ વિશિષ્ટ નામ તેમણે મેજમુ મદાસમામા જાના ધીમેધીમે દિદુસ્તાની અને ધારીવાર તો જે પ્રાતમા મદામમા જરાતી તે પ્રાતની જાયા મેતાવા લા રી, મ લા ધાગુ પ્રતિનિધિઓ અમેજ જાધુના નદિ, અને ખૂંચી કાર્યમા પ દેશી જાના વાપગવા સામે આપુમમે વધનેા જતો હનેા અને મદામતાની એકમા નડુ રાન, નવો ઉત્તાદ અને નવી ધારા કેખાવા લાગ્યા

કનકતાની મદાસમા પૂરી થયા પડી માધીછ અમૃતજારર પરિગના સપાલક શ્રી મેનીવાવ યોષ જોએ મ લખયાનીએ પડેવા દેતા તેમને મજવા યા નુ તેમની માથે યો હનેા મેનીવાવુએ માધીછ અને તેમની દિવચાવને આશીર્વા આપ્યા, અને પોતાને વિષે જોઆ દુ તો હવે પ રોડમા જડ હુ એ વાક ગમે ત્યા હોય મને એવી ખાતરી છે કે દુ જોવા લોમા જડ હું કે જ્યા મિશિસ સામ્રાજ્યનુ નામ નિશાન નથી મિશિસ સામ્રાજ્યની જામમાથી આખરે એઓ છટયા ।

મદાસમાની મદાસમામાથી પાલ ફરતા દુ માધીછની સાથે સાનિનિષેતનમ સ્વીન્દ્રનાથ ટોર અને તેમના અતિસય મેમાજ મેગમ્માઈ જમ્માલની મુનાકાને મનેા અમે ત્યા ઘોડાક દિવસ રવા અને મને યા છે કે આથી એન્ડ્રુએ મને તે રેજા કેટવી યોપણીએ આપી જે મને અતિસય મી અને જેની મારા ઉપર ખડુ અસર થઈ એ પુસ્તકે આત્રિકાનુ મિશિસ સામ્રાજ્ય એન્ડ્રુ જાચિલ મુકસાન વર્ણવનાગ દેતા આમાના એક — મેરેવના બ્લેમ એ સ જડન — ની નાગ સ્પર ડી મે હાપ પડી

આ અરમામા અથવા તો ઘે । વખત પડી ન અફ અ ફુકે દિદુસ્તાનને માટે ટાંચેન્ડન્સ (પૂર્ણસ્વરાજ્ય)ની હિમાયત કરનારો એ જ લખ લખ્યો એવુ નામ પુ ધાનુ હુ કે આ હડ પૂર્ણસ્વરાજ્ય — આ જે જ જોઈએ નાફેસર સી રીના દિદુસ્તાન વિષેના લેખોને આધારે રવાયેત આ એક ઉત્કૃષ્ટ નિબંધ હનેા અને એ પૂર્ણસ્વરાજ્યને

માટે એ લાજવાળું કેસ રહી જાય છે. એટલે જ નહિ પણ અમારા હૃદયની ચૂંટણી લાજ પામે આદર્શ હતો અમારા અંતરની ઊંડી ધવસો અને અમારા અગ્રપદ અભિનાયો એમની સરળ અને સાચા દિવસાથી વીકળની વાણીમાં અગ્ર રૂપ લેતા લાગતા હતા એમણે લખ્યું હતું તેમાં કશી આર્થિક ભૂમિતિ નહોતી કે સમાજવાદ નહોતો એમાં તો હતો શુદ્ધ અને સરળ રાષ્ટ્રવાદ — હિંદુસ્તાનની અવમાનની લાગણી અને એમાંથી મુક્ત થવાની તેમજ અમારી માતૃ અધિપતિ દ્વર કરાવેલી આકરી ધાનાવેલી એમાં દેખાતી હતી સી એક એનું જ એવા એ પરદેશી અને હિંદુસ્તાનની ઉપર રાજ ચલાવનારી મેમના માથુસ આપણા ઊંડા અંતરની એ ધાનાવેલી પ્રેમ કરી શકે એ આશ્ચર્યજનક હતું સીનીએ ધણી વરસ ઉપર લખ્યું હતું તેમ અસહકાર એને ખીજી માર્ગ નહિ પણ પરદેશીને રાજ્ય ચલાવનારો મદદ કરવી એ સરમજરેનું છે એ બાવના અને આના ઉપર એનું આ પ્રમાણે લખ્યું હતું બધા કરે તેમાંથી એક જ ઉપાય હતો તે એ કે ભારતના અંતરમાંથી વીર ખળભળાવે ઉત્પન્ન કરવો આવા ખળભળાવે માટે સુરંગો શોધો તો ભારતના આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ એ લેખ બહો મારું છટકાટો કે હાલ જેવા બાળ સાધનોથી ન થઈ શકે એ અંતરમાંથી પ્રમાણે જોઈએ જા કારણે ત્યારે ખરેખર આવા અંતરના જિહ્વામાંથી મેળી સુરંગ ફૂટી ત્યારે એક અસહ્ય જોખમાંથી મન અને આત્મા મુક્ત થતો હોય અને જે અતીવ ગાનદ થાય તેવો આનંદ મને થયો આ સુરંગ એણે ખીજી માર્ગ નહિ પણ ભારતના હૃદયમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ફૂટેલો મન — આશ્રય ધાઓ! ગુનામ મટે! ભારતના હૃદયે આનો તત્તજવાળ આપો જે એક ભારતના બંધને ફરજી અને સ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ ખુલ્લો થયો.

આ પછીના પણ મહિનામાં આખા દેશમાં અમહકારની જરૂરી મહત્તી મઈ નવી ધારાસભાઓની ચૂંટણીને બહિષ્કાર કરવાની હાકલને બહુ સુરે જવાબ મળ્યો. ધારાસભામાં કોઈ પણ જણને જતા અટકાવવાનું તો બની શકે એમ ન હતું એટલે એવી રીતે હાકલ કરીને ધારાસભા ખાલી રાખવાપણું ન હતું એવા જોડલા માણસો પણ મત આપીને કોઈ પણ જણને ચૂંટી શકે અને તેમ ન થાય તો પણ એ જણ ઊભો થાય અને તેની સામે કોઈ ન ઊભો થાય તો તે ચૂંટાયેલો જાહેર થાય પણ મત આપનારાઓના મોઢા લાગે મત ન આપ્યા અને દેરો પોકારી પોતાની જાહેર કરેલી ઇચ્છાને માન આપનારા કોઈ પણ જણ ઉમેદવાર વરીફ લેવા ન થયા મત નોંધાવાને દિવસે સર લેલન્ટાઈન શિરોચ અલાહાબાદમાં હતો તે મત નોંધવાને માટે ઊભા કરેલા દરેક માટેના ઉપર જઈ આવે એ અને બહિષ્કારની સફળતાથી તે

* 'લાજવાળું' એટલે એના જવાબ આપી ન શકાય એવા જોખવાળા એટલે જવાબ દારીના લાન વગરનો બેકાચ એટલે કાચવાળી વિરુદ્ધ બેકાચ એટલે કાચેસર 'લા', એ વા. જે ઉપયોગેના આમ ઉર્દૂમાં બહુ ઉર્દૂથી ઉપયોગ થાય છે, અને આપણે એ ઉપયોગ અનુકરણ કરવા જોઈએ છે.

આશ્ચર્યચકિત થયો. અલ્લાહાબાદથી ૧૫ માઈલ દૂર એક મામનના માડેલો હતો ત્યાં તો એક પાપુ મત નોવાનો ન હતો. આ પોતાના અનુભવોનું વર્ણન એણે હિંદુસ્તાન વિધેના પોતાના મેક પુસ્તકમાં આપ્યું છે.

શ્રી ચિત્તરજન દામ અને બીજાઓએ નીકળ્યાની બેઠક વખતે આ બહિષ્કારની કચિનતા વિશે સમજાવતી હતી. પણ તેમણે મહાસત્તાના નિર્ણયને મન આપ્યું નહોતો. પત્ની ગઈ એને મતભેદનું એ માણસે લેવા મ્યુ અને મહાસભાની ૧૯૨૮નાં મિમેબરમાં મળેલી નામપુરની નામાન્ય મેઠા વખતે જૂના અને નવા સૌ મહાસભા નેતાઓ અસહ્યાર વિષે એકત્ર થયા અચાર નુધી જે સફળતા મળી હતી તેથી જ અનેક સંકા કરના. અને દીના માણુ પોને અમદામ ની રોચના વિષે ખાતરી થઈ ગઈ હતી.

પણ કેવળાક જૂના નેતાઓ સ્વસ્તાની મહાસભા પછી ખી પંચા આમા એક રોષપ્રિય અને પ્રસિદ્ધ બ્યક્તિ મહામદમની ઝીંડા હતા સરેજિની નાથુએ એને હિંદુમુસ્લિમ એકતાના એવળી હા હતા અને મુસ્લિમ લીને મહાસભાની નજીક લાવવામાં એમને બૂનકાગમાં હીંડા બા. બજારે હતો. પણ મહાસભામાં થયેના નવા ફેરફારો — અમદામ અને મહાસભાને વધારે રોષપ્રિય અને આમવર્ગની પ્રતિનિધિ બનાવનાર નવ બધાણુ — એમને બિલકુલ પસંદ ન હતા એમનો મતમેક નાજીય હતો. પણ સારીર મતભેદથી જ એ મહાસભામાંથી નીકળ્યા એમ ન હજી કાશુ મહાસભામાં હજી ધણા લોકો જેવા હતા જેઓ રાજપ્રકલ્પમાં એમના જેટલા પાપુ આજી વડેવા ન હતા પણ નવી મહાસભામાં રહેતુ એએમના સ્વભાવને / તુએ એમ ન હજી હિંદુસ્તાનીમાં બાણુ કસવાની માગતી કરનારા ખાદીધારી રોજામાં એમને અતુ અવ લાગતુ એમને બિલકુલો નહોતુ એમને રોજાઓને ચડેની એક પ્રકારની વાઈ લાગતી એમની અને હિંદી આમવર્ગની વચ્ચે એટલે એટલે હતો કે એટલા લગનની હમારોવાગા આફલાન મદોલ્યાઓ અને કાવના જૂંપા. વાગા હિંદના મામ. વચ્ચે હતો એક વાર ખાનગી વાતમાં એમણે મહેતુ કે મહા નનામાં સેવગ મેટ્રિક થયેવાઓને જ તેવા જોઈએ આ મુથના એમણે નભીરપત્રે કરી હતી કે કેમ તે નુ બાળુને નથી પણ એ એમના સામાન્ય દરિજાને અનુ પ હતી આમ એ મહાસભામાંથી ખમી ગયા અને હિંદી રાજપ્રકલ્પમાં એકવા એકાઈ જેવા થઈ ગયા અને પછવા વર્ષોમાં તો ખની વાતએ છે કે હિંદુમુસ્લિમ એમથના એ જૂના એમની કટર કોમવાળી મુમરમાન પ્રતિવિરોધીઓની સારે બળી ગયા.

મયમમાં પીં નેતરોને તો જાણે મહાસભાની સાથે કરી લેવરેવા જ ન હતી તેઓ મહાસભાથી દૂર રહ્યા એમનું જ નહિ પણ સરકારની સાથે બની ગયા નવા નુધારા પ્રમાણેના રાજ્યપત્રમાં પ્રમાણે બન્યા અને મોગ અમલદારો બન્યા અને અમદામ અને મહાસભાની સાથે લલ્લામાં સમરને મદદ પી તેમને તો જે જોઈતુ હજી તે બધું લાભ. મળી નહીં હજી થો. સુવાત તો આપસમાં આળ્યા જ હતા એટલે એમને હજી સ્વગવગ મ્થવાની જરૂર જ ન હતી. હમ ત્યાં લ તથી

ખગનળી રહ્યો હતો અને વધારે ને વધારે ક્રાંતિકારી થતો જતો હતો ત્યારે આ મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ ઉઘાડી રીતે ક્રાંતિના વિરોધીઓ, મરકારનું એક અંગ, બનતા જતા હતા. લોખની સાથે તેમનો સંબંધ સાવ ટૂંકી ગયો હતો, અને તેમને લોખના પ્રશ્નો મરકારી રીતે જોવાની ટેવ પડી એ ટેવ આજ સુધી ત્યાહુ જ રહી છે તેમનો પક્ષ ખગી રીતે પક્ષ જ ન રહ્યો તેઓ તો માત્ર થોડા મોટા સંદેશોમાં કોઈના પણ પ્રતિનિધિ નહિ એવા નેતાઓ રહ્યા શ્રી શ્રીનિવાસ સાસ્ત્રી સામ્રાજ્યના એલની બન્યા, બ્રિટિશ સરકારની માંગણીથી તેઓ અનેક બ્રિટિશ રસાહતોની તેમજ અમેરિકાની મુલાકાતે ગયા અને ત્યાં મહાસભાની અને પોતાના દેશબંધુઓની મરકારની મામે તેઓ જે હાલ બચાવી રહ્યા હતા તે મારે સંખત પીકા કરી

અને છતાં આ મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ નિશ્ચિત હતા એમ તો ન જ રહી શકાય પોતાના લોકોમાંથી સાત અલગ પડી જતું અને ન્યા કરી વિરોધ ન દેખાતો હોય તે મળાતો હોય ત્યાં વિરોધ જોવો અને સામગ્રીને એ કાઈ આનંદની વાત તો નથી જ લોકોની પ્રચંડ બેચેનિ થઈ રહી હોય ત્યાં જાણીતા વિરોધીઓને લોકો રોના જ સાહન કરે — જો કે ગાંધીજીની વારંવાર નીકળતી ચેતનશીલે લીધે અસહકાર તેના વિરોધીઓને મારો ખીજ સંજોગોમાં થયો હોય તેના કરતાં વધારે સીમ્પ અને સાહન શીવ રહ્યો હતો આમ છતાં પણ પાતાવરણ જ એવું બન્યું હવે કે જેથી હાલના વિરોધીઓ યુગમાં જતા અને હાલને ટેકા આપનારાઓ નવજીવન નવચેતન અને નવશક્તિથી ઊભરાતા પ્રચંડ લોકજનશક્તિ અને સાચી ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓની સહા આવી એવડી અસર થાય જ છે આમલર્ગને અથવા આમલર્ગની સાથે જોના રહેનારાઓને એથી ઉત્તેજન મળે છે તેમનું બ્યક્તિત્વ બહાર આવે છે અને વિરોધી ઓનો વિકાસ ક્યાઈ બંધ છે અને તેઓ યુગળાય છે

આ કારણે કેટલાક લોકો અસહકાર વિષે કૃત્રિમ કરતા કે તેમાં અસહિષ્ણુતા છે અને તે વિરુદ્ધ મત દાખી દઈ મત અને નર્મની એક પ્રકારની જડ એકતા ઉત્પન્ન કરના માટે છે આ દરિયાદમાં સય તેમ હવે પણ સત્ય એ હકીકતમાં રહેતું હવે કે અસહકાર એ એક આમલર્ગની પ્રવૃત્તિ હતી અને એના નેતા એ-એવા પ્રભાવશાળી બ્યક્તિ હતા કે જેમના તરફ હિંદુસ્તાનના લાખો લોકો બ્યક્તિથી જબરાવા એથી વધારે સાર્થ સત્ય આમલર્ગની ઉપર થયેલી તેની અસરમાં જોડાયા આવતું હવે આ લગતને પરિણામે આમલર્ગ મુક્તિનું એક અપૂર્વ જ્ઞાન અનુભવ્યું એક જબરદસ્ત બોને જનાર્દને ફરી દીધો હોય એક જ્ઞાન અનુભવું જે લાયથી તેઓ આજ સુધી ક્યાઈ લા હતા તે બંધ ક્યાંયે ઊડી ગયો તેઓ ટટાર થયા અને માથું ઊંચું રાખી ચાલવા લાગ્યા ફરના બન્નેદોમાં પણ લાખે મહાસભા અને રવરાજ્યની (નાગપુર મહાસભાએ રવરાજ્યનું ધેર કરાવ્યું હતું) અને પત્તબની ઘટનાઓની અને ખિલાફતની વાતો કરવા લાગ્યા પણ ઘણાખરા આમલર્ગોમાં ખિલાફતનો અર્થ લોકો વિચિત્ર રીતે ઉર્ફે રાખ્યો ખિલાફ નો અર્થ વિરુદ્ધ એટલે લોકો સમજ્યા ખિલાફ

એને સરકા ની વિરુદ્ધની દિનચાલ । તેઓ પોતાની આર્થિક ફરિયાદોની ચર્ચા તો અવશ્ય કરતા જ અસંખ્ય સભાઓ અને પરિષદોથી તેમને પુરુષ રાજકીય શિનષ્ણ મળી રહ્યું હતું

મહાત્માના કાર્યક્રમમાં માનનારા અને તેને આર્થિક માર્ગ દ્વારા ૧૯૨૧ના વર્ષ દરમિયાન જે પ્રકારના નશાથી ચક્રવ્યૂર રહેતા અમારામાં એક પ્રકારનો અજબ ત વરાટ, આગાવા અને ઉત્પત્તિકર ઉત્સાહ જનતાતો મેઈ કાર્યને માટે બેખ લીધેના પુરુષોના આનંદ અને અનુભવતા મારા કે સુમયથી અને કી ન મૂકાતા, અમારો માર્ગ અમારી આગળ પુર્યો દેખાતો અને મેઈના ઉત્સાહથી ઉત્તેજન મેળવતા તો મેઈને ઉત્તેજન આપતા અને બેરોકટોક કૃત્ય કરી રહ્યા હતા કદી ન કરેતા એવો સખત પરિશ્રમ અમે કરતા મનુષ્ય અમે જાણતા હતા કે સરકારની સાથે અયગમલ્યુ તુલ્ય જ આવવાની છે અને જામને પકડી લેવામાં આવે તે પહેલા અમારે લેટડ થઈ શકે એવું કરી બતાવવું હતું

આ બધા ઉપરાંત અમે એક પ્રકારની મુશ્કિલ બાબ અનુભવતા અને એને વિષે અભિમાન અનુભવતા દબાઈ મથેલા હોવાની અને હવાશાવાની બંની લાગતી સાવ નહ થઈ હતી માથાની ચુગાનમાં ન આવવાને માટે એકબીજાના કાન કરડીને અથવા તો ગોળગોળ બાધા મોનીને સતોપ માનવાપરુ રહ્યું નહોતું જે હૃદયમાં આગ્રહ્ય તે બોલતા અને હોઝા તેનો પોકાર કરતા પાંખામની અમને રી પડી હતી? જોવ જોવ તો અમારે જોઈતી હતી જે જગ્યાથી તો અમારી લડતને મદદ મળશે એમ અમે માનતા હતા અમારી આસપાસ જે અમખ્ય જનુઓ અને ગુસ્સેદાર ભક્ષા કરતા અને પાછળ પાછળ ફરતા તે બિચારા સાવ દયાપાત્ર બની ગયા હતા મગ્ધ કે અમારે વિષે કશું ખૂત તેમને જાણવાપરુ જે જોવાપરુ રહ્યું ન હતું અમારી બાજુ તો સારું છુ રી રમાઈ રહી હતી

જેતજેતામાં હિંદુસ્તાનની ચુસ્ત બહી નાખનારું અને દેશનું જ્વાલંત દિન પ્રતિનિ નિશ્ઠ લાવનારું સફળ રાજકીય માર્ગ અમે કરી રહ્યા હોએ એવો સતોડ તો અમને હતો જ પણ અમારું દેશ અને અમારા સાધનો અમારા વિરોધીઓના ક્રમ્મા વધારે શુદ્ધ અને ટકુટ જેવી ખુમારી અને મનમાં ગમતા અમારા નેતા વિષ અને લગ્નથી તેમજે ધડેલી અપૂર્વ ગીત વિષે જમે અગ્નિનાભ લેવા અને જેવી ગીત વાપરવાથી જ જમે જાહેરે જાહેરે સાધુ બની ગયા હોઈએ જેમ ધર્મચાર માનતા મગાનિમાં અને અન એ અસાતિના ઉત્પાંક હતા હતા પણ તેમાં એક પ્રધાની અતરની ગાતિ અનુભવતા

અમારો પારો ચડતો જતો હતો તેમ સરકારનો જિત્તો જતો હતો સરકારને શુ બની રહ્યું છે તેની ખજ નહોતી પડતી હિંદુસ્તાનમાં તેના હમેરાના અનુભવની બંની દુનિયાની હમારત જાહેરે પડુ પડુ થઈ રહી હતી ન્યા જોઈએ ત્યા અન્યાય અપમાનનો મુકામો કરવાનો જુસ્સો નજરે પડતો આત્મવિશ્વાસ અને નિર્ભયતા નજરે પડતા હતા અને ઈજતના લે મોગ સ્તબ ઉપર હિંદુમાં પ્રિશારા / નલી

રહ્યું છે તે સ્તાંભ હુચમચી રહેલો દેખાતો હતો. દનનનીતિ ન્યાં સુધી નાના ખાચા ઉપર હતી ત્યાં સુધી તો લડતને બળ જ મળતું હતું હતું, અને મોટા કુરંધરોને પકડતાં સરકાર બહુ અચકાતી હતી. રખેને કાંઈ બચાનક પશિભૂગ આવે તો! હિંદી સિપાઈઓ વફાદાર રહેશે ખરા કે? પોલીસ બંધા દુકમનો અમલ કરશે કે? સને ૧૯૧૧ના ડિસેમ્બરમાં વાઈસરોય લોર્ડ રિડિંગે કહ્યું હતું તેમ, સરકાર “ચૂંચાઈ હતી અને મૂંઝાઈ હતી”

સને ૧૯૨૧ ના ઉનાળામાં સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે એના ગિલ્લા અમલદારોને એક મળનો સરસ્વુદર (પરિમત) શુભ રીતે પહોંચાડ્યો હતો. આ સરસ્વુદર પાછળથી એક છાપામાં પ્રગટ થયો હતો. આમાં બહાવવામાં આવ્યું હતું કે એ દુઃખદ વાત છે કે હંમેશાં પ્રથમ પગલું રાત્રે લે છે (રાત્રે એટલે મહારાજા); આ પછી એ સરસ્વુદરમાં પ્રથમ પગલું સરકાર પસંદ કેવી રીતે લેતું તેને માટે વિવિધ સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી. આ સૂચનામાં ‘અમન’ સભા નામની પૈલી હાસ્યજનક સંસ્થાઓ બનાવવાની સૂચના એ એક હતી એમ મનાતું હતું કે ભસહકારનો મુકાબલો કરવાની આ ખાસ રીત એ મંથનમાંથી પ્રધાનોની સૂચનાથી સ્વીકારવામાં આવી હતી.

અનેક ઈંગ્લિશ અમલદારો હિંમત હારવા લાગ્યા હતા, તેમના ઉપર બારે બોમ્બે આવી પડ્યો હતો. દિનપ્રતિદિન વધતા જતા વિરોધ અને સરકારની સત્તાની અવગણનાનું વિરાળ વાળ સરકારી હિંદુસ્તાનને ભાગે ઠાંધી કેતું હતું અને તેમ છતાં તેની સાંત કાર્યપ્રણાલીને લીધે તેને બળજબરીથી દાબી દેવાને માટે એક બારી, બહાનું કે સંધિ મળી રાકતી નહોતી સામાન્ય અંગ્રેજ અહિંસાની પ્રામાણિકતામાં માનતો ન હતો; તેને એ બધું પાખંડ લાગતું, તે એમ માનતો કે એ કહેવાતી અહિંસાની પાછળ કોઈ એક જ બળસ્ત કાવતરું રહેતું છે કે જે કોઈ ક્રિસ્ટિયન ખુનામરથી સાથે ફાટી નીકળ્યા વગર નહિ રહે પૂર્વ એ મહા વિચિત્ર પ્રદેશ છે, અને તેની બળરોમાં અને સાંકડી મક્કીઓમાં હંમેશાં શુભ કાવતરાં રચાતાં રહે છે એવી સામાન્ય માન્યતામાં બાળપણથી જ ડહરેલો અંગ્રેજ આ ગઢતાના ધામો મનાતા પ્રદેશોને વિષે કશું પ્રામાણિક કદખી રાક્ષી જ નથી પૂર્વના બિચારા સીધા, સાદા, કરીયે ચૂકતા વિનાના મનુષ્યને સમજવાનો એ કદી પ્રયત્ન કરતો નથી તેનાથી તે હોદ ગાઢ દુર રહે છે, તેને વિષેના વિચારો તે જાસૂસો અને શુભમંડળો વિષેની વાતોઓમાથી મેળવે છે, અને પછી પોતાના કલ્પનાના થોડાની લગામ છોડી મૂકે છે આ જ કારણે પંજબમાં ૧૯૧૯ના એપ્રિલના આરંભમાં અમલદારો અને અંગ્રેજ લોકો એક અચાનક ભયથી અકળાઈ ગયા હતા ન્યાં ત્યાં બ્રેબમ, ભયાનક ખુનામરથીઓથી ભરેલો એક સર્વવ્યાપી બળરો, જોઈ રહ્યા હતા અને આને પરિણામે કોઈ પણ ઉપાયે આત્મરક્ષા કરવાના અપોચાપ રાજેલા વિચારસંસ્થ પ્રચલતી તેમણે એક ભયાનકતાનું વાતાવરણ પેદા કરી લીધું હતું અમુતસરના જલિયાવાલા બાગ અને પેટે ચાલવાની ગલી એ આ ભયાનકતાની નમૂનામાત્ર હતા

૧૯૨૧ નું વર્ષ એ ભારે રસકસીનું વર્ષ હતું અમલદારોને પજવવારી, અકળાવવારી અને નાહિંમત કરવારી અનેક ઘટનાઓ બનતી હતી જે બનતું હતું એ બધું ખરાબ

તો હતું /, પણ વ્યવસ્થા એથી વધારે બચાવક નહોતી થતી નિર્દેશ કલ્પનાનો એ નમૂનો મને યાદ આવે છે મારી બહેન સ્વરૂપના લક્ષ્મી તિથિ, પંચાંગ લેઈને 'રોજ મુદ્દત' તપાસીને દરમી મે તાજવામાં આવી હતી ૥૫૧૭ અને અતીતાર્થઓ અને મીઠા અનેક નડાસત્તાનાંઓને બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને તેમની અનુકૂળતાની ખાતર એ જ આ માગા અગ્રાહાણામાં મહામગાના માર્ગવાદક નહોતા સંચોની મેકક તાજી હતી રચાનિક મહાસત્તાવાંઓને બહારના પ્રસિદ્ધ નેતાઓની દ્વારગીને તાન લેવો હતો એટલે તેમણે આસપાસના ગ્રામગ્રામોમાંથી હમસાલધ મેડૂતો આવરી એવી અગાથી વિચારની પાંચ મોટા પાયા ઉપર ટોકડી હતી આ બેકડો અને પરિધોને લીધે અન્ય હામાં મા તાજી પેટેંધમાન અને અગત્યના મરો હોતો કેવાં ટોકડાના મન ઉપર આની અન્ય અસર થઈ હતી એ વિચાર માત્ર એક બેરિંગર મિત્રે મને ખબર પાડી કે ધના અંગે લોથે અચત બરમીન યના છે અને ગદેરમાં કઈક તારે નનાત્તની થશે એમ ધારી મેં છે તેઓ પોતાના દિ હી નોકડોના પાસુ વિશ્વાસ ન રાખતા અને ગવામાં રિવોલ્વરો લઈને ક ત્યા હતા એવી વાત પાસુ એક કાનેથી બીજે કાને મળવાની કે જરૂર પડે તો અલ્લાહાણામાં વસતા તમામ અંગેઓને રક્ષા આપવાને મારે અલ્લાહાણાનો કિલ્લો તૈયાર તાજવામાં આવ્યો છે ત્યારે અહિંસાના આચાર્ય સ્વયં પ્રયાગના શાલ અને નિદ્રાવગ નારમાં આવના હતા ત્યારે બળવો થવાની વડી શા મટે તાજવામાં આવી હતો ? એ વિરે મારી મનિ સાવ મૂર્છાઈ ગઈ હતી પણ ખુનામો સીરો હતો ! દિ હુ પચા । પ્રમાણે મારી બહેનના લક્ષ્મી તિથિ ૧૦મી મેએ આવતી હતી અકસ્માત એ બન્યો કે એ જ દિવસે એટલે ૧૦મી મેએ ૧૯૫૭માં મેરામાં બળવો તાજી નીકળ્યો હતો આ ટોકડોને એવો બધ રેસી ગયો હતો કે બગવાના એ વિચારની કજવળી તો અમે નહિ કરવાના હોઈએ ।

૧૯૨૧માં બિવાહતની દિવસાનને મહત્ત્વ મળવાને લીધે અનેક મોલવીઓ અને મુસલમાન ધાર્મિક નેતાઓએ શરૂગય લ તમા આગળ પડેલા બાગ લીધો તેમણે લ તને ચોખ્ખો ધાર્મિક ર । આપો અને તેને લીધે આમ મુસલમાન વર્ગ ઉપર મારી પેટે અસર થઈ કઈ ખાસ ધાર્મિક વૃત્તિના નહિ એવા અનેક પાઠ્યાલય રીને રહેનારા મુસલમાનો દાગી તાજતા થઈ ગયા અને લ્હા વિચારના મુસલમાનોની રહેડી કડગીને અનુસરવા લાગ્યા મોલવીઓની અસર અને ઇસ્લામ નવા વિચારોને લીધે અને દેશ વધારે પાઠ્યાલય થતા જતા હોવાને લીધે આ / નુધીમાં ઓડી થતી જતી હતી, ખસુ ત પાછી વલવા થાડી અને મુસલમાન આમલિમાં તેમનો પ્રતાવ પ વા લગ્યા અતીતાર્થઓ પોતે ધાર્મિક વૃત્તિના હતા એટલે તેમણે આ પરિસ્થાન લાવવાના નફા રી અને ગાંધીએ ખસુ મોલવી અને મેવાનામોને અતિમર માન આપીને મદદ કરી

ખરેખર ગાંધીજી તો લ તની ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાજુ ઉપર હમેશા નાર નૂના જ જતા હતા એમનો પોતાનો ધર્મ દિમદ્દ ન હતો ખસુ જીવનના ઉપર

તેમની દૃષ્ટિ અષ્ટ રીતે ધાર્મિક હતી, એટલે આખી હાલ ઉપર એનું પ્રબળ પરિણામ થયું અને આમલર્મ તે એને એક ધાર્મિક પુનરુદ્ધારની સિલસિલા જ સમજતો મહામહાના ધણીખરા કાર્યકર્તાઓ સ્વાભાવિક રીતે પોતાના નેતાની નકલ કરવાનો અને તેમની ભાષા સુધાં ઉપનિવવાનો પ્રયત્ન કરતા, અને આમ છતાં મહારાજાની કાર્યવાહક મંમિતિમાંના ગાંધીજીના અમરવગ સ્વર્ગીઓ — મારા પિતા, દેશાળંધુ દાસ, સાલા સાજીવનરાય અને બીજા, આમાન્ય અર્થમાં ધાર્મિક મનુષ્યો તો નહોતા જ, અને તેઓ રાજકીય પ્રશ્નોને રાજકીય કક્ષામાં જ રાખીને વિચાર કરતા. તેમના તલ્લેર બાપજીનોમાં તેઓ ધર્મનું નામ પણ ન લેતા, પણ તેમના વચનના કરતાં તેમણે જે ત્યાગ કર્યો હતો તેની જ ભારે અમર થતી. જગત જેની બહુ કિંમત કરે છે એવું ધણું જાણીને તેમણે શાકાહાર મદલ કરી હતીને ? આ ત્યાગને જ તેઓ એક ધર્મનું ચિહ્ન માનતા એટલે આખી હાલને ધાર્મિક પુનરુદ્ધારનું સ્વરૂપ મળવામાં મદદ થઈ

રાજકીયમાં આ ધાર્મિક તત્ત્વો વધવાથી અને કદી કદી મૂંઝવણ થતી મુસલમાનો અને હિંદુઓ બંને તરફથી આ ધાર્મિક વળણ મળી રહ્યું હતું અને જે જગત પસંદ ન પડતું શ્રેણીઓ, શ્રેણીઓ અને સ્વામીઓ પોતાના તલ્લેર બાપજીમાં જે જોડતા તેમાંનું ધણું અને અવિશય દુઃખ થઈ પડતું. ઇતિહાસ, મહાજીવિદ્યા અને અર્થ-શાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન અને સાથ જોડે લાગતું, અને દરેક વસ્તુને તેઓ ધાર્મિક રૂપ આપતા તેને લીધે તેઓ સ્વયં વિચાર કરી શકતા ન હતા એમ અને લાગતું. અરે કદાચ વાર ગાંધીજીનાં પોતાનાં વાક્યો પણ અને ખૂંચતાં — દાખલા તરીકે તેઓ વારંવાર અમરાજ અથવા સતયુગ આવવાની વાતો કરતા તે અને ન ગમતું, પણ જે રોકવાની મારી રાક્ષિ ન હતી, અને હું મારા મનને સમજાવી લેતો કે ગાંધીજી એ મુખ્ય એટલા માટે વાપરતા કે આમલર્મને એ પરિચિત હતા અને તેઓ એ શબ્દનો ભાવાર્થ સમજતા. લોકાના હૃદયને પહોંચવાની એમની પાસે અજબ કળા છે.

પણ આ વસ્તુઓ વિષે હું બહુ તથામા નહિ પડતો. મારું કામ અને હાલને આગળ ધપાવવાની મારી ઇચ્છાથી હું એટલો બદલો હતો કે આવી અને તે કાળે તુચ્છ લાગતી વાતોની હું કરી ફરકાર ન કરતો. દેશબાપી હાલમાં અનેક જાતના અને ખાતતા લોકો હોવાના જ, અને જ્યાં સુધી અમારી મુખ્ય દિશા સાચી હતી ત્યાં સુધી ક્યાંક ક્યાંક વમળો અને ખાડાખાજોશિયા આવે તેની મને પરવા ન હતી. ગાંધીજીને પોતાને સમજવા બહુ સહેલા ન હતા, ધણી વાર તેમની જાણ સામાન્ય આધુનિક માણસને સમજાવી લગભગ અસક્ય હતી, પણ અમે માનતા કે તેઓ એક મહાન અને અપ્રતિમ પુરુષ છે અને તેજસ્વી નેતા છે એટલું જાણવા પડતું તો અમે તેમને જાણખતા જ હતા, અને તેમને વિષે વિશ્વાસ હોવાને લીધે અમે તેમને તે કાળ માટે તો કોરે પાને સહી કરી દીધી હતી. ધણી વાર અમે માહોમાહો એમની ધૂનો અને વિચિત્રતાઓની ચર્ચા કરતા, અને અર્થ વિન્યાસ કહેતા કે, સ્વરાજ્ય આવે ત્યારે એ બધું આપણે નહિ આપવા ઈચ્છે

પર અમારા માતા ધર્મા રાજકીય અને બીજા બાબતોમાં એમની એવી બધી અસર થશે હતા કે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ તેમની અસરથી સાત અસ્પૃશ્યતા ન જ નથી તેમનો સીરો પ્રભાવ ન પડે પણ ધર્મી વાર આકર્ષક રીતે સાચી પેઢે પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નહિ. ધર્મના બધા પિલો અને ગમના નહિ અને ખામ કરીને કહેવાતા ધાર્મિક માણસો મોટેથી શ્રદ્ધાનો દુરુપયોગ કરે એ મૂંઝવેનું મુદ્દા ન જમવું હતા પણ મારું મન વધુ તરફ ધીમે ધીમે ઘણું જલદી ૧૯૦૧ની સાલમાં મારું મન ધર્મ તરફ જોડાયું વજુ તેટલું મારા બાળપણના દિવસો પછી એક વખત વાર વજુ ન હતું આમ જાણી જાણી નિકળી તે ન જ પડેલો.

મને ખાસ પ્રિય હતી એ તો અમારી વાતની અને સત્યાગ્રહની નૈતિક બાબત. અહિં સાના નિદાતા વિષે મને સંપૂર્ણ નિગૂળ હતી અને નતમજને મારો મે તે સ્વીકાર્યો હતો એમ તો ન કહેવાય પણ તેના તરફ પૂર્વવારે મે વધારે આકર્ષાતો જતો હતો અને તે ધીમે ધીમે એમ માનતો થયો કે હિંદુસ્તાનની વળમાળ રિયલિટી અને હિંદુસ્તાનની સમૃદ્ધિ અને પરંપરાની પ્રથા જેવા અનિવાર્ય સારો માર્ગ જ અમારે મારો યોગ્ય હતો. રાજકીયને મર્યાદિત ધાર્મિક અર્થમાં નહિ પણ વિશાળ અર્થમાં આશ્વાતિમિત્તિ વાનો વિચાર મને મુંઝવે લાગ્યો હતો. મેં મને મારો જિજ્ઞાસા સાધન પણ જોઈએ જ એ શુદ્ધ નીતિના સિદ્ધાંત હતો એવી જ નહિ પણ શુદ્ધ વ્યવહાર પણ હતો. મગલ કે સાબનો શુદ્ધ ન હોય તો પાણી વાગે એવું નથી થવું અને નવા પ્રસો અને મુઠ્ઠે રીતો ઠીકી થાય છે અને એક વ્યક્તિ અથવા દેશના સ્વાભિમાનને મારો આવા દીન કે મુદ્દપિત સાધન હોવા એ અત્યંત લાભગ્રસ્ત હતું હિંમત બંદેહ લાભગ્રસ્ત હતું કીચડ વાપરીએ તો તેથી ખરાબા વિના શી રીતે રહીએ? નીચા વર્ણીએ અથવા નામની મીઠીએ તો નતથી અને અને માનથી કંઈ શી રીતે પગી રાખીએ?

તે મારે આવા મા. વિચારો હતા અસહકારની પ્રવૃત્તિથી મારે જે રહેવું હતું તે મજરો એમ અને લાભગ્રસ્ત હતું રાષ્ટ્રીય સ્વાત્તંત્ર્ય અનુષ્ઠાન સ્વિતવર્જના શોષણનો અવ અને મારા હૃદયને સતોરે તેવા અને મારી સ્વતંત્રતાને અખંડ રાખે તેવા સાધન — આ બધું અસહકારની રીતમાંથી મને મળી રહેવું લાભગ્રસ્ત હતું. આમાંથી મને એવો તો આ મસતોય મળ્યો કે નિષ્કળતાના અવનવી પણ મારી આગળ શી કિમત ન હતી મારા નિષ્કળતા આવે તે પછી ધોળા સમય મારીની હોય બાવડગીતાનો આશ્વાતિમિત્તિ ભાગ તે સમજતો નહિ કે એના તરફ તે આ પાતો પણ નહિ પણ માધીયના આશ્રમની પ્રાચીનામાં અધ્યાકામે જોવાના સ્થાને વાચવા અને પાઠના મારા તેમાં મારાસને રિયલિટી સાત અને અસમૂહ તરીકે કળની સ્પૃહા વિના પોતાના જીવ્ય કરે જવાનો મોઢો રહેતો હતો હું પોને બહુ સાત અને અનાસૂય નહિ એવી જ કલાય આ આ રા અને બહુ ગમ્યો હતો.

૧૧. મારી પહેલી જોલ

૧૯૨૧નું વર્ષ અમારે માટે અસાધારણ વર્ષ હતું. રાજકાજ, રાષ્ટ્રવાદ, ધર્મ, બાલુકતા અને ધર્માધતા એ બધાનો ખીચડો થયો હતો, અને આ સર્વની પાછળ મામલાઓમાં ખેડૂનોનો અસંતોષ અને રાહેરોમાં મન્દૂરોળી સિલસાલ ન્યાં ત્યાં જોવામાં આવતા હતાં. રાષ્ટ્રવાદ અને એક ચરખા પાસુ ગંભીર દેશભાષી આદર્શવાદને લીધે આ બધી વિવિધ અને ધાનીયાર પરસ્પર વિરોધી અસાંતિની પ્રવૃત્તિઓ અજળ રીતે ભેગી થઈ હતી, અને છતાં આ રાષ્ટ્રવાદ પોતે પાસુ એક મિશ્ર બળ હતું. એની પાછળ હિંદુ રાષ્ટ્રવાદ જોઈ શકતો; કેટલેક અંશે હિંદુસ્તાનની સરહદની પાર પહોંચતો મુસ્લિમ રાષ્ટ્રવાદ પાસુ હતો, અને ચાલુ જમાનાને એ બંને કરવાં વધારે છાને એવો હિંદી રાષ્ટ્રવાદ પાસુ હતો. તત્કાળ માટે તો આ ત્રણે સક્રિય એકબીજામાં બળી જતી અને ત્રણે સાથે આલતી. ઠેર ઠેર “હિંદુ મુસલમાન કી જય” સંબળાતી. ગાંધીજીના નામમાં જ કંઈક એટું બહુ હતું કે દરેક વર્ગના અને દરેક ધંધાના લોકો ઉપર એણે બરફી નાખી હતી. અને બધાનો મળેલો સંબોળો એક જ દિશામાં ગતિ કરતો કરી મૂક્યો હતો. એક બીજા નેતાને મઠિ વાપરવામાં આવ્યું છે તે વાક્ય વાપરું તો તેઓ “લોકાંતી મંચુન ઇચ્છાઓનું” પ્રતીક બન્યા હતા.”

વળી એથી વધારે બનણુ જોગ વાત તો એ હતી કે, આ ઇચ્છાઓ અને આવેરોમાં પરદેશી રાજકર્તાઓ વિશે તિરસ્કાર બહુ એટલો બળેલો હતો, તે કે બધાનો ધ્વનિ આ લોકોને કાઢવાનો હતો. રાષ્ટ્રવાદમાં એક પ્રકારની સ્પષ્ટ વિરોધભાવના તો રહેલી જ છે, અને બીજા રાષ્ટ્રની પ્રાપ્તિ અને ખાસ કરીને પરાધીન દેશ ઉપર રાજ કરતા પરદેશી રાજકર્તાઓ તરફના તિરસ્કાર અને શેષ ઉપર એ રાષ્ટ્રવાદ નબ્બે છે અને પરિપુષ્ટ થાય છે ૧૯૨૧માં હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ લોકો પ્રતિ આ તિરસ્કાર અને શેષ અવશ્ય હતો, પણ આપણા દેશ જેવા બીજા દેશોની સરખામણીમાં એ તિરસ્કાર અને શેષ નહિ જેવા હતા. બેશક આજુ કાસુ અહિંસાના સદસ્ય ઉપર ગાંધીજી ને ભાર મૂકતા તે હતું વળી લડત શરૂ થતાંની સાથે આખા દેશમાં ને મુક્તિ અને રાક્ષિત્વ બાન આપ્યું હતું અને બવિષ્યમા યનાસ વિલ્ચ વિષે ને વિશ્વાસ વ્યાપ્યો હતો તે પણ આને મઠિ જવાબદાર હતો. ન્યારે મુદ્દર કામ ચાલી રહ્યું છે અને ન્યારે તુરત જ અમને સફળતા મળવાની વશ છે ત્યારે શેષ શા સાડુ કરવો, તિરસ્કાર શા સાડુ કરવો ? અમને સીને એમ લાગતું કે હઠાર થવું પરવડે એમ છે

અમારા હૃદયમાં એટલી હઠારતા નહોતી; ને કે અમારા ટેશના બોખા જેટલા માણસોએ અમારી સામે થઈને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કર્યો હતો તેમના તરફ અમે વિવેકથી અને મર્યાદાસર વર્તતા એમના તરફ તિરસ્કાર કે શેષ સંબવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો. કાસુ તેમની કશામા ગણતરી ન હતી, અને અમે તેમને વિષે બેદરકાર રહી

સકતા હતા પણ ઊંડેજીડે તેમની નબળાઈ અને સમયસાધુપણા માટે તથા દેશની લાજ અને દેશનું માન વેચના માટે તેમના તરફ તિરસ્કાર હતો.

આમ - ૧૯૪૫ નીચીને હતા આમહુપૂર્વક સુકાગ્યે જતા હતા મર્થના ઉદ્ધાસથી અમને વિશેષ અતિ મળતી થી. અમે ક્યા જતા હતા અમારુ ક્યેય હવ એ વિષ યેઈના મનમા કશા સ્પષ્ટ વિચાર ન હતા તે કાગના આવેશમા લાતની ફિવરૂદી અને લડતનુ સ્પષ્ટ વેધ એ જે તત્વિક વસ્તુઓનો વિચર ક્યાં વિના અમે આમગ ધરે જતા હતા એ વાતનો વિચા જ માજે આશ્ચર્ય પમાડે છે અમે સી સ્વરાજ વિષે આવેશભર્યા ભાષણ આપતા પણ અમારા દરેમના મનમા એ શબ્દનો અર્થ જુદા જુદો હતો ઘણાખરા જુવાનો તો એનો અર્થ રાજકીય સ્વાત ૪ અથવા એવુ જ કંઈ કરતા અને એમા લોકશાસનપદ્ધતિનો સમાવેશ કરતા અને આગામી ભાષણોમા પણ આ વસ્તુ જાહેર ન્તા અમા ભાના ઘણા એમ પણ માનતા કે મજરો અને ખેડૂતોને હાબી દેનારા કરજ અને કરના જેવા એનેક મેળઓ સ્વરાજ આગે એાન થશે, પણ એ પણ સ્પષ્ટ હવ કે ગામારા નેતાઓમાના ઘણાખરાના મનમા સ્વરાજનો અર્થ સંખૂર્ણ ન્યાત થના કરતા બહુ ઓછો હતો. આ વિષે આધીજના પોતાના વિચાર પણ અજબ બીતો આસ્પષ્ટ હતા અને એ વિષે સ્પષ્ટ વિચાર કરવાનુ તેઓ ઉત્તેજન પણ ન આપતા પણ ન્યારે ન્યારે તેઓ યોનતા ત્યારે ત્યારે તેમના શબ્દોમા હવિત અને પીડિત વર્ગો માટેનુ સ્વરાજ તેઓ હમ્મે છે એમ સ્પષ્ટ સમજવુ અને આ સ્વરાજ કેવા પ્રકારનુ હશે તે વિષે તેઓ કશુ કહેતા નહિ તેમજ દબાવનારા અને પીડા આપનારા વોનિ પણ તેઓ નિર્ભય કરતા જતા હતા છતા અમને ધણુને એજુ આશ્વાસન તો રહેતુ જ ક એ દનિતો અને પીડિતોન માટેના સ્વરાજની લ પા એઓ સપરે છે અમુક પ્રમનો છુદ્ધિથી સુકાગ્યે કરવા ઉપર તેમનો બી આગ્રહ ન હતો તેઓ તો હમેશા ચારિત્ર્ય અને સાનુતા ઉપર ખાર નૂત્તા હિદની પ્રમને દઢાર કરવામા અને ચારિત્રબળ આપવામા તેઓ અદ્ભુત રીતે સફળ થયા એ વિરે સ કા નથી જ પણ ધાણે વિષે હિ મત ૨ ચારિત્રબળ યોનવાનુ તો દર છુ ફર શરીર અને નિમ્તેજ દેખાવમા જ સાનુતા રહેની છે એની ક પના તેમના મનમા ધર ધાલી બેડી.

પણુ આમનર્ગમા તો અસાધારણુ હિ મત આવી ૧૬હતી અને તેથી જ અમને લડત વિષે બહુ ટ્રહા રહેતી હિ મત વિનાના અજાન અને દિત્તિતન એવા લોમે એકાએક પોતાની કાયરતા ખ ખેરી બિભા થયા માથા ઈયા ન્યા અને નિયમબદ્ધ સ ઘકાર્યમા સમસ્ત દેશો લા ૧ લીચો અમને લાગતુ કે આ કાર્ય જ આમનર્ગને એની રાજિ આપશે ક જેનો સુકાગ્યે યેઈ ન કરી મકે આ મર્થની પાછળ વિચાગની આવશ્યકતાનો અમે વિચાર જ ન કરો જ્ઞાનપૂર્વક નક્કી કરેલી વિચારપ્રાથી અને ક્યેય વિના આમનર્ગની રાજિ અને ઉ સાહ ધ ૧૧૫૨ વડકાઈ વરો એ વાત જ અમે બૂરી ગયા કેનેક અરો ગામારી લ તમા રહેનો ધમનજીતિના ગારા અમને ગા ૧૧ ધકાર જતો હતો — એ પ્રકારની વ્યવના ઉ પન થઈ ગઈ હતી કે રાષ્ટ્રીય મથવા આધિક અન્યાયા

દર કરવાને માટે અહીંયાં જ એક માર્ગ છે એવો સંદેશો જાગરને આપવાને માટે આપણા લોકો સર્જ્યા છે. બધી પ્રવૃત્તિઓ અને બધા દેશો ધર્મીવાર પોતાને પ્રમુખી માનીની પ્રજા માનવાના વિવિધ જગમાં પડે છે, અમે જ્યુ એ જગને વરા થયા. અહિં'સા એ યુદ્ધ અને દિ'સક પ્રવૃત્તિમાત્રને નાજદ કરવાનો ઉપાય છે — કેવળ નીનિમય નહિ પણ કાર્ય સાધક ઉપાય છે — એમ અને સૌ માનતા ગાંધીજીના ધર્મો વિષે અને આધુનિક સંસ્થાના વિષેના બહુ વિચારો અમારામાંના હું ધારું છું કે બહુ જોડા સ્વીકારાતા હતા. અમે ધારતા કે તેઓ પોતે જ્યુ એ વિચારોને સ્વખર્ચોના વિચાર માનતા અને આધુનિક ગિથિતિને એ ધર્મી રીતે ન લાગુ પડે એમ સ્વીકારતા આધુનિક સંસ્થાત્મક સિદ્ધ કરેલી સામગ્રીમાંના ત્યાગ કરવાને અમારામાંના ધણા તે તૈયાર નહોતા, તે કે અમને એમ લાગ્યું હશે ખરું કે દિ'દની પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કરવાને માટે એમાં કંઈક ફેરફારો કરવા નેહીએ મને પોતાને તે મોટાં યંત્રો અને ઉત્પાદકી મુસાફરીનો દમેસાં મોઢ જ રહ્યો છે, છતાં એ વિષે સંકા નથી કે ગાંધીજીના વિચારશ્રવણીના ઘણા લોકોના ઉપર અસર થઈ અને તેઓ યંત્રો અને તેનાં પરિણામોના દેશો એવા લાન્ડો આમ કેટલાક ઉત્કલ્પના બિધિબની આગા શખતા હતા, ત્યારે કેટલાક સત્યજીવી વાદ નેતા હતા. ખૂબી એ હતી કે આ બન્ને વર્ગોને એમ લાગ્યું કે તેઓ જે એકમ પ્રવૃત્તિમાં પડેલા છે તેની આવશ્યકતા છે, અને તેથી જ જોડા આપવાનું અને સંકલ સંસ્થા કરવાનું સૌને માટે સહેલું થઈ પડ્યું હતું.

સડતમાં હું પહેપહેા ખૂબી ગયાં હતો, અને હું ધારું છું કે બીજા અનેક લોકોની જ્યુ એ જ સ્થિતિ હતી. માફ બધા બહુ સંજોગો અને સાધો મેં ઓડ્યા, બહુ મિત્રો ઓડ્યા, પુસ્તકો ઓડ્યા, અને આજ કામ પૂર્તાં જરૂરનાં દોષ તે ગિવાય છાપાં વાંચવાં પણ ઓડ્યાં. અત્યાર મુઠ્ઠી તે આજ પુસ્તકોનું વાચન મેં આજ સપ્ત્યુ હડું, અને જગતની ઘટનાઓનો અગ્યાત્ર ઠીક ઠીક રાખ્યો હતો. જ્યુ આ બધા માટે હવે સમજ નહોતો. કુટુંબનાં મારા બધોને બહુ મજાત હતા તેજમ્ હું કુટુંબ, પત્ની, પુત્રીને હાજમ જુદાં હતો. બહુ લાના વખત ધારી અને ખખર થઈ કેજી દિવસોમાં હું એ લોકોના ઉપર કેવો ખરડપ થઈ થઈ હતો અને એમને મેં કેટલી ચિ'તા કરાવી હતી, તેમજ મારી પત્નીએ મારા તરફ કેવી અધર્મ્યકારક ધીરજ અને સહિષ્ણુતા દાખવી હતી. મારો બધા સમય ઓહિંસામાં, કમિ'ગીની બેઠામાં અને ટોળાગીમાં હતો. 'ગામડે જાઓ'ની હાકલ ત્યા ત્યા મ'ભજાની, અને અમે કેટલાય માર્ગે મિત્રો ખૂંદતા ફરજતા ગામડાંમાંના જઈ જોડેતેની સંજોગો કત્તા લોકાનગૃતિનો, લોકોના ઉપર અસર કરવાની સક્તિના મને સમજાઈ હતું અનુભવ થયો. ટોળાગીનું માનસ અને શહેરી આનવર્ગ અને ગ્રામ આનવર્ગનો બન્ હું કંઈક સમજતો થયો અને મોટી મેટનીગોળી મફામૂઠી વચ્ચે ધુજ અને ધાધાટના તરસને હું ટેવાઈ ગયો, તે કે તેમના તાડીમના અસાવથી હું ધારીવાર ચિ'તો. જે દિવસો થઈ મારે ધર્મીવાર વિદોધી અને છંદાચેવા ટોળાગી સાથે કામ લેવું પડ્યું છે, હાજવારમાં એક

ચિનમારી પડતાં આગ બમૂકી ડાસો એવી દિયતિ મને જણાઈ છે, છતાં એ પૂર્વ અનુભવ અને તેથી થતો આત્મવિશ્વાસ આવે પ્રચરને મને બહુ કામ આવ્યો છે. હંમેશાં હું સીધો તેમની વચ્ચે ધસ્યો છું, તેમનો વિશ્વાસ રાખ્યો છે, અને હંમેશાં મને તેમની પાસેથી વિવેક અને આદરનો જ અનુભવ થયો છે, પણ જલ્દી તેમને મારી પાત ગયે ડાંગરી ન હોય. પણ ટાંગાઓને વિષે હંમેશાં માટે કંઈ કહેવાય નહિ, એટલે ભવિષ્યમાં મારે નસીબે બુદ્ધિ અનુભવ હોય તો કંઈ નવાઈ નહિ.

જનસમૂહ મને ગમી ગયો. જનસમૂહને હું ગમી ગયો, છતાં હું કદી તેમાં જોગણોત્ર થયો નહિ; હંમેશાં હું અલગ જ છું એવું મને લાગ રહેતું, અને એ મારી અલગ માનસિક કક્ષાએથી હું સમૂહ તરફ દીકાદિષ્ટિ જોતો. અને એવી રીતે જોતાં મારા આશ્ચર્યનો પાર નહિ રહેતો કે મારી આજ્ઞાપાસ વીરંગનામાં આ ટાંગાઓથી ફરક રીતે મિત્ર — ટેવોમાં, ઇચ્છાઓમાં, માનસિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમાં મિત્ર — એવો હું આ લોકોનો સદ્ભાવ અને કંઈક અંશે અજ્ઞા કેવી રીતે મેળવી શક્યો હોઈશ? શું એનું કારણ એ હશે કે મારામાં ન હતું એવું કંઈક તેમને જોઈતું? મારો વધારે પરિચય ક્યાં પણ થયો તેઓ મને સદન કરે ખરા કે? કેવળ દંભ અને આડંબરથી તો હું એમનો સદ્ભાવ મેળવી નથી રહ્યો? આવા અનેક બાબો મારા મનમાં થતા. હું તેમની આગળ રજા અને સીધું મોઢવનો પ્રયત્ન કરતો; કેવળીકવાર હું કોર શબ્દોમાં પણ તેમની આગળ જોડતો અને તેમનામાં થર ધાકી જોડી અનેક માન્યતાઓને અને રૂઢિઓને ખૂબ વખોડી કાઢતો, અને છતાં તેઓ મને સદન કરતા. આમ છતાં મારા મનમાંથી એ વિચાર કદી નીકળી જ નહિ શકતો કે તેમનો પ્રેમ હું જોવા હતો તેવા હું પ્રયત્ન ન હતો પણ મારે વિષેની તેમજો કરેલી કોઈક માન્યતા મૂર્તિ માટે હતો આ કાષ્ઠનિક મૂર્તિ ક્યાં મુખી નબી રાકે? અને શા સારુ એને નભાવવી પણ જોઈએ? અને એ ભાંતી પડે અને મારા ખરા સ્વરૂપનું એમને દર્શન થાય ત્યારે શું?

હું અનેક રીતે અહંતાથી ભરેલો છું, પણ આ ભવાવેશના લોકોનાં ટાંગામાં અહંતાનો અવકાશ જ નહોતો તેમનામાં ન હતો દંભ કે ન હતી અશિલ્પતા — એ બંને તેમના કરતાં પોતાને વધારે સારા માનનારા આપણા મધ્યમવર્ગમાં જોવામાં આવે છે તેઓ અવશ્ય જ હતા, વ્યક્તિ તરીકે નીરસ હતા, પણ સમૂહમાં તેમને જોઈને અનદન દયાની લાગણી થતી, અને તેમના ઉપર સદાયે હું ખૂબ વાતળ અજૂમી રજાં હોય એમ લાગતું.

આથી સાવ જલ્દી હતી અમારી પરિચયો. જેમાં અમારા ચુનંદા કાર્યકર્તાઓ — હું નુપ્તા — મંચ ઉપર જિજ્ઞાસુ તરી નાટક કરવા એમાં સારી પેઢે દંભ હતો અને અમારાં છતાં જોવામાં આવતો આડંબરનો પાર નહોતો. અમારા બધામાં આ દોષો ઓછાવતે અંશે હતા જ, પણ કેટલાક ખિલાફતના ટુકડા નેતાઓ આ બાબતમાં અમારા સૌના સરદાર હતા. મંબલર નક્કા આગળ મંચ ઉપર જિજ્ઞાસુ તરી સ્વાભાવિક

રીતે વર્તવું એ સહેલું નથી. અને અમારામાંના ગણ્યાગાંડાઓને જ આ પ્રકારની પ્રતિબ્ધિનો પૂર્વ અનુભવ હતો. એટલે અમે નેતાઓ જેવા વિચારવંત અને ચાંચીર લાગવા જોઈએ અને જરાયે ડોકરવાદી વિનાના ભારેખમ લાગવા જોઈએ એવી અમારી કલ્પના પ્રમાણે દેખાવાનો અમે પ્રયત્ન કરતા, અમે ફરતા ફરતા કે વાતો કરતા કે હસતા તો એ બધી વખતે અમે બૂલી જ ન શકતા કે હાલો આંખો અમને જોઈ રહી છે. એ જ્ઞાનના પરિણામે અમારા બધા હાવભાવ દૃઢિમ બનતા. અમારાં બાપણો ધર્મીવાર છતાંદાર તો હતાં પણ ધર્મીવાર તેટલાં જ સુદા વિનાનાં હતાં. બીજાઓ આપણને જેવી રીતે જુએ છે તેવી રીતે આપણને જોવાની કળા મહેલો નથી, અને તેથી મને પોતાને હું ટીકાની દૃષ્ટિથી જોઈ નહિ શકતો. એટલે બીજાઓના હાવભાવનું અવલોકન કરવા લાગ્યો, અને આ ક્રિયામાં મને બહુ જ્ઞાન હોવાવતો. પણ પછી તરત જ એ બયાનક વિચાર પણ મને ખટક્યા વિના રહેતો નહિ કે કદાચ બીજાઓને હું એટલો જ હાસ્યજનક લાગતો હોઈશ.

૧૯૨૧ની સાલમાં આખું વર્ષ ઇટાલિયાના મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ પકડાતા અને મજબૂત પાતતા, પણ ઢગલાબાંધ માણસોની હજી પકડાપકડી થઈ ન હતી. અહીંનાઈઓને હિંદી સિપાઈઓને બેવકુલ મવાને ઉશ્કેરવાને માટે લાંબી સજાઓ થઈ હતી. જે રાખોતે માટે તેમને સજા થઈ હતી તે હાલો લોકોએ સેંકડો સભાઓમાં ફરી ઉચ્ચાર્યા. કનાજામાં ફેરલાંક ભાગ્યો એ ફેરલાં તે રાજદોહી મનાતાં હોવાથી મારી ઉપર કામ ચલાવવાની પ્રમત્તી આપવામાં આવી હતી, છતાં તે વેળા એવું કશું પચકું લેવાયું ન હતું પણ વર્ષની આખરે મામલો ગરમ થયો. રાજના પાટવી કુંવર હિંદુસ્તાન આપનાર હતા, એટલે મહાસભાએ તેની મુલાકાતના સંબંધમાં ગોઠવાયેલાં દરેક સભા કે સમારંભોનો બહિષ્કાર પોકાર્યો નવેમ્બરને અંતે બંગાળમાં મહાસભાના સ્વયંસેવકોનાં દળોને બેકાશદા કરાવવામાં આવ્યાં અને સંયુક્ત પ્રાંતને વિશે પણ એવું જ નહોતોનામું આ પછી નીકળ્યું. દેરાબંધુ દાએ બંગાળને હુમ્મ હલાવનારો સંદેશો આપ્યો : “બીજાઓ પકડાય છે પણ તેમની બેટા મારી પડેાંથીને હંમે છે, તેમની લેખદની સાંકળોનો ભાર મારા શરીરને લાગે છે ગુલામીની વેદના એવી જ હોય. સમસ્ત ભારતદેશ એ વિરાળ કારગઠ છે. મહાસભાનું કાર્ય આજી રાખવું જ જોઈએ હું છતાં દોડ કે કેદમાં ભડકે તેની મી પડવા ? હું મર્યો દોડ કે જીવતો હોડે તો પણ શું ?” સંયુક્ત પ્રાંતમાં પણ અમે સરકારનો પકકાર ઝીલી લીધો અને અમારું સ્વયંસેવક મંડળ ચાહુ રહેશે એમ નહોત ક્યું એટલું જ નહિ પણ દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં સ્વયંસેવકોનાં નામો પ્રસિદ્ધ કરતા ગયા આ નામોની પ્રથમ યાદીમાં પ્રથમ નામ મારા પિતાનું હતું એઓ સ્વયંસેવક નહોતા, પણ કેવળ સરકારના હુકમનો અનાદર કરવાને માટે તેઓ દલમાં જોડાયા અને પોતાનું નામ આપ્યું હિરોબરના આરબમાં પાટવીકુંવર અમારા પ્રાંતમાં આવે તેના થોડા દહાડા અગાઉ ઢગલાબાંધ માણસો પકડાવા લાગ્યા. અમને હને લાગ્યું કે અમલો ગરમ થયો છે, મહાસભા અને સરકારની વચ્ચે ઝગાડાની

ગવાની હવે તૈયારી છે જેલ એ અત્યાચારી સુધી અર્પિત સ્થાન હતું, જેવમા જુ
 એ અત્યાચાર સુધી નવાઈની વાત હતી એક દિવસ અસ્વાહ્યાત્મક મહાસભાની
 કચેરીમા મોડે સુધી બેસી ચડેવા કામનો હુ નિકાન કરતો હતો હાજીનામું લેતા
 આવી એક કારકુને મને ખબર આપી કે પોલીસ જલ્દીનો વોન્ટ લઈ આવી પહોંચી
 છે, અને કચેરીના મકાનને ઘેરા ઘાંચો છે ૮ પણ કઈક હાજીનામું લેવા થયો તો હતો
 કાનૂ આ પ્રકારનો અનુભવ મારો પહેલો હતો, પતુ પોલીસની આવજાયી અસ્પૃશ્ય
 રહી સંપૂર્ણ રીતે ગાંધી અને સ્થિતિસ્થિત દેખાવાની હચા મારા મનમા પ્રબળ હતી
 એટલે મેં કારકુને પોલીસ અમલદાર કચેરીના બેરકની જડતી લે તે વખતે તેની
 સાથે રહેવાનું કહ્યું, અને બાકીના કારકુનોને પોલીસની હાજરીનો વિચાર કર્યા વિના
 પોતાનું કામ ચાલુ રાખવાનું કહ્યું વડીલમા તો તરત, ૪ પકડાયેલા એક મિત્ર અને
 સાથી એલિસની બહાર એક પોલીસની સાથે આવી મારી વિદાય માં લાવવા હતા
 આ ધન્યાએ સાવ સામાન્ય ધરના છે એમ જણવાનો ફાં મારામા એટલે તો
 ભરેનો હતો કે મેં મારા સાથીને વિશે કરી લાગણી બ્યક્ત ન કરી. જલ્દી કહ્યું બન્યું
 જ ન હોય તેમ મેં તેમને અને પોલીસને કહ્યું, “આપલો કાગળ વખતુ છું તે પૂરો
 કહું ત્યાં સુધી થોભો” એવામા તો સહેરમા બીજા પકડાયેલા બહાર આવી પહોંચી
 આખરે મને થયું કે આવ થો તો જાઉં અને જેલ કે ત્યાં સુ નવાજાની બની રહી
 છે ત્યાં મર્બોઆપી પોલીસના દર્શન થયા તેએ મારા મોઢા ધરના કેલોક તામની
 જડતી લેતા હતા, અને મને ખબર પડી કે તેઓ પિતાને અને મને પકડવાને આવ્યા છે
 પાટલી કુવરની સુવાકાતના બહિષ્કારનો આનાકત્તા વધારે મ ગંગ આરબ બીએ
 ગા હોઈ શકે? ન્યા ન્યા તેને લઈ જવામા આવ્યો ત્યાં ત્યાં તેણે હડતાલો અને ખાલી
 રસ્તાઓ બેચા. અસ્વાહ્યાત્મક તે આવ્યો ત્યારે આપુ સહેર મસ્તાન જેલ લાગત
 હતુ થોડા દિવસ પછી કલકત્તામા પાતુ આપી જ જવરહસ્ત હડતાલ થઈ બિચારા
 પાટલી કુવરની કમબખ્તી હતી, એનો તો કરો વાક ન હતો, અને એની સામે અ બન
 કાંઈને કરી દ્વેષ ન હતો, પણ હિંદુસ્તાન સરકારે પોતાની સાવ જવા બેરેલી ઇન્જનને
 ઠકાવી રાખવાને માટે પાટલી કુવરના પદનો દુરુપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો
 સંયુક્ત પ્રાંતમા અને બંગાળમા ખાસ કરીને પકડાયેલી અને સજાઓની બદમાર
 આવી. આ પ્રતિના બધા જ જાના મહાસભાના નેતાઓ ને કાર્યકર્તાઓ પકડી
 ચૂંચ્યા હતા અને સામાન્ય સ્વયં સેવકો તો હજારો જેવમા જતા હતા આનાના ધનુખર
 તો પ્રથમ સહેરના ૪ માણસો હતા અને જેલમા જનારા સ્વયં સેવકોની અખડ પાર
 ચવાવી શકશું એમ લાગત હતુ આ જ દાખે સંયુક્ત પ્રાંતની મહાનમા સનિતિની
 બેઠક આવી રહી હતી, એટલે તેના પચાસ સભ્યોને એકસામગ પકડ્યા મહાસભાના
 કે બીજા કોઈ પતુ રાજકીય મર્ચમા અત્યાચાર સુધી પહોંચે બાગ ન લીધેગે એવા ધખા
 લોધે આ આવેગના પ્રવાહમા તમાચા અને પકડાયેલો અસહ્ય ધર્યો. આમા કેલોક
 સરકારી કારકુનો હતા કે જેઓ પોતાની કચેરીઓ ઘેર જતા આવેશમા આવી નયા

અને ઘેર પહોંચવાને બદલે લેલ પહોંચ્યા. જીવાનિયા અને બાળકો તો પોલીસ હોરીમાં ચડી બેસતા, અને બહાર નીકળવાની ના પાડતા. દરરોજ સાંજે જેલમાં બેઠા બેઠા આ સ્વપ્ન'સેવકોને બરીને આવતી અને 'વ'હેમાંતરમ્' અને 'અલ્લાહો અકબર' ના પોકારોથી પોતાનું આગમન બહાર કરતી હોરીઓના અવાજ અમે સાંભળતા. જેણે કેદીઓથી બેભારાવા લાગી. અને જેલમાં અમલદારોને આ અસાધારણ ઘટના આગળ શું કરવું એની સૂચ રહી નહિ કહી કહી એવું બનવું કે જેલને દરવાજે પોલીસ હોરી આવીને બેઠી રહે; તેમાં વોરંટમાં બધાંબધું હોય કે આટલા કેદીઓ આવે છે, કેદીઓનાં નામ તો હોય જ શેનાં? અને હોરીમાંથી ઘેરે ત્યારે સંખ્યા કરતાં અનેક વધારે ભેતરે. આનું થાય શું? જેલના કાયદાકાનૂનમાં આનું થાય તો શું કરવું એ વિષે કશું લખેલ નહોતું.

ધીમે ધીમે આમ આંખ મીંચીને પકડવાની નીતિ સરકારે બદલી. બાકીતા જ કાર્યકળાઓને હવે હાથવામાં આવતા. એ જ રીતે ધીમે ધીમે લોકોના જીવસાહનો બેઠા. પણ સમજા લાગ્યો અને તમામ વિશ્વેશ્વર્ય કાર્યકર્તાઓ જેલમાં પહોંચી જવાને બીજે એક પ્રકારની અનિશ્ચિતતા અને નિરાધારતા ફેલાવા લાગી. પણ આ ફેરફાર ક્ષણિક હતો, હવામાં વીળળી અને કડાકામડાકા ચતા હતા, વાતાવરણ એવું ગરમ હતું કે લાગ આવે તો બળવો થાય. ડિસેમ્બર ૧૯૨૧ અને જાન્યુઆરી ૧૯૨૨ના બે મહિનામાં સવિનયભંગની આ લડતમાં લગભગ ત્રીસ હજાર કેદીઓ જેલમાં હશે એવી ગણતરી છે. પણ જે કે વધુમાંજ જાન્યુઆરી નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ જેલમાં પહોંચી ગયા હતા તો પણ આખી લડતના સરકાર મહાત્મા ગાંધી હજી બહાર હતા. અને લોકોને ચેતન આપનાર સંદેશ અને આજ્ઞા દિનપ્રતિદિન પ્રગટ કર્યે જતા હતા અને અનેક અનિદ્ધ હિલચાલ શેક્તા જતા હતા. સરકારે હજી તેમને છેડ્યા ન હતા, કારણ તેને પરિણામોનો ડર હતો, હિંદી સરકાર અને ત્રિપાઠીઓમાં કદાચ બળવો થાય એવી ધાસ્તી હતી.

પણ એકાએક ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીના આરંભમાં રંગ સાવ બદલાઈ જ ગયો, અને જેલમાં બેઠેલા અમને એમ જાણીને સંરેષ આશ્ચર્ય થયું કે ગાંધીજીએ સવિનયભંગની લડતને મોટું શખી છે. અમારા વાચકોમાં આનું કે આનું કારણ ચોરીચોરા નામના મામની પાસે બનેલી એક ઘટના હતી ત્યાં મામડિયાઓને પકડવા આવેલા કેટલાક પોલીસોની ઉપર લોકોએ હુમલો કરી પોલીસ ચાલુને અંદર રહેવા મા-સાત પોલીસના મશ્ગુલો સમેત કૂંટી મૂક્યું હતું.

જે ઘડીએ અમારી સ્થિતિ મજબૂત થતી જતી હતી અને યુદ્ધના પ્રત્યેક સ્પર્શગત ઉપર અમે આગળ ધપતા જતા હતા, તે ઘડીએ આમ લગતને એકાએક બંધ થયેલી સાંભળીને અમે ખૂબ ચિદાયા પણ અમારી નિરાસ અને ક્રોધ જેલમાં ફેલાઈને કરા. ખપમાં આવે એમ ન હતું, સવિનયભંગ તો બંધ થઈ ચૂક્યો હતો, અને અસહકાર દવામાં ઠી ગયો અનેક મહિનાઓના ત્રાસ અને ચિંતા પછી સરકારે મુખે સાસ લીધી અને પહેલીવાર એના હાથમાં બાઈટ આવી થોડા જ દિવસ પછી તેણે ગાંધીજીને પકડ્યા અને લાંબી કેદની સજા કરી.

૧૨ અહિંમા અને તલવારનો ન્યાય

બોંયોરાના મનાર પછી લ ત એમએ મુવનની રાખવામા આવી તેથી હુ ધડુ ધુ ૨ ગાનીજી સિનાયના લગભગ બધા જાગીતા મહાસના નેતાઓ ચિ આ ગારા પિતા જેઓ તે વેળા જેનમા હતા તેમને મેથી સખત જવાત પડેાએ જીવાન ટોળામા સ્વાભાવિક રીતે એથી પણ વધારે ખજબજામ હતો ગામની વધની જતી આશાઓ ધગમા મળી એને આ પ્રમાે માનસિક પ્રત્યાધાત થાય તો એમા નનાઈ ન હતી. અમને વધારે મૂઝવના તો લ તને મુનની રાખવાને ગાધીજીએ આપેન કા શુ હતા અને એ કારણોમાથી નિષ્પત્ત થનારા પરિણામ હતા ચૌરીચોરાની ઘમના મે ભને એ જનક અને અહિંમક લ તને માર ન હાને એની હોય ને હતી પણ એક દૂરતુ ગામ. ને એક ખૂલેખાવરે આવેની જગ્યાના આવેસમા આવના ખોખા નેટવા ખેડૂતો તે શુ અમારુ સ્વરાજ્યયુધ્ધ કઈ નહિ તો થોડો કાગ સુધી પણ બધ કરી શે ખરા? ને અવાનક બનેલા હિ સાના એક કૃયથી જલ પરિણામ અનિવાર્ય દેય તો અહિંસા લાંતના શાસ્ત્ર અને કળામા જરૂર કઈક ઠપપ હોવી જોઈએ કારણ કે આવી કોઈક કુખ ધટના કરી ન જ અને એવી ખાતરી આપવી તો અમને અશન્ય લાગી હતી. શુ એમ પણ ખમન આગળ ભરતા પહેલા હિ દુસ્તાનના ૮૦ કરોડ લોભને અહિંસાના શાસ્ત્ર અને કળાની ત નીમ આપવી આવશ્યક ગણાય ખરી કે? અને તેમ છેતા પણ આપણામાના કેટલા ખાતરીપૂવક કહી શકે કે પૌરીસની અતિશય મખત ઉશ્કેરણી છતા સપૂહ રીને શાંતિ જળવી શકીશુ? અને ધારો કે આપણે શાંતિ જળવી રાખી શક્યા તો પણ આપણી લ તમા ચારીજપીથી ધૂસી ગયેલા કપા હિ સા કરવનારાઓ પોતે હિ સા ધે અને બીજાની પાસે કગલે તો શુ થાય? જો અહિંસક લ તની આ અનિવાર્ય સંસ્ત હોય તો એ લડત કદી સફળ થઈ જ ન શકે

અમે એ લ તની નીતિ સ્વીકારી હતી મહાસભાએ એના ઉપર પોતની મહોર દોધી હતી મારપુ ૨ અમને એની કાર્યસાધકતામા વિશ્વાસ હતો ગાધીજીએ એ રીતને દેશની આગળ સ્વેચ્છ યોગ્ય રીત તરીકે જ મૂકી હતી એમ નહિ પણ આપણા ધ્યેયને માટે એ અતિશય યથસાધક છે એમ પણ જણાવ્યુ હતુ લ તનુ નામ હઉ બને નિષેધસૂચક પણ એ ખરી રીતે હતી આગ્રહસૂચક — જલિમના દુકમને મૂે મેડે વરા થવ ને બને એના સ્પષ્ટ અના ર કરવ ની વાત હતી સત્યાગ્રહ એ કાખરનો કુદ્ય સ્તવ્યત્યાગ નથી પણ અન્યાય અને ગભૃષીય ગનામીને શસ્તાથી મુકાબલો કરવાપણ છે પણ શરમા શરમા બળવ નમા બળવાન પણુ શુ ધરી શકે ને થોડા ગહ્યાગાકયા મણસો — બનેને ચિત્રને સ્વાય રવીને આવલા અખા રાતુઓ — પોતાના અવિચારી વનનથી આપ II લ તને લાધી વાચી શકે અથવા અનમ કરી શકે ?

અહિંસાની અને શાંત અસહકારની હિમાયત કરતા ગાંધીજીએ પોતાનું તમામ વાર્તાતુર્મ અને સામરાજિને ખરચી નાખી હુલી એમની ભાષા સીધી અને અવકાર રહિત હતી, એમનો અવાજ અને દેખાવ શાંત, સ્વચ્છ અને બાવેશરહિત હતો. પણ એ ખરફતા બાદ્ય આઝાદનની નીચે આવેશનો ધગધગતો જવાબામુખી સળગી રહ્યો હતો, અને તેમના શબ્દો અમારા ચિત્તના અને અંતરના દુરદુરના બિંદાણુમા સોસરા પહોંચી જતા હતા, અને ત્યાં વિચિત્ર ખળખળાટ મચાવતા હતા. તેમણે ઘતાવેલો માર્ગ વસ્યો અને દોહાયો હતો, પણ એ ચૂરાનો માર્ગ હતો, અને એ માર્ગે જતા સ્વતંત્રતાના સ્વર્ગનું દર્શન થાય એમ લાગતું હતું એ પ્રકારની ખાતરીને લીધે જ અમે અમારી નિષ્કાંતો કાંપ આપ્યા હતા, અને આગે કૂચ કરી હતી.

‘તલવારનો ન્યાય’ નામના સને ૧૮૭૦માં લખેલા એક પ્રસિદ્ધ લેખમા તેમણે લખેલું “હું અવશ્ય માનું છું કે ત્યારે નામઝંઈ અને હિંસા એ બેની વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે હું હિંસા કરી એ વધારે સારી છે એવી સલાહ આપુ બીધને લીધે હિંદુસ્તાન સજ્જ ન હોય, અને પોતાની આખર ઉપર હુમલો થતો ટગર ટગર નેપા કરે તેના મરતા પોતાની આખરનો ખચાવ કરવાની ખાતર તે ગજનો ઉપયોગ કરે એ હું વધારે પસંદ કરું. પણ હિંસાના કરતા અહિંસા એ અનેકગણી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. પ્રતિકાર કે સંજ્ઞાના કરતા ક્ષમામા અધિક વીરતા છે એમ હું માનું છું. ક્ષમા વીરસ્થ મૂળભૂત.”

“ક્ષમા એ સાચા ક્ષત્રિયનું ભૂપણ છે. પણ જેનામા એર વાળવાની શક્તિ છે તે જ ગ્રેમ મરી જાય છે, જેનામા વિષયો લોગવવાની શક્તિ છે તે જ વિષયોને શોકે તો બહાવારી જણાય છે. હંદર બિનાશીના પંબમા આવી મૂરચૂરા થઈ નય તેથી હંદરે બિનાશીને ક્ષમા આપી એમ પ્રશ્ન મહેમે ? હિંદુસ્તાનમા લડવાની તાકાત હોય ને જતાય તે નં લડે એ જ તેના આત્મબળની નિશાની ગણાય. હું હિંદુસ્તાનને કામર માનનો નથી, હું મને પોતાને પણ કામર માનતો નથી.

“અહીં લડવાની તાકાતનો અર્થ સમજવાની જરૂર છે. લડવાની તાકાત એટલે માન મરીજળ જ નહિ. જેનામા અડગ હિંમત છે તેણે મરણનો બચ ઊડ્યો છે તેનામા લડવાની તાકાત છે.

‘હું કેવળ આદર્શવાદી નથી. આદર્શને પમદ કરનારો તેમ જ વ્યવહારશીલ પણ હું પોતાને માનું છું.

“અહિંસાનો મત કૃષિનિઓએ સોંપ્યો. પણ તેથી અહિંસાધર્મ જાપિ મુનિઓ જ પાળી શકે એવું કાઈ તેઓએ નહયુજાણ્યું કે શીખળ્યું નથી. અહિંસા ધર્મ બામવર્ગને માટે પણ છે જ. મનુષ્યને માટે અહિંસાનો ન્યાય છે, જેમ પશુઓને મળે હિંસાનો ન્યાય છે. મારણ પશુઓમા આત્મા કેવળ મૃદ દશમા હોય છે અને એક પશુ બી નને કેવળ પોતાના સગીરજનથી જ વશ કરે છે. મનુષ્ય-વતિનો સ્વાભાવિક

કાયદો પ્રેમબળથી — આત્મબળથી — જીવને દત્તવાનો છે એટલે ત્યારે મનુષ્ય પ્રેમથી બી તને દત્તે છે ત્યારે તે પોતાના મયદાને વશ વર્તે છે

‘ એટલે મેં હિંદુસ્તાનની આત્મગત આત્મબલિદાનનો પ્રાચીન ધર્મ સમજવાની હિંમત કરી છે. મારણ કે મત્યામહ અને તેની સાખાઓ અમહકાર અને સવિનય મયદાનના એ બંન્ને તપશ્ચર્યાના નવા નામો છે જે ઋષિઓએ આ હિંસામય જનનમાં અહિંસાનો નિયમ સોંપી કાઢ્યો તેઓ ન્યૂનતા કરતા વધારે પ્રતિજ્ઞા સાધી હતા તેઓ વેદિચરણના કરતા વધારે મહાન યોદ્ધા હતા ત્યારે તેમણે યુદ્ધનો પ્રયોગ કર્યો છતાં તેની તુચ્છતા જોઈ ત્યારે તેમણે મયદ જનનને પોષકરીને કહ્યું ’ તેનો સ્ફાર હિંસાથી નથી પણ અહિંસાથી છે

“ અહિંસા એ એના મહિય સ્વરૂપમાજ્ઞાનપૂર્વક સમ્પ્રસાદન છે એમા જાણિતી નરહને મૂકે મોટે તારે થવાપણ નથી, પણ જલિમની મરહ વિરુદ્ધ પોતાનું સમસ્ત આત્મબળ અજમાવવાપણ છે આપણા સ્વભાવના આ નિયમ પ્રમાણે વર્તેતો મોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના માન, ધર્મ અને આત્માના રક્ષણ માટે અન્યાયી સત્યના સમસ્ત બળની સામે કાર મરી મોકે છે, અને તે સત્યની અવનતિ અથવા કનતિનો પાયો નાખી શકે છે

૬

‘ એટલે હિંદુસ્તાન નબળું છે માટે એણે અહિંસાનું પાલન કરવું જોઈએ એમ કહેતો નથી કદી નાશ ન થાય એવો, અને મમે તેમની સાંકેતિક નિર્બળતા છતાં તેના ઉપર વિજય મેળવી સમસ્ત જાતના એકનિત પશુબળનો સુખબળે કરી મોકે એવો આત્મા બાગતને છે, એક જાન એને થાય એમ કહું છું

આયર્લેન્ડમાં આનની સીનફીનની હિલઆલથી અમહકાર બિન્ન છે કારણ હિંસાની સાથે સાથે અમહકાર મદી આથી ન જ શકે પણ કહું તે હિંસામાં મન નાશએને પણ આ અહિંસક અમહકારનો પ્રયોગ કરી જોવાને વીનતું છું એ નિષ્ફળ થશે તો એ કારણે નહિ કે એના અર્થમાં મશી નિર્બળતા રહેતી છે એના પ્રયોગ મરનારની નિર્બળતાને લીધે એ નિષ્ફળ થાય એવો મબલ છે ખરો તે વેળા જોખમનો સમય આવશે ગૃહીય ગપમાન સહન ન કરી શકનારા વીર આત્માઓ પોતાના રાધને પ્રગટ્ટવા છમ્છમે તેઓ હિંસાનો સ્વીકાર મરમે મારા જાણવા પ્રમાણે તેઓ અન્યાયમાથી પોતાને ક પોતાના દેશને મુક્ત કર્યા વિના ખબીત નાગ પામશે જો હિંદુસ્તાન તનવારનો અ્યાયસ્વીકારે તો સબલ છે કે તેને હાલિક સફળતા મમે પણ ત્યારે હિંદુસ્તાનને મારી માતૃભૂમિ કહેવામાં અને અક્ષિમાન કે હર્ષ નહિ થાય કહું હિંદુસ્તાનને મારી બન અર્પણ મરી ચૂકે છું કારણ કે મારું મર્વસ્વ મને એની પાસેથી મમેકું છે અને સપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે આત્મબળની સર્વાંગમતા જગતને સિદ્ધ મરી આપવાના કાર્યને અર્થ જ હિંદુસ્તાનની હમી છે ’

આ દલીલો અમારા હૃદયને હતાવટી, પણ અમારે માટે અને મહાસલા માટે અહિંસાનો માર્ગ એ ધર્મ અથવા ત્રિકાલાખાધ સિદ્ધાંત ન હતો ન ઘઈ શકતો હતો. અમારે માટે તો એ એક અમુક પરિણામ લાવનારી તા કાળિક નીતિ અથવા પદ્ધતિ હોઈ શકે અને જે પરિણામથી જ એની પરીક્ષા થાય એમ અમને લાગતું હતું અમુક બ્યમિઓ માટે એ ધર્મ કે ત્રિકાલાખાધ સિદ્ધાંત લેને હોય પણ તેઈ રાજકીય સંસ્થા ન્યા સુધી તે રાજકીય રહે છે ત્યા સુધી તો તેને માટે એ એવા ધર્મ ન ઘઈ શકે

ચૌરીચોરા અને તેના પરિણામોને લીધે અમે અહિંસાનીતિના અતર્ગત તત્ત્વો વિચારતા ઘઈ ગયા અને અમને લાગ્યું કે જે સવિનયભંગને મોક્ષ સાધવાની પાધીછની દલીલ સાબી હોય તો આપણા વિરોધીઓ તો હુમેશા લડતને બધ કરવી પડે એવા સંજોગો ઉપન કરવાની હુમેશા શક્તિ ધરાવશે આ હોય અહિંસાનીતિનો ગાધીજીએ એના ઉપર મૂકેલા પોતાના અર્થનો ? આખરે એના મતો અને ઉત્પાદક પ્રેમો પોતે જ રહ્યા એટલે એમા શેનો સમાવેશ થાય છે અને શેનો નથી એનો નિપુણ એમના કરતા વધારે સારો કોણ આપી શકે ? અને એમના વિના લડતનું શું થાય

થાણા વખતે ૫૫ ૧૯૩૦ની સવિનયભંગની લડત શરૂ થઈ તે આગમય તેમણે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી તેથી અમને બહુ સતોષ થયો તેમણે જાહેર કમ્યું હડત કે છટા છાયા હિંસાના દુરોપયોગી લગત બધ કરવામા નહિ આવે જે મુક્ક કસવાની અહિંસા રીત આવી અનિવાર્ય ઘટનાઓથી બધ જ કરી દેવામા આવે તો એ સ્પષ્ટ છે કે બધા પ્રમગાને માટે એ આદર્શ રીત ન કહેવાય અને આ સ્વીકારવાને માટે તેઓ તૈયાર ન હતા તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એ રીત સર્વોત્તમ હતી માટે સૌ સંજોગોને અનુકૂળ થવી જ નેઈએ અને અમુક મર્યાદિત અરો વિરોધી વાતાવરણમા પણ તેનો પ્રયોગ શક્ય હોવો નેઈએ આ પ્રકારનો એમણે કદેલ અર્થ અહિંસક કાર્યનું ક્ષેત્ર વિશાળ કરતો હતો એ અર્થ એમના અનેક વર્ષોના પ્રયોગના પરિણામે એમી કરવા લાગ્યા કે કેમ એ નાણુતો નથી

માની હકીકત તો એ છે કે ૧૯૨૨ના કુલુઆરીમા સવિનયભંગની લડત બધ રહી તે પેલ જૌરીચોરાના કારણે તો નહિ જ ને કે થાણા લોમો એમ જ માનતા હતા ચૌરીચોરા તો એક ઉવટનું નિમિત્ત થઈ પડ્યું ગાધીજી ધાર્મિક પોતાની અત મેત્રાથી જ કામ લે છે પ્રજાની સાથેના લાખા અને નિકટ સંસર્ગને પરિણામે મોટા માર્ગનિક્ષેત્રે મેતાગોને જે એક નવી દૃષ્ટિ ખૂલી જાય છે તેવી નવી દૃષ્ટિ એમને ખૂલી કે આશી સમને શુ લાગે છે લોકો શુ કહે છે અને લોકો શુ કરી શકશે તે એમી મહા / નેઈ મહે ? આ સહજદૃષ્ટિના તેઓ ઉપરાગ કરે છે ને પ્રમાણે જ પોતાનું કાર્ય ચલાવે છે અને પાછાથી પોતાના આશ્ચર્યચકિત અન રોષે લશાયલા માથીઓને મતોપવાને માટે પોતાના નિર્ણયતા મરણે આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે આ પ્રયત્ન બહુ ના અનિગય છીડરો હોય છે—જેમ અમને ચૌરીચોરા પછીથી લાગુ પડ્યું એ વખતે

એકે લડત દેખીતી રીતે બહુ જોરામાં હતી અને લોકોને ઉત્સાહ સર્વત્ર ઊભરાતો જણાતો હતો તો પણ ખરી રીતે લડતના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા હતા, વ્યવસ્થા અને નિયમપાનના નામનિશાન રથા ન હતા. આપણા ધણાખરા સારા માણસો જેલમાં હતા અને આમર્ષનને આજ મુંઝીમાં સ્વતંત્ર રીતે કામ લેવાની કશી જ તાલીમ મળી ન હતી સ્થિતિ એવી થઈ હતી કે ગમે તે અબણે માણસ મહાસભા સમિતિનો કબજો લેવા માગે તો લઈ શકે અને વસ્તુતઃ અનેક અનિષ્ટ માણસો અને રાજીયોના આગતિયાઓ આગળ આવ્યા હતા, અને કેટલીક કોચેસ અને ખિવાફત સંસ્થાઓનો કબજો લઈ લેતા હતા આ લોકોને અટકાવવાનો કોઈ રસ્તો ન હતો.

આવી લડતમાં આવી વસ્તુ તો ઘોઠેડો જોઈ શકાય એવો સગમત અનિવાર્ય છે નેતાઓએ જેવું જવામાં આગેવાની હીરે જ છૂટકો, અને પાછળ રહેવાઓના ઉપર લડત આજ રાખવાનો નિશ્ચય રાખ્યો જ છૂટકો આમર્ષનને કઈ સાફ કામકાજ કરવાની, અને તેના કરતા પણ અમુક પ્રકારનું કામ ન કરવાની તાલીમ આપણે એવું જ રાખ્યું છે સને ૧૯૩૦ની લડત વખતે તો આ પ્રકારની તાલીમ આપવામાં કેટલાય વર્ષ અપાર્થ ચૂક્યા હતા એટલે, તે સાવની અને ૧૯૩૨ની મહાનિયમનગની વડત બારે રામિરાણી અને વ્યવસ્થિત લડતો હતી આ રાક્ષિ અને વ્યવસ્થા ૧૯૨૧-૨૨માં ન હતી, અને લોકોના ઉત્સાહ અને ધમાનની પાછળ કશું સહી ન હતું ને '૨૧-૨૨ ની લડત આજ રહી હોત તો અનેક સ્થાનોએ છટીખાઈ દિસાના કિસ્સા બન્યા કરત એ વિષે જરાય શંકા નથી આ કિસ્સાઓને દાખી દેવામાં સરકાર ચોરીની નહીં વહેવરાવત, અને ત્રાસનું એવું સામ્રાજ્ય જનમત કે પોકો સાવ નામદ થઈ ગયા હોત.

ગાંધીજીના મનમાં આ પ્રકારના કારણો અને વિચારોએ કામ છોડી દેતો એવો મતલબ છે, અને તેમણે ગૃહીત ધરેલી વાતો સ્વીકારીએ અને અહિંસાની રીતે વડત લડવાની હજારો સ્વીકારીએ તો તેમનો નિર્ણય સાચો હતો સડો અગાવવાનું અને નવી રચના કરવાનું તેમનું કામ હવે બીજું અને કેવળ શિવ્ન દષ્ટિએથી એમનો નિર્ણય અયોગ્ય ગણી શકાય, પણ અહિંસક રીતની સાથે એ દષ્ટિને કરો સબધ ન હતો અહિંસા અને દિસા એ બે વસ્તુ સાથે સાથે ચાલી ન શકે સરમનને એવા નાના ધમનવા દાખી દેવા હોય તો દાખી દે, પણ તેથી કઈ લડત બંધ થવાની નહોતી કાચુ કે આવી લડતો તો પોતાની અસમમાથી પાલી સજ્જન થાય છે ધારિકવાર પીટેહક થાય તો તેથી ભણીવાર આખી પરિસ્થિતિનું સ્વચ્છિત્ત્વ નામાં અને વડતને મજબૂત કરવામાં સહાય મળે છે, પીટેહક કે દેખીતી હાર થાય તેનું દુઃખ નથી, પણ તત્તો અને આફરો જ અખડ રહેવા નેઈએ ને લોકો તત્તોને આય આપવા ન દે તો તરત જ સજ્જન થવામાં અડચણ આવતી નથી પણ ૧૯૨૧ કે ૨૨માં અમારા તત્તો ને ધ્યેયો શા હતા? અમારું વ્યેય હવે કરી સ્થાન વિચારપ્રણાલીના આધાર વિનાનું અસ્પષ્ટ સ્વરાજ્ય અને તત્ત હવે લડતની એ વિશિષ્ટ અહિંસકીતિ ને લોકોએ અનેક ટેકાણે છૂટાવવાયા તોફાન કર્યા હોત તો અહિંસાની લડત તો બંધ થાત જ

અને સ્પષ્ટ જાણ્યા વિનાના સ્વરાજ્યને તો ઝાંઝું મી રીતે વળની રહી રાકાય ? લોકો સામાન્ય રીતે લામો વખત સુધી વડાઈ ચાલુ રાખવાને માટે વાગત ધરાવતા નહોતા, અને જો કે પરદેશી રાજ્ય વિશે લગભગ આખા દેશમાં અસતોષ હતો, અને મહાસભા વિશે લાગણી હતી, તો પણ લોકોમાં ટકાર લેશવાળી શક્તિ ન હતી કે બ્યવસ્થા ન હતી લામો વખત તેમનું નવું એમ જ ન હવ ટોળેટોળા કેદમાં ગયા હતા તે પણ કાલ્પિક આવેશમાં, આખી લડત ઘડીકમાં પૂરી થશે એવી આશાએ

એટલે ૧૮૨૨માં સવિનયભંગની લડત મોટું રાખવાનો કરાર થયો તે થોડા કદી રાકાય, જો કે તે ને રીતે થયો તે રીત બહુ દોષવાત હતી, અને પરિણામે અમુક અરો લોકોની નિષ્ઠા અને હિંમત હાલી ગયા

પણ એવો સભવ છે કે આવડી મોટી લડત એકએક બધ થવાને લીધે દેશમાં એક દુર્બલ સ્થિતિ હાથ પડી લડત દરમ્યાન છૂટાછવાડા અને નાહકના હમજવા થતા તો અપક્રયા, પણ જે હિંસા દાખી દેવામાં આવી હતી તેને કોઈ પણ રસ્તે પ્ર-ટ થયે જ ન શકે હતા, એટલે પછીના વર્ષોમાં જે કોમી અવસ્થા થયા તેમાં એના મોટા હિંસા હતા એમ કદાચ કહી શકાય અસહ્યાર અને સવિનયભંગની લડતમાં લાખો માણસો નેકાયા હતા તેથી જુદા જુદા ધર્મોના કોમવાદીઓ એવો રાજકીય હેતુમાં છાણખરા પ્રગતિવિરોધી હતા તેમના હથિયાર હેડા પડ્યા હતા લડત બંધ પડવાને લીધે આ લોકો આગળ આવ્યા બીજા અનેકો, ધૂપી પોલીસના આડતિયાઓ અને મેમો વચ્ચે લડાઈ કરાવીને સરકારની ખુશામત કરવા ઇચ્છનારાઓને પણ આ જ નિશામાં કામ કરવાની સહિ મળી મોપનાઓના રમખાણ અને તેને દાખી દેવા માટે લેવામાં આવેલા અતિરાધ ધાતકી મગના — બધ દેલના ટળામાં મોપવા કેરીઓને પૂરીને ગૂંનજાવવામાં આવ્યા હતા તેના વિચારમાત્રથી ત્રાસ ડાખે છે — થી મેમો કેરેવર કેડવનારાઓને તો એક હથિયાર મળ્યું હવે એવો સભવ છે કે જો સવિનયભંગની નડત શકવામાં આવી ન હોત અને સરકારે જ એને બધ દીધી હોત, તો કોમી વિખવાઈ કદાચ એટલે થયો હોત અને પાઠશાળી જે મેમો રમખાણે થયા તેમાં વાધની નાખના માટે રાખિ લોખમાં રહી ન હોત

સવિનયભંગની લડત બધ કરવામાં આવી તે પહેલા એક એવો બનાવ બન્યો હતો ન જેમાંથી જુના પરિણામ આવી શકતા હતા સવિનયભંગની લડતના પહેલા મોજાથી સરકાર ન્યાયરૂપિત થઈ હતી અને બચાવીત થઈ હતી તે સમયે વાઈસરોય લોર્ડ રીટિંગે એક નહેર બપણુમાં કહ્યું હતું કે ‘ ‘ જુ આચો હુ અને મૂઝાયો હુ ’ પાગલી કુવર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા અને તેને લીધે સરકારની જવાબદારી બહુ વધી ગઈ હતી ૧૮૨૧ના દિસે બન મહિનાના આરભમાં લોખના ટોળેટોળા પડ્યા ત્યાર પછી સરકારે મહાસભાની સાથે સમાવાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પાગલી કુવર ક્યકત્તે જનાર હતા અને તે પહેલા કોઈક સમાધાન થાય તો ત્યા ખરાબ દેખાવો થતા અગ્રેએ હેતુ હતો બજાજ મરારના પ્રતિનિધિઓ અને તે વેળા નેવમાં બેઠેલા

દરાખંધુ દામની સાથે ચોની ખાનની વાતો થઈ હતી એવી દરખાસ્ત થઈ હતી કે સરખાર અને મહાસભાની નીચે ચાલકાધારને માટે એક નાનકડી ગોળમેજી પરિષદ દરવામા આવે ॥વીઈએ આમલુ ધર્યો કે તે વેળા કાલી જેલમા કે ભોમવતા મોવાના મહુમદઅલીને પરિદામા હાજર રહેવાને માટે છૂટાપાછામા આવે સરકારે આ વાત કમુવ ન કરી.

દરાખંધુ દામને આ બામતમા ગાંધીજીએ મહુલુ કેતુ વાતલુ પસદ ન પડુ અને પાલ્લીથી જેલમાથી રૂની તેમલે ગાંધીજીની બહેરમા દીકા કરી અને કહુ કે તેમલે ભાઈ થાપ ખાવી હતી તે વેળા શુ બન્યુ તેની વિમતો અમે જેઓ જેલમા હતા તેઓ તાજુતા ન હતી એકે બધી હળીકા વિના ચેઆરોઅનો નિર્ણય આપવો મહુલુ છે છતા એમ તો લાગે છે કે એ વેળા પરિષદ કમ્વામાથી મશુ ફળ આવે એમ ન હલુ સ મરનો તો પાઠવી કુવરની કવ સાની નુનાકાવ નિર્વિએ પાર બની બય એટલા માટે કે પ્રસલ હતો કે તાસ્વિ પ્રશ્નો અમાની આગ હતા તે તો જેમના તેન જ તલા હોત નવ વર્ષ થઈ ન્યારે પ્રત અને મહાસભા બને વધારે બજવાન હતા ત્યારે પલુ આવી પરિષદમાથી બહુ પરિભ્રામ આવ્યા નહોતા પલુ આ વાત બય ॥ ખીએ તોપલુ બને લાગે છે કે મહુમદઅલીની હાજરી વિરે ધારીજીએ આમલુ રાખ્યો એ સવ થા કચિત કે હતો મહામભાના નેતા તરીકે જ નહિ પલુ ખિવાફત હતના નેતા તરીકે તેમની હાજરી આવરક હતી કારલુ મહાસભાના માર્કેટમા ખિવાફતનો પ્રશ્ન એ તે વેળા બનયો પ્રશ્ન હતો મેઈ પલ નીતિ અથવા પગલામા સાધીને ઊંવાપગુ હોય તો તે મોવ્ય કહી સકાય જ નહિ મરખાર તેમને જેલમાથી ઊં વા તૈયા ન હતી એ પલુ બતાવે છે કે પરિદામાથી મશુ પરિભ્રામ આવવાનો મબવ ન હતો.

મારા પિતા અને હુ બન્ને જુદી જુદી માર્ મારકતે જુદા જુદા ગુનાઓ માટે ૭ મહિનાની સજા ભોગવતા હતા આ માર્મા ચારેય મુકદ્દમા તો ફારમ જેવા હતા અને તે વેળાની મીત મુજબ મને તેમા મ્ગો ભાગ લીરો ન હતો અમારા ભારજોમા અથવા તો અમારા ખીન કાન ૧૪મા અમારા કપ ૫નો સાબિત થઈ શકે એવુ તો મહુરે રોધી રામર એમ હલુ પલુ આપને માટે જે વમ્તુ સરખારે રોધી તે રમુજ હતી મહાસભાનુ સ્વયસેવક ફળ જે મોમથદેસુ સરખા હતી એક મારા પિતાના મ્પર તેના સવ્ય થવાનો આરોપ મુકાયો હતો અને આ સબિત ન રાને મ્ગે તેનની દિદી મહીવાગુ એક પત્રક રજૂ દરવામા આવ્યુ હલુ નહી તો નાત પિતાની જ હતી પાલ અગાક બાગરે જ મેમરુ દિદીમા સલી મરની એકે તેમની દિદી સની આગખી રા એના ભાગ ૧ મેઈ હતા એટલ એક નીચિરેલાલ સામી બોલો કરવામા આગ્યો.

● એકલ મો મહુમદઅલી જ નહિ પલુ બધા કે ૧થી ૧૧ગેએને ઊંકરાની મામલુ કરી હતી આ મ્ગોમા મો મહુમદઅલી મો રોકતઅલી દા કિચલુ રાકે ૧૪ મર્ વ૦ હતા લરકરને મોકરી છે વાની સચના દરવા ખિલાફત પરિદના હતાવને માટે એ બધા કે ૧થીમા નરવાયા હતા

તેણે સોગંદ ઉપર કહ્યું 'એ સહી પડિતજની તરીકે હું જોણખું છું' માલુસ સાવ નિરક્ષર હતો, અને એ સહી તપાસવાનું તેને કહ્યું ત્યારે તેણે કાગળ ઊંધો પકડ્યો. મારી દીકરી તે વેળા ચાર વર્ષની હતી. એને હાથમાં તેડીને મારા પિતા આરોપીના પાંજરામાં ઊભા હતા. એટલે એ ચાર વર્ષની બાળાને માટે આરોપીના પાંજરામાં બેસવાનો આ પ્રથમ અનુભવ હતો.

મારો યુનો હડતાલની બહારખબરો વહેંચવાનો હતો. તે વેળા કાયદા પ્રમાણે આ યુનો ન હતો, બે કે આજે તો આપણે 'ડેમોનિયન સ્ટેટ્સ' (સંસ્થાનિક દેશગણ) તરફ બહુ પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ એટલે આજે તે યુનો ગણાય છે. છતાં મને સંજ્ઞ થઈ મારા પિતા અને બીજાઓની સાથે હું જેલમાં હતો ત્યાં ત્રણ મહિના પછી મને ખબર આપવામાં આવી કે સજાઓ ફરી તપાસનાર કોઈક અમલદારે કરાવ્યું છે કે તમને અયોગ્ય સજા થઈ હતી, અને તમને છોડી મૂકવા જોઈએ આથી મને કંઈક આશ્ચર્ય થયું કારણ મારા તરફથી ચાલુ વિષે કોઈએ કશું પગલું લીધું ન હતું.

સપિનયમ'ગની લડત બંધ થવાને બીજે કદાચ ફરી તપાસનારા ત્યાગાધીરોને શરૂ થઈ હશે મારા પિતાને જેલમાં મૂકી મને છૂટાં દુઃખ થયું.

તરત જ ગાંધીજીની પાસે જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો ત્યાં પહોંચું તે પહેલાં તો તેઓ પકડાયા હતા અને મારી તેમની સાથે સાબરમતી જેલમાં મુલાકાત થઈ તેમના કેસ વખતે હું હાજર હતો. એ એક સ્મરણીય આવસર હતો, અને તે વેળા હાજર રહેલા કોઈ તે કદી બૂલી શકે તેમ નથી અંગ્રેજ જજ મયાંદા અને લાભાગીથી વર્ત્યો હતો કોર્ટની આગળ કૈફતું ગાંધીજીનું નિવેદન હૃદય હલાવનારું હતું, અને તેમનાં જીવંત વાક્યો અને હૃદયગ્રાહી કલ્પનાઓની છાપ અમારી સ્મૃતિમાં લઈને રોમાંચક અનુભવ સાથે અમે ઘેર આવ્યા.

સૂચના માત્ર અમારા કામને માર્ગ બસ હતી દર બરવામાં આપ્યા અને પ્રતિનાએ નવી લેવાઈ હતી રકમ કાપ ના વેધાઈઓના મદદગારને આપવામાં આવી

જે ત્રણ દિવસ પછી મને અન ભાગ જે સાથીઓએ વેધાઈઓની સાથેની વાગારાટમાં ભાગ લીધો હતો તેમને પ વ્યામાં આપ્યા ધમકી આપવાનો અને બળદગીથી પૈસા કઢાવવાનો ગુનો કરવાનો આરોપ મારા ઉપર મૂકવાના આગે! આ દપ ૧૧ રાજદ્રોહ અને બી ન આરોપો પર મારા ઉપર હતા મે બચાવ તો ન થયો પણ મારા વાલુ નિવેદન કર્યું ધમકી આપવાના બળદગીથી પૈસા કઢાવવાના અને ત્રી ન એક ગુના માટે મને સ ન થઈ પણ ૧૪ દ્રોહનો આરોપ જે વી લેવામાં આગે કાર ૧ ત્રણ ગુનામાં જ મને દૂરની નજ મળી ગઈ હતી એટુ માનવામાં આગુ દરી સન પાડુ મને ચાહે છે ત્યાં સુધી નડુ હતી એમાંથી જે સાથે સાથ લે લવાન ૧૮ મહિનાની હતી ૯ ધારુ છુ ૬૪ ૧ ૧૨ અને ૬ મામની મળ હતી અ માની બીદ ૭૧ ૯ અડવાઈ ના બહાર રહી આમ ૯ ધાટો લેલ ૧૦

૧૩. લખનૌ ડિગ્રી ટૂકટ જેલ

૧ ગના દિ હુસ્તાનમાં રાજદ્રોહી ગુનાઓ માટે કે જે કઈ નવાઈની વ તુ ન હતી ખાસ કરીને બનાગના બામવાની લ તથી માગને દમર્યા લાગી સન મગચીને જે નનાગ માણગોની બળદ ધાગ આ રી હતી મુદ્દમાં વિના પણ બનેકને કામા પુ વામાં આપ્યા હતા ભારતના તે કાગના સૌથી મદાન નેતા લોખાન્ધ નિતકને તેમની ઉત્તરાવર્યામાં છ વપની સ ન થઈ હતી આવી ક્રેહ અને નજરે ની આ પ્રયાને મદદલુદથી વગ મળે અને કવતરાના રેસો ક્યા ત્યાં થવા લાન્ધા અને પરિનામે આરોપીઓને ૧ તો કામીની સન અથવા બળદગી સન થની અગના ઓ અને મૌવાના અમુલ પવાન આજ અને મદદલુદ ક્રમમાં નજરે કવનામાં આપ્યા હતા આ યુદ્ધ પછી તરત પલનમમાં વગકી કાયદો પોકાર્યો અને તેમાં અનેક જમ કાવતરાના આરોપોને કારકે અથવા સમી (તાજ તોજ) મુકમાંઓન પાંખામે ૭ મા ૧૨ હતા આમ દિ હુસ્તાનમાં રાજદ્રોહી કેદ કઈ નવાઈની વનુ રહી નહોતી પન ન ચાર મુધી દર ૧૫૧૬ કે માની લેવામાં આવી નહોતી માનસે કઈ કામકા / મુદ્દ દોષ કે કઈ ભારતુ આપ્યા હોય અથવા છ રી પોલીસમાં તે બહારો થઈ પચ દોષ એગે તેને પા વામાં આપેલો અને કેમાંથી બચવને મટે ન ૧૧૧માં બગ વ કરવાના એકે પ્રચન બાકી રાજવામાં ન આવેલો અલન દમિલ બાકિમાં સાધી અને તેમના દબરો અનુયાયીઓએ સત્યાગ્રહની લ તના નવી જ પ્રયા પાગી હતી ખી આમ હતા ૧ ૨૨માં જે બે લનમગ અધિવિન ન્ય ન હતુ અને નવા કેરીને દ પ કરી લેનાર બધાનક દવા નબોતી અદર ગું બનતુ તેની લ ૧ ૦ કોઈને ખગર હતી કામે કામે અમને ખ્યાલ હતો ખરો કે એની અદર વગનાર એ કાથી બે પીના

અને વિકરાળ ગુનેગારો હશે જેવ શબ્દની સાથે જ મનમાં કારાવાસ, નામેશી અને દુખોની, અને એ ઉપરાત અત્રાત સ્થાન હોવાને લીધે તેના બચની કલ્પનાઓ ઠીલી પતી ૧૮૨૦ થી જેલ જવાની હુમેશા વાતો થયા કરતી અને અમારા ઘણા સાથીઓ જેલમાં જઈ ગયા હતા એવે જેન જવાની કલ્પનાને અમે ધીમે ધીમે ટેવાતા ગયા ને જેલના નામથી આપોઆપ જ જે અણગમો થતો અને ચીતરી ચડતી તે ઓળા થતા ગયા આમ ડાહ્યા અમારી ગમે તેટલી તૈયારી હોય તો પણ જેનના દગ્વાનમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરતા સાગણીઓને જે ખેંચાણે ને હકેરાળ થતા તે તો થતા જ તેર વખ પડેલાના તે કાળથી માફને તે આજ મુધી તબક્કારી શુનાઓ મળે મારા ધા વા પ્રમાણે ઓળામાં ઓળા તણુ લાખ પુરુષોને સ્ત્રીઓ જેલમાં જઈ ગયા હશે ધણીવાર રાજદ્વારી કલમને બંને કોઈ ખીજી કલમ પ્રમાણે પણ આરોપ મુકાતા પણ શુના તો રાજદ્વારી લડતમાંથી જ ઠીલા થયા હતા ગામાના હાલે તો અનેક વખત જઈ આયા છે, અદર જઈને કુ મળશે એની પણ તેમને પૂરી ખબર પડી ગઈ છે, ત્યાના વિચિત્ર જીવનમાં રહેલી એક પ્રકારની અસાધારણતા મૂઠ દુખ અને દાણુ રસહીનતાને જેટને અરો અનુકૂળ થઈ શકે તેમજ અમે અનુકૂળ થવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે માણસ નમે તે વસ્તુને ટેવાઈ બધ છે તેમ જેનજીવનને પણ આપણે ટેવાઈએ છીએ, અને હતા ન્યાયે ન્યાયે એ દરવાજામાં આપણે પેસીએ છીએ ત્યારે ત્યારે પ્રથમની પેઠે આપણી સાણી હકેરાળ છે, નસો તગ થાય છે અને નાડમાં રુધિર ભેશથી વહેવા લાગે છે, અને દરવાજા ખાદારના લીલાકમ અને વિશાળ મેદાનો, ફટથી ફટતા નોમે અને મારી પોલાઓ અને પરિચિત ગહેરાઓ તરફ આખ આપોઆપ વળી છેવટની લાખી દષ્ટિ નાખી લે છે, માણુ લાખો સમય મુધી એમાંનું મુજુ જેવાનું મળવાનું નથી

જેનની મારી પહેલી મુદત, જે ત્રણ જ મહિનામાં એકાએક બધ થઈ તે અમારે મળે અને જેનના અમનદારો મળે ઠીક ઠીક ખળબળાટ બરેલી હતી આ નવા પ્રમારના મ્દીઓ ઠાબવાને લીધે જેનના અમનદારોના તો અર્ધા સાધા દીના થઈ ગયા હતા આ લોકોની રોજરોજ વધતી જતી સાખ્યા પણ અસાધારણ હતી એટલે અમનદારોને ખાપગને લાગણ કે આ બચાનક પુરમાં હવે જૂના કમનો અને નિયમોના નામનિશાન ધોવાઈ જશે પણ એના મ્દતા વધારે જબરનવાર તો આ નવા કેદીની જાત હતી એ રીતે બધા વગોમાંથી આવતા પણ ઘણાખગ મધ્યમનર્ગમાંથી હતા અને જુદા જુદા વર્ગના હોવા છતા જલ બધામાં એક વસ્તુ સામાન્ય હતી સામાન્ય મ્દીથી તેઓ સાખ જુદા જ હતા અને સામાન્ય મ્દીની સાથે કામ લેવાણ તેમ આ લોકોની સાથે કામ લેવું સહેલું ન હોય અમનદારો આ સમજતા હતા પણ આણુ નિયમોનું સ્થાન લેનાર નવા નિયમો હતા તહિ અજાક આવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ ન હતી એટલે કોઈને કરો અનુમત ન હતો સામાન્ય કોથેસ કેદી દીનોપોએ તો નહોતો જ અને જેલના દરવાજામાં પેદા પછી પણ સખબને લીધે તેને પોતાના બળનુ બાન ગહેલ બહાર આવતી લગતી અને લોકો જેલમાં બનતી ધટનાઓમાં નવો રસ લેવા લાગ્યા હતા

તેથી આ બાબત જાન વલ્લુ આથી સામાન્ય રીતે કઈક ઝડપીયે વૃત્તિ રહેતા હતા. પણ જેલના અમલ તો આથે સહકાર કરવાની અમારી સામાન્ય નીતિ હતી. અમારા સહકાર વિના અમલદારોની મુશ્કેલીઓ ઘટી વધી પરત જેવર અમારી પાસે અનેક વાર આવતો અને અમને અમારા સ્વયંસેવકોના જોડેના જઈ તેમને ક. ૧ થી વાને નાંખી અથવા તેમની પાસે કઈક મૂલ્ય કમવાનાં માટે તે અમને વીનવતો.

અમ અમારી ઇચ્છાથી જેના આવ્યા હતા ધણી સ્વયંસેવકો તો વગર ખોડાના ધૂસી આવ્યા હતા એને ગઈને જેવ છાકીન લાગી જવાનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો. જો ગઈને બહાર જવાની ઇચ્છા થતી તો પોતે જરૂર કામ માટે માગી માગીને અથવા તો ભવિષ્યમાં એક કામ ન કરવાની કમવાત આપીને એ સહકારથી છૂટી શકતો હતો. ભાગવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે તો નામોળી જ થાય અને સરિનયત્ન તો જ તમા પાછું જોડાવાપછી હે જ નહિ. વખતોની અમારી જેલનો નુષરિન્ટેન્ડેન્સ આ સારી રીતે સમજતો અને અમારા જેવરને કહેતો ' જો આ કોમેસ ડીઓમાથી થોડાએને ભાગી જવાનું સમજાવી શકો તો તમને ખાનસાહેબમાંથી ખાનબહાદુરમાં ચડાવવાની હું સરકારને જવાબદારી કરીશ. અમારામાના ધણી ડીઓને જેવની મધ્યના ચક્કરમાં આવેલા મોટા જોડેકમાં સમજાવતા આવતા અમા માના અમાર જમુને હું ધારું છું કે વધારે મારી રીતે ખાવાને માટે એક જૂની ચણાટગામમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. એને લગત એક મોટું ચોગાન હવે મારા પિતા મા. જે પિત્રાર્થે અને મને ૨૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૬ ફૂટ પહોળો એવો એ ખડ આપવામાં આવ્યો હતો. એક જોડેકમાંથી બીજી જોડેકમાં જવાની અમને સંપૂર્ણ છૂટ હતી સમાવહાસોએની સાથે અનેક સુવાસના મળતી હાથ આવતા અને દરેક યત્ન નવી પક પકળી અને વધતી જતી જ તથી ધમાલનું વાતાવરણ ચાલુ હોય ચલાવે અને વતોમાં પુરુષ વખત જતો અને હું જાગે જ કશું વાચી શકતો કે કશું સમીન કામ ની શકતો. સવારનો વખત હું અમારા આખા ખાની સફાઈ અને ધાવાઈમાં માત્ર પિતાના અને મારા કપ. ધોવામાં અને ધાવામાં માગતો. સિયાગાના વિસ્તર હતા અને હવેર હિન્દુસ્તાનમાં જેના કરતા બીજે સારો સમય કોયે હોય? થા. બહાવાઈ થા તો અમને અમારા સ્વયંસેવકોમાના જે નિરપર હતા તેમને માટે હિંદી ઉર્દુ અને બીજા પ્રાથમિક વિષયો શીખવવા માટેના વગેરે ખોલવાની રજા આપવામાં આવી હતી. જ્યોર પડી અમે બોરીઓવ રનના.

• ને વેળા છ પાયા એક હારચબનક મધુ બહાર પ. હવે અને તે ખોટું. એમ બહાર કરવામાં આવા છતાં ફરીફરીને તે ચાલુ રહ્યું છે. એવી વાત ચાલુ હતી કે તે વગર અમારા પ્રાણના ચર્ચાઈ સર હારકેટ બહાર મારા પિતા ને જેલમાં શોષીન (દાર) મે લગા સર હારકારે મારા પિતાને કશું ચોક્કસ નથી એમને કે હવે શોષીન કે બીજા કે હવે પ્રકરેના દારૂ જેલમાં મે કશું નથી અને સની વાત તો એ કે મહાસબ ૧૯૨૦માં અસહકારનો ઠરવ કર્યો ત્યારે તેમણે દારૂ કે ડીપે હતા એ તે નેમને આ વખતે દારૂ પીવાપછી હતું નહિ.

ધીમે ધીમે સખતાઈ થતી ગઈ. અમારા વાડામાંથી અમને બહાર નીકળવાની બંધી થઈ, અને જ્યાં બીજા સ્વયંસેવકો પૂરવામાં આવ્યા હતા ત્યાં જઈ તેમની સાથેની મુલાકાત પણ બંધ થઈ. એટલે વર્ષો પણ અટક્યા. એ જ અસ્તામાં હું છૂટ્યો.

હું માર્ચના આરંભમાં નીકળ્યો અને છ સાત અઠવાડિયાં પછી એપ્રિલમાં પાછો આવ્યો તો મેં 'નેથું' કે રિયલિટીમાં બહુ ફેરફાર થઈ ગયો છે. પિતાને નૈનિતાલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. તેમના ગયા પછી તરત જ નવા નિયમે અમલમાં આવ્યા મોટી વલ્ગાટરાળા જ્યાં મને પહેલાં રાખવામાં આવ્યો હતો તેમાંના બધા કેદીઓને અંદરની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને બેરેકમાં પૂરવામાં આવ્યા. બેરેક એટલે જેલની અંદર એક નાની જેલ. એક બેરેકની સાથે બીજા બેરેકનો કરોડ સંબંધ નહિ મુલાકાત અને કાગળ લેને મહિનામાં એક મળે એવા નિયમ થયો. ખોરાક બહુ સાદો થયો. જે કે બહારથી અમે મંગાવી શકતા.

જે બેરેકમાં મને રાખવામાં આવ્યો હતો તેમાં લગભગ પચાસ માણસો હશે. લીડનો કંઈ પાર ન હતો. અમારી પધાતીઓ જ્યાં લગભગ ત્રણ ચાર ફૂટનું જ અંતર હશે મુલાખે એ બેરેકમાં દરેક જણને હું જોળખતો હતો અને અનેક તો મિત્રો હતા, પણ શતદિવસ એકાંતનો સંપૂર્ણ અભાવ વધારે ને વધારે અસહ્ય થતો ગયો. રોજના રોજ એક જ માણસોનાં મોં જોવાનાં, રોજની રોજ એક જ પ્રકારની ગોસા લડાઈઓ; અને એમાંથી ભાગીને જવાનો એકે શાંત ખૂલે ન મળે. નાહવાનું ખુદ્દામાં, કપડા ધોવાનું ખુદ્દામાં ફસડતને માટે બેરેકની આસપાસ અમે હોડતા અને એટલી વાતો ને ચર્ચાઓ કરતા કે બુદ્ધિપૂર્વક વાત કરવાની અમારી સક્તિ સાવ ખૂટી જતી. કુટુંબ જીવનમાં જે નીરસતા હોય છે તે અહીં સોગળી વધી હતી, અને તેની મીઠાશ અને બીજા લાભો તો ભાગ્યે જ જોવામાં આવતા. અને વધી આ કુટુંબ તે અનેક ભતના અને અનેક ભાતના લોકોનું બનેલું હતું. સૌના મનના ઉપર આથી ભારે તાણ પડતી, અને ધારૂવાર હું એકાંત માટે ઝખતો પાછળનાં વર્ષોમાં મારે નસીબે આવું એકાંત જોઈએ તોટું આવવાનું હવે—જ્યારે મહિનાના મહિના સુધી એકલા જેલ અમલદાર સિવાય બીજા કોઈનું મોં જોવાનું નહોતું તે સમયે પણ મન બારે આવેરામાં રહેવું પણ ત્યારે યોગ્ય સાર્થિકોની ઝખના કરવું ધારૂવાર લખનૌ જેલના રહસ્યના બીડમાં ગાળેલા જીવનના દિવસો મને યાદ આવતા અને કંઈક તેને માટે હું ઝખતો પણ ખરો છતાં મને ખાતરી હતી કે જેમાથી એકાંત જ મને વધારે પસંદ હતું—રાત એટલી કે વાંચવાલખવાની મને છૂટ હોય.

અને છતાં મારે જણાવવું જોઈએ કે મારા સાર્થિકો બધા અતિસય સન્નજન અને શુવાળી હતા, અને અમારે બહુ બનવું પણ હું ધારુ છું કે કોઈ કોઈ વાર તો જરૂર અમે સહુ એકબીજાથી કંટાળતા અને કંઈક એકાંતને માટે તૈયારતા વધારેના વધારે એકાંત તો બેરેકમાંથી નીકળીને વાડાના ખુદ્દા ભાગમા બેસવાથી મળતી. ચોમાસાના દિવસ હતા, એટલે વાજા હોય તેથી બહાર ખુશીથી બેસી શકાવ ધારૂવાર હું

નિયમોની સામે વિરોધમાં મુલાકાતો છાત્રી અમારામાંના કેટલાક આ તોફાન કરાવનારા હૃદય એમ માનવામાં આવ્યું જ હશે એટલે અમને સાત જાણને મુખ્ય બેરોકાથી સાત અન્ય એવા જેલના એક દૂર અગમ્યા ખસેડવામાં આવ્યા આ સાતમાં પુરુષોત્તમદાસ ટંડન, મહાદેવ દેસાઈ, જ્યોત્સના જેલસૂઝ, બાવકૃષ્ણ રામી, દેવદાસ માધી અને હુ હતા.

અમને નાનકડા વાડામાં ખસેડવા હતા અને જે કે ત્યા જવામાં થોડાક મેલ્ડાઓ હતા પણ એકદરે એ ફેરફાર મને ગયો હતો તો નહોતો જ, વધારે શાંતિ અને વધારે એકાંત અમને મળી એટલે વાનવાનો અને ખીજી કામ કરવાનો સમય પણ વધારે મળ્યો જેલના ખીજા ભાગોમાં અમારા જે સાથીઓ હતા તેમની સાથે, તેમ જ બહારના જગત સાથે કરો જ સંપર્ક અમને રહ્યો નહિ કારણુ છપા આવવા સી કેદીઓ મટિ બધ થયા હતા.

છાપા આવતા નહિ પણ બહારથી કંઈ ખબર તો ગમે તે રસ્તે આવી ચડતી જેઓમાં હમેશા એમ અને જે અમારી માસિક મુલાકાત અને કામગીરીમાંથી પણ કંઈક કંઈક ખબર મળી રહેતી અને નિયમ કે લડતના પાણી છેક નોસારી ગયા છે અમુનખ પગ ચાલી ગઈ અને વિજય ઝાખા ભાવિમાં સરી ગયા હોય એમ લાગતું હતું મહા મહામાં બે ભાગલા પડ્યા હતા—ફેરવાદીઓ અને નાફેરવાદીઓ આમાંથી પટેલા પડના નેતા દેરાબાબુ દાસ અને મારા પિતા હતા તેમનું કહેવું એવું હતું કે વડી અને પ્રાંતિક આરાસભાની આવતી ચૂંટણીઓમાં મહાસભાએ ભાગ લેવો જોઈએ, અને ધારાસભા મેનો કબજો લેવો જોઈએ ખીજો પક્ષ જેના નેતા રાજગોપાલાચાર્ય હતા તેમનો આગ્રહ એવો હતો કે અસહકારના નૂતના કાર્યક્રમમાં કરી ફેરફાર ન કરવો. ગાંધીજી તો આ વેળા જેલમાં હતા લડતના જે હક્કત ચાહરોથી અમે એક ચડતી બરતીના મોલ ઓ ઉપર નહિ આગળ વધ્યા જતા હતા તે આદર્શો સત્યાને મટિના દુદ્ધ કનગ અને પ્રપચોમાં ખુલાવા લાગ્યા હતા ઉત્સાહ અને આવેશની ધડામાં પરાક્રમે અને સાહસો કરવા સહેલા છે, પણ ઉત્સાહનું નેરા ઓછું થયે લડતને દિનપ્રતિદિન ચાલુ રાખવી કઠણ છે એમ અમે જોઈ શક્યા બહારથી આવતી ખબરોથી અમે નિરુત્સાહ થતા અને જેવના નાતાવરણથી ઉત્પન્ન થતી અનેક નવાનૂતીને લીધે ટંડન કઠણ થતું ગયું હતા અતરમાં અમને એક પ્રકારનો સતોષ રહેતો કે અમે અમારી ઇનજન અને જ્ઞાન નળની રાખી છે અને ચત્તિશામલ વિચાર વિના સત્યનો માર્ગ જ લીધો છે કાળના ગર્ભમાં શું છે તેની કોઈને ખબર નહોતી પણ તે ગમે તે હોય તો પણ એમ તો સ્પષ્ટ ભાસતું હતું કે અમારામાંના ઘણાના નસીબમાં જિંદગીનો મોટો ભાગ જેલમાં ગાળવાનું લખેલું છે આ પ્રમાણે અમારી વચ્ચે વાતચીત ચાલતી, અને જ્યોત્સના જેલસૂઝની સાથે એકવાર વાત કરતા અમે આ જ અનુભવ પર આવ્યા હતા એવું મને સ્પષ્ટ યાદ છે ત્યાર પછી તો જેલસૂઝ અમારાથી બહુ દૂર ખસી ગયા એટલું જ નહિ પણ અમારા કામકાજના સખત ટીકાકાર બન્યા છે લખનો ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલના સિવિલ વોર્ડમાં એક રિયાજાની સામે વચેલી આ વાત એને કદી યાદ આવતી દરો ખરી ?

કામ અને કસરતના નિયમિત કાર્યક્રમ અમે બાંધી દીધા હતા. કસરતને માટે અમે વાડાની દીવાલની લગભગ દોઢા અનેક ચક્કર લેતા, અથવા બપોરે જાણે બપોરની જેમ લેડાર્થ અમારા વાડામાંના ફવાનો મેટા કોસ ખેંચતા, અને નાનકડી સરખી એક સાકબાછની વાડી કરી હતી તેને પાણી પાના. લગભગ બધા ચોડું ચોડું કાંપતા. પણ મારો મુખ્ય વ્યવસાય એ શિયાળાના દૂધા દિવસો અને લાંબી રાતમાં વાંચવાનો હતો. ન્યારે ન્યારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મુવાકાને આવે પ્યારે ત્યારે હંમેશાં તે મને વાંચતો આજે. વાંચવાની મારી આ લગની એને કંઈક ખૂંચતી, અને એકવાર એની ઉપર ટીકા કરતાં એણે કહેલું, 'હું તો મારી બાર વર્ષની ઉંમરે માત્ર બહુ વાંચવાનું વાંચી પડવાયો હતો.' બેરાક, વાંચવાના આ સંયમને લીધે જ એ બહાદુર અંગ્રેજ કર્નલ મુંગવનારા વિચારના તારામાંથી બચ્યા હશે, અને એને લીધે જ કદાચ પાછળથી સંયુક્ત પ્રાંતના હન્ડપેક્ટર જનરલ ઓફ પ્રિન્સિપાલ પદ સુધી ચડી શક્યા હશે.

શિયાળાની આ લાંબી રાત અને નિરત્ર આકાશમાં તારા ભેવાની મજા આવતી, અને અમારી પામે નબોમંડળના કેટલાક નક્ષા હતા તેની મંદથી અમે ધણાં મઠ્ઠ અને નક્ષત્રો ઓળખતા. રાજ રાત્રે તેમના નીકળવાની રાહ ભેવા અમે બેસીએ, અને તેમને ભેંઈને પરિચિત મિત્રોને મળતા હોઈએ તેમ આનંદથી તેમને વધાણીએ.

આમ અમારો વખત જતો. એમ કરતાં કરતાં દિવસનાં અડવાડિયાં થયાં અને અડવાડિયાંના મહિના થયા. અમારા રોજના જીવનને અમે ટેવાઈ ગયા હતા, પણ જેલ બહાર ખરો બોલે અમારી માતાઓ, પત્નીઓ અને બહેનોને વેઠવે પડતા હતા. રાહ ભેંઈ ભેંઈને તેઓ કંટાળતી અને તેમના પ્રિયજનો જેલમાં હોય અને તેઓ બહાર હોય એ વાત જ તેમને અજખામખૂંટી લાગતી.

૧૯૨૧ ના ડિસેમ્બરમાં અમે પ્રથમ પકડાયેલા ત્યાર પછી પોલીસના માણસો અલ્લા હાબાહના અમારા ઘર આનંદજીવનની વારંવાર મુશ્કાવત લેવા લાગ્યા. પિતાને અને મને ચપેલો દંડ વસૂલ કરવા તેઓ આવતા દંડ ન બસવાળી મદદાસતાની નીતિ હતી. દંડ ન અપાય એટલે પોલીસ રોજ રોજ આવે અને ઘરનાં ખુરશી ટેબલ વગેરેમાંથી કાંઈક જપ્ત કરી ઉપાડી ચાલતા થાય. મારી ચાર વર્ષની પુત્રી હરિસ રોજ રોજ સાલની આ લૂંટથી બહુ ચિડાતી, પોલીસને વિરોધ કરતી, અને પોતાની સખત નાખુશી બતાવતી. મને લગ્ય છે કે પોલીસનાં માણસો વિરેના એના એ બાળપણના આવ એના બચિષ્ઠના વિચારો ઉપર અસર કર્યા વિના નહિ રહે.

જેલમાં સામાન્ય કેદીઓથી અમને અલગ રાખવાની પૂરેપૂરી તત્ત્વનીજ થતી હતી. અને સામાન્ય રીતે રાજદારી કેદીઓ માટે ખાસ જેલો રાખવામાં આવતી. પણ આ બંને વિભાગોને સાવ અલગ રાખવા મલક્ય નહોતા, અને ધારીવાર એ કેદીઓની સાથે અમે સબંધમાં આવતા, અને તેમની પામેથી તે દિવસના જેલજીવનની ખરી હકીકતો અમને મળી રહેતી. આખી કચા મારમૂડ, ખુશામત અને લાંચરિચતની હતી. બેરાક એટલે બધો ખરાબ હતો કે અનેકવાર પ્રથમ ક્યાં છતાં હું એ જામ પર મૂકી નહોતો.

રાકતો જેલનો અમલદારવર્ગ સામાન્ય રીતે સાર નાલાયક હતો દુઃખ પગાર મળે એટલે કેદીઓ કે કેદીઓના સગાઓ પાસે યાજ્ઞકદાએ પૈસા કઢાવીને કમાણીમાં વધારો કરે જેલના કાયદાના પુસ્તકમાં જેલરની અને તેના મદદનીશોની અને બોડ રોની ફરતે અને જવાબદારીઓ એવી બધી હતી અને એટલી ભતની હતી કે કોઈ પણ માણસને મટે તે પ્રામાણિકપણે અચના મરણી રીતે બળનની સાવ અસાધ્ય હતી એ પ્રાતના (અને કદાચ બધા જ પ્રાતના) જેવ વહીવટની સામાન્ય નીતિમાં કેદીને સુધારવાની અથવા તેને સારી રીતભાત અને ઉપયોગી ધંધા શીખવવાની ઓથે વાત જ ન હતી જેલમાં લેવાતા કામનો હેતુ કેળવે ત્રાસ આપવાનો હતો. કેમ કરીને તે ખૂબ ઠરી નય અને આખ મીચીને હુકમ પાળતો થઈ નય એ જ ઉદ્દેશ હતો, વિચાર એની પાછળ એ હતો કે એ જેલમાંથી નય ત્યારે જેલનો એવો ઠર અને ત્રાસ લઈને નય કે કરી પાછો ગુનો કરી જેલમાં આવવાની એ ભૂખી નય

હમણા હમણા આમાં ફેરલાક સુધાગ થયા છે ખરા ખોરાક કંઈ સુધર્યો છે અને કપડા તેમજ બીજા બાળતોમાં પણ સહેજસાજ સુધારા થયા છે, આ સુખ્યને રાજકીય કેદીઓ બહાર આવીને સુધારાને માટે ચક્રવર્ત કરતા તેનું પરિણામ છે અસહકારથી બોર્ડરોના પગારમાં ઠીક ઠીક વધારો થયો એટલે સરકારને વફાદાર રહેવાનું એમને વિશેષ કારણ મળ્યું કુમળી વયના અને જુવાન કેદીઓને વાગવા લખવાનું શીખવવાનો પણ એવો તેવો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે પણ આ બધા સુધારા કડા છે છતાં સુખ્ય પ્રશ્નને બાગે જ સ્પર્શ કરે છે, બંની નીતિ તો લગભગ હતી તેવી કામગીરી છે

રાજકીય કેદીઓના મોટા ભાગને તો સામાન્ય કેદીઓની જેમ જ રાખવામાં આવતા, તેમને મઈ ખાસ હકો ન હતા કે તેમની રાધે જુરો વર્તાવ ન રાખવામાં આવતો પણ બીજા કેદીઓના કરતા વધારે લડી લેનારા અને હોશિયાર હોઈ તેમને મઈ મહેબાઈથી દુરુપયોગ કરી શકવું નહિ કે તેમની પાસે રિસ્ક લઈ શકવું નહિ આને લીધે સ્વાભાવિક રીતે તેઓ જેલના અમલદારોને અકારા થઈ પડ્યા હતા, અને ત્યારે પ્રેસ ગ આવતો ત્યારે જેલના મઈ પણ નિયમનો તેમનાથી કમ થાય તો તેને

૧ સુધુ પ્રાતના જેલ મેન્સુઅની ફરજી કલમ (જે હવે વધી આશુતિમાંથી મદી નાખવામાં આવી છે તે) આ પ્રમાણે હતી 'જેલમાં લેવાનું કામ સુખ્યને સંભાળી રહિએ હોવું એટલે કેવળ મામની રહિએ નહિ વળી તેમથી જેલને બહુ લાભ થાય છે કે નહિ એનો પણ વિચાર ન કરવો, કારણ કે એ કામનો મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ જ એ છે કે તે અતિશય કડાગારેયુ અને ત્રાસદાયક હોઈ કુછોના દિલમાં જેલમાં આવવાનો ભય ઉત્પન્ન કરે'

આ કલમ નિશાનના ફોજદારી કાયદાની કલમથી મેટલી કિલકી છે એ જુઓ. કલમ ૬ "સામાજિક બચાવ માટે લેવાનાં પગલાંને ઉદ્દેશ મળ્યુસને નાણીક દુખ આવવાનો અવવા તેને નામોરી સમાધવાનો નથી કે તેનો ઉદ્દેશ વેર વાળવાનો કે સબ કરવાનોય નથી"

કલમ ૨૬ સબ સક્ષરને માટે હોમ છે તેથી તેના ત્રાસનો કલમ ન હોવો એટલે એ અને કેદીને તેથી નાહકનું અથવા બિનજરૂરી દુખ ન થવું એટલે

નાટે સખત સન થતી આવા ભમને માટે આજ્ઞાદ નામના એક પદર સોળ વર્ષના ઓમરને ફટકાની સજા થઈ હતી તેનું શરીર સાવ ખુલ્લું કરીને તેને ફટકા મોરવાના ત્રિકોણ ઉપર બાધવામાં આવ્યો, અને જેમ જેમ ફટકા પડતા જતા હતા અને તેની આમડીમાં ચીસ પડતા જતા હતા તેમ તેમ દરેક ફટકે તે 'મહાત્મા ગાંધીજી જય' ઘોષરતો જતો હતો એ ઘોષાર કરતા કરતા આખરે ઓકરો બેભાન થયો પાંજળી એ ઓમરે ઉત્તર દિ દુરતાનની ત્રાસવાની ટોળીનાં એ નાયક બન્યો.

૧૪. ફરી બહાર

જેલમાં પાંચી વસ્તુઓની ખોટ જણાય છે, પણ બધારેમાં બધારે ખોટ તો સ્ત્રીઓના મધુર અવાજની અને બાળકોના હાસ્યની જ લાગે છે જે શબ્દ ત્યાં સાબળવામાં આવે છે એ સામાન્ય રીતે મધુરથી તો ઊલટ જ કહેવાય અવાજ કઠોર અને જો સાધમકીવાળો અને ભાષા દુષ્ટ અને ધણીખરી ગાળોથી ભરેલી. એક વખત મને એક નવી જ વસ્તુની ખોટ જણાયલી એમ મને યાદ આવે છે હું લખતો રિફ્રેક્ટ જેલમાં હતો ત્યારે એક વાર મને એકાએક થઈ આવ્યું કે સાત આઠ મહિના થયા કેઈ ફતરાને ભસતો સાબળ્યો નથી.

૧૮૨૭ના જાન્યુઆરી માસને છે-સે દિવસે લખતો જેલના બધા તાજદારી કેદીઓને ઓડી દેવામાં આવ્યા તે વેળા લખતોમાં સોથી બમો ખાસ વર્ગના કેદીઓ હશે ૧૯૨૧ના ડિસેબરની અથવા ૧૯૨૨ની શરૂઆતમાં જેને વર્ષ કે એથી ઓછી સજા થઈ હતી તેઓ તો પોતાની સજા પૂરી કરી ચૂક્યા હતા માત્ર લાખી સંભવાળા, અને થોડાધણા ફરીવાર સજા ખાઈને આવ્યા હતા તે દરવાના બાજી રહ્યા હતા આમ એકાએક ઓડી દેવામાં આવ્યાથી અમને આશ્ચર્ય થયું કારણ કે તમામ કેદીઓને ઓડી દેવામાં આવશે એવી ખબર કઈ જાહેર થઈ નહોતી આવી રીતે તમામ કેદીને ઓડી દેવાના પદ્ધતિમાં પ્રાણની ધારાસત્રમાં ઠસવ પસાર થયો હતો ખરો, પણ આવી માગણીઓ ઉપર સરકારનો કારભારીવર્ગ બાંધે જ ધ્યાન આપે છે પણ આ વેળા બન્યું એટલે કે કેદીઓને ઓડી દેના એ સરકારને ફાવે એટલે હવે મહાસભા સંગ્રામ વિરુદ્ધ કશું કરતી નહોતી, અને મહાસભાવાદીઓને પરસ્પર ઝંખડા સિવાય કશું સુઝતું નહોતું વળી જાનીતા મહાસભાવાદીઓ જેલમાં હવે ગણ્યાગાંડ્યા જ રહ્યા હતા એટલે સરકારે આટલી ઉદારતા બતાવી દીધી.

જેલના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતા જ હમેશા એક પ્રકારની નિતનવી લાગણી અનુભવાય છે, અને આનંદહૃદય તો હોય જ બહારની વાજી હવા અને ખુલ્લા વિસ્તારો, લોકોની આપલ અને દોડધામ, અને જૂના મિત્રોની સાથે મેળાપ આ બધાથી મગજમાં એક પ્રકારની ખુશી મરતી ચડે છે, અને થોડી મરતી દરેક બહારનો જગતની સાથે પ્રથમ સંબંધમાં આવીએ છીએ ત્યારે આજણા વર્તનમાં કઈક કહેલપણું દેખાય છે.

હૃદતા અમને આનંદ તો થયો પણ એ તો એક ક્ષણિક અનુભવ હતો, કારણ કે મહાસભાના રાજકાજની દ્રષ્ટિ નિરુત્સાહ કરી દે એવી હતી આદરોને ખરેખરે કાવાકાવા રાજ થયા હતા, અને અનેક ટોળીઓ મહામભાતા તરફને કબજો લેવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી અને આમ કરવાની રીતો તો એવી હતી કે જેથી રાજપ્રકરણનું નામ લેતા બરાબે ચોગ્યાચોગ્યતાના ભાનવાળા માણસને ગ્રાસ હશે

મારું પોતાનું પલણું ધાગસભામાં જવાની સાવ વિરુદ્ધ હતું, કારણ કે એનું પરિણામ આખરે વારાધારનો માર્ગ લેવામાં જ આવે, અને પરિણામે અમારું વ્યેથ મોડું પડે, પણ તે વેળા દેશની પાસે ખીંતે કરી રાજકીય કાર્યક્રમ હતો નહિ નાકેશ્વારીઓ 'સ્વનામક કાર્યક્રમ' ઉપર ભાર મૂકતી હતા આ કાર્યક્રમ એટલે કે કામા સમાજસુધારાનો કાર્યક્રમ તેનો મુખ્ય ગુણ એ હતો કે તેથી કાર્યકર્તાઓ લોકોની સાથે સબધમાં આવતા જેઓ રાજકીય કાર્યમાં માનનારા હતા તેમને આથી સતોષ થવાનો સંભવ ન હતો, અને સત્યાગ્રહના એક નિષ્ફળ ન્યુવાળ પછી ધારા-ન્યવાના કાર્યક્રમનો ન્યુવાળ આરંભ એ અનિવાર્ય હતું અને આ કાર્યક્રમ પણ સહકારનો અને સ્વનામનો નહિ પણ અવરોધનો અને પ્રતીકારનો છે એમ એ નવી પ્રવૃત્તિના નેતાઓ દેરાબધુ દાસ અને મારા પિતાએ સ્પષ્ટ કહ્યું હતું

દેરાબધુ દાસે ધારાસભામાં જઈને રાષ્ટ્રીય હલત ચલાવવાને ગર્વ જ હંમેશા ધારાસભા પ્રવેશની હિમાયત કરી હતી મારા પિતાની પણ લગભગ આવી જ વૃત્તિ હતી, પણ ૧૯૨૦માં તેમણે કંઈક અંશે ગાંધીજીના મતને વશ થઈને ધારાસભાનો બહિષ્કાર સ્વીકાર્યો હતો હાલતમાં તેમને પોતાનું પૂરેપૂરું બળ ગળામાવવું હતું, એટલે તેમને એમ લાગેલું કે ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ મ પૂર્ણપણે સ્વીકારવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી આશ્વર્હેન્દમાં સીન ફ્રીન મળ્યો પાર્લિમેન્ટની બેઠકમાં કબજો કરી આમની સભામાં બેઠકવાનો ઇનકાર કર્યો હતો, તેવી કંઈક બાંછ આજે પણ ખેંચીએ એમ યુવકવર્ગમાંના ધણા ધારતા હતા સંપૂર્ણ બહિષ્કારને બદલે આવો અર્થ બહિષ્કાર મદદલું કરવાનો ૧૯૨૦ના ઉનાળામાં મે ગાંધીજીને આગ્રહ કર્યો હતો એમ અને આજે, પણ આવી બાબતોમાં ગાંધીજી અતિશય મક્કમ રહેતા તે વેળા મીલાના મહામજબૂતી બિવાકત ડેપ્યુટિશન લઈને વિવાયત ગયેલા હતા વિવાયતથી આવ્યા પછી તેમણે પણ બહિષ્કારની જ નીતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી તે વિષે અકસોસ જાહેર કરેલો, અને કહેણ કે તેમને તો સીન ફ્રીનની બહિષ્કારનીતિ વધારે પસંદ પડત પણ તે વખતે બીજાઓ શું ધારે તેની કંઈ કિમત ન હતી, કારણ કે આખરે તો ગાંધીજીનો જ મત સ્વીકારવાનો હતો હાલતના ઉપાદાન તેઓ હતા, અને હાલતનો બુદ્ધ સ્વચાનું ન પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેમને હોત જોઈએ એમ સમજે લાગેલું સીન ફ્રીન નીતિની આમે ગાંધીજીને તેના હિમાની સાથેના તપક ઉપરાંત આ વાધા હતા એક એ કે ચોકો ચૂટકીના માટવાઓમાં જઈ મત ન આપી તેનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાની સીધી હામલને જેવા સમજ શકે તેવા આશ્વર્હેન્દની રીતને ન સમજ શકે, બીજું એ કે ધારાસભામાં ચૂંટાવે અને

પણી તેમા ન જતુ એથી ગોમના નનમા ગેરસમજ હત્રાજ થાય વળી આપના હોમે ધાગમમા મળે ચૂગયા એટલે તેના તરફ મેં ચાયા વિના ન રહે અને તેમને તેમા જતા રાક્ષા કહાણુ થઈ પડે આપણી હલતમા તેમને લાગે વખત સુધી બહાર રાખવા જેટલી તાલીમ અને શક્તિ ન હતી અને આખરે ધીમે ધીમે પરિણામ એ આવે > ધારાગમા માગુતે સગકાગી મહેરવાનીનો લાભ મેળવવાના અને સીધા અને આગ્રહર રનતા તેઓ ગોધતા થઈ જાય

આ દલીલોમા બહુ વજન હતુ અને સ્વરાજ પન ધારાસભામા ગયો ત્યારે '૨૫-૨૭મા ગાંધીજીની આગાહી સાની પડેની નેવામા આવી હતી હતા '૨૦મા મહાસભાએ ધારાસભાનો કબજે નેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોત તો શુ ધાત એ કટી રાક્ષા નથી એ વિષે તો રાક્ષા નથી જ કે ખિલાફત કમિટીનો ટેમ હતો એટલે પ્રાતિક અને વગ ધારાસભાની દેખ ચૂટાનાગી બેઠકનો તેઓ કબજે વર્ષ રાખ્યા હોત આગે (૧૯૦૪ના આગસ્ટમા) મહાસભા તરફથી વડી ધારાસભા મટિ ઉમેદવારો ડાભા કરવામા આવે એવી વાત ચાની રહી છે, અને પાર્લમેન્ટની બેઈ સ્વધાયુ છે પણ ૧૯૨૦ પડી આપણા સામાજિક અને મજાથી જીવનમા આપણા પગરપર રિસેધો ડાભા કરનારી અનેક ઘટનાઓ બની ચૂકી છે એટલે આવી ચૂટાનીમા મહાસભા ગમે તેવી સફળતા મેળવે તો પણ તે બાગે જ ૧૯૨૦મા મળત એવી હોવાની આગા તખી મકાય

નેસમાથી છૂટા પડી ફેરવાની અને નફેરવાદી મ જોની વચ્ચે સમાધાની કરાવનાનો પ્રયત્ન કરાવનારા કેવલાક મિત્રો સાથે બજો પણ એમા અમે સફળ ન થયા અને હુ એ બન્ને પક્ષના કનિયાઓથી કટાણી નયો. તંત્રુક પ્રાતની મહાસભા મમિતિના મતી તર્કકે મહાસભાની સમ્યાના કામમા હુ લા ડી ગયો પાળના વપ માં ધયુ છિન્નચિન્ન થઈ ગતુ હતુ એટલે મમ કરવાનુ ધાલ હતુ મે મહેનત તો બહુ કરી પણ તેનુ કશું પરિણામ આવ્યુ નહિ માગ મનને કશુ સફળ ન હતુ પણ થોડા વખતમા એ નવ કાર્યક્ષેત્ર મારે મળે ખૂલ્યુ છૂટા પડી થોડા જ અઠવાડિયામા અણાહાબાઈ મુનિસિપાલિટીના પ્રમુખની જવાબદારી અને વગમાવામા આવી આ ચૂટાણી એટલી બધી અણધારી હતી કે મારું નામ ચૂટાયુ તેના પેણા કલાક આનન પ્રમુખ તરીકે કોઈએ મારુ નામ હચ્ચાર્યું ન હતુ અથવા તો મ્હાય મારો વિચાર પણ કયો ન હતો પણ આખરની ઘડાએ મહાસભા પનવાળાઓને લાગ્યુ કે તેમનામાથી માર્ક મળ થઈ શક તો તે હુ જ હતો

એ વરે એન બન્યુ કે આખા દેશમા આગેવાન મહાસભાવાળો મુનિસિ પાલિટીના પ્રમુખો થયા શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મુબઈની અને મરતાર વહાનભાઈ પટેલ અમવાદની મુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા તંત્રુક પ્રાતની ધાનીખરી મોગી મુનિસિ પાલિટીના મહાસભાવાળો જ પ્રમુખ હતા

મુનિસિપાલિટીના દરે પ્રકારના કામમા મને ૨૮ ૫ વા લાગ્યા અને ૮ તેને વધારે ન વધારે વખત આપ્યો નયા કેવલાક પ્રશ્નો તો મને બહુ આકર્ષક લાગ્યા

મ્યુનિસિપાલિટીમાં સુધારા કરવા વિષેનો એ અભ્યાસ કર્યો, અને તેને વિષે મોટા મોટા ઘટ્ટા ઘટ્ટા પાછળથી અને ખબર પડવાની હતી કે મ્યુનિસિપાલિટીઓનું આજે જે પ્રકારનું બંધાનું છે તે પ્રમાણે તેમાં બારે સુધારા કરવાના મનોરથ રાખવાનો કરો. અવકાશ નથી તો પણ કામ માટે તો અવકાશ હતો જ, લગ્નને સાફ કરી વેગનનું મરવાનો અવકાશ તો હતો જ, અને આને માટે એ લગ્નને મહેનત કરી આજ વખતે મારું મહામલાનું કામ પણ વધુ જગુ હવુ, અને પ્રાતિક સમિતિના મંત્રીપદ ઉપરાંત અખિલ ભારત મહાસમિતિનું મંત્રીપદ મને આપવામાં આવ્યું આ અનેક કામને અંગે મારે રોજ પદર પદર કલાક કામ કરવું પડતું, અને દિવસને અત્યંત ઓછામાં ઓછો કોઈ થઈ જતો.

જેલમાંથી બહાર નીકળતાવેત જ મારે માટે એક પત્ર આવીને પડ્યો હતો તે મેં લેયો એ પત્ર અધાહાખાઈ હાર્ડકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ મર મીંગલુડ મિચર્મને હતો. મારા ધૂટવા પહેલાં જ એ કામગીરી જમાવેનો હતો, પણ હું તુરત ધૂટવાનો છું એ જ્ઞાનથી એ લખાયેલો હતો તે વિષે શંકા નથી એની બાપામાં રહેલા મિત્રભાવથી અને નારવાર તેમને મળવા જવાના આમ ત્રણથી મને કંઈક આશ્ચર્ય થયું કારણ મને તેમની સાથે બાળે જ પચિયસ હતો. છેક '૧૯૩૫' એ અધાહાખાઈમાં આવ્યા હતા, અને તે વેળા તો વહીવારથી હું દૂર બાગતો જતો હતો. મને લાગે છે કે મેં તેમની આગળ એક જ ફેસ ચલાવ્યો હતો, અને હાર્ડકોર્ટને મારો એ છેલ્લો ફેસ હતો. ન જાણે શા કારણે મારે વિષે ઝાંખું જાણ્યા વિના તેમને માટે માટે પક્ષપાત થયો. બ્રિટિશ રોમાંટુ દિલ્હિમાં સમજવામાં હું બીજા કરતા ઘણો આગળ જઈશ એવો એમને ખ્યાલ હતો, અને એ હેતુથી મારા ઉપર એ સારી અસર પાડવા કુશળતા હતા, અને તેમણે મને પાછળથી કહ્યું હવે તે પ્રમાણે તેમને એવો ખ્યાલ હતો, કે હું એ બધું સારી રીતે સમજી શકીશ એ સમજાવવાની એમની એ રીત આવાક હતી અનેક અંગેને આજે પણ માને છે તેમ તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે હિંદુસ્તાનનો અતિમ માગી રાજદ્વારી પુરુષ બ્રિટિશનો વિરોધી બન્યો હતો તેનું કારણ એ હવે કે સમાજમાં અંગેને તેની સાથે ખરાબ વર્તન રાખતા હતા, અને ખર્ચામાં રોષ, કદનારા અને અતિમ માગી પછી ઉત્પન્ન થયા હતા અનેક જવાબદાર માણસોને મોઢે મેં એવા પ્રકારની વાત આપતાં સામળી છે કે મારા પિતાને એક અંગેનેની કલબમાં ચૂંટવામાં આવ્યા ન હતા અને તેથી ને બ્રિટિશવિરોધી અને અતિમ માગી બન્યા હતા આ વાત આવ પાયા વિનાની છે અને એક તફત જુદી જ વાતનું વિકૃત સ્વરૂપ છે. પણ આવી વાત સાંની હોય કે ખોટી તો પણ અનેક અંગેને સ્પષ્ટ પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિનો સીવા અને પરનો ખુલાસો આ વાતમાં જ મળી રહે છે હકીકત તો એ છે કે મારા પિતાને કે મને આ બાબતમાં કંઈ ખાસ ફરિયાદ ન હતી બલકિ તરીકે સામાન્ય રીતે

૧ ઉદા. પ્રકરણના આરંભમાં આપેલી મારી નોંધ આ બનાવના પિતૃતવાર વર્ણન માટે લુઓ.

અથેજો અમારી સાથે વિનયપરિક્ષી વર્તવા હતા, અને તેમની સાથે અમારું લી-
ખનવ ને કે બીજા દિ દીગોની માફક અમને અવશ્ય એટલુ લાગતુ કે અમે ગુલામ
ભતિના માનવામા આવીએ છીએ અને તેથી તેનુ અમને ભારે દુ ખ રહેતુ માટે કમુચ
કરવુ નેઈએ કે આજે પણ અમેજ સાથે માટે સારુ બને છે હા, એ મેઈ અમલદાર
હોય અને મારા ઉપર મહેરબાની બળાવવા મામતો દોષ તે બુદી વાત ને કે તે
પણુ અમે એકબીજાની સાથે ખુદાશ વિના નમાવી શકીએ છીએ. સબવ છે કે અમેજની
સાથે દિ હુમ્તાનના મજકામમા સહકાર કરનારા મધ્યમમાર્ગીઓ અને બીજાના ક્રાન્તા
અમેજમા અને નારામા થ પી વધારે સમાનતા છે

સર શ્રીમતુ'નો એવો ખ્યાલ હતો કે મારી સાથે મિત્રતા કેળવીને અને નિખાનસ
અને વિનયભરેલા વર્તનથી આ કડવાસાનુ મૂળ મારલ કાઢી નાખવુ હુ તેમને અનેક
વાર મજરો એમા' યુનિસિપલ ઈની સામે વારો લેવાને બહાને તે મને મળવા આવતા
અને અનેક બાબતો ચર્ચતા એક વખત તેમને દિ દી મધ્યમમાર્ગીઓ ઉપર સખત
હુમતો કર્યો હતો તેમને તેમને ચારિત્ર કે દિ મત ચિનાના બીરુ નમાલા સમયસાનુઓ
તરીકે વર્ણુબ્યા હતા તેમની બાધા આના કરતા ફગ વધારે લઘુ હતી અને તેમા
તિરસ્કાર બર્યો હતો તેમને મ્હેનુ તમે માનો છો કે અમને આ લોકો વિષે જરાય
માન છે?' મારી સાથે એમને આમ વાત કેમ કરી હશે તે સમજાયુ નહિ કદાચ
તેમને માન્યુ હશે કે આવા પ્રમાણની વાત મને અમરો આ પરી નવી ધારાસભાઓ
અને તેના મિનિસ્ટરો (પ્રધાનો) અને દેશની સેવા કરવાને આ પ્રધાનેને મળનારી
તકા વિષે વાતો કે વા મહ્યા તેમને કહ્યુ 'શિક્ષણ એ વમારા દેશમા અતિગમ્ય
મહત્વનો પ્રશ્ન છે તમને લાગતુ નથી કે શિક્ષણખાતાના પ્રધાનને પૂરેપૂરી સ્વતત્રતા
હોય તો કૌશટોના બાગ્ય થ વાની તેને સરસ સધિ મળે? અને આ જીવનમા એક
અપૂર્વ સધિ ન ગાભાય? ધારો કે શુદ્ધિ, ચારિત્ર આદરો અને આ શોની અમલમા
મૂકવાની શક્તિ જેનામા છે એવા વમારા જેવા મેઈ માણુમના હ વમા પ્રાતનુ શિક્ષક
ખાતુ હોય તો તમે કઈ ચમત્કારો નહિ કરી દેખાશે? ૮ મવર્નરને હમણા જ મજરો
છુ અને તેમને મને કહ્યુ છે કે 'તમે ને પ્રધાન થાઓ તો તમને તમારી નીતિને
અમલ કરવાનુ મ'પૂર્ણ સ્વાતત્ર્ય મળશે એ વિરે ખાતરી ખખશે આમ જે વા
બાલતા એમને લાગુ કે આ તો વધારે પડતુ મોઝા' ગયુ ગોગે પરી એમને 'તુ
કે' મેઈને વિરે સરકારી રીતે તો ખાતરી આપી ગયો નથી ૪ તો નાવ માર
પોના તરફથી સૂચના તુ છુ

સર શ્રીમતુડે ને દરખાસ્ત મૂની હતી તે મૂકવાની કુનેહ નેવી અને આડીઅવળી
રીતથી મને રમૂજ પરી સરકારમા પ્રધાન તરીકે જોગવાનો વિચાર મારે માટે બરાબર
હતો ખરેજ મને એનો તિરસ્કાર હતો બાકી એટલુ ખરુ કે તે વેશ તેમજ
પાછળના વર્ષોમા પણુ કઈક સચીન સક્રિય રચના મક કાઈ કરવાની સધિની મે
અનેકવાર ઝખના કરી છે વિનાશક પ્રવૃત્તિ લડત અને અસહકાર એ બાગે જ

મનુષ્યની વ્યવસ્થાવિક પ્રવૃત્તિ કહી શકાય, અને જતા આપત્તી કમનસી એવી છે કે લડાઈ અને વિનાશક પ્રવૃત્તિના સ્ત્રોત ખેડવા વિના એ રચના કરવાની ક્ષિતિએ પહોંચી જ ન શકાય અને એવો મતલબ છે કે આપણામાના ધણાખરાની સમિતિ અને જિલ્લા હાથમાથી ખસી જતી તેમા ગડમથન કરામા ખર્ચાઈ જાય અને પાચે બાધી તેના ઉપર મકાન ચાલુના તો આપણા બચ્ચા અથવા તો તેના બચ્ચાના નમીબમા રહેશે

એ કિસ્સોમા સચુક્ર પ્રાતમા તો પ્રધાનપદ બહુ સસ્તા હતા આખા અસહકારની મુત્ત ફરમાન જે એ મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોએ કામ કર્યું હવે તે હવે રહ્યા ન હતા ત્યારે ચાલુ તત્ત મહાગભાની લડતથી વળી પડશે એવો ભય હતો ત્યારે મરજી મહારાજાની સાથે લડવાને માટે મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોને ઉપયોગ કરી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે બેળા સરકારી કાબાની મળ તેમજ માન રાખવું અને તેમની સાથે માનથી વર્તવું, કારણ તે સંઘર્ષકાળમા તેમને સરકારના ટૂંકા આપનારા તરીકે તેમને જગતની આશા રજૂ કરવામા હેતુ રહેતો હતો પ્રધાનો ગ્રીમ ધારતા કે માન મરતમા તેમને પોતાના હક્કના ભેરે મરે છે તેમને ખ્યાલ ન હતો કે મહારાજાને એકસામંદા હુમલો થયો છે તેને લીધે સરકાર આ ચાલ આવી રહી છે હુમલો મેચી લેવામા આવ્યો એટલે મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોની કિમત મરકારની નજરમા સારી પેઠે ઊતરી ગઈ, અને માનમરતમા તો નામનિગાળ રહ્યું નહિ પ્રધાનોને આથી ટુપ લાગ્યું પણ તેથી શું વળે? તેમને તુરત જ રાજીનામું આપવાની કૃષ્ણ પદી આ પડી નવા પ્રધાનો માટે શોધ આવી પણ તે તુરતાતુરત સંજ્ઞ ન થઈ ધારાસભામા જે યોગ્ય નેહલા મધ્યમમાર્ગીઓ હતા તે તેમની સાથે સહનુભૂતિમા પ્રધાનપદી અગ્રગા રહ્યા બીજામા તો ધણાખરા જમીનદારો હતા અને તેઓમા તો ગણ્યાગણ્યા જ નામની દગલગી લીધેના હતા મહારાજાએ વાગમલાનો બહિષ્કાર કર્યો હતો તેથી ધારાસભામા બંધુ પચરગી બાંધુ ભેગુ થયું હવે

આ બેળા અથવા આના ઘોડા વખત પડી મધુક્ર પ્રાતમા સરકારે ગોક જાળને પ્રાનપ્ર આપના માંડ્યું હવે તેની એક સાત ચાને છે એમ કહેવાય છે તેજે સરકારને કાર્લક પાસા પ્રકારનો જવાબ દીધો હતો ૯ કાર્લ બારે હોશિયાર માણસ છુ એમ માનવા જેવો ૧૬ મારામા નથી પણ હુ માનુ છુ કે મારામા સાધારણ બુદ્ધિ છે તથા સાવારણુ કરતા કાર્લક વધારે બુદ્ધિ હોય અને લોડો પણ મને એજ રીતે જાણ છે એમ ૮ માનુ છુ શું સરકાર અને પ્રધાનપ આપીને જગતની આગળ ગરડો મનાવસા મા છે કે શું?

આ વિરોધ વાજળી હતો મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનો સક્રિય હતા ગતકાળ કે સામાજિક વિષયો વિષે તેમની ઘણે વિશાળ દષ્ટિ ન હતી પણ મેન કારણ તો એ હવે કે મધ્યમમાર્ગી પક્ષનું મોથ જ વધ્યું હવે પરતુ તેમનામા ધધાનગી માણુસોની સમિતિ હતી અને શિરસ્તા મુજબનું કામ તો તેઓ પ્રામાણિકપણે કરતા તેમની પડી આપનારા મેવાક નોએ જમીનદારોમાથી હતા અને તેમજ કહેવાત શિનલુ પા

અતિસથ મયાદિત હુણ મને લાગે છે કે તેનો જલ્દ જલ્દ તો નિર્ણયની ગણતરીમાંથી બાતલ થી જામા આવે, એવું જ લગનમ એવું જ લાસુ હુણ કે આવા મહારાષ્ટ્રને બરમારે મોગ પ માટે એવા જ હેતુસર પસંદ કર્યા હતા કે દેશીઓની સંપૂર્ણ નાવાયથી સિદ્ધ થી સમાય એ પોકોને વિષે આ વચન માર્થક કહેવાય

વિધિએ તો તને જે પદે મૂક્યો એ મારે કે
સૌ કોઈ મ્હે કે વિધિકી ગણિતો તો અધાર છે ! *

જગસરેવા હોય કે બિનકેળવાયેવા જે પ્રધાનેને જનીનદારોનો તો મત મળી જ હે અને મોગ મોટા અમલદારોને રનીવી ગાર્ન પર્મિઓ તો તેઓ આપી જ શકે બૂબે મરતા એતોની પામેથી મેગવેલા તેમના પૈસાનો આના કરતા વધારે હારો સ્પનોગ થો થઈ ગઈ ?

૧૫. હૃદયમંથન

અનેક કાચો ઉપાગવાન લીરે જે પ્રશ્નો મને મૂઠવી ર્યા હતા તેમાંથી કુમ્મ રહેવાનો એ પ્રયત્ન કર્યો પણ જે પ્રશ્નો હમેશા મનમાં ઊભા જ થયા કરતા અને જેનો કરો મ તોપકારક ઉત્તર ન મળતો તે પ્રશ્નોમાંથી મુક્તિ શી રીતે મળે ? એવા પ્રશ્નો છેડીને બાળી શી રીતે છકાય ? એવે આપને કાર્ય એ એવે અમે મારે માટે આ આત્મમંથનમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન હતો ત્યારે ૧૯૨૦ રામાં કાય એ મારા આત્મા અને હૃદયનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ હતું તે વેળા હું જે ટોરોટામાં સુરક્ષિત હતો તેમાંથી હવે હું બહાર નીકળ્યા અને હિંદુસ્તાનના રમડા ઉપરસા બહારના જગતનું પશુ હું નિરીગણ કરવા લાગ્યો આજ સુધી મારા ધ્યાનમાં ન હતા એવા અનેક નવા ફેરફારો નવા વિચારો નવા મથનો મારા લેવામાં આવ્યા અને પ્રકાગને બહાર મને વધતી જતી અધાપૂધી દેખાઈ નાધીત્યા નેતૃત્વ વિષ મારી અદા કારમ હતી પણ તેમના કાર્યક્રમના કેટલાક બાળો હું વધારે ચોક્કસાઈથી તોડી લેવા લાગ્યો પશુ તેઓ તો જેમાં હતા એટલે તેમને મળી સવારૂ લઈ શકાય એમ ન હુણ તે વેળા આથી દેલા મહાસનાના જે રમો — ધારાસભાપત્ર અને નાદેરવાદીપત્ર — માથી એકે મને એવી ન શક્યો ધારાસભાપત્ર દેખીતી રીતે સુધારક આગ તરફ અને રાજમાન્ય માર્ગ તરફ વળતો જતો હતો જેમાં પેલા પછી નીકળવાનો એકે માર્ગ નથી એમ મને લાગે નાદેરવાદીઓ મહા માના અડગ અનુસારીઓ લેખાવા દયા પણ અનેક મહાપુરુષાના ગિરોની જેમ તેઓ તેમના ઉપદેશના આમાને જૂરી અમરને વળવતા જણાતા તેમનામાં કાયનો કોયે કસાદ દખાનો નહિ અને આવારમાં તો તેમાંના ધમાખત નિડુપદવી જવાઓના સામર્થિક સુધારકો બની નવા હતા તેમના એક

વિશેષતા હતી ખરી. તેઓ એકૂતવર્ગની માથે સંબંધમાં રહેતા, ત્યારે ધારાસભામાં બનનારા સ્વરાજવાદીઓ આખો વખત ધારાસભાના પ્રયત્નોમાં જ મૂકી દેતા રહેતા.

જેલમાંથી હું છૂટ્યો કે તરત જ ફેશનબુ ડાસે અને સ્વરાજવાદી પક્ષના સિદ્ધાંત સ્વીકારી તેમાં ભેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમની વકીલાતને વશ ન થયો, બેઠે શું કંઈ એને વિશે મારા વિચારો સ્પષ્ટ ન હતા. મારા પિતા જેઓ તે વખતે સ્વરાજ-મંડળના બાદે દિમાયતી હતા તેમણે એ દિશામાં અને વાજવાનો અથવા મારા વિચારો ફેરવવાનો કશો પ્રયત્ન કર્યો ન હતો, એ પણ એક વિચિત્ર ને કંઈક અધ્યતન જેવો એવી વાત છે. તેમની સાથે તેમની કુળેશમાં હું બળ્યો હોત તો તેમને બહુ ગમત એ તો સ્પષ્ટ હતું, પણ મારી લાગણીઓને વિશે એઓ અિદ્રી અસાધારણ કાળજી રાખતા કે આ બાબતમાં એમણે અને સાવ સ્વતંત્ર રાખ્યો.

આ અવસ્થામાં મારા પિતા અને ફેશનબુ ડાસ વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી ભભી બાઈબંધીના કરતાં આ સંબંધ ધણો ચરિયાતો હતો. સામાન્ય રીતે અંગત મૈત્રીઓ ઉત્તરાવસ્થામાં વલ્લ્યે જ ધાય છે, પણ મારા પિતા અને ફેશનબુનો સંબંધ દિલોભની ફાસીને હતો એ ભેદને અને કંઈક આશ્ચર્ય યત્ર. મારા પિતાના યોગખીતાઓ તે દગલાબંધ હતા, અને એમના સ્વભાવસિદ્ધ હાસ્યથી એઓ ગમે તે મંડળમાં પ્રવેશ મેળવી શકતા પણ મૈત્રી કરતાં તેઓ અચકાતા અને પાછળના વર્ષોમાં તો આવી બાબતોમાં તેઓ કંઈક આસ્વાદીન થઈ ગયેલા હતા, છતાં ન્યારે તેઓ અને ફેશનબુ મળતા ત્યારે અતરાયની બંધી સીવાયો દૂરી પડતી જણાતી અને તેઓ એકબીજાની આગળ હૈયાં ઠાલવતા. મારા પિતા નવ વર્ષ મોટા હતા, પણ શરીરે કદાચ વધારે બળવાન અને વધારે આરોગ્યવાન હશે. બંનેએ એક જ પ્રકારના કાગળના વાતાવરણમાં તાક્ષીમ લીધી હતી, અને વકીલાતમાં સુરખી સુકળતા મેળવી હતી, તો પણ તેઓ અનેક બાબતોમાં એકબીજાથી ભિન્ન હતા. ફેશનબુ વકીલ છતાં કવિ હતા અને બંધી વસ્તુ કવિહૃદયથી ભેત. (હું માનું છું કે બંગાળી ભાષામાં એમણે સુંદર કાવ્યો લખ્યાં છે.) તેઓ છટાદાર વક્તા હતા અને તેમના સ્વભાવમાં ધર્મનિષ્ઠા હતી. મારા પિતા વધારે બાવહારિક હતા, અકવિ હતા, જળસ વ્યવસ્થાપક હતા, અને તેમનામાં ધર્મનિષ્ઠા નહિ જેવી હતી. તેમનું આખું જીવન યોદ્ધા તરીકે ગણું હતું એટલે સખત મપારા ઝીલવાને અને લગાવવાને તેઓ હંમેશા તૈયાર હતા મૂરખ માણસોને તેઓ સાંખી જ ન શકતા અથવા તો મહાપરાણે સાંખી શકતા; અને વિરોધ તેમનાથી સહો ન જતો કોઈએ વિરોધ કર્યો તો તેની બરોબર ધૂળ કાઢવી ભેદે એ એમ જ તેમને લાગતું આમ અનેક રીતે જુદા છતાં મારા પિતા અને ફેશનબુનો તેમના પક્ષના નેતા તરીકે બહુ અદ્યુત અને પાકો મેળ અને સાથ ભમ્યો, કારણ અમુક અંશે તેઓ એકબીજાની ખોટ પૂરતા બન્ને વચ્ચે મપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, તે એટલે સુધી કે કોઈપણ નિવેદન અગાડથી પૂછ્યા વિના કે મસલત કર્યા વિના બન્નેનાં નામથી બહાર પાડવાની બન્નેએ એકબીજાને મના આપી સખી હતી.

અતિશય નવાદિત હું મને લાગે છે તેના બદલે બદલે નો નિરસ ની ગણતરીમાંથી બાતલ ૨ વામાં આવે એવું જ લગતમ એવું જ બાસત હું ૨ આવા મહાશયોને બરમદે મોટા ૫ મોટા એવા જ હેતુસર ૫૨૨ ક્યાં હતા ૨ દેશીઓની સંપૂર્ણ નાવાયતી વિજ્ઞાની રામય એ ડોકોને વિષે આ વચન માર્ગ ૨ મહેવાય

વિવિધે-તો તને ડોકો પડે મૂક્યો એ મારે કે

મો કોઈ મહે ૨ વિધિની શક્તિ તો અપાર છે ૧૦

જવાબેવા હોય ૨ બિનજવાબેવા ૨ પ્રધાનોને જનીનદારોનો તો મત મળી જ છે અને મોટા મોટા અમલ દોને ૧ ધીની ૧૧ ન ૫ મીંઓ તો તેઓ આપી જ મટે બૂબે મ તા બેડુતોની પામેથી મેગવેલા તેમના પૈસાનો આના કરતા વધારે સારો અપયોગ નો મૂલ્ય મટે ?

૧૫. હૃદયમયન

અને મયો કયા વાંને લીરે જે પ્રશ્નો મને મૂકી મ્યા હતા તેમાંથી હું રહેવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો પણ જે પ્રશ્નો હમેશા મનમાં હતા જ થયા કરતા અને જેનો કરો સતોષમ ક ઉત્તર ન મળે તો તે પ્રશ્નોમાંથી મુખિ શી ગીને મને ? એવા પ્રશ્નો છેડીને લા ધી રી ગીને મનમ ? એવે આ ? કાર્ય એ એક અમે મારે મારે આ આત્મમયનમાંથી જવાનો પ્રયત્ન હતો ત્યારે ૧૯૨૦-૨૧માં માર્ચ એ મારા આત્મા અને હ યનુ સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ હું તે વેળા હ જે મોટામાં મુ મિત હતો તેમાંથી હવે હ બહાર નીકળ્યા અને હિંદુસ્તાનના મનમ ઉપત્તિ બહારના જમવતુ પણ હું નિર્ગમ્ય રવા લા તે આજ મુખી માત્ર ધ્યાનમાં ન હતા એવા અનેક નવા ફેરફારો નવા વિચારો નવા નયનો મારા લેવામાં આવ્યા અને પ્રકાશને બહાર મને વધતી જતી અધ્યાત્મિક દેખાઈ નાનીટના નેતૃત્વ વિરે મારી શ્રદ્ધા મયમ હતી પણ તેમના કાર્યક્રમના પ્રેક્ષક બાળે હું વધારે ચોક્કસાઈથી તોથી લેવા લાગે. પણ તેઓ તો જેવા હતા એમ તેમને મળી મવાહુ લઈ રામય એમ ન હું તે વેળા આથી જેલા મહાસત્તાના એ મો — ધારસતતપત્ર અને નાફેસતીપત્ર — મારી એકે મને એ ની ન શક્યો ધા સમાપત્ય દેખીતી ગિતે સુવારક મારા તરફ અને મનમાન્ય માર્ગ તરફ વળે તો હતા જેમા પેકા પછી નીકળવાનો એકે માર્ગ નથી એમ મને લાગતુ. નાફેસતીઓ મહાત્માના અહમ અનુયાયીઓ લખાતા હતા પણ અને મહાપુરુષાના શિષ્યાની જેમ તેઓ તેમના ઉપદેશના આદર્શને બૂરી અનરને વગ લા લખાતા તેમનામાં મયનો કોઈ = સાદ્દ દખાનો નહિ અને અવારમાં તો તેમાના ધણાખરા નિડુપનવી બલાલોના સામાજિ સુધારકો બની ગયા હતા તેમ મા એક

પરજીવ એવા છે કે જેમાં પ્રુધ્નગ પૈસા તણાઈ નય છે. અને તેમ હો, પૈસા ન હશે તો શું થશે એવી ચિંતા અને કઠી યઈ જ નથી; હું ધારું છું કે જરૂર પડે તો કમાઈ લેવાની મારામાં શક્તિ છે, અને ઓછાથી અને ચલાવી લઈ શકીએ છીએ.

પિતાના ઉપર અને બહુ બોલારૂપ ન હતો, અને આવી વાત પણ એમના કાન આવે તો એમને ભારે દુઃખ થાય. પણ મને મારી સ્થિતિ ગમતી ન હતી, અને ત્રણ વરસ સુધી આ પ્રશ્નો વિચાર કરતાં છતાં મને એનો ઉકેલ ન જાતો. પૈસા મળી શકે એવું કામ રોધવામાં મોટી સરકેલી ન હતી, પણ એવું કંઈક પણ કામ હું સ્વીકારું તો જે નહિરે કામ હું કરતો હતો તે છોડી દેવું પડે અથવા ઓછું તો કરવું જ પડે. બાળ સુધી મારો બધો સમય મહાસભાના અને મ્યુનિસિપાલિટીના કામમાં જતો હતો. પૈસા કમાવાને માટે આ કામ છોડવાનું મને પસંદ ન હતું આ કારણે મોટીમોટી ઔદ્યોગિક પેટ્ટીઓ તરફના મને મોટા મોટા પગારવાળી નોકરીની માગણી થઈ પણ મેં ન સ્વીકારી સંભવ છે કે આટલો બધો પગાર આ લોકો મારી શક્તિને માટે નહિ પણ મારા નામમાંથી રળી ખાવાને ખાતર આપવાને તૈયાર થયા હતા. વળી આ રીતે મોટા ઉદ્યોગની સાથે જોડાવાનું મને પસંદ ન હતું. વળી પાછી વચીલાત શરૂ કરવી એ પણ મારે માટે અશક્ય હતું. એને વિષેનો મારો અણગમો વધતો જતો હતો.

૧૮૪૪ની મહાસભા વખતે એવી સૂચના થઈ હતી કે 'જનરલ' સેક્રેટરીએ (મુખ્ય મંત્રીએ) પગાર આપવા તે બેળા હું એક મંત્રી હતો, અને મેં એ સૂચના વધાવી લીધેલી કોઈની પાસે પૂરેપૂરો વખત કામ લેવું અને તેને તેના નિર્વાહ પૂરતું પણ ન આપવું એ મને જરાય ચોમ્ચ ન લાગ્યું. તે પગાર જ ન આપીએ તો તો એવો અર્થ થયો કે સાધનસંપત્તિ માણસોને જ મંત્રી તરીકે ચૂંટવા જોઈએ આવા સુખવસ્તુ માણસો હમેશાં આ કાર્યને માટે ઇષ્ટ પણ ન હોય, અને પગાર ન લે એટલે કામને માટે જવાબદાર પણ ન ગણાય. મહાસભાને વધારે પગાર આપવાપણું ન હતું; અમારું પગારનું પાત્ર પૂરતું નીચું હતું. પણ હિંદુસ્તાનમાં સાર્વજનિક ધનમાંથી (સરકારી ધનમાંથી નહિ) પગાર લેવા વિરુદ્ધ એક અજબ અને સાચ અચોમ્ચ અણગમો વર્તે છે, એટલે મારા પિતાએ મારા પગાર લેવા વિરુદ્ધ સખત વાંધો ઉઠાવ્યો. મારા સહમંત્રી, જેને પૈસાની સારી પેટે જરૂર હતી તેને પણ મહાસભામાંથી પૈસા લેવામાં પોતાની ઇચ્છાત એછી ચતી લાગી આ કારણે આ બાબતમાં ઇચ્છાવનો વિચાર ન કરતો છતાં અને પગાર લેવાને માટે પૂરેપૂરો તૈયાર હતો છતાં મારે પગાર વિના ચલાવવું પડ્યું. એક જ વાર આ વિષે મેં મારા પિતાને વાત કરી હતી, ને તેમને કહ્યું હતું કે મને મારી આર્થિક પરિધીનતા ખટકે છે આ વસ્તુ મેં જેટલી નરમાસથી અને જેટલી પરાણ રીતે મૂકી સકાય તેવી રીતે તેમની આગળ મૂકી હતી, કે જેથી તેમને સંતાપ ન થાય જવાબમાં તેમણે મને કહ્યું - 'તારો બધો અથવા ઘણાંખરો વખત પૈસા કમાવામાં ગાળીને નહિરે કામ છોડવું એના જેવી બીજી મૂર્ખાઈ કંઈ? તમે જે જણાવે એક વર્ષના ખર્ચ માટે જેટલું જોઈએ તેટલું તો હું થોડા સ્વિચમાં સહેલાઈથી કમાઈ

આ આવા ઈશન ન બધને લીધે સ્વરાજ પપ્પા પાપા ઉપર લની રા થો અને દેશમાં તેને માન અને પ્રતિષ્ઠા મળ્યા પ્રથમથી જ એમાં ધન પાડનારા નહોતા તેા ધૂમેલા હતા જ, કાલજ અનેક સ્વાર્થસાલુએ અને સમયસેવકો સારાસમા દ્વારા પોતાનું તબિયુ તાનું કરવાની આરાએ એમાં ભેડાયા હતા, વળી મેમાં કેટલાક પ્રમાણિક મધ્યમમાર્ગીઓ પણ હતા તેમની જીનિ સરકારની સાથે સહકાર કરવા તરફ હમેશા વધારે હાગી ચૂકી પડી આ બધા તરવો તરી આવવા લાગ્યા કે તન્ત જ સ્વરાજ પક્ષના નેતાઓએ તેની સખત જાટખી કાઢી મારા પિતાએ એમ ભહેર કરેલું કે પક્ષનો સડેનો ભાગ કાપી નાખના હું કની નહિ અચકાઉં । આ વચનનો તેમણે બરોબર અમલ કર્યો હતો

૧૯૨૩ પડી કુટુંબજીવનના મે ઠીકઠીક સુખ અને મતિન અનુભવના બને કુટુંબજી એહા વખત કુટુંબને આપી શખ્તો મુખાગે આત સ્વજનો અને એવા મળ્યા છે કે સકળ અત મૂઝવણને અવસરે તેમની પાસેથી હમેશા મને સાત્વન અને હૃદ્ય મળ્યા છે ૧૯૨૦ પડી મારી પત્ની જે અનુષ્ઠા ઉગાવાથી વર્તી તેથી મે કેટલું મેળવ્યું છે મેનો નિચાર કહું છું ત્યારે મને મારી પોતાની અગત્યતાને વિરે સારમ છટે છે તે માની હતી અને માળી આમગની હતી તોપણ આત બધા દોષ મહન ન્હતી એટલું જ નહિ પણ યાકતો કલાગતો ત્યારે મને તે ગીજવની અને સાત્વન આપતી

૧૯૨૦ પડી અમારી રહેઠાણરમીમાં મઈકે ફાર થય હતા એમાં વધારે સા । આની હતી નોકરો બહુ એમાં મરવામાં આવ્યા હતા તોપણ એકે ભેઈતી મુખસગવડની વાણુ ન હતી ન ભેઈતી નીને મઠી નાખસને મઠે અને આત ખર્ચ મઠે થોડા પૈસા મેળવવા મઠે પુષ્કળ વસ્તુઓ—માડીયોગ અને અમા । નવા જીવનની સાથે ન બને એવી અનેક વસ્તુઓ—વેચી નાખી હતી મનિચર મજક તેા પોરીમે જસ કની વેરી નાખ્યું હતું આ ફનિચર વિના અને માળીઓ વિના અમારું ઘર અમાડના જેવું ઠાવક મને ઠાપગિપવાતુ રજુ ન હવ, વાહી વેતન મઈ હતી ત્રણ વર્ સુધી ઘર ને માડીને કશું ધ્યાન પાપુ ન હતું છટે દાથે ખસવાની ટેવને લીરે બહુ કમકસર કત્વી પિતાને ખાનગી નહોતી એટલે વકાલ તરીકે સલાહ ગાપવા પૂરતી વકીલાત કું મદના વખતમાં સાર મરવાનો મને કઈક પૈસા કમાવાનો પિતાએ નિચય કર્યા કું સદનો વખત જાજ જેવો હતો તોપણ તેઓ ઠીકઠીક કમાઈ લેતા

પિતાના ઉપર આર્થિક સહાનને મારે ગાધાર રાખવાનું મને વસમું લાગતું મને મને એનું કઈક દુખ પણ રહેતું વકીલાત હોવા પડી થોડા મેળના બ્યાજમાથી મઈકે લાવતું તે ઉપગન મારી પોતાની મળી આજીવી ગી નહોતી મારી પત્ની અને હું બહુ એલું જ ચતા એટલે સુધી કે મને કેટલીકવાર આશ્ચર્ય થવ કે આગે એહાથી અમે ચલાવી રાકીએ છીએ ૧૯૨૧માં આ બાન મને એકાગે થયું અને તેથી મને બહુ આનંદ થયો ખાદીના કપડા અને ત્રીજવર્ષની મુસાફરીમાં કેટલું ખગ્ય થાય પિતાની સાથે રહેતો હતો એટલે મને તે વખતે પડું બાન ન હતું કે બાન અનેક

૧૬ નાભામાં એક ફારસ

અરજનાગીઓ અને નાકરવાનીઓ વચ્ચેનું દ્વંદ્વ ચામચા -રણ હતું, અને તેમાં ખીખની સામે પહેલા ધીમે ધીમે ફારસ જતા હતા. ૧૮૨૩ના સિંધાગામા નિલ્દીમાં થયેલી મહાસભાની ખામ બેઠકમાં થયેલો ઠરાવ સ્વરાજ્યવાદીઓની પ્રગતિમાં એક વધારે મજબૂત થઈ પડ્યો. આ મહાસભા પછી તબ્તજ અને એક વિચિત્ર અને આજુબાજુ રીહસનો અનુભવ થયો.

ગીખો, ખાસ કરીને અગાવીઓ, પંજાબમાં સરકારની સાથે વારંવાર અયડામણમાં આવતા જતા હતા. તેમનામાં એક સુધારક પ્રવૃત્તિ રાત્ર થઈ હતી જે સુધારકોએ શુરુદ્ધારોમાંથી નુક મહતોને હાકા કાઢી તેમને શુદ્ધ કરવાનું અને તેના મંદિરોને અને તેને લગતી બધી ભિયકતોનો કબજો મેળવવાનું કામ માથે લીધું હતું. સરકાર આમાં વચ્ચે પડી એટલે થયો અથડાવો શુરુદ્ધારા શુદ્ધિની આ લડત ક્રેટ્યેક અરી અસહકારથી ઉત્પન્ન થયેલી સામાન્ય વ્યવસ્થાનું પરિણામ હતી, એટલે અગાવીઓની રીતો અતિ સઠ સત્યાગ્રહનાં પોતાનું ઉપર ધડાયેલી હતી આ લડતમાં અને ધટનાઓ થઈ તેમાંની મુખ્ય શુરુકાળમાં પ્રસિદ્ધ ધટના હતી શુરુકાળમાં પુષ્કળ શીખો, જેમાંના ઘણા તો મહાહુદ્ધમાં લડી ચૂક્યા હતા, તેમણે પોલીસનો ઘાતકી માર પડવા છતાં આગળી સરખી ઉગામી નહિ કે પોતાના કામમાંથી પાછા હટ્યા નહિ આ આશ્ચર્ય કારક મક્કમતા અને શક્તિનના દર્શનથી હિંદુસ્તાન ચક્રિત થયું. સરકારે શુરુદ્ધારા કમિટીને બેકાથડા ઠરાવી, અને અનેક વર્ષોની લડત પછી ગીખોને વિજય મળ્યો. આમાં મહા સભાની તો સ્વાભાવિક રીતે સહાનુભૂતિ હોય જ, એને કેટલોક સમય મુધી અઠાલી લડતની સાથે સબધ રાખવાને મઠિ મહાસભાએ અમૃતસરમાં એક ખાસ સંધિ અમલદાર રાખ્યો હતો.

હું જે ધનનાનું વર્ણન આપવા માગુ છું તેને આ સામાન્ય શીખ હિલચાલની સાથે નહિ જોવો સબધ હતો, પણ એ વિષે સઠ નથી કે તે આ શીખ ન્યવૃત્તિને લીધે બની પંજાબના જે શીખ રાજ્યો પતિયાલા અને નાલા વચ્ચે એક અગત અને તીખો અથડાવો ચાલતો હતો, તેને પરિણામિ હિંદુસ્તાન સરકારે નાખાના મહારાજાને પગલ ડ્યા નાખા તબ્તજનો પછીવટ કરવાન માટે એક ડિરિંગ એડમિનિસ્ટ્રેટ નીમવામાં આવ્યો. ગીખો આ પગનાથી ચિડાયા, અને તેમણે નાખામ્મ અને નાખા બહાર તેની સામે અગવજ દરવા માડી આ અગવજ દરમ્યાન નાખા રાજ્યમાં આવેલા જૈતો નામના સ્થાને શીખોએ આરભેલા અખડ પાઠને નવા એડમિનિસ્ટ્રેટરે અટકાવ્યા આની સામે વિરોધ તરીકે અને અટકાવવામાં આવેલા અખડ પાઠને ચાહુ રાખવાના સ્પષ્ટ હેતુથી શીખોએ જૈતો જમ્યા મોકલવા માડ્યા આ જમ્યાને પોલીસ અટકાવતી, માર મારતી અને પકડીને દૂર જ ગવમાં છોડી આવતી આ મારને વિષેની હકીકત

સાકે 'એમ હું' આ દલીલમાં વલદ હવું, પણ તેથી મને સંતોષ થયા નહિ, છતાં તે મુજબ મેં વર્ગવાનું ચાલુ રાખ્યું.

કુટુંબના આ પ્રશ્નો અને આર્થિક ચિંતાઓ ૧૯૨૩ના આરંભથી તે ૧૯૨૫ સુધી ચાલુ રહ્યાં. દરમિયાન રાજકીય પરિસ્થિતિ બદલાવી જતી હતી, અને લગભગ મારી મરણ વિરુદ્ધ હું અનેક મંડળોમાં જોવાનો જતો હતો અને મહાસભા સમિતિમાં જવાબદારીનું મન ફરીકાર્યું જતો હતો. ૧૯૨૩માં તે સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. દેશબધુ દાસ ગયામાં થયેલી મહાસભાના પ્રમુખ હતા, એટલે ૧૯૨૩ની સાલમાં મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ ખમ્મુ એન્સો જ કહેવાય પણ આ સમિતિમાં તેમની વિરુદ્ધ અને સ્વયંજ પક્ષની વિરુદ્ધ બહુમતી હતી, તે કે આ બહુમતી થોડી હતી અને બને પક્ષો લગભગ સરખા જ બળવાન હતા. ૧૯૨૩ના ઉનાળામાં મહાસભા સમિતિની બેઠક મુંબઈમાં થઈ ત્યારે મામલો કટોકટીનો થઈ પડ્યો. દેશબધુએ પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું અને એક મધ્યસ્થ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિ બનાવવામાં આવી. આ મધ્યસ્થ મંડળને અખિલભારત મહાસમિતિમાં ટેકો આપનાર કોઈ હતું નહિ અને જે પક્ષમાંના એક પક્ષની મરજી ઉપર જ એને નબળાનું હવું એક પક્ષનો સાથ કરે એટલે બીજાને હરાવી શકે રહે. અનસારી નવા પ્રમુખ થયા અને હું એક મંત્રી થયો.

બન્ને બાજુએ અમને અચકામણ થઈ મુજરાત પ્રાંત નાફેરવાદીઓનું મથક હતું એ પ્રાંતે મહાસમિતિની કેટલીક સુચનાઓ સ્વીકારવાનો ઇનકાર કર્યો. એ જ વર્ષમાં ઉનાળાના થોડા વખત પછી પાંચી મહાસમિતિની બેઠક થઈ આ બેઠક નામપુરમાં થઈ, ત્યાં ગાંધીજી પહોંચ્યા સત્યાગ્રહ ચાલી રહ્યો હતો. મધ્યસ્થ મંડળની બનેલી અમારી કાર્યવાહક સમિતિ પોતાની દૃષ્ટિ અને નમાણી કારકિર્દી પછી અહીં સમાપ્ત થઈ એ મંડળ કોઈના મતનું પ્રતિનિધિ હવું નહિ એટલે એને ત્રણ જ છૂટકો હતો, કામ્બુ મહાસભામાં જેમની પામે ખરી સત્તા હતી તેમની ઉપર તેના દુકમ ચાલી શકે એમ નહોતું મુજરાતે મહાસભા સમિતિના દુકમ માન્ય ન રાખ્યા તે મઠિ તેના ઉપર નિહાનો ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો હતો. એ ઠરાવ લેડી થયો એટલે કાર્યવાહક સમિતિને નીકળવું પડ્યું. રાજીનામું આપનાં મને બારે નિરાંત થઈ એ હું બહુ છુ પક્ષની ખટપટોનો આટલો દુકો અનુભવ પણ મારે મઠિ અસહ્ય હતો, કેટલાક અમમય મહાસભાવાદીઓ ખમ્મુ ખટપટમાં સારી પેટે બાય લઈ શકે છે એ લેઈને હું તો આશો જ બન્યો.

આ સભામાં દેશબધુ દામે મારા ઉપર 'લાગણી વિનાનો' હોવાનો આરોપ મૂક્યો હતો. હું ધારુ છું કે એમનો આરોપ સાચો હતો સત્યાગ્ર માત્ર એકાવતાનો છે. મારા અનેક મિત્રો અને સ્પર્થીઓની સગપ્રામત્વીમાં હું 'લાગણી વિનાનો' ગણાઉં, અને છતાં અતિશય લાગણીથી દળાઈ જવાનો અથવા અતિશય આવેશથી ખેંચાઈ જવાનો મને હમેશાં ભય રહ્યો છે. અનેક વર્ષો 'લાગણી વિનાનો' થવાનો મેં બારે પ્રયત્ન કર્યો છે, અને હું માનું છું કે એમાં મને સફળતા મળી છે તે પણ નામની જ છે.

બાગ નાભાની એક લોકઅપમાં ગયો. આ બધો વખત એટલે બીજો દિવસો લગભગ બપોરે અમને નાભા ભેલમાં સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા ત્યાં સુધી પેલી સહિયારી હાથકડીએ અને વજનદાર સાંકળે અમારો સાથ, છોડ્યો ન હતો. અમારામાંથી કોઈ ક્યાંય જવા માગે તો એકલો જઈ શકે જ નહિ. આખી રાત અમે દિવસના અમુક કલાક બીજાની સાથે એક હાથકડીમાં બંધાવાનો અનુભવ ફરી લેવાનું મન તો મને નહિ જ થાય.

નાભા ભેલમાં અમને ત્રણેયને એક અતિશય મેલી અને ગંધાતી કોટડીમાં રાખવામાં આવ્યા. એ નાની હતી અને બેજવાળી હતી, અને એનું છાપડું એટલું નીચું હતું કે અમારાં માથાં એને લગભગ અડી શકે. રાત્રે સવાનું જમીન પર અને ઉંડરો તો હોડત હોય જ એટલે અનેકવાર હું એકાએક મારા ચોં ઉપરથી ઉંડર ખસેડવા ચોંકીને ભગી જાઉં.

બે ત્રણ દિવસ પછી અમારા કેસને માટે અમને કોર્ટમાં લઈ જવામાં આવ્યા, અને ત્યાં રોજરોજ અદ્યક્ષ નાટકો ચાલ્યાં. મેજિસ્ટ્રેટ અથવા જજ કાળા અક્ષરને ફટી મારે એવો હતો. અમેજનું જ્ઞાન તો એને નહોતું જ, પણ કોર્ટની ભાષા ઉડ્ડું પણ એ લાખી ભણતો હતો કે નહિ એ વિષે મને શંકા હતી. એક અઠવાડિયા સુધી એને જોવાનું અમને મળ્યું, પણ ફરી એને કાગળ ઉપર એક આંકડો પાડતો અને જોયો નથી. એને ન્યારે કશું લખવાનું આવડતું ત્યારે તે શિરસ્તોદારને લખવાનું કહેતો. અમે અનેક અરજીઓ કોર્ટને ફની, તેમાંની એક ઉપર ત્યાં ત્યાં એણે દુકમ ન આપ્યા. અરજ પોતાની ખાસે રાંખી છે અને બીજો દિવસે એની ઉપર કોઈ બીજાની ખાસે રોરો કરાવીને લાવે. અમે રીતસરના બચાવ તો કર્યો જ ન હતો. અસહકારની હિલચાલ દરમ્યાન બચાવ ન કરવાની અમને એવી ટેવ પડી ગઈ હતી કે ન્યારે બચાવ કરવા સામે કરોય બધો ન હતો. ત્યારે પણ બચાવ કરવાની લગભગ સૂચ લાગતી. પણ કોર્ટને મેં એક લાજુ નિવેદન રજૂ કર્યું તેમાં બધી ઢગીકત જણાવી, અને નાભામાં ખાસ કરીને ચિટિરા વહીવટ વગેરે કામ લેવાના ટમ વિષે મારો અભિપ્રાય જણાવ્યો. અમારા કેસમાં તો કશું અટકતું હતું નહિ, છતાં દિવસો સુધી તે લાંબાતો ચાલ્યો, પછી એકાએક એક રમૂજ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો એક સાંજે કોર્ટ બંધ થઈ પછી અમને કોર્ટના મકાનમાં રોડી રાખવામાં આવ્યા, અને છોક રાત્રે સાત વાગ્યે એક બીજા એરડામાં લઈ જવામાં આવ્યા. અહીં એક માણસ ટેબલ આગળ બેઠો હતો અને તેની આસપાસ કેટલાક બીજા જણો બેઠા હતા આમાંનો એક તો જૈનોમાં અમને યકદનાર અમારો ભૂનો મિત્ર પોલીસ અમલદાર હતો એણે ઠાસા ચઢીને એક બચાવ રજૂ કરવા માંડ્યું. મેં પુછ્યું : અમને ક્યાં લાવ્યા છો અને આ શું ચાલી રહ્યું છે ? મને જવાબ મળ્યો આ કોર્ટ છે અને તમારો ઉપર કાલેસરનો કેસ ચાલી રહ્યો છે — એટલે અત્યાર સુધી નાભા સરહદમાં ન દાખલ થવાનો દુકમ તોડવા માટે કેસ ચાલતો હતો તે અદાલત ભૂરી અને આ નવા કેસની અદાલત ભૂરી. એમ જ માનવામાં આવ્યું હતું કે પેલા દુકમના લાંબ માટે તો વધારેમાં વધારે સ્વેચ્છ મહિનાની હતી, અને એ પૂરતી ન

વખતોવખત મારા વાચનામાં આવતી અને દિલ્લીમાં જ્યારે ખાસ મદ્રાસમાં પછી મને ખબર પડી કે વળી નવો જથ્થો જવાનો છે, અને ત્યાં જા બને છે તે જોવાનું નવે આમ ત્રણ મહિને એટલે મેં તે ખુશીથી સ્વીકાર્યું. આમાં મારે તો માત્ર એક દિવસ આવવાની વાત હતી, કારણ કે જૈતો દિલ્લીથી પામે હવે મારી સાથે મદ્રાસમાંના એ સાથીઓ આચાર્ય ગિદવાળી અને મદ્રાસના કે સત્તાનમ હતા જથ્થા પાણખરું પગપાળા કૃત્ય કરતા એવું કારણ હવે કે અમારે પાસેમાં પાસેના રેલવે સ્ટેશને પહોંચી નાખાની સરહદ ઉપર જ્યાં જૈતો આવ્યું હવે ત્યાં ગાડા રસ્તે એવે ઠાણે પહોંચવું કે જ્યારે જથ્થા આવી પહોંચવાનો દોષ અમે એક નાહુ સર્વ વખતસર પહોંચી ગયા, અને જથ્થાની પાછળ પાછળ, તેમનાથી થોડે છેડે રહી, ચાલવા લાગ્યા જૈતો પહોંચના જથ્થાને પોલીસે અટકાવ્યો, અને તરત જ પેલા અમે/ એડમિનિ સ્ટ્રેન્ડની મહીનો એક હુકમ મારા ઉપર બળવવામાં આવ્યો, જેમાં નાખા મદ્રાસમાં દાખલ થવાની મને મનાઈ કરવામાં આવી હતી, અને દાખલ થયો હોય તો તરત જ છાડી જવાનું મને ફરમાવવામાં આવ્યું હવે આમે જ હુકમ ગિદવાળી અને સત્તાનમ ઉપર પણ બળવવામાં આવ્યો હતો, ખાત્ર તેમાં તેમના નામ લખ્યા નહોતા, કારણ નાખાના અમલદારો તે નામુદત નહોતા મારા સાથીઓએ અને મેં પોલીસ અમલદારને કહ્યું કે અમે જથ્થાની સાથે જથ્થા તરીકે આવ્યા નથી, પણ પ્રેસકે તરીકે આવ્યા છીએ અને નાખાનો એક પણ કાયદો તોડવાનો અમારો ઇરાદો નથી. વળી અમે એમ પણ જણાવ્યું કે નાખાની સરહદમાં તો અમે આવી ચૂક્યા છીએ એટલે તેમાં ન દાખલ થવાપણું રહેતું નથી, અને ન ફાળવ થઈએ તો અમે એકાએક કપાંચે અદક્ષ થઈ શકીએ એમ નથી. જૈતોથી જનાની બીજી ગાડી અનેક ક્લાકો પછી છટતી હતી, એટલે તત્કાલ મટિ તો અમારે ત્યાં રોકાવું જ પડે એમ અમે તેમને ખબર આપી અમને તરત પકડવામાં આવ્યા અને ચાલુમાં સર્વ જવામાં આવ્યા અમને આમ ખસેડ્યા પછી જથ્થાના ઉપર રોજના સરકારે થયા.

અમને આખો દિવસ હોમ-અપમાં ગાળવામાં આવ્યા અને રાત્રે સ્ટેશન ઉપર કૃત્ય કરવાનો અમને હુકમ થયો. સત્તાનમનો ડાળો અને મારો જમતો દાંધ ભેગા કરી તેના ઉપર એક દાંધકડી લગાવવામાં આવી હતી દાંધકડીને એક સાકળ હતી તે સાકળ પકડીને પોલીસવાળો અમને દોસ્તો હતો ગિદવાળીને હાથે પણ દાંધકડી હતી અને તેને પણ માકળે બાધીને એક પોલીસવાળો અમારી પાછળ ચાલતો હતો જૈતોના આગ્યો ઉપર અમારી આ કૃત્ય બેઈને સાકળે બાધીને કૂતરાને લઈ જવામાં આવે છે તેનો ચિતાર મારી આખ આગળ ખડો થતો હતો પ્રથમ તો અમે જરા ચિડાયા પણ પાછળથી આખી પરિસ્થિતિમાંથી અમને રમૂજ ઉત્પન્ન થવા લાગી, અને એક દરે એ અનુભવ અમને ગમ્યો માત્ર એ પછીની રાત ગમવા મુશ્કેલ હતી, કારણ ત્રીજાવર્ગના ડબ્બામાં દરેક સ્ટેશને બેઠી રહેતી ખીનોખીય વરેલી ગાડીમાં અમને મૂકવામાં આવ્યા મધરાતે અમારે આગે બંધવવી પડી અને રાતનો થોડો

આવી હું માં લખેલો એક વચનદાર ફેંસલો સંભળાવીને અમને ચકિત કર્યા. આ થોડી મિનિટમાં તો આ ફેંસલો નહિ જ લખાયો હોય ! અમારું નિવેદનો આપવામાં આવ્યાં તે પહેલાં જ એ તૈયાર થયો હશે. આખો ફેંસલો અમને વાંચી સંભળાવવામાં ન આવ્યો. અમને માત્ર કહેવામાં આવ્યું કે નાણા સરહદ છોડી જવાના હુકમના બંગ મારે વધારેમા વધારે આપી સકાય એટલી એટલે છ મહિનાની ગાળ અમને કરવામાં આરે છે.

કાયદારના કેસમાં તે જ દિવસે અમને હોદ કે જે વરસની સગત થઈ—કેટલી એ હવે હું બૂલી ગયો છું એ પેલી પહેલી છ મહિનાની સગત ઉપરાંત ભોગવવાની હતી. એટલે કુલ અમને બિંથી અઢી વરસની સગત થઈ

આપા કેસ-દરમ્યાન એવી એવી જાણવા જેવી ઘટનાઓ બનતી જતી હતી કે તેમાંથી અમને દેશી રાજ્યના વહીવટનો અથવા રેગી રાજ્યના બ્રિટિશ વહીવટનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ મળતો આપું કામકાજ એક મોટું ફારસ હતું. આને લીધે જ કદાચ કોઈ છાપાવાળા કે બહારનામે કોર્ટમાં આવવાની પરવાનગી ન હતી. પોલીસ પાતાને કાંચે તેમ કરતી, અને ધાતીવાર જળ અને મેનિફેસ્ટ કહે તે ન સાંભળતાં તેના હુકમનું અપમાન સુધ્ધાં કરતી. ખાપડો મેનિફેસ્ટ મૂકે મોટે આને વશ થતો, પણ અમારે શા સારુ વશ થવું જોઈએ જોતુ કારણુ અમને ન સમજ્યું અનેક વખત મારે જોખા થઈને હોવું પડ્યું કે પોલીસ સરખી રીતે વર્તવું જોઈએ અને મેનિફેસ્ટનું સાંભળવું જોઈએ. ધાતીવાર પોલીસ કામગીરી જુઠ્ઠી લે અને મેનિફેસ્ટ કશું ન કરી શકે અર્થવા કોર્ટમાં બ્યવસ્થા ન બજાવી શકે એટલે અમારે તેનું કામ કરવું પડ્યું. બિચારા મેનિફેસ્ટની કિંમતિ સૂઝી વચ્ચે સોંપારી લેતી હતી. એક તરફથી એને પોલીસને દર હોતો, અને બીજી તરફથી અમારથી થયું એ કંઈક લખવાલત થયેલો લાગતો, કારણુ કે અમારે વિષે છાપાઓએ રાહરી રીતે ખજબગાટ કરી મૂક્યો હતો. અમારા જેવા કંઈક ન ગીતા રાજદ્વારી પુરુષોની બાબતમાં ત્યારે આવું અવિર ચાલે ત્યારે બિચારા એછા ન ગીતાઓની તો શી દશા થતી હશે ?

મારા પિતા હિંદી રજવાડા વિષે કંઈક જાણતાં હતા. એટલે નાણામા મને એકા-એક પકડવામાં આવ્યો તેથી એમને જાનુ જ આઘાત પડેાંયો, કારણુ કે કેવળ અમારા પકડાવાની હકીકત જ બહાર આવી હતી, બીજી કરી જ હકીકત બહાર પડેાંવી મઝા ન હતી. નૂઝઈને તેમાં મારે વિષેની હકીકતને માટે વાઈસરોયને તાર ખનુ કર્યો હતો નાણામા મને મળવા આવવામા થયું મુશ્કેલીઓ ઊભી કરવામા આવી હતી, ખનુ આખરે જેલમા મારી મુલાકાત લેવાની તેમને રાજ મળી. તેઓ મને કમી મન્ન કરી મકે એમ તો ન હતુ, કારણુ કે હ બચાવ કરેનો ન હતો, એટલે મેં તેમને અડતાલાગ્યાદ પાછા જવાને આન કરી દિતા ન કરવાને વીનવ્યા. તેઓ પાછા તો નયા, ખનુ કપિયદેવ માલવીય નામના એક જુવાન વર્ણિલ સાર્થકે અમારા દેસનું કામકાજ નેવાને માટે બૂટી ગયા નાણાની અગવતોના આ દેંક અનુભવથી કપિયદેવનું

હતી એને એક વધારે મહત્તી માર્ગે મૂકીને જીતે એ સુનાવણે નેહરુએ હવે માનવગતે માટે ત્રણ માણસો પૃથક ન ગણાય એને અમારી સાથે કોનો સબંધ ન હોય એના એક સાથેના પગલે મુન્દ્રમામા અમારી સાથે નેહવામા આગે આ બાપ ! શીખને અને ઓળખતા ન હતા પણ ત્રેતો આવતા અમે એન ખેત મા આવતો નેહરુ હોયો ખરે.

માનવગતો આ કેસ > જાજ અને હપનકિયા ગીતે ગોઠા ક વામા આવ્યો તે નેહરુને વકીલ તરીકે તો આભો જ બની ગયેલ એસ તો સાવ નૂરો હતો જ પણ દેખાવની ખાત પન ગીતસરના કામકાજની તો જરૂર હતી જ એ જજને જણવ્યું કે આ કેસ વિષ તો અમને કરી નોટિસ મળી જ નથી અમા ! બચાવને વિષ અમા શી ગોઠવણ કરવી હોય તો શું થાય ? આની એને શી પરવા નહોતી એ તો નાનાની ગીત ! તમારે વકીલ કરવો હોય તો નાનામાથી મેન્ડ પસંદ કરો ! પણ મારે કોઈ બહુ રોડ વકીલ બોલાવવો હોય તો ? નાનાના મત ! પ્રમાણે બહારનો વકીલ ન બે કાવાર આ હપરાત નાનાની અત્યંતમા ધી રીતે કામ ચલાવવામા આવે છે એ વિષ અમને થોડુંક વધારે જ્ઞાન આપવામા આવ્યું આખરે કઈક ચિંતનને અમે જજને કહ્યું 'તમારે કરવું હોય તે રોડ મારો આ કામકાજમા શો બાગ લેવો નથી પણ આ નિશ્ચયને મ પૂર્ણપણે ન વગળી રહી શક્યો અમારે વિષે હાહાકાર થઈ જાય તે વાપ તે ગુપ્તગુપ્ત મ નામની લેવા ? એન વચ્ચે વચ્ચે અમે એકા દૂમ અને તીખા શબ્દમા સાગીઓ દેવા છે તે જણાવી દેતા આ કોર્ટ આગળ પણ અમે એક ખી નિર્ણય ન લેવું અને તેમા બધી હપીકન જણાવી આ કાવતરાનો કેસ ચાલવા આ ન્યાયાધીશ પહેલાના જમા વધારે કમચારો અને વધારે અકલમ હોતો.

હવે બને કેમો સાથે સાદે આવવા લાગ્યા અને રોડ કોર્ટમા જવાના વખતની અમે રાહ લેતા માણસ કે એટલો વખત તો જોતની પેગી અધાતી મેટીની બહાર ગાગવાનો મને દરમ્યાન એક વખત એ મિનિટોટલી વળી જોયેલો મુખરિંટો નહ અમને મળવા મા રો અને અમને કહ્યું કે જો તમે મારી મારો અને નાના છેડી જવાની કબજાત મારો તો તમારી તમિનો કેસ ખેલી લેવામા આવે મમ કહ્યું કે અમરે તો મારી માગવાપણ કહ્યું છે જ તદ્દિ મારી તો એ મિનિટોટલી અમારી મો કદી કમવાત આપવાને ખબર અમે તૈયાર નથી એમ જણાવ્યું.

અમારા પક ૧૪૫ થી એક વખતવાસે બને કેસોનો ન્યાય મત આગેલો મ. બરા વખત તો કરિયાદપમે જ લીધા હતા મતલ મમે તો મો અચાર મત ન હતા ધમે વખત તો કેસ મુલતવી રહેતો નેમા જતો કારણ તેમા મેટ મુજ નેવી મુકેલી ગમી થાય તો પણ કોર્ટ બહારના કોઈક અધિકારીને — મતલ ગેલા અમેજ એ મિનિટોટલી — પૂજવા માટે કેસ મુલતવી રાખવો જ પડે છે એ દિવસે ન્યારે કરિયાદપમે પોતનો કેસ રોડ કર્યો ત્યારે અમે અમારા નેખી નિવ ન રહ્યું કયા એવું પહેલા ન્યાયાધીશે પોતની અત્યંત ધનિક માટે બધ કી અને થા : વખત પછી ૫૫

આવી કુટુંબ લખેનો એ વજનફાર ફસલો મળ્યાનીને અમને ચકિત કર્યા ન્યા થોડી મિનિટમાં તો આ ફેસલો નહિ જ લખાયો હોય નામના નિવેદનો આપવામાં આવ્યા તે પહેલા જ મેં તેવાર થયો હોયો આખો ફેસલો ગમને વાની સબળાવવામાં ન આવ્યો અમને માત્ર દેવામાં આવ્યું કે નાભા મરહુ છોડી જવાના હુકમના લગ માટે વધારેમાં વધારે માંથી રાકાન એવી એવું છે નહિનાની નજા અમને કરવામાં આર છે

મવતરાના ફેસમાં તે જ વિગે અમને ગેલ કે જે નરસની સજા થઈ—કેટલી એ હોવે જુની ગયો છુ એ પેની પડેલી છે મહિનાની સજા ઉપરાંત ભોગનવાની હતી એને કુન અમને બેથી અઢી નરમની સજા થઈ

આખા ફેસ ફરમાન એવી જેવી નાણુના જેવી પડનાઓ ખનતી જતી હતી કે તેમાંથી મને ફેસી રજાના વહીવટનો અથવા ફેસી રજાના સિદ્ધિ વહીવટનો હીંક હીંક ખ્યાલ મળે ત્યાં કામકાજ ને મોટું ફારમ હતું આને લીધે જ મદાય થઈ છાપાનામાં કે ખડાનાને કોઈમાં તથાની પત્રવાની ન હતી પોલીસ પોતાને ફાવે તેમ કરતી અને વારીવાર જજ અને મેજિસ્ટ્રેટ મ્હે તે ન માળગતા તેના હુકમનુ મપમાન નુ ધા કરતી બાપડો મેજિસ્ટ્રેટ મૂંજે મોટે આને વરા શતો પણ આમારે શા સારુ વરા થવ જોઈએ મેટુ કાલ્યુ અમને ન સમજાય અનેક વખત મારે ડામા થઈને મ્હેનુ પડતુ કે પોનીને સરખી રીતે વર્તણુ ગેઈએ અને મેજિસ્ટ્રેટનુ સાબગન ગેઈએ ધણીવાર પોનીસ માર્ગો જુટની લ મને મેજિસ્ટ્રેટ કશું ન કરી શકે અથવા કોઈમાં બવરથા ન જાગવી શકે એને ગમારે તેનુ નામ કરવુ પડતુ બિચારા મેજિસ્ટ્રેટની ક્રિયતિ મૂકી પચ્ચે મોપાની જેવી હતી તે તરફથી એને પોનીસનો જર હતો અને બીજી તરફથી અમારથી પણ મેં કઈક જરાનીલ મરેનો લાગતો કારણુ કે આમારે વિષે બાપા મોએ મારી રીતે ખાળગા કડી મૂંજો હતો અમારા જેવા મ્હેં જાગીતા રાજદાંડી પુરુષાની ખાબતમાં જ્યારે માન અ નર થ ને ત્યાં બિચારા મોજા જાગીતાઓની તો શી દસા થતી હોય ?

મારા પિતા હિંદી રજવાડા વિષે કઈક જાણતા હતા કોટલ નાભામાં મને એકા કોટ પદવામાં આગો તેથી એમને જાનુ જ આગત પોરોએ કારણ કે કેવલ અમારા પદવાની હરીકલ જ બહાર રાખી હતી બીજી રીતે જ હુખાત બહાર પડેલી મર્યા ન હતી મૂંજાઈને તેમજ મારે વિષેની હુકામતને માં વાઈસરોયને તાર પશુ કર્યા હતા નાભામાં અને મગવા આવરામાં પણ મુરુલીઓ ઉભી રીરામાં રાખી હતી પણ આખરે જેલમાં નાગી મુનાકાત લવાની તેમને રજા મળી તેઓ મને કળી મ પડી મ્હેં મેમ તો ન હતું મારણુ કે બચાન મરેતો ન હતો, એટલે મેં તેમને અધ્યાહ્યાસ યાજા જવાને રન રીતે ચિતા ન કરવાને વીનવ્યા તેઓ પછા તો રા પા કપિનદેવ માલવીય નામના એ નુવાત વર્જલ લાચીને અમારા ફેસનુ કામકા / લેવાને મટે મૂંજી ગયા નાભાની રાનતોના ગા દુક રુખવથી પિનદેવનુ

માયદાનુ અને કેસ ચવાવવાની રીતનુ જ્ઞાન બહુ વધી ગયુ હતો. પોલીસે ભગેટમાં એમના હાથમાથી ટેલ્ફોન માગ્રિયા ખૂનથી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ધણખત દેશી જાનો છે. પાત તિથિનિમા અને યાઉધલે અરો ભગીરદાની પદ્ધતિની ચા-આપનારા વીકે મરાઠુર છે. એમા સત્તા એકદમ્યુ હોય છે, અને તેમા પાતુ કુરાગતા કે દયનુ નામ નથી હોતુ ત્યા એવી એવી અજબ ધટનાઓ બને છે કે જે કદી પ્રકાશમા આવવી નથી અને છતાં દીની ગીને તેમની આ અકુરાગતાને લીધે એ એકદમ્યુ સનાની અનિટતા એવી થાય છે અને તેમની દુખી કાના કપ નો બોલે પણ હજવો થાય છે. મરતુ કે એવા ગાજોના મ બાગી નબળા હોય છે, અને તેને પાલિામે જલમ અને અન્યાયની વાર પણ લુકી થઈ જાય છે એનો અર્થ એ નથી કે તેથી જલમ વધારે સજ થઈ પડે છે, પર તેની સીમા મર્યાદિત રહે છે અને બ્યાપતા એવી થાય છે પણ મેઈ પણ દેશી રાજ્યનો બોલે સીમે મિશિસ સત્તાના હાથમા આવે છે કે આ સમને વપતુ બાલાર્થ જવાનુ વિચિત્ર પાલિામ આવે છે રામ-ભગીરદનો સબધે ચલુ રહે છે, એકદમ્યુ સત્તા પાતુ રહે છે, બૂના માયા અને શિદનો પણ ચાલુ દોષ એમ મનાય છે બામિનુ સ્વાત્ત્વ છટથી મગવા અને એ જ થવાનો અધિધાર અને વિચાર પ્રકટ કરવાની સ્વત્રતા ઉપરના અકુરો ચાલુ રહે છે મત્ર એક જ ફેરફાર એવો થાય છે કે જેથી આખી ધરતી બાલાર્થ જાય છે, મરનારી વત નબળો મગિને સબળો થાય છે તત્રમા કઈક બવરવા દાખલ થાય છે, અને પાલિામે બૂના જમાનાના પેવા અકુરો અને મનસ્વી બધેનો વધારે તા થાય છે વખત જતા મિશિસ વટીવટમા ટેલ્ફોન બૂના રિવાજે અને રીતો અવગ્ય ફેરવામા આવે છે કારણ કે કુરાગતાથી ગત્ય કરવામા અને પરદેશી વેપર ધુસાડવામા તે અતસાયરપ નીવડે છે છતાં આરબના તો દોકોના ઉપરનુ પોતાનુ કાન વધારે તજ કરવાને મારે પ્રાચીન પ્રધાનો બધેનો અને અકુરોનો તેને પૂરેપૂરા જબ છે છે પાલિામે પ્રજા ઉપર એવો માર પડે છે ભનીદારી બધેનો તો કાથમ રહે છે જ, પણ કારમાગીએ બજવાન બનવાને લીધે તે બધેનોનો સદ્ગતપૂર્વક ઉપયોગ અને અમલ થાય છે

નામામા અને કદી અનુમત અને થયો. આ ગત્ય હિસન સિરિવ સર્વિમના એક સજ્ય મિશિસ એનિનિરોગના હાથ નીને હજ તેને નિરકુરા રાખના પૂરેપૂરા અધિધારો દગા માત્ર દિદુસ્તાન સરમારને તે આધીન દનો, અને છતાં દગે ને જા સામન્યમા સમાન્ય અધિકારે બીનથી લેવાના જવાબમા નાખના કાપના અનન મના વટીવટનુ પ્રમાણ દાકવામા આવતુ આમ બૂની ભગીરદાની પ્રવા અને અનુનિક નોકરશાની તત્ર એ બે બેમા થરેળા અને ત્યા એવા જાન એમા બનેને અવમુખા બેમા થરા દત એકેનો રુખ એવામા અવેળા ન દનો.

આમ આમા કેસ પૂરો થયો અને અમને મલ થઈ ફેરવામા મું તપ્પુદગ તેની અમને ખતર નહોતી માત્ર જળમરત સભ અમને થઈ હતી એ વત મધ

હતી, અને તેથી અમે કંઈક ઠંડા થયા અને ફેસલાની નકલ માટે માગણી કરી, તો તેને માટે ગીતસર આરજ કરવાનું અમને કહેવામાં આવ્યું.

તે જ સાંજે જેલમાં અમને સુપરિન્ટેન્ડન્ટે બોલાવ્યા, અને ફાજાની કાયદાની રૂએ એડમિનિસ્ટ્રેટરે કહેલો એક હુકમ અમને બતાવ્યો. આ હુકમથી અમારી સજા મોડફ કરવામાં આવી હતી કથી સરત તો હતી જ નહિ એટલે હુકમનું કાયદેસર પરિણામ એ આવ્યું કે અમારી સજા પૂરી થઈ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે આ પછી એક કારવારી ખાતાનો હુકમ અમને બતાવ્યો. આ પણ એડમિનિસ્ટ્રેટરે જ કહ્યો હતો, અને તેમાં અમને નાશા છોડવાનું અને ખાસ પરવાનગી વિના નાણામાં પાછા ન આવવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું હતું. આ બન્ને હુકમોની નકલ મેં માગી, પણ તે ન આવવામાં આવી, પછી અમને રેલવે સ્ટેશને લઈ ગયા, અને ત્યાં છાત્રી લીધા. નાશામાં અમે કોઈ કહેતા કોઈને બોળખતા ન હતા, અને રાહેરના ફરવાનું પણ શત પડતાં બધ થઈ મથા હતા. પણ અમે જોયું કે અબાલા જનારી એક ટ્રેન લેખી છે એટલે તે અમે લીધી અબાલાથી દિલ્લી, અને દિલ્લીથી અલ્લાહાબાદ હું પહોંચ્યો.

અલ્લાહાબાદ જઈને મેં એડમિનિસ્ટ્રેટરને તેના બન્ને હુકમની નકલો માંગલવાને લખ્યું, તેમજ બન્ને ફેસલાની નકલ પણ માગી, કારણ કે એ હુકમ કે ફેસલા બન્નેની રત મેં જોઈ નહોતી. આ નકલો આવવાની એણે સાફ ના પાડી. મેં કહ્યું કે મારે કદાચ અપીલ કરવી પડે, તો જમ્મુ એ એકનો બે ન થયો અને અને મારા સાથીઓને બેથી અઢી વર્ષની સજા કરનારાઓના આ ફેસલાની નકલ મેળવવાને મેં ફરી ફરી પ્રયત્ન કર્યો છે, તો પણ તે મને કદી જોવાને મળ્યા નથી. કોને ખબર, એ સમયે હજી મારા ઉપર લટકતી હોય, અને નાનાના અધિકારીઓ અને બ્રિટિશ સરકાર પોતાને ન્યારે ફારે ત્યારે તેનો અમલ કરે.

આમ અમને ત્રણેને 'લટકતી' મુકિત મળી, પણ કાવતરા કેસના પેલા ચોથા આરોપી — અમાની સાથે બીજી વારના આરોપમા જોડી હીરેલા પેલા શીખ — તુ યુ થયું એની તો મને કદી ખબર પડી જ શકી નહિ બહુ સમય છે કે એને છોડવામાં આવ્યો ન હતો. તેને કોઈ બજવાન મિત્રો કે તેના હિતમા રસ લે એવા કોઈ લોકો મદદ કરનારા ન હતા, એટલે બીજા ઘણાઓનું સાચું તેમ તે પણ બાપડો એ રાખ્યતા જેલખાનામાં ક્યાક જોવાઈ ગયો હશે પણ અમે એને નહિ બૂલ્યા. અમારાથી બહુ યઈ શકે એમ ન હતું, પણ જેટલું શાય એટલું અમે કયું, અને હુ ધારુ છું કે સુરુદ્ધારા કમિટીએ એના કેસમાં ખૂબ રસ લીધો. અમને ખબર પડી કે બુદ્ધા. 'કોમાગાટા માત્ર' * કદીઓમાનો એ એક હતો, પણ લાખી સબ યોગચા પછી બાપડો તાળે જ છૂટીને આવ્યો હતો. આવ્યોએ સુખે જ પવા ન દેવાનો પેલીસનો સિદ્ધાન્ત હોય છે, એટલે અમાની સામેના બનાવથી આરોપમા એને પણ જોડી દીધેલો.

નિદવાળી, સંતાનમ અને હું, ત્રણેને નાભા જેવળી અમારી કોટડામાંથી એક વસંતો સાથી વળગ્યો. આ સાથી તે ટાઈફોઈડ તાવના જંતુ આમને ત્રણેને ટાઈફોઈડ થયો. મારો તાવ સખત હતો, અને થોડો વખત મારી જિંદગી ભેખમમાં પણ મનાઈ હતી, છતાં હું બીજા બંને કરતાં ઓછો સમય બિજાનામાં રહ્યો. હું તો ત્રણ કે ચાર અડવાડિયાં બીમાર રહ્યો હતો, પણ નિદવાળી અને સંતાનમ તો બહુ લાંબો સમય પીડાયા.

આ નાભાની ઘટનામાંથી બીજા પણ એક કસુનો કૂટ્યો હતો. છ કે વધારે માત્ર પછી નિદવાળી મહાસત્તાના સચિ અમરદાસ વડીકે અમૃતસરમાં કામ કરતા હતા અને સીધા મુઠ્ઠાદારા કમિટીની સાથે સંબંધમાં રહેતા હતા. કમિટીએ એક વાર જૈતોમાં ૫૦૦ જાનુને ખાસ જરૂરો મોકલ્યો, અને નિદવાળીએ નાભાની સરહદ સુધી એ જરૂરોની સાથે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. નાભા સરહદમાં દાખલ થવાનો એમને સુદ્ધ હસો ન હતો. સરહદ આગળ જ પોલીસે જરૂરોની કપર ઝાળીબાર કર્યો, અને મને લાગે છે કે ધાતુ લોડો આમાં જામી થયા અને મર્યા. નિદવાળી જામીઓની મદદમાં ગયા ત્યાં પોલીસના માણસો તેમની કપર તરી પડ્યા અને તેમને પકડી ગયા. તેમની સામે કોર્ટ કેસમાં કામ ન ચાલ્યું એમને જેલમાં લખાત્ર એક વર્ષ સુધી રાખવામાં આવ્યા અને પછી છેક બંદોબસ્ત તબિયતે ઝાડી દેવામાં આવ્યા.

નિદવાળીને પકડ્યા અને કેદ કર્યા એ કારભારી સત્તાનો સાક્ષી દુરુપયોગ મને લાગ્યો. મેં પેલા સિટિય સિવિલિયન એડમિનિસ્ટ્રેટરને લખીને પુછાવ્યું કે નિદવાળીને આવી રીતે કેમ જેલમાં પૂર્ણ છે તેણે મને જવાબ આપ્યો કે નિદવાળીની સામે નાભા સરહદમાં રજા વિના દાખલ નહિ થવાનો દુકમ હતો તેના બંધન મારે કેદ કરવામાં આવ્યા છે. આવી રીતે એને કેદ કરવાના કે જામી માણસોને મદદ કરવા ગયેલા માણસને પકડવાના કાયદેસરપણા વિષે મેં સવાલ ઠાક્યો અને દુકમની નકલ મને મોકલવા અથવા તે પ્રતિદ્ધ કરવા મેં એડમિનિસ્ટ્રેટર પાસે માગ્યી કરી. પણ તેણે તેમ કરવાની ના પાડી. મને નાભા જઈને નિદવાળીની જેમ મને પણ પકડો એમ એડમિનિસ્ટ્રેટરને કહેવાનું ધલ્યું મેં મન થયું. સાથીના પ્રયત્નો વફાદારીની ખાતર પણ મારે આમ કરવું જોઈતું હતું. પણ અનેક મિત્રોને મારો વિચાર ન ગયો અને મને રાક્યો. મિત્રોની સલાહનો મેં આશ્રય લીધો, અને તે સલાહને મારી નબજાઈને ટાંકવાનું બહાનું બતાવી. કાચુ, આખરે એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે હું નાભા ન ગયો ને મારી નબજાઈને લીધે અને નાભા જેલમાં પાડા જવાની મારી અનિચ્છાને લીધે. એક સાથીના આવી રીતે ત્યાગ કરવા મારે મને દુઃખેમાં ગરમ થઈ છે. મુશ્કેલીના કરતાં હુદાપણની સહાય આપવું ધણીવાર માની લઈએ છીએ, તેમ મેં જનુ કહ્યું.

૧૭. મૌ. મહામદઅલી

૧૬૨૩ના દિસે જરમા મહાસબાની બેઠક આજ પ્રેસમા ડોકનાડામા થઈ ત્યા ની મહામદઅલી પ્રમુખ હતા તેમણે પોતાની કેવ પ્રમાણે અતિશય લાડુ પ્રમુખનું બાપણ કયું પણ તે રસિક હવ તેમા તેમણે મુસવમાનેમા રાજકીય અને કોમી બાબતાના ઉત્પત્તિ અને નિમસ નિસ્તારથી ચર્ચા તેમા તેમણે એ પણ બતાવ્યું કે ૧૬૦૮મા આગાખાનની આંતોની નીચે મુસવમાનોનું જે મગહર કેપ્તુદરાન વાઈસરોયને મળ્યું હવ અને એને પરિણામે જુદા મતદારમ ટોળોના પચમા સરકારે પ્રથમવાર પોતાનો મત નહોત કયો તે સરકારે જ જીતો કરેલો એક જોહુકમીએનો તમારો હતો.

મહામદઅલીએ પોતાના પ્રમુખપદ દરમ્યાન મહાસબા સમિતિનું મ નીપ લેવાની માગી મળી નિરુદ્ધ મને ફરજ પાડી મહાસબાની બાવી નીતિ વિરે માડું મન સાન અપ્પ ન હવ તેથી મહાસબાની કાર્યવાટીની જવાબદારી લેવાની મને મુફલ હચ્છા ન હતી, પણ મહામદઅલીની ઇચ્છાની સામે દુ થઈ સકયો નહિ, અને અમને બન્નેને વાગ્યું કે બીજે કઈ મ ની નવા પ્રમુખની સાથે મારા નેટવે એકરાગથી કદાવ કામ ન કરી શકે એણે પ્રખન ગમા આજુગમાવાળા માણસ હતા, અને સુભાગ્યે દુ એમને ગમતાએમા હતો મહોમત અને પરશર કદરમનીથી અમે એકબીજા સાથે બધારેવા હતા એમનામા જી રી અને મારા ધારના પ્રમાણે અનિતય આધળી ધર્મનિશ્ઠા હતી ધર્મનિશ્ઠા વિનાનો હતો, પણ દુ તેમની માયાદિથી, તેમની ડભશતી કાર્યશક્તિ અને ફરાશમુદ્દિથી આશ્ચર્યો હતો તેમનામા ચચગ વાફપદુતા હતી, પણ થડીવાર તેમના કારમા કટાક્ષથી ધણાના ફિલ દુ ખાતા, અને તેમણે ધણા મિત્રા એથી જ ખોયા નઈ પણ તીખી તમતમી ગીકા એમને સૂઝી કે પછી તે એમના પેટમા રહી જ ન શકે, બરેને તેને પશ્ચિમિ નખોદ વગણ હોય.

એમના પ્રમુખપદ દરમ્યાન, અનેક નજવા મતભેદો હતા નમાડું બન્નેનું ગાહુ મરગ ગીતે ચાલુ મે મહાસમિતિના મર્યાદિયમા સરચેને કાગળ લ મતા તેમના નામની આગળ કે પાઠગ કરા માનતા કે બીજા પદ લગાડવાનો રિવાજ બધ કયો હિ દુરતાનમા આવ્યા અને માનવાચક રાખો વપરાય છે—મહાતમા, મોવાના, પંડિત, રોખ, લેયફ, મુનરશી, મોનવી અને હમણા હમણા શ્રીયુત અને શ્રી અવળત મિસ્ટર અને એસ્કવાયર તો ખરા જ ધડીતાર આ બધા કરીયે જરૂર વિના અને એટલા બધા વપરાય છે કે મને એમ થયું કે મારે તો સારો જ માળગો ખેસાડવો જોઈએ પણ માડું કશું ન વળ્યું મહામદઅલીએ અકબાઈને મારા હપર પ્રમુખ તરીકે તારથી હુકમ મોકલ્યો કે ચાવતા આવ્યા છીએ તેમજ ચાહુ રાખડ, અને ખાસ કરીને ગાંધીજીને હમેસા 'મહાતમા' કહેવા.

અમારી વચ્ચે વાર વાર ચર્ચાનો બીજે એક વિષય હતો તે ઈશ્વર વિષેનો મહામદઅલીને મોઈ ને મોઈ જહાને મહામદઅલીના કાવોમા પણ ઈશ્વરને આજુવાની મહા વિચિત

દેવ હતી, કોઈકવાર ઈશ્વરનું આશાન્દર્શન હોય તો કોઈકવાર ઈશ્વરને નહીં પ્રાર્થના હોય તો આનો વિરોધ કરું. એને પછી તે મને ધર્મશૂન્ય કહીને બખાળા કાઢે અને છતાં વિચિત્ર વાત છે કે પછગથી તેઓ મને કહેતા કે મારા ઉપરનોટિયા વર્તન છતાં, અથવા તો હું મને તેમ જોતું તે છતાં મૂળમાં હું ધર્મનિષ્ટ જ હતો એવી તેમને ખાતરી હતી એમના આ વચનમાં કેટલું સત્ય હતું એ વિષે મને અનેકવાર વિચાર થયા છે, કદાચ ધવેલો આધાર 'ધર્મ' અને 'ધાર્મિક' રાજની આપને ગી બ્યાખ્યા કરીને છીને તેની કપા રહે છે

હું ધર્મના વિચારની ચર્ચા જાણીશુંને ન છેડતો, કાનહુ મને ખાતરી હતી કે એથી અમે એકબીજાને ચીજ્યા વિના ન રહીએ, અને એમનું મહત્ત્વ દિલ દુઃખ અમુક ધર્મસિદ્ધાંતના સુરત માનનારાઓ સાથે ધર્મ વિષે ચર્ચા કરવી એ કદાચ મમ છે પણામરા મુસલમાનો માટે તો ધર્મની ચર્ચા એ વિશેષ કમલ છે, કાનહુ કે એમના ધર્મમાં સ્વતંત્રતાથી વિચાર દર્શાવવાની છટ નથી સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તેમને માર્મ સીરો અને સમકો છે, અને ધર્મનિષ્ઠ માણસે એ માર્મને છોડી આમ કે તેમ ન ચલતું ભેઈએ. દિલુઓ કહીકે જુના છે, એ કે હમેશા તો નહિ જ આચારમાં તેઓ બહુ સનાતની બંદે હોય, અતિશય જૂના પુરાણ, પ્રતિવિરોધક અને દુષ્ટ વિવાદો તેઓ પાળતા હોય અને પાળે છે, છતાં સામાન્ય રીતે ધર્મને વિષે અતિશય નૂતનાઈએક વિચારો પણ ચર્ચાવાને મટિ તેઓ તૈયાર થશે આજના આર્થસમાજ્યોમાં જુહિની આઠઘી વિશાળ ઉદાગ્ના સામાન્ય રીતે નથી નેવામ્ય આવવી એમ હું ધારું છું મુસલમાનોની જેમ તેઓ પણ પોતાની સીવી અને સાકરી લશ્કરને વળગી રહે છે પણ વિચારવત દિલુઓમાં એક પ્રકારની દાર્શનિક પ્રથા એવી પડેલી છે કે બંને તેમના આચારમાં તેથી કરી ફેર ન પડે તો પણ મોઈ પણ ધાર્મિક પ્રશ્નને વિર તેઓ ઠડે પેટ વિચાર અને ચર્ચા કરી શકે છે હું ધારું છું કે કદાચ થોડે અરો આનુ કાનહુ એ હોય કે દિલુધર્મમાં અનેક સિલ્લ અને પરસ્પર વિરોધી વિચારોના સમાવેગ થાય છે અને કેટલીકવાર એવી ટીકા થઈ છે કે ધર્મના સામાન્ય અર્થમાં દિલુધર્મ એ ધર્મ જ નથી અને છતાં એ ધર્મના મૂળ કેવા આશ્ચર્યકારક પિટાણમાં બાંધેલા હશે કે જેથી અનેક દુમવાઓ છતાં એ આજે રહી રહ્યો છે માણસ પ્રાચીન ચાવાંકની જેમ દુહડતો નાસ્તિક હોય તો પણ તે દિલુ મળ્યો છે એમ કહેવાની કોઈની હિંમત ન ચાહે દિલુધર્મ પોતાના સત્તાને તેમની કચ્છાવિરુદ્ધ પણ વળગી રહે છે હું જાણુ જાણું હતો અને ધર્મને વિષે અથવા સામાજિક ગીતગતમાં મારું નમે તેવું વર્તન હોય તો પણ હું હંમતુ કાઢીશુ જ મનાતો લાણુ છું હિંદી જગત મને, માવ નામની આમળ પાછળ કશુંય પદ વાપરવાની મારી અનિચ્છા છતાં, પરિત ફલજુ ફલજુ તરીકે જ જોવાને છે એક વાર સિવજીવેન્દમાં હું એક દુર્ધા આલિમને મળ્યો હતો મારી ઓળખાણુ માટે મેં તેમને એક પત્ર મોકલ્યો હતો તેમાં મારું નામ 'પડિન જવાહરલલલ' લખવામાં આવ્યું હતું હું જ્યારે તેમને મળ્યો ત્યારે તેમને જરા આશ્ચર્ય થયું, અને

કઈક અસતોર પણ થયો કારણ તેમણે મને કહ્યું કે મારુ પડિત નામ વાચીને તેમણે તો કોઈ વધોવધ અને પૂજ્ય સાસી કે પડિતને જોવાની આશા રાખી હતી

આમ મહમદઅલી અને ૬ ધર્મની ચર્ચા નહિ કરતા, પણ મૌનનેા ગુણ એમનામા ન હતો, એટલે થોડાક વર્ષ પછી (૬ ધારુ ૧૮૨૫ થયવા ૧૮૨૬ના આરભમા) એમણે એ વિષય ખાજા ખસોળર ઉમેડયો એક દિવસ દિલ્લીમા એમને ધેર હુ ગયા હતો ત્યારે મને કહ્યું મારે તો આજે તમારી સાથે વર્મની ચર્ચા કરી જ છે, તમે ઇચ્છો કે ન ઇચ્છો' મે તેમને સમજાવવાને પ્રયત્ન કર્યો અને કહ્યું 'ભના માણસ આપણી દૃષ્ટિ સાવ જુદી છે, અને આપણે એકબીજાના ઉપર કસીય અસર કરી શકવાના નથી' પણ એ એકના મે યાર એમ ન હવ તેઓ બોલ્યા નહિ આપણે એકવાર દિસાખ કરી લેવો છે તમે માનો છ કે ૬ ધર્મા ન હુ મારે તમને બતાવવુ છે કે ૬ વર્મા નથી. તેમણે મને કહ્યું, 'ધર્મના વિષય ઉપર મે પુષ્કળ વાચ્યુ છે અને મનન કર્તુ છે અનેક ધર્મ વિષેના ખાસ કરીને ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી વર્મ વિષેના પુસ્તકોથી ભરેલા પોતાના ચોપડીના યોગ બતાવ્યા તેમા એવ છ વેલસના અને બીજા આધુનિક ધર્મચર્ચાના પુસ્તકો પણ હતા તેમણે એમ પણ કહ્યું કે લડાઈ દરમ્યાન તેમની નજરકેદની લાખી પુત્રમા તેમણે કુરાન અનેકવાર રાચીને તેના ઉપરની બધી ટીકાઓ તેઈ નાખી હતી આ અભ્યાસને પરિણામે તેમને એમ લાગેલું કે કુરાનમા લખેલી ૮૭ ટકા ચીજો સાવ વાજબી હતી અને તેમને કુરાનનો ટેકો ન હોય તો પણ તેનો બચાવ થઈ શકે બાકીની ત્રણ ટકા ચીજો કેપીતી રીતે એમની બુદ્ધિમા જોતરતી ન હતી 'પણ એમ ન બને કે મારી અલ્પ બુદ્ધિ સાચી છે અને કુરાનેશરીફ ખાદુ છે એમ માનવા કરતા ૯૭ ટકા ચીજોમા સાવ સાચુ એવુ કુરાન એ બાકીની ૩ ટકાની ચીજોમા પણ સાચુ છે એમ માનવ બહેવર છે' આ ઉપરથી મેમણે એવુ અનુમાન કાઢ્યું કે કુરાનેશરીફનો જ પણ બહુ વધારે સબળ છે એટલે એમણે માની લીધું કે કુરાન સોચે ટકા સાચુ છે

આ ફલીનમા વજૂદ તો ન હવ પણ મારે સામે દનીવ કરતી ન હતી પણ આ પછી તેમને જે વાત કહી તેથી મને આશ્ચર્ય થયુ તેઓ બોલ્યા મને ખાતરી છે કે કુરાનેશરીફ મે મેઈ પણ સુન્ની આખિ અને ખુલ્લા દિલે વાચે તો તેને તેવુ સલ્પ ગયે જતાં વિના રહે નહિ બાપુએ (ગાધીજીએ) તો કુરાનેશરીફ કાગળપૂર્વક વાચ્યુ છે એ ૬ બહુ હુ એટલે એમને ઇસ્લામ માયો છે એની ખાતરી થયા વિના નહિ જ ગઈ હોય પણ એમના હૃદયમા અલિમાન છે તે એમને એ વસ્તુ બહેર નથી કરવા દેવ પ્રમુખપત્ર પછીના ત્રી પછી મહમદઅલી મહાસલાથી ધીમે ધીમે હલતા ગયા અથવા તો કદાચ એઓ એમ કહેત કે મહામયા એમનાથી હલતી થઈ આ દિવા બહુ ધીમા હતી કેટલાં વર્ષો સુધી મહાસલા અને મહાસલા મમિતિની ખેડકામા તેઓ હાજરી આપતા અને તેમા હાસ્યહાસ્યે વાગ લેતા પા. ત. વધતી જ ગઈ અને એઓ વધારે ને વધારે અજગ થતા ગયા અને મારે કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓનો પા દતો એમ

સેવાજી — નો પાયો આ મહાસભામાં ન આવ્યો. આ પહેલાં પણ સ્વયંસેવક સંસ્થાઓ તો પુષ્કળ હતી જ, અને તે દ્વારા સંસ્થાઓની સેવા થતી અને જોલ જવાનો કાર્યક્રમ પણ ચાલુ રાખી શકાતો, પણ તે સંસ્થાઓમાં તાલીમ ન હતી. સંઘશક્તિ ન હતી. મહાસભાની આગામ્ય દેખરેખ તમે રાષ્ટ્રીય કાર્ય કરવાને માટે કેળવાયેલા સ્વયંસેવકોની એક નિયમબદ્ધ અખિલ ભારતીય સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર હા હાટી કરને આવ્યો. આમાં તેને સાથ દેવાનો તેણે મને આમંત્ર કયો એ વિચાર મને ગમ્યો એટલે ખુશીથી મેં સાથ દીધો. સંસ્થાનો આરંભ કોકનાડામાં થયો. પાછળથી મુખ્ય મુખ્ય મહાસભાવાદીઓમાં પણ સેવાજીની વિરુદ્ધ એટલી બધી લાજગી જોવામાં આવી કે અમને આયર્થ થયું કેટલાકે કહ્યું કે મહાસભામાં લશ્કરી તત્ત્વ દાખલ થવાથી એક નવું જોખમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ લશ્કરી અથવા મિનિસ્ટ્રી અંગને વશ કરશે, ખીલશે એવું ધારતા લાગતા હતા કે સ્વયંસેવકને માટે એટલી જ તાલીમ બસ છે કે તે ઉપરથી આવતા હુકમોનું પાલન કરે, એક સાથે કદમમાં ચાલવાના જેવી તાલીમબાક્ષીમની એમને કરી જરૂર નથી કેટલાકના મનમાં એવો પણ વિચાર ફરે કે નિયમબદ્ધ અને કાયદા કરનારા સ્વયંસેવકો રાખવાનો વિચાર એ મહારાજાના અહિંસાના તત્ત્વની સાથે અસંગત છે. પણ હાટી કરે તો પોતાનું કાર્ય જરોરે જ પૂરું, અને અનેક વર્ષ ખતથી ને ધીરજથી મહેનત કરીને તેણે સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આપણા નિયમબદ્ધ સ્વયંસેવકો તાલીમ વિનાના સ્વયંસેવકો કરતા બહુ વધારે કુશળ અને વધારે અહિંસક પણ હોઈ શકે છે.

કોકનાડાથી પાછા ફરીને તરત જ એટલે ૧૯૨૬ના ભત્રીજાનીમાં અક્ષાહાબાદમાં મને એક નવો જ અનુભવ મળ્યો. હું સ્મરણથી લખી રહ્યો છું એટલે કદાચ તારીખોનો કંઈક ગોટાળો થવાનો સંભવ છે, પણ હું માનું છું કે એ વર્ષ કુલ અથવા અર્ધ-કુલનું હવે આ પ્રસંગે પ્રયાગમાં ગંગાને કિનારે લાખો યાત્રાળુઓનો મેળો ભરાય છે. અને તેમાંના ઘણાખરા ગંગાચરુના અને કાર્થિક સરસ્વતીના સન્નમથી થતી ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરે છે. ગંગાનો પટ લગભગ એક માસિ એટલો છે, પણ શિયાળામાં પાણી ઘટીને નદી સાકડી થઈ જાય છે, એટલે રતીનો મોટો વિસ્તાર યાત્રાળુઓની રાવટીઓ નાખવાને માટે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે આ પટમાં ધણીવાર ગંગાનો પ્રવાહ બદલાય છે પણ ખરો. ૧૯૨૪માં પ્રવાહ એવો હતો કે ત્રિવેણીમાં મોટા જનસમૂહને નાહતું જોખમકારક હવે અમુક સાવચેતી લેવાય અને એક સાથે નાહનારોની સંખ્યા ઉપર અકુશ સુકાય તો આ જોખમ ઘણું ઓછું થઈ શકે એમ હતું.

આ પ્રસંગ મને બહુ રસ ન હતો, કારણ કે સખે જિવમે નદીમાં નાહીને પુણ્ય મેળવવાનો મોટો ઇરાદો ન હતો, પણ વર્તમાનપત્રોમાં મેં જોયું કે પરિત મનમોહન માલવીય અને રાજાનિક ગરકારની વચ્ચે, રાજાનિક સરકારે ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવાની મનાઈનો હુકમ કાઢ્યો હોવાથી, વાઘવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો આ હુકમની ગામે માલવીયજીએ વાંધો લીધો હતો, કારણ કે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો કુબમેળો

એ ત્રિવેણીરેનાનને માત્ર જ બગતો હતો. 'અકસ્માતથી અને માણસો દુબવાથી યતી હોનાત્ત અપકારવાને માટે આવેતીના પગલા લેવાનો મરકાઓ જ પૂર્ણ હક હતો. પણ સરકારે પોતાની ગૌરવ પ્રમાણે અતિરાય જરૂરથી અને ત્રાગ કષ્ટને એવી રીતે કામ લીધું હતું.

કુબને સુખ્ય દિવસે હું સવારના પંદારમા મેંમે જોવા, રનાન કરવાના જરાય ધરાદા વિના, નદી ઉપર મેંમે નદીકિનારે પહોંચતા મેં જાણ્યું કે માવનીયજીએ જિલ્લા મેન્જિસ્ટ્રેટને નમનાથી કહેલા મેકલ્યુ હતું કે ત્રિવેણીમા રનાન કરવાની મને રૂબ આપો ન આપો તો પણ હું નાહીરા માવવીયજી અકાયા હતા, અને વાતાવરણ ગરમ થયું હતું મેન્જિસ્ટ્રેટ પસ્વાનગી ન આપી, એને માવનીયજીએ સત્યાગ્રહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને લગભગ બેમે સાથીઓને લઈને ત્રિવેણી તરફ દૂર કરી આ બધી ઘટનામા મને રસ પડ્યો, અને આ રીતે વળતે હું પણ સત્યાગ્રહીઓમા જોડાયો. ત્રિવેણી સામેના ખુલ્લા મેદાનમા એક મોટી જળરદત્ત વાડ બની કરવામા આવી હતી કે જેથી લોકો ત્રિવેણી ઉપર ન જઈ શકે અને આ બેની વાડ આગળ પહોંચ્યા કે તરત જ પોલીસે અમને અપકાવ્યા અને વાડ ઉપરથી ટપી જવાને માટે અમે જે નિમરાહી લઈ ગયા હતા તે અમારા હાથમાથી જૂટવી લીધી અહિં તક સત્યાગ્રહીઓ હોવાને લીધે અમે વાડ આગળ સાતિથી રેતમા ખેતી ગયા આખી સવાર અને લગભગ પાંચવા પહેર સુધી અમે ત્યાં ખેતી રહ્યા એક પછી એક ક્વાક પસાર થતો જતો હતો માથા ઉપર સૂરજ તપતો જતો હતો રેત ધગતી જતી હતી, અને અમે સૌ બૂખ્યા થતા જતા હતા પાંચઠણ અને ઘોડેસવાર પોલીસ અમને બન્ને બાજુએથી ઘેરીને બેઠા હતા હું ધારુ છું કે લશ્કરી ઘોડેસવારો પણ હતા અમારામાના ધણાખરા અધીરા થવા લાગ્યા હતા અને કહેતા હતા કે કઈક તો નિકાન લાવવો જ જોઈએ હું ધારુ છું કે સરકારીવર્ગ પણ અધીરા થયો હતો અને તડ કે દડ કઈક કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. લશ્કરી ઘોડેમવારોને કઈક હુકમ આપવામા આવ્યો, એટલે તે ઘોડે ચડી સત્તજ થયા મને લાગ્યું (મને ખબર નથી કે કેટલે અરે મારી ધારણા બરાબર હતી) કે આ લોકો અમારા ઉપર ઘોડા દોડાવી અમને બગાડવા માગે છે ઘોડેસવાર સિપાઈઓ મારા ઉપર પોતાના ઘોડા દોડાવે એ મને પસંદ ન હતું, અને હું 'ત્યાં બેઠો બેઠો કટાવ્યો તો હતો જ એટલે મેં મારી આસપાસ બેઠેલાઓને કહ્યું, 'વાડ ચગતે તો શું?' મેં પહેલ કરી એટલે તો ટંગવાબધ તોમેએ માંડું. અતુકાલ કંઈ કેટલાકે તો વાડના યાખના પણ હવાલીને ઉખેડી કાઢ્યા, અને આગો રસ્તો બનાવ્યો. કાઈકે મને રાષ્ટ્રીય ઝંડો આપ્યો એ મેં વાડ ઉપર ચડાવ્યો અને હું તો વાડ ઉપર

લાઠી વીંઝી લોકોને ખસેડતા હતા, પણ બહુ ઈજન કરતા ન હતા બળવા વખતની વાડોતુ મને જાણુ સ્મરણ થયુ

આખરે હું બીજી બાજુએ ફર્યો, અને આટલા બધા ઉધમાત પછી શરીરમા બહુ ગરમી થઈ હતી એટલે નદીમા ડૂબણી મારી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો હું નાહીને આવ્યો તોયે માલવીયજી અને બીજા ઘણા તો વાડની પેલી બાજુએ પ્રથમની જેમ બેઠા હતા એ બેઠેને મને આશ્ચર્ય થયુ, પણ હવે ઘોડેસવાર સિપાઈઓ અને પાલ્કણ પોલીસ ભેડાભેડ સત્યાગ્રહીઓ અને વાડની વચ્ચે લાભા હતા, એટલે હું એક આડઅવગે રમ્તે જઈને માલવીયજી પાસે ગેમી ગયો કેટલેક સમય અમે બેઠા ત્યાં, મેં જોયું કે માલવીયજી ખૂબ ગડગણાયા હતા, અને ભારે રોપ રાખી રહ્યા હતા એકાએક, કોઈને થયું કુળી ખજાર આપ્યા વિના પોલીસ અને ઘોડાની વચ્ચેથી નીકળી, નદીમા જઈ એમણે ડૂબણી મારી કોઈ પણ મનુષ્યને માટે આવી રીતે ડૂબણી મારવી આશ્ચર્યકારક કહેવાય, પણ માલવીયજી જેવા જુદા અને દુર્ગંજ શરીરના માણસ માટે તો એ અવધિ હતી થયું, અમે સૌ એમની પાછળ ગયા, અને સૌ ડૂબણી મારી આવ્યા અમને રોકવાનો થોડોક પ્રયત્ન કરી ઘોડેસવારો અને પોલીસ પણ હડા થયા થોડો વખત પછી તેમને ત્યાંથી ખસી જવાનો હુકમ મળ્યો

અમારી સામે હાઈક પગવા સરકાર તરફથી લેવારો એવું અમને સહેજસાજ લાગતું તો હવે પણ એવું કશું ન બન્યું કદાચ સરકારની માલવીયજી જેવા મોટા માણસ સામે કશું પગકું લેવાની ઇચ્છા ન હોય, એટલે નાના માણસો પણ બની ગયા

૧૮. મારા પિતા અને ગાંધીજી

૧૯૨૪ના આરબમા એક અચાનક ખબર બહાર પડી ગાંધીજી જેલમા ગ લીન રીતે બીમાર છે, એટલે તેમને હરિપતાવમા ખસેડવામા આવ્યા છે, અને રાષ્ટ્રક્રિયા કરવામા આવી છે હિંદુસ્તાન ચિંતાથી સ્તબ્ધ થઈ ગયું અમિ સૌ બિચારકળા થઈ લાયલીત બની તેમને વિધેની ખબરની રાહ ભેટા હતા, પણ તેઓ ભેજમથાથી ગમ્યા, અને દેશની બધી કિશાઓથી લોકોના ટોંગેટોંગ તેમને જેવા પૂના જવા લાખ્યા તેઓ હજી તો હરિપતાવમા પોલીસવાંકી તળે કેદી હતા, પણ થોડા મિત્રોને તેમને મળવાની રજા હતી મારા પિતા અને હું તેમને હરિપતાલમા મળ્યા

હરિપતાવમાથી પાછા તેમને જેલયા લઈ જવામા ન આવ્યા તેમની સારા થવાની રાજઆત થતા જ સરકારે તેમની બાકીની રજા રૂ કરી અને તેમને છોડ્યા છ વર્ષની સજામાથી બે વર્ષ તેઓ બેગવલી ચૂકવા હતા છટકા પછી યુગર્ધની પાસે દરિયાકિનારે આવેલા જુદું નામના સ્થાને તેઓ રામિન મેળવવા માટે આગમ લેવા ગયા

અમારું કેટલું જ પણ જુદું પહોંચ્યું અને દરિયાકિનારે આવેલા એક નાનકડા સરખા બ ગલામા ધામા નાખ્યા અમે ત્યાં કેટલાક ગઠવાડિયા રહ્યા, અને કેટલાય લાખા ગાળા

પરી મને મન નાની રજ મળી કારણ સ્વરાણી અને ગિનાણી રેતના દો નાની અને ધોળાની સવારી સ્વરાણી ખૂન મન હતી પણ આમ મન સ્વરાને માટે અમે ત્યાં નહોતા ગયા અમારા ત્યાં જવાનું મુખ્ય કારણ તે આધીજની સાથે ચર્ચા સ્વરાનું હતું મા. પિતા તેમન સ્વરાજ પમનો કેમ સમજાવવા માગતા હતા અને તેમની સક્રિય ગણાનૂનિ ન મળે તો કાઈ નહિ તો તેમનો અક્રિય સહકાર મળવવાન તેઓ ઇચ્છતા હતા માગી પણ મને જે પ્રશ્નો મૂક્યા ત્યાં હતા તેના ઉપર પ્રકાશ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી તેમનો નારી માર્ચકમ દુ બલુવા હનતો હતો

જુદીની વાતચીતના પિલાભે સ્વરાજ્યવાની ના આધીજને ન પોતાના પમમા લી રા થા ન તેમના ઉપર કરી અમર પાગી સમ્યા મિત્રતાભરી વાતો અને પુષ્કળ વિનય વિવેક હતા એવું તો સ્પષ્ટ હતું કે તેમની સાથ કોઈ પણ પ્રશ્ને સમાધાન થઈ શકે એમ ન હતું મતભેદ હોવો એઈએ એવું કમન કમીને તેના છતાં પણ અને તે મુજબતા નિવેદનો હાથમા બહેર થયા

દુ પણ જુદીથી કઈક અસત્ય થઈને પછો ફરતા કાણુ આધીજને માગી એક પાનુ રાકાનું નિવા પુ ન કર્યું પોતાની મીત પ્રમાન તેમણે બિચારો સ્વરાણી ના પાગી તેમ જ તોયો કાર્યક્રમ પાગી પણ ના પાગી તેમની સલાહ એવી હતી કે ધીરથી લોકોની સેવા કરતા રહેવું મહાસત્તાના ચતુર્મુખ અને સમાજસુધારના માર્ચકમનો અમન સ્વરો મને લ તન માટે અત્યુક્ત સમયની રાહ બની ખરી મુશ્કેલીઓ તો ન હતી કે ધારો કે વિશે અત્યુક્ત સમય આગા પણ ખરો તો પાગી મીંગણા જેવી કઈ ધરના બનતા બની જાતી કાંઈ નહિ વગે અને લ ત અગી ન પડે ? માનો તેમની પાછેથી સ્ત્રો જવળ બગતો ન હતો તેમજ કારણે વિશે પણ તેમને કઈ સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હતો અમાગમાના થા પોતાના મનમા સ્પષ્ટ મીતે કોય નહી કરવા ઇચ્છતા હતા અમારો એના માર્ચક ન હતો કે મહાસત્તા એ વિશે તુસ્ત કઈ બહેરનામ બહાર પડે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને યોગ્યતા આમાગિ પરિવર્તનનો આમદ રાખવો કે આપણા નેતાઓની જેમ ગાના સ્ત્રો બદલો જોડાથી જ સમજીને શાન મેસી રહેવું ? થો. જ મહિના ઉપર મે તો સમુખ પ્રાતની પ્રતિક પિપદના પ્રમુખ તર્કિના મારા તાપણુમા સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય કષ બાર નૂરો હતો આ પરિપદ નાતામાથી આગોસ ત્યાર પરી થો. જ વખતમા જેવે સ્વરાજના સિચાગમા બતઈ હતી ત ત નાના જેવમાથી ને મા ચીની બે લઈને નીકળે હતા તેમાથી ના બેડો થયો હતો એવે પરિવામા હા જી આપી સમ્યો ન હતો પણ તાવમા પધારીમા પ થા પ થા લખાવેતુ માતુ બાપલ પરિવ મા પડોયા વાચા આવ્યું હતું એક તરફથી અમારામાના સ્વાતંત્ર્ય અવાજ અને મહાસત્તાની આગળ સ્પષ્ટ મીતે લાવવા હનતા હતા ત્યારે બીજી તરફથી આપણા મધ્યમામા મી મિત્રો આપણથી ખસતા ખસતા એવું સુધી ગયા હતા કે આમાન્યના દન મ મને ગાંઠિના તેઓ બહે મા વળ લુ કરતા — પરી બદને ગાંઠિન્ય આપના દેગજાલુએને તે. દમવાની આગી બગાળર ગમુદ દોષ અને

સામ્રાજ્યના સંપ્રધાનો માફશા દેગબધુએને જુનામ તરીકે ગણના હોય અથવા તો પેરાવા પણ ન હોય શ્રી રાણી તો સામ્રાજ્યના એનડી પણ બન્યા હતા અને તર તેજબહુર સનુ લડનમા ૧ ૨૩મા બરાયેથી માઝાન્ય પરિષદમા અભિમાનથી બોલ્યા હતા અને કહેતા અભિમાન યાન છે કે સામ્રાજ્યને માઝાન્ય બનીનનાર મારો દશ છે

માવા મધ્યમાર્ગી નેતાઓ અને આપ II વન્ડે નાસમાનગમીનનુ બ તર દેખાડ હુડ આપને જુની નિયામા રહેતા હતા જુની બાધા બેનતા હતા અને જે તેગે 115 II માફક બનેચુક પણ મેઈ વ્યખા મેનતા તો તેમના વ્યખામા અને આપણામા કિતકુશિલનુ અતર હુડ આ સુનેગોમા ફરેય ન્પથ ને નિશ્ચિત કે વાની નાનચકતા ન હતી ?

પણ તે વખતે આવા વિચારો બહુ વાગને જ આનતા ધણાપરા લોખને નપપતા બહુ ભતી નથી તેમા વળી ન્યારે અસ્પષ્ટ અને કઈક ધાર્મિક રગતી ગાંધીય પ્રવૃત્તિ ચાનતી હોય ત્યારે તો પૂછુ જ શું ? ૧૮૨૪તા ગારલમા વડી ધાગસભામા અને પ્રાતિક ધાગસભાઓમા ગેના સ્વરાજ્યવાદીઓના ઉપર લોખનુ ધ્યાન ખાસ બાંટયુ હુડ અફર જઈને વિરોધ સ્વાની અને ધારાસભા તોડવાની બહીબહી વાનો કરનાગ આ નોકો ત્યા જાગને શું કરવાના હતા ? ટેડીક વસ્તુઓ તો ધ્યાન એ જે એડી બની ખરી વડી ધારાસભાએ તે વર્તનુ બજેટ ફેક્ટી હીતુ હિંદના સ્વરાજ્યની શરતો નક્કી કરવાને મોટી ગોળમેજી પરિષદ બગવાની માગ II કરનાનો કરાવ પસાર થયો હતો ફેરાબધુના નેતૃત્વ નીચે બ ગાગની ધારાસભાએ પણ બહાદુરીથી બજેટને કગાવી દીધુ હુડ ગણુ વડી ધારાસભામા અને પ્રાતિક ધારાસભાઓમા વાઇમરોય ગને ગવર્નરે આ બજેટને સર્ટિફિકેટ આપ્યા હતા એમણે તે માયદો બન્યા હતા થો 13 બાપણે થયા વાગસભાઓમા થોડી ધમાન થઈ સ્વરાજ્યવાદીઓને વિજય મેગવવાનો નહિયુક આન મગ્યો હાપાઓમા મોટા મોટા મથાળા આવ્યા એ ઉપરાત કશું નહિ એ ઉપરાત કશુ કવાનુ એમના હાથમા જ મ્યા હુડ ? ગેની એ જ વસ્તુઓ તેઓ કમી ફરીને કમી શક્તા હતા પણ ખરી તેમા નીનતા ન રહી ધમાન 1 પણ કાણુ ન રહુ ગને બજેટ અને કાયદાને વાઈસરોય ગને ગવર્નરે સર્ટિફિકેટ આપતા ન્પથ તેથી લોકો ટેવાઈ ગયા એથી આગળનુ પગનુ તો ધારાસભામા ગરા સ્વરાજ્યવાદીઓની રાજિની બકાર હુડ એ તો ધારાસભાની બહાર જ લઈ શકાય એમ હુડ

એ વખતે મન્યભાગમા મહાસભા મમિતિની એન્ડેન્ડ અમદાવાદમા થઈ આ બેકકમા ગાંધીજી ને સ્વગજ્યવાદીઓની વચ્ચે તીખો મતભેદ અણવારી રીતે પ્રકટ થયો અને કેટલાં આવનાયા દરને જુદા થયા મતભે નો અરબ ગાંધીજી તરફથી થના તેમણે મહામબાના બધારણમા મતાધિમરના નિયમો અને સભ્ય થવાના નિયમમા તાસ્વિક ફેરગારો સૂચવ્યા આજ સુધી તો મહાસભાના બધારણના પહેલા નિયમમા દર્શાવેતુ સ્વગજ્યનુ ફરેય ગને અહિસા અને સ ના માધન જે સીમી ગને ચાર

આના ફી બંને તે સભ્ય થઈ શકતા હતા ગાંધીજી આમા ફેરફાર કરી ચાર આનાને બદલે બમુક વાર હાથે કાનેવુ સૂતર આપનારા જ સભ્ય થઈ શકે એમ ઇચ્છતા હતા. આથી મતાધિકાર અતિશય મર્યાદિત થતો હતો, અને આમ કરવાનો મહાસમિતિને કશો જ અધિકાર ન હતો, પણ બધારણનો અક્ષર જ્યારે પોતાની વિરુદ્ધ દોષ ત્યારે બાગે જ ગાંધીજીએ બધારણની દરખાસ્ત કરી છે આમ બધારણના ઉપર અત્યાચાર થતો જોઈને મને આઘાત પહોંચ્યો અને મેં કાર્યવાહક સમિતિને મત્રી તરીકેનું મારું રાજીનામું આપ્યું પણ ત્યાર પછી કેટલીક નવી ઘટનાઓ બની અને મેં મારો આગ્રહ છોડ્યો મહાસભા સમિતિમા ગાંધીજીની દરખાસ્તનો મારા પિતા અને દેરાબાઈ દાસે ધીર વિરાધ કર્યો, અને છેવટે પોતાની સંપૂર્ણ નાપસદગી દર્શાવવાને માટે પોતાના અનુયાયીઓમાના ધણાખરાને લઈને મત લેવાયા તે પહેલાં તેઓ સભા છોડી ગયા આ પછી પણ ઠરાવની વિરુદ્ધ હતા એવા કેટલાક લોકો સમિતિમા બેસા હતા ઠરાવ બહુમતીથી પસાર થયો પણ છેવટે તે એવી લેવામા આવી કારણ ગાંધીજીના મન ઉપર સ્વરાજ્યવાદીઓ આપ્યા ગયા તેની અને દેરાબાઈ દાસની અને મારા પિતાની આ બાબતમા જશય નમણ ન આપવાની વૃત્તિની અસર થઈ હતી તેમને તો એટલું બધું સાગી આવ્યું હતું કે માર્કે સભ્યે કઈક દીકા કરી એને તેઓ રડી પડ્યા તેમને અતિશય દુઃખ થયું હતું એ ગ્રંથ હતું સમિતિ આમજ તેમણે અતિશય સાગણીભર્યા રાખેલાં બાપજી આપ્યું અને ધણાકને રડાવ્યા આ દૃશ્ય હૃદય હલાવનારું અને અપૂર્વ હતું *

* [આ વર્ણનમા અનેક રમૂનિયો છે એક તો પડિત જવાહરલાલે પોતાની આ પાન ઉપરની નોખમા સુધારી લીધી છે સુધારતા તેમણે લખ્યું છે]

ઉપરનું વર્ણન જોવામા રમૂતિમાંથી લખવામા આવેલું હવે મને ખબર પડે કે એમાં મારી રમૂતિનો દોષ હતો, અને સમિતિના ક્ષમકાળનો મેં જોરો ખ્યાલ આપ્યો હતો ગાંધીજીને કુખ થયું અને તેઓ ગળામાં થઈ ગયા તે ઉપરના ઠરાવથી નહિ પણ ખીલ એક ઠરાવથી એ ઠરાવ બગાળી ત્રાસવાળી ગોપીનાથ શાહ વિષેનો હતો એ ઠરાવ સમિતિમા રજૂ થયો અને આખરે હીડી ગયો મને યાદ છે ત્યાં સુધી ઠરાવમા એના કૃત્ય (મિ ડેના ખૂન) માટે તિરસ્કાર દર્શાવવામાં આવ્યો પણ એના હેતુની સ્તુતિ કરવામા આવી હતી ઠરાવના કર્તા ઠરાવ ઉપર થયેલા લાપરવાઈ ગાંધીજીને અપાર કુખ થયું અને ઘણા મહાસ નાવાદીઓ અહિં સાંની વાત કરતા છતાં અહિં સામા આનનાત ન હતા એવી એમને છાપ પડી એથી એઓ અકળાઈ ગયા હતા 'યમ ઈયા' આ પ્રસંગ વિષે લખતા એમણે લખેલું ધારે દર્શાવેને માટે મને જુજ એવી બહુમતી મળી હતી પણ એને બહુમતી મેલવા કરતા અપ્પમની જ માનવી જોઈએ મન લગભગ સરખા પહેલાં ગયા હતા ગોપીનાથ શાહના ઠરાવથી આખો પ્રશ્ન સાવ રપટ થઈ ગયો લાખજો, ઠરાવ પી ઉપરના મતો અને તે પછી થયેલાં દરેકોથી મારી આખ લીધી ગઈ ગોપીનાથ શાહના ઠરાવ પછી સજામા ગાંધીજી જ ન રહ્યું મારે હેઠળે ઠરાવ મારે આવી સભા આગળ મૂકવાનો હતો જેમ જેમ કામ આગળ ચલત ગયું તેમ તેમ એ ત્રાસદાયક દસ્તાવેજી નીકળીને ભાગી જવાનું મને મન થયું મારી પાસે જે ઠરાવ

મતાધિકાર કાવનારાઓ માટે જ દોષ એવો તે જણાવ્યાશુ રાજવાલુ એમને શુ કારણ હશે એ હું કદી સમજી શક્યો નથી, કારણ એનો સખત વિરોધ થશે એ તો એઓ જાણતા જ હોવા જોઈએ કદાચ મહાસભાના ખાની અને ખીલ રચનાત્મક અર્થક્રમમાં માનનારાઓ જ રહે એમ એઓ ઇચ્છતા હતા, અને ખીલઓને કાઢી મૂકવાને માટે અથવા પોતાના મતને અનુકૂળ કરાવવાને માટે તેઓ તૈયાર હતા પણ તેમને બહુમતી મળી તો પણ પોતાના નિશ્ચયમાં તેઓ દીવા પડ્યા અને ખીલઓની

હતો તે રજૂ કરતા પણ હું ક્યો એ જવાબ માત્ર પ્રતિ જોય તો નહોતો જ માત્ર મન ઉપર ઊંડી અસર તો એ વાતની જ હતી કે મહાસભાના અધિસભા બેથ રિયે અનલગી રીતે પણ લેખિએ બે વખતવારી અને અનાદર ખતાવ્યા હતા. ૭૦ સભ્યો ઠરાવને માટે મત આપનારા મંત્રી એ ચોકાવનારી વાત જ આજ ઉધારી કે એવી હતી ” આ વટના અને ગાંધીજીની એની ઉપરની દીમ ખડુ સાર્થ છે, કારણ એમાંથી ગાંધીજી અહિંસાને ઝટલુ બધુ મહત્ત્વ આપે છે અને તેનો વિરોધ કરવાના અનલગી, અને પરીણ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ તેમના ઉપર તેની ઢેવી અસર થાય છે એ જાણવા મને છે પાછળના વર્ષોમાં એમણે લીધેલા ઘણાંખરા પગલા કદાચ અહિંસા વિરોધી એમની આ કલ્પિત લીધે જ મુખ્યત્વે હશે એમની નાનિ અને એમના કામકાજનો પાયો હંમેશા અહિંસા જ હતો, અને આજે પણ છે ”

[પરિત જવાહરલાલે આટલો મુવારો ક્યો છતા હજી આ પ્રસંગના વર્ણનમાં કેટલીક ભૂલો નહી ગઈ કે એ મુવારો ?

(૧) સ્વતંત્રવાદીઓ ગાંધીજીના મતાધિકારના મુશ્કેલી દેશરથી ચિહાઈને સલા નહોતા છોડી ગયા, કે ગાંધીજીને મતાધિકારના દેશરનો કંતવ પાડો નહોતો એવી લીધા મતાધિકારના દેશરના કંતવમાં એક લાગ સળનો હતો—કોઈ સત્ત્વ અથુક સૂતર ન કાને તો સત્ત્વ તરીકે તેનું નામ રદ નવામાં આવે આ સળજીનો લાગ તેમને રોને વસમો લાગેલો આ લાગની સામે વિરોધ ખતાવવાને માટે તેઓ સલા છોડી મથેલા એમના સલા છોડી ગયા પછી આ લાગની ઉપર મતો લેવામાં આવ્યા, પક્ષમાં ૬૭ મત મળ્યા અને વિરોધમાં ૩૭ મત મળ્યા કોટલે ગાંધીજીને ખીલે કંતવ રજૂ કર્યો—એવી મતલખનો કે સ્વતંત્રવાદીઓ ન ગાંધીજીના દોષ તો તેમના મતો વિરુદ્ધ પડત જ અને કંતવનો આ લાગ તો જોડી જત જ એટલે સળજીનો જાગ પ્રથમ કંતવમાંથી કાઢી ના મવામાં આવે આજ મૂળ મતાધિકારના દેશરનો કંતવ તો કાયમ રહ્યો, તે ગાંધીજીએ એવી નહોતો લીધે, પણ મૂળ કંતવમાં સળનો લાગ હતો તે એવી લેવામાં આવ્યો

(૨) ગોપીનાથ સાહે વિરોધી મૂળ કંતવ જોડી નહોતો ગયો મૂળ કંતવ ગોપીનાથે કરેલા ખૂનની નિંદા કરનારો ગાંધીજીએ રજૂ કર્યો હતો એની ઉપર દેશખુ ઘસે મુધારો મૂકેલો, તેમણે નિંદા તો હતી પણ તે નિંદા ગોપીનાથે ફાસીએ નહી દેશખજિ ખતાવી એવી સ્તુતિથી ધોવાઈ જતી હતી આ મુધારનો ગાંધીજીએ અહિંસાના તત્ત્વનો એ ઉચ્છેદક છે એમ કહીને વિરોધ કરેલો ગાંધીજીના મૂળ કંતવને ૭૮ મત અને દેશખ મુલા મુધારને ૭૦ મતો મળેલા ૧૪૮ મત આપનારાઓમાં ૭૦ જેટલા સભ્યો અહિંસાના નામના જ હિંમતવાદી હતા એ વાતથી ગાંધીજીને અતિશય દુખ લાગેલું

સાથે બાધછો. જરી* પરીના પ્રભુ કે ચાઝ માસ દરમિયાન આ પ્રશ્ન ઉપર એમને અનેક વાર મત બંધો એથી મને આશ્ચર્ય થયું કેમ જાણે. સાતે બર દરિયામાં હોય અને ચા છે એની ખબર ન પડે એવી એમની સ્થિતિ થઈ હતી. બાવી સ્થિતિ એમની યાય એ માગી રૂપનામાં આવી શકે એમ ન હતું એટલે જ મને આશ્ચર્ય થયેલું પ્રશ્ન મારા ધારવા પ્રમાણે બહુ મહત્વનો ન હતો મતાધિકારને માટે મ દૂરીની મ ન જાણતા આવે એ ઇચ્છા હતી પણ બચાકો એ સખવી એમાં બહુ અર્થ રહેતો ન હતો.

એવા અનુમાન ઉપર આગેરો કે પાછીજીની મુશ્કેલીઓનું કારણ મેં છે કે તેઓ અપરિચિત વાતાવરણમાં વિચરી રહ્યા છે સચાચના પોતાના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં તેઓ એક છે, તેમાં સ્વભાવે જ તેમના બધા પગના સવળા પડે છે વળી સમાનુધારાને માટે શાંતિથી કામ કરવામાં અને બીજાઓની યાસે કામ કરાવવામાં એઓ એકા છે કા તો સાવ નાઈ કા તો સાવ શાંતિ એ જેમાંથી એ વસ્તુ એમને ગમે તેવી બેની વચની સ્થિતિ એમને પરવડે જ નહિ ધારાસભામાં જઈને ખળખળા મચાવવા અને વિરોધ કરવાના સ્વગતવાદીઓના કાર્યક્રમ વિન જેમને લગતું ન હતો ધારા સભામાં જવું તો મરનાર સાથે સહકાર કરી કાચામાં મુધારા નરાવવા કે કાઈ લાક દિતના કામ કરાવવા જવું, પણ કેવળ વિરોધ કરવાને જવામાં એમને કશો અર્થ લાગતો ન હતો એ સહકાર ન કરવો હોય તો બહેતર છે કે ધારાસભામાં ન જવું સ્વરાજવાદીઓને ગા જેમાંથી એકે વાત ખસત ન હતી એને તેમની સાથે કામ થવું એમને મુકેવ વાગતું હતું.

પણ છેવટે તેમની સાથે પણ એમણે ચવાવી લીધી કાળનાતુ ઐત્હિક ગખવમાં આવ્યું, જેમને ચાર આના બાપવા હોય તે ચાર આના આપે જેને તેને બદલે સૂતર આપવ હોય તે સૂતર આપે સ્વરાજવાદીઓના ધારાસભાના કામને એમને લગમન આપીર્વાં આપ્યો પણ તેને તેનાથી વધુ અગત્ય ત્યાં ગજકાજમાંથી એઓ નિવૃત્ત થયા છે એમ હેવામાં આવતું અને બ્રિટિશ સરકાર અને તેના અમલદારો માનતા કે તેમની લોકપ્રિયતા આખી થવા લાગી છે અને તેમનામાં કસ રહ્યો નથી એમ પણ મહેવાડ કે દાસ અને નેહરુએ ગાધીને રમઝૂમિ ઉપરથી લૂકાવ્યા છે અને પોતે નાથ થઈ બેઠા છે ગયા પદર વર્ષમાં આ અથવા એવા જ પ્રકારની ટીકા અનેકવાર થઈ છે પણ દરેકવાર હિંદના લોકોની લાગણી વિષેનું આપણું તજજ્ઞતાઓનું અનુભવ જ મિદ્દ થયું છે ગાધીજી રાજકીય રમઝૂમિ ઉપર જ્યારથી ઠગ્યા છે ત્યારથી તેમની લોકપ્રિયતા આમવર્ધમાં તો યી થઈ જ નથી હતોત્તર એ વધતી જ ગઈ છે અને હજી એ વધતી જ નથી હ તેકો એમની ઇચ્છાને અમલ બરે ન ક — મારા મનુષ્યસ્વભાવમાં નજાઈ તો રહેતી જ છે — પણ તેમના હૃદયમાં એમને માટે સન્માન બરેલું છે જ્યારે આસપાસની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય છે ત્યારે લોકો જાગૃત્તા હ તોમાં બા. ૧ છે નહિ તો તેઓ ગાન ગેકા રહે ન ગામવર્ગની દિવસાત ગમે તેરો.

મહાન નેતા કેમ ન હોય તો પણ તે શન્યમાથી નથી જણી કરી શકતો એ કાંઈ મનુષ્યના ખેત્ર નથી પરિસ્થિતિ જણી થાય ત્યારે તેનો લાભ લઈ મકે છે, તેને માટે તે તૈયાર રહી રહે છે, તેને તે ઉત્પન્ન નથી કરી શકતો.

પણ મુગિસિત લોકોના ગાંધીજીની લેખપ્રિયતા કદી કદી જોઈ ગતી નય છે, તો કદી કદી વધતી જાય છે એમ કહેવું ચોક્કસ છે ન્યારે લક્ષ્યના જીવાળ ચડતા હોય છે ત્યારે તેઓ તેમને અનુસરે છે, પણ ન્યારે પાણી ઓસરવા માટે છે ત્યારે તેઓ વિમાનમણીમાં પડે છે અને આનાકાની કરવા લાગે છે આમ છતાં પણ આ લેખમાના ધણી તેમની આગળ નથી જાય છે આનું કઈક કારણ એ છે કે દેશની આગળ ગાંધીજીના માર્ગક્રમ સિવાય બીજો કાર્યક્રમ નથી મધ્યમમાર્ગીઓ અને તેમના જેવા બીજા પક્ષના લોકોની મુશ્કેલી કિમત નહીં નથી, દરવીશમકાવીને જીનામરકીથી કામ લેનારાઓનું આધુનિક જનતામાં કોઈ માળગે એમ નથી, તેમની રીતો નિષ્ફળ છે અને આજે તેમનું સ્થાન રહ્યું નથી એમ મનાય છે સમાજવાદીઓને કાર્યક્રમ હજી બહુ જોઈ જાણીતો થયો છે, અને મહાસભાના ઉપના વર્ગના સભ્યો તેનાથી ભરકે છે.

૧૯૨૪ના મધ્યમાં રાજકોળને અંગે મારા પિતા અને ગાંધીજીના મન કઈક ઊંચા થયા હતાં જરા, પણ તે ક્ષણવાર જ તુરંત પાછા નીચે મળી જાયો, અને પ્રયત્ન કરતા પણ તે મીડો થયો તેમની વચ્ચે મને તેટલો મતભેદ હોવા છતાં પણ એકને બીજા માટે ગાંઠ સૂઝાવ અને આજીવ હતાં એવી કઈ વસ્તુ હતી કે જેને જોઈને તેઓ એકબીજાને આદર કરતા હતા? ગાંધીજીના લેખમાથી કેટલાક ચૂંટલા લેખોના નાનકડા સમૂહના 'વિચારપ્રવાહો' નામના એક પુસ્તકને માટે મારા પિતાએ લખેલા આશુખમા પિતાની મનોદશાની કઈક આખી મળે છે.

'સાધુસતો અને અનોકિક પુરુષો વિશે મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ તેવા કાઈને મળવાનું સંભાવ્યું મને પ્રાપ્ત થયું નથી, અને માટે કમ્પ્લેટ કરું નોઈએ કે તેમના અસ્તિત્વ વિશે પણ મને શંકા છે હું તો મર્દોમા અને મર્દાનીમા કામોમા માનનારો છું આ પુસ્તકમાં જે 'વિચારપ્રવાહો' એકઠા કરવામાં આવ્યા છે તે એક મર્દના છે અને તેમાં મર્દાની બની છે માનવસ્થાવના જે મુખ્ય ગુણો — અહા અને પુરુષાર્થ — નાં જે લેખો એક ઉપહરણ છે.

"અહા કે પુરુષાર્થ વિનાનો માણસ પૃથ્વી છે આ બધાનું પરિણામ શું આવશે? 'હા તો વિજય કે મૃત્યુ' એ જવાબ એને મળે પોતસ્તો નથી પણ અહીં અહા અને અજ્ઞેય પુરુષાર્થના પાકા પાયા ઉપર ધરાર ડોલેલ એ નમ્ર અને નિરશ્ચિન્તા મૂર્તિ માતૃભૂમિ માટે ત્યાગ અને તપશ્ચર્યા કરવાના સંદેશ પોતાના દેશજન્યુઓને આપે જાય છે એ સંદેશનો લાભિતા હૃદયમાં પ્રતિબિંબ પડે છે."

અને આ 'આશુખ'નો તેઓ રિવનજનન કનિની કર્મજોથી ઉપસહાર કરે છે.

"નથી શું આપ ની વચ્ચે નરો કઈ રાજ્યની જેવા

ન વસે શાતા જમાનાને, જમાનો વસે શાતા જેને?"

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ ગાંધીજીનો ગત કે મહાન્ત તરીકે આદર કરતા ન હતા પણ એક વીર પુરુષ તરીકે આદર કરતા હતા. એવો મર્મ અને અણુનમ હતા, એટલે ગાંધીજીના સમર્થ પુરુષાર્થને માટે તેમને માન હવે કારણ એ તો નોખ્યું હવે કે નૂઠી હારકાના આ નાનકડા માનવીમા કઈક વજ જેવું રહેલું હવે, ભૌતિક શક્તિઓ ગમે તેવી સમર્થ કેમ ન હોય તો પણ તેને ન ગાંધીજી જેવી અદ્ભુત આત્મશક્તિ તેમનામા હતી, અને ઉપરથી કશી અસર ન કરે એવો દેખાવ હતો, તેમના કમોર અને ઉપાસ શરીર છતાં તેમનામા કઈક એવું પુરુષસિદ્ધપણું હવે, મનવીપણું હવે કે જેને લીધે બીજાઓ આપોઆપ તેમની આજી પ્રતિપાત કરતા હતા તેનાં જ્ઞાનપૂર્વક નમ્રતા અને નિરશ્વિભાન પ્રેમશ્યા હતા, પણ તેમનામા સત્તા અને અધિકારનો પાર ન હતો આ વાત તેઓ એવો પણ જાણતા હતા, અને ધારીવાર તેઓ બાદશાહની જેમ હુકમ કરતા કે જેનો ઇનકાર કરવાની માઈની મગફર ન હતી તેમની સાત ઠીકી આજો સામાને પકડી લેતી અને તેના હુકમ સોસની અભાગી ગીતે ઊતરી જતી, તેમની સ્પષ્ટ અને મેમગ વાણી હુકમને ચોરી લેતી અને પ્રતિબંધિ મેળવતી તેમના ઓતાઓ એક હોય કે હજાર, દરેક તેમનાથી મત્રમુશ્વ થતા, અને દરેક તેમની સાથે અનુસધાન અનુભવતા આ લાગણીને મનની સાથે કરી સબધ ન હતો, ને કે મનની ઉપર પણ તેઓ અસર કરવા ન હમ્મતા એમ નહિ, પણ હુકમની આનગ મન અને ભુદ્ધિ ગોપુ સ્થાન લેતા તેમની મત્રમુશ્વ કરવાની આ શક્તિ એ વાસ્તવ્ય અથવા મોદક સંબંધજનુ પરિણામ ન હતી કારણ તેમની ભાષા તો હમેશા સાદી અને સુદાસર હતી અને તેમા નિર્મલક શબ્દોનો ભાગે જ પ્રયોગ થતો એટલે તેમની આ મોદ્દિની પારદર્શી સમ્બાઈની હતી તેમના અતરમા અપાર શક્તિઓનો સચર કડી રાખ્યો હોય એવી સામાને છાપ પડતી સબધ છે કે તેમની આતપાસ એક પ્રકારની પ્રયાજ એવી ઠીકી થઈ છે કે જેથી અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રયાજ ન જાણનાર અને વાતાવરણમા ન ભળી શકે એવો ત્રાહિત માણસ કદાચ આ મોદ્દિનીને વશ ન પણ થાય, અથવા સાવ બીજાના જેટલો વશ ન થાય અને છતાં ગાંધીજીને વિષે એ વસ્તુ ખાસ જાણવા જેવી હતી અને છે, તે એ કે તેઓ વિરોધીઓને છતી લઈ શકે છે અથવા કાઈ નહિ તો તેમના હવિયાર હેઠા પાડી શકે છે.

ગાંધીજીમા કૃત્રિમ વસ્તુઓમા સૌંદર્ય અથવા કળા જોવાની દૃષ્ટિ નથી ને કે સુદૃષ્ટીસૌંદર્ય તેમને મુગ્ધ કરે છે તાજમહાલને જોઈને તેમને એક વેઠથી ચાંચેરી ઇમારતનો ખ્યાલ આવે છે, સૌંદર્યનો નહિ તેમની માણેન્દ્રિય નજીરી છે, અને છતાં જીવનની કળા પોતાની રીતે પોતે શોધી કાઢી છે અને તેને પરિણામે તેમનું જીવન એક સંપૂર્ણ કલાકૃતિ બની ગયું. તેમના દરેક હલનચલનમા અર્થ છે, લાલિત્ય છે કૃત્રિમતાની ગંધ નથી કક્કશતા કે સંકચિતતાનું નામ નથી અશિષ્ટતા કે પ્રાદુતનો અશ નથી હુર્મોજ્યે આ વસ્તુઓ આપણા મધ્યમ વર્ગના લોકોમા એટલે અશે જોવામા

આવે છે. અંતરની શાંતિ એમને લાધી છે. અને તેનો તે બીજાઓમાં સંચાર કરે છે અને સંસારના અટપટા માર્ગમાં તેઓ દૃઢતાથી અને નીડરતાથી પંથ કાપતા ચાલ્યા જાય છે.

મારા પિતા આથી કેટલા જુદા હતા ! અને છતાં તેમનામાં પણ એક પ્રકારનું પુરુષસિદ્ધિ હતું અને રાજવીપણું હતું, અને સ્વિનબર્નની તેમજે જ ટાંકેલી પંક્તિઓ તેમને પણ લાગુ પડી શકતી હતી. કોઈ પણ મંડળમાં એઓ એકા દોષ તો સ્વાભાવિક રીતે બધા એમની આસપાસ જ વીંટળાતા. એક અંગ્રેજ ન્યાયાધીશે એમને વિશે ખાછળથી કહ્યું હતું તેમ ટેબલને ગમે તે સ્થાને તેઓ એકા દોષ તો પણ તેમનું સ્થાન ટેબલનું કેન્દ્ર બનતું. તેઓ ન નમ્ર હતા ન સૌમ્ય હતા, અને પોતાનાથી મનમોદ બતાવનારાઓની, ગાંધીજીની જેમ તેઓ કદી દયા ન રાખતા. તેઓ ઇરાદા-પૂર્વક બાદશાહી મિજાજના હતા એટલે તેમના અનુયાયીઓ તેમને ભારે વફાદાર હતા અને તેમના વિદાર્થીઓ તેમનો સખત વિરોધ કરતા. તેમને વિશે તદ્દસ્યતા રાખવી અશક્ય હતી; તેમના તરફ કાં તો આકર્ષણ થાય કે તિરસ્કાર થાય. તેમના વિરાગ કપાળ, તંગ દેહ અને હઠવાસ્તવ્ય હૃદયથી ઇટલીનાં સમૃદ્ધસ્થાનોમાંના રામન બાદશાહોના પૂતળાંઓની માદ આવની. ઇટલીના ધણા મિત્રોએ અમારી પાસેની તેમની તસવીર જોઈને આ પ્રકારની તુલના કરી હતી. મારા માથા ઉપર તો વાથ રહ્યા નથી, પણ એમને માથે આખર સુધી વાથ હતા. હઠવાસ્તવ્યમાં એ રૂપેરી વાળવાળું એમનું માથું જે મહત્તા અને બખ્તતાનો ખ્યાલ આપતું તે આજના જગતમાં દુર્લભ છે. પિતાને મારે પુત્રને પક્ષપાત તો હોવાનો સંભવ છે, પણ સંકુચિતતા અને દુર્બલતાના આ જગતમાં તેમની મહાનુભાવ મૂર્તિની ખોટ મને પગલે પગલે જાણાય છે. તેમની બાદશાહી રીતમાત અને તેમનું ભવ્ય સામર્થ્ય ક્યાંયે શોધું જરૂર નથી.

૧૯૨૪ની સાક્ષમાં એક વખત મારા પિતાની તસવીર ગાંધીજીને બતાવ્યાનું મને યાદ આવે છે. સ્વરાજ પક્ષની રાયે આ વેળા ગાંધીજીની ઝપાઝપી થાકી રહી હતી. આ તસવીરમાં મારા પિતા મૂઠ્ઠા બિનાના હતા, જ્યારે ત્યાં સુધી ગાંધીજીએ હમેશાં એમને મુંદર મુઠ્ઠાવાળા જ જોયા હતા. આ તસવીર જોતાં જ ગાંધીજી હજમગ થોંક્યા, અને ધળો વખત તેની સામે નિહાળીને જોઈ રહ્યા. કાચુ મૂઠ્ઠા જવાથી તેમના મુખ અને હૃદયની કઠોરતા પ્રમદી આવની હતી. ફિક્કું સ્મિત કરી ગાંધીજી બોલ્યા, “હવે હું સમજી શકું છું કે મારે કેવી સાથે બાથ બીડવાની છે.” પણ મુખની આ કઠોરતા આંખોની સૌમ્યતાથી અને વારંવાર થતાં હાસ્યથી પહેલી રેખાથી હજમગ થતી હતી. પણ કેટલીકવાર એ આંખો પણ ચમકતી.

પિતાને ૧૩૧ ધારાસભાનું કાર્ય તો માછલીને જળની જેમ સ્વાભાવિક થઈ પડતું હતું. તેમની કાષ્ટની અને રાજબંધારણની તાલીમને એ કાર્ય અનુકૂળ હતું, અને જ્યારે સત્યાગ્રહ અને સત્યાગ્રહમાંથી ઉત્પન્ન થતી બીજી વસ્તુઓમાં તેઓ ચૂંસવાતા ત્યારે આ કામની રમત તેમને હસ્તામલકવત્ હતી. પોતાના પક્ષની ખાસે તેઓ કહ્ય

તાલીમ પગવતા અને ખીજ પમેા અને વ્યક્તિઓના ટેકા ધણીયાર તેઓ મેળવતા પાુ તુરત જ તેમના પોતાના માખગોની સાથે તેમને મુરુલીઓ ૧૭૧ થઈ સ્વરાજ્ય પનના પ્રથમના દિવસોમા તેમને મહાસભાના નાદેરવાદીઓ સાથે ઝૂલત પડયુ હતુ અને પમનુ મહાસભાનુ બજ વધારવાને માટે ધણા અનિષ્ટ માલસોને પા લેવા પ વા હતા આ પડી ચૂટાણી આવી અને એને માટે પૈસાની જરૂર પડી પૈમા તે પૈસાવાળા પામે જ મળા રોકે એટલે પૈસાવાળાઓને રીઝવેલા સખવા પ તા અને મેલાકને તેા અચરાવાની હિમેવારો પા ચવાનુ કહેવામા આવ્યુ હતુ મર જેટલે કિંમતે એક અમેરિકન સમાજવાદીનુ વચન ટાકયુ છે કે રાજકાજ એ ગરીબ અને તથ ગરને એકખીજની સામે રા આપવાનુ વચન આ રી ગરીબની પારોથી મન મેળવવાની અને તન મરની પામેથી પૈમા મેળવવાની કસાજ મળા

આવા આવા માપુસો ખૂસવાથી પ્રથમથી જ સ્વરાજ પમ નખગો પ ચો ધારત સખાઓમાનુ કામ એન હતુ કે તેને લીધે દરરો ખીજ વધારે મધ્યમમા રી મ જોની તાથે કઈક સમજૂતી અને બાધગાડ મરવી જ પડે અને આને પરિપુર્ણે તનુ જોરા અને તત્વનિનિ લાખી રૂપી ન રોકે એટલે ધીમે ધીમે પમની તાલીમ અને તેજ ગાખા પ વા લાગ્યા અને પમના નખગો માપુસો અને સમયસાધુઓ તકનીક આપવા લાગ્યા સ્વરાજ પમ ધારાસભામા જઈને અદરથી લઈ લ વાને તપત હોગ નહોત કરી ધારાસભામા ફાખવ થયો હતો પાુ આ મમત તો બને પડા રમી રોકે એન હતુ એટલે સરમરે સ્વ રાજવાદીઓના મડળમા જ વિરોધ અને ફાટકટના તત્વા ફાખવ મરી સામી બાજુ મેવવા માડી નખગાઓની આમજ ગિયા દરમત અને ખીજ અને પ્રમારના પ્રયોજનો મૂકવામા આવ્યા તે મેળવવામા કશી મહેનત કરવાપણ ન હતુ તેમની રામ્નિ અને તેમની રાજ્યકાર્યકસજતા ને તેમની મધુર સામજીકીની સ્તુતિ કરવામા આવતી તેમની આસપાસ મળનુ અને અનુજ વાત નરણુ ક પમ મરવામા આવતુ જે વાતાવણુની વડતના તોકાનમા અને સ મિ દરમતે સોા મરવાની ધમ વમા ન્યૂનતા રહેતી

સ્વરાજવાનીઓના પ રો ૧૭૧૧ ગમેા છટાઠવાયા માપુસો પમમાથી ખગીને સામા પ્રથમા બગવા લાગ્યા મ રા પિતા અ ની સ મ ચિ ઈ ૧૭૦૦ કડતા અને કહેતા કે સડેન લાગ માપીને ફેકી દવા પ મ પાુ સડેવા બાગને જ જાગી જતુ હોય ત્યા આ ધમકી રા કામની? કેટલાક સ્વરાજવાદીઓ ડવાન બન્યા અને મેટવા પાઝગથી પ્રાતે ના સરકારી મરભાી મડળમા મર્યા થયા કેટલાક છટા પડી પે તાને રિરે નિવિરેટ અપવા તો સગવડે સહકાર મરનાર મહેવા લાગ્યા લે કમ ન્યે તિવકે સાવ મુદા જ મ જોતોમા મૂન આ નામનો પ્રયોજ કયો હતો હાવ આ સખનો કપા મ આ અથ મા થતો ન્યારે લક મગે લ્યા પ્રથમપ લતુ અને તેનો કતમ ઉપયોગ કરવા આમ અનેક માણસો ખરવા છતા સ્વરાજ પમ ચતુ રહ્યા પાુ માત પિતા અને દેગમધુ દાસ યદનાઓને જે હન લીયા હતો તેથી કટણ અને ધારાસભા પ ની

વધોવધા જેવા કાર્યથી કંઈક યાકયા. આ કંટાળામાં ઉત્તર દિંદુસ્તાનમાં વધતા જતા દિંદુમુસ્લિમ અખંડનાવધી અને વખનોવખન થતાં દુઃસરોપી વખાને ગયો.

અમારી મામે ૧૯૨૧-૨૨માં જેલમાં હતા એવા કેટલાક મદાસભાવાદીઓ દ્વંને પ્રધાનો ગયા હતા, અને મરકારમાં મોગ દોડા ભોળના હતા. ૧૯૨૧માં જે મરકારે અમને બદાસવટિયા કસ્ટી જેલમાં મોકલ્યા હતા તે સરકારમાં કેટલાક અગ્રાડ મદાસભાવાદી કહેવાતા એવા મધ્યમમાર્ગી સર્વે હતા બલિષ્ઠમાં અમારા પોતાના કેટલાક જૂના સાથીઓ તરફથી કેટલાક પ્રતિમાં તો અમને જેલ જવાનું અને બદ્દિમૂન થવાનું માન મળવાનું હતું આ નવા પ્રધાનો અને કારભારી મંડળના સર્વે મધ્યમ માર્ગીઓના કષ્ટાં આ કામને માટે બહુ કુશળ હતા. તેઓ અમને જાણતા અને અમારી નબળાઈઓ પણ જાણતા એટલે તેનો દુરુપયોગ કરે. એ તેમને માટે મદેડુ હતું તેમને અમારી ગીતમાતની ખલ ખબર હતી, અને ટાળગિનો અને આમલગની સામગ્રીનો પણ કંઈક અનુભવ હતો. પણ હોડયા પડેલાં તેમણે કાનિચાદીઓની રીત માપે પણ, નાતી* થોડોની જેમ, રમન કરી લીધી હતી, એટલે તેઓ પોતાના આ જ્ઞાનો ઉપયોગ કરી મદાસભાના પોતાના પ્રગણા માથીએને સરકારી નેકરસાંદીના કરતાં, અથવા તો મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોના કરતાં વધારે સફળતાથી દબાવી શકતા હતા.

૧૯૨૪ના ડિસેંબરમાં મદાસભાની બેઠક બેવગમમાં થઈ ત્યાં માંધીજી પ્રમુખ હતા. તેમને માટે મદાસભાના પ્રમુખ થવું એ જરૂર માથે જતા રહેવા જેવું હતું, કામલુ નેઓ તો અનેક વર્ષો થયાં પ્રમુખોના પણ પ્રમુખનું કાયમનું પદ બોનવી રહ્યા હતા. મને તેમનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ ન ગમ્યું, અને બહુ નિષ્પ્રાણ સામ્ય મદાસભા પૂરી થઈ ત્યારે માંધીજીની ઇચ્છાથી આવતા વર્ષને માટે પણ હું મદાસભા સમિતિના કાર્યવાહક મંત્રી તરીકે ચૂંટાયો. મારી પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ આમ ધીમે ધીમે મદાસભાનો હું લગભગ કાયમનો મંત્રી થતો જતો હતો.

૧૯૨૫ના ડનાગમાં મારા પિતા જ્ઞાના વ્યાધિથી બહુ પીડાયા પરિવારને લઈને ત્રિમાસમાં રેલવેડાકસી નામના ધ્યાને તેઓ ગયા થોડા વખત પછી હું પણ તેમની માથે જોડાયો. રેલવેડાકસીથી ત્રિમાસયના અદરતા બાગમા થયા સુધી અમે સુસાદરી કરી જતા મહિનામાં અમે ત્યાં પહોંચ્યા હતા અને આ પહોંચી ગયાઓ કપર ચાલી ચાલીને અમ યાકયા હતા ત્યાં અમને એક તાર મળ્યો — ચિત્તરજન દાસના મગ્જનો. બાગો સમય બંદ ત ખિત ચિત્તે એક પણ રાખ્ત જોડવા પિતા મારા પિતા બેસી ગયા એમને માટે એ બચાવ — ફટકો હતો, અને એમને આટલા બધા ગળગળા થતા મે બાગે જ નંતયા હતા બીજા કોઈના કરતા પણ વધારે અગત અને વધારે પ્રિય માથી થઈ બેડા હતા એવા એકમાત્ર પુરુષ આમ એકએક છોડીને ચાલ્યા ગયા અને

- નાતી લેટો એ હિલચાના અગ્રવાથીએ ચઢીએવું અને જેને પોને અનાયો માને છે તેનું નિકંદન કરવા ઇચ્છનાત, સુલખાજીવાળી સરખુખરસાંદીના પૂનરીએ આ લોગ એકવાર કાનિકારીએ પણ હતા, પાખળી કાનિકારીઓના ફક્ત બન્યા — બા. ૬.

મારા પિતાને કાર્યનો જોગો એકલા વહેવાનું રહ્યું એ જોગો વલતો જતો હતો અને પિતા અને દેશમધુ બન્ને એ જોગથી અને પોતાના દેશમધુઓની નમગઈથી ક ઠાઠ્યા હતા ફરીદપુરમાં બાળાળની પ્રાતિઃ પરિપઃ થઈ હતી તેના પ્રમુખ તરીકે દેશમધુનું ભાષણ વાચતા જ કોઈકને યાચ કે એ કંઈક યાકેવા માણસનું ભાષણ છે

બીજે જ દિવસે ચળા છોડી પદ્મડોમાં ચાવતા ડેવહાડસી પહોંચ્યા, ત્યાંથી મોઢર લઈ દુરના રેવે ઝેશને પહોંચ્યા, અને ત્યાંથી અવ્યાહાબાદ થઈને અમે કચકતા ગયા

૧૯. કોમવાદની મરઠી

૧૯૨૩ના શિયાળામાં નામાં જેવમાથી છૂટ્યા પછી મને ઠાઈ કો ડિ તાવ બાણ પડ્યો હતો એમ હું જણાવી ગયો આ માંગી મારે માટે એ નડીન અનુભવ હતો, માદની અથવા તાવ લઈને અથવા કાઈક થયું સારીરિક નબળાઈ લઈને થયારીએ પડ્યું એ મારે માટે આભાષિક ન હવ મને મારી તદુરની વિષે કઈ અભિમાન હતું, અને સામાન્ય નીતિ હિદુસ્તાનમાં જ્યા ત્યા માં ડીની અને નમગઈની ફરિયાદ થયા કરે છે તેની હું વિરુદ્ધ હતો મારી યુવાવસ્થા અને સગીરના મજમૂત બાધાને લીધે હું આ જેમી તાવમાથી ભગયો તો ખરો, પણ તાવ લેતર્યા પછી પણ ગમ્મિ આવતા બનું વાર લાગી અને લાગે તમમ અસકત અવસ્થામાં મારે બિહાને પડળ રહેવું પડ્યું આ સમયમાં મારી આસપાસના સજોગો અને મારા રોજના કામથી એક વિચિત્ર પ્રકારની અનાસક્રિ મે અનુભવી અને એ બધા તરફ હું તદ્દથતાથી જોવા લાગ્યો આખા વનના તરુઓમાંનું એ હું પણ હતો છતાં નામે તરુઓથી અનમ થઈને હું વનનું નિરીક્ષણ રવા લાગ્યો મારા મનમાં અગાક કદી ન હતી એવી અપ્રતા અને શાંતિ વાગતી હતી લાગી માદનીમાથી પસાર થનાત બધાને આ અથવા આવે કઈક અનુભવ થાય છે એમ હું માનું છું, પણ મારે માટે તો એ અનુભવ એક 'આધ્યાત્મિક' અનુભવ હતો, અને તેની મારા ઉપર પુષ્કળ અસર થઈ 'આધ્યાત્મિક' શબ્દ હું સકચિત ખાર્મિક અર્થમાં નથી વાપરતો અગાત રાજમજના લાગણીપ્રધાન વાતાવણ્યમાથી હું નીકળી ગયો હોક એમ મને લાગ્યું, અને જે જે ધ્યેયો અને હેતુથી મે આજ સુધી કામ લીધું હવ તે હેતુઓ હ તરથ રીતે જોવા લાગ્યો આ ચાખવટ થવાની સાથે જ નવુ આતમમ વન રાક ચયુ, પણ મારી ચુઓનો સતોપમાર હકેવ મને ન મળ્યો જીવન અને રાજકાજ તરફ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોવાની વૃત્તિથી હ દુરદુર ખસતો ગયો આ મારા અનુભવ વિષે હું જાણુ લખી રાકુ એમ નથી એ લાગણી વર્ણવવી સહેલી નથી અગિયાર વર્ષની એ વાત છે, એગે મનમાં એની માત્ર આખી છાપ રહેલી છે, પણ મને એનું તો રખા માદ છે કે એ અનુભવની મારા

ઉપર અને મારી દૃષ્ટિ અને જુલિ ઉપર ચિરગયાથી અસર મળે અને તે પાત્રીનાં બે કે વધારે વર્ષ સુધી હું મારું કામ કંઈક એ જ તટસ્થતાથી કર્તો.

આનું કાંઈક કાસનું નવા લાભા થયેલા કેટલાક સંલોગો હતા એ વિષે શક નથી એ સંલોગોમાં મારો ક્યાંય બંધ જેસે એમ ન હતું. કેટલાક સંજ્ઞાપ ફેરફારોનો તે હું અગાડ ઉદ્દેશ્ય કરી ગયો છું. જમ્ એના કરતાં ધારી વધારે અગત્યની તેા દિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધોમાં—ખામ કરીને ઉપર દિંદુસ્તાનમાં—દિનપ્રતિદિન વધતી જતી ખરાબી હતી. મોટાં શહેરોમાં અનેક જમ્મી અને અનિરામ ધાનકો દુલ્લટો થયાં અવિશ્વાસ અને દાંપના વાતાવરણથી લડાઈનાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થયાં, જેને વિષે અમે અગાડ કરી સંભળ્યું ન હતું અગાડના વખતમાં બકરી ઈંદને રિવરો માધનો વધ કરવાના પ્રશ્નો ઉપર સારી પેટે મારામારી થતી વળી જ્યારે દિંદુ અને મુસ્લિમ ઉત્સવો એકી વખતે આવતા ત્યારે આવો અથડા થતા દાખલા તરીકે સમગ્રીલા આલની હોય ત્યારે મુહુરૂમ આવે. હવે મુહુરૂમથી એક પ્રસિદ્ધ કુરબાનીની સમૃતિ નમ્રુત થતી અને શોક અને અશુભાનનો અવસર બેઠો યતો; જ્યારે સમગ્રીલા એ તેા શુદ્ધ આનંદનો ઉત્સવ હતો, અધર્મના ઉપર ધર્મના વિજયનો ઉત્સવ હતો, આમ મોડનો અને આનંદનો એમ બે ઉત્સવોનો શી રીતે મેળ ખાય ? મુશ્કેલી એ ઉત્સવો લગતગ ત્રીસ વર્ષમાં માત્ર બે વાર જ સાથે આંબ્યા છે, કારણ કે સમગ્રીલા મીર પંચાંગ પ્રમાણે વર્ષને અમુક નિશ્ચિત સમયે આવે છે, જ્યારે મુહુરૂમ એ માંડ્ર સંવાસર પ્રમાણે મનુ અનુસાર જુદે જુદે સમયે આવે છે

પણ હવે લડાઈનાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થયાં મરિજાની આમળ વાજ' વગાડવાનો સવાલ એ કંઈ નવો ન હતો હમેશાં એ પ્રસંગ આવ્યા કરતો, પણ હવે મુસલમાનોએ તેમની નમાજમાં વિશ્ર નાળે એવાં વાજ' કે સંગીત કે કોઈકમુ પ્રકારના અવાજની સામે વધિા ઉઠાવવા માંડ્યો. દરેક શહેરમાં અનેક ઠેકાણે મસ્જિદો હોય, અને દરેકજ મુસલમાનોને પાંચ વખત નમાજ પઢવાની હોય, અને શહેરમાં લગ્નપ્રસંગે કે મગ્ન-પ્રસંગે યનાશ ધોંધાટો અને સરધરોના અવાજોની તેા ખોટ જ શી ? એટલે ખજાનગાઠના પ્રસંગ હમેશાં આવે જ ખાસ કરીને મસ્જિદમાં જ્યારે સાંજે મગરિબની નમાજ આજતી હોય ત્યારે નીકળતા સરધરો અને યતા ધોંધાટોની સામે ખાસ વધિા લેવામાં આગ્યો હવે બને છે એમ કે આ જ વખતે દિંદુ મદિદેશમાં પૂજા થાય અને પંડા, શંખો આદિનો અવાજ થાય આમ આરતી અને નમાજમાથી યતા અથડાએ હવે બમ્ ૨૦ સ્વરૂપ લીધું

જે પ્રસંગે ઝડબીબની લાગબીનો વિચાર કરીને, થોડી આપસે કરીને, અથવા બાંધછાડથી નિરાશજ્ઞ થઈ શકે તે પ્રસંગથી ભારે વિખવાદ અને દુલ્લટો ઉત્પન્ન થાય એ અપ્રત્યક્ષ કારક લાગે છે, પણ ધાર્મિક જનનની સાથે જુલિને કે સામાની લાગબીને કે બાંધછાડને લેવાદેવા નથી, અને જ્યારે કોઈ ત્રીજે જ પક્ષ બે પક્ષોને એકબીબની સામે લડાવી શકે છે ત્યારે એ જનન વગર વેગથી બખૂબી લીડે છે ઉત્તરનાં થોડાં

ગહેરોમા યતા આ દુષ્ટોને વધારે પડતુ વજન અપાવાના સહન છે ખોળા જેટલા સહેરોમા જ્યારે દુષ્ટ થતા ત્યારે ખીજ નાના સહેરોમા અને તમામ ગામડાઓમા તો સપૂર્ણ સાતિ રહેતી પણ વર્તમાનપત્રોએ જગત સરખુ હમકયુ થાય તેને આભાવિક રીતે મોટુ સ્વરૂપ આપવાનુ શરુ કર્યું હા એટલુ સાચુ છે ખરુ કે સહેરોમા આમવર્તમા ગેમી અણુબનાવ અને વિખવાદ વધતા ગયા છે કોમી વૃત્તિવાળા નેતાઓએ મામા બગતામા ધી હોમ્યુ છે અને તેનુ પરિણામ એ થયુ છે કે મેમોની રાજનીય નાગરણીઓ કહાડુ ને ધણ બનતી ચાતી છે કોમી વૈમનસ્થને લીધે અસહકારના વર્ણોમા જેમને મોઈ બાવ પણ નહોતુ પૂછતુ એવા પ્રતિવિરોધી મુગ્ધિમ નેતાઓ આગળ આબ્યા અને તેમને આગળ લાવવામા બ્રિટિશ સરકારે મદદ કરી દિવમે દિવમે નધતી ને વધતી જતી કોમી માગણીઓ તેઓ ગંભીર કરતા ગયા અને રાષ્ટ્રીય ઐક્ય અને સ્વાતંત્ર્યના મૂળમા હલકા દેતા ગયા દિ હીઓ તરફથી પણ પ્રતિવિરોધક રાજકીય નેતાઓ મેમના આપવાનો થઈ પડ્યા અને દિ હી દિલ બળવવાને બદલે તેઓ સરકારના હાથમા હથિયાર બન્યા જે વસ્તુની તેઓ ખાસ માગણી કરતા હતા તે વસ્તુ મેળવવામા તેઓ ન ફાળ્યા તેમણે અદલત મેલી ગીતો પ્રમાણે કાવવાનો સહવ જ ન હતો તેઓ તો માન દેસમા કોમી ઝેર ફેલાવવામા ફાળ્યા

મહાત્મા મૂઝાઈ નઈ તે રાષ્ટ્રની લાગીને માન આપનાર અને તેની પ્રતિનિધિ હતી તો પણ આ ગેમી વિખવાદની તેના ઉપર અસર થયા વગર રહી નહિ ધણ મહાત્માવાદીઓ રાષ્ટ્રીય વેવધાગી છતા ખરી રીતે કોમવાદી બન્યા હતા પણ મહાત્માના નેતાઓ અડગ રહ્યા અને તેમને એકદર રીતે કોઈ પણ કોમી પક્ષ કે કોમી સમૂહ સાથે જોવાનો ઇનકાર કર્યો સમૂહ એકથા માટે કદુ છુ કે હવે શીઓ અને ખીજ નાની નાની કોમો પણ પોતપોતાની માગણી પોતાના વામી હતી આથી બંને બાજુના અતિમમાગીઓ મહાત્માને વોલવા લાગ્યા

ધણા સમય ઉપર ઠેક અસહકાર શરુ થયો ત્યારે અથવા તો તેથી પહેલા માધીયો કોમી પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે પોતાનો સિદ્ધાંત નક્કી કર્યો હતો તેમણે એમ કહેલુ કે મોટા પક્ષના સહભાવ અને ઉદારતાથી જ એ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ થાય એટલે તેઓ તો મુસનમાનો જે માટે તે આપવાનુ કમન મરનાને તૈયાર હતા તેઓ તો મુસવમાનેને છતી લેવા માગતા હતા તેમની માટે સોંઠો કરવા ઇચ્છતા ન હતા એટલાથી અને કઈ વસ્તુનુ કદુ મહત્ત્વ છે તેના સાચા જ્ઞાનથી તેમણે તો ખરી વસ્તુને પકડી લીધી હતી પણ દરેક વસ્તુના બલત્તવાવ બાંધવાનો ફોર્મ રાખનારા અને નટે જ એ વસ્તુની સાચી કિમત ન સમજનારા તો બનતુ રીતને જ વગડી રહ્યા કેટલી કિમત આપતી થ ગે એની અણુતરી કરવા તેઓ દુખી થતા હતા પણ ગમે તે કિમતે પણ કેવી અનુલખ વસ્તુ મગશે તેનુ તેમને બાલ ન હતુ

મીત્તઓની ટીકા કરતી અને બીજાઓને હોષ દેતો એ મહેલુ છે અને પોતાની વોજનાની નિષ્કળતાને માટે ગમે તે બહાડુ સૂઝવાળી લોકલ માલસ કાઢ્યે જ પેડા

રાકે છે. સદેજે તે પોતાના મનને મનાવે જો કે તેની નિષ્ફળતા બીન્દઓએ ઇરાદાપૂર્વક તેની દુશ્મની કરી તેને લીન જ થઈ છે, તેના પોતાના વિચાર અથવા વર્તનની બૂલને લીધે નથી થઈ. આપણે સરકારને અને કોમવાદીઓને દોષ દઈએ છીએ, કોમવાદીઓ મહાત્મજાને દોષ દે છે. અવળત, સરકાર અને સરકારના મજતિયાઓએ ઇરાદાપૂર્વક અને મનમ આપણી ચોક્કસને ફોક કરી છે અવળત, ભૂતકાળમાં અને આજે બ્રિટિશ સરકારે હમેશાં આપણી વચ્ચે ફાટફૂટ થકાવવા હથેર જ પોતાના સજવરીવદનું મોતજી બાંધ્યું છે. ફૂટ પાડીને રાજ્ય કરવાની બેઠનીતિ તો સામાન્યોની ચાલની ચાલી છે, અને એ નીતિમાં તેમને જે સફળતા મળી છે તે હથેરથી જેમને તેઓએ શુભામ બનાવી રાખ્યા છે તેમના કરતાં તેઓ કેટલા બેધ છે તેનું માપ મળે છે આની સામે આપણે ફરિયાદ કરી શકતા નથી, અથવા એમ કહીએ કે એથી આશ્ચર્ય થવાપાત્ર તો નથી જ. એની સામે આંખ મીચી એનો ઉપાય ન કરવામાં જ આપણે વિચારદોષ રહેલો છે.

એનો ઉપાય શી રીતે થાય ? સેહા કરવાથી અને બલબુ રીને રકત્રક કર્યાથી નહિ જ થાય. કારણકે આપણે ગમે તેટલી જાંચી માગણી કરીએ અને ગમે તેટલું ચડીએ, પેદા ત્રીજે આપણા કરતાં વધારે ચડવાને માટે તૈયાર બેઠો જ છે અને પોતે કહે તેનો અમલ કરવાની ખલુ જોની ખાસે રાખી છે. જો સામાન્ય એક રાષ્ટ્રની અથવા એક સમાજની હિંમત ન હોય તો રાષ્ટ્રની સામે બેઠકથી કંઈ પગથું ન લઈ શકાય. જો આપણે ચાલુ રાજકીય અને આર્થિક સ્થિતિના જ વિચાર કરીએ અને તેમાં અહીંતહીં થીંગણાં દઈ મુખારો કરવા હંડીએ, અને ગોશ્વેન ખસેડી હિંદીઓને નામય કરીને સતીપ માનીએ તો એકત્ર કાર્યને માટે ખદુ પ્રેરકબળ નથી જ રહેવાનું. કારણકે ત્યારે તો લૂંટાશુંદમાં કેને વધારે લાગ મળે એનો જ ખ્યાલ રહેશે, એટલે જ પેદા ત્રીજે છે અને જેના હાથમાં ગાજવાની હાંડી છે તે પોતાની હજીયા પડે તેમ તોળશે અને પોતાના માનીતાઓને નમવ આપશે આખું રાજકીય ચોકકું જ બદલવાનો — એના કરતાંય વિશેષ આખી સામાજિક સ્થિતિ જ બદલવાનો — આપણે વિચાર ન કરીએ ત્યાં સુધી એકસપી કાર્યને માટે ખાકે ખાયો આપણે નથી રચી શકતા. સુપૂર્ણ સ્વરાજને માટેની માગણીના નૂતનમાં જે મુખ્ય હેતુ રહેશે હતા તે આ હતા : લોકોને એ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવવું કે આપણે ચાલુ તત્ર બાદલીને ગોરાઓને બદલે કાળા અધિકારીઓનું પણ પાછળથી બ્રિટિશ સત્તાને બળે ચાલવું તત્ર નથી બેઠું, આપણે તો માવ બિન તત્ર જ બેઠીએ છે. સાસ્થાનિક દબાવના તો બ્રિટિશ સત્તાનું સર્વોપરીપણુ મૂલીત ધરવામાં આવે છે રાજકીય સ્વતંત્રતા એટલે અલબન રાજકીય પરાધીનતા નહિ એટલું જ, તેમાં કાંઈ સામાજિક પરિવર્તનનો અથવા આમ વર્ગની આર્થિક સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થતો નથી, ખલુ અવશ્ય એનો એટલો અર્થ તો થાય જ કે આજે આજણી નાણાનીતિ અને આર્થિક નીતિ એ બેક બોડ હજીવની જ કસવેલી થાય છે તે સ્થિતિ મરી નામ અને તેની શુભામીમાથી આપણે ફરીએ આને પરિણામે સમાજતત્ર બદલવું પણ આપણે માટે વધારે રહેલું થઈ પડે

આમ હું તે માનતો આવું છું એમાં એકાદ ઉમેરનાં બંધુ કે સાહુ મારાની
સ્વાતંત્ર્ય મેં હું જ નહિ આવે, તેની સાથે સઘ ઠીઠ પ્રમાણમાં સામાન્ય
સ્વાતંત્ર્ય પણ આવવાનું જ

પણ આપણા ધણાજાર નેતાઓ આજ નાજીની તત્ત્વ પોતાની ચોક્કસ સ્વીકારી
લઈને જ બધા ધારૂં થતા હતા સમાજના ચોક્કસનાં તો તેમને વિચાર હોય જ શાનો ?
કોની બાથવા તો રાજબધારાણનો દરેક પ્રશ્ન આ વસ્તુ સ્વીકારી લઈને તેઓ હકેવવા
મથનાં એકે એ ચોક્કસની જ સંપૂર્ણ અપેક્ષા રાખનાર સિદ્ધિ તરફના દાયમા
તેઓ અચૂંક ગીતે ખાતા બની જતા હતા બીજે તેમની પાસે એ તો ન હતો. મારણ
કે તેમની દષ્ટિ શુદ્ધ નુવારકની હતી, કલિકારની ન હતી એ કે વખતોવખત તેઓ
સત્યાગ્રહના પ્રયોગની જેતા પણ હિંદુસ્તાનમાં પાછાં પણ રાજકીય બાથવા આર્થિક
બાથવા કોમી પ્રશ્નનું નિરાકરણ નુવારકની ગીતે સતોષકારક રીતે કરવાનાં હતાં હવે
રહ્યા ન હતા હવેની પરિસ્થિતિ કાનિમરી દષ્ટિ અને કાર્યક્રમ તેમજ કલિમરી
નિરાકરણો માગની હતી પણ નેતાઓમાના મંદની પામેથી આ મગવની
આમા ન હતી

આપે તે વ્રતત્રનની લ તમામ આદર્શો અને વચનાં બતાવને લીધે મગવા
નાવામાં મઃ થઈ એ વિચે રાકા નથી. આમવર્તને તેઓ મેજરેજ કે સહ સહન
મરતા હતા તેની અને સ્વરાજના શુદ્ધની વચ્ચે કોઈ અપેક્ષા સબધે દેખાતો ન હતો.
પાછાં મેઈનાર તેઓ સ્વામિ વિવાગ પીને વગ થઈને સારી પેઢે લઈ લેતા પૂગ તેમનું
એ રાજ એક નમનું હતું કે સહેલાઈથી તેની વાગ પુકી થઈ રાખે અથવા તો મેઈ
બીજા મમને મેજરેજ પાણી દઈ રાકાય એની ધારૂં શુદ્ધિ ન હતી અને પ્રગતિ
વિરોધના જમાનામાં મેમવાગ્યોને તેમની આ વાગ પી હાલની ધર્મને નામે તેનો
કુરુપરોગ કરતા મુશ્કેલી અવની ન હતી આ એ વિચિત્ર વાગ છે કે હિંદુઓ ને
મુસલમાનોનો મધ્યમવર્ગ ધર્મના પવિત્ર નામે આમવર્તની એવા માર્ગક્રમ અને
મામગીને મેજરેજ સદ્ગતુમતિ અને મદદ મેગવી શકતો હતો કે જેને આમવર્તની માથે
અથવા તો નીચલા વર્ગના મધ્યમવર્તની સાથે કરી નેવાવવા ન હતી પાછાં પગ મેમી
મગને મા પી કરે છે તે માગ પી આખરે નોકીઓ અને હોદ્દાઓ મેમની જ
હોય છે અને આ પછી આમવર્તને મગવા નથી પણ એના જેટલા ઉપવા મધ્યમ
વર્ગના માણસ મેજરેજ હોય છે અવમત, ધારમમાઓમા ખાસ અને વધારાની
મેજરે મેગરવાની પણ માગવી થાય છે અને આ રાજકીય સત્તા મેગવવા નરિ હોય
છે પણ આ સત્તાનો પણ ઉપરોગ મુખ્યત્વે સમાવહાયા અને મિત્રમદોને જગ્યા કે
હોદ્દાઓ આપવામાં જ થાય છે આવી સકુલિત રાજકીય માગનીઓ જેનો લખ
ઉપવા મધ્યમવર્ગના એવા જેટલા મહત્તો જ લઈ રાકે છે અને જેને લોચ રાજકીય
એકધ અને ઉન્નતિમા અતલરોડીયા થાય છે તે માગ પીઓને તે તે ધમના આમ
વર્તની માગ પીઓ તીકે ચાગખીથી બતાવવામાં આવતી હતી આ માગ પીઓની

નિષ્ફળતા ઠાંકવાને માટે જોડલા ધાર્મિક આવેશથી તે સ્વૂ કરી ગયાય તેટલા ધાર્મિક આવેશનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો

આ રીતે રાજકીય પ્રગતિવિરોધીઓ કોમી નેતાઓના વેદમાં પાછા રાજકીય ક્ષેત્રનાં દાખલ થયા, અને તેમણે જે જે યજ્ઞમાં લીધાં તેનો ખરો ખુલાસો તેમના કોમી પક્ષપાતમાં નહિ, પણ રાજકીય પ્રગતિને રોકવાની તેમની ઇચ્છામાં મળી આવે છે. રાજકીય રીતે તેમની પાસેથી કેવળ વિરોધની જ આરાય રાખી શકાય, પણ આ દિશામાં તેઓ કેટલી દુઃ સુધી ગીચે જતરવા તૈયાર હતા તેનું દુઃખદ સ્વરૂપ આમાં જોવાનું મળ્યું હતું. મુસલમાન કોમવાદી નેતાઓ અતિશય વિચિત્ર વાતો કહેતા અને હિંદી રાષ્ટ્રીયતા અથવા હિંદી સ્વાતંત્ર્યને માટે તેઓ કરી પરવા ન બતાવતા; હિંદુ કોમવાદી નેતાઓ, હંમેશાં રાષ્ટ્રીયતાનું નામ લઈને વાતો કરવાનો દાવો કરતા, પણ જયહોરમાં તેમને રાષ્ટ્રીયતાની સાથે કશો સંબંધ ન હતો અને કંઈ પણ કાર્યસાધક પદનું લેવાની અશક્તિને લીધે સરકારની ખુશામત કરતા, અને તે પણ સાચ નિરર્થક. સમાજવાદી અને એવી જ સમાજને ઉખેડનારી પ્રવૃત્તિઓને વખોડવામાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને કોમવાદી નેતાઓ એક થતા; જ્યારે અમુક વર્ગોના જ કમળમાં આસ્થા આવતા ખાસ હકો ઓછા કરવાની કોઈ પણ દરખાસ્ત આવે ત્યાં આ મંડળો બેઠાબેઠા કેવાં એકમત થઈ જતા હતાં એ જોઈને હેરાન થતી. મુસલમાન કોમવાદી નેતાઓ રાજકીય અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યને નુકસાન પહોંચાડનારી અનેક વસ્તુઓ કહેતા અને કરતા, પણ મંડળ તરીકે અને બક્ષિત તરીકે તેઓ સરકાર અને લોકોની આગળ કંઈક શાનથી વર્તતા. હિંદુ કોમવાદી નેતાઓને વિશે આ જાણ્યે જ કહી શકાય એમ હતું.

મહામતમાં અનેક મુસલમાનો હતા. તેમની સંખ્યા મોટી હતી, અને તેમનામાં ધણા સમર્થ માણસો પણ હતા, અને તેમાં હિંદુસ્તાનના સુપ્રસિદ્ધ અને અતિશય લોકપ્રિય મુસલમાન નેતાઓનો સમાવેશ થતો હતો. આમાંના ધણા મહાસમાવાદી મુસલમાનોએ 'નેશનલિસ્ટ મુસ્લિમ પાર્ટી' બનાવી, અને કોમવાદી મુસ્લિમ નેતાઓનો તેમણે વિરોધ કર્યો. આરંભમાં તો આ કામમાં તેમને કંઈક ફોટો મળી, અને મુસ્લિમ મુશિક્કિતોના મોટા ભાગનો સાથ તેમને હોય એમ લાગ્યો, પણ તેઓ સદુ ઉપવા મધ્યમવર્ગના હતા, અને તેમનામાં વેગવત કામ કરનાર કોઈ ન હતો. તેઓ પોતાના ધંધા અને કામકાજમાં પડેલા હોઈ, આમર્જનની સાથે તેમને કશો સંબંધ ન રહેતો, અને, આમર્જનમાં તેઓ કદી જતા જ નહિ. આલેશાન મકાનોમાં ખુરશીમાં બેસી આરામથી સલાઓ કરતી અને એકબીજાની સાથે વાટાઘાટ અને સમભૂતિઓ કરતી એ એમનું કામ હતું, અને આ કામમાં તેમના હરીફો એટલે કોમવાદી નેતાઓ વધારે કુશળ હતા એટલે એ કોમવાદી નેતાઓ ધીમેધીમે રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓને પાછળ ધકેલતા ગયા, અને એક પછી એક રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતો તેમની પાસેથી ઊઠાવતા ગયા હંમેશાં રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનો વધારે પીછેહઠ કરતી ન પડે એવી જ પેરવીમાં રહેતા અને મોટી બવાને જરૂર નાની બતા સ્વીકારી લઈ પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરવાનો

પ્રચલન કરતા, પણ દેશમાં આનું પરિણામ વધારે પહોંચકારમાં આવતું ને વળી કોઈ નવી નાની બધા તેમને સ્વીકારી લેવી પડતી. આખરે એક વખત એવા આગેવા કે ન્યારે તેમની પાસે પોતાનો કલેવનો એક જનુ મૂળ સિદ્ધાંત રજો નહિ, સિવાય કે સંયુક્ત મતદારમંડળોનો સિદ્ધાંત જે તેમના મંડળોના આધારબળ રચે એ કહી શકાય. પણ વળી પાછી નાની બધા વલોરવાની નીતિથી તેઓ પાછા પછડાયા અને અતે આ આધારરચેબોના પણ તેમને ત્યાગ કરવો પડ્યો, એટલે આજે જે મૂળ સિદ્ધાંત અને જે કાર્યક્રમના આધારે તેમનું મંડળ બનાવવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી એક સિદ્ધાંત કે કાર્યક્રમ આજે તેમનો રજો નથી, માત્ર તેઓ રાષ્ટ્રવાદી નામનો વાવટો દઈ ફરકાવે છે.

રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનોનું મંડળ કેની રીતે પડી જાયું અને નેસ્તોનાજદ થયું તેની કથા કુશુલ્લાજનક છે. (તેમાંના ઇલાછવાયા માણસો દઈ મદાસમાના મહત્વના નેતાઓ છે એ વાત સાચી) આ કથા લાંબી છે, અને એનું છેવટનું પ્રકરણ ૧૯૩૪માં લખાયું છે ૧૯૨૩ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં તેમનું એક બજવાન મંડળ હતું, અને તેઓ કોમવાદી મુસલમાનોની સામે બરોબર ટક્કર ઝીવતા રહેતા, તે એટલે મુશ્કી કે અનેક પ્રસંગે ન્યારે ગાંધીજી કોમવાદી મુસલમાનોની કેટલીક મામળાઓ સ્વીકારવાને માટે પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ તૈયાર થતા, ત્યારે તેમના પોતાના સાથીઓ એટલે રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ નેતાઓ આનો સખલ વિરોધ કરી તેમને અટકાવતા.

સને ૧૯૨૫-૨૬માં કોમી પ્રશ્નનો પરસ્પર વાતો અને સ્વર્ચાઓથી નિકાલ લાવવાને માટે ધણા પ્રયત્ન થયા આ પ્રયત્નોનું નામ એકમપરિષદો રખાવું આમાંની સૌથી વધારે જાણીતી પરિષદ ૧૯૨૪માં મદાસમાના પ્રમુખ મો મહમદઅલીએ બોલાવી હતી, અને તે ગાંધીજી ન્યારે પોતાના ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરતા હતા તે દરમ્યાન મળી હતી આ પરિષદોમાં ધણા સાચા દિલના અને શુભ હેતુથી કામ કરનારા લોકો હતા, અને સમાવૃત્તી લાવવાને માટે તેમણે ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરિણામે કેટલાક કાવકા કરાવે પસાર થયા, પણ મુખ્ય પ્રશ્ન તો હતો તેવો ને તેવો જ રજો એ પ્રશ્નનો ઉકેલ આ પરિષદો લાવી શકે એમ ન હતું, કારણ કે નિકાલ લાવવો એ અમુક બહુ-મનીથી થઈ શકે એવું ન હતું, પણ એકમલીથી જ થઈ શકે એમ હતું; અને હમેશાં ફરક મંડળમાં અંતિમમાર્ગોએ તો હોવાના જ, અને તેઓ પોતાના વિચારને સીને મંપૂર્ણ રીતે વંચા કરીને પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા ઇચ્છતા, તે એટલે મુશ્કી કે સહેજે કોઈકને શંકા થાય કે કોમવાદીઓમાંના મુખ્ય માણસો પ્રશ્નનું નિરાકરણ ઇચ્છે છે ખરા. આમાંના ધણા રાજકીય પ્રગતિવિસ્થાપકો હતા, અને તેમની અને સંપૂર્ણ રાજકીય પરિવર્તન ઇચ્છનારોની વચ્ચે કસો મેળ ન હતો.

પણ ખરી મુશ્કેલીઓ તો હવેલી હતી અને તે એક એક માણસ ખરતા થયા તેટલી જ વાતમાં જ રહેલી ન હતી ગીબો હવે પોતાની કોમી મામળાઓ નેરવી નહીં કરવા લાગ્યા હતા, એટલે હવે પંજબમાં હિંદુ મુસલમાનની સાથે બાથ લીડનારા ત્રીબ નીકળ્યા અને કોકરું 'ત્રેવડું' ગૂચવાયુ આખા પ્રશ્નના ઉકેલમાં પંજબની જ

મૂલ્ય અટપડી થઈ પડી અને એક મડળની બીજાઓને વિષેની ભીતિથી રાજકૂવની ભૂમિકા સ્વાર્થ કેટલાક પ્રતિભા જમીનદારો અને ખેડૂતો વચ્ચેના ઝડપી કોમી સ્વરૂપ લેવા લાગ્યા. દાખલા તરીકે જાણમાં એ ઝડપી કોમી બન્યો ધારણ ત્યાં જમીનદારો હિંદુઓ છે અને ખેડૂતો મુસલમાનો છે. પશ્ચિમમાં અને સિંધમાં શરાર અને ધનિક વર્ગ સામાન્ય રીતે હિંદુ રહ્યા અને કરજે નાણા લેનાર મુસલમાન ખેડૂતો રહ્યા. એટલે લોપીતરૂપા લેણદારોની વિરુદ્ધની તારાજ થયેલ દેશદારોની બધી બીજામાં જેલ વધારવા દાખી સામાન્ય રીતે મુસલમાન કોમ ગરીબ કામ રહી અને મુસલમાન કોમવાદી નેતાઓ નિર્ધનોના ધનિકોની સામેના વિરોધનો કોમી જેવે દેશવાદ માટે દુરુપયોગ કરવા લાગ્યા. જો કે આ જેવેરને નિર્ધનોની સ્થિતિ સુધારવાની સાથે કોમી સંબંધ ન હતો. આમ મુસલમાન કોમવાદી નેતાઓ પોતાના કોમી સ્વાર્થને શ્રદ્ધા નિર્ધનોની બહાર ધાર્યા એટલે તેમનાંમાના ધણના તેઓ પ્રતિનિધિ બન્યા અને તેમ કોમીને તેમણે બધા મેળવ્યું. આથી કે દષ્ટિએ હિંદુ કોમવાદી નેતાઓ શરારો અને ધધા ધાપાવાગ વર્ગોના પ્રતિનિધિઓ હતા. હિંદુ આમવર્ગની કોક્ષાર તેમને ગ્રહાનુમતિ મળતી પણ તેમને ટકો તો નહિ એવો હતો એમ કહેવાય.

તેનું અમરણ હજી પણ મને મેંડુ તાજું છે ! એમા અગ્નિ કેવી મન પાતી ! અને આખા ત્રિવિલામાંથી અને ખીજા શહેરોમાંથી રામનીવા જોવાને માટે ડાહ્યાની માનવ મેદની ? નામનીના હતી તો હિંદુઓની પણ ખુલામાં લજવાની એને મુસલમાનો પણ એ જોવા ઊભરાતા અને ઠંઠંર આનંદ અને અમતમશકરી જણાતા વેપારવણુ ખૂબ વધતો ધણા વર્ષો પછી મોડી ઉમરે મે રામનીવા જોઈ ત્યારે એમા મને કાઈ ભારે મન ન આવી, અને સરપસ અને પાત્રો જોઈને તો મને કટાગો ડાહ્યા કળા અને મનોરંજનનું મારું ધોરણ તે વેળા હિંદુ યજુ હવે પણ ત્યારે ધણુ જ એ તો જોઈ શકેલો કે જનસમૂહને આખો મેળો બહુ અમતો હતો અને તેમાંથી સૌ મન મેગવતા હતા એમને માટે એ દશા ત્રિવાળી હતી પણ હવે ? આક કે નવ વર્ષ થયા અન્નાદાખાદના બાગકોને — મોટાની તો વાત જ શી કરવી ? — પણ આ રામનીવા જોવાની તક નથી મળી અને પોતાના જીવનની નીતસ ઘટમાળમા એક ઉત્સવ આનંદ અને અમતમગનો દિવસ નથી મળ્યો અને એ બધું સ્વર્ગ નજીવી વડારો અને અમતોને લીને ! ધર્મ અને ધર્મનું અનૂન જાને માટે જવાબદાર છે એ વિરે મને મક્કા નથી એ જોએ આનંદનું મેંડુ સત્યાનારા વાજ્યુ છે !

૨૦. મ્યુનિસિપલ કાંમ

બે વપ મુખી મે અન્નાદાખાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખનું કામ ચલાવ્યા કીધું પણ એને રિવેની મારી અનિચ્છા વધતી જતી હતી હું પ્રમુખ ત્રણ વર્ષને માટે હતો પણ ખીજું વર્ષ રાજ યજુ ન હવે ત્યાં મારી જવાબદારીમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો કામ મને અમતું હવે અને મે તેની પાછળ પુષ્કળ સમય અને વિચાર આપ્યો હતો મને કીંક સફળતા પણ મળી હતી અને મારા સાથીઓને સહવા પણ મે પ્રાપ્ત કર્યો હતો પ્રાતિક સરકારને મારા રાજકીય વિચારો વિશે અણુગમે હતો તે બૂઝી મારા કેટલાક મ્યુનિસિપલ મેમોની તેજે પ્રશ્ન સા સુધા કરી હતી પણ કોણ જાણે મેમ મને એમ લાગ્યું કે હું કોઈ વાતમા બધાઈ ગયો છું અને કઈ સગીન કાર્ય કરવા જતા રસ્તામા અવરસો અને બધીઓ ઉભી જ ॥

કોઈ ઉત્સાહપૂર્વક અવરસ નાખવ હવે એમ ન હવે ડાહ્યા મને તો આશ્ચર્ય પ્રમાટે એગલા હાલિંક સહકાર મળી ગ્યો હતો પણ એક જાણુએ સરકારી યત્ર અને ખીજા જાણુએ મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યોની તેમજ જનતાની જોપરવાઈ આ બે પડની વચ્ચે મારા મૂકા યઈ જતા હતા મ્યુનિસિપલ વહીવટનું સરમરે ધરેડું પોતાની ચોકકું આપ્યું એવ હવે કે તેમા મૂળમાંથી વૃદ્ધિ અથવા સુધારા યઈ શકે જ નહિ નાણાની નીતિ એવી હતી કે મ્યુનિસિપાલિટીને હમેશા સરમરના ઉપર આધાર રાખવો પડતો ચાતુ મ્યુનિસિપલ માર્ગો એવો હતો કે કર નાખવાની અથવા સામાજિક વિકાસની મૂળમાંથી ચોજનાઓમાંથી ધણીખરી મંજૂર જ ન યઈ સકતી વળી ને ચોજનાઓને

કાયદાનો વાધો ન હતો તેને માટે પણ સરકારની મંજૂરી મેળવવી પડતી, અને એ મંજૂરી માગીને તેને માટે અનેક વર્ષ સુધી રાહ જોવાની જોને ધીરજ હોય એવા આશાવાળાઓને જ એ માગવામાં શક્ય હતી જ્યારે સામાજિક સુધારાનું અથવા સંસ્કરણનાનું મર્દ પણ કામ કરવાનું હોય ત્યારે સરકારનું યત્ન કેટલું બધું ધીમે, મહાકષ્ટે, અને કેટલાય રીતે આગળ ચાલવું એ જોઈને હું તો આશ્ચર્યચકિત થતો. પણ જ્યારે મેં જાણીય વિરોધીને મનુષ્ય સમજવો હોય અથવા તોડી પાડવો હોય ત્યારે તેનું ધીમાપણું અને રેડિયાળપણું ક્યારે ઠીક જતા આ વિરોધ આખે જોડીને વળગે એવો હતો.

આનિઃ સ્વરાજનું સરમરીખાવ પ્રાતિક સરકારના પ્રધાનના પ્રમુખપણા નીચે ચાલવું, પણ સામાન્ય રીતે આ પ્રધાન મહારાજ મ્યુનિસિપલ કામકાજથી અથવા તો નામે જાહેર કામકાજથી અદ્યુત રીતે અભણ હતા વસ્તુત તેની કરી પ્રિમત ન હતી, તેનું પોતાનું ખાત તેની ઘણીખરી અવગણના કરવું, કાચું કે તે અવાવનારા ઇન્જિન સિવિલ મર્ચિસના મપખી અમનદારો હતા હિંદુસ્તાનમાં ઠીક એ રોડો ભોગવનારા અમનદારોમાં એવો ખ્યાલ લશઈ જયેનો હતો કે સરકારનું કામ મુખ્યત્વે કરીને પોલીસનું કામ હવે આ અમનદારો ઉપર પણ આ ખ્યાલની અસર થવા વગર રહેતી નહિ મતાવાદી માખાપણાનો કઈ ખ્યાલ આ ખ્યાલમાં રહેતો હતો, પણ સામાજિક સેવા મોટા પાયે પર બંધવશની જરૂરિયાત બાબે જ કોઈને બચાવી.

સરકાર હમેશા મ્યુનિસિપાલિટીઓની લેણદાર હોય છે અને પોલીસની રીતે કામ કરવાના ખ્યાલ પછી લેણદારની રીતે કામ લેવાનો તેને ખ્યાલ રહે છે કરજના હક્કના નિયમિત રીતે પાછા ભરણ છે કે નહિ? મ્યુનિસિપાલિટી પૂરેપૂરી સંધર છે કે નહિ, અને એના ટાય ઉપર સાચી પેકે નિલક છે કે નહિ? આ પ્રશ્નો અનાવશ્યક છે કે અપ્રત્યુત છે એમ નથી પણ ઘણીનાર એ ભુનાઈ બય છે કે મ્યુનિસિપાલિટીને શિક્ષણ, અવગણના, આદિ વગેરે પ્રત્યક્ષ મનો મવાના રહે છે, તે માન પૈસા કરને લઈને નિયમિત મુલતે પાછા ભરનારી સંસ્થામાં નથી હિંદની મ્યુનિસિપાલિટીઓ જે સામાજિક સેવા માટે છે તે બહુ જૂનું છે, પણ જ્યારે નાણાની તગી હોય છે ત્યારે તેટલી જૂન સેવામાં પણ કાપકૂપ થાય છે, અને સામાન્ય રીતે પહેલો કાપ શિક્ષણ ઉપર પેટે છે રાજકર્તા વર્ગને મ્યુનિસિપલ રાજાઓમાં માર્દ અગત રસ લેવાનું મારણ હોવું નથી, કારણ તેમના ઊંડાઓ તો વધારે નવી પદ્ધતિની અને ખર્ચાળ ખાનગી રાજાઓમાં બધ છે, અને આ રાજાઓને સરકાર તરફથી ઘણીનાર માટ મળતી હોય છે.

ઘણીખરા હિંદી શહેરોના જે ભાગ પાડી સકાય — મહેરનો ધીર વસ્તીવાળો મુખ્ય ભાગ, અને અજોને જોને સામાન્ય રીતે 'સિવિલ લાઈન્સ' કહે છે તે આલેશાન મુખ્યકંદ અને ખાગવાળા બજવાઓ અને ઘરોનાળો વિરાળ વિભાગ આ સિવિલ લાઈન્સમાં અજેજ અમનદારો અને લેખારીવર્ગ તેમજ મનમનવર્ગના ઉપરા થરના ઘણા ખરા હિંદીઓ, વકીલ દાખતર અને અમનદારો વગેરે રહે છે મ્યુનિસિપાલિટીની આવક આ સિવિલ લાઈન્સના રતા મહેરના મુખ્ય વિભાગમાંથી જ વધારે થાય છે, પણ

ખરચની વાજ ઊભરી છે. ખરચ સહેરના મુખ્ય વિભાગના કર્તા સિવિલ લાઈન્સ ઉપર વધારે થાય છે. કારણ કે સિવિલ લાઈન્સ જે વિશાળ ભાગમાં આવેલી હોય છે ત્યાં વધારે રસ્તાઓની જરૂર હોય, તે રસ્તાઓને સુધારવાની, ત્રાજવાની, પાણી છાંટવાની અને તેના ઉપર બની મૂકવાની જરૂર હોય, અને એ ઉપરાંત પાણીના નિકાસમાર્ગ, પાણીના નળો અને શૌચાદિની વ્યવસ્થા ખૂબ વધારે વિસ્તૃત પાયા ઉપર રાખવી પડે છે. સહેરના આમ વિષે દરેકમાં બચકર બેઠેરકાદી રાખવામાં આવે છે, અને ગરીબ લોકોઓની સામે તે કોઈ નજર સરખી બાંધે જ કરે છે; સાદા લોકોઓનું ત્યાં નામ ન મળે, અને સાંકડી ગલીઓમાં બત્તીઓ કે ગરદો કે પાવખાનાનું બહુ પહોંતું. આ ભાગમાં રહેનારા લોકો આ બધી અમલકો ધીરજથી મદન કરે છે, અને જાણે જ એને વિષે ફરિયાદ કરે છે; ફરિયાદ ન્યારે કરે જ છે ત્યારે બાંધે જ કરું પશ્ચિમ આવે છે. ધખાખરા બંદોબાસો અને હેટખાંસો તે સિવિલ લાઈન્સમાં જ રહે છે.

બધા વર્ગોના ઉપર પડના કોણું પ્રમાણ કંઈક અરખું કરવાને માટે અને સુધારાને કંઈક ઉનેજન મળે તે માટે જમીનની કિંમત ઉપર નું એક કર દાખલ કરાવવા હતું. દનો, ખજૂ આ સૂચના નું કરું નહિ તેટલામાં તે એક સરકારી અમલદારે — હું ધારું છું કે રિફ્રેક્ટ મેનિફેસ્ટ — એનો વિરોધ કર્યો, અને કરું કે એ કર અનેક કાયદાઓની અને જમીનમોગવશાદકની શરતોની વિરુદ્ધ બાબા. આ કર અલગન સિવિલ લાઈન્સના બંગલાના માસિકો ઉપર વિરોધ કરીને પડ્યો હોત એ તેો રખ છે. ખજૂ એવા કરનો સરકાર વિરોધ કરે છે ત્યારે વેપારવલૂનને તોડનારા, વસ્તુઓની કિંમત વધારનારા, ખાસ કરીને ખાદ્યપદાર્થોની કિંમત વધારનારા વેશ જે ખાસ કરીને ગરીબના ઉપર જ પડે છે તેને સરકાર સંપૂર્ણ ખરવાનગી આપે છે. અને આ સમાજદ્રોહી અને અનિશ્ચય નુકસાનકારક વેશમાંથી જ ધખીખરી દ્વિંદી મ્યુનિસિપાલિટીઓની આવક થાય છે. (હું માનું છું કે હવે મોટા સહેરોમાં આ પ્રથા ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી છે.)

આમ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે મારે એક તરફથી સત્તાવાદી સરકારની નોકરશાહીના ગાદા સાથે કામ લેવાનું હતું, — આ રશિયું ગાદું નવને ચીલે જ ચાલનારું હતું અને તેની ગતિ અને દિશા બદલાવવી એ અશક્ય હતું; બીજી તરફથી મારા સાથી મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો એડે મારે કામ લેવાનું હતું, અને આમાંના ધખાખરા ખજૂ એટલા જ નહીં ચીલે ચાલનારા હતા. એમાંના કેટલાક આદર્શવાદી હતા અને પોતાનું કામ હત્સાદથી ઉપાડી લેતા, પણ એકંદર રીતે જોતાં તેમનામાં દુરદષ્ટિ ન હતી, બદલાવને માટે કે સુધરવા માટે ધમશ ન હતી. જે રસ્તે ચાલવા બાંધ્યા છીએ તે રસ્તો કોઈ ખોટો નથી, સફળ ન થાય એવા નવા પ્રયોગોમાં આ સારું પડતું કે આદર્શવાદી અને હત્સાદી સભ્યો પણ ધીમે ધીમે જરૂર ચીલે ચાલવાથી હાવન થતા પ્રમાદના કેંદ્રને પરા થતા. માત્ર એક વિષય એવો હતો કે જેની ચર્ચા હોવી થતાં સભ્યોમાં નહું ચેતન આવવાની ખાતરી રહેતી — સર્ગવદાલોમિને કેકાલે પાડવાનો અને નિમજ્જનોને વિપ્રય આ વિષયમાં તેઓ રસ લેતા તેથી હમેશાં મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ સુધરે એમ તેો ન જ બનતું.

દર વર્ષે સરકાર ડસવે કરીને, અને અમલદારો અને કેટલાંક છાપાંઓ લેખો લખીને મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલબોર્ડોની ટીકા કરે છે અને તેમની અનેક ખામીઓ વરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને તેમાંથી સાર એ જોવામાં આવે છે કે આવી લોકતંત્ર સંસ્થાઓ હિંદુસ્તાનને ફાવે એમ નથી તેમની ખામીઓ તો સાવ દેખીતી છે, પણ જે ચોક્કામાં રહીને તેમને કામ કરવાનું છે તે ચોક્કું મુદ્દારવા વરફ કશું ધ્યાન આપાતું નથી. આ ચોક્કું નથી લોકસત્તાધીન કે નથી સરકાર સત્તાધીન; ભેનો એમાં વર્ણસંકર થાય છે એટલે બનેના દોષો એમાં રહેલા છે. ઉપરી સરકારને દેખવેખ અને અંકુશની કેટલીક સત્તા હોય એમ કબૂલ થાય છે, પણ તેનો સ્થાનિક સાર્વજનિક સંસ્થા સાથે મેળ ત્યારે જ ખાય કે સરકાર પોતે લોકસત્તાધીન હોય અને લોકોની જરૂરિયાતો જોળખનાર હોય. આમ નથી હોતું ત્યાં બનેની વચ્ચે ઝડપો આવ્યા કરે અથવા તો સાર્વજનિક સંસ્થા સરકારની મરજીને મૂંગી મૂંગી વરા થાય અને સરકાર સત્તા અક્ષાવ્યા કરે પણ કોઈ પણ રીતે જવાબદારી ન લે. આ તો સ્પષ્ટ રીતે અસંતોષકારક છે, અને સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં લોકના અંકુશ જેવું કશું રહેતું નથી મ્યુનિસિપલ બોર્ડના સભ્યો પોતાને ચૂંટનાર મતદારોની ઇચ્છાને વિચાર કરવાને બદલે સરકારની જ ઇચ્છાને વિચાર કરે છે અને લોકો પણ ધણીવાર બોર્ડની અવગણના કરે છે. ખરા સમાજહિતના પ્રશ્નો બોર્ડની આગળ લાગે જ આવે છે, એનું મુખ્ય કારણ તો એ કે બોર્ડનાં કામોમાં ભેનો સમાવેશ થતો નથી. તેનું એક જ દેખાવ કામ કર વસૂલ કરવાનું હોય છે. આ કામ કાંઈ ખાસ લોકપ્રિયતા ઉત્પન્ન કરે એનું તો મળે જ નહિ !

સ્થાનિક મંડળોને માટે મતાધિકાર પણ સંકુચિત હોય છે, તેનું મોટું ધણું ઉતારણું ભેઈએ અને તેને વધારે વ્યાપક બનાવવો ભેઈએ મુંબઈ જેવા મોટા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણી પણ, મારા માનવા પ્રમાણે, બધું સંકુચિત મતાધિકારથી થાય છે. થોડા સમય ઉપર વિશેષ ઉદાર મતાધિકાર માગનારો એક ઠરાવ એ મ્યુનિસિપાલિટીમાં જ બહી ગયો હતો. કારણ ધણુખરા સભ્યોને પોતાની સ્થિતિથી સંતોષ હતો, તેને બદલવાનું અથવા તો પોતાને ચૂંટવાની સત્તા વધારે મતદારોને આપી પોતાની સ્થિતિ જોખમમાં નાંખવાનું તેમને કશું કારણ ન લાગેય.

ગમે તે કારણો હોય, એટલી વસ્તુ નિર્વિવાદ છે કે આખળી સ્થાનિક સંસ્થાઓ સામાન્ય રીતે સફળતા કે કાર્યસાધકતાના ઉત્તમ જ નમૂનાઓ તો નહિ જ લેખાય, બે કે તેમ છતાં પણ આગળ વધેલા લોકશાસનવાળા દેશોની કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓ સાથે સરખામણી કરીએ તો આખળી સંસ્થા કાંઈ બિતરે નહિ સામાન્ય રીતે આખળી સંસ્થાઓમાં સાચરિશવત હોતી નથી; ખાત્રી તેમનો વહીવટ રેઢિયાળ હોય છે, તેમાં કાકામામાનું ધણું થાય છે એ તેમની એક ખોડ છે, અને તેમની દષ્ટિ હંમેશાં ખોટી હોય છે આ બધું સ્વાભાવિક છે; કારણ લોકશાસન સફળ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે તેની ખમળ જ્ઞાનચક્ર લોકમત હોય અને જવાબદારીનું જ્ઞાન હોય અને બદલે

આપણે ત્યાં તો મર્ષત્ર મનાવારીખાનું સામ્રાજ્ય છે, અને હોમશામનની સાથે આવશ્યક વસ્તુઓ લેઈએ તેનો અભાવ છે આપણે ત્યાં સાર્વત્રિક શિક્ષણપ્રચારની પ્રથા નથી, જ્ઞાન ઉપર બધાયેલો હોમશામન ચડવાનો પ્રયત્ન નથી. એટલે સ્વાભાવિક રીતે લોકોનું જ્ઞાન અંગત અથવા કોમી અથવા એવા જ દુઃકા સ્વાધર્મો તરફ અચૂક રીતે વળે છે.

મ્યુનિસિપલ વહીવટમાં સરકારને મુખ્ય એટલી વાત પૂરતો દમ મટે છે કે એમાં રાજકીય શરી જતું અટકાવવા માં આવે. રાષ્ટ્રીય હિત માટે મદાનુભૂતિ પ્રાપ્તવારો કોઈ ખર્ચ કરાવ ઉપર નરમંતની ખાતરજર જ થાય છે, રાષ્ટ્રીય રસદાનમાં હાજતાં દોષ એવાં પુસ્તકોની મ્યુનિસિપલ સામ્રાજ્યોમાં પરવાનગી નથી મળતી, અને રાષ્ટ્રીય નેતાઓના ચિત્રો પણ આ ગાળાઓમાં નિષિદ્ધ મનાય છે. રાષ્ટ્રીય 'વજ' મનાવો દોષ તે ન કિતારે તો મ્યુનિસિપલિટીને બધ યવાની મળ થાય છે. દુમખાં દુમખાં અનેક પ્રાંતિય સરકારોએ મ્યુનિસિપલિટીની અને લોકલબોર્ડોની નોકરીમાંથી મદાસતના પાદીઓને કઠાવવાની કુબેશ કહાવી દોષ એમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે આ પશ્ચિમ ભાવવાને માટે થોડું દબાવું પૂરું હતું, કારણ દબાવણી સાથે મ્યુનિસિપલિટી મિશન માટે અને બીજાં કામો માટે જે સરકારી માંક (મદદ) મળે છે તે બધે યવાની ધમતી તો દોષ જ છે. પણ કેટલેક પ્રસંગે—કલકત્તા કોરપોરેશનનો દાખલો મસદર થઈ ગયો છે—તો સવિનય કાયદામંત્રીની હાજતમાં અને સરકાર મંત્રીની એવી જ બીજી ચળવળમાં બામ લેવાને માટે જેલમાં ગયા દોષ તેવા સપગા લોકોને બદાર ગમવાને માટે ખામ કાયદો કરવાની પેઠી થઈ છે. આનો નેતુ તો મુખ રાજકીય જ હતો; કારણ નોકરી માટે અપ્રસંગતા કે નવાયજીનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો.

આપણી મ્યુનિસિપલ અને ટ્રિસ્ટાબોર્ડની સંસ્થાઓને કેટલી ઓછી સ્વતંત્રતા છે, અને તેમાં લોકશાસનનું તત્વ કેટલું અલ્પ છે એ આટલા દોષ દાખલાઓ ઉપરથી અણ થઈ શકે. રાજકીય વિરોધીઓને તો મ્યુનિસિપલ અને સામાનિક સંસ્થાઓમાંથી કાઢવાના પ્રયત્ન વિશે કંઈક વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આ લોકો સીધી સરકારી નોકરી ચોધવા તો ગયા હોતા નથી એ ચાલ ગમતું લેઈએ. છેલ્લાં ૧૪ વર્ષમાં હવમમ ૩ લાખ માણોએ લોકે લોકે વખતે જેવમાં ગયા હશે એવી અનુભવી થાય છે, અને એ વિષે રાજા નથી કે એમનાં રાજકીય જાદ કરીએ તો એ ત્રણ લાખમાં દિંદુત્તાનના કેટલાક અતિશય ચેતનવત અને આદર્શદર્શ, અતિશય સમાજવાદી અને નિસ્વાર્થ પુરુષો હતા તેઓ મહુર અને રાજકીય અને એનિય સેવાના આદર્શથી બેવા હતા. કોઈ ખર્ચ જાહેર ખાતે કે સમાજહિતનું ખાતે ચવાવવા માટે આના કરતાં વધારે લાયક નોકરો મળવા અગમ્ય છે. છતાં સરકારે આ લોકોને આ સેવામાંથી દૂર રાખવાને માટે, અને તેમ મરી તેમને તથા તેમને માટે સદાનુભૂતિ રાખનારાઓને સજ કરવાને માટે, દરેક યગત લીધું છે, અને હેઠ કાયદો કરતાં ચૂકી નથી. એ લોકો અને અસામાન્યતા બાજને વધુ મજદગી આવે છે અને જાનજીવન ધમાવે

છે અને પછી સ્થિતિ કે છે કે આપણી સ્થાનિક સંસ્થાઓ રેડિનાર રીતે ચાલે છે અને રાજપ્રકરણ સ્થાનિક સંસ્થાઓના ક્ષેત્રની બહાર ગણાય છે, તો પણ સરકારને પોતાની મદદને માટે રાજપ્રકરણનો આશ્રય લેતા જતલ વાલો આવતો નથી અનેક લોક-પ્રાઈની સાળાના શિક્ષકોને પોતાની નોમરી જોવાની બીકે સરકાર તરફથી પ્રચાર માર્ગ કરવાને માટે પસંદ આમગમા નીકળવું પ્રકરણ છે

છેના પદર વર્ષમાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને અને મહા સભાઓના મુજબનો જરૂર પડ્યો છે તેમણે બારે જવાબદારીઓ ઉઠાવી છે અને કાંઈ નહિ તો તેમણે એક બગવાન અને આ જગ્યાની જેડેલી સરકારની સાથે ઠીકઠીક સંકળતા સાથે બાથ બીગ છે આ કંઈ તાલીમને લીધે તેમનામાં સ્વાસ્થ્ય, કાર્યકરણતા અને ઉદ્યમ શીતતાના છુપુ ખીચા છે નિરકુશ સત્તાથી ગમ લેનાર સરકારની નીચે લામો સમય નામદાઈની તાલીમ લેવાથી લોકો જે શુણે ખોઈ જેકા હવા તે શુણે આ કંઈ તાલીમથી તેમને મળ્યા છે અનુભવ ખીજ સામુદાયિક ચળવળોની માફક મહાસભાની ચળવળમાં પણ અનેક કુખાત્રો — મૂખાત્રો પ્રિયાગો અને નાનાયકો — ધૂસ્યા હતા અને હજુ છે પણ મને જરાન શમ નથી કે એક દર રીતે જોતા મહાસભાનો એક માર્ગકર્તા એના જ જેવી લાભગતવાળા ખીજ કોઈ પણ માધુસ પ્રતા વધારે માર્ગકરણ અને રાજકારણો હોવાનો સભન છે

આ બાબતનુ એક પાત્રુ એન છે કે જેનો સરકાર અને તેના સનાહકો કદાચ મુદ્દન ખ્યાન રાખતા નથી મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને માટે દરેક પ્રકારની નોમરીના બાનજી બધ કરવાના પ્રયત્નને ખરો કાતિવાદી વધાવી લે છે સમાન્ય મહાસભાવાદી મૂખાત્રો કાતિવાદી હોતો નથી અને અર્થ કાતિવા કાર્યમાં અમુક સમય ભાગ લીધા પછી તે બિચારો રોજની ઘટજીગમાં પડે છે તે મા તો પોતાના વેપારધધામાં પાછો ચૂચરાઈ જાય છે અથવા તો સ્થાનિક રાજપ્રકરણની જગ્યા ફરસા છે તેના ચિત્તામાંથી વધારે વિચાર પ્રશ્નો ખરો જતા જણાય છે અને એની પૂર્વની કાતિની ધગરા રામી જાય છે શરીર ઉપર સ્નાત્રુઓ બધાવાને બહુલે ચરખી બાજ્યા માટે છે અને સમર્થભૂમર્મનુ સ્થાન દેહરખો ધર્મ લ છે નયના વર્ગના કાર્યકર્તાઓની આ અનિવાર્ય વૃત્તિને લીધે આગળ વગના અને કાતિરીન મહાસભાનાનીઓ પોતાના સાથીઓને ધારામભા અને સ્થાનિક સંસ્થાઓની જગ્યા ફરસાતા અથવા મયમની નોમરીમાં લેડાતા અગ્રકાનવાનો હમેશા પ્રવલ મરે છે મરણુ આવી રીતે એઓ ફરસા કે પછી અગીને વખતે તેઓ મમમા આવતા નથી પણ સરકાર હવે મહાસભાના કાર્યકર્તાને નોમરી મેગવવી મઈક વધારે કંઈ કડી મૂળને એ કાતિવાદી મિત્રોની મદદે આવી છે એને મહાસભાને માર્ગકર્તા પાત્રુ હવે એની મૂળની કાતિરીન ધગરા જાગવી રાખી રાકરો અથવા એમાં કઈક વધારો પાત્રુ મરો એવો સભન છે

ન્યુનિસિપલરિગીનુ કાન એક બે વર્ષ આ પછી મને લાગુ કે હુ મારી રામિઓનો સારામાં સારો ઉપયોગ ત્રા કરતો નથી બહુ બહુ તો હુ ત્યા મમને મઈ વેગ

આપી ગકતો અથવા એમાં વધારે દુરાગત લાગી શકતો પણ હું મોઠું મંદા લેવો સુધારો તો હાખન કતલી શકું જેમ હવે જ નહિ માટે પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપવું હવે, પણ ખોડેના બધા સભ્યોએ અને ચાલુ રહેવાનું ઈલાજી મ્યું તેમની પાસેથી એકસરખી માથા અને મદબાવનો મેં અનુભવ કર્યો હતો, એમને તેમને ના પાળી મહા હની, પણ ખીન્ન વર્ષની આખરે મેં ગજનામું આપ્યું.

આ ૧૯૨૫ની સાનમાં બન્યું એ માવના શિયાળામાં મારી પત્ની નખત બીમાર પગ અને ધણા મહિના સુધી તેને લખનોની એક ઇન્સિપનામાં હેતુ પગુ એ વર્ષે મહાસત્તા નપુરમાં હતી એમને કઈ બ્યાકુન ચિત્તે અ-સાહ્યાબાઈ મનપુર અને લખનો વચ્ચે મારે દોડાદોડ કરતી પગ હતી, મારણ મહાસત્તાનો તો મહામત્રી હું હજી પણ હતો.

મારી પત્નીને સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં વધારે ઉપચારને માટે લઈ જવાની બવામણ રવામાં આવી અને એ સૂચના ગમી કાણુ હિંદુસ્તાન બહાર જવાનું મને પાણુ મઈન્ડ બહાનું લેઈવું હવે મારું મન જલે ધૂમમથી ઘેરાયેલું હવે મને સ્પષ્ટ માર્ગ સૂત્રોતો ન હતો અને મને લાગ્યું કે મદાન હિંદુસ્તાનથી દૂર ભડકે તો વસ્તુસ્થિતિ મને વધારે સ્પષ્ટ રૂપમાં સૂઝે અને મારા મન કષ્ટનું ધૂમસ ખસી જઈ તેમાં અજવાણુ પડે.

૧૯૨૬ના માર્ચમાં મારી પત્ની, મારી પુત્રી અને મુબઈથી વેનીસ જવા નીકળ્યા અમારી માથે એ જ સ્ત્રીમંડલ ઉપર મારી બહેન અને બનેની રજૂનિત પતિત પણ હતા તેમજે તો અમારું જવાનું ઉપસ્થિત થતું તેના ધણા મમન પડેતાથી યુરોપના પ્રવાસે નીમ્નગાનું ઠરાતી રાખ્યું હવે.

૨૧. યુરોપમાં

૧૩ વર્ષથી વધારે સમય પછી હું યુરોપ જવા નીમ્ન્યો હતો આ ૧૩ વર્ષમાં તો યુરોપમાં યુદ્ધ, ક્રાંતિ અને વિપુલ પરિવર્તન થઈ ચૂક્યા હતા. હું જે જગતથી પરિચિત હતો તે જગત મહાચુક્રના રૂધિર અને લીનાલુતામાં નારા પામી નવો અવતાર લઈને બોલેલું લેવામાં આવ્યું યુરોપમાં મારી છ કે માન મહિના રહેવાની અશ્વતો વધારેમાં વધારે વર્ષની આખરે સુધી રહેવાની ધારણા હતી પણ એના કરતાં તો અમારો સમય બહુ લાંબાએ અને ચોલા જે વર્ષ ત્યાં રહ્યા.

મારા મન અને શરીરને માટે એ સમય શાંતિ અને આરામનો હતો અને મુખ્યત્વે એ સમય સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં છળીવા અને મોન્ટાનાના એક પહાડી આરોચ બવનમાં ગળ્યો મારી નાની બહેન દુષ્ટા હિંદુસ્તાનથી આવી અને ૧૯૨૬ના કનાગાના અમારી માથે થઈ અને યુરોપમાં અને રહ્યા ત્યાં સુધી અમારી સાથે જ રહી. હું મારી પત્નીને લાગે સમન છોળી ગકતો ન હતો એમને ખીજી જગ્યાએની તો હું પત્ની યુરોપમાં જ લઈ સાચો જા જાણી અમે મારી પત્નીની રજિસ્ટ્રેશન મુકરી ત્યાં અને

ક્રાન્સ, ઇન્ડિયા અને જર્મનીમાં થોડું ફર્યાદ. સિયાણાના બરફથી ઢંકાયલા અમારા ગિરિશૃંગ ઉપર હું હિંદુસ્તાનથી તેમજ યુરોપીય જગતથી સાવ અલગ થઈ ગયેલા દોઢ એક મને લાગતું. તેમાં હિંદ અને હિંદની ઘટનાઓ તો કોઈ દૂર દૂરના જગતમાં બનતી હોય એમ લાગતું. હું તો એક દરના પ્રેક્ષક તરીકે સૌજ સૌજ બનતી ઘટનાઓ વાંચતો, અવલોકતો અને સમજતો, નવા યુરોપને નિહાળતો, તેનાં રાજકાજ, અર્થશાસ્ત્ર અને ત્યાંના લોકોના આપણા દેશના કરતાં વધારે સ્વતંત્રતાપુર્ણ અન્યોન્ય સંબંધ જોતો અને તેને સમજવાનો પ્રયાન કરતો. અમે છનીવામાં હતાં ત્યારે હું સ્વાભાવિક રીતે ત્યાં આવેલા રાષ્ટ્રમંથના અને આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવી કાર્યાલયના કામકાજમાં રસ લેતો.

પણ સિયાણા આંગણે એટલે સિયાણાની રમતગમતોમાં મારું મન ખૂંચ્યું; કેટલાક મહિના સુધી એ જ મારો મુખ્ય વ્યવસાય અને મનોરંજન થઈ પડી. અગાઉ બરફ ઉપર 'સ્કેટિંગ' ૧ મેં કર્યું હતું, પણ 'સ્કાઈમ' ૨ મારે મન નહોતું અનુભવ હતો, અને હું એના મોહને વશ થયો. લાંબા વખત સુધી તો એ કદમ્બ અનુભવ હતો, પણ અનેકવાર પડવાઆપડવા છતાં હું બહાદુરીથી તેમાં મંડી રહ્યો અને આખરે એની મજા માણતો થયો.

છવન એકંદર રીતે સાવ ઘટનાચક્રિત હતો. ટ્વિસો વૃત્તતા જતા હતા અને મારી પાની ધીમે ધીમે શક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય મેળવતી જતી હતી. અમે જવલ્લે જ કોઈ હિંદીએને મળતાં; બહારે તે પહાડી નિવાસમાં વસનારી થોડી વસતી ઉપરાંત બાળે જ કોઈને અમે મળતાં પણ યુરોપમાં અમે પોણા બે વર્ષ ગાળ્યાં તે દરમિયાન કેટલાક હિંદી બહિષ્કૃતો અને પુરાણ ક્રાંતિકારોને મળવાનું થયું આ લોકોને હું નામે તો ઓળખતો જ હતો.

આમાના પ્રથમ તો શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા હતા. તે પોતાની માંદી સ્ત્રી સાથે છનીવાના એક મકાનને ઉકેલે મજલે રહેતા હતા આ વૃદ્ધ દંપતી કોઈ પણ કાચમ નોકર-ચાકર વિના એકલાં રહેતાં, અને તેમના ઓચ્છા બૂનાપુરાણા, ગૂંગળાવી નાંખે એવા, હવાઅજવાળા વિનાના હતા, અને દરેક વસ્તુની ઉપર જમાનાની ધૂળના ધર નભ્યા હતા. શ્યામજીની પાસે પૈસા તો પુષ્કળ હતા, પણ તે તેમને હાથેથી ધ્રૂંટતો ન હતો. દૂધમાં જવાને બદલે ચાલીને બે પૈસા બચાવવાની તેમની હમેશાં વૃત્તિ રહેતી જે કોઈ અભવગ્યા એમને મળવા આવતા તેમના વસ્ત્ર વહેમની જ નજરે તે જોતા, અને વિશ્વાસપાત્ર ખબર ન મળે ત્યા લગી તેમને કાં તો બ્રિટિશ સરકારના નગ્નસ અથવા તો તેની દોલતની પાછળ પડેલા માનતા. તેના ખીસા તેના બૂના સાપ્તાહિક 'ઇન્ડિયન સોશિયોલોજિસ્ટ'ના બૂનાપુરાણા અ કોઈ ફાટુફાટું થતાં લાગતાં અને વાતવાતમાં તે આપણું 'શ્લોક' બે ચી કહતા અને બાર વર્ષ પહેલાં પોતે લખેલા

૧ ૨ 'સ્કેટ' અને 'સ્કાઈ' બને એક પ્રકરની લપસ પાવરીઓ કહી રાખાય. 'સ્કાઈ' એ લાખા લોકોના પાતળી હોય છે, 'સ્કેટ'ની નીચે પૈદા હોય છે અને કોઈ પણ ચીકણી સપાટી ઉપર લપસવાની કસરત માટે એ વપરાય છે 'સ્કાઈ' તો માત્ર બરફ ઉપર સરવાને માટે જ હોય છે

એકાદ લેખ દરખાસેર બતાવતા. એમની વાતો જલુ બધી જૂના જમાનાની: હેમ્પડેન્ડમાં ઇન્ડિયા હાઉસ હતું ત્યારે આમ થયેલું, બ્રિટિશ સરકારે માત્ર હપ્ત નગર સંખવા માટે ફાલ્સા ફાલ્સાને બસુસ તરીકે મોકલ્યા હતા, પણ મેં તેમને એળખી, કાંટેલા અને તે સૌને હું માથાનો મજથો હતો છઠ્ઠો. એમના એરડાઓની ફીચરો ચોપડીઓના ઘોડાઓથી દંકાયલી હતી, આ ઘોડા હપ્તથી જૂના, ધૂજ દંકાયલાં, અને. રેડાં જેવાં પડેલાં પુસ્તકો ઓથિતો પ્રવેશ કરનાર હપ્તને જુલુસરી દિષ્ટિ કરતાં જમીન હપ્ત પાતુ પુસ્તકો અને કામગીરા દગલા પડ્યા હતા; દિવસોના દિવસો અને મદિનાના મદિના થયાં જાણે એ પચાસે ત્યાં જેમનો તેમ પડ્યો હોય એમ લાગતું. આખા સ્થાન હપ્ત અંધકારનું વાતાવરણુ ઝમ્મી રહેલું લાગતું, તેને જોઈને કોઈ જૂના ખંડિયરનો ખ્યાલ આવતો; છપનનો બિચારોના ત્યાં કોઈ ભાવ પૂછતું ન હોય એમ લાગતું, અને બહારની અંધારી અને નિરાશ પડસાગોમાંથી પાછા વળતાં પડકાર મનમાં થઈ જતું કે રમિને ખૂણામાં કયાંક થમસાનો બેઠો થઈ જાય તો ? એ મકાનમાંથી નીકળતાં અને બહારની હવા લેતાં 'હાસ' કરીને નિરાંત વળતી.

પોતાના પૈસા વિશે કાંઈક વ્યવસ્થા કરવાની, કોઈક સાર્વજનિક કાર્ય માટે, બની શકે તો પરદેસમાં હિંદીઓને ફેળવવાને માટે, કાંઈક ફરજ કરવાની સ્થામણી ઇચ્છા હતી. તેમણે અને ફરજના એક ફરજી થવાનું ચૂકવ્યું, પણ આ જવાબદારી લેવાને માટે મેં તત્પરતા ન બતાવી. એના નાણાના વલીવટમાં પડવાની મારી જરાય ઘમ્મજ ન હતી; અને એ હપ્તમાં અને એમ જલુ થયેલું કે હું એ વાતમાં વધારે પડતો રસ લઈ' તો કદાચ એને એમ જહેમ આવે કે આ મારી હોલવ હોલકાં કરવા આવશે છે. તેની પાસે કેટલી મતા હતી તેની કોઈને ખબર ન હતી. જર્મનીમાં લડાઈ દરમ્યાન પુખ્ત નેટો કાઢવામાં આવી એટલે ખાફાના ભાવ છેક ગમતી મથા હતા અને તેને બાદે ખોટ મઈ હતી એવી અફવા મેં સાંભળેલી.

કોઈ કોઈ વાર જાણીતા હિંદીઓ છાત્રીવામાંથી પરચાર થતા તેઓ શપ્તસંધમાં આવનારા સરકારી માણસો હતા, અને સ્થામણ તો કોઈ જલુ સંજોગમાં તેમનો પડખો સરખો ન લે. પણ શ્રમજીવી કાર્યાલયમાં કેટલીકવાર જાણીતા લોકનાયકો અને જાણીતા મદાસમાવીઓ જલુ આવતા ખરા, અને તે લોકોને મજવાનો સ્થામણ પ્રચલન કરતા. આ મુલાકાત કરનારઓ હપ્ત એમની કેવી છાપ પડતી તે જાણવા જેતું હતું તેઓમાંથી કોઈ એવા ન હતા કે જે તેમને મજવા છુલ્લા, બહેરમાં તેઓ તેનાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા, અને જાનગીમાં બની શકે તો તેને રાજતા. આવા માણસની સાથે સંબંધ રાખતું અથવા તો જેની સાથે જોવામાં આવતું તો કંપાંક બરાઈ તો નહિ પડતું એમ સૌને લાગતું.

આમ સ્થામણ અને તેની પની કરા સંતાન વિના, સગાં પડાણાં કે મિત્રો વિના, સાચે જ કોઈ બીજા માનવીનું મુખ જોયા વિના એકાકી છવન ગાળતાં હતાં. સ્થામણ જિવારા જૂલકાજના અવરોધરૂપ હતા, અને હવે તેનો સમય વીતી ગયો હતો.

વર્તમાનની સાથે તેની કેમે કરી ગઠ જેસે એમ નહય, અને જગત તેના તરફ નજર કર્યા વિના તેની આગળથી પસાર થવું હય અને છતાં તેની આંખો ભૂના અંગારથી કંઈક ચળકતી હતી, અને જો કે તેની અને મારી વચ્ચે કશું જ સામાન્ય ન હતું, તે પણ તેના તરફ મને સહાનુભૂતિ અને આદર થયા વિના ન રહ્યાં.

થોડા વખત ઉપર છાપાઓમાં તેના મૃત્યુના ખબર આવ્યા હતા, અને તરત જ તે પત્રી પરદેશમાં આખો સમય તેની જીવનસંગી થઈને રહેલી તે પ્રેમજી શુજરાની ડાઘી પણ સિધાવ્યાં. એમ સાંભળ્યું છે કે પરદેશમાં શીખનારી દિંદી સ્ત્રીઓની મદદ માટે તે મોઢી રકમ ખરી ગયાં છે.

ખીન ભણીતા પુરુષ જેનું નામ મેં ઘણીવાર સાંભળ્યું હતું, પણ જેને સ્પર્શકરણમાં જ હું પહેલીવાર મળ્યો તે રાત્ર મહેન્દ્રપ્રતાપ એ અજબ આસાવાદી હતા, અને હજી પણ છે એમ માનું છું — સદાય અકારામાં જીવનારા અને આંખ આગળથી વસ્તુને કદી ન જોનારા મેં સદા એને જાણ્યા છે. મેં પ્રથમ એને જ્યેષ્ઠ ત્યારે હું જરા ચોકેલો. એનો પોરાક અજબ બેઠમો અને મિત્ર હતા. ટિબેટના જાંચા પ્રદેશમાં અથવા સાઈબીરિયાના મેન્ડોનામાં પહેરવા લાયક ગરમ પોરાક તેણે મોંઘેમાં ઉનાળાની ઋતુમાં પહેર્યો હતો. એ અર્ધલકરી ઢળેલો હતો. જાંચાં રસિયતે બૃહ પહેરેલાં હતાં, અને તેના અસંખ્ય ખીસાંઓમાંથી કાગળો, તસવીરો જેવી વસ્તુઓ ડોકિયાં કરી રહી હતી. આમાં જર્મનીના નાણાંમંત્રી ધિયમેન દોલવેગને એક પત્ર હતો, ફ્રેન્સ પોતે સહી કરીને આપેલી તેની તસવીર હતી, ટિબેટના રજાઈ લામાએ આપેલ મુદ્રા લીપણું હતું, અને ખીન એવા એવા અનેક દસ્તાવેજો અને ચિત્રો હતાં. આ વિશાળ ખીસાંઓમાં સમાવેલા સંપ્રદરશ્માનથી હું હેરાત પામ્યો. તેની પાસેથી અમે સાંભળ્યું કે એકવાર ચીનમાં ફરતાં તેણે પોતાના કીમતી કામળોની પેટી ખોઈ ત્યારથી બધા જ કાગળો ખીસામાં રાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો! પત્રી અસંખ્ય ખિસ્સાં ન રાખે તો શું કરે?

મહેન્દ્રપ્રતાપની પારો જપાન, ચીન, ટિબેટ અને અફઘાનિસ્તાનના પોતાના પ્રવાસ અને પરાક્રમે વિવેની વસોનો બંધાર હતો તેણે અનેકરંગી જીવન ગાળ્યું હતું અને તેની કમા બહુ રસિક હતી તેની છેલ્લામાં છેલ્લી પૂન પોતે રથાપેલી ‘હેપિનેસ સોસાયટી’ (શુખસગાજ) વિષે હતી એનો સુદાલેખ ‘સુખી થાઓ’ એ હતો, આ સમાજને બારે સદ્ગત લેટવિયામાં મળી હતી એમ તેની પારોથી સાંભળ્યું — લેટવિયા કે લિથુએનિયા એ તો હું બૂલી ગયો!

પ્રચારનો એનો ખ્યાલ એવો હતો કે સમયે સમયે પોતાના તરફથી સદેશ છાપીને પુષ્કળ પેસ્ટકાર્ડો છતીવા અને ખીજે રથજેએ મજનારી અનેક પરિપક્વોના સંચારે મોકલતા રહેતું આ સદેશ ઉપર એની સહી હતી, પણ સહી માટે કંઈક અજબ લાખુ અને વિવિધતાવાળું નામ હતું ‘મહેન્દ્રપ્રતાપ’ ને બાઈ મ અને પ હતો, પણ એ પત્રી અનેક નામો ઉમેરયા હતા જે નામો પોતાના પ્રવાસમાં પોતાને ગમ્યાં એવા દેશોની ચાહ આપનાર હોય એમ લાગતું હતું. આ રીતે પોતે પોતાનું

હતા, અને એકબીજાને દયાપોર માનતા થઈ ગયા હતા સ્વઝીય બહિષ્કૃતોની સર્વત્ર આ જ દશા થયેલી જેમાય છે બર્લિનમાં એવા દિગ્ગજોમાંથી ધણા તો મધ્યમવર્ગને ગોમે એવા શાત ધધા કોકવાર મળી આવે તો કરી લેતા અને કોઈ પણ રીતે ક્રાંતિકારી રહ્યા ન હતા (આવા ધધા સુદ્ધ ખરીના જર્મનીમાં આજા મળતા નહિ) તેઓ સારકાજથી પણ બાગતા

સુદ્ધ સમયના આ પુરાણા મહાજની કયા બહુ બહુના જેવી છે આમાના ધણા ૧૮૪૪ના ઇતિહાસપૂર્ણ કનાળામાં જર્મનીની જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોમાં વિદ્યાર્થીઓ હતા જર્મન વિદ્યાર્થીઓની સાથે તેઓ તેમનું જ જીવન ગાળતા, તેમના ગીતો ગાતા, તેમની રમતો રમતા, તેમની સાથે બીચર ફાડ પીતા, અને તેમની સંસ્કૃતિ માટે મહાનુભૂતિ અને આદર ધરાવતા મહાસુદ્ધની સાથે તેમને કરી થકી ન હતી, પણ આખા જર્મની ઉપર ગાંધીય ચેવગાનું જે મોલું ફરી વળ્યું તેમા તણાયા વિના તેઓ પણ રહી ન શક્યા તેમનામાં જર્મનીને માટે કોઈ પ્રેમ હતો એમ નહિ પણ ક્રિસ્ટિયને માટે દ્રેષ હતો, એટલે તેમની હિંમતી સપ્તજાવનાને લઈને તેઓ ક્રિસ્ટનના શત્રુઓના પક્ષમાં સહેજે જાળ્યા મહાસુદ્ધ ક્રાંતી નીકળ્યા જૂંકી તુરવ જ, જેઓ ખીજાઓ કરતાં વધારે જ્ઞાનપૂર્વક ક્રાંતિનારીઓ હતા એવા ચોરા હિંદીઓ સ્વિડનરવે ડમાથી જર્મનીમાં ઠાવ્યા આ લોકોએ એક મમિતિ બનાવી, અને હરદયાગને જોવાળેથી હરદયાળ તે વેળા અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારે કપાક હતો થોડા મામ પડી એ આવ્યો, પણ હરદયાળ મમિતિએ, બહુ મહત્ત્વ મેળવી લીધું હતું આ મહત્ત્વ એના ઉપર જર્મન સરકારે પરાણે ડમાળ્યું હતું, કારણ સ્વામાવિક રીતે જ ક્રિસ્ટિયન વિરુદ્ધ લાગણી ન્યા ન્યા મળી આવે ત્યાં ત્યાં પોતાના લાભ માટે તેને વડાવી લેવાની જર્મન સરકારની સદા તત્પરતા રહેતી બીજી બાજુએ હિંદીઓ આતરસાંધીય પરિસ્થિતિના પોતાના શત્રુના હિત માટે હપયોગ કરવાની ઇચ્છા ગળતા, અને કેવળ જર્મનીના જ હિતની ખાતર જર્મની તેમને વડાવી ખાય એ તેમને સુદ્ધ પરવડે એમ ન હતું આ બાબતમાં પોતે જે ઇચ્છે તે કરી શકવાની તક તો તેમને બહુ ન હતી, પણ તેમને એમ લાગતું કે આપણે કંઈક એવું આપી શકીએ છીએ કે જેની જર્મનીને ગરજ છે, એટલે એના વડે તેમને સોદા કરવાનું મૂંઝવું હિંદી વ્વાત અ માટે ખાતરી આપવાની અને વચનથી બધારાની તેમણે જર્મની પાસેથી માગણી કરી જર્મનીના પરદેશખાતાએ તેમની સાથે પામ કરાર પણ કર્યો હતા એમ લાગે છે આ કરારથી જર્મનીએ પોતે છતે તો હિંદુસ્તાનની મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા કમલ રાખવાનું વચન આપ્યું હતું, અને એ અને બીજી અનેક નાની નાની શરતોને બાંધે હિંદી મહાજો લડાઈમાં જર્મનીને ટેકો આપવાનું વચન આપ્યું હતું આમ હિંમતી સમિતિને દરેક રીતે બાકાયદા માન મળ્યું, અને તેના પ્રતિનિધિઓને પરદેશી એવરોઓની કોમીના જ લગભગ ગણનામાં આવતા

મુખ્યત્વે અનુભવરીત સુવર્કાના ધનેવા આ નાના મહાજને આમ અચાનક મહાત્ર મળી ગયું તેથી તેમનાગાના ધણાને ખુમારી થકી અને તેમના માયા ફરી ગયા તેમને

લાગ્યું કે તેઓ કોઈ ઐતિહાસિક ભાગ ભજવી રહ્યા છે અને મહાન અને યુગપરિવર્તક કારભારમાં તેઓ હિસ્સો લઈ રહ્યા છે, તેમનામાંના ધણીઓએ રોમાંચક સાહસોનો લાવો લીધો અને મરતા મરતા બચ્યા યુદ્ધની ઉત્તરાવરણમાં તેમનું મહત્ત્વ દેખીતી રીતે ઓછું થવા લાગ્યું, અને તેમની અવગણના થવા લાગી અમેરિકાથી આવેલ દરદયાળને તો કેટલાય સમય થવા સીએ પડતો નૂક્યો હતો તેનો સમિતિમાં સ્થાન ઘાટ ન બેઠો, અને સમિતિ તથા જર્મન સરકાર બંનેએ તેને વિધાસપાત્ર ન ગણી ધક્કો દીધો. ધણી વર્ષો પછી જ્યારે ૧૯૨૬-૨૭માં માનું યુરોપમાં જવાનું થયું ત્યારે યુરોપમાં વસનારા જૂના દિલ્હીઓમાંના ધણીખરા હરન્યાગને માટે કેટલી કડૂતા અને રોષની લાગણી પ્રસવતા હતા તે જોઈને અને આશ્ચર્ય થયું તે વેળા તે સ્વીડનમાં હતો. હું તેને મળ્યો ન હતો.

મહાયુદ્ધનો અત આવતાની સાથે જ બર્લિનની દિલ્હી સમિતિનો પણ અંત આવ્યો. તેમની બધી બારાઓ તુડી પડી, એટલે જીવન તેમને માટે લૂથ થઈ પડ્યું. તેમણે હોટ બસ બારે બજી હતી, અને બાજુ ખોઈ ગમે તેમ થયું હોત તો પણ યુદ્ધના વર્ષોના મહાસાહસ અને મહત્ત્વ ઓછા થઈ ગયા એટલે જીવન તો શીકું અને કટાંગાભરેલું લાગત જ પણ બંનેને નીરસ જીવન પણ હોય, છતાં તે યોગક્ષેમયુક્ત હોય તો તો ચાલે પણ યોગક્ષેમના સારા હતા, હિંદુસ્તાન પાછા ફરી શકાય એમ ન હતું અને હારેલા જર્મનીના હાડભારી ભરેલા જીવનની તો વાત જ શી પૂજી ? પાઠળથી ષ્ટનાકને બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાન આવવા દીધા, પણ કાણુને તો જર્મનીમાં જ રહી જવું પડ્યું. તેમની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી તેઓ સ્વાભાવિક રીતે કોઈ પણ રાજ્યના નાગરિક ન હતા તેમની પાસે થોડું પાસપોર્ટ ન હતા, જર્મનીની બહાર તેઓ ભાગે જ પ્રવાસ કરી શકતા અને જર્મનીમાં રહેવું એ પણ બારે મુશ્કેલીથી ભરેલું હતું, અને જ્યાં રહેતા હોય ત્યાંની પોલીસની દયા ઉપર જ જીવવાનું હતું એ જીવન અનેક અગવડ અને હાડભારીથી ભરેલું હતું આત્ર અને હાતને સદાય વેર રહેતા અને સવાર પડશે ને કું ખાશું અને ચા રહેકું એની સદૈવ ચિંતા રહેતી.

તેમાં ૧૯૩૩થી તો નાઝીઓનું શરૂ થયું એટલે તેમની કમબખ્તી બિનગી વધી ગઈ છે હા, નાઝીનાં બધા સિદ્ધાંતોને તેઓ વેદવાક્ય માને તો જુદી વાત ! અનાર્થ અને ખાસ ધર્મને એશિયાથી આવનારા પરદેશીઓને જર્મનીમાં આવકાર નથી મળતો જ્યાં સુધી સરખી રીતે રહે ત્યાં સુધી તેમને પણ રહેવા દેવામાં આવે છે. હિટલરે તો સાફ સાફ જાહેર કર્યું ■ કે તે પેટે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પડમા છે કારણુ તેને બ્રિટનની મહેરબાની મેળવવી છે, અને બ્રિટિશ સરકારની છતગણ મેળવી હોય એના દિલ્હીઓને તે ઉત્તેજન આપવા ઇચ્છતો નથી.

બર્લિનમાં બીજા એક બહિષ્કૃત દિલ્હીને અમે મળ્યા હતા—ચક્રરામ પિન્ડે એ જૂના યુદ્ધકાળના દિલ્હી મજૂરમાં આવેલા હતા પોતે જરા બહારખોર હતા, એને દિલ્હી યુવાન વિદ્યાર્થીઓ અને બહુ ઉપનામ આપી ઠેકઠી કરતા કોઈ પણ

પ્રસનો કેવળ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ એ વિચાર કરતા, સામાજિક કે આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એ ઠરતા. જર્મનીના રાષ્ટ્રવાદીઓની સાથે એની ખૂબ ઝનતી, અને નાત્સીઓની સાથે પણ જેમને કૌંશી ચર્ચા હતી એવા ગણચાંકાંચા હિંદીઓમાંના એ એક હતા. થોડા જ મહિના ઉપર જેલમાં મેં સાંભળ્યું કે ગર્લિંગમાં એ મરણ પામ્યા.

આથી જુદી જ ટળના માણસ હતા વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય એ હતા હિંદુસ્તાનના એક પ્રસિદ્ધ કુટુંબના. સૌ એને 'વટ્ટો'ના દૂંધા નામથી ઓળખે સક્રિયતાળી અને બહુ મનના માણસ હશેનાં ખીસાં ખાલી, કપડાં ઘસાઈ ઘસાઈને ચિરાઈ ગયેલાં, અને ધણીવાર ખાવાનું મેળવવાના પણ સાંસા પણ તેની વિનોદવૃત્તિ અને પુરામિલજ તમામ ક્ષિતિમાં એનાં ને એવાં. વિલાયતના મારા અભ્યાસકાળ દરમ્યાન એ મારાથી કેટલાંક વર્ષ આચળ હતા. હું હુરો ગયો ત્યારે એ ઓક્સફર્ડમાં હતા, ત્યાર પછી તે કદી હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા ન હતા અને કેટલીકવાર તેને ઘર સાંભરી આવવું અને હિંદુસ્તાન પાછા ફરવાને તે ઝંખતા. ઘરના બધા સંબંધો તે તૂટી ગયા હતા, એટલે એ વિદેશ પણ શાંકા નથી કે હિંદુસ્તાનમાં તે આવે તો પણ તેને અડધું અડધું લાગે અને ચેન ન પડે. પણ આટલાં આટલાં વર્ષો પરદેશમાં ગાળ્યા છતાં અને મટકતા રહ્યા છતાં વતનનું પ્રેમાલુ તેનામાં હતું કાવચ રહ્યું છે. દેશવટો લોગવતો કાણ એ શાગમાંથી મુક્ત રહી શકે? મેઝિનીએ એને આપવાને પાઈ જનાર ક્ષમ રોગ કહ્યો છે.

મારે જણાવવું જોઈએ કે રાજપ્રાય કારણે દેશવટો લોગવનારા જેટલા હિંદી બાઈઓને હું મળ્યો તેમાંના ધણાખરાની મારા ઉપર બહુ છાપ ન પડી. જે કે તેમના ત્યાગને માટે મને આફર હતો, અને ખરેખર તેઓ જે સંકટો અને હાડમારીઓ ભોગવી રહ્યા છે તે માટે મને તેમની સાથે સહાનુભૂતિ હતી હું ધણાને તો નહોતો મળી શક્યો. દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં કેટલાય વહેંચાઈ ગયેલા છે થોડાને જ આપણે નામથી યજ્ઞ જાણીએ છીએ, અને બાકીનાનું હિંદી જગતમાં નાંખનિશાન રહ્યું નથી, અને તેઓ પોતાના જે દેશબંધુઓની સેવા કરવાને માટે દેશવટે નીકળેલા તે જ દેશબંધુઓ તેમને ભૂલી ગયા છે. હું જે થોડાને મળ્યો તેમાંના મારા જેની મને બુદ્ધિના બળિયા તરીકે છાપ પડી — વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અને એમ એન રોય રેલને ખોરકોમાં હું અનેક કલાક મળ્યો હતો તે વેળા તે અગ્રગણ્ય સામ્યવાદી હતા, જે કે પાછળથી તેમનો સામ્યવાદ શુદ્ધ 'કોમિન્ટર્ન' સામ્યવાદથી અલગ થઈ ગયો. ચટ્ટો હું ધારુ હું

* 'કોમિન્ટર્ન' એ કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ — સામ્યવાદીઓની મુખ્ય સંસ્થા, જેનું કેન્દ્ર રશિયામાં છે. માનવેન્દ્ર રોય મૂળ એક જ ગાળી કાનિકારી હતા અનેક વર્ષો ઉપર દેશથી લાગીને ખૂબ રમકડી રશિયામાં વસેલા અને ત્યાં આ સંસ્થામાં જેને અગ્રગણ્ય સ્થાન મળેલું. પાછળથી એ મુખ્ય સંસ્થા બહારના દેશોની સંસ્થા પાસે ત્યાંના સ્થાનિક સભ્યો પાસેના લીધા વિના પોતાની નીતિનું કંઈક પાલન ગમતી કોઈ એમ એન રોય એવાથી નીકળ્યા. ચીનમાં પણ એ જ સંસ્થા તરફથી એને એલ આ પક્ષ એ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને પકડાયા. માનવેન્દ્રનાથ રોય એ એનું મર્યા નામ નથી, ધારણ કરેલું નામ છે

- બામારી સામ્યવાદી ન હતા, પણ તેનું વળણ સામ્યવાદ તરફ હવે ગયા ત્રણ વર્ષ
યથા રીતે એક દિલી જેના છે ?

યુરોપમાં જ્યાં ત્યાં મળી આવતા બીજા ધ્રુવો દિલીઓ એવા છે કે જે ક્રાંતિવાદી
બાબા બોલે છે, હેબલ ખવડાવે એવી અને હટખાગ ચોખ્ખાઓ રૂઢીકરે છે, અને
વિચિત્ર પ્રશ્નો પૂછે છે આ બધા બ્રિટિશ છૂપી ચોવીસતા આદતિયાઓ દોષ એવી
મારા ઉપર છાપ પડે

અમારા યુરોપવાસ દરમ્યાન ઘણા યુરોપિયનો અને અમેરિકાનોને પણ અમે મળ્યા
હતા છનીવાથી ધણીવાર અમે વીડીયો નામના ગામગામો રોમે રીનને તેમના વિગ
ઓના નામના ધરમા મધ્યમાં જતા પહેલીવાર આધીઓ પરિચયપત્ર લઈને ગયા
હતા બીજો એક અમેરિકા પચિસ અમને અન્ટ' ટાવરનો યોગ આ યુવક એક જર્મન
ધવિ અને નાટકકાર છે અને હવે નાટકીઓના પ્રતાપે તે જર્મન રહ્યો નથી બીજો
એવો જ પરિચય ન્યૂયોર્કના 'સિવિલ સિનિટિઝ યુનિયન'ના રોજર બોલવિનનો યોગ
હતો છનીવામાં અમારી ધનગોષાળ યુકર્ટ નામના લેખખી સાથે મેરી થઈ એ
અમેરિકામાં વસેના છે

યુરોપ જતા પહેલાં 'એ સર્કલ' ક્લુપ યુવમેટ ના નેતા ક્રાક યુકમેનને હુ દિ દુસ્તાનમાં
મળ્યો હતો તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિનું મોટું સાહિત્ય અને આધુ હવે અને તે વાચીને
મને આશ્ચર્ય થયું હવે માણ્યો પોતાના પાપોના એકરાર કરે અને એકાએક મેતાન
મળી સાબુ થઈ નય અને માણસોના ટોંગેઝના લગવાનનો સ હશે બીજાને તૈયાર
થઈ નય એવો દાવો મરનરી ચમવળ જ અને બુદ્ધિવત્તાને પ્રતિકૂળ વાગતી દેખીતી
રીતે બુદ્ધિમાન દેખતા માણસો તેમજ વિચિત્ર લાગણી અનુભવતા અને તેની અસર
તમે આવી જતા કેમ થતા હશે એ મારી સમજતી બહાર હવે મને કુદલ થયું
છનીવામાં હુ પાછો ક્રાક યુકમેનને મળ્યો અને તેણે મને તેમનું એક આત્મગણીય
શ્રુતસ મેળન (હાઉસપાર્ટી) રોમાનિયામાં જ્યાં લગવાનું હવે ત્યાં નોતર્યો અસ્તોસ છે કે જે
ત્યાં ન જઈ શક્યો આ લાગણીના આવિર્ભાવનું આ નય દર્શાવે અને પ્રત્યક્ષ જોવાનું મળત
તે મે બોલું આમ મારું કુદલ અનુભવ રહી ગયું અને જેમ જેમ હુ 'ઓસ્ટ્રી' ક્લુપ
યુવમેટની રૂઢિ ચિત્રે સુખગતો નડે છુ તેમ તેમ મારા આશ્ચર્ય અને મનદા
વધતા જાય છે

૧ ફેબ્રુઆરી મહાસવાના થા । વિવિધ આગમન એ છૂપા

૨ ગયા મે માસમાં અમેરિકામાં એક ક્લુપ સભ્યોમાં મુલ્ય થયું પોતના અનેક
પુસ્તકોમાં એણે દિલી સભ્યોના ઉન્નત વિદ્યે રૂઢી કર્યો જે અમેરિકાના બિપર એક
મુખ્યત્વે આશ્ચર્યકારક હતું

૨૨. હિંદમાં પક્ષભેદો અને ચર્ચાઓ

અંગ્રેજિયરવરસેન પદોન્ધ્યાં જગી થોડા જ સમયમાં દરજ્જામાં સામુદાયિક હતા જ કાઠી નીકળી. મારી લાખ નીચો એ સમાચારથી સારી પેટે ઉત્તેજિત થઈ, અને સ્વામાયિક રીતે જ મારી બધી સંસ્કારભૂતિ હુડતાળિયાઓના પક્ષમાં જગી થોડા દિવસો. પછી હડતાળ તૂટી પડી તેથી નાજો અને અંગત ફટકો પડ્યો કેટલાક મદિના પડી થોડા દિવસને માટે મારે ઇચ્છાં જવાનું થયું. ખાઓના મજદૂરોની સહન તે વખતે પગ ચાલુ જ હતી અને લાંડનમાં રાત્રે અરધું અધારું જ રહેવું નું ખાઓના એક પ્રદેશની દુ'ઈ મુશ્કાળ લઈ આગ્યા — પણ ખરું ડરખીસાવરમાં ક્યાંક એ જગ્યા હતી. મેં ત્યાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં બૂખમસથી જિદામખાં લાગતાં અને કરમાયેલાં મુખ જોયાં અને પરિસ્થિતિનું વિગેષ માનું દર્શન તો હડતાળિયાઓ અને તેમની સ્ત્રીઓ પર રુચાનિક એટલે ગામઠી અદાલતોમાં ચાલના મુશ્કેલીઓ પરથી થતું હતું. ખુદ મોનિટરેડો ખાઓના માલિકો અને, અવરથાપકો હતા, અને કેટલાક કામચલાઉ કરવામાં આવેલા કાનૂનોને આધારે હડતાળિયાઓ ઉપર કેટલું ચલાવી નજીબાનુદેહીને માટે તેઓ તેમને શાન કરતા. એક મુશ્કેલી જોઈને અને ખાસ રોષ એટલે કેટલાં બાળકવાળી ગ્રામ્ય કે ચાર સ્ત્રીઓને હડતાળ તોડનારા મજદૂરોની ઠેકડી કરવાના ગુના માટે અદાલત સમક્ષ ખરી કરવામાં આવી હતી. તે યુવાન માતાઓ અને તેમનાં બાળકો દેખીતાં જ દુઃખી અને અર્ધ બૂખ્યાં હતાં; ખુદ લંબાપક્ષી સહતથી તેમનાં સરીસે ન ખાઈ ગયાં હતાં, બધાં છેક નાજાં પડી ગયાં હતાં અને જાણે તેમનાં મોંમાંથી રોહલો ખૂંચવી લેનારા બહારથી આવેલાં કામે ચડેલા લામટાઓ સામે તેમના વિરુદ્ધ હોડો રોપુ પ્રજ્વળી રહ્યો હતો.

‘વર્તન્યાય’ (અથવા એક વર્તને દાખે થતા બીજા વર્તના અન્યાય) વિશે મેં ધર્મીવાર વાંચ્યું હતું; હિંદમાં તો એ વસ્તુ સામાન્ય થઈ પડી છે પરંતુ કોણ જાણે કેમ ઇચ્છાંમાં તેનું આગું હડદટવું હાહરણ જોવાની મેં અપેક્ષા રાખી નહોતી. મેં જોઈને મારા હૃદયને આઘાત પડેલ્યો, હડતાળિયાઓમાં ફેલાયેલા ભયના વાતાવરણની દુષીકત નજરે ચડવાથી યામ અને કઈક આશ્ચર્ય થયું પાંદોસ અને બીજા વધિકારીઓએ તેમને ત્રાસથી મુજબી હીધા હતા, અને મને એમ થયું થયું કે કેટલીક ૭ વાંધામદેલી વર્તનુક સદન ન કરી લેવી બેઈએ તે તેઓ મૂને મોટે સાખી હતા હતા. એ સાચું કે લાંબી સહતને અતે તે બધા છેક થાકી ગયા હતા, તેમને તુરરો તુરસમ તુરવાળી આસી પડે આસી મેલે હતા, અને જોઈતું ચતુરસૂયોના તેમના સાગીઓ લાંબા સમય પૂર્વે જ તેમને છેલ્લે જોઈને હડતાળથી બાગી નીકળ્યા હતા. પરંતુ તેમ છતાં હિંદના મરીખ મનુષ્યની સરખામણીએ તેમની પરિસ્થિતિમાં જમીન-માસમાન જેટલું અંતર હતું, તે વખતે યાજુ ગિરિસા ખાઓના મજદૂરો એક સમર્થ

મર્યાદા દ્વારા સંગઠિત હતા મમસ્ત ગ્રિટિંગ પ્રવૃત્તિ માટે આખી દુનિયાના મહત્ત્વ મંથોની તેમના પ્રતિ મહાનુભૂતિ હતી તેમની લક્ષણે સારી પેઢે જાહેરાત મળી હતી અને ખીજા પુત્ર અને નવનો તેમની પાસે જોઈતા હતા હિંદના કામ માટે પાસે આમાનુ કશુ નહોતું અને હતા એ જાનેની બચતમાં આખોમા એક અજબ પ્રવૃત્તિ સામ્ય જણાવ હતું

હિંદમા તે વરગે મનસ્થ અને પ્રાથિક ધારાસભાઓની પ્રિય પિઠ ચૂંટાળના મુતી નને રેનને એમા મરો રમ નહોતો પુત્ર એને અંગેના કથ પમજેદો તથા અભાઓના પથા મારે અને ઠેક સ્વિટ્ઝરલે પુઠી પથોઆ હતા મૂળના અંગ / પમ અથવા તે વખતના ધારાસભાઓમાના મહાસભાના પમનો વિરોધ પાને માટે પતિત મ નમોદન માનવીય અને લાવા લાગળપણાયે નવો પમ રધાપ્પાના સમાવર નને મજબા આ નવો પમ નેગનેલિ ટ પર્ગી (સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૧) ને નામે જોગખાણે દેહતા અને નવા પમ વચ્ચે તત્વિક અથવા સિદ્ધાંતના બે મ્યા હતા તે ગાંધી ન મ યો આગે પા મને તેની ખબર નથી. માથે જ આ / કાવના હિંદમાના ૧ / ૫૧૧ પમો માત્ર નામનો જ એક ધરાવે છે એ બવા વચ્ચે ખરેખર તત્વનો નરી મધ્ય એવો મરો જોડે હેતો નથી સ્વરાજ પમે પ્રથમ જ ધારાસભ એમા નજ આજમાનુ તત્વ ધારા મધુ અને તેલે ખીજા પમો રતા વરે ઉદામ નીતિનો પુ મા મના છતા એ બરા બે માત્ર એ જાવતાનો હતો એકથી ખીજા તત્વન કિત ન હતા

નવા રાજવાની પમ વિશેષ વિનીત વર્ણનો પ્રતિનિધિ અને સ્વરાજ પા મરતા ન મ નીતિવાળો હતો વળી હિંદુ મહાસભા સાથે અચૂત નિમ્નો સહકાર જાળવતો દોઈ અ માત્ર હિંદુએનો પમ હતો પતિત મતરીન એના અનુભૂ દોષ એ હોડે સમજ રાકાય એક હતું મમે તેમનુ પેતનુ ૨ / ૫૧૧ વર્ણુ તેમા લગભગ પાંચ પહે અમ્ત થવું હતું જુના અબનો અને રમૂતિઓને મા છે તે મહાસભા મા એ થિલા રહ્યા હતા ખગ પપુ તેમની અને મઅમમા ડીઓની વિચારવટિ એક જ જાળની હતી મહાસભાની અસહ્યર અને મત્વાઇદની રીત તેમને ખટુ રુરી ન હતી તેમ જ મહાસભાની નીતિ ધ વામા તેમને કરો કામે નહોતો જાન મહાસભા દમિરા તેમનુ ખટુમાન તેમજ અમત કરી હતા મતરીનજીને તેમા પ્રવ આ મીયના નહેતી તેના મધ્યકમ અગવમા મૂકનારી નાની મધ્યવહક મમિતિના તે સરથ પાનુ નહોતા એકે અને ખાસ મીને ધારાસભ એને જાળી મહાસભાની આજ્ઞાઓનો તે અમ્ત મરતા નહોતા વળી હિંદુ મહાસભાના તે મીથી જામ્પિર નેતા દોઈ કે મી વિપયામા તેમની નીતિ રમૂય મહાસભા ડી નીતિની ખિલ હતી વમખમ સર અનથી જેની મથે પોતાનો સબધ હતો એરી મમ્યા તરીકે મહાસભા પ્રથે તેમને બાવના મક મમતા હતી અવતરનની વત પ્રવેના તેમના બાવનાના નેવણે કારણે પાન કદક એ મમમા જવાઈ રી હતી કેમ એ મક કદક વન અમરમારક કામ કરનારી

મહાસભા એકઠી જ સંસ્થા હતી એમ તેમને લેણું. આમ તેમનું હૃદય ધાગીવાર અને ખાસ કરીને ભરતના પ્રસંગએ મહાસભાની ધાવણીમાં રહેલું, પરંતુ તેમની બુદ્ધિ ખીણ ધાવણીઓમાં રહેતી. આને પરિણામે તેમના અંતરમાં અનિવાર્ય એવા સગત સંચામ મચી રહેતો અને પ્રસંગોપાત એકો વખતે એ વિરુદ્ધ દિશામાં જવાનો તેમનો પ્રયત્ન જણાતો. ભદ્રેર જીવનમાં એથી ગૂંચવાડેર નીખતો, પરંતુ રાષ્ટ્રવાદમાં ધણું પરસ્પર વિરોધી તત્વો ભરેલાં છે. માલવીયજી કેવળ રાષ્ટ્રવાદી જ છે અને સામાજિક અથવા આર્થિક ફેરફારોની સાથે તેમને કાંઈ લેવાદેવા નથી. સંસ્કૃતિ, સમાજવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિથી તેઓ ભૂતની સ્થિતિચુસ્ત સમાજવ્યવસ્થાના પુરસ્કર્તા હતા અને હજીયે છે; હિંદના સત્તમહારાજઓ, વાલ્મીકી અને મેટા જમીનદારો તેમને પોતાના ઉપકારક મિત્ર ગણે છે તે યોગ્ય જ છે. તેમને જે ફેરફાર લેઈએ છે, અને સાથે જ જેને માટે તેઓ આવેશપૂર્વક ઝંખે છે, તે માત્ર હિંદ પરનો પરદેશી કાબૂ તફાન નીકળી નાખ એટલો જ છે. યુવાનીના સમયના તેમના રાજકીય વાચનની અને તેમના રાજકીય ધર્મતરની તેમના પર હજી ભારે અસર છે, અને આ વીસમી સદીની વિશ્વયુદ્ધ પાછીની, તીવ્ર અતિશીત્ર અને ક્રાંતિશીત્ર દુનિયાને તે રી એવ. શ્રીમ અને જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ તથા એડમ્સન અને મોરલીની ઓગણીસમી સદીની અર્ધ સ્થિતિ-ગીલ દૃષ્ટિએ તેમજ ગ્રજીથી ચાર હજાર વર્ષનાં પ્રાચીન હિંદુ સંસ્કૃતિ અને સમાજ-સાજની ભૂમિકામાં ગોઠવીને લેખે છે. આ એક ચિત્રવિચિત્ર અને વિશ્લેષણી કાલશાળ મિશ્રણ છે, પરંતુ આંતરિક વિશેષોનું નિરાકરણ કરવાની પોતાની સક્તિ વિષે માલવીયજીને અજબ પ્રકારનો આત્મવિશ્વાસ છે. યુવાનીની સંસ્કૃતિથી આજ સુધી વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમણે બળવેલી સેવા, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી જેવી મહાન સંસ્થા સ્થાપવામાં તેમણે મેળવેલી સફળતા, તેમની પારદર્શક સમ્બાદિલી અને ધનસ, તેમનું અસરકારક અને ગંભીર વક્તૃત્વ, તેમનો નમ્ર સ્વભાવ અને મોહન મૂર્તિ એ બધાંથી તે હિંદી અને ખાસ કરીને હિંદુ જનતાને પ્રિય થયા છે, અને તેમની સાથે રાજકારણમાં મતભેદને કારણે લોકો તેમને અનુસરતા ન હોય તો પણ તેમના તરફ સન્માન અને પ્રીતિ રાખે છે. તેમની લાંબા કાળની સેવા અને તેમની વધેવૃદ્ધ અવસ્થાને કારણે તે હિંદી રાજકારણના લીધમ્પિતામહ જેવા છે; પરંતુ એ લીધમ્પિતામહ સમયથી થોડા પાછળ પડી ગયેલા હોઈ તેમનો આધુનિક દુનિયા સાથેનો સંપર્ક છેક જતા રહેલો છે. તેમની વાણી ધ્યાન ખેંચે છે ખરી, પરંતુ તેમની બાપા હવે સમજાતી નથી અને ઘણા તે પ્રથે દુર્લ્લેષ કરે છે.

એટલે રાજકારણી નીતિમાં તેમના ધોરણથી અવિશય આગળ વધી ગયેલા અને મહાસભાની નીતિનું કડક શિસ્તવર્ણુ પાલન માનનારા સ્વરાજ પક્ષમાં માલવીયજી ન બળ્યા એ સ્વાભાવિક હજી તેમને રાજકારણની અને કોમ્પે બાબતોમાં એનાથી કંઈક વધારે નરમ વક્તૃત્વ ભેઈઈં હજી અને વર્તનની છટકાટની પણ વિશેષ અપેક્ષા હતી. પોતે જોના સંસ્થાપક અને અગ્રણી હતા એવા નવા પક્ષમાં તેમને એ વસ્તુઓ મળી રહી

જ્ઞાના લાભપતરાચનુ વચ્ચે પાસુ કઈજ નરમ તો ખુરુ ૪, અને તેમનો ધરાદો પાસુ રાજકારણને કઈક કોમી વલણ આપવાનો ખરો, છતાં આ નવા પદને તે શા માટે વળગ્યા તે સમજવું ૪૨ મુશ્કેલ છે તે વરસના ઉનાશમાં હાનાઈને છનીવામાં આવ્યો હતો અને અમારે યથેની વાતચીત પછી મહાત્મા પક્ષની ઉપર હુમલો કરવાનો તેમનો ધરાદો હોય એવો ખ્યાન મને નહોતો થયો આમ કેમ બન્યું એનો હજી પાસુ હું ખ્યાન કરી શકતો નથી પરંતુ ચૂંટણીની સરત દમિયાન તેમણે કરેલા કેટલાક મોપમ આક્ષેપો પરથી તેમનું મન કઈ દિશામાં ગમ કરવું હતું એ સમજાય છે મહાસભાના નેતાઓ દ્વિદ બહારના લોકો સાથે કાવાકાવા કરે છે એવો તેમનો આરોપ હતો કાણુકમાં મહાસભાની સાળા કાઢવામાં એવી જ રમત રમાવી હતી એવો વિરોધ આક્ષેપ પાસુ મહાસભાના નેતાઓ સામે તેમણે કરેલો પરંતુ તેમના આક્ષેપો દાખવા આપીને વધારે સ્પષ્ટતાથી અથવા વિગતવાર રજૂ કરવાની તેમને અને પ્યાર વિનંતી કરવામાં આવી હતી છતાં તેમણે કદી એવું કંઈ હોય એમ મને લાગતું નથી

મને સ્મરતું છે કે લાનાઈએ કરેલા આક્ષેપો વિષે સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં મળતા દ્વિદી વર્તમાનપત્રોમાં મેં વાંચ્યું ત્યારે હું દિગ્ભૂક થઈ ગયો હતો મહારાજાના મંત્રી તરીકે મને આપણી સરકારના ત્રણ વિધે બધી જ માહિતી હતી કાણુકની સમિતિને માન્ય કરાવવામાં તે જતે જ સાધનભૂત થયો હતો (દિશબન્ધુ દાસે એ પ્રશ્નની શરૂઆત કરેલી) તે વખતે એ આક્ષેપોની વિગતોની મને ખબર નહોતી (અને બાકારે પણ નથી) છતાં તેમનો સામાન્ય પ્રભાવ જોઈને હું કહી શકું છું કે મહાસભાને લાગેજાય છે ત્યાં સુધી તેમાં કશી જ પાથો નહોતી આ બાબતમાં લાવાણ મેં બે વરતે દોરવાઈ ગયા તેની મને ખબર નથી એમને કદાચ તે સમયે ચાલતી અનેક અજવાબોને માની લીધી હશે અને મને લાગે છે કે તે વખતે તરતમાં જ તેમણે મોલવી એબેડુલ સાથે કરેલી વાતચીત પરથી પાસુ તેમના મન પર કઈક અસર થઈ હશે પરંતુ તે વાતચીતમાં કંઈ જ અસામાન્ય મને લાગ્યું નહોતું પાસુ ચૂંટણી થીજ જ અગાઉ એ ચૂંટણી આવી કે કોણ જાણે કેમ માણસો મિત્તળ ખોઈ બેસે છે, અને સારાસાર નો વિવેક મૂકે ■ જેમ જેમ હું ચૂંટણીઓને વધારે વધારે જોતો જાઉં છું તેમ તેમ મારું આશ્ચર્ય વધતું જ જાય ■ અને મારા મનમાં તેમને વિષે લોકશાસનવાદીને જરાયે ન શોભે એવો અલગમો પાસુ ઊભો જાય છે

પરંતુ વ્યક્તિએને બાળુએ તપીએ તો પાસુ દેશમાં વધના જતા મેમી વાતાવરણને લીધે રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ અથવા એવા જ બીજા પક્ષનો ઉગમ થાય એ અનિવાર્ય હતું એક તરફથી મુસલમાનોને દ્વિદ બહુમતીનો ભય હતો બીજી તરફથી પોતે જેને મુસલમાનોની સુદાર્ઠ અથવા દાદાનીરી સમજતા તેની વિરુદ્ધ દ્વિદુઓને સખત દોષ હતો ધના દ્વિદુઓને એમ લાગતું કે મુસલમાનોના વચ્ચેમાં “ચડો પર ડો” નું તત્ત્વ ખૂબ ઢંગ સામા પક્ષ (સરકાર) સાથે બળી જવાની ધમકીથી ડરતીને ખસ દડો ચૂંટવી રવાના પ્રયત્ન વધારે પડતો હતો આ કારણે દ્વિદુમહાસભા દ્વિદુઓના રાષ્ટ્રવાદની પ્રતિનિધિ

બની મુસ્લિમ કોમવાદની સામે દરર ઝીલનાર હિંદુ કોમવાદની પ્રતિનિધિ બની, અને તેથી તે સંસ્થાને કંઈક મદદર મળ્યું. હિંદુ મદ્દાસખાની અપદ્ધા પ્રવૃત્તિની અસરથી મુસ્લિમ કોમી વચ્ચે વિશેષ ઉત્તેજિત થયું. આમ આઘાત અને પ્રત્યાઘાતની પરંપરાથી હેરાના કોમી ગિમજની ગરમીને પારો ઠાવે ચડેના જ ગયો ખરી રીતે આ પ્રમ હેરાની એક બદુસખક કોમ અને એક મોટી અદ્ધાસખક કોમ વચ્ચેનો હતો. પરંતુ કંઈક વિચિત્ર રીતે હેરાના કલ્લાક બાગેમાં પરિવિચિતિ ઊડી જ બની હતી. પંબબમાં અને સિંધમાં હિંદુએ તેમજ ચીખે લાખમતીમાં હતા, અને આખા હિંદમાં બદુસખક હિંદુ કોમથી કરાઈ ગયાનો જે ધાક મુસલમાનોને હતો તેવો જ ધાક આ પ્રાન્તિક અદ્ધાસખક કોમેને પોતાના પ્રાન્તોમાં હતો. અથવા વધારે ચાકચાઈથી કહીએ તો પ્રત્યેક કોમના અધ્યમવર્ગના નોકરીઓ બાજનાસામેને બીજી કોમનો તે જ વર્ગ હાંધી કાઢે એનો ભય હતો; અને અમુક વિશેષ દેકોનો કબ્બને કરી બેઠેલા વર્ગોને તે હકોનાં મૂળ ઉખેડી નાંખે એવા દેરકાગે ચલાવે ધાક પેસી ગયો હતો.

આ પ્રકારના કોમવાદના હુમલાથી સ્વરાજ પડ્યુંને નુકસાન થયું. તેના કેટલાક મુસ્લિમ સમયો ખરી જઈને કોમી સંસ્થાઓમાં બળી ગયા અને હિંદુ રુબ્બે સપ્તવાદી પક્ષ તરફ વળી ગયા. હિંદુ મતવારમંડળનું સામર્થ્ય માલગીચીય અને લાલા લાજપત રાયના એકત્ર થવાથી ખૂબ વધી ગયું, અને કોમી અપદ્ધાના કેન્દ્ર સમા પંબબમાં લાલાજીની લાગવમ ભાડે હતી. સ્વરાજ પક્ષ અથવા મનુભાસ તરફથી ચૂંટણીની લડત લડવાનો બાગો બાગે મારા પિતાશ્રીને માથે પડ્યો. એ બાગે, દલકો કલ્લાને ચિતારજન દાસ દલે નહોતા. પિતાશ્રીને કેઈ પામુ પ્રકારની લડત લડવામાં રસ આવતો, કંઈ નહિ તો લડતથી તે કહી બાગતા તો નહોતા જ, અને વિરોધીઓના વધતા જતા બળને લીધે પોતાની બધી ભાડે રાકિત ચૂંટણીની લડતમાં તેમને રેડવી પડી. એ લડતમાં તેમણે આકર ધા કર્યા અને આકર ધા ઝીલ્યા; એકે પક્ષે બીજને ઝાઝી દયા ન બતાવી કે ન કરવાનું હેઠાણું રહેતા હીધું એ ચૂંટણીની પાછળ પડ્યા કલ્લા સમજેના સિસોદો રહી ગયા છે.

રાષ્ટ્રવાદી પક્ષને ઠીક ઠીક સફળતા મળી પરંતુ તેને લીધે વડી ધારાસભાનું રાજનૈતિક પાણી સ્પષ્ટ રીતે ઊગરી ગયું લડવનું કેન્દ્ર ખરીને નરમ વતણું તરફ ગયું. આમ તો સ્વરાજ પક્ષ પોતે જ મદ્દાસખાના નરમ વચ્ચેવાળા લોકોનો પક્ષ હતો. વધારે બળ મેળવવાના લાગથી એ પક્ષે ઘણા રાકરજ માણસોને પોતામાં દાખલ થવા દીધા હતા, અને એ કારણે તેનું મૂળ પોને ઠીક ઠીક બનાડયું હતું. સપ્તવાદી પક્ષે પામુ, ઊતરની કક્ષાએ રહી, એ જ નીતિ ધારણ કરી, અને તેથી કલ્લાયે બિતાબધારીઓ, મોટા જમીનદારો, કલ્લાખતિઓ અને બીજા એવાઓનું સેશલેખિયુ દોષું તેના અનુપાધીઓમાં દાખલ થઈ ગયું.

૧૯૨૬ના તે વર્ષના અતમા સમસ્ત બારતવર્ષને ત્રાસની અરેરાટીથી ખરી દેતી એક મહાન કલ્લા પડનાથી હેરાબરમાં રોમની છાયા ફરી વળી. કોમી આવેરાથી

અને બની શકે ત્યાં બેઠા રહીને કાર્ય કરવું હજી છે જાણનાં ધરાવતા રાજ્યો — એટલે કે ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, ઇટલી વગેરે સ્વાભાવિક જ આવે કેઈ પણ પ્રયાસ યાચ તેની વિરુદ્ધ હતાં, પરંતુ વિશ્વયુદ્ધ પછી જર્મની પાસે સંસ્થાનો રથાં નદોતાં અને બીજાં રાજ્યોનાં સંસ્થાનોમાં તેમજ તેમને આધીન પ્રદેશોમાં સુઝિના ચળવળનો વિકાસ થાય તે પ્રત્યે જર્મન સરકાર સદાનુભૂતિભરી તટસ્થતાથી બેઠી હતી બર્લિન, પરદેશોમાંનાં ઉદામ અને અસત્યુષ્ઠ તત્ત્વોને આકર્ષણ કેન્દ્ર બન્યું તેનું આ પગ એક કારણ હતું આવી રીતે બર્લિનમાં એવા થયેલા લોકોમાં ચીનના કુઓ-મીન-ટાંગ પક્ષની ઉદામ શાખાના ચીનાઓ સૌથી વધારે પ્રતિષ્ઠિમાન અને પ્રયુષ્ઠ હતા. આ કુઓ-મીન-ટાંગ પક્ષનો પ્રભાવ તે સમયે આખા ચીન પર ફરી વેઠ્યો હતો, અને તેના અગ્રમ પૂર આગળ ચીનના બહુ જાગીરદારી તત્ત્વો કઠકી પડતા હોય એમ લાગતું હતું આ નવીન પદ્ધતિથી સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો પણ પોતાની હુમલા કરવાની અને હમણાં આપવાની દેવ બુદ્ધી ગયા સામાન્ય જાસ એવો થવા લાગ્યો કે ચીનની એકતા અને સુઝિના પ્રશ્નનું નિરાકરણ હવે એવો સમય દેલી શકાય એમ નથી આટલી સિદ્ધિપી કુઓ-મીન ટાંગને પોતાના વિજયનો કંઈક ઉન્માદ લેખાયો હતો પરંતુ પોતાના આર્ગમાં રહેલી અવ્યભોનો ખ્યાલ હોવાથી આતંત્રશાસીય પ્રચારથી પોતાની સ્થિતિ વધારે બળવાન કરવાની તેની અવિશ્વાસ હતી એવો પણ સંભવ છે કે આ પ્રકારના પ્રચારનો આગ્રહ કુઓ મીન ટાંગનું આખું મંડળ નહિ સમગ્ર હોય પણ પરદેશી સામ્યવાદીઓ અને અર્ધ સામ્યવાદીઓ સાથે સહકાર કરનારા કુઓ મીન ટાંગના ઉદામ સભ્યો એ આગ્રહ રાખનારા હતા આમ કરવામાં તેમને હેતુ પરશ્વરોમાં ચીની સંસ્કૃતિ સ્થિતિ અને પોતાની સંસ્થાઓના અનુયાયી યોગ્ય પોતાની સ્થિતિ બળવાન બનાવવાનો હતો કુઓ મીન ટાંગ પગ હતું માદોમાદે હરીફાઈ કરનારા અને કૃષ વિરોધ કરનારા એક કેન્દ્રનેક પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયો નહેતો, અને ઉપરથી તો બધાને તે એક સંગઠિત સંપત્તિ લઈત ચવારનાર મંડળ લાગતું હતું.

આમ કુઓ મીન ટાંગના મુદોપી પ્રતિનિધિઓએ પીડિત પ્રજાઓની શરિરદાના ખ્યાલને વધાવી લીધો, કદાચ બીજા કેટલાક લોકો સાથે મળીને તેમણે જ એ વિચારનાં સરખાત કરી દોષ એમ પણ બન્યું હોય કેટલાક સામ્યવાદીઓ અને તેમની વિશ્વ સરખા મુખી લગભગ મદોયી ગયેલા બીજા કેટલાક લોકો આ યોજનાના આરંભથી જ તેના સમર્થનમાં હતા, પરંતુ એક દરે સામ્યવાદી તત્ત્વ પાછી રહીને માત્ર કંટુ હતું અમેરિકાના સમુખ રાજ્યોના આર્થિક તોપણયુક્ત સામ્રાજ્યવાદી ચિત્રણવાં હોટિન* અમેરિકાના રાજ્યો વચ્ચેથી પણ આ યોજનાને સક્રિય અનુમોદન અને સદાય મજબા રાજ્યચરચામાં મુગ્ધન ફેરફારો કરવાની નીતિ ચીકારાનું અને તેથી જ વિચારસરખા ધરાવતા પ્રમુખવાદી મેડિસકો પણ અમેરિકાના સરકાર રાજ્યોની ગતો ...

ધર્મા મામ પત્રી આદિનિદાઈને રાહનામ આપ્યું કેમકે જેરેદાઈનમાના આરબ અને મુઘલી લોકોની તકતરોમા મધની આરબોની તરફનું દરવાની નીતિ સાથે તે સમત ન થઈ શક્યા

અને ત પરિવર અને સામ્રાજ્યવાદનિદોષી સધની સગિતિની જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે રશ્મે મનેસી મનાઓમાથી મર્યાનોના તેમજ પરાંતીન દેશોના પ્રશ્ન મમજવામા અને ખૂબ મદદ થઈ તે ઉપરથી જ પશ્ચિમની મનરુનિયામાના આગર ક્ષવદોમા જે ઉતરવાની દૃષ્ટિ પગ અને મી એ કવદોની અને કઈક માદિની તેા હતી જ, જે વિષે મારા વાચવામા જનુ આવેલું પત્ર મારા મનમા બા તથિક મપકની વેળુપ હતી અને મારો વ્યભિગત મપક સમૂહો નહોતો પરિવર પત્રી એ વ્યભિગત મપક હું સધી રાખ્યો અને કેટલીક વખત આ આનગ્યદોનુ ફરાન કમવતા પ્રશ્નોના નિરાકરણમા મારે બામ લેવો પડતો બીજા આનગ્યદીય અમલવીસધ અને ત્રીજા આતરરાટીય અમલવીસધ જેવી મારી તદ્દાનુમતિ ત્રીજા આતરરાટીય અમલવીસધને મારે હતી વિશ્વકુદ્દ દરનિધાન અને ત્યાર પત્રીની બીજા આતરરાટીય અમલવીસધની માર્ગવાદીયો અને તેના પ્રયે બારે અરુચિ થેડા થઈ હતી, અને તેના એક પ્રમુખ આપારતભ (એગર કે સિટિશ મ નરપક)ની નીતિ રીતિનો અમને હિદમા ઠીક ઠીક અગત અનુમત પલ હતો એગરે અનિવાર્ય રીતે મારી વાવના સામ્યવાદ તરફ થઈ કેમકે તેમા બીજા ગમે તે દોષો હોય તેા પનુતેમા દલ નહોતો અને સામ્રાજ્યવાદ નહોતો મારું સામ્યવાદ તરફનું અનુસારબ આમ તેના સિદ્ધાન્તોને અનુન રીને નહોતુ કેમકે તે મિદ્ધાન્તોની બારીકીએ અથવા તેના સુદૃઢ સુદાઓનુ મને જાણુ જ્ઞાન નહોતુ તે અમરે તેા સામ્યવાદના બાલ્ય સ્વરૂપ પૂરતો જ મારા તેની સાથેનો પરિચય હતો આ બાલ્ય સ્વરૂપથી અને રશિયામા થતા જબરદસ્ત પરિવરનોથી હું તેના તરફ આકર્ષિયો પરતુ સામ્યવાદીઓનુ આપશુ વર્તન, તેમની અમરે વહોરવાની અને કઈક અરો અરિષ્ટ નીતિનો અને તેમની સાથે અતમત થનાર સૌની નિદા કરવાની તેમની દેવ એ બધાથી અને ધરીવાગ ચીર અગ્ની મારું આ વનહ સામ્યવાદીઓને તેા મેરાક તેમનો રાજ્ઞ વાપરું તેા મારી 'નર્જવા' (મધ્યમ ધની મ) દેગવાળી અને ધર્મવશનુ પરિણામ લાગ્યુ હશે

અમાખા મુરોષના અમલવીસોના થયેલા સધના આ નામો છે પ્રથમ સધ (માસેઈ રથથેરા) તેા નામનો જ હતો બીજો સધ ૧૮૮૬ મા સ્થપાયો તે બવવાન દ વિા કરતો, ૫૫ દરિયાના અમલ લાગ્યે જ થતા સૂઝીવહી રાજ્યોના તરફથી તેમના રાજ્યતવમા તેમજ લામા કદી બા ન લેવાના તેના કતવ ૧૯૧૪ ૧૮ના વિશ્વયુદ્ધમાં કમવ થીરી ગયા એટલે ૧૯૧૮મા બોરોનિક લોગને ત્રીજો આતરરાટીય અમલવીસધ રથથેરા એ સધની કાર્યપ્રણાલી ક્રાંતિકારક છે, અને એના હેતુઓમા જગતમા સૂઝીવહી નિકદન અને અમલવીસોની રામુખત્વારી રથથવાના હેતુને મુખ્ય છે બીજા સધો જ્યારે મુધારક મનાતા ત્યારે આત્રીજો એ ક્રાંતિકારક મનાય છે

સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સઘની અમારી સમિતિઓની સભાઓમાં દરિયોની નાની નાની બાબતોમાં હું ધણુખડું અગ્રેજીઅમેરિકન સરયોને ધમ્મે રહેતો એ નિશ્ચિત વાત કંઈક નોંધવા જેવી છે કંઈ નહિ તો મર્થની પદ્ધતિની બાબતમાં અમારા વલણમાં એક પ્રકારનું સામ્ય જણાવ્યું ટાહેલા જેવા લાગતા, આડખરી, અને મોગા જાહેરનામાં જેવા ઠરાવો સામે અમે વચ્ચે ઉઠાવતા અમારી રુચિ કંઈક વધારે સાદા અને દૂકા ઠરાવોની પદ્ધતિ પ્રત્યે હતી પરંતુ ઇન્ડિયન સિવાયના બીજા યુરોપિયન લોકોની પરંપરા એથી ભિન્ન હતી તે ઉપરાંત સમિતિમાંના સામ્યવાદી અને બિનસામ્યવાદી તત્ત્વો વચ્ચે પણ વારંવાર મતભેદ ઊભા થતા. ધણુખડું અમે સમાધાન કરવામાં સમર્થ થતા પાઠગથી અમારામાંના કેટલાક સૌ સૌને વતન પાળી રૂપાં એટલે ત્યાર પછીની સમિતિની સભાઓમાં હાજર નહોતા રહી શક્યા.

સામ્રાજ્યવાદી જાઓની સારવાનિક ચેરીઓ અને પરદેશખાતાની ચેરીઓ બંનેનું પરિપક્વન કંઈક અમરાટથી જોની સ્થિતિ પરદેશ ખાતાના પ્રસિદ્ધ દેખક 'અમર' પોતાના એક પુસ્તકમાં એ પરિપક્વન કંઈક અમરને એવો સ્થાન આપી દેવાનો હોવાનું આપો છે. ખુ પરિપક્વન અને આત્મીય ભરૂસો હાજર રહ્યા હોય એવો મતલબ છે, અરે પરિપક્વન પ્રતિનિધિઓમાંથી પણ અનેક ભરૂસો ખાતાઓના પરિપક્વન પ્રતિનિધિઓ દરે આપુ મને એ રમૂજ ઉદાહરણ એવાને મોટું પેરિસમાં રહેતા મારા એક અમેરિકન મિત્રની ફ્રેંચ ભરૂસી ખાતાના એક ફ્રેંચ નાગરિક સુવાગત લીધી ટેલીક બાબતોની તપાસ કરવાને માટે લેવાયેલી આ એક તપન મિત્રતાભેદી સુવાગત હતી. તપાસ પૂરી થયા પછી પેલા ફ્રેંચ મારા અમેરિકન મિત્રને કહ્યું કે આપણે પટેલા મળ્યા છીએ એટલે તમે મને આજણી તો શકો છો. અમેરિકન મિત્રે ખૂબ તાકીતાકીને જોધુ પરંતુ તેઓ આ અને ક્યારે મળેના તે કંઈ તે આજ ન કરી શક્યો એટલે તે ફ્રેંચ ભરૂસો તેને બહુજી કે આપણે બને અમેરિકન પાંદમાં મોજા હ ત્યાં મારું મો હાથપા. વચેરે બધુ કાણુ રચીને હજારી પ્રતિનિધિ તરીકે હજાર રહ્યો હતો.

સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સઘની સમિતિની એક સભા દેલ્હીમાં મળેલી અને જે તેમાં હાજરી આપી હતી સમિતિની સભા પૂરી થયા પછી સામે પોઝીટિવ વિધેની એ સનામાં હાજર રહેવાને હુમેવડોઈ નામના એક પાસેના અધ્યક્ષે જવાનું અમને નિમંત્રણ મળ્યું ત્યાં મણાખરા લોકોના પાસપોર્ટ તેમની પાસે જ હતા પણ મારો પાસપોર્ટ હુ કોલનમાં મારી હોંગકમાં જ મૂકી આપ્યો હતો અને અમે હુમેવડોઈ થોડા કલાકને માં જ ગયેલા પણ મને એટલા આતર પોલીમ્બોડીએ લઈ ચલા. સારે નસીને આ વિટબાણમાં ભાગ ભરવાને મારી સાથે એક અગ્રેજ અને તેની પત્ની મારા સાથી થયા હતા તેમણે પણ તેમના પાસપોર્ટ કોલનમાં રહેવા દીધા હતા અમને ત્યાં

• એ દરિયન મજૂર મર્થકનિયા જેમને અમેરિકન સત્કારે જોડા દેશ કરીને દરિયોની સબ ફેમ વેડી આપી મજૂર ફિનિયામાં આ ઘટનાથી ભારે ખજાણાક મળેલો — બા ૬

એકાદ કલાક રોડી ધણુંખડુ તે દરમિયાન ટેલિફોનથી વપાસ કરીને પોલીસના વડાએ છેડી દેવાની મદદરખાની કરી

પાછળનાં વર્ષોમાં સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સંઘ સામ્યવાદ તરફ વિરોધ વળી ગયો. પરંતુ મને જે માહિતી છે તે પરથી હું કહી શકું કે તેની વિરિદ પ્રકૃતિ અને લક્ષણ તેણે કદી છોડી દીધા નથી. હું માત્ર પત્રવહેવાર દ્વારા તેની સાથે જરા ફરનો સંપર્ક જ રાખી શક્યો. ૧૯૬૧માં, સરકાર અને મહામંત્રી વચ્ચે થયેલી દિલ્લીની સંધિમાં મેં જે ભાગ લીધો તેને કારણે સંઘ મારા પર ખૂબ રોષે બસયો અને તેણે મને સંપૂર્ણ વિધિપુરસ્કાર ન્યાતબદ્ધ કરાવી મારી સાથેનો વહેવાર એક બંધ કરી દીધો — અથવા વધારે ચોક્કસ સંબંધોમાં વણું ન કરું તો કંઈક કરાવ કરીને મને સંધર્માંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો. મારે કપૂલ કરવું નેઈએ કે સંધને આતું પગતું લેવાને અને મારા પર ગુરસે થવાને ઠીક ઠીક કારણ મળ્યું હવું, પરંતુ મારી પરિસ્થિતિને ખુલાસો કરવાની એકાદ પણ તક મને આપવામાં આવી હોત તો કંઈ ખોટું નહોતું

૧૯૨૭ના ઉનાળામાં, મારા પિતાશ્રી સુરોષ આવ્યા. હું તેમને બેનિસમાં મળ્યો અને તે પછીના થોડા માસ દરમિયાન અમે ઘણી વખત સાથે રજા નવેરબર માસમાં, સોવિયેટ સરકારના દશમા જયન્તી ઉત્સવને પ્રસંગે અમે જ્યાં એટલે હું, પિતાશ્રી, મારી પત્ની અને મારી નાની બહેન, મોરકોની દૂકી મુલાકાત લઈ આવ્યાં એ મુલાકાત ખૂબ જ દૂકી હતી, મોરકોમાં અમે માત્ર ત્રણ કે ચાર દિવસ રહ્યાં હોઈશું; જવાનું પણ એક છેલ્લી ધડીએ નક્કી કરેલું પરંતુ અમે ગયાં એથી અમને બહુ જ આનંદ થયો, કારણ એટલી ઝાખી પણ મેળવવા જેવી હતી એટલી ઝાખીથી નૂતન ફરિયા વિષે અમને બહુ ભંજાવાનું ન મળ્યું, મળી શકે એમ પણ નહોતું, પરંતુ અમારા વાચનને મટિ જે સમજની ભૂમિકા આવશ્યક હતી તે તો જરૂર મળી રહી. મારા પિતાશ્રીને તો આપા સોવિયેટ અને સમૂહવાદી ખ્યાલો તફ નવા જ હતા તેમજ આખું પશ્ચિમ કાયદાસાસ્ત્રીનું અને બધાંયુવાનીનું હવ એ પશ્ચિમના ચોક્કામાંથી બહાર નીકળવું તેમને મટિ મુશ્કેલ હતું પરંતુ મોરકોમાં તેમણે જે બેસુ તેનાથી તેમના મન પર ચોક્કસ પ્રબળ છાપ પડી હતી

સાઈમન કમિશન વિષેની પ્રથમ બહેરાત થઈ ત્યારે અમે મોરકોમાં હતાં ત્યાર પછી થોડા દિવસ રહીને સર જોન સાઈમનના સાયમા પિતાશ્રીને પ્રિવી કાઉન્સિલ સમક્ષ એક અપીલને મટિ લખા રહેવાનું હતું આ અપીલ એક ભૂત જમીનદારી સુદ્ધમને અને હતી એ સુદ્ધમાની સરખાતમાં ઘણાં વર્ષો પૂર્વે હું પણ કોર્ટમાં વકીલ તરીકે લખો રહેલો અને તે સુદ્ધમામાં એથી વિરોધ કરો ખીજે રસ નહોતો પરંતુ સર જોન સાઈમનની સૂચનાથી એક પ્રસંગે અસલતને માટે મારે તેની કચેરીમાં પિતાશ્રીની સાથે જવાનું થયેલું

આમ ૧૯૨૭નો આ વર્ષે આવી પહોંચ્યો. અમારું સુરોષમાં રહેવાનું વધારે પડતું લખાયું હતું પિતાશ્રીનું સુરોષ આવવાનું ન થયું હોત તો અમે વતન વહેણ

પાછા રૂપાં દોત પાછા રહેતા યુરોપના અગ્રિમૂખના વિભાગમાં ઘુકસ્તાનમાં અને ઇન્ડિયામાં થોડો સમય ગાળવાનો અમારો ઇરાદો હતો પરંતુ હવે તે માટે સમય થો નહોતો અને નાતાનમાં મત્રાસમાં મળનારા મહાસભાના અધિવેશનમાં વખતભર પડેલી જવાની અને અધીર્ગમ હતી એટલે માત્ર પત્ની મારી બહેન અને મારી પુત્રી ટિમેબરમાં માર્સેલસથી ફોલગો જવાને આમંત્રણ પર ન આપવાથી યુરોપમાં ત્યાર પછી બીજા ત્રણ માર્સેલ મટે રોકાયા

૨૪. હિંદુ આવીને પાછા રાજકારણમાં

યુરોપથી સરસ માનસિક અને શારીરિક તબિયત મેળવીને પાછા ફર્યો મારી પત્નીની પ્રેરણા હેઠળ તુરંત સુવરી નહોતી પરંતુ જોવાના કરતા તેમાં થોડો સુખાદ્ય થરેડો હોવાથી તે વિષેની મારી ચિન્તામાંથી દુ મુક્ત થયો હતો દુ સંપૂર્ણ શાન્તિ અને સ્ક્રિપ્ત અનુભવતો હતો તેમજ પૂર્વે વારંવાર મથન અને નિષ્ફળતાની જે ભાવનાથી મારું હૃદય વ્યાકુળ થતું તે હવે તરતને માટે તો અદૃશ્ય થઈ હતી મારી દૃષ્ટિને વિસ્તાર વધેડો હોઈ રાખવાનો ધર્મ અને ચોક્કસપણે અપૂર્ણ અને સંકુચિત લાવા માણ્યો રાજકીય સ્વતંત્રતા અને પૂર્ણ સ્વરાજ આવશ્યક તો ખરા જ પરંતુ તે અશિષ્ટ તરફના પ્રસ્થાન તરીકે જ પરંતુ સામાજિક મુક્તિ અને સમાજની તેમજ રાજ્યસંસ્થાની સમાજવાદને અનુસરતી રચના વિના વ્યક્તિનો અથવા દેશનો વિનમ સંકલ્પ નથી એવી મારી ભાવના થઈ હતી દુનિયાનું રાજકારણ અને તેની પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહોની મારી સમજ વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ હતી અને સતત પરિવર્તનશીલ જગત પત્ની મારી શુદ્ધિની થકી વધારે દૃઢ બની હતી પ્રચલિત રાજકારણ અને ઇતિહાસ જ નહિ પરંતુ બીજા સંસ્કૃતિ અને વિગતના અને રસ આપતા વિષયોનું મારું વાચન પણ ઘણું વધ્યું હતું યુરોપ અને અમેરિકામાં થતા રાજકીય અર્થિક અને સંસ્કૃતિના વિશાળ પરિવર્તનોનો અભ્યાસ અને આકર્ષક થઈ પ થો ફેરલીસ આઝમી ઉપર કે જે એવી તેની ખાતુઓ હોવા છતાં રોલિયેટ રશિયાએ અને પુષ્કળ આકર્ષ્યો અને જગત સમક્ષ જે આગાનો એક મદદરે રત્ન કરે છે એમ જણુ અને લાલુ પીસમી સદીના નીચા દશકના વચગાળાના વર્ષોમાં યુરોપ એક રીતે ઠરીકામ થવાના પ્રયાસો કર્યો હતા પાછાથી આવેલી આર્થિક મદીનો પાછાથી હજી તેના ઉપર પ થો નહોતો પરંતુ હું એવી દૃઢ માન્યતા લઈને પછે ફર્યો કે આ પ્રયાસો માત્ર ઉપર ઉપરના જ છે અને નજીકના અવિષ્યમાં જ યુરોપના તેમજ જગતના ભાવીમાં મોટા મોટા ફેરફાર અને બારે પરિવર્તનો નિર્માણ થશે ■

આ અવિષ્યની જગદવ્યાપી સ્થિતિ એ જ આપણા દેશને મેળવેલા તેમજ તૈયાર કરેલા — બની શકે તેટલે અરો તેમને મટેલોચર થઈ રહેવું એ તરતનું પ્રથમ કાર્ય છે એમ અને થયે આ તૈયારી બેચક ઘડો અરો વિશિષ્ટ વિચારસરણી કેળવવાને

નવી ૪ દોઈ રાકે સૌથી પ્રથમ તે નાજીય પૂર્ણસ્વ ભવના એથ વિધે કોઈપણ ભતની સમાન નહેવી જોઈએ એ ધીર માધ્યાનિક દગ્ગન (રોગિનિયન સ્ટેટ્સ)ના પત્રગતી મોધમ અને પ્રમત્તનક સોનાથી મમૂજી બિન છે એ અપદષ્ટે મમનજી જોઈએ ત્યાર પછી રહ્યુ સામાજિક પુનર્ધરનાનુ ધ્યેય તત્તમા મદાસભા એ દિશામા બહુ આગળ વડે એવી અપેક્ષા વધારે પતી છે એમ મને લાગુ મદાસભા કેવળ રાજનીય ને મપ્રવાદી મધ્યા દોઈ બીજી દિશાઓમા રિથા ક વાનો તેને અનુભવ નહોતો પરંતુ આ દિશામા થગ કઈક પ્રારબ તો કરી રાકાય એમ હવે મદાસભાની બહાર અનુભવ મોમા અને યુવકોમા સામાજિક પુનર્ધરનાની વિચાર રાત્રીને ઠીક ઠીક મતિ આપી રાકાય એવી રિથતિ હતી આ હેતુથી મદાસભાના મોઈ પણ અધિભરના સ્થાનથી નવના મહેરાનો એ ઠરાવો રાખ્યા હોતો એ હપતત દુલ્લા ભમદાઓમા જોઈને તેમની રિથતિનો અભ્યાસ કરવાન માંગે થોડાક માત્ર નાગરાનો પણ કઈક ડાખો ખ્યાન મે કરી રાખ્યો હતો પરંતુ 'મનખ મન હી માદિ હી' અને એક પછી એક બનતા બનાવો મને ફરી પાછા મદાસભાના રાજકારણના વમગમા એવી ગયા

મદાસ પદોચ્ચતાની સાથે જ ને વમગમા મેચારો મદાસભાની કાર્યવાહક મનિતિ સમક્ષ ઠાવો—પૂર્ણ સ્વત્રતા આવી સુધ્ધનો બધ સામાન્યરાસિદોથી મધ માથેનો સખધ વગરે વિધે અનેક ઠરાવો—નો નાનો સમ્મો એક બારો મે રહુ જો એમાના સમમગ બધા ૪ ઠરાવોનો રનીકા કરીને રમિતિએ તેમને પોતાના વિધિપુર સરના ઠરાવો બનાવ્યા મદાસભાના બહુર અધિવેશન સમક્ષ એ બધા માટે જ મનૂ કરવા પ થા અને મને આશ્ચર્ય જો થયુ કે તે બધાનો સમમગ એકમતે સ્વીકાર થયો સંપૂર્ણ સ્વત્રતાના ઠરાવનુ તો યુ શ્રીમતી જેસન્ટે સમર્ધન કયુ આમ ચારે તરફથી મળતા મમર્ધનથી મને સતોષ હોયએ એ અવાધિક હવે પરંતુ મને વસવસો રહ્યા કરતો હતો કે કા તો આ ઠરાવોનો મારો જો અર્થ જ તે સમજાયો નથી અથવા લોકોએ તેના રાખડોનો પોતાને અનુકૂળ અર્થ કરી લીધો છે મદાસભાનુ અધિવેશન સમક્ષ થયા પછી તરત જ સંપૂર્ણ સ્વત્રતાના ઠરાવના અર્થ વિધે ડાખા થયેના બિહાષોહ હપરથી એ પરિચિતિ સ્પષ્ટ થઈ

મદાસભા સમમ સામાન્ય રીતે રહુ થતા ઠરાવો કત્તા મારા ઠરાવો કઈક સિલ્લ પ્રકારના હતા તે બધામા એક નવીન દષ્ટિ સમાયેલી હતી ધાયા મદાસભાવાદીઓને એ ઠરાવો બેરાક પસદ પ થા બીજા મેટવાકને તેમના પ્રથે કઈક મોધમ અણુમો પણ થયો પરંતુ એ અણુમો જેના જરો નહોતો તેમને વિરોધ કરવાને પ્રેરે આ ઠરાવોને નાપસદ કરનાર વખોનો કઈક એવો ખ્યાલ હોવો જોઈએ કે એ ઠરાવો માત્ર તત્વચર્ચા પૂરતા જ છે અને એમનો નિકાન કરવાનો સારામા સારો રતો એ છે કે તેમને માન્ય રાખી લઈને વધારે હપયો ન બાળતોમા પછી જયુ આમ પાછળથી એક જે વર્ધ પછી મદાસભાની જો એક જનત અને અદમ્ય પ્રેરણા પૂર્ણ સ્વત્રતાના ઠરાવથી

બાજુ થઈ તે આ સમયે એ ઠાવમા સમાઈ નહોતી મદાસમા તો એ ઠાવથી માત્ર એક વિસ્તૃત અને વધતી જતી ભાવના જ બન થઈ

ગાંધીજી મદાસ આ-આ હતા અને મદાસવાની ધુની બેઠકમા હાજી પલ્લુ આપતા પરંતુ તેની નીતિ ધડવામા તેમજે મોશાભામ નહોતો લીધો કાર્યક હવે સમિતિના તે સખ્ય હતા હતા તેમજે તેની સતાઓમા હાજી આપી નહોતી. ન્વરાજપરને પ્રભાવ વચ્ચે પડી મહાસમાના રાજ પલ્લુ પ્રથમે તેમનુ સામાન્ય વલણ એ જ પ્રમાણુ રહ્યું હતુ પરંતુ તેમની સલાહ વારવાર લેવામા આવતી અને તેમની બાલ બહાર બાગે જ મોઈ અગત્યની બાબત બનતી મે ૧૬ કહેલા ઠાવો તેમને પસંદ પડવા હતા કે નહિ તેની મને બરાબર માહિતી નથી ઠાવોમા જે બાબતો સમાવવામા આવી હતી તે મારે નહિ પરંતુ તે બધામાથી બન્ય થવા વચ્ચે અને હિંને મારજે તેમને તે નાપસંદ પડેના મેવા મને કઈક ભાસ છે પરંતુ તેમજે તે ઠાવોની મોઈ પલ્લુ પ્રમત્રે મીમ પડી નથી મારા પિતાથી તો તે વખતે દુર યુરોપમા હતા

સાઈમન કમિશનને વખોડી કાઢવારો અને તેના બહિષ્કારની હામ્લ નારો કે ૧૪ મદાસમાએ ચર્ચો ત્યો તે જ બેઠકમા થયેલા પૂર્ણ સ્વાત ન્વના ઠાવમા ન્દેહી અવાગતવિમ્લતા તરી આવી. એ બહિષ્કારના ઠાવમાથી જ નિબ્ધન થનારો હિંને મોઈ એક રાજ્યબધારતુ થ વાને મો મર્વપત્રી પરિપત ચોજવાની દરખાસ્ત ન્દેહી મનારો ઠાવ મૂકવામા આવ્યો એ તો સ્પષ્ટ જ હતુ કે મધ્યમમાર્ગી લોગ તેમની સાથે એ ઠાવને અનુમતીને તદ્દકાર સાધવાની આવશ્યકતા હતી તેઓ પૂર્ણ સ્વાત ન્વની ભાષામા વિચાર પડી શકે એમ નહોતુ બહુ યાત તો તેમની અતિ મોઈ પ્રત ના સામ્ય નિક રજાળના સ્વરાજ નુધી પડેામી

વળી પાછો દુ મહાનબાના મત્રીપે આવી મરો આને મોઈ કેટલા અગત મારજે હતા તે વખત પ્રમુખ ડો. મુખ્યાર બહમ્મ અન્સારી માત્ર બૂત્રા અને પ્રિય મિત્ર હતા તેની પોતાની હમ્લ ને એક કાલુ અને બીજુ કારણ એ કે મે લ્દેહી મેલા ધણાખરા ઠાવો માન્ય થયા હતા એટલે તેમનો અમન ઠાવવામા મે મને જવાબ પડી લેતી જ મોઈએ એ સચુ કે સવપત્રી પરિપત વિપના ઠાવથી માત્ર ઠાવોની અસર કઈક નરો મારી ગઈ હતી. આમ છતા કરવાનુ રોપ પલ્લુ રહેતુ હતુ પલ્લુ મે મદાસમાના મત્રીમ ગમ્મ બહિષ્કારનુ સ્થળ થતુ સ્વીકાર્યું તેનુ વાત્તવિ કારણ બીજુ જ હતુ — મને ભા એ હતો કે સર્વપત્રીય પરિપત ની અસરથી આવવા બી ન કોઈક મત્રીય મદાસમાની જ્ઞતિ નરમ બની જરો અથવા તે પેતાની ટેક મોગી પડે એવી પરિસ્થિતિમા થમ પડી જરો. અને એની જ્ઞતિ અગત હાજી હતી કોઈકવાર તે એક છેડે જઈને બેસતી તો પોઈવા બીજે છેડે બની શકે તેટલા પ્રયાસથી મરો પોતાનો આગ્રહ મદાસમાને મ-મમાર્ગી નીતિ તારૂ જૂતી અમાવી તે પૂર્ણ સ્વાત ન્વના થયને વળી દે એમ મરવાને હતો

દર વર્ષે રાષ્ટ્રીય મદ્દાસખાને દાણે તેની છાયામાં બીબા અનેક પ્રકારનાં હપગ મેવનો પાપ છે. મદ્દાસખાં આતું એક હપસમેવન તે વચ્ચે પોતાનું પહેતું (અને ઉછેતું) અધિવેશન ભરનાર 'લોકતત્ત્વવાદી પરિષદ' (રિપબ્લિકન કોન્ફરન્સ)નું હવે મને તે અધિવેશનના પ્રમુખ થવાને નિમંત્રણ મળ્યું. હું પોતાને પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિનો અનુયાયી સમજતો હતો એટલે મને એ કલ્પના પસંદ પડી. પરંતુ આ નવા સાદુસની પાછળ કોણ હવે એની અને બાણ ન હોવાથી મને એ સ્થાન સ્વીકારતાં કંઈક સંકોચ થતો હતો, કેમકે મોઝારામાં કાગડાની ટાપીની જેમ એકએક ઊભી આવતી અને તુરત હુમ ધઈ જતી પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડાવાનો મારો જરા ખબર આશય નહોતો. આખરે એ પરિષદનો પ્રમુખ તો હું થયો ખરો, પરંતુ તે માટે મને પાછળથી પસ્તાવો થયો, કાગળ કે બીજા અનેક પ્રવૃત્તિઓનો માફક આ પરિપદ પાસુ પરિણામશૂન્ય નીવડી ફરલાયે મહિના સુધી પરિષદે પસાર કરેલા કરાવોના મુસદ્દા મેળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ મારો પ્રયામ સાચ નિષ્ફળ ગયો. આપણા લોકોને નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ હપડાવાનો કેવો રોજ છે અને પાછળથી તે પ્રવૃત્તિઓ વિચારી મૂકી આપણે તેમનું શું ધાય છે તે જોવાને પણ થોભતા નથી એ જોઈને ખરેખર મોટું અચરજ બપતે છે. હીંધે ઉલોચ-પૂર્વક આપણે કોઈ વસ્તુની પાછળ મંડી રહેતા નથી એવી જો આપણી સામે દીઠા ધાય છે તે પછે અંતે વારતવિક છે.

મદ્દાસખાનું અધિવેશન સમાપ્ત થયા પછી અમે બધા સૌ સીને સ્થાને પહોંચવાને વેશઈ જઈએ તે પહેલાં જ હકીમ અજમલખાનનું ફિલ્દીમાં અવસાન થયાના સમાચાર મળ્યા. મદ્દાસખાના એક સમયના પ્રમુખ તરીકે તે તેના વડીલ મુત્સદ્દીઓ પૈકીના એક હતા, બધકે તે મદ્દાસખાને માટે એથી પણ કંઈક વિરોધ હતા, અને મદ્દાસખાની આગેવાની કરનારા મંડળમાં તેમનું સ્થાન અત્યંત હવ આધુનિકતાના જરા પણ સ્પર્શ વિનાની જૂની ઉદિયુક્ત લક્ષણમાં ઊછરેલા, અને મોગલ જમાનાના રાાટી ફિલ્દીના સ સ્કારીથી તરબોજ હકીમજીની સુંદર અજબમરી રીતભાવ જોઈને, તેમનો ધીર ગંભીર સ્વર સાંભળીને, તેમજ તેમના વાર્તાલાપમાં રહેલા સૂક્ષ્મ વિનંદથી હુજ્ય ખૂબ પ્રસન્ન થતું રીતભાવમાં તે જૂની મમાજઅવસ્થાના, દરબારી દેખાવના અને દરબારી રીત બાવવાળા ઉમરાવજીના હતા, અને મોગલ સહેનશાહોની છબીઓમાં અને તેમની મુખમુદ્રામાં ગ્રહ સામ્ય દેખાવ પ્રચલિત રાજકારણની તોફાની રમતમાં આવો પુરૂષ સામાન્ય સંતોગમાં દાખલ યાય એ જ બલિત નહોતો, અને નવી પ્રકૃતિના અગવળિયાઓથી હેરાન થઈને ચિટિશ લોકોએ આવા જૂના નમૂનાના ધીર અલીર મુત્સદ્દીઓ હવે તથા નથી એનો વારંવાર બળાથો પણ કર્યો ■ પોતાની કારકિર્દીની રાજઆતમાં હકીમ માહેબને પણ રાજકારણ સાથે ઝાઝો સબધ નહોતો. તેઓ યુવાની હકીમોના મોટા કુટુંબના વડા હતા, એટલે તેમનો બધો સમય પોતાનો બહેનો ધધો સંબાળવામાં જતો પરંતુ હેક વિશ્વયુદ્ધના હવટના ભાગના જે જે ઘટનાઓ બની તેથી, તેમજ તેમના પુરાણા મિત્ર અને સાથી ડો અનસારીની અસરથી તેઓ મદ્દાસખાના દળમાં

ખે ચાયા હતા; ત્યાર પછીના બનાવોથી એટલે કે પંજાબમાંના ઘરઘરી કાયદાના અમલથી અને ખિલાફતના પ્રકાશી તેમનું હૃદય ઘવાયું અને તેમણે ગાંધીજીની અસહકારની નવીન પદ્ધતિને પોતાનું અનુમોદન અપાવ્યું મહાસભામાં તેઓ કોઈક અનેરી ખૂબી અને અમૂલ્ય ગુણિઓ લઈને આગા — જૂના અને નવા સમાજ વચ્ચેના અઢોટાણે પડ્યા, અને તેમની મારફતે જૂના સમાજનો સામૂહીય હિલચાલને દેડો મળ્યો. આમ તેમના આવવાથી જૂનાનવા વચ્ચે એકસાથે હતેવ તથા અને સામૂહીય હિલચાલના મોખરાના હજારે એક પ્રકારનું વળનદારપણું અને બળ પ્રાપ્ત થયાં. હિંદુઓ અને મુસલમાનોને તેમણે ખૂબ નજીક અગ્રેજા કેમકે બંને તેમનો આદર કરતા અને તેમના હાથહાથને અનુસરતા હતા ગાંધીજીના તો તે પરમ વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર બની રહ્યાં, હિંદુસ્તિશ્વર પ્રકાશી બાબનોમાં તેમની સલાહ ગાંધીજીને મન હેતરના નિર્ણયરૂપ રહેતી. મારા પિતાશ્રી અને હકામત તો આત્માવિક રીતે જ દિલોગીન કોરતો બન્યા હતા

ગયે વરસે હિંદુ મહાસભાના કેટલાક આગેવાનોએ મારી સામે એવો આક્ષેપ કર્યો હતો કે હિંદુઓની લાગણીઓનું મને કંઈ બોન નથી, કેમકે મારી કેળવણીમાં એની ખામી રહી ગઈ છે અને મારા સંસ્કારોની સામાન્ય ભૂમિકા ફારસી સંસ્કારિતાની છે મારી સંસ્કારિતા કંઈ છે અથવા મારે કોઈ સંસ્કારિતા છે કે કેમ એ કહેવું મારે મન જરા મુશ્કેલ છે. ફારસી બાબનો કમનસીબે મને જરા પણ પરિચય નથી. પરંતુ એ સાચું છે કે મારા પિતાશ્રી હિંદી-ફારસી સંસ્કારિતાના વાતાવરણમાં જન્મ્યા હતા. દિલ્હીના જૂના ચાહી દરબારનો ઉત્તર હિંદને એ વારસો મળેલો છે. અને આજના બ્રહ્મ દિવસોમાં પણ દિલ્હી અને લખનૌ એ સંસ્કારિતાનાં કેન્દ્રો છે કાશ્મીરી બ્રાહ્મણોમાં વાતાવરણને અનુકૂળ થઈ જવાની શક્તિ અબજ પ્રકારની છે, હિંદનાં મેદાનોમાં કુતરી આગા પછી ત્યાં તે સમયે આ દિલ્હી-ફારસી સંસ્કારિતાનો સૌથી વિરોધ પ્રતાપ લેઈને તેમણે તેને અપનાવી લીધી, તેમજ તેઓ પૈકી ત્યાર પછી ફારસી અને કુર્દીના અનેક ઉત્તમ પડિતો હતેવ તથા માછળથી જ્યારે પ્રચલિત અવસ્થામાં પ્રપાટણે પરિવર્તન થયું અને અંગ્રેજોના તથા યુરોપીય સંસ્કારિતાનાં તત્વોના જ્ઞાનની આવશ્યકતા કીજી થઈ ત્યારે તેને પણ તેઓ એટલી જ ત્વરાથી અનુકૂળ થઈ તથા પરંતુ આજે પણ હિંદમાં કાશ્મીરીઓમાં ફારસીના અનેક વિખ્યાત પડિતો જણાયે છે તેમના પૈકી કૃષ્ણ એ જાણે. જ હાલેજ કરીશ — સર તેજ બહાદુર સંપુ અને રાજ નરેન્દ્રનાથ

હકીમ સાહેબ અને મારા પિતાશ્રી વચ્ચે આમ અનેક વસ્તુઓ સામાન્ય નીકળી. અને તે બંનેએ કંઈક જૂના વળતના એકબીજાના કુટુંબોના મંળેયે પણ રોષાં કાઢ્યાં તે બંને બારે મિત્રો બની ગયા હતા અને એકબીજાને ‘બાઈ સાહેબ’ કહીને સંબોધતા તેમને સાંજની રાખનાર અનેક વસ્તુઓમાં રાજકારણ તો છે નહીં બાજત દત્તી પોતાના પરના રીતરિવાજોમાં હકીમમજ અસામાન્ય રીતે કટિયુક્ત હતા, તે પોતે અથવા તેમના કુટુંબીજનો જૂની રીતોના સોવામાંથી બહાર નીકળી રાકતાં નહોતાં તેમના કુટુંબમાં સૌએની બાજતમાં જે એકાન્તવાસ અને પરતની આશ્વર્થજનક સમતાદ મે

તેઈ છે તેની જાણે કાઈ ઠેકાણે નેઈ નથી. અને છતાં દુર્ગમજની દૃઢ માન્યતા થઈ હતી કે જે દેશની ઋણી ગણતારી મુખિ ન મેળવે તે દેશની પ્રજાની પ્રગતિ થતી નથી આ વાત તેમજે મારા મનજ પર ગારી રીતે કમાતી હતી, અને તુર્કાની ઋણીએ તુર્કાની મુજિની લશ્તમાં જે ફાળો આપ્યો હતો તેના પેલે કેટલા પ્રગંથક હતા તેની વાત પણ તેઓ કરતા તેઓ કહેતા કે કમાવવાના સફળ થઈ શક્યો તે મુખ્યત્વે તુર્કા ઋણીને લીધે જ.

તુર્કીમ અજમલખાનના અવસાનથી મદદમખાને બાપે ફરમ પડ્યો, તેથી તેને એક મજબૂતમાં મજબૂત રતલ તુર્કી પડ્યો તેમના અવસાન પુરી અમે જાણા નવાઈ નવાઈે દિલ્લી જઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે ત્યાંની મુવાકકતમાં કંઈક અશુભુ લાગ્યા કરે છે, કેમકે દિલ્લીની સાથે અમારા હુદયમાં દુર્ગમજ અને તેમના બિલ્લીમારાના ધમ્મે માઠ સંબંધ જડાઈ ગયો છે.

રાજકારણની દૃષ્ટિએ ૧૬૨૮નું વર્ષ બરખૂર ગયું દેશભરમાં તે વર્ષે અનેવિધ પ્રવૃત્તિઓ આશુ રહી. પ્રજાને બધે કાઈ નવીન પ્રેમના આગળ શ્રેરી રતી હતી કાઈ એક નવો પ્રાણુ બાળભાતનાં મંડળોમાં મરખી રીતે સંચાર કરતો દેખાતો હતો કદાચ આ ફેરફાર હું દેશમાંથી મેરદાજ દ્વેષે તે દરમિયાન ધીમે ધીમે થતો રહ્યો હતો, અને હું પાછો ફર્યો ત્યારે લાજ આપે અને તે બદુ બારે લાગ્યો હતો ૧૬૨૯ના આરંભમાં દિ'ંદ મુખ અને નિષ્ક્રિય લાગણુ હતું, મંબલ છે કે ૧૬૨૧-૨૨ની લશ્તને તેનો યાક હજી ઊતર્યો ન હતો; ૧૬૨૮માં તે નવી તાલખીથી જભરાવ, પ્રવૃત્તિથી તરવરાવ અને ઢંગઈ રહેલી રાજિથી બારેકું દોષ એમ દેખાયુ નવા જુઓ ત્યાં—ઓધોનિક કારખાનાંઓના કામદારોમાં, જેડૂતોમાં, મધ્યમવર્ગના યુવકોમાં અને બુદ્ધિજીવી વર્ગમાં સામાન્ય રીતે આ નવન સંગારના ચિહ્નો જણાતા હતા

મન્દરસંધોની દિલ્લયાવ સત્તી પેટે વિકાસ પામી હતી સાવ કે આઠ વર્ષ પૂર્વે રથપાયેલી અખિલ દિ'ંદ મન્દરમધ મદદમખા સામર્થ્યાવાન અને મન્દરોનુ યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા બની ગઈ હતી સ ગઠન અને સંખ્યાબળમાં તેનો વિકાસ થયો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ તેની વિચારસરણી વધારે વધારે ઉદામ અને લડાક થતી જતી હતી હડતાલો સામાન્ય થઈ પડી હતી અને મન્દરોમાં પેલે એક વર્ગના લોકો દોઈ, મન્દરમાત્રના હિતો સામાન્ય ■ એવા બાનવાળા વર્ગજનુનિ વધતી જતી હતી સુવરાઢ કાપડના હથોળા અને રેલવેના મન્દરોનુ સ વઠન સીધી શ્રેષ્ઠ હવ અને તેમના સથો પેકી સીધી સમર્થ અને સીધી આગળ વગેવા બે હતા એક મુખર્જનો 'નિરણી કામદારસઘ' અને બીજો 'જી આઈ પી રેલવે કામદારસઘ' મન્દર સંગઠનના વિકાસની સાથે સાથે જ પશ્ચિમમાંથી મન્દરનિયાના આતરસહદનાં અને વેદના બીજે અનિવાર્ય રીતે તેમાં પ્રવેશ પામ્યા હતાં અને દિ'ંદની મન્દરસંધોની દિલ્લયાવ ખુરખુરી સ્થિર થાય તેટલામાં જ તેના બે હરીફ અને વિરોધી લાગવા પડી ત્ય એવો

બધ ઉપરિચિત થયો હતો. એ દિનિયાવમાં કોઈ *બીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘના અનુયાયીઓ હતા તો બીજા વળી *ત્રીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘનો પક્ષપાત કરતા, કેટલાક ન-શ વસણ ધારણ કરી આસતે આસતે મુવાદો કરવાની તરફેણ કરતા હતા, તો બીજા ક્રાંતિની અને સમાજરચનામાં મૂળગામી પરિવર્તન કરવાની સાધનાઓ કરતા હતા. આ બે છેદાની વચ્ચે જિલ્લા મિલ્લ છાયાવાળા અને ઉદ્દામપણાની મિલ્લ મિલ્લ માનવાવાળા અભિપ્રાયના અનેક મતો હતા અને સાથે સાથે આમજનતાના સંગઠનની બધી દિશયાઓમાં કમનસીબે બને છે તેમ એમાં સમયસાધુઓ પણ પૂરેલા હતા.

કિસાનોમાં પણ નવો સચાર જણાતો હતો. સચુક્ર પ્રતિભા અને ખાસ કરીને અધોધામાં એ નવી નવૃત્તિ નિપટપણે દેખાઈ આવતી હતી. પાતાની ફરિયાદો રજૂ કરતા ખેડૂતોના સંમેલનો સામાન્ય થઈ પડ્યા હતા. ખેડૂતોને અને બીજાઓને એ વાતની પ્રતિતિ થઈ ગઈ હતી કે જમીન ધારણ કરવાનો કાયમી હક આપનારા તેમજ બીજા અનેક બાબતોની ભારે આશા આપનારા અરેજ્યાના નવા મંજોરને લગતા મયદાથી ખેડૂતની મુશ્કેલી સ્થિતિમાં ઝાઝો ફેર પડતો નહિતો.

શુજરાતમાં સરકારે એક સ્થળે મહેસૂલ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો તથા ત્યાંના ખેડૂતો અને તેની વચ્ચે મોટા પાયા પર લડત બીજી શુજરાતમાં ખેડૂતોની લડત સરકાર સાથે સીધી જમી તેજુ કાગળ એ કે ત્યાં ખેડૂતો જ જમીનના માલિકો હોઈને સરકારનો અને તેમનો સીધો વહેવાર દોષ છે. આ લડત તે મત્તાર વલ્લભભાઈ પટેલની સરદારી હેઠળ થયેલો બારડોલી સત્યાગ્રહ. એ લડતમાં ખેડૂતો પગકમથી બૂઝ્યા અને સમસ્ત હિંદની પ્રશસ્ય પામ્યા બારડોલીના ખેડૂતોને લડતમાં ધણે મોટી અરો સફળતા મળી પરંતુ એ લડતનો સાચો વિજય તો આખા હિંદભરમાં ખેડૂતો પર એની જે અસર થઈ તેમાં સમાયેલો હતો. હિંદના ખેડૂતના હૃદયમાં બારડોલી આશા સામર્થ્ય અને વિજયનું પ્રતીક અને ચિહ્ન બની ગયું.

૧૯૨૮ના વર્ષના હિંદમાં બીજા નજરે ચડી આવતી હકીકત યુવક પ્રવૃત્તિના વિકાસની હતી. ન્યાયે તે ત્યાં યુવકસંઘો રમખાતા હતા અને યુવકપરિષદો મળતી હતી. આ સંઘો અને પરિષદોમાં અર્ધ ધાર્મિક મંજોરી માટેને ક્રાંતિની વિચારપદ્ધતિ અને તેના સાધનોની ચર્ચા કરતા મડળો સુધીના વિધવિધ પ્રકારો જોવાના મળતા પરંતુ ગમે ત્યાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય અને ગમે તેના આશયે મળ્યા હોય તો પણ એ સંઘો અને પરિષદો હંમેશા જીવંત સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નોની ચર્ચા ઉપાડી લેતા અને સામાન્ય રીતે તેમનું વળણ ધરમૂલથી કરવાના પરિવર્તન તરફ રહેલું.

શુદ્ધ રાજકોટલુના ક્ષેત્રમાં એ વર્ષે સાઈમન કમિશનના બહિષ્કારને માટે અને એ બહિષ્કારના રચનાત્મક સ્વરૂપ તરીકે ઓળખાવવામાં આવતી હતી એવી સર્વપળી પરિવર્તને માટે પ્રસિદ્ધ થયું મધ્યમમાર્ગી દળો પણ આ બહિષ્કારમાં મહાસભાની સાથે સામેવ થયા અને તે બહિષ્કારને નેત્રવા ચેત્સુ સફળતા મળી ન્યાય ન્યાય.

સાઈમન કમિશન ગયું ત્યાં ત્યાં તેને વિરોધી ટોળાઓએ ‘સાઈમન ગો બેક’ (સાઈમન ! પાછા જાઓ) ની ધોરણ સભાગીરી એ રીતે દિલ્લી આમજનતાના અમળ્ય હોમને સર બેન સાઈમનના નામનો પરિચય તો થયો જ, પણ સાથે સાથે તેમને અમેલ બારાના એ શબ્દોની પણ જોગબ થઈ — માન એ બેની જ હમિશનના સન્માને તો મેં એ શબ્દોનો વળગા જ થયો હોતો એઈએ એવી એક વાત પ્રચલિત થઈ છે કે જ્યારે તે બધા ન્યુ રિસ્કીની ‘વેસ્ટર્ન’ હોસ્ટેલમાં રહેતા હતા ત્યાર રાનીના અધ્યક્ષભાગી પણ એ પોષણના સૂરો ગળા દોષ એમ તેમને બામ થતો આમ પીછા ખાઈને રાત્રે પણ તેમને જ પવા ન દીધા તેથી તેઓ ખૂબ રોડે બરાધા હતા માથી વાત એ છે કે જે સુરોથી તેમની નિદ્રામાં ખડે પગે હતી તે તો મામાજ્યના પ્રાયત્નની આસપાસના વેસન મેં જામાના શિયાળોના હતા

રાજ્યબ નાર જતા મુખ્ય મુદ્દાઓ ધડો કાઢવામાં સર્વપ્રમુખ પરિપક્વે મરી મુશ્કેલી ન પગ એ મુદ્દાઓ લોકસાસનવારી પાર્લમેન્ટની પદ્ધતિના હોવાને લીધે ગમે તે માણસ તે ધડી કાઢી શકે એમ હતું પેરિષદની સાની આ એકમાત્ર મુશ્કેલી કોમી પ્રશ્નમાથી — ખાસ મગેને નાની નાની કોનોના પ્રશ્નમાથી — ઉપરિચત થઈ પરિપક્વના હજમા બધા જ ઉદામ કોમી મહોળા પ્રતિનિધિઓ દાખવ થયેના હોવાથી સર્વ પ્રશ્નને માન્ય થાય એવું સમાવાન ઉપત્તરવાતુ કામ અસાધારણ મુશ્કેલીમુડું થઈ પડ્યું પૂર્વે પરિણામ રાજ્ય નીવડેની એકમ પરિપક્વોની જ આ પુનરાવૃત્તિ હતી વસત જતુ દરમિયાન મુરોપથી પાછા આવેના મારા વિભાગીએ આ પરિપક્વ ખૂબ રસ લીધા આખરે ઉવડના ઉપાય વરી રાજ્યબ ધાત્વનો ખગડો ધવાને તેમજ કોમી પ્રશ્ન ઉપર સંપૂર્ણ નિરે ન તૈયાર કરવાને માટે વિભાગીના પ્રમુખપદે એક નાની સમિતિની યોજના કરવામાં આવી આ સમિતિ પાછળથી નેહરુ સમિતિને નામે જોળખાઈ અને તેનું નિર્વેન નેહરુ રિપોર્ટને નામે જોળખાયું સર તેજબહાદુર સતુ થયું એ સમિતિના સભ્ય હતા અને રિપોર્ટનો કેરોક બાગ તેમને ઘડ્યો હતો

હું એ સમિતિનો સભ્ય નહોતો પરંતુ મદદસભાના મત્રી તરીકે મારા એની સાથે થોડો સબધ રહેતો મારે માટે એ કદગી પરિચિતિ હતી કેમકે જ્યારે સાચો પ્રશ્ન સત્તા કબજે કરવાનો હતો ત્યારે કાગળ ઉપર વિગતવાર બધારણા ધરી કાઢરામાં કો અર્થ નહોતો એવું માનતો હતો તે ઉપરાંત અનેક વિખિત તત્વોના મિશ્રણથી બનેલી આ સમિતિને હાથે અમારું લક્ષ્ય અનિવાર્ય રીતે સારથાનિક રવરાત્નપને નામે જોળખાતી અને હજીકતમા તેથીરે સકુચિત મર્યાદામાં સુકાઈ જતું હતું એ મારી બીજી મુશ્કેલી હતી અને તો આ સમિતિની સાચી ઉપયુક્તતા તેની મારફતે ગૂચવાઈ ગયેલા કોમી કોકડાને કઈ ઉકેલ નીકળી શકે તો તે કલવાગા દેખાતી હતી કોઈક પ્રમારના કાર અથવા સમાધાનથી આ પ્રશ્નો ઉવડનો નિકાલ આવી જશે એવી મારી અપેક્ષા નહોતી એ ઉવડનો સાચો નિકાલ તો પ્રાનની દષ્ટિને સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો તરફ વાળવાથી જ થઈ શકે પરંતુ કોઈક પ્રમારનો મમતવાદ કાર સકચ થાય અને લોકોની

પૂરતી સખ્યા તન માન્ય રાખે તો તેનાથી પરિસ્થિતિ ॥૬૬૬ અનુકૂળ બને અને પત્રી બીજા મહાત્માના પ્રશ્નોમા યોગેને રત લેવા કરી શકાવ. એવે સમિતિના મામમા આ? આવવાનો મારો હસદો નહોતો અને મેં તેના કામમા માતાથી થઈ રાકે તેટલી મદદ કરી

આ પ્રશ્નમા સમિતિને લગભગ પૂરી સફળતા મળી દખાઈ માત્ર મેં કે ત્રણ મુદ્દાઓનો નિકાલ કરવાનો બાકી હતો એ મુદ્દાઓ પૈકી ખરેખર અગ્રયનો પ્રશ્ન પાળબનો હતો ત્યાં ગેમી કોડ લા હિંદુ, મુસ્લિમ અને શીખ એવા ત્રણ છે. ૧ કલવાના દ્વારા સમિતિએ પોતાના દેવાવળા પાળબના પ્રશ્નોએ એક નવીન વિરિદ રીતે જ વિચાર કર્યો અને તેને અંગે કરેલી ભલામણોના સમય નગા પાળબની વસ્તીની વટે ચાલીના કેટલાક પરિસ્થિતિ પર નવે જ પ્રકાર નાખનારા નાક (ઓ રબૂ ક્યાં પરતુ એ બનુ એમે ગયુ ઉબયપમે બય મને અવિશ્વાસ કાયમ ગયા અને જે જરા જેવું અતર કાયવાને માટે એક નાનું સરથુ થમતુ બ વાનુ હવ તે ન બાનુ તે ન જ બાનુ

નેહરુ કમિટીના ગિર્ષોની ચર્ચા કરવાને માટે સર્વપત્રીય પરિષદ લખતીમા મળી વળી પાતુ મારા જેવા જેવાને માટે ધર્મસકા ઉપસ્થિત થયુ, કેમકે કોમી પ્રશ્નોએ હવે નીકળી શકતો હોય તો તેની આડે આવવાની અમારી હચ્ચા નહોતી અને છતાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના પ્રશ્ન વિષે ધરછો કડી નમતુ આવવાની થયુ અમારી તૈયારી નહોતી અને પરિ ને એવી નમ સૂચના મરી કે આ પ્રશ્ન પર મરો નિષ્પત્ત ન કરતા તેને મેં ધમ જ રહેવા દેવા કે જેથી તેને વિષે પાંધના જે વર્તન જે માર્ગક્રમ અમલમા મૂલેવો હોય તે માટેની સ્વતંત્રતા રહી રહે — મહાસમા પોતાના સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના રેખને વળગી રહી રહે અને બીજા મધ્યમત મીં દેવો સાસ્યાનિ દરજ્જાના સ્વરાજનો પુરસ્કાર કરી રહે પરતુ મારા ચિંતાથી તો પોતાના દેવાવળે માન્ય ગ્રાવવાનો જ આગ્રહ લઈ ન બેઠા હતા અને તેમણે જસ પણ નમતુ આપ વાની ના પાડી કદાચ ત્યારની પરિસ્થિતિમા તેમનાથી નમતુ આપી શકાય એવી સ્થિતિ જ નહોતી એટલે પરિષદમા સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાવાદી વર્ગ — એ વગ કઈ નાનો નહોતો — પોતાના તરમ્થી એ પ્રકારુ એક નિષ્પત્ત ન કરવાની મને સૂચના કરી કે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના મ્યને સંકુચિત કરી નામે એવી કોઈ પણ બાબત સાથે અમ જે લા હચ્ચા નથી પરતુ સાથે સાથે અમે એ થયુ વિરોધ સ્પષ્ટતા કરી કે કોમી પ્રશ્નોએ ઉદ્ભવા અચ્ચુ નાખવાનો અમારો હસદો ન દોવાથી અમે પરિષદના મય ચિત નાખવાના નથી

આના મહાત્મા મુદ્દા પર આવા પ્રકારુ વલણ અજ વાર કરવાથી કાએ આ સરે એમ નહોતુ બનુ બનુ તો અમાગ પવેલો વિરોધ દરમિયાનુ એ એક અક્રિ પગતુ હવ તે જ વિષે અખિલ હિંદુ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર સંઘની સ્થાપના કરી અમારા વલણે અમે સક્રિય સ્વરૂપ આપ્યુ

પરિષદે સૂચવેલા નવીન બંધાવણમાના દોકોની યાત્રીમા અવધના તત્કાલરોન માગમીથી તેમની ભગીરેતમા તેમના પલતા આવેલા દોકો ભગવતની બાદેખ

આપનારી એક ક્લમ હમેરીને સર્વપક્ષી પરિપક્વે મને એક બીજે અને વિશેષ ઉડા આધાત પદોંચાટ્યો. આખું બંધારણુ જેરાક ખાનની મિલકતની સંસ્થાના પાયા પર સ્થાયુ હતુ, પરંતુ મોટા મોટા અર્થ જગીરદારી મિલકતના માવજીદકને નવીન રાજ બંધારણના પાયાનું એક સ્થાયી અંગ બનાવવું એમાં સાચે જ મને ભારે અનર્થ દેખાયો. આ ઉપરથી એટલુ તો સ્પષ્ટ થયુ કે મહાસભાની દોરવણી કરનાર વર્ગને અને વિશેષ કરીને બિનમહાસભાવાદીઓને, મહાસભાના અનુયાયીઓ પૈકીના સામાજિક સ્થાનાના વિચારોમાં આમળ વલેલા વર્ગોની યોગ્યતા કરવાં મોટા મોટા જમીનદારોની રોબન બધારે પ્રિય હતી એ પણ સ્પષ્ટ દેખાયુ કે અમારા અનેક આગેવાનો અને અમારી વચ્ચે મોટું અંતર પડી ગયુ હતુ. અને આવી પરિસ્થિતિમાં મહાસભાના મહામંત્રી તરીકે ચાલુ રહેવું એ મને અસંગત અને અર્થશૂન્ય લાગ્યુ. દિંદો મંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સધતો હુ એક સંસ્થાપક છુ એ કારણુ રજુ ફરીને મેં એ સ્થાનનું રાજનામું આપ્યુ પરંતુ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ એ મંજૂર ન કર્યું અને મને તેમજ સુભાષ બોઝ બેંગે પણ એ જ કારણુ આપીને પોતાનું સજ્જનામું આપ્યું હતુ તેને પણ જણાવ્યુ કે મહાસભાની નીતિ સામે કોઈ પણ પ્રકારની અયકામચુઆ આબ્યા વિના તમે એ રાપતુ કાર્ય ચલાવી શકશો ખુદ મહાસભાએ તો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય ઝબીકાર્યું છે. એટલે વળી પાછો હુ સમિતિ સાથે સંમત થયો. મારું પોતાનુ રાજનામું પાછુ એવી લેવામાં મારી સંમતિ કેટલી સહેલાઈથી મળી શકી એ જોઈને ખરે જ અચરજ થાય છે આવુ તો અનેક પ્રસંગોએ બન્યુ, અને ઉભય પૈકી એકે પક્ષને એકબીજાથી દૂર પડવાનો વિચાર ગમતો જ નહોતો એટલે એ અળખામણો પ્રસંગ ટાળવાને અમે કોઈ પણ બહાનાને પકડી લેતા.

આ સર્વપક્ષી પરિપક્વ અથવા તેની સમિતિની સલામોમાં આધીજીએ કરો ભાગ લીધો નહોતો. પરિપક્વની લખનીની બેઠકમાં તો તેઓ હાજર પણ નહોતા.

દરમિયાનમાં કાળા વાવડાઓથી સ્વાગત પામતુ અને વિરોધી મેદનીઓની 'ગો બેક' ની ધોપણાઓ સામળણ સાઈમન કમિશન દેશમાં આમથી તેમ ફરતુ હુદ પ્રસંગોપાત વિરોધતા દેખાવા કરનારા ટાળાઓ અને પોલીસ વચ્ચે નાની નાની અયકામચુ થતી આખરે લાહોરમાં વાત વીકરી અને એકાએક સમસ્ત દેશમાં રોપની એક પ્રકારની સનસનાટી પ્રસરી ગઈ લાહોરમાં સાઈમન કમિશન સામે વિરોધનો દેખાવ કરનાર મેદનીના આગેવાન લાલા લાજપતરાય હતા, અને હાલોરની મેદનીને મોખરે દરવાની બાગુ પર ત્યા તેઓ ઊભા હતા ત્યા એક યુવાન અંગેજ પોલીસ અધિકારીએ તેમના ખર હુમલો કરી તેમના વક્તવ્ય પર પોતાના હાના ધા કર્યા કોઈ પણ તોફાની અથવા દ્વિસક પ્રવૃત્તિ કરવાનો તે મેદનીએ અને ખાસ કરીને લાલાજીએ જરા પણ પ્રયાસ કર્યો નહોતો આમ છત્યુ તેઓ બાગુમાં રાતિથી ઊભા હતા ત્યા તેમને અને તેમના સાથીઓને પોલીસે સખત માર માર્યો રસ્તા પરના દેખાવોમાં ભાગ લેનાર દરેક જણ પોલીસ સાથે અયકામચુઆ આવવાનુ જોખમ વહોલી જ લે છે, અને વિરોધનો

દેખાવ કરનારા આપણા લોકો લગભગ દરેક સંપૂર્ણ સાંતિ જગતના છતાં લાલાઈને પોતાને એ જનના ભેજમનો ખ્યાલ હશે જ અને તેમણે તે બુદ્ધિપૂર્વક જ માથે લીધું હશે છતાં એ દુમલાની ગીત અને તેની અનાવશ્યક નિહુસ્તા, એ અગાથી દિંદી જનતાના અનુભવ લોકોને અનુકરણે આધાર લાગ્યો. તે દિવસોમાં પોલીસ તરફથી થતા લાડીના દુમલાઓથી આપણે ટેવણા નહોતા; વારંવાર જમંડીપણાને અનુભવ કરીને આપણે રીડા બન્યા નહોતા. અને તેથી આપણા ગ્રીધી શ્રેષ્ઠ આગેવાન, પંબળના સૌથી અગ્રણી અને લોકપ્રિય પુરુષની કપરનો આવો દુમલો કુદ્દ યક્ષસી દુમલો હતો એમ સૌને લાગ્યું, તેમજ તેને પતિભાગે દેરાબરમાં અને ખાન કરીને ઉત્તર દિંદમાં એક પ્રકારનો મૂઠ રોપ પ્રસરી ગયો. આપણે કેટલા નિરાધાર છીએ, આપણે કેવા દુઃખ છીએ કે આપણા અતિ પ્રિય નેતાઓના મોખાનું પણ આપણે રક્ષણ કરી શક્યા નહોતા !

લાલાઈ પણ સમયથી હુદયના રોગથી પીડાતા હતા અને તેમને છાતી પર માર પડ્યો હતો. એટલે તેમને પડોચેથી શારીરિક દર્દ તો નહોતું હતું જ, કદાચ કોઈ તંદુરસ્ત યુવાનને એટલી બધી દર્દ ન પણ પડેલી હોત, પરંતુ લાલાઈ તંદુરસ્ત પણ નહોતા, યુવાન પણ નહોતા થોડા અસવારિયા પછી તેમનું અવસાન થયું તેમાં આ દર્દની કેટલી અસર પડેલી હશે એ ચોક્કસાઈથી કહેવું લગભગ અશક્ય છે; એ કે તેમના ડાકટરોનો અભિપ્રાય એવો થયો હતો કે એ દર્દથી તેમનું મૃત્યુ પડેલું થયું પરંતુ મારો ખ્યાલ એ છે કે આ શારીરિક દર્દની સાથે સાથે તેમને જે માનસિક આધાર પડેલો તેની તેમના પર ભારે અમર થઈ હતી એમ નિઃસંકેપ કહી શકાય પોતાની અંગત નામોશી થઈ છે, એમ માનીને નહિ પરંતુ આ દુમલામાં રહેલા રાષ્ટ્રીય અપમાનથી તેમને ખૂબ રોષ થયો હતો અને તેમના હુદયમાં કંપારા આવી ગઈ હતી.

આ રાષ્ટ્રીય તેજશક્તિની અસરથી દિંદનું દેવું ભારે થયું હતું, તે જ અસરમાં થોડા સમય પછી લાલાઈનું અવસાન થયું એટલે સ્વાભાવિક અનિવાર્ય રીતે જ તેને તેમના પર થયેલા દુમલાનું પરિણામ માની લેવાયું, અને પ્રજના હુદયમાં રોકાને સ્થાને રોષ અને પ્રકોપ બેઠા. આ વાત જરાબર ઝોલુવટથી સમજાવેલાની જરૂર છે, કેમકે તો જ આપણે ત્યાર પછી બનેલા બનાવો, લગવસિંહની ધરના અને ઉત્તર દિંદમાં તેને એકાએક પ્રાપ્ત થયેલી આશ્ચર્યજનક લોકપ્રિયતાનું કંઈક-આકલન કરી શકીશું. મહાત્માનાં કાર્યોની પાછળ રહેલી પ્રેરણા અને તેના પ્રયામાં રહેલાં કારણોની પૂરતી ખોજ કર્યા વિના કોઈ પણ કૃત્યોને અથવા અક્ષિતઓને વખોડી કાઢવાનું કામ જેણે સહેલું તેટલું જ શ્રામક છે. આ સમય પડેલાં લગવસિંહને જુદાં લોકો ઓળખતા ન હતા ત્યારે શું એકાદ દિંસાના અમવા ત્રાસ ફેલાવનારા કૃત્યને લીધે તે લોકપ્રિય થયો ? નહિ, કંઈ નહિ તો જ્યાં ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં કોઈ ને કોઈ સમયે દિંસાવડીઓનું નેર દિંદમાં વંધું છે; પરંતુ અમાજામાંના સરવ્થાતના દિવસો બાદ કરતાં તેઓ પૈસી એકેને લગવસિંહને પ્રાપ્ત થયેલી લોકપ્રિયતાનો નાનેસરખો અંશ પણ મળ્યો નથી. આ એક તદ્દન દીના જેવી ચોખ્ખી હાકલ છે, તેનો અગ્નીમાર થઈ શકે એમ નથી.

એનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો અને બીજી એક હકીકત એટલી જ સ્પષ્ટ છે કે ત્રાસનો પથ વખતોવખત દેખા દે છે છતાં હવે હિંદુના યુવકોને તે પથ પ્રત્યે સાચું આકર્ષણ રહ્યું નથી. ગયા ૫૬૨ વર્ષથી અહિં સાના વત્ત ૫૦ જે ભાર દેવાયો છે તેથી હિંદુઓ પ્રશ્નની આખી બુમિકામાં ભારે પરિવર્તન થઈ ગયું છે, અને રાજકીય ક્ષેત્રને પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ તરીકે હિંદુ સાવા પ્રત્યે હિંદુની આમજનતા જાહેરાત કરતા પછી વિરોધ ઉદ્દાગીનતાથી ભર્યો છે અને તેનો વિરોધ પણ કરે છે સમાજના જે વર્ગોમાંથી હિંદુ સાવાની એવી સામાન્ય ગીતે ભરતી થાય છે તેના નીચલા મધ્યમવર્ગ તેમજ બુદ્ધિશીલ વર્ગ ઉપર પણ હિંદુ સાની પદ્ધતિની વિરુદ્ધતા મહાસભાના પ્રચારની પ્રબળ અસર થઈ છે કાન્તિની ભાષામાં વિચાર કરનારા એ વર્ગોના પ્રવૃત્તિમાન અધીરા લોકોને પણ હવે સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ છે કે હિંદુ સાના છટાછવાયા કૃત્યોથી કાન્તિ કહી આવતી નથી અને એ પદ્ધતિ કાન્તિના સાચા કાર્યમાં આડે આડે છે તેમજ અનેક વખતના અમલ પછી નિર્ણય જણાઈ છે સરકારના દમનથી હિંદુ સાવાદ દબાઈને કુધાતો હશે પણ તેની જડ નીકળતી નથી એટલે દમનને કારણે નહિ પરંતુ કેટલાક મૂળ તત્વોને સ્પર્શ કરતા મારણો તેમજ જગતના રાજકીયની બીજી ઘટનાઓને લીધે હિંદુ સા તેમજ બીજા સમયોએ તે મૂલપ્રાપ્ત થનો ભય છે કોઈ પણ દેશમાં હિંદુ સાવાદ એ કાન્તિની ભાવનાનો બા-અકાળ સૂચક છે એ અવસ્થા પૂરી થતા જ તેની સાથે હિંદુ સાવાના ઉપાયવતુ મહત્ત્વ પણ અસ્થિ થાય છે ત્યાર પછી સ્થાનિક મારણોને લીધે અથવા વ્યક્તિઓના દમનને કારણે પ્રસંગોપાત્ત હિંદુ સાના કૃત્યો એકબેક જાગી નીકળે એમ અને પરંતુ હિંદુ હોય એ બા-અવસ્થાને વગીરી નહીં છે, અને એ નિરાકાર વાત છે કે પ્રસંગોપાત્ત કોઈ નીકળતા હિંદુ સાના કૃત્યો પાસે હવે કમલ નામનો પથ થઈ જાય પરંતુ આનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે હિંદુના બધા જ લોકોએ હિંદુ સાની પદ્ધતિ વિશેની પોતાની શ્રદ્ધા છોડી દીધી છે એ અઘાવાળા પૈકી કયું નોમની વ્યક્તિગત પ્રિયા વિશેની અથવા નાસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે છટાછવાયા ખૂના કરવાની પદ્ધતિ વિશેની શ્રદ્ધા જતી રહી છે ખરી પરંતુ તેઓ પ્રેશક હજી એમ તો માને જ છે કે બીજા દેશોમાં જેમ બારેબાર જરૂરી જણાયું છે તેમ એવો એક કાળ આવે પછી ખરે કે સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિને માટે મુસલમાન હિંદુ સાની પદ્ધતિ આવશ્યક થઈ પડે આ જો કે આજની ઘડીએ માત્ર પોથી જ પ્રશ્ન છે અને એની વાસ્તવિક કરોતી તો નાન હાય છે પરંતુ ત્રાસવાદીઓની પદ્ધતિની સાથે એને કરી લેવાદેવા નથી.

આમ જોતાં હિંદુ સાના કૃત્યને પરિણામે નહિ પરંતુ લાના નાજવતરાયનું અને તેથી જ નમરત રાજકીય ક્ષેત્રે અપમાન ધડીભર તો ભક્તસિંહે ધાઈ નાખ્યું એવો ભાસ થયો તે કારણે તે સોશિયલ જનને મજાતિ હ એક પ્રતીક બની ગયો તેનું કૃત્ય વિગતે પરંતુ અને પ્રતીકની ભાવનામાત્ર મેળ રહી ગઈ ત્યાર પછીના થોડા જ નાસમાં પલખના અને તેનાથી સહેજ થોડે અંશે ઉત્તર હિંદુના ગામડે ગામડે અને કસમે કમમે ભગતસિંહનું નામ ગાજ રહ્યું તેના નામની આસપાસ અનેક ગીતો

રચાઈને પ્રચાર થયા અને તેને ગોપીકૃષ્ણના જે ન્યાય નડ્યું તે એક આશ્ચર્ય ધરાવના જ -હેવાય

સાઈમન કમિશનનો વિરોધ પત્ની વેળા લાલા લાજપતરાયને માત્ર પરચો ત્યાર પછી થોડે વખતે સ્વિલીમાં અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની મલામાં તેમણે હાજરી આપી હતી. તેમના શરીર પર તે વખતે પણ તેમને ચચેલી ઈલાના સોજ જેવો દાગ, અને માથેથી થતું ધગતર તે વખતે પણ તેઓ બોનથી રહ્યા હતા. સમિતિની આ મલા લખનોની સર્વશક્તી પાલિદની બેઠક પછી ત ત જ મળી હતી તેથી પૂર્ણ સ્વાત્તન્યનો પ્રશ્ન એક અથવા બીજે સ્વરૂપે સમા સર્ગશ ચચાને માટે ઉપસ્થિત થયો હતો. આ બોક્ષમ મુદ્દા ઉપર ચર્ચા ચાલેલી તે મને અત્યારે યાદ નથી, પરંતુ મેં ત્યાં કંઈક વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું એમ મને અનુભૂ છે મેં એ વસ્તુ અજ કાવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે જેને પરિણામે આજુ પી રજીઅવરચા તથા સમાજજીવનના પાયામાં નૂનનત પરિવર્તનો થાય એવા નાનિત્યારી વચાનુ અને ચારતે ચારતે સુધારો કરવાના સદેશ તથા પદ્ધતિ, જે જે વચ્ચ પસંદગી કરી લેવાનો મમય મહાસભાને માટે આવી પડેાચેા છે મારા એ બાધાનુ ખાસ કરું મદત્વ નડેાડ અને સનિતિની સમામાં લાનાજીએ તેનો ઉત્તર વાળતા તેના કેટલાક બાગોની પીડ કરી ન હોત તો તેનું મને વિઅનજી થઈ નત. તેમણે એક ચેતવણી એ આપી હતી કે બ્રિટિશ મનુષ્યપદ્ધતિથી કરી અપેમા ન રાખરો અને પોતાને એ ચેતવણીની કરી જરૂર નહોતી, કેમકે બ્રિટિશ મનુષ્ય હિલચાનના અધિમાત્યુજા નેતાવર્મ પ્રત્યે મને ખાસ આદર નડેોતો, તેના તરફથી હિંદની મુક્તિની લડાને ટેકો મળે અથવા સામાન્યવાનની વિરુદ્ધ કે મમાજવાદની દિશામાં લઈ જનારું કંઈક અસર ન થયું તે બરે તે નેહરું જ ઉલટું મને આશ્ચર્ય થાત.

લાદોર પાછા ગયા પછી લાનાજીએ અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની મલા સમમના માન બાધાનુના વિષયને પાછો ફર્યમા લીરો, અને પોતાના સામાહિક 'ધી પીપલ'માં તેને અગે ઉપસ્થિત થતા અનેક ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાઓ વિષે એક લેખમાળા શરૂ કરી તે પૈકીનો માત્ર પડેોતો જ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાર પછીના બીજા અકમા તેમનો બીજો લેખ પ્રસિદ્ધ થાય તે 'પૂર્વ' જ તેમનું અવસાન થયું એમના પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખે મા આ ઉલ્લેા હતો. એ તેમના અનુરા રહી ચચેલા લેખનું મને કુલ રમ ભ મ્હી નડું છે

૨૫. લાઠીમારનો અનુભવ

લાલા લાજપતરાય ઉપરના દુમલાથી અને તેની પછી થયેલા તેનના અવસાનથી ત્યાર પછી જે જે યચે સાઈમન કમિશન નડું ત્યાં ત્યાં તેની ત્યાંમે વિરોધપ્રદર્શન વધારે ઉમ થતું નડું લખનોમાં હવે તેનું આગમન થવાનું દડું અને ત્યાંની રચાનિક (એટલે નમર) સમિતિએ તેના 'મ્વા લ' માટેની બારે તૈયારીઓ કરી રાખી પ્રચારને માટે અને પૂર્વતૈયારી તરીકે જગા દિવસ આગળથી મેટા મેટા સરપરો તાનાઓ

અને સમાજમાં યોજવામાં આવતા. હું પણ લખનાર ગયો હતો અને આમાંના કેટલાક પ્રગોષ્ઠો હાજર રહ્યો હતો. પ્રાથમિક તૈયારીના આ દેખાવો તદ્દન વ્યવસ્થિત અને શાંત હતા, અને તેમને મળેલી સફળતાથી અધિકારીવર્ગે સારી પેઠે ચિદાયો હોવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાયું. તેણે કેટલાક વિભાગોમાં સરખસો કાઢવાના મનાઈ દુકમો કાઢ્યા અને કેટલાક વિભાગોમાં સરખસો અટકાવ્યાં. આ પ્રસંગોમાંથી મને એક નવો અનુભવ પ્રાપ્ત થયો અને મારા શરીરને પોલીસની લાહી તેમજ તેમના દંડોનો પરિચય થયો.

રસ્તાના પહેવારમાં ખૂંચેલ થાય છે તે અટકાવવાને બદલે સરખસો કાઢવાની મનાઈ થઈ હતી, એટલે આ બદલે કરી ફરિયાદનું કારણ ન જ આપવું એવો અમે નિર્ણય કર્યો. તેથી મને યાદ છે ત્યાં સુધી સોળ સોળની દુકડી બાંધી માણસોની અવશરૂપે વિનાના રસ્તાઓ પરથી સલાસથાને છૂટા છૂટા જવાની અમે યોજના કરી કાપડની પરિભ્રમણમાં તો આ પણ સરકારી દુકમનો ભાગ જ થયો, કેમકે બધા ખાસ કરીને સોળ માણસોની દુકડી ફરે એ એક સરખસ જ ગણાય આવી એક સોળની દુકડીની આગેવાની મેં લીધી અને ત્યાર પછી ધણું અંતર છોડીને મારા સાથી ગોવિંદ જસલજી પંતની આગેવાની નીચે એક બીજી સોળની દુકડી નીકળી મારી દુકડીએ લગભગ બસો વારનું અંતર કાપ્યું હતું, અને અમારા રસ્તા પર બીજા કોઈ માણસ જણાઈ નહોતું એવામાં અમારી પાછળથી ઘોડાના ટાળડાને અવાજ અમારે કાને પડ્યો. પાછા ફરીને જોતાં લગભગ વીસથી ત્રીસ ઘોડેસવાર પોલીસની દુકડી ઝડપેથી અમારા પર ધસી આવતી દેખાઈ જોતજોતામાં તો તે ઠેક અમારા પર ધસી આવ્યા, અને તેમના ઘોડાઓના ધસારાથી અમારી નાની કતાર તૂટી ગઈ ઘોડેસવાર પોલીસોએ તે પછી મોઢા મોઢા ફંડા અને લાહીઓથી અમારા સ્વયંસેવકોને ઝડવાનું શરૂ કર્યું, અને કુશળી રીતે જ એ સ્વયંસેવકોમાના કેટલાક બચાવને માટે રસ્તાની બાજુએ પર ખસી ગયા અને કેટલાક તો નાની દુકાનોમાં પણ ભરાઈ ગયા ઘોડાઓને ધસી આવતા જોઈને મને પણ પહેલી સ્વાભાવિક પ્રેક્ષા તો કોઈકે રક્ષણ રોધી લેવાની જ થયેલી; એ દેખાવ જ ભવમ્ભાની હિંમત જુદી બધ એવો હતો પરંતુ ત્યાર પછી મને લાગે છે કે બીજા કોઈકે પ્રેરણાએ મને મારે સ્થાને સ્થિર કરી દીધો; પરિણામે મારી પાછળના સ્વયંસેવકોએ અટકાવેલા પહેલા ધસારામાંથી હું બચી ગયો. પછી એકાએક મેં જોયું કે રસ્તાની વચ્ચે હું એકલો જ બોલો છું; અને મારા સ્થાનથી ઘોડા જ અંતર ઉપર બધી દિશામાં સ્વયંસેવકોને મારીને બોંબ બેગ કરવા પોલીસો દેખાતા હતા. ચંત્રવત્, તરત જ નજરે ન ચડી બંડ તે માટે હું આસપોસ રસ્તાની બાજુ પર જવાનું મન કરતો હતો, પણ વળી હું ચોંચ્યો અને મારા મન સાથે દલીલ કરી; અને છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે આમ ખસી જવું એ મારે માટે શોભાસ્પદ નથી આ બધા માનસિક વ્યાપારો યોદ્ધા દાણ વાંચ્યા હશે, પરંતુ એ લાગણી મને સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ છે : એક તો તે અવસરે મારા હૃદયમાં ચાલેલું મંથન; અને મારે સ્થાને અડગ રહેવાનો મારો નિશ્ચય — મારું નામના જેવું વર્તન ન સાખી શકનાર અભિમાનજનિત નિશ્ચય. આમ છતાં શીર્ષ અને

કાયરતાની વચ્ચેની મર્યાદાની રેખા બહુ જ સૂક્ષ્મ હતી, અને હુ કદાચ મને બંદે નામદં
પણ બની ગયો હોત મારો આ નિર્ણય થયો ન થયો એટલામા જ ફરીને જોતા પોતાની
નવી લાખી લાકી ઉછાળતો એક ઘોડેસવાર મારા તરફ સવારી કરતો આવતો મને દેખાયો
મે તેને આગળ જવાને જણાવ્યું અને મારું માથું બીજી દિશામાં ફેરવી દીધું — આ પણ મારું
માથું અને મોઢું બચાવવાને કરેલું સ્વાભાવિક પ્રેરણાનું જ બીજું કાર્ય હવે તેણે મારી
પીઠ પર બે ફટકા ધમધમાવ્યા હુ દિગ્ભ્રમ બની ગયો, અને મારા આખા શરીર
કપ બાપી ગયો, પરંતુ આશ્ચર્ય સાથે મે સતોષ અનુભવ્યો કે આટલું થયું છતાં હુ
દિવસ જોયો રહી શક્યો હતો આ ઘણી તરલ જ પોલીસની દુકડીને પાછી વાળી લઈને
અમારી સામેનો મારું શેડીને ડાલી કરવામા આવી. અમારા સ્વયં સેવકો પાછા ટાળે
વળી ગયા, તેમના પૈડી પછાને લોહી વહેવું હવે, કેદનામ્ના માથા ફાટી ગયા હતા
પત અને તેમની દુકડી પણ એ અરસામા અમારી સાથે લળી ગઈ તે બધાને પણ
માર પડ્યો હતો આખરે અમે બધા ટાળે વળીને પોલીસની મામે મો શખીને રસ્તા
પર બેસી ગયા આમ અમે કનાકેક બેઠા હશું એટલે અધારું થવા આખું એક બાજુ
સરકારના મોઢા મોઢા અધિકારીઓ ભેળા મળ્યા, બીજી બાજુ આ સમાચાર ફેલાતા
ગયા તેમ તેમ મોઢાના મોઢા ટાળા જમા થતા ગયા આખરે મૂળથી ધારી શખેલ
અમારે રસ્તેથી અમને જવા દેવાની અધિકારીઓએ રજા આપી, અને અમારા પર
ધસારો કરનારા તેમજ અમને માર મારનારા ઘોડેસવાર પોલીસો અમારું રક્ષણ કરવાને
અમારી આગળ આવતા હોય તેમ તેમની સાથે અમે તેમની પાછળ પાછળ રમ્તે
આવતા થયા

આ નજીના બનાવનું મે વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે તે એટલા માટે કે મારા
ઉપર તેનાથી થયેલી અસર હુ દર્શાવી શકું નહીંના ધા ઝીવવા જેટલું મારું શરીર
બગવાન છે એ બાનના આઘાતમા મારી શારીરિક બચા તે હુ બની જ ગયો બીજી
એક વસ્તુથી પણ મને આશ્ચર્ય થયું એ આખા બનાવ દરમિયાન, મને માર ખાતો
હતો તે લણેલો પણ, મારું મન તદ્દન નચ્ચત રહ્યું હવે અને હું બુદ્ધિપૂર્વક મારી
લાગણીઓ તેમજ બાવનાઓનું નિરીક્ષણ કરી શકતો હતો બીજે દિવસે સવારે આનાથી
પણ આકરી કસોડી અમારે મઠે નિર્માણ થઈ હતી અને તે મઠે આગલા દિવસની
આ તાલીમ ખૂબ કામ આવી બીજે દિવસે સવારે સાઈમન કમિશનના આગમનનો
સમય મુકરર થયો હતો અને તેને અમે અમારો વિરોધનો મહાન સમારંભ થવાનો હતો
મારા પિતાશ્રી આ સમયે અલ્પાહવાનિયા હતા મને બધ એ હતો કે બીજી
સવારના વર્તમાનપત્રેમા મારા ઉપરના દુમનાના સમાચાર વાંચીને તેઓ અને કુટુંબના
બીજા માણસો અરવરચ બની જશે એટલે મે સાચે મોટેથી તેમને ટેલિફોનથી બળાર
આપી કે તદ્દન કુશળ છું અને મારી ચિંતા ન કરો. પરંતુ ચિંતાથી તેઓ સ્વસ્થ
ન રહી શક્યા, અને નિરાવરણી લેધ લેવી અશક્ય હતી એટલે મધરાતને શુભરે
તેમણે સખની આવવાનો નિયમ કર્યો હતો આ તે વખતે અલ્પાહવાનિયાની નીકળી

ગઈ હતી એટલે તે મોટરકારમા જીપડ્યા રસ્તામા તેમને ઈકે સુરેલી નદી અને અલાહાબાથી ૧૪૬ માઈલની મુસાફરી પૂરી કરીને તે છેલ્લા સવાના પાવને શુભારે કટાણેલા અને થાકી ગયેલા લખનો આવી પહોંચ્યા

રેશન ઉપર સરઘસના રૂપમા જવાને નીમ્ળનાની અમે લગભગ તે જ વખતે તૈયારી કરતા હતા આગલી સાંજના બનાવોથી લખનો એટલું તો ખગબળી ઊઠ્યું હવે કે ખીજ કોઈ ગીતે તેને એટલું બગૃહ ન કરી શકત અને રોહ ફટિ તે પહેલાથી જ લોકોના ટોળેટોળા રેશનને રસ્તે નીકળી પડ્યા શહેરના જુદા જુદા વિભાગોમાથી નાના નાના અસખ્ય સંઘસો નીકળ્યા અને મહાસભાની કચેરીમિથી હબરો માણુમોનુ બનેલુ ચારચાની હાતમા આનંદ મુખ્ય સરઘસ નીમ્ળ્યુ અમે બધા આ મુખ્ય મરઘસમા હતા રેશનની પાસે પહોંચતા મેલીસે અમને શેરી લીધા રેશનની મામે લગભગ અર્ધો માઈલ સમયોરસ એક મોટી વિમ્વૃત જમ્યા હતી (આ જમ્યા ઉપે નના રેશનના બાધામથી પુરાર્થ ગઈ છે) અમને બધાને આ મેનની એક બાજુ પર હારમા બીમા રાખવામા આવ્યા આ મેનમા વધવાનો કઈ પણ પ્રયાસ મ્યાં વિના અમારુ મનસ ત્યા જ થોભ્યુ આજુ મે જ પાય જ અને ઘોડેસવાર પેલીસ તેમજ લશ્કરના સિપાઈ એથી બિભરાણ હવે સહાનુમતિપૂર્વક આ ઘના નિહાળનાસઓની મેદની વધતી જ જતી હતી અને તેમાના ધણા માણુમો બળે ત્રણત્રાણી હુકમમા કોઈ ને કોઈ રખે એ મેદાનમા દાખન થઈને પ્રસરી ગયા એકએક ધણા અતર પર અમે એક સામે ધસી આવતો સમૂહ એવો એ સમૂહ ગાળા મેદાનની લબાર્ડસુધી પ્રસરેલી ગામારા તરફ મારતે ઘોડે ધસી આવતી અને મેાનમા છગછરાના ફરતા અસખ્ય પોકોને માત્રા તેમજ અડગમા ગાનનાસને પાડી નાખતા ઘોડેસવાર પોલીમની અથવા નરમની બે કે ત્રણ લાખી તારો હતી એ ઓની અકમા અમતા વડન નિર્દોષ અને ગભરાઈ ગયેના મેક્ષકો રોડાની ખગીઓ નીચે ચમકી ગયા મે કુલ દરેક બા મરીએ તો ઘોડેમવારો આ ધમારો એ મરેખર એક નુદર દર્ય હવે ધસારો કરતી આ હાશની પાળ જ આ ધવાયેના પોકો મથરોના પ આ હવા તે પેરી કેટલાકે હનનમનન કરવાને પણ અશક્ત મઈ મના હતા બલિઓ કશથી પીડાતા હતા અને આખા મેદાનનો ફેખાવ એક તલમેત્ર એવો થઈ ગયો હતો પરતુ મે દરમને નેવાને અથવા તે વિશે વિચારો કરવાને ઝાઝો સમય અમારે માટે પણ હો નહોતો થોડી જ ક્ષણો પડી ઘોડેસવારો ગામારા પડ ધસી આવ્યા અને તેમની પહેલી હાર લગભગ મારતે ઘોડે અમારા સરઘસવાળા લોકોની ખીચોખીચ મેદની ઉપર આવી થઈ આમ જતા અમે અમારે રથાને ચિથર બીમા રથા અને અમે લાડી જઈએ એવું ન લાગતુ એમને છેક છેલ્લી ક્ષણે ગામમેને મેવાઈને રોકાઈ જવું પડ્યું અને અમારા ગાધાઓ પડ અધર હવામા તેમની ખરીઓ લટકતી રાખી તે પાળના ખોળે પર બીમા થઈ ગયા ત્યાર પડી અમને માર પ વેરા શર થયો પાય જ અને ઘોડેમવાર બને પોલીમોએ નાડીઓ અને લાખા દાખોથી અમને ગૂંચા શર મ્યાં આ વખતેના માગ સનાનક હતો અને આગની

માંગે હું એ સાફ રૂઢિ અને ઊંચર મનજી રાખી રાક્યો હતો તે હું જાળવી ન રાક્યો. મને માત્ર એક જ જાન રહ્યું કે મારે હું જ્યાં હું ત્યાં જ રહેવું જોઈએ અને ન તો નમવું જોઈએ, ન તો પાછા ફરવું જોઈએ. લાઠીના ફટકાઓથી હું અરધો અંધ બેવો બની ગયો અને વચ્ચે વચ્ચે મૂઠ રોપથી મારું હૃદય વ્યાકૂળ થઈ જતું અને સમો પ્રદાર કરવાની ઇચ્છા હાજરઈ આવતી. આમે ડબ્બેલા પોલીસ અધિકારીને તેના ઘોડા પરથી ખેંચી પાડીને તેના પર જઈને જ મચ્છરી કરવા ધારું તો સુદેલાઈથી ફરી રાકું એમ હું બેવો ખ્યાલ પણ મને આવ્યો, પરંતુ લાંબા સમયનાં ધરતર અને તાલીમ આખરે વિજયી નીવડ્યાં અને એવા ફટકાથી મારું માથું બચાવવાને માટે દ્વાય કઠાવ્યો. ઘરો તે સિવાય મેં એક દ્વાય સરખો ન કર્યો. આ ઉપરાંત મને એ જાન પણ હતી કે અમારા પક્ષ તરફથી જરા પણ આક્રમણ થશે તો તેનું પરિણામ બચાવક આવશે, બંદૂકની ઝાળીઓ ૧૯૪૦ અને અમારાં અનેક માનુષ્યો વીધાઈને પડશે.

ત્યાર પછી જાહેર અતિરાય લાગે જાણે પરંતુ વારતવિક રીતે ઘોડીક જ મિનિટો પછી અમારી દાર ધીમે ધીમે, તૂટ્યા વિના, એક એક રૂબરૂ દફવા લાગી. આથી હું કંઈક એકસો પડી ગયો અને મારી બાનુઓ ખુદલી થઈ ગઈ. ત્યાર પછી વળી ફટકાઓ પડ્યા, અને મારા ભારે અજામતો વચ્ચે પાછળથી અંધાર બેઝરીને મને ફર કઠાવી લઈ જવામાં આવ્યો. મારા કેટલાક જુવાન સાથીઓને એમ લાગ્યું કે મારી મામે નિશ્ચયપૂર્વક મરણિયો હુમલો થાય છે, એટલે તેમણે મને બચાવી લેવાનો આ મોંઝરો રસ્તો લીધો.

મૂળ જગ્યાએથી હઠીને અમારા સરખમના ગાલુઓ એએક ફટ પાછળ ફરી દાર બાંધીને લામા રવા. પોલીસના મનુષ્યો પણ પાછા હઠીને અમારાથી પચાસેક ફટને અંતરે એક દારમાં બેમા રવા અને આ જ સ્થિતિમાં હતા તે દરમિયાન આ બધી પીડાનું કારણ — પેલુ માર્દમન કમિશન — અમારથી અડનો માર્દન દૂર આવેલા સ્ટેશન પરથી છાનુંમાનું સુપચાપ સરખી ગયું પરંતુ તેમ છતાં વિરોધના દેખાવો કરનારાઓ કે કાળા વાવડાઓથી તે બધી ન જ રાક્યું. આ પછી તરત જ આખા સરખમના રૂમમાં અમે મદામજાની કચેરીએ પાછા ફર્યા, અને ત્યાંથી વેગઈ ગયા હું પિનાશી જ્યાં મારી આતુરતાથી વાટ જોતા હતા ત્યાં પડોંચ્યો.

પ્રદર્શનની ઉત્તેજના જતી રહી એટલે હવે મને આખા મરીદે કળતર થવા લાગ્યું તેમજ અનિરાય થાક વડચે મારાં એકેએક અંગને જાહેર અવગ કળતર થતું હતું, અને મારે આજે શરીરે જ કાઈ મથેલા ધા અને ફટકાના સોજ પડ્યા હતા પરંતુ મદૂલાએ મને કાઈ મરનિ આને દબ થઈ નહોતી અમારા સાથીઓ પૈકી ધાનુ નસીબ એટલું પાંસડું નહોતું તેમને ભારે દબલો થઈ હતી દુમવા દગ્ગ્યાન મારી બાનુમાં ગોવિંદ વડલજ પત બેમા હતા. ■ ફૂટથી પણ વધારે લેઆ દોવાથી તેમના શરીર પર લાઠીઓને વરસવાને વિસ્તૃત છેત્ર મળ્યું હતું તે સમયે થયેલી દબને પરિણામે તેમને એક કષ્ટમ અને હઠીલો રોગ વળ્યો, જેને લીધે તેઓ લાંબા

વખત મુઘી કેટમાંથી ટદાર રહેવાની શક્તિ તેમજ કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાની શક્તિ ગોઈ મેઠા હું એ પ્રસંગમાંથી મારી શારીરિક વ્યથિતિ અને કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ વિષે કંઈક ગર્વ અનુભવતો બહાર આવ્યો. પરંતુ તે પ્રસંગની જે સ્મૃતિ મારા હૃદયમાં વસી ગઈ છે તે તે વખતના મારની એટલી નથી જેટલી માર મારનારા પોલીસ સિપાઈઓની અને ખાસ કરીને તેમના અધિકારીઓ પૈકી ધણાઓની મુખ-મુદ્રાની છે. એ દુઃખલા વખતે ધણીખરી સાચા મારજૂટ તો યુરોપિયન સારજન્ડાએ કરી હતી. તેમના દિન્ની અનુયાયીઓનો હાથ કંઈક નરમાસથી પડતો હતો. અહો શી તે તિરસ્કાર અને લોહીની તરમથી ભરેલી, ખાગલ જેવી, સહાનુભૂતિ અથવા માનવતાના વરા પણ રશ્મી વિનાની મુખમુદ્રાઓ ! આજે પણ મને તેમનું તાદૃશ સ્મરણ છે કદાચ તે જ ક્ષણે અમારા લોકોની મુખમુદ્રાઓ પણ એટલી જ તિરસ્કાર-જનક બની ગઈ હશે ! અમે ઘણે મોટે અંશે અહિંસક રહ્યા હતા એટલે કંઈ અમારાં હૃદયોમાં અમારા વિરોધીઓ પ્રત્યે પ્રેમ ભિન્નરહી જતો હતો અથવા તો અમારી મુદ્રાઓ ઉપર મદૂબાવ ઝસકતો હતો એમ ન હતું અને તેમ છતાં તેમની અને અમારી વચ્ચે કુરિયાદનું કશું કારણ નહોતું, કરી વ્યક્તિગત તકરાર નહોતી, પરસ્પર ક્રોધ દૂધ નહોતો. અમે તો માત્ર તેટલા સમય પૂરતા કોઈ અગમ્ય અને સમર્થ બળોના પ્રતિ નિધિમાત્ર હતા તેમણે અમને પોતાના સંકલ્પમાં પકડ્યા હતા, તેમના ફે કેલા અમે આમથી તેમ અથડાતા હતા, અને તે બળોએ જ અમારાં હૃદય તથા બુદ્ધિને મૂર્દમ રીતે પોતાના પકડમાં લઈ, અમારી કામનાઓ અને રાગદ્વેષોને નગલ કરી અમને પોતાનાં આંધળાં હથિયાર બનાવી લીધા હતા વગર સમજ્યે અમે તરફડ્યા. શા કારણે અમે તરફડ્યા તેની અમને સમજ નહોતી, અમે ક્યાં જતા હતા એ અમે નહોતા નહોતા પ્રવૃત્તિનાં નશાને અમે વસ હતા પરંતુ એ નશો કિતરી ગયો એટલે તરત જ પ્રશ્ન ઊઠ્યો આ બધું શાને માટે હતું ? શાને માટે હતું ?

૨૬. મજૂરસંઘ મહાસભા

રાજકારણની બાબતોમાં સાર્વજનિક કમિશન અને સર્વપક્ષી પરિષદે તે વરસે દેશનું લક્ષ મુખ્યત્વે રોક્યું હતું, પરંતુ મારો રસ અને પ્રવૃત્તિ ચિરોયે કરીને બીજા દિશાઓમાં વળ્યાં હતાં મહાસભાના મહામંત્રી તરીકે તેનું તત્ત્વ સંભાળવામાં અને તેને મુસંજઠિત કરવામાં મારો ધણો સમય રોકાતો અને પ્રજનનું લક્ષ સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તનના પ્રશ્નો તરફ વાળવામાં હું ખાસ કરીને રસ લેતો. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના વિષયમાં મદાસમાં પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકા સ્થિર કરીને સાવવવાની આવશ્યકતા હતી, ખાસ કરીને એટલા કાચાસર કે સર્વપક્ષીય પરિષદનું વલ્લભ એ વિષયમાંથી અમને પાછા ખેંચી જવાનું હતું આ હેતુ સાધવાને માટે મેં ખૂબ મુસાફરી કરી ને અનેક મહત્વની સભાઓ આગળ બાંધેલાં કર્યાં. મને યાદ છે કે ૧૯૨૮માં મેં ચાર પ્રાંતિક

પરિણામ — એક પબ્લિકમા બીજી દક્ષિણમા મનમારમા ત્રીજી દિલ્લીના અને ચોથી સયુક્ત પ્રાંતમા — તુ તેમજ મુબઈ અને બંગાળમા યુવક અને વિદ્યાર્થી પધિકેતુ પ્રમુખસ્થાન હીધુ હવે વચ્ચે વચ્ચે સયુક્ત પ્રાંતના મામલોમા પણ માટે જવાનું થવું અને પ્રમોવાત ઔદ્યોગિક કારખાનાઓના મન્દિરોની આગળ પણ માટે બાંધેલા આપવા પતા મારા બાપલોનો ભાવર્થ સર્વ સ્થળે એજ જ હતો એ કે જુ : જુ : ગ્યોની જુરી જુરી પરિસ્થિતિને જો મારી ભાસમા ફેર પતો અને જુ : જુ : શોતાવર્તને ધ્યાનમા વર્ધને હુ જુદી જુદી બાબતો પા બાર ચૂકતો હતો બધા જ ગ્યોએ હુ સંપૂર્ણ ગૃહીર સ્વતંત્રતા અને સામાજિક મુક્તિ વિષે બોલતો અને એમાની પ્રથમ વસ્તુ બીજીને માટેનું રાષ્ટ્રઆતનું પગથિયું છે એમ પ્રતિપાદન કરતો ખાસ કરીને મદાસખાના કાર્કતાઓમા તેમજ જુદિદની વગમા સમાજવા ની વિચાર સરળિતો પ્રચાર કરવાની મારી ખાદેરા હતી એકે ગૃહીર હિંચાવના આધારે આ વર્ષે ધરુખરું અતિશય સક્રિય ગટ્ટવાઈની બધામા જ વિચાર કરતા પ્રાચીન સમયની આપણી નદોજનાની ચહેરો મજસતાથી આપણને પહેાગેની આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક હાલિ આપણા મોંમે ભાગવવા પતા યા પાઠ નીચે જીવનમા રહેવા તેતેમજ તેમજ આપણુ રાષ્ટ્રીય અમાન બાવવાને માટે તેમાથી મુક્ત થવાની આવશ્યમતા માનુષ્યમિને ચરતે સરસ્થનો ભોગ ધરી દેવાની જરૂર એવી મેવી બાબતો પર આ લોકોના બાંધોમા ભાર દેવાનો આ બધા પરિચિત વિષયો ફેરે હિંદીના હુદને રપર્સ યી રાકતા અને માટે રાષ્ટ્રની હુદ્ય એ ભાવનાએ ને જીવતુ તેમજ તેમનાથી હારી નેકતુ એ કે રિફના કે બીન દેશોના પ્રાચીન સમયના હુ યી પગ અથ ભક્ત તો નહોતો જ આ ભાવનાઓમા મહત્ત્વ તથા તે કાયમ હવ જ પતુ થગા જામતી એકની એક વન કથા ઠેક પથા મરવાથી તે બધી ધસાઈને જર્જરિ થઈ ગઈ હતી અને તે યી તે જ બાબતોનો એકધારો પુનરુચ્ચાર થનો ગુરુવાથી આપણી ભવતા બીન જીવતા અને મર્મના પ્રમોના વિચારને અવકાશ ન રહેતો આ બાબતો પર ભર દેવથી લાગમી ઉચ્છેગતી પરતુ વિચરને ને ન મળતુ ન હતુ

હિંદમા સમજવા ના હંચમાના અઘમામીએ પૈખોને એક તો એમક ને તે ૧ સાચુ કન તો હુ કઈક પગત હતો અને જો મ : બીન અનેક પોતની પાઠગ જગદગતા પ્રમારનો વિમેટો મૂકત ત્વમિ ગતિથી આગળ પહેાથી ગયા હતા તે મા : હુ મદાપરાએ એક એક મહત્ત્વ જરનો આગળ વરો હતો મામલોની મન્દિરની દિવચાવની તેમજ યુવકસથના ધણા મોટા બાબતી વિચ સ્પરશી વન સમાજવારી હતી ર ગળા રિમેમ્બરમા હુ મુરોપથી પાછો ફરે ત્યારે એક પ્રકારનો અગ્રજ અને અગ્રવચ્ચિન સમાજવાદ હિંદના વતાવચ્ચનુ એક અગ બની ગયો હતો અને તે સમય પૂર્વે પણ અનેક પ્રયત્નવાળા સમજવાનીઓ હિંદમા મોલ્દ હત એ બધા વરો ભારો કા પનિદ આદરા મમાજબવમાને ધો લે વિચારો કરતા પરતુ તેમના ચિત્ત કપર

*માર્ક્સના સિદ્ધાન્તની અસર વધતી જતી હોઈને તેઓ પૈકી કેટલાક યોગ્યતા પોતાને સોચે સો ટકા માર્ક્સવાદીઓ સમજતા સોવિયેટ યુનિયનમાં એક પછી એક બનતી જતી ધરનાઓ અને ખાસ કરીને તેની પંચવાર્ષિક યોજના (ફાઈવ ઈયર પ્લેન) ને પંજીભૂમિ યુરોપ અને અમેરિકાની જેમ હિંદમાં પણ આ વૃત્તિ બલવત્તર થતી જતી હતી.

સમાજવાદી કાર્યકર્તા તરીકે મારુ ને કંઈ વિશેષ મહત્ત્વ હોય તો તે એ હકીકતને ધારણે હૃદય કે હુ મહાસભામાં અગ્રત્થનાં અધિકારસ્થાનો ધારણ કરનાર એક આગેવાન મહાસભાવાદી હોયો મારા સિવાય બીજા પણ અનેક પ્રમુખ અને પ્રમિદ્ધ મહાસભાવાદીઓ એ ધોરણે વિચાર કરતા થયા હતા. સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિમાં આવા વિચારવાળા મહાસભાવાદીઓ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં જણાતા હતા, અને એ સમિતિમાં છેક ૧૯૨૬ની સાલમાં કંઈક મોળો અને નરમ સમાજવાદી કાર્યક્રમ ઘડવાનો અમે પ્રયાસ કર્યો હતો. અમારા સંયુક્ત પ્રાંતમાં જમીનની જમીનદારી અને તાલુકદારી પ્રથા છે તેથી રાજઆતમાં જે સવાયનો અમારે પહેલવહેલો સામનો કરવો પડ્યો તે જમીનનો મહા પ્રશ્ન હતો. અમે એવું કહેર કર્યું કે જમીનદારી પદ્ધતિ નાબૂદ કરીને રાજ્ય અને ખેડૂતની વચ્ચેના બીજા ફાલોને રૂબરૂ આપવી જોઈએ. જે વાતાવરણમાં અમારે આગળ વધવાનું હવે તેમાં તે સમયે આ-વિચારો તદ્દન નવા જેવા જ હોવાથી અમારે સાવધાનીથી પગલા ભરવાનાં હતાં.

બીજે વરસે એટલે ૧૯૨૬માં સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિએ એક ડગલું આગળ વધી મહાસભા સમિતિને ચોક્કસ સમાજવાદી ધોરણે એક ઠગવની લક્ષમણુ ફગી ૧૯૨૬ના ઉનાળામાં મળેલી મહાસભા સમિતિએ સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિના ઠગવની પ્રસ્તાવના માન્ય રાખીને તે આખા ઠગવની પાછળ રહેલા સમાજવાદના સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર કર્યો હતો. સંયુક્ત પ્રાંતના ઠગવમાં રબ્બ કરવામાં આવેલા વિગતવાર કાર્યક્રમની વિચારણા મહાસમિતિએ લવિખ્ય પર મુલતની રાખી મહાસભા સમિતિના આ ઠગવોનું મણા લોકોને વિરમરણુ થયુ લાગે છે, અને તેઓ એવો ખ્યાલ કરે છે કે મમાજવાદનો પ્રશ્ન એકાદ વર્ષ દરમ્યાન જ મહાસભામાં એકાએક ઉપરિથત થયો છે એટલુ માત્ર સાચું છે કે મહારાષિતિએ ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના જ એ ઠગવ માન્ય રાખેલો અને ઘણાખરા સભ્યોને કદાચ પોનેશુ કરે છે તેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ પણ નહિ હોય.

* જીવલયા અને માનવદયાની દષ્ટિએ સમાજવ્યવસ્થા સુધારવા ઇચ્છાતર તો દરેક મુગમાં હોય છે, માર્ક્સના પહેલા પણ હતા જ તેઓ જેમ કહેતા કે ગરીબવર્ગના તરફ રહેમ રાજવાડુ તપગત્તું કરવું છે, કમલુ ઈધરે તેમને સપતિ આપી છે માર્ક્સે કલુ ગરીબવર્ગની ગરીબીમાં જ કાંતિના બીજા છે, એની ગરીબી મૂકીવાદ અને જોખા જેટલાએના ધનને અન્યાયી કરવે છે. એની ગરીબી એ ઈશવદત્ત વધી, પણ ચોક્કસ સામાજિક પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે. એ પરિસ્થિતિમાં કાંતિ ગરીબવર્ગનો અગ્રેષ્ઠ કરવાને જ લાગી રાકાય પૈલા જૂના સમાજસુધારકો આદર્શવાદી સમાજસુધારકો કહેવાય છે, માર્ક્સ અને તેના અનુયાયી રાસ્ટ્રીય સમાજવાદીઓ કહેવાય છે.

દિ દી પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંઘની સંયુક્ત પ્રાત્નિકી રાખા (આ પ્રાત્નિકી રાખા પ્રાત્નમાના મહાસભાના પ્રમુખ કાર્યકર્તાઓની જ બનેલી હતી) તે સારું સારું સમાજવાદી જ હતી, અને મહાસભા સમિતિ જેડું મિત્ર મળ્યું જઈ રાકે તેના કરતા તે આગળ વધી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંઘનો એક આસાય તે સામાજિક સુખિનો જ રાખવામા આપ્યા હોતો આ સંઘનું એક મજબૂત અને સુખ્યવરિયત તત્ત્વ દિ દત્તરમા ગોઠરી તેનો સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેમજ સમાજવાદનો પ્રચાર કરવા માટે ઉપયોગ કરવાની અમે આગા રાખી હતી કમનસીમે, અને મારી નિમગ્ન વચ્ચે, કઈક અરો સંયુક્ત પ્રાત્ન સિવાય ખીલ બાકોમા સંઘનું મારું જરા થયું આગળ ન ચાલુ આનું કારણ એ ન હતું કે દેશમા એ પ્રવૃત્તિને માટે ટેકાનો અભાવ હતો પરંતુ અમારા સંઘના મોટા આગળા કાર્યકર્તાઓ મહાસભાના પૂર્ણ પ્રમુખ કાર્યકરો હતા અને મહાસભાએ કઈ નહિ તે સિદ્ધાંતમા તે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો સ્વીકાર કર્યો જ હતો એટલે તે બધા મહાસભાના તત્ત્વ દ્વારા પૂર્ણ હ મેરા કાર્ય કરી રાકતા વળી સંઘના પુરસ્કર્તાઓ પૈકી કેટલાકે તે સંઘને ખીલવેલા છે એવો ખ્યાન મ બીરપળે નોખ્યો ન હતો. મહાસભાના કાર્યવાહક મળ્યું ઉપર કબાલુ લાવવા માટે, અથવા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી પર અસર પડોચાડવા પુરો જ એનો ઉપયોગ કરવાનો તેમનો ખ્યાલ હતો. આમ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંઘ મદ પડતો ગયા, અને જેમ જેમ મહાસભા વિશેષ લગાવક કાર્યકર ગોઠવતી ગઈ, તેમ તેમ તેના તરફ બધા અભિમાન તત્ત્વેને તે એ ચતી ગઈ, અને સંઘ સ્તીભૂ થતો ગયો. ૧૯૭૦મા રાવિનધન ગની લડત આની પડોચાના સર્વ મહાસભાના સમાઈ જઈને અદ્યથ થઈ ગયા.

૧૯૨૮ના પાછળા અર્ધ બાગમા અને ૧૯૨૯મા હ પકડાઈરા એવી વાતો વાર વાર ચાલેથી વર્તમાનપત્રોમા આવતા ઉલ્લેખોમા અથવા લાલુકાર મિત્રો તરફથી અને મળેલી અસૂચ્ય ખ્યાનમા ચેતવણીઓમા ફેટલું તથ્ય હતું તેની અને ખબર નથી, પરંતુ એ ચેતવણીઓને લીધે મારા હુદમમા અનિશ્ચિતતાની બાવના ઉદ્ભવી એને હું જાણે પકડાઈરા કાલ પકડાઈરા એમ મને થયા કરેલ આ અનિશ્ચિતતાની અને પરવા ન હતી, એનું ખાસ કારણ તે એ હતું કે બાપીના ગર્ભમા મારે માટે અમે તે નિર્માણ થયું હશે, પરંતુ સ્થિર કમખંદ જીવન મારા નસીબમા નથી જ એની મને ખાતરી હતી આ અનિશ્ચિતતાને એકાએક કરવા પડતા ફેરફારોને અને ફરી ફરી બેલ જવાને હું જેટલો પહોંચો ટેવાડો તેનું મારે માટે બહેતર હતું મન લાગે છે કે આવા પ્રકારની માનસિક પરિસ્થિતિ સ્વાભાવિક બનાવી દેવામા અને એક દરે ઠીક સંજ્ઞતા મળી (મારાથી ઘણું થોડું અરો મારા અજનો પશુ એમા સફળ થયા) એને ત્યારે ત્યારે અને પકડાવાના પ્રસંગ આવતા ત્યારે ત્યારે હવે હું તે પ્રસંગોને પ્રથમના કરતા વધારે સ્વાભાવિક માની લેવા લાગ્યો આ નવી મનોદશા વિના એ અસાધ્ય થઈ પાત એને મારા પકડાઈ જવાની અફવાઓ છેક નિર્વક તે ન જ નીવડી, તેમનામ્માંથી મારા નિત્યજીવનમા એક પ્રકારનો ઉદ્ધાસ દાખલ થયો અને વહેજત આવવા લાગી દ્રશ્ય ફરવાનો એકેએક

નિવસ મહામૂલો બન્યો, બાજુ રોજ એક નવો દહાડો મુકા છનનમાં હમેરાતો હતો. હકીકતમાં તો ૧૯૨૮ અને ૧૯૨૯માં મને છૂટનો બહુ મોટો માળો મળી ગયો અને આખરે ફરી જેલમાં તો છેક ૧૯૩૦ના એપ્રિલમાં જ જવાનું થયું, ત્યાં પછી જેલ બહાર મળેલી ફક્ત ફક્ત સ્થિતિમાં મને કંઈક અવાસ્તવિકતા લાગતી મારા પિતાના ધરમાં હું કોઈ અનુભવો પરાણે થઈને થોડા દહાડાને માટે ફરજ આવ્યો છું એમ મને થયું, બીજી સવારે મારું શું થવાનું છે તેની હું કંઈના પણ કંઈ શકતો નહિ અને પાછા જેલમાં જવાનું નિમત્રણ ગમે તો લાંબું આવી રહેતો એવી હંમેશા અપેક્ષા રહેતી.

૧૯૨૮નો અત પાસે આવતો ગયો તેની સાથે કલકત્તાની મહાસભા પણ નજીક આવતી ગઈ તેના પ્રમુખસ્થાને મારા પિતાશ્રી આવવાના હતા તેમના દિલમાં માત્ર સર્વપક્ષી પરિપક્વ અને તેની સમક્ષ તેમણે રબ્દ કરેલા હેવાવનો જ એક ખ્યાલ ભરેલો હતો, અને તેમને એ હેવાવ મહાસભામાં પચાસ કરાવવો હતો. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના મુદ્દા વિષે હું ધરણાડ કરવા તૈયાર નથી અને તેથી એ વાત મને પસંદ નથી એ તેઓ જાણતા હતા. મારી નાપસદગીને લીધે તેમને રોષ પણ થયો આ બાબતમાં અમે ઝાઝી દલીલો ન કરી, પરંતુ અમારી બંનેની વચ્ચે માનસિક કલહની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને અમે બંને બંને ઊંચી દિશાઓમાં જો સવાનો પ્રયાસ કરતા હતા અમારું અનેકવાર મતભેદો તો અમારી વચ્ચે પડવા લાગ્યા, અને તે પણ એવા મહત્વના કે તેને લીધે જુદા જુદા પક્ષમાં અમારે વહેવાનું પડ્યું હવે પરંતુ આ પ્રસંગે લાગણીઓ જેટલી તમ થઈ તેટલી આગળ કે આ પછીના કોઈ પણ પ્રસંગે થઈ ન હતી આ પરિસ્થિતિને કારણે અમે બંને કંઈક દુખી રહેતા કલકત્તામાં તો વાત છેક ઉપરની હોઈ પહોંચી ગઈ પિતાશ્રીએ એ વાત માફ જાહેર કરી કે મહાસભાના અધિવેશનમાં તેમનું ધારણું નહિ થાય — એટલે કે સર્વપક્ષી પરિપક્વના હેવાવનો સ્વીકાર કરનારો કરાવ બહુમતીથી પચાસ ન થાય તો — પોતે મહાસભાનું પ્રમુખપદ નહિ લે આ તદ્દન સમજી શકાય એવો અને બધાસહુને અનુસરતો માર્ગ હતો તેમ છતાં આ મુદ્દાને આટલી હદ સુધી જોઈ જવાને નારાજ એના તેમના અનેક વિરોધીઓ તેમના આ વલણથી ભારે સંક્રામણમાં આવી ગયા મહાસભામાં, અને મને લાગે છે કે બીજા સ્થળોએ પણ, દીકા કરીને વખોડવાની અને જતા જવાબદારીમાંથી ભટકી જવાની વૃત્તિ હંમેશા રહી છે, હંમેશા એવી આશા સેવવામાં આવે છે કે મીઠાથી દબાઈને સાનો પણ આપણને ગમે એવી મીઠી પોતાનો કમ બદલશે, અને જરિયામાં નાવડુ ચોંચ દિશાએ હ કારવાળી જવાબદારીના ભાર આપણે માથે નહિ થડે હિંદી સરકારની બચવસમાં આજે છે તે પ્રમાણે, જ્યારે જવાબદારી ઉપાડી લેવાના પ્રસંગોથી આપણને વચિત રાખવામાં આવે છે અને પદબ્રહ્મ ન કરી મકાસ તેણે તેમજ આપણી સત્તાથી ઉપરવટ જનારું કાર્યવાહક મંડળ માથે હોય છે ત્યારે, આપણે માટે મીઠા કરવાનો એક માત્ર માર્ગ જ બાકી રહી જાય છે, (જેમકે બહારથી સીધી લડત અપીને સીધું કાર્ય ઉઠેલી લેવાનો રસ્તો તો હંમેશા જુલ્યા જ હોય છે) અને તે દીકાઓ અવાધિક રીતે

ખૂબી મક જ હોય એ માન્ય તેમ છતાં એ ખૂબી માં દીકાઓને પણ તે મર્યાદામાં જનાવતી હોય તો તેમની પાછળ જ્યારે પ્રસંગિકરૂપે આવે ત્યારે તરત જ પૂરો કબજો લઈ લેવાની અને તેની બાંધી જવાનું દેખાવવાની માનસિક તૈયારી અને તૈયારી હોતી જોઈએ રાજતરંગના દરેકે દરેક સુવર્ણ અને વસ્ત્રો આત્મવ્યવસ્થાના તથા બાહ્ય વ્યવસ્થાના પાતાઓ પરનો અધિભાર સંભાળી નેવાની શક્તિ પણ તે દીકાની પછળ હોવી જોઈએ દિલ્હીના મધ્યમશ્રેણીના જોમ લશ્કરની બાબતમાં માથાની કડે છે તેમ માત્ર અશક્ત. અધિકારની માગણી કરવી એનો અર્થ તો એટલો જ કે આપણે આપણ તરફ અનાવરતને અસમર્થ ઝીએ એમ આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ અને તેથી આપણી દીકાની ધાર ખુદી થઈ જાય છે

ડીકા કરવાની અને વખો વની અને છતાં તે દીકાના સ્વાભાવિક પરિણામોમાંથી ભૂતને બચાવી લેવાની આ શક્તિ ગાંધીજીના દીકાકારોમાં ધીરવાર જણાઈ મહાસત્યાગ્રાહી સંખ્યામાં વધારો છે જેમને ગાંધીજીની ધારી પ્રવૃત્તિઓ પસંદ નથી તેમ / તેઓ તેમની કામ દીકાઓ કરે છે પરંતુ મહાસત્યાગ્રાહી ગાંધીજીને હાથી મદવાની એ હોમની તૈયારી નથી. આ વખતે સમજવામાં તો બહુ મુશ્કેલી નથી પરંતુ એથી બચવાની એ પદને ન્યાય થતો નથી

આવા જ મકારની કેટલીક મુશ્કેલીઓ કલ્પતા મહાસત્યાગ્રાહીને ઝેરી થઈ બનને વિરોધી પદો વચ્ચે મત્રણાઓ થતી અને તેને પરિણામે સમાવાનનો એક મુસદ્દો બહાર કરવામાં આવે પરંતુ પછીથી એ બધું તૂટી પડ્યું આ બધા પ્રસંગોથી દીકા દીકા ગોરાઓ છોડો થતા અને એમાં બહુ શોભા તો નહોતી જ આખરે ઉપર માન્ય થયેલા મહાસત્યાગ્રાહી મુખ્ય ઠાવથી સર્વપંથી પરિવર્તનો રિપોર્ટ બહાર ગાંધી સ્વીકારવામાં આવ્યો પરંતુ સાથે સાથે એવી જાહેર તકવામાં આવી કે જે તે રિપોર્ટ માના બધાંરૂને બિંદી સંસ્કાર એક વરગી મુતની અદર પોતાની સમતિ નહિ આપે તો મહાસત્યાગ્રાહી સ્વાતંત્ર્યના દાય તરફ પડી વળી જશે આ ઠાવથી સંસ્કારને એ વધતી મુદત આપીને વિવેકવંદેલી રીતે ઉપરના આદેશના અવગણના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેય પરથી આ ઠાવમાં બેસક પીછેહઠક હતી જેમકે સર્વપંથી પરિવર્તના રિપોર્ટમાં સંપૂર્ણ સારથ નિમ્ન દરજ્જાના સ્વતંત્રતા માગણી પણ રાહ થતી નહોતી તેમ જતા મહાસત્યાગ્રાહી એ તક જાગવાની મળતી પણ તૈયારી નહોતી તે સમયે મહાસત્યાગ્રાહી એ તક પાતાએ ઠાવથી અટકાયા તેમજ ૧૯૩૦માં રાહ થવાની સત્ત મટ મહાસત્યાગ્રાહી અંગે સમૂદ તે ઠાવથી એકતરફી સમજો એ વાતનો અર્થ મરતા એ ઠાવ એક દરેક હાથે જાહેરો જ થયો હતો એમ લાગે છે એ તો સ્પષ્ટ જ હતું કે સર્વપંથી પરિવર્તે રાહ કરેલું બધાંરૂ એક વર્ષની મુતમાં બ્રિટિશ સરકાર સ્વીકારી લેવાની નહોતી સત્ત તો હવે અનિવાર્ય હતી અને દેસામાં તે સમયે જે પરિસ્થિતિ હતી તે જોના ગાંધીજીના નેતૃત્વ વિના એવી મહાજન સત્ત કાર્યસાધક થયે એમ ન હતું

મહાસભાની ખુલ્લી મોકમાં 'મે' એ ઠરાવનો લેણે લેણે વિરોધ કર્યો હતો અને તેમ છતાં મને ફરી પાછો સામાન્ય મંત્રી ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યો! ગમે તેમ માય પણ મહાસભાના મંત્રીપદની કબજા બાબતે ઇંગ્લેન્ડની નહોતી મહાસભાની દુનિયામાં હું નહોતો પેલા પ્રેનિફ્ડ 'વિકાર ઓફ ડે' ની ભૂમિકા ભજવતો હતો મહાસભાની માઠીએ પ્રમુખ ગમે તે વિચારે તો પણ તેના તંત્રનો અખતવાર ધારણ કરનારો મંત્રી તો હું જ રહેતો.

કલકત્તામાં મહાસભાનું અધિવેશન બસાયું, તેના ચોથા દિવસ પૂરે, કોણસાની ખાત્રીના પ્રદેશના કેન્દ્ર અધિવામાં અખિલ હિંદ મનુસ્કંધ મહાસભા મળી હતી મેં પ્રથમના બે દિવસોએ હાજરી આપીને તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લીધો હતો પરંતુ તે પછી મારે કલકત્તા જવું પડેલું મનુસ્કંધની મહાસભામાં આ હું પહેલી જ વાર ગયો હતો, અને કિસાનોમાંની મારી પ્રવૃત્તિએ તેમજ તાજેતરમાં કામદારોમાં કંદેલી મારી પ્રવૃત્તિઓથી મનુસ્કંધના આમલમાં મને કંઈક લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થઈ હતી, છતાં આ મહાસભાના મંડળમાં હું પચાસ જેવો જ હતો આસ્તો આસ્તો સુધારો કરવાના પક્ષના સુધારકો અને તેમનાથી વધારે ઉદ્દામ તથા ક્રાન્તિવાદી લોકો વચ્ચેનો પુરાણો અપડો અહીં પણ મારી નજરે પડ્યો મનુસ્કંધ આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળો પૈકી કોની સાથે જોડાયું, સામાન્યવાદ વિરોધી સંઘ સાથે જોડાયું કે નહિ, 'સેન-પેસિફિક' સંઘ સાથે જોડાયું કે નહિ, અને છનીવાની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવા હજી છે કે નહિ એ બધા અર્થના અને મતભેદના મુખ્ય મુદ્દાઓ હતા આ બધા પ્રશ્નો કરતાં પણ વધારે મહત્વનો તો મહાસભાના બે વિભાગો વચ્ચે રહેલો ઠોડો દષ્ટિભેદ હતો એક પક્ષ રાજકીય બાબતોમાં મધ્યમમાર્ગી વલણનો, બલકે ખરી રીતે ઔદ્યોગિક બાબતમાં રાજકીય બાબતોની દબાવગીરી પ્રત્યે રાજાની દષ્ટિથી જોનાર મનુસ્કંધના જૂના કાર્યકર્તાઓનો સમૂહ હતો એકલા ઔદ્યોગિક મનુસ્કંધએ અમલમાં મૂકવાના કાર્યક્રમ વિષે, અને તે પણ સાવચેતીથી કરવા વિષે તેમને શ્રદ્ધા હતી, અને મનુસ્કંધની રિયલિટીમાં કમરાડ સુધારો કરાવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો આ વિભાગના આગેવાન શ્રી ના. મ. જોશી હતા હિંદી મનુસ્કંધના પ્રતિનિધિ તરીકે તે અનેક વાર છનીવા જઈ આવ્યા હતા બીજો પક્ષ વધારે ઉદ્દામ, વધારે લઘાતક તેમજ રાજકીય કાર્યક્રમ વિષે શ્રદ્ધા ધરાવનારો હતો અને તે પોતાના ક્રાન્તિવાદ વલણને સાફ રાખેલો જાહેર કરતો હતો.

• પોતાની જ મરફત કરીને વિરોધ મેળવવાની પડિવજની રાજીને આ નમૂનો છે 'વિકાર ઓફ ડે' એક ૧૬મા સેક્યુલર ઐતિહાસિક પાત્ર ■ જોના 'વિકાર'નું પોતાનું પદ કાયમ રહે એટલા ચક્તે ગમે તે વિચાર ધરાવનાર એ રમૂજી 'વિકાર' વિષે અંગ્રેજ લાપાખા પવાડો લખાયો છે હેન્રી ટમ્સ, જેટલકે ૧૬મા, મેરી અને છલીજાએયના જેમ ચાર રાજ્યમાં એ 'વિકાર' રહ્યો, પણ જલ્દી જલત એણે પોતાની અન્યતા બહાર, બે વખત એ રોમન કેથલિક થયો, બે વખત પ્રોટેસ્ટન્ટ થયો વિકારને તો 'વિકાર' નું પદ ગમે તે જોને ઇંગ્લેન્ડ નહોતું, શીખને માટે આવક થવાને તે મત નેગાર હતો પડિવજને અંગ્રેજી નહોતું પડ્યું તે, બહાની નીતિ અને પરિવિચલિ છત્ર, અને બહાની પ્રમુખો છતાં, તેમને ઇંગ્લેન્ડ નહોતું — ભા. ૬.

સામ્યવાદીઓ અને તેમના જેવી જ વિચારસરખીવાળા બીજા લોકોની સીધી હકમત દેશ તે કાંઈ કંપો નહોતો. છતાં તેમની તેના પર હીંક હીંક અત્યંત દુર્-મુખના મુનરાઈ કાષ્ટના ઉલ્લેખના નાનુરવનું પર એ પછે પાતાનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ સ્થાપિત કરી દેતો, અને તેની આગેવાની દેશનું મુખર્જી કાષ્ટની મિત્રોના મનુષ્યોએ એક મોડી અને કહીંક અસી સદ્ગત નીચડેલી હજાજ થઈ હતી મુખર્જીના તેની આગેવાની દેશનું કાષ્ટની મિત્રોના કામદારોએ 'નિરૂપી કામચાર નાથ' નામનો નવો અને સુનર્વ સંઘ ડાંબો ધરો દોઈ તેનો પ્રભાવ મુખર્જીના સમસ્ત મનુરુનિયા પર પડતો હતો, એ જ ઉદામ પદાની અસર નીચે બીજો મમર્થ મનુરુસંઘ 'જી આઈ પી' રેલ્વે સંઘ' હતો.

મનુરુસંઘ મદાસમાની છેક સ્વનાયની જ તેનું કાર્યવહક મદગ અને તેની કચેરી શ્રી ના મ. જોશી અને તેમના નિકટના સાથીઓના અકુશમા હતા. જેથીને દાયે જ આખી દિવસાજનું ધરતર થયું હતું મદાસમાના અનુયાયીવર્ગમાં વધારે વાનવન ધરાવતો દોવા છતાં ઉદામ પદને મૂળની નીતિ ધરવામાં બહુ ઓછી તક મળતી આ પરિસ્થિતિ એકદરે અસતોષકારક હોઈ તેમાં આખી દિવસાજની વાસ્તવિક નિર્ધિ બધામર બ્યજ થતી નહોતી પશ્ચિમે અસતોષ અને ધરંજી મોડા પ્રમાણમાં હલક થયા હતા તેમજ મનુરુસંઘ મદાસમાના સત્તાનું રચાન કબજે કરવાની ઉદામ પદનું મહા હતી તાંધે સાંધે કપરો ઠેક અત સુધી હઈ જવાની સૌની નામનું હતી કેમકે તેને પશ્ચિમે આખી મદાસમાના બનાજ પડી જવાનો ભય જણાતો હતો. દિલી મનુરુસમાની દિવસાવ તે સમયે હજી ડિરોર અવસ્થામાં જ હતી, તે પૂર્ણ સામર્થ્યવાળી નહોતી અને તેનું સઆજન મુખ્યત્વે બિનમનદાર નેતાઓ જ કરતા હતા આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં, મનુરુની દુનિયાની બદાસના લોકોમાં મનુરુનો ઉપરોન કડી લેવાની શક્તિ હમસા જણાય છે દિલી મનુરુ સંઘ મદાસમા અને બીજા કાનદાર સુધીમાં આ શક્તિ ગ્રહ દેખાતી હતી. એ બની વાત સાચી હતી છતાં પોતાના અને પરોના કાર્યધી શ્રી ના મ. જોશી એ સમીન, તાજા અને સુ-પૂર્વ કાર્ય નતા મનુરુસંઘવાળી પુરવાર થયા હતા, અને તેમને તાજકીય બાળનેતા પડતા અને મચન માળી ગાનનાર ગો. પશુ દિલી મનુરુ-દિવસાજની તેમને કોઈની મેવાનું મુખ્ય સ્વીકારના નરમ કે મદમ બીજા બાળે જ બહુ ડોળેને નિષે આરુદ્ધ પશુ કડી રાધાયે એમ હતું.

કરિયામાં મારી સહાનુભૂતિ ઉદામ વિમાળને પછે હતી પરંતુ નવો જ આવેલો દોવાયી મનુરુસંઘ મદાસમાના આ ધરના ક્ષણઓમાં અને પ્રાચી તમ / પાચી નહોતી એટલે મે એ બધામાંથી અલગ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. મે કરિયા છોડ્યું પડી મદાસમાના અધિકારીઓની વર્ષિક વૃથાની થઈ અને જ્વસ્તામાં નને ખજર થઈ કે આવવા વર્તે માટે પ્રમુખ તરીકે મારી વળી થઈ છે નરમ વલ્લવાળા વો માફુ નામ જીદ ક્યું હતું જ્યાં તેમને એમ વાચ્યુ હતો કે મારી મારુતે પ્રમુખપ મોડના બીજા ઉમેદવારને હાલની સમયે એ બીજે ઉમેદવાર પોને રેલ્વે ૫ ૧૦

કરેના એક મનુર હોતો અને ઉદ્ધમ પછે તેનું નામ રાચચું હતું. ચૂંટણીને દિવસે હું ઝરિયામાં હાજર હોત તો આ કામદાર ઉમેશ્વારની તરફેણમાં હું મારી ઉમેશ્વારી જરૂર પાડી બેસી હોત. મારા બેવા એક નવીન આગતુકને તેમજ બિનાકામદારને આમ એકાએક પ્રમુખને સ્થાને ઠેકા જોસાડવામાં સ્પષ્ટ અવિવેક હતો એમ મને લાગતું. આ એક હાંસીકત ઉપરથી જ હિંદમાંની મનુસ્સંધ દિલ્લયાત્રીની બાંધવાવસ્થા તેમજ દુર્ગંભતાનું માપ મળી રહેતું હતું.

મનુરોના અપરાધો અને તેમની હડતાલોથી ૧૯૨૮નું વર્ષ બરમતર ગયું હતું ૧૯૨૯ની સાલમાં પણ એનું એ જ ચાતુ રહ્યું. મુંબઈના કાપડકોશોગના આશ્રયસ્ત અને લઘાયક મનુરોએ એ હડતાલોની આગેવાની લીધી. બંગાળની રાણની મિત્રોમાં પણ એક મોટી સર્વસામુદાયિક હડતાલ પડી. જમશેદપુરનાં પોતાનાં કારખાનાંઓમાં અને મને રૂમશનુ છે કે રેલવેઓ ઉપર પણ હડતાલો થયેલી જમશેદપુરના કલદનાં ખર્ચાના કારખાનામાં એક બહુ લખાવડી, અને ધણી માસ ચાલી છતાં બહાદુરીથી લડાયેલી, લડત ધઈ હતી. જાહેર જનતાની બારે સહાનુભૂતિ છતાં તે કારખાનાની માલકી ધરાવતી, અને બદમા ઓઈવ કંપની સાથે સંબંધ ધરાવતી ગમથ કંપનીએ ત્યાંના કામદારોને કચડી નાંખ્યા હતા.

એકંદરે એ બે વર્ષો દરમિયાન મનુરનિયામાં બારે અસંતોષ બાપી રહ્યો હતો, અને મનુરોની સિમ્તિ બગડતી જતી હતી. લઘાઈ થઈનાં વર્ષોમાં હિંદી ઉદ્યોગના આબાદીમાં અસાધારણ ઉછાળો આવ્યો હતો, અને તેને પરિણામે કારખાનાના માલિકોએ હેરાત ઉપજાવે એટલો બારે નફો કર્યો હતો. પાંચ કે છ વર્ષ સુધી રાણ અને કાપડની મિત્રોએ અંદાશ સો ટકાથી ઉપરનું બ્યાજ વહેંચ્યું હતું, અને અનેક ટેકાણે તે હાર સાલ હોદસો ટકા સુધી પહોંચ્યું હતું. આ બંગા આશુધારેલો બારે નફો માલિકો અને ફેરફોડોના અગ્રવામાં પડેલો અને મનુરો ન્યાના ત્યાં રહ્યા તેમના પગારોમા સહેજસાજ વધારો થયો હશે તે ખાતુ ખરું જરૂરી વસ્તુઓના બાવે વધવાથી પસારાઈ જતો આમ જોડોની ન્યારે ઠંડરાળ થી ગદી હતી ત્યારે લગભગ બધા જ કામદારોના બાથમાં તેનાં તે વડત ફજરો યોલકાઓમા રહેવાનું લખાયું હતું, અને તેમની સ્ત્રીઓને પણ બાથે જ પૂરતાં કપડાં પહેરવાને મળતા મુંબઈના મનુરોની સ્થિતિમા પણ કરો બહીવાર ન હતો, પરંતુ તેમનાથીયે બહી દસ તો કલકત્તાના મહેલોથી એક કલાકની મુસાફરીને અંતરે કામ કરનારા રાણના કારખાનાંના કામદારોની હતી નસારો અને ઈંડી સુધી દ્રવ્યની એક અવિરત વિરાળ નદી વહ્યાં કરે અને હિંદના ખોખા જેટલા ઉદ્યોગપતિઓનાં ગજવાં તેનાથી વર યાથ તેટલા રાણુ રારીરની સંભાળ વિના જંગલી અને ફવર દેખાતી અર્ધનગ્ન સ્ત્રીઓ માઠ પેટ પૂરતુ મેળવવાને અટકે નત ધસી વહી હતી આ અમાધારણુ આબાદીનાં વર્ષોમાં ઉદ્યોગ તો ઠીક ઠીક ચાલે, પરંતુ મનુરો તો ન્યાના ત્યા જ રહ્યા અને તેમને નહિ જેવો જ ફાલો થયો. પરંતુ એ ઉછાળો જતો રહ્યો એટલે મોટા નફો કરવાનું કામ સુરક્ષે જતી ગયું, અને તેનો આખો ભાર,

બેસા મજૂરોને માથે પચ્ચો પહેલા થયેલા નરો બુનાઈ ગયો, કાણુ તે તો બેસો હજમ થઈ ગયો હતો. અને હવે જો પૂતો નરો ન મળી રહે તો હથોથ ચાલે શી રીતે ? એટલે પાછી ઔદ્યોગિક અસાધિ વધી ગઈ અને મજૂરોના કંઈક ઓછા થયા. મુબઈમાં મોઢી મોઢી હસ્તગો પડી અને તેનાથી બધા વાસ્તુબ ધઈ ગયા તેમ / મારખાનામાં આવેલ અને સ કાર લયનીગ બની ગયા. વિચારસ હી અને સમાનના મજૂર દિલચાન વર્ગસ્થિત વગર અને ભરજન બનતી ચારી દેશમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ પણ અપદાબધ બગળી જતી હતી અને આ બંને દિલચાનો જો ને નાન ! અનગ અને પસ્પર સબધ વિનાની હતી હતા તેમનો પ્રવાહ કઈક નમાનતરે વહેતો હતો આ પરિસ્થિતિમાં સરકાર બવિધની ન્પના નમના બળવીને મરી રાખે એમ નહોતું

૧૯૨૯ના માચ માસમાં દક્ષિમ સમૂદયાના કેટલાક પ્રમુખમાં પ્રમુખ કાય મ્તાઓને પડીને સમગ્રે સજ્જિત મજૂર દિલચાવ પર એકાએક ધા મ્ચા મુબઈના િગી કામમાર ગયાના આગેવાનોને અગ્રી લેવામાં આવ્યા તે જ પ્રમાણે બગાળ મયુજા પ્રાન્ત અને પબબના મજૂર આગેવાનોને પણ પકડી નીધા આમાંના કેટલાક મામ્યવાદીઓ હતા કેટલાક સિદ્ધાન્તોની માન્યતામાં લગ્ન. તેમની નજદીક જઈ પહેલેલા હતા વગી બીન કેટલાક માત્ર મજૂરસંઘોની દિલચાવના જ દિમાયની હતા આ તે જ પ્રસિદ્ધ મેરઠ કેમની રાજ્યાત હતી જે એક દરે સાચા ચાર વડ મુખી નામો

મેરઠના આરોપીઓના બચાવને માગે એ સમિતિ ચવામાં આવી મારા પિતાશ્રી તેના પ્રમુખ હતા અને તે અનસાગી દ વધા બીન કેટલાક તેના સજો હતા. અમારી સમગ્ર આવી પગુ કાય મ્તા મુકેલ હવ. પૈમાં દધારવાને બેગા રવાનુ મામ કહણુ હવ અમને એમ દેખાયુ કે પૈસાવાના લોકોને સામ્યવાદીઓ મમાજવાદીઓ કે મજૂર દિલચાવ ચનાવનારો પ્ર થે ઝાઝી સદ્વાનુભૂતિ નથી અને વજીરો તો કોઈના નાસને પૂરેા રતન જોખી લઈને તેના બદલામાં જ પોતાની કામ િગી વેચવાને તૈયાર થતા મારા પિતાશ્રી અને બીન કેટલાક કચ્ચ કક્ષાના વજીરો નમાની સમિતિમાં હતા અને સામાન્ય તવાદ અથવા દોરવ પીને મઠે તેમનો ઉપયોગ ત્યારે જોઈએ ત્યારે થઈ રાહતો એની અમને કશી કિ મત આપવી પડે એમ નહોતું પરંતુ તે બધાથી એકી વખતે મહિનાઓ મુખી મેરઠમાં રહી રાકાય એમ નહોતું બીન જે કોઈ વજીરોને અમે મળ્યા તે તો જધા આ કેસને બની સમે તેટલી કમાલી મગી લેવાનુ સાધન જ માળતા

મેરઠ કેસ સિવાય બીજી કશીક બચાવ મનિતિઓ ત્યાં મારે સબધ થયે છે — એમ એન રોવના કેસમાં તેમ જ એવા બીનમાં એ બધા પ્રસંગોએ મારે ધધામાઈએનો દબ્યયોજ જોઈ અને હારે અચચા વચનસે છે ૧૯૨૯માં પબબન સરકરી કાય ને અગેના મુન્માઓને પ્રસંગે મને પ્રથમ બારે અનત લેનો તે પ્રમયે વજીવાનના ધધના એક અગેઓએ લગકરી કાયદાના શેમ બનેલા મોમે પારો

પાતાની પૂરેપૂરી ફી વસૂલ કરવાને આમદ રાખેલો; આ જિવારાઓમાંનો એક તો તેનો ધંધાભારી વર્ગીય હતો; ફી ખસુ દમ બાંધીને કદાચેલી, એટલે ધખાખરાને તો તે ફી આપવાને રેમા ઉછીના લાવવા પડેલા અથવા મિલકતો વેચતી પડેલી. અને પાગમધી મથેલા અનુભવો તો આથી ખમુ વિરોધ દુઃખદ દતા. ગરીબ કામદારો પારેથી પેરો પેરો લઈને અમારે કાજો એકઠો કરવો પડતો અને તેમણી વર્ગીયને મોટા મોટા એક આપી દેવા પડતા. આ બધું મારા હૃદયને જરાયે રુચતું નહોતું. અને આખરે આ બધી કડાકટ તદ્દન નિરર્થક જણાતી, કારણ કે રાજકીય અથવા મનુર દિલચાલને અંગેના કોઈ કેમમાં તમે બચાવ કરો કે ન કરો પરિણામ તો લગભગ તેનું તે જ આવતું બેરાક મેરક કેસ જેવા મુકદ્દમામાં તો ઘણું મધ્ય કારગ્રોસર બચાવ કરેલો જરૂરી હતો જ.

. મેરક કેસ બચાવ સમિતિનું આરોપીઓ સાથેનું કામ ખમુ રહેતું નહોતું એમાં કાતભાતના લોકો હતા, તે બધાના બચાવો ખમુ જુડી જુડી જલન કરવાના હતા અને ઘણી વખત તે બધામાં એકરામનો છેક જ અભાવ જણાતો. આખરે કેટલાક મારા પત્રી અને રિધિપુરસરની વચેલી સમિતિ સંકેલી લીધી પરંતુ અંત દીને અમે મદદ કરવાનું માત્ર રાખ્યું. રાજકીય પરિસ્થિતિમાં થતા ફેરફારો અને તેના વિકાસથી અમારું લક્ષ વધારે ને વધારે દાઢાવ જગ દોવાને લીધે ૧૯૩૦માં તો અમે બધા ભતે જ જેલમાં પડેલાં ગયા.

૨૭. વાતાવરણમાં ગાજવીજ

૧૯૨૬માં મદ્દાસના લાહોરમાં બરાવાની હતી દસ વર્ષે મદ્દાસના પત્રી પન્નમાં આવી, એટલે લોકોનાં મન તે આજો હતીને ૧૯૨૬ના બચિયાંવાવા બાગ, લરકદો કાપદાને અમલ અને તેને અમે મથેલા અપમાનો ને નામેશરીઓ, અમુનસરની મદ્દાસનાની એકક અને તે પત્રી થનારે અસહકારનો આરભ — વમેરે બનાવેલો પાછો વિચાર કરતા લાગ્યા આ એક દરાકા દરમિયાન અનેક ઘટનાઓ બની ગઈ હતી, અને હિંદની સુરત સાવ થયેલી ગઈ હતી, પરંતુ બ ને દરાકાઓ વચ્ચે સમાન ઘટનાઓ થયું એાજી જણાતી નહોતી રાજકીય પરિસ્થિતિ તમ થતી જતી હતી, અને લડતનુ વાતાવરણ કપાટાતેરે બમણુ જગ દણ બાવીમાં આવનારા વાતઓડાની પૂજના ગેરિગોર દેરામાં ન્યા ત્યાં દેખાઈ રહ્યા હતા.

વડી ધારાસભા અને પ્રાતિક ધારાસભાઓના ચાકામાં બરાઈ પડેલા ઘોડા મુકીબર લોકો સિવાય બીજા કોઈને તેમના કામકાજના રસ રહી નહોતો આ ધારાસભાઓનો ચિચોટો હુમેશની જેમ ચાલ્યા કરતો હતો, અને તેમને લીધે સત્તાનું સર્વોપરીપણુ બતાવનાર અને જહાંગીરી ચવાવનાર સરકારનું એ ઉધાડું સ્વરૂપ હતું કે કાણ — ને કે એ ઠાંકણુ ખસુ ફાટીદારને જુલુ થઈ ગયેલું હતું — અને કેટલાક

લોમને હિંદુસ્તાનની પાખંડિયતાની વાતો કતવાતું તેમ જ તેમાં બિલગનારા સભ્યોને બાળમર્યાદા મેળવવાનું બહાનું મળવું ૧૯૨૮માં સાઈમન કમિશનને પોતાનો મહત્ત્વ ન આપવાનો ઠરાવ પછી ધારાસભાએ કર્યો તે પ્રમુખે તે છેવટેલી પોતાના તરફ દેશનું ધ્યાન ખેંચવામાં સફળ થઈ હતી.

પાછળથી સરકાર અને નડી ધારાસભાના પ્રમુખ વચ્ચે એક બપોરે બેઠો થયો હતો. પરી ધારાસભાના સ્વરાજવાદી પ્રમુખ વિક્રમભાઈ પટેલ સરકારથી સ્વતંત્ર પટીને કાન રેવાની પોતાની પદ્ધતિથી સરકારની આજ્ઞા સામગ્રીમાં શત્રુની જેમ ખૂંચતા હતા અને તેમની પાખંડિયતા નાખનાના પ્રયાસો થયા કરતા હતા આવા ટેલક બનાવોથી બળી કોઈ વાર ધારાસભાએ પ્રત્યેક ધ્યાન ખેંચાતું પરંતુ એક દરે જનતાનું લખ બહાર બનતા બનાવો પર એકાગ્ર થયું હતું ધારાસભામાં મર્થ રિષે માત્ર પિતાશ્રીનો વિશ્વાસ તદ્દન જોડી ગયો હતો, અને તેઓ ધર્મીવાર પોતાનો અભિપ્રાય બહાર કરતા કે હવે એ તનમાં વધુ તેવ રહ્યું નથી તક મળે તો તે પોતે ધારાસભામાંથી નીકળી જવાને તત્પર હતા બધાતણવાઈ માનસ ધરાવતા હોવા છતાં તેમજ કાયદાની પદ્ધતિ અને તેના વહીવટથી ટેવારેના હોવા છતાં સંજોગોનું બળ એવું હતું કે પસંજો તેમની ખાતરી થઈ ગઈ કે હિંદમાં આ નામધારી બંધારણ સુઝબનાવવાથી નિર્ધારિત અને નિષ્ફળ ■ આ તેમના અનુમાનને તેમનું કાયદામાં મેળવાયેલું મન આ પ્રમાણેની દલીલથી વાજબી ઠરાવવું એકાદા આશયુષ્ માણુમ કે ટોળીના હુકમથી નગરની ડોળામાંથી નીકળતા સમવાની જેમ અ્યારે ઓર્ડિનન્સના રૂપમાં અને એવા જ બીજા રૂપમાં એક પછી એક કાયદા નીકળતા બધા ત્યારે બંધારણ કયા રહ્યું ? અને શુદ્ધ ત્યાગનું રાજ્ય કયા રહ્યું ?

પ્રતિ અને દેવથી તેઓ જરાયે કાન્તિવાદી નહોતા અને હિંદમાં ને મધ્યમ વર્ગના લોકશાસન જેવું કઈક સમ્બંધ ધારણ હોત તો નિરાકર તેઓ તે બંધારણના મોટા આધારસ્તંભ બન્યા હોત પરંતુ અહીં તો હતો નામની પાખંડિયતા ગળ એટલે રાજમાન્ય માર્ગ લગનાની લગતની વાતથી તેમને વધારે ને વધારે બી ચી

કલકત્તાની મહાસભા વખતે ગાંધીજીએ જે બાબ લીધેતો તે ખાદ કરતા તેઓ હજી રાજકારણથી અવગ જ રહેતા હતા તેમ છતાં રાજકીય મેદાનમાં બનતા બધા બનાવોથી તેઓ વામફ કે હોવા અને મહાસભાના આગેવાનો અનેક પ્રસંગોએ તેમની મનાઈ લેતા છ લા કેમ્પા- વધારી આદીપ્રચાર ને તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી એને માટે આખા હિંદમાં તેમણે અનેક લાખા પ્રવાસો કર્યા એક પછી એક પ્રન્ત લઈને તે દરેક પ્રાંતના દરેક દરેક જિલ્લામાં જરાય બહીષ્કાર હોય તેના દરેક રાદેર કસબામાં તેમજ દર દૂરના ગામડામાં તેઓ પહોંચી વળ્યા હતા ન્યથ જતા ત્યાં લોકોના જગી ટોળાઓ તેમના તરફ આકર્ષાઈ આવતા અને તેમનો મર્થક્રમ બરાબર પાર પા વાને માટે તેના યોગકોને આગવી જૂળ તૈયારી કરી રાખવી પડી આવી રીતે તેમણે સમગ્ર હિંદના વારંવાર પ્રવાસો કર્યા અને પરિણામે કતરની ટાયથી માડીને તે

દક્ષિણના ડર છે. ની સુધી અને પૂર્વના પવનોથી પશ્ચિમના મધુર સુધીના આ વિસ્તીર્ણ દેશના જગથે જરા ભાગના તેઓ ભોમિયા થયા છે અને નથી લાગતુ કે કોઈ બીજા નાનવીએ તેમણે હિંદમાં એટલો પ્રવાસ ખેડ્યો છે તેટલો કોઈ પણ સમયે કર્યો હોય.

પૂર્વે ભૂતકાળમાં ચર્ચિતનબૂખ્યા યાત્રાજી જીવે, સતત જામણ કરનારા મહાન પરિજાજકો અનેક થઈ ગયા છે, પરંતુ તેમના પ્રવાસના સાધનો ધીમા હતા એ સાધનોથી થઈ જીવનભરતુ જામણ રેલવે અથવા મોટરકારથી થતા એકાદ વર્ષના જામણ માથે પણ ભાગે જ મુકાબલો કરી શકે આવીજ રેલવે અને મોટરકારમાં પ્રવાસ કરતા ખરા, પરંતુ જે જે સાધનોનો ઉપયોગ કરીને જ બેસી શકેતા નહોતા તેઓ પગપાળા પાઠ કરતા આ રીતે તેમણે હિંદ અને તેની જનતા વિષેનું ચેતનાનું અપ્રતિમ નાન એકકુ કંઈ અને એ જ રીતે કસોડો ચોમે તેમના દર્શન કરીને તેમના અગત મધકમાં આવ્યા.

ખાદીપ્રવાસના પ્રવાસને જ જે રહસ્યમાં આવીજ સચુન પ્રાતમાં આવ્યા હતા અને વરસની ગરમમાં ગરમ ખાતુ દરમિયાન તેમણે આખા પ્રાતમાં કરીને પણ નહોતી ગાળ્યા હતા વચ્ચે વચ્ચે એકી સાથે યોગ દિવસો નુ પણ તેમની સાથે જતા અને ભૂતકાળમાં અનુભવ થયેલો હતા તેમનાથી આકર્ષાતી આકાશ મેદનીઓ ભેળેને અને તાનતુળી પેદા થયા સિવાય રહેતી નહિ અમારા પૂર્વ તરફના ગોરખપુર જેવા નિઃસ્વાયોમાં આ વસ્તુ ખાસ નજરે ચડતી લાના ડોમના ટોળાઓ ભેળેને અહેળે તીવ્રતા ટોળાઓનું રમતણુ થઈ જામણના પ્રદેશમાં મોટરથી ફરતા ફરતા થોડા યોગ ખાઈને અત્યંત દસ હજારથી જમીસ હજારની સમાઓ થતી અને દિવસની મુખ્ય સમાને રથો બેઠી થતી મેની તો લાખની સંખ્યા પણ વઢાવી જતી કોઈકે મોટા શહેરમાં કવચિન્ મળી રહેતી તે સિવાય રેડિયોથી લાપણો કરવાની સગવડ જગથે નહોતી અને આવડા મોટા ટોળાઓ કોઈ પણ વસ્ત્રોને સામળી શકે એ હેતુથી રીને જ અસાધ્ય હવે સધલ છે કે જે લાખો લોકો કોઈ પણ મામળાની અધેમાંથી આવતા જ નહોતા તેમને તો મહાઅનના દર્શનમાત્રથી જ સમાધાન થઈ આવીજ ચેતનાની શક્તિને વધારા પડતી બિનજરૂરી તાણુ ન પહોંચે એવી રીતે તેમની માગના દૂકા લાપણો કરતા એમ શક્તિસચય ન કરતામાં આવત તો આ રીતે દિવસોના દિવસો અને કલાકોના કલાકો સુધી કામ ચાલુ રાખડ તદ્દન અસાધ્ય થઈ જત.

તેમની મધુર પ્રાતની મુગાફી દરમિયાન નુ હ મેરા તેમની સાથે નહોતો રહ્યો કેમકે તેમને ખાસ કમીમાં થઈ શકે એમ નહોતુ અને તેમની માથ પ્રવાસ કરતા મરજમાં એકની સંખ્યાનો વધારો કરવાથી ખાસ કરી અર્થ સરે એમ પણ નહોતુ અને લોકોના ટોળાઓનો કરો વાગો નહોતો પરંતુ ટોળાઓને ધકે ચડવામાં અથવા લોકોના એક તમે પણ કચરવામાં ખાસ મજ ન હતી આવીજની સેવકમાં ફરનાર લોકોના બાથમાં હ મેરા આટલુ તો હોય જ છે મારે બીજી મુખ્ય કામ રહેલ અને ઉત્તરોત્તર તમ બનતી જતી રાજકીય પરિસ્થિતિ બેતા તેને મુકાબલે અને ગોણુ લાગતી

ખાદીપ્રચારની પ્રવૃત્તિમાં પુરાઈ રહેવાની મારી ઈચ્છા નહોતી. બિનરાજકીય પ્રશ્નો પર ગાંધીજીને પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન રોકતા જોઈને મને કંઈક અચેતીડ પડ્યું ચડતી અને તેમની વિચારણાની બુદ્ધિ અને જરા ખમ્મ મમલની નહોતી. તે દિવસોમાં તેઓ ખાદીકાર્યને માટે કાળો એકડો કરતા હતા અને વારંવાર દેતા કે 'મારે દરિદ્રનારાયણને માટે પૈસા જોઈએ છે' દરિદ્રનારાયણ! એને 'દરિદ્રોનો ઈશ્વર,' અથવા 'દરિદ્રોમાં વસતો ઈશ્વર!' એમના કહેવાનું તાત્પર્ય મારા માનવા પ્રમાણે એ હવે કે ગરીબોને શુદ્ધકલ્પોગેના રોજી તેમને માટે રોજગાર અને નામ રોપી આપવામાં સહાય કરવાને માટે તેઓ ગયો ઉધરાવતા હતા પરંતુ 'દરિદ્રનારાયણ' શબ્દની પાછળ દારિદ્ર્યનું ગુણગાન થવું હોય એવો ખ્યાલ યોગ્ય ઈશ્વર વિરોધરૂપે દરિદ્રોનો જ નારાયણ છે, દરિદ્રો જ તેના માનીના લોભે છે એવી ભાવના આ શબ્દ પાછળ હતી મારી સમગ્ર પ્રમાણે બંને સ્થળે સામાન્ય ધાર્મિક વલણ નાનું જ હોય છે આ ભાવનાની મને ઈશી કિ મન ન હતી, કેમકે દારિદ્ર્ય એ મારે મન અતિરાય હીન વસ્તુ હતી તેની સામે તો ન્યાય હોય ત્યાં સતત યુદ્ધ અસ્ત્રીને તેની જડ ઉખેડી નાખવી જોઈએ, તેને કોઈ ખમ્મ રીતે અથવા કોઈ પગ સ્વરૂપમાં ઉત્તેજન ન મળવ જોઈએ ન્યાય પ્રકાશની ભાવનાને પરિભ્રમિત કરીશીની હસ્તીને નભાવી લેનાર બવકે તેને ઉત્પન્ન કરનાર અર્થવ્યવસ્થા સામે હુમલો કરવાનું અનિવાર્ય થઈ પડે છે, અને એ સત્યમાથી જે લોકો અગમ્ય રહેવા માગતા હતા તેમને કોઈ ને પાડ સ્વરૂપે ગરીબોનું સમર્થન કરવાની સ્વયં જ ની હતી આ પ્રકારના લોભે જીવન મળે જરૂરી વસ્તુઓના પુષ્કાળની કે પના કરીને જ વિચાર કરે છે, અને જીવનની જરૂરિયાતના સાધનો ન્યાય છટે હાથે મળી રાકે એવી દુનિયાની કલ્પના જ કરી શકતા નથી સત્ય છે કે તેમના ખ્યાલ પ્રમાણે દુનિયામાં ગરીબ ને તવગર એ જે વિશ્વાસે કાયમના રહેવાના છે

ન્યાય ન્યારે ગાંધીજી સાથે મારે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તવગર એ પોતાની દોષવતને પ્રબળે માટે સાચવવા મોટી થાપણ સમજવાની છે એ વાત પર તેઓ ભાર દેતા ગરીબી તેમજ ગરીબ અને તવગરના એ ત્રિવેની આ એક અતિ પ્રાચીન દૃષ્ટિ છે, અને અધ્યયનીન યુરોપ તેમજ દિ હિમા એનું વારંવાર દર્શન થાય છે તવગર પોતાની ચિંતકતને આમ ગરીબોને માટે અનમત માનતા થઈ નામ એવી અચેક્ષા કોઈ ખમ્મ માણસ સમજપૂર્વક કેમ તપ્પી રાકે અથવા એ? યી જ આશ્ચર્ય કદ સામાજિક પ્રશ્ન નિરાકરણ થઈ જશે એમ કોઈ ખમ્મ બચ્ચિ દેન પાપી રાકે જ એ મારે સાચે જ કમૂલ કરવું જોઈએ કે મને કહી સમજાવું નથી

મે પૂર્વે જણાવ્યું જ તે મુજબ વગેરે ધારાસભા નુષ્ઠિયા પણ હતી અને બનું જ થોડા લોકો તેની નીચ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા હતા. પરંતુ બમલસિદ્ધે અને બ. કે દસે નિગીક્ષેની પ્રેક્ષ હવથી નીચે એવેવા સભ્યો ઉપર જે બોલ દેખ્યા તે દિવસ તે એમનેકે હાની પડીને બચવ થઈ મર્ડ નાથી મોઈને ઈશી જલ્દીર દિન નહોતી થઈ પાછળથી આપોષીઓએ નહેરુ મર્ડ હવે તે પ્રમાણે આ બોલથી કોઈને દિન

કરવાનો નહિ, પરંતુ એક ધડાકો કરીને બધાને જાગૃત કરી મૂકવાનો જ ધ્યેય કરીને આશય રાખવામાં આવ્યો હતો.

ધારાસભાની અંદર અને બહાર એ બન્નેએ બધું હુલાવી તો મૂક્યું જ. હિંસાનાં કૃત્યો દ્વારા ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવાની ક્વિસુફીવાળા લોકોની બીજી પ્રવૃત્તિઓ આટલી નિરુપદ્રવી નહોતી.

લાલા લાજપતરાયને જોણે ફટકો માર્યાનું કહેવાત હતું તે યુવન અંગેજ પોલીસ અધિકારીને ગાળોથી વીધીને લાહોરમાં મારી નાખવામાં આવ્યો બંગાળમાં અને બીજા સ્થળોએ ત્રાસવાદીઓની પ્રવૃત્તિ ફરી પાછી ફરી નીકળી 'દોષ એમ લાગવા માંડ્યું'. પરિણામે કાવતરાઓના અસંખ્ય મુકદ્દમાઓ માંડવામાં આવ્યા અને નજર-કેદીઓ — કેસ ચલાવ્યા વિના અથવા યુને પુરવાર કર્યા વિના જેલમાં અથવા બીજી રીતે અટકમાં રાખવામાં આવતા લોકો — ની સંખ્યા ઝડપથી વધી ગઈ.

લાહોર કાવતરા કેમ દરમિયાન કોર્ટમાં પોલીસે કેટલાક અસાધારણ દેખાવો કર્યા, અને તેથી તે મુકદ્દમા પ્રત્યે પ્રબળ ધ્યાન ખૂબ એવાયું કોર્ટમાં અને જેલમાં આરોપીઓ સાથે ચલાવવામાં આવેલી વર્તણૂક સામે વિરોધ દર્શાવવાને માટે ધણીખરા કેદીઓએ અન્નનો ત્યાગ કર્યો આ ઉપવાસો ચોક્કસ ક્યા મુદ્દા પર સર ચલાવતા તેનું મને વિસ્મરણ થયું છે, પરંતુ આખરે તે મુદ્દો વિસ્તાર પામીને બધા કેદીઓ અને ખાસ કરીને રાજકીય કેદીઓ પ્રત્યેના વર્તનનો વધારે મોટો પ્રશ્ન બની ગયો. આ ઉપવાસો અકવાડિયાઓ સુધી 'લ'ખાયા અને તેથી દેશમાં ખળભળાટ થયો આરોપીઓનાં શરીર નબળાં પડી જવાથી તેમને કોર્ટમાં લઈ જઈને ખડા કરવાનું અસંકપ્ત બની ગયું અને તેથી કેસ વારંવાર મુલતવી રાખવો પડતો આથી હિંદી સરકારે આરોપીઓ અથવા તેમના વકીલની ગેરહાજરીમાં પણ કોર્ટનું કામ ચાલુ રાખવાની ચલાવતી આપતો કાયદો ઘડ્યો જેલમાં કેદીઓ પ્રત્યેના વર્તનના પ્રશ્નનો પણ સરકારને વિચાર કરવો પડ્યો.

ઉપવાસને મહિનો થઈ ગયો હશે તે જ અરસામાં મારે લાહોર જવાનું થયું જેલમાં જઈને કેટલાક કેદીઓની મુલાકાત લેવાની મને ચલાવતી આપવામાં આવી એટલે મેં તેનો ઉપયોગ કર્યો ત્યાં મેં લગતગિ હને પ્રથમવાર જોયો તેમજ જતીન્દ્રનાથ દામ અને બીજા થોડા કેદીઓને પણ હું મળ્યો તે બધા છેક નબળા પડી ગયા હતા અને પથારીનરા હતા, અને તેમની સાથે અઘી વાતચીત કરવાનું બની રાકે એમ નહોતું લગતગિ હની મુખમુદ્રા આકર્ષક અને શુદ્ધિમાન હતી અને તેના પર અદ્ભુત શાંતિ તેમજ સમાધાન દેખાતા હતા તેના ચહેરા પર કોઈની જસ પણ છાયા નહોતી તેની આંખોમાં અને વાતચીતમાં પણ ખૂબ નરમત્વા જણાતી હતી, પરંતુ મને લાગે છે કે એક આખા મહિનાના ઉપવાસ કર્યા પછી તો મને તેનો દેખાવ આ યાત્રિક અને નમ્ર બની જતો હશે. જતીન્દ્ર દામ તો એવાથીયે નરમ, એક નાની રોહડીના જેવો સુકુઆર અને નમ્ર દેખાતો હતો હું તેને મળ્યો ત્યારે તેને અતિશય વેદના થતી હતી પાછળથી અન્નલાગને પરિણામે ઉપવાસને એકસાથે દિવસે તેનું અવસાન થયું.

અમરતિહની મુખ્ય આકાંક્ષા, ૧૯૪૭માં લાલ લાજપતરાય ગ્રામે દેશપાર ચડવા પોતાના કાકા સરદાર અગિતસિંહનું દર્શન કરવાની અને કંઈ નહિ તો તેના કંઈક સમાચાર મેળવવાની હોય એમ મને લાગ્યું. ઘણાં વર્ષોથી આ અગિતસિંહે દેશવટો લીધેલો હતો. એની કંઈક જાણી જાણે મળતી હતી કે ને દલિયુ અમેરિકામાં ફરીયામ થઈને રહ્યા છે, પરંતુ મને લાગે છે કે તેમને વિશે ફરી ચોક્કસ માહિતી મળી નથી. તે છતાં છે કે અવસાન પામ્યા છે તેની ખબર મને ખબર નથી.

જાતીન દાસના મૃત્યુથી દેશવટમાં બારે જગમગાટ કલ્પના થયો. તેને લીધે રાજકીય ફેલીઓ પ્રત્યેના વર્તનનો પ્રશ્ન આવળ આવ્યો, અને સરકારે તેની વિચારણા કરવાને એક સમિતિ નીમી. આ સમિતિની મંત્રણાએને પશ્ચિમને ફેલીઓના ત્રણ વર્ગ કરવાના નિયમો જાહેર થયા. રાજકીય ફેલીઓનો ખાસ અલગ વર્ગ પાટનામાં આવ્યો નહોતો. આ નિયમોથી છદ્દ ફેરકારો થશે એવી આશા લેતી થઈ ખરી, પરંતુ સાચું તોનાં તેમનાથી ક્યો ફરક ન પડ્યો, અને મૂળની પરિસ્થિતિ હતી એવી જ રહી, અને આને ખત્રુ તેવી ને તેવી અતિ અસતિષજનક રહી છે.

વર્ષા પૂરી થઈ અને લેમનનો પ્રારંભ થયો એટલે પ્રતિષ્ઠા સમિતિએ મદામજાની લાહોરની બેઠકને માટે પ્રમુખની ચૂંટણી કરવામાં શક્ષર્ષ આ ચૂંટણીનો વિધિ બહુ લમિા છે, અને યોગરૂપથી ઓક્ટોબર મુધી લંબાય છે. ૧૯૨૯માં માંધીજીની ચૂંટણીની તરફેણમાં લગભગ એકમતી હતી. તેમને ખીછ વળવ મદાસમાને પ્રમુખપદે થવાની દેગની હચ્ચાથી માંધીજી મદામજાના અધિકારી મંડળમાં કંઈ વિશેષ દુષ્ય રવાન પ્રાપ્ત કરે એમ ન હતું, કેમકે વર્ષોથી તેઓ એક પ્રકારના પ્રમુખોના પ્રમુખ નેવા જ હતા. પરંતુ સામાન્ય રીતે એમ મનાતું હતું કે લડત ઝડૂમી રહી છે, અને માંધીજી તેના સાચા આગેવાન બનવાના છે તો પછી તે પ્રસંગે તેઓ મદાસમાન વિધિપૂર્વક વડા અધિકારી બને એ જ જણાવે છે. આ હપતે તે વરગે પ્રમુખપદ માટે ખીછ કોઈ આવળ પાતી અથવા રવાનવિક જ તે રવાનને માટે લાયક લાગત વ્યક્તિ જણાતી નહોતી.

એટલે પ્રતિષ્ઠા સમિતિએએ પ્રમુખપદને માટે માંધીજીના નામની જણાવણી કરી. પરંતુ તેમણે તો એ માટે ધસીને ના જ પાડી. તેમણે જાતપૂર્વક અન્યોક્ષાર બંદો કરેલો દોષા છતાં હજી કંઈક સમજવચ્ચે અવકાશ છે એવો બાસ રહી ગયો હતો અને એવી આશા એવવામાં આવતી હતી કે તેઓ એ વિષે કલાચ ફરી ચિચાર કરે. ઉપરનો નિર્ણય કરવાને માટે લગતીમાં મદાસમા સમિતિની બેઠક થઈ અને તેમાં રોક રોકની થઈ મુધી અંતે બંધા પાટના હતા કે માંધીજી પેળાના નામની ધમદમીમાં સંમત થશે. પરંતુ એવું કશું જ ન કરતાં છેક છેવટની કાણે તેમણે મારુ નામ આગળ ક્યું. મદાસમા સમિતિ તેમના આ છેવટના અવધીકારથી કંઈક આત્મી બની ગઈ, અને મુરદેશ તેનજ પદની પરિસ્થિતિમાં મુકવાને લીધે તેને મરુજ મુન્ને પાત્ર આવ્યો. ખીન મારું હમેશવાને અનાવે આજે સમિતિએ મન વળીને મરી ચૂંટણી કરી.

આ ચૂંટાળીને પ્રમત્રે મને જે કરેલા અને નીચીપતની લાગણી થઈ છે તેવી ભાગ્યે જ કોઈ બીજે પ્રસંગે થઈ શકે એ ચૂંટાળીથી થયેલું મારું બહુમાન તુ સમજ નહોતો મકનો એમ તો નહોતું જ રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું પ્રમુખસ્થાન સાથે જ એક બહુમાનનું ધ્યાન છે, અને સાધારણ સભ્યોમાં મારી ચૂંટણી થઈ હોત તો તેથી મને અત્યંત આનંદ થાત પરંતુ રમઝમિ પરનો મારો પ્રવેશ મુખ્ય દ્વારથી થતો નહોતો, અથવા એકાદ બાલુ પરના દ્વારમાંથી પણ થયો નહોતો, મેં તો કોઈ ચોર દરવાજોથી એકાએક ઉપરિથત થઈ વર્ધ પ્રેક્ષકવર્ગને જમણામાં નાખી મારો સ્વીકાર કરાવી લીધો હતો તેમજો તો કશું જ બન્યું ન હોય એવો દેખાવ કરી કડવી ગોળીની જેમ મને મેં ત્તાની લીધો, પરંતુ મારું અભિમાન ખરિત થયું અને આ બહુમાન પાછું સોંપી દે એમ મને થઈ ગયું સારું નસીબે મારી જીવ પર કાચ રાખીને મેં કોઈ પણ પ્રકારનું લાગણીનું પ્રદર્શન ન કર્યું અને બાંહે ઢેચે તુ ત્યાંથી રાત્રી મને

આ નિર્ણયથી મેં મોઢેને અત્યંત આનંદ થયો હોય તો તે મારા પિતામીને મારું રાજકારણ તેમને બહુ પસંદ નહોતું, પરંતુ તે મારા પર અત્યંત ખુશ હતા, અને મને મને મશીયે સારી વસ્તુ મને તો તેથી તેઓ રાજ થતા મારી તેઓ ધાગીવાર મીકા મશા અને મોઢેવાર મારી માથે જળ અફરડ થઈને પણ મોવતા પરંતુ તેમની મહેરબાની નગની રાખવાની ઉચ્ચાવાગ કોઈ પણ માણસથી તેમની હાજરીમાં મને દોતારી પાડવાની હિંમત થાય એમ નહોતું

પ્રમુખપદને મારે થયેની મારી ચૂંટણી ખરેખર જ મારે મારે એક બારે સન્માનરૂપ હતી, અને તેથી મારી જવાબદારી પણ વધી ગઈ હતી એ ચૂંટાળીમાં અસામાન્યતા પણ હતી, કારણ પ્રમુખને સ્થાને પિતાની પાઠગ પુત્ર આવતો હતો તે સમયે એમ વારંવાર જણાવવામાં આવતું કે મહાસભાના પ્રમુખોમાં તુ ઉંમરે નાનામાં નાનો હતો — તુ પ્રમુખ થયો ત્યારે મારી ઉંમર બરાબર ચાલીસ હતી પરંતુ એ હકીકત સાચી નથી મને લાગે છે કે જોખનેની ઉંમર તેઓ પ્રમુખ થયા ત્યારે લગભગ એઠ્ઠી જ હતી અને મીનાના અણુત પ્લામ આગ્રાદ જેમની ઉંમર મારા કરતા સહેજ વધારે છે, તેઓ પ્રમુખ થયેલા ત્યારે તેમની ઉંમર ઘણે ભાગે ચાલીસથી પણ ઓછી હતી પરંતુ ગોખલે તો તેમની ચાલીસ વરસની ઉંમરે પહોંચે ને પહેલા જ મહાસભાના વર્ગનું મુસદ્દોએ પેટીના એક ગણાતા થઈ ગયા હતા અને અણુત કલામ આગ્રાદે તો પોતાની બારે મિદ્ધતાને યોગ્ય બુદ્ધિ આપવાને મારે અલ્પરથોગ્ય વયનો દેખાવ ખાસ કરીને કેળવ્યો છે મુન્દરીગીંગીના ગુણની લાગે જ મારા ગુણોમાં અણુતરી થઈ છે અને વધારે પડતા પાંડિત્યનો આલેખ મારે વિશે કોઈએ કર્યો નથી, એટલે મારા વાળ ધોળા થયા લાગ્યા છે અને મારા મોઢા પર મ મરતા ચિહ્નો જણાય છે હતા તુ આજ સુધી વધારે થવાનું મહેલું ટાળી રાક્યો છું

લાહોરની મહાસભા નજીક આવતી જતી હતી દરમિયાનમાં બનાવો એક એક ઉગણ કરીને આગેકચ કરતા હતા બાંહે કે તેમના અતરમાં જ વસેલા કોઈ પ્રેરક

બજારી અનિવાર્ય રીતે આમ જ તેઓ ધકેલાતા હતા. પુરુષાર્થનો મમે તેમણે શરૂ દેખાવ કરના છતાં બ્રિજિઓ બહુ ગૌણ બાગ બજારવતી લાગતી હતી કાળની જેમ નિષ્કુરપણે આગળને આગળ ધસ્યા જતા કાંઈ મદાય ત્રુ નાનકડું ચક્ર હોવા ઉપરાંત આપણે કશું નથી જેમ સૌને વાગતું.

કાળની આ આગેકુતને રોકવાની આશાથી મિટિરા સરખારે એક આમ જ થયું બધું દિલના વાઈસરોય હોર્ડ અર્વિને બવિષ્યમા મળનારી એ જોગમેષ્ટ પરિવર્તિયે નદેગત કરી જેમાથી ખૂબ અર્થ જે ચી સકાય અથવા કરો ઝાંઝો અર્થ ન નીકળે એ રી આ નદેરાતના સખ્દોની યોજના બહુ ચતુરાર્થથી કરવામા આવી હતી આમારા પૈકી અનેકને તો સ્પષ્ટ લાગ્યું હતું કે ઝાંઝો અર્થ ન નીકળે એ જ સલાવતા મોગી ■ એ જમે તેમ હોય અને એ નદેરાતમાથી ખદેખર કંઈ વિરોધ થટારી શકાય એમ હોત તો પતુ આમારે જે નેઈટ હતું તેની તો તે જશયે નજીક આવી શકે એમ નદોડ વાઈસરોયના મુખમાથી આ નદેરાત બહાર પડી ન પડી એઠવામા જ સુરુથિનો ભગ થતો લાગે એટલી ઉત્તરજથી દિલ્લીમા એક 'નેતાઓની પરિષદ' યોજવામા આવી અને મિલ્ન મિલ્ન પ્રમારના રાજકીય મમૂહોમાથી લોગને તેને માટે નોતરવામા આ પા એ પરિષદમા ગાંધીજી હતા, તેની જ રીતે ચિતાશ્રી પણ હતા ચિત્રવભાઈ ખેત (જેઓ હજી વડી ધારાસભાના પ્રમુખ હતા) તેમજ સાર તેજબાહાદુર સમુ જેવા મન્યમમાગી નેતાઓ અને ખીબઓ પણ ત્યાં જ હતા આ પરિષદે એ સર્વમાન્ય ઠરાવ અથવા નદેરાતમા તૈયાર કર્યું તેનાથી કેન્દ્રીક શરતો મૂકીને વાઈસરોયની નદેરાતનો સ્વીકાર કરવામા આપ્યો, ગાંધે સાથે એણે પણ નિવેશન કરવામા આગ્યું કે એ શરતો તૈયન આનરક હોઈને તે પૂર્ણપણે થવાથી જ નેઈએ સરકાર જે એ શરતોને સ્વીકાર કરે તો જ તેને સહકાર આપવનો હતો આ શરતો સમી પેક સમગ્ર શરતો હતી અને તેનો સ્વીકાર થાત તો નદેરાતમાના અર્થમા જરૂર ફર પડી જત.

મન્યમમા રી અને પ્રમતિગીત બધા પ્રકારના રાજકીય સમૂહોના પ્રતિનિધિઓની આવી ભલના કમવને માટે સમતિ પ્રાપ્ત થઈ સકી એ એક મોટો વિજય હતો મહાસભા માટે એ કસવ સ્વીકારવામા પોતાને સ્થાનેથી નીચે ધીતવાપણું હતું પરંતુ સાર મથેલી સામાન્ય સમતિ મળી હતી તે દિલ્લિએ એ ઠરાવ નાનેરૂનો ન હતો.

* એ શરતો આ હતી

(૧) વાઈસરોયે નદેરાત કરેલી જોગમેષ્ટ પરિષદમા બધી ચર્ચાઓ દિલ માટે સંપૂર્ણ સાંચાનિક દરખાતના સ્વતંત્રને આધારે થવી જોઈએ

(૨) એ પરિષદમા મહાસભાવાદીઓનું પ્રતિનિધિત્વ પ્રમુખપણે હોય જોઈએ

(૩) બધા રાજકીય પેઢીઓને એકસામટા હોયી હેવા જોઈએ

(૪) આજની પરિધિવર્તિમા જોઈએ અરો બની શકે તેટલે અરો આજથી જ દિલ સરકારનું તત્ત સંચાનિક દરખાતના સરકારના તત્તને મારણે અલાવતુ જોઈએ

પરંતુ તેમાં એક અવશેષ ફાસો હતો. ઠરાવમાં જણાવેલી શરતો પ્રત્યે કંઈ નહિ તો બે તદ્દન ભિન્ન દૃષ્ટિએ હતી. મહાસભાના લોકો તેને તદ્દન અનિવાર્ય સમજતા હતા, જેના પાલન વિના મહામંડળ હોઈ જ ન શકે, અને તેમાં મનોમાનસો ફરક કરવાની પણ વાત તેઓ સામે એમ ન હતી. પાછળથી મનોની મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ આ વસ્તુ તદ્દન અપષ્ટ કરી અને તેને વધાગમ એવું નિવેદન મૂક્યું કે રત્ન કરવામાં આવેલી શરતોની મુત મહાસભાની એકની તારીખ મુખીની જ છે. મધ્યમમાર્ગી મંડળોની દૃષ્ટિએ આ શરતો એકાગ્ર એકી નહિ પણ વધારેમાં વધારે મૂંઝવણ સકાય એવી હતી. એટલે તે બધી ન સ્વીકારાય તો અસહકાર જ વાની હશે. પુછી જવાની તેમને આવશ્યકતા લાગતી ન હતી તેમને માટે આ શરતો આવશ્યક કહેવાતી છતાં તેમની તે અનિવાર્ય 'શરતો' નહોતી.

એટલે પાછળથી એવું બન્યું કે આ પૈકી એકે શરતનો સ્વીકાર ન થયો અને અમારા પૈકી ધણાખરા બીજા હબરોની સાથે જેલમાં જઈને બેઠા હતા. અમારી સાથે નેતાઓની પરિપક્વતા એ બહેનમાં પણ પોતાની સહીએ મૂકનાર આપણા મન્યમ માળી અને પ્રતિસહકારવાદી મિત્રોએ અમને જેલમાં પૂરનાશરતોને પોતાનો સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો.

અમારા પૈકી ધણાઓને તો શકા હતી જ કે બંધુ આમ જ બનવાનું છે — જે કે જેટલી હદે એ વાત પહોંચી તેટલી હદે પહોંચવાની છે એવું મોંઘેને લાગ્યું નહોતું. પરંતુ મહાસભાના લોકોએ ખાત સચમ સખીને આવું સામુદાયિક પગલું લીધું. એને મદાય મન્યમમાર્ગીઓ અને બીજાઓને બ્રિટિશ સરકારને લગભગ હારદેવિંગ વિવેકશાસ્ત્ર સહકાર આપવાની જે કુત્રેવ પડી હતી તે ઉપર પણ કંઈક અકુશ મુકામે એવી એક આશા પણ ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ સમાધાનના ઠરાવને હુદયથી નાપસંદ કરનારા અમારા પૈકીના બીજા ઘેટલાકનો તેને સમર્થિ આપવામાં એમ બીજે પણ પ્રયત્ન હોતો હતો. અમારે મહાસભાના વચ્ચે અનુયાયીઓને મુસંમતિ અને એકત્રિત રાખના હતા. મોઝી લગત લડવાને યકણે મહાસભાના જે બાગના પાટી નાખવાનું પરજડે એમ નહોતું આપણે રત્ન કરેલી શરતો સરકાર સ્વીકારે એવો સંભવ બહુ ઓછો જ હતો. એ વાત સુવિસ્તિત હતી. એટલે તે પણ અમારી સ્થિતિ બગવાન બને એમ હતું. તેમજ મહાસભાના મોટા લોકોએ અમે બહુ સહેલાઈથી અમારી સાથે એવી શક્તિએ એમ હતું થોડા અઠવાડિયાનો જ માત્ર સમય હતો રિસેમ્બર મહિનો અને લાહોર મહાસભા પાસે આવી પહોંચ્યા હતા.

જે બધી વાતો સાંપી હોવા છતાં તે સર્વસ્વીકૃત જ્ઞાપનામું અમારા પૈકી ધણાને માટે એક કમ્બો પૂટડો નીવડ્યો. મિહાનતમાં અને થોડા સમયને માટે પણ પૂરું સ્વાતંત્ર્યની માગણી છોડી દેવી એ અસાધ્ય અને લેખનકારક હવે એનો અર્થ એ થયો કે જે માગણી એક લડતના વ્યૂહ પૂરતી જ હતી એકાદ સંદેહ કરી લેવા પૂરતી જ પ્રમાણ આવી હતી એનો અર્થ એ પણ ખરો કે અમારે માટે

અતિ આવશ્યક અને જેની પ્રાપ્તિ વિના અમને કદી પણ સમાધાન ન થાય એવી વસ્તુ એ નહોતી એટલે પ્રથમ તો અવકાશને મેં તે બંદોબસ્તમાં પર સટી કરવાની ના પાડી, (સુભાષ બેલે તો સહી કરવાની સાદ ના પાડી દીધી હતી.) પરંતુ મારી બાબતમાં એમ હમેશા બનતું તેમ દલીલો સાબળી માબળીને આખરે મટી નવાં હું કમૂલ થયો. આમ છતાં નિલ્લીથી હું પાછો ફર્યો ત્યારે મારા અતઃમા ખૂબ ક્રોધ થતો હતો, અને ખીન્ને જ સ્વિસે મહાસભાના પ્રમુખપદેથી નીકળી જવાનો વિચાર કરીને મેં તે બાબત આધીજીને લખી પણ દીધું મારી મમતા મેં છેક ગુમાવી દીધી હતી છતાં ખરેખર ગંભીરપણે પ્રમુખપદ છોડી દેવાનો ખ્યાલ મેં કર્યો હતો એમ મને લાગતું નથી આધીજીના એક સમિતિ આપના પત્ની અને ત્રણ દિવસના ચિત્તનથી મેં મારી સમતા પાછી મેળવી.

વાહોર મહાસભાના યોગ જ દિવસ પહેલાં મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે કઈ સમાધાનનો આધાર શોધવાનો ઉપગ્રો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. વાઈસરૉય લોર્ડ અર્વિનની સાથે એક મુલાકાત ગોઠવવામાં આવી આ મુલાકાત ગોઠવવામાં રાજ્યાત્મક પગલું મારું બધું હતું તેની અને માફિની નથી, પરંતુ મારી કંપના એવી છે કે વિકલભાઈ પટેલ એની શ્રી આત કરવામાં પ્રમુખ હતા મહાસભાનું દષ્ટિબિંદુ સ્પર્શ કરવાને ગાંધીજી અને મારા પિતાશ્રી એ મુલાકાતમાં હાજર રહ્યા હતા અને મને થાક છે કે મિ. ઝીણા, સર તેજબહાદુર સમુ અને પ્રમુખ પટેલ ત્યાં હાજર રહ્યા હતા એ મુલાકાતમાંથી સરવાળે મું નિ પત્ર ન થયું બેસા થવાનો એક સામાન્ય સુદો જ ન હતો અને બે મુખ્ય પક્ષો — સરખર અને મહાસભા — વચ્ચે હવે દક્ષિણત્વ અંતર હતું એટલે હવે મહાસભાને યદિ આગળ વધવા સિવાય ખીલે માર્ગ રહ્યો નહોતો કલકત્તામાં આપવાના આવેલી એક વર્ષની મહેતન પૂરી થવા આવી હતી, મેં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને મહાસભાના કાયમના મ્યેય તરીકે બહોર કરવાનું અને તે પ્રાપ્ત કરવાને લડત ચલાવવાને યદિ જરૂરી થયવા લેવાનું જ બાકી હતું.

વાહોર મહાસભા પૂર્વેના આ ઉવટના અડવાડિયા દરમિયાન ખીલ સ્તંભાના એક અગત્યના મમ પર મારે ધ્યાન આપવાનું હતું અખિલ હિંદ મન્દૂરસ ધ મહાસભા નામગુરમાં મગવાની હતી અને તે વસ્તુના પ્રમુખ તરીકે મારે તેવું પ્રમુખપદવાન સંભાળવાનું હતું એક એકથી થોડા અડવાડિયાને અતઃ જ રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને મન્દૂરસ ધ મહાસભા એમ બન્નેને પ્રમુખપદે તેની તે જ બ્યક્તિને આવવાનું થાય એ અતિશય અસામાન્ય ઘટના હતી મેં એવી આશા રાખી હતી કે હું એ બન્ને વચ્ચેની સાકળ જેવો બનિને તેમને એકબીજાની વધારે ધારે એવી રાષ્ટ્રીય — એ રીતે કે રાષ્ટ્રીય મહાસભા વિશેષ સમાજવાદી અને ઔદ્યોગિક મન્દૂરસનું વિરોધ તાવ પોતાનામાં સામેલ કરે, અને તત્ત્વજ્ઞ મન્દૂર દિવસના રાષ્ટ્રીય લડતમાં સાથ આપે આ કદાચ એક મિથ્યા આશા હતી કાનૂલ કે સપ્ટવાદ પોતાનું રાષ્ટ્રવાદયુ મિશાવીને જ સમાજવાદની અથવા ઔદ્યોગિક મન્દૂરની લડતની દિશામાં ફર રૂપી

જઈ શકે પરંતુ મને એમ લાગતું હતું કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું, વધારા 'જુઝ'વા' (મનમવર્ગીય) હતું તે છતાં દેરામાની એક પૂરી કાર્યસાધક ક્રાંતિકારી ગંજિની તે પ્રતિનિધિ હતી એમને તે ઠીક, મનુર દિલ્લાને પોતાના સ્વત્વ તેમજ વિચાર સંસ્કૃતિ સ્પષ્ટ રીતે અન્ય રાષ્ટ્રીય તેમજ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ બદલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાને સહાય કરવી જોઈએ, તેને તેણે પોતાનો સહકાર આપવો જોઈએ, અને તેના પર તેણે પોતાની અમર શરૂ કરી જોઈએ અને એવી આશા હતી કે દલિદાસના કમને લીધે અને સીધી હાલમાં ભાગ લેવાને કારણે મહાસભા અનિવાર્ય રીતે મૂળભૂત કાર્યો કરવાની વિચારસંસ્કૃતિ તરફ વધારે ખેંચાશે અને તેને સામાજિક તેમજ આર્થિક પ્રશ્નોની વિચારણા કરવી પડશે તે વખતના વચ્ચે દરમિયાન મહાસભાને વિવિધ ગામડા અને ખેડૂતના પ્રશ્નોની દિશામાં યોગ્ય હોશે એ વિશ્વસનો કમ જો જળવાઈ રહે તે મહાસભા કાળક્રમે ખેડૂતોની એક વિગ્તીર્ણ તરબત સંસ્થા, અથવા કંઈ નહિ તે ખેડૂતોના તત્વનો જેમાં મુખ્ય પ્રભાવ હોય એવી સંસ્થા બની નવું એમ હતું આશા સંયુક્ત પ્રાંતની ધર્મીએ જિલ્લા સમિતિઓમાં તે ખેડૂતોનું પ્રતિનિધિત્વ પ્રમુખ મુખ્ય જ હતું જે કે તેમની આગેવાની તે મધ્યમવર્ગના જુલિજીની લોકોના હાથમાં જ રહી હતી.

આ રીતે ગામડા અને મહેર વચ્ચે સતત ચાલતી આવેલી અથડામણની અસર રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને મનુરસથ મહાસભાના સંબંધ ઉપર પડેલી એવો સંભવ હતો. આ સંભવનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થવાનો કાળ હતો ધર્મે દૂર હતો, કેમકે હાલની રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું તત્ત્વ મધ્યમવર્ગના લોકો ચલાવે છે અને તેના ઉપર શહેરોનો કાબો છે, તેમજ નવા સુધી રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાના પ્રશ્નો હોય થયો નથી ત્યાં સુધી તેના શરૂવાતો પ્રભાવ દેરાના સમસ્ત સમાજક્ષેત્ર પર પડેવાનો જ, અને દેરામાં પ્રબળતા પ્રમુખ બાવના શરૂવાતની જ રહેવાની તે જાણ મહાસભાને સંગઠિત મનુર દિલ્લાની વધારે નજીક જઈ જવાનું અને આજ રીતે જ હાલ લાગુ અને મધુન પ્રાંતમાં તે અમે પ્રાંતિક સમિતિમાં આવવાને મનુરસથ મહાસભાની પ્રાંતિક શાખાના પ્રતિનિધિ એને નિમત્રણ પણ આપ્યું પણ મહાસભાવાદીઓ પણ મનુર દિલ્લાની પ્રતિનિધિઓમાં મુખ્ય ભાગ લેતા થયા.

પરંતુ મનુર દિલ્લાના આનંદ વડવા હદામ વિભાગે રાષ્ટ્રીય મહાસભાથી વાડકા જ ગહા તેમને મહાસભાના આગેવાનોનો વિચાર નહોતો, અને તેની વિચાર સંસ્કૃતિને તેઓ 'જુઝ'વા' (મનમવર્ગીય) તેમજ પ્રગતિવિરોધી ગણતા મનુર દિલ્લાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો તેમની એ વાત સાચી હતી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના નામ ઉપરથી જ જોઈ શકાય એમ હતું કે તે એ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે.

૧૯૨૮ના આખા વરસ દરમિયાન દિલ્લા મનુરસથમાં એક નવા જ મુખ્ય ઉપર બેઠાપોઠા બેઠો હતો દિલ્લા મનુરપ્રશ્નની વિચારણા કરવાને બિંદી મિશનને નામે બોલાવાયેલ એક સાહી કમિશન નિમત્રણ હતું હદામસથ એ કમિશનનો બહિષ્કાર

કરવાની વરફાદારી કરતો હતો અને નરમ પક્ષ સહકાર કરવાની. નરમ પક્ષના કેટલાક આગેવાનોને આ કમિશનના સરખા બનવાને નોતરવામાં આવ્યા એટલે વળી આ મતભેદમાં અગત તત્ત્વ ઉમેરાયું બીજી અનેક બાબતોની જેમ આ બાબતમાં જનુ મારી સહાનુ-
ભૂતિ ઉદ્દામ પક્ષની આગે હતી, રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પણ એ જ નીતિ હતી તે કારણે
તો વળી વિશેષ જે સમયે આખરે સરકાર સાથે સીધી લડત ચલાવતા હોઈએ અથવા
તેમ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા હોઈએ તે વખતે સરકારનિયુક્ત કમિશનો આગે સહકાર
કરવો એ એકદમ સામ્ય હતું.

નાગપુરની મનુરસંઘ મહાસભાની બેઠકમાં બિહારી કમિશનના બહિષ્કારનો આ
પ્રશ્ન મતભેદ અને ચર્ચાનો એક પ્રધાન મુદ્દો બની ગયો. એની બાબતમાં તેમજ બીજી
ચર્ચાસ્પદ બાબતોમાં ઉદ્દામ પક્ષને ફતેહ મળી. આ બેઠકમાં 'મે' બહુ સામાન્ય ભાગ
ભજવ્યો મનુર દિલચાલના ક્ષેત્રમાં નવો જ દાખલ થયેલો હોવાથી તેમજ હજી
મારો રસ્તો શોધતો હોવાથી હું જરા ખચકાતો ખચકાતો કામ લેતો હતો. સામાન્ય
રીતે હું આગળ પડતા વિચારોવાળા સમૂહોની વરફાદમાં મારા વિચારો બંધ કરતો,
પરંતુ કોઈ પણ સમૂહની સાથે રહીને કાર્ય કરવામાંથી હું અવન રહ્યો, અને કાર્યક્રમ
અથવા નીતિનું ઘડતર કરવામાં દોરવણી કરનાર આગેવાન પ્રમુખના કરતાં સમાસંચાલન
કરનાર નિષ્પક્ષપાત સમાજાણી પ્રમુખનું કાર્ય 'મે' વિશેષ બળવ્યું. મનુરસંઘ મહાસભામાં
પટેલી ફાટકૂટને તેમજ એક નવી નરમ વલણની સંસ્થાની રચનાનો હું આ રીતે એક
-લગભગ નિષ્ક્રિય સાક્ષી જ રહી શક્યો અંતર રીતે અને લાગેહું કે નરમ વલણના
સમૂહોને મહાસભામાંથી ફટા પડી જવાને કોઈ પણ વાજબી કારણ નહોતું, અને છતાં
ઉદ્દામ પક્ષના કેટલાક આગેવાનોએ ફેટલાક મુદ્દાઓ વિષે વધારે મમત કરીને તેમને અવગ
પડી જવાને અનેક બદલાનાં આખ્યાં છતાં એ વાત પણ સાચી હતી ઉદ્દામ અને નરમ
પક્ષની આ તકરારોમાં એક મોટા મંત્રસ્થ સમૂહ જરા નિરાધાર જેવો થઈ ગયો હતો.
એ સમૂહને ચોખ્ખો દોરવણી મળી હોત તો કદાચ તે બંનેને કાજૂમાં શખીને મનુરસંઘ
મહાસભામાં પટેલી ફાટકૂટ તે અટકાવી શકત, અને કદાચ ભાગલા પડ્યા જ હોત તો
પણ તેમાંથી જે અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યાં તે ન આવત.

એ તો ઠીક, પરંતુ આખરે હિંદની મનુરસંઘ દિલચાલને એક બચાનું ફટકો
પડ્યો, તેની અસરમાંથી હજી તેને કળ વળી નથી સરકારે તો મનુર દિલચાલના
ઉદ્દામ પક્ષે સામેનો પોતાનો હુમલો રાફ કરી જ દીધો હતો, અને મેરડોને મુકદ્દમો
એ તેના પ્રથમનાં દુર્ગોમ્મનું એક હતું આ હુમલો ચાલુ જ રહ્યો કસબાનાં માલિકોને
પણ પોતાની બાજુ સાધી લેવાને માટે આ તક બરાબર મળી ગઈ ૧૯૨૬-૩૦ના
શિયાળામાં દુનિયા પર પ્રસરી ગયેલી મંડીની રાફઆત થઈ અર્ધ હતી તેનાથી કટાઈ
ગયેલા, ચારે બાજુથી હુમલાઓ ખમતા અને પોતાની મનુરસંઘ સંસ્થાઓનું બળ છેક
ઘોરારી ગયેલું જોઈ રહેલા હિંદના મનુરોની સ્થિતિ બહુ કડકી થઈ પડી કમસઃ બગડતી
જતી પોતાની સ્થિતિ વારં વાર તેમને નિરાધારખતે જોઈ રહેતું પડ્યું. ત્યાર પછીનાં એકાદ

બે વર્ષમાં ત્યારે એક નવો સામ્યવાદી પક્ષ બનીને સંઘમાંથી છૂટો થયો ત્યારે મનુરમ ધ મદાસભાના વળી એક તરૂં પરચુ આમ વિચારવોદની દૃષ્ટિએ દ્વિદશા તે સમયે મનુરમ ધોના ત્રાજ મરજો હતો — નરમ વલણવાળો વર્ગ, મૂળની મનુરસ ધ મદાસભા, અને એક સામ્યવાદી પક્ષ કાર્યમાં એ બધા જ દીક્ષ હતા અને કશું માર્ગ સાધી શકતા નહોતા, અને તેમના પરસ્પર ઝડપથી સામાન્ય કામચરો કટાણ્યા હતા ૧૯૩૦ પછી તે આ બધામાંથી અવગ રચો હતો એકે ધલુખરું તો હું જેલમાં જ હતો વચ્ચે વચ્ચે યોગી મુન્તને માર્ગ મારે બહાર નીકળવાનું થયું ત્યારે એળેકરતના પ્રયાસ થાય છે એવા સમાચાર મને મળતા એ પ્રયાસો સફળ ન થયા ૧

દેસલેના કામચરો નરમ વલણવાળા સંધેને વળગી રહ્યા હતા એટલે તે પક્ષનું બળ વધ્યું એ પક્ષને બીજા મધો કરતા વળી બીજો એક મોટો લાભ હતો ચરકારે તેમને માન્ય કર્યા હતા અને છનીવાની મનુર પરિપદાને માટે તેમની લલામોનો ત્વીકાર કરવામાં આવતો છનીવાની એવા સુનાકરતા લોભથી બે માર્ગને કેટલાક મનુરનેતાઓ પક્ષ આ સમૂહના બધા અને તે બધા તેમના મધેને પોતાની સાથે જો પક્ષમાં લેતા આ થા

૨૮. પૂર્ણ સ્વરાજ અને તે પછી

સાહોર મદાસભા મારી સ્મૃતિમાં તાજ જ રહી છે — કોઈ સૂઝા પ્રદેશના ફરિનમાં તેમના એકાદ હરિયાળા દુન્યાની તાહરા સ્મૃતિ રહી જાય તેમ એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે કેમકે તેમાં મે આગેવાનીતર્યો બા । સજ્જો હતો અને એક ફાણ પૂરતું તો રમ બુઝિમાં મે મધ્યવર્તી સ્થાન લીધું હતું અને અતિરાય કામચી ભરેલા તે દિવસો ફરમિયાન મારા હુદયમાં જે બાનો ઠોક્યા હતા તે માર્ગ કોઈ વખત ફરી યાદ કરવાનું મને મને છે સાહોરની પ્રજાએ આજુગણુ જનસમૂહો દ્વારા અને હુદયના અતિરાય ઠોકા ભાવથી મેરુ મારું બચ્ચ આવત હું કહી બૂલી શકું એમ નથી મને બરાબર બાન હતું કે આ ઠોકારથી જતો હસ્યાદ અગત મારે માટે નહોતો એક પ્રતીકને માટે હતો, એક આદર્શ કટપનાને માટે હતો અને છતાં યોગ સમયને માટે કેમ ન હોય પરંતુ અસખ્ય લોકોની આગેવાન તેમજ હુદયમાં પોતે તેવા પ્રતીક બની રહેવું એ એક બ્યક્તિને માટે નાનીમૂની વાત નહોતી પરિણામે મારું હુદય આનદની છાણો અનુભવતું મારા બ્યક્તિવની મયદાં ઝોળગીને બહાર નીકળ્યું હોય એમ મને લાગ્યું પરંતુ મારી જાત પર થયેલી અસરનું ખાસ કશું મહત્ત્વ નહોતું કેમકે સાહોરમાં મહાન પ્રશ્નોનું લાપી તોળાઈ રહ્યું હતું ત્યાંના વાતાવરણના આજુએઆજમા જાણે પ્રસંગના ગાતીયોનો વિમુનસચાર થયો હતો અમ્યારે હાથે થનારા નિર્ણયો આ વખતે માત્ર

૧ મનુરસધોના એળેકરના ત્યાર પછી થયેલા પ્રયાસો વધારે સફળ નીવડયા છે, અને

એ બધા લિન્ન લિ ન પક્ષો હવે માર્ગકે પ્રકારે સહકારથી કાર્ય કરે છે

દીકારૂં, કે વિરોધરૂં એકિપ્રાય વ્યક્ત કરતા પૂતા જ રહેવાના નહોતા તે દ્વારા એવી એક નજીક વાગવાની હતી કે જેનાથી દેશ સમગ્ર દ્વારા ઠાકવાનો હતો અને કોરોડોના જીવન પર અસર પડેલવાની હતી.

દુરના ભવિષ્યમાં આપણે માટે અથવા અમારા દેશને માટે શું કર્યું હતું તે વિશે ભવિષ્ય ભાષણની કોઈની હિમત નહોતી, પરંતુ નજીકનું ભવિષ્ય તો સ્પષ્ટ જ હતું આપણે મારે તેમજ આપણને પ્રિય એવા આપણા સ્વજનોને મારે લડવાનો દેશ અને કંઈ જ તેમાં લખાયા નહતા આ વિચાર અમારા હૃદયના આવેશોને મર્યાદામાં રાખતો અને અનારી જવાબદારી વિશે અમને જાણતો રાખતો અને આપેલા એક એક મતની સાથે મુખસંગવડને કૌટુંબિક શાંતિને અને મિત્રોના સહવાસને જાણે અમે નિરાશ થીથી હતી, અને એકાદ નિર્જન દિવસો અને રાત્રીઓને તથા રાત્રીરિત્ત અને માનસિક ધ્રુવને નોતના હતા.

પૂર્ણ સ્વરાજ તેમજ આજે તો મુઝિની લડત આગળ ધપાવવાને લવાના ઉપાયો વિશેનો મુખ્ય કરાવ લગભગ એકમતે મળી રહ્યો — હાજરોમાંથી ભાગે જ ગળાગાળા લોકોએ તેની વિરુદ્ધ મત આપ્યો હતો એ કરાવ પરની વાસ્તવિક મતજાણતરી મુધારાપે મુધવાયેલા એક પીણ મુદ્દા ઉપર થઈ આ મુધારો ઠીક થયો, અને મૂળ કરાવના પક્ષમાં અને નિરોધમાં મનો જાહેર થઈ તે પછાત થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો તે થયેલો જ જાણે અજબ એક સંધારો હોય તેમ ડરમી વિરોધની મધ્યગતે ૧૨ના દોરાર થયા અને જૂના વર્ષે નવા વર્ષને સ્થાન દીધું આ રીતે મતકત્તાની મહાસભાએ મુન્નર કરેલી મહેતવની મુત્તરું એક વર્ષ બરાબર પૂરું થયું કે વગર જ નવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો અને લગતની તૈયારીના જિલ્લા મહાસભા કમળા થકોને ગતિનાત તો મર્યાદા, પરંતુ એવી રીતે અને મર્યાદા લગતને પ્રાપ્ત કરવાનો હતો એનો અમારામાંથી કોઈને ખ્યાન નહોતો લગતની યોજના અને સચાવક મર્યાદાને માટે મહાસભા સમિતિને સર્વ સત્તા આપવામાં આવી હતી પરંતુ બધા જ જાણતા હતા કે ગામો નિર્ણય તો ગામીજના હાથમાં હતો.

પાલે આવેલા સત્તરના પ્રાન્તમાંથી જાહેર મહાસભામાં સંખ્યાબંધ લોકો હાજર રહ્યા હતા મહાસભાની એકમત એ પ્રાન્તમાંથી જિલ્લાવાળા પ્રતિનિધિઓ તો હમેશા આવતા હતા, અને છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી ખાન અબ્દુલ મક્રરમાં હાજર રહીને અમારી મતજાણમાં ભાગ લેતા હતા પરંતુ જાહેરમાં પહેલી જ વાર સરકારના ધગગવાળા મુખકોની એક મોટી ટાંચી અખિવ હિંદના તરફકાતી પ્રવાહોના સર્પમાં આવી તેમના મોખ્ખા દિવ પર તેથી ઠીક અસર થઈ અને મુઝિની લગતમાં હિંદના બીજા ભાગો સાથે એકતાની લાગણી તેમ જ તેને માટેની જરૂરિયાતો હિંદના બીજા ભાગો સાથે પાછા ગયા એ બધા સરજ હિંદના પરંતુ કાર્યશીલ માણસો હતા અને હિંદના બીજા કોઈ પણ પ્રાંતના લોકો કરતા વાતો તેમ જ રાષ્ટ્રોની રમતો કરવાની તેમને બહુ બોધી દેવ હતી એને તેમણે પોતાના પ્રાન્તમાં પડેલવાની સાથે જ નવા

નિયતોનો પ્રચાર કરવાનો તેમ જ પ્રત્યેક નગરિત કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. આ પ્રચારમાં તેમને બારે સપ્તાહ મળ્યા અને દિલ્લી મુઝિની લ તમા છેક છે. પ્રવેશ કરનારા આ સંજ્ઞા પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ તેમાં ૧૮૩૦ થી આગળ પડેલા અને નોંધવા યોગ્ય બાબ લીધે.

લાહેર મહાસભા પછી તરત જ તેની અગ્રણી અનુસરીને મારા પિતાશ્રીએ વળી તેમ જ પ્રાન્તિક ધામણતાઓના મહાસભાવાદી સંગોને પોતાપોતાની જગ્યાના સરકારના આપી દેવાની હાકલ કરી તેમના પૈકી લગભગ બધા એકી વખતે બહાર આવી ગયા અને માત્ર યોગ્ય જ જગ્યા નુમતીને સમયે આવેલા વચનોનો ભંગ કરીને પાલ પોતાને સ્થાને પોતી રહ્યા.

આમ છતાં બરિષ્કને વિષે અમારા કોઈના અભાવે ૨૫ જુલાઈ નોંધેલા મહાસભાની એકમાત્ર બતાવાયેલ કોસાહુ હતા જ તમા કાર્યક્રમને દેશ તરફથી સ્વેચ્છા મળીને એની કોઈને જ ન પડતા નહેતા પછી કરવાના બધા આધારોનો નાશ કરીને આપણે ભગવદ્ ગિરિ સુકાન્ત હવે એને પાછા ફરવાપણ રદ્ય નહોતું પરંતુ આપણે સમયે પડેલા મુદ્દા લગભગ તબક્કા આપણે એવો અને અભવરો હતો આપણે લ તની મહાસભા સ્થાને મટી અને સાથે સાથે કઈએ અમે દેશના મિલજતુ આપ કાઢવાને માટે છત્તીસગી નત્યુઆરીનો દિવસ 'પૂર્ણ સ્વરાજ દિન' તરીકે ઠાવવાને મુકર કરવામાં આવ્યો. તે દિવસે મમરત દેશમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મટેની પ્રતિજ્ઞ લેવાની હતી.

અમરમાસ કાર્યક્રમ વિશે શકાથી ભરેને હવે પરંતુ કઈએ કરી બતાવવાના અભિનાય તથા ઉશ્કારથી અમે લાલીની ધટનાઓની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. નત્યુઆરીના સરકારના વિરોધમાં અન્યમહાસભા હતો. મારા પિતાશ્રી ધણુખડુ બહાર જ નહોતા. વાર્તિક માત્ર મેળાની મેળી ચાલતો. એ સમય હતો. ધણુ કરીને એ કુખ મેળાતુ વર્ષ હોતુ જોઈએ એવું મે કહેલ અને હવે સંપુરણે નો પ્રસાદ અખ્યાલ્યા તરફ અથવા યાત્રાજીએને મન ને પ્રયાગતુ પવિત્ર તીર્થધામ હવે તેના તરફ સતત વહેતો હતો. આ પ્રવાહમાં મુખ્યત્વે એકોત્રો પરંતુ સાથે સાથે મલ્લો દુકાનદારો કારીગરો નાના મોટા વેપારીઓ અને ધધાગીઓ એમ સર્વ પ્રકારના લાભે હવે માથેમાથ દિલ્લી દિલ્લિ નત્યાતુ અમારા સંગ મળેપૂર્ણ દર્શન થતુ હવે આ મેળી મેળી નીમો તથા નવી પર જતાઆવતા લોકોના એકસરખા અનંત પ્રસાદનું નિરીક્ષણ કરતા મરતા સચિત્ત લગ તેમજ અદિ સક સચાતેલી સીધી લ તની હાકલનો એ બધા લોકો કેવો જનાળ વાગ્યો તે વિષે હવે વલકિત કરતો. મગાના મેલવાન લ હોરના નિપુણતા બુખર હતી? અથવા મેલવાને તે વિષે નથી ખબર પડી હતી? પવિત્ર મગાના સ્નાન કરવાને કિના ખૂબેખૂલામની એ બધાને તેમજ હવેના વર્ષથી તેમના વડાઓને એવી લાવનાર અશ્વદાનું આમર્થ્ય અદ્યત્વ હોતુ જોઈએ પોતાની પ્રિયતિ સુવારવાને રાજકીય તેમજ આર્થિક લડતો લડવા તરફ જા મહાભારત શક્રિમાથી યોગ્ય આ લોકો વાળી સકતા હોત તો? અથવા તેમના ચિત્તમાં ધર્મના બાધ આચાર અને

રૂઢિનિષ્ઠાએ એવું ધર કીધું હતું કે તેમાં બીજા કશું વિચારને માટે સ્થાન ન રહ્યું ન હતું કે શું ? એટલે કે જાણના હોતો કે જનતાએની નિષ્ક્રિય સાન્નિધ્યમાં હવનચવન ઉપવનનારા આ બીજા નવા વિચારો વાતાવરણમાં સચાર કરી રહ્યા હતા આન જનતાના હૃદયમાં જાગેલા આ અગ્રગણ્ય નવીન વિચારો અને આકાંક્ષાઓનો સચાર / છે-વા દરેક વર્ષમાં દિવસમાં થયેલી ધર્મચર્ચાના મંચરૂપ હોતો અને તેને લીધે જ હિન્દની મૂલ્યવાન ગર્ભગણિ હતી એ નવા નિસરોની તેમજ નવા અગિયારેની હુડની વિષે તથા તેની પાછળ હતી વેતન સમિતિ વિષે સ્ત્રી-પુરુષ નહોતી પડતી તેમ જતા રામચંદ્રા અને તર્કવિતરે થતા જોનો વાત્કાવિક ગઈ જવાબ મળતો નહોતો આ નવીન વિચારો કેટલા પ્રમાણના રેવાયા હશે ? તેમની પછા કેટલું માનવ્ય હતું ? એ વિચારોને અમલમાં લૂકવા માટે સમર્થિત માર્ગની અને દોરે કાળ સુધી સંકટ સહન કરવાની આજીવિત સમિતિ હશે ?

અમારા ધર્મ તરફ યાનાળુઓના ટોળેટોળા એ ચાતા અમારા ધર્મની છેક નજીક યાત્રાતુ એક સ્થળ ખાતેજ આચન હતું જ્યાં પ્રાચીન સમયમાં એક અસહી દબની વિદ્યાપીઠ ચાલતી આ અગ્રગણ્ય લીધે મેળાના દિવસોમાં સવારથી સાંજ સુધી યાત્રાતુઓનો એક અનંત પ્રવાહ અમને મળવાને ચાલી આવતો એમાંના ધણુખરા લે ? તો મને લાગે છે કે કુરુક્ષેત્રી અને ગમને વિષે તેમણે ધણુ સાંત્વણુ હતું એવા લોકોને (ખામ કરીને માત્ર જિજ્ઞાસીને) જોવાની હઠાથી પ્રેરતીને આવના પરતુ આન આવનારા મેળાના ધણુઓને રાજકારણમાં રસ જણાતો અને તેઓ મહાસભા વિષે તેમાં રા નિર્ણયો થયા હતા તે વિષે તેનું અવિચલ શું થયતું છે તે વિષે પ્રશ્નો મૂકતા વગી તેમના મનમાં પોતાની આર્થિક વિટબણના પ્રશ્નો ધણુ બંધેલા હતા અને તે માટે શું મરતુ જોઈએ તે વિષે ધણુ તેઓ સલાહ માગતા મહાસભાની રાજકીય જયબોધણાઓનો તેમને પૂરેપૂરો પરિચય હતો એટલે આખો દિવસ ધર તે પોતાની ગાજ રહેલ બીજા પત્રીમાં મોની જાણ્યા એક પત્ર એક આવતા તેમના ટોળાને દૂકા ભાવણુ આપી હુ મારા દિવનનો આરભ કરતો પરતુ થોડા સમયમાં પ્રવહ વધવાથી એ કામ અત્યંત થઈ ગયું એટલે મહી તો કઈ ધણુ જોઆ વિના નાત્ર તેમને નમસ્કાર કરીને જ ચલાવી લેતુ પડ્યું આમ આખો દિવસ નમસ્કાર કર્યા કરવ ને ધણુ કઈક મર્યાદા તો હોત જ એટલે યાત્રીને પત્રી દુ મરતુ ભર જવાનો પ્રયાસ કરતો પરતુ એ જાણે પ્રયાસ અર્થ જતો તેમની વાણુઓનો પત્રી વધતો જ જતો આ અમારા મહેમાનોથી અમારા ધર્મના ઓળા બરચક રહેતા, અને ધર્મની બાગીએ બાગીએ ન બારણે બારણે ત્રિપાસાથી બંધેલી આખેના ઝૂમખા વગી રહેતા પરિણામે મમ કરવાનું કે વાતચીત કરવાનું કે ખાવાનું ભરકે કઈ ધણુ કરવાનું અસમ્ભવ થઈ પડ્યું આનાથી એકઠી મૂઝવણુ જ નહોતી થતી કદાચો ધણુ લેખતો અને વી ધણુ ચ લી હતા એ ભાવ હૃદયમાંથી અમતો નહોતો કે રોહિનીની તેજસ્વી આખો વડે જોઈ રહેતા અને પેટીથી મરીમી અને કથોનો ભાવ વઢન કરતા અને તેમ છતાં

અમારા ઉપર ઉપકારની લાગણી અને જોડો પ્રેમ વર્ધાવતા આ લોકોને પ્રેમી અને સહાનુભૂતિ સિવાય બીજા કશાની અપેક્ષા નહોતી. ભાવ અને પ્રેમના આ પ્રયત્ન પૂરના પ્રભાવથી અભિભૂત થઈને હુદય અસ્વપ્નનો અનુભવ ન કરે એ અશક્ય હતું.

અમારી સાથે તે સમયે એક નિકટનાં સૌ મિત્ર રહેતાં હતાં. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનું પણ વારંવાર અશક્ય બની જતું કેમકે ઘર બહાર ટાળે મળતા લોકોને બે રાખ્ દેવાને માટે પાંચ પાંચ મિનિટને અથવા તેથી પણ થોડે અંતરે મારે બહાર જતું પડતું, અને વચમાળના સમયમાં બહાર થી જથ્થોપણાઓના અવાજો અને બીજા અવાજો કાન બંદી હતા. મારી દશા જોઈને એ બહેનને કંઈક ગમ્મત લાગતું અને મને લાગે છે કે તેમણે જોને આમ જનતાનો મારા તરફનો પ્રેમ જાણી લીધો હશે તે જોઈને મારી લોકપ્રિયતાની પણ કંઈક છાપ તેમના મન પર પડી (સાચું જોતાં આ બધા લોકોનું મુખ્ય આકર્ષણ તો મારા પિતાશ્રી હતા પરંતુ તેઓ બહાર હતા એટલે મારે એ બધા ભાર ઉઠાવવો પડતો હતો.) તેમણે એકાએક મને 'પૂછ્યું' કે આ બધી વીરપૂજા તમને કેવીકે ગમે છે ? તમને એનાથી ગૌરવ નથી લાગતું ? અને જવાબ આપતાં પડેલાં હું કંઈક અચકાચો અને તેથી તેમણે એમ માની લીધું કે આવા અતિશય અંમન સવાલથી હું કદાચ ખૂંટાયો હોઈશ. એટલે તેમણે મારી માફી માગી. તેમના સવાલથી હું જરાયે ખૂંટાયો તો નહોતો, પરંતુ એ સવાલનો જવાબ આપવાનું મને કંઈક લાગ્યું હતું. તેમના સવાલથી મારું મન મારી લાગણીઓ અને આ બધા જેખાવોની મારા હૃદય પર થતી અસરનું પૃથક્કરણ કરવામાં પડી ગયું હોવાથી તેના પર એકાએક થઈ રાક્યું નહોતું. અને સાથે જ મારી લાગણીઓ અને મારા હૃદય ઉપર થયેલી અસરો બહુ મિશ્ર હતી.

એ વાત સાંભળી હતી કે જાત્રે એકાએક આમ જનતાના હૃદયમાં 'મે' અમાધારણુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું; દેશનો શિક્ષિતવર્ગ મારી કદર કરતો થયો હતો; અને દેશનાં મુખના સૌપુરુષોને મન હું કંઈક અંશે વીર બની ગયો હતો તેમજ તેમની નજરે મારી આસપાસ એક પ્રકારની વીરતાની આત્મા જેખાતી મારે વિષે ખીતો ત્યાસા હતાં, અને અનેક તદ્દન અરાક્ય તેમજ હાર્ષ્યાર્પક દત્તકથાઓ મારી આસપાસ ઊભી થઈ હતી મારા વિરોધીઓ પણ ધણીવાર મારે વિષે બે સારી વાત કહીને મુરખીપણના ભાવથી કન્યવ કરતા કે મારામા કાર્યકુશળતાનો તેમજ હૃદયની સમ્બંધિતો અભાવ નહોતો.

કોઈ સાધુ કે પછી કોઈ માનવત્વશન્ય રોતાન જ આ બધાથી સાચ ઇલગથા વિના કે પ્રેમાર્દ થયા વિના જોગરી રાક્યો હોત અને હું તો નહોતો સાધુ કે નહોતો રોતાન. એટલે આ બધાની મારા મગજ પર અસર પહોંચી હતી, મને કંઈક નશી અડ્યો હતો, અને તેથી મને આત્મવિશ્વાસ તેમજ સામર્થ્ય પણ મળ્યા હતા મારા વહેવારમાં હું કંઈક આપણું બન્યો, સહેજ સરમુખ્યતાની દશાથી કામ લેતો થયો (મારે વિધેની આ મારી કલ્પના છે, કેમકે તટસ્થ રહીને પોતાની જાતનું નિરીક્ષણ કરવાનું કામ બહુ કડણુ છે) અને છતાં મને લાગે છે કે મારું મિત્થાજિમાન કંઈ

ખાસ વધી ગયું નહોતું અને જાનવર કે મારી મજિઓતુ પ્રનાણ પલુ હી- હીક છે, અને તેમને વિશે મને અભિમાન ન હવ એમ પણ નહિ. પરંતુ હું એ બરાબર સમજતો હતો કે એ શક્તિઓમા અસાધારણ એવું કશું જ નથી, અને મારી બિલ્કુલ મને તીવ્રપણે બાન હવ અત્તરીશણની ટેવથી ઘણુંખરું મારી સમતા બગવવાની મને મનુષ્ય મળી નહેતી, અને તે ટેવથી જ હું મારા સંબંધમા બનતી ધ ા ધાન્યો પ્રયે તમ્મયપણે જોઈ શકતો જવેરહવના અનુભવ પાતી હું શાખ્યો હતો કે લો- પ્રિયતા એ ધાની વખત અનિષ્ટ પ્રભરના લોભની સહચારિણી હોય છે, તદ્દલ અથવા બુદ્ધિમાનુ અનિવાર્ય લક્ષણ તો એ નથી જ, તો પછી હું મારી બિલ્કુલે લીરે મેકપ્રિય થયો હતો કે મારા પુરુષાર્થને લીધે ? સાચેસાચ હું સાચી લોકપ્રિય બન્યો હતો ?

મારી બુદ્ધિશક્તિને મારણે હું લોકપ્રિય નહોતો બન્યો, કારણ કે તે અમામાન્ય નહોતી અને બીજી એ કે બુદ્ધિશક્તિથી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થાય ■ જ એવું નથી. મારા મહેવાતા ત્યાગને લીધે પણ અને લોકપ્રિયતા નહોતી મળી, કેમકે એ તો અત્ત હકીકત છે કે હિન્દમા આ જમાનામા મેકડો અને હબરો લોકોએ માત્ર કરતા અનહક વચાટે સહન મ્યું છે, અને ત્યાજ તો તેમનો સર્વાર્થણની સીમા મુખી મયો છે એ ધીર પુરુષ તરીકેની મારી ખ્યાતિ તદ્દન પોકા છે, હું કોઈ ધીર હોઉં એવું મને જ પલુ લાગતું નથી, અને સામાન્ય રીતે ધીરતાનો ડોળ કરવો - ધીર તરીકે મહાક નને મૂર્ખાઈરેડુ લાગે છે. પ્રેમરીયની અસ્ફુતતાનો માત્રમા અંગે નથી એ વા નાતી છે કે મારામા મેકે શરીરની અને હૃદયની નિર્મયતા છે, પરંતુ તેની પાછું મારું અભિમાન રહેકું છે — અત્ત અભિમાન, ખ્યાનમાનતું અભિમાન, અને શક્તી અભિમાન, અને મોટા માધાનાથી ખલુ દબાઈને કશું ન કરવની રતિ.

એટલે મને પુરાયવા સવાતનો મને કરો સમાચાનકરક હસાર ન મળી તા બો તે પછી મે પૃથ્વરણની જીતી જ વિશા લીધી મે એ લેયુ કે મારા પિતાથી તેમજ મારે વિરે પ્રચનિત થયેવી દત્તમાઓ પૈકી સૌથી વધારે જરૂ ધારી ગયેવી એક નાતું ને છે કે જમે અમારા કષા વેવડાનવાને દત્ત અંકવાડિયે હિંદથી પેરિસની કોઈ બોગિન કે પત્નીમા મોડવતી આ વાત માત્ર જોગી છે, એમ ફરી ફરી જણાવવા છતા એ દત્તમા એવી ને એવી પ્રચનિત રતી છે આના કરતા વધારે તરેહવાર અથવા બેઢરી વાતની હું મહપના કરી શકતો નથી અને જવા આ મૂનાત્તી હકાક મોટાઈ શખવા જેટલો મોઈ મૂન્ય હોય તો મને લાગે છે કે તેને તો મૂર્ખાઈરેમખિનો ખામ હવગાલ મને.

વારવાર જોગી ટેવાતુ જણાવવા છતા ફરી ફરીને કહેવામા આવતી બીજી આતી જ એમ દત્તમા એ છે કે બ્રિટિશ સામાન્યનો પાટથી અને હું બને સાચે એર નિમાગે ખળ્યા છીએ વાર્તા આગળ વધીને એમ જણાવે ■ કે રનરાંમા પ્રિન્સ મોદ વેન્ન હિન્દમા આત્યા ત્યાં તેમજે માં વિરે પૃથ્વરક કરી હતી, હું તે વખતે લેવમા હતો હકીકતમા હું તેમની સાથે એર નિશાગે બળ્યો તો નથી જ, પરંતુ મને તેમને મજવાનો અથવા તેની સાથે વાત કરવાનો લાભ જનુ ની મજવો નથી.

આ નાતોથી મારો એમ કહેવાનો આશય નથી કે નારી મીર્તિ અથવા મારી દૈક્યિયતા એવા છે તેના આ અથવા નારી જ બીજી દૈત્યિયતા પર આવડે છે કે અથવા છે કે એમનો પાયો વધારે પામી હશે, પરંતુ આ દૈત્યિયતામાંથી ક્ષિત થાય છે તે પ્રમાણે એ પાયા ઉપરની ઉમાસ્ત ઉપર બેસીપણાનું ધ્યુ આવડતું નથી કે કઈ નહિ તો એવી કઈક કલ્પના તો છે જ કે પહેલાં ૧ બાંધા મમાજમાં હરનો ફતો મોજમ હતું જીવન માગતો અને પાછળથી એ બધું મેં છોડી દીધું, હિંદી જનનાને આવા પ્રકારના ત્યાગની વાતો બહુ બારી બધ છે ગાંધી પછી કીર્તિનો પાયો આરો હોય એ વાત મને રુચતી નથી, ૨ નિષ્ક્રિય મદ્યુષોના મતા મદ્યિય સદ્યુષોને વધારે પમદ કરું છું, અને ૩ વળ ત્યાગ ૪ એકતુ આત્મબળિદાન મારા હૃદયને બાવતી વસ્તુ નથી બીજી એક દૃષ્ટિથી ૫ જરૂર એ બને વસ્તુઓને મુશ્કેલી સમજતું હું એ દૃષ્ટિ ધડતગની, જેમ કોઈ કસતબાજને પોતાનું શરીર સુદ દાખવા માટે સાદા અને નિયમિત જીવનની જરૂર છે, તેમ માનસિક અને આત્માત્મિ ધતરને માટે ત્યાગ અને આત્મબળિદાન આવશ્યક છે આ ઉપરાંત આત્મા ધા પડે છતાં તે વેડી લેવાની અને હીંધે ઉલોગપૂર્વક ધારેલી વાત પર મદી રહેવાની રામિ મોટા મોટા કામોના વેધના ઉદાવનારને માટે આવડતું છે પરંતુ તપસ્વી જીવનનો આત્મ મને જસ થયું ગમતો કે આકર્ષતો નથી, એમાં જીવનના આનંદો અને તેની સવેદનાઓથી રૂગે દૂર વાગવાપણું સમાયેતું છે, એ દૃષ્ટિ પુરુ જીવનને જ નકારવા સમાન છે માં મન જેનું કઈક થયું સાચું મુશ્કે છે એવી ગઈ પા વસ્તુનો મેં જ નિમૂણને ત્યાગ કર્યો નથી, પણ એટલું ખરું કે સૌ વસ્તુ મુશ્કે સર્વ મને સમાન ગ્રહેતું નથી.

આ બધા પૃથક ૫ છતાં મને પેના બહેને પૂછ્યો પ્રશ્ન હસત બિનાનો જ રહ્યો આ સમૂહ જે તમારી વીરપૂજ કરે છે તેથી તમને ગૌરવનું જ્ઞાન થાય છે કે નહિ ? મને એ પૂછ નહોતી ગમતી તેમજ ૧ તેનાથી દૂર બાગી જના હચ્છતો હતો અને છતાં મને તેની ટેવ પડી ગઈ હતી એટલે ત્યારે તેનો બિલકુલ અભાવ જણાવો ત્યારે કઈક અધૂરું અધૂરું લાગતું જેમાંથી એકે રસ્તો સમાવાન નહોતું પરંતુ મારે એમ કહેવું જોઈએ કે એમને આ લોકસમૂહ માગે એક અતગની બૂખને નમાવતો હતો ૨ તેમના પરના મુસ પ્રજાવથી તેમને માર્યમા પ્રેરી ગયું હું એ ખ્યાલથી મારો તેમના બુદ્ધિ અને હૃદય પર કઈક અધિમર છે એવું મને જ્ઞાન રહેતું મનાથી કઈક અશે મારી મત્તાની બૂખ સતોષાતી તેમની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે દૈક્યિયતા મારા પર એક સૂચ્ય અધિકાર જમાવી બેઠો હતો કેમકે તે લોકોનો મારા વિધેનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ મારા અવરજા બિડાણને હલાવતો અને મારું હૃદય તેમની જ્ઞાનનાનો એવી જ બિડી જાનનાથી પ્રત્યક્ષ વાગતું વ્યક્તિત્વની વાડને માનનારો હતા મેં કોઈવાર મારા વ્યક્તિત્વની વાડ સાન લેવાઈ ગતી અને મને એમ થઈ આવતું કે એકના સહીને તરી જળાના કરતા આ દુષિયાસ લોચની મારે કૂળતું એ

બહેન છે પરંતુ વ્યક્તિત્વની વાત એટલી બધી નજીવ દોષ છે કે તે એમને ધોવાઈ જતી નથી એટલે એ વાડ હપ્તથી રોકિયુ અને તાત્કાલીક બંદોબસ્ત આપોથી આ અગમ્ય ઘટનાને તોડવા કહેવા.

ગરીબ પર ચરખીના ચર જેવી અજાની ગીતે ભરખા ભય છે તેવી જ રીતે અહીં પણ વચલી ભય છે, અને તે દોઝ રોજ રોજ વધવાનું ન આમણતે નથી રહેલું સરખાને ગાંધી દુનિયાના કોર ધાથી એ અભિમાન કદમ નેત્રે છે અથવા તેના ચૂરેચૂર ખાલ થઈ ભય છે, અને વાણુ વરતો દરમિયાન આવા નિષ્ફળ થા દિ હમા આપણે માથે કઈ એના પ થા નથી આપણા બધાને માટે જીવનની સાગા કોર નીવરી છે અને સકલસહન એ લાવે જ એ નિષ્કુર ૧૫ લેના છે

બીજી પક્ષ એ રીતે હું નમીબદાર છું — જીવનનું સપ્તન છું ફરિયાદ કરવાના અને મારા મગજનું સમનોવધનનું ભગવી રાખવામાં સહાય કરના. — વજનો મિત્રો અને સાથીઓ મને મજા છે નહીં સમારકો મુનિસિપલિટીએ દોષલગાઈ તેમ જ બીજી બહેર સંસ્થાઓ તરફથી મારા માનવરો તરફસો અને એવા જ બીજા પ્રસંગોથી મારા જ્ઞાનનું એક કપર, મારી વિનોદની રક્ત કપર તેમજ મારા વાસ્તવિકતાના જ્ઞાન કપર બધું વાણુ પડેલું. આ પ્રસંગોને વિશેષથી બેચેન અને આડબી રાખા વપરાતી અને ફેરફાર જણુ એવું જણુ નાનીય ભગવત તેમજ નાવકા નો એવા દેખાવ કરતું કે એ બધી કાલકાર્યને આસાર પડેલાગીને આ મોક્ષ દાર સનાતનના હા ૧૨ રહેનારાઓના ચહેરાઓ પર જે લાગે છે તે તેવની મોજ સમજવાને ખાતર જ ખડખડાટ હસવાની અથવા જીત બહાર કાઢી આજા પાડવાની અથવા ક્રોધે નાથે પગ લેવા કરીને ગમા રહેવની ન રોગી મનન એવી નીચા થઈ આવતી. મારી પોતાની રાખના તેમજ દિ હમા બહેર જીવનના કાવ. મોજ ના વિચારને વ. થઈને મારી આ વાદિયત છત્તને દેખાવી રાખીને સામાન્યપણે વિવેકમર્દુ વર્તન આપી શક્યો છું પરંતુ એ દમિયા તે નહિ જ મોજ બી રાખી સનાતના અથવા તેથી વિરોધ તો સત્વસેમા — એનાથી મારી આજ્ઞામાં આડી કોઈ થાય છે — મે પેટલી વખત નારી લાગણી પ નો મારુ સુમાવી મિત્રજનુ પ્રસારન મર્દુ ન આમારા જ્ઞાનના ગોડવવામાં આવેલા એક સ પ્રસંગથી મારા ખલી મથવા બીજા રીતે નો ૧૧ અથવા ૧૦ નાગીમા એવા બેસાડીને સરસ પૂરે સ્વાત્તુ તો રીતે ૯ એક એ ૧૦ જઈ કોકોના રોગામાં અત્યથ થઈ ગયા છું

પોતાની રાખગીઓને લગામમાં રાખવાના તેમજ સમાજમાં દાર ૧ થી વળવાના સનાત પ્રસારથી મનને યોદ્ધા તણ પડેલો છે અને તેનું સામાન્ય પરિણામ એ અરે છે નહીં સમારકોમાં આપણે વહીવટ અને નડ મુદ્રા ધારણ કરીને બેસીએ છીએ. આ જ મારણે દ્વાય એક દિ હુ પતના એ લેખમાં ૯ ૧૬ દિ હુ વિધવાના લેવા દેખાડે છું એવું મારું વલન સ્વામ્ય આજ્યુ દુડ' મારે મુલ્ય મરુ એ એ પ્રાચીન નમૂનાની દિ હુ વિધવાઓના ૯ આ ૨ ૨૨ છતા નાહું આ પ્રકારનું વર્તન વાચીને

મને આઘાત લાગી ગયો. લેખકનો તો જિવારનો મારે વિષે પોતે માની લીધેલા કોઈ સફળતા વર્ણવવાનો જ આશય હતો, જેવા કે નમ્રતામયો વૈરાગ્ય, ત્યાગ અને ટેકનીયું ધારીને કાર્ય કરવાનો અનુભવ પરંતુ હું તો માનતો હતો કે મારામાં આવા દીવાલોવાળા સુણો નહિ, પણ કંઈક વીરતાના અને કંઈક મારકણા સુણો, તેમજ વિનોદ કરવાની અને હસવાની શક્તિ છે — આપની દિલ્લે વિધવાઓમાં પણ આ હોય તો કેવું સારું ! ગાંધીજીએ એક વાર કોઈ સુલાકાત લેનારને કહ્યું હતું કે ‘મારામાં વિનોદશક્તિ ન હોત તો હું આપનાત કરીને મરી ગયો હોત’ અથવા એવા જ અર્થનું કંઈક એટલી બધી હાલે જવાની કૃષ્ણતા તો હું નથી કરતો, પરંતુ જીવનમાં કેટલાક લોકો જે હજીવી મોજ અને વિનોદ પૂરાં પાડે છે તે ન મળતાં હોત તો જીવન મારે માટે અસહ્ય થઈ જાત.

મારી આ લોકપ્રિયતા, તેમજ ચૂંટીને એકાં કરેલાં બમકમયાં વિશેષણો અને અતિશયોક્તિમયો અવકાશથી પ્રચુર ભાષામાં લખાયેલા મારે નરસીમે આવતાં વાણીશૂર્ગ માનપત્રો (આંવાં માનપત્રો એવી જ ભાષામાં ઘડવાનો હિંદમાં રિવાજ પડી ગયો છે.) એ બંને મારાં સ્વજનો તેમજ નિકટનાં મિત્રમંડળમા મનક અને ઠકુના વિપયો બની રહેતાં રાષ્ટ્રીય હિંસાચાલના બધા જ પ્રમુખ સૌદાને માટે વારંવાર વપરાતા મોઢાં મોઢા અને બમકદાર વિશેષણો વીઘી લઈને મારી પત્ની, બહેનો તથા બીજાઓ તે આપો વખત ગમે તેમ વાપરતાં ધરમાં ‘ત્યાગમૂર્તિ’ અને ‘ભારતમૂર્ણ’ જેવાં સંબોધનો મને હમેશ મળતાં અને એ મનકથી મને આરામ મળતો, તેમજ પેલાં ઠાવકાં, ગભીર અને ન્યાં મારે માડુ ઉત્તમમાં ઉત્તમ વર્તન બતાવતુ પડતુ તેવાં બહેર સ મેલનને લીધે પહોંચતી તાણુ પણ ધીમે ધીમે નરમ પડતી મારી નાની પુત્રી પણ આ મનકોમા લાગતી માત્ર એક મારાં મા અમહાપૂર્વક બહુ ગંભીરપણે લેતા અને તેના લાડકા દીકરાને લોગે કોઈ કડાક્ કરે અથવા મનક હાલે એ તેને કની ગમતુ નહિ પિતાશીને તો મોજ પડતી; મારા પ્રાચીની તેમની સહાનુભૂતિ અને મારી પરિસ્થિતિની તેમની લાંબી સમજ શાંત રીતે વ્યજ કરવાની તેમની રીત વિરલ હતી.

પરંતુ શીરખંડોર મથાવતા આ બધા ટોળા, નીરસ અને મકવી નામિ એવા બહેર સમાર મો, કની અવ ન આપે એવી ચર્ચાઓ અને રાજકાલજીની તોફાની રમતમા ડાંગી ધૂજ, એ બહુ મને કેવળ ઉપરથી જ સ્પર્શતુ જો કે એ સ્પર્શ કોઈક વખત લીંગો અને અધિનુર મારૂમ પડતો પરંતુ મારું સાચુ મથન તો અતરતુ હતુ — આત્મો, આકાશઓ અને બિન્નબિન્ન નિષ્ણાઓ ધર્મણુ, બાહ્ય સંજોગો અને મુમ ચિત્તના જીરાણુમાથી જીડતા બળોની અચકામણુ, અતરની નહિ રામેલી ડાડી બૂખ, એ બધાંનું યુદ્ધ તો અંતરમા આવણુ હતુ જેમા અનેક સપ્તિઓ એકબીજા ઉપર અધિકાર જમાવવાને મથતી હોય એવુ દેવ હુ બની ગયો આ દેવમાથી હુ ભાગી છૂટવા માગતો હતો; મારે સમતા અને એકરાગ લેઈતા હતા, અને એ મેળવવાના પ્રયાસમાં હુ ઉત્કટ કાર્યમા પડ્યો એમાથી મને કંઈક રાન્તિ મળી, બહારની લડતથી અ તરમાં થયેલો કંઈક કંઈક નરમ પડ્યો.

ક્રપામ યોગ્ય રીતે અનુસરવામાં આવે તો તે એક અમોઘ ક્રપામ હતો. તો પછી એમ કહી શકાય ખરું કે એ સત્તના પ્રયોગ તેમજ તેની સફળતાને માટે ખાસ અનુકૂળ વાતાવરણની આવશ્યકતા રહે છે ? અને એમ કહી શકાય કે ખાસ પરિસ્થિતિ સાનુકૂળ ન હોય તો તેનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ ? એ ઉપરથી તો એમ કવિત ધામ કે ઉપરિચિત થતા દરેક પ્રસંગને માટે સત્યાગ્રહનું સત્ર ઉપયોગી નથી અને એ રીતે એને ન તો સાર્વત્રિક કહી શકાય કે ન અમોઘ કહી શકાય. ગાંધીજીને મન આ પ્રકારનું અનુમાન અસર હતું; કેમકે તેમની તો એ દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે અહિંસક લડતની ખતિ અપનાવતા સત્યાગ્રહ એ સાર્વત્રિક અને અમોઘ શસ્ત્ર છે એટલે ખાસ સંજોગો પ્રતિકૂળ હોય તો પણ, અને મારામ્યારી અને હિંમના વાતાવરણમાં પણ એનો અમલ થઈ જ શકે. જોઈએ, જિન્ના બિન્ન પરિસ્થિતિ અનુસાર એના અમલનો પ્રકાર ભેદે બદલાય, પરંતુ અમુક સંજોગો ઊભા થતાં લડત અટકાવી દેવાનો અર્થ તો સત્યાગ્રહની નિષ્ફળતાનો સ્વીકાર કરવા બરાબર ધાય.

ગાંધીજીના વિચારોનો કમ કંઈક આ પ્રકારનો હોયો જોઈએ, પરંતુ એ વિષે હું ચોક્કસપણે કશું ન કહી શકું. તેમણે અમારા મન પર એવી છાપ તો પાડી જ હતી કે તેમની વિચારણાનું સ્વરૂપ કંઈક બદલાયું છે, અને સવિનયભંગ એક વાર શરૂ થયા પછી કોઈક સ્થળે હિંસાનું ઇમકનું ધામ તેથી તેને અટકાવવાની કંઈ જરૂર નથી. પરંતુ, જો એ હિંસા સત્યાગ્રહની લડતનું કોઈ પ્રકારે એક અંગ જ બની નય તો પછી એ લડત અહિંસક સવિનયભંગની લડત મૂડી બધ, અને તો તો જો રીતે આવતી હોય તે રીતે તે ન જ ચાલી શકે, તેને મર્યાદિત કરવી પડે કે બદલવી પડે આ પ્રકારનું આશ્વાસન તેમના તરફથી મળવાથી અમારા જેવા ધણાનું ધણું અંશે સમાધાન થયું હશે જો પ્રશ્ન ઊભો હતો તે એટલો જ — લડાઈ કરવી કેવી રીતે ? આરંભ કરવો કેવી રીતે ? અસરકારક નીવડે, - જાહેરોને અનુકૂળ હોય, અને આમજનતા હરખથી ઢાકતી હોય એવો સવિનયભંગ તે કયો ક્રપામી શકાય ? એટલામાં મહાત્માએ ઇશારો કર્યો.

એમના ઇશારાની સાથે જ 'નિમક' શબ્દમાં કોઈ અનુજ અર્થ લોકોને લાગવા માંડ્યો, એ શબ્દ સમકારિક થઈ પડ્યો નિમકના વેરા પર હુમલો કરવાનો હતો, નિમકના કાપડોનો જાંગ કરવાનો હતો. અમે જ્યાં કિંગ્ડમ બન્યા, સામાન્ય નિમકનો રાષ્ટ્રીય લડત સાથે મેળ ન બેસાડી શક્યા. આવી જ આશ્ચર્યકારક ઘટના એક બીજી બની લડત તો જાહેર થઈ ચૂકી હતી, છતાં ગાંધીજીએ તો સરકારની આથે સુલેહ કરવાના 'અગિયાર મુદ્દા' * જાહેર માંડ્યા. ન્યારે આપણે પૂર્ણ સ્વરાજની લાપાંગાં

* સવિનયભંગની લડત શરૂ થઈ તે પહેલાં લોર્ડ અર્બિને એક લાખનુ આપુ હતું, તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ 'સંગ છાંછિયા આ લેખ લખીને જલ્લિલું' કે સરકાર કેટલીક શરતોનું પાલન કરે તો પ્રતને સવિનયભંગ કરવા છાંછિલું ન રહે એ સત્તો તે આ અગિયાર મુદ્દા.

પાતો કરી રહ્યા હતા તે સમયે કેટલાક સામાજિક અને રાજકીય સુવાચનોની — (જેને જામે તેટલા આવશ્યક સુવાચનોની) — એક યાદી મી તેની માગણી દ્વારાથી કયો સુરો સંધાનો હતો ? મૂર્ખ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનો કપરોગ દરની વખતે અમે તેનો જો અથ કરતા હતા તે જ અર્થ સાધીછ પણ દરતા હતા કે આમાં મનમાં શું ? શું ! જાવો હતા ? પરંતુ દલીલો કે તર્ક કે વાનો મેઈને સમય ન હતો કેમકે ઘટનાઓ એક પછી એક બનવા લાગી હતી અતી દિલના રાજકારણમાં જે જે રાજ અમારી આખા આજ અને જગતમાં પહોં અને ધાનાઓ અમે ન જાગેએ ન સમજાએ એવી રીતે અપાટાળ થ બનતી જતી હતી અને જગતને બચાવ મદીના પત્તમાં પકળી જતી હતી વસ્તુઓના જાણ વેસતા જતા હતા અને રાજેવાગીઓ જેને બચિયની આખારીનું વદાણ સમજીને ૮ થતા હતા પરંતુ એકૂતો અને મહોનિયાઓ બધુનીય થ વિચારતા હતા કે શુ થવા બેહુ છે

આ પછી સાધીછએ વાઈસરોય સાથે પત્રવહેવાર ચલાવ્યો અને એ પછી ૩ ત સામરમતી આશ્રમથી દાડીફ્યનો પ્રાગલ થયો આ ચમત્સાર કૃત્ય કરતા યાત્રાગુઓની દુઝડીની યાત્રાની મ્યા નિપ્રતિલિન લોકો વાચના ગયા તેમ તેમ દેશમાં વાતાવલ્ય ગરમ થતુ ગયુ આગલે માવીને ૮ એરી સ તને મંગી છેવળની અવસ્થા દરવાને મે અમલાવાતમાં મદાસમાં સમિતિની બેઠક થઈ વર્તતો મુલધાર ત્યા હાજ નહોતો કેમકે તે તો પોતાની દુઝડીને લઈને સમુદ્ર તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો અને તેણે પછા ફરવાની સાફ ના માગ દીધી હતી પગલાકગ થય તો શુ દરુ તેની મદાસમાં સમિતિએ અવસ્થા કી અને તે મુજબ પ્રમુખને પુકગ મત્તાઓ આપવામાં આવી — મય વાહક સમિતિ મગી ન શકે તો તેની વગી કાર્ય કરવાની સગા મર્વાહક સમિતિના સભ્યો

- ૨ ૧ પયનો ૬૨ દેક દિવિને બાકા એક દિવિજ અર થે સ દરથ
 - ૩ જમીનમહેસુલ ૫૦ ટકા થાડી તેને વરસળના સર્પૂર્ણ બકુશી નીચે મૂક્યુ
 - ૪ મી ના મધ્યે ૨૬ કે વા
 - ૫ લગરી ખર્ચ મેટાકી નામ તે સહુ ખર્ચના કરતા અર્થે દરી નાખવા
 - ૬ થેલા મહેસુલના પ્રમાણમાં એકા એકા અમલદારે ન ખર્ચન ૫૦ ટકા કે ૫૦૦૫
 - ૭ પરથી કે ૫૬ ઉપર બહિષ્કારની જાકન
 - ૮ દરિડકિના નુ વહલવે દેથી વહલવેથીએને મે જ અવર નાખન શેક રો ૫૨૦
- કરવામાં આવ
- ૯ ખુનમ કી મ સબ થયેડી હોય તે સિવથના બધા રાજકીય દેરીને દોડી અવર
 - ૧૦ રી ગુના મ ના બાકા કેસ એથી લેવા ૬૨૪ અ સભ અન ૧૮૧૮નો રીલે થયો
 - ૨ ૧૨વા અને બહિષ્કારને માટે ૧૨ ખુલ્લા મૂકવા
 - ૧૦ રી આડી કી ખતુ નમુ દરુ અવવા લાગેના અડુસ તમે મૂકુ
 - ૧૧ ૨૫ મતને મા બેક વૈ ૧૦ ના ૬ વના અવવા અને લાટેને આ બ નામના
- અકુમ ૧૫વા

પકડાના જાય તો તેમને સ્થાને નવી મનિતિ નીમી લેવાની, તેમજ પોતાના જેટલી જ ગનાવાનો પોતાનો અનુભવી નીમી લેવાની અને એવી એવી અનેક સત્તા પ્રમુખને આપવામાં આવી પ્રાતિક અને સ્થાનિક મનિતિઓએ એવા જ પ્રકારની સત્તા પોતપોતાના પ્રમુખને આપી દીધી

આ રીતે મહારાજાની વતી લડત ચલાવી લેવાના કહેવાતા 'સરમુખત્યારો' નો યુગ મહારાજાના દત્તિદાગમાં શરૂ થયો બ્રિટિશ સરકારના દ્વિંદ આતાના રાજ્યસચિવે, વાઈમરોયે અને નરનંદેએ આવી પડેલાં કરડા છે, અને પોકાર કરી કહ્યું છે કે મહારાજા ફરલી અરોગિતિએ જાતરી રાકે છે તેનું પ્રમાણ આમ સરમુખત્યારોની પ્રચાની હપર તેણે મદોર દીધી તેથી મળી રહે છે મા માટે બખાળા ન કાઢે? એ બધા મહારાજા લોકસાસનના તત્વનિષ્ઠ અનુયાયી બધાને! પ્રસંગોપાત્ત દ્વિંદનાં મધ્યમમાગી હાથાએ પણ આપણને લોકસાસનના શુભ ગુણો વિષે પ્રવચનો આપનાં હતાં આ બધું તે વખતે આપણે મૂંઝે મોઢે સાંભળી લેતા (કેમકે આપણે જેસમાં પડ્યા હતા) અને એમની એ વાનોધી બારે આશ્ચર્ય થતું નિર્વજ્જ સંસ્કૃતનો આવો ખીજો નમૂનો શોધ્યો નહોતો નથી નિરુદ્ધ સરમુખત્યારોના તત્ત્વ દેહણ, હરેક પ્રકારની નાગરિક સ્વતંત્રતાને કચ્છી નાખીને અને ઓર્ડિનન્સોના મનસ્વી કાનનોથી પ્રચલ્લ અલી' દ્વિંદ ખર બજાબરીથી હકમત ચલાવવામાં આવતી હતી, અને હવા આપણા શાગર્તાઓ; લોકસાસનની ચોપડી ચોપડી વાતો કરતા હતા પણ લડતના કાળની વાત જવા હઈએ; લડત નથી દોની ત્યારે થતું આપણે ત્યાં લોકસાસનનું નામ મરખું પણ ક્યાં દોય છે? પોતાની મતાનું અને દ્વિંદમાંના પોતે કબજે કરેલા આર્થિક સામોનું બ્રિટિશ સરકાર રક્ષણ કરે અને પોતાની સત્તાની સામે માણું કલ્પકનારને દબાવી દે એ તો સાવ સ્વાભાવિક ■ પરંતુ એ જ બ્રિટિશ સરકારના સ્તભો ત્યારે એમ જણાવવા નીકળી પડે છે કે આ બધું લોકસાસનના તત્ત્વ હપર ચાલે છે, ત્યારે તો સવિધની પ્રજા એમની એ ધોણણનું ચિંતન કરે અને તેના ગુણ ગાથ તે સાચુ તેની નોપ કરી રાખવી જોઈએ!

હવે મહારાજાની આગળ વિષમ પરિસ્થિતિ આવીને જોખી રહેવાની હતી — પોતાનું કામકાજ હમેરાની યુજ્જન કરવાનો અવકાશ રહેવાનો ન હતો, કારણ તે બેકામદા પ્રધ્યા બંદેર કરવામાં આવે, અને તેની સમિતિઓ મંત્રણા અથવા કશું કાર્ય કરવાને મળી ન રાકે અથવા મળી રાકે તો ક્યાં રીતે જ મળી રાકે તો શું થાય? શુભ રીતે કાર્ય કરવાની પદ્ધતિને આપણે હત્તેજન આપતા નહોતા, કેમકે આપણે તો મુવમખુલ્લા લડતું હવ, અને તેમ કરીને આપણી લડતને ાચી કક્ષાએ રાખવી હતી અને આમવર્ગની હપર પ્રભાવ પાડેલા હતા વળી શુભ કાર્યપદ્ધતિથી પણ આપણુ બહુ વળે એમ પણ નહોતુ મહારાજાની કાર્યવાહક સમિતિના, તેમજ પ્રાતિક અને સ્થાનિક પ્રદેશગના આપણા સૌ આગેવાન કાર્ય કર્યાં તો પકડાયા વિના રહેવાના ન હતા તો તે મળી લડત કોણે ચાકુ ગળવી? જેટલે આપણી પાસે તો માત્ર એક જ રસ્તો હતો, તે એ કે યુદ્ધે ચડેલા લશ્કરની માફક જુના સેનાનીઓ

પતા ૧૨ તેમ તેમ તેમનું ન્યાય નવા લેતા નવા એવી યોજના ની રાખવી. ક્ષેત્રમાં બેઠીને નમિતિની સુધારા આપણે ની રાખીએ એમ નહોતું હા એવી સમાજો આપો કે નીચવાર કરતા ખરા પરતુ તે તે આખી સમિતિ એવી સવ પડવી દેવાના હેતુથી જ, અને એ સમાજોનું અનિવાર્ય પહિામ પણ એ આપડ ૧૫ ના મેચથી કે લેખમની હાની બહાર કૌનિમની દારિની પડા નુ કિાત સ્થયમાં બેઠીને સુધ્ધની યોજના અને દોરવ પી કે ના વગરી અધિકારીએનું મ ની પશુ આપણી પામે નહોતું અથવા એનાથી પશુ વધારે સુ કિાત આગે હીને રા / મારેખા અને સુધ્ધની નીતિ વગર બિનવરકી પ્રવાનમ ની પશુ આપણી પને નહોતું આપ પી ૧૨ જ એવા પ્રકારની હતી કે આપણા હા રી અધિકારીમનો અને પ્રધાનમનો તે સૌથી આગળને મોખરે અને મીથી મેટા બેખમને સ્થો દેડ પાડ અને તે બધાને લગતની રાખનમાં ની પડાને પૂરી દેવામાં અવના અને વળી આપણા સરખુખ ચારો ને આપણે હા અને મેચી સદા આપી દીધી હતી? ના વતુ ખવાના હા ના નિ રારના પ્રતીક વગી કે મીથી મોખરને ન્યાયે મુધમાં તેમનું બારે તમાન રકુ હડ પરતુ તેમને મજેલી સદા તેા મુખ્યને પેાતની ભાને જેલ જવાનો હુમ્મ હા વા પૂરતી જ હતી આ સરખુખત્યારે જે સમિતિઓના પ્રતિનિતિ હોર તે સમિતિ કાર ના પ્રતિનિધને કારણે મળી ન ગઈ એમ હોર તે જ તેમને મજેલી સદાને તેઓ કઈક અમલ કરી રાખ્યા અને કે કોઈ વખતે અને જે કોઈ સ્થો સમિતિ મળી રાખી ત્યારે અને ત્યા તેમની જે હા અમલ સદા હતી તે તેમને હાગે દેવી પડતી જે સરખુખત્યારે સી કે પુરુ અને મદાસમ ની નીતિના નૂજા સિવાનો અથવા તેને અમેના પ્રશ્નો ઉકેલવાની કરી જ રાખા ન હતી તેઓ બહુ તો લગતી મઈ મીચુ અન બાગ વામગ પર અસર કરી રાકતા મદા મતની સુ મુખ્યની તો ખરી રીતે નાત જેલમાં વ વાના પગધિરા જેવી જ હતી અને રાગને રોજ લૂંટા પતા નવા અને તેમનું સ્થાન નવા લેતા નવા એ પડ પડા થ હુ મેટી.

અને એ પ્રમ કે અમ તવમાં અમારી ઉવરની લેપારીઓ પૂરી રીતે અને અમારા મદાસમાં સમિતિના નાથીઓની વિા પી ડીવી અમે પડા મ્યારે અને કેવા સુલોગામાં મળીશું એની કે હીને ખજાર નહોતી અને ફૂની પાઝા એક નીભને પ્રમીશું કે કેમ એની પડ કોઈને ખજાર નહોતી મદાસમાં સમિતિની નવીન સૂચનાએ પ્રમે કે અમારી ન્યાયિક વ્યવસ્થામાં ઉવરના જરૂરનેમા ફેર રો કરી લેવાને તેમજ સદે નિની નાચકુએ કશું હડ તેમ જેલની સુરાફીને આ અમરી હાન થસવાની પી ડીએ બારી રવાને અને દવાવો મી લીને સ્થાને પડોતી મવા

પાઝા ફૂની વખતે સ્થામાં નુ અને માગ પિતા નાથીછને મગવા જઈ અ.આ. પોતાના સપ સાથે તે વખતે તેઓ / જુસરમાં હડ અને તેમની મારે ત્યા પા ૧૩ મદાસ પ્રમયા અને પી નિમાના નિધિએ પોતવા તે નવા સપ સાથે ફરના અ મગના

પડાવ તન્ન નીકળતા તેમને અમે વિ. ૧૨ દીધી હાથમા ૬૦ વાત્સુ ધીને ૬૬ પગને અને પ્રશાન્ત હતા નિર્ભય મુખમુદ્રા ધામ્સુ ધીને પોતાના અનુભવીઓને મોખરે હૂંચ કરતા મારીછોને મે જોયા એ માત્રુ તે સમયનુ તેમનુ છેવળનુ દર્શન હવ્ર એ રોમહરણુ ૬૪૫ હવ્ર

મારા પિતાએ જનુસરમા ગાંધીજી સાથે મસનત ધીને આ લાહાબાહતુ અમારુ જાનુ ૬૪૨ ૧૮ને અપણુ ધરવાનો અને તેનુ નામ ધ્વરાજજનન તખવાનો નિધુચ રૂપેા હતો આ બાહાબાહ આવીને તેમણે એ બાબત પ્રગટ કરી અને મહાત્માના મધિકારી ગોને તેનો ખૂતે સોપી દીધો એ મોટા ઘરના એક વિભાગમા ગેક દરિયાતલ મોહવામા આવી આ અર્પણને આ કરવાના કાય ૧ મુજબના વિધિ પૂરા કરવાનુ તેમનાથી બની શક્યુ નહોતુ મેને દોઢ વર્ષ પછી મે મે મિલકતનુ તેમણે જ્યેષ્ઠ કરેલી ઇચ્છા મુજબ ગી દ્રુમ બનાવ્યુ

આમ એપ્રિલ મહિનો માવી પગેનો ગાંધીજી સમુદ્રની હમખગ પહોચી ૧૫૫ હતા અને નીડાના કાયખનો ભગ કરીને સવિનયજનનો પ્રારભ ધરવાને માટે તેમની સૂચનાની અમે વાગ જોઈ રહ્યા હતા છેલ્લા કેટલાયે મહિનાથી અમે અમારા સ્વર સેવકોને કવાચત શીખવતા હતા મારી પત્ની ખમત અને મારી બહેન કૃષ્ણા બને સ્વર સેવકદળમા ફાખન થઈ ગયા હતા અને કવાચતને માટે તે બન્ને પુરુષનો પોશાખ પહેરતા આ સ્વય સેવકો ખામે મોઈ બતના હથિયાર તો નહોતા જ લાખગ્યેા પાપુ નહોતી તેમને કવાચત શીખવવામા તેમના કારમા તે બધા વધારે કરાખ બને અને મોગ ટોળાએને કાનૂમા રાખનાની સક્તિ ખીલવ એમે જ હેતુ હતો ૧૯૧૮મા સયામ દ્વિતી બનિનાના બાબતી ધ્વતનના દિવસ મુધીના ગેક અકલામિયામા બની પેના બનાવેની રમુતિ મટિ દર સાવ લાખસામા સાવતા રાષ્ટ્રીય સમાહનો ૬૬૬ એપ્રિલ એ પ્રથમ દિવસ હોવ છે તે દિવસ દાડીન સમુદ્રમિનારે ગાંધીજીએ નીડાના કાયખા બગની સરખાત કરી અવ નાર પછી નાપુ ૨ મા દિવસ રહીને મે જ પ્રમ મે કરીને પોતપોતાના વિભાગમા સવિનયજનની શરૂઆત કરવાની બધા મહાસમાના મુજોને પત્તાનગી આપવામા આવી

કોઈ નાખી રાખિની કમાન એમએક હોમ દેવામા આવે ને તે છટ મેવે સૌન અનુસર રૂપે દેરાજરમા જ્યા ને યા રહેરમા ને ગામડામા મીરુ મે બનાવવ એ જ એકમાત્ર વાતના વિષય બની ગયો અવ મીરુ પે ૧ કરવાન માટે નરેહવાર ઉપાયો મોખવા લાખ્યા અમને એ બબતની રી ૪ આર ત નહોતી એટલ જ્યાથી મેને ત્યાંથી અમે એની વિગતો વાચી લીધી અને તેની સૂચનાઓથી ભરેની પત્રિક એા વહેચી આમનેમથી વાસણે બેગા ધ્યા અને આખરે કૃષ્ણ અપર્ય પાઈ પે ૧ તવામા સકુચ યના એ પાઈ અમે રોડથી આમથી તેમ બતાવતા કરતા અને ધીવાર મોગી મોગી મિમને તેની હરાજ કરતા પરતુ અમે પેા કરેનો એ પાઈ સારો હતો ૪ નરસો એ બદુ મહત્વની બીના નહોતી મુખ્ય વત તો મીડાના બૂડા માન નો

ભગ કરવાની હતી અને અમે બનાવેલા નિમન્ની જન ગમે તેવી ધિરતી હોય તે પશુ કાયદાનો ભંગ કરવામાં તે અમે પૂરેપૂરું સફળ થયા હોઈએમ ફેવાઈ ગ્રેવેલ હત્તાહની પ્રચલ જ્ઞાની તેમજ ચૂકા ધામના બીડમાં દૈવ ફેવાઈ જાય તેમ મીડુ બનાવવાનો પ્રયત્ન ફેવાનો જોઈને, ગાંધીજીએ કાનૂનભંગને માટે એ ઉપાયની પ્રથમ ચૂંચના કરેલી ત્યારે તેની કાર્યસાધકતા વિષે અમે સમકુસકા મરી હતી તે બંધ અમને ગમ્મ ઉપજી, અને અમે કઈક આજ્ઞા બન્યા જનમમૂલ પર અમર પાટવાની તેમજ તેને બ્યવસ્થિત મર્યામા પ્રેરનાની એ પુરુષની અદ્ભુત મળા જોઈને અમે આશ્ચર્યચિત્ત થઈ ગયા.

મન્ય પ્રાન્તોમાં આવેલા ગયપુરમાં બરાનાર એક પરિષદમાં જવાને માટે હ નાટીમાં બેસવા જતો હતો ત્યાં એપ્રિલની ૧૪મી તારીખે અને પશ્ચિમાં આજો તે જ દિવસે નીકાલા કાયદાની મ્યમોની રૂએ જેલમાં કામ ચલાવીને મને છ માસની કેદની મજા કરવામાં આવી હતી અને ત્યારે પશ્ચાત્ત એનો ખ્યાલ રાખીને મારી ગેર હાજરીમાં મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે કાર્ય કરવાને માટે (મહામંત્ર સમિતિએ મને આપેલા નવા આધિકારને અનુસરીને) મે ગાંધીજીની નિમણૂક કરી રાખી હતી પરંતુ તેઓ કદાચ એ સ્થાન બ્વીકારવાની ના પાડશે એવા ભયથી બીજી નામ મે મારા પિતાનું મૂલવી રાખ્યું હતું મે અપેક્ષા રાખેલી તે જ પ્રમાણે ગાંધીજી પોતાની નિમણૂકમાં સમત ન થયા એટલે પિતાથી મહાસભાના આવેજી પ્રમુખ બન્યા તેમની તબિયત નમજ આજ્ઞા કરની હતી છતાં બારે હતાહ અને જેમથી તેમણે લઈલખ ઝપવાળું, અને એ સરવ્વતાના મહિનાઓ દરમિયાન તેમના કડ નેટવ અને શિશુ પાલનના આગ્રહથી દિલચાવને બારે ફાયદો થયો ના રીતે લઈલખે બારે લાભ થયો એ માટે, પરંતુ તેને માટે તેમની રહીમહી તદુરની અને સારીગિ રાજિ ખરચાઈ ગઈ.

દિલ હલમવાની મૂકે એવા સમાચારોના તે દિવસે હતા — મરધમો, લાડીના હુમલાઓ, અને બટકની ગોળીઓ છટકાના, અસિદ્ધ કાર્યકર્તાઓની ધરપકડ બંગલાને વાર વાર પડતી હડતાલોના અને પેશાવરદિન, ચટ્ટાવાલીદિન વગેરે બાસ હજવણીઓના મમાચારો એક પછી એક આવ્યા જ જતા તેવા સમય પૂતો પરદેશી કાપડ અને બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર લગમગ સંપૂર્ણપણે થયો હતો. ત્યારે મે સાતળ્યુ કે મારા નયોટ્ક મા (અન્યત્ર મારી બહેનો સાથે) પરદેશી કાપડની દુકાનો આગળ ચોરી કરવાને ઉનાળાના ધગધગતા વાજમાં ખડે પગે બેસા રહે છે, ત્યારે મારું હૃદય ખૂબ હાલી બેઠ્યું કમવા પશુ ચોડીમાં પહેરો ભરતી અને તે ઉપગત પશુ તેણે ધણું કાર્ય બાતળ્યું અવ્યાહાબાઈ રાહોર અને જિલ્લાના પ્રદેશમાં તેણે જે જુરુસાથી અને નિશ્ચયથી લઈલખા ઝપવાળું તેનાથી મને અચળો લિપ્તલ્યો મને એવો ખ્યાલ હતો કે કમવાને હુ વરસો થયા બરાબર એજણુ હુ, પરંતુ તેની આ રાજિનો મને જરા નેટડો પશુ બાસ નહોતો થયો પોતાની નળગી તબિયતનું ભાન જૂની જઈને તે આખો દિવસ તડકામાં બટકની અને તેણે અજળ બ્યવસ્થારાજિ બતાવી જેલમાં મને આ બધાની

ઘડતી ખબર મળેથી પાછળથી ત્યારે પિતાથી મારી સાથે થયા ત્યારે કમનાના માર્થથી અને ખાસ કરીને તેની વ્યવસ્થાસાક્ષિથી તે પોતે કેટલા પ્રસન્ન થયા હતા તેની તેમણે મને વાત કરી મારી આ વ્યવસ્થા તેમની વહુલીકરીઓ તડકામાં આમથી તેમ દોડાદોડ છે એ તેમને જરા પણ રુચિ નહોતી પરંતુ મેઈકવાર તેમને રોકવાના પ્રયાન ઉપરાંત તેમના કાર્યમાં તેઓ વચ્ચે ચત્તા નહોતા.

એ આરંભના દિવસોમાં અમને જે સમસ્યારો મળેતા તેમાં સૌથી ભારે સમાચાર ૨૦મી એપ્રિલે પેશાવરમાં અને તે પછીના દિવસોમાં આખા સરહદના પ્રાંતમાં ૬૨ દર અનેના ખનાવોના હતા હિંદમાં મેઈ પણ સ્થળે મરાઠનજનોમાંથી છૂટતી ગોળીઓની સામે આવી શાંત અહિં સહ અને ૬૮ હિંમતનું જલ્લ દર્યાન ચાલે તો તેનાથી આખો દેશ જરૂર હાલી ગયેલ પરંતુ સરહદના પ્રાંતમાં એવી અહિં સહ હિંમતનું દર્યાન થયું એમાં વિશિષ્ટ અર્થ સમાયેલ હતો સરહદના પડાણો તેમની હિંમતને માટે મરાઠર છે પરંતુ તેમની અહિં સહૃદયિતા માટે તે એટલા બધા બંધીવા નહોતા, એ પડાણોએ હિંદને માટે અહિં સહ સૌર્યાનું અપ્રતિમ દયાનંત રત્ન કર્યું એ જ સરહદના પ્રાંતમાં ગઢવાલી સિપાઈઓએ નાગરિકો ઉપર ગોળી છાડવાની તા પાકવાની પ્રસિદ્ધ ઘટના બની હતી આ સિપાઈઓએ ગોળી છાડવાનો ધનકાર કર્યો, તેણે એક કારણ એ હવે કે તેમનામાં નિરાશ જનસમૂહ ઉપર ગોળી છાડવાનો કૃત્રિમોચિત આજુબાની હતો, અને બીજું કારણ એટલે લોકો પ્રત્યેની સહાનુભૂતિનું હવે પરંતુ સામાન્ય સનેગોમાં પોતાના ઉપરી અમનદારના હુકમને બચ કરવાનું ગણીર પુગલું બરવાને માટે કોઈ પણ સિપાઈ કેવળ સહાનુભૂતિના કારણે તૈયાર ન થાય હુકમને અમલ ન કરવાના પશ્ચિમોએ ફરક સિપાઈ બરાબર જાણે છે એટલે હિંદમાંની બ્રિટિશ સત્તા ભાગી પડતી નથી છે એવા કોઈક ભૂલભરેલા ખ્યાલથી ગઢવાલીઓએ આજુ ઉવટનું પગનું પલ્લુ કરીને લીધું હોય એઈએ બીજો ટેમણે પણ પરાણેએ આજુ પગનું લીધેલું અને તેની દેખાઈખીથી આ લોકોએ આમ મૂંઝવે ધરી — એ કે પેલી બીજી પરાણેની વાત જાહેરમાં આવી નથી આવેા કોઈક ખ્યાલ સિપાઈના મગજમાં બરાઈ બેસે તો જ તે પોતાની સહાનુભૂતિ અને હૃદયને અનુસરીને વતવાની હિંમત કરી શકે સભવ છે કે શેડાક દિવસો અથવા અઠવાળિયા દરમિયાન દેશમાં દેખાતા સાર્વત્રિક સંદેશ તેમજ સવિનયભંગને લીધે કેટલાક લોકોને એમ ભાસ થયે હોવો એઈએ કે બ્રિટિશ સત્તાના ઉવટના દિવસો આવી પહોંચ્યા છે અને એની અસર હિંદી લશ્કર ઉપર પણ પહોંચી હોવાનો સભવ છે પરંતુ તરત જ સ્પષ્ટ જણાયું કે નજીકના ભવિષ્યમાં તો એવું કશું ખતવાનું નથી એટલે તે પછી લશ્કરમાં ફરી હુકમના ધનકાર થવાના દાખલાઓ બન્યા નથી તે ઉપરાંત આ પ્રકારનું એખગ જણાય તેવા સ્થળોએ લશ્કરી સિપાઈઓને ન મોખવાની સરકારે જાણ કાઢી રાખી હતી.

તે દિવસોમાં અનેક અહુલત ઘટનાઓ બની પરંતુ રાષ્ટ્રીય લડતમાં શ્રીઓએ બજવેલો ભાગ એ સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચવાની ધટના હતી પોતાના ધરના

ગાંધીજીને પચી મેને વિશે પકડવામાં આવ્યા ત્યાર પછી મીડાના સરકારી અધિકારી અને બહારોશી મીડા દ્વારા લાવવાને મોટા દરેકાઓ પાડવાની યોજના પશ્ચિમ પ્રિતારા પર કન્વામાં આવી આ દરેકાઓ દરમિયાન પોલીસની પશુતાની ઘણી કષ્ટાયક ઘટનાઓ બની ગઈવર હુટાનો, સરકારે અને લાઠીના હુમલાઓને લીધે મુખર્થી તે વખતે લડતનું કેન્દ્ર બન્યું હતું લાઠીમારથી ધવાયેલાઓની સારવાર માટે અનેક તાત્કાલિક ઇસ્પતાનો જોવવામાં આવી ત્યાં ઇતિહાસમાં નોંધવાયેલ અનેક વસ્તુઓ બની ગઈ અને મોટું સહેર હોવાથી ત્યાં જે જે બનાવો બનતા તેને ખૂબ જલ્દીથી મળી રહેતી, નાના નાના કસબાઓમાં તેમજ નામકાના પ્રેશમાં બનતા એવા જ મહત્વના બનાવોને ઘેર પણ પ્રકારની જલ્દીથી મળતી નહોતી.

જૂનના શરૂના પંખવાડિયામાં મારા પિતાશ્રી મુખર્થી ગયા અને તેમની સાથે મારા માતૃશ્રી ને કમલા પણ ત્યાં ગયા મુખર્થીની પ્રજાએ તેમનું લગ્ન સ્થાગત કર્યું અને તેમના ત્યાંના વસનાર દરમિયાન ઘેટવાક અતિશય ક્રૂરતાથી જૂનની લાઠીમારો થયા મુખર્થીમાં તે ત્યાં લાઠીમારો જાણે વખતોનખત બનનારી ઘટના થઈ પડી હતી ત્યાર પછી એમાં પંખવાડિયામાં આખી રાત લખાયેનો આકરી કસોડીને એક અસાધારણ બનાવ બનેો પોતાનો ગમે તેવી જોડેલા પોલીસોની સામે એક બંધાર મેદાનીને મોખરે માવવીયજ અને મહાસબાની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોએ રસ્તા પર જાગરણ કરતા બેસી રહીને આખી રાત પસાર કરી હતી.

મુખર્થી પાછા ફર્યા પછી પિતાશ્રી અને તેમની સાથે સૈયદ મહમદ જૂનની હાથેને ફિરો પકડાયા મહાસબાની કાર્યવાહક સમિતિ બેઠકમાં જલ્દી કરવામાં આવી હતી, અને તેના અવેજ પ્રમુખ અને મંત્રી તરીકે તેમને બંનેને પકડવામાં આવ્યા હતા બંનેને છ છ મહિનાની સજા થઈ બિલવશકરી વસ્તી ઉપર ગોળી છોડવાનો હુકમ આપવામાં આવે તે પ્રસંગે લશ્કરના અથવા પોલીસના સિપાઈની શી શી ફરજો હોય છે, તે વિષે એ નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે ધનુષ્યક્રિયા પિતાશ્રીને પકડવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ એ નિવેદનમાં પ્રચલિત કાયદાના મોતલુની બહાર કશું જ નહોતું તેમાં એ વિષય પરનો ગાઢ ચિટિશ હિંદનો કાયદો જાણવામાં આવ્યો હતો તેમ છતાં તેમના નિવેદનને એક ઉરકેટલી કરનારું તેમ જ બધું કર લખાણ ગણી લેવામાં આવ્યું હતું.

મુખર્થીના મુત્તામાં દરમિયાન પિતાશ્રીને ખૂબ પરિશ્રમ વેડવો પડ્યો હતો વહેલી સવારથી એક મોડી રાત સુધી તેમને કામમાં રોકાઈ રહેતું પડતું અને દરેક મહત્વના નિર્ણયની જવાબદારી પણ તેમને જ ઉઠાવવી પડતી પણ સમયથી તેમની તબિયત નાનુરમત રહેતી હતી પરંતુ મુખર્થી પાછા ફર્યા પછી તે ઉજ્જવળ પડ્યા એમને પોતાના દાંતરોની આગ્રહભરી સલાહથી તેમણે આ પૂર્ણ આરામ લેવાનો નિર્ણય કર્યો તે માટે તેમણે મસૂરી જઈને રહેવાની વ્યવસ્થા કરી ત્યાં જતા માટે સરસામાં પણ બાંધ્યા હતા પરંતુ મસૂરી જે ફિરો પહોંચવાના હતા તેને આવને ફિરો મેની સેન્ટ્રલ જેલમાં અમારા બેરેમાં અમારી સમક્ષ તેઓ આવી હતા.

૩૦. નૈની જેલમાં

૯.૧૧.૧૯૪૬ના વર્ષના ગ્રામા પટ્ટી ૯ પાછો જોઈ મરો એટલે જોતજવતના નામ રમરલો ૫૬૬ જાળા થઈ ગયા હતા પ્રાન્તમાની સૌથી મોટી જોલમાની એ નૈની સેન્ટ્રલ પ્રિઝનમાં અને રાજવામાં આ મે અને આ વખતે ભતે એકલા જ રહેવાને તક નથી મનુષ્ય મારે લેવાનો હતો ૨૨૦૦થી ૨૨૦૦ ટ્રેડીંગોની વચ્ચે મારો જોલના મોટા વાળથી માં દેવાનો વાડો આવે હતો નારો વાડો નાનો હોઈ તેને આમાર જોગ હતો સોએ કૂટનો એ જોગનો વ્યામ દુરો અને તેને ફગી ગોગાકાર એ ૯.૧૧.૫૬૨ ફૂટ લાંબી દીવાલ હતી આ વાડાની વચ્ચેવચ્ચ ચાર નાની નાની ખોલીઓવાળી એ બહુ બૂજ જેડ મકાન હતું અને આમાની બે ખોલીઓ મળી એ બન્ને એકમાથી ખીજમાં જઈ શકાય એવી હતી અને તેમાની એકનો નાહવન તથા ભજરને માટે ઉપયોગ રવાનો હતો બાકીની બે ખોલીઓ રેલો સમય ખાલી પડે રહી હતી

બહાર ગાગેવા અતિશય ધમાતિયા અને કામદા જીવન પછી મને આવી નવ એકલવાયુ લાગ્યું અને માગ અનમા કઈ નિરાસા જણાઈ હતું એક જ યાદી મરો હતો એટલે પહેલા બે ત્રણ દહાડા તો મે ખૂબ ઊંડી મદકુ લનારો રાત થઈ બધો હતો એટલે મને મારી જોરગની બહાર અદરના મકાન અને વાળાની દીવાલની વચ્ચે આવેલી સાકાઈ જાળામાં મને ખુસ્તામાં સુવાની પરવાનગી મળી મારી વારપાઈને ૯ ઉપાડીને આવતો ન થઈ ભડ તેડવા માટે તેને ભારે સાંગોથી જડી લેવામાં આવી હતી અથવા ધણુંકરીને વાગની દીવાલ પર પડી જવાને માટે તેને નિરસાઈ તરીકે ઉપયોગ ન કરી સમય તે દેવથી તેને જકગી લીધી દુરો આખી રાત લેઈને આવાને સહાયતા કરતા જોલની મુખ્ય દીવાલ આગળ પહેરો બસવા મેટી મુઠામાં વારવ ૨ એકનીમને મેઈવાર લેવે મેઈવા નીચે અવાળે પાટો પાડી સાદ દેવા અને મેટીકવાર પોતાનો સાદ એટલો બધો લગાવતા કે ભલે દુર વાવા પવનનો કડુલ સુસવારો થતો હોય એવો બાસ થતો બેરેકમાં ફૂલ રહીને પહેરો બસવા મેટી પહેરેથી પોતાને સોપવામાં જાણેલા કેલીઓની મેટ અવાળે "ચિનવી" ક્યા કરતા અને બધો માગને જણાવતા કે "બધું બરાબર છે" અને એક સમયા અનેકરેજા પોતની તપાસનો દેરો મારી જતો કોઈક ને મેઈક જોલનો અમલદાર અમાત વાગ આગળ આવી જતો અને પહેરો બસવા સિવાઈને બૂમ પાડીને બધું બરાબર છે કે કેમ એ પૂછી જતો બી ન વાગ્યોથી મરો વાગે કઈક દુર હતો એટલે આ બધા અવાળે રૂપડ રીને મારે મને પગ નહોતા અને શર રમમા દુ એ જધા રાખા અવાળે છે તે બરાબર પારખી રાખતો નહોતો મેઈ મેઈવાર રાત્રીમાં મને એવો બાસ થતો કે દુ ભલે કોઈ જ નવની હો ઉપર હુ અને ખેલો પોતાના ખિતરોથી જ જડી બનવરોને ફ દાખાને રાગે

પાડે છે, કોઈ કોઈ વાર જાણે એમ વાગતુ કે હુ જ મળ્યા જ છુ અને નિરાશર પશુઓ પેતાનુ જુદગીત ચલાવે છે

ફરતી ચોરમ અથવા લગચોરમ દીવાલવાળા વાડા કરતા ગોળ દીવાલવાળો વાડો હેખાનાનુ વધારે માન જાય છે એમ મને લાગતુ આ મારી એક ક'પતા જ છે કે સાચી હકીકત, એનો હુ નિર્ણય કરી શક્યો નથી ખાયાઓ અને ખૂણાઓના અભાવને લીધે"જાણે મેં કાસામા લીસાઈ જતા હોઈએ એણે બાન વિરોધ રહે છે' દિવસ દરમિયાન એ દીવાલ આકાશને પહુ ઘેરી રાખતી, અને તેથી ચારે વરફાથી બધાઈ ગયેલા આકાશના નાના સરખા અશમાવતુ દર્શન થતુ અને સજલ સતુપહુ નેત્રે હુ જોઈ રહેતો—

નાનડા એ નીવવર્ણુના તળને,
કેલીએ કહેતા જેને આકાશ જો,
ને જે ને વાદળી નૌકાસમ સરી જતી,
ઝેરી સડ ચડાવિને ગોપાસ જો*

આખી જેલમાં મારો વાડો અને તેમાં આવેલી બેરેક જેલની કેદી ભાષામાં 'કુતાધર' (કુતરાઓનુ ધર) ને નામે ઓળખાતા આ એક જૂતા વખતથી ચાલતુ આવેલુ નામ હતુ અને મારો તેની સાથે મેંઈ પણ પ્રકારનો સબધ નહોતો જેમને અલગ રાખવાની જરૂર લગ્યાય એવા ખાસ ભય કર કેદીઓને માટે બીજી બેરેકોથી દૂર જુદી પાડીને આ નાની બેરેક મૂળ ખાખવામાં આવેલી પાછળથી, બાકોની જેલથી અલગ રાખી રાકાય એ હેતુથી રાજકીય કેદીઓ, નજરકેદીઓ અથવા એવા જ બીજા કેદીઓને માટે એ બેરેકને ઉપયોગ કરવામાં આવતો. મારા વાડાથી થોડે જ અંતરે તેની બરાબર સામે આવેલુ એક મકાન મારી બેરેકમાંથી મેં પહેલવહેલુ જોયુ ત્યારે મને લારે આધાત થયો તેનો દેખાવ એક મોઢા પીજશ જેવો હતો અને તેની અંદર માણસો ગોગ ગોળ ફરતા દેખાતા પાછળથી મને ખબર પડી કે કેદી મત્તરોથી ચલાવવામાં આવતો એ એક પાણીનો મધ હતો એકી વખતે તેના પર સેળ સેળ માણસોને કામે લગાડવામાં આવતા માણસને જેમ બીજા અનેક વસ્તુઓની ટેવ પડીને તે રીંદો થઈ જાય છે તેમ આ દેખાવથી પણ હુ રીંદો થઈ ગયો. પરતુ માણસની મનુસીને ઉપયોગ કરવાની અતિશય મૂર્ખાઈ ભરેલી તેમજ જાગી રીતોમાની આ એક છે એમ મને હુ મેરા લાગતુ અને જ્યારે જ્યારે હું તેની પાસેથી જતો ત્યારે મારા મનમાં પ્રાણીસ અદાલતનો ખ્યાલ આવ્યા સિવાય રહેતો નહિ.

કસરતને માટે અથવા બીજા કોઈ પણ કાસતુસર મારા વાડામાંથી બહાર જવાની મને થોડા દિવસ સુધી પરવાનગી નહોતી પાછળથી લગભગ અઘારુ દોષ તે વખતે મગસકામાં અરધા કલાકને માટે બહાર જવાની તેમજ તે સમય દરમિયાન જેવની મુખ્ય દીવાલની લગોચગ દોડવાની કે ફરવાની મને રજા આપવામાં આવી બીજા

* ચોરકાર વાહકે પોતાની કે. દરમિયાન 'રેડિંગ જેલ'ના પવાડો નામનુ કાવ્ય લખ્યુ છે તેમાંથી પડિનજીએ લખેલી પદ્ધિનો અનુવાદ.

કેદીઓને હું મળી ન શકું ત્યજવા તેઓ અને જોઈ ન શકે એટલા માટે આ મજતકાને પખત મારે માટે નક્કી કરવામા આવ્યો હતો. આટલું હોય બહાર નીકળવાનું મજબૂત તે મને બહુ ગમતુ, અને તેનાથી મને ખૂબ લાગતી મળતી, અને મળતા હતા ગાગામા પુસ્તકી હવામાથી જોઈથી કસરત મળી શકે તેટલી મેઢવી લેવાને માટે મેં પોતાનું શરૂ કર્યું, અને ક્રમે ક્રમે વધારીને હું જે માઈલ જોઈતુ હોતો.

છેક અધારું હોય ત્યારનો એટલે લગભગ ચાર વાગ્યે અને મોઈ કોઈ વાર સાડાત્રણ વાગ્યાનો હું ઊઠી પડતો અને આપવામા આવેલો દીવો વાચવા માટે બહુ કામનો ન હતો તેથી હું બહુ વહેલો સૂઈ જતો અને કંઈક અંગે તેથી હું આટલો બધો વહેલો ઊઠતો તારાઓનું નિરીક્ષણ કરવાનું મને ગમતુ અને ફેટલાક પ્રતિષ્ઠા નક્કીમાના ત્યાં પરથી હું સમયની ઠીકઠીક અટકળ કરી શકતો હતું જે જગ્યાએ સૂઈ રહેતો ત્યાં બરાબર દીવાલની કોઠ પરથી ધ્રુવના તારાને ડોઝિયુ કરતો હું જોઈ શકતો અને તે દરમિયાન એક રથાને લેવાનો મળતો તેથી મારા ઇશને અતિશય સુખ થઈ સતત દુર્ધા કરતા આકાશની વચ્ચે નિશ્ચય રહેતો એ મુવ તારો પ્રમન્ય નિષ્કા અને રીધું ઉધોગનું એક પ્રતીક હોય એવો લાગતો.

એક મહિના સુધી મને કોઈ સાથી ન હતો, પણ હું છેક એમ્યો નહોતો, મારા છુ એક જોસનો સિપાઈ, કેટલાક કેદી મુકદ્દમો, એ કેદી રોલોફ્સ અને એક કેદી બ્રાહ્મણો એવા કાથમ મારા વાડાના સાથી હતા પ્રમગોષાત કામર બીજા કેદીઓ પણ ત્યાં આવતા તેમાના ધાતુખરા પોતાને યથેથી લાગી સળગી લોગવતા કેદીઓમાથી મુઘમ બનેના (સી ઓ) હતા * જન્મગીયગાળા કેદીઓ પણ ઘણા હતા. સામાન્ય રીતે જિંદગી સુધીની કેદની મજા વીગ વરસે અથવા કોઈપર તેથી પણ બોલે કાળે પૂરી થતી ગણાતી, પરંતુ તે વખતે સળગા વીસ વરસ લોગવતી કાંઠ્યા હોય એવા ઘણા કેદીઓ તે જોસમા હતા નેતીમા મેં આનો એક બહુ વિવશલ દાખરો જોયો. પહેલાના કપડાં પર વગગાડીને ખસા આગળ કાથમ લટકાવી રાખવાને માટે કેદીઓને લાકડાની નાની ટિકિટ આપવામા આવે છે તે ઉપર તેમની સળગી મુત વોરેની વિગતો ઉપગત તેમને છુકારો જે તારીખે મરણો હોય તે તારીખ પણ કોતરી સખવામા આવે છે એ કેદીની આવી ટિકિટ ઉપર મેં વાચ્યુ કે તેના છટવાની તારીખ ૧૯૮૬ હતી. ૧૯૩૦ સુધીમા તેણે સળગા ઘણા વર્ષો લોગવી કાંઠ્યા હતા, અને તે સમયે તે આધિક વયનો જોસતો હતો સબબ ■ ■ તેને એક પછી એક ઘણી સળગો યઈ દરે અને તે બધી તેની નૂજ મજમા ઉમેરી દેવામા આવી હતી, તેની કુલ મજનો ચરવાનો ગને યાદ છે ■ ■ પચોતેર વર્ષ થતો હતો.

વરનોના વરસો સુધી આ જન્મગીયગાળાને બાગક કે સ્ત્રી કે પુત્રુ દરેક પણ થઈ નથી બહારની દુનિયા માથેના તેમને બધે સબબ તરી બધ છે, અને તેમને મોઈ પણ પ્રકારનો માનવમ પડ રહેતો નથી તેમના મનમા એમની એક વાનો

ધોળાયા કરે છે, અને તેમના હૃદયની આસપાસ ભય અને વેર અને દુષ્ટતાનું આવરણ નબી નય છે, જગતમાં સ્વેચ્છા જલમનસાઈનું તેઓને વિરમરણ થઈ નય છે, જીવનમાં દહેલા માયા અને આનંદ તેઓ વીસરી નય છે અને એવી આસુરી સ પતથી ઘેરાયેલું તેમનું જીવન નય છે, કે કમે કમે તેમના વેર અને દુષ્ટતાનું બુદ્ધિ યઈ નય છે, અને તેમનું જીવન ચેતન વિનાનું જડ બની જઈ ચત્રની એકધારી મૂઠં ગતિ ધારણ કરે છે. એક પછી એક આવતા એક જ પ્રકારના દિવસો ગાળતા, આપોઆપ ચાલતા યત્રોની માફક તેઓ જીવન વિતાવે છે, અને તેમના હૃદયમાં એક ભય સિવાય બીજી કોઈ લાગણી પણ થતી નથી વખતોવખત કેદીના શરીરનું માપ અને તોળ કરવામાં આવે છે, પરંતુ જીલમના બધાનક વાતાવરણમાં કરમતા જતા, રૂંધાતા જતા, અને આખરે થીમળાઈ જતા તેમના પ્રાણ અને હૃદયનું માપ અથવા તોલ શી રીતે કાઢી શકાય ? અનેક લોકો ફાંસીની શિક્ષાઓ સામે દલીલો કરે છે, અને તે બધી મારા હૃદયને સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ જેલની આર દીવાલોની અંદર બેસીત થતાં જીવનની દીર્ઘ વેદતા હું જોઉં છું ત્યારે અને લાગે છે કે કોઈ પણ માણસને આસ્તે આસ્તે રીખીરીખીને મારવા તેના કરતા તેને દેહાત્મક શિક્ષા કરવી એ બહેતર છે ! જન્મદીપવાળા આ કેદીઓમાંના એકે એક વખત મારી પાસે આવીને મને પૂછ્યું, ‘અમારા જન્મદીપવાળાઓનું શું ? સ્વરાજ અમને આ નજમથી ઉગારશે ?’

આ જન્મદીપવાળા કેદીઓ કાણ હોય છે ? એમાંના ઘણા ધાર ધારનારી ટાળીઓને અગે થતા કેસોમાં સભ પામીને આવે છે એ ભતના મુકદમાઓમાં આરોપીઓને મોગી સખ્યામાં, કોઈ કોઈ વાર તો પચાસ પચાસ કે સો સોની સખ્યામાં એક જથ્થે સભ થાય છે એમાંના કેટલાક ઘણું કરીને સુનેમાર હોય છે પરંતુ આમ સભ પામતા ઘણાખરાના સુનેમાર હોવા વિષે મને પોતાને શંકા છે, આવા પ્રકારના કેસોમાં લોકોને નાહક સંટાળી દેવાનું સહેલું હોય છે તાજ તરફના એકાદ સાક્ષીની જીબાળી, અને શાળિક સાક્ષિની, એટલું જ સુને પુરવાર કરવાને માટે પૂરતું હોય છે આજકાલ ટાળાબધ ધાર ધારવાના કિરસા વધતા નય છે, અને જેલમાં કેદીઓની સખ્યા વરસોવરસ વધતી નય છે બૂંધે મરે પછી લોકોને કરતુ શું ? ત્યાચાધીરો અને મેન્ટિસ્ટ્રેટો સુનાના પ્રમાણમાં થતા વધારા વિષે છઠ્ઠાદર બાપણે આપે છે, અને તેના સ્પષ્ટ દેખાતા આર્થિક કારણો તેઓ છતી બાપે જોઈ શકતા નથી

એ પછી રહ્યા એટલ કેદીઓ તેવાઓ જમીનને અગેની એકાદ તકશરમાથી ગામમાં એકાદ નાનું સરણ હુલ્લક કરી બેસે છે, લાડીઓ ઓળે છે, તેમનામંત્રિ એકાદ મરી નય છે, અને પરિણામમાં અનેક લોકો જિ દલીલરૂપી અથવા ઘણી લાખી મળ પામીને જેલમાં નય છે ધણીવાર કુટુંબમાંના બધા મરદવરમ સ્ત્રીઓને જેમતેમ દહાડા કાઢવાને મૂકીને જેલમાં જઈને બેસે છે આમાંનો એકે કેદી સ્વચ્છાવસિદ્ધ અપરાધી હોતો નથી સામાન્ય રીતે તો એ બધા હત્તમ પ્રકારના જીવનો હોય છે, અને શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિઓમાં સામાન્ય ગામરિયા કરતા હવ્ય કણના હોય છે ઘણીક

કેળવણી, અને તેમના રોજના કયાગરૂદામાંથી તેમના મનને જે ચી લેનાર બીજા વિષયો અથવા ધર્માઓ માટે તેમને જરા રસ લગાડવામાં આવે તો આ લોકો દેશની મુશ્કેલી સંપત્તિ બની રહે.

જેસાં, હિંદની જેલોમાં રીકા થઈ ગયેલા ગુનેગારો હોય છે, આ લોકો બહુ બુદ્ધિને સમાજના ગતુ બનીને સમાજને બચાવે થઈ પડે છે પરંતુ જેવમાં જેમની ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં જરા પણ સકાર્ય ન થાય એવા કલમ પ્રકારના ન્યુવાનો અને પુરુષોની મોટી સંખ્યા જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું છે. સાચા ગુનેગારોનું બિનગુનેગાર નમૂનાઓ સાથેની સરખામણીમાં કેટલું પ્રમાણ હોય છે તેની મને માહિતી નથી, અને જેવખાતામાં કેઈએ ક્યારેય જોઈને આ ભવના ભેદનો ખ્યાલ કદી પણ કર્યો નહિ હોય. ન્યુયૉર્કની સી ગસી મ જેલના બોર્ડન હાઉસ યોગે આ વિષય પર કટલાચ રસપ્રદ આપ્યાં. રબૂ ક્યાં છે પોતાની જેલની વસ્તીની વાત કરતા તે કહે છે કે મારી સમજ પ્રમાણે પચાસ ટકા લોકો તો જરા પણ અપરાધરૂપ હોવા નથી. પચીસ ટકા લોકો જ જોગ અને આસપાસની પરિસ્થિતિને કારણે ગુનેગાર બને છે, અને બાકી રહેલા પચીસ ટકામાંથી અર્ધા ભાગના જ એટલે માત્ર સાડાબાર ટકા લોકો જ વૈદ્યોએ સમાજવિરોધી હોય છે. એ એક નુવિદિત હકીકત છે કે સાચી અપરાધવૃત્તિ એકાં વિકાસ પામેલા દેશો કરતાં મોટા રાહોરોમાં અને આધુનિક સંસ્કૃતિના કેન્દ્રોમાં વધારે ફાળે છે. અમેરિકાન ચાલતી સોનેરી ટોળીએમાં કારરતાન જગતનીગોએ ચડેલા છે, અને ખરાબમાં ખરાબ ગુનેગારોને મટી સી ગસી મ ખાસ પકાયેલી જેલ છે અને તેમ છતાં મુદ્દ સી ગસી મના બોર્ડનના મન પ્રમાણે તેના કેડીએ પૈકી માત્ર સાડાબાર ટકા કેડીઓ જ ખરેખર ખરાબ હોય છે અને લાગે છે કે હિંદની જેલોમાં આ પ્રમાણ એનાથી પણ ઘણું ઓછું છે એમ નુવિદી કદી શકાય સમાજની અર્થવ્યવસ્થા વિરોધ સમજપૂર્વક યોજવાના આવે, તેમજ વિરોધ પ્રમાણમાં કામ અને કેળવણી આપવામાં આવે તો લોકો જ સમજમાં હિંદની જેલો ખાલી થઈ જાય. પરંતુ જેસાં, એ કાર્યક્રમોને અમલ કરવાને મટી અપરૂપી સમાજવ્યવસ્થામાં મૂળભૂત ફેરફાર કરનારી યોજના આવશ્યક છે એ સિવાયનો એકમાત્ર બીજો સાચો માર્ગ બ્રિટિશ સરકાર જે કરે છે તે કરવાનો છે, તે હિંદમાં પોતાના પોલીસખાતાના માણસોની સંખ્યામાં અને સરકારી કુદખાતાઓના મદદમાં વધારો કરે. હિંદમાં જેલમાં મોકલવામાં આવતી જનસંખ્યા ખરેખર બચાવક છે એવું ઇંગ્લિશ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ મોસાલનીના મત્રીએ હાલમાં જ પ્રસિદ્ધ કરેલા એક હેવાલમાં જણાવ્યું છે કે એકવાર સુલ્ક ઇલાકામાં જ ૧૯૩૭ની સાલમાં ૧,૨૮,૦૦૦ માણસોને જેલમાં મોલવામાં આવ્યા હતા, અને એ જ વર્ષની બનાવની સંખ્યા ૧,૨૪,૦૦૦ હતી.* બધા પ્રાંતો વિષેની સંખ્યાની મને માહિતી નથી, પરંતુ પ્રાંતોની સંખ્યા બે અડી લાખના આકારને વટાવી જતી હોય તો આખા હિંદને કલ સરવાળો દસ લાખના આકાર પર પડેલો જતો હોય એ તદ્દન શક્ય છે આ આકારો અલગ

જેલોની કાયમની વસ્તી બતાવતો નથી કેમકે ધણાં વોકોને દુઃખી સમજ્યો મળે છે, કાયમની વસ્તીની સખ્યા એનાથી ધણી ઓછી હશે, પરંતુ તેમ છતાં તે ગંભીર હોવી જોઈએ કહેવાય છે કે હિંદના કેટલાક મોટા પ્રાન્તોમાંના જેલખાતાઓ દુનિયામાં સૌથી મોટા છે આ પ્રકારની અવકાશી જિલ્લાઓના પ્રાન્તોમાં સંયુક્ત પ્રાંત પણ આવી જાય છે, અને ધણકરીને તેના જેલખાતાનો કારખાત સૌથી વધારે પડતો અને વધારેમાં વધારે પ્રગતિવિરોધી છે, અથવા હોતો એ કારણોમાં કેટલે એક વ્યક્તિ, એક માનવ તરીકે ગણવાનો અને તેના મનની માવજત કરવાનો, તેને સુધારવાનો જરા પણ પ્રયાસ કરવામાં આવતો નથી સંયુક્ત પ્રાંતનું જેલખાત માત્ર એક કામ અતિશય કુશળતાપૂર્વક બજાવે છે, અને તે પોતાના કેદીઓને જેલમાં પૂરી રાખવાનું ત્યાં જેલમાંથી નાસી જવાના બહુ જ ઓછા પ્રયત્નો થાય છે, અને મને સંકા છે કે દરેક હજારે એક કેદી પણ નાસી જવામાં કાવતો નહિ હોય.

જેલોની સૌથી વિરોધ ખેડ ઉપજવનારી વસ્તુ એ તેમાં મળી આવતા પદાર્થ અને તેનાથી વધારે ઉત્પાદન છોડવાનો મોગી જાણ છે એમાંના ધણાંખરા બુદ્ધિ માન હોવાના અને તક મળે તો સહેલાઈથી સુધરી શકે એવા હોય છે હમણાં હમણાં તેમને સહેજસાજ વાચતા લખતા શીખવવાની કઈક શરૂઆત થઈ છે, પરંતુ જેલ ખાતામાં હમેશાં અને છે તેમ એ સમગ્ર એટલી બધી અપૂરી અને અજુકાકા કે તેમાંથી કશું નીપળે એમ લાગતું નથી રમતો અથવા મનોરંજનની બહુ જ ઓછી તક તેમને મળે છે, અને કોઈ પણ બતના વર્તમાનપત્રો કે સામયિકો વાચવાની તેમને રત્ન મળતી નથી, તેમજ પુસ્તકોના વાચનને બહુ ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નથી શાનીના પહેલા બે પહેર દરખાત કશું ન થઈ શકે એવી રીતે કેદીઓને પોતા પોતાની ખોટીઓમાં અથવા બેરેકોમાં બાર કે તેથી પણ વધારે દલાડો સુધી તાળાની અંદર પૂરી ગાળવામાં આવે છે.

મુલાકાતો અને તેની જ રીતે પત્રોની ત્રણ મહિનામાં એક જ વખત પરવાનગી આપવામાં આવે છે — આ નાણે કપારી છૂટે એટલે લખે છે એમ છતાં ધણાં કેદીઓ એટલી મગવડનો પણ લાભ કઠાવી શકતા નથી તેઓમાંના ધણાંખરા અક્ષર જ્ઞાનથી વચિત હોય છે, એટલે તે બધાને કાગળ લખાવવાને માટે કોઈક જેલના અમલદાર પર આવાર મળવો પડે છે, અને એ અમલદારને પોતાના ખીલ કામમાં વધારો કરવાની ઇચ્છા નથી હોતી એટલે સામાન્ય રીતે તે એ લખતા પડે તો જ નથી અને એવંટ કાગળ લખાવવાનું બને તો તેના પરનું સત્તાનું બરાબર આપવામાં આવતું નથી એટલે તે બરાબર પહેલ્યે નથી મુલાકાતોની મુકેલી તો આવી પણ મોટી દોષ છે એને માટે કોઈ ને કોઈ જેલઅમલદારને બેઠા ધરાવવાનો લગભગ શિગ્ગતો જ પડી ગયો છે ધણીવાર કેદીઓની જેલખાતની યાચ છે અને તેમના સબધીઓ તેમને પત્રો મેળવી શકતા નથી હું એવા ધણાં કેદીઓને મળ્યો છું જેમને પોતાના કુટુંબો માથેનો સબધ વરસોથી તૂટી ગયો હતો અને જેમને તેમનું શુભયુ છે તેની

પણ ખૂબ નહોતી પણ મહિના કે ત્રણ મહિના વધારે લાગે આ ન્યારે મુલાકાતો થાય છે ત્યારે તે કેવી રીતે થાય છે ? એક તરફ કેદીઓનું ટોણું, અને બીજા તરફ તેમની મુલાકાત લેનારાઓનું ટોણું બંનેની વચ્ચે આગમ્ય કઈક રાખીને સોને એક સામગ્રી ઠીસા કરવામાં આવે છે અને તે બધા એક વખતે વસી રવાના પ્રવાસ દરે છે અનેક બોલતા હોવાને લીધે કાન થયો બોલ સંભળાતો, નથી અને સારી પેડ રોરબરેર મચી રહે છે, અને પાંજરામાં આ મુલાકાતમાંથી ઈના જીવનમાં તે કઈક માનવતાના ઇશકનો પ્રવેશ થવાનો મહત્વ હોય છે તે બીજા બંને છે.

યુરોપિયન કેદીઓ જેમની સંખ્યા સામાન્ય સંલેખોમાં માત્ર હજારે એકની હતા તેમને બાદ કરતાં બહુ જ અગ્રતર કેદીઓને વિશેષ સારા ખોરાક, વધારે મુલાકાતો અને વધારે ધરોના સ્વરૂપમાં કેટલીક વધારાની મજાવનો હક મળે છે એકાદ મોટી રાજકીય સચિનયક બની છે. હરમાન ન્યારે હજારે રાજકીય કેદીઓ જેલમાં જાય છે ત્યારે ખાસ વગના કેદીઓની આ સંખ્યામાં સહેજ વધારો થાય છે તેમ છતાં તે છેક નહીં રહે છે આ રાજકીય કેદીઓ જેના સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને હોય છે તે પૈકી થોડાક હકને આમાન્ય કેદીઓની માફક જ રાખવામાં આવે છે અને તેમને આ ખાસ મજાવડો આપવામાં આવતી નથી.

ક્રાંતિકારી ચળવળની પ્રવૃત્તિઓ કરવાને માટે જિંદગીભરની બધવા લાગી મુશ્કેલી ટેકવી સભા ધમેલા કેલ્યાક માણસોને ઘણીવાર લાગ્યા સમયને નાંટો એકાદ વાસમાં ગોપી રાખવામાં આવે છે સમુદાય પ્રાતમાં માફુ માન્ય છે કે આવા બધા જ લોકોને બધાની ખાલીઓમાં પૂરવાનો ત્યાગ વિસ્તાર જ પડે મરે છે સાધારણ રીતે આવી બધાની ખાલીમાં માફી રાખવાની સભા જેલના કોઈક ગુનાને માટે કરવામાં આવે છે પણ ક્રાંતિકારી ચળવળને અંગે સભા ધમેલા લોકો — જેમાંના ઘણાખરા તો કાળી વચના હોય છે — ને તેવાઓ — ને તેમની જેલમાંની વલણક ઉત્તમ પ્રકારની હોય તો પણ એકાન્તમાં જ રાખવામાં આવે છે આ રીતે અશરતે કરાવેલી સભા જેલખાણ મશા પણ બાંધુ વિના એક અતિરામ બધાના મન હમેરી આપે છે આ વરતુ અસાધારણ છે અને ન્યાયના કોઈ પણ નિયમની નાથે જરાયે સુગમત નથી બહુ થોડા વખત માટેની એકાન્તવાતની સભા પણ અતિરામ કદાચી હોય છે વરસો સુધી તેની મુદત સંજાવવામાં આવે એ તો બરાબર જ છે એનાથી નવજીવન સતત નબળું પડે પડે છે પણની હ સુધી જઈ પડે છે અને રીતી સુના થન્ય તમજ મેઈ બ કેલા નવવરના જેવી બની જાય છે આ પ્રકારે ના ના આસને આસને હાથાય છે જીવત પ્રમુને કટકે કટકે કાપવામાં આવે છે અમાથી કોઈક નાનુસ ઝગડી ન્ય ને તેની પ્રતિ ન્યાય વિક રહેતી નથી અને ફુનિવામાં ક્યાય તે સમર્થ રાક્ષી નથી એ પ્રમ મેડો સુના ૦ મેડો રહે છે જ — ન નાસરો નામિસાય કઈ ગુના કયા દનો ખોઈ મા પેલીમની નીતિરિતિ અન્ય વરો થયા વાંધ નેલી ભાની તો મચી છે જ

તેના રાજકીય માણસો ત્યાં તેમને કામ પડે ત્યાં તો તે એવી રીતે વાધાકેદી હોય છે.

આથી ત્રણ યુરોપિયન અને યુરેઝિયન ટ્રેડીઓની વાત જુઓ. તે દોકોએ ગમે તેવો યુનો કર્યો હોય અને સમાજમાં તેનો દરજ્જો ગમે તેટલો નીચો હોય તો પણ તેમને સીધા ઉપના વર્ગમાં મૂકી દેવામાં આવે છે, અને તેમને સારો ખોરાક, હળતુ માંસ અને વિશેષ પ્રમાણમાં પત્રોનો તેમજ મુવાકાતનો હક મળે છે. જો અકવાડિયે થતી જો રીની મુવાકાતથી તેમને બહારની દુનિયાના સમાચાર મળી રહે છે, અને તેથી તેની સાથેના તેમનો સબધ નગરો રહે છે એ જાણી તેમને માટે ચિત્રોવાળા તેમજ વિનોદના સામયિકો મેલો આવે છે અને જરૂર હોય તો તેમના કુટુંબોને ખબરો પણ પહોંચાડે છે.

યુરોપિયન કેટીઓને મળતી આટલી સવરડોનો કોઈને દ્રેષ નથી કેમકે એ પણ બધું જાણી છે પરંતુ બીજા કેટીઓ, ઓરો અને પુરુષો, સાથેના વર્તનમાં મોંઘાળ પ્રમાણના માણસોના યોરજીનો તદ્દન અભાવ જોઈને હુંયને ખરેખર કંઈ થાય છે કેટી એ એક મનુષ્ય છે એવો ખ્યાલ રાખવામાં આવતો જ નથી અને તેથી તે જી હોય કે પુરુષ તેની સાથે માનવી તરીકે વર્તન પણ લાગ્યે જ રાખવામાં આવે છે કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ પ્રકારના વહીવટી જીવનવાળા શાસ્ત્રવત્રના સાધનોની માનવતાશૂન્ય બાબતો જોવામાં ખરાબર દર્શન થાય છે હુદય અને છુદ્ધિને વેગળા રાખીને કામ કરવા એ એક યત્ર છે, તેના સકલમાં સપડાઈ જનાર દેકનો તે ક્યો કરી નાખે છે, અને જેલોના વહીવટના નિયમો હેતુપૂર્વક એવી રીતે યોજવામાં આવ્યા છે કે જેથી ઉપર કહેલા યત્રનું સૌને સદૈવ માન રહે હુદયના સૂક્ષ્મ બાવોની ફળવણીમાં ઓરો અને પુરુષોને આ હુદયશૂન્ય વલીરડોનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેમના મનને પારાવાર કંઈ અને માણસ બેઠના થાય છે એ બધાની લાવણીનતાથી બચાવે બની જઈને નાના બાળકોની માફક રોતા લાખી મળ પામેલા કેટીઓને મે જોયા છે, અને ત્યાંના વાતાવરણમાં દુનંત એવા એકાદ સહાનુભૂતિના અથવા ઉત્તેજનના સંબંધમાંથી તેમના ચહેરા ઉપર એકાએક ચમકી ઊઠતી જિંદા ઉપમારની અને આલંબી લાગણીનું મે દર્શન કર્યું છે.

આ બધી હકીકત સાચી હોવા છતાં જુદા કેટીઓની માહોમાહે ઔદાર્ય અને મૈત્રીના ધણા હુદયદાવક ઉદાહરણો મળી આવે છે એક વખતે એક આશ્રિતો ‘કાના ટોપી’ * તેર વર્ષની યુવત પછી છટકા કરી પણ જીવનના સાધન નિનાને અને આખી દુનિયામાં એકે સાચી સબધી વિનાનો આટલો લાભે ગણે તે પાછો બહાર જતો હતો તેની સાથેના ટ્રેડીઓ તેને સહાય કરવા માગતા હતા પરંતુ તેમનાથી ઝાડ કઈ થઈ શકે એમ નહોતું એકે તેને જેલની મ્યેરીમાં મૂકી શખેડુ પોતાનું પહેરણ આપ્યું બીજાએ વળી કઈ બીજું વસ્ત્ર આપ્યું બીજા એકને માટે તે જ સવારે તદ્દન નવી ચપનની જો બહારથી આવી હતી અને તેજુ મને તે મર્વપૂર્વક બતાવી

હતી. જેવમા આ ખસ એક મોટી મીઠા હોય છે. પણ પોતાના અને વરોના આધના સાધીને કપાટે પો જેવની બહાર જતા જેવને તેણે પોતાની નવી વપર તેને ખુશીથી આપી દીધી તે વખતે મને એમ લાગ્યું કે બહારના જેવની આદર વધારે આવી જોવાનું મને છે.

૧૯૦૦નું તે વર્ષ મૂઝૂમિ પા જનની હોય તેવી અને મેલુ મક ધનાઁની ભરપૂર મયુ સૌથી આશ્ચર્યજનક તો આખી એક પ્રજાના સમ ત સુધાયને મેલુ આખીને પ્રોત્સાહિત કરવાની માધીજની અદ્યુત મજિ દતી. તેમની જે રાજિમા કઈ વરીક લ બેરુ હોય એવો બાસ થનો, અને તેમને વિષે ગોખડેએ વાપેલા રાખોના અનને સ્મરણ થતુ કે 'જે મલુસમા માગીમાથી વીરો કપખવવાનું વાખ્યું છે' વિશાળ રાષ્ટ્રીય હેતુઓની સિદ્ધિને માટે સત્યાગ્રહ જ શ્રેષ્ઠ ઢાપ છે એમ સ્પષ્ટ થયું, અને આખા દેશમા રાત્રુ તેમજ મિત્ર સૌને એવો સ્થિર આત્મવિશ્વાસ બેસી મયો કે આપને વિજય તરફ રૂચ મરી ત્યા હીજે. લ નમા પ્રવૃત્તિમયો ભાગ લેનારોના હૃદયમા એક પ્રમાણની વિચિત્ર ઉત્તેજના લક્ષતાતી હતી અને તેમાની શેલીક જેવની રીવાજોની અદર પણ પેગી ગઈ સામાન્ય કેટીઓ પણ મ્હેવા ઘઈ મયા કે 'સ્વ' આપે છે.' અને તે બધા પોતાને જનુ તેનાથી મ્હં લાભ થશે એવી સ્વાધી આદાથી તેની આતુરતાથી વાટ જોવા લાગ્યા. બળગી ગયો આમથી આવવા જેવના સિધાઓ પણ અપેમા ખાવા ઘઈ મયા કે અવગ જાણે આપી હું છે અને જેવના નાના નાના અમલગરો જરા વધારે મમતાવા લાગ્યા.

જેવમા અનને દૈનિક વત માનજનો મળવા નહોતા પરંતુ એક દિ હી સાપ્તાહિકનાથી અમને શોગક મુખાચાર મળી જતા એટલી ખબરથી અમરી કપતાના થી. તોમને થઈ જતા રોજના લાડીના દુનવાઓના મઈ કોઈ વાર થો ધીનો છાગાના સોલાપુરનાના લરગી મયદાના અમવના અને તેને અી ગરીય અજ લઈને કુવાના ગુના માટે થયેલી દશ દગ વર્ષની લાની સજઓના એમ અનેક પ્રારના લખાચારો આવતા અમને આપણા લોગને માટે અને ખાસ કરીને આપણા આખા દેશના જીવનને માટે સાહિત્યક અભિમાન ઉત્પન્ન થતુ. માગી મા માગી પની અને માગી બટેનો તેમજ કેટલીક બત્રીજો તથા સ્ત્રી મિત્રોની પ્રવૃત્તિઓ વિષે લગ્નીને હુ વિરોધ હજમતો અને તેમનાથી અવગ થીને જેવમા પુરાયો હતો તો પણ એક ઉદાર આસયને માટે સાથે રહીને કાપ' નીજે છીજે જે સાચીખજીમા બાનથી હુ તેમની વધારે નિકટ થતો જતો હતો. મારુ કુટુંબ પોતાના વાઘવત્તુની અસલ સુવાસ અને નિકટતા લગજીને એક મોટા સમુદાયમા લગી જતુ હોય એમ નને લાગુ કમવાનું તો મને આશ્ચર્ય જ થયું. ૧૧ રાજિ અને કસ્ટાડે તેની નબળી લખિસત ઉપર જનુ એક વાં વિજય મેળવ્યો. અને યોગ સમયને માટે તનનોડ મ્હેનવ કપા છતા તેની લખિસત સચવાઈ રહી હતી. જ્યારે બીજા લોકો બચનો લામનો મરીને કા સદન કરવા હતા ત્યારે તેમની સરખામીના પ્રમણુમા હુ જેવમા આત્મથી રહતો હતો જે વિચાર મને કડવા લાગ્યો.

અને મેરી મુકા મેને ન્હા નામે ઓળખવામા આવે છે તેમને આકર્ષ અને બચ નામે મળે છે, તેમજ અમનગરીના તેમના પોશાક વધારે દબળાજેલા હોય છે અને જેવની માફક જ તેમની પાછળ દુગિયા બધ પહેરેછી. નિયમચાલન સવવાને માટે ગમ્મો તૈયાર રાખીને ઊભા હોય છે.

ખરેખર આધુનિક રાજસત્તાને જેલ કદથી બધી ઉપયોગી અને આવશ્યક છે. કઈ નહિ તો મેરીને તો એવો જ ખ્યાલ થવા માટે છે અને તેની નજરે માન્યતાના જેન, પોલીસ અને લશ્કરના મૂળ કાર્યોને મુકાબરે વલીવનના અને બીજા અનેક કાર્યો ભગભગ બિનજરૂરી દેખાય છે. રાજતન એ વાસ્તવિક સ્વરૂપમા રાજ્યવહીવટ પર કાનૂ શખનાર એક નાનકડા મનુષ્ય અથવા વર્ગની મરજીનો અમલ કરાવવાનું જળદસ્તીનું સાધન છે, એ મા સંવાદીઓના શિક્ષાન્તની પ્રતિતિ જેમમા થવા માટે છે.

એ મહિના સુધી પુ મારી બેરેમા એકડો જ હતો તે પડી એક સાથી — નર્મદાપ્રસાદ સિંહ — આઝ્યા અને તેમના આવવાથી મને ખૂબ શરૂત મળી ત્યાર પડી અદી મહિના રીને ૧૯૩૦ના નૂન મહિનાને છેલ્લે દિવસે અમાત નાના વાડામા અસાધારણ ખનખગાટ નની મયો એકાએક પેરાદિધે મારા પિતામી અને શક્ત મેયદ મહમુને ત્યા લાવવામા આઝ્યા તે જ દરુડે સવારે મળમકામા બનને હજ તે પધારીમા મૂતા હતા ત્યા તેમને આનન્નવનમાથી પકડવામા આઝ્યા હતા.

૩૧. ચેરવડાની મસલતો

પિતાશી પકડાયા તેની સાથે જ અથવા તે પછી તમ્બ જ મદાસખાની માર્ગવાહક સમિતિને બેકાય. સરથા બહેર કરવામા આવી. બહારની પરિસ્થિતિમા આથી મેક નવો જ પડેગ થયો. હવે સમિતિની સખા મને તો તેના બધા સભ્યોને એકી સાથે પકડી લઈ સમય એમ થયું તેથી અવંછ પ્રમુખોને આપવામા આવેલ અધિપતની રૂએ બસન સન્ધોની અવેજમા કામ કરવાને નવા સભ્યો સમિતિમા ઉમેરી લેવામા આઝ્યા અને એ રીને અનેક સ્ત્રીઓ પણ માર્ગવાહક સમિતિની અવેજ સભો બની કમવા પણ આવી એક સભ્ય બની હતી.

પિતાશી જેલમા આઝ્યા ત્યારે તેમની પ્રકૃતિ બહુ નરમ હતી અને તેમને જે સ્થિતિમા રાખવામા આઝ્યા તે બહુ અગવડ બેરેવી હતી સગ્કારે આમ બહુનજીને કરું નહોતુ કેમકે એ અગવડ એછી કરવાને પોતાનાથી બની શકે તેટલુ કરવાને તે તત્પર હતી પરંતુ નેની જેલમા તેમનાથી ઝાઝી સગવડ આપવાનું બની શકે એમ નહોતુ મારી બેરેકની ચાર નાની નાની ખોડીઓમા હવે અમે ચાર જણા બીડ બોગવીને રહેતા હતા જેલના મુખરિન્ટેનન્ટે એવી મતનબની સૂચના કરી કે કઈક વધારે જગ્યા વાપરવાની મને એવા જેવના બીજા કેઈક વિચારમા મારા પિતાને રાખવામા આવે પરંતુ તેમની સેવામા અમારામાથી મે તે બંને ઘાજર રીને તેમની સગવડ સાચવી રાકીએ એ હેતુથી અને સાથે જ રહેવાનું પસદ થયું.

ગોમાસાની શરૂઆત થઈ તો દની, એટલે બેલીએને અંદરના બાવમાં પાન તળે મૂકી રાખવાનું છેક મહેલ નહોતું, કેમકે વરસાદનું પાણી વચ્ચે વચ્ચે છાપરામાંથી અંદર આવતું અને ઘણે ઠેકાણે ટપક ટપક થતું હતું આમરી બેલીએની સાથેના દરો કૂટ લાંબા અને પાંચ કૂટ પહોંચા એટલા પર માગ પિતાની પગારી રાત્રે વરસાદ ન લાગે એવી રીતે ક્યાં કરતી એની અમને નુમેશ મૂંઝવણ થતી કેટલીય વાર તેમને તાવ બસતો. તેલના અધિકારીએએ આખરે આમરી બેલીએને લખેલો બીલો એક સુર વિશાળ બોલસોળાંધવાનું નકી કર્યું. આ બોલસો બધાએ અને તેથી પહેલાની સ્થિતિમાં ખૂબ મુશ્કેલી થયો, પરંતુ પિતાશ્રીને તેનો લાભ અંગે ન અકર્યો કેમકે તે પૂરો બધાઈ રચા પડી થોડા જ સમયમાં તેમને ઘણી મુશ્કેલીમાં આવ્યા. પછીથી જે બેરેકમાં અમે જોડલા લોકો રચા તે સીએ તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો.

જુલાઈ મહિનાની આખરના અરસામાં સર તેજબાદશર સમુ અને શ્રી મુ રાજ્યકર મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે સમાધાની કરાવવાના પ્રયાસો કરે જે એની ખૂબ વાતો ચાલવા લાગી પિતાશ્રીને ખાતર ફટ તરીકે આપવામાં આવતા એક દૈનિક વર્તમાનપત્રમાં અમે એ વિધેના સમાચાર વાંચ્યા એ જ વર્તમાનપત્રમાં વાંચીદોષ લોક અર્થિન અને શ્રી સમુ તથા રાજ્યકર વચ્ચે થયેલા મતવહેવાર થયું અમે વાંચ્યો, અને તે પડી અમને ખબર મળી કે 'સાંતિના દ્વેતો' તરીકે બામીવાસયેયા આ સમજનો ગાંધીજીને ખબર મળ્યા છે આ પ્રકારના પ્રયાસો શરૂ કરવાનું એ લોકોને શાથી સુઝ્યું અથવા એમનું એકંદર શું પ્રયોજન હતું તેની અમને કરી જ ખબર નહોતી પાછળથી તેમણે અમને જણાવેલું કે પિતાશ્રી મહાસભા તે પહેલા થોડા દિવસ આવશ્યક મુજબનાં પિતાશ્રીએ જે એક દૈનિક નિવેદન પોતાની સહીથી પ્રગટ થવા તૈયુ હતું તેથી આ બાબતમાં પ્રયાસ કરવાનું તેમને સૂઝ્યું હતું આ નિવેદનનો ખરડો મિ સ્લોકોએ ધર્યો હતો નિ સ્લોકોએ તે સમયે જ દેશના 'ડેલી દેરલ' ના ખબરપત્રી તરીકે દ્વિંદમાં પ્રવાસ કરતા હતા, અને પિતાશ્રીની મુલાકાત લીધા પછી તેણે એ ખરડો ધર્યો હતો, અને પિતાશ્રીએ તેને સંમતિ આપી હતી આ નિવેદનમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે આમુક

* પંડિત મોતીલાલ નેહરુની સમિતિથી પ્રગટ થયેલું નિવેદન મુજબ, તા ૨૫ જૂન, ૧૯૩૦ "એ કે ગોડમેથ પરિષદ પોતાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી એ બધામણે કરે તે વિરે, અથવા ક્રિસ્ટિયન પાર્ટમેન્ટ એ બધામણે વિરે કેવુ વળણે થશે તે વિરે ક્રિસ્ટિયન સરકાર કે હિંદુસ્તાન સરકાર આજે કશું પણ જાણી શકતી નથી છતાં એ આમુક મોકલે સંજોગોમાં ક્રિસ્ટિયન સરકાર અને હિંદી સરકાર એવા પ્રકારની ખાતરી બેળગથી અપવાદે તેમજ મજા કે એ બંને મરકારો, હિંદી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાતોને કારણે, તેમજ તેના ફેરફાર સાથેના લાભ સંબંધને કારણે, આવશ્યક હોય તેથી તથા ગ્રેજીમેથ પરિષદ નકી જે તેવી પંચમ કરી લેવાની સમજૂતી અને ક્રિસ્ટિયન સરકાર હિંદી સંપિત્તી સત્તે ખ્યાનમાં રાખીને હિંદી માટે પૂર્ણ જવાબદાર નાજવ રાખવાની આજણીને રોકે આપશે

"તો પંડિત મોતીલાલ નેહરુ — એવા પ્રકારની જોગવારી અથવા કોઈ જવાબદાર ગ્રાહિત

અમુક શક્તિ પાળવાને સરકાર સુનવ યાય તો મહાસભા પોતાની સવિનયનગની સહા બેચી લઈ શકે એમ છે આ એક અસ્પષ્ટ અને વત્કાળપૂરતો મતો ખરડો હતો, પણ તેમાં પણ એટલું તો સ્પષ્ટ થવામાં આવ્યું હતું કે તેમાં જાણુવેલી મોઘમ શક્તિનો પણ પૂરો વિચાર આપી વિના માધીછને અને મને મળે નહિ ત્યાં સુધી નહિ થઈ શકે નારુ નામ તેમાં નુ, તે વત્સનો મનાસબાનો પ્રમુખ હતો તેથી દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું પિતાશ્રી પડામને નૈનીમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે આ નિવેદનનો ઉલ્લેખ કર્યો અને જાન છે, અને તે વિશે જાન કરતી વખતે તેમણે એમ પણ જણાવેલ કે, 'હતાવળમાં આડું અસ્પષ્ટ નિવેદન પ્રગટ કરવા દેવાને આપી દોધુ માટ મને દિલગીરી થાય છે, કેમકે તેના અર્થ વિશે ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે' અને ખરે જ એ નિવેદનના અર્થનો અનર્થ થયો હતો તદ્દન બિન્ન ગીતે વિચાર કરનારા લોકો ચોક્કસમાં ચોક્કસ શબ્દોમાં કરવામાં આવેલા અને સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ અર્થવાળા નિવેદનોના અર્થનો ખામુ અનર્થ કરી બેસે છે, તો પછી આ નિવેદનના અર્થ વિશે એવો અનર્થ થાય એ બહુ અવાધિક હતું

ભુલઈ મહિનાની રહી વારીખે સર તેજબહાદુર સમ્રુ અને શ્રી જયમર ગાધીછની એક ચિઠ્ઠી લઈને નૈની જેલમાં આપાડ પડે એકાએક હુમલો લઈ આવ્યા તે અને તેને બીજો દિવસે આપારે તેમની સાથે લાખી વાન-ચીતો થઈ એ મુલાકાતેથી પિતાશ્રીને ખૂબ શ્રમ પડ્યો, કેમકે તે દરમ્યાન તેમના શરીરમાં તાવ બેરડો હતો અને પુષ્કળ વાતો કરી અને કરી, રીને તેની તે દલીલો કરી, હજી અમારા બન્ને પસના રાજકીય વલણમાં એટલો જીડો ભે' હતો કે અમે બન્ને જ એમનીમની ભાષા અથવા વિચારો સમજી શક્યા અમને સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે આજ સભામાં સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે કોઈ પણ જાતની સમાધાની થવાનો જરા નેટડો પણ સંભવ નહોતો નહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના આપાડ સાથીઓને, અને ખાસ કરીને માધીછને પહેલા મળીને તેમની સાથે મસલત કર્યા વિના અમે કોઈ પણ પ્રમાણની સૂચનાઓ કરવાનો ઇનકાર કર્યો. આવી જ મતવનનુ રહ્યું અને ગાધીછને લખી મોકલ્યું

આપાર દિવસ પછી ઓમરટની લખી વારીખે વાઈસરોયનો જવાબ લઈને ડો. સમ્રુ અમને પાછા નગવા આવ્યા. તેમણે જણાવ્યું કે 'પૂનામાં ચેરવડા જેલમાં ૧૫ તરફથી એવું સૂચન કરવામાં આવે કે એ જાની બેળાધરીઓ નજીક હોય, તો તે સૂચન — શ્રી માધી અને જનિ જાણદરવાલ નેહરુને બંને પડેલા થયું મધ્યે હોયે આવ્યું પ્રકાશની બેળાધરી આપણમાં આવે તેમ જ તેને સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તેમથી ૧૨૨૫૨ સમજૂતી બહુ મોટા પ્રમથમાં શક્ય થશે અને તેનું પરિણામ એ આવશે કે એક જ સમયે ચારેલી વસ્તુ કરવામાં આવે

"સવિનયનગની દિલચન બધે થાય સરકારની અડુ કમનનીદિ બધે થાય તમામ રાજકીય દેડીઓને કોઈ દેસમાં આવે અને તે પછી બન્ને પડીને ૧૨૨૫૨ અન્ન દોષ એવી શક્તિથી મહાસભા ગેજમેલ પરિવર્તન બાજુ છે "

ગાંધીજીને તમે મળો તે સાથે વાઈસરોયને કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો નથી. પરંતુ જેલની બહાર આ ધડીએ સરકાર સાથે લડત ચલાવી રહેલા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, મોવાના અમુલ કલામ આશ્રમ અને બીજા મહાસાગરની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને મળવાની વાઈસરોય અને તેમની કાઉન્સિલ તમને પરવાનગી આપી શકે એમ નથી. આ સંબંધોમાં અમે ચેરવડા જવા ખુશી છીએ કે કમ એવો પ્રશ્ન અમને ડો. મધુએ પૂછ્યો અને તેમને જણાવ્યું કે ગાંધીજીને કોઈ પણ સમયે મળવા જવાને અમને વાંધો નથી, ન હોઈ શકે, પરંતુ અમે અમારા બીજા સાથીઓને મળી રાકીએ એમ નથી એટલે ઉવઠના કોઈ પણ નિર્ણયો અમે કરીએ એવો જરા પણ સંભવ નથી તે જ દિવસના (અથવા કદાચ આગલા દિવસના) વર્તમાનપત્રમાં મુંબઈમાં થયેલા એક ખૂબખાર લાડીના હુમલાના તેમજ કાર્યવાહક સમિતિના અસલ અથવા અચેજ સભ્યો તરીકે વલ્લભભાઈ પટેલ, માવત્રીચજી, તસદુક રોરવાની અને બીજાઓ ત્યાં પકડાયાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ડો. સમુનું અમે એ ઘટના તરફ ધ્યાન દેવાને કહ્યું કે એથી પરિસ્થિતિ સુધરવાને બદલે બગડશે, અને એ તમે વાઈસરોયને ઘોષિતો 'જાણુ' જણાવતે આમ છતાં ડો. સમુએ કહ્યું કે જેમ અને તેમ જલદી અમે ગાંધીજીને મળીએ એમાં કશું તુકચાન નથી આ બધી વાતચીત થઈ તે પહેલાં જ અમે તેમને ખબર આપી હતી કે અમારું ચેરવડા જવાનું યાચ તેા અમારી સાથે નૈનીમાં રહેતા અમારા સાથી ડા. સૈયદ મદમુદ પણ મહાસાગરના મંત્રી એટલે ત્યાં અમારી સાથે આવશે.

જે દિવસ ધડી ઓગરડની ૧૦મીએ પિતાશ્રી, ડા. મદમુદ અને હુ એમ અમને ત્રણેને એક સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં નૈનીથી પૂના મોકલવામા આવ્યા અમારી માડી મોટાં રેલ્વેસ્ટેશનને યોમની નહોતી; અમે તેમને છાડીને નાનાં નાના બાજુ પરનાં રેલ્વેસ્ટેશનને યોમતા યોમતા આગળ ધસ્યા જતા હતા આમ છતાં અમારા સમાચાર અમારી આગળ ફરી વળ્યા હતા અને અમે જે રેલ્વેસ્ટેશન યોમતા ત્યાં તેમજ નહોતા યોમતા ત્યાં પણ લોકોનાં મોટાં ટાળાં જમા થયા હતાં પૂનાની પાસેના ખડકી રેલ્વેસ્ટેશન અમે ૧૧મી તારીખની મોડી રાતે પહોંચ્યા.

ગાંધીજી ત્યાં રહેતા હતા તે જ બેરેકમા અમને રાખવામા આવશે અથવા અમે તેમને તરત જ મળી રાકીશું એવી અપેક્ષા અમે રાખી હતી ચેરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પણ એ જ બતની જ્યવરથા કરી રાખી હતી, પરંતુ નૈનીથી અમારી માથે આવેલા એક પેદીસ અમલદારની મારફતે મળેલી સૂચનાને લીધે હક હલ્લી ધડીએ તેને પોતાની ગોડવણમા ફેરફાર કરવો પડ્યો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ માર્ટિન અમને આમાં શમાયેલા એક જણાવે એમ નહોતો, પરંતુ પિતાશ્રીએ ચતુરાઈથી પૂછી લીધેલા થોડાક સવાલોના જવાબમાથી અમને સ્પષ્ટ સમજાયું કે શ્રી સમુ અને જ્યકની ગેરહાજરીમાં અમે ગાંધીજીને ન મળીએ (કઈ નહિ તે પહેલી વખતે તે નહિ જ મળીએ) એવી ચેરવી હતી એવો બચ રાખવામા આવતો હતો કે આગળથી

અમારી સુવાસના થઈ ત્ય તો તેથી અમારુ વચ્ચ સંખન બની જશે અથવા મળ્યા વિના. આ મળીને અમે એથીજીને વધારે ચમત્ક્રમે વળી. હીથુ એક તે રાત્રે અમે ત્યાં પંજીના બીડા આપ્યા વિરૂદ્ધ તેમજ અને અમને જાદી બેઠકમાં ગાંધીજીથી અલગ સખવામાં આપ્યા પિતાશ્રીને આવી અતિશય ચી ચડી હેડ નેનાથી તેઓ ગાંધીજીને મળવા યત્ન આપ્યા હતા અને ત્યાં આવી પહોંચ્યા પછી તેમને મળવાની રજા ન આપવી અને ટાંગાવાળા સખવા એથી ની. ચમત્ક્રમ વિના રતે એમ ન હતું. હામીને વિરૂદ્ધ બોર પહેલા અમને જણાવવામાં આવ્યું કે તમે તેજબહાદુર રાન અને મિ. જયકર આવી પહોંચ્યા છે તેમજ ગાંધીજી પણ જેવની ક્ષેત્રીમાં તેમની સાથે / છે અને અમારે પણ ત્યાં જવાનું છે પિતાશ્રીએ તો ત્યાં જવાનો સીડ હતોમર જ કુર્ષો અને આખરે જ્યારે અનેક પ્રકારના છુતાસા રવાના આપ્યા અને તેમની મારી માગવામાં આવી ત્યાર પછી અમે ગાંધીજીને પ્રથમ એવા મળી બઈએ એવી રાત્રત રવાની કરીને / તેઓ જવાને તૈયાર થયા. વહીમદાર પંચ તથા જયગમ ૧૯૫૫ જુલૈ તરત જ પકડાઈને પેરવડા આવેલા હતા શ્રીમતી સરોજિની નાથકુ પણ સામે જ આવેલી શ્રીઓની એલમા હતા. આ તરફને અમારી મજાસમાં બધા લેવા નેન વામાં આવે એવી અમે સીએ માગતી હી અને તે માગતી સ્વીકારવામાં આવી તે જ ૩૩ પિતાશ્રીને મદ્રમ ને અને મને ગાંધીજીના વાડામાં જ જવામાં આપ્યા અને ત્યાર પછી યેશ્વ મા અમારો મુકામ રથા ત્યાં સુધી અમે ત્યાં જ રથા. અમે બધા સાથે મળીને મસનાત કરી સફાએ તેવા સાગ્ર તે ધાગ દિવરો મરિ વાન નમઈ પંચ અને જયરામ ૧૯૫૫ દોવતર મને પણ ત્યાં જ લાવીને સખવામાં આપ્યા.

શ્રી. સમુ અને જયકર સાથેની એલની ક્ષેત્રીમાંની અમારી મસવને જાન્યારની ૧૯૫૫ ૧૯૫૫ અને ૧૫મી એમ ત્રણ વિસ સુધી આવી અને અમાગ અમિત્ર યોને વ્યકન કરતા તેમજ અમે સવિનયબદ્ધ પાછા ખેલી લઈ શકીએ અને સરકારને સહકાર આપી શકીએ તે માટેની અવશ્ય નોંધમાં એ હી રાનેાનુ સૂચન રતા પત્રો પગપરને સ મોધીન અમે લખ્યા. પાછળથી આ પત્રો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

આ મ ત્રણુઓના શ્રમની અસર પિતાશ્રીની તબિત ત હવર જાણુ ઈ અને ૧૯૫૫એ તમને એકાએક ખૂન તાવ ચડયો. આથી અમારું પાછા ફરવાનું કઈ રીતમાં પડયું અને નૈની પછા જવાને ફરી પાછા સેક્ષિયવ ટ્રેનમાં ૧૯૫૫ની રાત્રે અમ નીકળી રાધ્યા પિતાશ્રીને મુસાફરીમાં પૂરતી સજવડ મળે તે માટે મળઈ સરકારે જપા પ્રચારે આ હતા અને યેવડામાંના અમારા ચો. વિવના મુકામ દરમિયાન પણ તેમની સજવડો પર ત્રીસવટથી ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું જે ત્ર અમે ૧૫. પહોંચ્યા હતા તે યાત્રે બનેલા એ રમૂજ બનાવ મને યા. નુપિ એન્ડર્સ ઈલ માર્ટિને પિતાશ્રીને પૂછ્યું કે તમને શા પ્રકારનો ખે રાક ગમશે? પિતાશ્રીએ તેમને જણાવ્યું કે ન બનુ સાદો ખો. ૧૩ લડ યુ અને તે પછી તેમને પંજીમાં ૧૫ની વહેવી સવાની ચ થી

માંડીને રાતના ખાણ સુધીની પોતાની બધી જરૂરિયાતો જણાવી (તેનીમાં અને તેમને માટેનો બધો ખોરાક રાજ ચેરથી મળાવતા) તદ્દન નિર્દોષ અને સરળ ભાવે પિતાશ્રીને ગણાવેલી યાત્રીમાં દલકા ખોરાકની વાનગીઓનો જ સમાવેશ થતો હતો, પરંતુ તે યાત્રી જરા બડકાની મૂકે એવી હતી. વિદ્ય અથવા સેવાય દેવેલ્લમાં એ યાત્રીમાં ગણાવેલા ખોરાકને ઘણામુદે સામે અને સામાન્ય જ ગમવામાં આવત, અને પિતાશ્રીને તો ખાતરી હતી કે એ બધો સામે જ ખોરાક હતો પરંતુ ચેરવડા જેઠમાં તે બધા ખોરાક તરેહવાર, કોઈ જુદી જ દુનિયાનો દોષ તેવો, અને તદ્દન અપ્રત્યક્ષ નેવો લાગ્યો. પિતાશ્રી પોતાને નિયમિત લેવાના ખોરાકની અસખ્ય મોટી વસ્તુઓ ગણાવતા હતા તે સાંભળતાં, કર્નલ માર્ટિનના અહેસા ઉપર થતા આવ જોઈને મને અને મહમુદને ખૂબ રમૂજ પડી ધણા લાગા વખતથી તેની સંભાળ દેડળ દિંદોનો સર્વથી મદ્દાન અને સર્વથી પ્રસિદ્ધ આગેવાન રહેતો હતો, અને તેના ખોરાકને માટે તેને બકરીનું ફૂધ, ખનૂર અને બહુ ઘાય તો વચ્ચે વચ્ચે મોસંબીની જરૂર પડતી આ વખતે તેની પાસે આગેવાનનો જે નવો નમૂનો આવી ચડ્યો હતો તેની જલ સાવ નુકી હતી.

પૂનાથી તેનીની અમારી વળતી ખુસાફરી દરમિયાન થયું ત્યાંમાડી ગારી મોટાં રંદેશનો વડાની દેલી અને સાવ અભવશાં સ્થળોએ ળબી રહેલી જતી હતી પરંતુ આ વખતે જમા થયેલાં ટોળાઓ પહેલાંના કરતાં થયું મોટાં હતાં. કોઈ કોઈ ઢેકણે તો તેમનાં ટોળેટોળાં પ્લેટફોર્મ જ નહિ થયું રેલવેના પાસ સુધી દાંડી દેતાં; ખાસ કરીને, હરદા, છટારસી અને સોદાગપુર ક્ષેત્ર આ જોવામાં આવ્યું હતું આને લીધે રસ્તામાં અકસ્માત થતા થતા સહેજમા સ્ટી મયા.

પિતાશ્રીની તબિયત બપોટાબધ કષ્ટગતી જતી હતી. તેમના પોતાના અને પ્રાતિક સરકારની વતી મોકલવામાં આવેલા ધણા ટોકટોકો તેમને તપાસવાને આવી મયા એ તો સ્પષ્ટ જ હતું કે જેવ એ તેમને માટે સૌથી પ્રતિકુળ સ્થળ હતું અને ત્યાં તેમને જરૂરી સારવાર અથવા ઉપચાર વગેરે થયું મળી શકે એમ નહોતું અને તેમ છતાં કોઈક મિત્રે વર્તમાનપત્રોમાં એવી સૂચના બહાર કરી કે તેમની નબળી તબિયતને કારણે તેમને છોડી મૂક્યા જોઈએ ત્યારે તેમને ચુરસો મડપો, કેમકે તેમને એમ લાગ્યું કે તેમણે જાતે જ આ સૂચના કરાવી છે એવો લોકો ખ્યાલ કરશે ખાર મહેરબાનીની રાહે માટે દુરુપ-નગી એવી સતવળનો એક તાર સુધ્ધા લોઈ અર્ચિનને તેમણે કરી દીધો પરંતુ તેમની ગિયતિ દિવસે દિવસે બગડતી જતી હતી; તેમનું વજન અપામબેર એટલું ઘટી જઈ હતું; અને તેમનું શરીર તેમની અસવ મૂર્તિના અલ્પ અવશેષ જેવું લાગતું હતું બરાબર દસ અડવાડિયાની જેલ ભોગવ્યા પછી ટમી સંપ્ટેગરે તેમને છોડી દેવામાં આવ્યા.

તેમના ગયા પછી અમારી બેરેક છોક નીરસ અને ચેતન વગરની જગ્યા બની ગઈ તેઓ અમારી સાથે હતા ત્યારે તેમની સગવડ અને સુખને માટે ઝીણી ઝીણી

નેવાળો રૂપે ધણુ 1 ન પ્રવાનુ રહેવુ, અને ૧, નર્મદાપ્રસાદ અને નહસુંદ ત્રણેના દિવસો આ આનંદજનક સેવાથી ભરેલા રહેવા પામી વણવાનુ મે ડોળી દીધુ દસ માવવાનુ પામી ઓહુ થઈ ગયુ હતુ અને પુસ્તકોને માટે પણ મને બહુ ઘોરો વખત નામો અને દહે પિતાશ્રી 1 આ એટલે ભારે દુયે અને મઈ પણ પ્રકારના આનંદ વિના અમે અમારો જીવો કન પાછો રાં ધ્યે પિતાશ્રીના છટકાત પડી પેનુ રાજ આવતુ છાપુ પણ બધ થઈ નયુ આ કે પાવ દિવસ પડી મા 1 બનેલી હાજિત પતિત પા 1 આ અને તે અમારી બેકના અમારી સાથે લેગયા.

ત્યાર પડી એમ મહિનો રહીને ઓમગળ ની 11 મી તારીખે નાં 1 મહિનાની મુદત પૂરી થઈ એમને મને છોડી દેવામા આગે અને ખબર હતી કે મારી અવત તતા બહુ ઘોરો સનય નસવાની છે, કેમ? અમારી સ ત નાહુ જ હતી બહુ વિશેષ તમ બનતી જતી હતી પેલા 'સાતિના રૂતો' સમુ અને જયકરના પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવ'વા દતા ૧ જે દિવસે છટકો તે જ દિવસે વધારાના મે કે બે નવા એમિ'નન્સો બહાર પ ની હતા બહાર નીકળવાથી મને આનંદ થયો હતો અને મારી મુઝિના ફકા ગાળા ૬ મિથાન કઈક અસગકા ૬ કલ્પ કરવાને હુ આતુર હતો.

અમા તે વખતે અવ્લાદાળા મા પોતાના મદાસજાના મર્ચમા મરા 1 વ હતી પિતાશ્રી મસૂરીમા ઓરવોપવા કરાવવા હતા અને નાં 1 મા તથા બહેનો તેમની સાથે હતા. અમાની સાથે મસૂરી જવા પડેલા અવ્લાદાળાદમા મે દોઢ દહાસે ખૂબ મામમા ગાળના ગામગાના પ્રેસીમા નાકરની લડત રાજ મ્મી કે ન મ્મી એ મદાન પ્રમ તે સમયે અમાની સમક્ષ આવી ડસો હતો અણુત ઉપરાવવાનો અને મહેમુલ જરવાનો સમય છે નહત આવી પડેમો હતો અને ખેતીની પેદારાની કિમતના આવેની ભારે નહીને મળે સ ત ન હોત તેા પણ આ વખતના હસ્ટો ઉપરાવવાનુ બહુ મુશ્કેલ થાવ એમ હવ દનિશામતમા હવાનેની રા દી દિ હમા પણ તપત જાણની હતી

સામાન્ય સવિનયમ મની સ તના એ અમ તરીકે અને સ્વતંત્ર રીતે તેના પોતાના જ શુભદાયનો વિના 1 મ્મતા એમ બન્ને રીતે નામની સ ત રાં કરવાની આ સમયે આદર્શ તક દેખાતી હતી. જમીનદારો અને ગણેશિયાઓ બન્ને માટે અ હ વરસની ડાપજમાથી પૂરેપૂરો હતો બરી દેવાનુ દેખીતી રીતે જ નરા થ હતુ એ અમારુ મઈ સધી તખેતુ દોલ તેા તેના ઉપર આધાર રાખ્યા સિવાય અયવા તેને અમારે નાણા મ્મને નહયા સિવાય બીજે આરો ન હતો. જમીનદારો પાસે સાધા છુ રીને આવા પ્રસંગે છેવટના આધાર તરીકે કામ લાગે એટલી બચત રહેતી અને તેમને તદેવઈથી નાણુ કરને મળી શકતુ તરી અને બૂખમરને આરે પડેયેવા સામાન્ય ગણેશિયાને કોઈ પણ પ્રકારે આધાર નહોતો. કોઈ પણ લોકસાસનવ રા દેરામા અયવા ત્યા ખેતો યોગ્ય 1 ને સતકિંત થયા હોય અને લાગવન ધરાવતા હોય ત્યા તે વખતના જેવા સ લેગોમા તેમની પાસેથી ગ્રાહ મહેમુલ વસુલ 1 થાતુ તદેન અરામ્થ થ ત દેરાના મઈ મઈ લાગમા મદાસમા એટલા પ્રમાણના ખેતોને પડખે ડતી

રહેતી તે ખાદ કરતા અને બેસક બેડોતોને માટે ઝિયતિ છેક અસહ્ય બની નવ્ય ત્યારે ફાગી નીકળતા તેમના દુલ્લહાનો કાયમનો બધ બાદ કરતા હિદમા તેમની વાગવમ નહિ જેવી જ હતી પરંતુ દિવાદનો ઝાઝો ગાજુગણાટ કર્યા વિના લગનમ ગમે તે આવી પડે તે સહન કરી લેવાને તેઓ-અનેક પેઢીઓથી ટેવાઈ ગયા છે

આ વખતે સુજાતામા અને બીજા કેટલાક બાળોમા નાકરની લડતો ચાલુ હતી, પરંતુ તે બધી સચિનચમગના અગ તરીકે રાજ કરવામા આવેલી લગનમ સંપૂર્ણ પછે રાજકીય વડતો હતી એ બમા ભાગોમા જમીનમહેસૂલી રેવતવાગી પદ્ધતિ ચારે છે, અને ત્યા જમીન ધારણ કરનારા બેડોતો સરકાર ગારે સીવો વહેવાર રાખે છે એ લોકો જમીનમહેસૂલ અપાવે મેટને તેની રાજ્યતત્ર પર સીધી અસર પહોંચે છે સુખાન પ્રાન્તની રિયતિ નુકસી છે, એકે અમારો પ્રદેશ જમીનદારી અને તાલુકદારી છે અને અલી જમીન ખેડનાર અને રાજ્યતત્રની વચ્ચે બીજા ફાતો દોષ છે અહીં ને બેડોતો અથવા ગણેતિયાઓ ગણેત આપવાનુ બધ કહે તો જમીનદારને તેથી સીધુ નુકસાન પહોંચે છે આ પ્રકારે વર્ગવિચ્છેદનો પણ એક મુદ્દો ઉપરિચિત થતો હતો મહાસભા એક દરે શુદ્ધ રાષ્ટ્રવાગી સરચા હતી અને તેના અનુયાયીમા પણ મધ્યમ મજાતા જમીનદારો હતા અને મોટા જમીનદારો પૈકીના પણ થોડા તેમા સામેન થયા હતા મહાસભાના નેતાઓ આ વર્ગવિચ્છેદનો મુદ્દો ઉપરિચિત થાય અથવા જમીનદારીની આગી આમડી છછેડાય એવુ કઈ પણ કરવાથી અતિરાધ કરતા હતા એટલે સચિનચમગની લડતના પહેલા છ મહિના દરમિયાન મને ને કે ગામડાના પ્રદેસોમા સામાન્ય નાકરની લડત ઉપાડવાની હાલ્ય કરવાને મહેતની રિયતિ તૈયાર થઈ ગયેની લાગી હતી તોપણ બીજાઓ તેનાથી અગમ રતા હતા મને પોતાને આ ગીતે અથવા બીજા કોઈ પણ ગીતે વર્ગવિચ્છેદનો મુદ્દો ઉપરિચિત થાત તેનો જશ પણ ડર નહોતો પરંતુ હુ એ ગવીકારતો હતો કે મહાસભા જેવી છે તેવી રહીને વર્ગ વર્ગ વચ્ચેની અયગમલુને આશ્રય આપી રહે એમ નહોતુ પરંતુ મહાસભા બને પમોને, એને જમીનદારો અને ગણેતિયાઓ બન્નેને પોતપોતાનુ ઈર્ષા ન બરવાતુ કહી શકત સામાન્ય જમીનદારો એ સચ્ચેગોમા થણુ કરીને તેમની પાસે સરકાર તરફથી માગવામા આવતુ મહેમૂલ બગી હેત પરંતુ તેના દોષ તેમને જ લાગત

ઓમોબરમા હુ ત્યારે જોનાથી બહાર આવ્યો ત્યારે સજકીય અને આર્થિક બન્ને પરિસ્થિતિ જલો શ્રમ પાડીને ગામડાના પ્રદેસોમા નાકરની લડત રાજ કરવાને માટે માગની કરી રહી હોય એમ મને લાગ્યુ ખેડોતની આર્થિક મુશ્કેલીઓ તે સ્પષ્ટ જ દેખાતી હતી રાજકીય દષ્ટિથી અમારી સચિનચમગની પ્રવૃત્તિઓ સર્વે મ્યને ધમધોકાર ચાલતી હતી છતા લોકોને હવે તેની નવાઈ બનુ રહી ન હતી નાની નાની સંખ્યામા લોકો જેન ગયા હતા અને કોઈકવાર મોટા મોટા અમૂલ્યોમા પણ જતા હતા પરંતુ વાતાવરણમા ને ગરમી હતી તે રહી નહોતી રાહોરોના અને મધ્યમ વર્ગના લોકો હડતાળો અને સરપરેલેથી કઈક કુટાળી થયા હતા વડતમા પધુ નવુ

પદોંચી જવાય તે માટે હું અને કમલા ૧૭મીએ મસૂરીથી નીકળવાનાં હતાં. પિતાશ્રીએ બાકીનાં બધાને સર્જને હું નીકળ્યો તેની બીજે દિવસે એટલે ૧૮મી ઓક્ટોબરે નીકળવાની ગોઠવણ કરી

કમલા અને હું પાછાં ફર્યાં તે વખતની અમારી મુસાફરી કંઈક અરો ઘટનાપૂર્ણ નીવડી જોડસાનમાં, હું ત્યાંથી લગભગ નીકળવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં કિમિનલ પ્રિન્સી-૪૨ કોળી ૧૪૪મી કલમ પ્રમાણેનો એક દુકમ મારા પર બજાવવામાં આવ્યો. લખનોમા અમે ચોટાક વખત ગાજવાને બિરદ્યાં, અને મને બજાર મળી કે ૧૪૪મી કલમ મુજબનો બીજો એક દુકમ અહીં પાત્ર તૈયાર છે. પરંતુ તેની મારા પર બજાવણી થઈ શકી ન હતી કેમકે લોકોનાં મોઢાં ટોળાંને ચીરીને પોલીસનો અમલદાર મને પહોંચી શક્યો નહોતો. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીએ મને માનવત્ર અર્પણ કર્યું, અને તે પડી મોઢરમાં બેસીને, રસ્તામાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ ખેડૂતોનાં ટોળાં આગળ બાપણો કરવા માટે ઘોઘાતાં ઘોઘતાં, અમે અસ્લાદાબાદ તરફ ચલાણ કર્યું. ૧૮મીની રાત્રે અમે અસ્લાદાબાદ પહોંચી ગયાં

૧૬મીની સવારે ૧૪૪મી કલમ પ્રમાણેનો વધી એક બીજો દુકમ મને મળ્યો. સાચે જ સરકારે મારો બરાબર પીછો પકડ્યો હોય એમ દેખાવુ હવ, અને મારી પડીઓ ગણાવી હતી હું ફરી પકડાઈ જાઉં તે જોઈને કિસાન પરિષદમાં હાજર રહેવાને હું આગ્રહ હતો. કેવળ પ્રતિનિધિઓની બનેલી આ પરિષદ ખાનની છે એમ અમે બહેર કર્યું હતુ અને તે ખાનગી જ રહી, કેમકે બહારના કોઈ પણ માણસને અમે તેમાં આવવા દીધો નહોતો. અસ્લાદાબાદ જિલ્લાનું પ્રતિનિધિત્વ તેમાં બરાબર જળવાયુ હતુ, અને મને સમજ્યુ છે કે લગભગ ૧૬૦૦ પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા. પરિષદે બારે કોમ્પાડથી જિલ્લામાં નાકરની સહતેના પ્રારબ કરવાનો હુકમ કર્યો. અમારા મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ આ ઉપરાંતું પચણ બરવાને કંઈક અચકાતા હતા તેમને એ સાહસની સફળતા વિષે કંઈક અરો શકા રહેતી હતી કેમકે મોટા જમીનદારોની સાગવમ તેમજ ત્રામ વર્તાવવાની શક્તિ સરકારના પીકબજને લીરે બહુ મોટી હતી, અને ખેડૂતો તેની સામે ટકી શકશે કે કેમ એ વિષે તેમના મનમાં શકા હતી પરંતુ પરિષદમાં યોગસે અને તેથી સુદેજ વધારેની શ્રમમાં હાજર રહેલા બધી જ પક્ષિતા ખેડૂતોના હુકમમાં કેઈ પ્રકારનો સંકોચ કે આરાકા નહોતાં, અથવા કંઈ નહિ તો તે બહાર તો નહોતા જ જણવા પરિષદમાં બાપણ કરનારાઓમાં હું પણ એક હતો. બહેરમાં બાપણ કરવાની મનાઈ ફરમાવતા કલમ ૧૪૪ પ્રમાણેના દુકમનો ન્યા રીતે મેં બચ કર્યો હતો કે કેમ તેની મને બરાબર ખબર નથી

પરિષદમાંથી સીંગો હું પિતાશ્રી અને બીજા સ્વજનોને લેવાને માટે સ્ટેશન પર પહોંચ્યો ગાડી તે દિવસે મોઢી થઈ હતી એટલે તે બધા પહોંચ્યા કે તરત જ આસ-પાસના ગામડાંમાંથી આવેલા ખેડૂતો અને શહેરના લોકોની એક સંયુક્ત સત્તામાં હાજર રહેવાને હું તેમને ઉઠાડીને ત્યાંની નીકળી ગયો. રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી હું અને કમલા

છેક યાકેલા આ સત્યાગ્રાહી પાલ મરતા હતા પિતાશ્રી સ્પર્ધે વાળ વાને દુ કાંઈક
 થઈ ગયો હતો. વળી પિતાશ્રી પાલ આ-આ-સાર પડી અમે એકબીજાની સામે જ ગયે
 જ યોગ્યા હોઈયું, એમ્હે તેમજ જસુ નાની વાડ જોવા હતા મેની મને ખબર હતી.
 પાડા મરતા અમાની મોડ ને લગભગ અમાડ ધરમાથી જોઈ સકાય એમ્હે અતે
 રોમવામા આવી, અને મને પકડીને જમના પાર નૈનીના નાસા અસલ મુકામ તર
 હપાથી લઈ ગયા. અમારી વાટ જોઈ -હેવા અજમેઈ આ નવા બનાવની ખબર
 આપવાને કમલા એમ્વી આનંદતત્તલ હૈ, હૈ અને બત્તખર નવને ઠમ્હે નૈનીના
 મલ્લવર ફરવાજના મે વળી પાડો પ્રવેશ કર્યો.

દડતાથી પણ તેમના સરીરને કોરી ખાતો તેમજ તેમના હાડમાં ઊતરી ગયેલા રોગવશ ગાય એમ નહોતું. છતાં આસપાસના લોકોને આશ્ચર્ય થાય એ રીતે તેમના આ દડ સંકટપથી તેમની તબિયતમાં સહેજે જણાઈ આવે એવો સુધારો થોડા દિવસને માટે જણાયો. ચેરવડા જઈ આવ્યા પછી છેલ્લા કેટલાક માસથી તેમને ગળામાં લોહી જઈ હતું. તેમના આ સંકટ પછી તે એકાએક બંધ થઈ ગયું, અને થોડા દિવસ સુધી પાછું ન જણાયું. તેઓ આથી ખૂબ રાજ થયા અને મને જેલમાં મળવા આવીને તેમણે મને આ હુકીકત કંઈક અભિમાનપૂર્વક જણાવી. પરંતુ કમનસીબે આ આરામ દૂકો નીવડ્યો, કેમકે પાછળથી લોહી વિરોધ પ્રમાણમાં જવા લાગ્યું અને રોગનું જોર પાછુ વધ્યું. તેમને જણાવેલા આરામના આ દૂકા ગળા દરમ્યાન પણ તેમણે પોતાના અસહ્ય સામર્થ્યથી કાચું કુચું અને આખા હિંદબરમાં સવિનયમંગની લડતને જોરથી એક ધક્કો દીધો. સિન્ન સિન્ન સ્થળોએથી આવેલા અનેક લોકો સાથે તેમણે મસહતો કરી, અને ઠેર ઠેર વિગતવાર સૂચનાઓ મોકલી. આખા દેશમાં જાગ્રવવાને માટે તેમણે એક દિવસ સુકરર કર્યો (નવેમ્બરમાં આવતી મારી વરસગાંડને એ દિવસ હતો !) અને તે ઉજવણીને અંગે જાહેરસભાઓ કરીને મારા ભાષણમાંના જે ભાગો માટે મને સન્ન થઈ હતી તે તેમાં વાંચવાની તેમણે સૂચના કરી તે દિવસે અસંખ્ય લાહીના હુમલાઓ થયા, ઠેર ઠેર જખરડતીથી સભાઓ અને સરપસો વિખેરી નાખવામાં આવ્યાં અને એવો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે કે તે એક જ દિવસે આખા દેશભરમાંથી લગભગ પાંચ હજાર માણસોને પકડવામાં આવ્યાં હશે વરસગાંડની આ એક અપ્રતિમ ઉજવણી હતી.

માઠા તો હતા જ, તેમાં આમ જવાબદારી ઉઠાવવાથી અને શક્તિ ખરચી નાખવાથી પિતાશ્રીની પ્રકૃતિ પર બહુ માઠી અસર પહોંચતી હતી, એટલે મેં તેમને તદ્દન આરામ લેવાની ચાચના કરી અને એવી ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે હિંદમાં તેમને આ પ્રકારનો પૂરેપૂરો આરામ મળી શકે એમ નથી, કેમકે તેમનું મન અમારી લડતના આરોહઅવરોહથી સતત રોકાયેલું જ રહેશે, અને લોકો તેમની પાસે સલાહસૂચનાને માટે આવતા રહેશે તે રોકાયા રોકાવાના નથી એટલે મેં તેમને રંગન, સી માપેર અને ટથ ધન્વીજ તરફ એકાદ દૂધી મમુદની સકર કરી આવવાની વિનંતી કરી, અને એ વિચાર તેમને કંઈક આશી ગયો. પણ ખરો એક દાકતર મિત્ર આ સકરમાં તેમની સાથે રહે એવી ગોકવલ્લુ કરવામાં આવી આ સકરના હેતુથી તેઓ કલકત્તા ગયા, પરંતુ તેમની સ્થિતિ હંમેશાં બગડતી જતી હોવાથી તેઓ આજળ ન જઈ શક્યા કલકત્તાના એક પરામા તેઓ સાત અઠવાડિયા રોકાયા, અને અમારુ આખું કંટુ બ પણ ત્યાં તેમની સાથે રહેવાને ગયું માત્ર એક કમલા ન ગઈ તે મહારાજાનું કાચું સલાજવાને અદાદા-બાદમાં જ મણોખરો નખત રોકાઈ રહી.

નાકરની લડતને અંગેની મારી પ્રવૃત્તિઓને કારણે જ મને જલદી ફરી કતાવળે પકડ્યો હોજો એઈએ કિસ્સાન પરિષદ પછી તરત જ તેના ખેડ પ્રતિનિધિઓ હજી તો અણદાખાઈમાં જ હતા તે જ દિવસે હું પકડાયો એટલે ખરી રીતે મારું પકડાવું

તો લડતને માટે ઉત્તમ શુકન થઈ પડ્યું તેને કારણે તેમનો ઉત્સાહ વધી ગયો, અને તેમનો પરિપક્વ નિર્ણયોના સમાચાર જિંદગીના લગભગ દરેક ગામના પહોંચાડી દીધા બે જ દિવસમાં આખા જિલ્લાને ખબર થઈ ગઈ નાકની લડતને પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો છે, અને દરેક ગ્યે તેને ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક વધાવી લેવામાં આવી

તે દિવસોમાં અમારી મુખ્ય મુશ્કેલી સમાચારના વહેવારના સાધનોને બંધ હતી, બંને પોતે શું કરીએ છીએ તેમજ અમે લોકો પાસે શું કરાવના માગીએ છીએ તેની તેમને ખબરો મોકલવાનું બહુ મુશ્કેલ હતું વર્તમાનપત્રો અમારા સમાચાર છાપના નહિ, કારણ સરખરની સર્જનો, અથવા બધા થવાનો તેમને ડર રહેતો, છાપખાના માળામાં અમારી પત્રિકાઓ તેમજ નહેરોનો છાપવાને તૈયાર રહેતા નહોતા પત્રો અને વારો પર આકરી થોડી રાખવામાં આવતી અને ધૂળિવાર તેમને અટકાવવામાં આવતા અમારે માટે બાકી રહેલો સમાચારો મોકલવાનો એક માત્ર ભરોમો રાખી રાખ્ય એવો કપાય કાસરોને સહેલાઈથી મોકલવાનો હતો, અને એ રીતમાં પણ અમારા કાસરો ટૂંકી વાર પકડાઈ જતા, વળી આ પદ્ધતિ ખરચાવ હતી અને તેને માટે ખૂબ વ્યવસ્થિત થોળના મરવાની આવશ્યકતા રહેતી પરંતુ એ પદ્ધતિની યોગ્યતા ઠીક ઠીક સંવત્સરિક થઈ શકી અને પ્રાન્તિ રચ્યો, મધ્યવર્તી કચેરી અને પોતપોતાના જિલ્લાના મુખ્ય રચ્યો સાથે સ્થાપ સંપર્કમાં રહી શકતા. સહેરોમાં તો કોઈ પણ ખબર ફલાવવામાં જરા પણ મુશ્કેલી ન આવતી ધણખરા સહેરોમાં બેકાપના સમાચાર પત્રિકાઓ સામાન્ય રીતે રાઈ ગેંગાઈથી છાપીને, રાજ અથવા દર અઠવાડિયે પ્રસિદ્ધ થતી અને તેમને માટે હમેશા ખૂબ માગી રહેતી સહેરોમાં સામુદાયિક નહેરોત મરવાની એક ગીત નમારુ વગાડીને દાગી પીગવાની હતી, પરિણામે ધણખરુ નાક વગાડનારને પગી લેવામાં આવતો એની કોઈને પડી નહોતી કેમકે પકડાવાનું તો બંને શોધતા હતા દાગી ન હતા આ બધી પદ્ધતિઓ સહેરોને માફક આવી જતી પરંતુ તે અમડાના પ્રદેશોમાં મહેસાઈથી અમલ થઈ સાથે એવી નહોતી કાસરો મારકો અને સાઈ-ચોરડાઈથી છાપેલી પત્રિકાઓ વડે મુખ્ય મુખ્ય ગામગના ગ્યે સાથે એક પ્રમારો અબધ ચાલુ રાખવામાં આવતો પરંતુ એનાથી બેઈએ તેટલું મામ ઠીકલટ નહોતું અને દૂરના ગામ ઓ સુધી અમારી શૂચનાઓને પહોંચવા પત્રો વખત નીમ્યા જતો

અવાહાબાઈની પ્રિસાન પરિપક્વ આ મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો કાઢી સડી જિલ્લાના લાગભ દરેક મદરવના ગામમાંથી તેમાં પ્રતિનિધિઓ દાખર રહ્યા હતા એટલે વેશઈ ગયા ત્યારે ખેડૂતોના અગેના નવા નિર્ણયો, અને તેને લીધે મારા પડગયાના સમાચાર તેઓ જિલ્લાના દરેક દરેક લાગભ લેતા ગયા એ સોગસોએ મોજસો બધા, નામરની લડતના કાર્યમાંથી અને ઉત્સાહી પ્રવારકો બની ગયા આ રીતે એ દિવસોની પ્રારંભની સફળતાની તો ખાબરી થઈ ગઈ, અને સરઆતમાં એ વિભાગનો આખો ખેડનાસમુદાય પોતાનું નજોત નહિ ભરે, તેમજ ભરવાને માટે દત્તી દેવામાં ન આવે

તે મનુષ્ય નહિ જ બરે જે સાક્ષ્ય થઈ ગયું મરમગના અને જમીનદારોના જીવનને નજીક આસની આગે ટપી રહેવાની તેમની ડોલી ગમ્મિ હતી એ બેગઃ કોઈ મ્હી રાખે અને નહોતુ

મહેસુલ ન ભરવાનો અમારો મહેસુલ એ જમીનદારો અને ગણતિયાઓ બન્નેને ઉદ્દેશીને આપ્યો હતો, સિદ્ધાન્ત એ અર્થવ્યવસ્થાને આ નીપજતા એકે ખાસ વર્ગને ઉદ્દેશીને આપવાના આવે એ સંદેશ નહોતો. અમની દ્રષ્ટિથી ઘણાખરા જમીનદારોએ અને તેઓ પૈકી રાષ્ટ્રીય લડત પ્રત્યે મદાનુભૂતિ રાખનારાઓના કેટલાકે પણ પોતાપોતાનું મહેસુલ ભરી દીધું તેમના પરનું દબાવું કારે હવે અને તેમને સુમાવવાનું પણ વિશેષ ગણતિયાઓ તેમ જતા દરતાપૂર્વક ટપી રહ્યા અને તેમણે પૈમા ન જ બર્ધા, અને પરિણામે આ ડીને અમારી લડત જમીનમહેસુલ ન ભરવાની લડતને બે લગભગ ગોળા ન ભરવાની લડત બની અલ્પાદાબાદ ત્રિલ્લામાથી તે સંયુક્ત પ્રાંતના બી ન ડોલાક ત્રિલ્લાઓમા પણ ફેરાઈ ધમા ત્રિલ્લાઓમા લડતને વિધિપુર સર્ અગીયાર મ્હીને તેની બહેરાત કસ્વામા આવી નહોતી, પરંતુ હકીકતમા ગણતિયાઓએ ગોળા ભરવાનું અમલી રાખ્યું, અથવા ધણા દાખવાઓમા બર્ધામા આવેલી મનીને બીરે તેમની ગણતર ભરવાની જરા પણ શક્તિ રહી નહોતી બન્યું એક ધાગા માસ સુધી આ બીરેના ગણતિયાઓ પર ત્રામ પરતાવવાનું કોઈ પણ પ્રકારનું સામુદાયિક પગલું નહોતું મથના ગોમ જમીનદારો જેમાથી મેરેએ ન લીધું પોતાની પરિસ્થિતિની બાજબીમા તે બન્નેને કશું ચોક્કસ મૂલ્ય નહોતું એક બાજુથી મનિયલ મનાળી રાજકીય લડત ચાલતી હતી અને બીજી બાજુથી એકતેને તગીમા મૂકી દેતી આર્થિક મ્હી આવી ટાંચી હતી આ બન્ને એકત્રેકમા બળી ગયા હતા અને મેરૂતોમા કોઈ પણ પ્રકારનું આદોન ફાગી નીકળે તેનાથી સરકાર હમેશાં ડરતી રહેતી રહી લડતમા તે મમયે ગોમમેજ પચિદની એક આવી હતી એને તે દરમિયાન હિંદમા પોતાની મુરકેલીઓમા ઉમેરે મ્હવાને મથના કંટક' ગાત્યઅમનનું બીજું આકર્ષક દર્શન મનાવવાને સરકારને ખાસ હતેનગી નહોતી

મંયુક્ત પ્રાંતમા તો નાકરની હિલચાલનું એક મહત્વનું એ પરિણામ આવ્યું કે તેનાથી અમારી લડતનું ગુરુત્વમધ્યબિંદુ રાહેરોમાથી ખસીને ગામડાના પ્રદેશોમા ગયું, અને જે ડીને નાકરની લડતથી સવિનયલ મની લગતમા નવા ચેતનને સચાર થયો, અને તે વધારે વિસ્તૃત અને ગિર પાયા પર સુમાઈ અમારા રાહેરોના લોકો કટાળીને ધાત્રી ગયા હતા અને અમારા મનમગર્જના કાર્યકર્તાઓ દેખાતી રીતે જ કંઈક કટા પગી ગયા હતા, તો પણ સંયુક્ત પ્રાંતમા મારી લડત બીજા કોઈ પણ મમયે હતી તેમની જ સબળ રહી હતી અથવા તેનાથી પણ વિશેષ સબળ બની હતી બીજા પ્રાંતોમા રાહેરોમાથી ગામડાના પ્રદેશોમા અને રાજકીય મુદ્દાઓ પરથી આર્થિક મુદ્દાઓ ઉપર લડતનું દોરપરિવર્તન આવ્યા પ્રમાણમા થયું નહોતું એને પરિણામે તે મ્હરોએ લડતની ઉપર રાહેરોનો પ્રભાવ કાયમ રહ્યો હતો અને તેમા જોડાયેલા મનમગર્જના

લોકોને ચડે ના થાયથી તે વધારે વધારે લીધું થતી હતી ગતિમાયથી જ લડતમા અમરથાને રહેલું મુખ્ય સંદેહ પણ કઈક અંગે કહ્યું પડતું જે હવે ત્યાં અને બીજા અંગેએ સરકારની સત્તાની સામે થવાનું ચાલુ જ હતું અને પકડાપકડી પાડી થતી હતી, પરંતુ એ બધામા કઈક કૃત્રિમતા દાખવે ચર્ચ નહીં હતી. લડતમા રહેલું એ વિમાસનનું જીવન તત્ત્વ અદ્યત્ત થયું હતું આમ યાચ એ વડન મ્વાભાવિક છે કેમકે લાગી મુદત મુખી ક્રાન્તિધર્મી ઉત્સાહની ઊંચી ગરમી ઉપર આમરસામુદાયને ટકાવી રાખવાનું કાર્ય અસાધ્ય ■ સામાન્ય રીતે તો ગણચામડાના ધિવગો સુધી જ એ ઉત્સાહનો ખારો જાયો રહે છે, પરંતુ ધણા માસ મુખી એને એટલો ઊંચો રાખવાની અને ત્યાર પછી પાડી ધાડા ક્રામા ગણા નુવી તેનાથી જરા નીવરતે અસર તેને નબળી રાખવાની અવિનયમ ગમા અનુસૂત સક્તિ રહેલી છે

મરકારનું દમન વધતું ચાલુ અચાર નુખી આશ્ચર્ય યાચ એવી રીતે નક્કી ગયેલા સ્થાનિક મહાસભા સમિતિઓ યુનિયસથી વગેરેને બેમારના બંદોર કરીને દબાવી દેવામા આવ્યા જેલમા નાજીય સ્ત્રીઓ પ્રતેનું વર્તન બખડતું જ હતું પટેલી બખત કરી ગયા પછી તસ્ત જ બીજી સુદ લઈને લોકો જેલમા પાછા ફર્યા ત્યારે સરકારને ખાસ ચોડ અંગી સુદ નરવા હતા તેકોને નમાવવામા મળતી આ નિષ્ફળતાથી ગુનમતાંમોનું નૈતિક તેજ હમુલ હતું ૧૯૩૦ના નવેમ્બરમા અથવા ડિસેમ્બર માસની રાત્રિમાતમા બાપુ દર્શને જેવના નિયમોના ભંગના ગુનાને માટે સજા કરીને રાજકીય સ્ત્રીઓને ફટકા મા નાના કેલકાક બનાવેા સસુક્રા પ્રાન્તની જેલમા બન્ધા નૈતી જેલમા અમને તેના સમાચાર મળ્યા એને તેનાથી અમે નજીકઈ ગયા — જો કે ત્યાર પછી આ અને તેનાથી પણ વધારે અનિષ્ઠ એવી દ્વિદમા બનેલી અનેક ઘટનાઓથી આપને ટવાઈ ગયા છીએ — કેમકે રીડા થઈ ગયેલા ગુનેગારોમાના બલબમા ખરાબને માટે પણ ફટકાની સજા મને બહુ અનિષ્ઠ લાગતી હતી કેમકે હુમ્મના જીવાન છોકરાઓને નિયમમુજબના નામના ગુનાઓને માટે તો એ સજા ખરૂસ જ ગરી પ્રકારની જ હતી એ વિધયમા અમારી બેરેકના અમે ચારે બધાએ સરકારને લખાણ દ્યું, ગને જે અકવાડિયા નુખી અમને એનો કસો જવાબ ન મળ્યો એટલે આ ફટકાની સજાની સામે અમારો વિરોધ નોવાવવાના તથા જે જ ગરીપણનો ભોગ બનેલા લોકો સાથેની અમારી સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવાના હેતુથી અમે કઈક ચોક્કસ ઉપાય યોજવાનો નિર્ણય કર્યો ત્રાલ દિવસ — ૭૨ કલાક — સુધી અન્નનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાનું અમે નક્કી દ્યું ઉપવાસ તરફિ આ કઈ જનુ મોગી વન નદોની પાટુ અમારા પૈઠી મોઈને ઉપવાસનો અનુભવ નદોતો અને બૂખ્યા રહેવાથી કેલકુ પેનડ પંગે એનો અંગે કસો જ ખ્યાલ નદોતો આ પહેલાના માસ ઉપવાસો લાગે જ ૨૪ કલાકથી વધારે લાખા હશે કરી ખાસ મુકેલી વિના અમે એ ઉપવાસ પાર પાગી રાખ્યા અને મને બધ હતા તેટલી બધી આસરી કસોગી એમા નથી એ રોધ કરીને ૮ રાત્રી જો. દોડવની ફરવાની તેમજ અંગેએ આચક્ષ આપવાની વોરે આરી પરિશ્રમયુક્ત કરારનો મે

આખા ઉપવાસ દરમ્યાન ચાલુ રાખવાની મૂર્ખાઈ કરી. ઉપવાસની આગળથી જ માનું સ્વાસ્થ્ય બરાબર ચોક્કસ નહોતું એટલે ખાસ કરીને આમ શ્રમ ચાલુ રાખવાથી મને બહુ ફાયદો થયો હોય એમ મને લાગતું નથી. એ ત્રાન્ દિવસ દરમ્યાન અમે દરેક જગે સાતથી આઠ રતલ વજન ગુમાવ્યું. નેનીની જેલમાં માથેલા આગતા મહિનાઓ દરમ્યાન દરેકે ગુમાવેલા પંદરથી છત્તીસ રતલમાં આટલો વધારો થયો હતો.

આગાસ ઉપવાસો ઉપરાંત બહાર પણ કટકાની સજ્જોની સામે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આંદોલન થયું હતું, અને સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે પોતાના જેલખાતાને બંધિયારો એ પ્રકારની સજ્જ ન કરવાના નુકસાને આપ્યા. પરંતુ આ નુકસાને લાંબા સમયને માટે કાયમ રહેવાના નહોતા, અને ભારે જાત એક વરસથી સહેજ વધારે સમય પછી સંયુક્ત તેમજ બીજા પ્રાંતોની જેલોમાં કટકાની સજ્જની વાજુ રહેવાની નહોતી.

આવા પ્રકારના અકસ્માત ઉપરિચિત થતા લોકના પ્રસંગો બાદ કરતાં અમે જેલમાં શાંતિપર્યું જીવન માળતા હતા. મનુ બહુ અનુકૂળ હતી કેમકે અસ્લાહાબાદમાં શિયાળો ખૂબ પુરાતુમાં હોય છે સ્થૂજિત પડિતની દાઝરીથી અમારી બેરેકને ખૂબ સાફ થયો, કેમકે તેને બાગબગીચાનું બહુ સાફું ફાન હતું. થોડા જ વખતમાં અમારો વેરાન વાડો તેને હાથે બાતમાતમાં ફૂલો અને રંગોથી હસી બેઠો તેટલી સાંકડી અને મર્યાદિત જગ્યામાં તેણે ગોસ્ફની રમત માટે વપરાતા હરિયાળા મેજાનને એક નાનકડો નમૂનો પણ ગોઠવી દીધો.

અમારાં માથાં ઉપર થઈને પસાર થતાં એરોપ્લેને એ અમારા નેનીના જેલ-જીવનની અનેક મોજમાંની એક હતી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના બધા હવાઈ માર્ગોથી જતાં એરોપ્લેનેને ઘોઘવાનું અસ્લાહાબાદ એક સ્થળ છે, અને તેથી ઓસ્ટ્રેલિયા, જાવા, અને ફ્રેન્ચ હિંદી-ચીન તરફ જતાં મંતવર કડનાં વિમાનો નેનીમાં યમસગ સીધાં અમારાં માથાં પર રહીને પસાર થતા તે બધાંમાં બેરેલિયા તરફથી આવતાં અને તે તરફ જતાં હવે વિમાનો સીધી બબ્બે હતાં કોઈ કોઈ વાર અમારું નસીબ ખૂબી જગું તો અંધારું હોય અને તારાઓ દેખાતા હોય ત્યારે શિયાળાના દિવસોના મજસકામાં એકાદુ વિમાન બેઠીને જગ અમને જોવાનું મજા એવા મોઢા મુસાફરીના વિમાનમાં યમસગતી રોશની કરવામાં આવે છે અને તેને બંને છેડે લાલ દીવાઓ હોય છે મજસકાના આકારની અધારી ધરતી ઉપર ડાળીને જણ આણું રોશનીથી યમસગ વિમાન બહુ સુન્દર લાગતું.

બીજા જેલમાંથી જેલખાલી કરીને પડિત મદનમોહન માલવીયને પણ નેનીમાં લાવવામાં આવ્યા હતા તેમને અમારી બેરેકમાં નહિ પણ અમારાથી અલગ જુદા વિભાગમાં રાખ્યા હતા, પરંતુ અમે તેમને રોજ મળતા, અને બહાર તેમને મળવાનું થયું તેના કરતાં કમ્મય અહીં અંદર માનું તેમને મળવાનું વધારે થયું હશે તેઓ ચેતનથી બેઠેલા અને દરેક વસ્તુમાં જીવનશીલ જોમથી રસ બતાવતા હોઈને તેમની રોજબરોજ બહુ આનંદજનક હતી. સ્થૂજિતની મદદથી તેમણે જર્મન ભાષા શીખવાનું

પણ ગર કુર્ અને પોતાના અધ્યાસમાં તેઓ આશ્ચર્યજનક અત્સરશ્રમિન દર્શન કરાવતા મનુષ્યો સ્ત્રીઓને કુદા પડ્યાના સમાચાર આવ્યા ત્યારે તેઓ મૈત્રીમાં હતા, અને તેનાથી તેઓ બહુ દર્શનશીલ બદને સમગ્ર સુચારી બેઠા હતા અને પ્રાપ્તના અવેશ ગવર્નરને તેમણે તે વિષે લખાણ પણ ચુકવે હતું ત્યાર પછી તરત જ તેઓ માન પડેના જેવમાં જે જાતની હેવાની પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી તેમાં તેમનાથી યાદ રહેતી થઈ ગઈ હતી તેમની માનવી ગભીર બની એવું તેમને સહેજની હિંમતનામાં ખરેખર પડ્યા અને પછીથી તેમની સનની મુત પૂરી થાય તે પહેલાં જ તેમને ડોરી મૂકવા પ થા હસ્થિતાવના તેઓ સાબલ થયા અને તેથી અમે બહુ રાજ થયા.

એસતા વર્ષને દિવસે જ ૧૯૩૧ના નવન્યુઆરીની પહેલી તારીખે અમને અમારા પાંચાના સમાચાર મળ્યા એથી હું રાજ થયો કેમકે પોતાના સાથીઓ પૈકી ધણી પડ્યા જેવ જવાની તેની ખૂબ ઉકાસ હતી સામાન્ય જોગોમાં તે કમવાને મરી બહેનને તેમજ બીજી સ્ત્રી કાર્યક્ષેત્રોને તેઓ પુરુષ હોત તે બહુ વહેલા પકડી લીધા હોત પરંતુ તે સમયે સરકાર બની રાષ્ટ્ર તેટલા પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓને પકડવાનું નહોતી હતી અને તેથી જ તે બધા આટલા બધા સમય સુધી બચી ગયા હતા હવે કમવાના અતરની જાગી ધન્ય તૂટ થઈ હતી અને મધુ તે કેટલી રાજ થઈ હશે પરંતુ મને મહત્ત્વ લાયક પડુ લાગતો હતો કેમકે તેની તબિયત હવે મેં નબળી રહેતી હતી અને વાન્ટી હતી કે જેલમાંથી રહે પીથી તેને ખૂબ પ્રથમે.

તે પછી તે જ વખતે ત્યાં એક વત માનવરનો પ્રતિનિધિ હોતો હતો તેણે તેને એક સદેશો આપવાની વિનંતી કરી એવું તે જ શહેર લાખમ સહેજ પા વિચાર કરા વિના તેણે જે સદેશ આપ્યો તેમાં તેની પ્રકૃતિ બરાબર વ્યક્ત થાય છે, મારા પતિને પત્નીને જતા અને અર્થ પાછો છે અને પરાવા સુખ થાય છે અને આશા છે કે દોષો આપ્યો જોડા ફરમો રાખશે તેને જે સહેજે વિચાર કરવાનો સમય મળે હોવ તો ધણીને તે આવેલા વાત વ્યક્ત ન કરત કેમકે તે પોતાને પુરુષની જુવમમ્મી સામે સ્ત્રીના હક્કની રક્ષા કરનાર એક સ્ત્રી બનાવવાની હતી પરંતુ તે સ્ત્રી તેનામાં વસી રહેના હિંદુ ધર્મના હોય તેને તેને પુરુષની જુવમમ્મીનું પાત્ર વિશ્વસ્ય કરી દીધું.

મારા પિતાશ્રી તે વખતે અવસ્થામાં હતા અને તેમની તબિયત સહેજ પણ મુશ્કેલી નહોતી પરંતુ કમવા પકડાવા અને તેને તબ થયાના સમાચારે તેમને હવાથી લીધા અને તેમને અલ્લાહના પાત્ર કરવાનો નિર્ણય કરી નાખ્યો તેમણે મારી બહેન કુદાને તમ જ અલ્લાહના વ્યક્તથી મોકલી દીધી અને પોને ચા. વિચાર રહીને બાકીના ધર્મને લઈને તેની પાછળ આવ્યા નવન્યુઆરીના ૧૨મીએ તેઓ મને જેવમાં મળ્યા આવ્યા એ તેમને લગમન જે મદિનાના માર્ગ પાંચે જોયા અને તેમને જોઈને મને જે વાત થયો તે મુઠ્ઠા મુઠ્ઠાથી મેં મારી રાહને તેમના દેખાવથી મારા હૃદયમાં થયેલા કુશળો તેમને આવ નહિ.

હોય એટલે તેમણે મને જણાવ્યું કે 'છેલ્લે છેલ્લે ક્લકતામાં રહેતી હતી તેના કરતા મારી તબિયત હમણા બહુ સારી છે' તેમના ચર્ચે પર સોજ આવી ગયેલા જણાતા હતા પણ તેમને એનો ખ્યાલ હતો કે એનું માન ક'ઈક વાકાવિક કારણ છે

તેમના ચર્ચેનો તે વખતનો દેખાવ મારા મનમાંથી કંઈ કરીને ખસતો નહોતો તેમના અસહ દેખાવથી તે કેટલો બધો બિન્ન હતો ! પ્રથમ જ મારા હૃદયમાં એવી ધાત્મીએ પ્રવેશ કર્યો કે હવે તેમની જિંદગી ભેજમમ્મા છે એ તેમને વિરે હંમેશા તુરસ્તી અને શમિની જ ઝપના કરી હતી, અને તેમના સંબંધમાં મૃત્યુની કંપના છુટી ગઈ હતી નહોતી. મૃત્યુના ખ્યાલને તેઓ ભૂલે હમી કાઢતા, તેનો કંઠો ઉડાવતા અને કહેતા કે હજી તો મારે બહુ વરસ જીવવું છે પરંતુ ત્યાર પછી મેં જોયું હતું કે જ્યારે જ્યારે તેમની જીવાનીના કોઈ ભૂતા મિત્રનું અવસાન થયું ત્યારે ત્યારે જાણે એને એમના પડી ગયા છે, કોઈક અજાણ્યા સાથીઓ વચ્ચે પોતે એકલા પડી ગયા છે, અને જાણે પોતાનો અતઃ પશુ પામે આવતો જતો હોય એવી એમને આનાહી થતી પરંતુ આ પ્રકારની મન રિયતિ પસાર થઈ જતી, અને તેમની ભિન્નરૂપિ જતી જીવનશક્તિ પુનઃ પોતાનો પ્રભાવ સ્થાપિત કરી દેતી વળી તેમના સમૃદ્ધ હૃદયનો તેમજ સર્વને આગવી લેતી તેમના સ્નેહની હૃદયનો સહવાસ અમને તેમના બધા સ્વજનોને એટલો બધો સ્વાભાવિક થઈ ગયા હતા કે અમે તેમના વિનાની દુનિયાની કંપના જ કરી શકતા નહોતા.

મને તેમના તે સમયના દેખાવથી ચિત્તા થતા લાગી અને મારું હૃદય બધની આનાહીઓથી ઘેરાઈ ગયું છતાં નજીકના ભવિષ્યમાં જ તેમને કોઈ બધ છે એમ મને લાગતું નહોતું કોઈક ન સમજી શકાય એવા કારણથી મારી પોતાની તુરસ્તી પણ નખળી રહેતી.

તે વખતે પહેલી ગોળમેજી પરિષદ સમાપ્ત થવા આવી હતી, અને છેલ્લે છેલ્લે તેમાં જે આખ કારિક આપણે ગયા તેમજ આદ્ય બંધુતા ભાવે જાન કરવામાં આવ્યા તેથી અમને કંઈક અમત ડ્રેસ, અને મને બધ છે કે એ અમતમાં કંઈક તુરસ્તીની છતાં પણ હશે તે બધા આપણે, વાર વાર ઉચ્ચારતી મોટી મોટી સવ માન્ય સિદ્ધાન્તની વાતો અને ચર્ચાઓ અવાગતવિ અને કૃત્રિમ લાગતા હતા. પરંતુ તે બધામાંથી એક વાસ્તવિકતા સ્પષ્ટ તરી આવતી હતી. તે એ કે આપણા દેશની આક્રમક આક્રમક કોસોટીની ધક્કાએ, જ્યારે આપણી જીવો અને પુરુષો અજીવ પતકમ દાખવી રહ્યા હતા તે સમયે આપણા એવા જન્મ જેમજન્મનો દના કે જે આપણી લડતને સાન બંધીને આપણા વિરોધીઓને પોતાનો નૈતિક રક્ષા આપવાને તત્પર હતા વળી એ વાતની પણ અમને પહેલાના કરતા વિરોધ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ મઝ કે રાષ્ટ્રવાદના ભ્રમક દાકષિણી નીચે સમાજની અર્થવ્યવસ્થામાંથી ઉત્પન્ન થતા બિન્ન બિન્ન આર્થિક-લાભવાળા વર્ગોનો જ સંક્રામ આવી રહ્યો હતો, અને ખુદ એ જ રાષ્ટ્રવાદને નામે એ આર્થિક લાભોમાંના અમુક વિરોધ લાભોનો કળતો કરી કોલેલા વર્ગો ભવિષ્યમાં પણ

તે દોકો જળવાઈ રહે તે માટે પેટલી ના હતા એ પણ - પણ દેખાડ હતુ > ગોળમેજ પરિષદ એ આ વિશિષ્ટ હોમનો કળને કરી બેઠેલા લોકોનો જ મેળો હતો તેમાના ધણાએ અમારી સહતો વિરોધ કર્યો હતો, બીજા વળી ચાલિ પકડીને તટસ્થ બિના રજા હતા જો કે તેઓ આપણને વારવાર યાદ આપતા કે ' સાત બિના રીને વાટ બેનારા લોકો પણ સેવાનુ જ માર્ગ કરે છે પરંતુ સહાયી નોતરત મગવાની જ વાર હતી એ મગવાની સાથે જ ચાલત ડાખા રીને વાટ બેવાના' સમયનો એકાગ્રિક અત અતી ગયો અને પોતપોતના વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોના દોકોને મયમના મરી દેવાને તેમજ આ પરિષદને જાણમે જોઈ નથી લટ મરવાની મને તેમા બાગ મરવાને તે બધાએ ત્યા હોય નૂની

સહનમા જઈ આ બધા હમ્મદો એક મત્તામા હોસિયાગ' થઈને ડાખા રહેવા એટલા બધા ઉતાવળા થઈ ગયા તેનુ કારણ એ હતુ કે મહાસભા ઉત્તરોત્તર નવીન અર્થબ્યવસ્થા કરવાની ડિરાખા હદામ વલણ ધાતુ કસ્ટી નય છે, અને આમસમુદાયની તેના પર વિશેષ ને વિશેષ અસર પડતી નય છે એનુ તેમને બાન થયુ હતુ તે બધાને આપોઆપ એવુ ડાખી ગયુ કે હિંદમા જો મૂલોપ્પેલ- રાજકીય કાલિ થયે તો તેને પરિણામે આમવર્ગના ભિન્નભિન્ન સત્તોનો પ્રભાવ સત્તવન તમા સર્વોપરી થયે કઈ નહિ તો તેમનુ મદત્તવ તો વલશે જ વધશે અને તે બધા અનુક રીને સમાજબ્યવસ્થામા ધરમૂળથી ફેરના મરવાનો આમદ્ધ સખીને અત્યાર સુધીના લોગવાતા આવેલા આર્થિક લાભોના હોમને નુકસાન પડોઆયો હિંદમા વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોનો મળતે કરી બેઠેલા એ બધા વર્ગો આ બચકર બવિધ્યની મ્હપનાથી ડરી ગયા અને તેથી તેમણે મઈ પણ પ્રકારના દીર્ઘખલિયામકારી રાજકીય પરિવર્તનોનો વિરોધ કર્યો પ્રચલિત સમાજબ્યવસ્થાની સ્થનાના ચોક્કસને તેમ / તેમા બની રોલા વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોને મુશ્મિત રાખવા માટે એ સર્વોપરી સત્તા તરીકે બ્રિટિશ લોકો હિંદમા હે એવુ તે બધા હમ્મદા હતા. સાસ્થાનિક હમ્મલના સ્વરાજ માર્ગના આમદ્ધના મૂળમા વસ્તુત આ જ વિચાર રીનો હતો ચેંગમિમ્લ સાથેના સમાધાનના એક આવશ્યક અંગ તરીકે હિંદમાથી બ્રિટિશ સરમ્મને તામ તોજ હકાલી લેતુ જોઈએ અને હિંદી લશ્કરને હિંદી પ્રબલતના કાનૂમા નૂકી દેતુ જોઈએ એ પ્રકારનો માલો આમદ્ધ જોઈને એક પ્રદિહ્દ હિંદી મન્યમમાર્ગી આગેવાનને ગુરુઓ થકી ગયો હતો - તેમજો તે એટલે સુધી કહે કે આન સ્વામા ખુ બ્રિટિશ સ કર જ મન યાય તો પણુ તુ તો એ વાગનો વિરોધ કરવામા માડુ સવલ્લ જળ ખગ્વી નાખીમ મઈ પણ દેશને સંપૂર્ણ સ્વત તતા મેગવવા માટે લગકરનો મળતે એ તો સ્પષ્ટ અને આવશ્યક પૂવ તૈયારી દોરી જોઈને પણુ આ દીવા જેવી વાતનો એ વિરોધ કરના તે એ મારણે નહિ કે વર્તમાન સભોગમા એ વસ્તુની સિદ્ધિ મુશ્કેલ છે પણ એ કારણે કે અ અનિષ્ટ છે એમ કદપી રાડાય કે તેમના આ અનિષ્ટાનુ કારણ કેઈ અચે એવો બચ હોય કે બદારથી કાઈ સમ્ય દુમનો કરે તો બ્રિટિશ લશ્કર સિવાય અણચે બચાવ હોયુ હરે ? આ પ્રકારના દુમવાની

૩૧ ચતા અથવા અસાધ્યતાની વાત બાલુએ તાબીએ તો જુલુ કોઈ પણ બહારની પ્રાંતનુ રક્ષણ માં વાનેા વિચાર કોઈ પણ હાનીવાળા દિ હીને માટે નામોશીબરેસે લાગે છે પરંતુ બ્રિટિશ લોકોના સમર્થ બાલુને દિ હમા રાજવાની ઇચ્છાની પાળ્ય રહેડ આ સાચુ કારણ છે એમ મને લાગતુ નથી બ્રિટિશ લોકોની જરૂર તો જોખા બેટલા દિ હીએ અત્યાર સુધી ને આર્થિક હકો બોગવતા આવ્યા છે તેના રક્ષણ માટે દલી, અને એ હકોનુ રક્ષણ ખુ દિ હીએના દુમવા સામે શુદ્ધ લોકસાસનપદ્ધતિના દુમવા સામે, અને આમવર્ગમા થઈ રહે રી પ્રયત્ન બજાવિની સામે કરવાનુ હવ

ગેજમેટ પરિપદના પ્રગતિવિરોધી સંધોને જ નહિ એટલે કેવળ નાહીતા મમવાદીએને જ નહિ પરંતુ પોતાને પ્રગતિષોષકો અને રાષ્ટ્રવાદીઓ તરીકે એણ ખાવતાજ સંધોને પત પોતાની અને બ્રિટિશ સરકારની વચ્ચે ધણુ સામાન્ય જડી આવ્યુ ને 'રાષ્ટ્રવાદીની બ્યાખ્યામા મુમ્બિની હાલતને આગળ ધપ વવાને દિ હમા ને લોકો લેલમા જઈને એમ હતા તે જમુ આવે અને અમને લેલમા પૂરનારાઓની માથે હાથ મેળવી તેમની સાથે એ સામાન્ય રાન્યનીતિની ચર્ચા કરવાને માટે તેમની હારમા ડાખા રહે એવા જમુ આવી જતા હોય, તો 'રાષ્ટ્રવાદ સજાને બ્યાખ્યાન આજ્ય વિસ્તૃત હોવો નેઈએ અને તેની બ્યાખ્યામા દાથી ધોગ સૌ સમાઈ જતા હોવા નેઈએ એમ મને લાગ્યુ આપણુ દેરામા પાલીયસ વીર રાષ્ટ્રવાદીઓ જમુ હતા. તેઓ દરેક પ્રકારે સ્વદેશીને લેતેજન આજ્ઞતા હતા અને પોતાના દેશજમુ એને શીખવતા હતા કે સ્વદેશી એ જ સ્વરાજનો આત્મા છે માટે ભોગ આપીને જમુ તેને આગળ ધપાવો સદ્વાગે હાલતથી તેમને કસો ભોગ આપવો પડ્યો નહિ, તેમને તો ડાવડા લાગથી વેપારવાળુ વધ્યા અને તેમના રોસે ઉપરના બ્યાજ વધ્યા, અને ન્યારે અનેક લેલ જઈને મિદા અથવા અનેક લાઠીના સપાટા ઝીલ્યા ત્યારે આ વીરો પોતાની પેઠીઓ પર પોતાના રૂપિયા ખણુખણુવતા બેકા હતા પાછળથી ન્યારે રાષ્ટ્રવાદની મોજ જરા લેખમખરેલી અને મોડી બની ત્યારે તેમણે પોતાના બાપણીને સુક જરા નીચે લતાર્યો અતિમખાલીએને તેમણે વખોડી કહધા, અને સામા પક્ષની માથે કરારો અને સાગઓ મ્યાં

ગોમમેટ પરિપદે શુ ક્યું તેની ખરે જ અમને દરકાર નહોતી કરી પડી નહોતી તે તો ત્યા દુર અત્યસ્તવિક અને થ હાથા જેવી બાસતીહતી અને વાસ્તવિક લગત તો ગાહી આપણુ કસળાએમા અને ગામગામએમા હતી આપણી લગત ઝટ ઝટ પૂરી થઈ જરો એવો લુખ અમને ન હતો ખાલી મુસીખતો અને લેખમેનો અમને ખ્યાલ ન હતો એમ નહિ પણ ૧૮૭૦ની ધટનાઓથી આપણુ રાષ્ટ્રના સામર્થ અને સહનશમ્તિ વિશે અમને એ પ્રકારે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો અને તે વિશ્વાસથી અમે બવિખને શુકાળને કરવા તૈયાર હતા

રિસેખરમા અથવા બન્ધુઆરીની રાજ્યાતમા બનેલા એક બનાવથી અમને ખબર પડી થયુ શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ એડિનબરોમા (જમા મને લાગે છે તેમને

‘સાહેબની અત્યંત તા’ની એ કરવામાં આવી હતી ત્યાં) એક બાપલુમાં હિંદમાં સવિનયમ અને સહકારના જેવા જનારોએ વિશેષ કંઈક સિદ્ધકાર્યના ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો તે બાપલુથી, અને ખાસ કરીને જે અવસરે એ કરવામાં આવ્યું હતું તેથી અમારું મર્મ ધવાયુ તેનું વિશેષ કારણ એ કે રાજકારણમાં અમારી અને શ્રી રાસ્ટ્રી વચ્ચે જોડો મતભેદ હોવા છતાં અમે તેમને વિશે આદર સમજતા હતા.

મિ રૈમસે એકડોનાલ્ડે પોતાની હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણેના એક બહુભાવસર્થ બાપલુથી ગોળમેજી પરિષદની પ્રાર્થના કરી તેમાં ગર્ભિત રીતે મહાસભાને પોતાના બે ઘા રસ્તા છોડીને અમે તેની છત્રશય્યામાં મુખ માનનારા ટોળામાં બેસી જવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હોય એમ લાગતું હતું લગભગ તે જ અવસરમાં — ૧૯૩૧ના નવ્યુઆરના વચગાળામાં — મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની સભા અસાધારણમાં મળી હતી, અને તેમાં બીજી અનેક બાબતોની સાથે આ બાપલુ અને તેમાંના ગર્ભિત નિમંત્રણની પણ વિચારણા કરવામાં આવી હતી. તે વખતે નૈની તોચમાં હતો અને આ સભાની કાર્યવાહી વિશે મારો છુટકારો થયા પછી મેં સામગ્રીનું પિતામી તે વખતે તરત જ સહકારી પાત્ર ક્યાં હતાં, અને તે અતિશય અસ્વસ્થ હતા તેમજ સમિતિના સભ્યો પોતાની પધારીની આસપાસ ગળીને જ આ વિષયનો વિચાર કરે એવો તેમણે આમંત્રણ રાખ્યો હતો ત્યાં ભેગાં થયેલાઓમાંના મોટે ભાગે એકડોનાલ્ડે પ્રતિકૂલરમાં કંઈક ઉદારભાવ દર્શાવવાની અને સવિનયમ અને મોજો કરવાની સૂચના કરી હતી, એથી પિતામી ખૂબ હરેકેતઈ થયા હતા અને પધારીમાં એમણે બેઠા થઈ જઈને તેમણે બહાર કરેલ કે ‘રાષ્ટ્રનું ધ્વેષ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારનું સમાધાન મરવાને નથી અને લગતા સહકાર એકનો રહી જઈશ તો પણ હું સહકાર ચનાવે સમીક્ષા આપી રીતે હરેકેતઈ તેમની તબિયતને મટે સારું ન હતું તેમનો વાચ એકદમ વધી ગયો એવો દાક્તરોએ આખરે અતિથિઓને ત્યાંથી વિનંત કર્યા અને પિતાને એકાન્ત અપાવી.

મુખ્યતઃ તેમના જ આગ્રહથી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ તદ્દન અણનમ બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો એ પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં સર તેજબહાદુર સમુ અને શ્રી શ્રીનિવાસ રાસ્ટ્રી તરફથી પિતામીની હાથે એક વાર આવ્યો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે ‘અમને બનેને આપની સાથે ચર્ચા કરવાની તક ન મળે ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય ન કરવાની અમે મહાસભાને આજ્ઞા આપીને વિનંતિ કરીએ છીએ’ તેઓ તો વડનપી હિંદ આવવાને નીકળી ચૂંચ્યા હતા એ તારનો એવી મતનબંધો જવાન વાગવામાં આવ્યો કે ‘મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ એક ઠરાવ તો પસાર કરી દીધો છે, પરંતુ આપ બંને આગળે ચર્ચા કરો ત્યાં સુધી તે પર્તમાનવત્રોમાં આવવામાં આવશે નહિ.’

બહાર બની રહેલા આ બનાવોની અમને અદર જેવામાં ખબર પડી નહોતી પરંતુ કંઈક ચાલી રહ્યું છે તેની અમને ખબર હતી અને તેથી અમારા મન કંઈ

બ્રમ રહેતાં હતાં જન્યુઆરી ૨૬મીએ પૂર્ણ સ્વસજ્જ દિન પાસે આવેલો હતો, અને તેની ઉજવણી કેવી અને કેમ થશે તેના તર્કવિતર્કો અમારાં મનને વિરોધ દેખી રહ્યા હતા. પાછળથી અમને ખબર થઈ હતી કે દેરાશરમાં ગંગવર સામુદાયિક સમાજો ભરીને તે પાળનામા આવ્યો હતો. એ સમયોમાં પૂર્ણ સ્વસજ્જનો ડરાવ ફરીથી કાગમ રાખવામાં આવ્યો, અને ‘રમૂતિનો ડરાવ’^૧ એ નામે જોગખાઈથી તેનો તે જ ડરાવ પ્રસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

આ ઉજવણીની યોજના એ જટિલ રમતનીય સાહસ હતો, કેમકે વર્તમાનપત્રો અથવા છાપખાનાંઓનો ઉપયોગ તો મળી શકે એમ નહોતો, અને ટપાલ અથવા તારનો ઉપયોગ પણ થઈ શકે એમ નહોતો અને તેમ છતાં દરેક પ્રાંતની પોતાપોતાની ભાષામાં ઘડવામાં આવેલો એકનો એક જ ડરાવ દેરાશરમાં લગભગ એક જ સમયે, શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં અસંખ્ય સ્થળોએ મળેલી મોટી મોટી સભાઓમાં પ્રસાર કરવામાં આવ્યો હતો. આમાંની ધણીખરી સભાઓ કાયદાની સામે યઈને ભરવામાં આવી હતી અને પોલીસે તેમને જબરદસ્તીથી વિખેરી નાખી હતી.

જન્યુઆરી ૨૬મીને દિને અમે ભૂતકાળમાં વિશ્વીન થઈ ગયેલા નૂતન સવારાર વિષે અને ભવિષ્યમાં આવી રહેલા નૂતન વર્ષ વિષે ચિંતન કરી રહ્યા હતા. બધાર પછી મને એકાએક ખબર આવવામાં આવી કે મારા પિતાશ્રીની સ્થિતિ ગંભીર છે અને મારે એકદમ ધેર જવાનું છે. તપાસ કરતાં મને ખબર પડી કે મને છોડી મૂકવામાં આવે છે શુભ્રિત પણ મારી સાથે જ આવ્યા.

તે જ દિવસે રાત્રે બીજા પછા માણસોને હિંદુત્વની જુદી જુદી જેસોમાથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા એ બધા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના અસલ તેમજ અવેશ સભ્યો હતા. સરકાર અમને યોગ મળીને પરિસ્થિતિ વિષે વિચાર કરવાની તક આપવામાં આવી હતી. એટલે મને આ રીતે પણ તે જ દિવસે રાત્રે છાડ્યો તો હોત જ પિતાશ્રીની સ્થિતિને લીધે મારી મુક્તિ થોડાક કલાક વહેલી થઈ હતી. ૨૬ દિવસના દુઃખ નેદના અનુભવ પછી કમવા પણ તે દિવસે લખનૌની જેલમાંથી છડીને આવી પહોંચી તે પણ કાર્યવાહક સમિતિની એક અવેશ સભ્ય હતી.

૩૩. પિતાશ્રીનું અવસાન

પિતાશ્રીને એ બરાબર એ અઠવાડિયા પછી જોયા કેમકે મેનીમા મને તેઓ ૧૨મી જન્યુઆરીને દિવસે મળી ગયા હતા, અને તે વખતે તેમના પેખાવથી મને આગત પહોંચ્યો હતો. હવે તેમની સ્થિતિ વિશેષ જગડી હતી અને તેમના ચહેરા પર વધારે સોજન જણાતા હતા તેમને ખોવવામાં પણ કંઈક મુશ્કેલી જણાતી હતી,

અને તેમનું મગજ હંમેશા સાફ રહેતું નહોતું પરંતુ તેમની અમલ તંત્ર પ્રશક્તિ મધ્યમ હતી અને અસહની જ દંડતાથી ટકી રહીને તે શરીર અને મગજ પાસે કામ લેતી હતી. મને અને સ્વજિતને જોઈને તેઓ સજી થયા. એક બે દિવસ પછી પુલિતને (તે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય તરીકે નહોતા આવ્યા એટલે) નૈની જલમા પાછા લઈ જવામાં આવ્યા. આથી પિતાશ્રી અ-ગ્રાયા સતત તેઓ સ્વજિત વિષય પૂછતા અને ફરિયાદ કરી કરતા કે દિલના દૂર દૂરના જોખમથી કેટલાયે લોકો મને મળવાને આવી શકે છે છતાં મુ મારા જમાઈને મારાથી દૂર રાખવામાં આવે છે. દાનરેને તેમની આ મમતથી ચિંતા થતી અને એ અપૂર દેખાતું હતું કે તેથી એમના પર નાકી અમર થતી હતી ત્રણ કે ચાર દિવસ પછી મને વા. છે. દાનરેની સૂચનાથી સમુખ પ્રાન્તની સરકારે સ્વજિતને મુક્ત કર્યા.

અનુઆદીની રદખીએ એટલે દુ કટરો હતો તે જ દિવસે ગાંધીજીને પણ ચેરવ. જલમાથી છાત્રી દેવામાં આવ્યા તેઓ અ-લાહાબાદમાં આવી રહે તે મટિ દુ આતુર હતો અને તેમના કટવાની મે પિતાશ્રીને વાત કરી ત્યારે તેમણે પણ ગાંધીજીને મળવાની કલકા બતાવી બીજે જ દિવસે ગાંધીજી મુબઈથી નીકળ્યા તેમનું સ્વાગત કરવાને મુબઈમાં એવળે મોડી વિરાટ મસા થઈ હતી કે જેવળે મુબઈમાં ૫. અગાઉ થઈ નહોતી અ-લાહાબાદ તેઓ મોડી રાત્રે આવી પહોંચ્યા પરંતુ પિતાશ્રી તે વખતે પણ તેમની વાટ જોતા જગતા જ હતા અને તેમની હાજરી તથા તેમણે ઉ-ચારેલા શોભા જ શબ્દોની પિતાશ્રી ઉપર સહેલ દેખાઈ આવે એવી મુખ્ય અસર થઈ મારી માને પણ તેમના આવવાથી આશ્ચર્ય અને શકત મળ્યા.

દરમ્યાનમાં મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના અસબ અને અવેજી કામ બંને પ્રકારના જલમાથી કટલા બધા સભ્યોને શું કરવ તે સૂચવ નહોતું અને તે બધા સના મેળવવાની સૂચનાની વા. જોતા હતા તેમના ધણી પિતાશ્રીની બાબતમાં ચિન્તાતુર બનીને તરત જ અ-લાહાબાદ આવવાને ઇચ્છતા હતા તેથી અ-લાહાબાદમાં સભા ગોઠવીને તેને મટિ તે બધાને એકદમ બોલાવવામાં આવ્યા બે દિવસ પછી ત્રીસ કે ચાળીસ સભ્યો આવી પહોંચ્યા અને અમારા ઘરની પાસે જ સ્વસજીવનમાં તેમની સભાઓ થઈ હુ તે સભાઓમાં વખતોવખત જતા પરંતુ માનું મન એટલું બધું બંધ રહેતું હતું કે તેમાં કોઈ ૫ પ્રકારનો અમરકારક બા. લઈ શક્યો નહે ને અને અત્યારે તે સભાઓમાં શા નિષ્ફળ થયા હતા તેનું દુ જવારે સમસ્ત કંઈ રાકતો નથી માનું માનવું છે કે તે બધા સવિનયજનની દિલચ્છા આતુ રાખવાના પગમાં હતા.

ત્યા બેળા મનેડા આ બંધા મિત્રો અને સાથીઓ પૈકી ધણાખરા તરતના જ જલમાથી છૂટીને અવેજી હતા અને ત્યા પાછા તરત જ જવાની અરેખા રાખતા હતા તે બધા કદાચ પિતાશ્રીનું હેવટનું જ નીવડનારું દશન કંઈ લેવાની અને તેવા જ પ્રકારની વિદાય લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા બળે અને નહુ ત્રનૂની દુકદીમાં તે બધા વાતચટની સવરે અને સાંજે આવી જતા પિતાશ્રી તેમના આ બંધા સાથીઓનું એક

આરામખુરશીમાં બેઠા થઈને જ સ્વાગત કરવાનો અમલ રાખતા હતા. બચપણે અને કંઈક અંશે બાવશૂન્યપણે તેઓ ત્યાં બેઠેલા હોવાના કેમકે હૃદયમાં બેઠતા બાવો તેમના ચહેરા પરના સોજાને લીધે બરાબર વ્યક્ત થતા નહોતા. પરંતુ એક પગ એક નૂત્તા સાધીઓ અને મિત્રો વારાફરતી તેમની નજરે પડતા તેમ તેમ તેમની આંખો ચમકતી અને તેમને દરેકને ઓળખી કાઢવાનો ભાવ સ્પષ્ટ ઝગમગ બેઠતો, તેમનું મસ્તક સહેજ નીચું નમવું અને તેમના હાથ નમસ્કારના હેતુથી બેગા થતા. અને જોકે ઝાંખું બોલી શકના નહોતા હતાં કોઈક વખત તેઓ થોડાક શબ્દોમાં કંઈક કહેતા અને તેટલામાં પનુ તેમનો અમલ વિનોદ ઝાંખી બેઠતો. જીવંતેલુ પાથી પીડતા કોઈ જદ્દ સિંદ સમા તેઓ ત્યાં બેઠા હતા, અને તેમની શારીરિક શક્તિ લગભગ બધી ઓસરી ગઈ હતી તોયે તેઓ દર જ પનુ સિંદસમા તેમજ કોઈ રાજવી જેવા હોવાતા હતા. હું તેમને જોતા જોતા વિચાર કરતો હતો કે આ હાલે તેમના મનમાં શા વિચારો આવતા હશે? કે અમારી પ્રવૃત્તિઓમાં રમ લેવાની સ્થિતિથી તેઓ પર થઈ ગયા છે? એ તો સ્પષ્ટ જ હોવાતું હતું કે તેમના અંતરમાં મંથન ચાલી રહ્યું હતું; પોતાના કામગાંધી સરી જતી વસ્તુઓ પર પોતાની પકડ કાયમ રાખવાના પ્રયાસો કર્યા કરતા હતા. અતઃકાળ મુખી તેમનું આ મંથન ચાલુ રહ્યું, અને છેક છેવટની ક્ષણ મુખી તેમણે નમવું ન આપ્યું. વચ્ચે વચ્ચે તેઓ અમારી સાથે તદ્દન સ્પષ્ટતાથી વાતો કરતા અને જ્યારે તેમનું મનું પકડાઈ ગયું અને તેથી પોતાને કહેવાની વાત અમને બરાબર સમજાવવાની તેમને મુશ્કેલી પડવા લાગી ત્યારે પોતાની વાતો કામગની ચિટ્ઠીઓ પર લખીને તેમણે આપવા માંડી.

પડોશના મકાનમાં ચાલી રહેલી કાર્યવાહક સમિતિની સભાઓમાં તેઓ લગભગ નહિ જોવા જ રસ લેતા. એક વખવારિયા અગાઉ એ સભાઓના કામકાજમાં તેમને બહુ રસ પડત, પરંતુ હવે તેમને લાગતું હતું કે આવા પ્રકારના બનાવોથી પેતિ ક્યારના દૂર નીકળી ગયા છે. ગાંધીજીને તેમણે જણાવ્યું કે, “મદાત્માજી, હું તો હવે તુરંતમાં ચાક્યો. સ્વરાજ જેવાનું મારા નસીબમાં નથી પરંતુ હું નહું છું કે તમે તો તે જીતી ચૂક્યા છો, અને એક જ સમયમાં તે તમારા હાથમાં આવશે.”

બીજા શહેરો અને પ્રાન્તોમાંથી આવેલા ધણખરા લોકો પોતપોતાને સ્વર્ણે પડોશવાને ઠપકી ગયા હતા ગાંધીજી અને કેટલાક નિકટના મિત્રો તેમજ પાસેના સબધીઓ તથા ત્રણ પ્રસિદ્ધ દાકતરો રહ્યા હતા એ ત્રણે મુખ્યત્વે અદમદ આનસારી, બિધાનચંદ્ર રાય, અને જીવરાજ મહેતા, તેમના નૂત્તા મિત્રો હતા. અને પિતાથી હ મેરા કહેતા કે એમને પોતાનું શરીર તેમણે સાચવી રાખવાને સોંપી દીધું છે કેવુ આદર્શની ઢાળીની સવારે તેમની સ્થિતિ કંઈક સુધરેલી લાગી, અને તેનો લાભ લઈને તેમને લખતી ખસેડવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. ત્યાં એકસ-દેનો બેઠો ઉપચાર કરી રાકાય એવા સાધનો હતાં, તે અલ્લાહાબાદમાં નહોતાં તે જ દિવસે અમે તેમને મોટરમાં લઈને નીકળ્યા ગાંધીજી અને બાકીનું મોટું મંડળ અમારી પાછળ આવ્યું અમે બહુ

ધીમેથી મુસાફરી કરી હતી તોપણ તેમને ખૂબ શ્રમ પહોંચ્યો. બીજે દિવસે તેમને યાક ગતરી જતો દોષ એમ લાગ્યું પરંતુ બીજા કેટલાંક લય કચળને એવાં ચિદ્રૂને જાણતાં હતાં. ફેબ્રુઆરીની ૬ઠ્ઠીએ એટલે બીજે દિવસે વહેલી સવારમાં હું તેમની પધારી પાસે જમરણ કરીને બેઠો હતો. આમલી રાત તેમણે ખૂબ કટમા ઠીંધ અથવા આરામ વગર સૂઈ હતી; એકાએક મેં એયું કે તેમને ચહેરો સાંત થઈ ગયો છે, અને તેના હપરને મંથનનો ભાવ અગ્રથ થઈ ગયો છે. મને લાગ્યું કે તેઓ ઊંડામાં પડ્યા છે અને તેથી હું રાજ થયો પરંતુ પાસે બેઠેલી મારી માતાની આંખ વધારે દેખતી હતી. એટલે તેણે એક ચીસ પાડી પિતાશી ઠીંધી ગયા છ મારે તુ એમાં ખસેલ ન કર એથી મેં તેને આજીજ કરી. પરંતુ એ નિદ્રા તેમની હવળની સાથન નિદ્રા હતી, તેમાંથી જાગીને જાઠવાણુ રથું નહોતું.

તે જ દિવસે મોટરથી અને તેમને મૃત દેહ અસ્લાહાબાદ લઈ આવ્યા, તુ તે જ મોટરમાં બેઠો હતો, સ્ફુર્જિત તેને ચવાવતા હતા અને અમારી સાથે પિતાશીને માનીતા અંગત મેષક હરિ બેઠો હતો. અમારી પાછળની માડીમાં મારી મા અને ગાંધીજી આવતાં હતાં, અને તેમની પાછળ વળી બીજી મોટરે આવી હતી તે દિવસે આખો દહાડો મારું મન છેક જ ચૂન મારી ગયું હતું, મું બની ગયું છે તેનું મને બરાબર ખાત નહોતું, અને એક પછી એક કપાટાખંધ ખતતા ખતાવોને કીચે તેમજ મોટાં ટોળાંઓને બીચે હું વિચાર કરી શકતો નહોતો. પિતાશીના અવસાનના ખબર પહોંચ્યા પછી બહુ થોડા સમયમાં લખનીમાં ગંભીર મેદનીઓ ટોળે વળી હતી લખનીથી અસ્લાહાબાદ કપાટાખંધ ધસતી જતી મોટરમાં રાષ્ટ્રીય ધ્વજમાં વીંટાળેલા પિતાશીના મૃત દેહની પાસે હું બેઠો હતો, એક મોટો રાષ્ટ્રીય ધ્વજ અમારી મોટર પર ઠીંધો હતો, અને અસ્લાહાબાદ અને આવી પહોંચ્યા, તેમજ ત્યાં પિતાશીના અવરોધને બહુમાન કરવાને અનેક ગાક દૂરથી લોકોનાં અંગતર રોગાં ભેગાં થઈ હતાં, એ બધાનું માત્ર મને તાદરા રમરણ રહી ગયું છે. ઘેર પહોંચ્યા પછી ત્યાં કંઈક વિધિઓ કરવામાં આવી, અને તે પછી વિરાટ માનવસમુદાયની સાથે છેવટે અંત તરફ કરેલા પ્રયાણનું ફળ મને તેણું જ રમરણ છે. શિયાળાની ઝાતુના તે દૂંડા દિવસની રાત્રીને અધકાર બાગીરથીના તટ ઉપર ઠોરવા લાગ્યા. તે સમયે ચિનાની મહાન જ્વાળાઓએ પિતાશીના દેહને પોતાની અંદર સમાવી લીને એ દેહમાં ચેતન વિરાજ્યું હતું ત્યારે તે અમને તેમનાં નિકટના સ્વજનોને તેમજ હિંદના કરોડો લોકોને કેટલો મહામૂલો હતો. ગાંધીજીએ ભેગાં મળેલા સમુદાયને એક દૂંડું હૃદયદાયક બાણણુ કર્યું અને પછી અમે બધા સુપગાપ ઘેર જવાને પાછા ફર્યા. વહાલામાં વહાલાને વળાવી એકલા એકલવાયા અમે ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે તારાઓ આકાશમાં ગમગી રચા હતા.

મારી માતાને અને મને સદાનુભૂતિના હબરો હબર-સદેશાઓ મળ્યા. લોડ અને લેડી અર્વિને પણ મારી માતાને હૃદયીને એક સદ્ભાવ ભરેલો સંદેશો મોકલ્યો. સદાનુભૂતિ અને શુભેચ્છાના આ વિરાજ પ્રવાહમાં અમણા હૃજની વેદના કંઈક અંગે

સાંત ધર્મ, પરંતુ સૌથી વિશેષ તે ગાંધીજીની અદ્ભુત સાંતિ આપનારી અને દુઃખના ધા રૂઝવનારી સદ્ગુણથી જ ભારી મા અને અમે બધાં અમારા જીવનની પરમ વેદનાને સહન કરી શક્યાં.

પિતાશ્રી કાયમને માટે ચાલી ગયા જ એ વાત મારું મન કેમે કરીને માનવું નહોતું. ત્રણ માસ પછી મારી પત્ની અને પુત્રીની સાથે હું લંકામાં હતો, અને ત્યાં ન્યુરેલિયામાં અમે યોદ્ધાક શાન્ત અને આરામના દિવસો ગાળતાં હતાં ત્યારની આ વાત છે. મને એ જાણ્યા બહુ ગમી ગઈ, અને મને શાશ્વતર એમ ધર્મ આગું કે પિતાશ્રીને એ બહુ ફાવશે તે પછી ચાલે ત્યારે તેમને જોવાની કેમ ન લઈએ ? તેઓ છેક ધાત્રી ગયા હશે અને અહીંના આરામથી તેમને બહુ લાભ યરો. આ વેળા હું એવું તે જાન ભૂલ્યો હતો કે અલ્લાહાબાદ તાર કરવાની તૈયારીમાં હતો !

લંકાથી અમે અલ્લાહાબાદ પાછાં ફર્તાં ત્યારે ટપાલ મારફતે મને એક વિલફાલ પત્ર મળ્યો. તેના પાછીટ ઉપર પિતાશ્રીના હુત્તાક્ષરમાં મારું સરનામું કહેતું હતું, તેમજ ટપાલની જુદી જુદી અનેક એફિસની છાપ પડેલી હતી. બારે તાજુબીથી મેં તે પાછીટ ખોલ્યું તે ખરે જ પિતાશ્રીએ મારા પર લખેલો પત્ર તેમાંથી નીકળ્યો, પરંતુ તેના પર તારીખ માત્ર ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ હતી. ૧૯૩૧ના ઉનાળામાં તે મને પહોંચાડવામાં આવ્યો એટલે તે પત્ર સાદાપાંચ વર્ષની મુસાફરી કરી હોવી જોઈએ. હું અને કમલા ૧૯૨૬માં મુરોપ જવાને નીકળવાની તૈયારીમાં હતાં ત્યારે અમદાવાદથી પિતાશ્રીએ તે પત્ર લખ્યો હતો. ઇંગ્લેન્ડન લોઈડ કંપનીની જે આગ્રભોટ પર અમે મુસાફરી કરવાનાં હતાં તેના પર પહોંચે એ રીતે મુંબઈને મારે સરનામે તેને સ્થાના કરવામાં આવ્યો હતો. એમ લાગે છે કે ત્યાં અમને તે જગ્યા સાડુ મળતો રહી ગયેલો, અને ત્યાર પછી કોઈક વસ્ત્રાહી માલુસને તેને માસ તરફ મોકલી આપવાનું સુઝી આવ્યું ત્યાં મુખી તેજે અનેક બિલ્લ બિલ્લ સ્થળોની મુલાકાત કરી હોવી જોઈએ અને કદાચ પ્રભુએક ટપાલનાં ખાનાઓમાં તે પડ્યો રહ્યો હશે સૌથી મોટું કોટુક તે એ હવ કે એ પત્ર વિદાયનો હતો.

૩૪. દિલ્લીનો કરાર

પિતાશ્રીના અવમાનને દિવસે અને લગભગ તે જ ધારીએ ગોળમેજી પરિપક્વતા પ્રતિનિધિઓનું એક મોટું મંડળ મુંબઈને કિનારે ભિવરું. શ્રી શ્રીનિવાસ રાજ્જી અને મર તેજબહાદુર સમુ, તેમજ જેમનું મને અત્યારે સ્મરણ નથી એવા બીજા પણ કેટલાક પણ કરીને તેમની સાથે, સીમા અલ્લાહાબાદ આવી પહોંચ્યા. ગાંધીજી અને મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના કેટલાક સભ્યો તે ત્યાં હતા જ. અમારા ઘરમાં એ બંધાની કેટલીક ખાનગી વાતચીત યઈ અને તેમાં ગોળમેજી પરિપક્વતા કુ કુ હઈ તેને હેવાલ આપવામાં આવ્યો પણ આ બધું સાર થાય તે પહેલાં જ એક નાની સરખી ઘટના

બની. શ્રી. રાસ્ટ્રીએ, સાવ સ્વેચ્છાએ પોતે એડિનબરોમાં ને હુગ્ગારો ગઈયા હતા તે વિષે ખેદ દર્શાવ્યો. અને તેમ કરતાં જણાવ્યું કે, “મારા પર આસપાસના વાતાવરણની અસર બહુ થઈ નય છે, અને તેને વખતે મારી ‘બ્રહ્મચરી વાચાળતા’ અને ગમે ત્યાં ખેંચી નય છે.”

ગોળમેજી પરિવહના પ્રતિનિધિઓએ પરિવહ વિષે અમે અગાઉથી ને જણાવતા હતા તેના કરતાં વિશેષ મહત્ત્વનું કશું જણાવ્યું નહિ. બહાર ને બન્યું હવું તેની પાછળ થયેલા અનેક પ્રકારના ક્ષવાદાવા વિષે, અને ખાનગીમાં લોર્ડ ફ્રાણ્સએ શું કહ્યું હવું અથવા સર ફ્રાણ્સએ શું કહ્યું હવું તેની બેસાડ તેમણે ધણી વાતો કરી અને હુ મેરા લાવ્યું છે કે હિંદમાંના આપણા મધ્યમમાર્ગી મિત્રો સિદ્ધાંતોની અથવા હિંદની પરિસ્થિતિની વાસ્તવિકતાના કરતાં મોટા અધિકારીઓ સાથેની તેમજ તેમને વિષેની ખાનગી વાતો અને અપસપને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. આ મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ સાથેની અમારી આ ખાનગી વાતચીતમાંથી કશું નિષ્પત્ત ન થયું, અને ગોળમેજી પરિવહના નિર્ણયો તદ્દન માલ વગરના હતા એ અમારો અગાઉ બધાયેલો અભિપ્રાય માત્ર કાચમનો રહ્યો તે પછી કોઈકે (કોણે તે હું બૂધી ગયો) સૂચના કરી કે ગાંધીજીએ વાઈસરોયને કાગળ લખીને એક મુલાકાતની માગણી કરવી જોઈએ, અને તેમની સાથે ખુદા હિલથી વાતચીત કરવી જોઈએ. ગાંધીજીએ એ વાત માન્ય રાખી, જોકે એમાંથી ખાસ કશું પરિણામ આવે એવી તેમણે અપેક્ષા રાખી હોય એમ મને લાગતું ન હતું. પરંતુ પોતાની કાર્યપદ્ધતિના એક સિદ્ધાંત મુજબ પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને મળીને તેમની સાથે કોઈ પણ પ્રકારની ચર્ચા કરવાને ગાંધીજી ગમે તેટલી હદે જવાને તત્પર હોય છે. પોતે ધારણ કરતા વલણની સમ્બાઈ વિષે તેમને ખાતરી હોવાથી મામા પક્ષને પણ તેની ખાતરી કરાવી આપવાની તેમને આશા હોય છે, પરંતુ તેમનો આશય ધણકરીને માત્ર સામા પક્ષની હુદ્દિને સતોષવાનો જ નથી હોતો. તેમનું લક્ષ હમેશ સામા પક્ષના માનસનો ખજોડો કરાવવા પર, એ પક્ષ વચ્ચેના રામરૂપ તેમજ અવિચારથી ઉત્પન્ન થતા અતંગાપો કુર કરવા પર, અને સામાની સદ્ગુણિ તેમજ શુભ સંસ્કારને નશ્ત કરવા પર રહે છે. તેમને એ વિશ્વાસ હોય છે કે આટલું પરિવર્તન સિદ્ધ થઈ શકે તો સામા પક્ષની ખાતરી કરાવી આપવાનું બહુ સહેલું બની નય છે, અથવા તેમ ન બની શકે તો ખજ તેનો વિગમ નશ્ત પડી જઈને પરસ્પરના વિરોધમાંથી જોખ નીકળી નય છે તેમની સાથે રાત્રુવદ રાખનાર વ્યક્તિઓ સાથેના અંગત વહેવારમાં તેમણે અનેક દાખલાઓમાં આ પ્રકારે વિજય મેળવી હોય; માત્ર વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી જ પોતાના પ્રતિપક્ષને તેઓ અદ્ભુત રીતે પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લેતા તેમના ટીકાકારો અને તેમનો ઉપદ્રાસ કરનારાઓ પેઠી અનેક તેમના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી અભિભૂત થઈ જઈને તેમનો આદર કરવા થઈ ગયા હતા, અને તે પછી ટીકા ચાલુ રહેતી પણ તેમાં કદી ઉપદ્રાસનો અંશ રહેતો નહિ.

પોતાના આ સામર્થ્યના બાનથી ગાંધીજી પોતાનો વિરોધ કરનારાઓની સાથે મુલાકાતના પ્રસંગોને વધાવી લે ■ પરંતુ વ્યક્તિઓ સાથે કોઈક અંગત અથવા ગૌણ

મુદ્દાઓ વિષે વહેવાર કરવો એ એક વાત છે, વિજયોન્મત સામ્રાજ્યવાદની પ્રતિનિધિ બ્રિટિશ સરકાર જેવી અનૂર્વ વસ્તુ સાથે લેટો નવો એ વહેન જુની વાત હતી આ વાતનો ખરાબર ખ્યાલ હોવાથી ગાંધીજી લોર્ડ અર્વિન સાથે મુલાકાત કરવાને ગયા પણ જાગી અપેક્ષા રાખીને ગયા નહોતા સચિનથ નની લડત આ સમયે પણ ચાલુ હતી, પરંતુ સરકાર સાથે સધિની મસજત ચાલી રહી છે એવી ધણી વાતો ચાલતી હોવાથી તે મોળી પડી ગઈ હતી

જરા પણ દીવ વિના મુલાકાતની 'હા' આવી ગઈ, એટલે ગાંધીજી દિલ્લી જીપડી ગયા અને અમને જણેતા મના કે કામચલાઉ સમાધાનની બાબતમાં વાઈસરોય સાથે કોઈ પણ પ્રકારની મહત્ત્વની વાતચીત થશે તો હું મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને ત્યાં યોજાતી લઈસ થોડા દિવસ પછી અમને જાણને દિલ્લી જવાનું તેહુ આવ્યું ત્યાં અમે ત્રણ અડવાડિયા સુધી રહ્યા, અને રોજરોજ ભેગા મળીને અતિરાય પરિશ્રમ પડેલો એવી ચર્ચાઓ કરી ગાંધીજીની લોર્ડ અર્વિન સાથે વાર વાર મુલાકાત થતી, પણ ધણુ કરીને દિલ્લી સરકાર લડન હિંમ્મતાતા રાત્તસચિવ સાથે ચંદેશાઓ ચલાવતી તેને લીધે વચ્ચે વચ્ચે ત્રણ ચાર દહાડાનો માણો પડી જતો કેટલીક વખતે દેખીતી રીતે નજીવી લાગતી બાબતો અથવા તો અમુક સજ્જોને લીધે પણ આ મમલત ચાલતી અમુકી પડતી આવો એક રાજ સનિતથ લાગતી 'સરપેન્ડાન' (મોઢેરી) નો હતો ગાંધીજીએ ચર્ચાઓ દરમ્યાન પડેલેથી જ રપષ કર્યું હતુ કે સચિનથ ભગ કહી પણ છેવટે મારે ચાટોથી લઈ નહિ સમય, અથવા છોડી દઈ નહિ રાકાય, કેમકે મેનના હાથમાં સત્યામહ એ એકમાત્ર લડતનું રાત્ર છે, હા, તેને મોઢુ રાખી રાકાય લોર્ડ અર્વિનને એ રાજ સાથે વચ્ચે હતો, તેમને એમા સમાધિને ભાવ નેઈતો હતો, અને ગાંધીજી તેમા સમત થતા નહોતા આખરે 'રિસાન્નિન્દુડ' ('ચાલુ રાખવામાં નહિ આવે') રાજનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો પરદેશી કાપડની અને ફાટની દુમનોની યોજી વિષે પણ લાખી ચર્ચાઓ ચાલી હતી મરકાર સાથેની કામચલાઉ સુનેહની યોજનાની વિચારણામાં જ અમારો ધતો વખત ખરચાઈ જતો, અને લડતના આખા પ્રક્રમના મૂળમાં રહેલી બાબતો પર નજરુ લક્ષ આપવામાં આવતુ હતુ કામ ચલાઉ સમાધાન થઈ નથ અને રોજરોજ ચાલી રહેલુ મુદ્દ અમને પછી વિરોધ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં પાડાયી આ મૂળગત બાબતોનો વિચાર થઈ રાકરો એવો ધણુ કરીને સોનો ખ્યાલ હતો આ ચર્ચાઓને પરિણામે મુદ્દવિરામ નબહેર થશે અને તે પડી મતભેદના મૂળ સાચા મુદ્દાઓની વિગેર ચર્ચા કરીશુ એવુ કઈ આ ચર્ચાઓ વિષે અમારુ વલણ હતુ

દિલ્લીમાં તે સમયે સર્વ પ્રકારના લોકો આકર્ષાઈને આવ્યા હતા અનેક પરદેશી, વિરોધ કરીને અમેરિકન, ખતકારો પણ ત્યાં રોડે વળ્યા હતા અને અમે બધી વાતો વિષે ચૂપડી બગવતા તેથી તે બધા કઈક અકળાતા તેઓ અમને કહેતા કે ગાંધી અર્વિન ચર્ચાઓ વિષે ન્યુ દિલ્લીની સરકારી કચેરીમાંથી તમારા લોગ પાસેથી મગે છે તેના કરતા અમને વધારે સમાચારો મગે છે અને આ વાત સાચી હતી વગી

નાધીછનું દર્શન મેં વાને ધણા ઉચ્ચ પશ્ચિના મહાનુભાવો પશુ ત્યાં બેગા મળ્યા હતા કેમકે મહાનુભાવો સિવાય તે વેળા ચમકી રહ્યો હતો ના? આજ મુખી નાધીછથી તેમજ મહાસભાથી દોઢ ગાંઠ દૂર લાગતા ફરતા અને ધણીવાર તે બંનેને જોમણે અને પ્રસંગે નિહી કાઢ્યા હતા, એવા આ મહાનુભાવોને પોતાના પૂર્વવર્તનને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ઉતાવળમાં પહેલાં બેઈને ખરેખર રમૂજ આવતી હતી. મહાસભા હવે નીવડેતી જણાતી હતી, અને કોને ખબર કે બવિધમાં શું ચલાવુ હતું? ગમે તેમ હો, હવે મહાસભા અને તેના આગેવાનો સાથે બીકો સળધ તખવામાં જ માલ હતો. 'તેકે વરસ પડી એ મહાનુભાવોની મનોવૃત્તિએ નવો ચતોટો ખાધો, તેઓ સૌ મહાસભા અને તેના જવા કારરતાનો ચિખેની પોતાની ઊંડી સૂચ બહેર કલ્તા થઈ ગયા, તેમજ તેમને એ બરાની માથે કરી લેવાઈવા નથી એમ પોકારીને કહેતા થઈ ગયા

આ બધી નવીન ધારાઓથી ગમીવાદીઓને પશુ જાણી ચાલુ, અને બવિધની અવસ્થામાં પોતાનું સ્થાન બહુ આગળ પડ્યું નહિ રહે એ વાતની, મુદ્દે બચ તાથે તેમને મધ આવતી એને તેમના પૈકી પશુ અનેક જણ મહાસભા પાસે જઈ પહોંચ્યા, અને તેમને વિશ્વાસ આપના લાગ્યા કે 'કોમીપ્રશ્ન વિષે સમાધાન કરવાને અને બહુ તપર છીએ, તેમજ માપ ભાતે એ એ બાબતમાં પહેલ મેં તો સમાધાન વિષે મરી મુઝેવી આવવાની નથી.'

નાધીછ અને અમારામાંના ધણાજણ દા અનસારીને ત્યાં નેતા હતા, હવે ઉચ્ચ પશ્ચિના મહાનુભાવો અને સામાન્ય પશ્ચિના સત્ત્વરેનો એકસરખો પ્રવાહ આ ધર તરફ આવતો જ રહેતો અને અમારા કુરમદના વખતમાં તેમનું નિરીક્ષણ મરીને અમે જ્ઞાન તેમજ ગમન મેળવના છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી અમરો મુખ્ય પહેવાર ગામડા અને રાહરોમાંના મીખ તેમજ જેલમાં જઈ બેરેલા તફન નિયંધાર લોકો સાથે રહ્યો હતો. નાધીછને મળવા આવનારા ખારેખીરે તુખી અને અત્યંત વાત લાગતા લોકોએ અનને મુખ્યપ્રકૃતિની મીજ બાબત — સમો પારખીને તેને તફન અનુકૂળ થઈ જવાની વૃત્તિ — દર્શન કરાવ્યું એ ભાવે ન્યા ન્યા સફળતા અને સામર્થ્યનું દર્શન થાય છે, ત્યાં ત્યાં અભિમુખ થઈને પોતાના સ્થિતિસ્થાપના પ્રકાશથી તે તેનો સત્કાર મેં છે એમાંના ધણા હિંદમાંના પ્રિટિસ સરકારના હંદ આધારસ્તંભો હતા. હિન્દમાં જે કોઈ મીજ સરકાર આબાદ થાય તેના પાપ તેઓ એટલા જ હંદ આધારસ્તંભો થનારા એ જ્ઞાન થવાથી અમને નિરાત વળતી હતી

તે સમયે ન્યુ દિલીમાં નાધીછે / મગસકે ફરવા જતા ત્યારે તેમની સાથે હ વાવવા જતો સામાન્ય રીતે તેમની સાથે વાતો કરવાને આ દરમિયાન જ પ્રસંગ મળી ગમ્નો, કેમકે બાકી રહેલા દિવસના તો બાહે ઝીણા ઝીણા હુમ્દા પાડીને તેમની એકેએક મિનિટ કોઈકને અથવા કઈને માટે મુકતર થઈ જતી. કોઈ કોઈવાર તો સવા ના ફરવા જવા વખતનો સમય પશુ ધણખડું મેઈ પરદેશી મુવાકાત કરનારને અથવા અન અબાદ લેવાને આવેલા મેઈ મિત્રને આપી દેવો પડતો બહુખલ તેમજ વન મળ

સમયની અને વિરોધે કરીને બલિષ્ઠની એમ ઘણી બાબતોની અમે વાતો કરતા મહા સભાના બલિષ્ઠ વિશેની તેમની એક કલ્પનાથી અને ખૂબ આશ્ચર્ય યથુ હવે તે મને બરાબર યાદ છે સ્વરાજ આગ્રહ કે તુરંત જ આજની મહાસભા તો આપોઆપ મરી જરો એવો મારો ખ્યાલ હતો તેમનો વિચાર એવો હતો કે મહાસભાની હતી કાયમ રહેવી જોઈએ, પણ તે એક શરતે : તેણે પોતાની ભવ ઉપર મર્યાદા મૂકનારા એક એવો ઠરાવ કરવો કે રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેના કોઈ સભ્યે પગારથી નોકરી સ્વીકારવી નહિ, અને તો પૈસી કોઈને રાજ્યવતંત્રમાં એ પ્રકારનું સત્તાનું સ્થાન લેવું હોય તો તેણે મહાસભાને ત્યાં કરવો આ કલ્પનાની વિગતો તેમણે કેવી રીતે વિચારી હતી તેનું મને આયાદે સ્મરણ નથી, પરંતુ એ કલ્પનાની પાછળ રહેલા મમત્ર વિચાર એ હતો કે મહાસભાને કરો સ્વાર્થ નહિ રહે એટલે પોતાની વલ્લભતાને કારણે સરકારના કાર્ય વાહક મંડળ ઉપર તેમજ તેના બીજા ખાતાઓ ઉપર તે પ્રબળ નૈતિક અસર પડેઆવી શકશે, અને એ રીતે તે સરકારને સાચા માર્ગ પર રાખી શકશે

હવે આ એક અસામાન્ય કલ્પના છે અને મને તો એ મમત્રવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે, તેમજ મારી સમજ પ્રમાણે તેને વહેવારમાં અમલમાં મૂકવાને અંગે અનેક મુશ્કેલીઓ ઉપસ્થિત થાય છે મને એમ લાગે છે કે આવા પ્રકારના કોઈ મંડળની હતી કલ્પી શકીએ તો પણ તેનો કબજો પ્રબળો કોઈ એક નિશ્ચિત મમત્ર લીધા વિના ન રહે, અને પોતાના જ સ્વાર્થને માટે તેના દુરુપયોગ કરતા ન ચૂકે પરંતુ એ કલ્પનાનો અમલ કેમ અને કેવો થશે તે વાત બાલ્યે રાખીએ તો, એ કલ્પનાથી ગાંધીજીની વિચારણાની બુદ્ધિશાળી કઈક અંશે આકલ્પ કરવાનું સાધન મળી રહે છે આજકાલના રાજપ્રીય પક્ષની કલ્પના લઈએ આધુનિક રાજપ્રીય પક્ષને એક પ્રકાર તો એવો છે જેમાં અમુક ઠરાવેલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણે સમાજની રાજપ્રીય અને આર્થિક પુનર્ધારના કરવાના હેતુથી રાજ્યસત્તા કબજે કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે, અથવા તો વર્તમાન સમયમાં મેટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવતો બીજો પ્રકાર એવો હોય છે કે જેમાં, મિ આર એચ ટોનીના શબ્દોમાં, વધારેમાં વધારે ગવેરાઓને વધારેમાં વધારે ગાજર પૂરા પાડવાનો હેતુ હોય છે આ બન્ને કલ્પનાથી ગાંધીજીની કલ્પના માથે બેસી છે

ગાંધીજીની લોકસાસનની કલ્પના સ્પષ્ટ રીતે આધ્યાત્મિક છે સામાન્ય રીતે મતસભ્યા, અથવા વધુમતી, અથવા પ્રતિનિધિત્વનો જે અર્થ કરવામાં આવે છે તેની માથે એનો કરો સબંધ નથી આ આધ્યાત્મિક લોકસાસનની રચના તો ગેરા અને ત્યાગના પાયા પર થઈ છે, અને તેની સત્તાનું સાધન નૈતિકબળ છે થોડા જ મમત્ર ઉપર પ્રસિદ્ધ હરેશ્વ એક નિવેદનમાં તેમણે લોકસાસનવાદની વ્યાખ્યા કરી છે પોતે “અભાવથી જ લોકસાસનવાદી” છે એવો તેમનો દાવો છે “માનવજાતિના અક્રિયનમાં અક્રિય લોકો માથે એક થઈ જવું, તેમની સ્થિતિથી જસથે સારી સ્થિતિમાં રહેવાની આકાંક્ષા ન રાખવી, અને પોતાની હોય તેટલી સમગ્ર સજિવિઓ એ આકાંક્ષાને અનુરૂપ

રહેણીએ પહોંચવાનો તુરંત પ્રયાસ કરવો. — આટલાથી એ દાવો કરવાનો અધિકાર મળતો હોય તો મારે વિષે હું એ કહેવું છું ' લોકશાસનની ચર્ચા કરતાં તેઓ વિશેષ કહે છે

“આપણે એવી વસ્તુ સૂચવ કરી કેવી જોઈએ કે મહાસભા લોકતંત્રના લક્ષણોવાળી સંસ્થા છે તેમજ તેનો લોકો પર પ્રભાવ પડે છે એવી તેની જે કાર્યિ બધાઈ છે તે તેના વાર્ષિક સમારંભમાં આકર્ષક આવતા પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકોની સંખ્યાને લીધે નથી, પરંતુ તેણે જનજીવનની સેવામાં જે ઉત્તરેતર સતત વધારો થતો રહ્યો છે તેને લીધે છે. પાશ્ચાત્ય લોકશાસન પદ્ધતિ અત્યાર સુધીમાં નિષ્ફળ ન નીવડી હોય તો પણ હવે તે કસોટીએ તો ચળી જ છે. લોકશાસનના પ્રયોગની પ્રત્યક્ સફળતા પુરવાર કરીને તેણે સાચું શાસ્ત્રીય રહ્યાનું માર્ગ દિહ્યો જાણવો હોય એવી આપણે આશા રાખીએ.

આજે તો લોકશાસનમાંથી નવા લાયરિંગવલ અને દાક્ષિણતા જ નીવળ્યા હોય એમ લાગે છે, તેમ ન થવું જોઈએ. અથવા લોકોના વધારેમાં વધારે મતથી પણ લોકશાસનની કિંમત અઠાની નથી પોતે જેમના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરતા હોય તેવા લોકોની ભાવના, આશા અને અભિપ્રાયો અમત કબાલો ખોળા જેવા લોકો દ્વારા ચાલતું તથા લોકશાસન સાથે અસંગત નથી. મારો એ હું અભિપ્રાય છે કે સાચા લોકશાસનનો નિકાસ દિસાને બંને થઈ શકવાનો નથી. લોકશાસન બહારથી કોઈ બેસાડેલું કદી હોઈ ન શકે, તેનો ઉદય તો અંતરમાંથી થવો જોઈએ.

ગાંધીજી બંને જ કહે છે તેમ આ કાર્ડ પાશ્ચાત્ય લોકશાસન નથી પરંતુ એ પણ એક આશ્ચર્યની વાત જ છે કે સામ્યવાદીઓની લોકશાસનની કલ્પના સાથે ગાંધીજીની કલ્પનામાં કેટલુંક સામ્ય રહેતું છે કેમકે સામ્યવાદીઓની કલ્પનામાં પણ કઈક આધ્યાત્મિકતાની છાંય રહેતી છે. મધ્યાગાહના સામ્યવાદીઓ પણ આમજનતાની ખરી હાજરો અને હૃદયોના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરે છે. બે કે જનતાને એ વાતનું જવાબ બાળ નથી હોતું તેમને મઠે આમજનતા એક આધ્યાત્મિક કલ્પના બની રહે છે અને તેમનો દાવો તે કાર્પનિક વસ્તુના પ્રતિનિધિત્વનો છે. પરંતુ ગાંધીજી અને સામ્યવાદીઓની કલ્પના વચ્ચે સામ્ય બહુ અંધ છે, અને થોડે મુઠી જઈને જ તે અંધ છે બનેલી દષ્ટિ અને પ્રેરણાની દિશામાં ખાસ કરીને માધ્યમ અને દિસાના વિષયમાં બંને વચ્ચે જણાવા લેગે બહુ મોટા છે.

ગાંધીજી લોકશાસનવાદી હોય કે ન હોય દિલ્લી ખેડૂત જનતાના તો તે માત્રા પ્રતિનિધિ છે, એ કસોટીની જનતાની જાગૃત અને સુસ્ત હૃદયના તેઓ અર્ક છે. ગાંધીજી માત્ર તેમની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓના પ્રતિનિધિ જ નથી, એથી પણ તેઓ વિરોધ છે એ કસોટીની વિચાર જનસંખ્યા તેમનામાં અર્જિત થઈને આજે ભાવને પામી છે. તેમજ ગાંધીજી સામાન્ય ખેડૂત તો નથી જ તેઓ તો અત્યંત કુશળ બુદ્ધિ, સુસંસ્કૃત હૃદય અને સુઝવિ તેમજ વિશાળ દષ્ટિવાળા સંપૂર્ણ રીતે માનવી છતાં

રાગદ્વેષાદિ આવેગો તેમજ લાગણીઓને દાબીને તેને વિશુદ્ધ બનાવી, તેને આધ્યાત્મિક મિશ્રિને માર્ગે વાળનાર ચાલી છે, લેહલુપ્ત બાકની જેમ પોતાના તરફ લોકોને આકર્ષી લેનાર તેમજ હમ નિહા અને બક્ષિત નમ્રત કરનાર એ એક પ્રયત્ન વિભૂતિ છે, — આ બધા લક્ષણો ખેડૂતના લક્ષણોથી અલગ બિન્ન છે, ખેડૂતના ગમતપરત છે, પરંતુ તેમ છતાં તે એક પરમ ખેડૂત છે, જગતને તેમજ ઇતિહાસને તેઓ ખેડૂતની દૃષ્ટિથી જ જુએ છે, અને ખેડૂતને જેમ જીવનની કેટલીક બાબતોએ સૂઝી નથી તેમ તેમને પણ સૂઝતી નથી પરંતુ હિંદ કિસાનોનું હિંદ છે, એટલે ગાંધીજી હિંદને બરાબર જાણે છે, તેમજ તેના ઝીણામાં ઝીણા કપને ઝીંડે છે, બરાબર ચોકસાઈથી અને લગભગ અત્યંત પ્રેરણાથી કોઈ પણ પરિસ્થિતિનું માપ તે મેળવી લે છે, અને ખરે ચોખ્ખાંથી ખરું પગલું લેવાની તેમની હથેલી અજબ છે.

એકસી બ્રિટિશ સરકારને માટે જ નહિ પરંતુ પોતાના જ લોકો અને પોતાના અતિ નિઃશ્વર સાથીઓ માટે પણ તેઓ કેવડી મોગી સમસ્યા છે. કદાચ જગતના બીજા કોઈ પણ દેશમાં તેઓ સમાધાન ન હોય, પરંતુ હિંદ હજી પણ માપ સુખિ અને અહિંસાની વાતો કરતા અવતારી ધાર્મિક પ્રકારના પુરુષને સમજી શકે હોય અથવા કંઈ નહિ તો તેની કદર કરી શકે હોય એમ લાગે છે હવે તપ અને ત્યાગ વડે પ્રાપ્ત કરેલા પુણ્યના સચચથી ઇંદ્ર જેવા દેવોના સિદ્ધાસન ડોલાવનારા તેમજ પ્રચલિત સુધિને બાંધી વાળી તેને સ્થાને નવીન સુધિ રચનારા મહાન તપસ્વીઓની કથાઓ હિંદના પુરાણોમાં ભરપૂર છે. ગાંધીજીની આધર્ષકારક શક્તિ અને કોઈ આધ્યાત્મિક લક્ષણોથી પ્રગટ થતું તેમનું અતરનું સામર્થ્ય જોઈને મને એ પૌરાણિક તપસ્વીઓનું પ્રણીવાર સ્મરણ થાય છે. ખરે જ જગતની સામાન્ય માગીમાંથી ગાંધીજી ધડાયા નથી કોઈ સિન્ન અને વિરન પદાર્થમાં તેમનું ઘડતર થયું છે, અને અનેક પ્રસંગે એ તેમની આખોમાંથી કોઈ અજ્ઞાત મૂર્તિનું આકર્ષણ દર્શન થાય છે.

હિંદ, શહેરોમાં વસેલું હિંદ તેમજ ઉદ્યોગપ્રધાન નૂતન હિંદ પણ હજી કિસાનહિંદ જ છે એટલે પોતાના જેવા જ અને છતાં તદ્દન બિન્ન એવા આ સ્વપુત્રને તેણે પૂજ્ય અને પ્રિય નેતાને સ્થાને સ્થાપ્યો એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ગાંધીજીએ હિંદની પુરાણી અને અરમી વીસરાઈ મધેલી સ્મૃતિઓને ભગત કરી અને તેના આત્માનું તેને દર્શન કરાવ્યું. વર્તમાનની અધકારમય દુર્દશાથી કચડાતા હિંદે અસહાય બડબડાટ અને બૂતકાળના તેમજ બવિષ્યકાળના અસ્પષ્ટ સ્વપ્ના જોવામાં શક્તિ શોધી જોઈ પરંતુ ગાંધીજી આવ્યા તેમણે જ તેના હૃદયમાં ખરેખર આશા જન્મત કરી અને તેના અગદાયના મુસાયના દેહમાં નવું જાગ પૂરું તેમના આજ્ઞમન પછી જ અવિષ્યનું દર્શન મોહક બન્યું. દિમુખી બેનસની જેમ હિંદે પાછળ બૂતકાળમાં અને આગળ અવિષ્યમાં નજર નાખી તે બંનેનો મેગ બેમાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

• એ મોઢાવાળી એક રોમન પૌરાણિક દેવતા જે આગળ અને પછળ બંને દિશામાં જોઈ શકે છે. શાંતિના સચચમાં એનું અદિન બધે તાજવામાં આવતું. — ૭૫૧ ક

અમાસમાના ધણુ લેવા ખેડૂતની આ વિચારદૃષ્ટિથી અનૈયમી ગણા હતા અને વિચાર ગીતરિવાજ અને ધર્મની પુરાણી પ્રકૃતિ અમારે માટે સાવ અપરિચિત થઈ ઈ હતી અમે પોતાને ‘આધુનિક’ કહેતા તેમજ ‘પ્રગતિ’ની પશ્ચાત્ત્યામી વિચાર કરતા અને હિંદને યશસ્વી આપતા કારખાનાથી ભરી દેવાની જીવનનું સામાન્ય ધામણુ ૧૨૫ કરવાની હમતિના સાધન મધ્યમ સમાજને હસ્તક હોવાની માતો કરતા ખેડૂતની જીવનદૃષ્ટિને અમે પ્રગતિવિરોધી સમજતા અને અમાસમાના દેશના રાજદાન વચતા જતા લોકો આગવાદ તેમજ સમાજવાદ પ્રતે આકર્ષાયા હતા તે પછી રાજ માણમાં અમે ગાંધીજી સાથે શી ગીતે જોવાયા? અને અમાસમાના ધણુ તેમના એકનિષ્ઠ અનુયાયીઓ ગી ગીતે બન્યા? આ પ્રશ્નો કિતર આપનાં કામ કંઠે છે અને ૧૯૪૭નો જેમને પરિચય નથી તેમનું કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્તરથી સમાધાન કરી શકાય એમ નથી. વ્યક્તિત્વ એ એક એવી વસ્તુ છે કે જેની વ્યાખ્યા કરવી બરાબ છે માણસના હૃદયને વગ કરનાર એ એક અજબ શક્તિ છે અને ગાંધીજીમાં એ શક્તિ બાર હા છે તેમના સપ્તમા આવનાર દરેકને તેમનું ચિન્તિત ચિન્તિત દર્શન થાય છે ગાંધીજી સાથેને આપ્યું છે તો પછી એવું બહુ કે આખરે લોકોની બુદ્ધિમાં અમુક વાન ફરે છે ત્યારે જ તેઓ બધા તેમની ધારે બારે છે અને આપ્યા પછી ટકી રહે છે આવી ગીતે તેમના તરફ આકર્ષાનારાઓ બધા જ તેમની જીવનની દ્વિવસ્તુકી અથવા તેમના ધણુ અર્થો સ્વીકારતા હતા એમ નહિ થાતી વાર તો તેઓ તેમને સમજતા પશુ નહિ પરંતુ ગાંધીજી જે માર્ગ કતવાનું સૂચવતા તે કઈ પ્રત્યક્ષ હવે અને બુદ્ધિ જેને સમજી શકે અને સ્વીકારી શકે એવું હવે આપણે દીધાપોઆ રાજકારણે પોપેરી નિષ્ક્રિયતાની ફીડ પર પતા પછી મોઈ પણ પ્રકારના માર્ગનો હોરાથી સ્વીકાર થાય એમ હવે પછી આ માર્ગ બહાદુરીનું અને અસરકારક હોય અને તેની ઉપર નીતિનો આપ હોય એ તે તો તેનું પૂરું જ શું? તે તો બુદ્ધિ અને હુમ્મ બન્ને બેધડક કબજા કરી લે. ■ કમરા તેમણે તેમના માર્ગના સાચાપણની અમને ખાતરી કરાવી અને અમે તેમની સાથે ચાલ્યા — બેઠે અમે તેમની જીવનદૃષ્ટિ સ્વીકારી નહોતી કોઈ પણ માર્ગ પ્રકૃતિની પાછળ રહેલી વિચારસરણીથી તેને અવગણીને કમરે મરવાની રીત એક ફરે વજબી નથી તેને પરિણામે પાછળથી હૃદયમાં મચલ અને મુઝેલી ■ પણ થવાના જ હોય એક એવા પ્રકારની જાણી જાણી આસા રાખી હતી કે ગાંધીજી મૂળ સ્વભાવે માર્ગશૂર છે અને પરિચિતિમાં થતા પરિવર્તનને ઝટ ઝીરી શકે એવા છે એવું અમે જેને યોગ્ય સમજતા હતા તે માર્ગ જ આખરે તેઓ પણ આગળ વધરો નહિ નહિ તો અત્યાર સુધી તેમણે જે માર્ગ લીધો હતો તે તો સાચો છે જ તો પછી બવિધમાં છતાં પગને બિલ બિલ માગો લવા પડરો એવું આગળથી માની રેવાની મૂર્ખાઈ શું કામ કરેલી?

આ બધામાંથી એવું તો લિલ થાય છે જ કે અમારી વિચારણા સ્પષ્ટ અથવા શાકસ તો નહોતી જ અમને હંમેસા એમ લાગતું કે અમારી વિચારમંત્રી તર્કશૂદ્ર

અને હોય, પરંતુ જાવીજ હિંદને અમારા કરતા વધારે સારી રીતે ઓળખે છે, વળી અમને એમ પણ લાગતું કે જે પુરુષ આટલી અગાધ ભક્તિ અને નિષ્ઠા ભક્ત થઈ શકે છે, તેનામાં આમજનતાની આવશ્યકતાઓ અને અભિવ્યક્તિઓને અનુરૂપ મંઈ હોતું જ લેઈએ અમને એવો ભરોસો હતો કે જે ગાંધીજીને અમે સમજાવી શકીએ તો આમજર્જને પણ અમારા વિચારના કરી શકીશું અને ગાંધીજીની હુદ્દિને અમારા માર્ગના સાચાપણા વિષે ખાતરી કરાવવાનું સચ્ચ લાગતું હતું કારણ કે તેમની દૃષ્ટિ ખેડૂતની હોય છતાં તેમનું હાલ બદલ્યું છે, શસ્ત્રિયમ અમે તે આવે તેની દરમિયાનના સમાજમાં જનજન્ય બિનન્યાયન કરવા ઇચ્છનાર કાલિદાસ છે, એવી બધાની ખાતરી હતી.

હાલકાના હુસમ અને હુતારા આપણા લોકોને તેમજ કેવી અજબ તાલીમ આપી અને હાલકા વાગતા કરી રીધા. અને તે પણ કેવી રીતે? કોઈ ભતની બજબજીથી નહિ, કોઈ ભતની લાવચ આપીને નહિ, પરંતુ આખના એક મીઠા ઇશારાથી એમ મુરુરા શબ્દથી અને સૌથી વિશેષ તો પોતાના અનુષમ હાલકાથી. છે. ૧૯૧૮માં અમારે હિંદમાં સલામતનું નામ સજાવા લાગ્યું ત્યારે મુખર્જના હમર સોખાનીએ તેમને ખારથી 'ગુમામના મુકામ'નું નામ આપ્યું હતું ક્યારે પડીના બાર વર્ષો દરમિયાન તો ધણુ ધની ગયું હમર તો એ પરિવર્તન જોવાને ન જીળ્યા પરંતુ અમે જે તેની પાછળ રહેવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા તેમના હુયામાં ૧૯૩૧ના તે પ્રારબના ફિવરો પશ્ચી સિહાવનોકન કરતા આનંદ અને અભિમાન સમાતા નહોતા ૧૯૪૦નું વર્ષ તો સાચે જ આપણે માટે ચમત્કારીનું વર્ષ નીવડયું, અને ગાંધીજીએ બહુ પોતાના ચમત્કારિક સ્પર્શથી આપણા દેશની સુરત જ બની નાખી બ્રિટિશ સરકાર ઉપર આપણે સંપૂર્ણ વિજય મેળવી લીધો છે, એવું જાણી ખેસવા જેટલા અમે માર્ક મૂકી નહોતા અમારા હુસમના બજસતા અભિમાનનો સરકાર સાથે કરો. સળધ નહોતા. ગમને તો અભિમાન થયું હતું આપણા લોકોએ આપણી બહેનોએ આપણા યુવકોએ અને આપણા બાળકોએ આપણી લડતમાં જે ભાગ લીધો હતો તેને માટે તે સમય દરમિયાન આપણે મેળવેલા લાભ આત્મિક હતા એ મૂરી માર્ક પણ પ્રાપ્તને કોઈ પણ સમયે કીમતી થઈ પડે એવી હતી આપણા જેવી ચમકીલ અને કચડાયેલી પ્રાપ્તને માટે તે ખેવડી કીમતી હતી અમાની ચિંતા હવે એટલી જ હતી કે આપણી એ સપ્તિ કોઈ જૂઠ્ઠી લે એવું કશું બનવું ન લેઈએ.

મારે પોતાને માટે ગાંધીજી દમેરા અસાધારણ માના અને મળજ બતાવી છે અને મારા પિતાશ્રીના અવસાનથી તો અમે બહુ નિકમ ગયા થયા હતા મારું મહેતુ ગાંધીજી દમેરા ધીરજથી સામગતા અને મારી મરજ સાચવવાનો હરેક પ્રયાસ મરતા આશી ખરેખર જ એમ આતોર થયો હતો કે જુ અને બીજા અશીઓ કાલ્ય તેમને સમાજવાદની દિશા વચ્ચે એવી શકીશું તેમજ ભતે જ ગને કહ્યું હતું કે 'ગને મારો રસ્તો સૂઝતો જશે તેમ તેમ હું એક એક કમરુ આજન લરતો નહીસ સમાજવાદના

પચાસા રેડેરી દિલ્હિ બાજરે ગાંધીજી સ્વીકાર્યા વિના નહિ જ રહે એમ મને લાગતું હતું કેમકે આજની સમાજીયસ્થિતિમાં રહેલા દિલ્હી અને અન્યથા અધ્યક્ષ અને દારિદ્ર્યદુષ્પ્રભાવી નીકળવાનો બીજો માર્ગ અને દેખાતો નહોતો. ગાંધીજી કદાચ સાધનને વિષે સમજ ન થાય પરંતુ આત્મિક વિષે તો જામત થશે જ એવી મારી માન્યતા હતી. પરંતુ હવે હું તોડે ૧૩ કે ગાંધીજીના આત્મો અને સમાજવાદના લક્ષ્ય વચ્ચે મૂળભૂતી ભેદો રહેલા છે.

હવે ૧૯૩૧ના ફેબ્રુઆરીમાં બની રહેલી દિલ્હીની ઘટનાઓ તત્કાલ પછી વર્ણવે ગાંધીજી અને લોર્ડ બેલિન વચ્ચેની મુલાકાતો વખતે વખત થયેલી હતી અને તે પછી તે એકાએક અટકી પડી. કેટલાકે દિવસો સુધી વાઈક્ટોરિય તરફથી ગાંધીજીને તેડું ન આવ્યું અને અમને એમ લાગ્યું કે મુલાકાતો ભાગી પડી છે. મહાસભાની માર્ચવાદક સમિતિના નજરો પોતપોતાના પ્રતિભા પટ્ટોની જવાબી તૈયારી કરવા લાગ્યા હતા. પછી પડેલા અમે અમારી બંધિયની યોજનાઓ અને સંવિનય બગ વિરે મસલત કરી લીધી (કાતલું સંવિનય બગ વિચાર ખત્તે દુજ ચાલુ હતો જ) અમને ચોક્કસ લાગતું હતું કે આ મસલત તરીકે પડ્યાની સ્પષ્ટપણે જાહેરાત થશે પછી અમને ભેગા મુલાકાતી અથવા મસલત કરવાની બીજી તક મળવાની નથી. અમે ફરી પકડે જવાની અપેક્ષા રાખતા હતા અને અમને ખબર ગળી હતી તે મુજબ સરખાર મહાસભા કપર પ્રેચર આક્રમણ — અત્યાચાર સુધી અમે અનુમત્યુ હતું તેનાથી પણ ધણુ વધારે બયાનત આક્રમણ — કરશે એવો પૂરો સંભવ લાગતો હતો. એટલે અમને ઉપરની લાગતી હતી એની સમાજીય કડી લીધી અને બંધિયના લ તને હોરવાને અમે અનેક કસબો મરી લીધા. એ બધા ફેબ્રુ એક કસબમાં કઈક વિશેષ અર્થ સમાયો હતો. અધાર સુધી પકડાઈ જતી વખતે દરેક અવેજ પ્રમુખ પોતાનો અનુભવ નીમી લે અને કાચવાદક સમિતિની ખાલી પડતી જગ્યાઓ તે નવી નિમજ્જકોથી પૂરી લે એવો દિવાળ આપતો હતો. આ અવેજ માર્ચવાદક સમિતિઓ ભાગ્યે જ મેઈ માર્ચ મરી અને મેઈ પણ વિષયમાં નવો પ્રારંભ કરવાની તેમને સત્તા નહોતી. એ સમિતિઓ માત્ર જેવ જઈ શકતી પરંતુ અવેજમાં લેવાના સુવર્ણ પ્રયોજી મહાસભાની સ્થિતિ કોઈવાર કંઠગી બની જાય એવું કાચમત્રુ લેખન રહેતું હતું વળી એ પ્રયોગમાં કેટલાક બીજા સ્પષ્ટ લેખનો ખાપુ સમાવેશ હતા તેથી મહાસભાની કાર્યવાદક સમિતિએ દિલ્હીમાં જેવો નિર્ણય કર્યો કે બંધિયમાં આ પ્રકારના અવેજ પ્રમુખ અથવા અવેજ સંચોગની નિમજ્જક મરી નહિ, અને જ્યાં સુધી મૂળ સમિતિના મેઈ પણ સંચોગ (અથવા એક પણ સંચોગ) જેવ જાહેર હોય ત્યાં સુધી તેમણે પૂર્ણ સમિતિ તરીકે કાર્ય કરવું જ્યાં એ બધા જ લેખમાં પુરાઈ જાય ત્યારે માર્ચ કરનારી કોઈ પણ સમિતિ ગખવી નહિ. પરંતુ તે સમયે અમે વાપરેલી આડવરતુકા ભાષામાં જણાવું તો ત્યાર પછી માર્ચવાદક સમિતિના નર્વ અધિકારો દેશના દરેક સ્ત્રી અને દરેક યુવક ધાણુ કરશે અને અમે તેમને અલગનમ રીતે લગત ચવા જે રાજ્યની હામલ ખલુ તૈયાર મરી

આ ઠરાવથી સહત આજ્ઞા રાખવાની હિંમતભરી દોરવણી મળી રહેતી હતી, અને છતાં તેમાં સમાધાનને માટે કોઈ પણ પ્રકારની બારી રહેલી નહોતી એ ઠરાવથી એ વાતનો પણ સ્વીકાર થઈ જતો હતો કે અમારી મધ્યવર્તી કચેરીને દેશના બધા ભાગો સાથે સંપર્કમાં રહેવાનું, તેમજ નિયમિતપણે સલાહસૂચના મોકલવા કરવાનું કારણોસર કદાચ થવું જવું હતું આમ બને એ અનિવાર્ય હતું કેમકે અમારા ધણાખરા કાર્યકર્તાઓ પ્રસિદ્ધ સીધુરુપો હતાં, અને તે બધાં બહાર રીતે કાર્ય કરતાં હતાં તેમને ગમે તે વખતે પકડીને પૂરી રોકાય એમ હતું ૧૯૩૦ દરમ્યાન સૂચનાઓ લઈ જવાને, હડતાળ હેઠાલ લઈ આવવાને તેમજ રથળે રથળે જઈ નિરીક્ષણ કરવાને માટે શુભ કાસરોનું એક ખાલુ જાણું કરવામાં આવ્યું હતું. તેનું કામ બરાબર ચાલતું અને તેનાથી અમને ખાતરી થઈ હતી કે આવા પ્રકારના ઇપ્પી રીતે સમાચાર લાખવા લઈ જવાના કાર્યની બહુ સફળતાથી યોજના કરી શકાય છે. પરંતુ બધું ઉપાદી રીતે કરવાની અમારી હિલચાલની પદ્ધતિ સાથે એ બધું કંઈક અરો અસંગત હતું, અને ગાંધીજીને તે પસંદ નહોતું મધ્યસ્થ તરફથી સૂચના ન આપી શકાય ત્યારે સ્થાનિક લોકો પર જ હડતાળ કાર્ય થાકુ રાખવાની જવાબદારી અમારે રાખવી પડતી, કેમકે નહિ તો મધ્યસ્થ તરફથી સૂચનાઓની વાટ જોઈને તે બધા અસહાય થઈને કશું કાર્ય નિના બેસી રહેત. બેરાક એટલી જવાબદારી સોંપી દીધા પછી પણ બની શકવું ત્યારે સૂચનાઓ મોકલવામાં આવતી.

એટલે અમે એ ઠરાવ તેમજ બીજા ઠરાવો પસાર કરીને ઊપડી જવાને માટે સરસામાન બાંધી લીધો, જો કે પાછળથી બનેલા બનાવોને લીધે એમનાં એકે ઠરાવ નહાર થયો નહોતો અથવા એકેનો અમલ થયો નહોતો એટલામાં તો સોડ આવીને તરફથી વળી એક તેહું આવ્યું, અને મંત્રણાઓ અપૂરી રહી હતી ત્યાંથી ખાણી થાકુ થઈ

૪ થી માર્ચની રાત્રે વાઈસરોયના મુકામથી ગાંધીજીના પાછા ફરવાની વાટ જોતા અમે મધરાત સુધી બેસી રહ્યા હતા મધરાત પછી લગભગ એ વાગ્યાના શુભારે તેઓ પાછા ફર્યા, અને અમને જગાડીને તેમણે ખબર આપી કે સમાધાન થયું છે અમે કરારનો ખરડો જોયો અને તેની ઘણીખરી કલમોની ખબર હતી, કેમકે તે વિશે અનેક વખત ચર્ચાઓ થઈ ચૂકી હતી, પરંતુ ખરડાને છેક મધ્યાને મૂકવામાં આવેલી અપવાદો અને શરતો મોકલવો બનેરેનો ઉદ્દેશ્ય કરતી કલમ ૨^મ જોઈને અને બધાનક આઘાત

* હિલ્લીના કરારની બીજી કલમ (તા ૫ માર્ચ, ૧૯૩૧) “જંધારણના સવારોની આપતતા, નામદાર રહેઠાણની સરકારની સંમતિથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હવે પછીની ચર્ચા ગોળમેષ પત્તિદામ ચર્ચાઓ હિંદી સરકારના કાલેજની યોજનાને વિચાર આગળ ચલાવવાના હેતુથી કરવામાં આવશે એ યોજનાની રૂબરૂમાં ત્યા અમલવામાં આવી છે તેનું સમૂહતંત્ર (ફેડરેશન) એ એક અનિવાર્ય અંગ છે એ જ પ્રમાણે હિંદીઓની જવાબદારી, તથા હિંદુસ્તાનના હિતને માટે ઉદ્દેશીક બાળતોગાં, દાખલા તરીકે રૂદાણ, પરદેશ સાથેના સંબંધ, લઘુમનીવાળી કોમોની વિમતિ, હિંદની નાણાં સંબંધી રાખ, અને કર્મોની ભરપાઈ વગેરે બાબતો વિશે, હિંદના હિતમાં ઠરાવવાના, અપવાદો અથવા શરતો ચા મોકલવું એ પણ એનાં અનિવાર્ય અંગ છે.”

લાગે. હું એને માટે બિલકુલ તૈયાર નહોતો. તે વખતે તો હું મ્યુ ન બોલ્યો અને અમે બધા પાંડા સૂઈ ગયા.

હવે કશું મહેવનો અવકાશ નહોતો. ચલાવું થઈ નૂરુ હવે અને અમારા આવેલાન તો તેને માટે બધાઈ ચૂંધા હતા અને ધારો ? અમે તેનાથી જુદા પડવા તો પશુ અમે શું કરી શકીએ એમ હતું. તેમને ફેફસા દેવ ? તેમનાથી અવગત થઈ ભલે ? અમારો તેમની સાથેનો બેદ બહેર કરવા એનાથી કદાચ એકા બચીને પોતાના મન પૂરતું સમાધાન મળત પરંતુ તેથી છેવડા થઈ ગયેલા નિર્ણયમા ઝરો ફેર પડે એમ નહોતું. તરતને માટે તો સવિનય ભગની લગ પડી થઈ અને હવે જ્યારે સરકાર બહેર કરી શકે એમ હતું કે મિ. ગાંધીએ સમાધાન સ્વીકારું છે તે પડી કાર્યવાહક સમિતિ પણ સવિનય નમ આમન ચલાવી શકે એવું રહ્યું નહોતું. સવિનય ભગન મુવત્તવી સખીને સરકાર સાથે કામચલાઉ સમાધાન કરવાને હું તેમજ અમારા ખીજ સાથીઓને પાછા જેલમા ધકેલવાનું અથવા જેલમા જ રહેલા હાલોને ત્યાંને ત્યાં રોષી ગમવામા સાધન બનવાનું કાર્ય અમારામાના કોઈને નાંદે સહેલી વાત નહોતી. અમારા પૈરી ધણા જેલ જવાની તાલીમ લઈને રીકા બન્યા છીએ અને તેના કૃષ્ટ કરી નાખનારા વચને વિષે હલકે દેવે વાતો ઝગીએ ઝગીએ પરંતુ હઠાકાના હઠાકા અને રાતની ગડ જેલમા ગામવામા કાંઈ બારે આપદ તો નથી જ વર્ષો ગાંધીજી અને હો "અર્ચિ"ન વચ્ચે ત્રણ અઠવાળિયા અને તેનાથી પશુ વધારે સમય સુધી ચાલક વાતોથી આખા દેશમા એવી અપેક્ષા બની થઈ હતી કે સમાધાન આવી રહ્યું છે અને તેથી કેક છેવડે તોડી નાખવાથી બારે નિગમ્ય ફેલાઈ બન એટલે ૧૪વાદા સમિતિનો અમે બધા સભ્યો કામચલાઉ સમાધાન (કામચલાઉ સમાધાનની તો વાત જ ન હતી) કરવાના મથક ધક્કામા હતા—પરંતુ માત્ર એ હતી કે તેનાથી અમારો એકે મહાવનો સિદ્ધાન્ત છોડવો ન પડે.

સમાધાનમા જે બાબતો વિષે મોટી મોટી ચચાએ ચાલી હતી તેમાની ધની વિષે મને પોતાને તો કામી પડી નહોતી. મને પોતાને તો જેલ બાબતો વિષે સૌથી વિરોધ રસ હતો. એક તો એ કે પૂર્વ અવગતનું આપણું કોઈ પશુ ગીતે મોજુ ન પડતું બેઈએ અને બીજી બાબત અમારા સંયુક્ત પ્રાન્તના ખેડૂતોની સ્થિતિદર પર પકડારી એ સમાધાનની અસર અમારી નાકરની અથવા ખેડોત ન બરવાની લગ થા સુધીમા બહુ સફળ નીવડી હતી અને કેલ્લાક વિસ્તારોમા તો ભૂત વમૂજાલ થઈ હતી. ખેડૂતો ખૂબ રાખ્યા હતા અને ડુનિયાની ખેતી અને ખેતીની પેદાશના ભારોની સ્થિતિ એવી બધી ખરાબ થઈ થઈ હતી કે તેમની સ્થિતિદર મોટો ભગવા જેવી રહી ન હતી. અમરી નાકરની લગત ગાંધીજી અને આર્ચિંગ બન્ને પ્રકારની હતી. સરકાર સાથે એ કામચલાઉ સમાધાન થાય તો સવિનય ભગ પાછો ખેડો લેવો પડે અને એ રીતે નાકરની લગત રાજકીય કાસ્ટ અસ્થ થવું હતું પરંતુ એ સત્તાના આર્થિક વધવાનું શું ? ખેતીની પેદાશના ભાવમા આવેલી બચતક મહત્ત્વ શું ? તેમજ

હંફતાની રમ્મ જેટલી મોટી રૂમ ભરવાની જાણખરા જેડૂતોની શક્તિ જ નહોતી તેનું શું યાચ ? ગાંધીજીએ લોર્ડ અર્વિન સાથે આ વિષે તફાન ચોખવટ કરી હતી તેમણે તેને જાણવું હતું કે નાકરની લડત પાંછી જેંચી લેવામા આવશે ખરી, પરંતુ જેડૂતોને પોતાના ગભ લપસાંત ચૈસા ભરવાની સલાહ અને આપી સપાંચે એમ નથી આ બાબત પ્રાન્તિક સરકારની હુકમતની હોવાથી હિન્દી સરકાર સાથે તેની વિગતે ચર્ચા થઈ રહે એમ નહોતું, એટલે અમને એવી ખાતરી આપવામાં આવી હતી કે પ્રાન્તિક સરકાર પુરીથી આ વિષયમાં અમારી સાથે ચસલત કરશે, અને જેડૂતોને શાહત આપવાને પોતાની સત્તાથી થઈ શકશે તેટલું બધું કરશે આ ખાતરી બહુ અરુપણ હતી પરંતુ તે વખતના સભોમાં એટલાથી વિશેષ ચાકસ ખાતરી મેળવવી મુશ્કેલ હતી એટલે એ વાતનો તો તે ધડી માટે આમ નિકાલ થઈ ગયો.

હવે રહી પહેલી બાબત, એટલે અમારા મ્યેમ વિષેનો મહાત્મનો પ્રશ્ન, પૂર્ણ સ્વરાજનો પ્રશ્ન અને કરારની પેઠી કવમ (૨)મા મેં જોયું કે એ પ્રશ્ન ભેજમમા પડ્યો હતો એક આણુ વર્ષ આપણા લોકોએ જે શરતનબરી લડત ચલાવી હતી તે આ કલમ (૨)ને માટે ? આપણા બધાં ઘરા કાંઈ અને સમ્બોનો શું આ જ અંત આપવાનો હતો ? શું આટલાંને જ માટે મહાગભાના પૂર્ણ સ્વરાજના કરારની, નન્યુઆરી ૨૬ની પ્રતિજ્ઞાની વારવાર પુનરુક્તિ કરવામા આવી હતી ? આમા આમા પ્રશ્નોનું રાજુ કરતો હું તે નાર્ચની રાને પધારીમા પડ્યો હતો, અને નાણે કંઈ મૂંધનાન વરેણું, ફી ન મેળવી શકાય એવી રીતે, હાથમાથી જતી રહી હોય તેવી બાવનાથી મારા હૃદયમા એક મહા રાગતા ધવાઈ હતી.

અરે અફમોસ શું કરેલા ? જવતની રીત તો તેવી,
ભવાનક ધમપાડાઓ રડી કકળી શમી નતા *

૩૫. કરાંચી મહાસભા

મને ાપજેલા કચેરાની ખબર નાંધીજીને બારેબાર થઈ એટલે બીજે દિવસે સવારે હુમેરાના ફરવા જવાના સમયે મને તેમણે સાથે લીધો અમારે ઘણી લાખી વાતચીત થઈ, અને આવશ્યક એવું કશું જ આપણે ગુમાવ્યું નથી તેમજ સિદ્ધાંતોની બાબતમા કોઈ પણ પ્રકારનો ત્યાગ કરવામા આવ્યો નથી એવી મારા દિલની ખાતરી કરાવવાને તેમણે પ્રશ્નસ કાંઈ આપણી પૂર્ણ સ્વરાજની માગણી સાથે બધે બેસે એવો (૨)જી કવમનો ખાસ અર્થ તેઓ કરતા હતા, અને તે અર્થને માટે તે કલમ-માના ' હિંદના હિતને માટે ' એ શબ્દો પર તેઓ મુખ્ય આધાર રાખતા હતા મને તેમનો અર્થ સમજાવે તાણીતોરીને કરેલા હોય એમ લાગ્યું અને મારું મન માનવું નહોતું, પરંતુ તેમની વાતોથી મારા દિલને ઈક શાંતિ વળી સમાધાનના ગુણોપની

અર્થાંત્રી વાત જોખી રાખી, મેં તેમને જણાવ્યું ‘ એકાએક તદ્દન નવી વાત લાવીને અમારી સામે ખાંડી કરી દેવાની આપની પદ્ધતિનો મને બહુ દર લાગે છે, આપનામાં એવું કંઈક અજ્ઞાત છે કે જેને હું હેલ્થ ચૌદ વરસના નિકટના સહવાસ પછી પણ જાણ્યો નથી, અને તેનો મને કશો રહ્યા કરે છે ’ તેમણે પોતે પણ એ અજ્ઞાત તાત્પર્ય પોતાનામાં રહેલું છે એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને મને જણાવ્યું કે ‘ હું પોતે પણ એને માટે જવાબદાર નથી, અને તે મને ક્યાં દોરી જશે તે વિષે આગળથી કહી શકતો નથી

એક એ જિવસ પુ તરફડતો રહ્યો, કાનજી શું કર્યું તે મને સ્પષ્ટ નહોતું તે વખતે તે સમાધાન થઈ નહોતું જવાનો અવસર તેનો વિરોધ કરવાનો સવાલ નહોતો. તે વખતે જતો રહ્યો હતો એટલે હકીકતમાં તેનો સ્વીકાર કરી લેવા હતા, બહુ તો તાત્પર્ય રીતે તેની સાથેનો મારા સબધનો ઇનકાર બહેર કંઈક એક જ મારાથી ખાંડી શકે એમ હતું એમ કરવાથી માત્રુ મિથ્યાભિમાન સતોપાત, પરંતુ તેનાથી પૂર્ણ સ્વરાજના વિરાગ આરાધને રી મહાથ ધવાની હતી ? ને કંઈ થઈ ગયું છે તેનો શોભાભરેલી રીતે સ્વીકાર કરી લેવો અને તેનો ગાંધીજીએ કર્યો હતો તેનો સૌથી અનુકૂળ અર્થ કરવો એ શું વધારે છાં ન હોય ? સમાધાન થઈ ગયા પછી તરત જ વર્તમાનપત્રકારોને આપેલી એક પ્રતિબદ્ધતા તેમણે તે અર્થ પર, તેમજ પૂર્ણ સ્વરાજ જ અમારું કંઈક છે અને તેનું જ અમે પૂર્ણપણે સમર્થન કરવાના છીએ એ વાત પર માર દીધો હતો. વળી લોર્ડ અર્વિનને મળીને પણ તેમણે એ વાતની સ્પષ્ટતા રી કે જેથી તરત અથવા ભવિષ્યમાં કોઈ પ્રકારની ગેરસમજ ન થાય તેમણે વાઈસરોયને જણાવ્યું કે ગોળમેષ્ટ પતિપદમાં મહાસભાનો કોઈ પ્રતિનિધિ જશે તો તે મહાસભાના પૂર્ણ સ્વરાજનો દાવો સ્વીકારીને જ અને તે રહી જવાને માટે જ જશે લોર્ડ અર્વિન ઘેરાક નતે એ દાવો સ્વીકારી શકે એમ નહોતું પરંતુ મહાસભાનો એ દાવો રહી કરવાનો હક તેમણે માન્ય રાખ્યો.

એટલે બારે હૃદયમય અને શારીરિક બેસ વેઠ્યા પછી સમાધાનનો સ્વીકાર કરવાનો તેમજ તેના ખરા દ્વિધી અભવ કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો વચ્ચેના માર્ગ અને કોઈ દેખાતો નહોતો.

સમાધાન થયું તે પૂર્વે તેમજ પછી ગાંધીજીએ લોર્ડ અર્વિનની સાથે ઘણી પોતાની વાતચીતમાં સવિનય અને અંગે જેલ મથેલા કેદીનો સિવાયના ખીલ રાજકીય ક્ષેત્રોને છોડવાની પણ વિનયપૂર્વક આગવી કરી હતી સવિનય ભંગના કેદીઓ તો સમાધાનની એક શરતને અંગે જ છટવાના હતા પરંતુ ખીલ હનરો લોકો જેવા હતા તેમના કેટલાક રીતપર કામ ચાલ્યા પછી મળ પામેલા હતા, અને કેટલાક કોઈ પણ પ્રકારના અરોષ કેસ અથવા સબ વિના અટકમાં રાખવામાં આવેલા નજરકેદીઓ હતા આ નજરકેદીઓમાંના ઘણા તો વરઓ થયા જેવા પડેલા હતા કેમ ચનાઓ વિના માણસોને જેવા પૂરી દેવાના આ હમ સામે આખા દિ દમાં,

અને બંગાળને એવી વધારેમાં વધારે વેહતું પડ્યું હતું એટલે વિરોધે કરીને બંગાળમાં, ખાસ સમય થયાં કાચમ અતિશય રોષ રહેતો હતો. 'ચેનગ્વિન આઇલેન્ડ' માંના લશ્કરી કચેરીના વડાની માફક (કે પછી ડ્રેક્સર કેસની આ વાત છે?) દિલ્લી સરકાર એમ માનતી હતી કે 'નહિ પુરાવો' એ બે ઉત્તમ પુરાવો છે. પુરાવો હોય બે નહિ તો પછી તેને ખોટો ઘાડવાની વાત બે ક્યાં રહી? સરકારનો આગ્રેષ એવો હતો કે આ બધા નજરકેદીઓ હિંસાવાદી ક્રાન્તિકારીઓ છે અથવા યરો સમાધાનના એક અંગ તરીકે નહિ પરંતુ તંગ બની ગયેલી રાજકીય સ્થિતિમાંથી કંઈક શાદત મળે અને બંગાળમાં વધારે સ્વાભાવિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી રાકાય તે માટે એક અત્યંત ઇષ્ટ ઉપાય તરીકે ગાંધીજીએ તેમની મુક્તિ માટે વજીલાત કરી હતી, પરંતુ સરકાર તેમાં સંમત ન થઈ.

બગતસિંહની ભેતાની રાજ્ય બોણી કરવાને માટે ગાંધીજીએ કરેલી આમદલદરી વડીલાત પણ સરકારે માન્ય ન રાખી. આને પણ સમાધાન સાથે કરો સંબંધ નહોતો, પણ એ બાબતમાં હિંદુઓમાં ફેલાયેલી તીવ્ર લામણીને કારણે અલગ રીતે ગાંધીજીએ એના આમદ કર્યો હતો, પરંતુ તેમની વિનવણી મિથ્યા ગઈ.

હિંદુઓના ત્રાસવાદી સમૂહના માનસને સમજવાને ઉપયોગી થયેલી એવી એક તે સમયે બનેલી વિચિત્ર ઘટનાનું અને સ્મરણ યાગ્ય છે. જેલમાંથી હું છૂટ્યો ત્યાર પછી પિતાશીના અવસાન પહેલાં અથવા તે પછી થોડા દિવસ રહીને એ ઘટના બનેલી. મારે ઘર અને એક અન્નદાયો માણસ મળવા આગ્યો હતો, અને અને ખબર આપવામાં આવી કે એ ચન્દ્રશેખર આઝાદ છે. હું તેને આ અગાઉ કહી મળ્યો નહોતો. ૧૯૨૧માં આસહકારની હિલચાલ દરમિયાન સાળા છેડી દઈને તે જેલમાં ગયો હતો. ત્યારે દસ વર્ષ પહેલાં મેં તેને વિષે સાંભળ્યું હતું ખરું તે વખતે તેની ઉંમર ૧૬૨ કે સોળ વર્ષની હતી, જેલના કંઈક નિયમમંજૂના મુનાને માટે તેને ત્યાં ફરકા મારવામાં આવ્યા હતા. પાછળથી તે ત્રાસવાદીઓ તરફ ખેંચાયો હતો, અને ઉત્તર હિંદમાં તેમનો એક આગેવાન બન્યો હતો. આ બધું મેં કંઈક અસ્પષ્ટ રીતે બંધુ હતું અને એ બધી

૧-૨ 'ચેનગ્વિન આઇલેન્ડ' એ અંગલેસ મન્સ નામના પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ લેખકની કૃતિ છે, જેમા સોક્રાસનાદીન, યંત્રાધીન તત્ત્વનું ચિત્ર જેવજમા આપ્યું છે. ડ્રેક્સ નામનો એક ફ્રેંચ લશ્કરી અમલદાર હતો જેની ઉપર ગયા સોક્રાની આખરે સરકારી ખખરો વેચવાનો ખોટો આરોપ મુકાયો હતો, અને લાગી સજા થઈ હતી. એ આરોપ બેવાર ખોટો સિદ્ધ થયો, બેવાર એની ઉપર ફરી કામ ચાલ્યું, અને છેવટે અનેક વર્ષ કેટ બોગલ્સ પછી બાપડો નિર્દોષ કહે્યો પંડિતજી લખે છે એવું જાન 'ચેનગ્વિન આઇલેન્ડ' માં સંલલિત છે, પણ 'નહિ પુરાવો' એ જ ખરો પુરાવો એ વાત તો ડ્રેક્સના કેસની બે વાર આપે છે. ડ્રેક્સના હાથની સહીને એક કાગળ મળ્યો ન હતો, એ બચાવની સામે કહેવામાં આવ્યું હતું કે એ 'નહિ પુરાવો' એ જ 'ખરો પુરાવો' છે, કાનહુ પુરાવો હોય તો ખોટાખરો સાબિત કરવો પડેના? પુરાવો રાખ્યો જ નથી, એ જવાબ છે કે એની સામે મુનો સાબિત છે

પોતા માં શ્રીમદ્-સ લીધા નહોતો. એટલે તેને જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. અમને ઊડી દેવામાં આવ્યા હતા તેથી મહાસભ્ય અને સરકાર વચ્ચે કંઈક સંદેશાઓ ચાલશે એવી જે સર્વસામાન્ય અપેક્ષા હતી તેને કાળે મને મળવાનું આશાદને સૂઝ્યું હતું. મમાધાન યાવ તો તેના સમૂદના લોકોને કાંઈ દરિને બેસવાનું મળશે કે નહિ એ તેને બાંહેડું હતું. “શું મમાધાન થશે પણ બહારવટિયાઓ મળીને જ અમારી માથે કામ લેવામાં આવશે? અમને પકડવાને છતાંમે બહાર કરીને અમે એકે કેમલે દરિને રહી ન મળીએ તેમ અમારો પીછો પકડવામાં આવશે? || અમારા દેશ દાસી જ હમેશાં અમૂલ્ય રહેશે કે પછી દરિને શાન્તિથી બેસી માર્ગ ધરે. દેવાની તક આપવામાં આવશે?” વળી તેણે મને બહુજી ‘મારે તેમજ મારા ધણા સાથીઓને વિષે તો હું કહી શકું કે કેવળ દિસાથી ત્રાસ ફેલાવવાનો ઉપાય મિથ્યા છે અને તેમાંથી કશું નીપજતું નથી એવી અમારી ખાતરી થઈ છે, પરંતુ તદ્દન અદિસાના રાજથી હિન્દને મુક્તિ મળશે એમ હું માની નથી શકતો. મને એમ પણ લાગે છે કે બનિષ્ઠમાં કોઈક પ્રસંગે સસાત્ર વડત થશે, પરંતુ તેમાં અને નાસવાનીઓની પદ્ધતિમાં કશું સામ્ય નહિ હોય. દિસાની મુક્તિના પ્રશ્નની બાબતમાં ત્રાસવાદી પદ્ધતિનો મેં કાકરો જ કાઢી નાખ્યો છે એ બધું ખરું. પરંતુ સિકસી સિકસરોના પીછા પકડે તેમ કાયમ મારી પાછળ સરકાવ થશે હોય, અને દરિને બેઠવાની તક જ ન આવે, તો થશે મારે શું કરવું?’ તેના કહેવા પ્રમાણે તે સમયે તત્કાલ જ બનેલા ધણાખરા દિસાના કૂતરો કેવળ સ્વતંત્રતાને માટે જ કરવામાં આવ્યા હતા.

છાત્રવાસ ખૂલ કરીને ત્રાસ ફેલાવવાની પદ્ધતિ વિષેની ક્ષણ ક્ષણ થતી જાય છે એ વાત આજા પાસેથી જાણીને મને આનંદ થયો. પાછળથી એ વાતનો બીજો મુતબો પણ મને મળ્યો હતો. એક વાળા સમૂહના પચાસ તરફે તો ખરેખર તેને લગભગ નારા જ થયો હતો. બનિષ્ઠના છાત્રવાસ દાખલાઓ બહુખરું કોઈક ખાસ કારણને લીધે વેર લેવાના હેતુથી, કે મોઢીના ચિત્રામને પાંચામે જ બનતા. એક માસિકાદિક કલ્પનાને પાંચામે નહોતા બનતા બેસાડ આનો અર્થ એ નથી કે ભૂતો દિસાવાદીઓ અથવા તેમના નવા સાથીઓ અદિસાના અનુયાયીઓ અથવા સિદિસ નાકારના પ્રસારકો બની ગયા હતા. પરંતુ એનો અર્થ એટલો તો છે જ કે પ્રથમ તેઓ દિસાની ચિંતામાં જ વિચાર કરતા તેમ કરતા હવે તેઓ બધ થયા હતા અને તેમ લાગે છે કે તેમના ધણાખરા અષ્ટ ગીને ‘સમિત્’ માનસ ધરાવતા થઈ ગયા છે.

• સમિત્ પદ્ધતિ એ આજે મુસોનિની પદ્ધતિ છે. પણ જાહી સમિત્ મનમને અર્થ “હમ્મ બેઠાવના એક વર્ગના હિંદને માટે બનજીવરોના સંયુક્તતાવદ” થય છે. આવી મતમુજ થારી આ? દરિની માટે છે અને જર્મનીમાં જાવ પાસે મેં દિસાવાદીઓ પણ આ પ્રકારનો મતમુજ તરફ લાવવનું માનસ ફરજવા થ ગયા છે એમ પતિમુ મહેવ.

અંદરોખર અગ્રાદેને એ રાજકીય કાર્યની મારી દિલસૂઝી સમજાવવાનો તેમજ મારી વિચારપદ્ધતિ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ 'હવે મારે કરવું શું ?' એ તેના મૂળ સવાલનો મારી પાસે જવાબ નહોતો. તેને અથવા તેના જેવા બીજાઓને સહત અથવા શાંતિ મળે એવું કંઈ પણ ખબરવાનો સંભવ જણાતો નહોતો. હું તેને એટલી જ સલાહ આપી શક્યો કે ભવિષ્યમાં દિંસાનાં કૃત્યો બનતાં અટકાવવાને માટે તમારે તમારી સાગવગ વાપરવી જોઈએ, કેમકે તેનાથી તમારા પોતાના સમૂહને તેમજ અંતિમ થયેને નુકસાન પહોંચે છે.

એ કે ત્રણ અઠવાડિયાં પછી ગાંધી-અર્વિંદ મસલતો ચાલતી હતી તે દરમ્યાન દિલ્લીમાં મને સમાચાર મળ્યા કે અંદરોખર આગ્રાદે અસ્લાહાબાદમાં પોલીસની ગોળીથી વીંધાઈને મરણ પામ્યો છે. એકવાર ધોળે દિવસે એક બાગમાં પોલીસે તેને ઝાળખી કાઢ્યો હતો, અને તેમની એક મોટી ટુકડીએ તેને ઘેરી લીધો હતો. આગ્રાદે એક આંતરની એધી રહીને પોતાનો બચાવ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. બાગમાં આગ્રાદે અને પોલીસ વચ્ચે ગોળીઓ ચાલી અને એક નાની સરખી ઝપાઝપી થઈ. અર્ધા પહેલાં આગ્રાદે એક બે સિપાઈઓને ધાકલ કર્યા હતા.

કામચલાઉ સંધિ થયા પછી તરત જ દિલ્લી છોડીને હું લખનૌ પહોંચ્યો. આખા ફેરામાં સવિનય બંગલો ભોભાવી દેવાને અમે તરત જ પગલાં લીધાં હતાં, અને મહાસભાના આખા તંત્રે અમારી નવી મૂચનાઓનો હેરાત થમાડે એવી શિસ્તથી જવાબ વાળ્યો હતો. મહાસભાના અનુયાયીજનમાં અનેક અસંતુષ્ટ થયેલાઓ, બેભાન ગયેલાઓ હતા અને તેમની ભૂલી, પ્રવૃત્તિઓ બાંધ કરવાની ફરજ પાડવાનો અમારી પાસે કોઈ ઉપાય નહોતો. પરંતુ હું જાણું છું ત્યાં સુધી એક પણ અપવાદ વિના મહાસભાના વિરાળ તંત્રે પોતાની નવી ફરજનો અમલ કર્યો (પણ આ નવી પરિસ્થિતિની ટીકા કરતા હતા એ અસમ વાત છે.) અમારા પોતાના પ્રાન્તમાં આ મૂચનાઓની શી અસર પહોંચે છે તે જાણવાની મને ખાસ ઇન્ટેલરી હતી, કેમકે તેના કેટલાક વિભાગોમાં નકરની લડત જોરથી ચાલતી હતી. બધા સવિનય બંગલા કેદીઓને મુક્ત કરવામાં આવે તે જોવાનું અમારું પહેલું કામ હતું. સેજ સેજ એવા દબાને કેદીઓને છોડી ફેરામાં આવ્યા અને થોડા સમય પછી તો કેટલાક ચર્ચાસ્પદ દાખલાઓ જ માત્ર જેલમાં રહ્યા બેશક મારામારી કે ખુનામરડી માટે સજા પામેલા તેમજ નવરહેડીઓનો આમાં સમાવેશ થતો નહોતો. તેમને જાડવામાં આવ્યા નહોતા.

આ છૂટી મયેલા કેદીઓ જ્યારે તેમને ઘેર પોતપોતાને ગામ અથવા શહેરમાં પહોંચ્યા ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમના લોકોએ તેમનું સ્વાગત કર્યું. પણાં સ્થળોએ એ સ્વાગતને અગે શાલુગાસો કરવામાં આવ્યા, ધનપત્રકાઓ ઉડાવવામાં આવી, સરથસો નીકળ્યાં, સલાઓ થઈ, બાપાણે થયાં અને સ્વાગતનાં માનવજો પણ આપ્યાં. એ બધું બહુ જ સ્વાભાવિક હતું અને બનશે એમ સૌ ધારતા હતા પરંતુ અગાઉ ન્યાં ઠેર ઠેર પોલીસના લાડીમાર ચાલતા, અને સરથસો તેમજ સભાઓ જળજળસ્તીથી વિખેરી

નાખવામાં આવતા ત્યા હવે થતા પ્રદર્શનોથી થયેલ એક એક ચરિત્રન આખા ખૂચે એવું હવે પોલીસને આ નવી પરિસ્થિતિ જરા વસતી લાગી, અને ધણખડું જેવાથી ધૂમને આવેલા આપણા ટોકેમાંના ધણકના વિચાર વિજયભાવ પણ દરે જ તે! વિજયોત્સવ માણવાનું કશું જ કારણ નહોતું, પરંતુ જેલમાંથી બહાર નીકળવાના પ્રસંગે જેલમાં જુરમે છેક જ મરી ન ગયો હોય તો, હમેશ હૈયું કુલાય છે, અને જથ્થાબંધ ફેલીઓ જે ન બહાર નીકળે છે ત્યારે એ લાગી જાય વધી જાય છે.

આ હકીકત હું આહી એલા માટે જણાવું છું કે સધિ ધરીના મહિનાઓમાં સરકારે આ 'વિજયપ્રદર્શન,' સામે ખૂબ પાંચે લીધો હતો અને પાછળથી તે એને અમારી સામેનો એક આરોપ ગણી લેવામાં આવ્યો હતો. સત્તા એકે તે પૂર્વદિશાના વાતાવરણમાં ઊઠેલા અને તેમાં જ હમેશ રહેતા રાજ્યવહીવટ વિષે સરકારી ખાતે ધરાવનારા, તેમજ પ્રેમના વિશ્વાસનો અસમાપ્ત પણ જેમની પામે ત્યો ન હતો એવા સરકારી અમનદારોથી પોતે જેને પોતાનો મોઝો સમજે છે તે સહેજ પણ ઠામી પડે તે ખમાડ નથી અને ખબર છે કે અમારામાંથી કોઈને આ વસ્તુનો ખાતે પણ નહોતો. એવે ત્યારે પાછળથી અમે જાણ્યું કે સિમવાને સિખરેથી નીચેના મેળોના સુધીના બધા સરકારી અમલદારો પ્રેમની આ ઉદ્દતાઈને લીધે કોપથી તેમજ ધવાનેવા અભિમાનથી ઠગાઈ રહ્યા હતા ત્યારે અમે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. અમલદારોના વિચારોનો પડો પાડનારા વર્તમાનપત્રો તો હજી પણ એ જૂની રાક્યા નથી, અને આજે સાતવજ વર્ષના ગાળા ધરી પણ તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ત્યારે મહા સભાવાદીઓ મેળી જીવ મેળવી હોય તેમ વિજયોત્સવ જનીને આમતેમ ધૂમના તે જૂના બેસારમ જમાનાનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે તેમને લગભગ આજે જેની રાકાય એવી કંપારી અડે છે સરકારી અમલદારો અને તેમના વર્તમાનપત્રકાર મિત્રોની બજતરાના આ ઠાસા અમારે મનિ તે સાચ નવી જ વસ્તુ હોય એ ઉપરથી બગબગ સમજવું કે તેમના નાનકડાંએ કેટલી બધી ઘાડું પડેલી હશે તેમને પોતાના માનસિક આવેગોને કેટલા અટકાવવા પડ્યા હશે અને પરિણામે તેમના મગજમાં કેવી મોટી ગાડ પડી ગઈ હશે અમારા દૈનિકોમાંના દેવવાડના થોડા બાગો અથવા થોડા સરખોથી તેઓ આટલા બધા અડગાઈ જાય એ વડે આશ્ચર્યની વાત હતી.

સાચી હકીકત તો એ છે કે તે વખતે મહામત્તાના અનુયાયીઓમાં કોઈને પંચ દિવસ સરકારને મદાત કરી છે એવો ખ્યાલ ન હતો, આગેવાન મગજમાં તો એવી પણ એકાંકી પરંતુ આપણા લોકોએ બતાવેલી આપણોત્તી શક્તિ તેમજ દિ મતને વીરે આપણામાં વિજયભાવ હતો. ખરે ૧૯૩૦માં દેશે જે ફરી બજાવ્યું તેનાથી આપણને જરૂર કંઈક અભિમાન થયું હવે તેને લીધે આપણા પોતાના પનની સાથે આપની દિ મત વધી આપણામાં આત્મવિશ્વાસ આવ્યો, અને એ જ ખ્યાલથી આપણે નાનામાં નાનો સ્વયં સેવક પણ ટપાર જનીને પોતાનું માથું લિનું રાખતા રીખ્યો. આપણને એમ પગ, લાગેલું, દે. આ. થોડા પડુથાઈ આપ્યા. જમતલ, ધ્યાન, એવું, દન, તેમજ

તેનાથી બ્રિટિશ સરકાર પર બેહુલ દબાણ પહોંચ્યું હતું અને આખા દેશની વધારે નજીક આપણે પહોંચ્યા હતા આ બધી લાગણીઓમાં સરકારને ઢરાવવાપણાને ભાવ લેશમાત્ર નહોતો, બેહુલ અમારામાંના ધણને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો કે દિલ્લીના કરારમાં સરકાર ઠીક ઠીક ફાવી ગઈ હતી આપણે આપણા ધ્યેયથી હજી બહુ દૂર છીએ, અને હજી તો આપણા માર્ગમાં મોટી મોટી અને આકડી લડતો બની છે, એવું ને લોકો જણાવતા હતા તેમની સામે સરકારના હિતેચ્છુઓ ઝંઘડાણપણાને અને દિલ્લીના કરારના આત્માનો ભંગ કરવાનો આદેશ કરતા

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં હવે અમારી સામે ખેડૂતોનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો હવે અમારી નીતિ બની રાફે તેટલી હદે બ્રિટિશ સરકાર સાથે સહકાર કરવાની હતી, એટલે અમે તરત જ સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકાર સાથે સંબંધ રાઝ કર્યો બહુ મોટા સાબા ગાળા પછી—બાર વર્ષથી સરકારી કામની રાફે અમારો ને તેમનો સંબંધ થયો નહોતો—ખેડૂતોના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાને અમે હું પ્રાન્તના કેટલાક મોટા અમલદારોને મળ્યો એ પ્રશ્ન વિષે તેમની રાથે અમે લાંબો પત્રવહેવાર પણ ચલાવ્યો—અમારી પ્રાન્તિક સમિતિએ પ્રાતિક સરકાર સાથે સતત સંપર્કમાં રહેવાને માટે અમારા એક પ્રમુખ કાર્યકર્તા ગોવિંદ વલ્લભ પતની સંધિ-અમલદાર તરીકે નિમણૂક કરી ખેડૂતોની પરિસ્થિતિમાં આવેલી ટોચઠીની સ્થિતિની, ખેતીની પેદાશના ભાવોમાં આવેલી અસાધારણ મંદીની, અને સામાન્ય ખેડૂત પાસેથી કમચલવામાં આવતા હક્કતાના પૈસા બરબાની તેની અસાક્તિની વાત સરકારે કબૂલ રાખી હતી પ્રશ્ન એ હતો કે ખેડૂતોને કેટલી રાહત આપવી જોઈએ, અને તે માટે કેટલું ગણેાત વસૂલ કરવાનું માડી વાળવું જોઈએ, અને આ વાત સરકારના હાથમાં હતી સામાન્ય સંલેગેામાં સરકાર એકલા જમીનદારો સાથે જ સીવો વહેવાર રાખતી, તેમના ગણેાતિયાઓ સાથે સીવો સંબંધ રાખતી નહોતી, અને જમીનદારો ગણેાત માડી વાળતા કે મુલતવી રાખતા કે એણે કરતા પરંતુ સરકાર ન્યાય સુધી જમીનદારો પાસે લેવાતું પૈાતનું મહેસૂલ એાધુ ન કરે ત્યાં સુધી તેમણે ચાલુ એ બાબતમાં કંઈ પણ કરવાનો ઇન્કાર કર્યો, કંઈ નહિ તો સામાન્ય રીતે પૈાતાના ગણેાતિયાઓનું ગણેાત એાધુ કરવાને ઇન્ટેન્શન તો તેઓ હોતા જ નથી એટલે ઇવટનો નિર્ણય સરકારના જ હાથમાં હતો

પ્રાન્તિક સમિતિએ ખેડૂતોને જાણાવી દીધું હતું કે નાકર લડત હવે બંધ થઈ છે, અને તમારે બધાએ પૈાતાના ગળ પ્રમાણે ગણેાત ભરી દેવું પરંતુ ખેડૂતોના પ્રતિનિધિ તરીકે સમિતિએ બારે રાહતની અને ગણેાત બહુ મોટા પ્રમાણમાં ઘટાડવાની માગણી કરી હતી ધણા સમય સુધી સરકારે કંઈ પણ ન લીધું પ્રાન્તનો ગવર્નર સર માલકમ હેડી રત્ન પર હતા કે પછી બીજા ખાત્ર કાર્યને માટે નિમાયા હતા એટલે હાજર નહોત. તેથી ચંદુ કરીને સરકાર નુસ્વાતી હતી તાજડતોબ અને સગીન પગલુ બરવાની જરૂર હતી, પરંતુ અવેજી ગવર્નર અને તેના સાથીઓ એવા કરા પગલા માટે પોને જવાબદારી લેવા ઇચ્છતા નહોતા, એટલે ઉનાયામાં સર માલકમ

હેલી પાઝા ફરે ત્યાં સુધી એ બાબતને લઘાવવાનું તેમણે યત્ન કર્યું. આ નિશ્ચિત મુશ્કેલ તો હતી જ તે આ યાવગમિય અને દીલથી વધારે બાળી અને પછિ મે મેડૂતોને બહુ ભાગવતું થાયું.

“દિલ્હીના કસ્ટર થયા થડી ત ત જ મારી વગિયત જત લયગી હતી. નેલમા જ નારી પ્રકૃતિ બરાબર રહેતી નહોતી. તે પછી પિતાશ્રીના અવસાનના આવડ અને તેની પ ગ તરત / આવેલી દિલ્હીની મત્રણાએનો નીર પરિશ્રમ એ બધાને મારુ શરીર પહોંચી ન શક્યું. કરાચીની મહાસભાને માટે જવા નેટલી મારી વગિયત ક ઈકે સુવગી હતી ખરી.”

કરાચી દિલ્હી છેક વાયવ્ય ખૂણા તરફ આવેલું છે ત્યાં ખંડોચવાને કરવી પડે. મુનાફરી મુશ્કેલીભરેલી હોય છે અને દેશના બીજા ભાગોથી તે વચ્ચે પડેલા રાજના પ્રદેશોને લીધે ક ઈકે અલગ પડી ગયેલું છે. પ તુ ફર, રના બાગોમાંથી આકર્ષાઈને આવેલા મોટેનું મહાન શ મેવન ત્યાં બે. યશુ હવ અને તે કાલે દેશમાં ને પ્રકાશની બાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી તેનું સાચું પ્રતિબિંબ તેમાં જોવાને મળતુ હતુ. દિલ્હીમાં ત્રીય દિલ્હીયાનું વધતુ જણ બજા જોઈને રાત પછુ લડો સતીર સીને થયો હતો. મહાસભાના તરે તેની પામેથી માનવામાં આવેલા ભારે ભાગોનો મોચતાથી જવાબ પાળ્યો હતો. તે જોઈને તેમજ પોતાના મુસમકિત આત્મભાગની શક્તિથી તેણે મોનાની હચ્છી વાજબી છે એમ પુરવા કરી બતાવ્યું હતુ. તે જોઈને સી મવની લાગતી અનુભવતા હતા. સીને લોકો વિવ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો અને બરે એક પ્રકારનો સમમનથી ઉત્માહ જલાતો હતો. સાથે સાથે સમિ આવી મેલેવા મબાર પ્રકો તેમ / મોઢા લેખમના બાનથી ભારે જવાબ લીની બાવના પછુ જમન થઈ હતી અને મોને બરાબર વસી મ્યુ હતુ કે આ મહા શબ્દો અને કસરો વચ વિચારે ઉચ્ચારવાના કે પમા મરવાના નથી તેને તોલી તોલીન નન કરવાના છે કાલ આ મો દેશ તેનું અમરશ પાવન ક વાનો છે બહુ મોટી વતુમતીથી દિલ્હીના કસ્ટરનો સ્વીકાર કરવામાં આ યો હતો. તોપણ તે લોકપ્રિય થયો નહોતો અને મોને મુનો નહોતો અને મેલો બન લાગ્યા કરતો હતો. કે એમાંથી અનેક પ્રકારની કડ મી પરિસ્થિતિમાં આપણે મુકાવાના છીએ. માલુ જાણે એમ પછુ શ મિને લીર દેશ મમમ પોલા પ્રકો વિવેની વિવારના પડેલા નેટલી નાટ અને સાફ હતી તોલી દર રતી નથી એવો બસ થતો હતો. વગી મહાસભાની બેડકના મુદ્દામાં જ રૂને જનનાર એક ધરના બની હતી — બગતસિદ્ધને માસી મળી હતી આ રોષ અને દુ ખની લાગતી કસર દિલ્હી વિરેપ પ્રમખમાં દેખાતી હતી અને કરાચી ઉત્તરમાં આવેલું દોનાથી ત્યાં પનખમાંથી સખાબધ લોકો લગરી પ થા હતા.

મહાસભાના કેઈ પછુ આજના અધિવેશન કરતા કરાચીની મહાસભા વગી પાધી હતી એક મોટી અ નવ સ્તોદ નીચગી મહાસભાના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ દિલ્હી સીંધી લોકપ્રિય અને મમમ શક્તિઓમાંના એક હતા અને ૧૯૪૬ની

અનેક લડોના મિત્ર મેળવનાર સરકાર તરીકે તેમણે યગ મેળવેનો હતો પરંતુ રાજ્યમિત્ર હર મુખ્ય પાત્ર તે મહાત્મા જ હતા. ખાન અબ્દુલ ગફારખાની રાજદારી દેશ સરહદના પ્રાતમાથી લાલ ડગલીવાળા સ્વયં સેવકોનું એક મોટું દળ પણ મહાસભામાં હોજર હતું આ સરહદના સ્વયં સેવકો અતિશય લોકપ્રિય થયા હતા અને તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં જયધોષથી તેમનું સ્વાગત થતું કેમકે ૧૯૩૦ના એપ્રિલ પછી તેમને ખૂબ છોડવામાં આવ્યા હતા તેમણે તેમણે અસાવારશુ અહિં સક શીર્ષ દાખવીને હિંદને મુન્દ મ્યું હતું 'લાલ ડગલીવાળા' નામથી ટેલિગ્રાફ લોકોને એવો ભાસ થતો હતો કે મે સ્વયં સેવકો સામ્યવાદીઓ અથવા ઉદ્ધાગ મંદૂર પક્ષના છે પરંતુ એ ભાસ ખોટી હતી તેમનું અસલ સાચું નામ તો 'ખુદાઈ ખિસ્તગાર' હતું અને તેમનું મૂળ મહાસભા સાથે સહકાર હતું હતું (પાઠકથી ૧૭૩મા મહાસભાના લખાણ તેમને તેના એક અંગ તરીકે દાખલ કરામાં આવ્યા હતા) 'લાલ ડગલીવાળા' તો તેમને એટલા માટે કહેતા હતા કે તેમણે પોતાના મૂળને માટે જેકે જૂતા જમાનાનો પકાળી સેવાસ પસંદ કર્યો હતો અને તેનો રંગ લાલ રાખ્યો હતો.

કરાંચી મહાસભાનો મુખ્ય ઠરાવ દિલ્લીની સચિ અને ગોળમેશ પરિષદને અંગે હતો કાર્યવાહક સમિતિનો ઠરાવ હોવાથી બેરક મે તેનો સ્વીકાર તો કર્યો હતો પરંતુ મહાસભાની ખુલી બેઠકમાં મારે જ તે રત્ન કરવાનો છે એમ માધીશુએ જણાવ્યું ત્યારે મને સકોચ થયો મારા મનને એ રુચ્છો નહોતો એટલે પ્રથમ તો મે ના પાડી, પણ પછી મને એમ થયું કે આ વનજુ નબળું અને ગેરવાજબી છે. મ તો હું એ ઠરાવનો સ્પષ્ટ વિરોધ કરું અથવા તેનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરું એ જ વાળખી થાય પણ એમાં સદિશ અથવા દ્વિઅર્થી વળણ લઈને તો લોકોને તર્કવિતર્ક કરવાની તક આપવા જેવું હતું, એ જાણુ થોગ નહોતું એટલે છેક છેલ્લી ધડીએ, મહાસભામાં એ ઠરાવની ચર્ચા શરૂ થાય તેની થોડીક મિનિટ આગળ જ મે તે જાતે જ રત્ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો તે બન્ધ સમિતિ સમક્ષના મારા બાપણમાં તે ઠરાવને વિષેની મારી લાગણીઓ કેવી હતી, કયા કારણોને બીજે મે તેનો હુમ્મપૂર્વક અગ્રીકાર કર્યો હતો તેમજ કયા હેતુથી હું તેનો સ્વીકાર કરવાને તે લોકોને વિનવણી કરતા હતા તે બધું મે ખુ ના દિનથી રત્ન કરવાનો પ્રયામ કર્યો કોઈ પણ પ્રકારની તૈયારી વિના છેક છેવટની ક્ષણની શેરણીથી હુમ્મગાથી મોસરું એ બાપણ નીપજ્યુ હતું અને તેની બાપમાં બ્રાહ્મ અવ કાચે કે ચૂટેલી રાજરંગનાઓ નહોતી તેથી વધારે મલાજપૂર્વક તૈયાર કરીને આપેના મારા બીજા અનેક બાપણો કરતા તે વનારે સફળ નીવડ્યું.

ખાસ કરીને તો બાપણિહ વિષેના ઠરાવ હર તેમજ મૂળ હકોનું જાહેરનાતું તથા આર્થિક નીતિ વિષેના ઠરાવોને અંગે અને બીજા પણ કેટલાક ઠરાવોને અંગે પણ મે બાપણો કયા હતા તે પૈકી મૂળ હકોના ઠરાવ વિષે, કઈક અરી તેમાં સમાવેલા મુદ્દાઓને કારણે અને વિશેષ કરીને મહાસભામાં દાખલ થયેલી નવીન વિચારદૃષ્ટિ તેમાં વ્યક્ત થતી હતી તે કારણે મને ખાસ રંગ હતો અથા સુધી મહામત્તા શુદ્ધ રાષ્ટ્રવાની

ધોરણે જ વિચાર કરતી હતી, અને સામાન્ય રીતે સ્વદેશીને તથા ગૃહઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપતી તે બાદ ઇસ્તા તે આર્થિક પ્રશ્નોની વિચારણાથી અવગત રહેતી હતી કરાચીના ઠરાવમાં દેશની અર્થવ્યવસ્થામાં ચર્ચાઉપ હોય તેવા ઉદ્યોગો અને લોદાપથોગી કામગીરીના ખાતાઓને સપ્ટની મશિનના બનાવીને તેમજ બીજા અનેક બુદ્ધિ ભુદા ઉપાયોથી ગરીબ જનતા ઉપરનો આર્થિક બોજને ઓછો કરી તેને શ્રીમંતોની પીઠ ઉપર વાંધવાની હિમાયત કરવામાં આવી હતી આ પ્રકારે મહાસભાએ મહાજવાહરની પિયામાં એક પગલું ભરેને બહુ જ દુર્લભ પગલું ભર્યું જે ઠરાવમાં શુદ્ધ સમાજવાદ જેવું કશું જ નહોતું અને કોઈ પણ મૂડીવાદી સભ્ય તેમાં સમાવેથી બાબતોનો સહેલાઈથી સ્વીકાર કરી શકે એમ હતું

આ તફાવત નરમ અને સીધા સાદા ઠગવથી હિંદી સરકારના બડા બડા સાહેબોના મન પ્રપાટાબધ કામ કરતા થઈ ગયા સ્વાશાયિક રીતે તેઓ ચક્રાર તો રહ્યા જ, એને તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ તો કદાચ બોલેલીકોનું રોપન કરાચીમાં ફાપી રીતે પ્રવેશીને મહામત્તાના આગેવાનોને પ્રભુ કરી રહ્યું છે એવું ચિન્ત પણ બહુ થઈ ગયું હતું તેઓ એક પ્રકારના રાજીય ઓઝવમાં રહે છે, બહારની દુનિયા સાથે તેમનો કોઈ પ્રગરનો સબધ રહેતો નથી, અને તેમની આમણસ હમેશા મુશ્કેલી વાતાવરણ હોય છે, એટલે તેમના હૃદયો હમેશા રહસ્યમય તેમજ કપનાઓથી ઘેરેલી કથાઓ સામજવાને અને સ્વીકારવાને તૈયાર હોય છે અને વળી આ વાતોએ સરકારની ખાસ દુખાને પાત્ર થયેના વર્તમાનપત્રો દ્વારા કકડે કકડે ગૂઢ રહસ્યપૂર્ણ ભાષામાં બહાર પાડવામાં આવે છે, અને તેમાં એવું ગર્ભિત સૂચન હોય છે કે આ તો ઠીક છે પણ એ વાત પરનો પરદો જો ઉઠાવી શકાય તો બીજું કેટલુંજે જોવાનું જડે એમ છે આ સર્વમાન્ય તેમજ બહેળા અનુભવથી ધ્યાયેની પદ્ધતિ મુજબ કરાચીના મૂલ આયમિક હકો વગેરે વિષેના ઠગવના વારવાર ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા છે, અને તે ઉપરથી હું તો એટલું જ અનુમાન કાઢી શકું છું કે એ ઠરાવ વિષેના સરકારના વિચારો તે ઉલ્લેખોમાં બ્યક્ત થાય છે વાત તો એવી થાયે ■ કે સામ્યવાદી જડળો સાથે એડરેલી કોઈ ભેદી બ્યક્તિએ આ ઠરાવ અથવા તેના પછો મોટા બાબ ધડચો, અને રાચીમાં જવાહરલાલ નેહરુને મને તે ઉતાગી દીધે, પછી નેહરુએ માધીને પડકાર કરીને કહ્યું કે કા તો આ ઠરાવને માન્ય કરો અથવા ત્રિશીની સધિ સામે મારા વિરોધને માટે તૈયાર થઈ જાઓ, માધીએ જવાહરલાલનું મોટું બધ કરવાને ખાતર તે ઠરાવનો સ્વીકાર કર્યો, અને રાષ્ટ્રીય મહા સભાની બેઠકને છેલ્લે હકાટે ઘાટી ગયેલી વિષયવિચારણા સમિતિ તેમજ કટાણી ગયેલી ગાખી મહાસભાને ગાયે મારીને તેને પચાર કરાવી લીચો

મને ખબર ■ કે આ 'ભેલી બ્યક્તિ'ના નામનો કહી પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ અનેક ગર્ભિત સૂચનો દ્વારા કેળી વાત થાય છે તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેતું છે મને પોતાને ભેઠરેના રહસ્યોનો અથવા નેણ ગોણ બાધા વાપરવાનો અનુભવ નથી એવો હું જણાવી દઉં તો સાબરો કે આ 'ભેદી બ્યક્તિ' સમજેન્દ્રનાથ

રોય* હોય એમ લાગે છે. કરાંચીના એ સાવ નિર્દોષ કરાવને વિષે માનવેન્દ્રનાથ રોય અથવા 'સામ્યવાદ તરફ વળેલો' બીન્ને કોઈ પણ માણસ શુ ધારે છે તે બંધુબંધ બહુ મનોરંજક થઈ પડે એમ છે, અને મિમલાના તેમજ દિલ્હીના બટા સાહેબોને તે જ્ઞાન બહુ બોધપ્રદ થઈ પડશે તેમને બાળીને આશ્ચર્ય થશે કે સામ્યવાદી વલણનો કોઈ પણ માણસ એકરાર તરફ કંઈક તુચ્છકારની નજરે જુએ છે કેમકે તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે કરાંચીનો કરાવ સુધારક અને 'બુર્જવા' (મધ્યમવર્ગીય) માનસનો એક નમૂનો છે, એમાં ક્રાંતિનો અંશ નથી.

ગાંધીજીને વિષે તો એટલું કહ્યું કે ગયાં સત્તર વર્ષથી તેમના ઠીક ઠીક નિકટનો પરિચયનો લાહોરો મને મળ્યો છે એટલે તેમની સાથે લડતનાં ઉવટનાં કહેણ મોકલવાનો અથવા તેમની સાથે ચાટાં કરવાનો કોઈ પણ ખ્યાલ મને લગાવક લાગે છે, અને એકબીજાને અતુકળ થતા હોઈશું, અથવા કોઈ એક મુદ્દા ઉપર અમે જુદો જુદો રસ્તો લઈએ એમ પણ બને, પરંતુ અમારા વહેવારમાં બબરુ રીતો દાખલ થાય એ અસાધ્ય છે.

સાચી વાત તો એ છે કે આ પ્રકારનો કરાવ મહાસભા પાસે કરાવવાનો ખ્યાલ કરાંચીથી પણ પહેલાંનો છે કેટલાયે વરસથી સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિ એ વિષયમાં દિલ્હયાલ કરી રહી હતી, અને મહાસભા પાસે એક સમાજવાદી ધોરણનો કરાવ પસાર કરાવવાનો તેણે પ્રયાસ પણ કર્યો હતો. ૧૯૨૯માં મહાસભા પાસે મહાજવાદના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરાવવામાં સંયુક્ત પ્રાંતની સમિતિને કંઈક અંશે મદ્દગત પણ મળી હતી પણથી સચિનત્ર ભંગની લડત આવી ૧૯૩૧ના ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ મહિનાઓમાં દિલ્હીમાં અમે મળસકામાં ફરવા જતા તે વખતની વાતચીત દરમ્યાન મેં ગાંધીજીની આગળ આ બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને તેમણે આર્થિક બાબતો વિષેનો એક કરાવ થાય એ ખ્યાલને વધાવી લીધો હતો. કરાંચીમાં એ વાત ઉપાડવાની તેમણે મને સલાહ આપી અને એક કરાવનો ખરડો તૈયાર કરીને બતાવવાની પણ મને સૂચના આપી કરાંચીમાં તે સુજળ મેં કરાવને ખરડો ગાંધીજીને બતાવ્યો, અને તેમાં તેમણે અનેક પ્રકારના ફેરફારો કર્યા તેમજ બીજા સુધારાઓ સૂચવ્યા હતા. તેમની સલાહ એ હતી કે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની આગળ એ કરાવ વિચારણા મંદિરે રજૂ થાય તે પહેલાં અમારે બન્નેએ તેના સમ્પ્રદો વિષે એકમત થવું જોઈએ આથી મારે ઘણા સુસદાઓ તૈયાર કરવા પડ્યા, અને તેથી થોડા દિવસની દીવ થઈ બીજી પણ અનેક બાબતોને લીધે તે દરમ્યાન ખૂબ રોકાણ અમને રહેત હવે આખરે ગાંધીજી અને હું એક ખરડાને વિષે સમત થયા, એટલે તેને કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો અને પણથી મહાસભાની વિષયવિચારણી સમિતિ આગળ તે મૂકવામાં આવ્યો. એ સાવ સાચી વાત છે કે વિષયવિચારણી સમિતિને મંદિરે આ એક નવીન જ વિષય હતો અને તેના કેટલાક સભ્યો તેનાથી એકાગ્રિક ચક્રિત થઈ ગયા હતા પરંતુ સમિતિમાં તેમજ મહાસભાની બેઠકમાં તે સહેલાઈથી પસાર

મઈ ૧૯૫૦ દિને અને વધારે સ્પષ્ટતા કરવાને માટે તેમજ તે ઠરાવમાં આજી આગેવા ધોરણે તેને વિકસાવવાને માટે મહાસભિતિને તે સોંપવામાં આવ્યો હતો.

આ ઠરાવનો ખરડો ૯ ધરાવેલો હતો તે દરમિયાન મારે મુકામે આવવાના ઘણા પોકોની એ માનવતા મેં મનાહ લીધી હતી પરંતુ માનવેન્દ્રનાથ રાયન તે બાબતમાં કોઈ જ સંબંધ નહોતો અને મને એ બરાબર ખબર હતી કે તે તો જ્યે ઠરાવને નાપસંદ કરીને હસી જ કાઢે.

૮ કરાચી આવ્યો તે પહેલાં શ્રી ૧ ફિવર આખજ અવ્યાહ્યાબાદમાં મારો માનવેન્દ્રનાથ રાય સાથે મેળાપ થયો હતો એક રાત્રે તેઓ એકાએક અમારે ઘરે આવી પહોંચ્યા હતા અને એ કે તે હિંદમાં છે એવો મને જણ પશુ ખ્યાલ નહોતો. છતાં મેરકોમાં મેં તેને ૧૯૪૭માં જોયા હતા એટલે મેં તેમને તરત જ એળખી કાયા કરાચીમાં પશુ તે મને મળેલા પશુ અમારી મુલાકાત થાય મિનિટથી પશુ કુળે વધારે લાખી આવી નહોતી છે હા થોડાક વર્ષો દરમિયાન રાજકીય દૃષ્ટિથી મને વખોળી કાઢનારું પશુ ૧૫૫૫ રોરે ક્યું છે અને કેટલીવાર તેથી તેજે મને અસ્વસ્થ પશુ કર્યો છે અમારા બન્નેની વચ્ચે ઘણો મોટો બેદ હતો છતાં ૧૦ તેના પ્ર ૧ આકર્ષિતો હતો અને પાછળથી જ્યારે તે પકડાયા અને તે મુશ્કેલીઓમાં આવી ગયા ત્યારે તેને સહાય કરવાને મારાથી જે કંઈ થોડું બની શકે તે જરૂરની મારી હજી હતી ગ્રાહ્ય કરવાની તો મારી રાક્ષિ ન હતી તેની અસાધારણ બુદ્ધિરાક્ષિ એ તેના તરફના માત્ર આકર્ષણનું એક જાણ હતું તેના તરફના મારા આકર્ષણનું બીજું કારણ એ હતું કે મને તે મીથી તરછા પેના તફન એકલાવાયા લાગતા હતા બ્રિટિશ સરકાર તેની પાછળ પડે એ તો સ્વાભાવિક જ હતું રાજવાની હિંદને તેને વિશે કશો રસ નહોતો અને હિંદમાં જે લોકો પોતાને સામ્યવાદીઓ કહેવડાવતા હતા તેઓ તેના સામ્યવાદનોડી કહીને તિરસ્કાર કરતા હતા અને એવી પશુ માહિતી હતી કે રશિયામાં ઘણા વયોના વસવાટ દરમિયાન કોમિન્ટર્ન સાથે ગાઢ સહકારમાં રહ્યા પડી તેઓ તેનાથી ક્રમ પડી ગયા હતા અથવા કહાય તેમને અન્ય યવાની દરજ પશુ પાડવામાં આવી હોય.

આમ તો કારણે બનેલું તેની મને કરી ખબર નથી અને હજી પશુ તેમના શા વિચારો છે અથવા અસર સામ્યવાદીઓ સાથે તેમનો શો પ્રત્યે છે તેની સ્વ કળીતવાઈ બાતની બાદ જવા અને કરી ૪ ખબર નથી પરંતુ તેના જેવા માણુગને આમ મીથી તરડે ૧૫ પડે એથી મને ૫ થયું અને મારી સામાન્ય ટેવથી વિરુદ્ધ જઈને હું તેના કેસના બચાવ માટે રચવામાં આવેલી સમિતિમાં જોડાઈ હતો. ૧ જના તે બનાવ પડી આજે લગભગ ૪૫ વર્ષથી વધારે સુ તથી તે જેવમા પડ્યા છે નાદુરસ્ત તનિસ્ત એમને છે અને લગભગ અધારી કોટલીની સન વેડે છે.

મહાસભાની ઝડપીની બેઠકના ડેવના કારોબારનું એક કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી દરવાનું હતું એ સમિતિની ચૂંટણી મહાસભિતિ કરે છે પરંતુ એક એવી

પર પરા પરી ગઈ છે કે તે તે વર્ષના પ્રમુખની (ગાંધીજીની તેમજ કેટલીક વાર ખીન સાથીઓની સાથે મસતત કરીને કરેલી) સૂચનાઓ મહાસમિતિ માન્ય રાખે છે કાર્યવાહક સમિતિની કતચીમાં થયેલી ચૂંટણીનું એક કંઠ શુ પરિણામ આવ્યું એનો અમે કોઈ તે વખતે ખ્યાન કરી શક્યા નહોતા મહાસમિતિના મુસ્લિમ સભ્યોએ એ ચૂંટણીની સામે અને ખાસ કરીને તેમાં દાખલ કરેલા એક (મુસ્લિમ) નામ સામે વારા ઉઠાવ્યો તેમના સમૂહમાંથી એકે નામની પસંદગી થઈ નહોતી તેથી જ્ઞાત્ય તેમની અવગણના થઈ છે એમ પણ તેમને લાગ્યું હોય પર જ સભ્યોની બનેલી આખા હિંદની સમિતિમાં બધા જ ગર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ દાખલ કરવાનું દખીલી રીતે જ મુરકેન હાથ અને અમને જે વિષે જરા પણ ખબર નહોતી તે તકરાર તો ખરી રીતે તબ્દન અગત અને ધનબ પ્રાન્તની સ્થાનિક હતી પરિણામે આ વિરોધ કરનારું મહાન પંજાબમાં આસ્તે આસ્તે મહાસભામાંથી ખરી પડ્યું, અને ખીનઓની સાથે મળીને તેમણે 'અહરાર પાર્શી' * અથવા મળલિસ ઈઅહરાર * નામનો નવો પક્ષ ડાબો કર્યો પંજાબના કેટલાક સૌથી લાકપ્રિય અને કાર્યકર્તા મુસ્લિમ મહાસભાવાદીઓ એ પક્ષમાં જોડાયા અને તેમના તરફ પંજાબના ખીન પુષ્કળ મુસનમાનો એ ચાલા તેમાં મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગના નીચલા થતુ પ્રતિનિધિત્વ સમાયુ હાથ અને મુસ્લિમ આમસમુદાય સાથે તેને ખૂબ સંપર્ક હતો આ રીતે એ પક્ષ એક સમર્થ મહાન પાંચુ અને ઉપલા ગર્ગોના લોકોના અંધર હવામાં ગયલા વધારે સાચુ કહીએ તો હીવાનખાનાઓમાં અને સમિતિઓના આરડાઓમાં બેસીને કાર્ય કરનારા ખખગી ગયેલા મુસ્લિમ કોમી મહોળથી તો તે ખૂબ જ સમર્થ હાથ અનિવાર્ય રીતે જ અહરારો કોમવાદ તરફ પસંદાયા પરંતુ મુસ્લિમ આમજનતા પ્રાપ્તિના સંપર્કને લીધે એક પ્રકારની સહિષ્ણુ આર્થિક વિચારદષ્ટિવાળુ હવન્ત મહાન તેઓ બની રહ્યા ન્યા આર્થિક ફરિયાદો અને કોમવાદ દુર્જેવ વિચિત્ર રીતે બેળાઈ ગયા હતા એવા દેશી રાજ્યોમાં અને ખાસ કરીને કાશ્મીરમાં થયેલી મુસ્લિમ દિલચાલોમાં એ નજી શાકળથી મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો અહરાર પક્ષના કેટલાક આગવાનો મહાસભામાંથી ખરી પડ્યા તેથી પંજાબમાં મહાસભાને બહુ ગુસ્સાન પહોંચ્યું પરંતુ કરાનીમાં જા વિષે અમને કશી જ ખબર નહોતી ત્યાર પછીના થોડા મારસ દરમિયાન એ બંધુખાન અમને ધારેધારે થયું બેસક મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી સામેના પાંચને કારણે એ બધા આગેવાનો મહાસભામાંથી ખરી ગયા નહોતા એ તો પવનની દિશા બતાવનારું એક તરણ હાથ સાચા કારણો ડેંગ હતા

અમે કરાચીમાં હતા તે દરમિયાન જ કાનપુરના હિંદુમુસ્લિમ હુરદના સમાચર આવી પહોંચ્યા હતા તે પછી તરત જ ગાંધી સરકાર વિચાર્યાનું તે હુરદમાં જાઈ અનુભવી આવળા બનવા લોકોના ટોળાને મજા કરીને વારવા જતા તેમને હાથે જ ખૂન થયાના સમાચાર મળ્યા તે બધાનક અને નિષ્કુર કુણ્ડો આમ તો બધું હતા જ

પરંતુ મનોમજાના ખૂનથી એ વાત અમારા હૃદયમાં જેવી સોસરી ઊતરી ગઈ તેવી બીજી કોઈ પણ રીતે ન ઊતરત કદાચી મહાત્મજીની ધાવણીમાં હંમરો પોકો તેમને મેળખતા હતા અને સંયુક્ત પ્રાંતના અમારા લોકોના મૌના તો તેઓ ધરા અને નિર્મય દીર્ઘદષ્ટિવાળા તેમજ હમેશા ઝડાપણ બરેલી સલાહ આપનારા કંગી નિશાનને વરા ન થનારા અને પ્રસિદ્ધિ અથવા લોકપ્રિયતા અથવા અધિકારની પરવા કર્યા વિના સાતિથી કાર્ય કર્યે જનારા પરમપ્રિય સાથી અને મિત્ર હતા જે કાર્યને તેઓ વર્ષા હતા અને જેના પર તેમને અનહદ પ્રીતિ હતી તેને મટે તેમજો પોતાની જીવાનીના નોખમાં પોતાનું જીવન ઉગ્ર ગથી અર્પણ કર્યું મઈ જેવન્ક માણસના હાથે તેમના પર ધા થયો અને કાનપુર અને સંયુક્ત પ્રાંતનું સૌથી તેજસ્વી વન હરઈ 14 યુ આ સમાચાર આવ્યા ત્યારે કરાવીની અમારી સંયુક્ત પ્રાંતની ધાવણી પર સોકની ધાયા પથરાઈ ગઈ ત્યાંનો પ્રકારા નજો બરો ડાગ મયો હતો અને હતા મજેશ શકરને વિશે સૌને અતિમાન થઇ હવ કે તેમણે આમ અડમ નિર્ભયતાથી મૃત્યુનો સુકાળ ના કર્યો હતો અને ધરાસ્વી રીતે તેને રાજ્ય થયા હતા

૩૬. લંકામાં એક માસ

મારા પાકેદોએ મને થોડોક આરામ લેવાને અને હવાફેર કરવાને કોઈક સ્થળે થોડા સમયને માટે જઈ આવવાનો આગ્રહ કર્યો એટલે મેં લંકામાં એક માસ ગાળી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો હિંદ આવડો થોડો દેશ છે હતા ત્યાં સ્થાન બદલવાનો કે માનસિક આરામનો ખરો લાભ મળી શકે એમ નહોતો કેમકે હું મને ત્યાં નાક તોપણ ત્યાં રાજકીય સાથીઓ તો બનતા સુધી મજા મિના રહે જ નહિ રાજના જ પ્રસો પાછા મારો પીછો પકડે હિંદથી બહાર જઈ શકાય એવો પાસેમાં પાસેનો પ્રદેશ લંકા હતો એટલે અમે — હું કમના અને ઇન્દિરા — ત્યાં ગયા ૧૯૨૭માં યુરોપથી પાછા ફર્યા પછી કામમાંથી નિવૃત્તિનો આ મારો પહેલો જ પ્રસંગ હતો મેં મારી પત્ની તેમજ પુત્રીની સાથે રહીને સાતિથી તેમજ કોઈ પણ ભવતા મનસિક વિદોષ વિના નિવૃત્તિનો સમય ગાળ્યો હોય તો તે ૧૯૨૭ પછી આ પ્રથમ જ હતો ત્યાર પછી એવા જ અનુભવનો બીજો પ્રસંગ મળ્યો નથી અને મને મઈકવાર એમ લાગે છે કે મળવાનો પાડુ નથી

અને તેમ છતાં ખરી રીતે ન્યૂરેવિયામાં ગાગેરા એ અડવાડિયા બાદ કરતાં લંકામાં પણ અમે ઝાંઝો આરામ બોગ્યો નથી ત્યાંના દરેક વખતના લોકોએ આગતાસ્વાગતા અને મૈત્રીભયા પ્રેમમાં ભણે અમને હુબાવી દીધા આ બધી શુભેચ્છા નોંધને હૃદય ખૂબ પ્રસન્ન થઇ પરંતુ તેનાથી ધમીવાર મૂકવલું પાડુ થતી ન્યૂરેવિયામાં મન્દોના મંડો ચાના બીચામાં કામ કરનારાઓ અને બીજા લોકો દૂર માર્દલોથી ચાલીને રોજ અમારે ત્યાં ગણતાર અને જગતી ફૂલો શાકભાજી પેર જનાવેલું માંસલું વગેરે

અનેક પ્રકારની ભાવભરી ભેટો સાથે લાવતા અને એ લોકો સાથે જરા પણ વાતચીત કરી શકતા નહિ, એક ખીલ્લના દર્શન અને સ્થિતથી જ સુતોષ માનતા તેમની ગરીબીમાંથી લાવીને આપેલી આ કીમતી ભેટોથી અમારુ ઘર લિભરાઈ જતુ અને અમે તે સ્થાનિક ધરિપત્રોને તેમજ અનાથાલયોમાં મોકલી આપતા.

લંકાકીપના ધણાક પ્રસિદ્ધ દરેયો અને ઐતિહાસિક ખડેરો, ખીલ્લ મઠો, અને ત્યાના સમૃદ્ધ ઉપયુ પ્રદેશના જ ગણો અને જોયા અનુરાધપુરમાં છુદ્દની એક પ્રાચીન આસનન્ય મૂર્તિ મને ખૂબ ગમી ગઈ હતી આ પછી એક વર્ષ પછી હું હહેરાદત્ત જેવમા હતો ત્યારે લંકાના એક મિત્રે મને તે મૂર્તિનુ એક ચિત્ર મોકલી આપ્યુ હવે અને હું તેને મારી ખેલીમાના નાનકડા મેજ ઉપર મૂકી રાખતો જેલની એકાન્ત ખેલીમા તે ચિત્રનો સહવાસ મને અમૂલ્ય થઈ પડ્યો હતો અને છુદ્દની મૂર્તિની રિધર, બીરગલીર પ્રશાન્ત મુખમુદ્રાનુ દર્શન કરીને હું શાન્તિ તેમજ બજ પ્રાપ્ત થતો, તેમજ તે દર્શનથી વિધાઈના માથા અનેક સમયોમાંથી ઊઘરી જવામાં મને મદદ મળતી.

છુદ્દને મઠે મને હમેશ ભારે આકર્ષણ રહ્યુ છે એ આકર્ષણના કારણોનુ પૃથક્કરણ હું સહેલાઈથી કરી શકતો નથી પરંતુ એ આકર્ષણ ધાર્મિક નથી, અને ખીલ્લ પ્રર્ગની આસપાસ જામેલા ખતાજોમાં મને કરો રસ નથી મને જે આકર્ષણ થયુ છે તે છુદ્દના અસ્તિત્વનુ છે એ જ રીતે પ્રિસ્તના અસ્તિત્વે પણ મને ખૂબ આકર્ષ્ય છે.

મઠોમાં અને રસ્તાઓ પર મેં ઘણા ખીલ્લ લિખ્યુએને જોયા, તેઓ ન્યા જતા ત્યા તેમજ સન્માન થવ હવ લગભગ તે બધાની મુખમુદ્રાનુ પ્રધાન લક્ષણ સમાધાન અને શાન્તિનુ જગતની ઉપાધિયોમાંથી અજબ વિરક્તિનુ હવ સામાન્ય રીતે તેઓમાંથી કોઈની મુખમુદ્રા ઉપર છુદ્દિનુ તેજ ન લાગતુ અને તેમના મુખ ઉપર ઉમ્મ હૃદય મથનોની રેખાઓ જરાયે જણાતી નહોતી તેમને મઠે ધ્વન નાછે કોઈ મહાસાગર તરફ મદ ગતિથી વહી જતી શાત પ્રવાહવાળી નદી જેટુ હોય એમ રેખાણ હવ તેમને જોઈને કંવાના કોઈ કામની કિચિત્ ઉલ્કાથી ભરેલો થોડો દ્રેષ મને થઈ આવતો. પરંતુ મને બરાબર ખબર હતી કે આરુ બાઅ તેમનાથી જુદુ હવ તેમાં તોફાનો અને ઝઝાવાતો લખાયલા હતા મારે મઠે આશ્રય શોધવાનુ વિરામસ્થાન કંભાય નહોતુ કેમકે મારા હૃદયમાં ઊઠતા ઝઝાવલો બાહ્ય ઝઝાવાતો જેટલા જ તોફાની હતા અને કાશ્યવરાતુ તોફાની પવનોના પ્રચંડ આધાતોમાંથી બચી શકાય એવુ સુરક્ષિત આશ્રય સ્થાન કદાચ મળ્યુ તોયે શુકે ત્યા મને રુક્ષિ કે આરામ પ્રાપ્ત થાત ખરા ?

મોઝા સમયને મઠે તો મને મંગેતુ આશ્ચર્યના મુખ લાગ્યુ ત્યા પડયા પડયા સ્વપ્નાઓ જોવાનુ તેમજ ઉચ્ચકટિબધના શાન્તિપ્રાયક અને યાત્રોને શિથિલ કરતાજી મોહક આકર્ષણને ધીરે ધીરે વચ્ચે થવાનુ મન થવ મારા તે સમયના હૃદયના બાવને વકા બરાબર અનુકૂળ હવ, અને તે દ્વીપના સૌંદર્યથી મને પારાવાર આનંદ મળતો હતો પરંતુ અમારો નિવૃત્તિનો મહિનો તુરંત પૂરો થઈ ગયો અને ખરેખર ત્યાની વિદાય લેતા અમને દુ ખ થયુ લંકાની અને ત્યાના લોકોની કેટલીયે રમૂતિઓ મારા

મનમાં વારંવાર પાડી આવે છે, બેઠના લાખા ચૂનકાર જિવસોમાં એ સ્મૃતિઓ તુખ સાથી નીનડી છે એક નાનો સરખો બનાવ મારી સ્મૃતિમાં વળગી રહ્યો છું મને લાગે છે તે નર્તનાની આસપાસ ઘૂમક બનેલા એક શાળાના શિક્ષકોએ અને વિદ્યાર્થી એએ બંનેમાં મોટર ચટકાવીને અમને સ્તંભીત કરાડક રાખેલા ક્યા આખા સમૂહ માધી વિદ્યાર્થીઓના હત્યક અને આતુર ચહેરાઓ સ્પષ્ટ તરી આવતા હતા અને તે પછી તેમાંનો એક એકાએક મારી પાસે આવ્યો, મારી સાથે તેણે હાથ મેળવ્યા, અંત પછી કોઈ પણ પ્રકારના સુવાચનવાળ અથવા વાતચીત વિના જ તે બોલ્યો. હું કંઈ કહી શકાતો નથી તેજસ્વી આબોવાળુ હૃદય નિશ્ચયથી દીપ્ત તે નાનકડું તેજસ્વી મુખ મારા મનમાં કોતરાઈ ચુકુ છે તે કોણુ હતો તેની અને ખબર નથી તેના પત્નો પણ મારી પાસે નથી પરંતુ કોણુ બહુ કેમ મને એવો વિશ્વાસ છે કે તે તેનું વચન પાળશે અને જીવનમાં કંઈપણ પ્રમો તેની સામે જાણ થશે ત્યારે તે નહિ હશે.

લંકાથી દક્ષિણુ દિશામાં છે; દક્ષિણની અગી કન્યાકુમારી મુખી અમે ગયા ત્યાં આશ્ચર્યકારક ચાલિત હતી પછી અમે ત્રાવણકોર ગયીન, મવબાર મેસૂર હૈદરાબાદ થઈને નીકળ્યા એમાંના ધખાખરા હિંદના દેશી રાજ્યો છે તેમાંના કેટલાક સૌથી પ્રગતિમાન અને કેટલાક સૌથી પછાત રજવાડાઓ છે ત્રાવણકોર અને કોચીન કેળવણીમાં બ્રિટિશ હિંદથી પણ ખૂબ આગળ વધવા છે મેસૂર ધણુ કરીને હિંદોમાંની ખિનવર્તીમાં આજ વરેલુ છે હૈદરાબાદ પ્રાચીન રજવાડા પદ્ધતિના સંપૂર્ણ નશ્તો થઈ ગયો હોય એવું લાગે છે અમને ફરક થયે પ્રજા અને રાજ્યાધિકારીઓ બન્ને તરફથી આદર અને સન્નિધિ મળ્યા પરંતુ અમારી મુત્તાકળથી પ્રજા કદાચ બહુતક વિચારો કરતી થઈ જશે એવી ચિંતા અમલગરોના સત્કારની પાછળ રહેલી હોય એમ ન લેઈ શકતા તે સમયે મેસૂર અને ત્રાવણકોર પોતાની પ્રજાને કેટલીક નામરિક સ્વતંત્રતા અને રાજનીય કાર્ય કરવાના પ્રસંગે આપતા બતાવતા હતા હૈદરાબાદમાં તો આતુર પણ નામનિશાન નહોતો અને તેથી અમારા ઉપર રેડવામાં આવેલા સન્નિધિ તો મને ગૂંચળા અને અકળામણુ થયા પાછળથી હમણા હમણા મેસૂર અને ત્રાવણકોરની સરકારોએ પદેવા આપેલી યોદ્ધાધર્મી નાગરિક અને ગાંધીય કાર્ય કરવાની સ્વતંત્રતા પણ પાડી થઈ લીધી છે મેસૂર ગત્યતા બેંગલોર શહેરમાં એક ભગ્ન સમૈત સમગ્ર એક અતિ જીવંત મોહનકા કપર મે સ્ટ્રીટ ધ્વજ ફરકાવેલા હતા હું ત્યાંથી નીકળી આવ્યો તે પછી યોદ્ધા જ સમય પછી એ સ્વતંત્રતા ચૂરેચૂર કરવામાં આવ્યા અને મેસૂરની સરકારે રાજ્ય ધ્વજ ફરકાવવાના કાર્યને ગનો કરાવ્યો મે ફરકાવેલા ધ્વજની આવી અવદેવના અને અપમાન થવાથી મને બારે ૬ ખ થયું હતું.

ત્રાવણકોરમાં તો આજે પણ મદ્દામમાં એક બેકાથ ન હોય છે અને સવિનય ભગ પાડો બેચી જેવાયે ત્યાર પછી જુ બ્રિટિશ દિશા મદ્દાસમાંના મામાન્ય સ્ત્રોતો નોંધવાનું કાર્ય કાયદેસરનું ગમ્ય છે તોપણ ત્રાવણકોરમાં તેની સરેને મનાઈ છે આ ગીતે ત્રાવણકોર અને મેસૂર બન્ને સામાન્ય પ્રકારની સાન્નિધ્યકની રાજનીય

પ્રતિભેદ, ચક્રી ગ્લા ડે, અને પહેલા આપેલી કેટલીક છટકાટ તેમણે લઈ લીધી છે તે બન્નેએ આ રીતે પીછેહઠ કરી છે હૈદરાબાદને તો પાઠા હકવાની કે કોઈ પ્રકારની છટકાટ પાછી ખેંચી લેવાની આવશ્યકતા જ નહોતી કમરે તેણે તો જરાયે પ્રગતિ કરી નહોતી અથવા એ પ્રકારની સગવડ આપી નહોતી રાજકીય સભાઓ કેવી હોય છે એ હૈદરાબાદમાં કોઈ નજીવ નથી, અને સામાજિક અથવા ધાર્મિક સંમેલનો તરફ પણ વકરદિ રાખવામાં આવે છે, તેમજ તેમને મોટે ખાસ શરવાતમાં મેળવવી પડે છે વર્તમાનપત્રોનું નામ આપી શકાય એવા કોઈ જાણીતા તથા પ્રસિદ્ધ યતા નથી અને ગમે તે બહારથી શેરના જ તુઓ દાખલ થઈ ભય એ ભયથી દિ દના મોટા ભાગેમાં પ્રસિદ્ધ યતા પણ વર્તમાનપત્રોને રાજ્યની હિંમત પ્રવેશ કરવાની મનાઈ છે આ બહિષ્કારનીતિ એટલી તો કડક છે કે અંધમર્માર્ગી વર્તમાનપત્રોને પણ બહિષ્કૃત રાખવામાં આવ્યા છે

કોપીતમાં અને સફેદ ચઢ્ઢીઓના નામથી ઓળખાતા લોકોના લતાની મુલાકાત કરી, અને અસમ પદ્ધતિના તેમના પ્રાચીન મંદિરમાં થતી સામુદાયિક ઉપાસના પણ અને જોઈ આ નાનકડી કામ બહુ પ્રત્યેન છે અને બીજે કોઈ સ્થળે લેવાની મળતી નથી તેની સખ્યા ક્ષીણ થતી ભય છે અમને એમ જણાવવામાં આવેલું કે તે લોકો કોન્સીનના જે વિભાગમાં રહે છે તે પ્રાચીન નેરુસેવમને મળતા આવે છે તે વિભાગને દેખાવ તો ખરેખર જ પ્રાચીન લાગતો હતો

સિરિયાન પથના ખિસ્તીઓથી વસેલા મવખાતની દરિયાઈ ખાડીઓને કિનારે આવેલા કેટલાક ગાદોરોની પણ અને મુલાકાત કરી બહુ ઓછા લોકોને ખ્યાલ હશે કે યુરોપે ખિસ્તીધર્મનો અગીકાર કર્યો તેનાથી પણ ઘણા સમય પહેલાં એટલે ખિસ્તાના ડેક પહેલાં ત્રૈકામાં ખિસ્તીધર્મ દિ દમા પ્રવેશ કર્યો હતો, અને ફિલિપ્પ દિ દમા હદપણે પોતાનો પ્રભાવ તેણે જમાવ્યો હતો આ ખિસ્તીઓને વડે ધર્મોધિકારી એન્ટિઓક અથવા સિરિયામાં બીજે કોઈક સ્થળે નસે છે, તો પણ તેમને ખિસ્તીધર્મ લગભગ સ્વદેશી છે અને તેને બહારનો સપડ બહુ ઓછો છે

નેરેટારિયોનું એક સ્થળ પણ અમારા રસ્તામાં આવી મયુ અને તેનાથી મને નવાઈ લેખજ, તેમના બિરાધે મને જણાવ્યું હતું કે તેમની સખ્યા દશ હજારની છે મને કહ્યું એવો ખ્યાલ રહી ગયો હતો કે નેરેટારિયો તો ક્યારના બીજા સપ્રદાયોમાં બળી ગયા છે, અને મને એ પણ ખબર નહોતી કે તેઓ દિ દમા એક સમયે આબાદ થયેલા હતા પરંતુ મને જણાવવામાં આવ્યું કે એક જમાનામાં દિ દમા તેમના અનુયાયીઓ બહુ મોટા પ્રમાણમાં હતા અને ઉત્તરે છેક મરુટી સુધી તેમનો સપ્રદાય ફેલાયો હતો હૈદરાબાદ અને શ્રીમતી સરેન્તિની નાચકુ અને તેમની બે પુત્રીઓ, પલાત અને લીવામણીને મળવાના ખાસ હેતુથી ગયા હતા અને તેમની માથે રહ્યા તે દરમ્યાન તેમને યેર મારી પત્નીને મળવાને સ્ત્રીઓનું એક નાનું સરખુ 'પરદાનશીન' મમેલન મળ્યું હતું અને એમ લાગે છે કે કમવાને તેમને સખાધાને બે સપ્તે ત્યાં દુરો

પણ કરીને તેણે પુરુષોએ બનાવેલા કાચમાં તોમજ રિવાજો સામેની સ્ત્રીઓની મુક્તિની સંજ્ઞાની વાતો કરીને ત્યાં ભેગી મળેલી સ્ત્રીઓને પોતાના પુરુષવર્ગથી તફાવત ન જવાનો આગ્રહ કર્યો હતો (એ એનો પ્રિય વિષય હતો) એ કે ત્રાપુ અડવાડિયા પછી એનું એક સમૂહ પરિણામ આવ્યું હૈદરાબાદથી એક બીચારા હોરાન ચર્ચ મળેલા પતિએ કમવા ઉપર ત્રણ લખી જણાવ્યું હતું “તમારી આ શહેરની સુનાકાત પછી મારી પત્નીની રીતમાત તરેહવાજ બની ગઈ છે, મારું મહેતુ તો જરા સામગતી નથી, ને પહેલા મારી મરજી સભાગતી હતી પરંતુ હવે તો તેને જરા પણ લેખવતી નથી, બેલગી હવે મારી સાથે દલીલમા બેલગીને કંઈક કંઈ છે અને મારી સાથે કંઈક રોધે છે”

મુબઈથી લઈ જવાને અમે નીમ્નજ્ય હતો તે પછી બરાબર સાત અઠવાડિયા પછી અમે ત્યાં પાછા આવ્યા, અને તરત જ મહાસભાના રાજકારણના પમગામ મેં પાછા જોવાનું દિલ્હી કાંબાઠાળખ બદલાવી જતી તેમજ વિકાસ પામતી જતી રાજકીય પરિસ્થિતિ, સચુક્ત પ્રાન્તમા એડોનોની દિલ્હીના અને અંગે બીજી કચેરી વિકાસ મિતિ, સરકારના પ્રાગમા ખાન અમદુલ ગફારખાનની બાબેલાની હેડબે ‘લાલ કમલો વાળાઓ’ની દિલ્હીવાળી આશિર્વાજનક પ્રગતિ, બંગાળની અતિશય તબ બનવી, રૂઢાણેલા રાજથી સમસમતી અને કોમળી કટોકટીની રિથિતિ, કોમી પ્રસન્ન કાચમનુ ચ આચલુ કોડકુ, અને મહાસભાવાદીઓ વધા સર હરી અમલદારો વચ્ચે, દિલ્હીની શાંધિના બગના પરસ્પર આમોષના પ્રસંગો ઉપરિચય કરતી જુલુ જુલુ મુદ્દાઓ વિષેની નાની નાની ર્યાનિક અથડામણો — આ બધા મદત્તવા પ્રશ્નોની વિચારણા માટે મહાસભાની કાર્યવાહક ગમિતિની સભાઓ થઈ હતી. અને તે ઉપરાલ ફરી ફરી બાતો પ્રસ તો બીજા હતા જ બીજી ગોગમેજી પરિવર્તમા મહાસભાના પ્રતિનિધિઓએ જરૂર પડું ? મહાસભા માધીજ્યે ત્યાં જરૂર ખરું ?

૩૭. સંધિ દરમ્યાન ધર્મણુ

બીજી ગોગમેજી પરિવર્તને માટે ગારીજ્યે લડન જરૂર કે ન જરૂર ? ફરીફરીને આ સવાલ બેઠો, અને તેનો કોયો ચોક્કસ જવાબ મળતો નહોતો એક ઉવચની સહુ મુધી કોઈને એની ખબર નહોતી — મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને પણ નહોતી, ખુદ માધીજ્યને નહોતી કાગલુ એ હતું કે એ સવાલનો જવાબ અનેક બાબોનો પર આધાર રાખતો હતો, અને નવા નવા બનાવોથી પરિસ્થિતિમા અતલ નવો પ્રકાર થવા મરતો હતો એ સવાલ અને એના જવાબની પાછળ સાચા અને ખુરેવ પ્રશ્નો બીજા હતા

બ્રિટિશ સરકાર અને તેના ગિરોને નામે આજ્ઞાને ફરી ફરીને જણાવવામા આવતું હતું કે ગોગમેજી પરિવર્તે બધારણુ ચોક્કસ તૈયાર કરી રાખેલું છે, બિચની સુખ્ય રેખાઓ બહિત થઈ ગઈ છે, અને હવે એ કામ શેષ રહ્યું છે તે તો માન્ય એ બિચમા વિગતે જુલાલુ જ છે પરંતુ મહાસભાનો જવાબ એ નહોતો તેને સંબંધ

હતો તેટલા પ્રમાણમાં તો લગભગ કોરા પટ ઉપર ચિત્રની રેખાઓ દોરવાનો અથવા તેને ચીતરવાનો પ્રારંભ કરવાનો પણ બાકી હતો એ વાત સાચી હતી કે દિલ્લીના કરારથી “ફેડરેશન” (સ્વતંત્ર પ્રાંતોના એકત્રિત રાજ્યવંત્ર)ને બંધારણના પાયા તરીકે માન્ય રાખવામાં આવ્યું હતું અને અપનાવેલ અને સાવચેતી દાખલ રાખેલી શરતોની વાત સ્વીકારવામાં આવી હતી. પરંતુ ફેડરેશનની વાત અમારે માટે નવી ન હતી; આમારામાંના ઘણા પહેલેથી જ માનતા હતા કે હિન્દના બંધારણનો પ્રશ્ન ફેડરેશનથી સૌથી સારી રીતે એકલશે, પણ અમે એ કલ્પનાનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેના અર્થ એ નહોતો કે પહેલી ગોળમેજી પરિષદે પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખેલા ફેડરેશનના નમૂનાનો અમે સ્વીકાર કરી લીધો હતો. રાજકીય સ્વતંત્રતા એટલે પૂર્ણ સ્વરાજ અને સામાજિક પરિવર્તનની સાથે ફેડરેશન પૂર્ણપણે બંધ ખેસતુ છે. પરંતુ અપવાદો અને સાવચેતી માટે રાખેલી શરતો પૂર્ણ સ્વરાજની તેમજ સામાજિક પરિવર્તનની સાથે બંધ ખેસતી કરવાનું કામ ઘણું કઠણ હતું. સામાન્ય રીતે એવી શરતોનો અર્થ એ થાય કે હિંદીઓની-સાર્વભૌમ સત્તામાંથી સારી પેઠે સત્તા લઈ લેવામાં આવી છે, પરંતુ કરારમાંના “હિંદના હિતને માટે આવશ્યક એવી,” એ શરતોની વ્યાખ્યા કરનારા વિરોધીઓ તે મુશ્કેલીનો તોડ કાઢવામાં કંઈક અંશે સફાવ થતી હતી — જોકે બહુ સફળતાપૂર્વક તો નહિ જ. એ બધું ગમે તેમ હોય, પરંતુ કરારથી મહાસભાએ એ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે મહાસભાને સ્વીકાર્ય સામયિક બંધારણમાં આટલી વસ્તુઓનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ : શરૂ કર ઉપર, પરદેશ સાથેના સંબંધો ઉપર, તેમજ નાણાંવિષયક તથા આર્થિક નીતિ ઉપર સંપૂર્ણ અંકુશ; અને નવી હિંદી સરકાર જૂનીએ કરેલા દેવાં અદા કરવાનું માથે લે તે પૂર્વે પરદેશીઓનાં (અર્થાત્ મુખ્યત્વે બ્રિટિશ લોકોનાં) હિંદ પાસેના લેણાંના પ્રશ્નની તપાસ; વળી મૂળ હોલો વિધેના કરારમાં ઇંદ એવા કેટલાક રાજકીય અને આર્થિક ફેરફારોની દિશા પણ આંખી દેવામાં આવી હતી આ બધાનો ગોળમેજી પરિષદે અત્યાર પહેલાં કરી લીધેલા નિર્ણયો સાથે તેમજ હિંદના રાજ્યવહીવટની ચાલુ રચના સાથે મેળ ખેસતો નહોતો.

મહાસભાની દૃષ્ટિ અને સરકારની દૃષ્ટિ વચ્ચે આમ બહુ યોગ્ય અંતર હતું, અને આ ટાંકણે તે બે વચ્ચે મેળ ખાય એવો સંભવ અત્યંત ઓછો જણાતો હતો. ઘણા યોગ્ય મહાસભાવાદીઓ, ગોળમેજી પરિષદમાં સરકાર અને મહાસભા સાથે ઓછો મેળ ખાય એવી અપેક્ષા રાખતા હતા, અને હંમેશા આશાવાદી એવા ખુદ ગાંધીજીને પણ ઓછી આશા નહોતી અને છતાં તેઓ કદી આશા છોડી બેઠા નહોતા, અને છેક છેવટની હદ સુધી પ્રયાસ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેઓ બેઠા હતા અમને બધાને જ એમ લાગતુ હતુ કે સફળતા મળે કે ન મળે, દિલ્લીના કરારના અનુસંધાનમાં કાયમના સમાધાન માટેનો પ્રયાસ તો કરી જોવો જ જોઈએ પરંતુ બે મહત્વની બાબતો એવી હતી કે જોથી મહાસભાના બીજા ગોળમેજી પરિષદમાં બેઠાવામાં અંતરાય બેસા થવાનો સંભવ હતો જો ગોળમેજી પરિષદ સમક્ષ મહાસભાને પોતાની સમગ્ર વિચારદૃષ્ટિ રજૂ

કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોય, અને એ બાબતને તો નિર્ણય થઈ ગયા છે અમ
જાણીને અથવા બીજા કોઈ પણ કારણસર તેને તેમ કરતા અટકાવવામાં ન આવે
એવો હોય તો જ મહાસભા ગોળમેજી પરિષદમાં બામ લઈ ચક્રે હિંદમાંની પરિસ્થિતિને
મારે પાત્ર ગોળમેજી પરિષદમાં આપને આપણે પ્રતિનિધિ ન મોકલી શકીએ એવું
બને એમ હવે જેથી સરકાર સામે તત્તજ જ અપમાનમાં આવી જવું પડે અથવા
કેમ દમનનો મામલો કરવો પડે એવી કઈક સ્થિતિ હિંદમાં ઊભી ધાય પણ ખરી
તો એવું બને અને અહીં આપણું ધૃ સળચું હોય તે વખતે એ આજ બંને લાગી
જ નથી એમ આખા આજ કાલ કરીને આપણે કોઈ પ્રતિનિધિ બધારણી અથવા
એવી જ બીજી પતિાર્થભરી વાતો લખના ડહોળનો હોય એ અત્યંત જ મેહદુ જ ગણાય.

હિંદમાં સ્થિતિ ડહાસભા તરફ બનતી જતી હતી આખા દેશમાં અને ખાસ
કરીને બંગાળ સમુદ્ર પ્રાંત અને સમુદ્રના પ્રાંતમાં એના ચિહ્નો રૂપે જણાતા
હતા બંગાળમાં ટિપ્પુની મધિથી કરી જ રૂંધે પડ્યો નહોતો અને ત્યાં તે પૂર્વે
સ્થિતિ જેવી તરંગ હતી તેવી આતુ રહીને ઊંડી વિગેષ બમ તી જતી હતી સનિય
બંગાળી સત્તને અગેના કેટલાક કેદીઓને છોડવામાં આવ્યા હતા ખરા પણ બી ન
હાલરો રાજકીય કેદીઓ જેઓ કાયદાની પરિત્રાણમાં મુક્ત સવિનય બંગાળ કેદીઓ
નહોતા તેઓ હજી જેલમાં જ રહ્યા હતા નજરેદારીમાં પણ જેલમાં જ અગવા તેમને
મટિની ખાસ છાપગીઓમાં પુગયેવા હતા 'ગજદોરી' લાપણોને મટિ અથવા નીજ
રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ કરવાના ગુનાને મટિ નવી પક ધકક રથે જ જતી હતી અને
માનાન્ધ રીને સીને એમ લામગ્ર હવે કે સરકારનો પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિ ઉપરનો દમનો
જના પણ નરમ પડ્યા વિના અતુ જ રહ્યો છે ત્રાસવાદીઓના કૃત્યાની હસ્તીને લીધે
મહાસભાને મટિ બંગાળનો પ્રમુદ્ધ હમેશ અસહ્યારણુ મુરખીથી બદેના જ રથો છે
સામાન્ય પ્રકારની મહાસભાની પ્રવૃત્તિઓ તથા સવિનય બંગાળ પ્રમાણમાં આ ત્રાસ
વાદીઓની પ્રવૃત્તિઓ તેના વિસ્તાર અને મહત્વની દૃષ્ટિથી બંદ થોડી હતી. પર
તેટલાથી પણ રીર બંદુ મવી જતો અને બધાનુ બાન પણ ખૂબ ખેંચાણ :
પ્રવૃત્તિઓને લીધે બીજા ધણુખરા પ્રાંતોમાં જેટલી સહેલાઈથી મહાસભાના માર્ગ
અનંત થઈ શકતો તેટલી સહેલાઈથી બંગાળમાં થઈ શકતો નહોતો કેમકે ત્રાસવાદીઓન
કૃત્યાથી કેવળ થવું વાતાવરણુ સીધી અદિ સક વ ત અથવા સ શમદને અતુક
નહોતું એ પ્રવૃત્તિઓ અનિવાર્ય રીને જ સરકારનું કમ દમન વદારી લેતી અને તેને
સપાટી કોઈ પણ પ્રકારના જગાપત વિના ગાત્રવાદી અને બિન ત્રાસવાદીને સરખ
રીને લાનતો.

(મૂળ ત્રાસવાદીઓને માટે) ખાસ કરવામાં આવેલા કાયદાઓ અને એડિંગ તોને
ઉપયા : મહાસભાવાદીઓ માર્ગરો અને મિસાન કાર્યકર્તાઓ અને બીજા જેમની
પ્રવૃત્તિઓ પોતીમને નાપતદ થ તી હોય તે સર્વેને માટે ન કરવાનું પોલીસ તેમ /
પાનિઃ વલીવની અમલગરોને માટે સ્થા હવે એવા સભવ છે કે કઈપણ પ્રકારના

આરોપ કે કેસ કે સળ વિના જ વરસોથી જેલમાં રાખવામાં આવેલા નજરકેદીઓને સાચો ગુનો હિંસાનાં કૃત્યો કરવાનો નહિ પરંતુ બીજા અસરકારક રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરવાનો જ હતો. તેમને કદી કોઈ વાત સાચી છે કે ખોટી છે એમ પુરવાર કરવાની, અરે તેમનો વાંક શો છે તે બાજુવાની પણ, તક આપવામાં આવી નથી. એ એક સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે કે રાજ્યની સામેના યુનાયો વિવેના ચિટિરા હિંદના કાયદાઓ એટલા બધા કાર્યસાધક અને સર્વશાહી છે કે તેની તબ નળભાથી છટકું મુરકેલ છે; હતા નજરકેદીઓ પર, તેમની સામે યુનો પુરવાર કરવા જેટલો પૂરતો પુરાવો પોલીસ પાસે નથી એમ માની લઈને જુલ્મી અદાલતમાં કામ ચલાવવામાં આવતું નથી. વળી એમ ધણીવાર બને ■ કે કાયદાની અદાલતો એક માણસને નિર્દોષ ઠરાવીને છોડી મૂકે છે. અને તે પછી તેને તરત પાછો પકડી લઈને નજરકેદી તરીકે રાખવામાં આવે છે.

બંગાળના આ ગૃથવલુભરેલા પ્રશ્નની બાબતમાં મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ છેક જ અસહાય થઈ ગઈ હતી. તેના ફિલ પર એનો હમેશ વાર રહેતો હતો અને કોઈ ને કોઈ અરૂપે બંગાળની કોઈ બાબત તેની સમક્ષ આવીને ઊભી જ રહેતી. એ બાબત પૂરતો તેનાથી બની શકે તેવા પ્રકારનો સમિતિ નિકાલ કાઢતી પરંતુ આખા પ્રશ્નનો સળંગ હકેલ તેનાથી થતો નથી એનું તેને બરાબર જ્ઞાન હતું. એટલે ક'ઈક અસહાય બનીને બંગાળના મામલાને જેમ ગળડે તેમ તેણે ગળડવા દીધો; સમિતિની જે સ્થિતિ હતી તેમાં તે બીજું શું કરી શકત એ કહેવું જસ કઠણ છે. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના આ વલણથી બંગાળમાં ખૂબ રોષ નળ્યો હતો, અને ત્યાં એક એવી માન્યતા જડ ધાલી ગઈ હતી કે મહાસભાનું કાર્યવાહક મંડળ તેમજ બીજા પ્રાંતો બંગાળની ઉપેક્ષા કરે છે. બંગાળની આકરી કસોટીની ધડીએ ક્ષેા તેને છોડી મપાહોય એવું તેમને લાગતું હતું. આ માન્યતા સામ પાષા વચરની હતી, કેમકે બંગાળના લોકો પ્રત્યે સમસ્ત હિંદની સહાનુભૂતિ હતી. પરંતુ એ સહાનુભૂતિને અસરકારક સક્રિય સહાયમાં કેમ ઉતારવી તે તેને સૂઝતું નહોતું વળી હિંદના દરેકેદરેક વિભાગને ધાતધાતાની પીડાઓ તો વળગેલી જ હતી.

સમુક્ત પ્રાન્તમાં ખેડૂતોની સ્થિતિને અંગેની પરિસ્થિતિ ઉત્તરોત્તર બગડતી જતી હતી ત્યાંની પ્રાંતિક સરકાર આ આખા પ્રશ્નની બાબતમાં યલમટોલ કર્યા કરતી હતી, અને ગણેાવ તેમજ મહેસૂલમાં આપવાની શહત માટેનો નિર્ણય કરવામાં દીલ કર્યા કરતી હતી વળી જબરદસ્તીથી ગણેાવ વસૂલ કરવાનુ રણ વર્ષ ચલુ હતુ ન્યાં ને ત્યાં ગણેાતિયાઓના આખા સમૂહો ને સમૂહો પારે જમીનનો કળને છોડાવી લેવામા આવતો હતો અને એક સામટી જખીઓ થતી હતી અમે ન્યારે લંકામાં હતાં ત્યારે જબરદસ્તીથી ગણેાવ વસૂલ કરતાં ખેડૂતોના બે કે ત્રણ હુદ્દોડો ચલા હતા. આમ તો હુદ્દોડો નહવાં જ હવા પરંતુ હુદ્દેને તે બધામાં જમીનદારના કે પછી તેના માણસના પ્રાણ જતા હતા. મંયુક્ત પ્રાન્તના ગવર્નર સર માલકમ હેલી સાથે ખેડૂતોની પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરવાને ગાંધીજી પણ નૈનીતાવ જઈ આયા હવા, (એ સમયે પણ હુ લંકામાં જ

હોતો) પરંતુ તેમાંથી ઝાંઝુ કંઈ ન ગીપજ્યુ જ્યારે સરકારે પોતે આપવા ધારેલી સહવત્તી બહેસત ક્કી ત્યારે તે અપેક્ષા રાખેલી તેના કરતા બહુ ઓછી જણાઈ, અને પરિણામે મામલામાં જીમટી ચાલુ રહ્યો ને વધ્યો. ગયેલ ખેડૂતો પર જેમ જેમ જમીનદાર અને સરકારનું બેથુ દબાવું વધતું ગયું, અને ગણતંત્રિયજનો પામે ખેતરોનો કળગે છોડાવીને તેમની નાની નાની મિલમતો જમ થવી ગઈ, તેમ તેમ એક એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ કે બીજા દેશોમાં તો તેને પરિણામે ખેડૂતોનો મોટો બળવો જ ફાટી નીકળતો. તુ માનું છું કે મહાસત્યાના પ્રયાસોને લીધે જ મળે મોટે અસર ગણતંત્રિયાઓ માટે પણ પ્રકાશની દિશાની તોફાની પ્રવૃત્તિ કરતી આવી ગયા તેમના પગ તો ખેરા નોંઠે તેમજો દિ સામંત જીવન થતો હતો.

ખેડૂતોની આ હેશવધાય અને તેમના આ હાલદવાવની ત્રેક ડેંગની બહુ ખજૂ હતી ખેતીની હિપજના અતિસય હોતી ગયેલા બાવોને લીધે, પ્રભના મનીષ વગેરે, તેમજ જે જમીનનો અને છોડાવી લેવામાં આવ્યો ન હોય તો ખેડૂતોને અમ કાણુ સમયથી પૂરુ ખાનાનું નહોતું મળતું તેને બદલે આ વખતે બરાબર મળતું હતું.

બ ગાળની જેમ સરહદના પ્રાંતમાં પણ દિલ્લીના કચલ્લી સાતિ ન આવી ત્યાંનુ વાતાવરણ કાયમ તમ રહેતું હતું, અને ખાત કાયદાઓ તેમજ ઓર્ડિનન્સો, તેમજ નજવા ગુનાઓ માંની આક્રમી સુખઓ — આ બધું મળીને રાજવહીવટ લગ્કની કાયદાના અમલ નેવો થઈ ગયો હતો આ પરિસ્થિતિનો વિરોધ કરવાને માટે ખાલ અબદુલ નકશાખાને મોટી દિલ્લચાલ આરબી અને પન્નિજામે શોડા જ વખતમાં સરકારને તેમનો ખાડ બડકાવવા લાગેલ પોતાના છૂટ્ટ ગણુ હથ હિયા મનબર કદના પડાણુ બદનની જવામદો સાટે તેમણે નામડે નામડે ધૂમવા માંડ્યું, અને હાવ ડમવીવાગાઓના ચાણુ હિયા કરવા માંડ્યા. જે જે રસ્તે તેઓ જતે ત્યારવા તેમનુ મુખ્ય નાયબ કપ્તાનો જવા ત્યા ત્યા તેમની ખાજી લાલ ડમવીવાગાઓની ફા ની દુડા ખગી થઈ જતી અને શોડા જ વખતમાં આખો લલ્હડનો સુવા ‘જુદાઈ ખિમતમ રો’ ચાણુઓથી હવાઈ ગયો. જે બધ પૂર્ણ થતું અદિસક હતા, અને તેમની ચિરુઈ કેટલાક મોલમ આણેથો મરવામાં આવ્યા છે છતાં દિસાનો એક ખજૂ ચોક્કસ આણેથ તેમની સામે પુરવાર થયો નથી. પરંતુ તેઓ અદિસક હોય કે ન હોય તેમના નામની સાથે દિસાની અને લડાઈઓની એક આખી ઐતિહાસિક પગથરા જા કરારેની દની ત્રિટિંગ દિદની તોફાની સરહદ પગ તેઓ વસવા હતા, ખોડે દિદની ગુપ્તીય દિવ ચાલની સાથે ધાડો સબધ ધરાવતી આવી ધાવીખખેલી દિવચાલ જપાનપે વડી જતી નોંઠેને સરમા પોતાના મનજ પરનો કાનુ ખાઈ બેડી નને નથી લાગત કે સ કરે ન્દી પડાણોની અદિસનો અથવા સાન્નિનો દાવો સાથે માન્યો દોય પરંતુ સાચો માન્યો દોન તોણલ તેની અચર તો તેના પગ બદની અને અલ્વરવાતી જ થાન. જે દિવચાલમાં મોડુ બધું વર્તમાન તેમજ બાવી સામથ જમન થતું હતું કે સગા તેને નોંઠેને સમયા નજવી રાકે ને અસડપ હતું.

આ જખરનેત હિલચાલના સર્વમાન્ય મુખી 'ફ્રમ-એ-અફવાન' ૧ 'ફ્રમ-એ-પાણ' ૨ 'ગાંધી એ સરહદ', ૨ વગેરે નામોથી ઓળખાયેલા ખાન અખદુલ ગફારખાન હતા.

મુશ્કેલીઓથી અથવા સરકારથી નીકર રહીને મૂઝુ અને ખતીકુ કામ કર્યા કરીને સરહદ પ્રાંતમાં તેમણે લોકોની અજાણ મહોખત મેળવી હતી સામાન્ય અર્થમાં રાજ દ્વારીઓ ઓળખાય છે તેવા રાજદ્વારી પુરુષ તેઓ કદી નહોતા, અને નથી, રાજકારણની કુનેહો અને ચાલબાજીઓથી તેઓ સાવ અબલ છે તેઓ લેવા, ટકાર — શરીરથીયે ટકાર અને મનથીયે ટકાર — મદ છે, ધાધલ અને ઝાઝી વાતો તેમને પસંદ નથી, હિંદી પૂછું રસરાજના ચોકકામાં રહીને પોતાના સરહદના પ્રાંતની પ્રભાવી મુખિને માટે તેઓ કંઈ છે, પરંતુ બધાકણની અને કાયદાની ઝીણી ઝીણી વાતોની તેમને ગમ નથી, તેમને તેમાં જરાયે રસ નથી કોઈ પણ વસ્તુની સિદ્ધિને માટે કાર્યની આવશ્યકતા રહે છે, અને મહાત્મા ગાંધીએ અહિંસક કાર્યની અથવા સત્યાગ્રહની આશ્ચર્યકારક પદ્ધતિ શીખવી હતી તે તેમને ખૂબી ગઈ કાર્યને માટે, લડતને માટે સગવડની આવશ્યકતા રહે છે, એટલે બીજી દલીલો ક્યાં વિના અથવા પોતાના મડગને માટે તિથમો અને બધાકણની ભાજગડમાં પડ્યા વિના તેમણે સીયો જ સગવડનો પ્રારંભ કરી દીધો — અને ખરે જ તેમાં તેમણે આશ્ચર્યકારક સફળતા મેળવી.

ગાંધીજી પ્રત્યે તેઓ ખાન આકર્ષાયા હતા પ્રથમ તો તેમના શરમાળ સ્વભાવને કારણે અને પાછળ રહીને કામ કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ ગાંધીજીથી દૂર જ રહ્યા પાછળથી અનેક પ્રકારની બાબતોની ચર્ચા કરવાને તે બન્નેનું મળવાનું થવા લાગ્યું અને તેમનો સંબંધ વધ્યો. અહિંસાનું તત્ત્વ અમારામાના મજાના કરતાં વિશેષ, સિદ્ધાન્ત તમીક, સ્વીકારવાનું આ પક્ષાણે કેમ સૂઝ્યું હતું એ વિચારથી આશ્ચર્ય થાય છે અને એ સિદ્ધાન્ત વિષે તેમને હદ શ્રદ્ધા હતી તેથી જ, જે હેડવામાં આવે તો પણ અહિંસક અને શાન્ત રહેવાનું મહત્ત્વ પોતાના પક્ષાણે બાઈઓના હુમલામાં તેઓ ઉતારી રાક્યા સરહદના પ્રાંતના લોકોએ હિંસાનો ખ્યાલ હંમેશાને માટે છોડી દીધો છે એમ હેડ સાવ નિશ્ચય છે — જેમ બીજા કોઈ પણ પ્રાંતના લોકોને વિષે પણ આજ સામાન્ય વિદ્યાન કરતું એ નિશ્ચયક ગણાય આમલર્મ ભાવનાઓના પૂરમાં તણાય છે અને તેઓ એમ તણાય છે ત્યારે તેઓ શું કરશે એ કહેવાની કોઈની હિંમત નથી પરંતુ ૧૯૩૦ના વાગ્ય દરમ્યાન અને પછીના વરસોમાં સરહદના લોકોએ જે આત્મસંયમ દાખવ્યો છે તે ખરે જ મોટું અદ્ભુત ઘટના.

મરકારી અમલદારો અને આણલા કેવલાક અતિરાય લીરુ દેરખાણો 'સરહદના ગાંધી' તરફ વક દૃષ્ટિથી જુઓ છે તેમને એમના શખ્સ ઉપર બરોસો નથી અને ડાહ્યા કાનાગવાની જ તેઓ કંપના કરી શકે છે પરંતુ હુમલાના વર્ષો દરમ્યાન તેઓ ભલે તેમજ બીજા સરહદના સાથીઓ હિંદના બીજા વિભાગમાંના મહાસત્તાના

૧-૨ 'ફ્રમ' એટલે અખિયાન અફવાનો અને પક્ષાણે જેને માટે અખિયાન લઈ શકે

એવા તે 'ફ્રમ-એ-અફવાન', 'ફ્રમ-એ-પાણ' ૨ સરહદના ગાંધી — બા ૬

કાર્યક્રમોની સાથે બહુ નિષ્ઠ સંબંધમાં આવ્યા છે અને તેમની વચ્ચે માફ મૈત્રી અને અન્યોન્ય આદર તેમ જ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા છે મહાસભાના મંડળોમાં અબહુલ મુક્તિદારના વરસોથી પ્રગ્વિન તેમ જ પ્રિય થયા છે પરંતુ મારું અગત સાધી ન રહેતા તેઓ કંઈક વિરોધ થતા ગયા છે હિંદના બાકીના લોકોની દૃષ્ટિમાં એક શૂરી અને નીડર અહિંસા પ્રજાની આપણી સહિયારી હાલના આખલા સાથીઓના ત્યાગ અને સૌથી અબહુલ મુક્તિદારના ઉત્તરોત્તર પ્રતીક બનતા ગયા છે

અબહુલ મુક્તિદારના વિષે એ સામંત્યુ તે પહેલા ઘણા ગમચ આગળથી તેમના બાઈ ના ખાનસાહેબને હું જોજાવતો હતો હું જ્યારે મિશનમાં હતો ત્યારે તેઓ લગભગ એટ ટોમસ ઇન્ડિયાના વિદ્યાર્થી હતા પાછળથી જ્યારે ઇનર ટેમ્પલની કાયદાની સરનામાં હું બેરિસ્ટરની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે અમે બંને નિકટના મિત્રો બન્યા હતા અને લગભગ બે વર્ષ અને અમે ન મળીએ એવો દિવસ બાગે જ જતો હતો તેમને ડચ મા ડોગને હિંદ પાછો આવ્યો ત્યારે તે ત્યાં ત્યાર પછી ઘણા વરસ રહ્યા યુદ્ધના સમય દરમિયાન તેમણે હાજર રહીને નોકરી પણ કરી ત્યાર પછી પાછા અમે તેની જગ્યા મળ્યા

સરહદના લાલ ગુનીવાળાઓ મહાસભા સાથે સહકાર કરતા ખરા, પરંતુ તેમનું મન મહાસભાના લક્ષ્યો અલગ હતું એ એક વિચિત્ર પરિસ્થિતિ હતી બંનેને સાધનાર બંનેઓ ખાન અબહુલ મુક્તિદારના હતા રહજીના ઉનાળામાં મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ સરહદ પ્રાંતના આગેવાનો સાથે મસલત કરીને આ પ્રશ્નને પૂરતો વિચાર કરી લીધો અને લાલ ગુનીવાળાઓને મહાસભામાં સમાવી લેવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો આ પ્રકારે લાલ ગુનીવાળાઓની હિંસા વ મહાસભાનું એક અંગ બની

કરાચી મહાસભા પછી તરત જ ગાંધીજીની સરહદના પ્રાંતમાં જવાની ઇચ્છા હતી પરંતુ સરકારે એ વાતને જરા પણ કોંગ્રેસ ન આપ્યું ત્યાર પછીના મહિનાઓ દરમિયાન લાલ ગુનીવાળાઓના કૃત્યો વિષે સરકારી અમલદારો ફરિયાદ ઉપર ફરિયાદ કરતા હતા ત્યારે ત્યાં જઈને સાચી દલીલ રી છે તે બંને બેઈઆવવાની પરવાનગીને મળે ગાંધીજીએ ફરીફરીને આમંત્ર કર્યો પરંતુ તેમાં ખૂબ કષ્ટ વજ્ર નહોતું હતા એ વાત પણ સરકારને ન પડી દિલ્હીના કારાર તરફ જતા સરકારે રજા બંદર કરેલી ઇચ્છાની વિરુદ્ધ જઈને સરહદના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરવાનું અમને વાળખી લાગતું નહોતું

મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ સમય હપ્તિયત યોગ્ય પ્રશ્નોમાં બીજા એક પ્રશ્ન મેમી પ્રશ્ન પણ હતો એમાં મારું નવીન તો નહોતું જ પરંતુ નવા નવા અને તરફવાર વેરામાં ફરીફરીને રહી થવાની મેમી પ્રશ્નની એક આસિયન જ છે આ વખતે મોળમેજી પરિષદે એનું મહત્વ વધારી દીધું હતું કેમકે એ રજા હતું કે બ્રિટિશ સરકારની દાનત એને આ જ પ્રશ્ન બીજા મુદ્દાઓને તેને મુકાબલે નીલું બનાવી દેવ ની હતી પરિપક્વતા બધા જ મતોએ સરકારે નીચેલા હતા તેમની બધાની મસદખી મુખ્ય એ એવો હેતુ લખમાં રાખીને મરવામાં આવી હતી કે તેઓ અમક અમક કોમોના

અને અમુક નાનકડા વિવાદોનાં હિતોને જ મહત્ત્વ આપે, આ હિતોનો એકબીજાની સાથેનો વિરોધ મોટા કરી બતાવે, અને રાષ્ટ્રનું ધર્મ હિત બાબતે સંધિનાં જ વાતો કરે મરકારે બહાળી-મૂળને અને રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનોને દુઃખ લગાડવાની ખાતર તેમના કોઈ પણ આગેવાનની સભ્ય તરીકે નિમજ્જી કરવાનો પણ નહીં વારણ હોતો. ગાંધીજીને લાગતું હતું કે બ્રિટિશ સરકારની પ્રેરણાથી પ્રારંભમાં જ એ પરિષદ કોમી સવાલની બુલંદશ્વરમાળીમાં ચક્રાવે ચઢી જશે તો સ્વાયત્ત રાજકીય અને આર્થિક મુદ્દાઓને યોગ્ય સ્થાન નહિ મળે એ સંભેદોમાં તેઓ પરિષદમાં જાય તેથી બહુ વળે એમ નહોતું એટલે તેમણે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને જણાવ્યું કે જે જે પક્ષને સંબંધ છે તે બધા મળીને અગાઉથી કોમી સવાલ વિષે કંઈક સમજૂતી પર આવે તો જ તેમણે લડન જતું ગાંધીજીની અંતર્પ્રેરણા તદ્દન વાજબી હતી, પરંતુ તેમ છતાં સમિતિએ તેમની વાતને ન ગણીકારીને નિર્ણય આપ્યો કે આપણે કોમી પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં નિષ્ફળ જઈએ એટલા જ કારણસર તેમણે લડન જવાનો ઇનકાર ન કર્યો. જુદી જુદી કોમોના પ્રતિનિધિઓ સાથે મરાસત કરીને સમિતિએ એક નિરાકરણની યોજના તૈયાર કરીને રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેને કોઈ સફળતા ન મળી.

૧૯૩૧ના ઉનાળામાં અમરાઈ આગળ પડેલા મોઠા મોઠા પ્રશ્નોમાં આવા કેટલાક હતા. તે ઉપરાંત બીજા ધણાંયે જાણુ તો હતા જ. દેશભરમાંથી સ્થાનિક મહાસભા સમિતિઓની, સ્થાનિક સરકારી અમલદારોએ કરેલા કિલ્લીના કરારના ભંગ જણાવનારી અનેક ફરિયાદો અમરાઈ ખાસે ચાલી આપતી હતી આમરાની વધારે મહત્ત્વની ફરિયાદો અમે મરકાર ઉપર મોકલી આપતા, અને બીજા તરફથી સરકાર મહાસભાવાદીઓ મામે કરારના ભંગના આરોપો કરતી આમ આરોપો અને પ્રતિ-આરોપો ચાલી રહ્યા હતા, અને પાછળથી તે બધા વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ પણ ઘણા કહેવાની જરૂર નથી કે આને પરિણામે સરકાર અને મહાસભા વચ્ચેનો મળખ મુખર્યો તો નહિ જ.

અને છતાં નજીવી બાબતો વિષેના આ ધર્મજીનું પોતાનું કોઈ મહત્ત્વ નહોતું મહત્ત્વ તો એનું એક મૂળગામી ધર્મજી વધતું જતું હતું તેનું દર્શન કરાવી આપવામાં રહેલું હતું, આ ધર્મજીનો વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ નહોતો, પરંતુ તે આપણી રાષ્ટ્રીય લડતના વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાંથી તેમજ આપણા ખેડૂતોની સાથે સંબંધ ધરાવતી આર્થિક વ્યવસ્થાના અસમતોલપણામાંથી ઉત્પન્ન થતું હતું, અને સમાજવ્યવસ્થામાં મૂળગામી પરિવર્તન કર્યા સિવાય આ ધર્મજીને કોઈ નાજી શક્ય કે તેની માડવાળ થઈ શકે એમ ન હતું. આપણા દેશમાં મધ્યમવર્ગના લોકોની પોતાનો વિકાસ સાધવાની તેમજ પોતાની જાતને પુરુષાર્થ દ્વારા પૂર્ણ પહેલે બંધ કરવાની આકાંક્ષામાંથી આપણી રાષ્ટ્રીય હિલચાલનો મૂળ પ્રારંભ થયેલો હતો, અને તેની પાછળ રાજકીય અને આર્થિક પ્રેરણા હતી નીચલા મધ્યમવર્ગના લોકોમાં તે ફેલાઈ એટલે તે દેશમાં એક સમર્થ શક્તિરૂપ બની, પરિણામે તેણે આમરાના આગવર્ગમાં બહુતિ આણવા માડી, કારણ પરિસ્થિતિ એવી આવી હતી કે તેમને માટે એક દર રીતે તેમનું અતિસય કનિષ્ઠ પંખિનું રહેણું-

કરણીનું વારસું પણ ટકાવી રાખવાનું જિવસે જિવમે મુરબ થતુ જતુ હતુ પોતાની બધી જરૂરિયાતો પોતે જ ઉત્પન્ન કરી લેવાની ફરજતિ ઉપર સ્વાયંથી ગામડાની બહુ અર્થવ્યવસ્થા લાખા વખતથી નારા થામી હતી જમીનની ચેલસા ઉપરના બેલભાષી કંઈક શકત આપતા ખેતીની સાથે સાથે ચાનતા સહાયક મૃદુલધોગો કંઈક અરે રાત્ર્યની આર્થિક નીતિને કારણે અને મુખ્યત્વે વધત જતા યાત્રિક ઉધોગોની સાથે હરીફાઈમાં ટકી ન શકવાને કારણે થકી બાપ્પા હતા આમ ખેતી ઉપરનો બોલે વધતો જતો હતો અને હિંદી કારખાનાઓના ઉધોગનો વિકાસ એટલે બધો ધીમથી થતો હતો કે તેથી તે બેલભા કરો ધગડો ન થયો કોઈ પણ પ્રકારના ચેલસા માધેનો વિના, અને લગભગ એવિજ અનેક આર્થિક બેલભથી ક્યદાક હિંદુ નામકુ દુનિયાના બજારની હરીફાઈમાં અથડાઈ પાંચુ, અને આમથી તેમ અફળાવા લાગ્યુ સમાન કુશાલિ મળીને તે આ હરીફાઈમાં ટકી શકે એમ નહોતુ કામલ માન રે । કરવાની તેની ફરજતિ અસલી અને પછાત હતી અને તેની જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિને કીને ખેતરોના દુકાડાઓ ઉત્તરોત્તર નાના ને નાના થવા કરતા હતા એને તે પદ્ધતિમાં કોઈ પણ પ્રયત્નો મૂળભામી મુધારો કરવાનુ ગમ અરાકથ હુવ એને ખેતી કરનારા વર્ગો—જમીનના માલિકો તેમજ મજૂરો ખેતી કરનારા ખેડૂતો બને —ભાવેના કડાગાના દુકા ગાગાઓ બ- કરતા હેલ ને હેલ પડતા જતા હતા જમીનના માલિકોએ પોતાનો બોલે પોતાને માધથી ઉતારીને મજૂરોતિયાઓ ઉપર લાલવા માલ્લો એટલે ખેડૂતો—થોડી થોડી જમીન ધારણ કરનારા નાના ખેડૂતો અને કેલગ મજૂરો જમીન મળીને પેતી કરના મજૂરોતિયાઓ—પોતાની વધતી જતી ગરીબીને કારણે રાષ્ટ્રીય હિલચાલ વરક ખેલ્યા ખેતીના અમલ્લોઓ એને કે ખેતીને અર્ગેની મન્દુરી ઉપર નિર્બાહ કરનારા જમીન વિનાના ગામડાના વિભાગોના મન્દુરો પણ તેમા ખેલ્યા, અને આ બધા ગામડાના વર્ગોને મન લાલવા અથવા સ્વમજનો એક જ અર્થ હતો તે એ કે તેમને બોલે હલકો કરે અથવા તેમાથી કંઈક શકત આપે અને જમીન વિનાના લોકોને ખેલવાને જમીન પૂરી પાડે એવા મૂળભામી ફેરફાર ખેતીની તેમજ જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિમાં થાય આ બધી આકાશાઓ ખેડૂતોને મુખે અથવા રાષ્ટ્રીય નિલચાલના મધ્યમવર્ગના આગેવાનોને મુખે સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થઈ નહોતી

૧૯૩૦ની મવિનય લગની લગત ઉધોગ અને ખેતીમાં દુનિયાબરમા આવી મરેથી મરીની સાથે બલ્લે ખરે ટાકરો જ શક થઈ એના આગેવાનોને આ લાગની આરભમા તે ખબર નહોતી ગામડાના આમલર્મ ઉપર આ મરીની બહુ પ્રબળ અસર પડેલ હતી એટલે તે મહાસત્તા અને તેની મવિનય લગની લગત તરફ વળ્યો એ વર્ગને મન લાલમા કે બીલે કોઈ સ્થગે થકી મહવામા આવેલા અમીશુદ્ધ બધ રણની આ બાબત નહોતી પરતુ સર્વ સ્થગે અને ખાસ કરીને જમીનદારી પદ્ધતિવાળા વિભાગોમા જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિમાં મૂળભામી પરિવર્તન થાય એ તેમને મન આ લગતનો અર્થ હતો જમીનદારી પદ્ધતિના દિવસો હરે ખરેખર પુરા થયેલા લાગતા

હતા અને તેમાં પ્રશી નમવાની શક્તિ રહી નહોતી પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર પોતે જે પરિસ્થિતિમાં મુખર્ષી હતી તેમાં તે જમીન ધારણ કરવાની આ પદ્ધતિમાં ધરમૂલથી પરિવર્તન કરવાનું સાહસ એકી રાકે એમ નહોતું ખેતીના પ્રશ્નોની વિચારણા કરીને નિવેદન તૈયાર કરવાને માટે તેણે નીમેલા બાઈસાઈડી ખેતી-સાઈડી કમિશનને ચર્ચવાના મુદ્દાઓની જે ચાલી આપવામાં આવી હતી તેમાં જમીનની મલ્કાદી અથવા જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિ વિશેની ચર્ચા કરવાની રચના મનાઈ કરવામાં આવી હતી.

આ રીતે ધર્પણ તો તે સમયની હિંદની પરિસ્થિતિના મૂળમાં જ રહેલું હતું અને કાંઈ પણ પ્રકારના સમાધાન અથવા રાજદંડનાના બંદુથી તે દૂર કરી શકાય એમ નહોતું બીજા મહત્વના રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની વાત જવા દઈએ તો પણ, જમીનના મૂળ પ્રશ્નોના ઉકેલથી જ ખાન આ ધર્પણ મગી રાકે એમ હતું અને બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા જે ઉમેલ, ધવો અનામત હતો કમચલાક ઉપાયથી લોકોની વિદ્યભણમાં કઈ નહોતું મળે એમ બને, ઉમ હમન વડે લોકો કરી નાખ અને દુખ બહેરમાં પ્રગટ કરતા આજ એમ પણ બને, પરંતુ જે એમાંથી એકે ઉપાયથી મૂળ પ્રશ્નો ઉકેલ થાય એમ નહોતું.

બ્રિટિશ સરકારને એવા આલ છે, અને હું ધારું છું કે બીજા ઘણીખરી સરકારોને પણ એવો જ આલ હોય છે કે હિંદમાંની ઘણીખરી અસાધિત અજબગિયાઓ ને લીધે આ એક અતિરાશ-બેદુદો આલ છે ગયા પદર વર્ષથી હિંદને બાગ્યે એક એવો મહાન નેતા મળી ગયો છે કે જેણે હિંદના કરોડોની જનતાનો પ્રેમ અરે, તેમની બક્તિ પણ સંપાદન કરી છે, અને હિંદ માસે અનેક બાળતોમાં પોતાની મરણ પ્રમાણે કામ લીધું હોય એમ લાગે છે હિંદના અધુનિક ઇતિહાસમાં તેણે ચૌનિક ગાદીપનો બાગ બજાવ્યો છે, પરંતુ તેમ છતાં તેની આજ્ઞાઓને અધપણે અનુસરતો દેખાતો લોકસમુદાય જ તે નેતા કરતા પણ વધારે મહત્વનો છે લોકસમુદાય જ ઇતિહાસનારકનો મુખ્ય નક છે, અને તેની પાછળ તેને આગળ ને આગળ ધકેલતા ઐતિહાસિક ઘટનાઓના મહાબળો છે જે બળોની પ્રેરણાઓએ જ લોકોને તૈયાર કરીને તેમના નેતાની સુરક્ષી સાબળોને તેની મૂળમાં નાચવાને તૈયાર બનાવ્યાં છે ઐતિહાસિક ભૂમિકા વિના અને સજકીય તેમજ સામાજિક પ્રેરકબળો વિના કોઈ અજબગિયાની કે કોઈ નેતાની લોકોને કાર્યમાં પ્રેરવાની શક્તિ હોવી નથી નેતા તરીકે ગણીજીને મુખ્ય ગુણ એ છે કે લોકસમુદાયની નાક તેઓ સદૃજ ખાળી મકે છે અને લોકો અગારે તૈયાર છે અને કાર્ય કરવાનું ચોપરિયું ક્યારે આવે છે તે તેઓ બોલે છે.

૧૮૩૦માં હિંદની રાષ્ટ્રીય હિલચાલનાં થોડા સમયને માટે દેરાના વિકાસ પામતા જતા સામાજિક બળો સાથે એક બેસી ગયો તે કારણે તેને લગ્ય સામર્થ્ય આવી ગયું, તેને ચથાર્યતા મળી અને ખેતપર બંધે તે ઇતિહાસની સાથે કદમ મિલાવીને આગે કૂચ કરતી ઘઈ રાષ્ટ્રીય મહાસભા એ રાષ્ટ્રીય હિલચાલની પ્રતિનિધિ હતી, અને તેના સામર્થ્ય અને તેની સમિતિ મહાસભાની પ્રતિષ્ઠાના વિકાસમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું,

તે પ્રતિષ્ઠા દ્વારા તેમનું નામ ધણુ મહાસભાની આ પ્રતિષ્ઠા કહી શકાય અને એમને અસ્થિ વસ્તુ હતી પરંતુ તે ખરેખર હતી એ વિશે કશી જ શંકા નથી. ખેડૂતો મેશક મહાસભા તરફ વળ્યા અને તેમનાથી મહાસભાને સાચુ બળ મળી રહ્યું નીચલા મત્યમવર્ગના લોકો તેના લડત લડનારા દળના મુખ્ય આધાર હતા આ નવીન વાતાવરણથી મૂંઝવેલા કૃષકો યરના મત્યમવર્ગવાળાઓને (બુઝવા) પણ મહાસભાની મૈત્રીમાં સુરમિતપણ દેખાયું હિંદની ઘણાં મોટા ભાગની માધની મિત્રોના માલિકોએ મહાસભાએ આપી આપેલા પ્રતિજ્ઞાપત્ર દ્વર સહી કરી હતી અને મહાસભાની નારાજી ઉત્તરે એવી વસ્તુઓ કરવાથી તેઓ ડરતા રહેતા એ સમયે વડનમા પહેલી ગોળમેજી પરિષદમાં ભેગા મળીને રોકે કાનૂના ઝીણા મુદ્દાઓની ચર્ચાઓ કરતા હતા ત્યારે સત્તાનું સત્ત્વ ધીરે ધીરે અને નૈમિત્તિક રીતે લોકસમુદાયની પ્રતિનિધિત્વ મહાસભા તરફ વહી રહ્યું હોય એવો વાસ વસે હતો દિલ્હીની સંધિ પડી આ માસ દહ થતો ગયો તે રાત્રી સાંધાએના બહુભાગે લીધે નહિ પરંતુ ૧૯૩૦ના અને તે પછીના બનાવોને લીધે પરંતુ ખરે જ આજમા આવી ગયેલી મુશ્કેલીઓ અને જોખમોનું સૌથી વધારે બાન તો તે સમયે થયું એ મહાસભાના આગેવાનોને જ હુલ અને તે મુશ્કેલીઓ તેમજ જોખમોને અપ્પ ન ગની કાઢવાની તેમજ પૂરુંપૂરી ખબર પડી તાબી હતી.

આમ દેશમાં વધી રહેલી જે સમાન મતાની હસ્તીનું અસ્પષ્ટ બાન સ્વાનાવિક ગીને સરકારના દિલમાં બહુ ખડકતુ હુલ આ કબે ખરે આધાર કરો જ નહોતો કેમકે બાહ્ય સત્તા મેં પૂર્ણપણે સત્તાધારીઓના હાથમાં જ હતી પરંતુ પ્રજાના માનસમાં આ બીજી સત્તાનું બાન વિદ્યમાન હુલ એ વાત નિર્વિવાદ હતી પોતે જોડે તે પૂર્વદિશા સમજનારી તેમજ પ્રજામતને અવગણીને પણ પોતાને સ્થાને વળગી રહેવાને સમર્થ સરકારને માટે આ એક અસહ્ય પરિસ્થિતિ હતી અને તેના અમલદારો અમરાઈમાં પડી પડ્યા હતા તે આ સૂચન વાતાવરણને લીધે જ નહિ કે જાહજથી તેમજે ફરિયાદ કરી હતી તે મુજબ ન્યાય નામ મા નીકળેલા થોડા સરખસો અવગ ત્યા થયેલા કોઈ મોઈ બાબતોને લીધે એટલે જ ને વચ્ચે — પ્રજાના માનસમાં વસેલી મહાસભા અને બાહ્ય સત્તા ધરાવનાર સરકારની વચ્ચે — અણગમણ અનિવાર્ય હતી કેમકે મહાસભા પોતાની મેજે અપસાન કરી શકે એમ નહોતું અને સરકારથી આ બે સમાન સત્તાનું વાતાવરણ સદન થતુ ન હોવાથી તે મહાસભાને કચડી નાખવાને દંડ નિધય કરીને મેડી હતી બીજી ગોળમેજી પરિષદને લીધે આ અણગમણ આવી જતા લખાઈ ગયે તે કા બુસર ટ્રિપ્લિશ સરખર આધીજ લખ નવ્ય તે મોટે બદ ૪ આપુર હતી અને તેથી તેઓ જતા આગ્રી બા એવું કહી જાય કરવાથી બની શકે ત્યા મુધી તે બચી જવા માગતી હતી

અને તેમ છતાં જે સત્તાની અણગમણનું બાન વધતુ જતુ હતુ અને સરખર પપનુ અપ થતુ જતુ વેવનુ અમે અનુભવતા દગા રિલ્લીના કસર પડી થોડા જ

સમયમા હોઈ અર્થેન હિંમતથી વિદાય થયા હતા અને તેને રથાને વહિસરોય તરીકે પોઈ વિલિંગન આવ્યા હતા એક એવી મતવળની કતકયા લીધી થઈ હતી કે નવા વહિસરોય ગયા તાઈસરોય ભેવા દીનાયોયા અને સમાધાને ક્યાં કરે એવા નથી પણ બહુ કઠણ અને કડક માણસ છે આપણા ઘણા રાજદ્વારીઓને રાજકારણ વિષે સિદ્ધાંતોની દૃઢિથી વિચાર કરવાને બે વ્યક્તિઓની દૃઢિથી વિચાર કરવાની 'મધ્યમમાર્ગી' રવનો વારમે મળ્યા છે તેમને એ વાતનો ખ્યાલ રહેતો નથી કે સિદ્ધિરા સરનારની માધ્યાન્યવાદી નીતિની ઉપરેખા તેના વહિસરોયના અમત વિચારો પર અવનળીને રહેતી નથી એલે વહિસરોયની ફેરબદલીથી કરો કરે પણ અને પડી રોકે ગેમ નહોતું થરતું જેમ સાચી રીતે બન્યું હતું તે મુજબ પરિસ્થિતિમા આવેલા પરિવર્તનોને કારણે મરકારની નીતિ કમરા બદલાઈ સિવિલ સર્વિસના અધિકારી મરકારે મહાસત્તા સાથે સરકાર વહેવાર તથા તેમજ કરોડો કરોડો પસંદ પડ્યું નહોતું, તેમજ બહુ મહત્વર અને નિરકુશ ગતિથી રાજ્ય ચલાવવાના ખ્યાલો એ વસ્તુના વિશેષી હતા તેમની કંઈ ગેલી કદખના હતી કે માધીજી માથે ભગભગ સમાન દગ્ગળે વર્તન રાજ્ય તેથી તેમણે મહાસત્તાના પ્રભાવમા હમેશાં રથે છે અને માધીજીની પ્રતિષ્ઠા વધારી દીધી છે એટલે હવે તેને એકાદ બે પગથિયા પાછા હોવાની દેવાનો સમય થઈ ગયો છે આ બધા બધુ જ મૂળાંઈમરેસો હતો પરંતુ હિંદની સિવિલ સર્વિસ પોતાની કદખનાઓની બુદ્ધિમત્તા માટે પ્રસિદ્ધ નથી ગમે તે મારણ હોય પરંતુ નવી સરકારે જુ બાંહે કરીને પોતાની પક્ષ સખત ગી ગને પ્રાચીન પેગમ્બરના રાખેમા ભણે આપણને કહેવા લાગી કે માતા બાપની કેદ કરતા મારી ગયલી આગળી ભડી છે, માતા બાપે તમને આણકથી ફૂકાવ્યા હતા, તો તમને જેવજી ધનો માર મારીસ *

પરંતુ જેવજી ધના કટકનો સમય હજી આવ્યો નહોતો બની રાકે તના મુઠ્ઠી મહાસત્તાના પ્રતિનિધિને બીજી ગોગમેજી ચત્તિદમા મોકલવાના હતા વહિસરોય અને બીજા મરકારી અમન રો રાથે લ બાણુથી વાતવિત કરવાને માધીજી મે વખત જઈ આવ્યા મતભેદના અનેક મુદ્દાઓની ખાસ કરીને મરહૂમ પ્રાતમાની લાલ કમળીવાળાઓની દિલચાનની

* આ રાજો બાઈબનના જૂના કવર (૧ કિંગ્સ ૧૨ ૧૦) માથી લેવામા આવ્યા છે એ રાજો મઈ પેગમ્બરના નવી પર પ્રતીત વધૂલી બાદરાહના સલાહકારના છે સોલોમન બાદરાહનો દીકરો ગાત્રોએ આવ્યો ત્યારે તેમની પાસે તેની પ્રબળે બઈને વિનતી કરી 'અમે તમને વધારે પીએ જ એકેરબાની કરી તમારા પિતાના અવલમત અમરે મો બારી મૂસરી હતી તેને બદલે તેને અજી હળવી કરાએ બા રાહના પિતાના વદ સવલકારોએ આ માગણી રવાનારવાની સલાહ આપી પર તેના મુવક સલાહકારોએ કહ્યું એ લોમ એમ પાસતા ન માય એને તમે કહો માતા પિતાની કેડના કરતા મારી ટવરી આગળી વધારે ભડી છે માતા પિતાની મૂસરી ભારે હતી હું તેને વધારે બરે કરોસ તમે તમને આણકથી ફૂકાવ્યા હતા હું તમને જેવજી ધનો માર મારીસ

અને મધુકા પ્રાંતોમાંની ખેડૂતોને અંગ્રેની પરિસ્થિતિની તેમણે ચર્ચા કરી, બનાબના પ્રમ
ખાદ મતા આ બે પ્રશ્નોની સરખામણે સૌથી વધારે ફિર ઝેલી હોય એમ લાગતું હતું.

સિમલાથી આધીજીએ મને ત્યાં બોલાવ્યો હતો, એટલે દિલ્લી સરકારના મેલમાં
અધિધારીએ મળવાનો મને થતું પ્રસન્ન મન્યો હતો. મારી વાતો મધુકા પ્રાંત
પ્રતિ ની જ હતી. એ વાતો ખુલ્લા દિવસી થઈ હતી અને નજીવા આરોપો અને પ્રત્યારોપો
માધ્યમ રહેલી સાચી અથડામણો વિશે ચર્ચા થઈ મને જાણવામાં આવેલું તે મને
માફ છે કે ૧૯૩૧ના ફેબ્રુઆરી માસમાં જ, બહુ યાત્રા તો, ત્યાં પહોંચી ત્રણ મહિનાની
અહર સંવિનય બેઠાની હાલતને સમૂહગી કચડી નાખવાને સરકાર સમર્થ હતી. સરકાર
દમનના પોતાના સાધનોની ચોંટાણુ ચાલુ પૂર્ણપણે તૈયાર કરી રાખ્યું હતું અને તેને
માત્ર એક જ સરખા પાણી જ જરૂર હતી, એક જ હવાવવાની જ બાજી હતી.
પણ બની રાત્રી તો જબરદસ્તીથી લાદેલા સમાધાન મતા પરત્વે સમતિથી કઈ
સમાધાન થયે તે પસંદ કરીને મરકારે પર-પર વાતચીત કરવાનો પ્રયત્ન કરી લેવો
હતો. અને તેમાંથી દિલ્લીનું સમાધાન થયું હતું સમાધાન ન થયું હોત તો પેરી કોન
તૈયાર જ હતી અને એક ફાણુમાં ફાંસી સજા હતી. ગાંધે સાથે ચર્ચામાં એક નવું
પણ અર્થિત મૂલ્યન હતું કે આપણે એ હાથ પાડી જાણ્યું થઈને નિર્દિષ્ટ પર્તીએ તો
નજીકના ભવિષ્યમાં જ તે જીને ફાળવી પડે તો આ બધું તદ્દન ખુલ્લા દિવસી અને બહુ
વિરોધથી મદેવામાં આવ્યું હતું અને ચર્ચા કરનાર અમને બંને પક્ષને ખબર હતી કે
અમારી અસ્થિતિ વાતો અને અને અને તે કહીએ અગર કરીએ તે બાબતે અમને
પણ અથડામણ અનિવાર્ય હતી.

ખીલ એક બેઠાની પકિતના અમલદારે મદદમાંની રતુનિ કરી. તે ફાણું અમે
અ-સામગ્રીય એવા ખીલ વધારે વિશાળ પ્રકોની ચર્ચા કરતા હતા તેણે મને જાણાવ્યું
કે સરકારમાંથી વજત બાબતે સમિતિ તો મદદસલાખે દિલ્લી એક બારે સેવા બંધવી
હતી દિલ્લીમાંની સામે એક એવા આલેખ દર્શાવે કરવામાં આવે છે કે તેમને સમગ્ર
કાર્ય કરતા બાબતે આવડું નથી પરંતુ ૧૯૩૦ના વરસ દરમિયાન બારે મુકેરી અને
વિરોધ છતાં મદદમાંએ જાતના કાર્યના એક અદ્ભુત નમૂનો રત્ન કર્યો હતો.

તેજમેલ પરિષદમાં જવાની વાતને સળંગ હતો તેમજ પ્રમાણમાં આધીજીની
સિમલાની* પહેલી મુલાકાત અહીં નીવડી. જીલ્લા મુલાકાત ગોમરટ મહિનાના
ઉત્તરના અડવાડિયામાં થઈ તે સમયે આમ કે તેમ ઉત્તરને નિર્મૂલ્ય મરી નાખવાની
જરૂર હતી તોખનું દિલ્લી હાલતે જવા વિશે તેમનું મન થાયું પડ્યું હતું બનાબમાં
સરદારના પ્રાંતમાં અન્ય મધુકા પ્રાંતોમાં તેમણે લખેને હાથમાં લેવો અને દિલ્લીમાં
સાનિ રહેવો એવી ઘડક બાદેપરી ન થઈ રહે ત્યાં મુખી તેમની જવાની મરજ
નહોતી. આખરે સરકાર સાથે કઈક પ્રકારનું સમાધાન થઈ શક્યું, અને તેના એક

* સપ્તિ ૧૯૩૧ સપ્તિમાં બેઠાને વિશે ગાંધીજી જવાબર સિમલા મળ્યા હતા સિમલાની
ખીલ મુલાકાત પછી અધીજીએ લખેને જવાબે નિશ્ચય કરેલો સપ્તિમાં કરોએ બચ થયો હતો.

નિવેદન તથા પરસ્પર મોકલાવેલા કેટલાક પત્રોમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો. ગોળમેજી પરિષદના પ્રતિનિધિઓને લઈ જતી આગબોટમા તેઓ મુસાફરી કરવાને પહોંચી શકે એવી રીતે છે. ઉવટની ઘડીએ એ સમાધાન થયું એમ કહેણુ ભેઈએ, કેમકે જાપરવા માટેની છેક છેલ્લી જાડી નીકળી ગઈ હતી. સિંગલ્લાથી કાલકાની મુસાફરીને માટે એક સ્પેશિયલ ટ્રેન દોડાવવી પડી અને તેનો સબધ જળવાય તે માટે બીજી ગાડીઓને દરેક સ્થળે જરા જરા રોકી લેવી પડી હતી.

સિંમલાથી મુબઈ મુખી ૬ તેમની સાથે ગયો હતો અને ત્યાંથી એમણે મહિનાના અંતમા એક જાળણી સવારે અરબી સમુદ્ર તરફ અને દૂર પશ્ચિમ તરફ આગમો તેમને લઈ ગઈ ત્યારે મે તેમને વિદાયના પ્રણામ કર્યા ત્યાર પછી બે વરસ સુધી મને તેમનું દર્શન થવાનું ન હતું.

૩૮. બીજી ગોળમેજી પરિષદ

હિંદમા તેમજ ગોળમેજી પરિષદને પ્રસંગે લેવામા આવીયું પોતે ખૂબ નિરીક્ષણ કરું છે એવો દાવો રાખનાર એક અંગ્રેજ પત્રકારે યોડા જ વખત ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે તેમા તે લખે છે

“ ‘મુનતાન’ ઉપર મુસાફરી કરતા હિંદી આગેવાનો જાણતા હતા કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિમા મિ. ગાંધીની સામે કાવતરું રચાયું છે તેમને એ પણ ખબર હતી કે સમય પાકશે એટલે મિ. ગાંધીને મહાસભામાંથી હાજી કાઢવામા આવે એવો સંભવ છે પરંતુ મહાસભા મિ. ગાંધીને હાજી કાઢે તેની સાથે તેના અરધા સભ્યો પાણુ તે શુભાવી બેસે એવો પૂરો સંભવ હતો, અને એ જ અરધા ભાગને મધ્યમભાગી રાજકારણમા ભેગવી દેવાની યત્ન તેજ બહાદુર સંપ્રે અને મિ. જયકરની મુસદ્દ હતી તેમના જ સંપ્રેમા જણાણુ તો તેઓ માનતા કે મિ. ગાંધીના ‘મમજમા ગોરાળો’ છે એમ તેઓ માનતા અને ચોતાની એ માન્યતા તેમણે કદી છાની રાખી ન હતી પરંતુ ‘ગોરાળાથી બહેલા મગજ’ ધાળા દશ લાખ અનુયાયીઓને

પણ તે લગ થશે કે નહિ તે કતવન ર મઈ નિષ્પક્ષ અદાલત તો હતી નહિ જગ મયો હોય ત્યા મુનરો કરવાગ્ર આવે અથવા તો અવી અદાલત નીઅવાગ્ર આવે એ આપીયતી માગણી હતી મહેસૂન સંધિના કંતર વિરુદ્ધ વસૂલ કરવાનું સમુજા પ્રાત અને આરંગીમાં ચાલુ રહ્યું હતું અને ઠેકાણે અન્યાય અને અત્યાચારોના અનેક દાખલા બન્યા હતા આખરે સિંમલાની ત્રીજી ખુલાકાત વખતે સરકારે બારબેરીમા બનેલા કિસ્માઓ વિશે એક કમિટી નીમી, અને લવિષ્યમા દયા દયા એવા કિસ્માઓ અને તેની સામે ખગલ લેવાની મહાસભાને રવત થતા આવી આ સમાધાનને અંગે થયેલા પત્રવ્યવહાર માટે જુઓ પાન ૩૨૧

સાથે લઈને આવે એવા મોટાગાથી લહેવા મગજના આગ્રવાનને પોતાના પક્ષમાં
છતી લેવામાં સરવાળે વાજ જ હતો. "

• સોરની બોબનના પુરતક ધી દૂરેથી નેહરુ માધી માધી જે આ ઉતારા જે પુરતકના
એક અવલોકનમાંથી લીધે છે, કેમકે અત્યાર સુધી મૂળ પુરતક વાચવાની તક મને મળી નથી
મને આશા છે કે એવી પુરતકના કતારને તેમજ અવલોકનમાં જેમનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે
સંબંધોને કુ અન્યાય નથી કરતો. ઉપરનું લખાણ ક્યાં પછી મૂળ પુરતક જે વાંચુ
ત્રિ બેચ્છનના શરૂ વિધાને તેમજ તેજે તાત્વેલ મહા અનુભવો મારી મને પ્રભાવે તફ
આપાર વિનાના હોવાથી મેં તેમજ પુરતકમાં તે ઉપાન હકીકતો, ખાસ કરીને વિલીના
કેલરની મજાસી દરમ્યાન મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ તુ તુ ક્યું અને તુ તુ ન ક્યું
તેને અંગીની હકીકતો બોલી સ્મૃ થયેલી છે વળી તેમાં નવાઈભરેલી એક વાત એવી મળી
લેવામાં આવી છે કે ૧૯૩૧માં શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે મહાસભા પ્રમુખપદ, અને તે કાલ
મહાસભાની આગેવાની માંથીજની આવે હરીશ્ચંદ્રા ઈનરીને ગેરવજ હાલ સાચી હકીકત એ
છે કે મધ્ય ૧૯૨૨ વર્ષ ફરિયાન મહાસભામાં (એકેડેસમાં તે અવરદ જ) માધીલ, મહાસભાને
દાખલ પ્રમુખ કદી હોઈ શકે એના કારણે પણ અનિશ્ચય વધારે પ્રભાવશાળી મહાસભાનું
સ્થાન ભોગવતા આન્યા છે તેઓ જ મહાસભાના પ્રમુખોના તરફ રહ્યા છે, અને હમેશા તેમની
સૂચનશીલતા પાલન થયું છે ફરીફરીને તેમજ પ્રમુખપદને હનકાર કર્યો છે, અને તેમના સાથીઓ
અને તેમના હાથ નીચે કાર્ય કરતા બીજા આગેવાનો તે સ્થાને વ્યથે એ તેમજે પક્ષક ક્યું
છે કુ અને પણ મહાસભાને પ્રમુખ સ્થાને તેમને લીધે જ થયો હતો તેમની ચૂંટણી થઈ ગઈ
હતી પરંતુ પોતાનું નામ ખામુ જોઈ લઈને મારી ચૂંટણી કરવાની તેઓ સમિતિને કે જ
પાડી શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની ચૂંટણી પણ મહાસભા સભામાં થઈ નહોતી અથવા બધા
તરફના જ નેહરુમાંથી પૂછીને આન્યા અને પ્રધાનમંત્રી સમિતિએ હજી બેઠાવા મહત્તો જ
ગણતરી હતી તેથી હમેશા પ્રમુખ તે પોતાનું કાર્ય કરી સમતી નહોતી એટલે મહાસભાની
કાર્યવાહક સમિતિએ જ કરાવી મહાસભાને મળે પ્રમુખ ચૂંટવાનું કામ પોતાને મારે લઈ લીધું
શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ સુધ્યા આવી સમિતિએ માધીલને પ્રમુખપદ સ્વીકારીને જેમ મહાસભાના
પોને સાચા મુખી હતા તેમ આજના કોંગ્રેસના વલ્લભ દરમ્યાન અધિકારસુક્ત મુખી પણ થઈ
વિનવલ્લે કરી પરંતુ એ વાતમાં તેઓ સંમત ન થયા, અને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ / પ્રમુખપદ
સ્વીકારે એવા તેમજે આગ્રહ રાખ્યો અને ત્યાં છે કે તે વખતે તેમને જેમ પણ કહેવામાં
આન્યા હતું કે તમારે આખો વખત સુસેલિની રહેવું છે અને બીજાઓને કામચલાઉ રાખવો
અને નામધારી પૂજાઓ બનવા સંભવા છે

ત્રિ બેચ્છને મારી લીધેલી બીજી જાનજાની અને બોલી હકીકતોનો નિકાલ કરવું
પુરતકની એક નાનકડી નોખમાં શક્ય નથી પરંતુ એક કેટકે અથવા અન્ય બાબતો ઉલ્લેખ
કુ કરી લઈ તે ખાનગીપૂર્વક માન્યો હોય જેમ જણાય છે કે માત્ર વિનાશીની તાલીમ
કારકિર્દીમાં પલિવાન થવાનું કારણ એક યુરોપિયન કલને તેમને પોતાના સભ્ય તરીકે ન
ચૂંટ્યા તે હતું, અને તે કારણે તેઓ અભિમાની કાર્યકર તરફ બેચાચા એટલું જ નહિ
પણ તે પછી તેમજે અંગ્રેજોની સોજન પદ બોલી રીની ફરીફરીને આ કારણ કહેવામાં આવે

આ અવતરણમાં સર તેજ બહાદુર સમુ, શ્રી જયકર અથવા ૧૯૩૧ના લાંડનની મુસાફરી કરતા બીજી ગોળમેજી પરિષદના ગવર્થોના વિચારો કેટલે અસી બ્યક્ત થાય છે તે હું બાણતો નથી પરંતુ હિંદી રાજકારણ સાથે જેને જરા નેટલો પાણ પરિચય હોય એવો કોઈ પણ માણસ, પત્રકાર, અથવા, 'આગેવાન' આણું વિધાન કરી શકે એ ખરેખર મને આશ્ચર્યકારક વસ્તુ લાગે છે. હું તો એ વાચીને ઝિંકમૂઠ જ થઈ ગયો હતો; એ વાતનો જવાબે ઇશારો પણ આ પહેલાં કોઈ ઠેકાણે માટે કાને પડ્યો નહોતો, પરંતુ એ તો સ્વાભાવિક છે કે એવી વાન મારે કાને ન આવે, કેમકે તે પછી પ્રણો ખરો જખન મેં નજીમાં જ કાઢ્યો છે

ત્યારે આ કાવતરંખોરો હતા કેણુ અને તેમને જોઈતુ શુ હતું? કોઈ કોઈ વખત એવી વાત કરવામાં આવતી હતી કે, પ્રમુખ વલ્લભભાઈ પટેલ અને હું મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના ઉદ્દામ લોકો પૈકીના હોએ, એટલે હું ધારું છું કે અમારા બેની આ કાવતરાના આગેવાનોમાં મણતરી કરી લેવામાં આવી હશે પરંતુ, ગોતાના કામમાં આમણી અને સખત છતાં ગાંધીજી પ્રત્યે અંગત તેમજ તેમના આશ્રી અને કાર્યપદ્ધતિ

છે, પરંતુ તે સહત- એટલે કે એને અંગેની સાચી હકીકતોનું આણું મહત્ત્વ નથી, પરંતુ સ્વસ્થનો સ્કેપ કરવાનું હેતુથી હું તે બધી આપી રહું છું. પિતાશ્રીના વહીવટના મધ્યમાં પ્રારંભના દિવસોમાં, અમ્યાદાનાહી હાઈકોર્ટના તે વખતના વડા જજ સર જોન એગના તેઓ માનીતા થયા હતા સર જોને તેમને એવી સૂચના કરી કે 'તમરે અમ્યાદાનાહ (કુરોપિયન) કલમમાં એકાણું, અને હું' નામે જ તમારા નામની ભલામણ કરીશ ' આરા પિતાશ્રીએ તેમના આ ભાવજરી મૂચનાને ઓટ સર જોનને ઉપકાર માન્યો, પરંતુ મધિ સાથે તેમને જણાવ્યું કે 'આથી નાહક મુશ્કેલી ઊભી થશે, કેમકે હું' હિન્દી હોવાથી પણ અંગ્રેજો મારી સાથે થશે એમે અને મારી વિરુદ્ધ મન આપશે. નમે તે એક નાનો સરખો લશ્કરી અમલદાર પણ મારી વિરુદ્ધ મન આપી શકે છે અને તેથી આ સભિગેષમાં હું' મૂંઠાણીને મારે મારું નામ રખૂ ન કરું એ જ હીક થશે ' સર જોને તો આગળ વધીને એકું પણ સૂચન કર્યું કે મારી ભલામણને હું' અમ્યાદાનાહ વિમાનાના રોથી વડા લશ્કરી અમલદાર, પ્રિન્સિપલ જજના પાસે ટેકો આપાવીશ ' પણ આખરે એ વત પડતી મૂકવામાં આવી અને પિતાશ્રીના નામની ભલામણ વનવામાં ન આપી, કેમકે તેમણે ૧૯૪૮ નહેરુ કર્યું કે અપમાનનો પ્રસંગ આવે એ જોખમ વહોરવાને હું' તૈયાર નથી આ બનાવથી અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમના મનમાં વકવાસ ઉત્પન્ન થવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ તેઓ સર જોન એગ તરફ જૂન આજર્વાયા, અને તેમની અંગ્રેજો સાથેની એકીએ તેમજ સંખિયા ત્યાર પછીના વસોમાં બધા આ બન્યું નધા સેકાના છેલ્લા ફરાકમાં, અને તેઓ ઉદ્દામ રાજકારી તેમજ અસહકારી છે બન્યા ત્યાર પછી લગભગ ૨૫ વર્ષનો માગો વટ્ટી મધા પછી એ પરિવર્તન પણ એકાએક તે નહોતું જ થયું, પરંતુ પંજાબમાં લશ્કરી કથલાના અમલથી તે વેલું થયું અને જરાબર તર પર ગાંધીજીની અસાર પડી તેથી પણ બહુ ફેર પડી ગયો ત્યાર પછી પદ અંગ્રેજો સાથેના સામાજિક અવહારનો ત્યાગ કરવાનો તેમને કહી ઇતરા નહોતો. પરંતુ બધા અંગ્રેજો હામે એટલે બધો સરકારી અમલદારો જ હોય ત્યાં અસહકાર અને સચિત્ત બંગ અનિવાર્ય રીતે એવા સામાજિક અવહારની આડે આવે છે

પ્રત્યે અત્યંત બહિષ્કાર પાત્રનાર વસ્તુસાધનોને એકબીજાને બીજાને વચ્ચેના સારી દિલ્લેખતમાં નહિ હોય. મેં પોતે આ આશ્ચર્યને એ જ રીતે સ્વીકાર્યા હતા એનો હાથે માસથી થાય એવું નથી, પરંતુ ગાંધીજીની સાથે અત્યંત નિકટમાં રહીને કાર્ય કરવાનો લક્ષ્યો મેં પણ લીધે છે, અને તેમની સાથે કોઈ જુદું પ્રકારના કાવાદાવા કરવાનો ખ્યાલ મને રાજકીય લાગે છે. અરે, કાર્યવાહક સમિતિના વખાણ સરકારે વિચાર્યું જ કરી શકાય. એ સમિતિ આખી લગભગ તેમની જ રચના હતી; ચોક્કસ સાધીએ સાથે મસલત કરીને તેમજે જ તેના સભ્યોની નિમજ્જક કરી હતી, અને તેની ચૂંટણી તો માત્ર એક ઔપચારિક બાબત હતી. એ સમિતિમાં રહીને જેમણે ધન્ય વર્ણો કાર્ય કર્યું હતું, અને જેણે સમિતિના લગભગ કામના સમજ જ મનાવ્યા એવા તે એના આધારસ્તંભો હતા. તેમની વચ્ચે રાજકીય મતભેદો નહોતા અથવા વિચારધારિના તેમજ સ્વભાવના ભેદો નહોતા, એમ કહેવાનો જવા જુદા આશય નથી, પરંતુ વસ્તોના સહવાસને લીધે, તેમજ સર્વેએ અનેક પ્રકારનો બોજ સાથે મળીને વળી હતો અને સર્વે માટે સામાન્ય એવો જોખમોનો સામનો કર્યો હતો તેથી તે બધા થઈને એકજ થઈ ગયા હતા. તેમની વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ, બધુભાવ અને આદર ભર્યાં હતાં. તે બધાનું મંડળ એ એક કામચલાક સહિયારી પેટી ન હતી, એ તો એક પ્રકૃતિ હતું અથવા તો એક જીવન સરીર બન્યું હતું, એટલે તેનાં અંગ એકબીજાની સાથે પ્રપંચ કરે એવી કલ્પના સરખી અસંભવિત લાગે છે. ગાંધીજીનો પ્રેમાત્મક તે સમિતિમાં સર્વોપરી હતો અને કદાચ જુદાજુદા રીતે તેમની પાસે જ ભગવાન ધન્ય વસ્તુથી આ જ વિશ્વવિ આવી આપવી હતી, પરંતુ ૧૯૩૧માં, ૧૯૩૭ની આશ્ચર્ય લાગેને મને કોઈ સંકલપ પડી તો, એ કોર્ટના જુદા ખાતમાં આવે એવી જાત હતી.

વળી માર્ચવાદક સમિતિના ‘ઉદ્દામ’ લોકોનો ગાંધીજીને ‘હાંની ઠાંકવા’ના પ્રયત્ન કરવાનો હેતુ ચો દરો ? શું એમ માનવામાં આવતું હતું કે ગાંધીજી વધારે-પહોં સમાધાનરતિના માણસ છે, એટલે એ ‘ઉદ્દામ લોકોને’ બાંધપ થયા હતા ? પણ બધા માણસ ! તેમના વિના હાલ ક્યાં હતી, સવિનય બંન ક્યાં હતો ? સ્વાતંત્ર્ય ક્યાં હતો ? આખી જીવન પ્રવૃત્તિના ગાંધીજી એક અંત હતા; અરે, તેણે પોતે જ એ પ્રવૃત્તિ હતા. એ લોકોની જ જાત કરીએ તો બધો જ આધાર તેમના ઉપર હતો. દિલ્લી પ્રજાની રાષ્ટ્રીય હિલચાલ, બેસાક તેમજે લેણી કરેલી રચના નહોતી, અથવા તેનો આધાર કોઈ એક સ્વચ્છિત ઉપર નહોતો; તેનાં મૂલ એવી જુદાં લોકો પરંતુ રાષ્ટ્રની લોકતા તે સમજના સિદ્ધિ સ્વરૂપનો—એવું સવિનય બંન અથવા સ્વાતંત્ર્ય એક પ્રવૃત્તિ પ્રતીક હતું તેનો—તો સંપૂર્ણ રીતે તેમના ઉપર જ આધાર હતો. ગાંધીજીની અવગત થવાને અર્થ તો એટલો જ થાય કે હિલચાલને સરેલી લેવી, અને નવા પાયા ઉપર કરીથી આખી રાષ્ટ્રીય લોકતાં ચળવળ થઈ કરવું કોઈ જનુ સમયે એ પ્રકારનો યોજનાનું કાર્ય દુર્લભ થાય, ૧૯૩૧માં તો કોલેથી એવો વિચાર કર્યો જુદો શું સહે એમ ન હતું.

કેટલાક લોકોના વિચાર પ્રમાણે અમારામાંના કેટલાક એવા મળીને ૧૯૩૧માં ગાંધીજીને મહાસત્યાગ્રામી ઢાંચી કાઢવાનું કાવતરું રચીને બેઠા હતા, એ વાતનો જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ અને દસરું આવે છે. ગાંધીજીને વિદાય થવાનો ઇરાદો સરખો કરવાથી અમારું કામ થાય એમ હતું, તો અમે કાવતરું રચવાના પ્રયત્નમાં રાત્રી સારું પડીએ ? 'દેવે નુ નિવૃત્ત ઘઈશ' એવી મતવળના ગાંધીજીના એક ઇશારા-માત્રથી જ મહાસત્યાગ્રામી કાર્યવાહક મમિતિ તેમજ આખો દેસ હમેશા ખગળખી હોય છે. અમારી લડતના તેઓ એટલા બધા પ્રમાણમાં અંગતરૂપ ધઈ ગયા હતા કે તેઓ જામને ઊઠાડી જાય એ વિચાર જામ અસહ્ય હતો. અમે તેમને લડત મોકળવાની આનાકાની કરતા હતા તેનું કારણ જામ એ હતું કે તેમની ગેરહાજરીમાં દિંદિમાંના કાર્યોના બધા બોલે અમારે શિરે આવી પડે એ વાત જ જામને દુશ્મની ન હતી ખરે જ, બધા બોલે તેમને શિરે નાંખી દેવાનું જામને કેટલું બધું સ્વાભાવિક ધઈ ગયું હતું ! મહાસત્યાગ્રામી કાર્યવાહક સમિતિની અંદરના તેમજ તેની બહારના અમારામાંના કેટલાયે લોકો ગાંધીજીની સાથે એવાં તો દૃઢ બંધનોથી બંધાયેલા હતા કે તેમનાથી કદાચ પડીને એકાદ તાકાલિક લાજ મેળવવાના કરતાં તેમની સાથે રહીને બધું જીતું તેઓ વધારે પસંદ કરતા.

ગાંધીજીના 'મગજમાં ગોઠાણો બરેલો છે' કે નથી તેને નિર્ણય કરવાનું આપણે આપણા મધ્યમમાંની રાજદ્વારી મિત્રોને જ શોધીશું એ વાત નિઃશંક સાચી છે કે ગાંધીજીનું રાજકારણ કેટલીકવાર અતિશય આધ્યાત્મિક હોય છે, અને તેને સમજવું અપ્રકૃત ધઈ પડે છે પરંતુ તેમણે તો તેમની કાર્યસમિતિ, અદ્યુત નીહરતાનો, અને દેશના તરફથી આવેલાં વચનો પાળવાની સક્તિનો આપણને સીને પરિચય આપ્યો હતો; અને સાથે જ 'ગોઠાણાબરેલો મગજ'માંથી એ આવાં કાર્યસાધક પરિણામો આવતાં હોય તો, અભ્યાસનાં કુસાહ દીવાળખાનાંઓમાં તેમજ વીણીવીણીને બેળા કરેલા મહાનુભાવોનાં શિષ્ટ મંડળોમાં ઉજ્જવળીને ત્યાં જ વિરામ પામી જતાં 'વદેવારુ રાજકારણ'ની સાથે સરખામણી કરતા તે 'ગોઠાણાબરેલું મગજ' કઈ કિતરવું તો નથી જ લાગતું. હવે શ્રદ્ધા ગાંધીજીના 'ગોઠાણાથી બરેલો મગજ'ને 'વાગા કરોડો અનુયાયીઓ ખરેખર તેમના મગજમાં તો ગોઠાણો જ હતો; કેમકે તેમને રાજકારણ કે રાજ્ય તત્ત્વના બંધારણોની કરી જમ નહોતી; તેમને તો પડી હતી કેવળ ગાણસને છવવાને ભેઈલી જરૂરી વસ્તુઓની — અન્નની, માથે છાપરાંની, મરીરને ઢાકવાનાં વસ્ત્રોની, અને એ બધું આપનારી ધરતીની

માનવરવબાવના નિરીક્ષણમાં કાચેવ એવા હવ્ય કક્ષાના પરદેશી પત્રકારો દિ દ વિશે આવું બધું વેવરી શકે છે તે ભેઈને અને હમેશા નવાઈ કિપજ છે એનું કારણ શું એ હવે કે પૂર્વ એ તદ્દન બિન્ન પ્રકારની દુનિયા છે, અને તેથી તેને વિધેતા નિર્ણયો બાંધવાના સામાન્ય વોરણો કામ આપતા નથી એવી જાનને બાળપણમાંથી પડી ગયેલો સસ્કાર તેઓ દૂર કરી શકતા નથી ? કે અંગ્રેજોની બાબતમાં શું એમ

રાખ્યું છે, અને મહાસભા જે પૈસાની પછગ પડી છે તેને (મહાસભાને) એવો દર છે કે ગાંધીજી જે મહાસભામાંથી ખસી જાય તો આ બધું દરિયું ધન પણ તેની (મહાસભાની) પાસેથી જઈ ન્હેશે આ વાત પણ સામગતાવેત બેઠૂંદી લાગે એવી છે અને ગાંધીજી પોતાની પાસે આવવા છૂપી રીતે કોઈ ફાળો રાખવા નથી, અને તેઓ જે કંઈ બેસુ કરે છે તે તરત જ કોઈ જાહેર મંડળ કે સંસ્થાને મોકલી દે છે, પાઈએ પાઈનેા હિસાબ રાખવાની નીવટમા તો તેઓ અસવ વાલ્હિયા જ છે, અને તેમજો બેગા કરેના બધા ફાળાઓના હિસાબો જરાબર તપાસતી પછી પ્રસિદ્ધ ગાય છે

૧૯૨૧મા મહાસભાએ પેલા પ્રસિદ્ધ કરોડ ઉપિયા એકઠા કરેના તે વાર્તાના પાયા ઉપર આ નખોગો ધણુ કરીને ચનાવવામા આવ્યો લાગે આ સામજવામા બહુ મોટી ભાગતી પણ આખા હિન્દમા વહેચી નાખવામા આવે તો બાકી નહિ એવી આ રકમ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોને માટે ચુદ્ધઉદ્યોગો અને તેમા ખાગ કરીને ખાદીને ઉત્તેજન આપવાને માટે અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કાર્યને માટે તેમજ બીજી અનેક પ્રકારની ન્યતામક કાર્યની યોજનાઓ અમલમા મૂકવાને માટે વપરાઈ હતી જે ફાળો મોટો ભાગ તો વિશિષ્ટ પ્રયોગોને માટે વાપરવાની રાતે અપાયેલા ફંડોમા જ રોકાઈ ગયો હતો તે બધા ફંડો હજી દુલાલ છે અને તેમના વિશિષ્ટ હેતુઓને માટે વપરાય જે પછી બાકી રહેલા ઉધણા તો તે ન્યગની સ્થાનિક અમિતિઓને જ મોકવામા આવ્યા હતા અને મહાસભાના સમજનના કાર્યમા તેમજ બીજી રાજકીય કાર્યમા વપરાના હતા અસહકારની આખી હિલચાલનો ખર્ચ પણ એમાંથી જ થયો હતો, અને ત્યાર પછી કેટલાયે વર્ષો સુધી મહાસભાનુ કાર્ય પણ એમાંથી જ આ ધુ હતું ગાંધીજીએ તેમજ આખા દેશની ગરીબી ન અલગ અર્થજિત સાધનો દ્વારા આપખી રાજકીય હિલચાલ ચનાવવા આખરને શીખવ્યું છે આપણ ધણુખડુ કામ તો કાર્ય કરતાઓ પોતાને ખરેખે જ ચનાવી શકે છે અને ન્યા કંઈક લેતન આપવામા આવે છે તે તદ્દન હવન નમાનનાન દરેક થાય એટલું જ હોય છે વિદ્યાપીઠોના રનાતકો તેમજ તેમને કુટુંબો નિર્વહ કરવાના હોય છે એવા આપણુ ઉત્તમમા ઉત્તમ કાર્યકર્તાઓને આપણે ઉચ્ચ દમા બેકારોને આપતા ભથ્થાના ધોરણુ કરતા પણ ઊતરતા રારણુ પગાર આપીએ છીએ મધા ૫૬૨ વન ફરજવાન બેટલા બોધા ખરચથી મહાસભાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવાના આવી છે તેના જ પૈસાથી મોટી વિસ્તૃત રાજ્નીય અથવા મનુરે હિલચાનો બીજો કોઈ સ્થળે ચલાવનારા નથી હોય એ વિષે મન સક છે અને મહાસભાના ગાળાના બધા હિસાબો વરસોવરસ જાહેર રીતે તપાસવામા આવ્યા છે તેમજ આનુ કવિન ન મગની લગતના સમય દરમિયાન ન્યારે મહાસભા અનુ એકાધના મંડળ તરીકે જાહેર ચર્ચ હતી તે વખત બાદ થતા તેના નાણાનો કોઈ પણ ભાગ કુપાનીને નાખવામા આવ્યો નથી

ગોળમેજી પરિષદમા મહાસભાના એમ્લા એકમાત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજી લડના પા હતા લાખી ચર્ચા કયા પછી એકથી વધારે પ્રતિનિધિઓ ન મોકલવાનો નયો

નિર્ણય કર્યો હતો. અત્યંત કુશળતાપૂર્વક અને હઠાપણથી કામ લેવું પડે એવા વિકટ સમયમાં અમારા ઉત્તમમાં ઉત્તમ માણસોને હિંદમાં જ રાખવાની અમારી ઇચ્છા, એ આ નિર્ણયનું કંઈક અંશે કારણ હતું. અમને એમ લાગતું હતું કે લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદની મળ્યા બંધે થાય પરંતુ પરિસ્થિતિનું અનુલમ્બધાનિન્દુ તો હિંદમાં જ હતું અને હિંદમાં જ કંઈ બને તેની અસર લંડન પહોંચ્યા વિના રહેવાની નહોતી કોઈ પણ પ્રકારના કટંગા પ્રસંગો બિના થતા અટકાવવાનો અમારો ઇરાદો હતો, અને અમારું તંત્ર અમારે સુવ્યવસ્થિત, તૈયાર રાખતું હતું પરંતુ માત્ર એક જ પ્રતિનિધિ અમે મોકલ્યો તેનું આ મૂળ સાચું કારણ નહોતું. અમને બે સવાહરેનું અને જરૂરી જણાયું હોત તો જરૂર અમે બીજા પ્રતિનિધિઓ પણ મોકલ્યા હોત, પરંતુ મુદ્દામ વિચારપૂર્વક અમે તેમ કરવાનું માંડી વાળ્યું.

રાજ્યતંત્રના બધાંરણની નજીવી વિગતો વિષે કદી પૂરી ન થાય એવી બાતો કરવાને અમે ગોળમેજી પરિષદમાં દાખલ થયા નહોતા. મંત્રણાઓની તે મજસૂ અમને એ બધી વિગતોમાં રસ નહોતો; બ્રિટિશ સરકાર સાથે મૂળ મુદ્દાઓ વિષે કંઈક સમજાવી થાય પછી જ તેમને વિચાર કરવાનો દોષ સાચો. અવાલ તે એ હતો કે હિન્દી પ્રજામતના હાથમાં કેટલી સત્તા સોંપાવાની છે વિગતો નક્કી કરીને તેના ખર્ચા તૈયાર કરવાનું તો પછી ગમે તે સોલ્વીસીટર પણ કરી આપે એમ હતું આ મૂળ પાયાના મુદ્દાઓ વિષે મહાસભાની સ્થિતિ બહુ સાફ હતી, અને તેના ઉપર આજી દલીલો કે ચર્ચા કરવાનો બહુ અવકાશ નહોતો. અમારો એક જ પ્રતિનિધિ, અને તે પણ અમારો આગેવાન, ત્યાં જાય અને તે અમારો પક્ષ સમજાવીને રહ્યું કરે, તે પક્ષનું વાજબીપણું જણાવે અને તેના સિવાય બીજા માર્ગ હિન્દની પરિસ્થિતિના ઉકેલને માટે નથી એ દર્શાવે, અને બની શકે તો બ્રિટિશ સરકારને એ પક્ષ તરફ વાળવાનો પ્રયાસ કરે, એ અમારે માટે સૌથી ગૌરવભરેલો માર્ગ છે એમ અમે માન્યું પરંતુ બ્રિટિશ સરકારને ગમે અમારો પક્ષ ઉતારવાની વાત બહુ કઠણ હતી તેનું અમને, જ્ઞાન હવ, એકંદરે તો તે વખતના સંજોગોમાં લગભગ અશક્ય જ હતું એમ કહેવામાં પણ વારી નથી, પરંતુ અમારી પાતે બીજા કરી ઉપાય નહોતો. અમે પ્રહણ કર્યો પક્ષ, અને અમારા આદર્શો તેમજ અમારા સિદ્ધાંતો, જે બધાને વિષે અમે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયા હતા, અને જે બધાને વિષે અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા હતી, તેના અમે ત્યાગ કરી રાષ્ટ્રીય એમ નહોતો કોઈક અદ્વિશુત અડગતાતથી એ મૂળ પાયાની ગાળ્યો ઉપર સમજાવી ધર્મ નવ તો બાકી તો બહુ બહુ સહેલું હતું અને ખરેખર, અમે તો એવો પણ નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો કે બ્રિટિશ સરકાર સાથે આ પ્રકારનું સમાધાન થાય તો ગાંધીજીને તરત જ કાર્યવાહક સમિતિના કેટલાક અને જરૂર પડે તો બધા જ સભ્યોને લંડન બોલાવી લેવા, કે જેથી અમે પણ ત્યાર પછીની વિગતવાર મંત્રણામાં બાગ લઈ રાષ્ટ્રીય અમારે ગાંધીજીના તેડાને માટે તૈયાર થઈ રહેવાનું હવ, અને જરૂર જણાય તો વિગાનથી લંડન પહોંચી જવાની પણ તૈયારી રાખવાની હતી, કે જેથી તેકું આજી કે દશ દિવસમાં ત્યાં પહોંચી જઈએ.

પરંતુ મૂળ પાયાના મિદ્ધાન્તો ઉપર પ્રથમ મમનદ્વતી ન થાય તો પછી વિગતવાર મત્રણાઓ કરવાનો પ્રશ્ન ઉપરિષદ જ થતો નહોતો, અને પરિણામે મહાસભાના વધારાના પ્રતિનિધિઓને ગોળમેજી પરિષદમાં જવાપણુ રહેતું નહોતું આમ અમે ગાંધીજીને એકવાને જ મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના બીજા એક મત્ર્ય શ્રીમતી મરોબિની નાયડુએ પણ ગોળમેજી પરિષદમાં હાજરી આપી હતી, પરંતુ તે મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણા નહોતા હિંદના સ્ત્રીવર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમને આમ ત્રણ મત્ર્યુ હતા, અને એ અધિમતિ ત્યાં જવાને મહા સભાની કાર્યવાહક સમિતિએ તેમને પરવાનગી આપી હતી

પરંતુ મૂળ મુદ્દાઓની પ્રથમ ચર્ચા કરી લેવાની બાબતમાં અમારી ઇચ્છાને અનુકૂળ થવાનો મિટિરા સરકારનો જવાબે ઇસાદો નહોતો તેની કાર્યપદ્ધતિ તો ગૌણ અને નિર્માત્ર્ય બાબતો ઉપર ચર્ચાઓ કરી કરીને પરિષદ લગભગ યાકી નાથ ત્યાં સુધી મૂળ પ્રવાન મુદ્દાઓના વિચારણા મુલતવી રાખ્યા કરવાની હતી પ્રધાન મુદ્દાઓની ચર્ચા તેમ છતાં આવી જતી તો સરકાર તે બાબત પોતાનું મતબ્ધ બ્યક્ત કરતી નહોતી, કોઈ પણ મુદ્દો બધાઈ જવાનો સાફ ધનકર કરતી હતી, અને પાછળથી પુખ્ત વિચારણા કર્યા પછી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાના વચનો આગળ ધર્યાં કરતી હતી આખી રમતની બાજીમાં કોમી સવાલ એ તેમના હાથમાંનું સંહક્રમનું પરું હતું, અને તેનો તેમણે લઈ સમય તેટલો બનો લાભ લીધો આખી પરિષદમાં એ જ પ્રશ્ન સર્વોપરી થઈ પડ્યો હતો

પરિષદના હિંદી સભ્યોમાંના ઘણાખરા, કેટલાક રાજાધુરારીથી, અને બાકીના કેટલાક નફ્ટકે, સરકારના આ બ્યૂદને અનુકૂળ થઈ ગયા પરિષદમાંના હિંદી સભ્યો રગબેરની લોકોનું ટોણું હતા તેમાંના થોડાક તો ક્વળ પોતાના સિવાય બીજા કોઈના પ્રતિનિધિ નહોતા કેટલાક કુશળ અને આદર્યોન્મ્ય લોકો હતા, બીજા ધણાને વિષે તો આદ્યુ પણ કહી શકાય એવું નહોતું એક દરે રાજકીય અને સામાજિક વિષયોમાં હિંદના સૌથી પ્રગતિવિરોધી તત્વોના આ લોકો પ્રતિનિધિ હતા તે બધા એટલા બધા પ્રગતિવિરોધી અને પડાત હતા કે હિંદમાં અતિસથ નરમ અને સાવધાન રહીને ચાલનારા મધ્યમમાર્ગીઓ તેમની રોળતમાં પ્રગતિવાદીઓ તરીકે પકાયા મિટિરા સામ્રાજ્યવાદને પુછડે બધાઈ ગયેલા અને હરેક પ્રસંગે આગળ વધવાને માટે અથવા રક્ષાનું માટે તેનો આશ્રય ગોધના હિંદમાંના વિરિષ્ટ આર્થિક દરેક કબજે કરી બેઠેલા, કેટલાક સમૂહોના તે બધા પ્રતિનિધિઓ હતા કોમી સવાલ પર 'લધુમતી કોમો' અને 'લધુમતી કોમો' નો પણ કરનારા ચમૂદોમાંથી આવેલું પ્રતિ નિધિમંડળ એ રોળામાં સૌથી પ્રમુખ હતા સમાજના ઉપના વર્તમાથી આવેલા આદ્ય અને જિંદી લોકોનું એ મંડળ બનેલું હતું અને એ એક સર્વવિદિત હરીકત હતી કે કોમનો કહી પરસ્પર શ્રેષ્ઠ બેસતો નહોતો રાજકીય દૃષ્ટિથી તેઓ પરસ્પર પ્રગતિ વિરોધીઓ હતા અને રાજકીય પ્રગતિને પડતી મૂંઝીને પણ પેલપોતાની કોમને માટે

જે કાઈ મેળવાય તે મેળવી જવાનો જ બલ્લે તેમનો એકનાન સ્વાર્થ હોય એમ દેખાડ હવે અને તેનણે મારી પીમિને નહેરે ક્યું હવે કે અમારી કોમી માગણીઓને ન તોપવામા ન આવે તો અને ત્યાં સુધી ગજકયા નવતરના વિશેષ પ્રમાણમા મળતી હોય તોપ ! તે અમારે બોલની નથી અને જ આ એક અતિ વિલમ્બુ ૧૨૧ હવે અને એ પતાધીન પ્રજા જાણે થઈને અવનતિના કેવલા કોડાલુમા ડોલરી શકે છે તેમજ સામાન્યસત્તાએ ગોઠવેલી બાજમા ગે કોમવાનીઓનો ખ્યાલ તરીકે ટેલી હ નુધી ઉપયોગ થઈ શકે છે તેનુ એ ૨૨૨ જ ખાલી પણ સ્પષ્ટ દર્શન કરાવતુ હવે એ વાત સાની હતી કે ત્યાં મળેલા તબક્કાસભ્યો અનીરો સર સાહેબો અને ખીન કી ચા દરજ્જા ભોગવનારઓના આ ટાળા દ્વારા હિંદની પ્રજાને પ્રતિનિધિત્વ મળતુ હતુ એમ ન મ્હી શકાય ગોળમેજી પરિષદના સભ્યોને બ્રિટિશ સરકારે નીમ્યા હતા અને સરકારે તેની ગોતાની દૃષ્ટિએ તો સરસ ધમદમી કરી હતી એ બધુ સાચુ છતાં બ્રિટિશ ગત્તાધારીઓ આપણે આમ દુરુપયોગ કરી માપણને વટાવી શકે એવી હકીકત નાનથી જ આપણા રોકોની નબળાઈનુ માપ મળી રહેતુ હવે અને આપણા રોકોને મુજ હેતુ બુવાવી છુટ્ટ સ્વાય તરફ વાળી એમખીનનુ કહેનુ ધોઈ નાખવામા કેટલી મ્હી અજબ મહેવાઈથી રેરી શકાય છે તે સમજતુ હવે આપણા કપન વોને હજી ૫. આપણા સામાન્યવાદી સભ્યકલાઓની વિચારસાક્ષીની મે દિની ચોરી હતી અને તેઓ તેમની જ માટેની રમત રમતા હતા મુ તે જાને એ મોહિનીન ખરુ સ્વરૂપ દેખાડ ન હવે ૭૫૨ી તેઓએ તેનુ સાચુ સ્વરૂપ નમ તાડતા હિંદમા લોકશાસન અને પશુ સ્વરાજ આવે તો મું થઈ જશે એવા અનરાધ્યા બ મોહિનીથી મુજ યવાન સ્વીકારી લીધ હવે !

એ તો ઉચિત જ હવે કે મામ્મજનનાની નીર ડી આથિક ઓધોધિક પ્રામિ અને કોની વિરોધ દોકોના કબજે કરી એકલા લોમની એ સલામા બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિત્વ ની આગેવની જાણુ સામાન્ય રીતે ના બખાનન માથે આનહુ વાલુ મોટાણે આરી મે બવા ૪ પ્રમારના હોકો તેમના હનનમા એકત્રિત થતા હતા એક પેનીથી પણ વધરે મમથથી બ્રિટિશ ગજકતા વાની સાથે આ બખાનનો નિવડનો મન્યર રહ્યા હતા તેમજ તેમનુ ઘલુખરુ જીવન વિવાથતમા ૪ તુ હોવાથી અ પશુ સ્વામ્યોનુ ક્રિત અને તેમની વિચાર ક્રિ તેનો દુષ્ટી સમજ મ્હુ પરી શકે એમ હવે ગોળમેજી પરિષદમા સામાન્યવાની કન ના તેઓ કુરાગ વજીન થઈ શક્યા હતા પરતુ અવળી વાત તો એ હતી કે તે હિંદના પ્રતિનિધિ લેખાતા હતા

તે પરિષ ના વિષમ ત્રાજવામા આજીવી લામેના પદામા તથાન વજન મૂકવામા આવેત હવે અને તેની પામેથી અમે બહુ જ ઓડી અપેક્ષા રામી હતી તો પણ તેની રોડેશનની કાચવાટી બોઈને અમે આમા બની મયા તેમજ તેના પ્રયેની અનાની ધૂણા કિનપ્રતિલિન વધતી જ મઈ અન્યત્ર જોવામા મું આવતુ ? પ્રીય અને અર્થિક પ્રયોજી બાલ નિર્માન મા અર્થ ના તેમના હોલ નદેના નહવા

કરી પણ અર્થસિદ્ધિ ન થાય એટલા અધૂર, અને દયાજનક પ્રયાગો થતા હતા; પરિપત્નના સ્વયં અંદર અંદર અનેક પ્રકારના કરારો ઝાડવતા હતા, અનેક પ્રકારના ન્યાયાધિકારો કરતા હતા, અનેક પ્રકારના દાવપેચ રમતા હતા, ચિદિશ મુદ્દાઓ વિરોધી પક્ષના વધારામાં વધારે પ્રતિવિરોધી સ્વયં સાથે આપણા કેટલાક દેશીય લુચો હાથ મિલાવીને ચાલતા હતા; નજીવા મુદ્દાઓ ઉપર અનત સ્વાયં આસની હતી, જે માથે મુદ્દાની બાબતો હતી તેમને જાણીપણી જોઈને નાખવામાં આવતી હતી; વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોને કબજે કરી બેઠેલા મમૂદોના અને વિશેષ કરીને સિદ્ધિ સાધના વાદના હાથમાં આપણા લોકો કાયમ ફસાતા જતા હતા; વચ્ચે વચ્ચે મિત્રબાનીઓ અને પરસ્પરની પ્રશંસાથી રંગબેરંગી બનતા નજીવા હરડાઓ અંદર અંદર ઊકતા હતા, ખરે જ, જે આખી સ્વાર્થની હીન ગતિ હતી, હિંદુઓ, મુસલમાનો, શિખો, ખ્રીસ્તો હિન્દુઓ, પુરોપિયનો સૌ સૌને પોતપોતાની પડી હતી; મોટી નોકરીઓ, નાની નોકરીઓ, સૌને બસ નોકરીઓ અને ધાગસખાની બેઠકો ભેળી હતી જે શિવાય બીજી વાત નહોતી, પરંતુ બધી નોકરીઓ અને બેઠકો આ બધી કોમોના કપવા યોગેને વહેંચી લેવી હતી, હિંદુની આગળજીને ત્યાં કોઈ દુકાન કે એમ ન હોય તો મધ્યમાનુઓને રાફ્ટો કાઢ્યો હતો, જુદા જુદા વગેરે નવા બંધારણમાથી મેળવવાની ૧૮૭૫, સિંધાર ઉપર તરખ મારવાને બૂખ્યા વરુનાં ટોળાંઓની જેમ સાન મોઘતા તપથી ચલા હતા છુદ્ધ સ્વચ્છતાની કલ્પના પણ નોકરીઓ મેળવવાની એક વિસ્તૃત યોજનાના હીન સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી તેને કહેતા હતા ‘હિન્દુચિન્તન’; નાજતંત્ર ‘હિન્દીકશ્ન’ એટલે કે હિન્દીઓને માટે લશ્કરમાં, મનત્રી સરકારી નોકરીના ખાતાઓમાં અને એવા જ ખીન ગયોમાં વધારે ને વધારે નોકરીઓ ‘પૂર્ણ સ્વચ્છતા’, સ્વતંત્રતાની, શુદ્ધ હિંદી લોકતંત્રને આખી સત્તા મોપવાની કોઈ વાત નહોતી ન હતી, હિંદી પ્રભને મૂકવી રહેલા લોકાળ કુલેવ માનતા, મર્મના અને આર્થિક પ્રસોમાંના એકેના નિરાકરણની બાબતમાં કોઈ વિચાર કરતું નહોતું માથે જ, શુ આને માટે હિંદુ મર્યાદાગીરી બૂઝવું હશે? કોમલજી આદર્શોના અને ત્યાગના સ્વચ્છતા નાતાવચ્ચને છોડીને શુ આ અધારી મેથી હવા આપણે પત્ર કરવાની હતી?

ગ્રામગ્રામ બરેલા અને માણસોની બીડથી ઝંખતા તે જીવંતજાસમા ગાંધીજી એટલા એમવાયા જેવા લાગતા તેમને પોરાડ અથવા તેના અભાવથી તો તેઓ ખીન બધામાંથી જુદા તરી આવતા જ, પરંતુ તેમની અને તેમની આગામી મુશીબત નજીમાં મજા થઈને બેઠેલા લોકોની વચ્ચે પોરાડના બેઠ કરતા અતિરાધ વધારે વિચાર બે નો તેમના વિચારો અને વિચારદર્શનો હોય તે પરિપત્ન તેમની રિથિતિ અસાધારણ ગીતે વસતી હતી, અને હુ રહે રહે અમને મળ કે એ વિગતિ એઓ કેવી રીતે બરમાલ કરી શકતા હશે પરંતુ અદ્યુક્ત ધીરજથી તેમને તમાચે રાખ્યું, અને સમાધાનીને માટે કોઈ આધાર કાઢવાના એમ પછી એક એમ અનેક પ્રયત્નો તેમણે કર્યા તેમની પ્રકૃતિને અતુર એવું એક પગલું તેમણે તે દરમિયાન લીધું, જેને

પણીમે રાજકીય પ્રગતિવિરોધ કેમવાત્તો વેરા બોલીને કેવી ગીને રૂંદે છે તે એકાએક જાણુ પડયું પરિપક્વ હાજર મહેલા પ્રતિનિધિઓ તરફથી રબ્બ કરવામાં આવેલી કોમી માગણીઓ પૈકીની ઘણી તેમને પસંદ નહોતી તેમને અને તેમના રાષ્ટ્રવાદી મુદ્દિષ્ઠ આથીઓને પણ એમ લાગે હતું કે એ માગણીઓમાંની ઘણી સ્વરાજ અને ગોપીકાચંદન વગેરેના માર્ગમાં અત્યંતગંભીર છે તેમ છતાં ત્યાં હાજર મુદ્દિષ્ઠ પ્રતિનિધિઓએ જો રાજકીય મુદ્દા ઉપર એટલે કે પૂર્ણ સ્વરાજની માગણીને વિશે તેમને તેમજ મહાસત્તાને સાથ આપવા તૈયાર થાય તો કોઈ પણ પ્રકારના પ્રશ્નો કે દલીલો ક્યાં વિના તેમની બધી માગણીઓને સ્વીકાર કરવાનું તેમને જોઈયું.

આ મુદ્દાવ ગાંધીજીએ પોતાની અગત્યવાળદારી બજા કરી હતી કેમકે તેમની તે સમયની પરિસ્થિતિમાં તેઓ મહાસત્તાના બની બારધરી આપી રાષ્ટ્ર એમ નહોતું પરંતુ આ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાને મહાસત્તા ઉપર પોતે દબાણ મરો એવી કમૂવાળ પણ તેમણે આપી મહાસત્તામાં ગાંધીજીનું સ્થાન બાણનાર કોઈ પણ માણસને રાકપણે હી ગઈ કે મહાસત્તાની સમતિ મેળવવામાં તેઓ જરૂર સમજ થાત પરંતુ ગાંધીજીની નામીને સ્વીકાર ન થયો અને માને જ આગળખાને દિલ્લા પૂર્ણ સ્વરાજનો પુરસ્કાર કરતાં પચાતુ જુરા મુશ્કેલ પણ છે જ આ આખી ધનાધી એ સ્પષ્ટ પુરવાર થઈ ગયું કે પરિવર્તની આગમ મોખી સંવાદનો પગલો બહુ બીધણુ ભાસતો હતો તોપણ સાચી મુશ્કેલી તેને એ એ બની થઈ નહોતી આખી પ્રગતિમાં અત્યંતગંભીર તે બની રીને રાજકીય પ્રગતિવિરોધ જ હતો માત્ર તેએ મોખી સંવાદનો આમય શોધ્યો હતો પરિવર્તને માટે બ્રિટિશ મરકારે બહુ કાગળથી પ્રગતિવિરોધીઓને વીળી વીણીને શોધ્યા હતા અને નીમ્યા હતા અને પરિવર્તની કાર્યવાહી ઉપર કાનૂન રાખીને તેઓ જ મોખી સમાધાનના મુને પ્રધાન સ્થાન આપ્યું હતું સરકારને બરાબર બરાબર હતી કે પરિવર્તમાં એમાં મનેના આદા મોખી પ્રતિનિધિઓ કની એ પ્રશ્ન ઉપર એકમત થઈ શકવાના જ નથી.

બ્રિટિશ સરકાર પોતાના પ્રયામમાં બરાબર સફળ થઈ સફળતાથી બરાબર પુરવાર થયું કે પોતાના સમજાવવાને દમની ગળવને પૂરતું સરકારમાંથી પરાવવા ઉપરાંત દબાવો. સમયને માટે લાંબાજાનની સત્તાની પરપરા નબળી રાખવાને જરૂરની ખધાઈ અને રાજકાર્યમંજૂરતા જણુ તેની પામે છે ગોળમેજી પરિષદ દિલ્લી પ્રજાની પ્રતિનિધિ નહોતી ન તો તેની રચના ઉપરથી દિલ્લી પ્રજાના સમર્થનું માપ નીકળતું હતું જ્યાં દિલ્લી લોકો દ્વાર્યા દિલ્લીમાં ન ફાળા કેમકે પોતે જે હેતુને માટે મળી ગયા હતા તેને માંગી ચોખ ચિચારણનીની નીનિકા તેમણે જાચી ન હતી અને તેથી તેમને મૂળ વાતથી આંટો રસ્તો ચાલી દેવાનું સહેતું થઈ પડ્યું દિલ્લી લોકો દ્વાર્યા કાસમ કે ગોળાની પ્રગતિમાં બાહુષ બનેલા વિરોધ અધિક લાભને કમલે કરી બેસેલા વૈભવે કોરે મૂખી વખતનું સાનર્થ્ય તેમની ખરે ન હતું દિલ્લા લોકો દ્વાર્યા મયા કેમકે દિલ્લા

ધર્મતત્ત્વને વધારે પડતુ મહત્ત્વ આપાય છે, અને કોની લાગણીઓને સહેવાઈથી ઉચકેરી મૂકવાનુ બની શકે છે કે કમા, તેઓ હાથાં, કાત્સુકે સફળ થવાને માટે જોઈતી પ્રગતિ તેમણે સાધી નહોતી, તેટલુ સામર્થ્ય તેમણે કેળવ્યુ નહોતુ

પ્રુદ ગોળમેજી પરિષદની અંદર સફળ થવાનો કે નિષ્ફળ જવાનો તો કોઈ સવાય નહોતો તેની પાસેથી કોઈએ ઝાઝી અપેક્ષા રાખી નહોતી, અને હતા આ બાબ નિષ્ફળતાથી ઘેરો દેર પડતો હતો આના પહેલા થયેલી પરિષદ — જે હિંદી-બ્રિટિશ મળ બંધના ઇતિહાસના એ પ્રકારની પ્રથમ જ ઘટના હતી તેના — તરફ દિંદના અથવા બહારના બીજા લોકોનુ બહુ ઓછુ લક્ષ ગયુ હતુ, કેમકે અવિનય ન ગની લડતે બહુ ધ્યાન ત્રાપી લીધુ હતુ ૧૮૩૦ની પરિષદમા ગયેલા બ્રિટિશ સરકારના નીચેલા સભ્યોને કાળા વાવગાઓ અને નિદાબ જક માથાણાઓથી વિદાય આપનામા આવી હતી પરંતુ ૧૯૩૧મા પરિષદિતિ પચદાઈ ગઈ હતી, અને પચદાઈ હતી તેનુ કારણ એ હતુ કે ગાંધીજી મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા, અને જોમને કસોડો ઘોડો અનુસરતા હતા એવા આગેવાન તરીકે ગયા હતા આથી બીજી પરિષદને પ્રતિષ્ઠા મળી અને હિંદે પરિષદના કામગીરીની હપ્ત બહુ વધારે સ્પષ્ટર્થક લક્ષ આપ્યુ, અને તેથી પરિષદને જે કઈ નિષ્ફળતા મળી તેને પરિણામે હિંદની પ્રતિષ્ઠાને હાંનિ પહોંચી બીજી ગોળમેજી પરિષદમા ગાંધીજી ભાગ લે એ બાબતને બ્રિટિશ સરકાર આગરુ બહુ મહત્ત્વ કેમ આપતી હતી એ હવે અમને સમજાયુ

પ્રુદ પરિષદ, તેના બધા કાવાદાવા, તેનુ સમયસાધુપણુ, અને તેના આરાબવળા કારણતાનો એ બધામા હિંદને હારવાપણુ કશુ જ નહોતુ પરિષદની રચના જ તે નિષ્ફળ નય એવા ટેલુને લક્ષમા રાખીને થઈ હતી, અને તેની નિષ્ફળતાને માટે હિંદી પ્રજાને જવાબદાર બનાવી ન શકાય પરંતુ હિંદના મૂળ સાચા પ્રશ્નો પરંતુ દુનિયાનુ લક્ષ બીજી રિશાએ બાળવામા તે સફળ નીવડી, અને પ્રુદ હિંદમા તેણે મૂઢતા કસોડાહમગ અને નાનોરીની લાગણી પેદા કર્યા પ્રતિવિરોધી બળોને ફરી માથુ બેસુ કરવાને તેનાથી એક સાધન મળી ગયુ

સાચો વિજય કે ખમજય તે હિંદના લોકોને પ્રુ હિંદમા પડતા ઇતિહાસથી જ મળવાનો હતો ફર લડનમા ત્યાતા બૂહો અને કાવાદાવાઓથી હિંદની સમ્પત્તિશાળી રાષ્ટ્રીય હિંદવાલ ક્ષીલુ થઈ જવાની નહોતી સપ્તાહમા હિંદના મધ્યમવર્ગની તેમજ તેના ખેડૂતોની સાચી અને તત્કાળ નિરામરણ માગતી જરૂરિયાતો બતાવતી હતી, અને તે રાષ્ટ્રીય લડત દ્વરા તેઓ પોતાના પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ માથવા હતા આ રીતે કા તો રાષ્ટ્રીય હિંદવાલ સફળ થઈને પોતાનો હેતુ પાર પાડે અને પ્રગતિ અને સુખ્તિને માર્ગે પ્રજાને દોરી જતી બીજી મર્થ પ્રવૃત્તિને સ્થાન આપે અગર થોડા વખતને માટે જબરદસ્તીથી તેને દાબી દેવામા આવે ક્ષીલુ થઈને અદસ્ય થઈ જવાનો ત્રીજો માર્ગ તેને માટે નહોતો એ બીજી લડત બહુ જ થોડા સમયમા હિંદમા આવવાની હતી,

તેન તેન પગિજીભ ધોડા સમાધન માટે તેની શક્તિ કુટિલ થવાની હતી ત્યા ખીટા
 લ ત ઉપર ખીટા પોળમેથ પાંચ ની અસ ઝાઝે પણ નહિ પરંતુ તેનાથી વસ્તને
 ધડે અંગે પ્રતિક્રિયા એવ વાળાવ લ ઉત્પન્ન થયુ ખરુ

૩૯. મંયુક્ત પ્રાન્તના કિમાનોમા અશાંતિ

મહાસભાના અનુ સામાન્ય મંત્રી તર્કિક તમજ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને
 ન સમ્ય હતો તેથી અખિલ હિંદના સામાય શાળકા છુ સાથે મારે સંપર્ક નહોતા
 અને પ્રસંગોપાત મારે કદનો પ્રવાસ ખસુ કરવો પડેલો એકે અને ત્યા સુધી હુ તે
 યાગેના કાર્યવાહક સમિતિનો એકે અને જવાબદારી જેમ જેમ વધતા ગયા તેમ તેમ
 મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની તમાનો લાગી ને લાગી ચાલવા લાગી અને છેવટે
 મેંની હજે વાત મદોની કે એક જ મળ્યાની એકે બળ્યે અઠવારિયા લખાની માત્ર
 ટીકાના કરાવો પસાર કરીને ગેસી રહેવાનો જ સવાલ હવે લ્યો નહોતો હવે તો
 મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને માથ અતિ વિશાળ તેમજ વિવિધ દિશામા કાર્ય
 નાગી એક સરચાની અસમ્ય તેમજ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ગચનાતમ પ્રવૃત્તિઓનુ
 તન સંભાળવાની જવાબદારી હતી અને રોજ રોજ એવા મુશ્કેલ પ્રશ્નોના નિકાલ
 કરવાનુ એની મામે આવણુ ને જેના નિમણ ઉપર આપ્યા ગેલાને વસ્ત ઉપાગવાનો ક
 ન ઉપા વાનો આધાર ગેતો

મામ જના માંની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ સચુક્ર પ્રાતમા જ મથકિત થતી હતી ત્યા
 મહાસભાન બધુ લા નેકુતોની પગિજીભિને પહોની વગવામા ગેમાયુ હવ મયુક્ત
 પ્રાન્તની પ્રાણિક મમિતિમા દોહમે ઉપરાત સમ્યાના મમ્યા હતા અને તેની એકે
 ન એ કે ત્રણ મહિને થતી તેનુ કાર્યવાહક મ જ જેમા વગમમ પદન સમરો
 હતા તે વા વાત મગર અને તેના જ મધિમરમા સમિતિનુ એકુતોની હિચચાવને
 થોનુ ખાલ હવ

૧૯૩૧ની સાવના પછીના ૯ મહિના રમ્યાન કાર્યવાહક મડા એક માત્ર
 કિમાનસમિતિ નીમી એ એક નોરવા ગેવી લાગત છે કે આ સમિતિએ કાર્ય કરુ
 તે બધા સમય રમ્યાન તેની સાથે તમજ પ્રાન્તિક સમિતિના મર્યવાહક મડા સાથે
 રહેવાને જમીન રો પ્રમુખપહે સબધે ધતવતા હતા અને તેમની સમિતિ લઈને જ
 બધા પગના ભગવામા ગાવતા અરે અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના તે વરચના બ
 પ્રમુખ (અને પદિજીભે પોળાના એ હોદ્દાની રહે કાર્યવાહક મડા તેમજ કિસાન
 સમિતિના પણ પ્રમુખ) તસદુન અદુમ ખાન રોસ્વાની એક પ્રસિદ્ધ જમીનદારી
 ખાનદાનના નબીરા હતા સમિતિના મહામંત્રી શ્રીમદાસ તેમજ કાર્યવાહક મંત્રી
 રેયાક આગેવાન સબધે મયુ જમીન રોજ જ ત્યા અથવા જમીનદારી કુટુંબે માથી

માત્રા હતા બાકીના બીજા સર્વો મન્યમર્ગના ધધાતરી લોકો હતા અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યવાહક મહામા બતે ખેળી કરનાર ગણેશિતો અથવા ગરીબ ખેડૂત હોય એવો એકે પ્રતિનિધિ નહોતો અમારી જિન્ના સમિતિઓમા ખેડૂતો મળી આવતા ખરા પરંતુ એ અનેક ચૂંટણીઓને પરિપુ મે આખરે અમારા પ્રાન્તનું કાર્યવાહક મહામા સ્થાપિત તેમથી તેઓ બાગે જ પસાર થઈ શકતા આ કાર્યવાહક મહામા ઉપર મન્યમર્ગના લુહિચ્ચી લોકોનો જ રો પ્રભાવ હતો તે ઉપરાંત તેમા જમીન ડી તત્વોનું પણ હીકીક પ્રમાણ રહેતું આ રીતે આ મહામા કોઈ પણ મર્થમા ઉદ્દામ કહી ગમાય ગેતુ નહોતું અને કિશોરોના પ્રશ્ન પરવે તો વિશેષ કરીને ઉદ્દામ નહોતું

પ્રાન્તમા આવું સ્થાન કાર્યવાહક મહામા તેમજ તેની કિસાનસમિતિના અન્ય સભ્ય તરીકેનું હવે તેથી વિશેષ જરા પણ નહોતું અમારી મસલતોમા તેમજ અમારા બીજા કામોમા હું પ્રમુખપણે ભાગ લેતો પણ કોઈ પણ રીતે આગેવાન કહેવાડ એવ નાનું કામ નહોતું ખરી રીતે અમારા પ્રાન્તમા અનુક એક વ્યક્તિ આગેવાન છે એમ કહી શકાય એવ જ નથી સહકારયુક્ત એકત્ર કાર્ય કરવાને અમે લાખા સમયથી દેવાયા છીએ અને અમારે ત્યાં હમેશા કોઈ વ્યક્તિને નહિ પરંતુ સરથાને જ સૌ કોઈ પૂછે છે તે તે વરસાને પ્રમુખ અમારો તેટલા સમય પૂરતો ચુ ની બનતો અમારો પ્રતિનિધિ ગણાતા પણ તેને કશો ખાત્ર અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નહોતો

અ લાહોઆઝિલ્લા સમિતિના સભ્ય તરીકે હું સ્થાનિક મર્થ પણ કરતો આ સમિતિએ એના પ્રમુખ પુરુષોત્તમદાસ ટ નની આગેવાની હેઠળ કિસાન હિલ્લાવાનન વિકસાવવામા મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો ૧૯૩૦મા કરૂન બરવાની લડતને પ્રારંભ કરવામા તેણે ખડેલ કરી હતી એન કારણ એ નહોતું કે મેલીને અંગેની મદીની અસર અ-લાહોઆઝિલ્લાના પ્રદેશ ઉપર સીધી વવારે ખડોચી હતી સાચુ જોતા તો અવધના તાલુકદારી જિલ્લાઓની સ્થિતિ તેના કરતા અનક મણી વવારે ખરાબ હતી પરંતુ અ-લાહોઆઝિલ્લા વિશેષ સંગઠિત હતો તેમજ તેમા રાજકીય બગ્ગતિ પણ વિશેષ પ્રમિરિત હતી કારણકે અ-લાહો ા સહેર રાજકીય પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર હતું ને ગાને પ્રમુખ કારકેતવિ તેની આસપાસના ગામ ઓમા વારવાર જતા આવતા રહેતા

૧૯૩૧ના માર્ચના દિ-લીના કશર થયા પછી વસ્તવ જ ગમે ગામ લા પ્રદેશમા ઉતાવળે કાર્યક્રમોએ મોકળી આપ્યા હતા ગાન યત્રિમઓ પડોચાડી દીધી હતી ગાને તેમના દ્વંત ખેડૂને ના જાગર આવી દીધી હતી કે સવિનય ભગના માર્ચક્રમ અને તેની ન ત બધા નામા અલ્લા રાજકીય કારોગાન અગ હવે તેમને ગણિત બગી દેવામા કશે વારા નથી અને અમે પણ તેમને જેસા બગી દેવાની નલાહ આપી હતી પરંતુ સાથે સાથે અમે એમ પણ જણાવ્યું કે ડાખના બાગોમા આવેલી ભારે મની વરસુ જોતા અમારા અતિપ્રાય પ્રમાણે ખેડૂતોને બહુ મોટા પ્રમલામા ગોલતની માફી મળવી જોઈએ અને અ મેલવવાનો ગામને સૌ એમા મળીને પ્રવન કરશુ

નામાન્ય વસોભા ખનુ ખેડૂતોને બરવાના નવોત્તરો બોલે ધારીવાર સનમત તેમજ ગળ વપસતને જ થતો, પરંતુ ખેતીની બેવજના બાવોગા આવેથી મદી પડી તે ગણિતના પૂરા પૈસા અથવા લગભગ તેટલા પૈસા બરવતુ છેક અસાધ્ય થઈ ગયું હતું કિસાનોના પ્રતિનિધિઓ સાથે અને મસલતો કરી અને પ્રધાન હાથવ સામાન્ય પચાસ ટકા, તેમજ કોઈ કોઈ રાખવાઓમાં તેનાથી થનુ વધારે ગણોત માગી વાળવાની અને ચાલના કરી

કિસાનોના પ્રશ્ને સવિનય બગના પ્રશ્નોથી તદ્દન અલગ રાખવાનો અને પ્રયાસ કર્યો. કઈ નહિ તો ૧૯૩૧ના વરસ દરમ્યાન નાજીય દેવથી તદ્દન અવ. રાખીને તેનો આર્થિક રીતે જ વિચાર કરવાની અમારી ઇચ્છા હતી. આ એક મુશ્કેલ કાર્ય હતું કેમકે એ બને પ્રશ્નો મને તે કારણે પણ એખીનમાં ચોતપીત થઈ ગયા હતા, અને ભૂતકાળમાં તો એકખીન સાથે બહુ ભેગાઈ ગયા હતા જ મહાસભાના મંડળ તરીકે પણ અમારી સરકાર રીને રાજકીય હતી તત્કાળ પૂરતો અને એક પ્રકારના ખેડૂતસંઘ (ખિનખેડૂતો અને તેયે વળી જમીનદારોની દેખરેખ નીચે ચાલતા ખેડૂતસંઘ) તરીકે માર્ગ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો પરંતુ અને અમારો રાજકીય ચોડા ઊડી દેવા ઇચ્છતા ન હતા, અને સરકાર તો અને જો કઈ કરીએ તેને રાજકીય કાર્ય જ લેખવી. બલિષ્ઠની સવિનય બગની લડતનો પડકારો પણ અમારી નાખ સમી દેખાતો હતો, અને જો જો આવીને ઠણી જ રહી તો તો પડી કોઈ રાકા નહોતી કે અર્થકારણ અને રાજકારણ હાથમાં હાથ મેળવીને એક હારે કૃત્ય કરવાના

આ સ્પષ્ટ દેખાતી બધી અટકાવે છતાં, દિલ્લીના કસર પડીતા બધા સમય દરમ્યાન, કિસાન પ્રવૃત્તિને નાજકીય વડતથી અવગ રાખવાનો અમારો પ્રયાસ કામ્ય હતો. આમ પ્રયાસ વાલુ રાખવાનું સાચું મારણુ તો એ હતું કે દિલ્લીના કસરથી કિસાનોની પ્રવૃત્તિ બંધ થતી નહોતી, તેમજ એ વાત અમારે સરકારને અને પ્રભને પૂરું પૂરું સ્પષ્ટ કરી બતાવવી હતી દિલ્લીની નગરજાઓ દરમ્યાન હું માનુ છું કે ગાંધીજીએ લોર્ડ અર્વિનને ખાતરી આપી હતી કે હું પોતે યોગ્યેષ પરિપક્વતા નહિ જાણે તોપણ પરિવર્તની બેઠક આનવી હોય તે દરમ્યાન હું સવિનય બનેલી લડત પાછી શરૂ નહિ કરું. પરિવર્તને એક વખત પૂરતી તક આપવાને તેમ, તેના પરિણામની વાટ જોવાને મહાસભાને આગ્રહ કરીશ પરંતુ તે સમયે પણ મધીજીએ ચોખવટ કરી હતી કે આર્થિક કારણોને બનેલી થઈ સ્થાનિક વડત અમ માંચે આવી પડે તો તેનો આ યોગાધરીમાં સમાવેશ થતો નથી. દિલ્લીની મત ના દરમ્યાન અમારી સૌની નજર સનસ સંયુક્ત પ્રાવતી કિસાનપ્રવૃત્તિ પ્રયત્ન હતી કેમકે ત્યાં ખેડૂતોએ એક વખત સાચું યિત લડત કરી બતાવી હતી, સાચી વાત તો એ છે કે આખા દેશના ખેડૂતો સરખી જ સકામણમાં હતા. સિમલામાં મતગર અને નાધીજી વચ્ચે થયેલી વાતચીત દરમ્યાન ગાંધીજીએ આ જ મુદ્દો ફરીથી રજૂ કર્યો હતો, અને તે વાતચીતને પરિણામે બહેર થયેલા પત્રવહેવારમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

દુનો ૧ પુરોષ જવા નીકળ્યા તે વખતે છેક છેડની ધડીએ પણ તેમણે ખાણ જણાવ્યું હતું કે 'ગોગમેણ પરિપદ તેમજ' સમકીય મતભેદના મુદ્દાઓ ખાણુ સાખીને થાણુ આધિક

૧ અહીં નીચે આપેલા ત્રણ સરકાર અને ગામીણ વચ્ચે થયેલા ના ૨૭ યોગગટ, ૧૯૩૧ના સિમવાના સમાવાનના કંતરના અગત્યના ભાગો છે

વિદી સરકારના હોમ કિપામે ટના સેક્ટરી મિ ઇમર્સનને લખેલો ગામીણનો ૫૫

સિમવા,

ઓગસ્ટ ૨૭ ૧૮૭૧

૧ પ્રિમ મિ ઇમર્સન

આજની તારીખના આપના કાગળ અને તેની સાથે બીટલા નવા મુસદ્દાની પહેલ્ય હું આભાર સાથે સ્વીકારું છું સર કાવસાજ્યે તમે સૂચવેલ મુદ્દાના પણ અને જાણવાની કૃપા કરી છે મુદ્દારેલા મુસદ્દા ઉપર મે અને મારા સાથીઓએ કાગળપૂર્વક વિચાર કર્યો છે અને તે બધે નીચે જણાવેલી શરતે સ્વીકારવાને તૈયાર છીએ

શોધા પેરેગ્રાફમાં સરકારે જે શરત મૂકી છે તેના હું મહાસભાની વતી સ્વીકાર કરી શકું એમ નથી કેમકે અમને એમ લાગે છે કે જ્યાં સહિતા અમલને કારણે લોકો થયેલી દરિયાદ દૂર કરવામાં ન આવી હોય ત્યાં એ મુદ્દાને વિશે તપાસ આવશ્યક થઈ પડે છે, અમને તે એ જ કારણ કે નિશ્ચિત કંતરનામુ ગાલે છે ત્યાં મુખી સહિત્ય ભગ મુલતવી રહેશે પરંતુ વિદી સરકાર અને પ્રાનિક સરકારો જે તપાસ આપવા તૈયાર ન હોય તો અને અમે મારા સાથીઓને એ વાકય રહે તેની સામે જાણ નથી પરિણમ જે થશે કે મહાસભા પોતા તરફથી 'અત્યાર મુખીમાં ઉઠાવેલી બીજા બાબતો ની તપાસ માટે ખાણુ નહિ કરે પણ એ મોટું દરિયાદ એટલી બધી અસહ્ય થઈ પડે કે તપાસને અભાવે તને દૂર કરવા સારું આત્મદક્ષાને મોટું લડતનો ઉપાય શોધવાનો મહાસભાનો ખર્ચ થઈ પડે તો સહિત્ય ભગ મુનની હોવા છતાં તે તેજા ઉપાય લેવાને સ્વતંત્ર હોવી એવું છે

૧૨ જે સરકારને ભાગ્યે જ ખાણુ આપવાની જરૂર હોય કે મહાસભા લડતનો ઉપાય ટાળીને થઈ સમજૂતી અને એવા બીજા ઉપાયોથી તહત મેળવવાનો સતત પ્રયત્ન કરશે બધિધ્યામાં મે મેડસમજૂતી લોકો ધાર તો તે અને મહાસભા ઉપર વિશ્વાસલ મને આરોપ થાવે તો તે ટાળવા સારું મહાસભાની સ્થિતિ વિશે આ નિવેદન અહીં આપવું આવશ્યક હતું છે આપણી હાતી નર્ચા સફળ થાય તો હું ખાણુ લઈ છું કે સરકારી ચાટી, આ ૧૧૧ અને આપનો જવાબ એક માથે પ્રમ કરવામાં આવશે

આપનો વિશ્વાસુ

મે ૨ ગામી

ખાણુને મિ ઇમર્સનને લખેલો ૫૫

સિમવા

ઓગસ્ટ ૨૭ ૧૮૭૧

પ્રિમ મિ ખાણુ

આજના આપના કાગળને જુ હું આપનો આભાર થાણુ છું, કે એમાં આપે આપના કાગળમાં જણાવેલી શરતે સરકારી ચાટીના મુસદ્દાનો સ્વીકાર કર્યો છે મગર્સન જનરલ અને

બીડને પ્રસંગે, લોકોના અને ખાસ કરીને ખેડૂતોના હકોના રક્ષણ માટે મદ્યમદ્યે લગી લેવું પડે પણ ખરું, એવા પ્રકારની લડત નકામી વહેલી લેવાની મારી હજી નથી, મારી હજી તે એવી લડતને યજ્ઞવાની છે, પરંતુ ન જ ચાલ્યું તે તે છે લીધે જ મદ્ય એ કોઈ પણ સંજોગમાં આમસમુજને બેવકૂફ થઈ ન શકીએ ગાંધીજીનો મુદ્દો એ હતો કે દિલ્લીના કરાર માત્ર સામુદાયિક તેમજ રાજકીય દૃષ્ટિ ઉપાડેલા સત્યાગ્રહને અનુચીને જ થયેલો. આવશ્યક રચાનિક સત્યાગ્રહની લડત ઉપર તેનાથી પ્રતિબંધ મુકાતો નથી.

સહુક પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિ અને તેના આગેવાનો સામે એવા એક આરોપ ફરીફરીને કરવામાં આવ્યો છે કે તેમણે કર ન ભરવાની લડત ફરીથી શરૂ કરીને દિલ્લીના કરારનો ભંગ કર્યો હતો તેટલા માટે આ વાતનો મારે આટલા વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે આ આરોપ મૂકવાનું સરકારને તે હાલે કાવગળ પડ્યું હવે મારણકે એમના ઉપર આ આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને એમાં એના પુલાસાવા જવાન વાળી સત્તા હતા તે બધા તે તે વેળા એવની ડીવાનોની પાળ પુરાયા હતા અને તે વખતે હરેક પ્રકારના વર્તમાનપત્રો તેમજ છાપખાનાઓ ઉપર સખત ચોરી ચાલતી હતી ૧૯૩૧માં સહુક પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિએ કોઈ પણ પ્રકારની નાકરની લડત શરૂ કરી નહોતી એ હકીકત તે વળી અઘ. રાખીએ પણ મારે કે મુદ્દાની ચોખવટ કરવી છે તે એ કે આર્થિક ફરિયાદો દૂર કરવાને માટે, સામુદાયિક સવિનયમ અનુ નામ ન લેતા એ પ્રકારની મર્યાદિત લડત શરૂ કરવામાં આવી હોત તોપણ દિલ્લીના કરારનો ભંગ થયો ન હોત તેના પોતાના મુલ્કદોષની ફરિયાદો વિચાર કરતા એવી લડત કરવી વાજબી થાત કે કેમ એ વાત જુદી છે, પરંતુ કોઈ આર્થિક ફરિયાદ દૂર કરવાન હોતી એકાદ હડતાળ થર જવાનો કોઈ કારખાનાના મજૂરોને એટલે અધિકાર રહેતો હતો તેટલો જ અધિકાર ખેડૂતોને આ પ્રકારની લડત ઉપાડવાનો રહેતો હતો દિલ્લીના કરારના સમયથી ઠેક સિમવાનું સમાધાન થયું તે બધા સમય દરમ્યાન એમ આ જ

તેમની કલેન્ડર એ વચુની નેમ લે છે કે અત્યાર મુખી હરવામાં આવેલા મુદ્દાએને વિષ મહાસભા તપાસ ઉપર એ કે આ નહિ પૂરે પરંતુ આપ ખાતરી આપો છો કે લડતનો ઉપયોગ અત્યંતવ રાખીને આપનો ચર્ચા સમજૂતી અને એવા બીજા ઉપાયોથી લઈને મેળવવનો મન પ્રયત્ન રહેશે છતાં આપ મહાસભા ભવિષ્યમાં એ દાવે તે પગલુ લે રહે તે વાતની ચોખવટ કરવા છતાં છો મનનું જનરલ અને કલેન્ડર આપની નાકર આશા રાખે છે કે ૨૦ પલ લડતના ઉપાયનો આશરો લેવામાં નહિ આવે આ બાબતમાં મન્દાલી સમાચ નીને વિર ના વાંચકોને તા. ૧૯મી એપ્રિલે આપને લખેલા કાગળનો ઉલ્લેખ કરવાની અને અહીં થ છે અને એમ જણાવવાની પણ અગ્રા થ છે કે સરકારી થાટી આજની નારીબનો આપનો કે જ અને આ જવાબ એક સાથે સરકાર તરફી પ્રચ્ન ક-વામાં આવશે

આપનો વિશ્વ મુ
એચ ઇન્ડિયન કમર્સ

સ્થિતિ ગ્રહણ કરી હતી, અને સરકાર તે બરખાસ સમજતી હતી એમ જ નહિ પણ તેને તે વાજખી સાગતી હતી

ખેડૂતની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર એકસરખી રીતે બગડતી જતી હતી, તે ૧૮૨૯ અને ને પછીના સમય દરમિયાન ખેતીની પેદાશના ભાવોમાં આવેલી અસાધારણ મંદીથી મંદીની પરાગાખ્યે પહોંચી તે પૂર્વે ધણી વરસેથી ખેતીની પેદાશના ભાવોનું વલણ જી ચે ચડવા તરફ હવે અને દુનિયાના બજારની સાથે હિંદની ખેતીના પણ ભેડા ગણાયલા હતા એમ આપણે ત્યાં ભાવે ચડતા જતા હતા આખી દુનિયામાં ત્રીજી ચાલતા હોયોગા એટલા બધા વધવા માંડ્યા હતા કે ખેતી તેની સાથેસાથે રહી શકી ન હતી એટલે દરેક સ્થળે ખેતીની પેદાશના ભાવે જી ચા ચડી ગયા હતા હિંદમાં જેમ જેમ આ ભાવે જી ચા ચડતા ગયા તેમ તેમ સરકારી મહેસૂલ અને જમીનદારોના ગણોત્તના દરો પણ ચડતા ગયા, એટલે તેને હીંચે ખેતરો ખેડનાર ખેડૂતને આ જી ચા જતા ભાવોનો નહિ જેવો જ લાભ મળ્યો એક દરે તો, કેટલાક બાબતોથી વિભાગોને ખાંડ કરતા, બધે જ ખેડૂતોની સ્થિતિ બગડતી જતી હતી સંયુક્ત પ્રાન્તમાં સરકારી મહેસૂલના કરતા જમીનદારોના ગણોત્તના દર બહુ ઝપાટબધ વધી ગયો અને ચાંદ હિં તે પ્રમાણે ચાંદ મેંદાના પહેલા ત્રીસ વરસ દરમિયાન, સરકારી મહેસૂલ અને જમીનદારોના ગણોત્તના વધારાનું પ્રમાણ એક ને બાંચનું થવા જવું હવે આ રીતે જમીનમહેસૂલમાંથી થતી સરકારી આવકમાં જ્યારે સમીન વધારો થયો ત્યારે તેની સાથે જમીનદારની બપજ તો તેનાથી પણ અનેકમણી વધી ગઈ, અને ખેડૂત તો હતો ત્યોનો ત્યાં જ, માંડ પેટપરણ પેદા કરવાની સ્થિતિમાં જ રહ્યો, અને જ્યારે ભાવે ઊતરી ગયા, અમવા ઠાઈક સ્થળે કુશની આફતો—દુકાળ દેહ, તીડોના ઢોળા, હિંમ વગેરે—આવી પડતી તો પણ ગણોત્ત અને મહેસૂલના દરો તો તેના તે જ રહ્યા, અને ઘાડીધણી રાહત આપવામાં આવી તો તે બહુ આનાકાનીથી અને માત્ર તે યેસમ પૂરણ મહેસૂલ કે ગણોત્ત મુલતવી રાખવા પૂરતી જ વધારેમાં વધારે આખાદીના વરસોમાં પણ, આમ ગણોત્તના દરનું ધોરણ અતિશય જી કું રહેવું હવે ખાત્રીના બીજા સમય દરમિયાન તો માહુકારના નાણા લીધા સિવાય મહોત બરી જ ન રાકાય એટલું બધું ઉપરાતનું થઈ જવું પરિણામે ખેડૂતોનું દેહ વધુ

બધા જ ખેતીની બપજ ઉપર નિર્વાહ કરનાત વર્ગો—જમીનના માલિકો, જમીન ધારણ કરનાત ખેડૂતો, અને ગણોત્તિયાઓ—શાહુકારના પાસમાં ફસાયા અને શાહુકાર તો આજે આપણી ભૂતા જમાનાની ગામડાંની અર્થવ્યવસ્થામાં એક એવું કામ બનવે છે કે તેનું સારણ લીધા વિના કોઈનો ફઠકો જ ન મળે પોતાની આ સ્થિતિને તેણે પેતાના અગત લાભને મટિ પૂરતો ઉપયોગ કરી લીધો, અને પરિણામે જમીન ઉપર તેમજ જમીન સાથે સબધ ધરાવતા બધા વર્ગો ઉપર તેણે નાખેલો ફસો નગ થતો ગયો તેના ઉપર નહિ જેવા અકરો હતા કાયદો તેના લાભમાં હતો, અને તેથી તે પેતાના દરતાવેજના સખને વળચી રહીને તે સ્તવ

માસ' નો પોતાનો દાવો મરતો, અને મેળવીને જ જીતીને એમલે ધીમે ધીમે ધણાખરા નાના નાના જમીનના માલિકો અને જમીન ધારણ કરનારા ખેડૂતો એમ બન્નેના હાથમાંથી જમીન શાહુકારના હાથમાં જવા લાગી, અને આખરે મૂળ જે વ્યાખના ધધા ઉપર જીવનારો હતા તે ફાલીફૂલીને મોટા પ્રમાણમાં જમીનની માલકી ધરાવનારો, મોંઘે જમીનદાર બન્યા જમીનની બેઠી આવક મેળવી નહોતી મનાનાતઓના તેની મહત્તરી થવા લાગી. જમીન ધાણ કરનાર ખેડૂત, જે અત્યાર સુધી પોતાની માલિકીની જમીન ખેતો હતો તે હવે, આ જમીનદાર બની ભેરેલા વાલિયા અથવા શાહુકારનો સગમ ખેડવાયો ગુલામ બની ગયો. ગણેતે જમીન રાખીને ખેતી કરનાર ગણેતિયાની રિયતિ મગબ હતી તે વધારે ખરાબ થઈ તે પણ કા તે શાહુકારનો ખેડૂતગુલામ બન્યો અથવા જમીનનો મળજે તેમની પામે છાડવી લેવામાં આવેલા હોવાથી જમીન વિનાના રજાગા બની ગયેલા અમજીવીઓના ઠીસરાતા જતા ટોળામાં ભળી ગયે. આ પ્રમાણે જમીનના માલિક બનેલા શાહુકાર અથવા સત્તરને જમીન અથવા તેના ખેડના અંગે સાચે મેઈ પણ પ્રમારનો જીવત સંપર્ક નહોતો ધણુખડુ તો તેને વમવાટ રાહરેનો જ હોય, અને ત્યાં જ તેનો સારાસી અને વ્યાખનો ધધે ચાલેનો હોય એટલે મજીતની ઉધરાણીનું કામ તેને આકલિયાઓને મોખી દેહ પડત. આ આકલિયાઓ મજીતની ઉધરાણીનું કામ નિર્ભર થતી અમલુરી નિમ્હુરવાથી કરતા

ખેડૂતોના દેવામાં થતો હતો વધારો એ જ જમીન ધારણ કરવાની પ્રયતિન ખૂદતિમાં રહેલા સગનો તેમજ તેમાં રહેલી અરિયસ્તાનો પ તે પુરાવો હતો દેરાના મોટા સાખની વસ્તીની પામે મેઈ પણ પ્રમારનો, સારીરખજનો કે ખીન સાખનોના મ ધધે નહોતો. આકલની સામે ટકવાનું તેનામાં સામર્થ્ય રજુ નહોત, અને તે લગમ. ભૂખમરાની અણી પર દહાડા કાઢતી હતી. મેઈ પણ બાવની આસમાનીસુલતાની અથવા ખીન પ્રતિકૂળ બનાવો ટાણે તેમનાથી ચોભાય એમ નહોત એકાદ રોમચાળામાં જ લાખોની વસ્તી સા, થઈ જતી. સરકારે નીમેથી પ્રોવિન્સિયલ એકિય ઇન્કવાયરી મિટી (નાણાની ધીરધારની રિયતિ સખ વે તપાસ મનાગી સમિતિ) એ ૧૯૨૦ અને ૧૯૩૦ના વરમોમાં એવો અદાજ કાઢ્યો હતો કે (બહારદેશ સુધા) હિદમા ખેતીને અંગેનું દેવ ૮૦૦ કરોડ રૂપિયાનું છે આ આકલમાં જમીનના માલિકોના જમીન ધારણ કરનાર ખેડૂતોના અને મજીતિયાઓના દેવાનો સમાવેસ થનો હતો. પ હ એ દેવ મુખ્યત્વે ખૂદ જમીન ખેતનારા લોકાનું જ હવ સરકારની ચળણની નીતિ મંગ શાહુકાર વર્મના જ લામમાં રહી છે, અને તેને થરિણામે આ દેવાનો મૂળ મોલે અતિશય વધી નયો છે તેમકે હિદી પ્રમના અતિશય આચરૂપૂર્વકના વિરોધ બના વડાવનો દર એક રૂપિયાની સોળ પેન્સ રાખવાને બદલે એક રૂપિયાની અઢાર પેન્સ મુકવર કરવામાં આ યો તેથી, ખેતીને અંગેનું દેવ ૧૨૫૦ ટક એટલે કે લગમગ ૧૦૭ કરોડ રૂપિયા આવેલ્યાવ વધી ગયું.

૧ હિદના ખેતીને અંગેના દેવાએ ૮૬૦ કરોડ રૂપિયાઓ આગે એ તો બહુ ટંગડીને કોલે એલે મજુ જ એલે અદાજ અને કદ નહિ તો ખાલ્યા આગે વડાવ દાખિયન

મહાયુદ્ધ પછીનાં વરસોમાં ભાવોમાં યથેચ્છા દ્રઢી મુદતનો ઉછાળો ખેતી ગયા પછી, તેમાં ધીરે ધીરે ખસુ ચાલુ મંદી આવી હતી, અને ખરિફામાં ખેતીની અને ખેડૂતોની સ્થિતિ વધારે બગડી હતી તેમના માથા ઉપર વળી ૧૯૨૯ અને તે પછીનાં વરસ દરમ્યાને આવેલી મંદીની આડત આવી.

૧૯૩૧માં સંયુક્ત પ્રાંતમાં અમારી તકરારનો મુદ્દો એ હતો કે ગણોત્તના દર ખેતીની પેદાશના ભાવોને અનુસરીને નક્કી થવા જોઈએ, એટલે કે પહેલાંનાં જે વરસોમાં ૧૯૩૧ના વરસ જેટલા જ એક ભાવો હતા, તે વરસોમાં ચાલતા ગણોત્તના દરને ધારણે ચાલુ ગણોત્તનો દર ઉતારી નાખવો જોઈએ. અંદાજે તેવો વખત ત્રીસ વરસ પહેલાં એટલે ૧૯૦૧ની સાલના અરસામાં હતો આ તો એક લોકિયા હિસાબ હતો, ખરું તો ધારણે બધા જ દરોનો નિકાલ કરવાનું કાર્ય સહેલું નહોતું કેમકે ગણોત્ત ભરનારા લોકોના પ્રકારો અનેક હતા — જમીન પર કાયમના કબજાનો હક ધરાવનારા, વરસોવરસ નવો પટો કરનારા, અને વળી ગણોત્તિયા ધારેથી ગણોત્તે જમીન રાખી ખેતી કરનારા યેલ ગણોત્તિયાઓ, અને સૌથી વધુ હાડમારી તો ઉપર જેમને ભાગે જમીન ગણોત્તે રાખવાનું આવડે તે ખેડવાયાઓને પડતી. એ સિવાયનું બીજું એક ધારણું, અને વધારેમાં વધારે વાજબી, એ હતું કે ખેતીનો ખર્ચ અને ગણોત્તિયાને જીવનનિર્વાહ કરવાને પૂરતી ધાતુ એટલી તેની મલ્દરીની ગણતરી કરી તે બન્નેનો આંકડો બાદ કરતાં જે બચત રહે તેમાંથી કેટલું ગણોત્ત તે ભરી શકે તે નક્કી કરવું ખરું તો આ બીજા ધારણે ગણતરી કરતાં, જીવનના નિર્વાહને અંગેનો ખર્ચ ખરી તેટલો એકાંત મૂકવામાં આવે તો ખસુ હિંદમાંનાં ઘણી મોટી સંખ્યાનાં જમીનનાં ખાતાં તદ્દન મિઠમાં ખેતી કરતાં જણાતા હતા, અને ૧૯૩૧માં યુક્ત પ્રાંતમાં કેટલાક સામ્રાજ્યો ખરેખે અને બતાવી આપ્યું હવે તે મુજબ ઘણા ખાતાંએલી પેદાશમાંથી મિલકત (જે વેચવાની કશી બાજી રહી હોય તો) વેચી નાંખ્યા વિના, અથવા ઘણા આકરા વ્યાજના દરથી કરને પૈસા કાઢ્યા વિના જરા ખસુ ગણોત્ત આપી સકાય એમ નહોત.

અમારી સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાતિક સમિતિએ પ્રથમ અને પ્રથમ દાખલની કૌશી

એ આકડો બહુ વધે ગયો હોવા જોઈએ પંબજ પ્રોવિન્સિયલ બેંકિંગ ઇન્ડસ્ટ્રી કમિટી (નાણાની ધીરધારની સ્થિતિ તપાસવાને પંબજની સરકારે નીમેટી સમિતિ) ના ૧૯૨૯ની સાલના અંદાજ મુજબ એ આકડોનો પંબજ પૂરનો લાભ જ ૧૩૫ કરોડનો હતો (એકડોખર ૧૯૩૪માં) પંબજની ધરપાસખાતે મંજૂર થયેલા 'પંબજ રિલીફ ફોમ ઇન્ટરેડનેસ બિલ' (પંબજ દેવાની તકલને અંગેના કાયદાના ખરસ) ઉપરના ધરપાસખાતે સિલેક્ટ કમિટીના ઉપાસખા નીચેવવામાં આવ્યું છે કે "જેકુનેને માથેના દેવના એકલે હોત ખપાડે એટલો ભાર છે, બહુ બીના બીના અંદાજ કરવામાં આવે તો પણ તે ૨૦૦ કરોડ રૂપિયા જેટલો થવા તથા છે" બેંકિંગ ઇન્ડસ્ટ્રી કમિટીના અંદાજ કરતા આ નવો આકડો લગભગ ૫૦ ટકા વધારે વધારાનું આ જ ધારણું જે બીજા પ્રાંતોમાં પણ રહ્યું હોય તો આખા હિંદને ખેડૂતોના દેવાનો આગનો (૧૯૩૪નો) આકડો ૧૨૦૦ કરોડ રૂપિયા ઉપર હોવો જોઈએ

સૂચના એ હતી કે જમીનનો કબજો ધરાવનાર બધા જ ગણતિયાઓને ૫૦ ટકાની સામાન્ય રાહત આપવી અને તેમનાથી પણ વધારે કફેડી સ્થિતિના બીજા ગણતિયાઓને ૫૦થી પણ વધારે ટકા રાહત આપવી ૧૯૩૧ના એ માસમાં ગાંધીજી સંયુક્ત પ્રાતમ આગ્રહ અને ત્યાંના મુખ્ય નેતા સમક્ષ દેવીની તેમણે મુતાકાત કરી ત્યારે તેમની બન્નેની વચ્ચે કઈક મતભેદ ઉપસ્થિત થયો તો બન્ને એકમત પર આવી ન શક્યા ત્યાર પછી તત્ત જ તેમણે (ગાંધીજીએ) સંયુક્ત પ્રાતમ ગણતિયાઓ અને જમીનમરોને ઉદ્દેશીને જુદી જુદી વિનંતિઓ બહાર પાડી હતી ગણતિયાઓને કરેલી વિનંતિમાં તેમણે તેમને બની શકે તેટલા બધા પૈસા ભરી દેવાને જણાવ્યું, અને તેમાં તેમણે ભરવાના ગણતરનો કઈક આકડો પણ સૂચવ્યો અમે આ પહેલાં સૂચવેલા આકડાથી આ આકડો કઈક વધારે હતો. છતાં અમારી પ્રાતિક સમિતિએ એ આકડો મંજૂર નાથો ૫૧૬૦ તેમનાથી પણ કમો અર્થ ન થયો કેમકે સરકારને તે આકડો પણ મંજૂર નહોતો.

પ્રાતિક સરકારની સ્થિતિ પણ કફેડી હતી તેની આવકનું મુખ્ય સાધન જમીન મહેસૂલન જ હતું, અને દેવાળું કાઢવાની પરિસ્થિતિમાં મુકાબા વિના એ આવક જતી કરવાનું અથવા બહુ બોણી કરી નાખવાનું તેનાથી મની શકે એમ નહોતું બીજા બાબતથી ખિસ્તાસમુજામાં કોઈક પ્રકારનું તોફાન સળગી બેઠું એનો તેને ખારો ઉડે હતો. એટલે ગણતરમાં બની શકે તેટલી સર્જન રાહત આપીને ખિસ્તાને ટાંકા પા નાની પણ તેની દાનત હતી પરંતુ જે વાત માથે બની શકે એમ નહોતું રાત્ત અને ખિસ્તાની વચ્ચે વળી જમીનદાર ઠોચે હતો. આગિક દરિયા તેની હસ્તી તફાવત બિનકપાયેથી અને બિનજરૂરી હતી અને તેને ભોળે એક બાબતથી રાત્ત અને બીજા બાબતથી ખિસ્તા એમ બે નેને રક્ષણ તેમજ સહાય આપી શકાય એવો સંભવ હતો. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર પોતે જે રીતે હિંદમાં નબી રહી હતી તેનો વિચાર કરતાં પોતાને વગમી રહેતા ગણ્યાગાંધ્યા વગેરેમાં આ એકની હતરાઈ સજ્જીય દરિયા વહેવાની સ્થિતિમાં તે નહોતી.

આખરે જમીનના નારિકો અને ગણતિયાઓ બન્નેને આપવાની રાહત પ્રાતિક મ કરે જાહેર કરી આ ગઢતનું ધાણ આગીચીથી ભરેલી કોઈક પહોંતિથી ઠરાવવામાં આવ્યું હતું અને રાહતમાં અખર જ નહોતી થી શકતી કે કેટલી માફી જાહેર થઈ છે પરંતુ એક વાત એજાબી હતી કે આપવામાં આવેલી રાહત જરૂરે પૂરતી નહોતી વળી એ રાહત માથે આજી રાતના હક્ક પૂરતી જ જાહેર કરવામાં આવી હતી અને રાહતની જાહેરાતમાં ગણેલિયા પાસેથી વસૂલ લેવાની પછલી બાકી અથવા તેના દેવા વિષે કોઈ કંઈ નહોતો એ તો રજા જ હતું કે આજી અરધા સાલને ગણતરને હક્કે ભરવાની ગણતિયાની સ્થિતિ નહોતી તો પાછલા બાકી હક્કે અથવા નહોતો દેવા પતાવવાની તો વાત જ ક્યાંથી હોય ? સામાન્ય નિયમ તરીકે જમીનદારોએ એવો રિવાજ પાડ્યો હતો કે અણેલિયા પાસેથી આવતી બધી વસૂલાત પાછલી બાકીમાં

જમા આપવી આ જિવાજ ગણોતિયાને માટે બહુ જોજમભરેલો હતો કેમકે એ રીતે તેની પાસે કંઈક ને કંઈક નીકળવી રૂમને બહાર, તેના પર કામ ચલાવીને તેની જમીનનો કબજો છોડાવવાનું હોમશા ગમે તે વખતે બની શકે

પ્રાતિક સમિતિનું કાર્યવાહક મહાજી વળી અસાધારણ કફોડી અવિરિયતિમા આવી પડ્યું અમને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે ગણોતિયાઓને અતિશય અન્યાય થઈ રહ્યો છે, છતાં એ બાબતમા અમારી પાસે યોગ્ય ઉપાય નહોતો. ગણોતિયાઓને પૈસા ન બચવાની સલાહ આપવાની જવાબદારી વહોરવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી અમે ફરી ફરીને એકની એક વાત કહ્યા કરતા કે તેમણે તેમનાથી બની શકે તેટલા પૈસા ભરી દેવા સાથે સાથે તેમના દુ ખમા સામાન્ય રીતે સહાનુભૂતિ દાખવીને અમે તેમને હિ મત આપવાનો પ્રયાસ કર્યા કરતા અમને તેમની એ વાત કબૂલ હતી કે શહેર મળ્યા પછી તેમની પાસે માગવામા આવવું ગણોતિ ભરવાનું તેમના ગળ બહારનું હતું

પછી, બાકાપદા અને બેકાપદા જખરફસ્તીનું શેલર ચાલવા માડ્યું — હાલદોની નામે જમીનનો કબજો છોડાવવાના કેસ કવામા આવ્યા, ગાય, બગીચા, બીજા ઢોર અને બીજા અગત મિલકત ઉપર જખીઓ થઈ, જમીનફારોના વચ્ચલાત કરનારા માણસોએ મારપીટ શરૂ કરી ધણી ગણોતિયાઓએ પોતાને ભરવાના ગણોતિના થોડાક ભાગ ભરી નીચે, તમને જણાવ્યા પ્રમાણે તે વખતે તેમનાથી ભરી રાખય તેટલું બહુ ગણોતિ તેમણે બચું હતું બહુ સભય કે કેટલાક જણ કદાચ એવાથી વધારે પૈસા ભરી શકે એવા હતા, પરંતુ એટલું તો માફ દેખાવ હતું કે તેમના ધણી મોટા ભાગને માટે આ બોલો બહુ ભારે હતો આટલા અધૂરા પૈસા ભરીને પણ તેઓ ખચી નાખ એમ તો નહોતું જ કાયદાનું સમિતોલર આગળ વધે જ ગયું, અને તેના રસ્તામા જે કંઈ આવ્યું તેને નિષ્કરપણે કચડવું ગયું ગણોતિના હક્કવાને થોડાક ભાગ ભરી દેવામા આવ્યો હતો તો પણ કબજો છોડાવવાતા કેસોમા હુકમનામા મતા જ ગયા, ઢોર અને અગત મિલકત ઉપરની જખીઓ તેમજ તે બધાની હરાજીઓ ચાલુ જ રહી ગણોતિયાઓએ ગણોતિના પૈસા બિનકુચ ન ભર્યા હોત તો ખજુ તેમની સ્થિતિ આનાથી વધારે ખરાબ થવાની નહોતી અરે, તેમ તો બહુટું તેમની સ્થિતિ જરા નારી રહેત, કેમકે ભરી નીચેલા પૈસા કંઈ નહિ તો બની નત

અનેમની સખ્યામા એ ગણોતિયાઓ અમારી પાસે આવ્યા, અનેક કડવી ફરિયાદ કરવા લાગ્યા, અમને કહેવા લાગ્યા કે તમારી સલાહ ચાલીને બની શકે તેટલા બધા પૈસા બની દીધા, અને પરિણામ આજરે આ આવ્યું એકલા અસ્લાહાબાદ જિલ્લાના જ હજારો ગણોતિયાઓ પાસેથી જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામા આવ્યો હતો, અને બીજા અનેક હજારોની સામે કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું મમ ચલાવવામા આવ્યું હતું જિલ્લા સમિતિની કચેરીની આસપાસ આમો દહાડો બ્યાકુળ બની ગયેલા થોડાનું ટોણું જમી રહેલું મારા પોતાના ઘરને પણ એવો જ ઘેરો ધાલવામા આવ્યો હતો, અને ધારીવાર અને થવું કે આ વિષય સકટમાથી બચવાને માટે કયાક બાબી

જઈને સતાઈ નહીં અમારી પાને આવનારા ઘણા ગળોતિયાઓના શરીરો પર બમે રોમ ઊડેતા અથવા ઘા પડેલા ભોલા અને અમને એમ જણાવવામા આવતુ કે એ બધા જમીન-રોના મજૂરોએ મારેલા મારના નિશાન હતા તેવા બધાને હસ્તિનાવમા મોકલાવીને અમે તેના કષ્ટચાર કરાવતા ખત હવે ? ગળોતિયાઓએ શું કરતુ ? અમારું શું કરતુ ? અમે સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારને વાળા લખાણુ ની મોકલ્યા નેનીવાડ અથવા લખનો ન્યા હોય ત્યા પ્રાંતિક સરકારની સાથે સંપર્કમા રહેવાને માટે ગોવિન્દ વલ્લભ પંતને અમારી સમિતિએ સધિઅમલદાર નીમ્યા હતા તે તો સરકારને હમેશા લખાણુ કર્યા જ મરતા હતા અમારી પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ તસદુક અહમદખાન રોરવાળીએ પણ વખતોવખત કામગીરી લખ્યા અને મે પણ લખ્યા

નૂન અને નુકસાઈ માસમા ચોમાસુ પાસે આવ્યુ એટલે વળી એક ખુશ્કીની ાની થઈ એ હતી ખેડ કરવાની અને વાવનીની મોસમ જેમની જમીનોના કબજે ઊડાવી લેવામા આવેો હતો તેવા ગળોતિયાઓએ શું હાથપગ ભેગીને બેઠી રહેતુ અને પોતાની સગી આખે પોતાની જમીન પર તર પડી રહે તે ભેઈ રહેતુ ? ખેડતને મટિ એ બધુ કંઈ જાત છે તેની પ્રકૃતિ જ એ સાખી રાકે એમ નથી. બાલુ દાખવાઓમા કબજે ઊડવાનુ માત્ર કારનારો રાજ બગવવા પૂરુ અને ઔપચારિક જ હવ તેનો અર્થ ખુદ જમીન ઊડીને નીકળી જવાનો નહોતો થતો. માત્ર કોર્પમા એક કુકમનાયુ થયુ હોય તે જ, બીજુ કશું પચતુ રેવાનુ નહોતુ તો પડી શું તેમને એ જમીન ખેડવી ને તેમ કરીને શું સાપરાધ કન્યાપ્રવેશનો સુનો કરવો અને તેમાથી નાનુ સરખુ તોફાન થવા દેવું ? બીજા કોઈ પોતાની અસલ જમીન મેડી નય એ ભેઈને બેસી રહેતુ ખમુ ખેડત માટે જારે વસમુ હવ એટલે તે બધા સવાહને મટ પાડા અમારી પાસે આવતા અમે તે તેમને થી સલાહ આપીએ ?

તે વરસના ઉનાળામા હુ ગાંધીજી સાથે સિમરા ગયો હતો ત્યા હિં સરકારના એક મેજા હોદ્દા રત્ના અમલદાર સમજ મે આ મુરોક્ષી રદ કરી અને મે તેને પૂચ્યુ કે અમારી સ્થિતિમા હોત તો તમે થી સલાહ આપત ? તેણે આપેલા જવાબમાથી પરિસ્થિતિ પર ખૂબ પ્રકાશ પડતો હતો તેણે કહ્યુ, જેની જમીનનો કબજે ઊડાવી લેવામા આવેો હોય એવો કોઈ ખેડત મને આવેો સવાબ પછે તો હુ તો તેનો જવાબ આપવાની જ સાફ ના પાડુ ત્યારે ખેડત પાસે કાનુસાર જમીનનો કબજે ઊડાવી લેવામા આવેો હોય છતા એ સરકારી અમલદાર પણ ખેડતને તરત જ સીપેરીયુ જણાવી દેવા તેવાર નહોતો કે તારે એ જમીન ન ખેડવી ! સિમરાની ઊંચી ટેકરીએ બેસીને અણિતના કોઈક તાત્વિક સિદ્ધાંતોનો ઉકેલ કરતા હોય તેની માફક પોતાના નુમારો પર કુકમો વસી નાખવાનુ તેને તો સહેતુ હવ તેને અથવા નેનીવાડની ટેકરીએ મર હવા ખાતા પ્રાંતિક સરકારના બક્ષ સાહેબોને આખા પ્રમમા સંડોવાયવા માનવાએની કશી પડી નહોતી માનવીએને પનાની વિદખણ

તેમને ખાન ન હવ

સિમલામાં અમને એમ થયું જણાવવામાં આવ્યું કે અમારે ખેડૂતોને બસ એક જ સલાહ આપવી : " તમારે તમારી પાસેથી નીકળતો પૂરો હક્કો ભરી દેવો અથવા તમારાથી ભરી શકાય તેટલા બધા પૈસા ભરી દેવા " એટલે કે અમારે લગભગ જમીનદારોના આડતિયાઓનું કામ જ કરવું રહ્યું સાચી વાત તો એ હતી કે રાજસ્થાનમાં અમે જ્યારે ખેડૂતોને પોતપોતાની રાક્ષિત પ્રમાણે પૈસા ભરી દેવાનું જણાવ્યું હતું ત્યારે આવી જ કંઈક વાત અમે કરી હતી. અલગત એક વાત જ્યારે તેની સાથે ઉમેરી હતી કે પૈસા ભરવાને માટે ખેડૂતોએ પોતાનાં ઘોર ન વેચવાં કે બીજા દેવા ન કરવાં, એટલે ફેર હોતો ખરો અને તે સલાહનું પરિણામ કેવું આવ્યું હોય તે પણ અમે જોયું હતું.

અમારે બધાને જ માટે તે ઉનાળો અતિશય વિકટ ગયો, અને તે દરમ્યાન અમને તાણ થયું અતિશય પહોંચી. હિંદના ખેડૂતની કષ્ટ સહન કરી લેવાની રાક્ષિત આશ્ચર્યકારક છે. દુનિયાની એકંદર આપત્તિઓમાથી તેને કાળે આવવાં જોઈએ તેના કરતાં અતિ મોટા પ્રમાણમાં અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો તેને માથે પડે છે દુકાળ, રોગ, રોગચાળો, ઝરાની તેને નવાઈ નથી, અને તે બધાં ઉપરાંત તેને પીસી નાંખતી કાપમી મરીબી તો ખરી જ. અને જ્યારે એ બધું તેના ગળ ઉપરાંતનું થઈ જાય છે ત્યારે રાક્ષિતી અને લગભગ કોઈ પણ પ્રકારના બદબડાટ વગર હબરો કે લાખોની સંખ્યામાં તેઓ હારી જઈને મરણને શરણ થાય. આપત્તિમાથી મુક્ત થવાનો તેનો હમેશાનો માર્ગ જ એ છે તેને માથે વાર વાર ઊતરતી ભારે આફતોની સાથે સરખાવી શકાય એવું કશું જ ૧૯૩૧ની સાલમાં નહોતું બન્યું પરંતુ, જોણ જોણે કેમ ૧૯૩૧ના બનાવો કુદરતની અગમ્ય યોજનાના એક ભાગ જેવા, અને તેથી રાક્ષિતી સહન કરી લેવા યોગ્ય તેને નહોતા લાગ્યા તેણે જોયું કે એ બધા બનાવો માણસો પોતેથી રચનામાથી ઉત્પન્ન થયા છે, અને તેથી પોતાની અસહ્ય દેવથી વિરુદ્ધ જઈને તેણે તેમની સામે શોષણવૃદ્ધિ વિરોધ ઉઠાવ્યો તેને મળેલી નવીન રાજકીય કેળવણી કળવા લાગી હતી અમને પણ ૧૯૩૧ના એ બનાવોથી વિરોધ કરીને કષ્ટ થયું, કારણ કે તેમને માટે અમે અમારી જાતને કંઈક અંશે જવાબદાર સમજતા હતા આ બાબતોમાં શું ખેડૂતો થયો અરો અમારી સલાહ મુજબ નહોતા આપ્યા ? અને તેમ છતાં મને ચાકસ ખાતરી છે કે અમારી સતત મજદુર વિના ખેડૂતસમુદાયની દ્રષ્ટા તે વખતે થઈ હતી તેના કરતાં પણ અતિશય વધારે કફોડી થઈ જતી અમે તેમને એકત્ર સાકળી રાખ્યા હતા, અને તેથી તેમના મધ્યમણની અવગણના ન થઈ શકી, અને એ જ કારણે બીજો કોઈ પણ પ્રસંગે મળી હોત તેના કરતાં વધારે રાહત તેમણે મેળવી હતી તેમના ઉપર જે જબરદસ્તી સુખરવામાં આવી હતી અને તેમની જે કનડમત થઈ હતી તે આમ તો બૂંડી હતી જ, પરંતુ આ દુર્ભાગી લોકોને તેની નવાઈ નહોતી જે ફેર હોતો તે કંઈક અંશે વત્તાઓના પ્રમાણનો હતો (આ વખતે તેમને વધારે પ્રમાણમાં જબરદસ્તી અને કનડમત વેઠવી પડેલી) અને તે કંઈક અંશે તેને મળેલી નહોતી

પડ્યો હતો. સામાન્ય રીતે પ્રમુખના જમીનદાર ના મજૂરોને હાથે થતી ગતિવિધિની
 દેશ ગતિ અને તેમના પર વર્તવવામાં આવતો ત્રાસ પણ એ સ્વાભાવિક બની જાય
 અને તેને પરિણામે ગતિવિધિમાં મોટા નીપજો તો બહાર તેની કોઈને ખબર પણ
 પડતી નથી અમારા મંડિત તરફે લીધે તેમજ ખેડૂતોમાં આવેલી નવી ભૂમિતિ
 જેને પરિણામે તેઓ સંપૂર્ણ ગણના અને જે કંઈ આકૃતિ આવી પડે તેની ખબર મહાસભાની
 સદીમાં પહોંચાડતા શીખ્યા હતા તેને પરિણામે હવે બધું બદલાઈ ગયું હશે

કેનાથી જેમ જેમ આમજ વધતો રો તેમ તેમ વચ્ચે ત મંદિતો આકાર
 પાડતા નરમ પડતા ગયા અને જળસંસ્કૃતિના ઉપાયો ઓછા થવા સાથે પરંતુ જમીન
 પરથી હાડી કાઢવામાં આવેલા ગતિવિધિઓનો મવાત હવે અમને મૂકવવા સાગ્યો તેમજ
 હવે શું કરવી તેમના અસલ ખાતાઓ પૈકીની થા મોટા ભાગની જમીન હજી જે પા
 વનર ખાતી પડી રહી હતી અને તે તેમને પાછી મેળવી આપવામાં સહાય કરવાને
 અમે નરકાર પર દબાવું કરી રહ્યા હતા એથીયે વધારે મોટો અને મહત્વનો પ્રશ્ન
 તો અવિધ્યનો હતો અમાર સુધી આપવામાં આવેલી ગતિવિધિ મંદી આ ઉલ્લી મોસમ
 હતી જ હતી અને નવી મોસમને મોટો મોટો નિર્ણય આપવામાં આવ્યો નહોતો
 એકઠોબર મહિના પડી વસૂલાતનો બીજો નવો હરિતો ઉતરાવવાની મોસમ આવતી
 હતી ત્યારે વળી શું થશે? શું મેના અ જ ભવાનક ચક્રાવામાં અમારે પછા ભમવાનું
 રહેશે? આ વાતનો વિચાર કરવાને પોતાના અમલ રો અને સ્થાનિક ધારાસભાના
 કેટલાક જમીન ર સંબંધોની બનેલી એક કમિટી પ્રાતિક રાકારે નીમી. તેમાં ખેડૂતો ને
 કોઈ પ્રતિનિધિ નીમવામાં આવ્યો નહોતો છં ઉપરની પડીએ ત્યાં કમિટીનું કામમજ
 તો રાજ પણ થઈ છું હજી ત્યારે અમારી વતી તે કમિટીમાં ભેગવાનું સરકારે ગોવિંદ
 વલ્લભ પટેલે નિમત્રણ આપ્યું મહત્વના નિર્ણય તો કમિટીએ કરી લીધા હતા
 એટલે ઉક આ મરને ઠાકણે જઈને તેમાં લાખવ થવાનું પતછને નિર્ણય લાવ્યું

જેની અને ખેડૂતને અંગેની સિલ સિલ પ્રકારની આમજની અને અત્યારની
 રિશ્તિન લગતી હપ્તોનો એકઠી કરવાને તેમજ ચાલુ પરિસ્થિતિ વિષ એક નિવેદન
 તૈયાર કરવાને મોટો સમુદાય પ્રાતી પ્રાન્તિક સમિતિએ પણ એક નાની સમિતિ નીમી
 હતી સમુદાય પ્રાન્તમાં ખેડૂતની અને ખેતીની સ્થિતિનું કુસળતાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને
 તે વિષતુ તેમજ ખેતીની જમજના બાવેમાં આવેલી મંદીને મરતે થયેલા અપાનક
 નુકસાનના પૃથક્કરણનું એક વળણ નિવેદન જે સમિતિએ તૈયાર સમિતિએ
 પોતાના નિવેદનમાં કરેલી સુચનાઓ બહુ દુર ભામી પરિણામે ઉપખરે મેરી હતી
 પુસ્તકાકારે પ્રતિજ્ઞ થયેલા આ નિવેદન ઉપર ગોવિંદ વલ્લભ પટેલ રજી અદમ કિંદવાઈ
 અને વે કંદશના યાજી વિવાદીએ સહીઓ કરી હતી

આ નિવેદન પ્રસિદ્ધ થયું તેનાથી પણ સમજ રૂવે જ મોજમેજ પરિવર્તને મટે
 નાપીછ ન ગપગ નયા દતા ત્યા જવામાં તેમણે ખૂબ આનાકાની કરી હતી અને
 તેમની આનામનીનું સમુદાય પ્રાન્તના કિસાનેલી પરિરિશ્તિ એ એક ક સહ હજી ગામેજ

પરિવર્તને માટે લડન જવાનું ન થાય તો સંયુક્ત પ્રાન્તમાં આવીને આ અટકા પ્રશ્નને પોતાનો બંધા સમય આપવાનો તેમણે નિશ્ચય પણ કરી રાખ્યો હતો. સિમલામાં મરનારની સાથે મથેલી છેવટની વાતચીત બીજી અનેક બાબતો ઉપરાંત સંયુક્ત પ્રાન્તના પ્રશ્નને વિશેષ પણ હતી તેઓ લડન જવા બંધકી ગયા પછી પરિસ્થિતિમાં થતા નવા નવા પરિવર્તનોની પૂરેપૂરી વિગતેથી અને તેમને વાંકે સમજા હતા પહેલા એક અથવા બે માસ ફરિયાન, આનંદોટની સામાન્ય અને વિમાની ટપાલથી, તેમને ફર અઠવાડિયે પત્રો મોકલવો લડનના તેમના પાછા બાજના વસવાટ ફરિયાન મે એટલી નિયમિતતાથી તેમને પત્રો મોકલ્યા નહોતા કેમકે હવે તેઓ તરતમાં જ પાછા આવશે એવી અમારી અપેક્ષા હતી તેમણે તમને એવી સમજ નાપી હતી કે બહુ મોટું ધરો તોપણ ત્રણ મહિનામાં એટલે ક્યાંક નવેમ્બર માસ ફરિયાન તો તેઓ પાછા પાવી જ જશે અને એવી આશા હતી કે હિંદમાં તેટલામાં તો કાઈ કટોકટીનો માગણો ઊભો થવાનો નથી સૌથી વિશેષ મહત્વની વાત તો એ હતી કે તેમની ગેરહાજરીમાં કટોકટીની પરિસ્થિતિમાંથી અને મુકાર સાથે અવશ્યમણમાં આવી જવાની ઐતિહાસિક અમારે દુર નહેવ હવે મરતુ બચારે તેમનું પાછા ફરનાનું દીનમાં પડ્યું અને કિમાનોની હિન્દુઆને આગેની પરિસ્થિતિ કપાટાબધ તમ થવા સાગી ત્યારે છેક છેવટના બાગમાં બની રેના બનાવેલી ખબરના એક સાળો તારનો સંદેશો અને તેમને મોટાથી એક ફરે હવે લડત લડી લેના સિવાય બીજો ઉપાય અમારે માટે નથી એટલે અમે વાત વીકળી હતી એ હમીયત પણ અમે એ જ સંદેશમાં તેમને દર્શાવી તેમણે પણ તારથી જ જવાબ વાજ્યો કે 'આ બાબતમાં, છેક જ નિરુપાય છું અને તમને સહાય કરવાને કશું કરી શકુ એવી મારી ઐતિહાસિક નથી એમ તમને સૂઝે તે મુજબ તમે કામ ચાલુ રાખો.

પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યવાહક મંડળે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને પણ બંધી હકીકતોથી પૂરેપૂરી વાગેક રાખી હતી પ્રત્યક્ષ જોડેની હકીકતો ઉપરાંત સમિતિને જે જોઈએ તે ખબરો આપવાને હું તો તેમાં કાયમ હતો જ, પરંતુ વાતનું સ્વરૂપ બદલી બનતું જોઈને સમિતિએ અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રમુખ વસંતકુ શેરવાણીની સાથે તેમજ અલ્લાહાબાદ જિલ્લા સમિતિના પ્રમુખ પુરુષોત્તમરાસ લડનની સાથે પણ મસખતો કરી

સરકારે નીમિત્તી ખેતીવિષયક કમિટીએ પણ પોતાનો હેવાર પ્રસિદ્ધ કર્યો અને તેમાં કેટલીક ભલામણો રજૂ કરી જે ભલામણો ગુજરાતમાંથી અને મોઘમ હતી અને તેમાં રશિયન અધિકારીઓ પર ધણી બાબતો ઊઠી હેવામાં આવી હતી એક દરે એ હેવાલમાં સૂચવવામાં આવેલી મણુપ્રમાણી, પાછલી મોસમમાં આપવામાં આવેલી મારીના કરવા વધારે હતી પરંતુ અમને એમ લાગ્યું કે એટલી સહત પણ પૂરતી નથી બહુમણે જે સિદ્ધિતો ઉપર કરવામાં આવી હતી તે સિદ્ધિતો અને તે સિદ્ધિતો જે રીતે વાગુ પાડવામાં આવ્યા હતા તે પદ્ધતિ, એ બન્નેની નામે અમારે વાનો હતો

નથી હેવાયમા નાન ભરિધ્યેના જ વિચાર કરવામા આગ્યે દેવો, અને પાઠની બાકી, કેના તેમજ જેમની પાસે જમીનનો કબજો હોડાવી ચેવામા આગ્યે હતો તેવા અસખ્ય મજૂરિયાઓના સવાલની તેમા વાત જ ન હતી ત્યારે આ મજૂરોમા અમરે શુ નરુ? અર્થ વસતકતુમા તેમજ કનાગમા બની શકે તેટલુ મજૂરો ભરી દેરાની જેની નસાહ અમે ખેડૂતોને આપી હતી તેથી સવાહ આ વખતે ખલુ આપીને ચેસી રહેતુ? અને તેના તે વખતે જે પગિલાઓ આગ્યે હતા તે વળી પાત્ર બોગવવા? તે વખતે આગેથી સવાહ અતિસાચ મૂર્ખાઈપરેથી હતી જે વાતનો અમને અનુતપ થઈ ચૂક્યો હતો, જેને તે વાત તો ફરી ફરી પોસાય એમ નહોતી રહ્યા બીજા બે માર્ગ કા તો ખેડૂતોએ ભારે મગિજ કરીને મુઠગીને આવેના મજૂરોતનો હક્કનો પૂરેપૂરો ભરી દેવો — બેરાક જે તેમ તેમનાથી થઈ શકતુ હોય તો અથવા તો વસત બિલકુલ પૈસા ન ભરવા અને શુ થાય છે તે જોતુ મા લામા આવેવા હક્કનો ઘોરોક બાન ભરવાથી મજૂરિયાઓની સ્થિતિ ધોખીના ફરસાના જેવી થઈ જતી હતી, ચેસાના તેમના રજાસવા સાડનોમાથી તેઓ પરવારી જતા અને આખરે જમીન મુમાવતા તે નકામા

પ્રાતિક સમિતિના અમાસ કાર્યવહક મડમે આ આખી પરિસ્થિતિનો ધ્યાનપૂર્વક તેમજ લાખા સમય મુધી વિચાર કર્યો અને આખરે એવા નિર્ણય ઉપર આગ્યા કે કનાગમા આપવામા આવેથી છૂટ કરતા આ વખતે આપવામા આવેથી સદ્ગત કર્ઈ સારી છે તો ખલુ સરકારની ભવામલો જેવા છે તેવા જ સ્વકપમા સ્વીકારી ચેવા જેથી સાગી નથી હલ પાડુ ખેડૂતોના લાનમા એ ભવામલોમા મુધારો થવાનો સારી પેઠે અવકાશ હતો એને તેમા ફરમર કરવાને સરકારને અમે આમદ કર્યો પરતુ અમને લાખા સરુ હતુ કે એમાથી ઝાઝી આશા રાજવી તે નકામુ છે અને અમે જે અમદામલુ ડાળવાને મથ્યા કરતા હતા તે કપાગામમે પાગે આવતી નય છે એ ખલુ અમે જોઈ શક્યા પ્રાનિક સરકારનુ તેમજ દિહી સરકારનુ મદાસખાત ન પ્રાયેતુ વવણુ ઉતરોતરે બન્નાતુ જઈને વધારે ને વધારે અક્રડ થતુ જતુ હતુ અમાસ લાખા પચોના અમને દૂઝ જવામે મળ્યા હવા અને તેમા અધાનિ અધિહારીઓનો અમને હરાવો આપવામા આવતો હતો જે અપ્પ દેખાતુ હતુ કે અમને કેઈ પ્રકારે વનોગ નમે એતુ મુકુ ન કરવાની સરકારની નીતિ હતી — સરકારની એ મુરોરી એ હતી અને એ વાત તેને સાવની હતી કે ખેડૂતોને છૂટ આપવાને કારમે મદાસખાની પ્રતિજ્ઞા વરી જવાનો સબજ રહેતો હતો લાખા વખતથી પડેથી ટેવને લીધે સરકાર સ્વગ પ્રતિજ્ઞાની લાખામા જ બલુ વિચારી શકતી પ્રજનો આનસમુના સદતને મટિતુ એથ મદાસખાને આપે એ ગયાવ તેને ખૂચનો હતો, અને બની શકે તેટલી હદે જઈને જે વાત તેને ડાગવી હતી

દરખાન દિની તેમજ બીજા સ્થળોએથી અમને એવા સમાચાર મળ્યા કરતા હતા કે સારીય મદાસખાની આખી દિલવાવની સામે દિહી મરકાર મોગે દબ્યે મેવાની આ પદ છે જેથી પ્રસિદ્ધ ચંદ્રી દવિ પ્રમાણ સરકારની નાનકે આગળ

હવે પૂર જોસથી કાર્ય કરવાની હતી, અને અમને ઠેકાણે કરવાને માટે જરૂર થો તૈયાર હતો. સરકાર કેવા હુકમો લેવા માગતી હતી તેની ધમ્મી વિગતો પણ અમને મળી હતી અને પહેલાં મળેલા ધણાખરા સમાચારને પુષ્ટિ આપતો, તેમજ સરહદના તથા મંયુક્ત પ્રાંતને માટે યોજવામાં આવેલાં ઓર્ડિનન્સોની વિશેષ કરીને વિગતો આપતો એક સંદેશો મને (તેમજ અલગ રીતે મહાસભાના પ્રમુખ વલ્લભભાઈ પટેલને) હો અનનારીએ, મને લાગે છે કે નવેમ્બર મહિનામાં, મોકલ્યો હતો. બ ગાળને તો મારું માનવું છે કે એક નવા ઓર્ડિનન્સની ભેટ મળી ચૂકી હતી, અમવા કદાચ મળવાની આવી પર હતી ખાજખથી ધણા અકવારિયાં પછી, બહે કોઈ નવી જ પરિસ્થિતિને. મુકાબલો કરવાનો હોય તેમ નવાં ઓર્ડિનન્સો એક પછી એક બહાર પડ્યા, ત્યાં હો અનનારીને સંદેશો અને તેમાંની વિગતો પણ સાચી હતી એ વાતની પૂરેપૂરી સાબિતી મળી સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવણ હવે કે ગેળમેળ પરિવર્તની થિઠક અલુધાદેવી ગીતે લ બાવાથી સરકારે હુમસો રાફ કરવાનું મુવતવી રાખ્યુ હવ. ગેળમેળ પરિવર્તના સભ્યો એકબીજાને મધુરી મધુરી પોકળ વાતો મંજાવાતા હોય ત્યારે હિ હમાં મામુદાથિક દમનનો શોર મચાવીને સરકારને તેમાં ખસેલ પહોંચાડવી નહોતી

આમ પરિસ્થિતિ તમ થતી ગઈ અને જધાને એમ લાગવા માડયું કે અમારા જેવા છુદ જીવોની પરવા કર્યા વિના કાજ હવે આમજ ધસતો હતો; તેના નિર્મિત માર્ગમાંથી તેને મ્યુત કરવાને હવે કોઈ સમર્થ નહોતુ એકલા એકલા, અને જોઈએ તો બધા ભેગા ગ્હીને જીવનનાટકમાં, કામે આરંભેલા નૃત્યમાં કહો કે તેના બીપણ તાલવમાં, અમારે માટે નિર્માણ થયેલા રથાન સભાગવાને સત્જ થઈ રહીએ એટલુ જ બહુ તો અમારે કરવાનું બાકી રહુ હવે જરૂ, પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓના સ્પર્ધાળુ ઉપરનો પરો ખૂલે તે પહેલા ગાંધીજી આવી રહેશે, અને મુદ્દ અથવા શાંતિની જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લેશે એવી આશા અમે હજી રાખી રહ્યા હતા અમારા પૈકી કોઈ તેમની ગેરહાજરીમાં એ ભાર ઉપાડવાને તૈયાર નહોતુ

સંયુક્ત પ્રાંતમાં સરકારે વળી એક બીજુ એવુ ધમકુ બધું કે જેથી ગામડાના વિભાગોમાં ખજબજાદ થઈ ગયો. મજેલિયાઓને છટને અંગેની કમળની કાપડીઓ વહે બવામાં આવી તેમાં તેમને દરેકને કેટલી છટ આપવામાં આવી છે તે જણાવવામાં આવ્યુ હવ અને સાથે તોમ્મ એવી ધમકી આપવામાં આવી હતી કે, આ નોટિસમાં જણાવેલા ગણિતનો આકટો એ મહિનાની અદ (કેટલીક ચિટ્ટીઓમાં તો એથી પણ વોધી મુદત જણાવવામાં આવી હતી) ચૂકતે કરવામાં નહિ આવે તો આપવામાં આવેલી છટ રદ કરવામાં આવશે, અને કાયદેસરના ઇલાએ, એટલે કે, જમીનનો કબજો છાડાવીને, માનમિલકત જપ્ત કરીને વસેદેથી, ગણિતનો પૂરો હક્તો વસૂલ કરવામાં આવશે સામ્રાન્ય વરસોમાં ગણિતિયાઓ હમેશા જે ત્રણ મહિને હક્તે હક્તે પોતાનું પૂરું ગણિત બરી દેતા આટલી હમેશાની મુદત પણ આ વસે આપવામાં ન આવી ગામડાઓના આખાથે વિભાજના ભોગેની સાથે એકએક કટોકટીનો મામલો

વળી હોનાનમા માત્ર ભવિષ્યનો જ વિચાર કરવામા આવ્યો હતો. મને પાઠની બારી
 દેના તેમજ જેમની પાસે જમીનનો કબજો હોયવી એવામા આવ્યો હતો તેના અસખ્ય
 ગણોતિથાઓના સલાવની તેમા વાત જ ન હતી ત્યારે આ મંત્રેગોમા અમરે
 કરતુ? ગઈ વસ તમનુમા તેમજ કનાગામા બની રાં તેમજ પ્રોપ જરી દેવાની જેની
 મવાહુ અમે ખેડૂતોને આપી હતી તેની સલાહ આ વખતે પણ આપીને મેસી રહેતુ?
 અને તેના તે વખતે જે ખરિણામો આપ્યા હતા તે વળી પણ? કો વાવા? તે વખતે
 આરેથી મવાહુ અતિસાર બૂખાઈમરેની હતી જે વાતનો ગમને અતુલ્ય થઈ ચૂક્યો
 હતો. એટલે તે વાત તો રૂરી મરૂરી પોસાય એમ નહોતી રહ્યા બીજા બે માર્ગ કા
 તો ખેડૂતોએ ભારે મશિન કઠીને મુઠ્ઠીને આવેનો મણેલનો દફતો પૂરેપૂરો ભરી
 દેના—બેસાં જો તેમ તેમનાથી થઈ શકતુ હોય તો અથવા તો તરત બિવકન પૈસા
 ન ભરવા અને શુ થાય છે તે જોવ ના વામા આવેના દફતાનો ઘેડોક બાગ બરવાથી
 ગણોતિથાઓની સ્થિતિ ધોખીના ફૂલના જેવી થઈ જતી હતી પૈસાના તેમના રથાસથા
 સાધનોમાથી તેઓ પરવારી જતા અને આખરે જમીન ગુમાવતા તે નફામા

પ્રાતિક સમિતિના અમારા કાર્યવાહક મડલે આ આખી પરિસ્થિતિનો ધ્યાનપૂર્વક
 તેમજ નાખા મમય નુકી વિચાર કર્યો અને આખરે એવા નિષ્પત્તિ ઉપર આવ્યા કે
 કનાગામા આવવામા આવેની છટ કરતા આ વખતે અપનામા આવેની સહત કઈ
 સારી તો પણ સરકારની બનામણે એવા છે તેવા જ સ્વરૂપમા સ્વીકારી લેવા
 જેવી સારી નથી હજી પણ ખેડૂતોના લાભમા એ બનામણેમા સુધારો થવાનો સારો
 પેઠો અવકાશ હતો. એને તેવો ફરકાર કરવાને સરકારને અમે આમંત્ર કર્યો પરંતુ
 અમને લાગ્યા કેટલું હતું કે જેમાથી આજી આરા સખથી તે નક્કી છે અને અમે
 જે અયકામણ ટાળવાને મથ્યા કરતા હતા તે હાથકામ વ પારો આવવી બધ છે એ
 પણ અમે જોઈ શક્યા પ્રાતિક સરકારનુ તેમજ હિંદી સરકારનુ મદાસખાત ન પ્રતેનુ
 વલણ ઉત્તરોત્તર જ નાનું જઈને વધારે ને વધારે અઠ થતુ જતુ હતુ અમારા લાના
 પત્રોના અમને દૂન જવાનો મજા હતા અને તેમા અધાનિ અધિકારીઓનો અમને
 હવાના અમવામા આવતો હતો એ સ્પષ્ટ દેખાહુ હતુ કે અમને મેઈ પ્રમાણે ઉત્તેજન
 મળે એવું શું ન કરવાની સરકારની નીતિ હતી—સરકારની જેક મુશ્કેલી એ હતી
 અને એ વાત તેને સાન્ની હતી કે ખેડૂતોને છટ આપવાને કારણે મદાસખાતી પ્રતિજ્ઞ
 વડી જવાનો સબબ રહેતો હતો લાખા વગતથી પડેલી દેખને રીને સરકાર કેવળ
 નીતિની ભાપામા જ બધ વિચારી શકતી પ્રજાનો આનસુખ પણ સહતને મળેતુ એવ
 મદાસખાતે આરે એ ચાન તેને ખૂચનો હતો અને બની રાં તેમની દહે જઈન
 એ વાત તેને ટાળી હતી

પરંથાન દિલ્લી તેમજ બીજા સ્થળોએથી અમને એવા સમાચાર મળ્યા કરતા
 હતા કે રાજીન મદાસખાતી આખી હિંદુસ્તાનની સામે હિંદી સરકાર મેળા દેતો
 કરવાની અ પે પર છે તેની પ્રસિદ્ધ ચઢી ઉમ્મિ પ્રમાણે સરકારની નાનકી આજી

હવે પૂર જોડાથી કાર્ય કરવાની હતી, અને અમને ઠેકાણે કરવાને મટિ જોડાથી તૈયાર હતા. સરકાર કેવા હપાચો લેવા માગતી હતી તેની ઘણી વિગતો પણ અમને મળી હતી. અમને પહેલાં મળેલા ઘણાખરા સમાચારને પ્રુટિ આપતો, તેમજ સરહદના તથા સંયુક્ત પ્રાંતને માટે યોજાવામાં આવેલાં ઓર્ડિનન્સોની વિરોધ કરીને વિગતો આપતો એક સંદેશો મને (તેમજ અલગ રીતે મહાસભાના પ્રમુખ વલ્લભભાઈ પટેલને) ડો. અનસારીએ મને લાગે છે કે નવેમ્બર મહિનામાં, મોકલ્યા હતા. બંગાળને તો મારું માનવું છે કે એક નવા ઓર્ડિનન્સની એટ મળી ચૂકી હતી, અથવા કદાચ મળવાની આશી પર હતી. યાજ્ઞથી ઘણાં અકવારિયાં પછી, જાણે કોઈ નવી જ પરિસ્થિતિને મુકાબલો કરવાનો હોય તેમ નહીં ઓર્ડિનન્સો એક પછી એક બહાર પડ્યાં, ત્યારે ડો. અનસારીનો સંદેશો અમે તેમાંની વિગતો પણ સાચી હતી એ વાતની પૂરેપૂરી સાબિતી મળી. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવવું હવું કે ગોળમેજી પરિષદની એક અણધારેલી રીતે સંબાધાથી સરકારે હુમલો શરૂ કરવાનું મુક્તવં શરૂ હવું. ગોળમેજી પરિષદના સભ્યો એકબીજાને મધુરી મધુરી ચોકળ વાતો સંભળાવતા હોય ત્યારે હિંદમાં સામુદાયિક ઈમનનો શોર મચાવીને સરકારને તેમાં ખડેલ પહોંચાડવી નહોતી.

આમ પરિસ્થિતિ તંગ થતી ગઈ. અમને બધાને એમ લાગવા માંડ્યું કે અમારા જવા સુદ્ધ જીવોની ખરવા ક્યાં વિના કાળ હવે આજળ થસતો હતો; તેના નિર્મિત માર્ગમાંથી તેને ચ્યુત કરવાને હવે કોઈ સમય નહોતું. એકલા એકલા, અને જોઈએ તો બધા એવા રહીને જીવનનાઠકમાં, કાળે આરંભેલા નૃત્યમાં કહો કે તેના બીજા તાંત્રમાં, અમારે મટિ નિર્માણ યથેલાં રચાન સંજાળવાને સત્તજ ધઈ રહીએ એટલું જ બહુ તો અમારે કરવાનું બાકી રહ્યું હતું. પરંતુ, પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓના સંઘર્ષાણુ હપરનો પરહો બૂલે તે મહેલાં ગાંધીજી આવી રહેરી, અને સુદ્ધ અથવા શાંતિની જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લેશે એવી આશા અમે હજી રાખી રહ્યા હતા. અમારા પૈકી કોઈ તેમની એકલાજરીમાં એ બાર ઘણાવારને તત્પર નહોતું.

સંયુક્ત પ્રાંતમાં સરકારે વળી એક બીજું એવું પગલું લેયું કે જેથી ગામડાંના વિભાગોમાં ખજાનગાર થઈ ગયો ગણોતિયાઓને છૂટે અંગેની કમળની કાપડીઓ વહેંચવામાં આવી તેમાં તેમને દરેકને કેટલી છટ આપવામાં આવી છે તે જણાવવામાં આવ્યું હતું. અને સાથે તેમાં એવી ધમકી આપવામાં આવી હતી કે, આ નોટિસમાં જણાવેલો ગણોતિયા આંકડો એક મહિનાની અંદર (કેટલીક ચિટ્ટીએમાં તો એથી પણ ઓછી મુદત જણાવવામાં આવી હતી) ચૂકતે કરવામાં નહિ આવે તો આપવામાં આવેલી છટ રદ કરવામાં આવશે, અને કાયદેસરના હવાલો, એટલે કે, જમીનનો કબજો છોડાવો, માલમિલકત જપ્ત કરીને વગેરે, ગણોતિયા પૂરો હકતો વસૂલ કરવામાં આવશે. સામાન્ય વરસોમાં ગણોતિયાઓ હમેશાં જે ત્રણ મહિને હકતે હકતે પોતાનું પૈસું ગણોતિ વરી દેતા આપડી હમેશની મુદત પણ આ વરસે આપવામાં ન આવી ગામડાંઓના આખાં વિભાગના લોકોની સામે એકાએક કટોકટીના મામલો

આવીને જ્યાં અને જ્યાં ને ત્યાં પ્રવેશિલાઓ દ્વારમાં આ કામગીરી કાપડી રાખીને વિરોધ દર્શાવતા અને ફરિયાદો કરતા તેમજ સત્તા હેઠળ આમથી તેમ ફાળીતરવા લાગ્યા સરકાર અથવા તેના રાજનૈતિક અમલદારોની આ પ્રકારની ધમકી મૂખાર્થ ભરેલી હતી અને પાછળથી અમને એમ જાણવામાં આવ્યું કે એનો અમલ કરવાનો હારો રાખવામાં આવ્યો નહોતો. પરંતુ એનાથી સાતિપૂર્વક સમજનવથી સમાધાન કરવાના સંજોગો બહુ જોગ થઈ ગયા અને પરિણામે એ જ એ જમતુ ભરીને અનિવાર્ય રીતે અથા ભણુ થામે આવવા લાગી.

એકતોએ અને મહાસભાએ હવે આમ કે તેમ પોતાની ધસદગી તરત જ કરવી રહી હવે પાછીદળના પાછા આવવા સુધી નિષ્ક્રિય કરવાનું અમારાથી ઠેવી રાકાય એમ નહોતું વળી પાછા તેનો તે સવાલ આવી ગયા હવે અમારે શું કરવું? એકતોએ હવે શી સલાહ આપવી? તેમને આપવામાં આવેલી દૂધી મુલતની અદર તેમની પાસેથી મેંજવામાં આવેલી રકમ બરી દેવાની સલાહ આપવી? અમે ચોક્કસ જાણતા હતા કે ધણા એકતોની એટલું બરવાની શક્તિ નથી તો એ સંજોગમાં શું એવી સલાહ આપવાનું વાજબી હતું? ચિટ્ટીએ મા માગવામાં આવેલી રકમનો મોટો ભાગ અરે જોઈએ તો આખો પેરો હક્તો તેણે બગી દે અને પછી તે પડવી બાકીમાં જ જમા આપવામાં આવે તો? તો પછી જમીનનો કબજો જતો રહે એ જોખમ શું નહોતું જોશુ યદુ?

એકતોના મજબૂત પ્રતિનિધિ વચ્ચે અલ્લાહાબાદ જિલ્લા સમિતિએ લગી લેવાની તૈયારી બતાવી તેને એવો કસબ ક્યો કે એકતોને ચૈસા ભગી દેવાની મલાહ આપી રાકાય એમ નથી. તે સમિતિને જણાવવામાં આવ્યું કે એ ખરું પરંતુ પ્રાતિક સમિતિના કાયવાહક મ જની તેમજ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની રીતસભની પરવાનગી વિના તેનાથી લડતનું પગલું ન ભગી ગમ્ય એટલે એ બાબત મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ સમય નિર્ણયને માટે રત્ન કરવામાં આવી અને લમદદુક રોરવ લી તથા પુરુષોત્તમ રસ દેવ પ્રાતના તેમજ જિલ્લાઓના પચ રત્ન કરવ ને સમિતિની સભામાં ઢાઝર થયા અમારી અખિય હિંદ મર્ચવાહક સમિતિ સમય રત્ન થયેનો પ્રક્ર માત્ર અલ્લાહાબાદ જિલ્લા પૂરેતો જ હતો અને તેમાં કેવળ આધિક મુદો જ સમાયેલા હતા. પરંતુ અમને સમિતિના સંજોગ બાન હતું કે તે સમયની વજ રાજકીય પરિસ્થિતિમાં આ મુદા કપર ને નિર્ણય થશે તેના પશ્ચિમો બદ્દુર મુધી પડેલી જરો અમારી સમય નિર્ણયને માટે રત્ન થયેલા મુદો સ્પષ્ટ અને મર્યાદિત હતા. તરતને માટે અને નવી મજબૂતી આપવી હોય તે દરમ્યાન અને વધારે પ્રદક્ષા મળે ત્યાં મુધી અલ્લાહાબાદ જિલ્લાના એકતોને જમીન મહેસૂલ અથવા મલોત બરવાનું અટકાવી રાખવાની સલાહ આપવાની પરવાનગી અલ્લાહાબાદ જિલ્લા મહાસભા સમિતિને આપવી કે ન આપવી? અમરે એ મયા પછી બહાર જવું નહોતું પરંતુ અમારો નિર્ણય એ મયા રત્નો જ રહેત બરો? આવીજ મજા ફરે તે પડેલા સરખર સાથે વગી ન બય

એ સલાહવાને કાર્યવાહક સમિતિ પોતાનાથી બનતો બધો પ્રયાસ કરવા ઇચ્છતી હતી, જ્યાં જે મુદ્દા ઉપરથી વાત વધીને આગળ જતાં જે સિન્ન સિન્ન વર્ગો વચ્ચે લડતના પ્રશ્ન ઊભા થાય એવા મુદ્દા ઉપર સરકાર સાથે ન તૂટી ભથ્થ એની તો સમિતિને વિરોધ ઇત્તેભરી હતી કાર્યવાહક સમિતિ સજ્જીય દૃષ્ટિથી આગળ વધેલી હોવા છતાં સામાજિક પરિવર્તનની દૃષ્ટિથી પગલ હતી અને અછોતિયા કિસાન વિરુદ્ધ જમીનદારનો પ્રશ્ન ઊભો થાય એ તેને રુચિ ન હતી

મારું પોતાનું વચણ સમાજવાદ તરફનું હોવાથી આર્થિક અને સામાજિક રચનાના પ્રશ્નો વિષે સલાહ આપવાની બાબતમાં મારો બહુ ધરોસો રાખવામાં આવતો નહોતો. સંયુક્ત પ્રાંતની પરિસ્થિતિ એવી હતે રહોલી હતી કે પોતાને બિવકુલ રુચિ નહોતી છતાં અમારા મધ્યમ વિચારના અને નરમ વલણના લોકોને પણ બનતા જતા બનાવોને લીધે લડત ઉપાડવાની ફરજ પડતી હતી એ વાતની કાર્યવાહક સમિતિને પ્રતીતિ થતી જોઈએ એમ મને લાગતું હતું, તેથી અમારી કાર્યવાહક સમિતિની સભામાં રોજવાણી તેમજ અમારા પ્રાંતના બીજાં લોકોની હાજરીને મેં વધાવી લીધી, કેમકે રોજવાણી (અમારી પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ) ને કોઈ પણ અર્થમાં ઉબાડિયું કરનારા કહેવાય એમ નહોતું સ્વભાવથી તેઓ સજ્જીય અને આર્થિક બંને બાબતોમાં નરમ વલણના હતા અને આ બર્ષની રાજ્યાતમાં સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિની કિસાનોની પ્રદક્ષિને અને નીતિ વિરુદ્ધ તેમને પૂર્વગ્રહ બધાઈ ગયો હતો. પરંતુ ખુદ તેઓ જ જ્યારે તે સમિતિના વડા બન્યા અને તેમને પોતાને માથે બધાં બોલો ઉપાડવાને આવ્યો ત્યારે તેમને પણ પ્રતીતિ થઈ હતી કે અમે લીડેર હતા તે વિના બીજાં કોઈ માર્ગ અમારે માર્ગ નહોતો. તેમના પ્રમુખ યશ પાંડે પ્રાંતિક સમિતિએ જે જે પગલાં લીધા તે બધા તેમના માટે સહકારથી લેવામાં આવ્યા હતા અને ખરે જ પ્રમુખ તરીકે તેમની મારફતે જ તેમનો અભવ કરવામાં આવ્યો હતો.

એટલે તમિલુક રોજવાણીની વજીવાતથી કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો ઉપર મારે અસર પડી — મારી વજીવાતથી પડત તેના કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં પડી અતિશય આનાકાતીથી પરંતુ ઇનકાર થઈ શકે એમ નથી એવું લાગવાથી સમિતિએ ગમેત અને મહેસૂલ બરવાનું મુલતવી ગળવાની કોઈ પણ વિભાગને પસ્તાનગી આપવાને અધિકાર સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિને આપ્યો. પરંતુ સાથે સાથે સમિતિએ સંયુક્ત પ્રાંતના લોકોને બની શકે ત્યાં મુઠી એવું પણ લેવાનું ટાળવાને તેમજ પ્રાંત સરકાર સાથે સમજૂતીના સંદેશોએ ચલાવવાને આમદ્ કર્યો.

આ પ્રકારના સંદેશોએ થોડા સમયને માર્ગ ચલાવવામાં આવ્યા પણ ખરે ખરં તેમાંથી ઝાંઝુ નીપળ્યું નહિ. મારું માનવું છે કે અત્યાહારી વિચારમાં ગભોતમણીના આકાશમાં કોઈ સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. સામાન્ય સંદેશોમાં કોઈક પ્રકારનું સમાધાન થઈ શકતું કંઈ નહિ તો ખુબી અયકામનું તો ટાળી જ રાકાલ સરકાર અને એટલે વચ્ચેના મતભેદોની અર્થમાં સંકુચિત થતી જતી હતી પરંતુ તે

સમયના સંલોગો અસાધારણ હતા અને પહેલા — સરખાર ને મદાસના — ને પાસે આવવી જતી અયગમલું અનિવાર્ય ॥ એવું લાગ્યા કરણ હવે અને અમારી નનક્ષેત્રોમાં કમી વાસ્તવતા રહી નહોતી અને પક્ષ જે પગલું લેતા તે જલ્દી લગતા થઈ મુરશ્ચિત વ્યૂહમાં મોકલવાઈ જવાના હેતુથી લેતા હોય એજ બનતે લાગણ અને માટેની મરકાતી તેધારીઓ તદ્દન દૂષી રીતે થઈ ચકતી હતી અને સાચેસાચ તે જ રીતે તે પાણી કે વામા આવી હતી અમારું તો બધું જ બગ લોકોના નૈતિક બગ ઉપર અવગણેલું હતું અને થઈ પક્ષ પ્રકારની દૂષી પ્રવૃત્તિથી તેને તૈયાર કરી શકાય અથવા તેમાં વધારો કરી શકાય એમ નહોતું અમારા પૈરી કેટલાકે — અને હું પક્ષ એ અપરાધી નોકોમાં એમ હતો — જલ્દી જાપણોમાં ફરી ફરીને જણાવ્યું હતું કે મુઝિ માટેની લ તનો પ થ હજી થજો કાપવાનો બાકી છે અને નજીબના બવિધમાં જ આપણે અનેક મુશ્કેલીઓ અને આકાંક્ષા કમોડીઓમાંથી પસાર થવાનું છે અને અમારા લોકોને તે બધાને મટિ સત્તજ થઈ રહેવાને જણાવ્યું હતું અને તે કારણે અમને બધાને લઈ સરખાવનાગઓ તરીકે નિરી કાઢવામાં આવ્યા હતા સાચી વાત એ હતી કે વસ્તુ સ્થિતિન બરાબર ઓળખી લેવાની મધ્યમવર્ગના અમારા મદાસનાના મર્યાદાઓની આત્માની સ્પષ્ટ દેખાતી હતી અને તેમને એવી આશા હતી કે એન દેન પ્રકારેલું લગતને પ્રસંગ યાગવામાં આવશે માધીજી લ નહોવાને હીરે વત માનપત્રો વાચનારાઓના મનમાં પક્ષ ભ્રમ રહ્યો હતો તોપણ બુદ્ધિશીલ વર્ગની આ નિષ્ક્રિયતા છતાં ઘટનાઓ — ખામ કરીને બગાડ મધુકા પ્રતો અને સરહદના પ્રાનમાં — માગજ વધતી જ જતી હતી અને નવેમ્બર માસમાં તો પાણી લોકોને બાન થવા લાગ્યું કે વળી એક મોકલોની ફાપુ આવી રહી છે

સમુપ્ત પ્રાન્તની પ્રતિષ્ઠા મમિતિને મતિશ્ચિતિને મહોવી વગવામાં પાળળ પડી જવાગે એ બધથી લગત આવી જ પડે તે પ્રસંગને માટે કેટલીક અદર અદની તૈયારી કરી મળી અગાઉનાજ નિર્ણય નિમિત્તે એક એવી કમિટી મરિય કરી અને તેમાં એક એવું સૂચન કરતો ઠરાવ કરો કે એફતો માટેની જાગૃતની વધારે અનુકૂળ ગ તો ન મેળવી શકાય તો મહોત અને મહેસૂલ બરનાવું મુવતતી રાખવાની સલાહ એફતોને આપ્યા વિના છટકો નથી પ્રાન્તિક સંગઠન આ ઠરાવથી ખૂબ રીમ થગ અને તેને મુહૂત એક ફર્કારાવું ગ નિ અમારી સાથે આવન વહેવાર આવું રાખવાનો તેણે ઇનકાર કર્યો મરખરના આ વલણની પ્રાન્તિય સમિતિના ઉપર વળી છુટી જ અસર થઈ અને તેને આવી રહેલા તોમનનું એક ચિહ્ન મગીને તેને પોતાની તૈયારી પૂરી થવાની કતાવગ કે વા માછી અલાદાબાદમાં વળી એમ બીજી પરિવદ થઈ અને તેમાં આગળ મરખર વાને તે દરમિયાન તેનજ દૂરછાટની વધારે સારી શરતો ન મળે ત્યાં મુધી પૈસા ન બરવાને એફતોને જણાવવાનો વધારે આરો અને વધારે ચોક્કસ ઠરાવ મમાર મવામાં આવ્યો આ વખતે પક્ષ જે વળણ લેવામાં આવ્યું હતું તે મહોત બિવકલ ન બરવાની લગતનું નહોતું પરંતુ વાજખી નમોન ઠરાવવા માટેની

હડતનું હણ, અને સરકારે જો કે બહારમાં ને બહારમાં મંત્રણાઓ કરવાની ના પાડી હતી તોપણ અમે મસલત ચાલુ રાખવાની માગણી જારી રાખી અરલાહાબાદની પરિષદનો કસબ જમીનદાર અને ગણતિયાઓ બન્નેને લાલુ પડતો હતો, પરંતુ અમને ખબર હતી કે આખરે વસ્તુતઃ જોનો અમલ એકલા ગણતિયાઓ અને કેટલાક નાના જમીનદારો પૂરતો જ થવાનો હતો.

નવેમ્બરના અંતમાં અને ડિસેમ્બરના આરંભમાં સંસુદ્ધ પ્રાંતમાં આ રિથતિ હતી. દરમ્યાન બંગાળમાં અને સરહદના પ્રાંતમાં પણ વાત આગળ વધીને વીફરી, હતી, અને બંગાળમાં તો એક નવા અને બચાનક સર્વત્રાહી ઓરિનન્સનો અમલ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. આ બધાં યુદ્ધનાં લક્ષણો હતા, શાન્તિનાં નહોતાં; એટલે સવાલ લાગ્યો : ગાંધીજી ક્યારે પાછા આવશે ? સરકારે જેને મટિ લાંબા સમય આગળથી તૈયારી કરી રાખી હતી તે તેની મોટી ચડાઈ શરૂ થાય તે પહેલાં તેઓ હિંદમાં આવી પહોંચશે ખરા ? કે પછી પોતાના ધણાજશ સાથીઓ જેલમાં પહોંચી ગયા હોય અને હડતનું મંડાણ થઈ ચૂક્યું હોય તે પણ તેઓ પહોંચશે ? તેઓ લંડનથી ઊપડી ચૂક્યા છે અને વરસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં આવી પહોંચશે એવા સમાચાર અમને મળ્યા. અમારામનો દરેક જણ, મહાસભાની મધ્યસ્થ કચેરીમનો તેમજ પ્રાંતોમાનો દરેક પ્રમુખ કાર્યકર્તા, તેઓ પાછા આવી નથ ત્યાં સુધી હડત ટાળવાને આતુર હતો. અરે, હડતની દૃષ્ટિથી ભેતા પણ અમે તેમને મળી રાકીએ, નેમની સલાહ અને તેમની સૂચનાઓ મેળવીએ એ ઇષ્ટ હણ પરંતુ કાળ સાથેની આ શરતમાં અમારું વળે એમ ન હણ હકતનો આરમ કરવાનું ઝિદિસ સરકારને હાય હણ

૪૦. યુદ્ધવિરામની સમાપ્તિ

સંયુક્ત પ્રાંતમાં મારી ખાસે લગભગ દોઢ કામ પડેલું હોવા છતાં, સરહદ પ્રાંત અને બંગાળ એ બે ભારે ખજાજાદવાળા પ્રાંતોની મુલાકાત લેવા બહુ વખતથી હું આતુર હતો. એ સ્થળોએ જઈને પરિસ્થિતિનો ખરે અભ્યાસ કરવો હતો અને જુદા સાથીઓ, જેમનામાના ધણાને લગજમ એ વરસ થયા એ જોવા નહોતા, તેમને મારે મળવું હણ પરંતુ તેથીવે નિશ્ચય તો એ હણ કે આ બે પ્રાંતના લોકોએ રાષ્ટ્રીય હડતમાં જે ભેરા અને હિંમત બતાવ્યા હતા તથા જે બખિદનો આપ્યા હતા તે પ્રત્યેનો મારો આદરભાવ મારે દર્શાવવો હતો. તે વખતે સરહદ પ્રાંતમાં તો જઈ રાકાય એમ હણ જ નહિ, કારણ કોઈ પણ આગેવાન મહાસભાવારી ત્યાં નથ એ હિંદ સરકારને મતુર નહોતું અને તેની નામંજૂરી હોવા છતાં ત્યાં જવું કરી વિષમ પરિસ્થિતિ લેવી કરવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી.

બંગાળમાં પરિસ્થિતિ બગડતી જતી હતી. અને એ પ્રાંત પ્રત્યે મારું પુષ્કળ આકર્ષણ હોવા છતાં, ત્યાં જવા દે બહુ અચકાતો હતો અને લાગણ હણ કે ત્યાં જઈ

હું કશું કરી શકીશ નહિ એને જવાબ કરો ત્યાં નથી ત્યાંના મહાત્માવાનીઓમાં
જે તરૂં પડી ગયા હતા અને તેમની વચ્ચે વાળા વખતથી દુઃખ જરૂર આવ્યા કરતો
હતો બહાનના મહાત્માવાદીઓ આ જરૂરથી ગતરાઈને દૂર રહેતા હતા કારણ તેમને
એવો ભય હતો કે તેમાં વચ્ચે પડવા જતા એક ચા મીઠા વસ્તુમાં તેઓ રૂચર થઈ જાય
આ નીતિમાં ડરપોકપણું હતું અને ન્યાયમંત્રિવાસ્તવ હતો અને તેથી બંગાળને કાંઈ
કરાર થાય અથવા તેના પ્રશ્નોના જવાબમાં મદદ થાય એમ નહોતું. ગાંધીજી વિચારત
ગયા ત્યાર પછી ચોક્કસ જ વખતમાં બંગાળમાં જે બનાવો એના બન્યા કે જેથી આખા
દેશનું ધ્યાન એ તરૂં જે ચાલુ આ દિગ્ગંધી અને ચિત્તાગ્રોભમાં બનેલી ધનનાઓ.

દિગ્ગંધીમાં નજરકેદી (રીપ્લુ) એને સમજવા માટે ખાસ મામલો આવ્યો જે
હાથી કરેલી હતી સરકાર તરફથી બહાર કરવામાં આવ્યું કે એ જેલમાં ફગો થયો
નજરકેદીઓએ અમલદારો ઉપર હુમલો કર્યો અને તેથી અમલદારોને તેમના ઉપર
ગોળીબાર કરવાની ફરજ પડી આ ગોળીબારથી એ નજરકેદી માર્યા ગયા અને બહુ
ધારણ થયા બનાવ પછી તરત જ સ્થાનિક અમલદારોની એક તપાસસમિતિ નિર્માઈ
તેમણે જેના અમલદારોને ગોળીબાર તરફ તેના પશ્ચિમમાં માટે નિર્દોષ બહાર કાઢ્યા
પરંતુ આખી ઘટના બહુ અજબ હતી અને તેની કેટલીક છપી રામેલી એવી હુકમો
બહાર આવી કે જેની સાથે મત્તાનાળાએ કરેલા વિધાનો બધેમેસતા ન આવ્યા તથા
વિગતપૂર્ણ તપાસને માટે જોરજોરથી મામલો રીચો થયા માફી મંગાવના મામાન્ય દિવાળી
વિરુદ્ધ બંગાળ સરકાર એક તપાસસમિતિ નીમી તેમાં ન્યાયખાતાના મેમ્બર મેમ્બર
અમલદારોને તેણે નીમ્યા તે બધા તરફથી મોકલે હતા હતા તેમણે પુરાવા લીધો
આખી ઘટનાની કીલ્લવટથી તપાસ કરી અને તેમના નિષ્કર્ષો જેવા અમલદારોની
વિરુદ્ધ આવ્યા તેમને મનો ચુકાદો મળ્યો ૩ વર્ષ મુશ્કેલી અને અમલદારોને હતા
અને ગોળીબારને માટે કરો જ મથાવ ન હતો જેના આ બાબતમાં તરફારે બહાન
માટેલા પડેલા નિવેદો સાથે બહુ પ થા

દિગ્ગંધીની ધનનામાં એક બહુ અમાન્યારસુ તો કશું જ નહોતું કમનસીમે આપણા
દેશમાં આવી ધનનાઓ અથવા આવા અકસ્માનો વિ નથી જેલામાં ફગા થયા
તેમજ નિ રાજ તથા લાચાર કેડીઓન મશાજ દરોમઓ તથા બીજાઓ તરફથી બહાનરી
પૂર્વક ફગાવી દેવામાં આવ્યાનું આપણે છાપાઓમાં ધણીયે વાર વાંચીએ જીએ દિગ્ગંધીની
અસાધારણતા એટલી જ કે તેમાં આવી ઘટનાઓ પરબે અમલદારો માટેના નવા
પક્ષપાત ઉપરાંત સરકારી નિવેદનોનું બુકાલું પણ બહાર પડ્યું અને તે વળી સરકારી
સમિતિ દ્વારા બહાર પડ્યું ભૂલકામમાં આવેલા નિવેદનોને વાંચે જ માઈ માનદ
પણ હવે તો તેનું ન્યાયપૂર્વક પરીપત્તુ બહાર આવ્યું

દિગ્ગંધી પછી પણ રાજધાનીમાં આવી જેના ધનનાઓ થાય બનવા પાની જે
તેમાં કોઈવાર ગોળીબાર થયા હોય તો કોઈવાર સત્તાવાળાઓને બીજા પ્રાદર્શી બગ
જામરી વાકી હોય વિચિત્ર વાત એ છે કે આવા જેલમાં આ કુખ કેડીઓને

જ ઇતિ યાગ છે લગભગ હ મેરણ ફેરીઓ ઉપર વિવિધ પ્રકારના કિતરોના આરોપ મૂકનારા અને જેવના અમલદારોને નિર્દોષ બહાર કરનારા સરખા નિવેદના બહાર પડે છે વ્યવિત જ જેના મોઢ અમલદારને ખાતા તરફથી કાઢી સજા કરનારા આવે છે પુરે પૂરી તપાસની માગણીઓ યુગ્ય છે તો તેના તોહડાઈથી ૬ કા અને ૮૨૫ ઇનકારના જવાબ આપવામાં આવે છે, કારણ ખાતા તરફથી થયેલી તપાસ પૂરતી માનવામાં આવે છે ચોર અને નિષ્પક્ષ તપાસસચિતિ બિનસલામત છે અને આરોપ મૂકનાર પોતે જ ઉત્તમ ન્યાયાધીશ છે, એ પાઠ હિજલીના પ્રકરણમાંથી સરખાર સારી પેઢે ગાળી ગઈ એમાં કશું આશ્ચર્ય છે કે તોફાં પણ હિજલી પ્રકરણમાંથી પાઠ ગાળ્યા કે ગરકારી નિવેદનોમાં સરકારને આજ્ઞા પાસે જે મનાવવું હોય તે જ કહેવામાં આવે છે, અને ખરેખરી હકીકત જણાવનામાં આવતી નથી ?

ચિત્તાગોગતુ પ્રકરણ આના કરતા ઘણું વધારે ગંભીર ગણાય એક ત્રાસવાદીએ એક મુમતમાન પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ઉપર ગોળી ચલાવી તેને કારે કર્યો પછી હિંદુ મુસ્લિમ રમખાણ થયું, અથવા એને રમખાણ કહેવામાં આવ્યું હકીકતમાં તો એ વસ્તુ સાવારણ રીતે જેને કોમી રમખાણ કહેવામાં આવે છે તેથી તફાવત જીદી જ અને ઘણી બારે હતી એ વસ્તુ ઉધાડી છે કે ત્રાસવાદીના કૃત્યને કોમવાદ સાથે કરી લેવાદેવા નહોતી પેલા ત્રાસવાદીનું નિશાન તો પોલીસ અમલદાર હતો, તે હિંદુ કે મુસલમાન હોય તે સાથે તેને કરો સબંધ ન હતો છતાં એ વસ્તુ સાની છે કે પાછળથી હિંદુ મુસ્લિમ રમખાણ થયેલું એ કેવી રીતે બિપદલું અને એનું કારણ શું હતું તેની ચોખવટ થઈ જ નથી, તેકે જવાબદાર આવોવાનો તરફથી બહુ ગંભીર અસંતોષ કરવામાં આવ્યા છે આ રમખાણોની બીજી એક વિશેષતા તો એ હતી કે તેમાં એ ચોખવટિયો (સુખાત્વે રેવેના નોકરો) જે, તથા બીજા સરકારી નોકરોએ ભાગ લીધાનું અને વેર વાળવા માટે મોટા પાયા ઉપર મત્યાચારો કર્યાનું કહેવામાં આવે છે જતીન્દ્રમોહન રોનગ્રુસા અને બનાગતા બીજા પ્રસિદ્ધ નેતાઓએ ચિત્તાગોગના બનાવો વિષે ચોક્કસ આક્ષેપો કર્યા અને તે આક્ષેપોના સબંધમાં તપાસ કરવા માટે અથવા એ આક્ષેપો કરવા માટે બદનક્ષીની કચિયાત જતી હોય તો કરવા માટે સરકારને પડકાર કર્યા ખરું સરકારે આવું કોઈ પગલું ન લેવાનું જ થસન કર્યું

ચિત્તાગોગના આ કાર્થિક અસહ્યારણ બનાવમાંથી નીવા નેતુ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યું કે એની ધમનાતા બે ભરાનક ચરિત્ર્યુઓ નીખવાનો પૂરો સજ્જ છે ત્રાસનીતિ અનેક દષ્ટિએ વખોડી કાઢવામાં આવી હતી ક્રાંતિકારીઓનું સાચું પલું તેને વખોડવું હતું પરંતુ મને ખાસ ડર એ છે કે ત્રાસનીતિને ચરિત્ર્યુમ હિંદુસ્તાનમાં ન્યાન્યા કોમી ખુનામરશી ફેલાવાનો સબંધ છે હું કાર્થ એવો 'પોતો હિંદુ' નથી કે હિંસાના નામથી જ ગવરાઈ બંડે હિંસા અને જરૂર અમલી નથી થરતું અનેલાને છે કે હિંદુસ્તાનમાં ફાટફૂટ પડાવનારા બંધો હજી ઘણા મોટા છે, અને આવા ઇશ્વરાચા હિંસાના કૃત્યોથી એ બંધોને જરૂર વેન મળે અને રાષ્ટ્રને સગંઠિત અને ધાવીમજાદ બનાવાનું મ

અત્યારે છે તે કરતા વધુ મુશ્કેલ બને ન્યાય ધર્મને નામે અથવા તેા સ્વર્ગમાં પોતાની જગ્યા નોવાવી લેવા માટે લોકો ખૂન કરના તૈયાર હોય ત્યાં લોકોને ખુનામચીમરી ત્રાસનીતિની આદત પાડવી એ સમજ કર વસ્તુ. રાજદ્વારી હેતુ માટે ખૂન કરવું એ ખરાબ તો છે જ પરંતુ રાજદ્વારી હેતુથી ખુનામચીમરી માટે જનાર સાથે દલીલ પણ કરી શકાય અને એ માર્ગથી વાળી તેને બીજા માર્ગે ચળવી પણ શકાય, કાતલુકે દેખીતી રીતે એ હેતુ તે સિદ્ધ કરવા છતાં છે તે એદિક છે, અગત્ય નથી પણ રાષ્ટ્રીય. પણ ધર્મના હેતુથી કરવામાં આવતી ખુનામચીમરી વધારે ખરાબ છે, કાતલુ તેના હેતુ એદિક નથી પણ પરલોકમાં સદ્ગતિ મેળવવાનો હોય છે અને એવી બાબતમાં તો દલીલ કરવાનો પ્રયત્ન જ મિથ્યા છે કેટલીક વાર આ મે હેતુઓનો એ પાંખારી રૂપો બહુ જાણી હોય છે, લગભગ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને કોઈક ન્યાયાધિકારી પ્રક્રિયાથી રાજદ્વારી ખૂન એ અડધું ધાર્મિક થઈ જાય છે.

કોઈ ત્રાસવાદીએ ચિંતાજોગમાં કરેલા પોલીસ અમલદારના ખૂને અને તેના પરિણામોએ ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિમાંથી નીપજનારા બચ કર પરિણામોનો તથા દિ હુરતાનગી એકતા અને સ્વાતંત્ર્યની પ્રશંસા માટે તેમાં રહેલા ભારે ભ્રમોનો ક્ષણિક ચિંતાર નજર સામે ખડો કરે. ચિંતાજોગની ઘટનાનું વેર વાગવા માટે એ અત્યાચારો થયા તં ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય કે દિ હુરતાનમાં ક્રાસિસ્ટ પ્રવૃત્તિએ થયેલા કર્યા હતા ત્યારપછી ખાસ કરીને બ માળમાં, અથવા વૈસ્વલ્યક અત્યાચારોના દાખલા ધણી બન્યા મુરોપિયન અને એન્ગ્લોઇન્ડિયન કોમોમાં ક્રાસિસ્ટ વૃત્તિ ફેલ છે તે વિશે શંકા નથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના કેટલાક દિ હી હાનુરિયાઓમાં પણ એ વૃત્તિ ભતરી છે.

વસ્તુ વિચિત્ર છે, પરંતુ આ ત્રાસવાદીઓમાં પણ અથવા તેમનામાંના ધણીમાં ક્રાસિસ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ આવી ગયું છે, એકે તેની દિશા ભૂરી છે, તેમનું રાષ્ટ્ર ૧૯૪૬ ક્રાસિસ્ટમ એ મુરોપિયનો એન્ગ્લો-ઇન્ડિયનો અને ઉપલા વર્ગના દિ હીઓના સમન્વયપૂર્વક ક્રાસિસ્ટમનો જવાબ છે.

જેમનામાં તણખડું તોડીને જે કટકા કરવાની પણ શક્તિ હોતી નથી, તેમના પ્રત્યે પેલા માણસો કાંઈક વધુ તિરસ્કાર રોવતા થઈ નય છે.

સમીક્ષાંકનો વખત હતો અને કલકત્તાથી ઊપડી જવા માટે સ્ટેશને જવાની મારે થોડી જ વાર હતી, એટલામાં જે નવજવાનો અને મજબા આભ્યા ઉંમરે બહુ નાના હતા, વીસની આસપાસના હશે. તેમના મહેરા ફિક્કા અને લામબીવાળા તથા આંખો ચમકતી હતી. તેઓ કેટલું હતા તે હું નાણતો નહોતો, પણ તેમનો હેતુ હું તરત કળી ગયો ત્રાસવાદીઓની છુનામરફ સામે હું જે બોલ્યો હતો તેથી તેઓ મારી ઉપર કેધે ભરાયલા હતા તેમનું કહેવું એ હતું કે મારા આમ બેલવાની જીવાન માણસો ઉપર ખરાબ અમર થતી હતી, અને મારી આ દખલગીરી તેઓ સહી શકતા નહોતા અને થોડીક ચર્ચામાં ઊતર્યા. પરંતુ મારે સ્ટેશને જવાનો સમય થવા આગ્યો હતો એટલે હું ઉતાવળમાં હતો. મને ખ્યાલ છે કે અમારા અવાજ તેમજ મિત્રજ વધ્યા, અને મેં તેમને કેટલાંક આકર્ષાં વેણ કલાં. છતાં પડતી વખતે તેમણે મને ઉવટની ચેતવણી આપી કે બલિષ્ઠમાં તમે આવું જ બેલકું બાળતા રહેશો તો બીનની અમે જી વલે કરી હતી તે જ વલે તમારી કરશું એમ માનને

મેં કલકત્તા છાડ્યું. ટ્રેનમાં ગતે ચૂતો ત્યારે એ જે છાકસઓના લાગણીથી ઉશ્કેરાયેલા મહેરા મારી નજર સામે બહુ વખત સુધી રહ્યા ચેતન અને શક્તિ તેમનામાં ઊભરાતાં હતાં તે તેઓ સાથે માર્ગે વળે તો તેઓ વત્તમ રોવકે થઈ શકે એમ હતું તેમની સાથે હું આકળો થયો અને કાંઈક તોલકાઈ પણ કરી તે માટે મને દુઃખ થયું. અને તેમની સાથે વધારે વળો કરવાની તક મળી હોત તો સાકુ ચાલ એમ થયું તેમનાં ઉગમળળ યુવાન છવનને બીજે માર્ગે બાળવાનું હું કાન્ય સમગ્રવી શક્યો હોત, તેમને ખતાવી શક્યો હોત કે દેશની રોવા અને સુક્તિના માર્ગમાં સાહસ અને બલિહાન માટે તકો કાંઈ બોલી નથી ત્યારપછી પણ તેમના વિચાર મને ધમીવાર આભ્યા છે તેમનાં નામ હું નથી મેળવી શક્યો, તેમ તેમનો બીજો કશો પતો પણ મને નથી મળ્યો ધમીવાર તો એવો વિચાર આવે છે કે તેઓ બિચારા મરી ગયા હશે અથવા આંધ્રમાનની નેહની કોઈક કોટીમાં સડતા હશે.

ડિસેમ્બર મહિનો હતો અલ્લાહાબાદમાં બીજી જેડુત પરિષદ ભરાઈ ગઈ પણ હું મક્ષિણમાં કલ્કાટક જવા ઊપડ્યો કાસલુ હિંદુસ્તાની સેવાજનના મારા બંદના સાથી ડો હાડીંકરને બહુ વખત થયા મેં ત્યાં જવા વચન આપેલું હતું રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમનો સ્વયંસેવક વિભાગ તે સેવાજન તે કેટલાક વખતથી મહાસભાનું એક અંગ બન્યું હતું, જોકે તેનું તંત્ર તદ્દન અવગ હવે રહ્યાના હિનાળામાં કાર્યવાહક સમિતિએ તેને મહાસભાના તંત્રમાં મંપૂર્ણ રીતે નેડી દેવાનું અને તેને મહાસભાનો સ્વયંસેવક વિભાગ બનાવવાનું કશયું. આ કરાવનો અમલ થયો, અને ડો હાડીંકરને લગા મને એ વિભાગ સોંપવામાં આગ્યો દળનું મુખ્ય મથક કલ્કાટક પ્રાન્તમાં હુણી શહેરમાં જ રાખવામાં આવ્યું હતું, અને દળને લગતા વિવિધ સમારંભો માટે ત્યાંની સુલાકાત લેવા ડો હાડીંકરે

નને બોલાવ્યો હતો તેમજે મજાટકના મારે થોડા ટિવસનો પ્રસન્ન નાહરો સર્વ
લોખનો મારે હસાદ બેઈ ૯ ચકિત થઈ ના ત્યાથી જાડ ફરતા 'માર્સલ લો'ની
મ્યાનિવાશ મોવાપુ ની મુસાફત લીડી

કર્ણાકનો આ પ્રવાસ મારે મારે રિ ત્યના મેળાવડાઓ લેવો થઈ ગયો. મારા
બાપાએ વિદાયગીતો જેવા થયા બેઠે તેમા સન્નીતને બંદે લગઈ ભરી હતી સુચક
પ્રાન્તમાથી મળતા સમાચાર સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હતા સગરે પૂર જોશથી કોરડો
પીગવા માડયો હતો અસ્લાહાબાદથી મ્યુનિક જતા ૯ કમના સાથે મુબઈ ગયો હતો
તે ફરી માલી પગ હતી એકરે મુબઈ વઈ જઈ મે તેની ત્યાવાની વ્યવસ્થા કરી
અસ્લાહાબાદથી મુબઈ પડોઆ પછી તમ જ અમન સમાચાર મળ્યા હતા કે હિંદની
મરકારે સુચક પ્રાત મારે ખાત 'એડિનમ્ કાઉન્ટી ૭૭ માધીજી આરે ત્યામુધી
નહ નહિ જોવાને સુચકો નિર્ણય ગ્યો હતો બેઠે નાધીજી તે વખતે ભરજીને હતા
અને ધોગ જ ત્રિનમ મુબઈ ગેવરવાના હતા આ એડિનમ્ કિલાનોની ચજવગને
પડોની રગવા મારે કાઢવામા આવ્યાનુ કહેવામા આવતુ હતુ પરંતુ તેનો ત્યાપ બેટડો
અસામારણ રિશાસ અને દુર તમી હતો કે તમામ જલડી રાજની અને માર્જનિક
પ્રવૃત્તિને તે અસા થ મરી મૂકે છોકરાઓ અને મગીરાના ગુના મારે નાબાપો અને
વાલીઓને સજ કરવાની પમ કલમો તેમા હતી આ તો બાર્મિયની વડની પ્રયાનો
ગજા કમ થયો *

તો અ વાહાબાદ પાછો જવા અને કલ્યાંદકનો અવાસ જતો કરવા આતુર હતો અને સાચા કરુણ હૃદય કે સચુક્ત પ્રાતના મારા સાચીઓ સાથે અત્યારે મારુ રયાન છે ધરનામણે આટલામણુ બની રહ્યું હતુ તે વખતે ત્યાથી દૂર હોય એ બારે કસોટી હતી છતાં કલ્યાંદકના અવાસને વળી રહેવાનો છેવટે મ નિશ્ચય કયો. મુખર્ષ પાછો ફર્યો ત્યારે મિત્રોએ સનાહ આપી કે ગાવીજી આવે ત્યાસુધી મારે રોકાઈ જવુ તેમને આવી પહોચવાને એક અઠવાડિયાની જ વાર હતી પણ તેમ કરતુ મારે માટે અસાધ્ય હતુ અલ્લાહાબા થી પુરુષારમદાન ટકન અને બીજાઓની નિરક્તારીના સમાચાર આવ્યા તે ઉપરાંત મે જ અઠવાડિયામા મટાવા મુખર્ષે અમારી પ્રાન્તિક પરિષદની બેઠક ચવાની હતી મેટલ મે અ-સાહાબા જવાના અને જો છોડે રુ તા જ દિવસ પછી ગાધીજીને મળવા અને કાર્વાહક સમિતિની બેઠકમા ભાગ લેના મુખર્ષ આવવાનો હવાય કયો કમલાને મુખર્ષમા પધારીવરા ગાડી

અલ્લાહાબાદ પહોચુ તેનીયે પહેલા છેવટી ટેશને નવા બોર્ડિંગસ મુખર્ષ એક હુકમ મારી ઉપર બળવવામા આવ્યો. અ-સાહાબાદ ટેશને તે જ હુકમની બીજી નક્ક મારી ઉપર બળવવાનો પ્રયત્ન થયો ગાન ગાર ધેર એક ત્રીજી વ્યક્તિએ જે જ હુકમ નીજવાર બળવવાનો પ્રયત્ન કરો મરકાર મ્હુ જ મેખમ બે વા તૈયાગ નહોતી મે થાકુ હતુ હુકમ એવો હતો કે મારે અલ્લાહાબાદની મ્યુનિસિપલ હદમા જ છેવટ કોઈ પણ બહેર સના કે મળાવ મા બા નહિ રવો બહેરમા મ્હુ બોલતુ નહિ તેમ છાપામા કે પત્રિકામા મ્હુ લખતુ નહિ આ ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા પ્રતિબંધો હતા આવા જ હુકમો મારા બીજા યજ્ઞ મારીઆ ઉપર બળવવામા આવ્યા હતા આમા તસદ્દુક શેરવાડી પણ હતા ડિરેક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ એ હુકમ કોલો હતો તેમને મે બીજે દિવસે હુકમની પહોચનો કામળ મ્યો તેમા જણાવ્યુ કે મારે જ કરતુ અને મ્હુ ન કરતુ એ વિષેના તમારા હુકમ મુજબ વતવાનો મારો વિચાર નથી મ હુ સામાન્ય કામકાજ માં મારા સામાન્ય કમ તુજબ કર્યું જઈશ અને મારા કામકાજને જ અગે ગાધીજીને મળવા તથા મહાસબાની કાર્વાહક સમિતિ જેનો મ ત્રી ધ તેની બેઠકમા ભાગ લેવા તુરતમા મુખર્ષ જવાના વિચાર તમ્હુ હુ

અમારી સામે અક નવો પ્રશ્ન બિજો થયા કે અઠવાડિયામા મટાવા મુખર્ષે અમારી પ્રાન્તિક પરિષદ મળવાની હતી ગાધીજીઆ આ ભવની તારીખ અને પરિષદની તારીખ એક બાવતી ગવાથી પરિષદ મુલતબી રાજવાની બન સરખર સાથે ઝડપો ન વહેરવાની ચૂનના કરવાન ધરાવાથી તે મુખર્ષથી આવ્યો હતો પરતુ અલ્લાહાબાદ પહોચુ તે પહેલા જ સચુક્ત પ્રાતની સરકાર તરફથી અમારા પ્રમુખ શેરવાણીને જહાંગીરી સૂચના મળી હતી તેમન પૂછવામા આવ્યુ હતુ કે પરિષદમા કિસાનોના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામા આવનાર છે કે કેમ ? એ ચર્ચા કરવાની હશે તો સરકાર પરિષદ ભરાતી જ અટકાવશે આખા પ્રાતને અજબજાબી રહેલા કિસાનોના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવી એ તો પરિષદનો મુખ્ય હેતુ હતો પરિષદ ભરવી અને એ પ્રશ્નની ચર્ચા

ન કરવી એ તો બેઠક અને પોતાનો ઠાકો કરવા સમાન હવે વળી અમારા પ્રમુખને કે બીજા કોઈને પણ પરિચિત એ રીતે બાધી દેવાની સત્તા ન હોય સરકારની ધમકી સિવાય પણ અમારામાના કેમ્પાકનો ઇશરો પરિષદને મુલતવી રાખવાનો હતો. પરંતુ આ ધમકીથી આખી રિયલિટી પતંગઈ ગઈ અમારામાના ઘણા આવી બાબતમા બહુ આગ્રહી હતા, અને સરકાર ફરમાવે લેમ કરવું એ વિચાર મેઈને ગમે એવો તો નહોતો. જ ખૂબ ચર્ચા કર્યા પછી અમે આ મંડેલા ધૂટડો ગળી જઈ પરિષદ મુલતવી રાખવાના ઠરાવ ઉપર આગ્રહ આમ કરવાનું માત્ર એ હવે કે સરકાર તરફથી રાફ થઈ ચૂકેલા અધકારને કોઈ પણ ભોળે, આધીજ આવી પડેલે ત્યાં સુધી, આગળ વધતો અટકાવવા અમે ઇચ્છતા હતા તેઓ પોતે જેનું નુકાન ધારણ કરવા અસમર્થ થઈ જાય એવી રિયલિટી તેમને માટે તૈયાર કરી મૂકવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી અમે પ્રાતિક પરિષદ મુલતવી સખી તે છતાં ઇટાવામા પોલીસ અને લશ્કરનું સાકું પ્રદર્શન થયું, છૂટકાવાયા આવી ચડેલા પ્રતિનિધિઓને પકડવામા આગ્રહ, અને ત્યાં એક રવેંડેશી પ્રદર્શન ગોઠવવામા આગ્રહ હવે તેનો લશ્કરે કબજો લીધો.

શેરવાણીએ તથા મે ૨૨મી ડિસેમ્બરની સવારે મુબઈ જવા નીકળવાનો વિચાર રાખ્યો સમુક્ત પ્રાતની પરિચિતિ વિષે સવાદમસલત કરવા માટે કાર્યવાહક સમિતિએ શેરવાણીને ખાસ આમ ત્રણ આખ્યુ હવે અમારા બન્ને ઉપર એડિંગનસની રૂએ અન્વહાબાદ રાફેર નહિ છોડવાના હુકમે હતા જ અન્વહાબાદ તથા સમુક્ત પ્રાતના બીજા નિર્દેશાઓના આમોમા ગણેલ નહિ ભરવાની એ ચળવળ ચાલતી હતી તેની સામે આ એડિંગનસ કાઢવાનું કહેવામા આવેલ હવે આ રામડાઓની મુશકાત લેતા અમને સરકાર અટકાવે એ સમજી શકાય એવું હવે પરંતુ આ કિસાનોની ચળવળ અમે મુબઈ રાફેરમા જઈને તો નહોતા જ ચલાવી શકવાના એ ઉપાકુ હવે અને એડિંગનસ જે કિસાનોની ચળવળ માટે જ હોય તો તે પ્રાત છોડીને અમારું જનુ આવગમરખાત લેખાતુ બેઈલ હવે એડિંગનસ કાઢવામા આગ્રહ ત્યારથી જ અમારી નીતિ હુમનો કરવાને બદલે હુમનો ઝીલવા તરફ રલી હતી હુકમમંત્રના થોડાક છૂટક રાખવા બન્ધા હતા બરા, છતાં એક ફરે એડિંગનસ સાથે અધગમભુમા આવવાનું અમે ટાળ્યું જ હવે સમુક્ત પ્રાતની સમિતિનો ઇશરો તો જ કાગપરતો સરકાર સાથે ઝડપે ટાળવાનો અથવા મુલતવી રાખવાનો હતો એ રવે હવે શેરવાળી અને ૯ મુબઈ જતા હતા ત્યાં આધીજ સાથે કાર્યવાહક સમિતિ આ બાબતોનો વિચાર કરવાની હતી અને તેમના છેવટના નિર્ણયો શા થશે તે કોઈ જગત નહોતું ગમે પોતાને તો તે વિષે કશી ખાતરી નહોતી જ.

આવી આવી માતવરી ઉપરથી મે વિચાર કર્યો કે અમને જવા દેવામા આવશે અને હલખ ધીનાં હુકમના અફરનો બચ કોઈ નહિ તો તે વખત પૂરતો, સરકાર જતો કરશે પત્ર મારા અતરમા તો મને એથી વિરુદ્ધ પ્રતિભિ જ થતી હતી.

આગચાકીમાં બેઠા ત્યાં સવારનાં છાપાંમાં સરહદ પ્રાંતના નવા ઓર્ડિનન્સનાં તથા અબદુલ ગફ્ફારખાન, ડૉ. ખાનસાહેબ તથા ખીજઓની ચિરફતારીના સમાચાર અમે વાંચ્યા. થોડા જ વખતમાં અમારી ગાદી, મુંગઈમેલ, ઈરાદતગંજ નામના નાના સ્ટેશન આગળ થોભી. ત્યાં મેલ સામાન્ય રીતે થોભતી નથી. પોલીસ અમલદારો અમને પકડયા માટે ગાદીમાં ચડ્યા. રેલવે લાઈનની બાજુએ જોલની મોટર તૈયાર હતી. કેટલીયો માટેની એ બધ ગાદીમાં ચોરવાણી અને હું થોડા અને મોટર નેની હંકારાઈ. અંગ્રેજ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જોલે અમને નાતાલની ભેટા આપવાના તહેવારને દિવસે વહેલી સવારે પકડયા હતા તે ગમગીન અને દુઃખી દેખાતો હતો. એની નાતાલ અમે બગાડી હતી.

આત્યા પાછા જોલમાં !

સુખની ક્ષણવાર વિદાય લઈ,
કંઈ કાળ હું દુઃખની સાસ જ લે.*

૪૧. ઓર્ડિનન્સો, પકડાપકડી, જસીઓ

અમારા પકડાયા પછી બે દિવસે ગાંધીજી મુંબઈ જતર્યા. આ બધી નવી બનેલી ઘટનાઓની એમને અહીં આવ્યા ત્યારે જ ખબર પડી. જાંડનમાં તેમણે બંગાળના ઓર્ડિનન્સ વિષે સાંભળ્યું હતું, અને તેથી તેઓ ખૂબ અસ્વસ્થ થયા હતા. અહીં આવતાં વેંત તેમણે જોડું કે સંયુક્ત પ્રાંત અને સરહદ પ્રાંતના ઓર્ડિનન્સોથી નાતાલની નવી ભેટા તેમને માટે તૈયાર છે, અને બંને પ્રાંતોના પોતાના અતિ નિકટના સાથીઓ પકડાઈ ચૂક્યા છે. ખસો કેંકાઈ ચૂક્યો હતો અને સુયેહની કશી આશા રહી નહોતી, એ સ્પષ્ટ હતું. કતાં કંઈક માર્ગ કાઢવાનો તેમણે એક પ્રયત્ન કર્યો, અને તે માટે વાઈસરોય હોર્ડ વિલિંગ્ડનની મુલાકાત માગી. નવી હિલ્લીથી તેમને ખબર આપવામાં આવી કે અમુક શરતોએ જ તેમને મુલાકાત મળી શકશે : મુલાકાતમાં તેમણે બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાંત તથા સરહદ પ્રાંતમાં બનેલી લાઇ ઘટનાઓ વિષે, નવા ઓર્ડિનન્સો વિષે, તેમજ તેની રૂએ થયેલી પકડાપકડી વિષે વાત કરવી નહિ. (આ મેં મારી યાદદાસ્ત ઉપરથી લખ્યું છે. વાઈસરોયના જવાબનો અસલ દસ્તાવેજ મારી પાસે અત્યારે નથી.) ગાંધીજીને અથવા તો મહાસભાના બીજા કોઈ પણ નેતાને, દેશને ખગ્ગમગાની મૂકનારી આ બાબતો સિવાય બીજી શી વાતો વાઈસરોય સાથે કરવાની હોય તે કોઈની પણ સમજમાં આવે એમ નથી. પણ એટલી વાત સ્પષ્ટ હતી કે હિંદ સરકારે મહાસભાને છૂંટી નાખવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો, અને તેની સાથે તેને કાંઈ પણ મસજત કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી. સચિત્ર બંગેના આશ્રય લેવા સિવાય કાર્ય-વાહક સમિતિ પાસે બીજો રસ્તો નહોતો. કોઈ પણ ક્ષણે સમિતિના બધા સભ્યો

પકાઈ જશે એવું વાતાવરણ હતું તેમને ફરિયાદો વિદાય રેલી પડે તે પહેલાં દેરાને બાકસ દિરામૂચન તેઓ આપવા ઇચ્છતા હતા એટલે આવી પડે તો ઉપયોગ કરવા માટે સવિનય બગનો કચવ તેમને પસાર કરી મૂક્યો અને વાર્ષિકરોડની મુલાકાત મેળવવાનો ગાંધીજીએ મીત્રે પ્રયત્ન કરી કાઢે પણ સરત વિના મુલાકાતની માગણી કરનારો મીત્રે તાર તેમણે વાર્ષિકરોડને રૂબે રૂબે તેના જવાબમાં ગાંધીજીને અને મહાસભાના પ્રમુખને પદપામો આપ્યા આપે ઇલાવવામાં આવી અને દેશબંધમાં જનરૂપી હમનના દારૂ પ્રદા મુકાયા બીજા કાઈ ન લાકાઈ બેઠી હોય ? નહિ પણ મજકારને તો કપારે લટકે કપારે લટકે એન ચર્ચ જ રહ્યું હતું.

અને તો એવમાં પડેલા હતા ત્યાં આ બધા પ્રમાણે જાણવાયા અને તરફે તરફે મળ્યા અમારો મુકદ્દમો નવા વગસના દિવસ ઉપર મુજબની લા મેટને અમે હજી કાયા કેની લા અને મળ સમિતિ કેદી કરના અમન વધારે મુલાકાતો મળતી વાર્ષિકરોડ મુલાકાત આપી નેની હતી ? નહિ તે વિષ આની બારે ચચા વિષે પગુ અમારા સામગ્રવામાં આપુ જાણે કે એ મુલાકાતથી કયો ફેર પડવાનો હોય ? મુલાકાતની આ ચચાએ તીજ બધી બાબતોને ધર્મજ તે કાગી લીધી એમ મહેવામાં આવતું હતું કે નો અવિન જો વાર્ષિકરોડ હોત તો તેને મુલાકાત આપી હોત અને તે તથા ગાંધીજી મળ્યા હોત તો બધું સરજી થઈ જતું હિંદુસ્તાનના ગાંધીજીએ આવા ઉપદેશનો વિચાર કેમ કર્યા હશે અને મુદ્દાની પાત કમ ચીસરી ગયા હશે તેની મને તાત્કાલી લા આ દિની રાષ્ટ્રહિત અને સિદ્ધિ સંપ્રાપ્ત્યહિત એ મેનુ પ્રેરે પુરુ દુષ્કરણ કરીએ તો એ મેના કરી મેગ ન આવે અ તરત તમારું આવે એવું જ એ મે વચ્ચેનો અનિવાર્ય અપર ? તે શું કે અમિત્રોની અવત પૂન ઉપર આવીને અટકે ? ઇતિહાસમાં પરસ્પર વિરોધી કરેલા મે બધો વચ્ચેનો અટકે શું અમિત્રોવિનિમ્મ અને શિષ્ટાચારના ચાર મીય સજ્જોથી પની જઈ શકે ? ગાંધીજીને અમુક પ્રગટ લીધા વિના છટકો જ નહોતો કાણુ હિંદી ત્રીયતા પોતાનું પેટ બીગેને આપનાત કરી શો એમ નહોતું અથવા જીવ સંદોષરૂપી બાબતોમાં પહેરા બેઠકમાં મૂક મોઢ વરા થઈ શકે એમ પ । નહોતું તીજ તરફથી હિંદી સિદ્ધિ વાર્ષિકરોડને આ રાષ્ટ્રીયતાના પ કરને પહેલી વગવા અમુક મીત્રે જ કામ લીધે છટકો હોત સિદ્ધિ હિતમ બધોનું નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન રૂબે રૂબે વિના તેને કેમ કરે ? એટલે આ પ્રસ । વાર્ષિકરોડ ફલાણુ હોડ હોય કે દીમ્ણા હો હોય તેથી તાત્કાલ ફેર પડવાનો ન હતો હોડ વિલિંગ ને જે કરું તે જ હોડ અવિને મુડ દોન કાસલ તેઓ બને સિદ્ધિ તાત્કાલ્યવાદી નીતિના દ્વિધિયાર હોઈ તેમને આજી આપેની હજમાં જ રહેવ પ ॥

અન કાઈ ફરફાર કે વા ધારે તો પગુ બહુ નજવા ફેરફાર તેઓ કરી શકત પાતળથી લા અવિન સિદ્ધિ સરકારના સજ્જ હતા જ ને ? હિંદુસ્તાન સરકારે જે જે પગલા લીધા તેમાં ફરફારી રીતે લાગ્યા હા બહુસા વિવાય તેમણે શું કરેલું ? હિંદુસ્તાનમાંની રાજનીતિ ને અમુક વાર્ષિકરોડને વખલવા વખો વા એ મને તો તફ

બાધાઈ લાગે છે આવી ગિયા ચર્ચામાં વખત ગુમાવવાની આપણને ટેવ પડી છે તે માં તો ખરા મુદ્દાના અજ્ઞાનને કારણે હોય તે પછી આપણે ઇરાદાપૂર્વક એ મુદ્દા હડાવી દેના છ-હતા હોઈએ તે કારણે હોય

૧૯૭૦ના નવન્યુઆરીની ૪થી તારીખ એ ઇતિહાસમાં લખાઈ છે તે દિવસે નવીનો અને ચર્ચાઓની સમાપ્તિ થઈ તે પુણ્ય પ્રજાતે ગાંધીજી અને મહાસામાના પ્રમુખ વલ્લભભાઈ પંડેલન મહંદરા અને મુકદ્દમે ચલાવ્યા વિના સત્તરકેની તરીકે જેમાં પૂરી ગયા ચાર નવા ઓર્ડિનન્સો બહાર પડ્યા તેમાં એન્જિન્ટ્રેટો અને પોલીસ અમલદારોને ઈ શુભાર વિનાની સત્તામાં આપવામાં આવી નાગરિકના આભાવિક સ્વાત અને અત આગ્યો કોઈ પણ માણસ કે મિનકતનો અમલદાર જે ગમે ત્યારે કબજે લઈ શકતા આખા દેશ ઉપર બહો એક પ્રમત્તો ઘેરા બહો થયો એ ઘેરાનો અમલદારના વિસ્તારમાં અને કેટલી મજતાઈથી કરવો એ ન્યાયિ અમલદારોની મુનસફી ઉપર છાડવામાં આવ્યું *

તે જ નવન્યુઆરીની ૪થી તારીખે નૈની જેલમાં સચુક્ત પ્રાતના ઈમજીન્સી પાવર્સ ઓર્ડિનન્સની રૂબે આમગી ઉપર કામ ચાલુ રોશવાણીને છ મહિનાની સખત કેદ અને રૂ ૧૫૦) ફડની સખત થઈ અને એ વચ્ચેની ગામત કેદ અને રૂ ૫૦૦) ફડની સખત થઈ (૧૯ ન જાણ્ય તો છ મહિના કેદ વધારે) આમણ બનેના ગુના તો એ જ હતા, અલ્લાહાબાદ શહેરમાં અમકાયતના એકસ-બા હુકમો જ અગારી બને ઉપર બલવવામાં આવ્યા હતા, સાથે જ મુખર્ષી જવાનો પ્રયાત કરીને અમે બનેએ એક જ ગીતે હુકમનો બચ કર્યો હતો, એક જ કલમ નીચે અમન બનેને પકડવામાં આવ્યા હતા અને અગારી ઉપર કામ ચાલુ હતુ છતા અગારી બેની સખતમાં આવડો મોટો ફેર હા અમાગ ગુનામાં એક તરાવત હતો ખરો એ નિવલા એન્જિન્ટ્રેટને કાનબ બખ્યો હતો અને હુકમનો અનાજ કરી મુખર્ષી જવાનો મારો ઇરાદો તેને જણાવ્યો હતો રોશવાણીએ આવી કરી ગીતમજની નોર્મિસ આવી નહોતી પછુ તેમજ જવાનુ તો મારા જેટલુ જ બહોર હતુ છાપાઓમાં પણ તે આવી ગયુ હતુ મળ કરમાવવામાં આવી કે વસત રો વાગીએ મુકદ્દમે ચલાવના એન્જિન્ટ્રેટને પછુ * મને ઓછી મલ્લ કરવામાં આવી છે તે ૧ મુમવમાન પુ એ કારણે તો નથી ને ? ત્યા હાજર હતા તેમને બખાને આવી હમતુ આવ્યુ અને એન્જિન્ટ્રેટ બિચારો મૂકાયો

૪થી નવન્યુઆરીના તે ઇતિહાસવિધાયક દિવસ, દેશભરમાં ઘણા ઘણા બનાવો બન્યા અમે હતા ત્યાંથી થોડે જ દુર અલ્લાહાબાદ શહેરમાં લોકોના મોટા ટોળા પોલીસ ને લશ્કર સાથે અથડામણમાં આવ્યા, અને હમિશ મુજબના લાડીમહારો થયા તેને

* હિંદ માર્ગના રાજ્યસચિવ સર સેમ્યુઅલ હોરે ૧૯૭૨ના માર્ચની ૩૪મી તારીખે વિલાયતની આમની સમાગા કહ્યુ હતુ ‘ હું કબૂલ કરુ છુ કે અમે એ ઓર્ડિનન્સોને મજૂરી આપી છે તે બહુ જલ્દસ્ત અને અસકત છે આખા દેશમાં જલ્લની લગભગ ત્રેસ પ્રપતિ તેના આપના આવી બચ છે

પરિણામે અનેક ધાયલ થયા અને દેહલાક મરી ગયા. સવિનય ભંગવાળા કેદીઓથી જેણે જામરાવા માંડી રાજ્યાતમાં તેા કેદીઓને જિલ્લા જેલોમાં લઈ જતા અને નૈની તથા બીજી મોગી સેન્ટ્રલ જેલોમાં તેા ત્યાં ન સમાઈ સકે તેમ તેમ કેદીઓ લઈ જવામાં આવતા. પરંતુ યોગીવારમાં તેા બધી જ જેલો બરાઈ મઈ, એટલે મોડી કામચલાઉ કાચી જેલો ઊભી કરવી પડી.

નૈનીના અમારા નાના વાડામાં તેા બહુ યોગ આવ્યા. મારા બૂના સારી નર્મદાપ્રસાદ મારી સાથે જોડાયા પછી રજાજિત પડિત અને મારા પિતરાઈ મોહનલાલ નેહરુ આવ્યા. બસક નં. ૧ની અમારી નાળી મંડળીમાં બનાડ આલુવિહારી નામના બાઈનો એક આશ્ચર્યકારી વધારો થયો એ જીવન મિત્ર લોકના હતા અને જેરિસ્ટર થઈ તાનજ દબ્બંદથી પાછા ફર્યા હતા મોટા કાર્યક્રમ યાચ તેમાં ન સંડોવાવાનું મારી બહેને તેમને કહી રાખેલું હતું; પરંતુ ઉત્સાહમાં આવી જઈ તેઓ સરકારમાં જોડાયા અને કેદીગાડી તેમને જેલમાં લઈ આવી.

મહાસભા બેકામલ નંદેર કરવામાં આવી છેક ઉપર મહાસભાની કાયવાહક સમિતિથી માંડીને બધી પ્રાંતિક સમિતિઓ અને અસંખ્ય સ્થાનિક સમિતિઓ ગેરકાયદે નંદેર થઈ.

મહાસભાની સાથે સંબંધ તથા સહયુક્તિ ધરાવતી વિવિધ પ્રકારની અનેક સંસ્થાઓ — કિસાનસભાઓ, ખેડૂતમંડળો, યુવકસંઘો, વિદ્યાર્થીમંડળો, કાર્મિક ગરમ વિચારો ધરાવતી રાજદ્વારી સંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો અને સાળાઓ, દરિપતાલો, સ્વદેશી સંસ્થાઓ, પુસ્તકાલયો, — એ બધાં બેકામલ નંદેર થયાં. યાદીઓ બહુ મોડી મોડી હતી અને દરેક મોટા પ્રાંતમાં રોકડો નામો નંદેર થયાં હતાં આખા દેશની ગેરકાયદે નંદેર થયેલી સંસ્થાઓનાં સરવાળો કરીએ તેા આંકડો મળ્યા હજારનો થવા ભય. ગેરકાયદે નંદેર થયેલી સંસ્થાઓની આ કુખ્યા જ મહાસભા અને રાષ્ટ્રીય બળવળને ગૌરવ આપે એવી હતી.

મારી પત્ની મુંડઈમાં બીમારીથી પધારીવરા પડી હતી. સવિનય ભંગમાં ભાગ ન લઈ શકવાને કારણે તે પૂંધવાયાં કરતી હતી. મારાં માનુશી અને મારી બહેને બહેનો ઉત્સાહબેર લડતમાં પડ્યાં, અને બંને બહેનો યોડા જ વખતમાં એક એક વરસની સજા લઈને જેલમાં પહોંચી ગઈ. જેલમાં નવા આવનારાઓ પારોથી તથા અમને જે રચાનિક સાપ્તાહિક પત્ર વાંચવા મળતુ હતુ તેમાંથી બાંચાનૂચા નમાયારો અમને મળ્યાં કરતા કું બનતુ હતું તેની વિશેષે કડીને તેા અમારે ગ્રાહક જ કરવી પડતી. કારણ છાપાં ઉપરની યોડી બહુ સખત હતી, અને વર્તમાનપત્રોને તથા રમખાંચાર પૂરા પાડનારી પેટીઓને માથે હમેશા બારે દંટનો ભય અનુભવો રહેતો કેટલાક પ્રાન્તોમાં તેા પકડાયેલ ગાયવા સજા પ.ગેલ વ્યક્તિનું નામ છાપતું એ પણ ગુનો મળતો.

આમ નૈની જેલમાં કે જેઈ બહારની લડતથી અમે અળગા તેા પડી ગયા હતા, પરંતુ ગેંકડો રીતે તેમાં એવમોલ હતા; કાંચાનું, વાંચવાનું, અને બીનું કામકાજ

કરતા તથા બીજી વાતોની ચર્ચા કરના ખજુ તેમ છતાં અમને વિચારો તો હમેશાં એકની દીનારોની બહાર જે બનવું હતું તેના જ આવતા હતા. આમ અમે બહારની દુનિયાથી અજાણ હતા છતાં અદર જ હતા. મેટલીકવાર તો ઉઠક ઠા અને આકાશની વાણ મન હપર બહુ વારે ચડતી બહાર કાઢે ખજુ વસ્તુ અરોચ્ય રીતે કરવામાં આવે તે મોટે સુરસો ચડતો, કોઈ નબળાઈ બતાવે કે શાન ન સાચવે તો તે અત્યે તિરસ્કાર પડતો. ખજુ કોઈ કોઈ વાર અમે કાંઈ અજબ રીતે અનાગમ જુસ્તિમાં આવી જતા, અને શાંતિથી અને સમતુલિત દૃષ્ટિએ આખી હલત નિહાળી શકતા અમને એમ લાગતું કે વિશાળ બળો જ્યાં કામ કરી રહ્યા છે જ્યાં વિશાળ ચક્રો ચાલી રહ્યા છે, ત્યાં બ્યન્તિઓની નાની નાની ભૂમિ અને નબળાઈઓ શી વિસ્તારમાં ગણાય? આ હલત અને તેનો ખબરગાઠ લોકોનો વીરચિત્ત હતો. સરખરતું કંડૂ દમન દેઠલાકની તિરસ્કારનોચ કામચલા — એ બધામાંથી આવતી કાંઈ શું નીપજશે તેના જ વિચારો અમને આવ્યા મરતા હતા અને આ બધું ક્યાં દોરી જાય છે? આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ? ભરિખ અમારી આજળથી કંકાયેતું હતું અને એ કંકાયેતું હતું એ જ ઠીક હતું અગાઉ મોટે તો વર્તમાન હપર ખજુ પાદો જ હતો પરંતુ અમે વ્યાઠત બનતા હતા કે જેમ વર્તમાન તેમજ બાકી હલત કષ્ટમહન અને બનિદાનથી ભરેલી હતી.

ફરી ઠાવરો રહે સુભટ ઘોસ ને દ્રૌપદા
અને ધુધિચી મશે સલિન રક્ત જેનસલણા
મશે ઘુધન દ્રઢ દાગુણ એજેમસ હેઠર તણા
હેલન નીરખશે બધું નમરની હીરાલે ઠાબી
અમે સજશું રાજા કે સડશું દીન આલસ્યમાં
ભજત મ્હી આધ આસ કહીક અધ નૈરાશ્યને
અને વડશું અતરે, દઈ ચૂક્યા અમારું બધું
પરંતુ નથી બાણતા પરમજેય સાંધુ કઈ *

૪૨. બાણગાબાણ

૧૯૩૨ના એ સરઆત્મા મહિના બહુ ચાલ્યાર હતા બીજી અનેક વસ્તુઓ તે વખતે બની ગઈ પણ ખાસ નોંધના જેવી તો બ્રિટિશ અમનદારોએ પોતાની બાટાઈતું અસાધારણ પ્રસાંધ મુર્તિ એ હતી મોટા નાના જમનદારો બાણગા ફૂંકી ફૂંકાને

* અર્યું અનહલન એક કાબજાથી એજેમસ હેઠર હેલન એ ધુધિચડના પાત્રો છે હેલન (ગ્રીસની શુ વી)ના હલતી દ્રૌપદી હપર ગ્રીસે ચકાઈ કરતી અને ૧૯૨૧ વર્ષ દ્રૌપદો મશે ચલેવા છે ૮૨ ફેબ્રુઆરી બગલીર થેલો હતો અજેમસ ગ્રીસનો આ પાદેશી નામે જુતમાધુર્યમાં ફાલિ કરે છે તે વચક લખા કરસે એ ચસ દ્રૌપદી નહીતુ નમ છે — ૧૧૧ ક

કહેવા લાગ્યા 'અમે કેવા બના બન સાતિ આહવાત છીએ મહાસનાવાળા કેવા નુક અને ઝનડાણ છે અમે લામ્પાલીના હિમાયતી છીએ, અમે મહાસનાવાળા સરમુખત્યાર સાતીના હિમાયતી છે નહિ તો મહારાજાના પ્રમુખ મુકામ સરમુખ યાર એવમ ?' તમામ જાતની સ્વતંત્રતાને દબાવી દેનાર વત માનવશે અને છાપખાનાઓને મોઢે ફૂંચી દેનારા ગીતમ કેસ ચનામ્યા વિના ચોકોને જેવમા પૂનામ અને ચોકોની માલમિવકત અને નતાનો કમને કરનાર, તથા એવી જ બીજી ગજ ચોજ જનતી અનેક નાનીમોઠી હીના કરના । બોર્ડિનન્સોને તેઓ પાતાની પુણ્યપ્રવૃત્તિના ઉત્સાહમા નજીવા મળીને ભૂલી ગયા હિંદુસ્તાનમા બ્રિટિશ રાજ્યનું અસલ સ્વરૂપ કેવું છે તે પણ તેઓ ભૂલી ગયા મહાસનાવાળાઓ (જેવમા પાયા પડ્યા) કેવા પોતાના તમિયા તામ દે છે અને અમે મહિને માન ચોવક જ હવે ડિપ્લોમાટીક મ પમને રાષ્ટ્રજનિક હિતન મટિ કેવું વૈવરુ નીએ છીએ એમ મરકામ્યા પ્રધાનો (આપણા પોતાના જ દેરાબધુઓ) બહુ છગથી વલવવા લાગ્યા નાના મેનિસ્ટ્રેટો અમને બારે સમયે ઠોકતા, એટલું જ નહિ પણ સમ ક તો કરના ઉપરેસ પણ દતા અને મહાસનાને તથા તેની સાથે સબધ વરાવતા લોકોને ગમે તે પણ આપના હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ રાજ્યતમિવ સર હેમુઅલ હોન પણ પોતાના ઉચ્ચ પ થી પ્રાપ્ત થતા ગાત ચો વ સાથે વધા કે કૂતરા બેબરના કરતા, અમારા કાંદો તો ફૂંચ દેવે જ બચ છે ફાલુન તેઓ વીસરી ગયા કે કૂતરા તો જોલમા પડ્યા દતા ત્યા તે ન લહેવાઈથી બસી રાઈ અમ નહોતુ અને જે બદાર રહી ગયા હતા તેમને મોઢે ફૂંચા દવાયા હતા

આ બધામા કૌથી મજબ તો એ છે કે મનપુ મા થયેલા કેમી રમખાણોનો ટોપનો પણ મહાસનાને માથે ઓડાનામા અબો કમકમાઈ ફરે એવા આ મખાણોની ડવા ખગ કરે એવી કલાલીઓ બહાનુ ખાવામા આવી અને વખતોવખત અમ જ કહેવામા આવ્યું કે તે ગમે મહાસના જવામ રે દની સાચી વાત નો અ દની કે એ ભૂડા પ્રકણમા કોઈએ લે / મો બામ બજીયો હોય તો તે મહાસનાએ જ બજીયો હતો તેના એક ગરવામા મરવા પુરે ત્યા પોતાના પ્રાણુ પ થરા દતા અને તેના આ બસિદાને કાનપુત્રી દરેક કોમ અને દરેક પથના માખુરો પામે આસુ પડાયા હતા આ રમખાણના સમાચા સાવગતા જ મહાસનાની કરાવીની મેકમા એક તપામ સમિતિ નિમાઈ હતી અને ન અમિનિંગે બહુ વિગતોમા જીવંતે તપાસ કરી દની થનુ મહિનાની મહેનત પડી તેણે મોઢા અદેવાવ મહાર પા ચો તે સરકાર તરફથી તામડતોમ જમ થયેલો બદેર કરવામા આવ્યો તેની જાહેરી નકલોનો જમ મને મને નો ૩ કે નારા કરમામા આવ્યો તપાસનું પાણિમ આવી રીને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરા હતા આપમા મ કદી મીતકરો અને બ્રિટિશ વર્તમાનપત્રો નો વખતોવખત મેવના જ ગ્યા કે રમખાણો મહાસનાની પ્રવૃત્તિને હીર થયા હતા જરૂર આ અને આવી બીજી બામતોમા છેવે તો સત્યનો જ વિજય છે હતા ધીવીર સત્યનો પ્રચાર માથ તે પદેસા અમજો ફાલુ નમજ ફુદી પ્રચાર જ શૂંચો દોષ છે

કરી પોતાનું નામ ગામ ય મુશરો મુશમા
સત્યનુ મોડ નામ મ ન જીગે મર્વદા
પણુ તેની એ જીત થયે માત્ર એની મણે—
હાર થઈ કે જીત પડેવા કાઈને ના રડે *

મને લાગે છે કે ધુસ્તાનસના આવા ઉશ્કેરાયેલા પ્રત્યર્થનમાં આ બહુ રનાત્માવિક
ગણાય આવા સંતેગેભા સરકા પાસેથી સત્ય બચવા સચમની અસા કોઈ ન જ
શકે પરંતુ આ બહુ ધારેલી હાથે પણ વગલી જઈ લાગતુ હતુ અને તેમાં જોવામાં
માવણ જનન અને નફાર્થ ખરેખર બજળ હતા કિદુસ્તાનના અધિકારી વગના
નાનવતુઓ કેવા તમ રહે છે અને બૂલકાગમાં તેઓએ પોતાની નત ઉપર કેટલો
બના દામ રાખ્યો હતો તેનું કાઈક ફર્સન આમાંથી મળતુ હતુ તેમના આ કોધને
આપણા કાઈ મરવા કે કહેવા સાથે સબધ હતો એમ તો નથી લાગતુ પણ સામાન્ય
જોઈ બેસવાની તેમની કૂલી ખીડનો આક્ષાત્કાર એ તેમના પ્રકોપનુ ધારા હતુ જે
સત્તાધારીઓને પોતાના બગેનો વિશ્વાસ હોય છે તેઓ આમ બાન બનતા નથી એક
તરફથી ॥ ચિત્ર અને બીજી બેની સાથેનુ આપણુ ચિત્ર મે પ્રેમી વચ્ચનો બે
બહુ બાન મેથ એરો હતો મરણુ એક બાજુએ એમના બહુગા ફકતા હતા ત્યારે
બીજી બાજુએ મીનન માત્રાત્મ્ય હતુ—સ્વેચ્છા અને ગૌરવયુક્ત સચમન મીન નહિ
પણુ જેલ ત્રાસ અને સર્વવ્યાપી મોટી રતા બનતુ તે મીન હતુ આમ જખર રનીથી
મોઢા બધ ન કરેના હોત તો બીજી બાજુ પણ કુશલેયેના મુશમશ ॥ અતિરાયોક્તિ
અંદે ગાગાગાળીમાં પાછી હલત નહિ લોકનાગમી બ્યમ કરવાનો માત્ર એક માર્ગ હતો
મેઢાધરા પત્રિ એા પણા શહેરોમાં આવી પત્રિતઓ વાતોવજાત નીકળતી

હિદુસ્તાનમાંના મિટિશ માનકીના મેન્પાઈનિ પન નત માનપરો પણ ના
બાબગાબાજીમાં બહુ રસમેઢ જોડાયા અને કફાસ ધણા માથથી મેવેના અન દગાલીને
ગ્રુમ રામેલા એવા ધણાય વિચારેન તેમણે ઉન્માત્મ્ય કર્યુ ને તેને જાહેનાત ॥૧૧
સામાન્ય રીતે તમને માર્કે સાવવાન રહીને લખતુ પડે છે કાણુ તેમના ધણા વાગમે
હિદીઓ હોય છે ખતુ ફરામાંની જ તથી તમની ઉપરના આ ૧ કુરો વાવાઈ ગયા
* ને અમેજ તેમ નિદી ચીના અતરની તમણુ જાણી કરવી હવે તો હિદુસ્તાનમાં
બહુ થોડા એન્પોહન્ડિયન પત્રા ત્હા છે એક પછી એક ૨૧ બવ થવા લાગ્યા છે
રહેલામાંના ધણાખરા તેઓ જે સમાચાર દૂરા પાડે છે અ દષ્ટિએ તેમજ તેમના
સામાન્ય બહા દેખાવની દષ્ટિએ ૧વી કોઠિના છે દુનિયાની ઘનાઓ વિરના તમના
અમરેમેઢો જોકે હ મેરા પ્રગતિવિરાવી દષ્ટિબિન્દુ અંદ કરનારા હોય છે છતા સમય
સાની માહિતીવાળા તથા વસ્તુસ્થિતિની સમજ બતાવનારા હોય છે વર્તમાનપત્રો તરીકે
તો જરૂર આપ્યા હિદુસ્તાનમાં તેમનુ સ્થાન ૧૧ માવ ખતુ હિદુસ્તાનના રાજદ્વારી
પ્રેમો ન્યા ન્યા ત્યા તેમનો એકાએક અધ પાત થાય છે એ પ્રેમોની ચર્ચા પણ

તેઓ કાર્થિક અઞ્જળ એકતરફીથી કરે છે આવી લાડવા પ્રસન્ને તો આ પક્ષપાત ધર્મીનાર બકવાદ અને જમીનપ્રધાન રૂપ ધાત્મ કરે છે હિંદની સરકારનો પણ તેઓ વફાદારીથી તાલે છે, અને તેને માટે જે સત્તન પ્રચાર તેઓ કરે છે તે આડબર અને ધનાલ વિનાનો તો હોતો જ નથી

આ ચોડા ૧૯૨૬ કરેલા એન્થ્રોપોલોજીકલ વર્તમાનપત્રોની સરખામણીમાં હિંદી જો સ્વાધાત્મ્ય રીતે માલ જિનાના ગણાય. તેમની પાસે નાણાનું સાધન ખૂણ હોય નથી. અને તેના માલિકો તેને સુધારવાનો ઝાઝો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. મુસ્લીમીયો તેઓ પોતાના દહાડા કાઢે છે, અને તેમના દુખી બિચાર તત્રીમ ઇળને મ્હી સખ હોતી નથી તેમનો બાલ દેખાવ રેછેરેછ હોય છે, તેમની જાહેરખબરો ધણે ભાગે અતિરાય વાધાભરેલી હોય છે, અને છવન તથા સમ્યક્પ્રત્યક્ષ વિષેનું તેમનું સામાન્ય વળણ માત્ર અને સવરીખોર હોય છે આનું માત્ર તો મને એ લાગે છે કે આપણે લાગણીવશ પ્રભુ બીએ બીજું કાત્રું એ છે કે આપણા અમેજ વર્તમાનપત્રોને પરદેશી ભાષામાં લખવાનું હોય છે, તેથી સાદી છતાં ભેદાર ભારતમાં લખતું મુસ્લિમ પડે છે ખરું ખરું કારણ તો એ છે કે લાખા કાગળા દમન અને પાતલન્યને લીધે આપણા બધાના મનમાં અનેક પ્રકારની ગાડ પડી ગયેલી છે, એટલે અમે તે વિષય વિશે કેમ ન લખતા હોઈએ, લાખ પીનો વખતો આપણે દાખી જ શકતા નથી.

હિંદી માવજીના અમેજ વર્તમાનપત્રોમાં મદ્રાસનું 'હિંદુ' બાલ દેખાવ તેમજ સનાયારની દૃષ્ટિએ કદાચ સર્વોત્તમ ગણાય તે ભેતા મને હમેશા કોઈ અવિવાહિત વૃદ્ધા યાદ આવે છે — અન્ય અને સિદ્ધાન્તોને આખાદ નમૂનો, જેની હાજરીમાં એકાદ આરોગ્યવળો સખ બે વાઈ બચ તો તેને બારે આપાત પડેલો નિરાતે સુખી છવન ગાળતા ઉજગિરાત મધ્યમવર્ગનું એ પત્ર છે વરસા ગણતા વર્ષોના છવનને માટે અને છવનની અજણબજગ અને હાડભારીઓ અને ઝડપીઓને માટે એમાં સ્થાન જ નથી નમ્મ વિચારના બીજા ધણા જોયેનું ધેતલું પણ આ 'અવિવાહિત વૃદ્ધા'નું જ છે પણ બીજા બાબતોમાં 'હિંદુ'ની ઉચ્ચ કક્ષાએ તે નથી પડેલી સખતા, એટલે તેઓ તો બધી જ ગીને છેક જ મોળા લાગે છે

સરકારે યા કરવાની તૈયારી બહુ વખતથી કરી રાખી હતી એ સ્પષ્ટ હવે યા રાખા જ બને તેવા ભેદથી અને ડોંગે હેબલઈબર તેવી રીતે કરવાની તેની ઇચ્છા હતી ૧૮૩૦માં તો ઝિંધિતિ વચારેપડી બમડે ત્યારે તેને પડેલી વચરાનો પ્રયત્ન નવા નવા એપ્રિલ નરોડો કાઢીને તે ક ની તે વખતે નવા પગના બવા મદ્રાસમાં વચ્ચી લેવાતા ૧૯૦૨ની ફરિતિ જુની ૪ હતી. હુમનો ડે-ડેર સરધાર વચ્ચી જ થયો. અખિલ ભારતીય તેમજ પ્રાન્તિક એ ડિનમેંસ માર્ગ અમલદારોને ભેટલી કંપી રાકાય તેટલી બધી સત્તા આપવામાં આવી, સરકારોને એકાદા હલવવામાં આવી, મકાનો, નિવમ્તો, મોટરો બેન્ના ખતાઓ, એ બધા ઉપર પોલીસ વધી પળ, બહેર સમાઓ અને સરકારોની નનાઈ કરવામાં આવી અને વર્તમાનપત્રો અને હાજખાના ઉપર પુરેપુરો

અકરા મુકાયો ખીજ તરફથી. ૧૯૩૦થી ૧૯૪૬ ગાંધીજી તાત્કાલિક સવિનય જાગ
રાગવાને માટે ચોક્કસ રીતે ઇન્ટેન્ડર હતા, અને કાર્યવાહક સમિતિના ધણાખરા સભ્યો
પણ એ જ વિચારના હતા તેમના મારા ઉપરાત ખીજ કેટલાક એમ માનતા કે આખણી
અનિચ્છા ગમે તેટલી હોય પણ લાડવ અનિવાર્ય છે અને આખણે તેને માટે તૈયાર
રહેવું નેઈએ સમુક્ત પ્રાન્ત તથા મરહદ પ્રાતમા સ્થિતિ વધારે વધારે તગ થતી
વાને લીધે લોકોના મન નજીક આવતા યુદ્ધ તરફ દોરાયા હતા પરંતુ એક દરે મધ્યમ
ગર્જ તથા શિક્ષિતવર્ગે યુદ્ધની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતો નહોતો, જેકે તેની શક્યતાની
તેઓ ઉકે જ અવગણના ગી રાકે એમ તો નહોતું જ કાણુ બાણે કેમ તેઓ એવી
આરા બાધીને બ્રહ્મા હતા કે ગાંધીજીના પાછા ફર્યા પછી કોઈને કોઈ રીતે લાડવ
રાગવામા આવશે આ તેમની ઇચ્છામાથી તેમના વિચારોનો જન્મ થયેનો હતો.

આમ ૧૯૩૨ના આરંભમા તો સરખાવત જરાબર સરકારે જ ફરી મહાસભા
ઉમેશા બચાવની બાબતે નહી સ્થિતિ બહુ અપાટમા બદલાઈ ગઈ એડિટીનસે
આવતાની સાથે સવિનય ભજની ફરજ આવી પડી અને આ બધું કેટલીક જગ્યાના
મહાસભાના નેતાઓ માટે તો બાણે અણુધાર્યું થઈ પડ્યું આમ છતાં મહાસભાની
હાનને બહુ મુદ્દર જવાબ મળ્યો અને સવિનય ભજ મરનારાઓની ખોટ ન પડી
માત્ર છ કે ૧૯૩૨મા બ્રિટિશ સરકારેનો જે સામનો થયો તે ૧૯૩૦ને મુકાબલે ધણુ
સખત હતો એ વિષે છટાકાર રાકા નથી જેકે ૧૯૩૦મા ખાસ કરીને મોટા શહેરોમા
દેખાવ અને બહેરાત વધારે હતી ૧૯૩૨મા લોકોએ સહનરાજી વધારે બતાવી અને
અપારુ શાન્તિ ભળવી તેમ છતાં એમ કહેવું નેઈએ કે અતરની ઊલટ અને ધગરા
૧૯૩૦ કરતાં ૧૯૩૨મા ધણુ ગ્રોજી હતી બાણે નારાજથી આપણે યુદ્ધમા બેતર્યા
ોઈએ એવું હવે ૧૯૩૦ના યુદ્ધમા જે અલક હતી તે બે વરસ પછી માર્કે ડાખી પડી
ગઈ હતી પોતાની પાસે જેટલા સાધનો હતા તે બધાનો સરકારે મહાસભા સામે
ઉપયોગ થયો આખો દેશ બાણે લશ્કરી કાયદા નીચે જ હતો અને મહાસભાને કોઈ
પણ રીતે હુમલો ગોઠવવાની કે પોતાનું ધાણું કરવાની તક ફરી મળી જ નહિ મહાસભા
અને એના ધણાખરા મધ્યમ ગર્જના અનુયાયીઓ જે આજ સુધી તેના મુખ્ય સહાયકો
હતા તે પહેલે જ ધાણે મુઠિવ થઈ ગયા તેમના ગળવા ઉપર તકી આવી અને એ
અપદ થઈ ગયું કે સવિનય ભજની ચળવળમા બેડાનારા તેમજ તેને કોઈ પણ રીતે
મદદ મરનારા પોતાનું ઇલાખણુ ખેઈ ખેસવાના એટલું જ નહિ પણ કદાચ પોતાની
તમામ માલમિલમત ખોઈ ખેસવાના સમુક્ત પ્રાન્તમા મહાસભા ગરીબ લોકની જ
જેટલે ત્યાં અમને આ વરતું અછી નડે એમ નહોતી પરંતુ મુળઈ જેવા મોટા શહેરોમા
તો આને લીધે બારે ફેર પડી યો ત્યાં તો વેચારી વર્ગને જે માણસ લ તમા પડે
તે ખેરા છુપાર થઈ બાણે અને વકાવવાનર હોય તો તેને બારે અતિથિ કુકસાન પહેવે
આટલી ધમકીથી જ (અને આ ધમકીને કેટલીક વાર અમન પણ થયો હતો) શહેરોના
મા મુખી વર્ગ અત્યંત થઈ ગયો પાછળથી મારા નવચામા આવેલો એક ખીમણુ પણ

શ્રીમંત વેપારીનો કિસ્સો કહ્યો. આ માણસને સન્ન્યસકરૂં સાથે કરી દેવાદેવા નહોતી, બહુ તો કોકવાર તે કાંઈ નાણાંની મદદ કરે. પરંતુ પોલીસે તેને લાંબી જેલની અને પાંચ લાખ રૂપિયા દંડની ધમકી આપી હતી. આવી ધમકીઓ તો બહુ સામાન્ય થઈ પડી હતી અને તે આવી ધમકીઓ નહોતી કાનૂલ તે કાળે પોલીસ સર્વસાક્ષિમાન હતી, અને ધમકી અમલમાં મુકાયતા દાખલા યત્ન રાજ બનતા હતા.

મને નથી લાગતું કે સરકારે જે ધારણે કામ લેવા માંડ્યું હતું તેની સામે વાંધા ઉઠાવવાનો મદ્દાસમાવાદીઓને કસો અધિકાર હતો. એકે અલગ મોટા પાયા ઉપર અદિસક હવે સાલની ચળવળની સામે સરકાર જે કિંસા અને ફમન ચલાવી રહી હતી તે કાંઈ ખૂબ મુશ્કેલી ધારણે જરૂર ખૂબ જ વાંધાજરૂર મુશ્કેલી આપણે દાવિદારી આક્રમણ કરવાનું નક્કી કરીએ, તો પડી આપણું આક્રમણ નમે તોડી અહિંસામય હોય છતાં તેની સામેના દરકોઈ પ્રકારના વિરોધને માટે આપણે તૈયાર રહેવું જ જોઈએ. દીવાનખાનામાં બેસીને કાંતિના બેઠા ન બેઠા, છતાં ધણા યોગોને દીવાનખાનું અને કાંતિ બને જોઈએ છે. ખૂબ કાંતિકારી ચળવળમાં માણસ મારે તેણે તો સર્વસ્વ ધ્રુમવવા તૈયાર હોવું જોઈએ. તેથી જ મુખી અને શ્રીમંત માણસો ભાગ્યે જ કાંતિકારી હોય છે. એકે એવામાંના કોડ રદયાબડ્યા આવી ચળવળમાં સામેલ થઈ નથી છે અને દુનિયા-હાથાની નજરે તે મુશ્કેલી ખપે છે અને પોતાના વર્મ પ્રત્યે દોહી ગણાય છે.

પરંતુ આમજર્મના લોકો જેમની પાસે મોટરકારો કે બેન્કનાં ખાતાં કે જમીની કરવા લાયક એવી બીજી મિલકત ન હોય અને જેમના ઉપર લડતનો ખરો ભાર પડ્યો હતો, તેમને માટે સરકારને બીજા ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડ્યો. સરકારે ચૂંમિરપી જે નિષ્કુર ઉપાયો ચોક્કસ તેનું એક રમૂજ પરિણામ એ આશ્ચર્ય કે પેશ હોજી, જેને માટે 'ચાન્દરબારી' ચાલુ લાપરી સાકાય, તેને આમજ આવવાનો ચાલુ લાગ્યો. તેમનામાંના કેટલાક વર્તિચ્ચમાં કેવી દરજી થયે તેનો વિચાર કર્યા વિના ચેલોક વખત થયા મદ્દાસમા સાથે નખરાંગાજ કરવા લાગ્યા હતા. પરંતુ સરકાર આ સાંખી રહે, એમ નહોતું. એને નિષ્ક્રિય વફાદારીથી સતોષ નહોતો બજવા વખતે નામચીન ધથેલા ફેકરિક કપરના ચાલોમાં કરીએ તો સનાધીશો "નિર્બળ, સરિય અને પ્રત્યક્ષ વફાદારી કરતાં રજા પહુ ઓછાથી સતોષાય એમ નહોતું. રેયવળી મરજી ઉપર જીવવા જેટલી દેહી પડવા સરકાર તૈયાર નહોતી." એક વર્ષ ઉપર મિ. લોડેડ જ્યોએ પોતાના સાથીઓ — મિટિરા વિબરજ પાળીના અમલકીઓ, જેઓ નેશનલ ગવર્નમેન્ટનાં જોડાયા હતા તેમને વિશે કહ્યું હતું કે તેઓ નો "પોતાની આસપાસનાં સંજોગો પ્રમાણે રજા બદલનારા કાજીયાના જેવા હતા." હિંદુસ્તાનની નવી પરિસ્થિતિ ફિઝા કે આક્રા રંગોને નિખાળી લે એમ નહોતું એટલે આપણા કેટલાક દેસબાજીઓએ સરકારમાન્ય રંગોમાંના વધારેમાં વધારે ભડકામણી રંગ ધાણ્ય કર્યા, અને જીવસા તથા મિજબાનીઓમાં આપણા ચાન્ડર્તાઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને પ્રસન્ન પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યા આ બધાં આરિંનસો, સંખ્યાબંધ પ્રતિબંધો, અટકાવો, દીવાળખીના અને મુરજ આવશ્ય

પણી બહાર નહિ નીકળવાનાં હુકમો — એમાંના કરાચી તેમને ડરવાપણું નહોતું કારણ મત્તાવાર રીતે ક્યાં નહોતું બહાર ચલુ કે આ બધું તો ધિવજાઓ અને રાજ્યદ્રોહીઓ માટે હતું, વફાદારોને તેનાથી ડરવાની જરૂર નહોતી? એટલે એ લોકો તો પોતાની આસપાસની લડત અને ધમાકાને ઠીક ઠીક સમતાથી જોઈ શકતા હતા તેમના ધણા દેશબાંધવો જે બચમાં ઘેરાયેલા હતા તે બચ તેમને બાધા કરતો નહોતો. ‘પતિવતા શરવાણુ’ નામના કાવ્યમાં ક્લેતાના નીચિના ચપ્પેની સાથે તેઓ કદાચ સંમત થાત :

બચનું કારણ એક કહી મને રહ્યું નથી,

— બળાકાર માહરો તો કોઈ ના કરી શકે;

બળાકાર થાય માત્ર ખુશી જ્યારે નહિ હોય,

રોડે ટકા ખુશી ત્યાં બળાકાર કો કહી શકે ?*

કાણું બાજી શાથી સરકારના મગજમાં એવું બસનું હુકુ કે આ લડતમાં મહાસલાહીઓનો લાભ ઉઠાવવા ઇચ્છે છે — એવી આશાથી કે સ્ત્રીઓને જેલમાં મોકલવામાં આવશે તો ત્યાં તેમના પ્રથમ સાથુ વર્તન રાજવામાં આવશે અને તેમને સજાઓ પણ ઓછી કરવામાં આવશે સરકારનો આ ખ્યાલ ટંગવધા વિનાનો હતો. બાજી કે કોઈને પણ પોતાના પરની સ્ત્રીઓને જેલમાં મોકલવાનું ગમતું હોય ના. સાધારણ રીતે કન્યાઓએ કે સ્ત્રીઓએ તો તેમના પિતાઓ, ભાઈઓ કે પતિઓની ઉપરવટ થઈને જ લડતમાં સક્રિય ભાગ લીધો છે, કોઈ નહિ તો તેમાં તેમના સબંધી પુરુષવર્ગનો પૂર્ણ સહકાર તો નહોતો જ પરંતુ લાંબી સજાઓ કરીને અને જેલમાં ખરાબ વર્તન ચલાવીને સરકારે સ્ત્રીઓને ખાલી પાડવાનો નિશ્ચય ક્યો મારી બહોળ પકડાઈ અને તેને સજા થઈ કે તુરત જ અવ્લાહબાદમાં કેટલીયે નાની છોકરીઓ મેટિ ભાગે પંદળ સોળ વર્ષની, બેગી થઈ અને પોતે શું કરેલું જોઈએ તેનો વિચાર કરવા લાગી તેમને અનુભવ નહોતો પણ તેમને લત્તાહ માતો નહોતો અને તેમને માર્ગદર્શનની જરૂર હતી એક ખાનગી ઘરમાં તેઓ બેગી થઈ હતી ત્યાં તેમને પકડવામાં આવી અને દરેકને બળે જરૂરની સખત કેટલી સજા થઈ આ તો દેશજરમા રાજને રોજ પાર વિનાની બનતી તેમાંની એક નાની ધટના હતી સજા પામીથી ધણીખરી કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓના જેલમાં પુરુષો કરતા ધણુ વધારે ખરાબ હાલ થયા હતા ધણા દુખદ દુષ્ટતા મારા સામગવામાં આવ્યા છે, પરંતુ મીરા બહેને (મિસ મેડલીન સ્વેડે) પોતાના અને મુંબઈની જેલમાં પોતાની સાથેની સચિનચ બ મવાળી બીજી બહેનેના અનુભવોનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે બધાને ટપી નથ એવું છે

સપ્તમ પ્રાતમાં અમારી લડત આમપ્રદેસમાં કેન્દ્રિત થઈ હતી કિસાનો મારે મહાસમાજે જે સતત આમહ ચાલુ રાખ્યો હતો તેને લીધે તેમને ગણિતમાં ઠીકઠીક મારીના વચંતો મજા હતા, જોકે અમે તે પૂરતા ગણતા નહોતા અમને પકડ્યા પછી તરત જ વવારાની મારીઓ પણ બહાર કરવામાં આવી આ બહેનસત વહેલી ન કરવામાં

આવી એ ૪૨૯ લાક્ષ્મી રાખવા જેવું છે, ૫ લા જે તેમ થયું હોત તો પરિસ્થિતિમાં પછે ૩૨૫ પડી જતી. નહુ વિચાર મ્યાં વિના તેનો અસ્વીકાર કરવાનું અમારે મન પસંદ કરેલ થઈ પડત પછ તે વખતે તો સરકારનો હેતુ એ હતો કે આ માફીઓ મેળવી આપવાનું માન મહાસભાને ન મળે સરકારને એક તરફથી મહાસભાને કચરી નાખવી હતી અને બીજી તરફથી કિસાનોને શાન્ત પાવવા માટે અને તેટલી વધારે માફીઓ આપવી હતી એ તો ચોખ્ખું દેખાઈ શકે એવું હતું કે જ્યાં મહાસભાનું દબાવું ભારેમાં ભારે હતું ત્યાં માફી પાડી વધારેમાં વધારે હતી.

આ માફીઓ ઠીક ઠીક હોવા છતાં કિસાનોના પ્રશ્નોને હચેલ તેથી ન આજનો પણ તેથી પરિસ્થિતિ પછે દરજ્જે હળવી થઈ ખરી તેને ત્રીયે કિસાનોના વિરોધની ધાર કાઢી છુટ્ટી થઈ અને આજણી મોટી લાગતની દૃષ્ટિએ તો ક્ષણભર અમે નબળા પડ્યા અમારી ભરતને લીધે યુક્ત પ્રાન્તના હજારો કિસાનોને વેકરું પડ્યું અને ઘણાં તો છે ન જ પાપમાન થઈ ગયા. પરંતુ એ લડતના દબાવવાને લીધે જ લાખો કિસાનોને ચાલુ નિયમો પ્રમાણે વધુમાં વધુ મળી શકે એટલી માફી મળી અને (સચિનચક્ર ગના તથા તેમાંથી કૂટલા કુલુગાઓના પાંચામને ખાઈ રાખતા) પાર વિનાની હવાફીમાંથી તેઓ બચી ગયા કિસાનોને વખતોવખત આવા નાના લાભો મળે તેની કિંમત બહુ ન ગણાવ પરંતુ એ કાંઈ મળ્યું તે વિષે મને સંકા નથી કે કિસાનો માટે સંયુક્ત પ્રાન્તની મહાસભા સમિતિએ જે મત પ્રમાણે મ્યાં, તેવું એ કુળ હતું કિસાનોના મનુદાયને તાત્કાલિક લાભ થયા પરંતુ તેમનામાંના ખરા બહાદુરો તો એ ૫ નમાં ખપી ગયા.

સને ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરમાં સંયુક્ત પ્રાન્તનું ખાસ ઓર્ગેનરસ કાઢવામાં આવ્યું ચાર તેની માથે જુવાસાનું એક નિવેદન બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું આ ચાંગના તેમજ બીજા ઓર્ગેનરસો સાથે બહાનું પાડવામાં આવેલા નિવેદનમાં ઘણા અર્થસત્યો અને અસત્યો હતા જે જાતના પ્રચારનો તેમાં હેતુ હતો આરબની બાબુગાબાઈના જ એક ભાગદશ એ બહુ હતું અને તેમાં રહેલી જોડીને આજે વજો એવી બુરોનો જવાબ આપવાની કે દનકા કરવાની અમને તક ન હતી એનો એક ચાન ખેતન એનો પ્રયત્ન જેમાં રોટવાગી ઉપર એક બહાલું એકાદવામાં આવેલું હતું તે તેમને પોતાના પડગવા પહેલા જ સુધાર્યું હતું આ જાણી ચાલીઓ અને સરકારના બચાવો વાચતા નવાઈ લેપતે છે સરકાર કેટલી બડેલી હતી અને કેટલી ઉરકેરણેલી હતી તે એ હપરથી જાણી ન આવે છે રચેનના પુરોગાન રાજ ગ્રીન્ડ નાવરો પોતાના રાજ્ય નાથી જેસ્પુદિ લોમને હજાર કરવાનો જે દુખ મહેલો તે થોગ વખત ઉપર માત વાચવામાં આવ્યો ત્યારે દિગ્ગજાનની બિટિસ સરકારના આ હુકમો અને એ ડિ'નરો તથા તેમને માટે આપેલા મરતો ને થાદ આવ્યા વિના રથા તદ્દિ મને ૧૭૫૭ના ફેબ્રુઆરીમાં કાઢેલા પોતાના દુકમમાં રાજ પોતાના કુચન સમર્થન આ રાખેલા કહે છે 'મારી દેશમાં તારે રી શાન્તિ અને ન્યાય રાખી રાખવાની મારી ૩૧૭ને

અને ધણા ગભીર કારણોને લઈને તથા ખીલ જરૂરી વાજબી અને આવશ્યક કારણો ને મેં મારા રાજવી હૃદયમાં મઘી રાખ્યા છે તેને લઈને "

આ જ પ્રમાણે આ ઓર્ડિનન્સોના પક્ષ ખરા મારણો વાઈસરોયના હૃદયમાં અથવા તો તેના મંત્રીઓના સામાન્યહિતેષ્ઠ હૃદયોમાં પુરાઈ રહ્યા, ને કે આમ તો કારણો દીવા જેવા સ્પષ્ટ હતા સરકારી સહ્યે જે કારણો આપવામાં આવ્યા તે ઉપરથી અમે સમગ્ર રાક્યા કે હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ સરકાર પ્રચારનુ એક નવું શાસ્ત્ર સાબો પામ ઘડી રહી છે થોડાક મહિના પછી અર્ધ સરકારી ખત્રિકાઓ અને ખતાકટા ગામમાં ઘટ્ટે હાથે વહે ચાયાના સમાચાર અમને મળ્યા તેમાં કેટલીયે વાતો અજબ બિહત સ્વરૂપમાં આપવામાં આવી હતી ખાસ કરીને તેમાં એ વસ્તુ સૂચવવામાં આવેલી કે જેનીના પાકના ભાવમાં જે મઢી આવી હતી અને જેને લીધે ખેડૂતોને ભારે નુકસાન પહોંચુ હતુ તે ખંડુ મહાસબાને કારણે થવા પામ્યુ હતુ મહાસબા ને દુનિયાના બાવોમાં મઢી આણી રાકે તો તેનુ સામર્થ્ય ભારે ગણાય આના જેલુ મહાસબાનુ બહુમાન ખીલુ કયુ ' હતા આ બૃહાણનો સતત ખતપૂર્ક પ્રચાર માલુ જ રહ્યો, એવી આગાથી મહાસબાની પ્રતિજ્ઞને ધક્રો પહોંચે

આટલુ હતા સંયુક્ત પ્રાન્તના કેટનાક મુખ્ય જિલ્લાઓમાં સચિનય ભગની અગ પગમાં કિસાનોએ સારો ભાગ લીધો વાજબી ગણેાત અને મારી ખામતની તમ્સાર અચૂક ગીતે સચિનય ભગની લઈત સાથે ભળી થઈ ૧૮૩૦ કરતાં આ વખતનો લોખેનો જવાબ ધણો વધારે સારો અને ધણો વધારે અવરંધિત હતો તેમાં ઠીકઠીક રમૂછ કિસાઓ પક્ષ ખનતા રાયબરેની જિલ્લામાં બકુલિયા ગામે પોલીસપાર્ટી પહોંચી તેની બહુ ગમ્મત પડે એવી વાત અમારા સામગવામાં આવી આ લોખે ગણેાત નહિ બરવા બદલ મિલકત જખત રવા ગયા હતા ગામ ખીલ ગામેને મુકાબને સુખી હતુ અને ત્યાના રહેવાસીઓ કઈક છુસ્સાવાળા હતા દેવન્યુ અને પોલીસ અમનહારેનો તેમણે ઠીક સત્કાર કર્યો અને તમ્મમ ધરેના ખાસકા પ્રમ્પ્ટ મૂકી ઘઈ અદર જ્યા જતુ હોય ત્યા જવા તેમને કહ્યુ ઢેર વડેની કેટલીક જખીઓ થઈ પછી ગામનોકોએ પોલીસ અને મુલકી અમનહારેને પાનસોપારી આપ્યા પેલાઓ ખિમારા શરમના માર્થ લખીને લેવા મેં નઈને ચાયા ગયા, ને આ તો વિરલ અને અસાધારણ ખનાવ ગણાય પરતુ થોડા જ વખતમાં ય્થી રમૂજ, હાલતા કે માનવ લાગણી જેવા જડે એવુ ન રહ્યુ ખિયારા બકુલિયાએ આ ગમ્મત કરી પક્ષ તેને લીધે પોતાની બહા નીની સભમાથી તે બચવા પામ્યુ નહિ

ખાસ કરીને આ જિલ્લાઓમાં ઘણા મહિના સુધી કિમ્બોએ ગણેાત ન બર્ધ અને છેક ઉનાળાના આખામાં કઈક વસૂનાત થવા મારી અનમત સપ્તાબ ધ પકડા પકડી થઈ પરતુ આ તો વધારે પડતી પકડાપકડી ન કરવાની સરકારની નીતિની લગભગ વિરુદ્ધ હતુ સામાન્ય રીતે ખાસ કાર્યકર્તાઓ અને ગામના આલેખોને જ પકડવાની

સરકારની નીતિ હતી. ખીજાએને તો માત્ર મારવામાં જ આવતા જેવું તેમજ ગોળીબાર કરતા પણ મારવાનું આ રાત્રિ વધારે અડિયાતુ માન્ય પડ્યું હતું ત્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેનો આશ્રય લઈ શકાતો અને દુરના ગામડામાં તેનો પ્રયોજ્ય થતો હોવાથી બહારની દુનિયાનું ધ્યાન તે તરફ ઓછું જોવાતું, વળી ફેડીએની ભયભાઈ જતી સંખ્યામાં તેથી વધારો થતો નહિ. લોકોને ધર બહાર ઝડપવાના તથા ઢોર અને મિલકત જપ્ત કરી વેચી નાખવાના કેસો તો ધણા જ બનતા પોતાની પાસે બેઝબેલ જ ને કાઈ હોય તે આમ જૂઠડી મેવાનું અને પાળીને મૃતે વેચી ન ખાતું કિસાનો બિચારા બારે વેદનાથી ભેઈ રહેતા.

ફેરાબરમાં સંખ્યાબંધ મકાનો મરકારે કબજે લીધા હતા તેમાં સ્વરાજબલન પણ હતું ત્યાં આપની ફોર્મોસ ટ્રોન્કિયટવનો કીમતી સાધનસરભમ પણ સરકારે જપ્ત કર્યો. થોડા દિનસ તો ઇન્કિલાલ બિનકુન બંધ પડી, પરંતુ પાછળથી પાસેના ગામમાં તદ્દન ખુલી જમ્યામાં એક દવાખાતું રાંધે થયું પાછળથી ઇન્કિલાલ આપવા તો એ દવાખાતું સ્વરાજબલનની નજરમાં જ નાના મકાનમાં આણવામાં આવ્યું અને ત્યાં લગભગ અઢી વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

અમારા રહેઠાણનું મકાન આનંદભવન સરકારે કબજે કરવાની ઉંચેવી વાત થયું કાંઈક આવી કાલે આવકલેરાની મોગી રકમ મેં બચ્ચા ના પાડી હતી આ વેરો અને ૧૯૩૦ની પિતાશ્રીની આવક હપ્તોને હતો અને તે વખતે સવિનય બગની લડતને થીરે તેમજ તે બંધો નહોતો અને ૧૯૩૧માં દિલ્લીના તદ્દનમાં પછી તે વિધે હન્ડમેન્ટસ અમલગારો સાથે મારે વાગવાનું ચાલેલી અને ઉપર મેં વેરો ભરવા કમ્પ્લે કરેડુ તથા તેનો એક હપ્તો ભરેલો પણ ખરો એટલામાં ઓર્ડિનન્સો આવ્યા, અને બાકીનો વેરો ન ભરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો કિસાનોને નું સવલ્લ આપું કે તમે મરોત અને મહેસૂલ ન ભરશો અને હું પોતે જઈને આવકલેરો બનું, એ અને તદ્દન ખોટું અને દગા જેવું લાગ્યું એટલે મેં તો ધાર્યું જ હતું કે અમારું ધર પણ સરકારે જપ્ત કરશે આ મને ગમતુ તો જશ્યે નહોતું, કાશુ એનો અર્થ એ થાય કે માતૃશ્રીને બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે, અમારી ચોપડાઓ, કાગળિયા, સરસામાન અને બીજી અનેક વસ્તુઓ ને અમે અગત અને લાગણીને મારજો બહુ કીમતી ગણતા તે મમે તેવા માણસોના હાથમાં જઈ પડે અને રહેલકે થઈ નથ, આપણે રાષ્ટ્રીય ઝડો કલેરી પાડવામાં આવે અને તેની જમ્યાએ યુનિયન લોક ચડે બીજી તરફથી ધર પ્રમાણવાનો વિચાર મને બહુ આકર્ષક પણ લાગે. મને એમ થયું કે એવું થાય તો ને કિસાનો ધરમાર વિનાના થયા હતા તેમની અમે વધુ નજીક આવીએ અને તેથી તેઓને હિમત પણ આવે આપણી લડતની દૃષ્ટિએ તો એમ અને એ બહુ જ ઇચ્છવા જેવું હતું પરંતુ સરકારે જુરો જ નિશ્ચય કર્યો અને ધરને હાથ ન લગાડ્યો. કદાચ મારી માતાની ખાતર તેમ કહ્યું હોય કદાચ તેથી સવિનય બગની લડતને વધારે જોર મળે એમ બાળીને પણ મેં કહ્યું હોય ત્યારપછી થયે મહિને ગાંધી નામના કોઈક દેશવેળા ફેરોનો તેને પત્તો

લાગ્યો અને આવકવેરા નહિ ચરવા બદલ તે જખત કરવામાં આવ્યા મારી તેમજ મારા બનેલીની મોટરો તો પહેલા જ જખત કરીને વેચી નાખવામાં આવી હતી

આ સંસ્થાતના મહિનાઓમાં બનેલી એક વસ્તુથી અને ખૂબ જ દુખ થયું થયું મ્યુનિસિપાલિટીએ અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓએ, ખાસ કરીને કલકત્તા કોર્પોરેશન ત્યાં મહાસક્ષાવાદી સંસ્થાની બહુમતી હતી તેમણે પણ, રાષ્ટ્રીય ઝડપ ઉતારી નાખ્યા સરકારે ધમકી આપી કે જો ઝડપ ઉતારવામાં ન આવે તો સખત પગલા લેવામાં આવશે સરકારના અને પોલીસના આ દબાણને લીધે ઝડપ નીચે ઊતર્યા આ સખત પગલા એટલે કદાચ મ્યુનિસિપાલિટીને ‘મરથેન્ટ’ કહે અને તેના સભ્યોને સજા કરે લાખા કાળથી ભોગવાતા આવેલા હુકોવાળી આ સંસ્થાએ ખીકણ હોય છે, ચોરલે તેઓએ જેમ કર્યું તેમ કર્યા વિના તેમનો છટકો નહોતો છતાં દુખ તો થયું જ જેને આપણે ગિણમાં પ્રિય ગણીએ તો એની ઘણી વસ્તુઓનું એ ઝડપે પ્રતીક બન્યો હતો અને તેના છત્ર નીચે તેની આબરૂ સાચવવાની કેટલીયે પ્રવિણતા આપણે લીધી હતી આપણે પોતાને હાથે તેને કતારી નાખવો અથવા આજગી મરજીથી તેને ખીલ પાસે હલસાવવો તેમાં એ પ્રવિણતાનો ખૂબ લાભનો હતો એટલું જ નહિ પણ તેમાં એક શ્વેત વસ્તુ ઉપર લગભગ બગાડકારે કર્યા જેવું લાગણ હવે તેમાં આત્મા હણાતો હોય, સાચનો દોહ કરતા હોઈએ, જેમ લાગણ હવે અને મોટા શરીરબળ આગળ અસાધ્યનો સ્વીકાર કરના જેવું લાગણ હવે જેઓ આ રીતે તાંબે થયા તેમણે શરૂનો જીરનો નરમ પાંદ્યો અને શરૂની આબરૂ હલકી થઈ

બધા જ પરાક્રમી વીરની માફક વર્તે અને આગમાં ફૂલી પડે એવી આશા કોઈ ન જ રાખે આગથી હરોળમાં ન રહેવા માટે અને જેલ અથવા ખીલ કોઈ છુકસાન કે દુખ ન વહેતી લેવા માટે કોઈને પણ કપકો આપવો એ ખેત્ર અને બેઠક ગણાય ફરકને પોતપોતાની ફરજે અને જવાબદારીઓના ખાસ હોય તેમાં ખીલને તેના કાજ બનવાનો અધિકાર નથી. પરંતુ પાછળ રહેલું અથવા પાછળ રહીને કામ કરવું એ એક વસ્તુ છે, અને સાચને અથવા પોતે જેને સાચ માન્યુ હોય તેનો દોહ કરવો એ જીરની વસ્તુ છે મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યોને રાષ્ટ્રહિતની વિરુદ્ધ કોઈ પણ કરવાનું કહેવામાં આવતું ત્યારે તેઓ રાજીનામું આપી શકતા હતા પરંતુ તેઓએ તો પોતાના રથાનને વળગી રહેવાનું જ પસંદ કર્યું

ફૂલે જેસણ મળતા, લગતાઓ ગણગણાટ પાલુ જીલતા,
તેમ થોડો પર ચડતા, મધ્યગમાગી મૂળા થાતા *

ગાણસને મૂઝવી નાખે તેવો બારીક પ્રસંગ એકાએક આવી પડે તે વખતના માણસના વર્તન ઉપર ટીકા કરવી એ કદાચ અચાચ ગણાય મથા મહાયુદ્ધમાં કેટલીયે વાર જોવામાં આવ્યું હવે કે બહાદુરમાં બહાદુર માણસ પણ અણીને પ્રસંગે પાછો

પણ નય છે એ પહેલાં સને ૧૯૧૨માં ટાઈટેનિક સ્પીમન્ટી^૧ હોનારતને પ્રસંગે ધણાં રિપ્પયાત માણસો જેઓ બાથવા બને એવો ખ્યાલ પશુ ન આવે તેઓ બીજાઓને પૂછતા મૂંઝી ખવાસીઓને લાચ આપી બાગી છૂટેલા વાગ્ગેતરમાં જ 'મેરોફેસ્ટ' આગમેઈની આગ વખતે સરમથરેલા બનાવો બનેલા માથસને એસ-૧ સ્વભાવ ને વખતે તેના વિવેક અને સચમને પરાભૂત હરે એવા ટ્રોફીના પ્રસન્નમાં કોણ કેવી રીતે વતંગે એ શું કહી શકાય? એટલે આખરે કોઈને દોષ ન દઈએ પરંતુ જે વિપથગમન થયું તેની નોખ તો લેવી જ જોઈએ તેમજ ખરે વખતે જેમના હાથ મૂક નય એવા માણસોના હાથમાં સંપના જહાજનું મુકાન ભવિષ્યમાં ન મુકાય તેની ધગછ રાખવાનું સૂચન પણ કર્યું જ જોઈએ આવા પતનનો જાયાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલા અને તેને સાચું વર્તન ગણાવવું એ તો એથીયે ખરાબ છે ખુ પતન કરતા એ મોટા ગુનો ગણાય

પ્રતિસ્પર્ધી બંગો વચ્ચેના તમામ મુકાબલોનો અધાર મેજિ ભાગે શિસ્તપાલન અને આ મવિશ્વાસ ઉપર રહે છે ખૂનખાર જગામાં પશુ એ જ વસ્તુ કામ કરે છે માર્શલ દોરો કહ્યું છે કે 'યુદ્ધમાં વિજયનો આધાર તો છેવટે દ્વિમત અને આ મવિશ્વાસ ઉપર રહે છે અદિ સકલ નમાં તો દ્વિમત આ મવિશ્વાસ અને શિસ્ત વચ્ચે મનુષ્યના છે અને આ આ મવિશ્વાસ અને શિસ્તને દાનિ પડેએ તથા રાષ્ટ્રની દ્વિમત જેથી મોળી પડે એવું પોતાના વર્ગનથી કોઈ પણ માણસ કરે તો તે આપણા કાર્યની બારે અમેશ કરે છે

જેજ સારા તેમજ માઠા સમાચાર સામજતા મદિના જવા લાગ્યા પોતપોતાની જેવામાં અભાગ ગોકધારા અને નીરસ કારકિર્દીને અમે અત્યંત જ વર્ષ ગયા એટલે મા છૂટીથી ૧૩મી એપ્રિલનું રાષ્ટ્રીય સત્તાહ આગ્યુ અમે બાપુતા હતા કે આ સમહ દરમ્યાન અસાધારણ બનાવો બનશે એ દિવસોમાં થયું તો ધણુયે પરંતુ એક ધમ્ના આગળ મારે મન તો એ બધું બધું લાગ્યું અજ્ઞાહાબામાં એક સરવસ જેમાં માગ માનુશી હતા તે પોલીસ તરફથી અગ્રકચવામાં ગાગ્યું અને તેના ઉપર બાહી ચારી સરથસને રોકવામાં આગ્યું ત્યારે કોઈક ખુરશી લઈ આગ્યું તેની ઉપર રસ્તામાં સરથસને મોડે નારા માનુશી બેઠા હતા જે લોકો તેની સબાગ રાખવામાં હતા જેમાં મારા ન ત્રી પશુ હતા તેઓને પકડવામાં અને ત્યાથી ખસેડવામાં આવ્યા ચારપછી પોલીસને હુમલો થયો મારા માનુશીને ખુરશીએથી હેડા પાડવામાં આવ્યા અને તેમના માથામાં નેતરની સોમીના કેટલાંયે ફટકા પડ્યા માથામાં પડેલા કાચથી લોહી વહેવા માનુશુ તેમને મૂકા આવી ગઈ અને રસ્તા ઉપર તે પડી રહ્યા રસ્તા ઉપરથી અરવસવાળાઓને તથા લોકોને હાથી કાઢવામાં આવ્યા થોડીવાર પછી એ પોલીસ અમલારે એમને ડાયરી લીધા અને પોતાની જાણમાં તે એમને આન દબવન પહેવ્યાગી રો

૧ વિલયતની એ જાનર ૨૧ અગસ્ટ પેટની અમેરિકાની પહેલી જ સફરે જ ૨૧ ડાડ સથે અથકાને નુમી હતી — ૧૪ એપ્રિલ ૧૯૧૨ ૨૦૦૦ ઊંચાઓમાંથી આવ ૭૭૬ બચવ ૧ મ્યા હતી

તે રાત્રે અઠાહાળાદમાં એક જોડી ગપ ઊઠી કે મારા માતૃશ્રી ગુજરી ગયાં. કોધે બરાચેલા ટોળાં બેઠાં થયાં શાંતિ અને આહિંસા બૂકી ગયાં અને પોલીસ ઉપર તેમણે હુમલો કર્યો. પોલીસે ગાળીબાર કર્યા અને તેમાં કેટલાક માણસો માર્યા ગયા.

એ દિવસોમાં અમને એક અકવાદિક પત્ર મળત, એટલે આ બતાવ બની ગયા પછી થોડાક દિવસે અમને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે મારા ધરડાં નબળાં માતૃશ્રી ધૂળવાળા રમતા ઉપર લોહીચૂંકાં કેવાં પડ્યાં હશે એ વિચારથી મારું મનગ ધેરાઈ ગયું અને હું ત્યાં હોત તો શુ કરત એ જ વિચાર મને આઘ્યા કર્યો મારી આહિંસા કેટલી ટકી રહી હોત? મને લાગે છે કે બહુ ટકી ન હોત ખાર ખાર વરસ ધપાં ને પાક બહુવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહી હતો તે હું ધારું છું એ દશ આગળ ભુલાઈ જાત, અને અંગત કે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તેના કેવાં પરિણામો આવે તેની ગણતરી મેં ન કરી હોત.

ધીરે ધીરે મા રાજ્ય થયા; બીજે મહિને ખરેલી જેલમાં ન્યારે એ મને મળવા આઘ્યા ત્યારે પાસુ પાટા તો ખાચેલા હતા જ, પરંતુ આપણા સ્વયં સેવક છોકરાઓ અને છોકરીઓ સાથે નેતરના અને લાઠીના કટકાનો ને લહાનો ભોગવવાનો તેમને મળ્યો તેના આનંદ અને અધિમાનથી તે બેભારતાં હતાં પરંતુ તેમનું સામ થયું ખુબ નહોત, ઉપરતુ હવે આપણી કબજે તેમને ને લયકર લવાખસુ રેહ્યો પછી તેથી તેમની તબિયત આખી જ કષણી ગઈ અને તેમથી ડાહ વ્યાધિઓએ ઘર ધારયુ, અને એ વરસ પછી તેણે ઉમ સ્વતંત્ર ધારણુ કર્યું.

૪૩. ખરેલી અને દહેરાદૂનની જેલોમાં

તેની જેલમાં છ અઠવાડિયા રાખ્યા પછી મને ખરેલીની જિલ્લા જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. મારી તબિયત પાછી લથટ હતી અને દરરોજ ડીથો તાવ રહેતો હતો, તેનો મને લારે કંટાળો આવતો હતો અને બસેલીમાં ચાર મહિના રાખ્યો, પછી ન્યારે ઉનાળાની ગરમી વધારેમાં વધારે હતી ત્યારે મને ઠંડી જગ્યાએ, હિમાલયની તળેટીમાં દહેરાદૂનની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો ત્યાં મારી એ વરસની સત્ત પૂરી થતા સુધી સાડા ચૌદ મહિના કસ્ટ ફેવરલ્લી વિના મારુ રહેવાયુ થયુ મુલાકાતો તથા કાગળો દ્વારા તેમજ પસદ કરીને આવવામાં આવતા વર્તમાનપત્રો દ્વારા મને સમાચાર તો મળતા રહેતા હતા, છતાં ને ચાલી રહ્યુ હવે તેમાની ધણી વસ્તુઓથી હું તદ્દન અજાણુ હતો, અને મુખ્ય મુખ્ય બનાવોનો કેવળ ઝાંખો ખ્યાલ મને હતો.

છટયા પછી મારા અંગત કાગડાજમા તેમજ તે વખતે ને સગદારી પરિસ્થિતિ હતી. તેને લગતા, છોડાગા, હુ રોકાયેલા રહ્યો. પાંચ મહિનાથી કદીક વધારે ગમખ ધૂંધુ રહ્યા પછી ફરી મને જેલમાં નાખવામાં આવ્યો અને હજી અહીં જ હું એટલે છેલ્લા ત્રણ વરસના જાળામાં મોટા ભાગે હું જેલમાં જ અને આજુ ઘટનાઓથી અજાણુ રહ્યો છું આ સમય દરમ્યાન ને બની ગયુ તેની વિગતોથી પરિચિત થવાની મને બહુ થોડી

તક નથી જી માધીદી બીજી ગ્રેજમેજી પરિવર્તમા ગયા ત્યા પડદા પાછળ શું શું બન્યું તેનો અત્યારે પણ મને ખબર જાઓ જ ખ્યાલ છે એ વિષય ઉપર તેમની સાથે વાતચીત કરવાની અથવા ત્યારપછી જે બન્યું તે વિષે તેમની સાથે કે બીજાઓ સાથે ચર્ચા કરવાની મને તક જ મળી નથી

આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા કેવી ઝીન આગળ વધી તેનો ઇતિહાસ આપવા માટે મને ૧૯૦૨ અને ૧૯૩૩ના વર્ષોના યનાર્ચનાં અને પૂરતી માહિતી નથી. પરંતુ તેની રંગભૂમિ અને તેની પછળની બનિમનુ મને બહુબર જ્ઞાન છે તેના પાત્રોને પણ બરાબર ઓળખુ છું એટલે બની ગયેલી ઝીડી ઝીલ્લી બાબતોનું જાણ આપવું પ્રેરણાથી હું આકલન કરી રાકે છું એટલે હાલના મુખ્ય કમને ઠીકઠીક જ્યાં હું બાધી રાક્યો છું પહેલા આ મહિના અવિનય બ મ જોશથી આ યો અને બધા કુમના આપણા તરફથી થતા રહ્યા પણ પછીથી પ્રસંગોપાત આવી જતા લોકસ બાદ કરતા જ ત આસને આમને ૧૯૩૩ પડતી આવી પ્રથમ સત્તામાં કાંતિનો આવેશ થોડો જ કાળ રહી રાકે તે વિષય તો રહી જ ન રાકે કા તો તે વચ્ચે બધા કા તો ધતો બધા પહેલા જુસ્સા પછી સવિનય બ મ ધીમે ધીમે બનરતો ગયો પરંતુ કા ગીતે બહુ સારો મગ તે આસ્થા કર્યો પ્રેરણા કઈ દોષા હતા અખિત બારતીય મહામહાનુ તર ઠીકઠીક સફળ રીતે ચલુ રહ્યું પ્રાતિક કાર્યકર્તાઓ સાથે મુખ્ય દફતરનો સંબંધ અનુદ રહ્યો મુખ્ય દફતર તરફથી સૂચનાઓ મોંઝાની રહી અમના હેવાન મેળવાતા રહ્યા અને પ્રમોતપાત નાણાની મદદ પણ અપાતી રહી

પ્રાન્તિક તરો પણ ઓછીવતી તકળાવવા ક ચલુ રહ્યા હું જેલમાં હતો તે બાળાની બીજા પ્રાન્તોની પ્રવૃત્તિ વિષે નથી જાણતો પણ છૂટ્યા પછી સમુદાય પ્રાતની પ્રવૃત્તિઓ વિષે કે માહિતી એકઠી કરી લીધી છે સમુદાય પ્રાતની મહાસભાનું દફતર ૧૯૩૨ની આખી સાલ અને ૧૯૩૩ના મધ્ય મુધી નિયમિત ચલુ રહ્યું હવે ૧૯૩૩ના મધ્યમાં માધીદીની સલાહથી તે વખતના મહાગભાના મમચલાઈ પ્રમુખે સવિનય બ મ પ્રથમ મુસતની રાખ્યો આ દોઢ વરસના આગામી જિલ્લાઓને વખતે વખત સૂચનાઓ મોકલવામાં આવતી છાતેરી અથવા સાઈમ્પોસ્ટાઈલ કરેલી પત્રિકાઓ કાઢવામાં આવતી જિલ્લાઓના કામકાજનું વખતેવખત નિરીખતુ થવું અને કાર્યમાં રાષ્ટ્રીય મેનકોને તેમનું મહેનત છું પણ આપવામાં આવતું આમાંનું પણ કામ નફરતે શોષી કરવામાં આવતું પરંતુ પ્રાન્તિક સમિતિના મ ની જેને હવાલે દફતર રહેલ તે ન્યાયમુધી તેને પકડીને સર્જન મા ન આવે ચામુધી હમેશા પુલ્લી રીતે કામ કરતો તે પકાઈ એટલે તેનું સ્થાન બીજે મલુસ હતો

૧૯૩૦ અને ૧૯૩૨ માં અમદાવાદ અનુભવ ઉપરથી અમને લાગ્યું કે આખા દેશમાં ખબર પડોશા વાનું ગુપ્ત તંત્ર મેં કવવાનું કામ આપને માટે બહુ સહેલું જી આ બાબતમાં વિરોધ પ્રચલ્લ વિના અને યોગિક વિરોધ દોષા છતાં સારા પરિણામ લાવી યા હતા પરંતુ અમદાવાદમાં થયેલે એમ લાગતું હવે કે સવિનય બ મના તત્વ

સાથે શુભતાનો મેળ નથી બેસતો, અને લોકનાનસ ઉપર તેની નિસરાજનક અસર થાય છે મોટી અને ખુલ્લી લોકવહત ચાલે તેના એક નાના વિભાગ તરીકે અમુક શુભતા કદાચ ઉપયોગી નીવડે, પરંતુ, જ્યારે લડતના જુવાન એસરતા હોય ત્યારે તે ખાસ કરીને, લોકલડતરુ સ્થાન વધતા એછા પ્રમાણમાં બિનઅસરકારક એવા શુભ મંડળો અને તેમની શુભ પ્રવૃત્તિઓ લઈ લે એવા બચ તેમા હમેશાં મહેલો ૩ ૧૮૩૩ન જીલ્લાઈમા ગાંધીજીએ તમામ પ્રકારની શુભતાને વખોટી કાઢી

સચુક્ત પ્રાન્ત ઉપરાત, ગુજરાત અને કર્ણાટકમા થોડા વખત ખેડૂતોની નાકરની ચળવળ આવી હતી એ બંને પ્રાન્તોમા ખેડૂતોએ સરકારન મહેસુલ કાચવાની ના પાડી અને તે કારણે તેમને ખૂબ જ વેઠા પડ્યું મિનકલ જમ થવાને કારણે તથા ધરમાથી અને જમીન ઉપરથી હાડી કાઢવાને કારણે ખેડૂતો ઉપર જે આક્રમ આવી તેમા કાઈક શકત આપવા માટે તથા ખુવાર થયેલાઓને મદદ કરવા માટે મહારામા તરફથી યોદાપણા પ્રયત્નો થયા પરંતુ મકરને પૂરતા પહોંચી વળે એવા તે ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે મચુક્ત પ્રાન્તનાના જે કિસાનોની જમીન લઈ લેવામા આવી હતી તેમને મદદ કરવાના કરા પ્રયત્ન પ્રાન્તિક સમિતિ તરફથી નહિ થયેલા અમારો પ્રશ્ન થલો મોટા હતો (કાન્સ માસિક ખેડૂતો ક-તા મણુતિવાની સંખ્યા ઘણી જ મોટી હતી) પ્રદેશનો વિસ્તાર ખૂ ઘણો મોટો અને પ્રાન્તિક માધ્યનો બહુ દૂકા હતા લડતને લીધે જેમને વેઠા પડેલુ એવા હજારોને મદદ કરવી અમારે મટિ અસાધ્ય હતુ, અને ન્યામ લડતમા પડવાને લીધે ખુવાર થયેલા અને હમેશા જ બૂખમરાની આણી ઉપર હોય છે તેવા જે બેની વચ્ચે ક-તા જેદ પાડેલો જે થલુ એટલુ જ મુરદેવ હતુ યોદાને મદદ કરવા જતા મુઠકેથીઓ અને કકાસુ બોલો થાય એટલે કોઈને થલુ મદદ નહિ આપવાનુ અમે નક્કી કર્યુ અને જે વરતુ રાત્રાતમા જ અમે સારી પેઠે નહોર કરી કિમાનો અમારુ કહેલુ બરાબર સમજ નયા કરી થલુ ફરિયાદ કે બળકાટ વિના તેમણે આગલુ બહુ વેઠાસુ જે ખરેખર આશ્ચર્ય થમ્મટે છે અનનત ત્યા બની રાત્રુ ત્યા વ્યક્તિઓને મદદ કરવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો — ખાસ કરીને જેલમા ગયેલા કાર્ય કર્તાઓની સ્ત્રીઓ અને બાળકોને અમે મદદ પહોંચાડી આપણા દુ ખો દેશમા ગરીબી એટલી છે કે મહિને રૂપિયો થલુ આશીર્વાદ સમાન થઈ પડતો

આ બંને વખત, સચુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિ (અનખત, જે મેરકાપદે સરયા હતી) પોતાના કાયમી સેકોને તેમનુ આનુષ્ઠાન મહેનતાણુ આપતી જ રહી તેમજ તેમનામાના જેઓ જેલ ગયા — અને વારાફની બધા જ ગયા — તેમના કુટુંબોને પોષવાનુ થલુ તેણે ચાલુ રામ્યુ તેના અદાજવરમા ખર્ચની આ રમ્મ મુખ્ય રહેતી પત્રિકાઓ અને ચોખાનિયા છપવાનુ તથા તેની નકલો કાઢવાનુ ખર્ચ બીજે નખરે નાવલુ આ ખર્ચ થલુ મોટુ હણ ત્રીજુ મોટુ ખર્ચ મુમાફરીનુ હણ વળી ગરીબ જિલ્લાઓને આ બધા કામ માટે મદદ થલુ આજની પડતી. આ તથા બીજા ખર્ચો છતા, આવી ખળવાન અને કિલ્લેખાડી કરી છોટલી સરકાર સામે આટલી સખત

લોકલ તમા સને ૧૯૩૭ના બલ્યુઆરીથી ૧૯૩૭ના એપ્રિલની આખર સુધીના વીસ નહિનાના સયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિનું કુલ ખર્ચ લગભગ રૂ ૬૦૦૦૦ થયું એટલે મહિને રૂ ૩૧૫૦ થયા. આ સમયમાં અગાધાર, આમી કાનપુર અને લખનૌ જેવા વધારે જગત અને વધારે સાધનસમૃદ્ધ જિલ્લાઓની જિલ્લા સમિતિઓના ખર્ચનો સમાવેશ નથી કરેલો. ૧૯૩૭ તથા ૧૯૩૭ના બંને વર્ષમાં સયુક્ત પ્રાંત નામના મોખે રચ્યા છે પરિણામે જોવા તો આટલે એક જ ખર્ચ અને કેવી રીતે નબળાં એ જ જોવા જેવું છે. બીજી તરફથી સવિનય ભાગની લ તને પ્રતી નાખવા નાદે પ્રાંતિક સંગઠને જે વિશેષ ખર્ચ કર્યું તે આ નાની સમયની સાથે સરખાવવા જેવું છે. મારી નામના એવી છે (જે મારી પાસે આદિની નથી) કે બીજા મોટા પ્રાંતોની સમિતિઓએ પણ વધારે ખર્ચ કર્યું હશે પરંતુ મહાસભાની દૃષ્ટિએ બિહાર તો એના પાંડેરી સયુક્ત પ્રાંત ના ખર્ચ વધારે મીઠા અણાથ હતા. લ તમા તેના નામ પર મુદ્ર દતો.

અરુ ધીમે ધીમે સવિનય ભાગની લ ત નરમ પવા માગી છતાં તે ચલુ તે રી જ અને તે પામ ઠીક ઠીક ચલાવી રીતે. વખત જ્યાં એ લોકલ ત ન રી. લ કારી દમનની સખાઈ ઉપરાંત સને ૧૯૩૨ના સંસ્કૃત્યમાં નિર્ધારના મુ. ઉપર ગાંધીજીએ જ્યારે પહેલીવા ના લખવાસ આપ્યા ત્યારે લ તને નખા મહો પશો એ નવાસથી લોખંડા નિ ખૂબ જ થઈ પરંતુ એ બીજી દિશામાં વધી ૧૯૩૩ ન મમ જ ત મુવતી રાખનામાં આવી તેથી તો સવિનય ભાગ જાણદર રિક રીતે ની જ ના. ત્યારપછી તો તત્વિક પ્રિએ જ તે ચુ રચો મખાપ એવાત જરૂર સાચી છે કે આ પ્રમાણેની મે ફરી વિના જન લ ત ધી. ધીમે ખજાત થઈ જત દમનની સખાઈ અને જાણદરનીથી દેશ આપો. અખા થઈ ચલ દતો દેશની ચેતનાશક્તિ ના કાવ પૂની ખવાસ થઈ ચલ દતી અને તેના ચલ પુન મચાર થય તેન નદે. આમ તે પ્રકારવાયા થયા મલુ. દતો કે જે સવિનય ભાગ ચલુ રાખી મકયા દત. પરંતુ તેઓને કાર્ક ફરિમ વગ વત્તમાં મમ કતુ પતુ દત.

આ મહાન જ ન અમ ધીરે ધીરે મી બધ છે એ સમાચર જોવામાં સાનવવા અ આનદ ન જ હોય જોકે કમળની ફેરફાર આસ અમારમાના થા. એ જ રાખી દતો કોકાતુ અ મનીષ ઉવાન થાય તો તેમાથી કાર્ક કમળ પરિણામ અરે ના. કોર અમમ ધાનાની આગા દમેશા મનમાં રચા મ્મી ખી પરંતુ તેના ઉપર માર બાની રાકાય નદિ એ કે અમ તો પૂરી રી ખમુગી રાખી દતી કે લ નર્મ પની ભાનિ. અવરે અને લગવચમાં લ જ સાવ અલખી બેરો. જન તેમાથી / કોળની રિન સંક્રિન કાર્કશક્તિ અને વિચારસમૃદ્ધિમાં ઉત્તેજન જન અવર ના એમ જન મનના દત ૧૯૩૨ની મલ્લમા અને થનીવદ શીધ જન તમ ૧૯૩૫ નવર એવા વિજયનો ભવ રચા કરે. કાર્ક તેમા તો નથી એવું છે. નામ પત ના. જેમા પવા રજદગી અને સમચસાતુ. તે અનિવચ રીતે ઉપર રે.

૧૮૧૧નો અનુભવ આજ હવાડનારો હતો. માર્ચે નક્કર વિજય તો ત્યાં જ થાય ત્યાં તેનો લાભ હાણી સકવા ભેટવા લોકો બગવાન બનેલા હોય અને તેમના વિચારો બરાબર સ્પષ્ટ થયેલા હોય નહિ તો બને એટલે કે લડે અને લોગ આપે લોકો, અને પછી ખરે યાજ્ઞે બીજાઓ લડકમળ કરતા આવીને તૈયાર પતરાળી ઉપર બેસી બધા આ પ્રકારનો બધ બહુ બારે હતો, કારણ આપણે કેવા પ્રકારનું રાજ્યવત્ર નેઈએ છે અને સમાજની નરી રચના આપણે કેવી કરવા ઇચ્છીએ એ વિષે ખુદ મહારામા નહીંમા જ બહુ ઢગધડા વિનાના વિચારો અને અસ્પષ્ટ ખ્યાલો પ્રચલિત હતા કેટલાક મહાસમાવાદીઓ તો સરકારના ચાલુ તત્ત્વમાં બહુ ફેરફાર કરવા નેઈએ એના વિચાર જ નહોતા કરતા તેમને તો બ્રિટિશ અથવા પરદેશીને સ્થાને સ્વદેશી છાપ આવે એટલે બહુ હલ

શુદ્ધ મિત્રના 'રાજદરબારી' વર્ગની પણ બહુ ચિંતા નહોતી કારણકે તેમનું તો પ્રથમ અને મુખ્ય સૂત્ર જ એ રહ્યું કે જે યત્ર સત્તાવડ હોય તેની હાથ હા કરવી પરંતુ મત્તમમાનીઓ અને પ્રતિમહાયોગીઓ પણ બ્રિટિશ સરકારની વિચારસરણી લગભગ સંપૂર્ણતાએ સ્વીકારતા હતા એટલે તેઓ સરકાર ઉપર પ્રસંગોપાત કાર્થન રીકા કરતા ખરા તોષણુ તેની મ્ત્રી અસર થતી નહોતી અને તે નકામી ગણાવી કોઈ પણ નિયતિમાં તેઓ કાયદામીન રહેનારા છે એટલે તેઓ સચિનમ લગને મ્ત્રી સત્કારે નહિ એ વાત તો જગજગદે હતી પરંતુ તેઓ તો એથીયે આગળ ગયા અને વધતાઓઠા પ્રમાણમાં સરકારના પક્ષમાં જઈને બેઠા તેઓ હરે પ્રકારની નાગરિક સ્વતંત્રતાને સંપૂર્ણ હાણી દેવાની મૂંઝે મોઢે અને બધાથી વધારે નેઈ રહ્યા સરકાર તે વખતે કેવળ સચિનમ લગને વિરોધ અને દમન નહોતી મ્ત્રી રહી સમગ્ર રાજદ્વારી જીવન અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિને તે ગંગાગાવી રહી હતી તેની સામે આ લોકોએ ચૂં કે આ ન કપુ' નેઓ મામાન્ય રીતે આવી જુટોના આમહી હોય તેઓ તો લડતમાં પડેલા હતા અને સરકારના દમનને બરા થવાનો ઇનકાર કરવા માટે મનઘો ભોગવી ગયા હતા અને બીજાઓ ગંગીમ ગાય જેવા મર્દ ગમે તેવી તાબેગરી ઉઠાવના તેનાર થઈ ગયા હતા, અને દીકાઈપે મોમાથી એક હરફ પણ કાઢતા નહોતા કોઈકે કોઈકે નરન દીકા કરવા જતા તો તે પણ બહુ રાક થઈને બેસતા અને પોતાની મોળી મોળી મીમ સાથે તેઓ મહાસમાની તથા નેઓ લડત ચલાવતા હતા તેની સખત આટકપૂરી મહવાનુ ચૂનતા નહિ

પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રવનની કાયદાગત્ય છંદોની તરફેણમાં બગવાન લોકમત બ વાપરેને છે તેના ઉપર જરા પણ તથાપ આવે તો તે માખી લેવાની નથી અને તેનો વિરોધ થાય છે (કદાચ આ તો હવે બૂલમળનો ઇતિહાસ ગણાય) ત્યાં એના ઘણા માણસો પડેલા છે નેઓ બને પ્રત્યક્ષ અને આકરી લડતમાં બાજ લેવા તૈયાર ન હોય, છતાં વાણીના અને લેખનના સજાના અને સસ્થાના વ્યક્તિના તેમજ છાપખાનાના સ્વાતંત્ર્ય માટે તેઓ એટલા બધા ચિંતા નાખનાર હોય છે કે તેને માટે તેઓ સતત ચળવળ ચલાવ્યા કરે છે અને જેમ મ્ત્રી તેની ઉપર તપાસ મા-વાના સરકારના વલણને અકુશમાં

અરે હિંદુસ્તાનમાં આગ સળગી રહી હતી અને લોકોની ધીરજ તથા હિંમતની કસોટી થઈ રહી હતી ત્યારે દૂર લંડનમાં આપણે ત્યાંથી સરકારે વીળીવીળીને બોલાવેલા માણસો હિંદુસ્તાન મટિ બધાજુ ધડવા બેગા થયા હતા. ૧૯૩૨માં ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદ અને તેમની કેટલીયે કમિટીઓ બેઠી. વડી ધારાસભાના કેટલાયે સભ્યોએ આ કમિટીઓમાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે હવાતિયાં માર્યાં. સાર્વજનિક કુરુજ બળવવાની રાધે યોગબળ મીણી લેવાને આ જરો લાગ હતો. આ લોકેણુ એક મોટું ટાણું ત્યાં પ્રાપ્તને પૈરો બેસડ્યું. થી ૧૯૩૩માં હિંદી મદદનીરોલાણી સંયુક્ત કમિટી (જોઇન્ટ કમિટી)ની બેઠક થઈ અને તેની આગળ જીબાની આપવા જનારાઓને આ મરેપકારી સરકારે ભાડાંબધ્યાં આપ્યાં. વળી પાછા હિંદુસ્તાનની સેવા કરવાની ધમરાધી પ્રાપ્તને પૈરો ધણુએ ફરિયાદી સફર બેઠી, અને સાંબળ્યું છે કે કેટલાકોએ તો વધારે ભાડાંબધ્યાં માટે રકતક પશુ કરી

કેટલાય કાળથી બોમબાતા આવેલા હકોના આ પ્રતિનિધિઓ હિંદુસ્તાનમાં વાલેલી લોકસહકારથી ભડકી જઈને બિટિરા સામ્રાજ્યના છત્ર નીચે લંડનમાં બેગા મજે એમાં નવાઈ કરી નથી. પરંતુ જે વખતે માનુષ્યમિ છવસટાસટની આવી લટતમાં ઘેરાયેલી દોષ તે વખતે કોઈ પણ હિંદી આવી રીને વર્ને તે બેઈને અમારી રાષ્ટ્રપ્રેમની વસિને આધાત લાગતો હતો. અને તેમ છતાં અમાસમાંના કેટલાકને તો લાગ્યું કે જે યયું તે કીક જ યયું, મારણુ અમે ધાલતા હતા કે આમ જવાથી દેરામાંનાં પ્રગતિવિરોધી અને પ્રગતિકારી તાલે એકબીજાથી હમેસાને મટિ અલગ થઈ જશે (પણ અમારી ધારણા બોટી નીવડી.) અમને લાગ્યું હતું કે આ ચાળણીથી લોકોને સજ્જદારી કેળવણી મળશે અને હાગતાવળમતા શૌને વધુ સ્પષ્ટ થશે કે કેવળ સ્વાતંત્ર્યથી જ આપણા સામાજિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપણાની અને લોકો કપરનો બોલે ખસેડી નાખવાની આપણે આરામ રાખી રાકીએ

આ લોકો, તેમની રહેણીકરણીમા જ નહિ, પણ વિચારમા તથા લાગણીઓમા પણ, હિંદી જનતાથી કેવા અજગરા થઈ ચલા હતા તે ખુ આ પ્રસંગે આબાજ જણાઈ આવ્યું. જનતાની રાધે આમને કશુ સજ્જાજુ જ નહોતુ રહ્યું. જનતાને અપવા તેમની આંતરિક વસિઓ જે તેમને બસિદાન આપવા અને કદ સહન કરવા પ્રેરી રહી હતી તેને તેઓ સમજ જ રાકતા નહોતા — આ વિલક્ષણુ રાજપુરુષો આગળ એક જ વસ્તુ સત્ય હતી — તે એ કે બિટિરા સામ્રાજ્યસત્તાનો સફળ વિરોધ થઈ શકે એમ નથી, માટે તેનો મને કે કમને સ્વીકાર કરવો. હિંદુસ્તાનના સવાલનો ઉકેલ આણવો અથવા તો છવંત બધારણુ થી કાઢવું, એ સિદી જનતાના સદ્ભાવ બિના નહન અસક્ય છે એ વાતનો આ લોકોને જ્ઞાત જ નહોતો આવતો. આપણા સમયનો સંશ્લિષ્ટ ઇતિહાસ (શોર્ટ હિસ્ટરી ઓફ અવર ઇન્ડિયા) એ નામના પેશાના નવા પુસ્તકમાં મિ જે. એ રોન્ડર સને ૧૯૧૦ની આઈરિશ બેઈન્ટ કોન્ટ્રન્સ, જેણે બધારણીય ક્રધકાને નિમાવ લાવવા પ્રયત્ન કરેલા, તેનો ઉલ્લેખ કરે છે તે કહે છે કે હાલ ચાલતી દોષ

ત્યારે બધાં તરફ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રાજદ્વારી નેતાઓ તો ધરને આગ લાગી હોય ત્યારે તેનો વીંધો ઉતરાવવા જતા માણસો જેવા ગણાય ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૩માંની હિંદુસ્તાનમાંની આગ ૧૯૧૦ની આયર્લેન્ડની આગ કરતા ઘણી ભારે હતી તેના બરાબર આજે બહો રાખી ગયા હોય પણ તેના અગારા તો દેશને મુક્ત કરવાના સકલ્પના રૂપમાં ધમધમતા અને ન હોલનાય એવા બળતા જ રહેશે.

હિંદુસ્તાનના અમલદારવર્ગમાં હિંદુ સ્ત્રીની દૃષ્ટિ અશ્વર્થકારક રીતે વધી ગઈ હતી એમની એ પરપરા તો ભૂલી છે બ્રિટિશો પોતાના ચાલ્ય એક પોલીસ રાજ્ય તરીકે ચલાવી રહ્યા હતા દીવાની અમલદારોની આગળ પણ લશ્કરી દૃષ્ટિ સિવાય બીજી દૃષ્ટિ રહી નહોતી દુરમન સૈન્ય ખરેખરી અને છતેલી ભૂમિને કબજે કરીને બેઠું હોય એવું જાણે લાગ્યા કરે છે વર્ષમાન તત્ત્વ નાશ કરવાનો સખત પડકાર થયો હતો તેથી આ માનસમાં વૃદ્ધિ થઈ હતી બગાડમાં તથા બીજી કટલાચાયા પ્રતાપરૂપીના કૃત્યો થયા તેથી અમલદારોની હિંદુ સાહિત્યને પોષણ મળ્યું અને પોતાના કૃત્ય માટે તેમને કાઠિન્ય મમથન મળ્યું એટલું જ વિવિધ એડિટિંગ-રોયલ્ટી તથા સરકારની નીતિ કમીઓની અમલદારો તથા પોલીસને એટલી બધી સત્તા મળી કે દેશમાં પરતુત પોલીસરાજ્ય આદ્ય તેના ઉપર આવે જ કરા અકરો હતા.

ઓળખતા પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનના બધા જ પ્રાંતો આ આગ અને ઝળૂની દમનના બોગ બન્યા હતા, પણ સરહદ પ્રાંત અને બગાડને સીધી વધારે સહન કરવું પડ્યું તત્કાલ પ્રાંત તો પહેનેથી જ મોટા ભાગે લશ્કરી પ્રદેશ જેવા હતા તેનું તત્ત્વ અર્થ લશ્કરી રહે જ આગળ લશ્કરી રહે એ પ્રાંતનો પ્રદેશ બહુ મહત્વનો છે એટલે 'લાલ ડમણીવાળાઓ'ની ચળવળથી ત્યાંની સરકાર તદ્દન ગમરાઈ ગઈ હતી. એ પ્રાંતને 'રાજ્ય' રાખવા માટે તથા 'તોફાની ગામડાંને' સબ કરવા માટે લશ્કરી દુકાગીઓના ત્યા કીક ઉપયોગ થયો આખા દેશમાં ગામડાં ઉપર ભારે દડ નાખવાની પ્રથા સામાન્ય થઈ પડી હતી કેટલીક વાર (ખાસ કરીને બગાડમાં) તો સહેરો પણ આવી રીતે દડાતા ધાડીવાર વધારાની પોલીસ મૂકવામાં આવતી પોલીસની પાસે અનર્ગળ સત્તા હોય, કરા જ અકરા ન હોય, ત્યારે પોલીસના અત્યાચારો અનિવાર્ય થઈ પડે છે કાપડા અને બવરનાને નામે આવતા બેકામદારો અને અબવસ્થાના નમૂનેદાર રાખલા જમાત્યા જેવામાં આવતા.

બગાડના કેટલાક ભાગોમાં તો દેશ અસાધારણ દુ સહ થઈ પડી હતી અખી વસ્તીને (અથવા વધુ ચોક્કસ કહેવું હોય તો હિંદુ વસ્તીને) સરકાર દુરમન લેખની અને ત્રી પુરુષ ઇન્કાર કે ઇન્કારી — બારથી પચીસ વચ્ચેના દરેક માણસને પોતાની બોજાખાણુ પડી લઈને ફરવું પડ્યું આખી વસ્તી ને વસ્તી ઉપર દરવારી અથવા દરજી ધીના દુકમ થતા, પોતાના અમુક જ નફી કર્યા પ્રમાણે પહેરવે પડતા નિરાશ પોલીસના દુકમ અનુમાર ચાલુ રહી રાકતી અથવા બંધ કરવી પડતી બાઈસિકલ વાપરવાની મનાઈ હતી મઈ જુલાઈના પુ હોય તો પોલીસને ખબર આપતી પડી,

દીવાળી, બૂચાંસ પછી બહાર નહિ નીકળવાનો કાયદો, લશ્કરી કૃત્ય, વધારાની પેનીસ, સામુદાયિક દંડો અને બીજા અનેક નિયમો અને હુકમોનો ત્યા સફ્ટો ફાટવો હતો. વિશાળ પ્રદેશો માથમના મેસની દસામા આવી પડ્યા હતા અને ત્યાની વસ્તી મખત ચાકીપહેરા નીચે રહેતા ચક્રદાર સ્ત્રીપુરુષોની દસા ભોગવતી હતી સ્થિતિ સરકારની દષ્ટિએ આ બધા અગ્રહ હુકમો અને મનાઈઓ આવશ્યક હતા કે નહિ તેનો ન્યાય હું ન કરી શકું. જો તે અભાવશ્યક હતા તો મોટા વિશાળ પ્રદેશોના લોકોને દબાવવાના, અપમાન પહોંચાડવાના તથા આર્થિક હાનિ કરવાના ગહીર ગુના માટે સરકારને તકસીરવાન કરાવવી જોઈએ. જો તે આવશ્યક હતા તો હિંદુસ્તાનમાંના સ્થિતિ અમનની કિંમત હુમેશને માટે અકાઈ નય છે.

અમલદારોની આ હિંમતશક્તિએ જેલોમાં પણ આપણા લોકોનો પીછો પકડ્યો. કેદીઓને વર્ગ આપવામાં આવતા તે તો એક ફારસ જ હતું. જેઓ ઉપરના વર્ગમાં મુખતા તેમને માટે તો તે એક ત્રાસ જ હતો. બહુ યોગ્યને ઉપરના વર્ગમાં મૂકવામાં આવતા અને નાનુક લાગણીવાળા ધણા સ્ત્રીપુરુષોને એને લાંધે એવી દસામાં રહેજ પાડી, જેમાં સતત બગવાતુ જ હોય સરકારનો ઇરાદો સ્પષ્ટ એવો જણાતો હતો કે સામાન્ય કેદીઓ કરતાં પણ રાજદ્વારી કેદીઓના હાથ બૂઝા કરવા એક હન્ડપેક્ટર જનરલ એફ પ્રિન્સ તો એટલી હદ સુધી ગયેલા કે તેણે બધી જેલોના અધિકારીઓ ઉપર એક ખાલી પરિપત્ર કાઢેનો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે સવિનય બગના કેદીઓ સાથે “કરામતો વર્તાવ રાખવો.” જેની સમઠરીકે ફટકા મારવાતુ વખતોવખત બનતું ૧૯૩૩ના એપ્રિલની રજાઓએ હાલસ એફ મેગનમના હિંદુસ્તાનના ઉપમંત્રીએ જણાવ્યું ‘સવિનયભંગને લગતી વળવળને લખતા ગુનાઓ માટે ૧૯૩૨માં ૫૦૦ નાગરોને ફટકા મારવામાં આવેલા તે સર સેમ્યુઅલ હોરને વિશિષ્ટ છે.” જેની સિસ્તના બગ માટે જેલમાં ફટકા મારવાના ધણા દેસો અનેવા તેનો સમાવેશ આ આકાશમાં થાય છે કે નહિ એ સ્પષ્ટ નથી. ૧૯૩૨માં ફટકા મારવાના દેસો વારંવાર બનવાના સમાચાર અમને મળતા ત્યારે ફટકાના એક કે બે છટાછવાયા દાખલા માર્ચ ૧૯૩૦ના ડિરેક્ટરમાં અને જેલમાં વિરોધ ઉઠાવેનો અને ત્રણ જિવનના ઉપવાસ કરવા તે મને યાદ આવતું તે વખતે ફટકાના ધાતકીપણાથી અને આપાત લાગેનો આ વખતે પણ આધાત લાગેનો અને અતરંગા બગબગ થયા જ કહ્યું. પરંતુ મારે ફરી વિરોધ ઉઠાવેનો અને ઉપવાસ કરવા એમ આ વખતે મને લાગ્યું નહિ. આ વખતે મને ખૂબ જ લાયકારીનો અનુભવ મયો. ધોગ વખત પછી ધાતકીપણા વિશે પણ મન રીતું થઈ નય છે. ખરાબ વસ્તુ પણ વાજો વખત ચાડે તો હુનિયા તેથી ટવાઈ નય છે.

* આ પરિપત્રની તારીખ જૂન ૩૦ ૧૯૩૨ છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે હતું. જેલના મુખ્યદેખાંતો તથા બીજા હાથ નીચના અધિકારીઓને ઇન્સપેક્ટર જનરલ ઠસાવવા પ્રયત્ન કરે સવિનય ભંગની અગવળમાં આવેલા કેદીઓ તરફ નોંધ કરીને તબક્કા મુજબ કારણ નથી આ વર્ગને એમને રક્ષાને રાખવાની તથા તેમની માથે પાગલો વર્તાવ રાખવાની જરૂર છે.

અમારા લોગેન જેના ચક્ષી ડાહી વડેન સખતમા મખત ભ મપરામા આપણ કેગીઓ પારો માફી મગાવીને અને લ તમા ફી લામ નહિ લેનનુ વચન લઈને છા વા માં તેમની દશા થઈ મકે તેટલી અસલ કરવામા આવવી કોઈ મ ફી માગે એ જેના અધિકારીઓનો મોટો વિજય થયો ગણાતો

જેલની સભ મેળવનારાઓનો મેળો ભાગ છોકરાઓ અને નુવ નિરાઓનાં હતો તેઓ દબાણ અને અપમાન સાખી ન તેવા નહોતા. મુદ્દ અને જુરસ ૧૨ ખમીરના એ છોકરાઓ હતા સ્વમાનવાળા તેજસ્વી અને સાહસી હતા જ્યની સાર્વજનિક શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોમા જે પ્રકાશના છોકરાઓ વિશેષ ઉત્તેજન અને પ્રેરણાન પાત્ર ગણાય છે એ મોટાના તેઓ હતા. અહાં દિદમા તેમના હુવાનોવિત આ મનમ અને સ્વાસ્થિમાને તેમને બેઠાઓ એકાતકે અને મન પ્રાપ્ત કર્યા

જેલમા સ્ત્રીઓની જે દશા થઈ તે વધારે કઠણ અને તેનો વિચાર કરના દદ થાત એવી હતી ધર્મીખરી બહેનો મનમવર્ગની હતી મુગ્ધિત જીવનને દવારેડી તથા પ્રુપુના આધિપત્યવાળા સમાજે જિલા કરેલા અનેક બધનો અને વિનાતેનો ભોગ થઈ પડેડી એવી તેઓ હતી. આ મુક્તિસ આમને તેમને માં તો બિવડા અર્થ હતો જે હોમ અને ઉ સાહધી આ લ તમા તેમને અપરાધ્યુ તેના મૂળ ધરની ગુલામીમાથી પણ છૂટવાની તેમની ઝાસ્ખા અને ભાગેજ વાન દુર્વકની આ અતિસમ તીમ એવી ઇચ્છામા જરૂર રહેલા હતા બહુ જ સોડા અપવા બ કરતા તેમને બધીને સામાન્ય વર્ગમા જ મૂલવામા આવી હતી ત્યા અનિસમ અધમ દસાએ પઢોમેથી માધીદારો સાથે તથા ધાડી જગ્યાએ ચીતરી ચડે એવી સ્થિતિમા તેમને રહેવાનુ દદ કોઈ વાત સ્ત્રીઓના વા ડાડી નજીકની જ બસકમા — વચ્ચે માત્ર એક દીવાલ ટેલી રીતે — મને સખવામા આવેરો જે વા ડાડા બીજી કેડી સ્ત્રીઓ સાથે ટેલીક મજાડી ચીકીંગીઓ પણ હતી તેમા એક તો એ વખતની મારી મેજખાન જેના ધરમા દ રહેલા તે બહેન હતી અમારી વચ્ચે એક જેવી દીવાલ હતી પરંતુ અમારી બહેનેને મેડી સ્ત્રીશાળાઓની જે માગે અને અપમાનમગી ભાસા સાખી લેવી થ તી તે મારાથી સ્પષ્ટ સબજાતી અને મને કમકમાડી જઈતી

૧૯૩૦ કરના ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૩મા શાળાડારી કેગીનો પ્ર વનુ વતન પનુ ખરાબ દદ દેખીતી રીતે આ ફેરડાર બમન ૧૨ વ્યક્તિઓની કેવળ ધનને કારણે તો ન જ એક એક જ અનુમાન નીકળે કે મરકારનો ફકમ દસાદો એવા હતો ડારી કેગીઓનો પ્રથ બાબુએ સખીએ સબુક પ્રત્તના જેવખાનાની તો તે માગ માખ ન એવી હતી કે જેમા માનવતની મુસલત આરે એવુ કમું જ કરવાની તેઓ વિરુદ્ધ દદા જેની આમે સકા ન કહારી રાકાય એવા એક ઠેકાણેથી આનો એક રમુજ દાખલા અમારા લખવામા આપેડો હતો અમારા જેવા બજવાખો અને મજાડેડી નહિ પણ જેમને મરકારે આનદુર્વક મર નો દસકાત એસાશત કરો દતો એક એક સબસિટ દ એ એક દિવસ જેલની મુદકાને બન

અને જામને મળ્યા તેમણે અમને કહ્યું કે ઘોડાક મહિના થયેલા પોતે એ બીજા જેલમાં ગયેલા અને પોતાના નિરીક્ષણની મોઢયા જેલર વિષે તેમણે લખ્યું કે તે શિસ્તનો આગ્રહી પક્ષ દર્શાવે છે પેના જેલરે તેને વિનવતી કરી કે મારા દયાળુપણા વિષે મહેરબાની કરીને કશું નોંધી નહિ, કારણ જેલના ઉપરી અધિકારી વર્ગમાં એ ગુણ ખરાબ ગણાય છે પેના 'સર'ને તો લાગ્યું કે જેલરના પોતે કરેલા આ વર્ણનથી તેને કશું નુકસાન થાય ને કલ્પના બહારની સાત ૭ એટલે તેણે આગ્રહ કરીને એ શબ્દો રાખ્યા પરિણામ શું આવ્યું? ઘોડા જ વખતમાં દૂરની યોતાગ જગ્યાએ પેના જેલરની બંદી કરવામાં આવી તેને આ એક પ્રકારની સજા જ થઈ

ઘટના જેલરો જે ખાસ જીંદગી અને વિધિનિયમ વિનાના ગણાતા હતા તેમના પગાર વધ્યા અને તેમને ઇલકામાં મળ્યા મારી ખાનાનું તો જેલમાં એટલું બધું સારું ત્રિ છે કે બાગે જ કાંઈ ચોખ્ખું હોય મારો પોતાનો અનુભવ અને માં ઘણા મિત્રોનો અનુભવ એવો છે કે જેલો સિસ્તના આગ્રહનો દેખાવ વધારે કરનાર હોય છે તે જ અમનદારો આ બાબતમાં દૂરામાં બૂરા ગુનેગારો હોય છે

જેલમાં તેમજ બહાર ૧૦ તો નસીબદાર છું જેમના સુખમાં મારે ન્યાય પડ્યું તે મૌ મારી માથે કાચ હું તે મારે ચોખ્ખું ન હોય ત્યારે પણ વિવેક અને વિનયી વર્ત્યા છે જેલમાંના જેલ એક જ પ્રસંગી અને અને મારા સ્વજનોને બહુ દુઃખ થયેલું માગ માતૃશ્રી કમના તથા મારી દીકરી ઇન્દિરા એકવાર મારા બંનેની રક્ષાનિત પરિતને મળ્યા અલ્લાહાબાદની જિલ્લા જેલમાં ગયેલા તેમના મશા વાકશુના વિના જેલ તેમનું અપમાન કર્યું અને તેમને બહાર મોકલી મઢ્યા ગા મે બહુ ત્યારે મને દુઃખ થયું વળી તે બાબતમાં પ્રાતિક સંકલના વલણથી મને વિશેષ આઘાત પહોંચ્યો જેલના અમનદારોને હાથે મારા માતૃશ્રીનું અપમાન થઈ ગયે એ બીતિ દાગવા મારે મે બધી સુનાકતો જ છોડી દેવાનું નક્કી કર્યું ત્યારપછી વગબગ સાત મહિના સુધી ૭ દહેશન જેલમાં હતો ત્યાં મે ગેકે સુનાકત ન લીધી

૪૪. જેલમાં બદલાતી મનોવૃત્તિઓ

શ્રી ગોવિંદ વલ્લભ પંતની વધા મારી બંદીની જિલ્લા જેલમાંથી દોરેશનની જેલમાં સાથે બંદી કરવામાં આવી વ મતે લોકો તરફથી કાંઈ દેખાવો થાય તે દાખવા મારે બંદીથી અમને દેનમાં ન બેસા તા ત્યાંથી પચાસ માર્ચ દૂરના નાના ઝેરશનેથી મેસાજમાં આવ્યા રાતે છપી ગતિ અમને મોરકારમાં ૧૬ બવામાં આવ્યા ત્યાં મહિના સુધી બંધીમાં રહ્યા પછી રાતની ૬ થી હવામાં મોરકારની એ સહેન વિગત આદુનાદ્વારક લાગી

બંદી જેલ છોડ્યા પડેલા એક યુગ બંનેનો તેની મારી ઉપર બહુ અસર પડી હતી આજે ૫૧ તેની અંતિ તાલ જ જ બંદીનો પોલીસ નુપરિને ન જ

અચેજ હતો તે ત્યાં હાજર હતો હું મોટામા બેસતો હતો તે વખતે તેણે માર્કે સકાચથી અને મેક પાટી આંધુ તેણે અને મધુ કે તેમા જ્ઞાતા જર્મન સચિત્ર મામલિયે છે મે માખાધુ છે કે તમે જર્મન શીખો છો એટલે તમારે મારે આ પત્રો લાગે છે હું એને પહેના કદી મળ્યો ન હતો, તેન ત્યાર પછી પણ મળ્યો નથી તેનું નામ પણ હું જાણતો નથી આપમેળે બતાવેલી આ મહત્વતા અને તેની પાછળ રહેલી માયાળુ વૃત્તિ એણે મારા હૃદયને અર્પણ કર્યો અને મે તે આભારની વાગ પી અનુભવી

મધ્યરાત્રિની તે સાંધી સહેન દરમ્યાન અચેજે અને દિલીએ રાત્ર્યકર્તા અને પ્રજા, સરમરી અમનગર અને બિનસરકારી સભ્ય સત્તાગ્રાહી અને આજ્ઞાધારકો એ બધા વચ્ચેના મધ્યે વિષે હું વિચારે ચર્ચાએ જે પ્રજાએ વચ્ચે કેવડું મોટું અતર પડેપડે કેટલો અવિશ્વાસ અને કેટલો અણગમો પડતો આ અવિશ્વાસ અને અણગમો કરતા પણ વધારે તો એકબીજા વિષેનું કેટલું બધું અવાન આને કીરે જ એક પક્ષ બી નથી માર્કે બીજો રહે છે અને બીજાની હાજરીમા હંમસા સાવધાન રહે છે ફરકને બીજો ઉઠાડે અને ન મે તેને વાજે છે પરંતુ એમણી એકે જોતા નથી કે ઉપરના મુદ્દાબાની નીચે મહત્વતા અને માયાળુપણ બેરમા છે ફેગના રાત્ર્યમ્તાઓ તરીકે અચેજે પાસે મહેનબાની બતાવવાની તકો પાર વિનાની પડેલી છે એટલે તેમની આરાપાસ ખુશામતિમા નોડરી રોકવાના વધા બીજીરીતે માર્કે ને કાઈ ત્યાં સામવા ફરનારાનું ટોણું બંધે છે આ અગમ્યમ્તા નમૂનાઓ ઉપરથી તેઓ દિલ્હિસ્તાન વિર મ્તાસ બારે છે દિલીઓ અચેજેને માન અમનગરો તરીકે જ કામ કરતા જુએ છે અને તેમનામા યત્રની બધી અમાનવતા અને પોતાના સ્થાયિત દિલ્હિસ બધો બજારી રાખવાની બારે ધગસ બારેની હાથ છે પરંતુ અમનગર તરીકેના અથવા સરકારાએ અગ તરીકેના વર્તનમા અને માનવી એક વ્યક્તિ તરીકે પોતાની સહજ વૃત્તિઓ પ્રમાણે વર્તેતા હોય ત્યારના તેના વર્તનમા કેવો બધો ફેર પડે બધ છે ક્ષાયતતા હુકમોથી અજા અને નો કિષાટી પોતાની માનવતા વીમરી બધ છે અને આપમેળે માનતા મે જોવો બની જઈ પેજાનું જેમણે કહ્યું જ ન બનાયું હોય એવા નિદામ અને રાત્ર માણસો કપર ગોળી ચડાવે છે અને તેમને મારી નાખે છે તે જ પ્રમાણે હરકોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે મોર ચતા જેને સકોચ થાય એવા સ્વભાવવાળો પોલીસ અમનગર પણ બીજે જ દિવસે નિર્દોષ ટોળા ઉપર લાડી ચનાવવાનો હુકમ ઇડે પોતાનો એક વ્યક્તિ તરીકે તે ચિચર નથી કરેતા તેન જેમને એ માટે જ અથવા જેમના ઉપર ગોળી ચનાવે છે તે ટોળાએ ખત વ્યક્તિઓના જ બનેલા એમ તે નથી ગણતો.

એક પક્ષ બી ન પક્ષને એક ટોણું અથવા સમુદાય મજબા મોર કે તરત જ બે વચ્ચેના માનવસબધ જતો રહે છે આપને ખૂબી જઈએ છીએ કે ટોળા પામ વ્યક્તિઓના જ બને છે તેમા પ્રુરુષો સ્ત્રીઓ અને બાળકો હોય છે તેમનામા પ્રેમની અને દુષની લાગ પી હોય છે અને તેમને સુખ અનુ સવેદન થાય છે સત્તતની અચેજ જે તે નિખાનસ હમે નો કલામ મજબ કરમે કે પોને પણ સામ દિલીઓના પરિચયમા આવેલ

છે, પરંતુ તેઓ અપવાદો છે અને સામાન્ય રીતે તો હિંદીઓનો સમુદાય તિરસ્કાર પાત્ર જ છે સરાસરી હિંદી જરૂર સ્વીકારશે કે પોતે થોડાક અંગ્રેજોને ઓળખે છે જેઓ પ્રશાસાપાત્ર છે પરંતુ એ થોડાક અપવાદ બાદ કરતાં અંગ્રેજો બહુ વિક્રમિતજી, નિર્દય અને તદ્દન ખરાબ હોય છે પોતે જેના સબધમાં આવ્યા હોય તે વ્યક્તિઓ ઉપરથી નહિ પણ વ્યક્તિઓ, જેમને વિશે પોતે બહુ ઓછું અથવા કશું જ ન જાણતા હોય તેમના ઉપરથી દરેક માણસ ખીજી પ્રજા વિશે આકબધિ છે એ પણ બહુ જોવા જેવું છે

૯ પોતે બહુ નસીબદાર છુ મારા પ્રત્યે તો મારા પોતાના દેરાબાધવો તેમજ અંગ્રેજો હંમેશા સહ્યતાથી વર્ત્યા છે મારા જેલમાં તેમજ મને પકડવા આવનારા તથા એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લઈ જનારા પોલીસના માણસો મારા પ્રત્યે હંમેશા માયાથી વર્ત્યા છે આ માનવસબધને લીધે જ આ લડતની કડવાસ તથા જેલજીવનનો દર મારું દરજ્જો ઓછો થયો છે મારા પોતાના દેરાબાધવો મારી સાથે સારી રીતે વર્તે એમા કાંઈ નવાઈ નથી, કારણ તેમનામા મને ઠીકઠીક પ્રસિદ્ધિ મળેલી છે અને ૯ તેમનો પ્રીતિપાત્ર બનેલો છુ અંગ્રેજોમા પણ મારી ગણના એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ તરીકે થઈ છે ટોળામાને ૯ એક નથી ગણાને મને લાગે છે કે હવે હમા મે કેળવણી લીધી છે અને ખાસ કરીને તો હુ ઈંગ્લેન્ડની સાર્વજનિક શાળામા ભણ્યો છુ તેને લીધે ૯ તેમની પણ નજીક પહોંચી શક્યો છુ આને મારણે જ, મારી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ તેમને ગમે તેટલી ઊંધી લાગે તોપણ તેમના જ જેવો હુ પણ એક સુધરેલો માણસ છુ એમ માન્યા વિના તેમને આવડુ નહિ મારા પ્રત્યે જે ખાસ વર્તન રાખવામા આવડુ તેની મારા ધણા સાથીઓ પ્રત્યેના વર્તન સાથે સરખામણી કરતા મને ધણીવાર મુઝનજી થતી અને મારે મારે કાંઈક નીચાંજોડું પણ મને લાગડું

આટલાટલા લાગ હોવા છતા જેલ તે જેલ જ ત્યાંનુ ત્રાસદાયી વાતાવરણ ધારી વાર અસહ્ય થઈ પડડું ત્યાની આખી હવા જ ખરાબજરી, હલકટપણુ, મારીખાવાપણુ અને જુઠાપણુ એથી બરેથી હતી ત્યા કા તો ખુશામત જોવામા આવે કા તો ધમકી જેની લાગગીઓ જરા પણ આગી હોય તેને તો સતત તજ દરમિયાન રહેવું પડડું નાના નાના બનાવોથી તે અસ્વસ્થ થઈ જાય, કામગીરી કાંઈક માફ સમાચાર આવે, વર્તમાન પત્રમા કાંઈક ન ગમે એવું આવે એવે તે ચિતાથી લગભગ માદા જેવો અથવા કણભર મોઢાવિષ થઈ જાય બહાર તો કામને લીધે મનને હંમેશા કસાર રહે છે અને વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ તથા રસ પડે તેવા બ્યવસાયોને લીધે મન અને શરીરની સમતા જગવાય છે જેમા તો કોઈ જાતની મોકાશા જ ન મળે, આપણને જાણે શીરામા હવાયાં હોય અને ટાંગી નાખ્યા હોય એવું લાગે એવે જે કાંઈ બને તેનુ હંમેશા એકતરફી અને દાર્શિક વિકૃત અભિપ્રાય, ધણ, જેમજી મુઠાની અણે એ તે જાણુ દુખદાયક લાગે

છતા જેલની ધમકાઈ સાથે નાડવાઈ જવાનુ કરી શક્યો કમગત તથા ઠીકઠી સખત માનસિક કામથી મે શરીરને બરાબર સાચવડું કામ તથા કસરતની કિમત બહાર ગમે તેવી હોય પણ જેવમા તો તે અન્યત આનંદ છે તે વિના ત્યા

માણસના બુદ્ધિ જે થઈ જાય નમસ્કારક બનાવી તેન મેં જાણીથી પાનન કરવા માં થુ અને બાળ તબાકા જેવા માટે મારી રાખી દેવેભાની ધખીખરી મેં ચલુ રાખી પાખના તરીકે લઈને / હજમત મરતો (મને સેફ્ટી અલો આપવામા આ રો હતો) એ ની નાની બાબતનો ક રોજ મેં એકલા જ માટે કર્યો ■ ૧ સામાન્ય રીતે માણસો આની દેવો છોડી દે છે અને બીજા યજુ અનેક બાબતોમા મિથિય થઈ જાય છે સ્વિસના સખત કામ પડી શકે અને રુચિય યાક લાગતો અને નિદ્રાનુ માંડી હપદ આજમલ થયુ

આમ વિવેકો અઠવારિયા અને મહિના વીનના મા ચા પડતુ મારી મારી વાર મહિનો જાલે ચોરી જે નય એ રો પૂરો જ ન થાય અથવા પૂરો નથી થતો એમ લાગે કોઈ કોઈ વાર મને બહુ અનુભવો થઈ આવતો અને કટાયો લાગતો પડી લગભગ દરેક વસ્તુ અને દરેક જણ માથે ચિકાનો — જેનમાના સાથીઓ માથે જેલના અમલ રો સાથે કાઠી કરી બેસવા અથવા કુત્રો લેઈએ તે ન કરવા માટે બદાવના માણસો માથે બ્રિટિશ મામાન્ય સાથે (એક એ તો મયમ ની લાગ ની હતી) અને સૌથી વિશેષ મારી પોતાની સાથે ન આપો જાણે લાગ નીમોતુ પોહતુ બની જતો અને જેતજનમાથી કાવજ થવી વિવિધ વૃત્તિઓની અસર નીચે ૧ મ ગાડી જતો નવા માથે આ વૃત્તિઓમાથી હુ જલગી મુખ થઈ જતો.

મુલાકાતના દિવસ એવો તો જેલમા ચારે ક સાહનો દિવસ તેની બારે ક હતા હોતી અને તેના દિવસો અલગા / મુલાકાતની ધમાક પડી તેનો અનિવાર્ય અથાગ આવતો અને પડી મુનુ મુનુ તથા એકતુ એકતુ લાગતુ મઈ વાર બનતુ તેન મુલાકાત એ યશસ્વી ન નીવડે — અસ્વસ્થ મરી મૂકે એવા માડા સમાચાર થી કે બીજો કોઈ મરણે — તો પળીથી હુ બહુ દુખી રહેતો મુલાકાત વખતે જેલના અમલદારો તો હાજર દોષ જ પડતુ બદેનીમા તો બે ત્રણ વખત એતુ બનેતુ કે તે વખતે છપી પોલીસનો મામસ પણ કામગ અને ચેન્સિસ લઈને વાળસીનનો રાબેરાજ આતુ ન થી દપાવી લેતો ત્યા હાજર દોષ મને આથી બહુ જે ચ ની આવી મુલાકાતે પહેપરી નિષ્ફળ નીવ લી

પડી તો અવ્યાહાજા જેવમા અને પાછળથી મરકાર તરફથી મારા માનુશી તથા પત્ની પ્રત્યે જે વર્તન ચલાવવામા આવુ હતુ તે કસિલે આક્રીમની મુલાકાતો દેવાનુ જ મેં હાગ દીડુ લગભગ લાલ મહિના સુધી મેં એકે મુલાકાત ન લીધી એ કાજ મને બહુ સુનકાર લગેો સાલ મહિના પડી મેં મુલાકાત લવાનુ હતી ૧૩ નજી ક્યું અને મારા માણસો મને મજબૂ આજ્ઞા ત્યારે આનુદયીનુ વગરન કન્મત થઈ યો. મારી બહેનના નાના છોકરા પતુ અને મજબૂ આજ્ઞા હવા અન એક નાના બાકને પગેવાની પોતાની રીત પ્રમ ન માત ખબા હજર ચ વાનુ મન થઈ આવ્યુ ત્યારે મારી લાગ નિનો હથેલો માથથી દોડી ગયાયો નહિ માન રસ મનની ગ્વાદલી બાબી જાખના પડી કૌહિલિક ટાળના આ રમથથી હુ અસ્વસ્થ થઇ ગયો.

મુલાકાતો બધા પરી હતી ત્યારે ઘેરથી અથવા કેટલીક વાર જેલમાંથી (મારી બન્ને બહેનો જેલમાં હતી) જે પબ્લિક કાગળો આવતા તે વિશેષ મૂલ્યવાન થઈ પડતા અને તેમની હું ડરકંઠાથી રાહ જોતો. જે નક્કી થયે તે દિવસે કાગળ ન આવે તો મને ચિંતા થતી. છતાં જ્યારે કાગળ આવતો ત્યારે તે ઉધારતા, હાલગમ અચકાતો જેનો ઉપયોગ નક્કી આનંદદાયી હોય તેનો ઉપયોગ કરતા પહેલાં માણસ તેની સાથે જેમ જોલ કરી લે છે તેમ હું કાગળને લાંબામાં કેટલીયેવાર સુધી રમવા કરતો. તે વખતે મારા મનમાં ઊંડે ઊંડે બીંતિનો પણ અંશ રહેતો કે રખેને કાગળમાં કાંઈ એવા સમાચાર કે એવો ઉલ્લેખ હોય જે હું ખદાથી હોય જેલમાં કાગળ લખવા અને કાગળ મેળવવા એ, ત્યાંના શાન્તિમય અને અશુભ જીવનમાં, હમેશાં ખાંદે અન્તરાય પાડનારી વસ્તુઓ બનતી તેને લીધે લાગણીવગ દસા અનુભવાની અને તેથી ચિંતન વિશેષ થતો, કારણ ત્યાગ્વળી એક બે દિવસ સુધી મન બદલવા કરતું અને રાજના કામમાં તેને એકાગ્ર કરવું મુશ્કેલ થઈ પડતું.

મૈત્રી તથા ખરેખરી મારે ઘણા સોબતીઓ હતા. દહેરાદુનમાં તારનાતમા અમે ૧૭ જુલાઈ — મોર્ચિંગ વલ્લભ પત, કાચીપુરના કુવર આનંદસિંહ અને હું પરત પડ્યા. તે તેમની છ માસની સખ પૂરી થઈ એટલે જે મહિનામાં જ ત્યાંથી છૂટ્યા પછીથી ખીલત જે અમારી સાથે જોડાયા ૧૯૩૩ના નવનુઆગીની તારનાતમા મારા મધ્ય જ સોબતીઓ મને ઊગ ગયા, અને હું એકનો પડખો એમરટની આખરે હું ઝટકો ત્યાંસુધી એટલે હાલગમ આઠ મહિના દહેરાદુન જેલમાં મેં એકાન્તવાસ ગાળ્યો. જેલના અમલદારો સાથે રાજ થોડીક મિનિટ વાતચીત થાય તે સિવાય બાકી જ ખીલત મિત્રની સાથે વાત કરવાનું મને મનન કાચદેસર આ એમન્ત સખ ન કહેવાય, પરંતુ હવે તે તેના જેવું જ મને બહુ સૂનકાર લાગતું. મુખ્યત્વે મેં મુલાકાત લેવાનું પાછું ઘડી દેતું હતું, અને તેથી કાંઈ સમાધાન મળ્યું હું ધીરુ છું ખાસ મહેરબાની તરીકે મને બહારથી તાલ ફૂલ મેળવવા દેવામાં આવતા તથા થોડાક ફેટોગ્રાફ રાખવા દેવામાં આવતા. તેથી મને ધણો આનંદ રહેતો. સામાન્ય ગીત ફૂલો અને ઝબિઓ આપવામાં આવતા નથી અને ઘણા વખત મારે માટે મોકલવામાં આવેલા ફૂલ મને લેવા દેવામાં નહિ આવેલા એવું પણ બનેતું. પોતાની કોઠડીને પુરાનુમા બનાવવાનું કોઈ કરે, તેને કસેજન આપવામાં આવતું નહિ. મારા એક સોબતી, જેની કોઠડી મારી હાલગમ હતી, તેણે પોતાની શરીરસજ્જારની વસ્તુઓ કોઠડીમાં અમુક રીતે ગોઠવી હતી, તે સામે જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે વાલો ઉઠાવેલો એ મને ચાલે છે તેને એમ કહેવામાં આવેતું કે તમારી કોઠડી આકર્ષક અને 'વેલવી' હોવાય એવું તમારે ન કરવું જોઈએ. વસ્તુઓ આ હતી દૂધખરો, દૂધપેરટ, ફાઉન્ટેન પેનની સાહી, માથામાં નાખવાના તેલની શીશી, કાસકો, ઘસ, અને ઉપરાંત કદાચ એક બે ખીલત નાની વસ્તુઓ.

જીવનના ઉપયોગની નાની નાની ચીજોની કિંમત માણસને જેલમાં સમજાય છે. આપણી પાસે એટલી થોડી વસ્તુઓ હોય અને તેમાં વધારો કરવાનું કે બદલીને

બોજ લાવવાનું એવું મુશ્કેલ હોય છે કે આપણે એ વસ્તુઓને વગીરી રહીએ છીએ. વગીરી નહીં વસ્તુઓ જે બહાર તો કચરાટીપત્રીમાં જ બચે તે પણ જેવમા સધરી રાખવાનું મન થાય છે પરિવહ કરવા જેવું અને રાખી મૂકવા જેવું ખાસ કર્યું નથી હોતું ત્યાં પણ પરિવહભાવના છૂટતી નથી.

કોઈ કોઈ વાગ છવનગી સુખસમવડો માટે એક ભવની સાગીરિક તૃષ્ણા ભગી ઊઠતી કાંઈક સાગીરિક સમવડ, આનંદદાયક પરિવેષન, મિત્રોની ગોખત રસ પડે એવો વાર્તાવાપ, બાળકો સાથે રમત, જેવા જેવા માટે વર્તમાનપત્રોમાનું કોઈક ચિત્ર કે એકાદ કડિકા યુવાનીના બેક્રિકરાઈના ભૂતા કિવસો સ્મૃતિ સામે તાદ્રસ ખડા કરે, પછી ધર યાદ આવે અને આખો કિવમ બેચેનીમાં બચે.

હું દરરોજ થોડું કાતનો, કાચુ આના થોડાક સાગીરિક કામથી મનને રસ-રહેતો અને વધારેપડતા બૌદ્ધિક કામમાં તેથી રાહત રહેતી પરંતુ મારો મુખ્ય બ્યવસાય તો વાચવાવખવાનો જ હતો મારે જોઈએ એટલી ચોષડીઓ તો ન મળતી, કાચુ અનેક પ્રતિમ થો હતા અને ચોષડીઓ ઉપર ચોષડી હતી વળી એ ચોષડીદારો હંમેશા કાંઈ પોતાના કામને માટે લાચકાત ધરાવનારા નહોતા રપેન્ડસ્ત્રી 'પશ્ચિમની પડતી' ('ડિક્વાઈન બોફ ધી ચેરટ') એ પુસ્તક રાકવામાં આવ્યું, કાચુ તેનું નામ બચે અને રાજદ્રોહી લાગુ પરંતુ મારે રિયાસ ન કરવી જોઈએ, કાચુ મારી પામે કીકીક નિનિધ વિષયના પુસ્તકો હતા વળી હું તો કાંઈક માનીતો કેડી ગણાતો હતો મારા ધણા 'એ' વર્ગના સાથીગોને ચાલુ ધટનઓ ઉપરના પુસ્તકો મેળવવામાં ધણી મુશ્કેલી પડતી મારા સામગ્રવામાં આવ્યું છે કે બનારસ જેલમાં સરકારી 'જ્ઞાપિ પેપર' જેમાં બ્રિટિશ સરકારની આપણા બધાંરણને લગતી દરખાસ્તો હતી તે આપણામાં નહિ આવેતો કાચુ તેમાં રાજદ્રોહી વિષયની ચર્ચા હતી. બ્રિટિશ અમલવાદો ધાર્મિક પુસ્તકો અને નવવક્યાઓ તરત જ આપણા, ધર્મનો વિષય બ્રિટિશ સંસ્કારના કિવમ કહેલો બધો ખારો છે અને મધ્યમાં સંપ્રદાયોને કેડી નિષ્પય રીતે તે કસેજન આવે છે !

દેશમાં જ્યારે કાચગમાન્ય એવી સાધાણુ છટા પણ ધ ધીજગી વર્ષ લેવામાં આવી હોય ત્યારે ટેડીઓના હુકની વાત કરવી લાગે જ કચિત નણા છતાં એ વિષય વિચાર કરવા જેવો તો છે જ જ્યારે કાચદાની અદાવત માણસને કેડની મમ રે , ત્યારે શું તેનો એ અર્થ હોય કે તેના સરીસ્તી સામે મનને પણ કેડમાં પૂરવડું છે ? કેડીઓના સરીર બંને બાજુમાં હોય પણ તેમના મન સા માટે મુજબ ન હોવા જોઈએ ? આવો સવાન સામગી આપણા દેશમાં તો જેઓના બ્યવસ્થાપકો મતસાઈ જ જીરો, કાચુ નવા વિચારો મહણુ કરવાની અને લાંગો વિચાર કરવાની તેમની રાક્તિ સામાન્ય રીતે મર્યાદિત હોય કે કોઈકમુ કાચે વાચનના માધ્યમોની ચોષડીદારી એ ખરાબ વસ્તુ જ છે, તેમાં હંમેશા પક્ષપાત અને મૂર્ખાઈ હોય છે એને બીધે ધણુ 'માધુનિ' માદિય અને પ્રામનિક પત્રો તથા છપા આપણા દેશમાં આપણને મળી

રાક્તાં નથી. જમ થયેલી ચોપડીઓની ચાટી મોટી છે અને તેમાં વધારો થયે જ નય છે. આ બધાની ઉપર કેદીને તો વધારાની અને જુદી ચોપડીદારીના ભોગ થતું પડે છે. બહાર જે ચોપડીઓ અને છાપાં કાચદેસર ખરીદી શકાય અને વાંચી શકાય તે બધાં કેદીને મળી શકતાં નથી.

થોડા વખત ઉપર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ન્યુયોર્કની સિ'મ સિ'મ 'જેલમાં આ સવાલ ઠેકચો હતો. કેટલાંક સામ્યવાદી છાપાંનો ત્યાં બહિષ્કાર થયો હતો. અમેરિકામાં અમલદાર વર્ગમાં સામ્યવાદીઓ સામે ભારે વિરોધની લાગણી છે છતાં જેસના સત્તાવાળાઓ કમુલ થયા કે કેદીઓને જે જેઈએ તે પ્રકારનો, સામ્યવાદી છાપાં તથા સામયિકો પણ મળવાં જેઈએ. તેના પ્રયુએ એક જ અપવાદ કર્યો અને તે ઉપદ્રાસ-ચિત્રો (કાર્ટૂનો)ની બાબતમાં; તોણે એ ચિત્રોને ઉરકેનારાં ગણ્યાં

આપણા દેશમાં મનના આ સ્વાતંત્ર્યની ચર્ચા કરવી એ કાંઈક બેઠકું છે. હકીકત તો એ છે કે મોટા ભાગના કેદીઓને તો વર્તમાનપત્રો કે લેખનસાહિત્ય બિસફલ આપવામાં જ આવતા નથી આમા કેવળ ચોપડીદારીની વાત નથી, પણ પૂર્ણ ધનકારની વાત છે. માત્ર 'એ' વર્ગના (અથવા બંગાળમાં પહેલાં વિકાગના) કેદીઓને જ શિરસ્તાની રૂએ લેખનસાહિત્ય આપવામાં આવે છે. અને એમને પણ બધાને દૈનિક છાપાં આપવામાં આવતાં નથી વળી જે દૈનિક છાપું આપવામાં આવે તે સરકારની પસંદગીનું હોય છે 'બી' અને 'સી' વર્ગના કેદીઓ, રાજદ્વારી તેમજ બીજા, તેમને લેખનસાહિત્ય મળે જ એવું નથી 'બી' વર્ગના કેદીઓને ખાસ છૂટ તરીકે પછીવાર લેખનસાહિત્ય આપવામાં આવે છે, પણ તે વખતોવખત પાછું લઈ શેવામાં પણ આવે છે. 'એ' વર્ગના કેદીઓ તો હંમેશાં એક હશે એટલે હિંદુસ્તાનના કેદીઓની સ્થિતિના વિચાર કરવામા તેમને તો બાતલ જ રાખવા જેઈએ છતાં એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે આ 'એ' વર્ગના માનીતા કેદીઓને પણ બીજા મુશ્કેલા દેશોમાં સામાન્ય કેદીઓને હોય છે તેના કરતા પણ ઓછી છૂટ, ચોપડીઓ અને વર્તમાનપત્રોની બાબતમાં હોય છે.

બાકીના કેદીઓને એટલે હાલરમાના નવમો નવમસૂને એકી સાથે બે કે ત્રણ ચોપડીઓ આપવામાં આવે છે પરંતુ પરિસ્થિતિ એવી હોય છે કે આ છૂટનો તેઓ હમેશાં લાભ લઈ શકતા નથી લખતુ અથવા વાંચેલી ચોપડીઓમાંથી નોંધ કરી લેવી એ બહુ બયંકર મોજ ગણાય છે, એમાં કેદીઓથી પડાય કે જ બૌદ્ધિક વિકારને આમ ઇરાદાપૂર્વક દાખવે એ વિચિત્ર અને સરકારના માનસને બધાડું પાડનારુ છે. કેદીને સુધારવાની દૃષ્ટિએ અથવા તેને સબ્ય બનાવવા માટે તેના મન ઉપર અસર પાડવી જેઈએ, તેના મનને જુદી દિશામાં વાળતુ જેઈએ, તેને લાણાવેલો જેઈએ, અને કાંઈ દુનનરૂઢો શીખવેલો જેઈએ. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં જેલસત્તાધીશોને આ દૃષ્ટિગિન્દુ સૂઝતુ હોય એમ લાગતુ નથી મંચુક્ષા પ્રાન્તમાં તો તેના સંસ્કાર અભાવને કારણે તે આપણા ધ્યાન ઉપર વધારે આવે છે હમણા હમણા જેલમાં નાના છાકરાઓને તથા

જીવવાનિયા મોને લખતાનાના ગીખવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા હતા પરંતુ તે તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યા છે એ માણસોને એ મમ સોષવામાં આવે છે તમનામાં એ કામની લાયક ત નથી દોળી મેલકીકવાર એન કહેવામાં આવે છે કે એઓને જાણવાનું ગમતુ નથી ના । પોતાનો અનુભવ તેથી તદ્દન જ ટલમે છે મારી થઈ એઓ બહુવા આવતા તેનાના ધણામાં તે વાચવાનજવાનું ગીખવાની બહુ હાગ મારા જેવામાં આવી જ રહીઓ અમારા પરિચયમાં આવતા તેમને અમે જાણતા તેઓ ખૂબ મહેનત કરતા અને કોઈવાર જ મધરાતે જાગી જતો યા એ મને જોઈને નવાઈ લાગતી કે પોતાની બરાકમાં એક એ જોઈએ દીવાના ઝાખા પ્રમાણ આગ જ લસી તેમને ખીન દિવસના પાઠ તૈયાર કરતા હોય

જ નરી નોપડીઓમાં મગગલ રહેતો પુસ્તકોના પ્રમાણ બદલતો રહેતો પરંતુ નામાન્ય ગીતે ભારે ચાપગીઓ જ વાચતો નવનમ્યાઓથી માનસિક શિથિલતા આવી જાય છે અને જ બહુ નવલકથાઓ વાચતો નહિ કે ઈકિવા ધણુ વાંચીને મટાળી જતો એટલે પછી લખવા માડતો મારી ફીકની મે હતિદાસ બપર જે પત્રો લખ્યા છે તેમાં મારી એ વરમની સત્તાનો પોતો ભાગ ગયો મારું માનસિક સ્વસ્થ જાગતી ગખવામાં એની મદદ મને ધમી થઈ કાઢી અમે જ જે ભૂતકાળને વિરોધી લખતો તેમાં મમ જુ થતો અને જેના નાશ પરિવેષને લખતો વીરવી જતા

પ્રવાસના પુસ્તકો મને હમેશા ગમતા હોયને અને માથેપાના ઈખનબરતા અને ખીન જૂના પ્રસંગોના જ્ઞાનનો તેમજ આધુનિક પ્રવાસીઓમાં સ્વેન હોનની મન્ય એશિયાના ભોભાની યુસ ફીઓ તથા એકિના દિમેટમાના વિચિત્ર સહસો એ મને બહુ આકર્ષતા થિને ની નોપડીઓ ખાડ કરીને પહાડો હિમનદો તથા રણોના ચિત્રોમાં મને બહુ રસ પડતો મારા જેવા વિદ્યાર્થી અવકાશ અને મનુષ્ય તથા પહાડોને નાદે દિલ જાય છે મારી પામે મો જ્યા આપસ તથા હિમાવયના ચિત્રોની મેલકી મુદર ચોપડીઓ હતી તે જ વારવાર કાંતો અને મારી મેટી અથવા ખતામની ગરમી ૧૧૫ અંગ અથવા તેથી વધારે હોય ત્યારે ચિત્રોમાંના હિમનદો નિહાળ્યા કરતો એટલાસ ધણુ મનમાં બહુ લાગણીઓ જણી કરવારી વરતુ છે જવકાળની ધણીમે સ્મૃતિઓ તે જાગૃત કરે છે તથા અપહિ જોયા હોય તે સ્થળોના તથા જેવા ધન્યતા હોઈએ તે સ્થળેના વ્યક્તિ તે અનુભવાવ છે જૂના વખતના પરિચિત સ્થળે એ ફી જવાની મોળા ગતેરોનું સૂચન કરવા દેખા અને નિશાને હપરથી તેમની ફીને મુલાકાત લવાની યેશ મચી દર્શાવેલા પગડો તથા જરા ધાખાથી દગાવેવ સમુદ્રો એજ જવાની દુનિયાની મુદરત એ નીજખવાની તથા પવતી જતી દુનિયાના મહાસગી લગઈઓ અને ધરતી નિહાળવાની જખના તે જાગ છે આજ બહુ વરવાની લવસા દિલમાં બરધ અમને જોવીમેથી થકડે એટલે અમે એટલામને હતાવળે હતાવળે અને મમીની સથે પાછો મૂકી દેતા અને ફી પાગ અમને ધેરીને ઠી રજેવી તે અતિપરિચિત દીવાલો જેવા મત અને અમારા નસીબમાં લખેલા યોના નીરસ પાચકમમાં જોઈ જત

૪૫. જેલમાં મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ

જેશૂન જેનમા મારી નાની કોટલી અથવા બોરીમા ૧ સાગચોદ મરિના ઓ મને એન વાનના માન્ય કે જે અંદરગત એ અગ બની ગયે છે તેના ખૂબખૂબથી ૧ પરિચિત થઈ ગયેા હતા તેની ચૂનાથી ધોગેલી દીવાનો પરના તેની ખળખળ ભોથ પરના તથા છવડાએ ખાધેલી વધીઓવાળા છાપરાના એકેએક ટાપ અને ખાગને ૬ મોડખતો થઈ ગયેા હતા બહાર નાના વા મા ધાસના નાના જાંચોને તથા આલી તની પહેલા નાના નાના થગને ૧ ન્હતા મિયો વરંકે સત્કારતો થયેા હતા મારી કોળમા એકનો નહોતો મોગ બમરા અને નાની બમરીએલી તા ધ ની વસાહતો હતી, અને વગીએની ખાગ ધ ની ગળાએએ ધર ક્યા દતા તેમાથી તે સા શિકારની શોધમા બહાર ફર્યા નીચી પડી તે વિચારે અને લાગ નીચે આસપાસના અથવા પદાર્થો દ્વર મોતાના સત્કાર સખી જતા હોય તે તે મો કાગની આખી દલા તેથી ખીચાખીચ બસાઈ ગઈ હતી અને મે માગ જાવાના એકેએક પદાર્થને એ મત્કારો વગી ગયા હતા

કોટલીઓ તે બીજ જેનોમા મને વધારે સારી મળેલી, પરંતુ દંડરાઈનમા મન એક ખાસ વાસ હતો અને તે મારે મન બહુ મૂલ્યવાન હતો ત્યાની જેવ મૂળે બહુ નાની હતી તેમાથ વગી અમને તે જેનના જ કમ્પાઉન્ડ ના ૫૧ જેનની નીવાડોની બહાર બૂની હાલતમા ગળ્યા હતા આ હવાનાત એટલી ગમગ હતી કે ત્યા હરવા ફરવાની જગ્યા ન નહોતી તેથી સવાગ્ગા અમને બહાર મરવામા આવતા જેલના દરવાજા આગળ મે વાર જેટલી જગ્યામા આગ મારવાની અમને રાત મળી હતી અમારે ન્હોતું પડતું તે જેલના કમ્પાઉન્ડમા જ પરંતુ તે જેલની મુખ્ય નીવાડોની બહાર હોઈ પહોંચે અને ખેતરે તથા થોડે છેટે આવેલી એક મોગી સડક અમને જોવાને મળતા આ કાઈ મને ખાસ આપેલી છટ નહોતી હોશૂનની જેલમા રાખેલા બધા 'એ' અને 'બી' વર્ગના કેદીઓને આ છટ હતી કમ્પાઉન્ડની અંદર જ પરંતુ જેલની નીવાડોની બહાર એક બીજી મકાન હતું તેને 'યુસેપિયન હોઝબ' ન્હોતા તેની આસપાસ વહી કે એક કાઈ નહોતું અને મારગમા રહે રહે થાજુ કંડી પહોંચે તથા બહારતુ દબન બહુ મ રીતે એઈ સકતા આઈ રાખવામા આવતા યુસેપિયન કેદીઓ તથા બીજાઓને ખા જેનના રવાજ આ લા સવા માગ આગ મારવાની રાત હતી

બીની નીવાડોની પાછળ બહુ લાખા વખત મુધી જ કેદી પુરાઈ નહો હોય તેને જ આ બહાર આઠ માત્રવાનુ તથા ખુબ દેખાવોનુ અમાધારતુ માનસિક મૂલ્ય સમનાય મને આમ બહાર ફરવાનુ બહુ જ ગમતુ અને મોગાગામા દિવસો મુધી ધોધમાર વરસાદ પ તો હોય અને ધૂટાધૂટર પાણીમા ફરવાનુ હોય ત્યારે થાજુ હુ બહાર ફરવાનુ જણ કરતો નહિ કાઈ થાજુ જ-યાએ હોઈ ત્યા બહુ નીકળવાનુ અને ગમે જ, થાજુ

અહીં તો ઉત્તુ મ હિમાચલના દર્શન એ એક વધાનો આનંદ હતો અને તેને લીધે મારો નેહજીવનનો કદાચો ઘણો બોલો ગયો. તાબા વખત સુધી મેં મુના તનનીરી અને લાબા વખત સુધી મારે વડન એકવા રહેવાનું થયું ત્યારે આ જ એક મારું સદ્બાધ હતું કે આ મારા માનીવ ગિરિનારને નિહાળી ગયો. મારી કાંઠામાંથી હું એ પર્વતોને જોઈ શકતો નહિ પરંતુ મારું મન તેમનાથી ભરેલું રહેલું અને તેમના માનિધનું મને હમેશા જ્ઞાન રહેલું અને બધું અમારી વચ્ચે મદ મેરી વધતી જતી

પ્રાપ્તિ ટાળી ગઈ ગયું બધું દૂર આકાશમાં રે

ને વધી ગઈ નીખડી હાલી વાદળી એકની જે

સાથી મારો ગિરિ થઈ લો એક જુનું મર

યાકુ ના ગિરિથી મારે મે ગિરિ થઈ ના

મને બધું છે કે ચીનના આ પ્રાચીન કવિ વિ તાર્દ પોની માફ ન મીર કિ મે પર્વતથી કહી ચાકતો નહોતો પરંતુ એવો કદાચો સ્વચિત જ આવતો મેરફરે તો તેના સાનિધ્યથી મને વિરલ એવો આશમ જ મળતો તેની ધનતા અને તેની મધુબતા લાખો વર્ષોના જ્ઞાનરાણી દિલ્હી નીરે જોવા મને જોતી અને મારી પનગતી જતી મનોહરિતોનો ઉપહાસ કરતી તથા મારા તમ ચિત્તને શાન્તિ આપતી ફહેરાનમાં વસન્ત બહુ માલવાદ્દ હોય છે અને મેલનો મ તા બહુ લાખો વખત તે રહે પાનખરે સગમમ બધા જ જા ના પાદ. જોરથી નાખ્યા હતા અને તે બધા પ્રુત્તવા અને નમ્ર દેખાતા હતા જેવતા દરવાજા મામે જોવા ત્યાર બધા પીપલાના આ પશુ સગમમ પેતાના બધા જ પાદ. અમાવી મેમ તે જોઈ મને બહુ અન્યમની થઈ બિરાગ પીપલા સીમળાઈ રિયા અને ગમડીન હીલતા હતા પશુ વસન્ત આવતા હવાએ તેમનામાં ઉભા મેરો અને તેમના અન્તરમ કોપને દરબનો મરો આપે. પીપલામાં તેમજ બીજા પ્રાણમાં એકાએક પ્રભુનો મ ત્યાર થયા અને પ દાની પ તજ છપી દિવાલો આવી રહી હાય તેમ તેમની આસપાસ કાઈ મુગ્ધાનુ વાતાવરણ મવાનું દરેક જા ઉપર લીની નાની નાની કૂંપોને કૂટતી જતી જોઈ હું ચિત્ત થઈ ગયા એ બહુ હર્ષપ્ર અને પ્રમુગ્ધ દર્શ્ય હતું જોતેનામાં તો લાખો નવા પાદ. આવી ગયા અને મુર્ચના પ્રકારમાં તે ચાકવા લાગ્યા અને દવાની લદ્દરી આવતા તેમાં મેલવા લાગ્યા કૂંપામાંથી પદ્મમાં ગેકલ્મિક થવું કેવું ન્તર કેવું અન્ય છે. મેલવા કી મારા ધ્યાન પ નહિ આવેતું કે આમના વન્ન પાદ. લાગણી પ તા તપખીરિયા ર તા દોર છે — કારમીની ટેકરીઓમાં રાજ જાનુમાં જ મ દેખાય છે તેવા પરંતુ તેમનો ર. જલદી બ વાઈને લીના થઈ બધું

આમારાનો વન્ન તો હમેશા આવકારવ થક લાગે. કાલુ કનાગની રમી તે આવનાવેત અન્તમ માર છે મનુ મારી વસ્તુ મ મ વધાપે તી દોય તો અમારી થાય છે તેમ ફહેરાનમાં થવું ત્યા તો મેલવાન વધઈ થઈને મેર જો તમ મુ રાજ ર મ ન થાય મ અકલ્પિયામાં તો મ થી ૧૦ મ મ જોવો વન્ન પી બધા કાપામાંથી

પા પી વૃત્ત હાથ અથવા બારીમાથી તાજડ આવી હોય ન નિવરવા કાફા માગ્યા એ સાકર જગ્યામાં બતાવે રહેતું થડે એ તે કોને ભે ?

શર પડુ આદરારક હતી અને શિયાળો પડુ પડ શિયાળામાં વરસાદ આવે ત્યારે ન ગમે ગાજીગજ થતી હોય વરસાદ પડતો હોય અને ઠંડો પડતો મગીરમાં મોગરો પેસી હતો હોય ત્યારે કાઈક માત્ર રહેઠાણની તમા મઠ્ઠી ગરમી અને મનવહની હાલ મઠ્ઠી આવી. થ પિયાર કરા પડતા લખોમીઓ કરતા મોટા કરા પડતાના છાપતા ઉપર બધા કર અવાજ કરતા પડતા હોય ત્યારે મારોનો કૂટતો હોય એવું લાગતું.

મને એક દિવસનું ખામ રમણુ છે. રહસ્યની રમી દિસેખરના એ દિવસ હતો ગાજીગજ તોફાન હવે વરસાદ આવ્યો જિવમ પ ચો હતો અને મઠકની કડી હતી જેતમાના માસ બધા દિવસોમાં શરીરની દૃષ્ટિએ એ જિવસ મારો સીધી ખરાબ નીવડે. પણ સાચે એમએક આકાર સ્વચ્છ થઈ ગયું અને મારી પડોરાના બધા પડોડો અને ટેકરીઓને ખરડના ગાદે આપ્યાનથી છવાયેલા ભેઈ માડુ બધું દુખ બાગી ગયું બીજો દિવસ એને નાતાનનો દિવસ, એ તો સ્વચ્છ અને સુદૃઢ હતો દિમાગદિવસિરિમાગાનુ મુ ૭ દરમ નીકળ્યું હતું.

જેને અમારી તાજી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ કરતા અમને અડકાયા એવે કહરતનું અમે વધુ નિરીક્ષણ કરતા થયા અમારા ભેવામાં આવતા જુની જુદી જાતના પશુઓ તથા છત્ર/નુઓનું પણ મમે નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા મારુ નિરીક્ષણ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ મારી મગ્ગીમાં અથવા તેની આગળના નાના વા તમા ગ્દેતા જતજતના જતુઓ મને તજરે પ વા લાગ્યા અને સમજાયું કે હુ ભેઈ એમનતની દૃષ્ટિાદ કરતો હતો હતા એ નાનો વાડો જે ખાની અને સૂતો જુનો વાગતો હતો તે તો જીવસુધિથી ઠમરાઈ રહ્યો હતો આ બધા પેટે આવતા પો આવતા કે ઠમરા કે ઠમરા જતુઓ કોઈ પગ રીને મારી આડે આવ્યા વિના પોતપોતાના જીવન શુભરવા દતા મારે પણ તેમની આડે આવવાનું કર્યું કારણ નહોતું પરંતુ માક મનુષ્ય તમા કાઈક બસો માખીઓ સાથે તો મારે સગવડુદ્ધ ગ તુ જમરા તથા જમરીઓની તો હુ દરકાર કરતો નહિ મારી કોટલીમાં એ સે ઠંડો હતા એક વખત એક જમરીએ હુ મારુ જુ અનહુતા મને ખ મારો ત્યારે અમારી વચ્ચે એક નાનો ઝડો થયેનો કોરે બરાઈને એ એ તમામને નાશ કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમજે તો પોત તા ધોરાના બચાવમાં (કદાચ તેમાં તેમના હું) હશે) બહાદુરીથી લ ત ચનાની અને પાછો પ ચો મે નહી કર્યું ૨ ભે ફરી તેઓ મને દખલ ન કરે તો જરે માનિતથી રહે ત્યાર પડી તો આ જમરાઓ તમા જમરીઓથી વીટળાયેનો એ મહગમા હ એક વરમ રહ્યો પણ તેમજે મારી ઉપર કરી દુમરો ન કર્યો અને અમે પરસ્પર આદર કેળવ્યો.

આમાનીડિયા મને બિનકેન ગમતા નહોતા પણ મારે તેમને વેઠી રેવા પડ્યા સાચે અધારુ થતા અવાજ કયા વિના હો વા મા? અધકારથી છવાતા આકારમાં તેઓ ઝાખા ઝાખા દેખાતા એ જમગળા પ્રાણીઓને જોતા મને બારે નામ થતો મોટા

પ નેથી એક જ કચ છે ની પસાર થઈ જાય ને હમેશા ' શા કહે ? ગમે
' તેમની અંગેનાં અતી જાણે મોઝા ચામાચીંટા અથવા વનવાળેનાં નવાનાં
કે જે તા.

કીંગ્સ, પિંડી તથા શીજ જુલોની પ્રવૃત્તિઓનું નિર્ણય તો ન સ્વામી
મુખી કરે. તે જ પ્રમાણે ગને કુતી ગરેણીઓને ગિઝાર પકળી જોવાની તથા એ
મીની પા ન પની અને અપણને જલ દસડ આવે એવી રીતે પોતાની પછી
દસડની જોવાની માન આવતી. સાધા છુ રીતે તેઓ બમીને પાડની નહિ પણ
જેવા અતિગમ્ય કાગડથી તેઓ જલુ ગિઝાર કર્યા અને બસબ આગળથી પક તા મે
જેઈ બમીના - બથી તે બથી ગઈ તે કુદિ દવઃ દવઃ કે અપમાત હવ તે ન
જાણતો નથી.

ત્યા પિંડી વીચો પત્ર હતી — પામે કાઠ હોય ત્યા તો રોડેડોગા તેઓ ધાતી
પૂલ થઈને અમારી છેડ નહ આવતી. લખની જેવના બહુ વાર મુખી બિલકુલ
દા-ચા-ચા-ચા વિના ન વાચના બેસતો. પિંડીની મારા પત્ર ઉપર ચડતી અને માગ
પૂછતુ ઉપર બેસીને આમનેમ જોતી પણ તે મારી આ ન મળે તા-તી ત્યારે તેને જાન
થવ કે છુ કોઈ જા અથવા તો તેણે બીજુ જે મઈ થાયું હોય તે નહોતો. મજબૂત
બધી તે મજબૂત જતી અને પરી બામી પિંડીનીના મચ્છા. હ વાર જ ઉપરથી
પરી જતા તેમની પાછળ મા આવે બચ્ચાને વાળી નાનો કોઠો બનાવે અને તેને
સરીસલાખત ઉપાગી જાય કોઈવાર બચ્ચુ નૂ ન પડી જવ આવવા બના પડેલા મલ
બચ્ચાને મારા એ સાથીએ સબાજ્યા હતા. તે એવા નાના હતા કે તેમને ખવ ખવ
થી રીતે એ સવાજ થઈ પડ્યો તેને કહેવ કાપ્યા અને એક કુઝિ રવી રેનમા
શાહી પૂરવાની નળી આમગ થાડા સમાધુ એરે તે એક ધ પાવાની મુ
ગીગી બની ગઈ.

અવમેાની પદા ! જેલ ડિવાર બીડ જે જે જવામા ને ત્યા ત્યા કબૂલ
ખૂબ તો દુનરો મૂલર. એરે સરે તા આકાશ તેમનાથી હવાઈ જાય જેલીકવા
જેવના અમવાનો તેમને શિકા મી તે આરોગ્ય.

મેનાએ તો કે અમે જોવામા આવતી દેહરુનમા મારી કોમીના બાહુ
ઉપ તેમના એ જે જે મારો જાહેરો અને ન તેમને ખવ ખવતો બને જલુ દળી
ગદા હતા અને મવાળા કે માઝના આ તમા જ ને પણ વિવજ થાય તો મારી છે
નજક બેસીને મેટિયી ખાવાનું માનતા તેમના સકોર જોવાની અને તેમની બની
મના મામગવાની મલ પ તી.

મેનામા દળો. રોષ્ટ હતા મારા બચ્ચની બીતની બખોવાના પડા રહેતા
તેમના નવનનું અને મેમાસપનનું અ અતિગમ્ય ચિત્તાકષક દોષ છે મોઈવાર એ
માદા પાપ મારે મે નર પોપ વચ્ચે કળી લઈ થ ન પેલો માદા પાપટ ન હોના
પાંખામની સાતિથી હ જુએ અને વિજયી વીરને પોતાના મથથી ન માવતા પગ રે.

દેરાડૂનમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ હતા. તેમના ગાયન અને કુચનનું તાલ એને મેળ વિનાનું હતું મનુષ્ય ઇન્દ્રિયનીત ચાલુ. તે જવામાંથી કોમળનાં હૃદયમાં દુઃખ અવગતરી આવતા યોમાસમાં તથા તેના યોગ્ય વખત જ આગમ્ય દેવતાદેવો ગાયના પૈયેથી આવી ચડેને તેનું આડું નામ કેમ પડ્યું હશે તે મને ત્યા સમગ્રયુ દિવસે અને ગતે, તડકામાં અને નાથમાર વરસાદમાં એ 'દેવ-તારસે', 'ગાયવા 'પીક, પીક' લગાતાર પેકામાં જ કરતો. આમાંના ધણીખરાં પક્ષીઓને અમે જોઈ શકતા નહિ, અમે તેમનો અવાજ જ સાંભળી શકતા અમારા નાના વાડામાં એકે ક્રોડ નહોતું જેના ઉપર આવીને પક્ષીઓ બેઠે. પરંતુ આકારમાં જ એ છતાંથી ડાહ્યા, કેટલીક વાર નીચે જડપ મારીને આવતા તથા વળી પાછાં હવાના સપાટા સાથે જોયે થઈ જતાં સમગ્રીઓ અને ગુડા હું નિહાળતો કેટલીકવાર જંગલી જાતકોનાં ટોળેટોળાં અમારા માથા ઉપર થઈને જોડી જતાં

ખરેલી જેલમાં વાદરાની મોટી વસાહત હતી તેમનાં ન્હાતિયાં અને ચાળા જેવાની ૧૬ મેશા મળ પડતી એક પ્રસંગની છાપ મારી ઉપર ખાસ રહી મઈ છે એક વાંદરાનું બચ્ચું અમારી ખરાબના કમ્પાઉન્ડમાં આવી ચડ્યું. તે દીવાલ ઉપર પાછું ચડી શકતું નહોતું સરકારી મુકાદમ તથા કેદી મુકાદમો અને કેદીઓએ તેને પકડ્યું અને તેને ગળે દોરી બાધી દીધી નીવાલ ઉપર જઈ એ જોડાં તેના માથાપે — માથાપ જ હુમે તો — આ જોયું અને તેમને ગુસ્સો ચડ્યો, એકાએક તેમાથી એક મોટા પરડિયા ધડત્ય ફરી પડ્યો અને પેલા બચ્ચાને વીંટળાઈ વળેલા ટોળામાં ધસી ગયો આ કામ અસાધારણ બહાદુરીનું હતું, કાચુ સરકારી મુકાદમ તથા કેદી મુકાદમો પાસે લાકડીઓ અને લાઠીઓ હતી, અને તેઓ તે આમનેમ વીંટળા દતા, અને વળી તેમની સંખ્યા ધણી મોટી હતી. પરંતુ તેની આ બેખરવા હિંમતનો વિગ્રય થયો નરોનું ટોળું, પોતાની લાકડીઓ અને લાઠીઓ છતા, વાનસ્થી બીને બાચ્યું નાના બચ્ચાને છુટકારો થયો

અર્થા પ્રાણીઓ ખાનુ અમારી મુલાકાત લેતા, જેમનો સત્કાર કરતા અમે તૈયા નહોતા અમારી કોટડીઓમાં વીંછી ઘણી વાર નીકળતા ખાસ કરીને ગાળવીજના તોફાન પછી વીંછીના ડંખમાંથી હું બચી ગયો તે આશ્ચર્ય જ કહેવાય, કારણ નધારેલી જગ્યાએએથી, કોઈ વાર પચારીમાંથી, તો કોઈ વાર હાથમાં લીરેલી ચોપડી ઉપરથી ઘણી વાર વીંછી નીકળ્યા હતા એક ખાસ કાળો અને ઝેરી દેખાતો વાંછી પકડીને મે' મોડાક દિવસ એક શીશીમાં ભરી રાખ્યો હતો, અને તેને હું માખીઓ વગેરે ખવડાવતો. ખજી એક દોરીથી બાધીને મે તેને જીતે શીશીમાં રાખ્યો પણ ત્યાંથી એ નાસી છટકો. હજી સ્થિતિમાં ફરી પાછો મને એ મળ્યા અને એવી મારી હન્ધા નહોતી એટલે આખી કોટડી મે સાફ કરી અને તેની બંને શોધ ચલાવી પણ ભાઈસાહેબ અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા

મારી કોટડીમાં અથવા તેની નજીક ચાલુ ચાર વખત સાપોએ પણ દર્શન રીરેલા એક વખત એ સર્પના બજાર બહાર પહોંચ્યા અને છાપામાં મોટા અક્ષરવાળા મયાળા છાપા વસ્તુત મને તો એનું દર્શન મનેરજક થઈ પડેલું જેવજન મૂળ તો નીરમ

હોય છે તેટલે તેના અધ્યાન દાનમાં ને ગર્હ માં હથી ફર પડે તે મિ છે તેને અર્થ મે નથી ને મને સર્જના શોખ છે અથવા તેનને હ સત્કા વા તૈયર હુ પદ દેવા નોગે તેમને જોઈ જોવા હરી નય છે તેટલો હુ હી જતો નથી સર્જ કરવાનો તો મને જરૂર હર છે અને હ મર્ષને રેહ તો મારું રમણુ પરવાની સભાગ જરૂર પણ પડતુ તેને જોવા અમકમામી છૂટે કે ગાંગેગાત્ર દીવા થઈ જાવ એવુ મને નથી થયુ માનખન્દરાથી હ વધારે વાસ થાતુ હુ તેમા ખબ લખ કરતા તેના પ્રયેનો સદગ આલુગમો એ મારુ વારે છે કવકતામા અનિપુર જોવા મેકવાર હ નમરને નથી નકથી અને મારાપમહાર્થ સગવળ મને લાગ્યુ મારી પામે 'ટોચ' (ખીનાવતી) હતી તે મે સજગાવી તો ખાતી પચાતીમા કાનખન્દો હતો મહસા ૪ અજબ દલપથી હ પચાતીમાથી ખજાર હરી પચો અને કોટગી દીવાલ માથે અધગતો હી નો પાવરોવનો માનસિક પ્રતિક્રિયાનો સિદ્ધાન્ત તે વખતે હુ પૂરેપૂરો મમજ્યો

દેગાદનમા મે એક નવુ જ પ્રાણી જોયુ અથવા તો એ પ્રાણી મારે માટે નવુ હતુ જનરની સાથે વાનો મરતો જોવા જવાન આગળ હુ ગમે હતો તેટલામા એ નાહુસ ગર્હ વિચિત્ર પ્રાણીને લઈને જતો અગરા જોવામા આગેલ જોલે એને જોવાનો મરેણી અને મરેણા મારે વચવા વાસતુ એ પ્રાણી હતુ જે રી લાખી એ થા હતી તેને મોઢા નહોત દતા અને તેની પીઠ બીજાગર્ભાગવાણી જગ હતી આ કંકયુ પ્રાણી છવ્વ હતુ છતા તેને મરે વિચિત્ર ગીતે જોવર કરી માડની જેમ વાળી નાખ્યુ હતુ અને એ નાડના વચવા આમા લાકગ ભગવી પેટો માલુસ તેને જપાણને મોજથી ચાલ્યો જતો હતો તેમે એવુ નામુ જો 'મલુ તેવુ શું કરીરા જેમ જોવ' પેવાને પૂજુ ત્યાં અખગર હરીને તેમે જવાબ આપ્યો એની બનાવકુ બનજી અથવા સાનન' એ વનવાસી હતો પાળથી એકુ અખ્યુ નેમિયનની જગવ પૂપમા અન હાયામા (ધી જમવ દન સનકાદે એન શોટ) એ નામની ચાપામાથી મે મોઢી કાઢ્યુ કે આ પ્રાણી 'ચેનોલિવ' હતુ.

કેરીઓમા ખાસ દીને વાખી રાખવામા કેરીઓમા લાચ પીની અથવા પ્રેમની બૂખ આલુસતોખારેલા બહુ રહે છે તેઓ આ બૂખને તતોવાનો પ્રેમન જનવરો થાળીને કરે છે આમાન્ય કેરી તો જાલવર ન રાખી થકે પડતુ કેરી મુખદોને વધરે જવાત ના દોય છે અને જોલ અનવતારો આ બાળવમા વધી કોકાવવા નથી પાગવામા આવતા જનવરોમા મોટે ભાગે ખિસમલીઓ અને વિચિત્ર લાંબે છે પણ નોખિયા દોર છે, હુ મે જોવામા આવવા દેવા નથી થકુ મિત્રાગેઓને ઉત્તેજન વજરુ દોલ એમ લગે કે ખિસમલીનુ એક નાનુ બન્યુ એક વાર મારી સાથે દળી નધુ દગુ જોવા એક અમવત નુ એ હતુ અને તેની જ હી થઈ ત્યાર એને પેલાની સાથે એ નયો અને એનો વિચાર આપ્યો ફરતાની પચાતી નથી આ દેહર, નમા અમર મોગક ફાત સાથે નારે દોળી થઈ મરે દલી જોવો અમકાર એક ફરો લાને તેની જાલી થઈ ત્યાં તેને એ હોગ થયો જીજ નિચદી ફરો ધાખાર વિન

મટકતી ઘઈ ગઈ ગમે લા પડી રહે, બોઈસેને ત્યાંથી કટકો બટક મને તે વીઝી ખાય, પરંતુ મોટે ભાગે જૂને મરે હું મુખ્ય જેલની બહાર કાઢી જેલની ખોલીઓમાં રહેતો એટલે તે મારી પાસે જોવાની ઘણી માગતી આવતી એ તેને નિયમિત ખવડાવવા માટે પડી તો પડી જવાના એક મરનાળા નીચે તેણે કુરકચિયોને જન્મ આપ્યો. આમાંથી ધણી તો બીજાઓ લઈ ગયા પણ ત્રણ રહી ગયા અને તેમને હું ખવડાવતો. એક કુરકચિયુ ખૂબ માડું પડ્યું અને તેણે મને ઠીક લક્ષીક આપી એ તેની કાગજથી સારવાર કરવા માગી અને કોઈ કોઈ વાર તો રાતે મારે તેને દેવા દસબાર વખત ઠાકુ પડતું હેપ્ટે તે ખમ્મ અને મારી મટેનલ કારમલ આપ્યાનો મને આનંદ થયો.

બહાર કરતા જેલમાં હું જનવરોની સાથે વધુ સંબંધમાં આવ્યો અને ફતરનિ શોખ છે અને મેં ફતરના પાળેના પણ છે પણ બીજા કામની આડે હું તેમની ભેઈએ તેવી સંબંધ રાખી શક્યો નથી. જેલમાં તેમણે મને સાચા આપ્યો તે માટે હું તેમનો ઝગ્ગી છું સાધારણ રીતે દિલીઓને પરમા જનવર રાખવા અમતા નથી પ્રાણીઓ પ્રતિ અદિસાની તેમની દિવસૂચી દોવા છતાં તેમના પ્રયે તેઓ વડન ખેદમ્મર અને માયા વિનાના દોષ છે એ નોંધવા જેડ છે આપ તો એમનું માગીત જનવર ગણાય ધણી દિલ્હીએ તેના પ્રયે ખડુ આદર રાખે છે અને તેની પૂજા પણ કરે છે ધણીવાર એ દુલ્લડનું માગણ પણ ખની છે છતાં દિલ્હીએ માયને સારી રીતે રાખતા નથી. પૂજા અને દયા લેમેશા કોઈ સાથે જેલમાં આવતા નથી.

જુદા જુદા દેશોએ પોતાની મહત્વામદશ અથવા ચારિત્ર્યના પ્રતીક તરીકે જુદા જુદા પ્રાણીઓ પસંદ કર્યા છે અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તથા જર્મનીએ ગરુડ પસંદ કર્યું છે, ઈંગ્લેન્ડે સિદ્ધ તથા લાધિયો ફરો (જુવરોગ) પસંદ કર્યા છે, ફ્રાન્સે લડાયક ફૂડો પસંદ કર્યો છે અને જૂના રશિયાએ રીછ પસંદ કર્યું હતું આવા રાષ્ટ્રમાન્ય પશુઓ રાષ્ટ્રના ચારિત્ર્યના યદતરખા કેટલો ફરો આપે છે? તેમના ધણી તો આકમણકાળી, લડાયક અને સિદ્ધારી પ્રાણીઓ છે પોતાની નજર સામે આવા દુષાન્તો રાખીને જે પ્રજા ઠાકે તેનું યદતર જ્ઞાનપૂર્વક એ જનવરોના સ્વભાવને અનુસાર ઘાય અને આકમણમરી વૃત્તિઓ ધારણ કરે, તથા મોડી મોડી રાજનાઓ કરે અને બીજાઓનો સિદ્ધાર કરે એમાં કરી નવાઈ નથી દિલ્હી લોકોનું આરાધ્ય પશુ ગાય છે એટલે તેઓ નરમ અને અદિ સક યાય એમાં પણ નવાઈ નથી.

૪૬. મંથન

બહાર વડત ચાલુ જ હતી બહાદુર શ્રીઓ અને પુરુષો જબરદસ્ત અને અંશે જમાવી બેઝેલી સરકારનો શાંતિથી સામનો કરી રહ્યા હતા, જોકે તેઓ અણૂતા હતા કે દુરસ્તમાં અથવા તો નજીકના બવિધ્યમાં તેમના ભાગ્યમાં તો યશ નથી જ હિ દુસ્તાનમાં શિટિરા રાજ્યઅમતનો ખાચો રોના ઉપર મડાયેડો તેની પ્રતિતિ સતત અને અખડ વધતા જતા દમનથી થતી હતી હવે તેમાં મ્યો ઠાકરિઓ અને એમ નહોતું અમને ને કાઈ પણ સતોષ હતો તે એ જ વાતનો હતો એક અને સગીનનો વિજય દેખાતો હતો પણ એક મહાન યોદ્ધાએ કહ્યું છે તેમ “સગીનથી તમે ને કાઈ કશું હોય તે કરી શકો, પણ તેના ઉપર કરીને બેસી શકો નહિ” અમને લાગતું કે અમારા આમાં અમે વેચીએ અને અમારા હૃદય વેશ્યાવૃત્તિને વશ થાય તેના કરતા અમારી ઉપર આવી રીતે રાજ્ય થાને એ જ સાડુ જોલમાં અમારા શરીર લાચાર હતા, હતા અમને લાગતું કે બહાર ધણા કંદે છે તે કરતા ત્યા રહીને અમે દેશની વધારે સેવા કરતા હતા. શું અમારી નબળાઈને લીધે, અમારી જાન બચાવવા ખાતર દેશના બવિધ્યને અમે બગાડીએ ? માનવ બળ અને માનવ જીવનસાક્ષિ બહુ મર્યાદિત છે એ સાડુ લડત દરમ્યાન ધણા શરીરે લાગી ગયા, મરી ગયા લગતમાંથી નીકળી ગયા અને દેશને ટોલી પણ નીવડ્યા પરંતુ આવી પીછેઠઠ હતા લડત તો ચાલુ જ રહી ન્યા આદર્શો જ્વલત રહે અને હૈયા અડગ હોય ત્યા નિષ્ફળતા હોય જ નહિ ખરી નિષ્ફળતા તો સિદ્ધાંતના ત્યાગમાં પોતાના હકને જતો નરવામાં અને અન્યાયને ખૂરી રીતે વશ થવામાં છે વિરોધીઓએ કરેલા ધા કમતા જાને કરેલા તાડુગાતા હ મેશા વાર લાગે છે

ચલુવાર આપણા લોકોની નબળાઈઓ અને હુનિયાની કુટિલતા જોઈ ક ઠાગે પણ આવતો હતા આપણે ને સિદ્ધ કરી શક્યા હતા તે મટે અમને ગર્વ પણ થતો ખરે જ આપણા લોકોએ સુદર જવાબ આપ્યો હતો અને એ બહાદુર જાના એક સિંધાહી હોવાનું સાડુ લાગતું

સવિનય બગના એ વર્ષો દરમ્યાન મહાસાગ્રની ખુશી બેઠો બરવાના એ પ્રયત્નો થયા હતા — એક દિલ્હીમાં અને એક કચ્છમાં. ગેરકાયદે તથા હ મેરાની રીત મુજબ અને શાંતિપૂર્વક ન મળી શકે એ તો ઉધાડું જ હતું ખુશી બેઠક બરવાના કાઈ પણ પ્રયત્ન કરતા પોલીસની સાથે જાણગમલુ થાય જ પોલીસે લાઠીની મદદ વડે બળજબરીથી સમાજો વિખેરી નાખી અને ધણા લોકોને પકડવામાં આવ્યા. આ બેઠકોની આસાધારણતા એ હતી કે તે ગેરકાયદે હોવા છતા તેમાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે દેશના બધા ભાગોમાંથી હજારો માણસો ગયા હતા આ જાને બેઠકોમાં સમુજ્ઞ પ્રાપ્તના લોકોએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો એ જાગીને ગને આનંદ થયો ૧૯૩૩ના માર્ચની

આખરે બસાયેલી કલકત્તાની બેઠકમાં જવાનો મારા માતૃશ્રીએ પણ આમંત્ર રાખ્યો હતો. પરંતુ પશ્ચિમ માલગીચીજી તથા બીજાઓની સાથે એમને પકડી લેવામાં આવ્યા અને કલકત્તા જતા રસ્તામાં જ આરાનસોલની જેલમાં થોડા દિવસ રાખવામાં આવ્યા નબળા અને માદા હોવા છતાં તેમણે જે ઉત્સાહ અને શક્તિ જતાવ્યા તેથી ટુંક દિન થઈ ગયો. જેય કાંઈ તેમને માટે બહુ મોટી વાત નહોતી તેના કરતા વધારે કહ્યું કસોડીમાંથી તેઓ પરાક્રમ થઈ ચૂક્યા હતા તેમના લાડકા દીકરાદીકરીઓ અને બીજા ઘણા જેલમાં લાખી રહ્યાં. ભોગવતા હતા અને જે સૂના ઘરમાં તેઓ રહેતા તે તેમને ખાવા પ્રાપ્ત હતું.

જેમ જેમ આપણી લડવનો મારો વધતો ગયો અને તે નીચીની કક્ષા ઉપર સ્થિત થઈ ગઈ, તેમ તેમાં જેસા જેવું બહુ રહ્યું નહિ બહુ લાંબે ગાળે ઉત્સાહવર્ધક કોઈક પ્રસંગ બનતો એટલે મારા વિચારો બીજા દેશો તરફ વળી ને વધુ વળતા ગયા અને બારે મહિના પછીમાં સપ્તાયેલી દુનિયાની પરિસ્થિતિનું જેલમાં રહીને બની શકે તેટલું નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ મેં કરવા માડ્યાં. જે વિષય ઉપર મળી શકી તેટલી ચોપડીઓ મેં વાંચી અને જેમ જેમ હું વધુ વાંચતો ગયો, તેમ તેમ એના તરફ વધુ આકર્ષિતો ગયો. રાજદ્વારી અને આર્થિક બળોના સ્ત્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય દબે સર્વત્ર ચાલી રહેતા બારે મહિનામાં આ મહાન વિશ્વનાટકનું હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નો અને સંઘર્ષો તો એક અંગ હતા આ સંઘર્ષમાં મારો સમભાવ વધુ ને વધુ સામ્યવાદ તરફ વળવા માંડ્યો.

ગમાજવાદ અને સામ્યવાદ તરફ તો હું બહુ વખત પહેલાંનાં વળેલો હતો. રશિયા દેશ મને ખેંચી રહ્યો હતો. જોકે સોવિયેટ રશિયામાં ચાલતું ધણું મને નથી ગમતું — વિદેશોં મત ધરાવનારાને નિપુર રીતે દાખી દેવા તમામ કામ લશ્કરી હથેલેલું, અને વિવિધ કાર્યકર્મોનાં અમલ કરવામાં (મારે મતે) અનાવશ્યક હિંસાનો પ્રયોગ કરવો એ બધું મને નથી રુચતું. પરંતુ મૂડીવાદી દેશોમાં પણ હિંસા અને દમન કાંઈ બોલો નથી આપણા ધનલોભુષ સમાજની રચનાના અને માલગીજીના મૂળમાં, પાયામાં, હિંસા રહેલી છે તે મને વધુ ને વધુ પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યું. હિંસા વિના જે વસ્તુઓ થોડા દિવસ પણ ટકી શકે નહિ સમાજમાં થોડીક રાજદ્વારી છૂટો. જેવામાં આવે છે, પણ જ્યાં ધૂળમરતના બચને કારણે વિરાળ જનતાને થોડાકની મરણને વાળે પણ પડતું હોય અને જે થોડાં જ હિંસા વધારે સંધાનું હોય અને તેમની જ વધારે બહોળલાલી થતી હોય ત્યાં જે છૂટો કરો અર્થ રહેતો નથી.

એને હિંસા તો બંનેમાં સામાન્ય છે પણ મૂડીવાદી સમાજમાં હિંસા મૂળમાં જ રહેલી લાગે છે, જ્યારે રશિયાની હિંસા જોકે ખરાબ તો ખરી જ તોપણ, સાતિ, સહકાર અને જનતાના સાચા સ્વાતંત્ર્ય ઉપર મદાયલી એવી નવી સમાજ વ્યવસ્થાને લાવવા મથે છે. સોવિયેટ રશિયાએ તેની બધી બુનો છતાં માટે મુરકેદાઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે અને નવી સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપવાની દિશામાં મોટી કાગો.

ભરી છે. ત્યારે આખી દુનિયા મંદીના સપાટામાં સપડાયેલી હતી અને કેટલીયે બાબતોમાં પાછાં પગલાં ભરી રહી હતી ત્યારે સોવિયેટ સુવ્રાજ્યમાં આપણી નજર સામે નવી જ દુનિયા રચાઈ રહી હતી. મહાન લેનિનને પનલે ચાલીને રશિયા દરેક શાખાવિષયમાં દષ્ટિ નાખતું, શું થવાનું છે તેનો વિચાર કરતું થયું હતું; ત્યારે બીજા દેશો ભૂતકાળના મૃત પંજ નીચે તમ્બર ખાઈને પડ્યા હતા અને વીતી ગયેલા જમાનાના નકામા અવશેષો સંધરી રાખવામાં પોતાની શક્તિ ખર્ચી રહ્યા હતા. ખાસ કરીને સોવિયેટ અમલ નીચે મંચ એશિયાના પહાડ પ્રદેશોએ જે ભારે પ્રગતિ કરી હતી તેના અદ્ભુતલોની મારી ઉપર બહુ છાપ પડી એટલે એક દરે, હું રશિયાની તારફમાં હતો. સોવિયેટ મંડળોનું અસ્તિત્વ અને દરિયાના અધિકારમય અને કોંકાર લાગતી દુનિયામાં પ્રકાર અને આત્માસન આપનારી ધટના હતી.

પરંતુ સોવિયેટ રશિયાનો પ્રયોગ એક સામ્યવાદી રાજ્યના સ્થાપનના બાવલાંકિ પ્રયોગ તરીકે બહુ બાબત મહત્વનો હોવા છતાં, તેની સફળતા અથવા નિષ્ફળતા સામ્યવાદના સિદ્ધાંતના ખરાપણને બાધા કરી શકતી નથી. બોલ્શેવિકો ભૂલો કરે અથવા રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય કારણોને લઈને કદાચ નિષ્ફળ પણ ભય છતાં સામ્યવાદી સિદ્ધાંત સાચો હોઈ શકે એ સિદ્ધાંત જ આપણને શીખવે છે કે રશિયામાં જે જે થયું તેનું અંધ અનુકરણ કરવું એ ખૂબાઈ છે. કારણ એ દેશમાં જે પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી અને ઐતિહાસિક વિકાસની જે કક્ષાએ એ દેશ પહોંચેલો હતો, તેને અનુસરીને એ સિદ્ધાંત ત્યાં લાગુ પડવામાં આવ્યો વળી બોલ્શેવિકોએ જે વિચારો મેળવ્યા તથા અચૂક ભૂલો કરી તે ઉપરથી દિ દુરતાને તેમજ બીજા દેશોએ ધડો લઈ લાભ ઉઠાવેલો. તેઈએ સંભવ છે કે બોલ્શેવિકોએ વધારે પડતી ઉતાવળ કરી હોય, કારણ તેઓ ચીનેસના કુશળતાથી પેશાઈ પડ્યા હતા અને બહાનના આક્રમણને તેમને બહુ ભય હતો; તેનાં આમણને જે દુનિયા પડ્યાં તેમાંનાં ઘણાં કાંઈ ધીમી ગતિએ કામ લીધું હોત તો ટાળી શકાય એવાં હતાં, પરંતુ પગ સવાવ એ બોલો યામ છે કે જે પરિવર્તનનો વેગ ધીમે ધીમે નાખવામાં આવે તો સાચાં મૂળ મુદ્દા પડોચનાત પસિલુઓ લાવી શકાય કે કેમ? તેમાં પાયામાંથી રચના ફેરવવાની હોય એવા કટોકટીના પ્રસંગે કોઈ જનુ સ્થિત ભગતા પ્રમણે નિરાકરણ ધીમા ધીમા સુચાર કરીને લાવતું અસાધ્ય છે જે વર્તમાન અવસ્થાનું કામ સમપાત થઈ ગયું છે અને જે ભવિષ્યની પ્રગતિમાં હવે માત્ર બોલ્શેવ જ રહી છે તેનો સંપૂર્ણ અંત આવ્યો એ જ પડેલુ કાર્ય હોતું તેઈએ પગીની પ્રગતિ બંને ધીમી હોય.

આપણા દેશમાં, જમીન અને ઉદ્યોગના એકબીજા સામે સંકળાયેલા પ્રશ્નોના તેમજ દેશના બીજા મોટા પ્રશ્નોના નિકાલ કમિટીની ચોજનાથી જ અગતી શકાય તેમ છે ગયા યુદ્ધનાં પોતાનાં સંસ્મરણોમાં નિ લોઈડ્જેન્કે" લખે છે કે: "ખાટો બે ક્લકે પાર કરવાના જેવું મૂખાઈમરેણુ બીજું કશું નથી."

રશિયાની વાત જાણ્યે સખીએ તોપન, મામ્સની દિગ્મુદીએ મારા દિલની ધણીયે ગૂંચેનો કહેવ અને બતાવ્યો. ઇતિહાસને હું નવા અર્થમાં રચનામાં આવ્યો

માર્ક્સના ભાષ્યથી તેના હપર ધણે પ્રકારે પડ્યો ઇતિહાસ એ ભવેને અચેત હોય, પણ તે કાઈક વ્યવસ્થા અને હેતુચાલુ તથા એક પત્રી ક્ષેત્ર ઉકેવાલી જતી ઘટનાઓવાળુ એક નાટક છે એમ મને સમજાયુ બૂતકાળમા યઈ ગયેલ અને વર્તમાનમા ચાલી રહેલ તથા કર બગાડ તથા દુઝો છતાં, તથા હુ ધણા ભયે વચમા પડેલા હોવા છતાં, અવિધ્ય આશાથી બીજી જણાયુ માર્ક્સની ક્વિસૂફી કોઈ પણ પૂર્વગ્રહીત વાદથી મુક્ત છે, તથા તેનુ આણુ દષ્ટિબિંદુ રાષ્ટ્રીય છે, એ વસ્તુએ તેના તરફ મને ખેંચ્યા રશિયાના સરકારી સામ્યવાદમા તથા બીજે ઠેકાણે ધણાયે પૂર્વગ્રહીત વાદો છે અને ધણીવાર તેના વિરોધીઓનો વ્યવસ્થિતપણે કેટો લેવામા આવે છે, એ વાત સાચી છે અને દુ ખદ છે છતાં સોવિયેટ દેશમા જે અપાટાથી મોટા ફેરફારો કરવામા આવે છે તેમા જો વિરોધને અસરકારક યના દેવામા આવે તો બધુ જ કડકબૂસ યઈ જાય એ વસ્તુ ધ્યાનમા લેતા તેમની વિરોધીઓ પ્રતિ ઉચ્ચ નીતિ સમજી સકાય એવી છે

દુનિયામા જોમા ધણેલા બારીક મામલાએ તથા સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી મદીએ માર્ક્સનું પૃથક્કરણ સાચુ ઠરાવ્યુ જ્યારે બીજી બધી ચક્રતિઓ અને વાદો અધારમા કાફા મારતા હતા ત્યારે માર્ક્સનાં એકયે ઓળીવતી સતોષકારક રીતે આનો ખુલાસો આપતો હતો અને તેનુ સાચુ નિરાકરણ બતાવતો હતો

આ વાત મારા દિલમા ઠસતી ગઈ તેમ તેમ માન્યમા નવાં ઉત્સાહ આપતો ગયો, અને સચિનય લાગતી નિષ્ફળતાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલી મારી ગમગીની પણ ધણી ઓછી થઈ ગઈ જગત શુ ઇષ્ટ સિદ્ધિને પથે અપાટાભેર જતુ નથી? કુદો અને આપત્તિઓના મલોર જોખમે વચમા હોવા છતાં, કાઈ નહિ તો આપણે ગતિમાન તો છીએ જ, સ્થિર નથી થઈ ગયા આ લાખા પ્રવાસમા, આપણી રાષ્ટ્રીય લડત એ એક મજલ હતી વળી દમન અને દુ ખથી લવિષ્યની લડત મઠે લોકો ધડાતા હતા અને દુનિયાને વલોળી રહેલા નવાં વિચારો વિચારવાની તેમને ફરજ પાડતા હતા આપણામાથી નબળા વત્તો ખરી પડે તેથી તો આપણે વધારે મજમૂત, વધારે લાચીમવાળા અને વધારે કાણુ થવાના સમગ્ર આપણને અનુકૂળ હતો

આમ, રશિયા, જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, જાપાન, ચીન, ફ્રાન્સ, સ્પેન, ઈટલી તથા મધ્ય યુરોપમા જે બની રહી હવે તેનો ૯ કાગળપૂર્વક અભ્યાસ કરતો હતો, અને માત્ર ઘટનાઓની ગૂચવાયેલી જળ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો દરેક દેશ અલગ રીતે, તેમજ બધા દેશો સાથે મળીને, આ તોફાનને પહોંચી વળવાને જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા તે ૯ રસપૂર્વક જોવા લાગેા સજ્જદારી તથા અર્થપ્રકરણી અનિષ્ટોતુ તથા રાસબળ ધીના પ્રશ્નનુ નિરાકરણ લાવવા મઠિ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપદો મથતી અને નિષ્ફળ નીવડતી, તે ઉપરથી મને આપણા નાના પણ સારી પેઢે ત્રાસ આપનારા કોમી પ્રશ્નનુ સ્મરણ થતુ દગનેદગલા સદૃશાવ છતાં આપણે જે પ્રયત્નો ઉકેલ નથી લાવી શક્યા પોતે નિષ્ફળ જરો તો આખી દુનિયા સકટમા રાખારો એમ સૌ માને છે છતાં યુરોપ અને અમેરિકાના મોટા રાજપુરુષો હળીંગળીને નિકાલ લાવી શકતા નથી

બને ઠેકાણે રસ્તો જ, ખોટા પકડવામાં આવે. આ પ્રશ્ન સાથે સબધ ધરાવતા લોભની ખરે રસ્તે જવાની હિમ્મત આવતી નથી.

દુનિયાની આપત્તિઓ અને ઝગમગા વિચાર કરવામાં કોઈક દરમિયાને જુ માત્ર પોતાના અગત તથા રાષ્ટ્રના જુ ખો વીસરી ગયો. કોઈ કોઈ વાર તો જુ બહુ ઉત્સાહ અનુભવવા લાગ્યો કે દુનિયાના ઇતિહાસના આ એક મહાવિષ્ણવકારી યુગમાં જુ જુ છુ જે મહાન ફેરફારો થઈ ગયા છે તેને જુ, દુનિયાના જે ખૂણામાં જુ પડ્યો છુ ત્યાં મદાય મારો નાનો સરખો બાગ લગવવાનો ખજૂ વારો આવશે. મોટા કોઈ વાન આખી દુનિયામાં બાપી મહેલા સંઘર્ષ અને હિંસાના વાતાવરણથી મારામાં બહુ નાકમેદી આવી જતી વળી માનવ અધમતા અને યુનામીને ટેવાઈ ગયેલા બુદ્ધિમાન સ્ત્રીપુરુષોનું દૃશ્ય તો તેથીયે ખરાબ હતું એ લોકોના વિલંબે જુ વા જુ થઈ ગયા છે કે જુ ખ, ગરીમાઈ અને અમાનુષીયાનો તેઓને વિરોધ કરવાનું ખજૂ મૂકવું નથી આ યુગમાંની નાખે એવા વાતાવરણમાં અસરકારિતા મુખરિત બની છે અને ધતિજ અવધિયત રીતે આવી રહ્યા છે સારા માણસો મોન ધા જુ કરીને બેઠા છે હિંદવત્ની ક્તેહ અને હિંદવત્ના અનુયાયીઓએ વર્તવેના ત્રાસથી ફિલ બહુ દુશ્માયુ, પરંતુ મે મનને આશ્વાસન આપ્યું કે આ બહુ અદ્ય મળ મારે છે છતાં માનવ પુરુષાર્થ જલ્દિ બચે છે એવી લાગણી લગભગ થઈ આવી મોટું ધત્ર ધલુધ્રમળ આવી રહ્યું હોય ત્યાં એક નાના નકરનું શું થાતે ?

છતાં સામ્યવાદી ફિલસૂફીથી મારામાં આશા અને ઉત્સાહનો તત્ત્વ રયો તેનો પ્રયોગ હિંદુસ્તાનમાં શી રીતે કરવો ? હજી રાષ્ટ્રવાદી સ્વાતંત્ર્યના આપણા પ્રશ્નો ઉઠેલ તો જોમો જ હતા અને અમારા મનજ રાષ્ટ્રભાવનાથી બરેલા હતા એકો સાધ જ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્ન ઉપર આપણે ફટી ધત્ર કે વચમળાનો મમય બડે બહુ દુઠો હોય તો ધત્ર એ જ પ્રશ્નોને એક ધત્ર એક હાથમાં લેવા ? દુનિયામાં સાક્ષી રહેલી ધત્તાઓ તેમજ હિંદુસ્તાનમાં જે બની રહ્યું હતું તે આખા સમાજના પ્રશ્ને આગળ આણવાની ફરજ પાડતા હતા અને એમ લાગતું હતું કે રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય અને માનસિક પ્રશ્ન, જે બેને હવે છલ ધત્ર જ નહિ રાકાય

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સરકારની નીતિનું પરિણામ એ આપ્યું હતું કે સામનિક બાબતોમાં જે વર્ગ પ્રગતિવિરોધી હતા તે રાષ્ટ્રવાદી સ્વાતંત્ર્યની ખજૂ વિરુદ્ધ ધત્ર ગયો હતો એ વસ્તુ અનિવાર્ય હતી, અને દેશમાંના વિવિધ વર્ગો અને મટો વચેના બેદ વધુ રપલ થાય એ મને આવકારપાત્ર લાગતું હતું પરંતુ બીજાઓ આ વસ્તુનું મહત્ત્વ એટલું આકતા હતા ખરા ? ધત્ર નહિ આકતા હોય એમ દેખાતું હતું એ વાત સાચી હતી કે મોટા રાજદ્વારી મૂલીખર સનાતની સામ્યવાદીઓ ધત્રેલા હતા તેઓ રાષ્ટ્રવાદી ચળવળના વિરોધી હતા અને તેના ઉપર બહુ કડવી ટીકાઓ કરતા હતા. અભરસ ગડન, ખાસ કરીને મુંબઈમાં અને તેથી થોડે અંશે કલકત્તામાં બહુ અત્યંત રીતે સમાજવાદી સ્પરેખનું હતું ખજૂ, પરંતુ તેના નાના નાના ધત્રો ધત્ર ગયેલા હતા

અને તેઓ મન્દોત્સાહ થઈ ગયેલા હતા બુદ્ધિજીવી વર્ગમાં અને બુદ્ધિમાન સરકારી અમલદારોમાં પણ જાણા જાણા સામ્યવાદી અને સમાજવાદી વિચારો ફેલાયા હતા મહાસમામાના યુવાન સ્ત્રીપુરુષો, જેઓ પહેલા ધર્મચરુ પ્રજાત જ વિષેનું તેમજ મોરચી કીચ અને મેંઝિનીના પુરતકો વાચતા હતા તેઓ હવે સમાજવાદ અને સામ્યવાદ તથા રશિયા ઉપરના જે પુરતકો ગળી આવે તે વાચતા થયા હતા મેઠા કવતરા કેસને લીધે આ નવા વિચારો તરફ લોકોના ચિત્ત ઠીક દોરાયા હતા વળી જગત ઉપર હજૂંમી રહેલી આફતે એ તરફ ધ્યાન આપવાની ફરજ પાડી હતી સર્વેન સ રાય, જિજ્ઞાસા અને વર્તમાન સ સ્થાઓના વિરોધનો નવો જુરસો નેવામાં આવતો હતો લોકોના મનના પવનની સર્વસામાન્ય દિશા સ્પષ્ટ હતી પણ તેનો વેગ હજી ધીમે હતો, ચોક્કસ નહોતો કેટલાક લોકો વળી 'ફાસિસ્ટ' વિચારો સાથે નખરા કરતા હતા બહે જ વિચારસરણીમાં સ્પષ્ટતા અને શોકસાઈનો અભાવ હતો રાષ્ટ્રવાદ જ હજી અધિપત્ય ભોગવતો હતો.

મને યોગ્ય લાગ્યું કે નવા સુધી રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય ચોક્કસ પણ મળ્યું નથી ત્યાં સુધી પ્રધાન પ્રેરક બળ તો રાષ્ટ્રવાદનું જ રહેશે એને લીધે જ મહાસમા (યોડાક મત્તદૂર ડળો બાદ કરતા) આખા દેશમાં સૌથી વિરોધ પ્રતિરોધીય અને સૌથી વિરોધ બજવાન મ સ્થા હતી ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે ઉત્તરા તેર વર્ષમાં તેણે લોકોમાં અદ્ભુત નમૃતિ આણી હતી અને તેની વિચારસરણી અસ્પષ્ટ અને મધ્યમવર્ગને અનુકૂળ હોવા છતાં, તેણે ક્રાંતિસાધક કામ કર્યું હતું હજી તેની ઉપયોગિતા પૂરી થઈ નહોતી અને નવાસુધી પ્રેરક બળ રાષ્ટ્રવાદી મર્મને સમાજવાદી ન સાચ ત્યાંસુધી તેની ઉપયોગિતા મરુ એમ નહોતું એટલે બવિધ્યની પ્રગતિ, વિચારમાં તેમજ કાર્યમાં, મેટિ લાગે મહાસમાની મારફત જ સાચી શકાય એમ હતું એ કે બીજા સાધનોનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે એમ હતું ખરું.

એમને મને લાગ્યું કે મહાસમાનો ત્યાગ કરવાથી તો રાષ્ટ્રના જીવનબળથી દૂર જ ધસડાઈ જવાનું થાય આપણી ખાસે જે વધુમાં વધુ બળવાન રાજ છે તેને આપણે બુદ્ધિ કરી નૂકીએ અને કપાય રાખીને બર્થ સાહસમાં દુર્બલ થાય બીજી તરફથી એ વિચાર આવતો હતો કે મહાસમા, જે રીતે તે ચલાયેલી છે એ રીતે, શું કોઈપણ કાળે મૂળભૂત ફેરફાર કરનારો સમાજવાદી કાર્યક્રમ સ્વીકારવાની હતી ? એ તેની આગળ સમાજવાદી કાર્યક્રમ ચૂકવામાં આવે તો પરિણામ એ જ આવે કે તેના બિ અથવા સૌથી વધુ ભાગના પડી નવ અથવા કાંઈ નહિ તો ઘણા માણસો તેમાંથી નીકળી નવ એમ કરવાથી એ મુદ્દા વધારે સ્પષ્ટ થતા હોય અને મહાસમાની અદર બહુમતી યા તો લાધુમનીવાળું એક સુસ્થ ગઠિત મડળ હરતીમાં આવવું હોય, અને તે ધરમૂળથી પરિવર્તન કરનાર એવા સમાજવાદી કાર્યક્રમનો પુરસ્કાર કરવા તેમજ હોય, તો તો એ વસ્તુ અનિહ અથવા આવકારને અપાત્ર ન ગણાય.

પરંતુ અત્યારે તો મહાસમા એટલે ગાંધીજી તેઓ શું કરવા હચકે છે ? વિચાર સરણીમાં એઓ ધણી વાર નવાઈ લાગે એટલા પાત્ર હોય છે, છતાં આશ્ચર્યમાં તો

આપણા દેશમાં આ જમાનાના એવો મોટામાં મોટા ક્રાંતિકારી છે, એવો એક અનન્ય વ્યક્તિ છે અને સામાન્ય મજથી તેમને માથવા અથવા તો તકરારોના સામાન્ય નિયમો તેમને લાગુ પાડવા એ શક્ય નથી પરંતુ એવો હોડે ક્રાંતિકારી છે, અને હિંદુસ્તાનના રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્યની લડતને વહેલા છે એટલે ન્યાંમુધી સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ નથી થયું ત્યાંમુધી અણનમ રહી એવો પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવે જ જવાના. પોતાની આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ જળરદસ્ત લોકરક્ષિત પણ તેઓ લેખન કરવાના અને મેં તો અડધી એવી પણ આશા રાખી હતી કે તેઓ પેલે જ કમેકમે સમાજવાદના ધ્યેય તરફ પ્રગતિ કરવાના.

હિંદુસ્તાનમાં તેમજ બહાર સનાતની સામ્યવાદીઓ ગાંધીજી ઉપર તેમજ મહાસત્યાગ્રહ ઉપર બહુ સખત હુમલા થયાં વર્ષો થયાં કરતાં આવ્યા છે. મહાસત્યાગ્રહ નેતાઓ ઉપર પણ તેમણે બલભલવાની નીચ લેતું આરોપણ કર્યું છે મહાસત્યાગ્રહી વિચારસરણી ઉપરની તેમની ફેરલોક તાત્ત્વિક રીકાઓ સમર્થ અને અભિયાપી હતી, અને પછીથી બનેલા બનાવોએ એ દીકાઓને કેટલેક ફજળે સાચી પણ પાડી છે. હિંદુસ્તાનની સર્વસામાન્ય રાજદ્વારી પરિસ્થિતિનું સામ્યવાદીઓએ રાજઆવર્માં કરેલું કેટલુંક પ્રયત્ન પણ બહુ સચોટ અને સાચું નીવડ્યું છે પરંતુ તેઓ સર્વસામાન્ય સિદ્ધાન્તો છોડી વિગતોમાં બેસે છે અને ખાસ કરીને મહાસત્યાગ્રહને કારણે તેઓ વિવેચન કરવા બેસે છે ત્યારે તેઓ ખૂબ જ આડા ભેટરી નબ છે. હિંદુસ્તાનમાં સામ્યવાદીઓ સંખ્યામાં તથા લામવગમાં નબળા રહ્યા છે તેનું એક કારણ એ પણ છે કે સામ્યવાદનું સાહીય જ્ઞાન ફેલાવવાનો તથા લોકોના વિચારો બદલવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેઓ બીજાઓને ગાળો દેવામાં જ વધારે મથ્યા રહ્યા છે આની તેમના પોતાના ઉપર પણ ખરાબ અસર થઈ છે અને તેમને તેથી બહુ નુકસાન થયું છે. તેમનામાંના ઘણા ખરા મનુશોમાં કામ કરે છે ત્યાં તો વધે થોડીક બડીબડી વાતો કરો એટલે કામદારો તમારી પાસે આવે પરંતુ કેવળ આવા પોકારો બુદ્ધિમાનો મારે ન ચાલે, અને આને હિંદુસ્તાનમાં મધ્યમવર્ગના બુદ્ધિમાનોનો વર્ગ એ જ મોટામાં મોટું ક્રાંતિકારી બળ છે એ તેઓ સમજી શકતા નથી સનાતની સામ્યવાદીઓની અનિચ્છા છતાં બહુ પછા બુદ્ધિમાનો સામ્યવાદ તરફ ખેંચાયા છે છતાં એ બેની વચ્ચે અંતર તો છે જ.

સામ્યવાદીઓનું કહેવું એવું છે કે મહાસત્યાગ્રહ નેતાઓનું ધ્યેય સરકાર ઉપર લોકમતનું દબાણ આગળીને હિંદુસ્તાનના મૂળદારો અને જમીનદારોનું દ્વિત સ્થાપ એ રીતે વેપારકલોનની બાળતળાં સરકાર પાસેથી પ્રોત્સાહનલાવવાનું છે “ ખેડોના, નીચતા મધ્યમવર્ગના તથા કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરોના આર્થિક અને રાજદ્વારી અસંતોષને મુંબઈ, અમદાવાદ તથા કલકત્તાના મિલમાલિકા અને સારફોના રથે નેડવાનું ” કામ મહાસત્યાગ્રહ કરી રહી છે એવું માનવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાનના મૂળદારો પાદા પાદબજ બેસીને મહાસત્યાગ્રહી કાર્યવાહક સમિતિને દુકમ છોડે છે કે એક વાર તમે મોળી લોકલકલત ઉપાડો અને ન્યારે એ બહુ વિશાળ અથવા ભયંકર થઈ નમ ત્યારે તે મોક્ષ રાખો અથવા તો બીજે ચોરે ચડાઈ દે. વળી, તેઓ એમ પણ કહે છે કે

મહાસભાના નેતાઓએ એમ તો કહ્યું જ નથી કે અમેને અહીંથી જતા રહે; કારણ જુએ મરતા લોકોને અંકુશમાં રાખવાનું અને તેમની મનુસી ઉપર તાબડપિચ કરવાનું અંગ્રેજોની મદદ વિના બને નહિ, અને મધ્યમવર્ગનું તો એટલી વેતરણ કરવાનું ગતું ન મળે.

સમર્થ સામ્યવાદીઓ આનું વાહિયાત પૂઠકરણ માની લે એ નવાઈ ઉપભવે એવું છે; પરંતુ તેઓ માની લેતા દેખાય છે ખરા. એટલે હિંદુસ્તાનમાં તેઓ કેમ છે જ નિષ્ફળ નીવડે છે તે વિષે નવાઈ લાગતી નથી, ખાટલે ખોટ જ એ વાતની છે કે હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને યુરોપની મનુસપ્રવૃત્તિના મજથી તેઓ માપવા ભય છે. યુરોપમાં મનુસરેતાઓએ મનુસપ્રવૃત્તિને વારવાર દેખો હીવો છે એ તેઓએ જોયું છે અને એની સરખામણી તેઓ હિંદુસ્તાન સાથે કરવા ભય છે હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળ એ કાંઈ મનુસવર્ગની અથવા તો બિન-માલિકવર્ગની ચળવળ નથી તેનું નામ જ બતાવી આપે છે કે એ મધ્યમવર્ગની અથવા હજબિયાત લોકોની ચળવળ છે અને અત્યારસુધી તેનું ક્ષેત્ર સમાજમાં પરિવર્તન કરવાનું નહિ પણ સજ્જારી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનું છે. આ ક્ષેત્રને વિષે તમે એવી ટીકા જરૂર કરી શકો કે તે પૂરવું દૂરગામી નથી. રાષ્ટ્રધાનને પણ ગયા જમાનાની વસ્તુ કહી તમે જરૂર વખોડી શકો પરંતુ ચળવળનો મૂળ હેતુ એ સ્વીકારવામાં આવે તો પણ તેના નેતાઓ જમીનદારી પદ્ધતિ કે મૂડીદારી પદ્ધતિ ઉઘાટી નાખવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા મઠિ તેઓ આમવર્ગનો દ્રોહ કરે છે, એમ કહેવું એ બેહુદું છે તેમણે એવો ઉદ્દેશ રાખવાનો હાલે જ કયો ન હતો મહાસભામાં જેટલાક મોંઘુસો એવા છે, અને તેમની સખ્યા વધતી ભય છે, જેઓ જમીનદારી અને મૂડીદારી પદ્ધતિમાં ફરકાર ધાંચે છે; પરંતુ તેઓ એ વાત મહાસભાને નામે ન કરી શકે.

બ્રિટિશ તથા ખરદેશી માવના બહિષ્કારને લીધે તથા સ્વદેશીને મળેલા લેગને લીધે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાંથી (ખોટા જમીનદારો તથા તાલુકદારો સિવાયના) હિંદુસ્તાનના મૂડીદારવર્ગને લાભ થયો છે એ વાત સાચી છે આ અનિવાર્ય હવે કારણ દરેક રાષ્ટ્રવાદી ચળવળમાં સ્વદેશીને હતેજન આપવામાં આવે જ છે, તેમ જ બહિષ્કારને પણ ઉપદેશ કરવામાં આવે. ■ હકીકત તો એ છે કે મુળર્થના મિલોવાળાઓએ, ત્યારે સવિનય બંજની સહત ચાલતી હતી અને આપણે બ્રિટિશ માલને બહિષ્કાર પોકાર્યો હતો ત્યારે પણ લેન્ડલોર્ડ્સની સાથે કોષકરાર કરવાની પૃષ્ઠતા કરી હતી મહાસભાની દૃષ્ટિએ આ રાષ્ટ્રનો ચોખ્ખો દ્રોહ જ કહેવાય અને તે પ્રમાણે જ તે વર્ણનાથો પણ હતો. વળી આપણામાંના ઘણાખરા જેલમાં હતા ત્યારે મુળર્થના મિલમાલિકોના પ્રતિનિધિએ વડી ધારણામાં મહાસભાને તથા બીજા ગરમ વિચારના માણસોને જતારી પાડવાનો રીતસર ધધો જ આદર્શ હતો.

ગયાં થોડાં વરસોમાં હિંદુસ્તાનમાં મૂડીદારવર્ગે જે બાગ બાજવ્યો છે તે મહા સભાની તેમજ રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ ખુબ નાલેશી બારેલો છે એટલાવાને લીધે થોડાંક નાનાં

છે અને સબળ છે કે બલિયમ્માં શહેનો વિરુદ્ધ ગામડા તથા ઔદ્યોગિક મન્દીરો વિરુદ્ધ જેડૂતોનો સામાન્ય પ્રશ્ન હિંદુસ્તાનમાં ચાલુ છે એમ થાય

મહાત્મનાના ધણા નેતાઓ તથા કાર્યકર્તાઓ માથે અતિ નિકટ સબધમાં આવવાનો મને લાગ્ન મળેલો છે એમના મરતા વધારે ચારા સાથી વાઈગહેનોની અપેક્ષા કાઈ ન રાખે છતાં જીવનના મુદ્દાઓ ઉપર મારો તેમની સાથે મતભેદ રહ્યો છે અને મને જે વીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે તે તેઓ કેમ નહિ ગમજી શકતા હોય અને તેની તેઓ કેમ કે નહિ કરી શકતા હોય એ બેઈ મને કાઈકે કદાચે પણ આપેલો છે જીવિના બાબતને લીધે તો એમ નથી જ થયેલું અમે બિન વિચારસરજી પસંદગીએ લીધે એ જ કારણ છે અગારી વચ્ચેના બેઈની સીમા એકાએક ઓળંગવી કેટલી મુશ્કેલ છે એ હું બેઈ શકું છું કારણ અમારી જીવનની ફિલસૂફીઓ જ બિન બિન છે અને ફિલસૂફી તો ધાર્મિક ધાર્મિક નાખો ન બલ્કીએ તેમ ધડાય છે બીજા પક્ષને દોષ દેવા એ બ્યર્થ છે જીવન તથા તેના પ્રશ્નો વિષે સમાજવાદનું એક વિશિષ્ટ માનસ છે કેવળ તર્કથી એ નિરાળી જ રસ્તું છે તે જ પ્રમાણે વશપરપત્ર ઉછેર ભૂતકાળના તથા વર્તમાન પરિવેશનોની અદૃશ્ય અસરો એ બંધા ઉપરથી જે માનસ ધડાય છે તે માથું વિશિષ્ટ હોય છે કેવળ જીવન અને તેના કદું અનુભવો જ આપણને નવા રસ્તા મદલું કરના ફરજ પાડે છે અને અન્તે, જે બહુ કંઠે છે તે વસ્તુ એટલે કે જુદી રીતે વિચાર કરવાનું આપણને પ્રાપ્ત થાય છે આ ક્રિયામાં આપણે પાનપૂર્વક મ્દાય કાર્યક્રમ કરી શકતા હોઈએ તો કરીએ નહિ તો તાજડો તો કરવી જ પડશે કાનલુ લા ફેલેન નામનો ફ્રેન્ચ લેખક કહે છે તેમ 'માણુગ જે રસ્તે પોતાની અવિલગ્નધારી બાંધવા માગે છે તે જ રસ્તે ત્યાં જઈ પહોંચે છે

૪૭. ધર્મચર્ચા

જેલના અમારા તાન્ત અને એકધારા કાર્યક્રમમાં ૧૮-૨૦ સપ્ટેમ્બરમાં એકાએક બંને જોગ્ય પડ્યો મિ રેમ્સે મેકડોનાલડે આપેલા કોમી ચુકાવમાં દર્શિત કોમોના અવગ મતદારમંડળે બનાવ્યા હતા તેના વિરોધ માટે ગાંધીજીએ 'આમરજી ઉપવાસ' કરવાનો નિશ્ચય કરાવ્યા સમાચાર અગને મળ્યા લાકોને આઘાત પહોંચાડવાની એમનામાં કેટલી અદ્ભુત શક્તિ છે! મારા મગજમાં એકાએક ભત્તભત્તા વિચારો ઊભરાવા લાગ્યા આમાથી શા શા પરિણામો નીપજે એનો ચિત્તાર મારી મન્જુળ ખડો થયો અને હું સમતા પૂરેપૂરી ખોઈએડા બે જિવરા મુધી મારી સામે અધકાર રહ્યો માર્ગ મુજાડનાર કાઈ જ પ્રકાર ન મળે ગાંધીજીના કૃત્યના કેટલાક પરિણામોના વિચારે તો મારું હૈયું ઠંડુગાર ગઈ ગયું આ વિવાદોમાં અમત તત્ત બહુ જોરાવર હજી હું એમને ફરી બેઈ! સંધીરા નહિ એ વિચારે મારું હૃદય ચિરાવા માડ્યું તેઓ જીવંત ગયા ત્યારે વદાણ

પર જોરેલા તેને એક વરસ કરતા વધુ સમય થઈ ગયો હતો શું એ માણે એમનું ઉચ્છ્વ દર્શન હશે ?

પણ વળી આવા અનિર્ણય બિદિદાન માટે મનઃતરંગ હજી જોવા પોતું પ્રથમ પસંદ કરવા માટે તેમના ઉપર ચિકારો. આપણા સ્વાતંત્ર્યપુરુષ ઉપર અનુ શુ પતિશ્રમ આવે ? મુખ્ય મુદ્દો નઈ નહિ તો યોગ વખત માટે, પણ તો નહિ પણ નહીં અને એમનો તાત્કાલિક ઉદ્દેશ સલામત અને દલિત યોગ માટે તત્કાલ મતઃપ્રદ એ થવા તોણજી તેને પસિામે લે અને ધમ્મે નહિ પડેએ ? એવી લાગણી ન ફેલાય કે આપણને હવે કાંઈક મળી ગયું અને હાલ તુરંત વધુ મં કરવાની જરૂર નથી ? વળી તેમના આ કૃત્યથી જેમની સુકાશનો તથા સરકારે રબ્દ કરેલી બીજી બધી યોજનાઓનો કેન્દ્ર અરી સ્વીકાર થતો ન હોય ? આ શુ અસહકાર અને સવિનય બંધ સાથે સમય કહેવાય ? આપણા બધા બસિાન પડી અને બીજા જર્મી પ્રત્યુપાર્થ પડી આપણી લે તનો શું આવે નહોતો અત આવશે ?

માધીજી રાજદ્વારી પ્રશ્નને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અને લાગણીવશ થઈને જુએ છે તથા વખતોવખત ઈશ્વરને વચ્ચે આણે છે તે માટે તેમના ઉપર મને કુરસો. આગળ તેમના નિવેદનમાં જોવા મળે પશુ હતો કે ઉપરાસની વારીખ પશુ મળે ઈશ્વરે સુચવી આથી બીજાઓની આગળ જો બચકર દાખરો બેસે !

અને ન કરે નાતવણુ ને બાપુનો હેલુ હજી ગયો તેમ ! દિ દુસ્તાનની થી દશ થાય ? તેનું રાજ્યપ્રકરણ કેનું માટે ? સવિનય વેતન અને બચકર દેખાવા લાગ્યું, અને એનો વિચાર કરવા મારું હૃદય નિરાશથી ચેગઈ ગયું

મે બહુ વિચારો કર્યા મારા મનઃમાં ખજાજાદ મર્યો. મારા દિવસો એક તરફથી કોલ અને નિરાશ તથા બીજી તરફથી આ બધા કષ્ટતા વિધાના પ્રત્યે પ્રેમ એવી નિશ્ચ લાગણીઓ લેમગઈ શું કરવ એ કશું જ મુજે નહિ બધાની સાથે પશુ સીધી નિરોધ તો મારી પોતાની જાન કપર, નુ ચિાવા અને ધમીસીમાં મિલન થઈ બેસવા લાગ્યો

એટલામાં માસમાં વિચિત્ર ફેરાર થયો લાગણીનો આવેશ ઉતરી ગયો અને તેને અનો હું વધુ રાજ્ય થયો અવિન્ય અને એટલું અપકારમય ન દેખાવા લાગ્યું ખરે ટાલે ખરી વસ્તુ કરવાની અવ્યુત કળા બાપુમાં છે એવું જાને કે મારા દરિજિનુધી તેમના કૃત્યનો બચાવ કરવો અસમ્મય હોય છતાં તેમણી મહાન ધરિણામાં નીપજે એ કૃત્ય એ હેતુને માટે હજી તેટલા કુચિત ક્ષેત્રમાં જ નહિ પણ આપણી રાષ્ટ્રીય લગભગ વિરાળ ક્ષેત્રમાં પશુ. અને બાપુ અવસાન પ્રાપ્તોતપસુ સ્વાતંત્ર્યની આપણી લે તમે આશુ જ રહેવાની એટલે જામે તે ધરિણામ આવે આપણે તેને માટે તૈયાર રહેડે નેઈએ માધીજીના અવસાન માટે પશુ મારા મનને દુઃખાપૂર્વક તૈયાર કરી નાખ પછી નું રાત અને રવરથ બન્યો તથા એ કાઈ આવી જ ? માટે તૈયાર થઈ ગયો

પણી, આખા દેશમાં ધણેલી જળસ્ત્રોત ઊપલબ્ધતા તથા હિંદુ સમાજમાં ફેલાઈ વળેલા ઉત્સાહના ચત્રાકારી પૂરના સમાચાર મળવા સાચા અસ્પૃશ્યતાના દિવસે બરાઈ ચૂકેલા દેખાવા સાચા અને વિચાર આવેલા કે ચેરવડા જેલમાં બેઠેલા આ નાનકડો માનવી કેવો જબરો ભદુર છે ! લોકોનાં હૃદયને જે તાર દવાવી શકે છે તે જ તાર ઉપર આયુષ્ય આંગળી મૂકતાં તેને કેવી ગુંદર રીતે આવડે છે !

મારી ઉપર તેમનો તાર આવ્યો. મને સબ થયા પણ તેમનો આ પહેલો જ સંદેશો મને મળ્યો હતો આટલા લાંબા માળા પછી તેમના તરફથી ખબર મળ્યા તે મને સારું લાગ્યું તારના શબ્દો આ હતા :

“વેદનાના આ બધા દિવસોમાં તમે મારાં મનઘણુ સાથે રહ્યા છો. તમારો અભિપ્રાય બહુવા હું બહુ ઇન્તેજર છું. તમારા અભિપ્રાયને હું કેટલો કીમતી ગણું છું એ તમે જાણો છો. સૂર્યનાં બાળકો અને ઇન્દુ મળી ગયાં હન્દુ આનંદમાં દેખાતી હતી. તેનું શરીર થયું કાંઈક બરાબર છે. મારી તબિયત સુધર છે તારથી જવાબ આવે. પ્રેમાશિષ.”

ઉપવાસની આ વેદનામાં અને કામની આટલી મમાલમાં મારી રીકરી તથા મારી બહેનનાં બાળકોની મુલાકાતનો તેઓ હસીએ કરે અને ઇન્દિરા કાંઈક લડી ધવાના પંજુ સમાચાર આવે એ અસાધારણ હર્ષ; પણ એ જ ગાંધીજીની વિશ્વસલુતા છે. (મારી બહેન તે વખતે જેલમાં હતી અને તેનાં બાળકો પૂનાની શાળામાં બહુતાં હતાં.) છવનની નાની દેખાતી, છતાં વારસાવિક રીતે બહુ મદદગારી વસ્તુઓ, તેઓ કહી બૂલતા જ નથી.

એ જ વખતે મને સમાચાર મળ્યા કે મતગરમંડળના મુદ્દા ઉપર કાંઈક સમાધાન થઈ ગયું હતું જેલના મુખરિન્ડેન્ડે ગાંધીજીને જવાબ મોકલવા દેવાની ભવમનસાઈ બતાવી એટલે મેં નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“આપના તારથી તથા કાંઈક સમાધાન થઈ ગયું છે એના દ્વારા સમાચારથી હું નિશ્ચિંત અને બહુ શાન્ત થયો છું. ઉપવાસના આપના નિર્ણયના સમાચાર મળતાં પ્રથમ મને મનોવેદના અને ગમરામણ ધણેલી પરતુ અતે આશાનો વિચાર થયો અને મેં મનની શાન્તિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી દલિત અને પાત્રકાન્ત કેમોને માટે જેલમાં બેસા આપનામાં આવે તેટલો એણે છે આપણા સ્વાતંત્ર્યની કરોડી સૌથી નીચે પડેલાના સ્વાતંત્ર્ય ઉપરથી જ થઈ શકે પરતુ બીજા મુદ્દાઓ આપણા એકમાત્ર ધ્યેયને ઢાંધી દેશે એટલે બધ રચા કરે છે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા છુ અસાધ્ય હું આપની મદદતિને બીજાઓ દુરુપયોગ કરે એનો ભય છે પરતુ ભદુરને સલાહ આપવાની ધૃષ્ટતા હું કેમ કરું ? પ્રેમવંદન.”

પૂનામાં એકલા ધણેલા અનેક લોકોએ કચારનામા ઉપર સહી કરી અસાધારણ તરારથી પ્રિટિશ મુખ્ય પ્રધાને તેનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાનો મૂળ સુકદો કચારનામાની કલમે પ્રમાણે ફેંચ્યો. ગાંધીજીના ઉપવાસ છૂટ્યા આવા કચારનામા અને સમન્વૃત્તિઓનો મને શારે અણગમો છે પરંતુ પૂનાના કચારનામાગાની શસ્તોનો વિચાર ન કરતાં મે તેનું સ્વાગત કર્યું.

ખરો ખગલગામ રામી ગયો અને અમે માત્ર જમારી જેલની ધટમાળમા પડી ગયા હરિજન ચળવળના તથા જેલમાંથી ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિના સમાચાર મળતા નહોતા હતા એ મને બહુ ગમતા નહિ અસ્પૃશ્યતા નિવારણની તથા દુ ખી દલિત કોમોના ઉદ્ધારની ચળવળને જાણે એક નજરે હતો એ વાત નિગમ હતી તેમ કારણ કાંઈ આ કરારનામું નહોતું પણ દેગજરમા અસ્પૃશ્યતા સમ્મે નેહાદ ડાડી હતી એ હવે વસ્તુ આવકારપાત્ર હતી પરંતુ તેથી સવિનય ભગને દાનિ પહોંચી હતી એ પણ એવું જ સ્પષ્ટ હવે દેશનું ધ્યાન બીજા મુદ્દાઓ ઉપર જાયું અને મહાગમના ધનુષ્ય કાર્યકર્તાઓ પણ હરિજન પ્રવૃત્તિમા પડી ગયા એમાના ધણને તો વડુ સવામી પ્રવૃત્તિમા, જેમા નેહ જવાનું અથવા તેથીરે વિશેષ લાડી ખાનાનું કે મિલકત ગુમાવવાનું જોખમ ન હોય તેમા પાવાનું બહાનું જ બેઈનું હવે એ સ્વાભાવિક પશુ ગણાય આપણા દલરો કાર્યકર્તાઓ મખત કષ્ટો માટે અને પોતાના પરબારના વિનાશ માટે હુમરા ત પર રહે જોવી આશા રાખવી વાજબી ન ગણાય છતાં આપની મહાન ભૂત આમ કીમે કીમે શીલુ થતી જતી હતી એ બેઈને દુ ખ તો થવું જ હવે હજી સવિનય ભગની પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ જ હતી અને પ્રમોગણત, ૧૯૩૩ના માર્ચની કલકત્તાની મહાસભાની ષેક જેવા વિરાટ પ્રેરણા પશુ થતા હતા ગાંધીજી ચેરવા જેવમા હતા પણ જેલમા રહીને હરિજન પ્રવૃત્તિને માત્ર ડોકાને મળવાની તથા સૂચનાઓ આપવાની કેડીઃ છટા તેમને આપવામા આવી હતી આ છટાને લીરે તેમના જેલમા રહેવા વિષે લોકોના હુદ્દમા જે અરેતની હતી તે નીકળી ઈ આ બધી વસ્તુઓએ મને નાકોદ કરી નાખ્યો

થોડાઃ મહિના પછી ૧૯૩૩ના મેની શરૂઆતમા ગાંધીજીએ એકવાસ વિસના કપવાલ આદર્શ આ ગુમાચાર મળતા પણ પ્રથમ તો મને આવત જ લાગ્યો પરંતુ એક અનિવાચ ધટના તરિકે મે તે સ્વીકારી લીધી અને તેન વિષે સમાધાન કેળવું એવું જ નહિ પણ તેમણે એકવાસ જે વિષે સમ્પરી લીરો અને જાહેર પશુ કરી દીધો, તે વસ્તુ છાડવાનો લોકો આમદ ક તા હતા તેથી મને ચી ચત્તી હતી મારે માટે તો આ ઉપવાસનું રહસ્ય અગમ્ય જ હવે અને નિષ્ક્રિય કરતા પહેલા મને જો પૂછવામા આવ્યું હોત તો હું તેનો સખલ વિરોધ કરત પરંતુ ગાંધીજીના વચનની કિમત મારે મન બહુ મોટી હતી અને પોને જેને સર્વોપી મહત્વની વસ્તુ ગણે એવી અગત બાબતમા તેમનો સકલજનન પ્રસવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મને ખાદુ લાગતું હવે એવે મને દુ ખ ધણુયે થયું, છતાં મે મન વાજ્યું

પોતાના ઉપવાસના થોડા જ દિવસ અગાઉ તેમણે મને એક વિનંતી કામગ લખ્યો હતો તેની મારા ઉપર બહુ અસર થઈ હતી તેમણે જવાબ માગ્યો હતો એટલે મે નાચે પ્રમાણે તાર કર્યો ।

આપનો કાચગ મળ્યો સમજતો નથી એવી બાબતો વિષે શું કહી શકું ?

વિચિત્ર બોમમા મૂલો પડ્યો હોઈ એવ લાગે છે તેમા આપ જ માત્ર એક

પરિચિત સીમાચિહ્ન છે. અધારામાં માર્ગ સોંપવા કાફા માત્રુ છું. પરંતુ અગ્નિ ૧૩
અમે તે યાચ્યો મારો પ્રેમ અને માત્ર વિચારો સદા આપની માથે જ રહેશે.

એક તરફથી માત્ર મન તેમના કાર્પન સખત ગીને નાખસદ કરત હવ, બીજી
તરફથી તેમને દુખ ન લગાડવાની અને ઇચ્છા હતી આ બે લાંગણી સાથે મારે ભારે
મનન કરતુ પડતુ હવ છતાં મને લાગ્યું કે મેં જે રહ્યો તેમને મોકલ્યો તે હતાહ
પ્રેરક નહોતો. જેમાથી તેમનુ મૃત્યુ પણ નીપજે એી બધ કર કરોગિમાથી પસાર
થવાનો તેમણે ન્યારે સકલ જ કર્યો છે, ત્યારે માત્રથી બની ગઈ તેટલુ પ્રોત્સાહન
મારે તેમને આપવુ નેઈએ નાની નાની વસ્તુઓ પણ માનસશાનની દૃષ્ટિએ બહુ
મહત્વના પરિણામ લાવનારી હોય છે, અને ઉપવાસમાથી જીવરવાને મટિ તેમને પોતાની
રહેજ સમિતો બધ પડવાનો હતો અને એમ પણ લાગ્યું કે જે કાઈ થાય, ન કરે
નાગણ્યુ ને તેમનુ મરણ નીપજે, તો તે મૃતુ નાની કાલુ કરીને ગ્રીહાગ્નિ આપણે
તૈયાર રહેવુ નેઈએ જોયે મેં તેમને બીજે તાર કર્યો

“મારે આપની મહાન વપશ્યા હવે ન્યારે આદરી છે ત્યારે મારો પ્રેમ અને
મારા વદન આપને પાડવાની હુ રત્ન લઈ છું આપને નુ ખાતરી આપુ છું કે હવે
મને સ્પષ્ટ લાગે છે કે જે થાય છે તે માત્ર જ થાય છે અને અમે તે યાચ્યો, વિનય
આપનો જ છે.”

ઉપવાસ દરમ્યાન દેશમાં લાગણીના પૂર ફરી પાડા દેલાતા મેં જોયા અને
દેશમાં આગળા હતા અને તેમની સવાહથી સવિનય બગ છ અઠવાડિયા મટિ મોકલ
રાખવામાં આવ્યો હતો.

ઉપવાસ દરમ્યાન દેશમાં લાગણીના પૂર ફરી પાડા દેલાતા મેં જોયા અને
રાત્ર્યપ્રકરણમાં આની પદ્ધતિ સાચી હોઈ શકે કે કેમ તે વિષે હુ વધુ ને વધુ વિચાર
કરવા લાગ્યો અને આ ચોખ્ખો ધાર્મિક જીવરો લાગ્યો અને તેમાં નુરપ્ર બુદ્ધિને મટિ
છાંકામાર અવકાશ ન દેખાયો આખો દેશ અથવા દેશનો મેટો ભાગ મહાત્મા પ્રત્યે
ભક્તિભાવપૂર્વક મીઠ માનને બેઠો હતો કે તેણે જ એક પછી એક અમતકાર કરીને
અસ્પૃશ્યતાનો અવ આણે અને ત્વરાળ પણ આણી આપશે અને બીજુ બધુ કરશે —
આપણે તો વણખતુ તેમને તેના જે પણ કરવાના નથી અને ગાધીજીએ પણ બીજા
એને વિચાર કરવાનુ હવેજન આપ્યુ નહિ તેમણે તો આત્મશુદ્ધિ અને બલિદાન
ઉપર જ તાર મૂક્યા કર્યો બેઠે તેમની સાથેનો મારો પ્રેમસબંધ બહુ ધનિક છે,
છતાં મને લાગ્યું કે બુદ્ધિથી તેમની અને મારી વચ્ચે વધુ ને વધુ અતર પડવ નય
છે રાજદ્વારી કાર્યોમાં તેમને દેશની તેમની આતરણ્તિ જાણીવાર નિર્ભાવ નીવડતી
કયે વખતે કયુ કામ કરવુ એની સુઝ તેમનામાં ભારે હતી પરંતુ એ બધુ છતાં,
અદાનો માર્ગ એ શુ રાત્રે કાવવાનો થયો માર્ગ હોઈ શકે? તેનાથી ત કાગલામ
પણ થાય, પરંતુ છેવટે?

વળી દિસા અને ધર્મણુ દ્વાર મઠાયેલી વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થાનો સ્વીકાર તેઓ શી રીતે કરી શકતા હતા, — તેઓ મૃત્યુ દોષ એમ દેખાતુ હતુ, — એ મારે મન એક કોયડો હતો. મારા અવરમા પ્રમુખ યુદ્ધ ચલી રહ્યું અને વ્યક્તિનિષ્ઠા અને વાવનિહાની હરીફાઈમાં એવાઈને દુ:ખિતો હતો. જેલમાં જે દુ:ખિયાત રક્ષણ મળી ગયું હતુ તે બહુ રહેતા મારી સામે મુશ્કેલી આવીને વળી રહેશે એ હું બાંધ્યો હતો. હું સાવ એકડો, અટૂલો અને ધરખાર વિનાનો હોઉં એટલાગવા માંડ્યું. જે દિદુસ્તાનને મેં મારો પ્રેમ સમર્પણ કર્યો હતો, અને જેને માટે મેં આખી જીવનમત હઠાવી હતી તે ભૂમિ અને ત્રિવિત્ર અને વ્યાકુળ કરનારી લાગવા માડી મારા દેશ બાંધવોની જ્ઞાતિ તથા વિચાર કંપાની રીતમાં દુ:ખેલા નહોતો કરી શકતો એ મુ મારો વાક ? મારા નિઃસ્વતંત્ર સાથીઓને વિષે પણ મને લાગવા માંડ્યું કે અનારી વચ્ચે એક અદૃશ્ય અવરોધ આવીને પડ્યો છે તે જોગવવાની મારી અશક્તિને કારણે દુ:ખી થઈને દુ:ખ મારા કોરોડમાં પાછો પૂસી ગયેલ. જૂની દુનિયા, — જૂલકાળની વિચારસરગીઓ, આરાઓ અને આકાંક્ષાઓવાળી જૂની દુનિયા તેમની આસપાસ વીરળાયેલી મને દેખાઈ નવી દુનિયા તો હજી બહુ દૂર હતી.

જે લોકોની વચ્ચે, અવકાશ સાતિસ્થાન ના હીમે

એ લોક તો મૃત છે, બીજા તો જન્મશે ત્યારે ?

બીજી બધી વસ્તુઓ મૃત્યુ ધર્મનું પ્રાધાન્ય દિદુસ્તાનમાં વિશેષ મનાય છે. દિદુઓ, મુસલમાનો, શીખો અને બીજાઓ પોતપોતાના ધર્મનું અભિમાન ધરાવે છે અને એકબીજાના માથા ફેંકીને પોતાનું સત્ય આપણ મથે છે. જેને ધર્મ, અથવા વચારે ચોક્કસ કહું તો તત્ત્વજ્ઞ ધર્મ મ્હેલામાં આવે છે — પડી તે દિદુસ્તાનનો દો કે બીજો દુષ્કાળો — તેની દશાં ભેઈ મને ત્રાસ લપટે છે. મેં અને વાર એ વસ્તુને વખોડી કાઢી છે અને એ તદ્દન સાફ થઈ જાય એમ મેં ઇચ્છ્યું છે. હાંમેલા એ ધર્મે અધ્યક્ષ અને પ્રગતિવિરોધી પ્રમજ્જીવિત સામ્રાજ્યનેનો સ્વીકાર અને ધર્મોધતા વહેમ અને શોષણનીતિ તથા ન્યારે બન્યારે ભોગવાતા આવતા હમણે સુરક્ષા એ વસ્તુનેનો જ પર તાલે છે તેની સાથે એ જુદું દુ:ખજનક બધું હું કે ધર્મમાં આ બધી વસ્તુઓ મૃત્યુ માર્ગ બીજી જ રહેતું છે, જે મજબૂતની વડી આતરિક તૃષ્ણાને સતીત આવે છે તેમ ન દોષ તો અસંખ્ય પીડિત આત્માઓને મુખ અને સાતિ આપનારી જનસંસ્થા સક્તિ તે શી રીતે દોષ ? આ સાતિ તે મુંઝવે અધ્યક્ષ અને જિજ્ઞાસાનો અભાવ હુષાવનારું આવગણ હતી ? ખુલા સમુદ્રના તોફાનથી મુરજિન એવી બદલમાની સત્તામનીની જે સાન્નિધ્ય રહે છે તે આ સાતિ છે કે તેના મૃત્યુ કઈ વિશેષ છે ? કેલ્યાણ બધું તો જરૂર જ આના કરતા ઓછા પ્રકારની સાતિ ભોગવે. ||

પરંતુ ધર્મસરચાઓ, એમનો ભૂતકાળ અને તેઓ દોષ તો પણ બાળે તો કશી સત્ય વસ્તુ વિનાના ખલી બોખા જ, થઈ પડેલી છે. નિ:શ કે ચેરદાને આવા

ધર્મને — પોતાના ધર્મને નહિ હોં! બીજા ધર્મને — કોઈ પ્રાણી કે અવધવીના પ્રાણરક્તિત અવરોધ સાથે સરખાવ્યો છે; આ અવરોધ ઉપર એ પ્રાણી કે અવધવીના માન્ય તો રહ્યો છે, કારણ કે તેમાંથી સંધર્માં સદૃશ તરવો ગયાં છતાં તેને બદલે કોઈ બળને જ પદાર્થ બનીને તેને ટકાવી રાખવામાં આવે છે; અને છતાંક બૃજેચૂકે સત્ત્વ રહુ હોય તોપણ તેની આસપાસ બળતી અને નુકસાનકારક વસ્તુઓ વીંટળાઈ વળેલી હોય છે.

જેમ પાશ્વર્ય તેમજ આશ્વર્ય ધર્મોમાં આ પ્રમાણે બનેલું જણાય છે. ઇશ્વરનો રાજમાન્ય ધર્મસંપ્રદાય (ધી ચર્ચ એફ ઇશ્વર), એ કદાચ આ પ્રાણીના ધર્મનું એક સ્પષ્ટ ઉદાહરણ હોય. ‘પ્રેડિરેટર’ સંપ્રદાયની બધી સંસ્થાઓને આ દીકા અંશતઃ લાગુ પડે છે, પણ ઇશ્વરનું ચર્ચ તેમાં સૌથી ધીમરે છે. કારણ પાશ્વર્ય વર્ણોથી તે શાન્ત્યનું એક સમ્બંધકારની ખાતું બની ગયેલ છે.^૨

૧. એ કેમકે સંપ્રદાયનો હતો. — બા. ક.

૨. હિંદુસ્તાનમાં તો ઇશ્વરનું ‘ચર્ચ’ સરકારથી બાંધે જ અવગ પાડી રાખાય. હિંદી નાણાંમાં પાડીએ અને ધર્મોપદેશોને સરકાર વચ્ચે પગાર મળે અને બીલ ચોરા અમલદારો જેમ સરકારના પ્રતિકરણ છે તેવા જ આ લોકો પણ છે. હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણમાં એ એકંદરે રૂઢિપરચાય અને પ્રતિબિંબોની બળ છે સામાન્ય રીતે કોઈ પણ મુદ્દાના કે પ્રગતિની તે વિરુદ્ધ હોય છે. સામાન્ય મિશનરી (ધર્મપ્રચારક) હિંદુસ્તાનના જુનાગઢના ઇનિહાસ તથા સંસ્કૃતિથી અજાન હોય છે, અને એ વિષે કશું જાણવાની તે બિલકુલ તરદી હોતા જ નથી. અધિકારીઓના પાપો અને ભુદ્ધિઓ દર્શાવવાનો રસ્તો તેને વધારે હોય છે, અમલના ધિરાલ મુદ્દર અપવદ્ધો તેમાં જ જ. ચર્ચ એન્ડુક કરતાં વધારે નૈતિક પ્રિય હિંદુસ્તાનને ન મળે. તેને અમાપ પ્રેમ, તેની સેવાશ્રી, તેની લીબલઈ જતી પ્રેમી આપણને મળ્યાં જ તે તો એક લાલચ જ છે. પૂનાના પ્રિયત સેવા સંધર્માં પણ કેટલાક મુદ્દર અંગ્રેજો છે. તેમનો ધર્મ તેમને વિશેષ જાણવતું અને સેવા કરવાનું શીખવે છે, મુત્તમીપણ કરવાનું નહિ તેમણે પોતાની મહાન શક્તિઓનો વિનિયોગ હિંદી લોકોની નિવચાર્ય સેવામાં કર્યો છે બીલ પણ પણ અંગ્રેજ પાડોશો છે જેમનાં રમણ હિંદુ સંધર્મ સંધર્માં છે.

સને ૧૯૩૪ના ડિસેમ્બરની ૧૨મી તારીખે હિંદુસ્તાનના આર્ય મિશનરો સને ૧૯૧૯ના નોન્ટેમ્બુ એન્ડ્રુસ મુદ્દાઓના પ્રતાપનનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું: “અને ઘણીવાર એમ લાગે છે કે આ મહાન બહેનના કુદરતી ઉદારતા કરી નામવામાં આનું છે લાઈ પછી કેટલાંક ઉત્તરગિયા અને ઉત્તર પૂજાના લરી રવાનાં આનાં, તેમાનું આ એક મને લાગે છે, પણ એ ખોટું આપણે સંધર્મ છે તે હવે પાણું ન ખેંચી લેવાય.” હિંદુસ્તાનના સંધર્મકરણ વિરે કવચના ચર્ચનો વડો આટલો બધો જુનવાણી વિચાર પ્રસારે એ નોંધાયેલું છે. હિંદી લોકમન એ કૃત્યનેતરન અપર્યાપ્ત મરુ છે અને જેને કારણે અચકાર અને બીલ પદિસમિત દુઃખના એ કૃત્ય આર્ય વિશ્વને ‘હિંદુસ્તાન’ અને ‘હિંદુ’ લાગે છે. અંગ્રેજ અમલદારોને તો આ થાત બહુ સત્તેજાનક લાગતી હતી, અને પોતાની ઉદારતા વિશેની, અનિચારીપણની હદ મુખી જતી આ પ્રતિબિંબે લીધે તેમનામાં અત્યંતસંતોષની પુણ્ય નીતિ પ્રગટ્યા વિના નહિ રહેતી હોય.

એ સચંના ઘણા અનુયાયીઓ જરૂર બહુ ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય ધરાવનારા હે પરંતુ તેણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સેવા કેવી રીતે કરી છે, અને નૃસિંહાદ તેમજ સામ્રાજ્યવાદને તેણે નૈતિક અને પ્રિમીટી સ્વામ્ય કેવી રીતે બતાવ્યાં છે, એ જોવા જેટલું છે એમિથા તથા આફ્રિકામાં બ્રિટિશ કોલોની લૂટારી નીતિનો ઇત્યાયામ ઠીક નૈતિક ધારણેથી બચાવ કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો છે વળી પોતે હાથેસા ખત છે એવી અલાધારણુ અને ઈર્ષા કરવા જેવી લાગણી તેણે અમેરિકા પેદા કરી છે આવી અતના ખરાખુઆની દબી વૃત્તિ હતપત્ત કરવામાં 'ચર્ચ' મદદ કરી છે કે પછી તે પોતે જ આ વૃત્તિની પેદાશ છે, એ હું નાહુતો નથી. સુરોપના તથા અમેરિકાના બીજા બોલ બાચરાણી દેશો અમેરિકા ઉપર ધણી વાર દબાવણાનો આરોપ મૂકે છે — 'દમાખાજ ઇન્કડ' એ તેમ એક બહુ મનોહુ છે પરંતુ આ આરોપ બ્રિટિશ કોલોની ક્રોટક પ્રયે ઈર્ષાનું પરિણામ પણ કદાચ હોય બીજી કોઈ સામ્રાજ્યત્તાને ઇન્કડ તરફ પથસ નાખવા પોતામ્ય એમ નથી, કારણ તેમની પોતાની તવારીખ પણ જેવી જ મેવી છે બ્રિટિશોએ વખનો વખત જે રામિસચય બતાવ્યો છે તે, જે પ્રત બહુ બેઈને દલ કરવી હોય તેનામ હોઈ જ ન શકે જે ભતના ધર્મનો અમેજ પ્રતએ સ્વીકાર કર્યો છે તેણે ત્યા પોતાના સ્વાર્થની વાત આવે ત્યા નીતિની લાગણી છુટી કરી દેવામાં તેને જેમીવી રીતે મદદ કરી છે બીજી પ્રતઓ અને રાષ્ટ્રો અમેરિકા કરવા ધણી વધારે ખરામ્ય રીતે અનેકવાર વર્ત્યા છે પરંતુ જેથી તેમને લાભ થાય તે વસ્તુને પોતાનો સદુદ્દુણુ બતાવવાની બાનતમાં અમેરિકાને જેટલા તેઓ કરી કાઢ્યા નથી બીજાના રજ હોખનો ગજ કરી બતાવવાનું અને આપણુ ગજ જેવા હોખને રજ કરી બતાવી તેને દરજી ર કરવાનું અણુને સીને બહુ સહેલું વાગે છે, પરંતુ આ કામમાં બ્રિટિશ લોકો કદાચ સીને ટપી ભય *

પ્રેટિસ્ટન્ટ સંપ્રદાયે નવી ધર્મિકિયતિને અનુકૂળ થઈ જવાનો અને આ લોક તેમજ પરલોક બંને જગ્યાએ વધારેમાં વધારે લાભ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે આ લોક પરત્વે તેા તે આખા દુનિયા પરંતુ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ, એક તરબજ્જ ધર્મ તરફ એ અતોગ્રહ તનોગ્રહ થયેલો ગણાય તેમાં ધર્મને ઠેકાણે લાગણીનો ડોલ અને બજકલદારમ્ પેદા છે રોમન કેથલિક સંપ્રદાયની આત્મી દરેક નથી થઈ, કારણ તે પોતાના બહુ બાગક

* ઇન્કડ 'ચર્ચ' હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણ ઉપર પરલોક રીતે કેવી અસર પડે છે તેના એક તાલે દાખલો મારી બહુમાં આન્યો છે અને ૧૯૩૪ના નવેમ્બરની ૭મી તારીખે કાનપુરમાં મોસી સમુખ પ્રાન્તના દેશી ખિસ્તીએની પ્રાન્તિક પરિષદમાં સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ મિ ઈ વી. હેવિડ જેવ્યા હતા "ખિસ્તીઓ તરફ આપણા ધર્મથી આપણે રાખેને પાંચર નહેવાને બંધાયેલા છીએ કારણ તે આપણા ધર્મના રક્ષક છે" આનો નરુક અર્થ એ જ થયો કે ખિસ્તીએએ હિંદુસ્તાનમાંના ખિસ્તી સમુખને દેમ આપણે વળી હિંદુસ્તાનની સનદી મોકરી, પોલાસ તથા નવા બંધારણને લાગના ઇન્કડના કંઈ રૂકિપરંથણુ પડના કેટલાક વિચારો પ્રયે પડુ મિ ડેવિડ પોતાની સહનુભૂતિ દર્શાવી હતી, તેમને મને તો નવા બંધારણથી હિંદુસ્તાનવાસ, ખિસ્તી, રજવાર, રોમી બેબરખાં અણી પડખને લાય છે

ઉપર જાંદીને બેસી રહો છે અને ત્યાંસુધી બહુ જાગ્રક સામ્રાજ્ય છે ત્યાંસુધી એ સપ્રદાય આખાદ રહેશે. આજે ધર્મ રાખના મર્યાદિત અર્થમાં તો પશ્ચિમમાં એ જ એક ધર્મ સપ્રદાય જીવંત જણાય છે. એક રોમન કેથલિક મિત્રે જેલમાં મને કેથલિક સપ્રદાય ઉપરનાં કેટલાંક પુસ્તકો તથા પોપની પ્રચારપત્રિકાઓ મોકલ્યાં હતાં. હું તે રસપૂર્વક વાંચી ગયો. તેનો અગ્રાસ કરતાં આ સપ્રદાયનો કેટલો બધો લોકો ઉપર કાબૂ છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો. ઇસ્લામ તથા લોકિક હિંદુધર્મની માફક આ સપ્રદાય પણ મુશય તથા ધર્મસંકટમાંથી કગારી લઈએક સલામત એસેનો (હંગર નાખવાની જગ્યા) બતાવે છે તથા ઇહલોકમાંની બેભુપોનું સાદું વાળી નાખે એવા પરલોકની બાંહેધરી આપે છે.

આવી રીતે તોફાનોથી સાંત બંદરની સલામતી શોધવી એ મારે મારે અસાધ્ય છે. મને તો જાણવાત અને તોફાનોવાળો ખુલ્લો સમુદ્ર જ વધારે પસંદ છે. વળી મને પરલોકનો, મરણ પછી શું થશે તેને, બહુ રમ નથી. આ લોકના જ પ્રશ્નો મારા ચિત્તને ભરી દેવા મારે મને પૂરતા લાગે છે. જોના લોકોનું એક પરપરામત દર્શન છે. તે નીતિના પાયા ઉપર મંદાયેનું દોષા છતાં ધર્મનિરપેક્ષ અથવા તે ધાર્મિક નાદિતકતાની છાયાવાળું છે. એ મને તો આકર્ષક લાગે છે, એ કે જીવનમાં તેને જે રીતે લાગુ પાડવામાં આવે છે તેની સાથે હું મળતો ન થાઉં. 'તાઓ' એટલે જે માર્ગે જવાનું તે અને જીવનની પ્રકૃતિ, એમાં મને રસ છે; સંસારને કેમ સમજવો, તેનો ઇનકાર ન કરતાં તેનો સ્વીકાર કરવો, તેના ચરચા રહેવું અને તેને સુધારવો, એ મને પસંદ છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે ધાર્મિક દૃષ્ટિ આ દુનિયા સાથે લેવાદેવા જ નથી સમજી. મને એ દૃષ્ટિ કેવળ વિચારની વિદોષી લાગે છે કારણ તેના પાયામાં કેવળ અમુક મુકરર કહેલા અને ફેરફાર ન થઈ શકે એવા સિદ્ધાંતો અને વાદોનો ચૂપચાપ સ્વીકાર કરવાપણું જ નથી, પરંતુ લાગણી, આવેશ અને મનોવિહાર પણ છે જેને હું આધ્યાત્મિક અને આત્માને લગતી વસ્તુઓ સમજી હું તેનાથી એ બહુ ભૂરી જ વસ્તુ છે. એ ભણીનેઈને કે પછી અનુભૂતાં વાસ્તવિકતા આગળ આંખ મીંચી ભય છે, રખેને વાસ્તવિકતા પૂર્વનિર્ધારિત ખાસો સાથે બંધબેસતી ન થાય વળી એ દૃષ્ટિ સંકુચિત છે અને ખીન મતો તથા વિચારો પ્રત્યે અસહિષ્ણુ છે એ દૃષ્ટિ આત્મકેન્દ્રિત અને અદ્વમ્પરાયણ છે અને સ્વાર્થી તથા સમયસાધુ લોકો તેનો લાભ ઉઠાવી શકે છે

આ ઉપરથી હું એ વાતનો ઇનકાર કરતો નથી કે ધાર્મિક માણસો ધાર્મીવાર જિંદગીમાં જોયા નૈતિક અને આધ્યાત્મિક કોટિના ઘર્ષ ગયા છે અને ધાર્મીવાર આજે પણ મળી આવે છે. પરંતુ હું એમ તો જરૂર કહેવા છાધુ છું કે ધાર્મિક દૃષ્ટિમિત્ત જીવનમાં મદદરૂપ નથી થતુ વળી જે નીતિ અને અધ્યાત્મની કરોડી પરલોકના ધોરણથી નહિ, પણ આ લોકના નેરસુથી ફરીએ, તો તો એ પરીક્ષામાં એમ કરશે કે ધર્મ લોકોની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિને અટકાવે પણ છે સાધારણ રીતે ઉચ્ચર અથવા તે પરમાત્મતત્વ મારેની સમાજનિરપેક્ષ જોજ એને ધર્મ માનવામાં

આવે છે. ધાર્મિક માણસને સમાજના હિત કરતા પોતાના મોક્ષની વધારે પડી હોય છે. શૂદ્રવાદી અહમ્મથી વધુ ને વધુ દૂરલાગવા પ્રવૃત્ત કરે છે, પણ તેમ કરવા જતા એ તેમા જ ભરાઈ પડે છે. નૈતિક ચોરહોને સામાજિક જરૂરિયાતો સાથે કરો સબધ રહેતો નથી અને પડી પાપની અતિરાશ શૂદ્ર કમ્પનાનો અને વાદો ઉપર નીતિનુ મળણ થાય છે. ધર્મસમ્યા હમેશા સ્થાપિત હિતસબ મોવાળી થઈ જાય છે અને તેથી અનિવાર્ય રીતે ફેરફાર અને પ્રગતિનો વિરોધ કરતુ દોષબળ એ બની જાય છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મતરે (ચર્ચ) તેના આરબના દિવસોમા ગુલામોને તેમને સામાજિક દરજ્જેને સુધારવામા મદદ નહોતી કરી એ સુવિખ્યાત છે. ગુલામો પુરોપના મધ્યમાળમા જમીનદારોના કિસાનો બન્યા તે આર્થિક મારોને લીધે છેક બરો વર્ષ પહેલાં સુધી (ઈ. સ. ૧૭૨૭મા) ' ચર્ચ ' નુ વચણ કરુ હવુ તે અમેરિકાની દક્ષિણની વસાહતોના ગુલામોના માલિકોને લડનના ખિસાપે લખેના કાગળ * ઉપરથી બસબર દેખાઈ આવે છે. ખિસાપે લખ્યુ છે.

ખ્રિસ્તીધર્મથી તથા તેના સ્વીકારથી કાયદેસર માલગી અથવા કાયદેસર સબ મોથી હાકો થતી ફરજોની બાબતમા જરા પણ ફેર પ તો નથી આ બાબતોમા જે સ્થિતિમા માણસો પડેના હોય તે જ સ્થિતિમા ખ્રિસ્તીધર્મમા દાખલ થયા પડી પણ રહે છે. ખ્રિસ્તીધર્મ જે સ્વાતંત્ર્ય આપે છે તે પાપના અને શયતાનના અને લોકોના વિચરો અને વિમરો અને નિરકુશ વાસનાઓના બધનમાથી મુક્તિનુ જ પરતુ તેમની બાહ્ય સ્થિતિની બાબતમા પહેલા તેમની જે સ્થિતિ હોય — બદ કે મુક્ત — એ સ્થિતિમા ખ્રિસ્તીધર્મની હીક્કા લેવાથી અને ખ્રિસ્તી થવાથી કરો ફેર પ તો નથી.

આજે કોઈ પણ ધર્મતંત્ર આપણુ નિખાલસપણે આમ કહેશે નહિ છતાં મિલકત અને વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થાની બાબતમા તત્વત તેનુ સ્વણુ તો એનુ એ જ છે.

ભાષા એ વિચારવ્યવહારનુ બહુ અગ્રણું સાધન છે એ વસ્તુ મુનિખ્યાત છે. રાખોના અનેક અર્થો થાય છે. ધર્મ શબ્દ (અથવા તેના અર્થોના બીજા ભાષાઓના બીજા રાખો) નો જુદા જુદા લોકો જુની જુની રીતે અર્થ કરે છે. કોઈ પણ ભાષામા આટલા અર્થો બીજા રાખના નહિ થતા હોય આ શબ્દ સામ્રાજતા અથવા વાચતા કોઈ પણ બે માણસના ચિત્તમા એક જ ક પનાઓ અને ભાવનાઓનો ઉદય નહિ થાય આ કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓમા કેટલીક વિધિ અને મંકાડને લગતી હશે કેટલીક રાસોને લગતી હશે કેટલીક કોમને લગતી કેટલીક ગૃહીતવાદોને લગતી, તો કેટલીક નીતિ બક્તિ પ્રેમ ભર દ્વેષ દયા બલિહાન તપસ્યા ઉપવાસ પ્રાર્થના, પ્રચીન ઇતિહાસ લગન મરણ પડનોક હુલસ અને માયા ભાગવા, વગેરે વગેરેને લગતી હશે આપની વિવિધ ક પનાઓ તથા અર્થોને લીધે જે મોટાણે ઉત્પન્ન થાય તે ઉપરાંત લગભગ હર્મસ એક પ્રબળ આરેરા

* આ કાગળ ત નહો કે ના બરના * નીવિમન માણસ અને અનિતિમન રાખ ન " (મોલ મેન એન્ડ ઇમેનલ સોસાયટી) એ નામના પુસ્તકમા પા. ૭૮ને ઉચારેલો. આ પુસ્તક અતિશય શેષક અને પ્રેરણાક છે.

તેમાથી પ્રગટ છે, તેને હીંદુ ધર્મવિધી વિચાર કરવાનું અસાધ્ય થઈ જાય છે. ધર્મશાસ્ત્રને કદી કાઈ શિક્ષક અર્થ દેતો તો તે આજે ખોવાઈ ગયો છે, અને તે ગોઠાતો જ નથી. કહે છે તથા અનંત સ્વામીને અને હીંદુઓને જન્મ આપે છે અને છે મેડુ કે અને પશુના દિવમાં એકબીજાથી તફાવત નહીં જ અર્થ રહેવા દોષ છે. એ શબ્દ બે વખતનો બધા મઠે વ્યય તો બહુ ચાલુ યાય તેના બાંગામાં વધારે મર્યાદિત અને મોખસ અર્થવાળા બીજા શબ્દોમાથી મઠે પસંદ કરવામા આવે તો મારું કાખલા તરીકે, હવેશ્વરશાસ્ત્ર, દિવ્યસૂત્રી નીતિ, અંબામ, કર્મકાંડ વગેરે આ શબ્દો પશુ પૂજના અરૂપક તો છે જ પરંતુ 'ધર્મ' શબ્દ કરતા તેમનો અર્થ વિરોધ મર્યાદિત છે મોટો ભાગ એ યશે કે 'ધર્મ' શબ્દની આમપાસ ને આરેણી અને મનોવિકાસની બીજાઈ વગેરે તે એકે દેશને આ શબ્દોને વગેરેવા નથી.

આમ 'ધર્મ' શબ્દપ્રયોગના યોગ્યતા ગેરવાળો છતાં એ જ શબ્દ વાપરીને હું પૂછું છું કે 'ધર્મ' એ શું છે? કદાચ વ્યક્તિનો આત્મિક વિકાસ, અમુક મારી મજાતી દિશામા તેની ભૂતિની શક્તિ, એ હોય એ દિશા કઈતે વધુ જાણે ગણના વિષય રહેશે. પશુ હું સમાજ હું તે પ્રમાણે ધર્મ આત્મિક પરિવર્તન ઉપર ભાર મૂકે છે અને બહારના પરિવર્તનને આત્મિક વિકાસના એક બાજુ અવિરોધ તરીકે ગણે છે. આત્મિક વિકાસ બાજુ પરિવર્તનો ઉપર જબરી અમર પાડે છે એ વિષે તો સાકા જ નથી, પણ તેની સાથે એક પશુ અમર પાડે છે કે બધા પરિવર્તનો આત્મિક વિકાસ ઉપર પશુ અમર પાડે છે. બનેલી અમર પસંદ પડે છે એ તો મર્યાદાધાતમ કહેતી મઠે પડી છે કે આધુનિક યત્ર યોગી પરિભ્રમ બાજુ વિકાસ આત્મિક વિભાસ કરતા ધોળા આગળ વધી ગયો છે પરંતુ પૂર્વમા ધણા માણસો કાંપી લેતા દેખાય છે, તે વસ્તુ તો તેમાથી નથી જ ક્વિત થતી કે આપણે ચરોધોગમા પડતા ગઈએ અને આપણે બાજુ વિકાસ ધોળો છે, તેથી આપણે આત્મિક વિકાસ વધુ મરેગો છે' એ એક ભ્રમ છે કે એનો આશય લઈ આપણે નિશ્ચિત થયા અને લાગુતાની આપણી લાગણી દાખી દેવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ એમ બની શકે કે વ્યક્તિનો સંલેગો અને પરિવર્તનોથી પણ મઠે શકે અને બધે આત્મિક ઉચ્ચતાને પામે પરંતુ મોટા સમૂહો અને પ્રજાઓ માટે તો તેમનો આત્મિક વિભાસ મઠે શકે તે પહેલાં અમુક બાજુ વિકાસ થવો અનિવાર્ય છે. ને માણસ આર્થિક સંલેગોનો ભાગ મઠે પડ્યો હોય અને હાલતકલકારી ચોમર રેરાયેનો અને બધાયેનો હોય તે મઠે પશુ હાલ પ્રકારની આત્મિક ભૂતિ બાગે જ પામી શકે પદવિન અને ગોવિન વર્તનો આત્મિક અગ્રણ્ય ન જ મઠે શકે ને પ્રજા બીજા પ્રજાના આર્થિક અને રાજકારી આધિપત્ય નીચે હોય અને ને ગોમરથી બધાયેથી મરેગોની અને ગોમરથી હોય તેનો આત્મિક વિકાસ ન જ મઠે શકે આમ આત્મિક વિકાસ માટે પગ બાજુ સ્વાતંત્ર્ય અને અનુકૂળ પરિવેશન આવરણક મઠે પડે છે. આ બાજુ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાના તથા આત્મિક વિકાસના બધા અવરણો નાશક મઠે શકે એવા આત્મ પરિવેશનમા ફેરફાર કરવાના પ્રયત્નોમા એ કથા છે સામન

એવું હોય એઈએ એથી નજર સામે ઇખેડુ સાચું નથી ન જીવ નાધીજી ન્યારે કહે છે કે માધ્ય કરતા સાધન વ્યારે મદ્યનનુ છે ત્યારે હું એમ જ મમલુ છું કે આડુ જ કાઈકે તેમના મનમા હરો સાધન એવા હોવા એઈએ ને આપણને સાધ્ય તરફ દોરી નય, નહિ તો જધા પ્રથમ મિથ્યા યાય અને તેમાથી વડુ બારે અધ. પાત — બાપ તેમજ આનરિક — પાલુમે એડુ બને

ગાધીજીને ક્યાક લખ્યું છે કે ધર્મ વિના મોઈ માણસ જીવી શકે નહિ કેહનાક એવા દોષ છે જેઓ પોતાની શુદ્ધિના ગુનાનમા એમ કહે છે કે ધર્મ સાધ્ય અમારે કરી લેવાદેવા નથી. પરંતુ એ તો એમ મ્હેવા સમાન છે કે 'હું જ્યાસ લડ છું પણ મારે નાક નથી.' વચી તેઓ કહે છે 'જલ્દની મારી ઉપાસનાએ અને રાજદારી યેનમા એકો છે હું લેશ થન મગાય વિના, ના અનિગય નમ્રતા દર્શક કડુ છું કે જેઓ એમ મ્હે છે કે ધર્મને ભાવકરણ સાધ્ય સ્વીકેવાદેવા નથી તેઓ ધર્મ શું છે એ સમજતા જ નથી. તેમજે ને એમ કહુ હોત તો એ કદાચ વ્યારે સાધ્ય પાત કે જેઓ જીવન અને સાધ્યપ્રકરણથી ધર્મને અલગ રાખવા છન્હે છે તેમાના પાણા ધર્મ રાખ્દને. અર્થ તેઓ (ગાધીજી) કરે છે તે કરતા પછો જુદો કરે છે એ રખ છે કે ગાધીજી ધર્મ રાખ્દને ધર્મના બાલ્યકરો કરતા કડુ. જ અર્થમા વિરોધે કરીને નૈતિક અર્થમા, વાપરે છે મિત્ર મિત્ર અર્થવાળા એક જ રાખ્દને. આ રીતને પ્રોગ પરખર સમજીતીવ કામ વ્યારે મ્હલુ મનાવી મૂકે છે

ધર્મની બડુ આધુનિક વ્યાખ્યા પ્રોફેસર બેન ટ્યુઈની છે ધર્મપ્રકરણી માણસો તેની સાથે સમન નહિ થાય તેને અને ધર્મને છે 'ને જીવનની દુક દુક અને રાજ બાદાલી જતી ધનાએને આવા સ્વરૂપમા લેવાની ક્ષિ આરે છે ' અથવા 'અગત દુકસાનની ધમકીઓ છતા અને વિનોની સામે ધર્મને કોઈ આદર્શ સાધ્યને મોઈ કરવામા આવતી પ્રવૃત્તિ જેની પછ એથી પ્રતીતિદોર કે એ પ્રવૃત્તિ સાર્વજનિક અને સાધ્યન ઉપરોમિતાવાળી છે તે પ્રવૃત્તિમા ધર્મના લક્ષણ છે ' ને આનધર્મ હોય તો તો તેની સામે કેઈને જરા પણ વાનિ ન દોઈ શકે

શને રાવાએ પડુ ધર્મના ને વિશ્વાસ અર્થ કરો છે તેથી મનન યોવાળા શ્દિપરાયણો તો કદાચ બનાવજ જ ચઈબન. રમકણના જીવનવરિત મા તેઓ કહે છે

પણા જીવો એવા નેય છે અથવા એમ નાને છે કે પોતે મોઈ પણ પ્રકારની ધાર્મિક ગાન્ધત એથી મુખ છે પડુ વારતવગથ તેઓ શુદ્ધિથી પર એવી મોઈ ને મોઈ માન્યતા જેને તેઓ સમજાવા સામ્યવાદ મનવદિતવાદ રૂપાદ અથવા શુદ્ધિવાદ પડુ કહે છે તેમા જુનેવા ત્હે છે વિચારની વન્તુ ઉપરથી નહિ પણ વિચારના પ્રકાર ઉપરથી તેમા મૂળનો નિર્ભય કરી રાખય છે વિચારના પ્રકાર ઉપરથી જ તેનો કદબવ ધર્મમાથી છે કે એમ તે આપણે નમી મ્દી રાજીએ ડીએ કોઈ પણ કોરો ગમે તેલુ બલિ ન આપણની તૈવાની સાથે એકનિષ્ઠ પરમાર્થિત થી વિચાર ને સાધની સોય તરફ નિર્મળ થી વગે તો હુ મ્હુ કે એ વિચાર ધાર્મિક છે

કારણકે વર્તમાન સમાજના જીવન કરતા અને આખી માનવતાના જીવન કરતા પણ માનવ પુરુષાર્થનું સાંધું વિરોધ ઉચ્ચ હોવા વિષે તેને ધડેનેની શ્રદ્ધા છે. શ્રી નારિકતા પણ એ રૂબે રૂબે સાચી એવી પ્રબળ પ્રકૃતિઓમાંથી નીકળી હોય, તે એ નબળાઈને નહિ પણ બળને આધારી હોય તો તે પણ ધર્માત્માના ભગ્યેનથી હુમલાને કારણ છે.

રોમે રોલા એ સારો મૂકે છે તે હું પરી પકુ છું એમ કહેવાની પૃષ્ઠતા હું નથી જ કરતો. પણ આ સરતોએ એ કાચ્ય સૈન્યનો ગેક આ ના સૈનિક થવાને હું તૈયાર છું.

૪૮. બ્રિટિશ સરકારની 'દ્વિમુખી રાજનીતિ'

યેરવડા જેલમાંથી અને પંડવથી બહારથી આખીજીની દોરવાડી નીચે હરિજન પ્રવૃત્તિ આવી રહી હતી. મહિરપ્રેરણાને પ્રતિબંધ દૂર કરવાને માટે જબરી અળવળ લીધી હતી. વગેરે ધારાસભામાં તે માટે કાયદાને ખરડો રદ કરવામાં આવ્યો હતો. આ બાબતમાં એક વિનંતી દર્શ્ય એવામાં આગું ધારાસભાના સભ્યોને મળવા માટે અને મહિરપ્રેરણા કાયદાની તરફમાં તેમના મતો મેળવવા માટે મહાસભાના એક પશુખ આગેવાન દિલીપા ધર ધર ફરતા હતા. ગાંધીજીએ પોતે વગેરે ધારાસભાના સભ્યોને તેમની મારફત અપીલ કરી હતી. એક વરુથી સચિનથ ભગતે તો આતુ જ હતો. લોકો જેનમાં જતા હતા ધારાસભાઓને મહાસભાએ બહિષ્કાર કરેનો હતો. અને આપણા બધા મળે તો માંથી નીકળી ગયા હતા. બાકી ગુડાઓએ અને ખાલી પડેલી જગ્યાઓએ નવા આવેલાઓએ આ કટોકટીના ગામમાં મહાસભાને વિરોધ કરીને તથા સરકારને ટેકો આપીને એક સરકારની નામના મેળવી હતી. વાઈસરોયના એડિંગ્ટન-ગોની આસાધારણ કચેરીને કાર્થક કાયમી અરૂપ આપનારા જુલમી કાયદાઓ વચ્ચે મરવામાં તેમનામાંના ધણીએ સરકારને મદદ કરી હતી. આદાવાતુ કરાવનારું તેઓ મળી ગયા હતા. દિલીપી નિમનના અને લડનમાં મોળા માણસોને તેઓ મિજબાનીઓ આપતા હતા અને તેમને ત્યાં મિજબાનીઓમાં જતા હતા. દિલ્હીસ્તાનમાં બ્રિટિશ અમલની ધોનખાના કશામાં તેઓ એક હતા અને દિલ્હીસ્તાનમાં જેને દ્વિમુખી રાજનીતિ કહેવામાં આવી હતી તેની કોઈ મજા તેઓએ પ્રર્થના કરી હતી.

આના સંજોગમાં ગાંધીજીની અપીલથી અને તથીને વધારે તો ગજબોખાસાચાર જેઓ થોડા જ આકાંક્ષિત પડેલા મહાસભાના કામચલાઉ પ્રમુખ હતા તેમના વનતોડ પ્રયત્નોથી મને બંદે આશ્ચર્ય થયું. અવળત ત્યાં પ્રયત્નોની સચિનથ ભગતે મારી જ મસર થતી હતી. પરંતુ મને તો નૈતિક દૃષ્ટિએ જ એ વસ્તુ હવે ગાંધીજી અથવા તો મહાસભાના ખીલ કોઈ પણ નેતા આવી પ્રવૃત્તિએ તે ટેકો આપે એ મને અનીતિમય અને જે હબરો લોકો જેનમાં પડેલા હતા અથવા લે ત અનાની રહ્યા હતા તેમના લગભગ નિશ્વાસનાત જેડ લાગતુ હવે પરંતુ હું જાણુતો હતો કે ગાંધીજીની વિચર પદ્ધતિ ન્યારી જ છે.

આ મંદિરપ્રવેશ બિલ પ્રત્યેનું સરકારનું વળણ તે વખતનું અને પાઞ્ચનું, બહુ આખ ઉધારનારું હતું બિલ રદ કરનારાઓના માર્ગમાં બની તેટલી મુશ્કેલીઓ તેણે નાખી, બિલને વચગાળે જ ગઈ તથા તેના નિરોધને ઉત્તેજન આપ્યા કથું અને ઉર્વે તેની સામે પોતાનો નિરોધ બહાર મૂક્યો અને બિલને હટાડી મૂક્યું હરકોઈ સામાજિક સુધા । પ્રત્યે હિંદુસ્તાનમાં સરકારનું વચગાળે જ પ્રમાણમાં અમલ જ વડણ હોય છે ધર્મની બાબતમાં તરફ રહેવાને બદલે તેણે સામાજિક પ્રતિભે રોકી । પરંતુ તેથી આપણા સામાજિક અનિયંત્રોની રીકા મરવાનું તથા બીજાઓને તેમ મરવાનું હિંદુસ્તાન આપવાનું તેણે ઇરાદાનું નથી. રી જ હાલિવાસ સાચાનું બાળકનું નિરોધક બિલ પસાર થઈ ગયું તે એક અકસ્માત હતો. આ કમનસીમ માથાના ધડીના ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ થયું કે આમાં કોઈ કાનડાનો અમલ કરવામાં સરકાર કોઈ બધી પ્રતિજ્ઞા છે જે સરકાર એક રાજમાં આટલાવાલા બોર્ડિંગનો મદદી રાજ, નવા શાળાઓ નિર્માણ કરી રાકે અને એકની અવેજમાં બીજાને સન કરવાની પણ વ્યવસ્થા કરી રાકે, અને પોતાના આવા માથાઓના ભાગ માટે હાલો માણ્યોને જેવામાં ગોખી રાકે તે સરકાર સારદાના કાનડા જેવા ગોતાના જ રીસર પસાર થયેલા કાથડાને અમલ કરવા પરિણામથી બી મદદ આ કાથડાની પ્રથમ અસર તો એ થઈ કે જે અનિયંત્ર નાનકડા કરવાનો તેના હેતુ હતો તે બેદર બધી પડ્યું કાલ એ માનમાં મળાઈ તો એ કરી હતી કે તે પસાર થયા પછી અમલમાં આવતા વચમાં જ મહિનાનો ગાળો રાખવામાં આવેલો હતો. એવે લોકો એ માનમાં લામ લેવા ઇચ્છતા. પાઞ્ચથી તો એ ૫ માસ પડ્યું કે આ કાથડો તો વચગાળે પ્રમાણમાં મળી જેવા હોતો તેનો અમલ કરવા સરકાર મશા પમયા લેતી નહોતી અને તેમાંથી છટકી જતું સહેલું હવે સરકાર તરફથી તેના પ્રચાર માટે કોઈ જ પ્રયત્ન કરવામાં ન આવેલો ગામમાં થતા લોકો તો એ કાથડો કેવો છે એ પણ બહુના નહોતા. ગામડાના હિંદુ તેમજ મુસલમાન વચગાળે, જેઓ પેને જ ખરી છટકીત બહુ થોડી બહુતા હતા તેમની પાસેથી વિદ્યુત્તવાન્ટ લોકોને સામગ્રી નમતા.

હિંદુસ્તાનમાં સામાજિક અનિયંત્રો પ્રત્યે બ્રિટિશ સરકાર સહિયજીતાની અસાધારણ વલિ બતાવે છે તેનું કાલ્યુ એ નથી કે તે અનિયંત્રો સરકારને એ છે બીજા તરફ એ પણ સાચું છે કે આ અનિયંત્રો નાનકડા કરવાની એને મશી પછી નથી કાલ્યુ હિંદુ સ્તાનમાં રાજ્ય કરવાના તથા હિંદુસ્તાનની સાધનમ પતિ લૂટવાના તેના કામમાં એ આડે આવતા નથી વળી સામાજિક સુધારા રવા જતા અનેક લોકોને નાખુરા મરવાનો ખરા પણ હાલે રાકે છે, અને રાજદ્વારી દેવમાં પૂવા કોવ અને નાનાઓના સભનો તેને કરવાનો હોય જ છે એવે પોતાની મુશ્કેલીઓમાં મશી વચગાળે કરવા સરકાર ઇચ્છતી નથી હોતી પરંતુ હમણા હમણા સમાજસુધારાને માટે વસ્તુસ્થિતિ વધારે બમળી છે માલ્યુ બ્રિટિશ લોકો વડુ ને વડુ પ્રમાણમાં આ અનિયંત્રોના મૂક સમય કો બનવા અમલ છે આમુ પ્રમલ્યુ એ છે કે હિંદુસ્તાનમાં વચગાળે વચગાળે પ્રતિભિરોધી

પણે સાથે તેમના સંબંધો બાંધી શકાયા હતા એ જ એમ એમ તેમના રાજ્ય પ્રત્યે નિરોધ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેમને બહુ વિચિત્ર મનસિયાઓ શોધવા પડે છે આને હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યના મજબૂત મજબૂત હિંમતવાળીઓ તે જાણના કોમનાદીઓ રૂઢિપંથીઓ અને અમાનના પૂજ્ય એ છે મુસલમાનોની કોમી મર્યાદાઓ દરેક બાબતમાં — રાજકીય, આર્થિક તેમજ સામાજિક — પ્રતિનિધિઓ તરીકે નામનીત છે હિંદુ મહાસભા તેની હરીફાઈ કરી રહી છે પરંતુ પાંચ રહેવાની આ શરતમાં સ્વાતંત્ર્યોને તો કોઈ જ પડેલી શકે એમ નથી. તેમજ પોતાના ધર્મનિયંત્રક પોતે અજ્ઞાતની સાથે બ્રિટિશ રાજ્ય પ્રત્યેની કામગીરી અથવા કોઈ નહિ તો બેરશોની પ્રમાણ કરવામાં આવી જવાની ભયની ભેગી છે.

પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે બેસી રહેને સારું એ કંઈ લોકપ્રિય કરવા તથા તેને અમન કરવા કોઈ પગલા ન લીધા તેથી મહાસભાએ અને બીજા બિનસરકારી સંસ્થાઓએ તેની તરફેણમાં પ્રચાર કેમ ન ચલાવે? બ્રિટિશ તેમજ બીજા પરદેશી મીમાકરો આ સવાલ વાતચાત પૂછે છે મહાસભા ત્યાં પહોંચી ગઈ અને ૧૯૨૦ પછી તો બાંગ્લા બ્રિટિશ રાજ્યમાં સાથે રાષ્ટ્રીય રવાત થ નાંદેના લીધા અને જીવસંહારના કષ્ટમાં રોકાઈ પડેલી છે બીજા સંસ્થાઓમાં અત્યુ બધી નથી તથા તેમને લોકો સાથે સંબંધ નથી આદર્શો તમા આનિયમગતતા અને લોકોના ભાગવમ મર્યાબનાર એવા સીધુપુત્રા મહાસભામાં આવી ગયા છે અને પોતાનો ધણીખરો સમય સરકારની નેતૃત્વમાં ગાળે છે.

બીજા સંસ્થાઓ તો લોકસંપર્કથી રૂંધા એવા ગોળ આડસોની સભાઓમાં કરાવ પસાર કરવા ઉપરાંત બાકી જે કંઈ કરી શકે એમ હવે શેડિયારાદી રીતે તેમજ કામ ચાને અથવા અખિન બારનીય સ્ત્રીમંડળની માફક સેકા ઠીકોની રીતે ચાને જળસંસ્કર પ્રચારનો જુરો તેમનામાં ધ્યાથી દોષ? વળી સર હરી જોર્જિનસો તથા માળથી પસાર થયેના કાયદાઓ માન્ય તમામ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓને જે બધા કર દમન આવી રહ્યું તેની કંઠનકારી અસર તેમના ઉપર પણ પડી સરકારી કાયદો પિંચવકારી પ્રવૃત્તિને દૂરી નાખે છે પણ તેની માથે સરકારને અને ધણીખરી સરકારી પ્રવૃત્તિઓને પણ કંઠિત કરી નાખે છે.

પરંતુ મહાસભા તથા બીજા બિનસરકારી સંસ્થાઓ સમજાધારાની બાબતમાં ઝાંઝૂ કરી શકી નથી તેના ગ્રામ્ય કારણો વધારે છે. જે અપરો સમજાધારા રોમથી પીડાઈએ છીએ આપણે બહુ ધ્યાન એમાં જ રોકાઈ રહે છે અને ન્યાયુધી આપણે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવીએ ત્યાંસુધી તેમજ આનવાનું બનાઈ સે એ કાલ છે કે

પરંતુ પ્રતિ પ્રતિ કેન્સરના રોગવાળા મહુમ જેવી છે તેને બીજા કરા નો વિચાર જ ન આવી શકે સમજાધારી ચળવળ એ બીજા કંઈ નહિ પણ પ્રજાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને દબાવી દીધાનું માત્ર વેદનામય લખણ છે કોઈ પણ પ્રજાને માટે આના જેવું સાધરણ બીજા કંઈ નથી પરંતુ પ્રજાઓ દુનિયાની કુચમાં પોતાનું સ્થાન સુમારે છે કાળજી

પોતાનું રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરીને સરકારની ચળવળોમાંથી છૂટી જવાનો પ્રયત્ન કર્યા સિવાય બીજું કશું તેમનાથી થઈ શક્ય નથી.’

લોકનિયુક્ત પ્રધાનોને કેટલાક ખાતા હપત્તી રીતે સોંપાયા છે, છતાં વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં આખરે બહુ થોડી સામાજિક પ્રગતિ કરી શકીએ છીએ એમ ભૂતકાળના અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે. સરકારની જળગરમ જરૂરતા સ્થિતિપરાયણ વૌદ્ધિ હમેશા મદદગાર થઈ છે. પેટીઓ થયા ક્રિટિક સરમરે નવા કામનો આરંભ કરવાની પ્રગતી સમિતિ હણી નાખી છે, અને આપજાળવારીથી અથવા તો પોતે કહે છે તેમ માળાપ બનીને રાજ્ય ચલાવ્યું છે. બિનસરમગી માણસો અવસ્થિત પ્રયત્ન કરી કાર્યમાં મોટું કામ હપાડે તે એને પસંદ નથી. તેમાં એને સગતા જ હેતુઓની ગંધ આવે છે. હરિજન પ્રવૃત્તિના અવસ્થાપકોએ આઠગાની સાવચેતી રાખ્યા હતા તે પ્રવૃત્તિ અમલદારો સાથે ધડીવાર અથડામણમાં જાવી પડી છે. મારી તો ખાતરી છે કે મહામત્તા એ વધારે સાચું વાજવાનો સરખાપી પ્રચાર શરૂ કરે તો તેમાં પણ અનેક સમૂહો તે સરકાર સાથે અથડામણમાં આવી પડે.

જો સરકાર સમાજસુધારાની વાત હાય જો તે તો તે બાબતમાં લોકોના વિચાર ફેરવી નાખવા એ બહુ અથડું નથી એમ મને લાગે છે. પરંતુ પરદેશી સરકાર પર હમેશા શંકા રાખવામાં આવે છે, અને તે ગ્રાંથુ વિચારપરિવર્તન કરાવી શકતી નથી. ■ પરદેશી તત્વ ખમિગ નાખવામાં આવે અને આર્થિક ફેરફારોને પ્રધાન્ય આપવામાં આવે તો કોઈ પણ મંત્રે માઠી તરફ દૂરગામી સમાજસુધારા જલ્દી હામલ કરાવી શકે.

પરંતુ જેલમાં અમાગ મિત્ત સમાજસુધારા અને સારંગ જોડત અને હરિજન પ્રવૃત્તિમાં ચોંટા નહિ, સિવાય કે આગ મનમાં હરિજન પ્રવૃત્તિ વિશે થોડીક ચીડ હતી, મારણ એ સવિનય જ મના માર્ગમાં આવતી હતી. ૧૯૩૭ના મેની માર્યાતમાં સવિનય ભગ ■ અડવાડિયા માટે મુનતરી રાખવામાં આવ્યા હતા અને તેમાંથી બીજા શા ફણમાં ફૂટશે તેની અમે આનુસ્તાથી મહ લેઈ રહ્યા હતા. એ મોફૂદીથી અજબને સેવનો ફૂટકો થયો હતો. કસણુ શરૂની લાગતની સાથે અમ કથાવાદકની રમત રમી શકાય નહિ તેમ મરજીમાં આપે ત્યારે તે ચતારવામાં આપે અને મરજીમાં આવે ત્યારે તે બંધ ■ વામાં આવે એમ બની શકે નહિ. આ મોફૂદી પડેલા પણ સહત નબળા અને અસર ન પાડી શકે એવા નેતાઓના હાથમાં જઈ પડી હતી. નાની નની પરિષદો મળતી અને બનઅતના ગણદા બેઠા તે ખરા કામની આડે આવતા. મદારાખાના કેટલાક કાર્યવાહક પ્રમુખો બહુ સજ્જન હતા, પરંતુ તેમને આવી વિગત બી લડતના સરદાર બનાવવા એ તેમના પ્રવે નિર્ણય થવા સમાન હતું. તેમનામાં કદાચનો અને આ શરૂની પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવાની ઇચ્છાનો નાગ થયો છે. હપગના લોકોમાં આ બંનતનુ ટકુપટુપટ અને ગનિર્ણય લેઈ સેનિટોમાં કાર્ક અસતોપ પડુ દેતો પરંતુ તે અવસ્થિત નીચે અજા કરવાનું સકથ નહોતું. કાચુ મહામત્તાની બધી સરવાએ ગેરકાયદે હતી.

ત્યારપછી ગાંધીજીનો એકવીસ ફિલતનો ઉપવાસ આગ્યો. જેલમાંથી તેમનો છુટકારો થયો અને સવિનય ભંગ છ અડવાદિશા મોકૂફ રહ્યો. ઉપવાસ પૂરા થયા અને તેમાંથી તેઓ બહુ ધીમે ધીમે સાજા થયા. જૂનની અધવચ્ચમાં સવિનય ભંગની મોકૂફીની મુદત ખીલ. ■ અડવાદિશા લખાવવામાં આવી તે દરમિયાન સરકારે પોતાનું આક્રમણ જતાયે નારમ પાડ્યું નહોતું. આદામાનમાં રાજદ્વારી કેટીઓ (વિશ્લેષકની હિસાને માટે બગાળમાં જેમને સજા થયેલી તેમને ત્યાં મોકલનારમાં આવ્યા હતા) પોતા પ્રત્યેના ખરાબ વર્તન માટે અનશન ઉપર હતા, અને એક જે તો મરી ગયો — બૂખે જ મૃત્યુ ખીલ મરવા પડ્યા હતા. આદામાનમાં જે જાની રહ્યું હતું તેના વિરોધની સહામાં જેઓ આપણું કરતા તેમને પકડવામાં આવતા અને સજા કરામાં આવતી આપણે કેવળ સહન કરવાનું ન હતું, આપણે ફરિયાદ પણ ન કરવી જોઈએ, પણ જોને કેટીઓ વિરોધનો ખીને કોઈ ઉપાય તેમની ખસે ન હોવાથી અનશનની બગ કર તાવણીમાં મરી જતા હોય એવાક મહિના બાદ ૧૮૩૦ના સપ્ટેમ્બરમાં (જ્યારે હું જેલની બહાર હતો. ત્યારે) ધણીની સહીઓ સાથે એક અખીવ કાઢવામાં આવી હતી મહી કરનારાઓમાં સ્વીન્ડનાથ ઠાકર, સી એફ એન્ડ્રુઝ અને ખીલ ધણા નામઝિત માણસો હતા તેમાંના ધણાને ગદાસખા સાથે કંગો સબધ નહોતો, અને તેઓની માગણી એટલી જ હતી કે આન્દામાનના કેનીઓ પ્રત્યે માનરતામયું વર્તન રાખવામાં આવે અને હિંદુસ્તાનની જેલોમાં તેમની ખાલી કરવામાં આવે. હિંદી નરકારતા ચૂદસચિં આ અખીલ વિષે પોતાની રાખત નાપસંધી દર્શાવી અને કેનીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવવા માટે મહી કરનારાઓ ઉપર આક્રમી ક્રીંદા કરી અને ચાલુ છે તે પ્રમાણે આગળ ઉપર આવી નાતની સહાનુભૂતિ બંધન કરવી તે બગાળમાં સંભવોન્ય ઝુનો મળવામાં આવ્યો હતો.

સવિનય ભંગની મોકૂફીના ખીલ છ અડવાદિશા પૂરા થતા ખહેલા દહેગાનું જેલમાં અમને સમાચાર મળ્યા કે ગાંધીજીએ પૂનામાં એક અરૂંધ પરિયં જાલાની જે તેમાં બસેનજીસો માણસો એકઠા થયા અને ગાંધીજીની સલાહથી સામુદાયિક સવિનય ભંગ મુલતવી રાખવામાં આવ્યો, પરંતુ બ્યન્નિયત સવિનય ભંગની છટ ગખવામાં આવી અને તમામ યુક્ત પ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો. આ નિર્ણયે કોઈ બહુ પ્રોત્સાહક નહોતો. પરંતુ મને તેમાં કોઈ વાતો હકારતા એટલાં લાગેતું નહિ. સામુદાયિક સવિનય ભંગ બધ કરવો એના ન્યર્થ એ જ હતો કે વતમાન પરિસ્થિતિને સ્વીકારી લેવી અને તેને સુધારના પ્રયત્ન કરવો. કારણ તે વખતે વાસ્તવમાં સામુદાયિક સવિનય ભંગ રહ્યો જ નહોતો. યુક્ત કાર્ય તો આખો કાર્યકરીએ છીએ જેન મનાવવાનું બાહાનું જ હતું, અને આપણી લાંતનુ સ્વરૂપ જેતા તૈથી મેવ પેસી જતો હતો સૂચનાઓ મોખલા પૂત્તી તથા પરસ્પર સબને બંધની રાખવા પૂત્તી યુક્ત પદ્ધતિઓ આવશ્યક હતી, પરંતુ સવિનય ભંગ તો યુક્ત ન જ હોઈ શકે.

મને જેવી આશ્ચર્ય અને દુખ થયું તે તો એ હતું કે વર્તમાન સ્થિતિ વિષે તથા આપણા પેયો વિષે પૂનામાં કરી ચર્ચા જ ન થઈ એ વસ્તુની તીવ્ર લડત અને

દમન પડી મહાગમાના માણસો એઠા થયા હતા. તે દરમ્યાન હિન્દુસ્તાનમાં અને બહાર નિયામાં થતું વલ્લ જળી ચતુ દવ જવાહરલાલના ફેરારોની ગુનનાઓ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી એક સ્વેતપત્રમાં બહાર પડી હતી. અચાં સુધી તે અથાને ફરજિયાત મૌન ગળાવુ પડતુ હતુ. અરે બીજી વાક્યથી મૂળ સુદ્ધિને ટાળી દેવા માટે મઠો પ્રયાગ સતત ચાલી ચો હતો. એવન સુરપાળના ખાધિયા જ નહિ પત્ર મનનામાંની ઓ તથા મીન પત્ર વમીવાર એમ બોલના હતા કે મહાસત્રનાને પૂર્ણ આત આતુ પે વતુ ધેવ ઠોડી રીતુ છે મને લાગુ કે એ ગમા ઓછુ એમતુ તો કરુ જ એઈવ હવ કે આપણા રાજની ધેર હપર બાર મૂકવામાં આવે તે ફી ગપ દરવામાં આવે અને ને રા થ હોય તો તેમાં આધિ અને મામાનિક રેયે જુ કમેતવામાં આવે. તેમ કવાને બ કે વચા વગ સામુ રિઃ અવિનય જમ અને વ્યક્તિગત અવિનય જમની સ ખામની દરવામાં તથા ગમતની દરતાઅનિષ્ટતાના જ ગમામ થઈ સરકાર સાથે સુબદની પતુ મઠક નિચિત વતો થઈ અને ય છે તે પ્રમાણે આધીષ્ટને વા સરોથને તાર નો અને સુવાગતની માન ની મી તેનો વઈસરોરે ના મા જવાબ આપે. પછી માનની સુવેદની કલ્પજ કર્નો બીને તર આધીષ્ટને નાકલેલ જ્યાં સરકાર વિભમત થઈને પ્રથમે હરેક ગીતે ફરી નાખવા વપર થઈ હતી અને આ માનમાં હોકે બૂમે મ ના હતા ત્યા આ માધાવી સુવેદની શી વાવ દરવાની હાથ પરતુ હું નાનતો હતો કે મને તે મામ તોપણ બનીછેનો આર્થ હનેમાં સુવેદ મા સામા પનને તક માપવાનો હતો.

દમનનો મારગ પૂરે તેસથી વીસતો હતો. વમામ સાવજનિક પ્રવૃત્તિએને દાની નાખનારા કાયદા થલુ હતા. ૧૯૩ ના દેશનારોમાં મારા પિતાની સવ સીના સ્નારકમાં બેલાવરી સમની જમ પે રીમે બધી કી એકે એ સમા બિનમદાસમાં વાગ્યોની હતી અને યા તેજબહાર સપ્ર જ્યાં જાળીતા મધ્યમમાર્ગી તેના પ્રમુખ ધવાના હતા અને અવિચમાં આપવા હપર જે ફૂથાઓ વરવાની હતી તેની કાખી હરેકે આપખને સ્વેતપત્રની બે મળી હતી.

જે દરન વગ વાલુ વિવમાલુ હતો તે જાવવા જ માખસ નો મડીને લેઈ રહે એવુ હતુ હિન્દુસ્તાનને એક બનમ દિદી રાજ્ય જનાવવાનુ હતુ તેના સમુદતર (રેગન)માં દેરી ગાળેલા જવાડી પ્રતિનિરિઓ અધિપ સેમથે એવી વ્યવસ્થા હતી પતુ જુ દેરી રાજ્યમાં બહારની દરમ્યાનનીની જિવદત ન ચાડી શકે ત્યા તો નિર્મજ આપજળ વાની પહેવાની અધક ચતુ જ હે એવી ચોગના હતી મામત્ત નાથે આપજને જાનારી ખી સામે — જાજગી દેવાની બેડીઓ — તે નો આપજને બે દેવો દર ની સથે મા ન માટે એકી રાખવાની હતી, વળી ન જ્યા તથા ચવત સળથી નીતિ હપર જતુ બેક જોઈ જમ નો રિજન જે મરત ન કરો દેવાનો હતો. અ ચાર સુધી જોગવા આપેલા તમામ હમતુ એવ મરમ કગવગમાં અલુ હતુ કે તેની હપર હોઈ દુમનો ન ફી શકે અને તે હપસત એવ જ વધાર ના હો.

ઉપર કરવામાં આવતા હતા આ સ્થાપિત હિંદુસ્તાન યોના લાભાર્થે દેશની બધા દાગબગ આખી જ ગીરો મુકાઈ હતી વળી એવું પણ કરાવવામાં આવ્યું હતું કે મોગી શાહી નોઝરીઓ, જેના ઉપર આપણે બહુ આશંકા છીએ, તે તો અકુસારહિત અને અસ્પૃશ્ય પૂર્વવત્ આજુ રહે, કે જેથી સ્વરાજ્યના બીજાં વધારે હક્કોઓ માટે આપણને તાલીમ મળે વળી પ્રાંતિક સ્વરાજ આપવાનું કરાવવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ આપણને સખણા રાખવા માટે ગવર્નરને એક પદોપકારી અને સર્વસત્તાધારી સરમુખત્યારની સત્તા આપવામાં આવી હતી અને એ બધાની બધે પરમ પદ ઉપર સર્વોપરી સરમુખત્યાર વાઈસરોય સાહેબ વિરાજમાન થસતા હતા વર્તુ અર્તુ બન્યયા વર્તુ સરળી સત્તાઓ તેને અપાઈ હતી સાચે જ, સારથાનિક સ્વરાજ શોધવાની બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓની પ્રતિભા આટલી તેજસ્વી રીતે યહોજ કહી બજા જાડી નહિ હોય, પણ હિંદુસ્તાન અને મુસોનિનીઓ બ્રિટિશ રાજકર્તાઓની વાહવા કરે અને હિંદના વાઈસરોયની અહેબાઈ કરે જ ના !

હિંદુસ્તાનને હાથે ને પગે બાધી લે એવું બધારણુ ઉપબંધી કાઢ્યા પછી 'ખાસ જવાબદારીઓ' અને શરતો અને અપવાદોનો એક ઢગ વધારાની બેઠીઓ તરીકે તેમાં ઉમેરવામાં આવ્યો આ દુઝા દેગ હાલીચાલી ન રાકે એવો બંદી થઈ પડ્યો મિ નેવિય એન્ડબરને કહ્યું છે તેમ "માનવ ધુહિ થોજી શકે એટલી શરતો અને અપવાદોથી પોતાની દરખાસ્તોને વીગી લેનારે તેમણે સચ્ચ તેટલું કહ્યું હતું"

વળી આપણને જણાવવામાં આવ્યું કે આ મહેરબાનીઓ માટે આપણે બારે દામ આપવું પડશે — શરૂઆતમાં જ થોડાક કોસ્ટ રૂપિયાની ઉચ્ચત્ત રકમ આપવાની અને પછી દર વર્ષે બરણુ બરે જવાનું સ્વસાજના મુખ, પરંતુ દામ આપ્યા નિતા આપણને શી રીતે મળી શકે? આપણે તો એ બ્રમમાં જ પડેલા હતા કે હિંદુસ્તાન દેશ ગરીબાઈમાં સખડે છે અને તેના ઉપર જે જોતે છે તે બહુ ભારે છે, તે પટારવાનું સ્વાતંત્ર્ય આપણને મળશે આમનગને સ્વાતંત્ર્યની ઘડત માટે નેરણા અપવાદો બજા થે જ હતું પણ હવે આપણને જણાયું કે બોએ તો વધારે ભારે થવાનો હતો

હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નનું આ અહપેષ નિતકરણ સાચી બ્રિટિશ મહેરબાનીથી આપણી આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યું, અને આપણા રાજ્યકર્તાઓ કેટલા બધા ઉદાર છે એમ આપણને કહેવામાં આવ્યું કોઈ પણ સત્તાત્વસત્તાને પોતાની સ્વેચ્છાએ પરાધીન બ્રમને આટલી સત્તા અને આટલી તકો પૂરે" મ્હી આખી નહોતી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું પછી ઇન્ડિયામાં આપણા દાવોઓ અને તેમની આટલી બધી ઉદારતાથી જેઓ બચાસ્ત થઈ જઈ તેની સામે વાંસા ઉઠાવતા હતા તેમની વચ્ચે એક મોટો વાહ ચાલ્યો ઇન્ડિયા અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આટઆટલા આટાફેરા થયા, ત્રણ ત્રણ ગોળમેજી પરિષદો થઈ અને અસખ્ય સમિતિઓ અને મંચવતો થઈ તેમણી નીચરણુ આ.

પણ હજી ઇન્ડિયાની સફેદ કાઈ પૂરી નહોતી થઈ હજી તો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની બેઠન્ટ સિલેક્ટ મિમી સ્વેતપત્ર ઉપર વિચાર કરવાને બેસવાની હતી અને તેમાં

હિહીઓ મજનીઓ તથા સામીઓ તરીકે જવાના હતા આ ઉપરાંત પણ લડનમાં ધમ્મી કમિગીઓ બેડી હતી અને તેમાંથી એકાદ કમિગીના સભ્ય નિભાવા માટે પડતા પાછા ન ગોભે એની પડપડી ચાલી હતી કારણ કેઈ પણ કમિગીના સભ્ય મૃત્યુ એટલે ઉચ્ચ હ જવાળાવવાનું ભાડું અને સામાજિકતા પાટનગરમાં રહેવાનું ખર્ચ મફતનું મળે એવેતપત્રની ઠરાવાર બનાવી ૬ એની કવમોથી જસાયે કરા પડ્યા વિના તેમાં ફેરફાર કરાવવા માટે પોતાની તમામ વજૂતવશસ્તિ અને સામસક્તિ ખર્ચ નાખવાને આપણા બહુમતીએ દરિયાઈ આચવા તો હજારો સફરના સફરો ઉઠાવવાને, અથવા તો તેથી પણ વધારે ભેખમકારક લડનના વામની જહેમત ઉઠાવવાને કમર કરી તેઓ બાણતા હતા અને કહેતા પણ હતા કે તેમનું કશું વગવાનું નથી પણ લીધેનું કામ તેમનાથી ઊંચા ? કોઈ જ સામગ્યનાર ન મળે તોપણ પોતાનું કહેનું ચાલુ રાખે એવા તેઓ અડગ હતા તેમાંના એક, પ્રતિસહયોગીઓના રેતા, તો બીજા બધા ચાલ્યા અત્યા હતા એક ઉવટ મુધી વળગી રહ્યા લડનમાંના સત્તાધારીઓની સાથે તેમણે મુલાકાત પર મુલાકાત અને ખાણા ઉપર ખાણા લીધા, એથી કરીને પોતાને કેવા રાજદ્વારી ફેરફારો ઘટ્ટ હતા તેની ખાતરી તેમને તેઓ કરાવી શકે ઉવટે જ્યારે તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની શબ્દ બેઈ રહેલા લોકોને મરાઠાઓના સુવિખ્યાત ચીવટપણ સાથે તેમણે જાહેર કર્યું 'મેં તો મારું કામ ન જ ઊડ્યું, અને ઉવટ મુધી મારે ને કહેવાનું હવે તે કહેતા રહેવાને હું તો લડનમાં રહ્યો'

મને યાદ છે કે મારા મિત્રાથી ધમ્મીવાર ફરિયાદ કરતા કે તેમના પ્રતિસહયોગી મિત્રોમાં વિનોદ સમજવાની સુધ્ધિ જ નહોતી પોતાની વિનોદભરી ટીકાઓને લીધે તેમને ધમ્મીવાર એ મિત્રો સાથે મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી પેવાઓ વિનોદ બિલકુલ સમજ જ ન શકે એટલે થઈ બંધું મમલવત્ પડે અને તેમને શાન્ત પાવવા પડે આના નેહુ કલાગબધું કામ બીજી શું હોઈ શકે ? તે વખતે મને મરાઠાઓના મુદ્દા લડાયક જુસ્સાના વિચારો આવતા કેવળ બૂતકાળમાં જ નહિ પણ વર્તમાનમાં પણ આપણી શપ્તીય લડતોમાં એ જુસ્સો તેમણે બતાવ્યો છે, કટકા થઈ પડે પણ નમે નહિ એવા પ્રતાપી અને અદ્ભુત તિવક મહાતાજનો મને વિચાર આવતા

મધ્યમમાર્ગીઓ એવેતપત્રને તૃતી નાખસદ કરવા હતા હિંદુસ્તાનમાં જે સત્તા દમન ચાલી રહ્યું હવે તે પણ તેમને મળતું નહોતું અને ક્યારેક ક્યારેક તેની સાથે તેઓ વિરોધ પણ ઉઠાવતા, બેકે તેની સાથે એટલું સ્પષ્ટ કરવાનું ચૂકતા નહિ કે મહાસભા તથા તેની બાધી પ્રવૃત્તિઓ પાત્ર તેમને નાખસદ છે આરોવાન મહાસભા વાદીઓને જેવામાંથી ઊડવાનું પણ તેઓ સરકારને પ્રસંગોપાત્ત સૂચવતા પોતે જેમને આગળતા હોય તેમના જ વિચાર તેઓ કરી શકે ના' મધ્યમમાર્ગીઓ તેમજ પ્રતિસહયોગીઓ એ ઈસીન રબ્દ કરતા કે અમુક અમુક માણસને મુક્ત કરવા ભેઈએ કારણકે હવે સાર્વજનિક શાન્તિ કોઈ પ્રકારે ભયમાં નથી જો એ માણસ ગેરવર્તન કરે તો સરકાર તેને ફરી પકડે શકે છે, અને તેમ કરે તો સરકારનું કૃત્ય વધારવાનું મી

મજૂરો, ઇસ્તંદમાં પણ કેટલાક ભલા માણ્ણો પડ્યા હતા જેઓ કાર્યવાહક સમિતિના કેટલાક સભ્યોને અથવા અમુક ખાસ વ્યક્તિઓને આર્થિક કારણોસર છાડવા મટિ દિમાયત કરતા હતા. અમે જેલમાં પડ્યા હતા ત્યારે અમારી પ્રત્યે સદ્ભાવધરાવનારા આ માણ્ણોના આભાર અમારે માનવો જ નેઈએ; પરંતુ અમને ઘણીવાર એમ લાગતું કે અમારા આ સદ્ભાવવાળા મિત્રોથી અમે બચીએ તો સારું. તેમના શુદ્ધ ધરાદા વિશે અમને શંકા નહોતી, પરંતુ તેમની મનોરચના સંપૂર્ણ રીતે બ્રિટિશ સરકારના જેવી જ થઈ ગયેલી હતી; તેમની અને અમારી વચ્ચે વિશાળ અંતર હતું એ વિશે કરી શંકા નહોતી.

હિંદુસ્તાનમાં જે બની રહ્યું હતું તેમાંનું ઘણું મધ્યમમાર્ગીઓને ગમતું નહોતું તેમને તેનું દુઃખ પણ લાગતું, પરંતુ તેઓ કરી શું રહે ? સરકારની સામે કંઈ પણ અસરકારક પગલું લેવું એ તો તેમને મટિ અકલ્પ્ય હતું. પોતાના મંડળને અસરગ્રાસ્તોને સાચવી રાખવા મટિ આમવર્ગથી અને કંઈ પણ કામ કરનારા લોકોથી તેઓને વધુ ને વધુ દૂર ખસતા જવું પડતું; તેઓ જોઈતા તો મધ્યમમાર્ગી થઈ ગયા કે તેમની વિચારસરણી સરકારનાથી બાક્યે જ જુદી પાડીને જોબણી સાકાય એવી રહી. તેમની સંખ્યા બહુ નાની હતી, અને લોકોમાં તેમની ક્ષી લાગવગ નહોતી જોઈએ સામુદાયિક લડતમાં તેમને કારણે કરો કેર પડે એમ નહોતું. પરંતુ તેમનામાં કેટલાક નામાંકિત અને સુવિખ્યાત પુરુષો હતા. તેઓ વ્યક્તિ તરીકે માન પામતા હતા. આ નેતાઓએ, તેમજ એકંદરે આમાં મધ્યમમાર્ગી તથા પ્રતિસહયોગી મંડળોએ સરકારની નીતિને પોતાનો નૈતિક ટેકો આપીને ખરી અણીને વખતે બ્રિટિશ સરકારની અમૂલ્ય સેવા કરી. અસરકારક દીકાને અભાવે અને મધ્યમમાર્ગી તરફથી પ્રસંગોપાત્ત મળતી સંમતિ અને પસંદગીને કારણે સરકારના જીલ્લામને અને બેકાઇટેશણને ઘૂલ્ય દોર મળ્યા. દેશમાં જે ધનની અને અબૂતપૂર્વ જીલ્લામ સાક્ષી રહી હતો તેનો બચાવ કરવો સરકારને પોતાને તો બારે થઈ પડ્યો હતો; પણ તે જીલ્લામને મધ્યમમાર્ગીઓ તથા પ્રતિસહયોગીઓની નૈતિક મંજૂરી મળી.

મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ કહેતા હતા કે 'સ્વેતપત્ર ખરાબ છે, બહુ ખરાબ છે. પણ તેનું કરવું શું ? ૧૯૩૩ના એપ્રિલ મહિનામાં કલકત્તામાં મળેલી લિબરલોની સભામાં, લિબરલોના સૌથી નામાંકિત નેતા શ્રી શ્રીનિવાસ સાક્ષીએ પ્રતિપાદન કર્યું કે બંધારણના ફેરફારો ગમે તેટલા અસંતોષકારક હોય તોપણ અજણે તેનો અમલ કરવામાં ભાગ લેવો નેઈએ. તેમણે કહ્યું : " આ સમય એવો નથી જ્યારે આપણે બિના બિલા નોચાં કરીએ. " તેમને રૂઝે એવો એકમાત્ર હવાય એ હતો કે જે આપવામાં આવે તે સ્વીકારી લેવું અને તેનો અમલ કરવા પ્રયત્ન કરવો આનો વિકલ્પ એ હતો કે કશું જ ન કરવું. તેમણે વળી ઉમેર્યું : " જે આપણામાં કહામ્લુ, અનુલવ, વિનય, સામશક્તિ મળી લાગવગ, અને ખરી જાહેશી — આ સદ્ગુણો હોય તો પહેલા જોઈથી તે પતાવી આપવાનો આ પ્રસંગ છે. " આ છટાદાર અપીલનું કલકત્તાના સ્ટેટસમેને આ વર્ણન આપ્યું હતું : " ચમકવા સમ્મો. "

શ્રી શાસ્ત્રી દ્વેષેમાં છટાથી બોલે છે. સુંદર રાષ્ટ્ર અને તેના સંનીતમય પ્રયોગોનો જે શોખ વક્તાઓને હોય છે તે તેમનામાં છે. પરંતુ પોતાના હત્યાદમાં તેઓ ગમે ત્યાં ધસડાઈ જાય છે, અને રાષ્ટ્રનું જે ઉદ્દામન તેઓ રચે છે તેથી તેમના કહેવાનો અર્થ બીજાઓ માટે અને કદાચ તેમને પોતાને માટે જલ્પ આપેલો યર્થ જાય છે. ૧૯૩૩ના એપ્રિલમાં જે વખતે સવિનય મંત્રની વચ્ચે ચાલી રહી હતી તે વખતે કલકત્તામાં તેમણે જે અપીલ કરી તેનું પૃથક્કરણ કરવા જેવું છે. નૂળમૂત સિદ્ધાંતો અને ક્ષેત્રો બાબતે રાખતાં બે સુદા નોંધવા જેવા બહુઈ આવે છે. પહેલો સુદો એ છે કે ગમે તે થાય તોપણ, એટલે કે સિટિસ સરકાર વરફથી આપણુ ગમે તેટલું અપમાન થાય, આપણે ગમે તેટલા છુંદાઈએ, આપણને ગમે તેટલા હીણા ધારવામાં આવે અને ગમે તેટલા ચૂસવામાં આવે તોપણ આપણે તેને તાજે રહેવું આપણે મઠિ એવી એકે મર્યાદા જ ન મળે કે જેથી આમળ ન જવાર છૂદા કીટો પણ થઈ તો આવતાં અમળાય, પરંતુ શ્રી શાસ્ત્રીની સલાહ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના લોક ચાહે તો તેમનાથી તો ગુ કે થાં ન થાય તેમના કહેવા પ્રમાણે તો ખીન્ને કરો માર્ગ જ નથી. એમના કહેવાનો અર્થ એ થયો કે સિટિસ સરકારના નિર્ણયોને તાજે થવું અને તેનો સ્વીકાર કરવો એ એક ધર્મ (એ બળબામણો રાષ્ટ્ર વાપડું તો) યર્થ પડે છે, એ આપણુ કિરમત છે, તેને આપણે સીએ ધમ્મએ કે અનિષ્ઠાએ નમવું જ નોઈએ

એ નોંધવા જેવું છે કે તેઓ કોઈ એકસ અને જાડી વાત ઉપર સજાદ નહોતા આપી રહ્યા. બંધારણના ફેરફારો તો હજી ધડતરની દસામાં હતા; નોકે તે બહુ ખજાળ થવાના છે એનો ઠીકઠીક ખ્યાલ આવી ગયો હતો એમણે જો એમ કહ્યું હોત કે શ્વેતપત્રની જવાબલેખા ખરાબ તો છે જ, પરંતુ એ એ પસાર થાય તો બધા મંત્રેગો જોતાં હું તેનો અમલ કરવામાં લાગ લેવાની વાકેલમાં છું, તો તેમની સલાહ, બલે સારી હો કે ખરાબ, પણ તે પ્રવર્તી રહેલી હકીકતોને ખ્યાલમાં રાખીને આપેલી મણાત. પરંતુ શ્રી શાસ્ત્રી તો બહુ અમળ ગયા, અને તેમણે કહી રીધું કે બંધારણના ફેરફારો ગમે તેટલા અસંતોષકારક હોય તોપણ તેમની સલાહ તો એ જ પડે ચાડના બહુ છવસઠોસઠના પ્રશ્નની બાબતમાં સિટિસ સરકારને તેઓ કોરી દૂંડી લખી આપવા તૈયાર થયા હતા. અખતવા સવિનયની બાબતમાં કોઈ પણ બક્તિ, મંદગ કે પક્ષ પહેલેથી આવી ગીતે બંધાર્થજવાણુ વવાણુ કેમ લઈ શકે તે સમજવું મારે માટે મુશ્કેલ હતું — સિવાય કે તેના કોઈ સિદ્ધાંતો જ ન હોય તેમ તેનું કોઈ નૈતિક કે રાજદ્વારી ધોરણ જ ન હોય, અને તેનો એકમાત્ર સિદ્ધાંત અને ધોરણ એ જ હોય કે રાજ્યકર્તાનાં ફરમાનને દ્વેષમાં માથે ચડાવવા.

ખીન્ને મુરો મને સૂઝે છે તે શુદ્ધ ઉદ્દામિતો છે નવા સુધારા પસાર થવાની લાખી સફરમાં શ્વેતપત્ર તો એક મજલ જ હતી સરકારના દરિજિનદુષી એ બહુ મદદગારી મજલ હતી, પરંતુ હજી ધણી મજાએ કાપવાની બાકી હતી, અને તેની આમળ બળની સફરમાં તેમાં સજા તેમજ નસા ફેરફાર થાય એ રાષ્ટ્ર હજી વિવિધ

હિતસંબંધવાળાઓ બ્રિટિશ સરકાર અને પાર્લિમેન્ટ ઉપર કેટલું દબાણ લાવે છે તેના ઉપર આ ફેરફારનો આધાર રહે એ સ્પષ્ટ હતું. એ કદબી સકાય એવું છે કે આ ગળાડાઘમાં હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવાની ખતર સરકાર પોતાની લલાગણો વધુ ઉદાર કરવા અથવા તો એ લલાગણો ઉપર કાપ મુકવા રોકવા જરૂર પ્રેરાય. પરંતુ નવા સુધારાના સ્વીકારઅસ્વીકારનો અથવા તેનો અમલ કરવા ન કરવાનો પ્રશ્ન જો તેની કેટલોયે વખત આગાહ શ્રી. રાસ્ટ્રીએ સ્પષ્ટ બહેરાત કરી દીધી એટલે સરકારને તો દીવા જેવું દેખાઈ ગયું કે હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓની તે સમજૂતી અવગણ કરી શકે છે. તેમને મેળવી લેવાનો કોયો પ્રશ્ન રહ્યો જ ન હતો. તેમને ધક્કા મારીને હાંપી કાઢવામાં આવે તોયે સરકારને ઊંડાને તેઓ જવાના નથી એની તેને ખાતરી હતી. હું એઈ શકું છું તેટલે દરજ્જે મધ્યમમાર્ગી દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં પણ કલકત્તાનું શ્રી. રાસ્ટ્રીનું બાપણ મને અસાધારણ રીતે ખરાબ કુદ્દનીતિવાળું અને મધ્યમમાર્ગીઓના હિતને નુકસાન કરનારું લાગ્યું.

શ્રી રાસ્ટ્રીના એક ભૂતો બાપણ ઉપર મેં આટલું બધું લખ્યું તેનું કારણ એ નથી કે એ બાપણ અથવા તો મધ્યમમાર્ગી મંડળની એ સલાખાસ છપવાળી હતી. મેં તો મધ્યમમાર્ગી નેતાઓનાં ફિલ અને મનોરથના સમજવાની ઇચ્છાથી આટલું વિવરણ કર્યું છે. તેઓ બહુ સક્રિયશાળી અને સંગાન્ય લોકો છે, છતાં તેમના પ્રત્યે રાષ્ટ્રી સકાય તેટલો સદ્બાલ રાષ્ટ્રીને પણ કહું છું કે તેઓ કેમ આવી રીતે વતર્તાહરો તે હું બિલકુલ સમજી શકતો નથી શ્રી. રાસ્ટ્રીનું એક ખીનતું બાપણ પણ જેલમાં મારા વાંચવામાં આવેલું તેથી પણ હું અસ્વસ્થ થયો હતો. ૧૯૩૩ના ભૂતમાં ભારત સેવક સમાજના પ્રમુખ તરીકે સમાજના સભ્યો આગળ તેઓ બોલ્યા હતા તેમના બાપણનો છપાયેલો અહેવાલ એવો હતો કે દેશમાંથી બ્રિટિશ સત્તા એકએક ખસી બંધ તો રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિઓમાં વિવિધ પક્ષો વચ્ચે તીવ્ર દ્વેષ ફેલાય, એકબીજાની પગવણી ધાચ, અને એકબીજા ઉપર અત્યાચાર ધાચ, એવો ભય હિંદુસ્તાનની આગળ આવી પડે. ખીજી તરફથી બ્રિટિશ રાજદ્વારી જીવનનું કાયમી લક્ષણ સહિષ્ણુતાનું હોઈ હિંદુસ્તાનનું બરિખ્ય બ્રિટિશ સાથેના સહકારથી જેમ વધારે ધણમ તેમ હિંદુસ્તાનમાં સહિષ્ણુતા ફેલાવાનો સંભવ વધારે છે હું જેલમાં હોવાથી કલકત્તાના 'સ્ટેટ્સમેન' પત્રે શ્રી રાસ્ટ્રીના બાપણનો જે સાર છપેલો તે ઉપર જ મારે આધાર રાખવો પડ્યો છે સ્ટેટ્સમેને ઉમેર્યું છે કે: "આ સિદ્ધાંત બહુ આનંદદાયી છે અને અને નેશીએ છીએ કે હો મુંજે પણ એ જ અર્થનું કહે છે." વળી શ્રી રાસ્ટ્રીના બાપણના અહેવાલમાં રશિયા, ઈટલી તથા જર્મનીમાં ચાલી રહેલા સ્વાતંત્ર્યદમન તથા ત્યાં થયેલા ધાતકીપણ અને જમદીપણ વિષે તેઓ બોલ્યા હોવાનું છપાયું છે.

આ વાચ્યુ ત્યારે મને તરત જ લાગ્યું કે ચિટ્લ અને હિંદની ખાબતમાં કદર બ્રિટિશ પ્રગતિવિરોધીઓ અને શ્રી. રાસ્ટ્રીના વિચારોમાં કેટલું બધું અસાધારણ સામ્ય છે! વિવેકની ખાબતમાં વફાવતો છે એ વિષે શંકા નથી પણ વિચારસરણી મૂળે

બનેની એક જ છે પોતાની માન્યતાઓને જ ન પણ આધાર પડેલાં; આ વિના મિ વિન્સ્ટન ચર્ચિલ બગબર આ જ સાધારણ બોલ્યા હતા કે શ્રી રાક્ષી મધ્યમમાર્ગી મહાન્યા ગરમ નિવારના ગણ્યુષ ■ અને તેના નેતાઓમાં સૌથી સમર્થ છે

શ્રી રાક્ષી ઇતિહાસનો એ અર્થ કરે છે અથવા તો જમના બનાવે વિશે અને ખાસ કરીને ક્રિમિયન અને હિંદુ વિશે જે વિચારો ધરાવે છે તે ૧૭ મુદ્દા સ્વીકારી શકે એમ નથી, અંગ્રેજ ન હોય તોના કોઈ પરદેશી પણ કદાચ તેમના વિચારો ન સ્વીકારે એ શક્ય છે કે પ્રાગતિક વિચારના ધણા અંગ્રેજો ખરું તેમની સાથે મળતા ન થાય ક્રિસ્ટિયન રાજ્યકર્તા વર્ગના રચીત ચરમાથી દુનિયાને અને પોતાના દેશને નિહાળવાની આ અજબ રાજી એમને મળેલી છે છતાં છેલ્લા અઢાર મહિનામાં રોજ ને રોજ જે અસાધારણ બનાવો દિ હુસ્તાનમાં બનતા હતા અને જ્યારે તેઓ બાધાયુ કરતા હતા ત્યારે બની રહ્યા હતા તે બનાવોની પોતાના બાંધણના તેઓ અવગણ કરી શક્યા એ નેતૃત્વના એવું છે તેમણે રશિયા, ઈટલી અને જર્મનીના હૃદયે જ ક્યાં પણ પોતાને પ્રવચાનજો ને ઝંઝૂની હમન ચાલી રહ્યું હતું અને દરેક બતર્ના સ્વાતંત્ર્ય હાથ ને તમથ પડી હતી તે તેઓ બૂલી જ બધા ને બધું બનતું હતું તે નોકીરાનીના ખાતે પડતા નીચે દારી દેવામાં આવેલું મોઈ બ ગાગ તથા સરદારના પ્રાનોમાં જે બધું પડતાઓ બની ગઈ તે તેમના બાધવામાં નહિ આવી હોય મહાશયના પ્રયુષ તીકિના પોતાના બાધણમાં બ ગાગની ધમ્મને તો હાલેદખાતુએ ‘બ બ ૧ ઉપર નગાકાર’ કહીને વર્ણવી છે પરંતુ હિંદુસ્તાનની વેદનાથી તથા એક બધવાન દુરમન સાથે તેના લોકો જીવન અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જે લડત ચલાવી રહ્યા હતા તેનાથી તેઓ શું અજ્ઞાન હતા ? વિશાળ પ્રદેશો ઉપર પાલીસરાજ ચાલી રહ્યું હતું લશ્કરી કાયદાને મળતી આવતી થયા વની રહી હતી, ઓર્ડિનન્સના અમલ ચાલતા હતા, જેલમાં અનરોના થતા હતા અને પોતાના દેશબાધવો દુ ખો વેઠી રહ્યા હતા, તે બધું શું તેઓ બાધતા ન હતા ? જે સહિષ્ણુતા અને સ્વાતંત્ર્ય માટે તેઓ ક્રિમિયન વખાલુ કરતા હતા એ જ ક્રિમિયન એ સહિષ્ણુતા અને સ્વાતંત્ર્યને હિંદમાં ક્યાંથી રહ્યું હતું તે શું તેઓ અમળતા ન હતા ?

તેઓ મહાશયના સાથે મળતા ન થાય એ જુની પાલ ■ મહાશયની નીતિ ઉપર ટીકા કરવાનો અને તેને વખોડી મહવાના તેમને સંપૂર્ણ અધિકાર હતા ૧૯૧૮ એક હિંદી તરીકે, સ્વાતંત્ર્યના એક પ્રેમી તરીકે, એક સહૃદય મનુષ્ય તરીકે, પોતાના દેશી સાર્થકો અને બહેનોએ જે અદ્ભુત હિંદ આ બલવી હતી અને જે બેગ અમથા હતા, તેની તેમના હાથે શી અસર થઈ હતી ? અરકાર હિંદના હૃદય ઉપર કંદારો ચલાવી રહી હતી તેનું તેમને કશું દુ ખ કે વેદના ન થઈ ? આ ચર્ચિલ સામ્રાજ્યના પાસની બગોની આગળ દબાઈ માણસો નમવાની નાખતા હતા અને પોતાના શરીર અને તૂટી બલ, ધરખાર અને ફૂલા થઈ બલ પોતાના અગાવહાવા દાવદવાવ ખડે થાય પાડુ અમાને તો ન જ વેચીએ એમ કહેતા હતા, તેનું શું તેમને મન મોઈ જ ન હતું ? જેલમાં લઈ બહાર અમે ચરેત પ્રકુચિત મળના, ક્રિમિયન કરતા અમન

હસતા પરતુ અમારા સિમ્તમાં અમારા આત્મ છુપાયેલા દત્તા અને અમારું હસતુ ફેલીકવાર રડવા જેવું હવે

પણ બહાદુર અને ઉદાર અંગ્રેજ મિ વેરિન્ગ મેગિન ૧૯૦૭માં પોતાના ઉપર શી અસર પડેલી તે વર્ણવે છે 'આખી પ્રબલે ગુનામીના માનસિક બધન ફેફા દેતી અને પોતાના નિર્ભય સકામના સાન્ધ ગૌરવે પડોગતી નિહાડી, એ એક અદ્ભુત અનુભવ હતો. "સયામહની લડત દરમ્યાન મહાસભાના મહાખરશ અવય સેવકોએ અગ્રમ સિસ્ત બતાવી એ સિસ્તની તો એક પ્રાન્તિક ગવર્નરે પણ ઉદારતાપૂર્વક સાખ ખરી છે

શ્રી શ્રીનિવાસ રાખી એક સમર્થ અને સહૃદય માણસ છે દેશમાં તેમનું બહુ માન છે આવી લડત દરમ્યાન પોતાના દેશબાધવો માટે તેમને લાગણી ન થાય અને તેમના ઉપર અસર ન પડે એ મને અસકલ લાગે છે સરકાર તમામ પ્રકારની કાયદેસર છૂટ તથા માર્વાજનિક પ્રવૃત્તિઓ દાખી હીધી તેને વખોડી કાઢવા માટે તેઓ પોતાને અવાજ ઉઠાવે એવી તેમની ખામેશી આરા રખાય તેથી આગળ જઈને એવી પણ આશા રખાય કે તેઓ તથા તેમના માર્થીઓ બગાળ તેમ જ નશ્વદ પ્રાન્ત જેવા ચીધી વધુ ખીજિત પ્રાન્તોની બંને મુલાકાત લે મહાસભાને અથવા સવિનય બ મને માર્ધ પણ રીતે મદદ કરવા માટે નહિ પણ અમલદારો તથા પોલીસના અત્યાચારો ઉધારા પાઠવા અને તેમ કડી તેના ઉપર આકુશ આણુવા ખાતર સ્વાતંત્ર્ય અને કાયદામાન્ય છૂટાના પ્રેમીઓ ખીજ દેશમાં સાધાતલુ ગીતે આ પ્રમાણે કહે ૥ પરતુ તેમ કવવાને બંને, તથા અમનદારો દિ દુસ્તાનના ત્રીપુરુષોને કચડી રહ્યા હતા તથા તેમની સામાન્ય છૂટો પણ છીનવી રહ્યા હતા તેમને અગ્રકવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે કાઈ નહિ તો મું બનવ હવ તે મોઢી કાઢવાનો ખત્રુ પ્રયત્ન કરવાને બંને તેઓ ક્ષિંગિ લોખને સદિષ્ક્રુતા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ માટે પ્રમાણુપત્ર આપવા નીકળ્યા અને તે ખત્રુ એવે વખતે જ્યારે આ બંને સહૃદયોને દિ દુસ્તાનમાં વાસતા ક્ષિટિશ રાજ્યમાં સ પૂર્ણ અમાવ વર્તી રહ્યો હતો તેમણે તેને પોતાનો નૈતિક ટંકો આપેલો અને તેમ ક્ષીને તેના દમનના કામમાં યો સાહન અને ઉત્તેજન આપ્યા

મારી ખાતરી છે કે તેમણે આમાતુ કશું ધારીન તો નહિ જ મ્હું હોય અથવા પોતાના કૃયતુ શું પરિણામ આવશે તેનો તેમને ખ્યાલ નહિ હોય પરતુ તેમના આપણની સર આ જ થાય એ વિષે કરી ચાકા નથી ત્યારે સા માટે તેમણે આવા વિચાર દર્શાવવા જોઈએ અને આતુ આવતલુ કરવું જોઈએ ?

આ સવાલનો વાજખી જવાબ મને નથી મળતો સિવાય કે મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ પોતાના દેશબાધવોથી તેમજ વલમ્બન વિચારસ્રાવિકાચી લાવ જ અગમ પા ગયા છે તેઓ જે જલ્લા થોયા વાન્યા કને છે તેને લઈને દિ દુસ્તાનના ચોડા તેમની નજર આગળથી ખસી ગયા છે અને એક પ્રકારની આત્મખાનની રૂત્તિ તેમણે ફેળવી છે અને જેદમાં ગયા અને અમારા સર્ગર કોગ્રીઓમાં પુરાઈ ગયા પરતુ અમારા ચિત્ત

સ્વતંત્રતાથી વિચર્યા અને અમારો જુરસો અખંડિત રહ્યો પરંતુ એ હોમએ તો પોતાની મેળે જ પોતાને માટે માનસિક કેદખાનાં રચ્યાં, જેની અંદર ને અંદર તેઓ અટવાયા અને બહાર નીકળવાનો માર્ગ ન સૂઝ્યો. જેવી દેખાડ છે તેવી વસ્તુઓના દેવને તેમણે આરાધ્યો, ખજૂ આ પરિવર્તી સંસારમાં બને છે તેમ એ વસ્તુઓ બંધાઈ ગઈ ત્યારે તેઓ સદા કે સુકાન વિનાના, આર્થશો કે નૈતિક ધોરણો વિનાના, મનથી અને સારી-થી લાચાર થઈ પડ્યા. આખજી દરેકની આનંદ હાંમેશા એક જ પમંદની હોય છે, હાં તો તમે આચર્ય વચો કે પાછા ધડેલાં આ ચાલતી દુનિયામાં કોઈ નિયમ ન રહી શકે. પરંતુ ફેરફાર અને ગતિથી અખચેલા મધ્યમમાનીઓ તેમની આસપાસ ધૂધવતા તોફાનથી ટરી ગયા અપમ બની ગયેલા તેઓ અમળ વધી શકતા નહોતા. એટલે પછી તેઓ આમનેમ અફળાયા લાગ્યા અને માર્ગમાં જે તણુપણુ હાથમાં આવ્યું તેને ગ્રાહ્ય ગયા. હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણી નાટકના તેઓ હેમગ્રેટ બન્યા — ચિંતાની ઘેરી છાયાથી સદા રુચ્છ, સદા સંસયગ્રસ્ત, સદા ટચુપચુ. અને નિર્ધય વિનાના હેમગ્રેટ બન્યા.

બાહ બધી બમડી મઈ! કેવી સૂરમની વાત કે

બમડેલી એ મુધારવી મુજ ભાગમાં આવી પડી !^૧

મધ્યમમાનીઓના સાંતાહિક પર 'સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા'એ સચિનથ ભંમના પાછળના દિવસોમાં મહાસમાવાડીઓ ઉપર આક્ષેપ કર્યો હતો કે તેઓ જેલમાં જવા હાથે છે, અને ત્યાં પટ્ટોઆ પછી બહાર આવવાની ઇત્તેમરી રાખે છે તેણે કોઈક શોક સાથે કહ્યું હતું કે મહાસમાની આખી નીતિ એ જ છે મધ્યમમાની પાસે તેના વિકલ્પમાં હેખીતી રીતે એ હતું કે બ્રિટિશ પ્રધાનોની તહેનાતમાં 'ઇમ્પ્રેટ પ્રતિનિધિ મંડળો' મોકલવા અને ઇંગ્લંડમાં સત્તાદઢ પક્ષની ફેરબદલી યાજ તે મટિ સદા જેવી અને પ્રાર્થના કરવી.

એ વાત કેટલેક દરજ્જે સાચી છે કે તે વખતે મહાસમાની નીતિ મુખ્યત્વે કરીને એ હતી કે ઓર્ડિનનસના કાયદાઓ થયા હતા તથા બીજા દમનકારી દષ થો પોલાવામાં આવ્યા હતા તેના વિરોધ કરવો. આને લીધે જેલ આવતી હતી એ પણ સાચું છે કે સાંમી હલત પછી મહાસમા અને પ્રજા થાણી મઈ હતી અને સરકાર ઉપર કહું અસર કારક હજુ લાવી શકતી નહોતી. પરંતુ એક બ્યવહારગિત અને નૈતિક વિચાર તેની પાછળ રહેલો છે.

હિંદુસ્તાન જેનો સ્વાદ આખી રહ્યું હતું એવો નવજા જુલમ રાજ્યકર્તાઓને બહુ મોરો થઈ પડે છે તેમને માટે પણ એ દુખાવ અને જ્ઞાનવસ્તુઓને હવમવાવી નાખે

૧. શ્રી સચિનથા હેમગ્રેટ નાટકમાંથી લેલી ડીગ્રી અનુવાદ સજ્જ વર્કશરન, કાર્પને વિરે આણમ, એવા હેમગ્રેટની સહ મધ્યમમાનીઓને સરખાવ્યા છે. હેમગ્રેટ પોને કહે છે કે મત એજ અર્થમાં એ બાહ મુધારવી મુજ ભાગમાં આવી પડી !

એવી કરોડી છે તેઓ બસબદ્ જાણે છે કે અતે તો તેથી તેમના પાપા નબળા જ થાય છે તેથી કરીને જે લોકો ઉપર જીવન ગુજારવામાં આવે તેમની આગળ તથા આખી દુનિયાની આગળ પેનાના સત્ત્વનનું સાચું સ્વરૂપ સતત ઉપાડું પડે છે. લોખંડી મુસો છુપાવવા ખાતર ઉપર મખમલનું મોઝું પહેરવાનું મન તો તેમને બહુ જ હોય છે અને તે પરિણામ આવે પણ જે લોકો સરકારી ઉપદાને વશ ન થા. તેવા લોકો સાથે કામ પાડતું, તેના જેવું ચીક ચડે એવું અને ઉચટ અંબળી સરકારને નુકસાનકારક એવું બીજું કશું નથી તેથી દમનકારી કાયદાઓને પ્રસંગોપાત વિરોધ થાય તેની પાનું ઈશ્વર છે તેથી લોકોમાં બળ આવે છે અને સરકારની આજર દબાવી પડે છે.

અને નૈતિક વિચાર તો આના કરતાં પણ મહત્ત્વનો છે. પેવા મુવિખ્યાત ફક્તમા થોરોએ કહ્યું છે કે : 'જે મમયે સ્ત્રીપુરુષોને અન્યાયથી જેલમાં નાખવામાં આવતાં હોય, તે વખતે ન્યાયી સ્ત્રીપુરુષોનું સ્થાન જેલમાં જ છે' આ મતલબ મનમમાગી તથા બીજાઓને માન્ય નહિ થાય, પરંતુ આપણામાંના ધનુને તો એમ લાગે છે કે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જીવન અસુધ છે સંવિનય બંધોના પ્રશ્ન બાબતે સખતાં પણ, આપણા પછા સ્થાપિતો દેશમાં જેલમા હોય છે, સરકારનું દમનતંત્ર આપણને સતત દબાવી દેવા અને અપમાન પર્વોચકવા તથા આપણા લોકોને ચૂસવામાં મગ્દ કરવા મથી રહ્યું છે, આપણા પોતાના જ દેશમાં આપણે સરકાર ચઢીને ગોપીપદેસ અમલ નામા નીચે ફરતું પડે છે, આપણે બોડીએ તે લખી લેવામાં આવે છે, રમિને સર્વ-આપી સજ્જોદના કાયદાનું આપણે અતિક્રમણ કરી ઊતરીએ. આપણી દપાલ ઉપાડવામાં આવે છે તથા આપણી ગિરફતારીને અપવા આપણી ઉપર કોઈ પણ પ્રતિબંધ મુકવાનો સંબવ અનૂમનો જ હોય છે. આપણી આગળ પસંદની આ છે : કાં તો સરકારની સત્તાને સંપૂર્ણ તાણે ધડું, આધ્યાત્મિક અધઃપત સ્વીકારી લેવો, આપણામાં રહેલા સત્યનો ઇનકાર કરવો અને આપણે જેને અધમ ગણતા હોઈએ એવા હેતુઓને મટિ આપણી ભત્ર વેચવી; અથવા તો તેના ગમે તે પરિણામો આવે પણ આ બધાનો વિરોધ કરવો. કોઈને જેલમા જવાનું અથવા દુઃખ વહોરી લેવાનું અમલ નથી, પરંતુ પેવા બીજા ચિકિત્સ કરના જેલ ધનુવાર પસંદ કરવા લાયક હોય છે બનાઈ' હોએ લખ્યું છે કે : "જીવનની એકમાત્ર અને સાચી કુસુ ધટના એ છે કે તમે જેને અધમ ગણતા હો. એવા હેતુઓને મટિ સ્વાર્થી' માલુસોના દ્વાયા બનતુ ગાજીનું બધુ ખરાબમા ખરાબ હોય તોપણ તેમા માત્ર કમનસીથી અને ચરવાનું હોય છે પણ એકમાત્ર દુઃખ, ગુલામી, પૃથ્વી ઉપરનું નરક તો આ જ છે"

૪૯ લાખા કારાવાસનો અન્ત

મારે જેવભાથી જટવાનો સમય નહક આવનો હતો. સારી ચાલચલગત મારે સાધારણ રીતે અમુક સ્વિચ માફી મળે છે તે મને મળી હતી અને તેથી મારી બે વરત્નની સંજમા સાગ તણ મહિના કપાયા હતા મારી મન શાન્તિમા અથવા વધે રાસુ કદુ તો જેલજીવન જે મનોજગત પે । કરે છે તેમા જટવાના વિચાર થી હાલત થતા ક્ષોભને લીધે વિમેષ થવા માગ્યો હતો મારે બહાર જઈને કુ કરુ એ પ્રશ્ન અરો હતો અને તેનો ઉત્તર સોધતા ૭ મુશ્કેલી પડી હતી તેને લીધે બહાર નીકળવાને કારણે થતો આનંદ બોસરી જતો હતો પરંતુ એ મનોભાવ પણ શાશ્વિક જ હતો લામા વ મળી દબાઈ રહેતી મારી શક્તિ ઉછાળા મરી રહી હતી અને જે બહાર નીકળવા આનુર હતો

૧૯૩૩ના જુનમાં આતમા બહુ દુઃખ અને અસ્વસ્થ કરી મૂકે એવા સમાચાર મળ્યા જ્યોતીન્દ્ર મોહન સેનગુપ્ત એમએક ગુજરી ગયા પણ વર્ષો સુધી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિમા અમે નિકટના સાથી હતા એટલે જ નહિ ૫ । તેમની સાથેનો હાલ સળધ તો હું કેમજામા લાગતો ત્યારનો હતો અમે કેમજામા પ્રથમ મળેલા હું તાત્ત્વ નવો હતો અને તેમણે તારવમા જ પડી પ્રાસ કરી હતી

સેનગુપ્ત પોતાની અટકાવત દરમિયાન જ ગુજરી ગયા ૧૯૩૨ની શરૂઆતમા યુરોપથી તેઓ પાછા ફર્યા અને મુંબઈ બાવી પહાડુમાંથી ધોરે તે પહેલા તેમને રાજકોટી બનાવવામા આવ્યા હતા ત્યારથી એ જેલકોની અથવા તો નજરકોટી રહ્યા હતા અને તેમનું શરીર ઘસારું થયું હવે સરકારે તેમને અને પ્રકારની સગવડો આપી હતી પરંતુ તેથી રોજ થયતો આડકો શક્યો નહિ કચકતામા તેમની અમશાનમાત્રામા કોડોએ તેમના પ્રેરે પોતાનો આર અને પ્રેમ વિવખલ ગીતે ફેલાવ્યા બધે એજ દેખાવ હવે કે લાખા વખતથી અદર ને અદર સમસ્યમી રહેલા બ ગાગના પોસિ હુદયને કાઈ નહિ તો થો । વખત માટે પણ પોતાનો ૧૦રો કહેવાની મોકળારા મળી

સેનગુપ્ત આમ આ-આ ગયા બીજા રાજકોટી સુખ થ બોમ્ર એમનું રાગીર પણ જેલકોટ અને નજરકો ને કાલે દી ગયું હતું તેમને છેવટે ચાખ્વાર મટે યુરોપ જગાની પરવાનગી મળી હતી બડવીર નિહુવત્સાર પટેલ પણ યુરોપમા આદીને બિગાને હતા અને જેલજીવનની લા મારીથી અથવા તો શરીરની કાળજી ન રાખી સમાધ એટલી બહારની પ્રવૃત્તિને લીધે થકી તલ ન વેઠી રાખ્યાથી બીજા કેટલાય શરીરે બા ૩ ગયા હતા અથવા મરી પરવાયા હતા વળી બીજા કેટલાય જેમને પોતાના રે વના જીવન કતા સિન પ્રકારનું જીવન આ વાની ફરજ પડી હતી તેને આ જોઈ બધે મારે થયેલા જખાતા નહે ત તેમનું તેમના મન ઉપર વધે લીગે અસર થઈ હતી અને માનસિક ૦ પાઓને તેમનામા ધર પાડ્યું હતું

સેનગુપ્તના મરણથી, આખા દેશમાં ચાલી રહેલી આ લય'દર અને મૂક દાદમારીનો તાદરા વિદાર મારા ચિત્ત આગળ ખડો થયો. મને યાદ અને નાકમેરીની લાગણીઓ યદિ આવી આ બંધુ શા દેવને માટે ? શા દેવને માટે ?

મારી પોતાની તબિયતની બાબતમાં હું નસીબદાર મણાઉં. મહાસમાની પ્રવૃત્તિની તાણ તથા ઇચ્છનની અનિયમિતતા છતાં એકંદરે મારું શરીર ઠીક રહ્યું હવું અને લાગે છે આનું એક કારણ તો એ છે કે વારંવારમાં જ મને મારું શરીર મળ્યું છે. બીજું કારણ એ છે કે હું શરીરની ઠીક સંભાળ વડે હું માંદગી, નબળાઈ તબિયત અથવા તો વધારાપડતી ચરબી એ અને સારે શરમખેડેલી વસ્તુઓ લાગે છે. એટલે કસરત, ખુલ્લી હવા અને માદા ખોરાકથી એ વસ્તુઓને મેં પ્રયત્નપૂર્વક દૂર રાખી છે. મારે પોતાનો અનુભવ એવો છે કે હિંદુસ્તાનમાં મધ્યમવર્ગના લોકોનાં બહુ મોટા ભાગનાં દરેક ખોરી રીતના ખોરાકને કારણે નીપજે છે એ લોકો વધુ પ્રમાણમાં અને બહુ મારે ખોરાક ખાય છે (અવગત ને લોખંડે આવેલ કુર્બાન કરવાની ટેવો રાખતી પોસાય તેમની જ આ વાત છે) જેવેટી મા પોતાના બાળકને મીઠાઈ તથા એવી બીજી વાનીઓ વધારે પડતી ખવડાવીને આઝવન અલખ્જીને મજબૂત પાડે નાંખે છે. વળી બાળકને ખૂબ કપડાંથી ઢાંકવામાં આવે છે હિંદુસ્તાનમાં અંગેજ લોકો પણ વધારેપડત ખાતા જોવા એમ જણાય છે, જોકે તેમનો ખોરાક એટલો મારે હોય છે. ખડેલાંના અંગેજો કરતાં હાલના કાંઈક સુખ્યાં લાગે છે. ખડેલાંના અંગેજો તો તીખોતમતમતો અને જલદ ખોરાક ખૂબ જ પ્રમાણમાં લેવાતા

આવાની બાબતમાં અનેક પ્રયોગો કરવાની ચીકારા મેં રાખી નથી મારે પદાર્થો તથા ભોજનમાં અતિક્રાંતિ, એ બે વાતથી હું દૂર રહ્યો છું લગભગ બધા કારમીરી બ્રાહ્મણોની માફક અમારું કુટુંબ માંસાદારી હવ, એટલે બાળપણથી હું માંસ ખાતો આવેલો, જોકે મને તેનો બહુ ગોખ કહી ન હતો ૧૯૨૦માં અસહકાર આંદોલન ત્યારે મેં માંસ ઊંડી દીધું અને હું નિરાશિયાદારી બન્યો ૪ વર્ષ પછી હુરોષ જવાનું વધું ત્યાંમુખી હું નિરાશિયાદારી જ રહ્યો, પણ હુરોષમાં માસ પાછું રાંધે ક્યું હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા પછી કરી પાછો નિરાશિયાદારી થયો અને ત્યારથી ધણેખરો નિરાશિયાદારી રહ્યો છું માંસાદાર મને ઠીક માફક આવે છે, પરંતુ હવે મને તેનો અલગમો થયો છે, અને હવે એમાં જરૂરની લાગણી અનુભવાય છે

મારી માદગીના ગાળામાં, સુખ્યત્વે કરીને ૧૯૩૨માં, એકમા અ્યારે ઘણા મત્તિના સુધી દરેકજ મને તાવ ચડતો ત્યારે હું બહુ અકળાતો, કારણ સુદર તબિયતના મારા અભિમાનને તેથી આઘાત પહોંચતો ઇચ્છનને ને ડભરાતો ઉલ્લાસ અને રાક્ષિ હું ખડેલાં અનુભવતો તેમાં ખડેલી જ વાર અંતરાય પડ્યો હવે મરીર ધીમે ધીમે ધરાશો અને નરસ પડ્યો એવા બધા મારી સામે જોવા થયો અને તે મને લયભીત કરવા લાગ્યો અને નથી લાગવ કે મોતથી હું ખાસ રહું ■ પરંતુ ધીમે ધીમે મન અને શરીર ક્ષીણ થતાં બધ એ જુની જ વસ્તુ છે પરંતુ હું વધારેપડતો બીધો હતો એમ

ચલાવવાની પહેલા પોતાને જે સમયડો હતો તે બધી સમયડોની ગાંધીજીને માગણી કરી સરકારે તે આપવા ના પાડી અને અત્યાનંદ સામયિક કે આ મુદ્દા ઉપર ગાંધીજીએ ઉપવાસ ગરૂ કર્યા છે આપુ જબરુ જમણુ લેવા નાંદે આ તો અસાધ્યારણુ નજીબી બાબત ગણાય તેમના નિર્ણયને સમજવાનુ મારે મારે તદ્દર અસાધ્યારણુ ચ હવે, એકે સરકાર સાથેની તેમની દલીલ સંપૂર્ણ ગાંધી દરે અને કાંઈ ન કરી શકયા અને આગા બનીને લેઈ રહ્યા

ઉપવાસને એક અડારણુ થયુ અને તેમની તબિયત ખરાબ થ બગડવા માડી તેમને હસ્તિનાવનમા લઈ જવામા આવ્યા પશુ હવે તેઓ કેડી જ દતા અને હસ્તિના કામ મારે સમયડો આપવા મરકાર તૈયાર નહોતી તેમણે નિષ્ક્રિયા ઊડી દીધી (જે પહેલાના ઉપવાસો દરમ્યાન હતી), અને મતોજાનુબ બન્યા અન્ત નજી આવતો જણાયો સૌની તેમણે ચિંતા બીધી અને પોતાની આસપાસ જે યોડી અગત વસ્તુઓ પડી હતી તેના પશુ નિકાલ કરવા માડ્યો, અને કેપીક નરોંને પહેચી દીધી પરત મરકારને ઇશારો ગાંધીજીને પોતાને ત્યા મગા દેવાનો નહોતો એડે તે સહે તેમને અત્યાનંદ ઊડી મૂકવામા આવ્યા સરકારે અગી ચુકાવી દીધી એક ફિવસ જે વધુ શખ્યા હોત તો બાજી હાથમાથી બન તેમને બચાવવાનો ધણુખરો યરા મિ. સી એફ એન્ટ્રુડને ધટે છે, ગાંધીજીની સૂચનાની ઉપરવટ મઈને તેઓ હિંદુસ્તાન દોડી આવ્યા હતા

દરમ્યાન રકમી એમરટે દહેરાદૂન જેલમાથી મને ખસેડવામા આવે. દોડ વરસ હતા વડુ વખત બીજી જેલોમા રહીને , નેતી પાછો આવે એટલામા જ મારા માતૃશ્રીની એકાએક માગીના અને તેમને હસ્તિનાવનમા ખસેડવાના સમાચાર આવ્યા તેમની સ્થિતિ વધારે મજીર થણાવી હતી એડે મને નેતીમાથી ઊગ મૂકવામા આવે. ગાંધીજી સીતે મારી મુગત મોડમા મોડી તા ૧૨મી સપ્ટેમ્બરે પડી થતી હતી પશુ મને પ્રાન્તિક સરકારે તેર ફિવસની વધુ માડી આપી

૫૦. ગાંધીજીની મુલાકાત

જૂતાવે ત ૯ મારા માતૃશ્રીની માલ્મીના બિજના પારો લખની પદોચી મયો. અને ત્યા તેમની સાથે ઘોડા ફિવસ રહ્યો ડીડીક લાળા સમય પડી ૯ જેલમાથી બહાર મિડમે હતો એડે આસપાસની બધી વસ્તુઓથી અડવા પડી ગયા જેવુ અને સખી. વડી ગરા જેવુ મને લાગુ હતુ સૌને લાગે તેમ મને પશુ કાંઈક આધાત સાથે લાગ્યુ કે દુનિયા તો બન્યાતી આગળ ચાલી હતી અને હુ જેલમા પડ્યો પડ્યો સડી રહ્યો હતો નાના બાગકો, ઊડારઓ અને ઊડરીઓ મોગ થઈ ગયા હતા નવા લખે. થયા હતા નવા જન્મ થયા હતા, નવા મરણુ જણુ થયા હતા પ્રેમ અને દ્વેષ, પ્રજ્ઞા અને વિવેક, શોક અને આનંદ કાંઈ કાંઈ બની ૧૭ હવે જીવનના નવા રસો ચાતરીતના નવા

વિષયો એ બધું કાર્થિક આધર્મવત્ હતું તેનો અને સામગ્રી દત્તો અને નહોતો એ બધામાં ખાલીમા મૂકીને જીવનની નવી આગ વહી નહીં દોષ એમ લાગતું હતું. આ જામજી બટ્ટ આનંદ થઈ તો નહિ જ દેવધામ મારા પરિવેશન ત્યાં થોડી જ વારમાં હતું તોયકાઈ ભત પશુ તેમ કરવાની અને હિંમત જ નહોતી થતી હતું નહોતો દત્તો કે જેલની બહાર યોગ જ દિવસ લેવાનું છે યોગ વળતમા તો યાજ્ઞ ત્યાં પડેલી જુડ પત્રો ત્યારે જે વસ્તુઓ યોગ જ વિશે મા યોગી જવાની છે તેમા યોગવાઈ જવાની માયાદેશમા રીત પડે

સામ્યપ્રકાર જી દિલ્હિએ દેશ કાર્થિક રાત્રી હતો સુવર્ણનિઃ પ્રકૃતિએ ઉપર માટે લાગે સરકારનું નિરમળ હતું અને દબલું પશુ હતું પ્રસંગોપાત્ત પકડાપકડી થતી હતી પરંતુ હિંદુસ્તાનની એ સાન્નિધ્ય બહુ અર્થપૂર્ણ હતી કુતૂબી દનનના અનુભવ પછી જે યાજ્ઞ લાગે છે તેની એ અપશુકનિયાજ સાન્નિધ્ય હતી જે સાન્નિધ્ય ધીવાર બહુ બોલતી સાન્નિધ્ય દોષ છે છતાં જે દમન કરનાર સમ્પ્રદાયને અને સબળાની નથી એવા જે સાન્નિધ્ય હતી હિંદુસ્તાન એક નમૂનાર પોલીસરાજ્ય બની ગયું હતું અને સરકારના બધા ખાનામા પોલીસમાનસ બાપી રહ્યું હતું બાથ રીતે સમગ્રને ન બમે તેની બધી પ્રકૃતિ દાની દેવામા આવી હતી અને છૂપી પોલીસ અને સરકારના આક્રમણોની એક વિશાળ ફોજ આખા દેશમા ફરી વળી હતી. લોગમા જુગલિલી નિરાશા અને બચતુ વાનાવરણ બાપુ હતું કોઈ પશુ રાજદારી પ્રકૃતિ ગામ મા દોષ તો વિશેષ કરીને, તમાજ દબાવી દેવામા આવતી હતી અને કોઈ મહાસલાવાહી મ્યુનિસિપલિટી કે લોકલ બોર્ડની નોકરીમા દોષ તો ત્યાંથી તેને હારી કાઢવાને બધી પ્રાન્તિક સરકારે પ્રયત્ન કરી રહી હતી સવિનય બળ કરીને જેલમા બંદો માણસ સરકારને મતે કોઈ પશુ મ્યુનિસિપલ સાળામા નાણાવવા માટે અથવા બીજી કોઈ રીતે મ્યુનિસિપલિટીની સેવા કરવા માટે નાલાયક ગણાતો હતો અને હાર મહાસલાવાહીને નોકરીમાથી બરતરફ કરવામા ન આવે તો મ્યુનિસિપલિટી કંપર ખૂબ દબાવું કરવામા આવતું અને સરકારી મહદબધ કરી દેવાની ધમખા આપવામા આવતી નવા સુલભોનો બધે ગવાયેલા દાખલો કલકત્તા કોર્પોરેશનમા બન્યો હતો હું માનુ છું કે ઉચ્ચે જ લખે સરકારે માથો પસાર કર્યો દત્તો કેરાજદારી ગુના માટે સબ પામેલા મહાસલાવાહીને નોકરીમા ન રાખેલા.

જર્મનીમા નાઝી લોકોના અત્યાચારોના જે મહેલાએ આવતા હતા તેની હિંદુસ્તાનમા બ્રિટિશ અમલદારો તમા બ્રિટિશ વર્ગમાનપત્રો ઉપર બહુ વિચિત્ર અસર થતી હતી હિંદુસ્તાનમા પોતે જે બધું કરી રહ્યા હતા તેને માટે તેમને એમાથી સમર્થન મળી જતું હતું અને જેને વધારે સુધે જેવા ગવર્ની તેઓ અમને કહેતા કે જે નાઝી લોકોને પતાવે તમે પકડ્યા હો તો તમારી દેવી જૂરી વને ચાલ નાઝી ને કાને નવા ધોરતો અને નવી પવારીય રચ્યા હતા તેમની દરીમીમાં જીવરણ એ સહેલી પાત નહોતી સમ્પ્રદાય કે તમના હાથમા માપ ન વધાર ખતલ દેશા વર્ધ દોલ પરંતુ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા સ્થાનોમા પાંચ વર્ષમાં શું શું બન્યું હતું તેની બધી

હકીકત મારી પાસે નહોતી એટલે જેની તુના કરવાનું મમ આરે માટે કહ્યું હતું
 દિ. દુસ્તાનમાંની સિદ્ધિ સરકાર તો દાનના પેવા સિદ્ધાંતને બરાબર માને છે કે હામે
 દાપ લે કરે તે જમણાએ પણ જાણવું ન જોઈએ એટલે તારૂં તપાસની જેવી
 દરખાસ્તો આવી તે તેને લડાવી દીધી છે જોકે આવી તપાસોમા મરકારી અમલદારોનું
 બધું જ વધારે તો દોષ છે ધારું હું કે સાધારણ અંગ્રેજ અધ્યાપ્યારને ધિક્કારે છે
 એ તારૂં છે નાથી લોકો લે પ્રમાણે 'પશુતા' રાખે બહુ હામથી વાપરે છે અને
 તેમા છડેચોક માન પા. ગમ? છે એવું અંગ્રેજ લોકો કરે એ હું કંપી રાકતો નથી.
 ન્યારે એવું પશુતામયુ કૃત્ય તેમને કરવું પડે ત્યારે તેથી તેઓ જરા સારમાય પડે છે
 પરંતુ આખો જર્મન હોઈને અંગ્રેજ હોઈને કે દિ. દી દોઈએ મને લાય છે કે
 આપણી રાજ્યતાનુ આવરણ બહુ પાવશુ છે અને ન્યારે આપણે આવેરામા આવી જઈએ
 છીએ ત્યારે એ આવરણુ વૃદ્ધિ નથ છે અને જીવનરુ જે દર્શન થાય છે તે જોવું ગમે
 તેજુ દોષ નથી છેલ્લા મહાયુદ્ધમા માણસો સાગી પેડે પશુ જાન્યા અને યુદ્ધના લયાનક
 પરિણામ પેવા આવે છે તે યુદ્ધવિરમ પછી પણ જર્મની ઉપર સખત પેરા રાખી તેની
 પાસે લાયક જૂખમરો વેદાવરામા ગાળો હતો તે ઉપરથી જોઈ ગાણ હજુ એ
 અંગ્રેજ લેખકે તેનું મેડુ વણુન કયું છે કે 'માઈ પા. પ્રાંએ મ્હી પન કર્યા હોય
 તે કરતા વધારે અર્થદીન પાગવ અને બીખસ અધ્યાપ્યારે એ હતા ૧૮૫૭ અને
 ૧૮૫૮ની સામે હિ. દુસ્તાનમા હજુ યુદ્ધ નથી ન્યારે માણમના સ્વાર્ગ ઉપર કાપ
 પડવાની વાત આને છે ત્યારે તે પોતાની ખાનદાની અને ગિલાયાગ બહુ ધૂની નથ છે
 મગી તો અસર એ પ્રચાર' અને પાસાવી અધ્યાપ્યાર એ 'ગાંડીય જમન તથા
 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા' જાળવવાને અંગ્રેજ આવરણ માધન બને છે

જે કોઈ અમુક બ્યમ્તિજોનો કે અમુક પ્રાંનો દોર નથી એવા સંજોગોમા ચોલાવના
 પ્રમાણમા દરેક એ જ પ્રમાણે વર્તે છે કોઈ જાણુ પરાધીન દેશમા રાજ્યસત્તા પ્રત્યે
 અમુક વિરોધ ચૂક રહેતો જ દોષ છે વખતોવખત તે પ્રગટ અને ધમકીમરો થઈ ઠોકે
 છે આ વિરોધો લીધે રાજ્યકર્તા મજબૂત સરકારી શુભો તેમજ દોષો કેળવાય છે
 હિ. દુસ્તાનમા છેલ્લા થોડા વર્ષોમા આ લશ્કરી શુભો અને દોષો તેના દત્તક સ્વરૂપમા
 આપણને મળુબવવાના મજબૂત છે કારણ આપણો વિરોધ પ્રબળ અને અમરકારક થયો
 છે પણ અમુક બરો હિ. દુસ્તાનમા આપણે જે લશ્કરી માનસ (અપવા ખરી રીતે
 તેના અખાવ ની બરકાસ કરી નથી પડે છે માસાજરમાવનાનું એ એક પરિણામ છે
 તેમા જાને પડેનો અવ પાત થાય છે દિ. દીજોનો અધ પાત નો ઠીકઠીક ઉધાડો
 ન પડેનો અધ પાત વધારે સૂચ્ય છે ન્યારે વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે
 થાય છે વળી એક ત્રીજું મંદા પડા છે જેને કમનસીને જાને પડેનો
 ને છે

મેટા અમલદારોના આપણે વડી તથા પ્રાતિક ધારાસભાઓમા પુછવા સવાનોના
 તેમજે આપેલા જવાબો તથા સરકારી ચાલીઓ વાચવાનો પુષ્કળ અવકાશ મને જેલમા

મળ્યા છે. ગયાં ત્રણ વર્ષોમાં મેં જોયું છે કે તેમનામાં દેખાઈ આવે એવો ફેરફાર થઈ રહ્યો હતો. વળી આ ફેરફાર કમે કમે થયું રહ્યું થતો જતો હતો. તેઓમાં ધુન્ધિયાં કરવાની ટેવ વધતી જતી હતી, પેલીકોનો વડો સાર્જન્ટ પોતાના માણસો સાથે એ દબે વાત કરે તે દબ તેઓ કેવળ જતા હતા ૧૯૩૩ના નવેમ્બર કે ડિસેમ્બરમાં બંગાળમાં, હું ખાતું છું કે મિલનાપુર જિલ્લાના કમિશનરે એક ભાષણ કર્યું, તે ભાષણ હું કહું છું તેનું વિવરણ કનાદરુ છે. આ ભાષણની માળા ભાષે 'પરાગિતોનું સંસ્થાનારા યાઓ' વાળી ભાવનાના સુત ઉપર સ્વેલી છે. બિનસરકારી યુરોપિયનો વિશેષે કરીને બંગાળમાં, સરકારી યુરોપિયનોને પણ ટપી ભય છે. તેમનાં કાષ્ઠોમાં તેમજ કૂત્રોમાં તેઓ અતિશય રપટ 'ફાસિસ્ટ' શક્તિ બલાવવા મંડ્યા છે.

આપણી આંખો ઉઘાડે એવો પાસની અભ્યાયારનો બીજો વજો દાખલો તે સિંધમાં સબ ધમેલા કેટલાક ગુનેગારોને ભડેરમાં દીધેલી ફાંસીનો છે. સિંધમાં ગુના વખલ જતા હતા એટલે ત્યાંના સત્તાવાળાઓએ નહીં કહ્યું કે બીબલમાં ધાક બેસાડવા આવર આ દેરીઓને ભડેરમાં ફાંસી દેવી. કમકોમો ઉપજવે એવું દસ જેવા જવાની લોકોને લખામ સમજાડે આપવામાં આવી હતી અને સાંભળ્યું છે કે હબરો લોકો એ જેવા જમ મયા હતા !

આમ લેલમાંથી છટકા પછી દેશની રાજદારી અને અર્થપ્રકરણી પરિસ્થિતિ ઉપર હું નજર નાંખી વચ્ચે એ લેઈ મેં ભાષ્ય જ કાંઈ ઉત્સાહ અનુભવ્યો. મારા ઘણા સાથીઓ જેલમાં હતા, નવી પકડાવકરી થયે જતી હતી, બધાં આર્ટિનસો હવે કાપલ તરીકે અમલમાં હતાં, ચાંપીદારી (સેન્સર) ખાતું છાપને મોટે રૂચે મારીને બેઠું હતું, અને અમારો પત્રવ્યવહાર અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યું હતું. મારા એક સાથી રફી અહમદ કિડવાઈ પોતાના પત્રવ્યવહારમાં ચાંપીદારી ખાલા તરફથી એ વાલિખાત દખલગીરી થઈ રહી હતી તે માટે બહુ ચિડાયા હતા. કાગળો વેચી રાખવામાં આવે, બહુ મોડા મથે, ખોવાઈ જાય નથ અને તેને લીધે તેમનું બધું કામકાજ ચૂંચાઈ નથ. ચાંપીદારી અમલદાર પોતાનું કામ કાંઈક વધારે વ્યવસ્થાપૂર્વક કરે તે માટે તેને અપીલ કરવાની તેમની હમ્મણ હતી. પણ તેમણે લખ્યું કોને ? ચાંપીદારી અમલદાર યોગે જ કોઈ ભડેરમાં ભડીનો અમલદાર હતો ? છપી પોલીસ ખાલાને કોઈક દરે, અંધવા તો છપી રીતે કામ કરનાર બીજે કોઈક અમલદાર દરે, પરંતુ તેના અસ્તિત્વનો અને તેના કાર્યનો ખુલ્લી રીતે સ્વીકાર કરવામાં આવતો નહોતો. આ મુશ્કેલીનો નિકાલ રફી અહમદે, એવી રીતે આજ્યે કે તેમણે કાગળ ચાંપીદારી અમલદારને સબોધીને લખ્યો પણ પરબ્રાહ્મણ ઉપર પોતાનું જ સરનામું ક્યું ! અને સાથે જ એવું બન્યું કે કાગળ નિર્ધારિત રચાને પડેાંચો અને રફી અહમદના પત્રવ્યવહારની બાબતમાં, યોગે સુધારો પણ થયો.

મારી હમ્મણ જેલમાં પછા જવાની નહોતી. હું જેલથી ધસ્યો હતો. પરંતુ લખામ રાજ્યપ્રકરણી પ્રવૃત્તિમાંથી નીકળી જવાનો નિર્ણય હું ન કરું ત્યાંમુધી વર્તમાન

રહેવામાં જેલ હું કેવી રીતે ટાળી શકું એ મને સુઝતું નહોતું અને રાજદ્વારી પ્રશ્નિ ઉઠવાનો તો મારો ધરાદો જ નહોતો, એટલે મને લાગ્યું કે સરકાર સાથે અધકામણમાં મારે આવવું જ પડવાનું કોઈ પણ ક્ષણે મારી ઉપર હુકમ બળવવામાં આવે કે અમુક મારે કરવું કે અમુક ન કરવું અને કોઈ પણ રીતે વર્તવાની મને ફરજ પાડવામાં આવે તેની સામે તો મારો આખો રવભાવ બંડ ઉઠાવતો હતો. હિંદુસ્તાનના લોકો ઉપર જીવનની દૈનિકી તેમને દાગી દેવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો હતો. હું લાચાર હતો ખધાને માટે તો કશું કરી શકું એમ નહોતું, એટલે મારે પોતે જીવનને વશ ન થવું અને દબાઈ ન જવું એ જ એક માર્ગ હતો.

પરંતુ હું ફરી જેલમાં જઈને તે પહેલાં કેટલીક વસ્તુઓ મારે પાળવી નાખવી હતી. મારાં માનુષીની માન્યતાને લીધે તેમની સારવારમાં રહેવાની મારી પ્રથમ ફરજ હતી એ બહુ ધીમે ધીમે સાબં થયાં સુધારો બહુ ધીમે હતો અને એક વરમ સુધી તો એ પધાનીવરા જ રહ્યાં હતાં. આથીજ મને મળ્યાં આતુર હતો પોતાના ઉદ્ધાર ઉપવાસ પછી તેઓ પૂનામાં સાબં થઈ રહ્યા હતા એ વરમ કંતવ્ય વધારે વખત થયાં હું તેમને મળ્યો નહોતો. વળી મારા પ્રાતના જેટલા સાથીઓને મળી રાખ્ય તેટલાને મળવાની પણ મારી ઇચ્છા હતી તેમની સાથે હિંદુસ્તાનની વર્તમાન રાજ્યપ્રકરણી પરિસ્થિતિ ઉપરાંત દુનિયાની પરિસ્થિતિ વિશે તથા મારા મનમાં જે વિચારો ઘોળાતા હતા તે વિશે મારે વાતો કરવી હતી તે વખતે મને એમ લાગતું હતું કે આખી દુનિયા એક શબ્દપ્રીય અને આર્થિક હોનારત તરફ ધરી રહી છે; અને આપણા શાસ્ત્રીય કાર્યક્રમો નક્કી કરવી વખતે આ વસ્તુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈ એ.

મારે થોડુંક મારા પરના કામગીરી તરફ પણ ધ્યાન આપવાનું હતું અત્યારસુધી મેં તેની દરકાર જ નહોતી કરી. મારા વિદ્યાર્થીના મૃત્યુ પછી તેમનાં કાગળિયા પણ મેં જોયા નહોતાં અમારું ખર્ચ તો અમે બહુ જ બોધ કરી નાખ્યું હતું, હતા અમને પોસાય તે કરતાં હજી તે ઘણું વધારે હતું પણ અમારુધી અમે અમારા જૂના ધરમાં રહીએ ત્યાંસુધી ખર્ચમાં વધુ ધરાડો કરવાનું શક્ય નહોતું અમે મોઢર તો રાખતાં જ નહિ, કાંઈ મોઢર રાખી શકીએ એવી અમારી વિચિત્ર નહોતી વળી કોઈ પણ ક્ષણે સરકાર એ જત પછી કે આમ હું પોતે નાણા સબધી મુરકેલીમાં હતો, ત્યારે રમૂજની વાત તો એ છે કે બીજી તરફથી નાણાની માગણી કરનારા દગવાળાં કાગળો મારી ઉપર આવતા હતા (ચોક્કસરી અમલદારને આ કાગળો સામે કરો જ વારો નહોતો!) મારે વિશે એક સર્વસામાન્ય પણ સામક જ્યાં જાંઘાઈ ગયેલા હતા — વિશેષ કરીને હિંદુસ્તાનમાં, — કે હું મારે તન ગર છું.

મારા ક્ષત્રિયા પછી મારી નાની બહેન કૃષ્ણાનું નેશવાળ થયું, અને મને ફરી પાછો ઝડપી લેવામાં આવે તે પહેલાં લખ પતાવી નાખવાનો મારો વિચાર હતો કૃષ્ણા પણ એક વરસની સંજ્ઞા બોળીને ચોડા જ મહિના અગાઉ છટેલી હતી.

મારા માતૃશ્રીની ચવારી છોડી રાક્યો કે વરત જ આપીએને મનવા હું પૂના હિપડયો તેમને ફરી મળતા અને નળગા હતા છતાં તબિયતમાં જલદી હુધારો હતો. જતો હતો તે જોઈને મને ખુબ આનંદ થયો. અમારે લાખી પાતો થઈ જીવન વિષેના તથા રાજ્યપ્રકરણ અને અર્થપ્રકરણ વિષેના અમારા વિચારોમાં ખુબ બારે વક્રવત હતો. એ તો ઉપાહુ હવે પરતુ મારા વિચારોને બને તેટલા મનવા ચવાનો ઉદારભાવે તેમણે જે પ્રયત્ન કર્યો તેથી હું આભારવશ થયો. જાળથી પ્રમટ થયેલા અમારા પત્રવ્યવહારમાં જે વિશાળ પ્રશ્નો માન મળ્યામાં લરાયા હતા તેની ચર્ચા કરેલી છે. જોકે એ બંધાના કલ્પે અતો કાઈક અસ્પષ્ટ બાણમાં છે, છતાં વિચારની કુખ્ય દિશા તો સ્પષ્ટ છે. ગારીજએ જલ્દેર કર્યું કે આપિત હકોને અગ્રાપિત કરવા જોઈશે, તેથી મને ખુબ આનંદ થયો, જોકે તેમણે એ વસ્તુ ઉપર બાર મૂક્યો કે આ ક્રિયા જળરહસીથી નહિ પણ હુદયપથે કરીને કરવી જોઈએ. મારા વિચાર પ્રમાણે હુદયપથમાંની તેમની કેટલીક રીતો વિનયી અને વિવેકશીલ જળરહસીથી ખુબ છે. નથી એટલે એ ભેદ મને ખુબ મોટા ન લાગ્યો. મોળમોળ સિદ્ધાન્તો ઉપર વિચાર કરવાનો તેમને આણુમો છે એ હું જાણુનો હતો, અને આ વખતે પણ મને એમ લાગ્યું છતાં હકીકતો એઓ હમેશા સ્વીકારે છે એવું તેમણી અચૂક નીકળતા પરિણામ તરીકે એઓ કહે. એ મૂલ્યમાં સમાજિક ફેરફાર કરવા અનિવાર્ય છે એમ સ્વીકારશે એમ મેં માનેતું એઓ એ વિવક્ષણ વ્યક્તિ છે. મિ. વેરિયર એલિવને તેમને વિષે કહ્યું છે તેમ મન્યકાવીન કેમવિક સતતની કોઈના એ પુરુષ છે. પરતુ તેની માન જ તેઓ એક બજલદાદલ સોકનેવા છે અને કિદના બેરુતેની નાહીની તેમને હમેશા સાચી પારખ છે. બારીક મામલા વખતે તેઓ કંઈ માગે વળે એ કહેલ મુશ્કેલ. પરતુ મને તે આર્મ તેઓ વગે, કાઈ નવાત્તની તો શોક્ષ હની જ આપણા નિચાર પ્રમાણે તેઓ એટલે રસ્તે જતા હોય તોપણ તેમનો રસ્તો હમેશા સીધો હોવાનો એ વિષે તો સકાળ નથી તેમની સાથે ક્રમ કરવામાં મળ તો હતી, પરતુ બે જરૂર જ બીજી સાથ તો પછી જુદો માર્ગ પણ લેવો પડે.

મન લાગ્યું છે કે તત્કાલે તે આ પ્રશ્ન ઠીકો થતો નથી. આપણે આપણી રાષ્ટ્રીય લડતની મજબૂત હતા સિદ્ધાન્તમાં હજી મદાસબાનો કાર્યક્રમ સવિનય બગેનો જ હતો. જોકે તેને વ્યક્તિગત સ્વતંત્ર આજવામાં આગ્યુ હવે એવા દોઈએ તેવા અમારે અમારો કાર્યક્રમ આગળ ધપાવે રાખવો જોઈએ લોચમાં, વિગેયે કરીને રાજકાની બાળપ્રમાં વિશેષ જાગૃત એવા મદાસબાના મર્યાદાગોમાં સમાજવાદી વિચારો ફેલાવવાનો અમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી કરીને નવો કાર્યક્રમ જલ્દેર કરવાનો વખત આવી પડાવે ત્યારે અમે ડીકીડી આગળ પગલુ મારવાને તૈયાર હોઈએ. દરમિયાન મદાસબા

૧. આ રવાને પ્રયત્ને જ નાકપ્રયત્નેમાં કહી રાજત્વક લામે છે. અહિં તો જાવાનવર કરીએ નો અર્થ જાવાનવર આજ એમની નાહી હમેશા કિદના બેરુતે ઉપર છે. — ભા. ૩

તો હજી બેકાયદા સંસ્થા હતી અને બ્રિટિશ સરકાર તેને છંદી નાખવા મથતી હતી એટલે અમારે એ હુમલાનો પ્રતિકાર કરવાનો હતો.

ગાંધીજીની સામે ઉપરિષ્ઠત યયેલા મુખ્ય પ્રશ્ન અંગત હતો. તેમણે પોતે શું કરવું? તેઓ બારે ગૂંચવણમાં આવી પડ્યા હતા. ને પોતે ફરી ભેદમાં ભય તો હરિજન કામ માટેની છટકો એના એ પ્રશ્ન ફરી ભેદો થાય એમ જ ધારી લેવું. ભેદ એ કે સરકાર છટકો ન આપે. એટલે એમને ફરી ઉપવાસ આદરવા પડે. ત્યારે શું એના એ કમનું પુનરાવર્તન કરવું કે આવી-ઉદર-બિલાડી જેવી નીતિના ભાગ થઈ પડવા ગાંધીજી તૈયાર નહોતા. તેમણે કહ્યું કે ને મારે એ છટકો મારે ફરી ઉપવાસ કરવા પડે તો તો મને છાતી દેવામાં આવે છતાં ઉપવાસ ચાલુ જ રહે એટલે એ ઉપવાસ તો મરણ પર્વતના જ યાત્ર.

તેમની આગળ બીજો માર્ગ એ હતો કે એક વરસની સભાની બાકીની મુદત (હજી સાડાઠસ મહિના બાકી રહ્યા હતા) પોતે ભેદ વહેરાવી નહિ અને એ બધા વખત હરિજન કાર્યને જ આપે, પરંતુ તેમ કરતાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને મળવાનું પણ બને અને જરૂર હોય ત્યાં તેમને સલાહ પણ આપતા રહે.

તેમણે મારી આગળ ત્રીજો માર્ગ એ સૂચવ્યો હતો કે થોડા વખત માટે પોતે મહાસભામાંથી બિલકુલ નિવૃત્ત થઈ ભય અને તેમના સંબંધોમાં કદુ તો મહાસભા 'હુવાનિયાઓ'ના હાથમાં રોંપી દે.

ઉપવાસવાળા માર્ગમાં તો બૂમમરાથી મોત જ નીપજે એ પરિણામ હેખાઉ હતું એટલે અમારામાંથી કોઈ પણ એ સલાહ આપે એ શક્ય નહોતું. વળી મહાસભા જ્યારે બેકાયદા સંસ્થા હતી તેવે વખતે ત્રીજો માર્ગ બહુ અનિષ્ઠ લાગતો હતો. તેનાં એ જ પરિણામ આવે એમ તદ્દલ એક તો સવિનય બંધ અને એવા સીધા પ્રતિકારો તત્કાળ પાછા ખેંચી લેવામાં આવે અને કાયદેસર તથા બધાસંપૂર્ણની પ્રવૃત્તિઓમાં ઊતરી પડવું પડે. બીજું બહારવટે પડેલી મહાસભાના ગાંધીજી પણ ત્યાગ કરે એટલે સરકાર તેને વધારે છંદી નાખે આ ઉપરાંત, જે બેકાયદા સંસ્થા બેગી મળી ન શકે અને પોતાની નીતિ વિશે ચર્ચા ન કરી શકે તેના કબજે લેવા કોઈ મંડળ તૈયાર શી રીતે થાય? આમ જો માર્ગ ત્યાજ્ય લાગ્યા, એટલે તેમણે સૂચવેલા ત્રણ માર્ગોમાંથી વચ્ચેના આપોઆપ રહ્યો અમલગાના ધણાને એ પસંદ નહોતો, કારણ સવિનય બંધના મહાસભા અવરોધને એ માર્ગથી સખત ફટકો પડશે એ અમે જાણતા હતા. ત્યારે મુખ્ય નેતા જ સહતમાંથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે આગમાં ફટી પડનારા બીજા ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ નીકળે એ બનવાનું જ નહોતું. પણ આ ગૂંચવણમાંથી બીજો કોઈ માર્ગ જ નહોતો. એટલે એ નિર્ણય પ્રમાણે ગાંધીજીએ પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું.

સવિનય બંધ પાછો ખેંચી લેવાનો તો આ એકો નહોતો જ અને તે ધીમે ધીમે તોપણ ચાલુ જ રાખવો એ બાબતમાં ગાંધીજી તથા હું બન્ને સમત થયા, જોકે

કદાચ અમારા બંનેના કારણે જુદા જુદા દર્શને બાકી તો મારે વિચાર લોકોનું ધ્યાન ચામગીરી સિદ્ધાન્તો અને દુનિયાની પરિસ્થિતિ તરફ ખેંચવાનો હતો.

પછી ફરતો મો. વિવેક દુ. ગુર્જર રોકાયા. સરખાવે દબારા કરે ત્યાં જ હવે એટલે તેમનું નૃપ જોવાનું મનુષ્ય આ એક અણુદાયો સદાયો હતો. અને મને તેથી બહુ મોલ પગ નાટક સંસ્કૃતના જાણના ચિત્રપા (ચિત્રેશ્વર), મેલપટ (ટોપી), રેડિયો — એ બધું પડ્યા પર્વોથી આરા બંધાયેલું રહ્યું નહોતું કાલુ મારા છુટકાતાના માગ એમના પછી દુ. બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં ખૂબેરો રહેતો. અત્યાસુધી દુ. એક જ બોલાવો લેવા જતો હતું અને ચિત્રપાના નરોના મોટા નામો મારે માટે નામોમાન જ છે નાટકની ખેટ મને ખાસ સાહેબ પદરોમાં ને નવી નવી કૃતિએ થઈ છે તેને વિષે વાચુ હું ત્યારે મને દિવસે થયે છે જેવાની બદલ દત્તો ત્યારે પશુ ઉત્તર દિ દુરતાનમાં તો સાલ નાટકો જેવાની બાંધે જ તક નમે એમ હવે કારણ ત્યાં એવા નામો જ થતા નહોતા. દુ. માનુ હું બંધાણી ગુજરાતી અને મરાઠી નાટકોને માર્કિ પ્રગતિ કરી છે. પણ દિ દુરતાની રચનામાં તો મારે કાચી અને કસાલીન હતી 'હતી' એવા મારે કહું છું કે તેમાં ઉપાધ્યક્ષ મુદ્રા થયા હોય તો તે દુ. બાળનો નથી. મેં સાનજી છે કે ધનુષ્ય દિ દી પગ — મૂક તેમજ બેવળા — બુદ્ધેજી પગ કળાને પ્રવેશ કરવા દેવા નથી. સામાન્ય રીતે એમાં ગાયનોગણા અથવા મદી રીતે લાગણીઓનું પ્રદર્શન કરતા નાટકો હોય છે તેનું વસ્તુ પ્રાચીન દિ દી હતિદાસમાંથી અથવા પુરાણોમાંથી લીધેલું હોય છે.

દુ. માનુ હું કે શહેરી લોકોને મળી વસ્તુઓ તેઓ આપે છે આ બેઠકા અને ગ્રાસ. તમારાંને લોકોનીમાં અને લોખંડીમાં તથા આમનાટકોમાં પછી હજી હવેલી રહેતી કળામયતા સાથે સંભાવતા તકાવત એકદમ જાણી આવે છે બંધાણમાં ગુજરાતમાં તથા દક્ષિણમાં હજી આમના લોકો સ્વભાવે જ કેટલા કળારસિંહ છે — જાને તેઓને તેનું જ્ઞાન ન હોય — એ જ્યારે લેવામાં આવે છે ત્યારે આપણને સાનદાયક થાય છે. પણ મધ્યમવર્ગના લોકો એવા નથી રહ્યા તેઓ પોતાના મૂલિયા ખોઈ બેઠા છે અને સૌન્દર્યવૃત્તિની ખરી પરપરા તેમનામાં રહી નથી. જર્મની તથા યોરિકિયામાં દમરાણે છેલ્લા સરલ અને બડામણા ચિત્રોથી તેઓ રાને છે બહુ થઈ જાય તો સ્વિવર્માના ચિત્રો સુધી તેમની રસરસિ પહોંચે છે. વાધોમાં દાર્શનિકમ એ તેમનું માનીવું વાધ છે (સ્વચર સરકારના સૌથી પહેલા પસાર થનારા મનમાં આ બંધાણ વાધનો પ્રતિમંથ કરનારો કારણે હવે જ એ આસા દુ. રાખી બેઠો છું) વગેરે લખની તથા બીજાના મોટા વાહકારોના થરોમાં કળાના તમામ કાર્યોનો ને બગ થયે છે અને ને ગ્રાસ તથા રેડિયોપછી જેવામાં આવે છે તેથી તો તેમાં છે તેમની પાસે પૈસા હોય છે અને તેનું પ્રદર્શન કરવા તેઓ ઇચ્છે છે એટલે તેમને મળવા જનારા લોકોને તેમની આ અભિલાષાની વૃદ્ધિના દુ. ખી સાક્ષીઓ થઈ પડે છે.

તાલેતરમાં કળા વિશે ભૂતિ આવી છે. તેમાં પ્રતિભાસાળી ટાગોર કુટુંબ સુખ્ય માર્ગદર્શક છે. તેની અસર આખા હિંદુસ્તાન દરેક પડી છે. પરંતુ દેરાના લોકો ન્યાં ડગલે ને પગલે દબાતા હોય, કમ્પાતા હોય, જકડાઈ ગયેલા હોય અને ભયના પાતાવરણમાં રહેતા હોય ત્યાં કોઈ પણ કળા રી રીતે ખીલી કે ફૂલીફૂલી શકે ?

મુંબઈમાં મને ઘણા મિત્રો અને સાથીઓ મળ્યા તેમાંના કેટલાક તો તાજ જ જેલમાંથી બહાર આવેલા હતા. ત્યાં સમાજવાદી વસ્તોનું પ્રાબલ્ય ઠીક હતું અને મહાસત્તાની આગલી હરોળમાં જે નવી ઘટનાઓ બની હતી તે પ્રત્યે કોઈની લાગણી પણ ઠીકઠીક હતી આંધીજી રાજ્યપ્રકરણમાં પોતાના અધ્યાત્મને લાગુ પાડતા હતા તે માટે તેમને ધિક્કાર લેવામાં આવતા હતા. આમાંની ઘણી ઠીકણો સાથે હું સંમત હતો, પરંતુ એક વસ્તુ મારા મનમાં રૂપદ હતી કે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં અમારી આગળ બીજી પસંદગી જ નહોતી, એટલે જે હોય તે નિભાવીને અમારે કામ ચલાવ્યે રાખવું જોઈએ. સવિનય બંગ ખેતી લેવાના કોઈ પ્રયત્નથી અમને સહત મળે એમ નહોતું કારણ સરકારનું આક્રમણ તો ચાલુ જ રહેવાનું અને કોઈ પણ અસરકારક કામ કરવા જતા જેલ સામા આવીને બેસી રહેવાની આજ્ઞા સમીપ અજબળ એ કક્ષાએ આવી પહોંચી હતી ન્યારે સરકારે તેને દાખી જ દેવી પડે. એ સરકાર તેમ ન કરે તો સરકારે આપણી મરજીને વશ થવું જ પડે આનો અર્થ એ થયો કે આપણી અજબળ એ તબક્કે પહોંચી હતી કે ન્યારે તે ગેરકાયદે બહાર થયા વિના રહે જ નહિ એટલે સવિનય બંગ પાછો ખેતી લેવામાં આવે તોપણ અજબળ પાછી વળી શકે તેમ નહોતું સવિનય બંગ ચાલુ રાખવાથી વ્યવહારમાં કરો ફેર પડતો નહોતો, છતાં તેમાં રહેલા નૈતિક પ્રતિકારની કિમત હતી કોઈ પણ મુદતને માટે લડત બંધ કરવામાં આવે અને તેને પરિણામે જે મનોહાસાહ આપે તેના કરતાં લડત ચાલુ હોય તે દરમિયાન નવાં વિચારો ફેલાવવાનું વધારે સહેલું હવું લડતના બહાલામાં બીજાને વિકલ્પ એક જ હતો અને તે એ કે બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમાધાનનું વલણ રાખવું અને ધારાસભાઓમાં જઈ બહારણપૂર્વકનું કામ કરવું

આ રિશિતિ મુશ્કેલ હતી, અને પસંદની કરવાનું કામ સહેલું નહોતું. મારા સાથીઓના માનસિક મંથનની હું કદર કરી શકતો હતો, કારણ મેં પોતે તે અનુભવ્યું હવું પરંતુ તેમનામાં પણ, દેરામાં બીજા મારા જેવામાં આવ્યા હતા તેવા કેટલાક માણસો જેવાતા હતા, જેઓ કશું ન કરવાના બહાના માટે સમાજવાદી શિદ્ધાન્તોનો આશ્રય શોધતા હતા જેમણે લડતની આગ અને તોફાનમાં તેનો ભાર પોતાની કાંચે વહો હતો એવા માણસોને, જેમણે પોતે ભાગ્યે જ કશું કશું હવું એવાઓ, પ્રગતિવિરોધી કહીને ભાંડે એ ભેતાં અકળામણ યતી હતી આ દીવાળખાની સમાજવાદીઓ ગાંધીજીને તો મોટામાં મોટા પ્રગતિવિરોધી કહી તેમના દરેક ભાવો જ પડે છે અને એવા તર્કશુદ્ધ દલીલો રજૂ કરે છે જેમાં કરી મણા જ ન હોય પરંતુ તેમાં એક નાની બીના રહી વ્યય છે કે આ 'પ્રગતિવિરોધી' પુરુષ જ હિંદુસ્તાનને આજમે છે, સમજે

છે, ખેડૂત-હિંદુસ્તાન તે પોતે જ છે, અને આખા દેશને તેણે એવો હવમવાળો મૂક્યો ■ એવો બીજો કોઈ કવિકારી હવમવાળો રાક્યો નથી તેમની છેલ્લામાં છેલ્લી હરિજન પ્રવૃત્તિએ પણ નરમાસથી છતાં સપાટાથી સનાતની હિંદુધર્મને ડગમગાવી નાખ્યો છે અને તેના માથા દીવા કરી નાખ્યા છે તમામ સનાતનીઓનું ટોણું તેમની સામે જમા થયું છે, અને તેમને તેઓ મહા બચકર દુરમન લેખે છે, જોઈ ગાંધીજી તો તેમની સાથે નરમાસ અને વિનયથી જ વર્તી રહેવ ■ જયરહસ્ય બળોને જન્મ આપવાની તેમનામાં કોઈ વિલક્ષણ કરામત છે એ બગો પાગીની સપાટી ઉપરના કૂડાવાની માફક એમોર ફેલાય છે અને કરોડો લોકો ઉપર અસર પાડે છે એમને તમે પ્રગતિવિરોધી કહો કે વિષ્ણુકારી કહો, એક વાત નક્કી છે કે તેમણે હિંદના દીપ્ત ફેરવી નાખ્યા છે, નિઃશ્વાસ અને ખુરામનબોદ યઈ જયેથી પ્રભમ તેમણે સ્વમાન અને શાંતિઅબજ પેદા કર્યા છે, લોકોમાં ભયુતિ અને શમ્ભિનો સચાર કર્યો છે, અને હિંદુસ્તાનના પ્રશ્ને જગતનો પ્રમ બનાવી મૂક્યો છે તેમાંથી સાધવા પારેલા ધૈર્ય અને તેના આધ્યાત્મિક ફલિપાર્થોની વાત બાહ્યે સખીએ તો, અહિં સક અસાધકાર અથવા સવિનય ભગની પદ્ધતિ એ હિંદુસ્તાનને અને દુનિયાને તેમણે કંદેલી એક અનન્ય અને શક્તિશાળી બો છે અને હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિને માટે તો એ અતિશય અનુકૂળ છે એ વિષે કશી શંકા જ નથી.

એ લાગે છે કે પ્રામાણિક દીકાઓને આપણે ઉનેજન આચરુ અને આપણા પ્રશ્નોની રાકય તેટલી ચર્ચા કરવી એ સારું છે ગાંધીજીના પ્રભાવને કીરે આવી ચર્ચા કાંઈક અરો શકાય છે, એ દુર્ભાગ્ય છે તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખી, તેમના નિર્ણય ઉપર બંધુ છાડી દેવાનું વચસુ હમેશા રહેતું છે આ તો હેબીલી રીતે ખોટું જ છે ધ્યેય તથા પદ્ધતિઓના બુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકારથી અને તેના ઉપર મહાયેવા સહકાર અને શિસ્તથી જ પ્રભ વ્યકી શકે છે, અથ આજ્ઞામાતિતાથી નહિ માણસ મને તેવો મહાન હોય પણ તે દીકાથી થર તો ન જ હોયો જોઈએ પરંતુ દીકા ભ્યારે કોઈ ન કરવાના આશયરૂપ બને છે ત્યારે તેમાં કાંઈ કાણુ હોય છે સમાજવાદીઓ બે આ પ્રધાનો આશ્રય લે તો લોકો તેમને વખોડી જ કાઢવાના કોણુ લોકો તો આપણા આચરણ ઉપરથી આપણુ માપ કાઢવાના છે લેનિન કહે છે કે 'ભવિષ્યમાં કામ હજુતુ ધરી એવા સ્વપ્નામાં રમમાણુ રહી જે આજના કાણુ કામમાંથી છટકી જવાનું કરે છે તે સમય માણુ છે તેનો તાત્વિક અર્થ એ થાય છે કે વાસ્તવિક જીવનમાં ચાલી રહેલા બનાવો ઉપર તે મહાણુ માડી રાકતો નથી અને સ્વપ્નાને નામે તેનાથી અગ્રો પગ નવ છે'

હિંદુસ્તાનમાં સમજાવવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ મેટિ બાગે કારખાનાના મનુરોને લગતા પ્રશ્નોના સાહિત્યમાંથી ચોપણુ મેળવે છે મુળર્થ અથવા કલકતા નજીકના નાના નાના પ્રદેશોમાં યુગ્મજ ભિવમબ્દો છે, પરંતુ બાકીનું આણુ હિંદુસ્તાન તો ખેડૂતોનું જ છે એમ કારખાનાના મનુરો ઉપરથી હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નનું નિરાકરણ નહિ આપી શકાય આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રબાવના અને ગામકાનું અર્થસાજ એ પ્રધાન વસ્તુઓ છે,

અને યુરોપના સમાજવાદમાં આ વસ્તુઓનો વિચાર બાગે જ આવે છે રશિયામાંની યુદ્ધ પૂર્વેની સ્થિતિ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિને વધારે મળતી હતી ખરી પરંતુ ત્યાં તો બારે અસાધારણ અને વખતોવખત ન બને તેવા જોગો ઊભા થયા હતા બીજે કથાય પણ ફરી એવા સંજોગો આવી મળવાની આશય રાખવી એ મૂખર્ષિ છે એ વસ્તુ જરૂર માનુ છું કે સામ્યવાદની ક્વિસુદ્ધી કોઈ પણ દેશની વર્તમાન સ્થિતિ સમજવામાં તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આપાણે મદદ કરે છે અને અવિધ્યની પ્રગતિનો આપણને રસ્તો પણ બતાવે છે પરંતુ એ ક્વિસુદ્ધીનો વિનિયોગ આપણા ઘર્ષને હદીકતો અને સંજોગોનો યોગ્ય વિચાર કર્યા વિના કરવો એ તો તેના પ્રત્યે અમાયાર અને અન્યાય કરવા જેવું છે

જીવન એ બહુ જટિલ વસ્તુ છે અને જીવનના સંઘર્ષો અને ચરચર વિરોધ આપણને કોઈ વખત નિરાશામાં નાખી દે એવા હોય છે માણસ માણસ વચ્ચે મતભેદ પડે અથવા કોઈપણ પ્રસંગે એક જ બાલુએથી ભેટા સાધીએ પણ જુલો જુલો અનુભવે બાધે એમાં કશું નવાઈ મામવા જેવું નથી પરંતુ જો માણસ બારે રાખે અને મોટા સિદ્ધાંતોને એક પોતાની નબળાઈએ ટાકવાનો પ્રયત્ન કરે તે વહેમને પાત થાય છે જો માણસ સરકારને કમુનાત અથવા યોગાધરી આપીને અથવા બીજા કોઈ જાતના રાજકર્મ વર્તનથી પોતાની જાતને જેલમાંથી બચાવી લે અને બીજાઓની ટીકા કરવાની ધૃષ્ટતા કરે એ પોતાના જ કાર્યને નુકસાન પહોંચાડે છે

મુખર્ષિ તો મોટું ચોરણી બદલાય વાવડાવાળું રાજેર રજુ એટલે તેમાં જાતજાતના લોક હોય હતા એક પ્રસિદ્ધ સંજ્ઞાન પોતાના રાજદ્વારી અર્થપ્રકરણી સામાજિક તથા ધાર્મિક વિચારોમાં બહુ વિવેકથી ગીતે સંપૂર્ણ પક્ષભાવની શક્તિ બતાવનારા ત્યાં મેં જોયા એ અજબ લાગ્યા મનુરનેતા તરીકે તેઓ સમાજવાદી હતા રાજ્યપ્રકરણમાં પોતાને તેઓ લોકસત્તાવાની કહેવડાવે છે હિંદુ મહાસભાના તેઓ માનીતા છે અને પુરાણી ધાર્મિક તથા સામાજિક રૂઢિઓને રક્ષણ આપવાનું તથા ધારાસભાઓને વચમાં દખલ કરતી અટકાવવાનું તેમણે વચન આપ્યું છે ચૂટણી વખતે તેઓ પુરાણી રહસ્યોના મંદિરના મુખ્ય પૂજારી પેલા સવાતીઓ તેમના પ્રતિનિધિ બને છે આટલી વિવિધ અને રોચક પ્રવૃત્તિઓ તેમને ફરતી ન થઈ પડી એટલે પોતાની વધી પડેલી શક્તિ તેઓશ્રીએ મહાસભા ઉપર મીકા કરવામાં અને ગાંધીજીને પ્રતિવિરોધી કહી બાડવામાં ખર્ચવા માડી બીજા ચોડાડના સહકારથી તેમણે મહાસભાના રોકસનાવાની પક્ષની સ્થાપના કરી જેટલું કહી દઉં કે એ સંસ્થાન લોકસત્તાવાન સાથે કરો જ સંબંધ નહોતો તેમજ મહાસભાની સાથે પણ એ ગૌરવરાગી સંસ્થાને બાડવા કપરાત કરો સંબંધ ન હતો આટલેથી ન ધરાતા બીજા નવા હેતો કબજે કરવા માટે મનુરેના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ જીવીવાની મનુર પશ્ચિદમાં ગયા આપણને તો એમ જ લાગે કે રાષ્ટ્રીય સરકારના મુખ્ય પ્રધાન બનવાની તેઓ બરાબર અમેજ દબે તેવારી કરવા મંડયા હતા

આટલા વિવિધ વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓનો લાભ થોડા જ માણસોને મળે જ
છતાં મહાત્માના દીકરાઓમાં ધન્ય એવા હતા કે જેમને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશો
કરેલા હતા અને 'સમ મે મેરા લગતા હૈ' એ તેમનું સૂત્ર હતું. આમાંના થોડા
ગોપાલ ગુમાસ્તવાદીઓ પણ કહેવળવળા, અને તેથી સમાજવાદ બન્યાન થતાં.

૫૧. મધ્યમમાર્ગીઓનું દૃષ્ટિબિન્દુ

ગાંધીજીને મળવા દુ પૂના ગયેા હતા તે દિવસે એક દિવસ તેમની સાથે હ
ભારત એવક સમાજના નવેા સભાના કેટલાક સભ્યોએ લગભગ એક કલાક સુધી
રાજદ્વારી પિરાના ૧૫૧ ગાંધીજીને સલામ પૂછ્યા અને તેમને જવાબે આપ્યા. સમાજના
પ્રમુખ શ્રી શ્રીનિવાસ ગાંધી ત્યાં ન હતા તેમ બાણીના મંડામાં મહાત્મા સૌથી વિશેષ
સમર્થ એવા પંડિત હરિયાણા કેહતુ ખા ત્યાં નહોતા. પરંતુ કેટલાક નૂતના સભ્યો
હાજર હતા એ પ્રસંગે એમે થોડા ને હાજર હતા તેમનું તો આ બધું સાંભળી આશ્ચર્ય
વધતુ જ જણ હવ કારણ સવારો તદ્દન નહત્યા બતાવેાને બગત્યા હતા મેાગ ભાગના
તવાના વાર્ધસરોય સાથેની મુનાકાત માટેની ગાંધીજીની નૂતની વિનંતિ તથા વાર્ધસરોયના
હનકારને લગતા હતા. આરે તેમને ગોપાલો દેશ સ્વતંત્ર અને માટે મખત લગત ચલાવી
રહો હતો અને મે કડો સંખ્યાઓ ગ્રેડકાપટે નહોતે થતી હતી ત્યારે વિવિધ પ્રશ્નોથી
બરેલા આ જગતમાં શું આ જ એ સવાલ તેમને સૌથી અગત્યનો જ થો હશે ?
ખેતીનો પ્રશ્ન બહુ ચિંતમ થઈ પડેલો હતો. મિત્રો અને મરખાનામાં મહી આવી હતી
અને તેને પરિણામે ન્યાયા બેઠારી વ્ય પી રહી હતી જ માળમાં સરહ પ્રાન્તમાં તથા
હિન્દુસ્તાનના ખીન્ન ભાગોમાં વાય કરે થતાઓ બની રહી હતી વિચાર અને વારીનુ,
તેમજ લેખન અને સત્તાઓનું સ્વાતંત્ર્ય દાખી દેવામાં આવ્યું હતું અને સ્પીન્ન કેટલાયે
રાષ્ટ્રીય અને આંતર રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો હતા પરંતુ અહીં તો સવાલો બધા બોડા અગત્યના
બતાવેા હપર જ તથા ગાંધીજીના વગલુની વાર્ધસરોયની હપર તેમજ દિ હી સરકારની
હપર શી અસર પડે તેને વિષે જ પદાયા.

મને તો ખરેખર એમ લાગ્યું કે બહુ ટુંકાઈ એવા મહત્ત્વ પડેાઓ છુ કે ન્યાના
નિવારીઓ બહારની દુનિયા સાથેના ખરા સંતર્જથી કેટલાયે વર્ષો થયા અગત્યા પડી
ગયા જ હતા આપણા આ મિત્રો તો પ્રવૃત્તિશીલ સજ્જકરત્વીઓ હતા લોપસેવા અને
આયોગમંદી નાની કારકિર્દીવાળા સમય પુરુષો હતા બીન્ન થોડા જણ અને એઓ તો
મધ્યમમાર્ગી પડ્યાના. ગાંધીજીના સંપર્ક હતા પદ્મના ખીન્ન માણસો તો અરપદ અને
દીવા વિચારોવાળા છે. આજારી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાને અચિન્ ક્વચિત્ શોખ
થઈ આવે તેટલા ખાતર તેઓ પદ્મમાં રહે છે તેમાંના કેટલાક ખાસ કરીને મખઈ
તથા મહાસભા તો અરકારી અમલ સૌથી નુલ પાડી સકાય એવા જુ નથી.

કોઈ પણ દેશ ને સવાલો પૂછે છે તે ઉપરથી તે દેશના રાજ્યદ્વારી વિકાસનું માપ કઢાય છે. ધણીવાર તો દેશ એ કારણે નિષ્ફળ નીવડે છે કે પોતાનો ખરો પ્રશ્ન રો છે એવું પોતાને જ્ઞાન જ નથી હોતું ધારાસભાઓની જગ્યાઓની કેમવાર વહેંચાગી કરવામાં, કેમી સુકાદા ઉપર પક્ષો બાંધવામાં અને જીવનાધાર પ્રશ્નો ઠોડી દઈ એવા નકામા પ્રશ્નો ઉપર જ નિષ્ફળ ચર્ચા ચલાવ્યે રાજ્યવામાં આપણે સમય અને શક્તિનો દુર્વ્યય કરીએ છીએ તથા લગ્નલગ્ન કરીએ છીએ એ રાજ્યદ્વારી બાબતોમાં આપણા પ્રગતિપણાનું લક્ષણ છે તે જ પ્રમાણે ભારત સેવક સમાજના મકાનમાં ગાંધીજીને તે દિવસે ને પ્રશ્ન પુછાયા તેમાં એ સમાજની અને સિખરસ પક્ષની વિચિત્ર માનસિક સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ પડતુ હતુ. એમ દેખાઈ આવતુ હતું કે તેમને કોઈ રાજ્યદ્વારી કે અર્થપ્રકરણી સિદ્ધાન્તો જ નથી, કશી વિશાળ દષ્ટિ જ નથી, અને તેમનું આપણું રાજ્ય પ્રકરણ હીવાનમાનાની અથવા દરબારી હબનું દેખાવુ હતુ મોટા અમલદારો શુ કરશે કે નહિ કહે એનો જ વિચાર તેમાં પ્રધાન હતો.

‘સિખરસ’ એ નામથી બુવાવામાં પડાય એવુ છે ખીલ દેશોમાં ખાસ કરીને ઇંગ્લંડમાં વિશિષ્ટ અર્થપ્રકરણી નીતિ — જેવી કે, વેપારમાં સરકારના અંકુશનો અભાવ તથા હરકોઈ બાબતમાં પ્રવૃત્તિસ્વાતંત્ર્ય — તથા વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, અને કાયદેસર છૂટાની બાબતમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની વિચારસરણી, એ વસ્તુઓનો લોતક, એ સખ છે ઇંગ્લંડના ‘સિખરસ’ પક્ષની પરંપરા અર્થપ્રકરણી પાયા ઉપર મડાયેલી છે વેપારમાં ગ્વાન્ટીઓની ઇચ્છામાથી તથા સમતા ઇંગ્લંડ તેમજ તેની કશેસ નાજવાની ભેદુકમી સત્તાના વિરોધમાથી રાજ્યદ્વારી સ્વાતંત્ર્યની ઇચ્છાનો જન્મ થયો પરંતુ હિંદુસ્તાનના ‘સિખરસો’ની પાછળ આવી કોઈ ભૂમિકા નથી. એ લોકો નિરંકુશ વેપારપદ્ધતિમાં માનતા નથી તેઓ તો બધા જ વેપારમાં રક્ષણની નીતિના પુરસ્કર્તાઓ છે, અને તાત્કાલિક બનાવો દર્શાવી આપે છે કે પ્રભળી કાયદેસર છૂટા માટે ખાસ તેમને બહુ પડેલી નથી. વળી લગભગ બહુની નગીરદારી પદ્ધતિવાળા અને આપણા સત્તા ચલાવતાં દેશો રાજ્યો સાથે તેમનો નિકટનો સંબંધ છે સામાન્ય રીતે તેમને એ લોકો ટેકા આપે છે આ દેશો રાજ્યોમાં લોકસત્તા અને માનવસ્વાતંત્ર્યની હજી શરૂઆત પણ નથી થઈ એટલે એ રીતે પણ સુરોપના સિખરસોથી તેઓ તુદા પડે છે હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓને ‘વિખરસ’ સખના કોઈ પણ અર્થમાં ‘સિખરસ’ કહી શકાય એમ નથી, અથવા બહુ તો તેઓ શાગળીગડ સિખરસો કહેવાય તેમનુ સાનુ સ્વરૂપ શુ છે એ કહેવું જ મુશ્કેલ છે કારણુ અમુક વિચારોનો ચોક્કસ આધાર જ તેમની પાસે તથી; વળી સખમાં આટલા થોડા હોવા છતાં અંદર અંદર એકબીજાથી તેઓ તુદા પડે છે તેમનુ બળ કોઈ કે હોય તો તે કેવળ નકાર કરવામાં રહેતુ છે તેમને બંદે જ બુલો દેખાય છે, તેને ઠાળવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે અને એવી આશા રાખે છે કે એમ કરતાં તેમને સત્ય લાખરો તેમનો મત એવો છે કે જો અન્તિમ માર્ગની વચ્ચેના માર્ગ લેવામાં જ સત્ય રહેતુ હોય છે જો તેઓ અન્તિમમાર્ગી ગણતા હોય તેની ટીકા કરીને તેઓ એવું

મમાધાન અનુભવે છે કે પોને સદ્ગુણી છે, મધ્યમમાર્ગી છે અને સાત છે આ ગીતને લીધે તરેના કષ્ટમય અને કષ્ટ પ્રયોગો કરવાનું તથા રચનાત્મક વિચારો મૂકવાનું કાન તેઓ ટાળી સકે છે તેમનામાં કેટલાકને અપ્રયત્ન ગીતે લાગે છે કે મૂડીવાદ દુરોપમા પૂરેપૂરો સફળ થયો નથી અને તેને ટકી ગેરેષુ મુશ્કેલ છે પરંતુ ખીજ તરફથી સમાજવાદ તો કપાળી રીતે ખરાબ છે, કાલ્પ તે બેગવાતા આવતા ખાસ હમે હપ્ત દુમયો કરે છે કદાચ ભવિષ્યમાં કાર્લ માર્ક્સની નીકળી આવશે, કાર્લ વચ્ચે રસ્તો નીકળશે, ત્યાંમુધી આ આશિષ હકેમ મરણી કરતું જોઈએ જો એવી ચર્ચા હવે કે પૃથ્વી ગોળ છે કે મપાટ, તો કદાચ આ બંને અલિપ્ત વિચારોને તેઓ વખોળી કાઢે અને કામચલાઉ ગૂંચના કદે કે કદાચ એ ચોરસ હોય અથવા લંબગોળ હોય.

નજીવી અને મહત્ત્વ વિનાની વાતો ઉપર તેઓ નરમ થઈ જાય છે અને તેના ઉપર આપણે તાત્પર્ય થઈએ એટલા ખૂબસૂરતો અને હોદ્દા કરી મૂકે છે જ્ઞાનથી કે અર્ધજ્ઞાનથી તેઓ યુજ સુધારે પડવાનું ધારે છે, કારણ કે આવા સુધારા તો મૂળને અસર કરે એવા કપાયો બાગે, અને વિચાર અને આવાસ્તી નીરસતા મામે. એટલે સિખરદોની જીતો તેમજ દારો બહુ જોઈ મહત્ત્વની હોય છે તેમાં કરો સિદ્ધાંત તો હોતો જ નથી. એ પક્ષનું મુખ્ય અથવા તો ખીલજોથી તેમને જુદા પાડનારુ સક્ષણ એ ગણાય કે સાગે તેમજ નરસી બધી જ બાબતમાં તેઓ મધ્યમમાર્ગના પૂજક છે એ પક્ષ જીવનની એક રીત છે અને તેમનું બહુ નામ — 'નેહરુ' અથવા મધ્યમમાર્ગી' એ જ કદાચ તેમને માટે નુયોગ્ય હવે.

વિશુદ્ધ મધ્યમ માને, અવગળી છે ખરે કિસ્તિ મારી,

ટાંગી બીગ મને મ્હે, કહેતા બીગો મને ટાંગી.

પરંતુ મધ્યમમાર્ગીપણું ગમે તેટલું પ્રદાસાપાત્ર હોય છતાં કાર્લ તેજસ્વી અને ગ્રહણતો ગુણુ નથી. તેમાંથી એક ભાવની મનતા આવી જાય છે તેથી દિ દુસ્તવાનના મધ્યમમાર્ગીઓ લગભગની 'મન દુસ્તી' જેવા થઈ પડ્યા છે તેમના દેખાવ શોભિયા અને ગંબીર, તેમના લખાણો અને વાતચીતો નીરસ તથા કુદ હોય છે અલગત તેમનામાં અપવાદો છે તેઓમાંના સીધી વધારે ભણીતા સર તેજ બહાદુર સંગ છે તેમના ખાનગી જીવનમાં તેઓ જરૂરે નીરસ કે વિનમ્રજન્ય નથી, અને મનકનુ પાત્ર પોને હોય તોખડુ તેની લહેંગત તેઓ લઈ સકે છે જાતુ એકદરે મધ્યમમાર્ગી મદગ પોતાની ગમ્મત અનંતિરશીલતાને બીને મધ્યમમાર્ગીપણાની પરાક્રમ્યનું પ્રતિનિધિ છે અસ્વાદાબાદુ 'લીડર' પર સિમ્લ પચોમા એક આગેવાન છે તેણે મયે વરમે પોતાનું બિરુદ પ્રગટ કરે એવા એક અગ્રેજી દખ્યે હતા, તેમાં તેણે જણ્યુ હવે 'મદન અને અસાધારણ માણસો હમેશા દુનિયાને દુખના દરિયામાંના છે, અને તેથી અને તો સાવારણુ બીજા ન બળના માણસોને વધારે પતક કરીએ છીએ." આ ન

૧ પોખી એક કવિને અનુવા. ટાંગી જેટલે રમ્યકીયા અને બીગો એટલે
જવાહરલાલ

નુદર અને નિખાલસ ગતિ પોતાનો વાવટો અધારખૂનો અથવા અધ્યમ પ્રાર્થના છે એમ તેણે બહેર કહ્યું.

મધ્યમમાર્ગી, શ્રદ્ધિપરાયણ, ભ્રમભ્રમો તથા એકાએક પરિવર્તનો ટાળવાની ઇચ્છા, એ બધાં ધર્મીયાર ધરખૂનો અનિવાર્ય સાથી હોય છે. નુવાન માણસમાં આ બધું શોભતુ નથી પરંતુ આપણી તો પ્રાચીન ભૂમિ છે, એટલે ધર્મખૂનું એનાં ચંતાનો ચાકેલાં અને કંટાળી ગયેલાં, તથા નિસ્તેજતા અને ધરખૂનો બીજા ચિહ્નોવાળાં બન્યાં છે. પરંતુ હવે તો આ ભૂનો દેગ ધર્મ પરિવર્તનકારી બનેલી ખૂનભળી જાય છે, અને મધ્યમ વિચારવાળા પ્રભાવ ગયા છે. ભૂની દુનિયા જવા પેઠી છે, અને મધ્યમ માર્ગીઓની સપાળી મીઠી દલીલોનું તેમાં કંઈ ચાલી શકે એમ નથી. પ્રજાવાન, જળપ્રવય અથવા તો બૃહસ્પ સાથે તેઓ દલીલો કરી શકે તો નવા જમાના માથે મી શકે તેમની ભૂની મારણાઓ વ્યાજ નીવડે છે, અને વિચાર તથા વર્તનના નવા માર્ગી શોધવાની ધર્મ તેમની દિશ્વત નથી યુરોપની પરંપરા વિશે જોણતાં હો. એ એન બ્લાઈટલેટ કહે છે: “આ આખી પરંપરા પેલી કૃષિત ધારણાથી વીરળાયેલી છે. પોતાનાં મામાખું છવન જે પરિસ્થિતિમાં વીર્યુ તે જ પરિસ્થિતિમાં નવી પેઢીનું છવન પડુ ચાલી શકે, અને એ નથી પેઢી વળી એ જ પરિસ્થિતિને વારસો મૂકી જઈ શકે, જેને અનુસરીને તેમનાં બાળકેલાં છવન પડારો.” આવા માનવ ઇતિહાસનો આ પ્રથમ યુગ છે જે ધારણા પડેલીવાર ખોટી કરી છે. આ પૂર્વધર્મમાં હો બ્લાઈટલેટ મધ્યમમાર્ગીની બાનુએ દર્શવાની બધ કરી છે, કારણ એ ધારણા તો હમેશાં જ ખોટી હતી. યુરોપની પરંપરા એ શ્રદ્ધિપરાયણ હતી તો આપણી તો તેથી કેટલીયે વધારે છે. પરંતુ ન્યારે પરિવર્તનનો મમય આવી જાય છે ત્યારે ઇતિહાસનું ધર્મ આ પરંપરાઓની જોડી જ પરવા કરે છે આપણે લાચાર થઈને તેઈ નહીંએ છીએ અને આપણી યોગ્યતાઓ નિષ્ફળ નીવડે તેનો દોષ બીજાએ માથે ઢાળીએ છીએ. જિ. ગ્રેવિટ હર્ડે દર્શાવી આપ્યું છે કે “આપણી યોગ્યતા નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે આપણા પોતાના વિચારમાં કાંઈ ખામી હશે એમ માનવાને બહુલે બીજા કોઈ કે દશદાધર્મક તેને જામી વાજવા પ્રયત્ન કર્યો છે એમ માનવું, એ બધું જ આપણીકારી ભ્રમ છે.” આપણે બધા જ આ બધ કર ભ્રમના બોલ બનીએ છીએ અને કોઈ કોઈવાર ભાગે છે કે ગાંધીજી ધર્મ તેમાથી મુક્ત નથી. પરંતુ કાંઈ નહિ તો આપણે પ્રવૃત્તિમાન તો છીએ જ, અને દુનિયા માથે સ સર્ગશ્ચ રહેવાનો પ્રયાન કરીએ છીએ, એટલે પ્રયોગ અને બહુથી ન્યા ભ્રમનું બધ પડાગએ છીએ તથા અવગતતાક્રમતા આગળ વધીએ છીએ પરંતુ મધ્યમમાર્ગીઓ તો ન્યા ભ્રમને કારણે સૌથી વધારે દેરાન થાય છે કારણ બહુ ધર્મ જવાના બધથી તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, ધર્મ જવાના બધથી આગળ ચાલતા નથી, લોકો સાથેના આરોગ્યવર્ધક સંબંધથી દુર રહે છે અને પોતાના ચિંતાની શુદ્ધિઓમાં મતમુખ ધર્મને તથા પોતાની જ નાખેલી બહુથી બેચુક ધર્મને તેઓ ખેસી રહે છે. શ્રી શ્રીનિવાસ સાસીએ પોતાના મધ્યમમાર્ગી ચિત્રોને દોઢેક વર્ષ ઉપર ચિતવાની આખી

હતી કે ' જે આવી રહ્યું છે તે બિચારા બિચારા ન કરશો. તેમણે પોતે માન્ય હશે તે જરૂર થઈ વધારે સત્ય એ ચેતવણીમાં હવે સરકાર ૩૩ ને ૩૪ એ દિશાએ જ તેઓ વિચાર કરતા હોઈ, જુદી જુદી સરકારી કમિશિઓ જે બધાંતરના ફેરફારો થઈ રહી હતી તેનો જ હવે એ આ દહેલી વખતે તેઓ ખત્તા હતા. પરંતુ મધ્યમમાર્ગીઓની કમનસીબી એ હતી કે જ્યારે પોતાના લોકો આગળ ધપે જતા હતા ત્યારે તેઓ દૂર ઊભા રહ્યા, અને આવડુ હવે તે આવવા દીધું પોતાના જ લોકોનો તેમને હર લાગ્યે અને સરકારનો ખોડુ વહેરી લેવાને બદલે પોતાના લોકોથી અજાણ થવાનું તેઓએ પસંદ કર્યું. પણ તેઓ પોતાના દેસમાં પરાયા જેવા બની ગયા, અને દુનિયા આમ જ ચાલી અને તેઓ જોતા રહી ગયા તો એમાં કશી નવાઈ છે ખરી કે ? પોતાના દેસબાંધનો જીવન અને આવડ્યું માટે જ્યાં ભારે લગત લગી રહ્યા હતા ત્યારે મધ્યમમાર્ગીઓ વાંડની કઈ બાજુએ ઊભા હતા એ વિશે કશી જ શંકા નથી વાંડની પૈલી તરફ ઊભા રહીને આપણને તેઓ સારી શિખામણ આપતા હોતા અને નીતિના ઉપદેશો વચ્ચેના બહા લેવા લગાવતા હતા જે બમેજી પરિવર્તન તથા તેની કમિશિઓમાં સરખાર સાથે તેમને જે સહકાર કર્યો તે સરખારને માટે બહુ નૈતિક લાભનો થઈ પડ્યો. તેમણે ના પાગી હોત તો બહુ ફર થઈ જાત એ નોંધવા જેવું છે કે આમાની એક પરિવર્તન તો ઈચ્છા હતા. મલ્લરપક્ષ થયું અગ્રગ રહી હતો પણ આપણા મધ્યમમાર્ગીઓ તેમ મ્હે એમ નહોતું ઈચ્છા હતા જ કેટલાક માન્યુએએ તેમાં ન જવા તેમને વીનચ્યા હતા છતાં તેઓ તો ત્યાં ગયા જ

એમ તો આપણે સૌ બોલાવતા પ્રમાણમાં અને જુદા જુદા હેતુથી મધ્યમમાર્ગી અથવા તો અન્તિમમાર્ગી ઊંચે જો કોઈ બાબત વિશે આપણે પૂરતો આમંદ હોય તો તે વિશે આપણી લાભની વીજ હોય છે અને તે બાબતમાં આપણે અતિમમાર્ગી થયેલા રાખીએ ઊંચે બન જો આમંદ ન હોય તો આપણને માન્યુધુન સદિપ્ત્યુતા અને ફિલસૂફીઓ મધ્યમમાર્ગ પોસાય છે ખરી મને તો તેથી આપણી એ વિચેની બેઠેલી દેકાર છે એટલું જ મેં બહુ નરમ મધ્યમમાર્ગીઓ થયું એવા જોયા ૩૩ એઓ જમીન ઉપરના અમુક સ્થાપિત હોય નાનું કરવાની સૂચના તેમની આગળ થતા જ બહુ ગરમ થઈ ગયા હતા આપણા મધ્યમમાર્ગી મિત્રો કાર્કે અરો જુઓ બન શીમત લોકોના પ્રતિનિધિ છે. તેમને સ્વગતને મળે સહ જોવી પોસાય એન છે તે વિશે તેમને કરી ધમ્માવ કરવાની જુરર નથી. પરંતુ સમાજવ્યવસ્થામાં કાર્કે જુ મૂળગત ફેરફાર કરવાની વાત આવે એને તેઓ આકુળઆકુળ થઈ જાય છે અને તેઓ તે વિશે મધ્યમમાર્ગી અથવા તો મીઠાશથી વાજળી વાત કરનારા રહેતા નથી. એટલે તેમનો મધ્યમમાર્ગ બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યેના તેમના વલણમાં જ સમાયેલ થઈ જાય છે તેઓ એની આશા સેવે છે કે જે તેઓ સરકાર પ્રત્યે પૂરતો આત્મવાદ રાખે અને તેની સાથે કદાચ માનવાજી થયું કરે તો પોતાના આ પ્રકારના વતનના બંધ તરીકે સરકાર તેમની વાત સાંભળે. એટલે બ્રિટિશ દિલ્લિજિન્દુ તો અનિવાર્ય પડે તેમને

સ્વીકારવું જ પડે છે. સરકારી રિપોર્ટો તેમના શોખના અભ્યાસનો વિષય થઈ પડે છે, અર્થિક ન મેની 'પાર્ટમેન્ટરી પ્રેક્ટિસ' અને એવી ગોપનીયો તેમની સદાની સાથી હોય છે નવો સરકારી રિપોર્ટ બહાર પડવાનો દોષ તેની તેઓ કલંકાયિતે શદ્દ બુદ્ધિ છે અને તે વિષે અનેક તર્કવિતર્કો કરે છે. ઘટ્ટાચી પાછા ફરેલા મધ્યમમાર્ગીઓ બહાર પડેલા દોષની મહાન વિભૂતિઓનાં ચરિત્રો વિષે ગેળી વાતો કરે છે. કારણ મધ્યમમાર્ગીઓ, પ્રતિસહયોગીઓ, અને એવા બીજાઓને મન બહાર પડેલા એ તે એક વૈકુંઠ છે નહીં વખતમાં એમ કહેવાયું કે સારા અમેરિકનો મરી ગયા પછી યુરોપમાં જતા એ જ પ્રમાણે કદાચ એમ બનવું દોષ કે સારા મધ્યમમાર્ગીના પ્રેતાઓ બહાર પડેલા દોષનાં આસપાસ બધાં કરવા હશે.

હું આ બધું મધ્યમમાર્ગી વિષે કહું છું, પણ તે મહાસત્તામાંના આપણને પણ ધામુને લાગુ પડે છે. પ્રતિસહયોગીઓને તો એ વિશેષે લાગુ પડે છે. તેઓ પોતાના મધ્યમ માર્ગમાં મધ્યમમાર્ગીઓને ક્યાંય વટાવી ગયા છે. સાધારણ મધ્યમમાર્ગી અને સાધારણ મહાસત્તાવાળામાં આસમાન જોવાનું અંતર છે, છતાં તેમને બુદ્ધિ પાડનારી લીડી સાફ અને સ્પષ્ટ નથી વિચારસરખીની બાબતમાં તો ગરમ મધ્યમમાર્ગીમાં અને નરમ મહાસત્તાવાદીમાં કરીએ બેઠા પાડવા જે નથી પરંતુ ચાંપીછને પ્રતાપે, બધા જ મહાસત્તાવાદીઓ આ દેશની બુદ્ધિ સાથે અને દેશના લોકો સાથે કાંઈ ને કાંઈ સંબંધમાં આવ્યા છે, તેઓ કાંઈ ને કાંઈ પ્રવૃત્તિમાં રહ્યા છે, અને તે જ કારણે અસ્પષ્ટ અને હોપયુક્ત વિચારસરખીનાં કેટલાંક પરિણામોમાંથી તે બચી ગયા છે તેજુ મધ્યમમાર્ગીઓનું નથી થયું તેમજ તો ભૂતા તેમજ નવા બન્ને સાથેના સંબંધ ગુમાવ્યો છે તેમનું મંડળ સુદિની કાંઈ નાશ પામી જતી ભવિષ્ય પ્રતિનિધિ છે

મને લાગે છે કે આપણામાંના ઘણા લોકો પ્રત્યેક વહેલી જલિ ગુમાવી બેઠા છે અને નવી દૃષ્ટિ તેમને લાધી નથી નથી આપણને સમુદ્રમથનમાંથી મોયાં રત્નો કે અમૃત નીકળતાં જોવાની આશા કે નથી આપણે મારે સોપરાથી ભગવાનની ભવ્ય હરપના ર અને અપારાધમાના બધું યોગને નીચીની પ્રક્રિયાઓમાં બળાવેલું સહભાગ્ય લાંબુ છે :

૧ બહાર પડેલા — વિતાવવાના પ્રધાનમંડળની કચેરી

૨ અહીં બે લીંગુ ભાષાનર કલ્પના મે ધૂ લીધી છે મૂળમાં વર્ડઝવર્થ કવિતા એક મુદ્દા સેનેગાથી બે પ્રક્રિયાઓ મળી છે એ સેનેગાનો આવ એવા છે કે "આપણે જામને સાવ શુદ્ધિપ્રધાન થઈ ગયા છે, એટલે કુદરતની સાથે આપણે એકતાન થઈ શકતા નથી આવના કરતા તો પ્રત્યેક વહેલી જામનો સારો હોતો કે બ્યારે તે વહેલી હાસા પણ આપણે કુદરતની સાથે એકતાન થઈ શકતા હતા, અને સમુદ્રમથન સમુદ્રની જેમ બદલાતા પ્રોટિયસને હોડતો જેઈ શકતા હતા, અને બલિષ્ઠવાણી જાણનારા ટ્રાન્ટને એવા પાકાનો માખ ફૂડનો સાબળતા " 'પ્રોટિયસ' અને 'ટ્રાન્ટ' ગ્રીક પૌરાણિક પાત્રો છે તેને બદલે આપણી બે પૌરાણિક કલ્પનાઓ મૂકવાની મે ધૂ લીધી છે

પિટમા યજ્ઞાદન જે પેખતા
 વનકુસુમમા સ્વર્ગશોભા દેખત,
 મુક્તિમા જે બાધતા જ જિતવને,
 એ દાણમા સાધતા જ બનવને

કનબાન્યે આપણાનાના ધણુ પ્રકૃતિના એકો હોકેલી કે સમજી શકતા નથી પ્રકૃતિ આપણા કાનમા જે છાની વાત કહી છે તે આપણે સામળી સમજતા નથી, તેના સ્પર્શે શમાય અને સ્પર્ષ અનુભવી શકતા નથી એ દિવસો તો મયા પરંતુ પહેલાની માફ પ્રકૃતિમા રહેલા ઐશ્વર્યને આપણે ભેઈ શકતા ન હોઈએ તોપણ માનવતાના ગૌતવ અને કરુણતામા, તેના યુલ્લસ સ્વપ્નો અને બતાવના તોફાનોમા તેની વેદનાઓ અને નિષ્ફળતાઓમા, તેના કનહો અને કંઠરોમા, અને આ સૌથીયે વિશેષ એક મહાન નિયતિની અને પૈના સ્વપ્નોના સાક્ષાત્કારની અદ્વામા તેને—તે પ્રકૃતિના ઐશ્વર્યને શોધવા આપણે મચ્છા છીએ આવી ખોજમા જે આશામ મના પ્રસંગો આવે જ છે તેનો કાઈ બહારો પેલી અદ્વામાથી મળી રહે છે અને જીવનની લઘુતાઓથી પર આપણે થઈ શકીએ છીએ પરંતુ ધણુએ આ ખોજ લપાડી જ નથી બીજી તરફથી પ્રાચીન માર્ગ ધણુ તેમણે છોડી દીધા છે એટલે વર્તમાનમા અનુસરણ કરવા યોગ્ય માગ તેમને જરૂર નથી તેઓ સ્વપ્નદર્શી ધણુ નથી, તેમ પ્રવૃત્તિમા ઈ ધણુ નથી મહાન કે ચ વિશ્વવ થઈ ગયો અથવા હમાણા રશિયન વિશ્વવ થયો તેણે માનવતામા જે ખજાનાજાટ મચ્છાવ્યો તેની તેમને ગમ નથી લાખા વખતથી દબાવી રાખેલી માનવી આકાંક્ષાઓના જટિલ ત્વરિત અને કૂર વિસ્ફોટથી તેઓ ટરી ભય છે તેમને માટે આસ્તીલ (નેલ) ની દીવાત્રો હજી વરી નથી

કાઈકે પુણ્યપ્રદાય માથે ધણીવાર અમ કહેવામા આવે છે કે ' દેરાભક્તિ એ નાઈ મહાસભાવાગાઓનો દળરો નથી ' આનુ આ વાક્ય તેમા ક્યુ મૌલિક ક્રમેથી વિના એટલી વાર કહેવામા આવે છે કે તે બહુ ગ્રાસદાયક લાગે છે હુ આશા રાખુ છુ કે આ લાગણીનો એકલચ્ચુ દાવો મહાસભાવાગાઓએ કહી ક્યો નથી મહાસભાનો એ દળરો છે એનુ મે તો કહી માન્યુ જ નથી અને મઈને બે એનો દળરો ભેઈતો હોય તો હુ તેની એટ કરવા તૈયાર છુ એ તો ધણીવાર સમઘસાધુઓ અને આગળ આવવા ઇચ્છતા માણસોનો આશરો છે અને વિવિધ અભિરુચિઓ સ્વાર્થો અને વગેરે અનુરૂપ આવે એટલા બધા તેના પ્રકાર છે આને ન્યુડાસ^૧ જરૂર હોત તો એણે ધણુ દેરાભક્તિનુ જ નામ વાપરીને પોતાનુ કામ ક્યું હોત એ વિચે રાહ નથી દેરાભક્તિ દવે પૂરતી નથી તેના કરતા વધારે હમ્ય વધારે વિશાળ, વધારે હદાળ ગુણોની જરૂર છે

૧ ઈંગ્લીશ મુખ્ય ખાતે ચેલ એમના અક બેએ દરો દાને હરને વહૂદીઓના હાથમાં પકડવી દીધો હતો

તેમ એકસો મધ્યમમાર્ગ પણ પૂરતો નથી. અંકુશ અથવા મંદમ સારી વસ્તુ છે. આપણી સાંસ્કૃતિકતાને એ જ જોઈએ. જ્યુ એ અંકુશની પાછળ એ કુશમાં રાખવા જેવું, દબાવવા જેવું તો કાંઈ હોતું જોઈએ ને ? ભૌતિક તત્વોને અંકુશમાં આપવા, વિદ્યુત્સેખા ઉપર સતાર થતું, ભૂકંપના અગ્નિને તથા આગળ ધસતા, લાઈગતા જલોશિને ઉપયોગમાં આણવા, એ માનુસનું ભવિષ્યનું કામ છે. જગત આજના દિને બાળી નાખનારા વિકારોને દબાવવા અને અંકુશમાં આણવા એ તો સૌથી નિકટ મામ છે. ન્યાં સુધી એ વિકારો ઉપર કાન ન આવે ત્યાં સુધી માનુસાદિને વારગો તેને સંપૂર્ણતાએ મળે નહિ પરંતુ તેથી શુ એ પગ આવતા જ નથી અને જે દાયને પસંદાત થયો છે તેના ઉપર અંકુશ મૂકવો ?

દક્ષિણ આફ્રિકાના કેટલાક નવજકયાકારો ઉપર રોય કુમ્પબેલે લખેલી કવિતાની ચાર લીંબો આવી ઉતારવાની કાલજ હું જતી કરી રાકતો નથી. દિંદુસ્તાનનાં ધમ્મા રાજદારી મડોને તે સરખી રીતે લાગુ પડે છે :

તમારી સંધમાં શીલી, બધા, સૌ કો વખાળે છે,
અને મારી મતિ પણ એ તરફ યુજનેય તાણે છે,
તમે આ વાપરો એ ઘોડું ને વાગ ન્યાં ને ત્યા,
ખિરાદર એ બધુ તો ઠીક, પણ પરચમ થોડો ક્યાં ?

આપણા મધ્યમમાર્ગી મિત્રો આપણને કહે છે કે મહારાજા અને સરકાર એ બે એ તો વચ્ચેના સુવર્ણ મધ્યમમાર્ગને તેઓ અનુસરે છે, અને એ સાકાર રતતામાંથી તેમનું વદાણ આખા દેશકારી બધ છે બનેની તુડીઓના તેઓ ન્યાયાધીશ બનીને બેસે છે, અને બનેમાંથી તેઓ યુક્ત છે તે માટે પોતાની બતને અમિન'દે છે તુલા ધારણ કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે, અને મને લાગે છે કે ન્યાયની મૂર્તિની માફક તેઓ આપો બધ રાત્રે જ અથવા આખે પાસ બાંધી દે છે શું એ મારો એક કંપનાતરંગ જ હશે જે મને ધ્રુગ કુદાવીને પ્રાચીનની સામે મૂકી દે છે અને પેલી પ્રસિદ્ધ વાણીનું અવણ કરાવે છે " અરે એા રાજાઓ, અને કર્મકો " દે અધ માર્ગદર્શકો, મગતરાને ગાળીને કાઢવા મથી રવા છે. પણ આખુ જીવન જીવે જીવે જીવે છે. " ૧

૫૨. સાંસ્થાનિક દરજ્જે અને સ્વાતંત્ર્ય

એમના હાથમાં છેલ્લા સત્તર વર્ષથી મહાસભાની નીતિ ધડવાનુ આવ્યું છે તેમના ધમ્માત્મક મધ્યમમાર્ગના છે મધ્યમમાર્ગી હોય કે મહાસભાવાદી હોય, સમજા આ એક જ વર્ગમાંથી આવેલા છે, અને એક જ વાતાવન્યમાં બિહરેલા છે તેમનું સામાજિક જીવન, તેમનું રાજનય, તેમનું સમજન દબ, એ બધું સરખું જ છે, અને જે મધ્યમ વર્ગના આદર્શો તેઓ ધારણ કરેલા હતા તે આદર્શોના પ્રકારમાં પણ રાજઆતમાં તે

આજો તારાવત નહોતો પરંતુ સ્વભાવના અને માનસના બે ને રીધ તેગે જીવ ૫૧ લાગ્યા અને બન્નેની દૃષ્ટિ બિન્ન બિન્ન દિશામાં વધી એક મડો સરકા શ્રીમદ્ લોકો તથા સુખી મનુષ્ય વર્ગ તરફ વધારે જોવા માંડ્યું અને બીજા મડો મીઠા મધ્યમ વર્ગ તરફ વધારે જોવા માંડ્યું પરંતુ વિચારસરળી તો એ જ રહી પ્રેરે એ પશુ આજો ફેર ન પાડે પરંતુ બીજા મનુષ્યોમાં બહુભાવના કરીગરવર્ગમાંના તમા બેકાર થવા માટેવા જાગેજાગ્યેના મોટા સમુદાયનો ધક્કો જાગવા માંડ્યો તેમને અવજ બદલાયો. આજ અને સંજ્ઞાને બાંહે તેમાં કડકાઈ અને દુર્મતો કરવાની વૃત્તિ દાખલ થઈ ગાસર પાડે એવું કામ કરવાની શક્તિ તો હતી નહિ એટલે કડક ભાષા નાખરી કાઢકે સમાવાન મેળવવા માંડ્યું આ નવા ફેરારથી જીવઈને મધ્યમમાર્ગીઓ તેમથી ખરી થયા અને અજમા પડી જઈને સલામતી સાધી છતાં હજી મહાસભામાં થપતા મનુષ્ય વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ જ જળકું હજી જોકે સંજ્ઞામાં ગરીબ મનુષ્ય વર્ગનું જ જોઈ વધારે હજી હપડા મધ્યમ વર્ગને પોતાની સતીય લગ્નમાં ફેલેલી કાઈ ખાસ પડવા નહોતી તેમને આતરિક સતીય લગ્નમાં જ હતો તે દર તો એના પોતાના કરિત થયેલા ગવને અને હામારોના સ્વભાવને ફરી પ્રાપ્ત કરવા અને પોતાના નષ્ટ થયેલા નીરવને પુનઃ યથાશિત કરવા મથતા હતા સામાન્ય શરૂઆતવાની નેતૃત્વથી તેઓ નસારેલા હતા એ પ્રેરણા તો જોકે બવામાં હતી છતાં તેને અંગે જ મનુષ્યના ઈર્ષ્ય અને અન્તિમમાર્ગીઓ વચ્ચેના સ્વભાવના બે ગ્રહ થયા ધીમે ધીમે મહાસભામાં નીચલા મધ્યમ વર્ગનું આધિપત્ય જામવા માંડ્યું અને પાછળથી ખેડૂતો પણ તેમાં સામેલ પ્રમાણ પાડી શક્યા

જેમ જેમ મહાસભા વધુ ને વધુ આમજનતની પ્રતિનિધિ બનતી ગઈ તેમ તેમ તેની અને મધ્યમમાર્ગીઓની વચ્ચે અતર વૃદ્ધિ થતી અને મહાસભાનું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજવાનું કે તેની કે રસરસ મધ્યમમાર્ગીઓને માટે લાભમય અગત્ય બની મનુષ્યોવાનખાલામાં બેસનારા સુખી તાકો મદિ ધાસ કે મલવા જૂપામાં રહેનારા વાકોની વાત સમજવી એ સહેલ નથી આ ભવના લોકો છતાં બન્નેની વિચારસરળી તો તાણવાની અને મનુષ્યવર્ગના પોકોની જ હતી તેમાં તક્ષણ પ્રમથુનો હતો પ્રકારનો નહોતો મહાસભામાં ૫૧ છેવટ નુખી ગેવા નામે ગયા જેમને મધ્યમમાર્ગી મનુષ્યો જ વધારે કાવત

ધર્મી રીડીઓ તથા ચિટિસ લોકો જીવતા કૃષ્ણદાસ જમીનદારો અથવા શ્રીમદ્ બેડતા પોતાની જમીનદારી કપરના મકાનને ગણતા તેમ દિલ્હીમાં ગણતા મહાનની માવજી ધરવવા એ સદૃશ્યદરજો ગણનામાં સા. સાત ભાગ બવા પોતે વાપરે અને દિગ્ગીએને નોકરોના અથવા તો કોચર કે રમે. મદેના એરમાં ગહેવાનું જમીન દારના ગામના મકાનમાં હોવ છે તેમ આ નોકરોમાં થતું ચ તો બેતરતો નિશ્ચિત કમ હતો — મારફત કોડારી રમેલોનો દમ્પરિયો નોકર પગવાણો વગેરે — અને તેમનામાં અદર અદર એકબીજાના દરજ્જાનું મદકાઈથી પાલન થતું પરંતુ બગવાના

પેલા સદૃશદરમો અને આ નોકરમજી વચ્ચે તો આમાજિક તેમજ રાજદારી બાબતમાં, ન જોવામાં આવેલી દીવાન હતી બ્રિટિશ સરકાર આવી બચવસ આપતી ઉપર ઠોકરી બેસાડે એમાં તો કશું જ નવાઈ પામવા જેવું નથી નવાઈ પામવા જેવું તો એ છે કે આપણે અથવા આપમાના ધર્મજો આપણા જીવન અને આપણા બચિવની એક સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય બચવસ તરીકે આ વસ્તુ સ્વીકારી લીધી, જમીનદારના નોકરનું વફાદાર માનવ કેળવું કોમ્પાર આપણું વિરન બદલાવ કરવામાં આવતું આપણને દીવાનખાનામાં જાનો ખાતો આપવામાં આવતો આપણી મદત્વકાક્ષાની પ્રકાશમાં એ હતી કે આપણે સદૃશદરમ જાણીએ અને આપણે એકલા એકલા ઉપરના દરમજોમાં સ્થાન પામીએ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ લોકોએ રાસથી અથવા મુસદ્દી દીરીથી જે વિજય મેળવ્યા છે તેના કરતા માનવ ઉપરનો આ વિજય વધારે મોટો છે પ્રાચીન કાળના જ્ઞાની માણસોને જુ છે તેમ સુધામ ગવામ તરીકે વિચાર કરતો થઈ ગયો.

પરંતુ હવે સમો બનવાયો છે એ રોકનોકરમજી અથવા સંસ્કૃતિ હવે હવેમા ? હિંદુમાં કોઈ રાજપુતશીથી સ્વીકારવા તૈયાર નથી હતા આપણામાં કેટલાક હજી એવા રહ્યા છે જેમને નોકરીના ઓરડામાં જ ગોઠે છે અને કસબથી ભરેલા પોતાના પોશાકમાં તથા ચગકતા ચમ્પાવાળા પોતાના પટામાં ગર્વ લાગે છે ખીલવેલો જેવા કે મધ્યમ માર્ગીઓ તો આખી એ વાગબ મનાની પ્રવાનો સ્વીકાર કરી છે એ આખા મકાનની રોનક અને રિલેક્ષકા ઉપર તેઓ આકર્ષીત છે તેમને તો પેલા નવના માનિમને બદલે એક પત્રી એક પોતે હસી જાય છે અને તેઓ 'દિલીકરમ' કહે છે તેમને મન પ્રમ માત્ર મલકાનો રંગ બ વવનો અથવા બહુ તો બચવસમાં ચોરાયલા દેશના સ્વાનો છે નવા જ રાજતની પરિપાયામાં તેઓ મ્હી વિચાર કરતા નથી.

તેમને મન સ્વસાજનો અર્થ એટલો જ છે કે બહુ પહેલાની માર્ક આપ્યા કરે માત્ર તેમાં જશ કાળી હાથ વધે એટલું જ તેઓ કેવળ એવા બચિવની જ કલ્પના કરી રાકે છે જેમાં તેઓ અથવા તેમના જેવા માણસો સુખ ભાગ ભજવશે અને મોટા અંગેજી અમલદારોનું સ્થાન લેશે એમાં જાણી નોકરીઓ સરકારી ખાતા ધારાસભાઓ નેપાર ઉદ્યોગ બહુ એવું મે જ હોય સિવિન સચિ મવાળા પોતાની બોફિસોમાં માર્મ કરતા હોય રાજવો પોતાના મહેલમાં રહેવા હોય અને પોતાની પ્રાન ઉપર હાથ પાડવાને માટે પોતાના દીસમેલીના બવા ધરેલા સરીર ઉપર ખડકીને તથા ચકચકિત પોશાક પહેરીને કોઈ કોઈવાર બહાર દેખા દેતા હોય, જમીનદારો ખાસ રહાણી માગણી કરી રહ્યા હોય પરંતુ તે દરમિયાન પોતાના કિસાનેને કનહતા હોય શાહુકાર પોતાની નાણાની કોથળી લઈ જમીનદાર તેમજ કિસાન બન્નેને ચૂમતા હોય વફીન પોતાની ફી ગણતો હોય અને ઈશ્વર સ્વર્ગમાં વિરજીતો હોય.

તેમના વિચારોનો સાર એ નીકળે છે કે જે સ્થિતિ છે તે ટકાવી રાખવી તેઓ જે દેશના હવે છે તે અગત દેશનો કરી રાકાય બ્રિટિશ લોકોનો સદ્બાવ

ભાગીને ધીમ ધીમ ગળાઈને યાવ તેમ આ ફેરફારે મરવાન તેઓ હરે છે તેમ
રાજ્યપ્રકરણ અને અર્થપ્રકરણનો આખો પાયો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સ્થિતિ અને
શાશ્વતી ઉપર મકાસેડો છે આ સામ્રાજ્ય ઠીક ઠીક ઘાણા વખત માટે અચળ રહેશે
એમ માની તેઓ તેની સાથે દેવાઈ ગયા છે અને સરકારની રાજ્યપ્રકરણી એ
અર્થપ્રકરણી વિચાર સરણી તેઓ સ્વીકારી લે છે એટલું જ નહિ પણ મોટે ભાગે
તેમના નૈતિક મોરચે પણ સ્વીકારી કે છે એ વાસ્તે તે બ્રિટિશ આધિપત્ય
આપીપણુ ભજવવાને બધે રચાયેલા છે

મહાસભાની વૃત્તિ આનાથી વધુ જુદી જ છે મતલુ તેને તો નવું રાજ્યવત
નેઈ છે, અત્યારની બ્યવસ્થામાં ક્ષમ્ય અહીંથી ફેરફાર નથી નેહરુ. એ તર
રાજ્યવત કેવું હશે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ સાધારણ મહાસભાવાદીને ન હોય અને તે વિષ
ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો પણ હોય પરંતુ મહાસભામાં સૌ કોઈ (મુઝામ હોગા નામ
વિચારના સિવાય) એમ તો માને જ છે કે વત માન ગિવિતિ અને રીતો નહિ જ
ચાલવી નેઈએ તેમાં ધરમજૂથી ફેરફાર મરવાની આવશ્યકતા છે સાસ્થાનિક હલનલન
અને પૂર્ણ સ્વરાજમાં એ આ જ છે બ્રિટિશ અર્થબ્યવસ્થાની સાથે આપણને બાંધી
દેવામાં આવે અને ધણા દરમ અને અદરમ બંધેનોવાળી ભૂમી હમારુ અરી ને
એથી જ રહે એ કલ્પના પહેલામાં છે બીજામાં આપણા મનોમોને અનુભવ અ
એવું નવ ચાલતર કરવાની વ્યવસ્થા આપણને હેલી જ નેઈએ એ ધારણા છે

આમાં કોઈ ટુચ્છ અથવા અગ્રેજ લોકો માથે હા વેરનો કે કોઈ પણ ભાગે તેમનાથી
અલગ પડી જવાનો મવાવ નથી આટલું આટલું બની ગયા પછી ટુચ્છ અને દિલ
વચ્ચે વેરમાવ હોય તો તે સ્વાભાવિક છે યોગ્ય કહે છે કે “એવરવા સત્તા ધારાની
આવીને બગાડી નાખી તણુ ઉધા પા કુદાહીનો ઉપસામ કરે છે” આપણા હુદયની
આવીનો નારા (મિન પૂરતો) તો આરોગ્ય ચર્ચિયો છે અને આપણી ઉપર કુદાહીના
એ પુષ્કળ પ્રમાણ થયા છે તેથી આપણે મિલનના મથપાની બન્યા નથી છતાં જેવ
હિંદુસ્તાનનું અને આખી માનવતાનું સ્વાસ્થ્ય અને મોટું દિવ સામવાનો આપણે કાવ
કરીએ તો મલિક આચરોથી એ ચાઈ જવું આપણને પાવર નહિ એમ એ ચાઈ જવાનું
આપણને મન યાવ તોપણ છેલ્લા પદર વસથી આપીએ એ ૧૯૩૬ તાબીમ આપણને
માપી છે તે આપણને તેમ મરવા દે એમ નથી બ્રિટિશ નેશન એસ્ટીને આ દુલખી
રજો છુ કેલવારે મહિનાથી મારું જિત બહુ બમ રહે છે પહેલાની કોઈ ખરું જા
કરતા આ એકાન્ત કેદને જોયે આ વખતે મારે વધારે ૬ મ ભોલરવ પાડુ છે અવા
પ્રસંગો બની ગયા બ્યારે મારા ચિત્તમાં ક્રોધ અને ઉઝમ વ્યાપ્યો છે છતાં મહા
મેસીને બ્યારે ૮ મારા ચિત્તના અને હુદયના કિંમતને તણાવુ છુ ત્યારે ત્યાં ટુચ્છ
અગ્રેજ પ્રેયે ક્રોધ અને દેખાતો નથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવતને જ નાપસદ કહે જ
અને હિંદુસ્તાન ઉપર તે કોઈ બેલાગવામાં આવ્યું છે તે કુ સદન કરી રાખો નથી
પને નીતારી રહ્યા જરાયે મમતી નથી બ્રિટનનો રાજ્યસર્વો જર્વ હિંદુસ્તાનને

આપણને કહેવામાં આવે છે કે આધુનિક કાળમાં જ્યારે આખી દુનિયા વધુ ને વધુ પરસ્પરાવતબી થતી જાય છે ત્યારે સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય સમજવું એ સક્રિયતા છે. સ્વાતંત્ર્યની માગણી કરીને આપણે ધર્મિયારનો માર્ગ પાછો મૂકવાનું પરીએ છીએ. મધ્યમમાર્ગીઓ, શાન્તિવાદીઓ અને ઇસ્લામના કહેવાતા સમાજવાદીઓ પણ આ દલીલ સ્વીકારે છે. આપણી સક્રિયતા રૂબાવના માર્ગે આપણને કપડો આવે છે અને સાથે સાથે આપણને એવી ધન સુચના આવે છે કે સંપૂર્ણ ઇવન વિરોધ સમૃદ્ધ બનાવવાનો ઉપાય બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસભા છે. મધ્યમમાર્ગીઓનો જાદુ શાન્તિવાદ સમાજવાદ એ બધા ધારકો ઇન્કારમાં તે સામાજ્યને ટકાવવાના માર્ગમાં જ મળે છે એ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે. દ્વેષરસી કહે છે 'રાજ્ય કરનારી પ્રજાની ચાલુ રિયલિટી જાળવી રાખવાની હઠા ધર્મીવાર રાષ્ટ્રભાવના કરતાં એ હોવાનો સ્વાગ ધારણ કરી શકે છે—તેમ વિજેતા રાષ્ટ્ર પોતાની કૃત્રિમતાથી સમજાવી રાખવાની હઠાને શાન્તિવાદનું સ્વરૂપ આવે. તેમ નેકેડોનલ્ડ માધીની સામે આતરસાપ્તીયતાના દ્વિમાયવી તરીકે ખપી જાય છે.

હિંદુસ્તાન જ્યારે રાજદ્વારી સુક્તિ મેજવરો ત્યારે તે કેવું હરો અથવા શુ દરો તે હું જાણતો નથી. પરંતુ એટલું તો હું જાણું છું કે તેના જે લોગ આજે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની દ્વિમાયત કહે છે તેઓ વિશ્વાગમા વિશ્વજન આતરસાપ્તીયતા મારે પણ દ્વિમાયત કહે છે. સમાજવાદીને મન રાષ્ટ્રભાવનાનો કરો અર્થ ન હોઈ શકે. પરંતુ મહાસત્તાના વિરોધ આગળ વધેલા લોકોમાંથી જેઓ સમાજવાદીઓ નથી ગેવાઓ પણ ધણા પાકા આતરસાપ્તીયતાવાદી તો છે જ. આજે આપણે સ્વાતંત્ર્યનો દાવો કરીએ છીએ તે માર્ગ અજગા પડી જવાની ઇચ્છાથી નથી કરતા. ભિવડુ સાચી આતરસાપ્તીય વ્યવસ્થા સ્થાપવા મારે બીજા દરોની સાથે આપણા સ્વભાવનો પણ કાંઈક અંશ જોડો. એવા આપણે પૂરેપૂરા તૈયાર છીએ કોઈ પણ સામાજ્યવાદી તત્ત્વ બલને ગમે તેવા બર નામથી પેતાને ઓળખાવે પણ એ આવી વ્યવસ્થાનું દુશ્મન છે અને સામાજ્યવાદને માર્ગે જગતનો સહકાર કે જગતની શાંતિ કદી સંધાવાના નથી.

જગતમરમા બની એની ઘટનાઓ બતાવી આવે છે કે બધા સામાજ્યો આપ આપ ચાર સત્તા તથા આર્થિક સામાજ્ય જમાવવાની હઠાને મરણે એકબીજાથી વધુ ને વધુ અતગ પતા જાય. આતરસાપ્તીયતા વધવાને બદલે તેનાથી ઊંચી કિંચાજ ચાની રહી છે. આના કારણે રોષથી કહેવા મુશ્કેલ નથી વર્તમાન અર્થવ્યવસ્થાની પધતી જતી નબળાઈના તે સ્પષ્ટ છે. આ નીતિનું એક પરિણામ એ આવે છે કે અમુક આપબબત્યાર તત્ત્વ નીચેના પ્રશ્નમાં સહકાર વધે છે. પરંતુ બાકીની દુનિયાથી એ તત્ત્વનો વિચ્છેદ થવું વધે છે. હિંદુસ્તાનને મારે તો એકાધવાના તથા બીજા ઠરાવોથી આપણે જોયું. કે તેને હીને બીજા દેશો સાથેના અપણા સબધો અને આપણા બધાનો હિત પચા છે અને એકા યા છે. બ્રિટિશ ચત્રોધોએ ઉપર આપે પહેલા કરતા પણ વધારે તાકીને જોઈ રહેનારા થયા છીએ અનેક રીતે આ નીતિથી તા કાલિક ઇસ્તાનો આમણને જાત જે તે આજીવને સમજાવે તેના બીજા એકમો પણ દેખાતા જ.

છે આમ સાંસ્થાનિક દરજ્જાથી આપણા આતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો વૃદ્ધિ પામવાના નથી પણ આપણે દુનિયાથી વધારે અગગા થઈ જઈએ છીએ

પરંતુ આપણા દ્વિતી મધ્યમમાર્ગી મિત્રોને દુનિયાને અને ખાસ કરીને પોતાના દેશને બેરોબર પ્રિટિશ ચરમામાથી જોવાની વિલક્ષણ દેવ પદી છે મદાસભા શુ કહે છે અને તે એમ શા માટે કહે છે તે સમજવાનો પ્રયાન કરવાને બદલે તેઓ પ્રિટિશ લોકોની ભૂની દલીલનું રક્ષણ કરી કરે છે કે સાંસ્થાનિક દરજ્જાના અવગત કરતા સ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ એ વધારે સક્રિય અને એછા ઉત્પત્તિકર છે તેમને મન આતરરાષ્ટ્રીયતા એટલે બહાઈ દેવા જ છે, કાલજી બીજા દેશોથી તેઓ વધુ અજાણ છે તેમ કાઈક નવો ભાષાની મુશ્કેલીનું કારણ છે, પરંતુ વધારે કારણ તો બીજા દેશને વિશે ભણવાની તેમને કરી પદી નથી એ છે અવગત હિંદુસ્તાનના રાજકાજમાં સત્યાગ્રહ જેવી સીધી લડત ચલાવવાની અથવા કોઈ પણ ભતંગી આક્રમણકારી નીતિ અપવાર કરવાની તેઓ વિરુદ્ધ છે, પરંતુ વિચિત્ર એ છે કે બીજા દેશોમાં આવી પદ્ધતિઓ સ્વીકાર્ય તેના તેમના કેટલાક નેતાઓને ધોનો નથી દૂરથી તેની તેઓ કદાચ કરી શકે છે અને પ્રશંસા પણ કરે છે, અને પશ્ચિમના દેશોમાંના કેટલાક સરકારીયારો તો તેમની માનસિક સ્તુતિ પણ મેળવે છે

રાષ્ટ્રોથી શરૂઆત કરવાનો સંભવ છે, પરંતુ આપણા દેશમાં આપણી સાથે ખરો પ્રશ્ન એ જ છે કે આપણે શું નહ જ રાખ્યતઃ જોઈએ છે કે નવા અમલદારો જોઈએ છે? મધ્યમમાર્ગીઓનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે તેમને નવા અમલદારો જોઈએ છે, તેથી વિરોધ કશું નથી જોઈએ, અને તેથી દૂરનો અને કમિક પ્રગતિનો આદર્શ છે સાંસ્થાનિક દરજ્જા એ રાષ્ટ્રોનું ઉચ્ચારણ અને કવાર પાથ છે પરંતુ અત્યારનું ખુબ ધ્યેય તો પેલા ગ્રંથ રાષ્ટ્રોમાં બંધન કરવામાં આવે છે 'કેન્દ્રમાં જવાબદારીનું તત્ત્વ' તેમના મુખમાંથી આવે નમોદિશા રાષ્ટ્રો નીકળતા નથી, 'સત્તા, સ્વાતંત્ર્ય સ્વાધીનતા મુક્તિ' એ રાષ્ટ્રો તેમને લય કર લાવે છે વજીવની ભાષા અને વજીલના દંશ તેમને બહુ ગમે છે, સવને તેથી જનતાને ઉત્સાહ ન ચડતો હોય વ્યક્તિઓએ અને મંડળોએ ધર્મ અને સ્વાતંત્ર્યની ખાતર અનેક સ કરો વેઠવાના અને પોતાના જન જોખમમાં નાખવાના પણ ઉત્તિહાસમાં અસંખ્ય દૃષ્ટાંતો છે પરંતુ કેન્દ્રમાં જવાબદાર તત્ત્વ અથવા એવા બીજા કાવદાની ભાષાના રાષ્ટ્રો માટે કોઈ ઉત્સાહપૂર્વક એક ટકનું ખાવાનું પણ જણ કરે કે એછી સ્વરચતાથી જોયે એ માનતા શકા થાય છે

ત્યારે આ ધ્યુ મધ્યમમાર્ગીઓનું ધ્યેય અને તે 'સામી લડત' ચલાવીને અથવા બીજા કોઈ ભતંગી આક્રમણકારી ઉપાયથી નહિ પણ થી શીનીવાસ શાસ્ત્રીએ કહ્યું છે તેમ રાષ્ટ્રપણ અનુભવ વિનય સામસક્તિ મૂળી લાગવગ અને ખરી બાહોશી થી સાધવાનું છે એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે આપણી સારી ચાલચલગતથી અને આપણા સારા કામોથી આપણે છેવટે આપણી સરકારને સંતોષનો ત્યાગ કરવાનું સમજવી શકીશું બીજા રાષ્ટ્રોમાં કહીએ તો આજે તેઓ આપણો વિરોધ કરે છે તેનું કારણ

કા તો એ છે કે ગાજીઆઝમજી સરકારી વાસ્તુન લીધે તેઓ આપણા કુપર ગુરુ ગયા છે અથવા તો તેમને આપણી સક્રિય કુપર વિચારત નથી અથવા એ બંને કારણો છે સામાન્યતઃ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનું આ તો બહુ બોળિયું પૃથક્કર્મ થયે છે તે જરૂરી અંગે જ લેખક શ્રી જાગ જોયે દોળીએ એક બહુ જ સીધી યુક્તિ અને અલંકાર કરીકા લખી છે જેમાં કહે છે સત્તા મેળવવાના મ્યાવ વિવેચના રાજકનાએ સાદ સદકાર કરવાની નીતિ વિષે તેણે વિવેચન કર્યું છે તેણે તો આ બ્રિટિશ મન્દૂરમને જોરોને લખેલું છે પરંતુ તેના રાજકો નિરુત્થાનને વધારે લાગુ પડે એવા છે કારણ કે આ માં માર્ક નહિ તો લોકશામનવાદી સરકારો તો જ ન અને વધારે નહિ તો મિહાત દુર્ગા બહુમતીની મતલબથી ત્યાં આન છે એ દોળી વળે છે

કારો ખાલો દોય તો તેણે એક એક ઘડ કમિટીને ખાઈ રાકાય ખલુ છવલા વાગી આમણી અક એક પછેથી જોવાની નહિ રાકાય છવલા પ્રાણી કુપર રાજકિયા કરવાનો ધર્મ તો વાગે છે અને પ્રથમ તે આપણી આમણી જાગણી લે છે

મીલ કોઈ દેશમાં વિશેષાધિકાર બોમવનાડ વાકા કદાચ બોળિયા હશે પ ક વ હમાં તો નથી જ મન્દૂરમને કેસ રબ્ડ કરવામાં કનેદ અને મી.ારા વાપગ્યાથી પેલા લોકોની આખમાં ધન નાખી રાકાન અને તેમને એક સમગતી રાકારો કે આ તેમનો ખલુ પથ રબ્ડ કરે તો એ ખલુ છે એ મ્યાવ એટલે જ મેટા છે એટલા કોઈ આવાક સોલિસિટી ખામણી મ અગતીને લમે કેઈ મિલકત પાણી રેવાને વિચર રામે જે મિલકત કુપરના અધિકાર રાજાવતા બધા મતલબે તે તો પેરા રોલિસિટી ખામે જ કોય ધનપતિ વગ મોટો મોટો પકો જ મરે અને આ મિલકતસવાળો છે મુરદગીમાં આવી પડે તો બધા વિધિનિયમોને ને ખલુ મૂકી દે એવો છે રોળાની રોળીને કઈ બા તુએ માખાલ ચોપડેલું છે એ બા બસા અને ખખર છે અને માખાલ ખૂંડી ન પડે એની તેને પૂરેપૂરી કાળજી છે મ્યારે તેને લાગ છે કે તેની સ્થિતિ મબીર જેખમમાં આવી થયે છે તમે ને મન્દૂરમને આધિકાર બાજીન માર્ક ખલુ મરેલું વાપગવા તૈયાર થશે — કમરાવેલી સખા ના બપખાના નરકમાં મસતોય ન ખાને બારીક મામલો આતરગામીક મુરકેવીઆ અથવા કદામાં જત માનવત્ર નો પકડ કુપરના હુમલાએ બતાવી આપ્યું હતું તેમ રોળાનો રવાય મન્દૂરમને રેશન હિત બધા વાની રાજખુદામતિયાઓની સક્રિય — આ બધા મદોરામાંથી જેના આશય લવા પડે તે લેવાનું તેઓ ચૂકે એવા નથી

બ્રિટિશ મન્દૂરમ એ એક જગતી સરકાર છે લવાજમીઅતારા વાળો ના રાય જા તથા ખૂબ વિકાસ થામેથી સહકારી વ્યવસ્થાવાળા મન્દૂરમલા નોનો નેને દમે તે કુપરાત સરકારી કહેવાતા ધંધાવાળા ખલુ તેના સરસ અથવા મદાયક કે મિલનમાં ખુસ્ત ક મરના બધા મામલોને મનાધિકાર છે અને રાકન વચાળી ખાલ મેળની સરકાર કે ત્યાંની નાલ રેટલાક નાલ થવા રાખેલો ફોરો બામવની નથી છે અમુ ખલુ બધા મિ દોળી એ મતલા ક કે મિમ્લા અને સમ નવ ના કીયાં મે તેમલા કપો ૧

અને ઘણે જોયે જતા તે હાથવેથી મનુષ્યને કમી માંડી સત્તા મેળવવાની આશા ગંભીર રીતે નહિ આ મતનું સંમીનપણું લાભેતના બનાવેએ માનિત કરી આપ્યું કે મિત્રોની સૂચને છે કે પાર્લિમેન્ટમાં મનુષ્યશક્તિ બહુમતી થાય તોયે તેઓ કરી મૂળગામી સુધારા કરી શકે નહિ કારણ વિરોધાધિકાર બાગવતા વગેરે તેમનો વિરોધ કરી વિના મહે નહિ કેમકે રાજદ્વારી સામાજિક આર્થિક નાણાપ્રકરણી અને લગ્નની એમ ઘણી બાબતમાં તેઓ સંમત કિલ્લેબધી કરીને બેસી ગયેલા છે એ કહવાની ભાષા જ જરૂર છે કે હિંદુસ્તાનમાં તો અસ્થિતિ તદ્દન જ સુધી છે આહી બાકશાસનની સંખ્યાઓ નથી તેમ કમી તથા નથી આવી તો ઓર્ગેનિઝેશનમાં આપખાખ પાર સત્તા અને રાજીર વાળી નખન મળા તથા છાપા પી છટોના દમનની પ્રથા નુસ્થાપિત છે મન્યમમાં પીંજોનું પણ એવું મર્દ મજબૂત જ મળે નથી એવું તેમને નો એકલા તેમના કિંમત ઉપર જ આધાર મળવાનો રહી જાય છે

જ વારણ નિરુદ્ધની ગાથા જેઠાકાંટે મળ્યાય તેવી ઝઠક પણ પ્રવૃત્તિની સાંમે મન્યમ માગી નો મજબૂત વિરોધ હોય છે લોકશાસનવળા બધારણોવાળા દરોમાં બધારણીય રાખ્ખેનો ગાય બહુ વિશાળ થાય છે ત્યાં તો બધારણનો કાયદો થ વા ઉપર માત્ર હોય છે પ્રભવી માધેગમ છંદાનું તે રચાય છે છે કારણદારી ખાતા ઉપર તે અકુશ રાખે છે અને રાજદ્વારી તથા સામાજિક રચનામાં વરફારો કરવાની પ્રવૃત્તિઓને તે દૂરો મન્યમમાં રાખે છે પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં આવે કરું બધારણું નથી એવું એ રાખ્ખેનો આહી એવો કરી આર્થિક યદી રાખે નહિ ૧ આપણા દેશમાં બધારણ રાખ્ખેનો પ્રયોગ કરવો ગોખ નો વિચારને આહી રચાન જ નથી તે દાખલ કરવ બરાણર છે વિશિષ્ટ વાત તો એ છે કે અમન રોના વળાઓમાં આપખાખ થા દૂરોના સમર્થન માં બધારણ સુલખના મળ્ખેનો પ્રયાગ બહી પ્રવામાં આવે છે અથવા કેટલીકવાર કાયદેસર તા અથવા થાય તે વપરાય છે આપણે તા નાય મગ અને ગેરકાયદે એ રાખ્ખેનો પ્રયોગ પ્રવા એ જ કલમ છે લોકે ૧ મળ્ખે પણ અચાકસ કે અને પાજ ને રા / તેમાં ખાડું ફેરફાર થરા કરે છે

એક નવ ઓર્ગેનિઝેશનનીકળે અથવા નવા કાય કન્યામાં ગાય કે નવા મના ઉપર થાય છે બહાર સભામાં હાજરી આપે એ સુરો થાય બાહશિકલ ઉપર બેસવું માન્ય પ્રાપ્તના કષ્ટ ૧ બહેરવા સમાસત મહેલા જે ન મહેલાની જવુ દરોજ પોરીમ થગ હાજરી ન પુરણવી — આ બધા બને પ્રવા પીત દે નાય ફેરો હિંદુસ્તાનના

૧ ન માનિત મન્યમમાં પીંજો અને ની પરન મુખ્ય તત્ત્વો સી વચ ચિત મળીએ હિંદુસ્તાન માં ની પ ને ટી જોડ સિતક કમિનીના િયા છે સુધુખ પ્રાપ્તની પતશબામાં પીમ કરના હિંદુસ્તાનમાં જે પત પ્રક ન બન જાન ન્યનવના અન્યવ છે એ વરણ ઉપર બ મૂક્યો હતો બલિયની વધુ પ્ર નિવિરેથી અને અન્ય ના કે ન વધુ મંથા વિરુદ્ધ સ કારને અખીન રજ નેના કરતા અ રાગી જ બવ વિરુદ્ધ સ ક ન ન ને મગ એ વધુ થાય છે

દેહલાય ભાગમાં આજે ગુના મળ્યા છે અત્યુક કૃત્ય એક લાગમાં ગુનારૂપ બને અને બીજા ભાગમાં તે ગુનો ન મળ્યા હોય બિનજવાબદાર કરોબારી અમલદારો તાબડોલ ગમે તેવા કાયદાઓ મઢી શકતા હોય ત્યાં કાયદાનો અથવા કાયદેસરનો અર્થ કરોબારી અમલદારની મરજી એટલો જ થાય છે બીજા પ્રશ્ન મતો નથી સાધારણ રીતે લોકો અમલદારોની મરજીને મને કે કમને આધીન થાય છે કાગળ આજ્ઞાનના પરિણામો દુ ખકારી હોય છે પરંતુ મોઢાં એવા તિહાલ રાખે કે હું તો હંમેશાં આવા કાયદાનું પાલન કરીશ તો તેની પોતાની પ્રવૃત્તિઓ પૂરતો તો એનો અર્થ એ જ થયો કે સરમુખત્યારી અથવા બિનજવાબદાર સત્તાને તે બિનસત્તા બરા થાય છે પોતાના વિવેકનો ત્યાગ કરે છે અને કોઈ કાળે પણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાનું અરા પ કરી મૂકે છે આજે લોકશાસનવાળા બધા દેશોમાં એ-અર્થ એ ચાલી રહી છે કે આખી અર્થ પ્રક્રિયાની રચના મૂળભૂતી બદલાય એવા ફેરફારો આપણી પાસે જે રાજ્યભંધારણ પડે છે તે મારફત ચાલુ દેને યઈ રાકે કે કેમ કે યાલુ લોકોનો અભિપ્રાય એનો છે કે આખી રીતે કશું યઈ રાખે નહિ અને કોઈક આસાધારણ અને ક્રાંતિકારી પદ્ધતિ અખત્યાર કરવી પડશે. આપણા દેશમાંના કામ પૂરતી તો આ અર્થ નકામી જ કારણ આપણે જોઈતા હોય તે ફેરફાર કરાવવા માટે આપણી પાસે કશા બંધારણીય સાધનો છે જ નહિ. શ્રેયસ્કર્મને અથવા તેના જેવા કરાકને કાયદાનું રૂપ આપવામાં આવશે તો ધાતી હિસાબોમાં બંધારણીય પ્રગતિ ફેરફારી અટકી પ રો. અહીં તો ક્રાંતિ અથવા તો કામચાલિરુદ્ધ ચળવળ સિવાય બીજો કશો ઉપાય જ નથી. એટલે આપણે શું કરે રાષ્ટ્રીયે કે શું ફેરફારનો બનો આલ ઊઠી જ દેવો અને કિસ્મત ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવું ?

આજની આપણા દેશની સ્થિતિ તો બારે વિષમ છે કરોબારી અમલદારો તમામ પ્રકારની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ રોજી અથવા દબાવી રાકે છે અને રાકે છે અથવા દબાવે છે અમલદારોને મટિ જે કોઈ પ્રવૃત્તિ બચ કરે છે એમ તેમને લાગે તે રોજી દેવામાં આવે જ આમ તમામ અસરકારક પ્રવૃત્તિ અટકાવી શકાય જ અને ગરા ત્રણ વર્ષમાં અટકાવવામાં આવી હતી. એટલે કરોબારી સત્તાને લાગે થવું એનો અર્થ તમામ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ ઊઠી દેવી એટલો જ થાય છે પણ એ સ્થિતિ સ્વીકારવી, એ તો અસાધ્ય જ

કોઈ પણ માણસ એમ ન કહી શકે કે હું હંમેશાં અને અત્યુક રીતે કાયદા મુજબ જ જતીશ લોકશાસનવાળા રાજ્યતંત્રમાં પણ જેવા પ્રસંગો બિન્ના થાય ત્યાં મેં લુસતું અતર તેનો વિરોધ કરવા ફરજ પડે શુવામી કે અધ્યક્ષત્યાર સત્તાવાળા દેશમાં આવા પ્રસંગો જરૂર વધેરે બિન્ના થાય અરે આ રાજ્યમાં તો કાયદાને મટિ કરો નૈતિક બચાવ રહેતો જ નથી.

મધ્યમમાર્ગીઓ કહે છે સીધી લાંબ એ સરમુખત્યારીને મળતી વસ્તુ છે લોકશાસનને મળતી નહિ. એટલે જેઓ લોકશાસન વાળો વિજય કમ્બળા દેખ તેમને

સીધી લડતથી હંમેશા દૂર રહેવું જોઈએ” આ વિચારમાં ગોટાળો છે અને લખાણમાં શિથિલતા છે. ધણીયે વાર સીધી લડત — દાખલા તરીકે, કામદારોની હડતાળ — એ કાયદેસર હોઈ શકે પણ આછી કદાચ રાજદ્વારી લડત વિવક્ષિત હશે આજે હિંદુલરના જર્મનીમાં કયા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ શક્ય છે? કા તો આત્માત્માન છોડી દઈ તામે યાઓ, કા તો કાયદા વિરુદ્ધ અને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ કરો ત્યા લોકસાસન સી રીતે સાધી શકાય?

હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓ લોકસાસનને હલ્લેખ ધણી વાર કરે છે, પરંતુ તેની પાસે જવાની તેમજમાના ધણખરાની ઇચ્છા નથી મધ્યમમાર્ગી નેતાઓના એક મોટા આગેવાન, સર પી એસ શિવરવામી આયર, એમણે ૧૮૩૪ના મે માસમાં કહ્યું હતું, ‘લોકપ્રતિનિધિમત્તા મેળવવાની ક્ષિમત્તા કરવામાં મહાસત્તા સમૂહના હક્કપણ ઉપર વધારે પડતો વિશ્વાસ રાખે છે, અને આ બધી ગોળમેણ પરિપટોમાં જેમણે ભાગ લીધો તેમની સાચાકિલી અને શક્તિને બહુ ઓછો ન્યાય કરે છે લોકપ્રતિનિધિસભા આથી કાંઈ વધારે સાકું કરી રાખી હોત એ વિષે મને ખૂબ જ શકા છે” એટલે સર શિવરવામીને લોકસાસનને આપ ‘સમૂહ’થી કાંઈક નુકો જ છે, અને બ્રિટિશ સરકારે નીમેલા ‘સાચા અને શક્તિશાળી’ માણસોના મડળ સાથે વધારે બંધબેસતો આવે જી વળી તેઓ શ્વેતપત્રને વધાવી લે છે, કારણુ જોકે તેનાથી તેમને “પૂર્ણ સતોષ નથી,” છતાં તેમના મતે “આખાનો વિરોધ કરવો એ દેશને માટે હક્કપણુબરેણુ નથી” કહો હવે, બ્રિટિશ મરકાશ અને સર પી એસ શિવરવામી આયર વચ્ચે પરિપૂર્ણ સહકાર નહોવાને માટે કશું કારણુ દેખાય છે?

મહાસત્તાએ સવિનય ભાગ ખાંડો એ ચી લીધો એ સ્વાભાવિક રીતે જ મધ્યમ માર્ગીઓએ વધાવી લીડુ વળી આવી “મૂર્ખાઈ કરેલી અને વિચાર વિનાની ચળવળ” માથી અલગ રહેવાના પેતાનમ હક્કપણુ માટે તેઓ માન ખાટવાનુ કરે, તો તેમાં પણ નવાઈ નથી તેઓ આપણને કહેતા “અમે આમ નહોતુ કહ્યું?” આ દલીલ બહુ વિચિત્ર છે કારણુ આપણે જિલ્લા યથા અને બરખાનર લડત ચનાવી એટલે આપણને ધકેલી નીચે પાડવામાં આવ્યા તેમાંથી સાર એ કાઢી બતાવવામાં આવ્યો કે જિભા યણુ એ ખતાળ ચીજ છે, પેટે ચાલતુ એ જતામ અને સોથી સલામત છે, સાદાગ પ્રણિપાતની સ્થિતિમાંથી ધકેલી પાડવાનુ કે નીચે પાડવાનુ તદ્દન અશક્ય જ છે.

૫૩. હિંદ, બુદ્ધ અને નવું

રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા હિંદીઓને પરંપ્રેથી સત્યથી અકળામણુ થાય એ સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય છે છતાં વિચિત્ર એ છે કે આપણા સિદ્ધિતેમાના ધણુએ એંગ્લોસમા સદીના અતમા નવેચ્યનવેચે, સામાન્યભાવના વિવેની બ્રિટિશ વિચારસરણી સ્વીકારી લીધી હતી પેતાની દલીલોની માડણી તેઓ એ વિચારસરણીના પાયા ઉપર જ કરતા માત્ર તેના કેટલાક બહારથી દેખાતા ફર્યો ઉપર તેઓ દીકા કરવાનુ સાહસ કરતા

રાજાઓ તથા કોંગ્રેસના પ્રતિદાસ અથવા સાત્ર તથા બીજા વિચારો રાજ્યવવામાં આવતા તે સુધી રીતે મિટિશ સાત્ર ચલાવનાની હિતિએ લખાવેલા નવા આપણી નવી અને આજની અસુખ તુરંગો દર અંદે અમેરેના સદ્ગુણ તથા મહાન ભવિષ્ય કપર તેમાં ભાર મૂકવામાં આવેલો આ વિદ્યુત વલનો આપણે ધારું દરને નવીકારી લઈ અને આતર પ્રેમના તેને વિરોધ કરી તોફાન તેની અમર મૂલ કપર ધ્યા વિના રહેતી નહિ. ગરબગમા તો આપણી બુદ્ધિને મીઠુ કરું દેખાય એમ જ નહોતું મારણુ મીઠુ દર્શાવેલો અને દલીલાની આપણે ખૂબ જ નહોતાં એટલે છેવટે આપણે ધમનિય રાજાવનાનો આશ્રય લીધો અને એમ મનના લાગ્યા કે ધમ અને કિલગીના કદમાં તો આપણે કાઈથી કીટીએ એવા નથી આપણા ખૂબ અને અધ્યતમમાં ધમ આપણે આશ્રયન માની લીધું એવા ધ્યાવથી કે પકિતિનો સ્થાવ અને ચળમળ જોડે આપણામાં નથી તોફાન આપણી પસંદગી આતરિક વસ્તુ છે જે બહુ વધારે મૂલ્યવાન અને સાચવી રાખવા જેવી છે વિવેકાનંદે તથા બીજાઓએ તેમજ આપણી મિત્રમૂલીમાં રસ ના જાણીતમ પંડિતોએ આપણા સ્વમાનન મરકે પોષણ આપ્યું અને આપણા જૂનકાલ વિષેના કુતુહલ અભિમાનન ભરત કર્યું.

આપણી જૂન અને જાંભાલ રિયલિટિ વિષે અધારે વરકથી પ્રવામાં આવતા વિધાનો વિષે આપણે ધીમે ધીમે રામ ઉકાવતા થયા અને તેની બાંકીકારી પીના કરવા લાગ્યા છતાં હજી મિટિશ વિવાદમતનીના આપણા ગોડવર્દને જ આપણા વિવાદો અને આચારો આચારો મરકે કૃત્ય ખરાબ હોય તો તેને અ-મિટિશ કહેવામાં આવતું હિંદુસ્તાનમાં મરકે અમેરે ગોવતાવ કરાં દોર તો એ તેના રૈયકિત્ત દોષ મળાને મરકે કે વત્રનો દોષ નહિ. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં અમેરે રાજ્યની પીમ કરનારુ જે નાકિત્ય એકદુ થયું તેમાં તેના લેખકોનું મિલિનું અધ્યનમાંની દાવ છતાં તેમે કાલિમરી દેન સામે અને આપણી રાજાવનાને રાજકારી અને અધિ. આધાર આપે. (માર્ક નવેનું નાના હિંદુસ્તાનની મીબાઈ અને ગે-નિટિશ રાજ્ય (ધારવી) એ અન-મિટિશ રૂઢ દાન હિંયા) એ પુત્તકે તથા ગ્રેગાય દ દા વિવિધમ ડિગ્રી અને મીમ લખકોના પુસ્તકોના આપણા રાષ્ટ્રીય વિચારાના વિકાસમાં પ્રતિકારી બા. (૧૯૦૦ના વર્ષો આપણા દેસના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં થયેલા સરોધનેએ બતાવી આપે કે જૂનકાલમાં આપણા દસ અતિ ઉચ્ચ અને જાતનજ સરકારના શ્રોત્રે એમ છે આ બધું આપણે જૂન મનોદપ્તક વાચવા લાગ્યા વળી આપણને એ પણ મનુષ્ય પડ્યું કે અમેરેએ લખેલા ઇતિહાસના પાંચપુસ્તકોમાં હિંદુમાંની મિટિશ તવારીખ વિષે આપણને જે મનાવવામાં આવે છે તે કરતાં એ તવારીખ બધું જુદી જ છે.

આમ આપણા દેસમાં ઇતિહાસ અથવા સાત્ર અને રાજ્ય-વવસ્થાના જે ચિત્રા અમર લોડે દોરતા તેના પ્રયેરી આપણી રાજા વવની ગઈ છતાં આપણા કામમાં તો તેની વિચારમતનીની હદના રીતે જ આચારા આચારીસમી સરી ફરી થઈ તે વખતે

જાણનાવાળા હિંદીઓની સ્થિતિ આવી હતી આજે પણ મધ્યમભાગી મહોળના તથા બીજા એવા નાના મહોળના તથા મહાસભાવાદીઓના મધ્યમભાગીઓના વિચારો એવા જ છે તેઓ મોટા કોઈવાર સાગણીના વેગમાં આવળ જતા રહે છે ખરા છતાં તેઓ હજી સુધી સમી સીની વિચારસરણિમાં જ રહે છે તેને લીધે જ હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યના વિચાર મધ્યમભાગીઓ સમજી શક્યા નથી કારણ મધ્યમ ભાગીઓના માનસમાં હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યનો એક એવો એમ નથી આપણા મધ્યમભાગીઓ તે એવી કંપના કરે છે કે પોતે કંઈ કંઈ મોટી નોકરીઓ ઉપર ચડશે અને તેમને વધારે જગી અને વધારે મહત્વની ફાઈલોવાળા કામ કરવાના આવશ્ય તેની કંપના પ્રમાણે સરકારનું તર તે પહેલાની માફ જ સરજતાથી માન્ય કરશે માત્ર નાભિચક પોતાના હાથમાં આવશે આ બધાની પાછળ કોઈક રીતે બ્રિટિશ સરકાર જેમણે હશે એ સજ્જાજમાં બહુ મહત્વ નહિ મારે, પણ જરૂર પડે ત્યારે ફેરવવાનું કરશે સામાન્યના છત્ર નીચે સામાન્યનિક દરજ્જાનો તે આવે અર્થ કરે છે આ કંપનામાં ભારે ભોગપણ રહેલું છે એ સિદ્ધ થવી અસંભવ છે કારણ બ્રિટિશ સરકારના મૂલ્ય તરીકે હિંદની સ્વાધીનતા આપવી જ પડે એમ છે એક મોટા ફેરો આવું ક્ષેત્ર રાખવું એ સ્વમાનને હાનિ પહોંચાડનારું છે એ વાત બાબુએ રાખીએ તોપણ આપણે જેવ બાબુનો સાન તે ન જ લઈ રાખીએ સર ફ્રેડરિક વ્હાઈટ કોઈ હિંદની રાજાજનાના હિંદીઓની નથી છતાં તે પોતાના ર્ષ અને પશ્ચિમનું ભવિષ્ય (ધી ફ્રુચર ઓફ ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ) નામના નવા પુસ્તકમાં લખે છે તે (હિંદ) હજી માને છે કે આફ્રિકામાં ૧૯૫૬ તેનું રક્ષણ કરશે ન્યાયુધી આ બ્રમણમાં તે બગલા કરે છે ત્યાં સુધી સ્વરાજના પોતાના આદરના પાથો તે નાખી શકે જ નહિ. અહીં અવગ્ય તેઓ મધ્યમભાગી અથવા તે પ્રગતિવિરોધી અને કામવાદી હિંદીઓનો ઉત્તેજ કરતા સાગ છે, કારણ ન્યારે તેઓ વડી ધારાસભાના પ્રમુખ હતા ત્યારે મુખ્ય ને એ જાતના શૂદ્રરથો સાથે જ તેઓ સબધમાં આવ્યા હશે પરંતુ મહા સભાની માન્યતા આવી નથી બીજા બધારે આવળ વરણા મહોળની તો હોય જ શાની? પરંતુ સર ફ્રેડરિક સાથે અમે આઠલી બાળવમાં મળતા થઈએ છીએ કે આ બ્રમણા ન ભાગે અને એ હિંદુસ્તાનના બાજ્યમાં એવી આફ્રિકા આવી પડવાની હોય તો એ આફ્રિકાના પ્રતિકાર કરવા તે પોતે જ ન્યાયુધી તૈયાર ન થાય ત્યાંસુધી સ્વાતંત્ર્ય ન મળે હિંદુસ્તાન ઉપર બ્રિટિશ હસ્તરનો એ કાદ છે તે ફેર ફેર ફેર કરવામાં આવે ત્યારે જ હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યના પગથિ મહત્વ

ઓગાસ્ટીસમી સદીમાં શિદ્ધિ હિંદીઓ બ્રિટિશ વિચારસરણીના ભાગ થઈ પડ્યા તેમાં કરી નવાઈ નથી નવાઈ તો એ વાતની સા છે કે આ બીજાની સદીની દિલને હસમલાની નાખે એવી ધમ્નાઓ અને ફેરફારો બની ગયા પછી પણ હજી કેટલાક લોકો એ બ્રમણ બટકા કરે છે ઓગાસ્ટીસમી સદીમાં અમેજ અમલદારવર્ગ દુનિયાના એક ખાસ વર્ગ — અમીર વર્ગ — જેવો હતો તેમની પાછળ મન મરા અને સત્તાની

લાંબી કારકિર્દી હતી આ લાંબી કારકિર્દી અને વાલીએ તેમનામાં અમીર વર્ગના કેટલાક ગુણો તેમજ અવગુણો કેળવ્યા હતા. આપણે હિંદીઓ એટલું જ સમાધાન માની રાણીએ એમ છીએ કે છેલ્લાં પોણાબસો વર્ષમાં આ શ્રેષ્ઠતાની વાલીમ માટેના જરૂરી બધાં સાધનો પૂરાં પાડવામાં આપણે સુખ મદદ કરી. ઘણીયે ભતો તથા પ્રભુઓએ માની લીધું છે તેમ અંગ્રેજો તે વખતે પોતાની ભતને વિશે માનવા લાગ્યા કે તેઓ ઈશ્વરના માનીતા છે અને તેમનું સામ્રાજ્ય એ આ પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગનું શાન્ત્ય છે. તેમનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે કબૂલ સમવામાં આવે અને તેમની શ્રેષ્ઠતા વિશે વધી ન હકાવવામાં આવે તો તેઓ કુષાણ અને પતોષકારી યવા તૈયાર છે, એક જ શરત કે તેમ યવામાં તેમને બીજા કરોડ ગેરલાભ ન હોય એવી એ ૧૨૦૦ તમે તેમને વિશેષ કરી એ તો ઈશ્વરી વ્યવસ્થાની સામે વિરોધ કરવા બરાબર ગણાય અને મહા ભયંકર પાતક થાય, એ દબાવી દીધે જ છૂટકો.

બ્રિટિશ માનસના આ સ્વરૂપ વિશે મેં આન્દ્રે ક્રિસ્ટીડના કૃદ્યારે નોંધવા ભેવા છે :

“ધનની સાથે જે સત્તાપર પરા મજતી આવે છે તેનામાં એક પ્રકારની અમીરી રીતભાવ આવી જાય છે; તેમાં ઈશ્વરે ભારી ભતને આ સત્તા આપી છે એવી વિચિત્ર ભાવના બને છે અને બ્રિટિશ સર્વોપરીપણાને કાલે સ્વીકારતો બંધ થયે છે ત્યારે આ રીતભાવ ઊલટી વધારે બતાવાની જાય છે ૨૦મા સદીની આખરની જુવાન પેઢીઓ તો પોતાના મનની સાથે માને છે કે વિજયના તેઓ અધિકારી હતા એટલે તેમને તે મળ્યો છે

“વસ્તુઓનો અર્થ કરવાની આ ગીત બરાબર સમજવાની જરૂર છે કાગળ આ ખાસ નાનકું પ્રશ્નની આજવામાં બ્રિટિશ માનસ કેવી રીતે કામ કરે છે તેની ઉપર તે સારો પ્રકાર પાડે છે ઉત્પન્ન હંમેશા પોતાની મુશ્કેલીઓનું મૂળ બાહ્ય કારણોમાં જ શોધે છે : બીભ કોઈના દોષને લીધે જ બધું થાય છે; જો એ બીબે કોઈ સુધરે તો વિવાદવાળી પોતાની આત્માથી પાછી આવે પોતાને સુધારવાને બદલે બીબને સુધારવાની જ હંમેશાં એની વૃત્તિ હોય છે” ૧ -

આખી દુનિયા સાથે અંગ્રેજ લોકોનું સર્વસામાન્ય વલણ આવું છે, પણ તે હિંદુસ્તાનમાં બહુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દેખાઈ આવે છે હિંદી પ્રશ્નોને ત્રણ જ રીતે વિચાર કરે છે, તે રીત ભેડે બારે થીક ચડે એવી છે છતાં તેમાં કોઈક આકર્ષકતા છે પોતાની વાત હંમેશાં સાચી હોવાનો તથા પેલે બારે જોજ બહુ સારી રીતે હકલ્પાને શાન્ત વિશ્વાસ, પોતાની ભતિના ઉત્તમજન ભવિષ્ય વિશે તથા પોતાની દબા સામાન્ય વિશે અહા, પોતાના આ સાચા સંપ્રદાયના ધારા વિશે શંકા ઉઠાવનારા અવિશ્વાસીઓ અને પાપીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર અને ક્રોધ — આમ પોતાની રીતિનીતિ પ્રત્યે એક પ્રકારની ક્રોધક ધાર્મિક જેવી વૃત્તિ તેમનામાં છે બંદા વખતના પર્મદંડધારકોની પેઠે આપણી ઉત્ક્રાંતિઓની કરી પરાવા કર્યા વિના આપણે ઉદ્ધાર કરવા તેઓ નીકળ્યા છે

પુરુષના આ વેપારમા પ્રસંગવશાત્ તેમને લાભ થયો. એટલે પેલી ભૂતી મહેવત સાચી હતી. “પ્રમાણિકતા એ ઉત્તમ નીતિ છે” આપણા દેશે સામાન્યયોજનાને અનુકૂળ થતું અને અચેત્ત ખીખા પ્રમાણે કેટલાક માનીતા હિંદીઓનું ઘરવર કરતું, એટલે જ હિંદુસ્તાનની પ્રગતિ એ જે વસ્તુઓ સમ્માન અર્થવાચક ગણાઈ ચિટિશ આદર્શો અને ધ્યેયો જેમ આપણે વધારે સ્વીકારીએ તેમ ‘સ્વરાજ’ ને માટે આપણે વધારે લાઘવ બનીએ આપણે એવું પુરવાર કરીએ અને એવી બાહેધરી આપીએ કે સ્વાતંત્ર્યનો હિપયોગ અંગેજ લોકોની ઇચ્છા અનુસાર અમે કરીશું એટલે આપણને સ્વતંત્રતા મળી જ નહીં.

અને લાગે છે કે હિંદુમાતા અચેત્ત શત્રુની તવારીખ વિષે હિંદીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે મતભેદ પડે, એ વસ્તુ તદ્દન સ્વાભાવિક. પરંતુ જો આ દરમિયાને ભોગવતા ચિટિશ આમવહારો, જેમા ભારતમત્રી જેવા પાસુ આવી નય છે, તેઓ અમારે આપણા દેશના ભૂત અને વર્તમાનના તરખી થિત્રો દોરે છે અને જેને હકીકતનો આધાર ન હોય એવા વિધાનો કરે છે ત્યારે આઘાત પહોંચે છે કેટલાક નિષ્ણતો અને એવા ખીખ થોડાક બાદ કરીએ તો બધા જ અંગ્રેજોનું હિંદુસ્તાન વિષેનું ગણાન અસાધારણ છે જે હકીકતોની બાબતમા જ તેઓ ભૂતો કરે છે તો તો પછી હિંદુસ્તાનના આત્માને તો તેઓ પહોંચી જ કપાથી શકે? તેમણે હિંદુ શરીર પકડીને કબજે કર્યું છે, પણ તેમને આ કબજે બખાતકારનો છે તેઓ હિંદને યોગ્યતા નથી અને યોગ્યતા પ્રચલન પણ કરતા નથી તેઓ તેની આખ સામે આખ કદી મિલાવતા નથી, કાચું તેમની આખા ખીજે વગેરી છે અને હિંદની આખો શરમ તથા હીણપતથી નીચી ઢગેરી છે સદીઓના સબધ પછી પણ તેઓ એકખીખ સામે અબલવા જેવા અને એકખીખ પ્રત્યે અધુગમાથી અરેલા બિલા રહ્યા છે.

આટલાટકી પોતાની ગરીબાઈ અને આટલાટકી પોતાનો અધ પાત છતાં, હિંદમા પૂરતી ઉદાસતા અને મહત્તા છે પ્રાચીન પરંપરાનો અને વર્તમાન દુ ખોનો બોજ તેના હપર ભારે છે, તેના પોષ્યા યાત્રી ઢળી બચેના છે, છતાં “તેના શરીર ઉપર અતરતુ એક અનેકું સૌદર્ય” વિવરો છે, અને તેના રોમેરોમમા વિચિત્ર વિચારો, તરખી સ્વપ્ના અને સુન્દર ભાવો બરેલા દેખાય છે” તેના આર ખાઈખાઈને જોખણ થઈ ગયેલા શરીરમા પણ તેના આત્માની બચ્ચતાની જાખી યાચ છે આ જગતનો તે બહુ નરો યાત્રી છે, અને પોતાના લાખા પ્રવાસ દરમિયાન તેની પાસે પુષ્કળ જ્ઞાનનો સચય થયો છે, અનુભવાઓની સાથે તેણે વહવાર બાંધ્યા. અને પોતાના પિરાણ કુટુંબમા તેમને મેળવ્યા છે, અનેક વૈલવ અને પડતીના દિવસોનો તે સાક્ષી છે, તેને અનેક અપમાનો અને લાયકર દુ ખા નેહના પડ્યા છે, અનેક ચિત્રવિચિત્ર દર્શો તેણે નિહાળ્યા. પરંતુ તેની આ હીર્ષ યાત્રામા પોતાની અતિ પુસણી સસ્કૃતિને એ સદા વળગી રહ્યો છે તેમાથી તેણે શક્તિ અને જીવન મેળવ્યા છે, અને તેનો લાભ ખીખ દેશને તેણે આપ્યો છે લોકોની પેટે તેની ગતિ બચી તેમજ નીચી રહ્યા કરી છે તર્કના દેત્રમા

પ્રાતાના સાહસિક બુદ્ધિબળથી ૨૫ ઈ મુધી પહોંચીને તેના ચૂંટા હાલવાની તેણે હિમ્મત કરી છે તેમજ નરકખાડના પૂવા યજુર્જવેા પણ તેને થયા છે. પોતાને વળગેલા અને નીચે ખેંચી રહેલા વહેમો અને અવનતિકર રૂઢિઓની કુખમય જાળમાં સપડાયેલા દોવા છતાં તેના જ્ઞાની સત્તાનાજ ઇતિહાસના ઇષકાણે કષ્ટનિષેધમાં તેનું જે પ્રેરણા આપી છે તે કદી સંપૂર્ણ ગીતે તેણે વિચારી મૂકી નથી જ સદા પ્રવૃત્તિમાન સદા પ્રવ્ર નરી ન સદા ગોધર્મ એવી એના જ વિચિત્રોની તીવ્ર મુદ્ધિએ મ્હી અધ્યાત્મજ્ઞાને આશ્રય લીધો નથી તેમ જ વિધિઓ અથવા કર્મકાંડ અને સંચિત સામ્રદાયિકતાની વિચારહીન હિંમ્મતથી તેમણે સતોષ માન્યો નથી તેમણે કદી આ દુનિયાના દ ખોમાથી મુક્તિ માટે અથવા તે પરાશમાં સ્વર્ગમાં રચાન મેળવવા માટે પ્રાર્થના કરી નથી તેમણે તે જ્ઞાન અને પ્રકાશ જ વાચક્યા છે અને અસ યમાથી સત્યમાં સર્જન અધિકારમાંથી પ્રકાશમાં સર્જન મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં સર્જન એ તેમની પ્રથના છે આજે પણ કરેડો હોમિ દરેકો જે સુવિધાત મનને જાપ કરે છે તે જાતની મનમાં પણ જાન અને નકારા માટે જ પ્રાર્થના છે.

રાજદ્વારી ગીત ધારી વખત હિન્નવિધિન્ન થયા છતાં તેના આત્માએ દેશના સામુદાયિક વારસાનું હ મેરણ રક્ષણ કયુ છે તેના એકપ્રભે માં પણ એક અજબ એકતા હ મેરણ રહેલી છે ૨ બધા જ પ્રાચીન દેશોની માફક હિંદમાં પણ સારા અને ખોટાનું વિચિત્ર મિશ્રણ થયેલું છે પરંતુ સાદું ઢંકાર્થ ાયુ છે તે શોધીએ તો જ જરૂર ન્યારે ખોટાની ત્રેષ તો નાખ્યા બસાય છે વળી તેના પ્રખર નિર્દય સૂઈ એ ખોટાને હું હરી નહોતલ આપે છે.

હિંદ અને ઈટલી વચ્ચે કાર્થ સામ્ય છે અને દેશા સરકૃતિની લાખી પરપરા વાળા અને પ્રાચીન છે એક હિંદની સરખામગીમાં ઈટલી નવો મણુય વળી હિંદ ઈટલી કરતા ઘણો મોટો પણ છે અને દેશો રાજકીય દૃષ્ટિએ વિચિત્ર થઈ ગયેલા છે છતાં હિંદમાતાની માફક ઈટલીમાતાની ભાવના કદી મરી ઈ નથી અને બન્નેના અનેક એકપ્રભેરમાં તેમની એકતા તરી આવ્યા વિના રહેતી નથી ઈટલીમાં જ એકતા જ તે મુખ્ય વ કૃતિને શેમન અકતા છે કારણ એ મહાન નમરીનો પ્રમાન આપ્યા

૧ જલસો મા મદુગમ્ય લગમો મા જ્યોર્નિગમ્ય મુવ્યોમાડકૃત્યવ્ય (૧૬૪૨૧૧૧

૨ ૩ ૨૭)

૨ હિંદુસ્તાનમાં અનેક પર રવિરોડી વસ્તુઓ એવ માં આવ છે તેમાં ખોટામાં ખોટી એ જ તેના અનેક એકપ્રભેરમાં, એ જોડે ક તથિ વધુ વિર જ એકલ ન્યાપી રહેલી છે તે એકદમ રેખાક અવગી નથી કારણ દેશન એક જનવન રા રાજદ્વારી સમજનના ૧૫માં તે દેહ પણ કાગે વ્યવ થ નથી પરંતુ એની અંકતા એવલી મહાન અને જળજળ વસ્તુ છે કે હિંદની ઇતિહાસી આવડને પણ કળુલુ ૫ પુ છે કે તેની અસર નીચે આપ્યાથી તેમનામાં જોડ દેશદાર થય છે ૭ પૂર્વ અને પશ્ચિમનુ જલિન્ન (થી ૧૫૫૨ ને ૧ ૬૨૮ એ ૬ ૨૨૮) તેમજ સ દેશદિક નહાઈ

દેરા ઉપર પડેલા છે ત્યાં બેઠાણુ નૂતન એમાંનું પ્રતીક રોમ નગરી છે હિંદમાં આપુ એ- મથક કે એક જ સર્વોપરી નગરી નહોતી એકે કાળે જ પૂર્વની નનાતન નાની હતી રાકાય કેવળ હિંદુસ્તાનની જ નહિ પણ આખા દુર્ગ રાસિયાની પરતુ રામથી એ નુરી એ ગીને પટે છે કે કાળેની કદી સત્તાત્ત્વવરચાતા ગાથ માધુ નથી તેમ દુન્યવી ગતિની આકાશ ગામી નથી દિની મસ્તુતિ દરાબરમાં એવી બ્યામી સેદની છે કે દેશનો કોઈ પક્ષ અમુક બાન એ મસ્તુતિનું કેન્દ્ર કદી રાકાય નહિ કન્નાડુમાગીથી હિંમાલયમાંના અમગનાથ અને બંગીનાથ નુધી અને દારિકાથી પુરી ગુધી ગેમ જ પ્રકારના વિચારો ફેલાયેલા છે અને કોઈ પણ જગ્યાએ વિચારનો અધરો નથી તો દેશના ફરફરના બામમાં તેનો અવાજ જલની પડેલી નય છે

ઈસીએ જેમ સસ્તુતિ અને ધર્મની બા પશ્ચિમ યુરોપને આપી તેમ હિંદે દુર્ગ એશિયાને આપી છે એને નીલ હિંદુસ્તાન જેટલું જ પ્રાચીન અને આદરણીય છે નથી ત્યારે રાજદારી દષ્ટિએ ઈવી અસ્તત્ત્વસ્ત ધર્મ પડેતું હતું ત્યારે પણ યુરોપની નમોમાં તેનું જ જીવન વાલી નહોતું હતું

ઈસીવુ એક ભૌતિક મહા તરીકે પ્રથમ વર્ણન કે નાર મેનર્નિક હોતો અને મેનર્નિકની ક્રીતિ મેનવવા ઇચ્છનારા ધણુએ એવું જ વચન દિંદને મારે વાચુ છે એ પણ નવાઈ જેવું છે કે બન્ને ખરેખર આ બે દેશોના ભૌગોલિક સ્થાનમાં પણ ત્યામ છે જગ્નકની બોન્ડિયા ત્યામની સરખામણી આના કરતા પણ વધુ રસમય છે ધીસમી સગીના જગ્નકને ઓગ્રામમી સગીના ગોન્ડિયા સાથે સરખાવીએ તો બન્ને અભિમાની ગર્વિષ્ઠ અને ક્રમામદાર દખાય છે પરતુ તેમને બળ આપનારા મુનિયા સુકાર્દ જવા આવેલા છે અને ને મોટા શરીરમાં કાયના જ તુએ કાખવ ધર્મ નયેલા દેખાય છે

દેશને માનવી દપ આપવાની લાવચ્છમાંથી કોઈ જ મુન રહી રાકતું નથી એ પણ મોઘવા જેન છે ટેવ અને પૂર્વમ રકારેનું બળ એટલું બધું છે હિંદ એ ભારતમાંના હિંદુઓ બન છે એને બહુ વૃદ્ધ છતાં દેખાવમાં સદા યીવનવતી શોકમમ અને નીચા ઠાળેલા નયનોવાળી પરદેશીઓથી કૂર ગીતે પીકારેલી અને પોતાના સતાનેને રક્ષણ મારે સાદ કરતી એવી એક સ્વરૂપની મી ચીતરવામાં આવે છે આપુ ચિત્ર સાખે સ્ત્રીપુરુષોની લાગ ળીઆને કસોબિત કરે છે અને તમન પરાક્રમ કરવા તમા બલિદાન આપવા પ્રેરે છે છતાં ખરી ગીન તો હિંદુસ્તાન એને મુખ્યત્વે મેદુનો અને નન્દરો જ છે તેમનું દર્શન કોઈ સુન્દર નથી કારણ દારિદ્ર્ય મુન્દર નથી આપગી

૧ મેનર્નિક ૧૮૮૬થી ૧૮૪૮ સુધી ઓસ્તિયાનો વડો પ્રધાન હતો મગનિવિરોધની એ મુર્તિ હતો અને તમ્ની નમો મતુ હતો અને તેતાની આ કપનીનિષી જર્મની અને ઈંગ્લેન્ડે ઓસ્તિયાના પાલ તમે એજે થા વર્ષ તમ્યા નેરોલિયનન પડવ પછી પીરોક વર્ષ સુધી મેનર્નિકની યુરોપમાં શોક વચ્ચેની હતી ૧૮૪૮માં દેરેર બળવા તમ્યા ત્યારે એનો અસ્ત થયો

કલ્પનાની પેલી સ્વરૂપવતી સ્ત્રી, જેવડામા અને મરખાનામા કપાડા અને વાકા વળી મયેવા સારીરે કામ કરતા મનુદોની પ્રતિનિધિ છે ખરી ? કે ખરી એ તો પેલા નાના વર્ગની જ પ્રતિનિધિ છે — જે વર્ગ જમાનાએ થયે આત્મવર્ચને કમ્પડતો અને નૂસતો આવ્યો છે, જેને તેમના ઉપર કૂર ઉઠિયો ઢોળો બેસાડી છે અને તેમનામાના મણાને તો અરપૃથ્થ બનાવ્યા છે ? આપની કલ્પનાની સુષ્ટિથી સત્યને ઢાળી દેવાનો અને વારતવિક દુનિયામાથી બગી જઈ રવાનની દુનિયાનો આશ્રય લેવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

પરંતુ બિલ્લ બિલ્લ વર્ગોની અને તેમના વચ્ચેના પરસ્પર વર્ષણની દરતી છતાં આખા દેશમા બધા વર્ગો વચ્ચે એક સર્વસામાન્ય બંધન છે તે બંધાને સમકલિત રાખે છે એ બંધનના આશ્રદબજ ચીકણાપણ તથા કાયમ જીવનરાશિથી ચક્રિત થવાય છે આ બળ ગેમાથી ઉદ્ભવ્યું હતું ? જડતા અને રૂઢિની સમક્રાંતિક શક્તિ આપણા દેશમા હંમેશા ધબી નેવામા આવી છે, છતાં કેવળ એ જ પેલા બળનું કારણ નથી. એ બળની પાછળ તો દ્વિયાત્મક અને જીવનની તત્ત્વ રહેડું હતું એ તત્ત્વે બહારના જબરા આક્રમણોના ઘરાસ્વી રીતે વિરોધ કર્યો અને સમયે જ્યાં થયેવા આત્મિક બળોને ધમ્ પોતાની અદ્ધ સમાવી દીધા. પરંતુ પોતાની આઠવી શક્તિ છતાં તેનાથી રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય સાચવી શકાયું નહિ, અને રાજકીય એકતા આણવાનો ધમ્ પ્રયત્ન થઈ શક્યો નહિ કારણ આ વસ્તુઓ બહુ પ્રયત્ન કરીને મેળવવા જેની જ ન મનાઈ તેના મહાત્મની અવક્ષા કરવાની આપણે મૂખાઈ કરી અને આપણી જે અવક્ષાના પશ્ચિમા આપણે લોગવવા પડે છે આપણા દેશનો આખો ઇતિહાસ જેઈએ તો આપણે પણ આપણા પ્રાચીન આદર્શ રાજકીય અને લશ્કરી વિજયના યશોગાન માટે નથી. ધન તરફ અને ધન સંપાદન કરવાનો ધવો કરનાર વર્ગ તરફ તેણે હંમેશાં તિરસ્કારની જ નજરે લેયું છે લશ્કરી અને સમાન બે સાથેસાથે રહી શકતા નથી, અને સમાન સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તો દેવળ ધનની અપૂર્યા વિતા નમાની મેવા કરનારાઓનું જ ધવ જેઈએ એમ મનાયું છે.

આમ જૂની સંસ્કૃતિ અને સમયર તેણે અને અજાણતામા રહી રહી પરંતુ તેનું માત્ર બાહ્ય રૂપ જ મચ્ચાઈ રહ્યું અને તેનું સાચું સ્વરૂપ તે ગુમાવી બેઠી આજે એક મહારાશ્ટ્રિગાળી અને નવા જ દુરમન સાથે મૂક રીતે પરંતુ જીવ પર આવીને તે મુકાબલો કરી રહી છે એ દુરમન તે મૂકીદાર પશ્ચિમની વાલ્ચિયા સમ્કૃતિ આ નવા આત્મિક આગળ તેને નમતું પડશે કારણ પશ્ચિમે બીતિકસાએ આપ્યા છે અને બીતિકસાએ કરોગ બૂખાને અલ્પ આપી શકે છે વગી પશ્ચિમે પોતાની ગળા કાપુ સમ્કૃતિના અનિશ્ચિત વાળુ — સમાજવા. સદ્ધાર સાર્વજનિક દિવ માટે સમાજ સેવાની બાવના — જલ પોતાની સાથે આણ્યું છે સેવાના પ્રચીન બ્રાહ્મણ આદર્શથી આ બંન્ન જુદું નથી. પરંતુ તેમા બધા જ વર્ગો અને મડોળને બ્રાહ્મણ (અલબત્ત ધાર્મિક અર્થમા નહિ) બનાવવાની તથા વર્ષબેદો નાનૂદ કરવાની ધાન આવે છે.

હિંદુ ત્યારે નવાં વસ્ત્ર સજરો, — તેને નવાં પહેરવાં જ પડરો, કારણ નૂતનાં કાઠીને યોગ્યતા થઈ ગયાં છે, — ત્યારે તેણે તે એ ઢળે વેતરાવવાં પડરો કે જેથી કરીને તે પોતાના નૂતના વિચાર, તેમજ વર્તમાન પરિસ્થિતિ જનને બધેસતાં આવે એ વિચારો તે ધારણ કરે તે અહીંની જૂમિને અને અહીંના લોકોને આવે એવા વિશિષ્ટ પ્રકારના હોવા જોઈશે.

૫૪. અંગ્રેજ રાજ્યની ખાતાવહી

હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યની ખાતાવહી છે ? કેઈ પણ હિંદી કે અંગ્રેજ આ સાવા ખાતાને વિષે ખરો અને તટસ્થ અભિપ્રાય બાધી રાકે કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે. અને એ રાક્ય હોય તોપણ માનસિક અને આધ્યાત્મિક અસરોનું માપ કાઢવું અને તેનું તોલન કરવું એ વધારે મુશ્કેલ છે. આપણને કહેવામાં આવે છે કે અંગ્રેજ રાજ્યે “હિંદુસ્તાનને એવું આપ્યું છે, જે આટલા સૈકાઓ દરમિયાન કદી તેની પાસે નહોતું — એ વસ્તુ તે, આખડા મોઢા ખંડમાં જેની સત્તા સર્વમાન્ય છે એવું રાજ્યતંત્ર;” એ રાજ્યતંત્ર કાયદાથી નિર્મિત છે તથા તેનો વહીવટ ન્યાયી અને દક્ષ છે; પશ્ચિમના પાર્લામેન્ટની પદ્ધતિના રાજ્યતંત્રની તથા બક્ષિઓની કાયદેસર હટોના ભાવના તેણે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ કરી છે, અને “બ્રિટિશ હિંદને એક છત્ર નીચે આણીને હિંદીઓમાં રાજકીય એકતાની ભાવના તેણે પ્રગટાવી છે.” અને આમ રાષ્ટ્રભાવનાના બીજને પોષણ આપ્યું છે.^૧ અંગ્રેજોનો આ દાવો છે. તેમાં ધણું સત્ય ધણું રહેલું છે. જોકે કાયદાથી નિયંત્રિત રાજ્યતંત્ર અને બક્ષિઓની કાયદેસર હટોના દરોન ધણું વધારે યથા અદૃશ્ય થયાં છે.

આજકાલના હિંદીઓ જે સમાલોચના કરે છે તેમાં ધણું બીજું અંગ્રેજ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે, અને પરદેશી અમલે આપણું જે ઐતિક અને નૈતિક નુકસાન કર્યું છે તે દર્શાવવામાં આવે છે. આમ બે દૃષ્ટિબિંદુઓ એટલાં બધાં બિંદુ છે કે કેટલીકવાર તો જે વસ્તુ અંગ્રેજો વખાણે તે જ વસ્તુને હિંદીઓ વખોડે એવું બને છે. હું આત્મક કુમારસ્વામી લખે છે : “હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનું ઐતિક વધારે મોંઘવાલાયક લક્ષણ એ છે કે હિંદી પ્રજાને તે રાજ્યથી જે ભારેમા ભારે નુકસાનો થયાં છે તે ઉપરઉપરથી લાલચ દેવાય છે.”

હકીકત એ છે કે હજી સૌ વર્ષોમાં બચના એથી વધારે વર્ષોના ગાળામાં હિંદમાં જે પરિવર્તનો થયા છે તે પૂર્વ અને પશ્ચિમના જાણપસંદ દેશોને સામાન્ય એવાં વિશ્લેષણો પરિવર્તનો છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં અને પાશ્વળથી દુનિયાના બીજા ભાગોમાં યત્રોધોગોનો જે વિકાસ થયો તેને પરિણામે બધે રાષ્ટ્રભાવના અને એકછત્રી રાજ્યતંત્ર આવ્યાં. અંગ્રેજ

^૧ ઉપર જે ઉદાત્ત છે તે હિંદુસ્તાનના જાણપસંદ મુખ્ય (૧૯૩૪) ઉપર વિચાર કરવા નિમ્નોક્તિ જોઈએ. પાર્લામેન્ટની કમિટીના રિપોર્ટમાંથી લીધેલા છે.

ને એમ કહીએ કે આ યત્રોદ્ધતના યુગમાં, અંગ્રેજી રાજ્ય વિના પણ આપણા દેશમાં કોઈ પણ રીતે કાર્થિક ને કાર્થિક બૌદ્ધિક પ્રગતિ તો થઈ જ હોત તો શું આપણે કઝિયાબોર અને આદામોવા કહેવાઈએ? અને બીજા દેશો માથે આપણા દેશની સ્થિતિ ગરખાવીને આપણે શું એવી અટકળ બાંધવાનું સાહસ ન કરીએ કે અંગ્રેજી રાજ્ય વિના આપણી પ્રગતિ વિશેષ થઈ હોત? કારણ અંગ્રેજોએ એ પ્રગતિને ક્યાં તેની સામે આપણે શું નથી કર્યું? પરંતુ? ફેવે તાર ટેલિફોન, વાયરલેગ અને એવી બીજી વસ્તુઓ અંગ્રેજી રાજ્યની બલમનગારી અથવા પગેપકારના પુરાવા ભાગ્યે જ ગાંધી મંદાય એ વસ્તુઓ આવકારવાનું હતી, આવશ્યક હતી અને એ આપણા દેશમાં પ્રથમ દાખલ કરવામાં આવે તે નિશ્ચિત બન્યા તે અંગ્રેજો આપણે તેમનો આભાર પણ માનવો જોઈએ પરંતુ યત્રોદ્ધતના જમાનાના આ અમૂલ્યો મુખ્યત્વે તો આપણા દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્યના પાયા મજબૂત કરવાને અર્થ આવેલા કે પ્રતિશરીંગમાં તુષિર ફેરવવાની નસોનું કામ તેમણે કર્યું જેથી હવે જે નવા મારફત વપાઈ જાય એક જમાનો માલ બીજા જમાને પહોંચે અને દેશના કુદૈરો રોડોને નવું ઝનન અને નવી સંપત્તિ મળે એ પણ સાચું છે કે સામે ગાળે આવું જ કાર્થ પશ્ચિમ આવે પરંતુ તેની યોજના બનતો તેના અમલ તો બીજા જ હેતુથી કરવામાં આવ્યા સામાજિકની સત્તા વધારે મજબૂત કરવી અને ઉત્પાદના માલ માટે બજારો ખોલે કરવા એ તેનો હેતુ હતો અને તે પાર પારવામાં તેણે કાળા પે રોડોગાનો તથા વાહનવ્યવહારની ઉલ્લામાં છેલ્લી ઠમના ખૂબ જ પદાર્થો હતા પરંતુ હિંદુસ્તાનના મેદાનોમાં વેગથી પગાર થતા અને ધણીવાર વાગ્યું કે જે ફેવે જીવનમાંથી થવી જોઈતી હતી તે જ ફેવે દેશમાં જકમ લેવાની યોજના બેઠીને જેની લગભગ ૫૬ પડી છે

હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરવાની અંગ્રેજી બાકાતી કંપના પોલીસરાહીની છે સરખાનું કામ માત્ર નાગરિકો તમામ કામની બાકીનું બધું બીજાઓ કરે છે એ સરકારની નીતિ છે મજકારના આવકઅર્થના વહીવટમાં સરકારી ખર્ચ પોલીસ કીવાની વહીવટ અને મજકારી દેવાનું બ્યાજ એવી વસ્તુઓ કરે આન આપવામાં આવે છે લોકોની અર્થિક જ નિષ્ણોત વસ્તુઓ આપવામાં આવતું નથી અને અંગ્રેજી અર્થ ખાતર તેન બચ્ચિત આપવામાં આવે છે લોકોની સાચી રીતે અને બીજા જીવિતા તરફ અવગણના સુધીયર વગરને બા કરતા તદ્દન જ દર્શન થાય છે મરકારના આવકઅર્થના વહીવટ વિશેની મરખામમાં બીજા દેશોમાં જે ફેરફાર થયા છે અને જેને પરિણામે ત્યાં મફત અને સાર્વજિક જીવન બાકાતી આરોગ્યમાં સુધારો મળીને અને અગત્યની મળ્યાં માદગી, ઘડપણ આન મેકારીમાં મળવાને મદદ — વગેરે વસ્તુઓનો જેમાં અમાનેસ થાય છે તેમાંનું કશું અહીંની સરકારના કાર્યપ્રદેશમાં મુદ્દલ આવડતું જ નથી. ખર્ચ કરવાની આ પ્રતિષ્ઠા તેને રોસાલી નથી કારણ તેની મરખામત બહુ જ બઢી ઢળતી છે તેમાં એવી આવકવાળાના કરતા નાની આવકવાળાઓ

પાસેથી પ્રભાસુખા બારે કર લેવાય છે, તથા રાજ્યના રક્ષણની અને વહીવટી બાબતોનું ખર્ચ અતિશય બારે છે અને રાજ્યની ૫ ટીપરી આવક તેમાં જ તણાઈ જાય છે.

અમેજી રાજ્યનું સૌથી વધારે આખે વારી આવણ લક્ષણ એ છે કે દેશ ઉપરના રાજકીય અને આર્થિક કાર્યોને વડુ દેડ કરનારી દરેક વસ્તુ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે તે સિવાયનું બીજું જાણુ તેને મન આનુષંગિક અને ગૌણ છે તેમણે જખરતરત મધ્યવર્તી રાજ્યવત ન ગ્રાહ્ય છે અને પોલીસની બાકોરા બવરવા કરી છે એ તેની સિદ્ધિ માટે તે માન ખાગી શકે પણ તેમાં દિદીઓ કેવી રીતે રાની શકે? એકતા સારી વસ્તુ છે પણ પરાધીનતાની એકતા બાગ્યે જ અભિમાન લેવા યોગ્ય ગણી શકાય આપખખત્યાર સરકારનું બજા હમેશા પ્રબલે મોટા બોલરૂથ મર્ફ પડે છે પોલીસ ધણી રીતે ઉપયોગી છે એ વિષે રાકા નથી પણ ને લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે તેની હસ્તી છે તે જ લોકોના બક્ષણ માટે તેના ધણીવાર ઉપયોગ મર્ફ શકે છે અને ધયેલો છે બર્ટાન્ડ રસેડે ઓર સરકારીની સાથ આધુનિક સરકારીને સરખાવતા હમણા જ લખ્યું છે.

“આપણી સરકારીની મરખામણીમાં ઓક સરકારીની ગણવા જેવી શ્રેષ્ઠતા એક જ હતી. તેની પોલીસબવરવા રેડિયાન હતી, અને તેથી કરીને સારા માણસો ઠીક સખ્યામાં છટા રહી શકતા.”

દિદુસ્તાનમાં અમેજીએ સત્તા જખાવીને નુનેદશાન્તિ મ્થાખા મોગલ સામ્રાજ્યના પડી કાઢ્યા પડી દેશ ને તોકમો અને જાગ્યોમા યેરાઈ મયો હતો તેમાંથી શાન્તિની તેને ખૂબ જરૂર હતી શાન્તિ બહુ મૂલ્યવાન વસ્તુ છે, કોઈ પણ જાતની પ્રગતિને માટે એ આવશ્યક છે, અને આપણને એ આવકારવારક મર્ફ પડી પરંતુ શાન્તિનું પણ વધારેપડતું મૂલ્ય આપતું ન પોસાય. વળી શાન્તિ કબરસ્તાનની પણ હોય ખાનગીમાંની અથવા કે.ખાનાની સખૂર્ણ સલામતીની શાન્તિ પણ હોય અથવા તો પોતાની રિયતિ સુધારવાને અરાકત એવા માણસોની નિશાયાનું યેન પણ એ હોય પરદેશી વિજેતાએ લાદેની શાન્તિમાં ખરી શાન્તિના આરામ અને આસાબેસા આપનારા ગુણ નથી હોતા. યુદ્ધ એ બચ કર વસ્તુ છે, યાગવા જેવી વસ્તુ છે, છતાં તે પણ કેટલાક સદ્ગુણોને કેળવે છે માનસશાસ્ત્રી વિલિયમ જેમ્સે એ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે વખાદારી સખાન, ખત, પરાક્રમ, ધર્મગુદ્ધિ, કેળવણી ચોધાનગુદ્ધિ, યકસર, આરોગ્ય અને હલસાહ આ ગુણોને લીને જ યુદ્ધનું સ્થાન લે એવા કોઈક નૈતિક બગની આવશ્યકતા વિલિયમ જેમ્સે સ્વીકારે છે, જેથી કરી સખાનને યુદ્ધનો ત્રાસ ન મોગવવો પડે અને છતાં પેલા સદ્ગુણો યેગવાય વિલિયમ જેમ્સને એ અસદકાર અને સવિનય બગની ખબર દોત તો રાજ્યનું સ્થાન લે એવી નૈતિક અને શાલિયમ વસ્તુ તેને મળી મર્ફ લાગત.

આમ જન્યુ હોત તો આમ યાગ એવા ‘એ’ અને ‘તો’ નો કતિદાસમાં વિચાર કરવો બ્યર્થ છે મારી ખાતરી છે કે ભૌતિક શાસ્ત્રો અને યત્રોબોગવાળા

પશ્ચિમના સંબંધમાં હિંદુ આબુ તે સાડું જ થયું. ભૌતિક વિજ્ઞાન એ પશ્ચિમની મોટી બેટ છે. હિંદુસ્તાનમાં તે નહોતું અને તેના વિના હિંદુસ્તાનનો ચોક્કસ ક્ષય થાત બેકે આપણે પશ્ચિમ સાથે જે રીતે-સંબંધમાં આવ્યા એ રીત સારી નહોતી, છતાં એમ પણ હોય કે આપણી મૂર્ખામાંથી આપણને જાગડવાને માટે આવના હલ મલાવી નાખે એવા જખરા આંચકાની જરૂર આપણે માટે હતી. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રેટરિટન્ટ સંપ્રદાયના, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી, એન્ટી-સેક્સન અ એતે આપણે માટે અનુકૂળ હતા, કારણ પશ્ચિમની ખીજ પ્રજાઓ કરતાં તેઓ આપણાથી વધારે ભૂદા પડે છે, એટલે તેઓ આપણને ખીજ કરતાં વધારે આંચકા આપી શક્યા.

તેમણે આપણને રાજકીય એકતા આપી, એ હજુ વસ્તુ હતી પણ આપણને એ એકતા મળી ન હોત તોપણ હિંદી રાષ્ટ્રભાવનાનો વિકાસ થયો જ હોત અને તેણે એ એકતા માગી લીધી હોત આજે અરબસ્તાન ધણું ભૂદાં ભૂદાં રાજ્યોમાં વિભક્ત છે — કેટલાંક સ્વતંત્ર છે, કેટલાંક સંરક્ષિત છે, કેટલાંક માંડલિક (મેન્ડેટરી) છે, — પરંતુ એ બધાં રાજ્યોમાં આરબ એકતાની અભિલાષા સુકુરી રહી છે. એ પશ્ચિમનાં સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો વચ્ચે આડે ન આવતાં હોય તો આરબ રાષ્ટ્રે આ એકતા માટે લાજ સાધી હોત એ વિષે શંકા નથી; પણ હિંદની માફક ત્યાં પણ આ સામ્રાજ્યોનો ઉદ્દેશ વિભાજક તત્ત્વોને ઉત્તેજન આપવાનો અને રાષ્ટ્રભાવનાનો કાર્ષિક વિરોધ કરતા અને તેને મોળી પાડી નાખતા નાની કોમેલા પ્રશ્નો ઉપરિચિત કસવાનો છે, કે કોથી કરીને સામ્રાજ્યસત્તાને ત્યાં કાયમ રહેવાનું બહાનું મળે અને તેઓ નિષ્પક્ષ સલાહનો ભાગ ભળવે.

સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિની આડનીખજ તરીકે આલુપ શિક્ષિ રીતે હિંદની રાષ્ટ્રીય એકતા તે સધાઈ પછીથી જ્યારે એ એકતામાં રાષ્ટ્રભાવના ભળી અને તેણે પરદેશી સત્તા સામે માથું ઊંચક્યું ત્યારે આપણી ભવિષ્યની પ્રગતિમાં જખરાં વિભ્રમ નીપડે એવાં કુસંપ અને કોમી ભાવનાનાં તત્ત્વોને સરકાર તરફથી ઇરાદાપૂર્વક ઉત્તેજન મળતું આપણે જોધુ

અંગ્રેજોને અહીં આવ્યે ધણો વખત થઈ ગયો તેઓનું આધિપત્ય ભમ્યે પાણી ખરો વર્ષ થઈ ગયાં આખખખચાર સરકારો ભાગવે છે તેવી નિરંકુશ સત્તા તેમણે અહીં ભાગવી છે, અને પોતાના વિચારો પ્રમાણે હિંદને ધડવાની તેમને સુદર તક મળી છે આટલા વર્ષોમાં દુનિયા — ઇંગ્લેન્ડ, યુરોપ, અમેરિકા, જપાન — બોળખી ન શકાય એટલી બદલાઈ ગઈ છે અદ્વરમી સદીમાં કરી ગજુતરીને પાત્ર નહિ એવી આટલાન્ટિકને કિનારે આવેલી વસાહતો આજે સૌથી વિરોધ શ્રીમંત અને બળવાન તથા વ ત્રવિધામાં સૌથી આગળ એની મહાપ્રજા બની ગઈ છે દૂક સમયના ગાળામાં જપાને અજબ ફેરફારો કરી નાખ્યા છે સોવિયેટ રશિયાના વિશાળ પ્રદેશોમાં એક ગઈ કાલ સુધી તો ઝારની સરકારનો પાતક પંને તમામ વિકાસને દાખી અને ગૂંજાવી નાખતો હતો પણ આજે ત્યાં નવું જીવન વિલસે છે અને આપણી નજર સામે નવી જ સૃષ્ટિ ત્યાં નિર્માણ થઈ રહી છે

હિંદુસ્તાનમાં પણ મોટા ફેરફારો થયા છે અદ્વરમી સદીમાં દેરા હતો તેથી તે ક્યાંય બદલાઈ ગયો ■ દેલ્હીએ, નહેરો, કારખાનાં, નિશાળો, કોલેજો, મોટી સરકારી

કચેરીઓ એ બધું નહીં જ થયું છે અને આ બધા ફેરફાર થયા છતાં આજે દિલ્લી શી દશા છે ? પ્રેમ સુખ છે, તેનું મુદ્ર બધા પાંજરામાં પુરાયેલું છે, સ્વતંત્રતાથી આસોરત્વાસ લેવાની ધણી તેની દિશા નથી ચાલતી દ્વિતી આવેલા પરદેશીઓ તેના ઉપર રાજ્ય કરે છે, તેના લોકોના દારિદ્ર્યનો ભેટો મળે એમ નથી તેમના જીવન દેડા થઈ જતા છે, માદગી અને કાગી નીકળતા રોગોની સામે યવાની તેનામાં રક્તિ નથી નિરક્ષરતા સર્વ જ વ્યાપી રહેલી છે કોઈ ધણી તબીબી સ્વચ્છતાની અને દવાની સગવડ વિનાના હજી અફાટ પ્રદેશો પડ્યા છે, બેકારી મધ્યમ તેમજ આમર્શમાં બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાયેલી છે સ્વાસ્થ્ય, લોકશાસન, સમાજવા સામ્યવાદ એ બધા અવ્યવહાર સ્વપ્રદેશી સિદ્ધાંતવાગ્ધોના અથવા તો બદમાશોના બૂમબસાડા છે, આખી પ્રજાનું કલ્યાણ એ જ ખરી કમોડી છે એમ કહેવામાં આવે છે એ કસોડી જ જરૂર જીવતીભગતી છે, અને એ કમોડીને કસતા દિલ્લે આજે બહુ કામ બાસે છે બીજા દેશોમાં બેકારોને શાંત આપવાની તથા સકાંના નિવારણની મોગી મોગી યોજનાઓનું આપણે વાચીએ છીએ પરંતુ આપણે ત્યાં કરોડો બેકાર છે અને સઠં આપણે ત્યાં અફાટ પ્રદેશોમાં વ્યાપેલું છે તથા કમનુ છે, તેનું શું ? બીજે સારા ધરોની યોજનાઓનું આપણે વાચીએ છીએ આપણે ત્યાં કરોડો રોકા માગીના કુખમાં રહે છે અથવા તો ઉપર આમ અને નીચે ધરનીવાળા જ ટોચ છે, તેમનું શું ? બીજા દેશોમાં કેળવણી, સ્વચ્છતા, દવાની સગવડો સરકારિયાની સગવડો, અને ઉપાદાન અપાડામાં આગળ વધે છે, ત્યારે આપણે તો છીએ ત્યાં જ છીએ અને મોડાગયાધની ગતિએ ટસડાતા ટસડાતા ચાલીએ છીએ પછી બીજા દેશોની આપણને બહેબાઈ ન આવે ? આ બાર વર્ષમાં અજબ પ્રગુષ્ઠ કરીને રશિયાએ પોતાના વિશાળ પ્રદેશોમાં નિરક્ષરતાનો અંત આવડે છે, અને કેળવણીની સુધર અને અસતત પદ્ધતિ ઉપજાવી કાઢી છે એ કેળવણી આમર્શના જીવન સાથે નિકટ સબંધવાળી છે પગલું તુર્કીએ ધણી યુરનના કમાલની સરદારી નીચે અસરજ્ઞાનનો પુષ્કળ ફેલાવો કરવામાં જબરી પ્રગતિ કરી છે ફાસિસ્ટ ઈટલીએ પોતાની કાગકિદીના આશમાં જ નિરક્ષરતા ઉપર ભરપી હુમલો કર્યો છે કેળવણીમાંના પ્રવાન બેન્ટાઈલે નિરક્ષરતા ઉપર સીધા પ્રહાર કર્યા એ વિષાતક ખેત્ર એ આપણા પ્રજાશરીરને દબાવી રહ્યો છે તેને તો લાલચોળ લોકોથી કામી નાખવો ભેઈએ આ સમ્બો તીખા છે, અને દીવાન ખાનામાં રોએ એવા નથી પણ વિચારની પાછળ કેટલી મુશ્કેલી અને બધા વ્યા છે તેના એ નિદાંક છે અહીં આપણે વધુ સચ્ચતા બજાવીએ છીએ અને મોગમોગ તથા મુઠા બાપા વાપરીએ છીએ આપણે વધારે પડતી સાવચેતીથી ચાલીએ છીએ અને આપણી ગતિ કમિશને અને કમિશિઓમાં ખર્ચો નાખીએ છીએ

દિલ્લીએ ઉપર મોગી મોગી વાતો કરવાનો ધણી કમ કામ નહિ કરવાનો આગ્રહ નકવામાં આવે છે એ આગ્રહ વાજગી છે પરંતુ અમેજ લોકો કમિશિઓ અને કમિશને પાછળ એ આગ્રહ પરિશ્રમ છે છે તે પ્રથમ આપણે શું આશ્ચર્ય બજાવ કરીએ ? દરેક કમિશિ કે કમિશન ખૂબ મહેનત કરીને વિદ્વાનપણી વિષે બહાર પાડે છે તેને

“જગદસ્ત સરકારી દસ્તાવેજ” કહેવામાં આવે છે, તેની ગીતસર પ્રસાસ થાય છે અને પછી એ કબાટમાં બેઠાવી દેવામાં આવે છે. આમ આપણે જાણે આગળ વંદીએ છીએ, પ્રગતિ કરીએ છીએ એવી લાગણી અનુભવીએ છીએ, પણ જ્યાં છીએ ત્યાં જ રહેવાનો લાભ આપણને મળે છે. સરકારની આજ્ઞા જળવાય છે અને સ્થાપિત હકો અરપૃષ્ઠ અને સવામત રહે છે. બીજા દેશોમાં શી રીતે આગળ વધવું તેની ચર્ચાઓ થાય છે, ત્યારે આપણે ત્યાં રખેને આપણે હતાવળે ચાલી જઈએ તે માટે અંકુશો, ચાપો અને સલામતીઓની ચર્ચા થાય છે.

“બાદશાહી વૈજયંતી લોકોની ગરીબાઈનું આપ મળી જોવું:” આ વચનો નોર્મન્ટ પાસેન્ટરી કમિટી (૧૯૩૪) મોખમ કાળને વિષે કહે છે. ટીકા વાંચવી છે પણ એ જ મગ્ન આજે શું લાગુ પડી શકતો નથી? પ્રાન્તિક ગવર્નરોના ઝાકઝમાળ તથા વાઈસરોયસાહેબના મહેલના ઠાઠ અને લપકાવાળા આજના નવા ટિલ્ડીનું શું? અને આ બધાની પાછળ કેવી હડહડતી અંત અજળ ગરીબાઈ? એ વચ્ચેની અસમાનતા જોઈ દુઃખ થાય છે, અને સહુદય માણસ આ બધું શી રીતે ચલાવી શકે એ કદપતું પણ કાઈક મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આજે ઉપરથી તો સામ્રાજ્યનો વૈભવ અને ઠાઠ જોવામાં આવે છે પણ તેની પાછળના દિંદંતું કૃષ્ય તથા કર કાળિયતનું છે. ઉપરછંદી ધાગડ-થીમડ બાહુ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેની નીચે દુઃખી, ગરીબ મધ્યમવર્ગ આધુનિક પરિસ્થિતિથી વધુ ને વધુ હ્રંદાય છે. તેની પાછળ પીસી નાખતી ગરીબાઈમાં કંઝાળ ગીતે રહેતા મન્દ્રેય આવે છે, અને તેમનીયે પક્ષી આવે છે એવુંતો — દિંદંતી ગિયતિના પ્રતીકરૂપ, જેમના નસીબમાં અનંત સન્નિવેશ અંધકાર ઘરેલો છે.

રોકાઓના વજનથકી એ તો દીસે છે નમેયા,
નીચું વાલી હળ ઉપર એ ટકવીને ડબેલો,
વીલા એના મુખ પર ઠરી શન્યતા કે યુગોની,
પીટે એની વહન કરતો ભાર તસારનો એ
કહો બોલે યુગયુગતણા ઘોર એ આકૃતિમાં,
ને કાળોની કુચ્છ કચની બામલી કેટ ફેલતી,
પોકારતી કૃષકજનતા ઘોર એ મૂર્તિ દ્વારા,
“ગોએ શુ દે જગપતિ” વને ઘોર અન્યાય આ તે ?
બીજા સૌને કૃષકજનને જેવડા કેમ ચાતા,
ફી, વ દી, હરણ કરતા સર્વ માનુષ્ય તેનું ?”

માયેવા કૃષકજનની કારમી નીસ એ તો

આનાહી છે નચક ખસતા કાળ વિકાળ કેરી ?

હિંદના બધા ૬ ખોનો દોન અંગેએ ઉપર દોળવે એ તો બેહુદુ કહેવાય. એની જવાબદારી આપને ઉઠાવવી જ ભેઠેએ આપણે તેનાથી છટકી જઈ રાકવા નથી આપણી પોતાની નબળાઈઓના અનિવાર્ય પરિણામે માટે બીજાઓને દોન દેવો એ બૂહ છે સર્વસત્તાધારી સરકાર ખાસ કરીને પરદેશી હોય ત્યારે ગુલામી માનસને ઉત્તેજન આપે જ અને લોભના વિચારોના ક્ષિતિજને ન્યાંતિત કરી જ નાખે. યુવાનોમ જે સર્વોત્તમ વસ્તુઓ દોન છે તેને તે જ દી જ નાખે સાહસિતા મૌલિકતા તેજસ્વિતા એને ન જ મિ પાછળે છુ ગિનાવકસત તામેદારી તથા ઉપનીઓની શુદ્ધામન એને જ એણે ઉત્તેજન આપતુ રહ્યુ આવી પદ્ધતિયા સાચી સેવાની વૃત્તિ અને સાર્વજનિક કલ્યાણ તથા આર્થો પ્રથે નિમ્ન એ પોતાની નથી. જેનામા સાર્વજનિક કલ્યાણની ભાવના જોડામા જોડી દોય જેતુ એકનાત્ર ધ્યેય સ્વાર્થ સાધવાતુ દોય તેવા જ માણસોને તે વી છે કહે છે અંગેએ હિંદીઓમાના આ વગને પોતા પ્રથે આકર્ષે છે એ જ જુઓને । તેમાના યેલાક બુદ્ધિશાળી અન સારુ કામ કરી શકે એવા હોય છે ખરા પરતુ બીજે સારી તક ન મળવાથી સરકારી અથવા અર્ધ સરકારી નોકરીઓમા તેઓ ધસાય છે ધીમે ધીમે તેમને જુરસો મદ પડી જાય છે અને મોઠા ચક્રરમા તેએ મોઠવાઈ જાય છે કામની નીરસ પટભાગમા તેમના ચિન મૂંઝાઈ જાય છે પછી નોકરસાઈના ખાસ યુલો — કારકુની લાયકતુ જ્ઞાન અને પોતાનો અધિકાર જળવી રાખવાની ખટપટબળા — તેઓ કેજરે છે બહુ બહુ તો સાર્વજનિક કલ્યાણુ વિરે તેમનાના નિષ્ક્રિય ભાવના દોય છે પરતુ તે માટે ને ધમરા જે જ્વલત હાલદ ભેઈએ તે નથી હોતો ન દોઈ શકે પ દેશી મરકાર નીચે એ રાકય નથી.

પરતુ આવા બહુ ઘેલા હોય છે તેમને બા કરતા નાના અમલદારોનો મેટા ભાગ વખ જુવા જેવો નથી હોતો. આ જુ પોતાના ઉપની અમલદારો આમજ જીવબ્બે કરવાતુ અને હાથ નીચેના ઉપર ખૂંકવાતુ તેઓ શીખ્યા હોય છે પણ એ દોય એમને નથી. આ પદ્ધતિ જ તેમને એવી વાતીમ આપે છે પડી પુરામન અને કાકામામાતુ વજુવાતુ જોર વરે તો એમા નવાઈ પામવા જેતુ શું છે ? નોકરીમા તેમને કરા આદરી તો દોતા જ નથી. બેઠાનીએ અને તેના પરિણામરૂપ બૂખમરને બધ તેમની આસપાસ બૂતની માન્ક ભમ્યા કર છે તેમની મુખ્ય ચિતા પેતની નોકરી સાચવી રાખવાની અને પોતાના મિત્રો અને સન્ન્યોને નોબી મળવી આપવ ની દોય છે જ્યા ભમૂસો અને પ્રાવીમારમા સૌથી ધિક્કારપાત્ર એવા ચિયાઓ આર.પ.સ ભમ્યા જ કરતા હોય ત્યા મોઈ જતુ પ્રભમા સ્વરા યુલોની બિલવની મવી સદેલી નથી.

દમના દમગા તો પરિસ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે કે સુદાય અને સાર્વજનિક કલ્યાણની વૃત્તિવાળા માણસ મજે સ કરી નોખીમા ભેડતુ વતુ મુરદેલ થઈ પડ્યુ છે સરખારને એવા મલસો ભેડતા જ નથી એવા નામસો આર્થિક મૂંઝવામથી ધેલાઈને

ત્યા જઈ પડે એ વાત જાણી છે બાકી તેમને પણ સરકાર સાથે બળવાની ઇચ્છા થાય એવું નથી

પરંતુ આખી દુનિયાને તો દાદી પીપીને કહેવામાં આવ્યું છે કે સામ્રાજ્યનો ભાર તો ગોરા જ વહે છે મળ્યા નહિ સામ્રાજ્યની પરપરા ચાલુ રાખવા માટે આપણે ત્યાં અનેક શાહી અમલદારો છે, તેમના વિરોધાધિકારો નળવવા માટે પૂરતી સલામતીઓ છે અને આ બધું આપણને કહેવામાં આવે છે કે હિંદની હિંતને અર્થ છે આ અમલદારોના સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા સ્વાર્થો અને પગાર વગેરેના વધારાની સાથે હિંદનું હિત કેવી રીતે સંકળાયેલું હશે એ બાજુના બેવડું છે હિંદી સનદી નોકરીનો કોઈ પણ અધિકાર કે કોઈ પણ સારી જગ્યા એાળી કરવાની વાત આવે તો આપણને કહેવામાં આવે છે કે કાબેલિયતમાં ઊણપ આવશે અને લાયકુશવત રાશિ યશો સરકારી ફાક્ટરીખાતામાં અનામત રાજીની જગ્યાએમાંથી જો કોઈ એાળી કરવાની વાત આવે તો એ 'હિંદુસ્તાનના આરોગ્યને નેપથ્ય રૂપ થઈ જાય છે અને લશ્કરમાંના ગોરાઓને એાળા કરવાની વાત નીકળે તો તો હજાર ભતના બચકર નેપથ્યમાં ચિતાર ખડા કરી દેવામાં આવે છે

મને લાગે છે કે એમ કહેવામાં કાઈક તથ્ય છે કે જો ઉપરી અમલદારો એકદમ જ ચાલ્યા બચ અને બધા ખાતા તેમના હાથ નીચેના માણસોને સોંપી દેવામાં આવે તો બાહોશીમાં જરૂર ઓછું જણાય પણ તેનું કારણ તો એ છે કે આખું તંત્ર ખોળી રીતે રચાયું છે હાથ નીચેના અમલદારો જરૂર ઉત્તમ કોટિના નથી તેમ તેમને માથે જવાબદારીનો ભાર કદી નાખવામાં પણ આવતો નથી મારી તો ખાતરી છે કે હિંદમાં કાબેલ માણસો પુરુષ પડ્યા છે અને યોગ્ય લાખમાં આવે તો બહુ દૂર વખતમાં તેમની સેવાઓ મળી શકે પરંતુ એનો અર્થ તો એ થયો કે આપણા સરકારી અને સામાજિક દરિયોમાં સંપૂર્ણ ફેરફાર થઈ બચ એાળે કે નહીં જ રાજ્યતંત્ર યોગ્ય ત્યારે એ બને

અ ચારે તો આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે બધારણમાં ગમે તેટલા ફેરફાર કરવામાં આવે તોપણ અંગ્રેજ અમલદારોના હાથ નીચેના મોટા ખાતા જે આપણ સંસ્કાર કરવા માટે છે તે તો પહેલાના જેવા જ રહેશે રાજકાજના ગૂઢ અને પવિત્ર મેદાનો જ્ઞાતા એના એ પુરોહિતો મંદિરનું રક્ષણ કરશે અને તેની પવિત્ર ભૂમિમાં અરિષ્ટ જનોને દાખલ થતા રોકશે ધીમે ધીમે જેમ જેમ આપણે એ અધિકારને ગોળ્ય થઈશું તેમ તેમ એક પછી એક તેઓ પડતા ખસેડતા જશે અને છેવટે કાઈક ભવિષ્ય કાળે પવિત્રોમાંથે પવિત્ર એવું એ ગૂઢ આપણી નિષ્ણતા અને આદરભરી આંખો સામે ખુલ્લું થશે

આ બધા શાહી ખાતામાં હિંદની મનદી નોકરી (ગ્રાઈ સી એસ) પ્રમુખસ્થાને છે હિંદુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનો જશ કે અપજશ મુખ્યત્વે તેને જ છે ગ્રાઈ સી એસ અમલદારોના અનેક સફરોએ આપણને વખતોવખત સલામતવામાં આવે

દે અને સમાજની વાજનામાં તેમનું મહત્ત્વ તો હવે સમગ્ર સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે, દિલ્હીમાં તેમના અધિસૂચ્ય અધિકારથી તેમને સમગ્ર આપઆમત્વાગ સંબંધ નોંધે છે તે તથા પુરૂષ પ્રમાણમાં તેમની જે વાદવાદ થાય છે તે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે મંડળની માનસિક સતતા નોંધે કીક ન દોઈ શકે એ ખાતાનો દુર્ગમ તેટલો પ્રસારક નોંડે તેવળા મારે કનુસ કરતુ જોઈએ કે તેના અમલદારો વૈયક્તિક રીતે તેમજ આખા મંડળ તરીકે વધારેવાળા આ મંજૂરવાના ખ્યાલથી યતા ચિતાશ્રમના પેલા જ્ઞાના છતા કોઈક અધુનિક રોમના સંદેહાઈથી બાંધ થઈ પડે છે

આઈ સી એસ અમલદારોના સાસ ગુણોનો ઇતકાર કરવો વ્યથ છે કા ખુબ વસ્તુ આખબને બલવા દેવામાં આવતી જ નથી પરંતુ એ અમલદારો અને તેમના મંડળને ચકાવવા માટે એટલી બધી જિદ્દથી વાતો કહેવામાં આવે છે કે તેમને જરાક કુનાશવા એ બંદેનર સા। છે એમિસિન અગ સાઓ વેબ્બેને વિગેવાધિમા બોમવાના વર્ગને રખાત વર્ગો કહ્યા છે અને સમ છે આઈ સી એસ અમલદારોને તેમજ બીજા શાહી અમલદારોને રખાત અમલદારો' દેવા એટલુ જ સાચુ ગામચ એ ખાતા બારે ખર્ચાજ વૈબવ છે

બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટના મંજૂરપમના અંક વખતના મબ્બ અને દિલ્હી પ્રસોમા યાત્રી રસ લેનારા મેજર ડી મેદામ પોને ધોળ સમય વખર 'મેા'ન' તિયુ મા લખતા જણાવુ હવે આઈ સી એસ અમલદારો બહુ શક્તિશાળી અને મર્મદશ છે એ વસ્તુનો નિષેધ કોઈએ કર્યો જ નથી આવા વિધાન હવે હવે વારવાર થાય છે અને તે ખરા મજવામાં આવે છે એટલે તેની પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે આવા મોક્ષત અને હકારવાચક વિધાનો કરવા કહી સલામત નથી કા ખુ તે સંદેહાઈથી નાપુસ્વાર થઈ શકે છે ઉપરની હકીકતનો કોઈએ વિરોધ નથી કર્યો એમ માની લેવામાં નેજા મેદામ પોને મેદી બવ કરી છે ધૂતિરે વા તે વિષે શા કહાવવામાં આવી છે અને તેના નિષેધ પશુ કમ્વામાં આવે છે ઘણા વર્ષો હવે શ્રી ગોખલેએ પશુ આઈ ની એસ અમલદારો વિરે બહુ આકરા શબ્દો કહ્યા હતા કોઈ પશુ હિંદી — તે મહાસમાવાદી દા કે ન હો — મેજર મેદામ પોવાના વિધાનનો વિરોધ કરી કહ્યા એ પશુ સામ્ય છે કે બન્ને અસત સાચા હોય અને બન્ને જુના જુના ગુણોનો જ વિચાર કરતા હોય મક્તિ અને કાર્યદક્ષતા સાને માટે ? ને આ શક્તિ અને કાય દબાવાનું માપ દિલ્હીમાં અમેજી સામાજ્યને વધુ બળવાન કરવાના તથા દેશને ચૂસવામાં મદદ કરવાના દૃષ્ટિબિન્નથી કાઢવાનું હોય તો આઈ સી એસ અમલદારોએ પોતાનું કાર્ય મુદર ને કયોનો દારો વાજળી ગણાય પરંતુ હિંદી આમવર્ગનું કલ્યાણ એ ને પરીમાનો મજ હોય તો તેઓ સંપૂર્ણ નિષ્પૃથ નીવ ચા છે, વધી જે આમર ની સેવા તેમને કરવાની છે અને જેમની પાસેથી જ નવતે તેમના મોઢા મોઢા પમાર આવવાના છે તેમનાથી આવક અને સ્કેળીના પો જુની બાબતમાં તેઓ કેમ્વા બધા વેગળા છે તેનો અધાર વિચાર કરીએ છીએ તારે આ નિષ્ફળતા વડુ દેખાઈ આવે છે

એ વાત સાચી છે કે એ અમલદારોએ એક દરે અત્યુક ધોરણે નળની રાખ્યું છે ખરું, પણ એ ધોરણે ખસસ કરીને તદ્દન સામાન્ય કોટિનું છે તેમાંથી કોઈ કોઈવાર અસાધારણ માણસો નીકળ્યા છે ખરા આવા ખાતાં પાસેથી વધારેની આશા પણ બાળે જ રખાય ક્ષત્રીની શૂદ્રસાળા (પબ્લિક સ્કૂલ)માં કેવાની રૂત્તિ, તેના સારા અને ખરાબ બંને અંશ ગણે, તેમનામાં વિશેષ કરીને નેવામાં આવે છે (જોકે હવે આઈ સી એસ ના ધણા અમલદારો આ શૂદ્રસાળામાં જલેલા હોતા નથી) એ હોકાએ સાદું ધોરણે નક્કી છે, પણ તેમના ધોરણથી કોઈ જવા પણ જુદા પડવા નહ તો તેના પ્રત્યે તેઓ સખત નાપસંદગી બતાવે છે વળી કેટલાક અમલદારોની ખાસ સંજિઓ રાજના કામની નીરસ ઘટમાળમાં તથા કોઈક અંશે બીજાઓથી જુદા પડી જવાના બપને હી રે મારી નાખે છે તેમનામાં કેટલાક કામ કરવાને ઉમંગ રાખનારા પામુ હતા, કેટલાક મેવાની બાવનાવાળા પણ હતા પણ મેવા એટલે સામાન્યની મેવા, દિ દુરતાનની મેવા તો જુદુ ધાછળથી આવે તેમને તાલીમ એવી મળેવી હતી અને તેમના સંતોષે જ એવા હતા કે તેઓ બીજી રીતે વર્તી જ નહોતા રાકતા મારણ તેમની સંખ્યા નાની હોવાથી તથા પરદેશીઓથી અને કેટલીકવાર પ્રતિજ્ઞ માણસોથી બીટળાયેલા હોવાથી તેઓએ સંગઠન કર્યું અને અત્યુક ધોરણે નળબુ વળી નતિ અને હોદ્દાની પ્રતિષ્ઠા ખાતર એ જરૂરી હતુ પણ તેમની પાસે વિશાળ આપખખતમાર સત્તા હોવાથી, કોઈ ઝીકા કરે તો તેઓ ક્રોધ કરતા, અને દીકાને મોટુ પાપ ગણતા તેઓ વધારે ને વધારે અસહિષ્ણુ અને ધત્તજ એવા બનતા ગયા, અને બિનજવાબદાર સાન્યકર્તાઓના ધણા દોષો તેમણે કેળવ્યા તેઓ આતમસંતુષ્ટ અને સ્વપર્યાપ્ત બની ગયા છે, તેમની બુદ્ધિ સંકુચિત અને જડ થઈ ગઈ છે, આ પરિવર્તી સંમારમા તેઓ જ ધ્રુવ રવા છે અને પ્રગતિમાન વાતાવરણને પૂરેપૂરા પ્રતિજ્ઞ રચ્યા છે ત્યાંજ તેમના મરતાં વધુ સંજિગાળો અને વધુ અવગુણ બુદ્ધિવાળાઓએ દિલ્લા પ્રક્રમે હાથમાં લેવા માડ્યો ત્યારે તેમણે તેમના પ્રત્યે ક્રોધ કરવા માડ્યો, તેમને માગે આપી, દબાવી દીધા, અને તેમના માર્ગમાં રાક્ય તેવા વિશ્વો નાખ્યા કુદ્ધ પછીની રિખતિથી પરિવર્તનો કરવાનું આવરયક થઈ પડ્યું ત્યારે તેઓ ગભરાઈ ગયા અને તેને પહોંચી વળવા અસાધ્ય નીવડ્યા આવી એકાએક ઊભી થયેલી અને નવીન મુરફેલીઓ માટે તેમની સંકુચિત અને રૂઢિખત કેળવણીએ તેમને સાચક બતાવેલા નહોતા લાખા વખત સુધી એજ રાખ રાતા બોગવીને તેઓ બગીરી ગયા હતા એક મંડળ તરીકે તેમને લગભગ નિરકરા સત્તા હતી, માત્ર તાલિવક રીતે તેમના ઉપર બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટનો અંકુશ નહોતો એટલુ જ લોર્ડ એક્ષને કહ્યું છે કે “સત્તા માણસમાં સડો પેદા કરે છે, અને અંકુશ બિનાની સત્તાથી સડો પણ એવો પેસે છે કે જેની ઉપર અંકુશ મૂકી રાકતો નથી”

એક દરે તેમના મર્યાદિત કામ પૂરતા તેઓ ભરેલાપાત્ર અમલદારો ગણાય પોતાનું રાજ્ય કામ તેઓ ઠીક જળવહારીથી, ખાસ તેજ બતાવ્યા બિના, કરતા પણ તેમને તાલીમ જ એવી મળેવી કે તદ્દન અસાધ્યરણ પરિસ્થિતિ માટે તેઓ નાવાયક

નીચલા નેકે તેમના આત્મીય સે, તેમના પદવિપદાશ્રય રૂપમારે તથા તેમના અદરશ દરના સુધે તા કાનિક મુશ્કેલીએ માથી તરી જવાના તેમને મદદ કરી મુશ્કેલીમાંથી મુક્તિ મેલોપોરેમિયાના મેદાનમાં દિલી અમેજ સરકારની અદરશ તથા રૂઢિચુસ્ત ઉપાડા પાડ્યા પશુ એવા તો તેમના પટલાયે ગોઠાયા બદાર આવવા પામ્યા જ નથી. અવિનય બન પ્રારે તેમને જે રૂઢિ બતાવી તે પછી કદમી દલી મેલોપોર અને લાહીની વિરોધીઓને ઘેરા વખતને માટે દલાવી રૂઢિ સંકાય પશુ તેથી કોઈ પ્રમતો ઉઠેલ આવતો નથી, અને બ્રેખાની જે આવનાનું રંગાણ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે તે આવનાને જ એ વસ્તુ ધખો પડેલાયે છે. વધતી જતી અને પડાર કરનારી રાષ્ટ્રીય ચળવળને પડોથી વળવા તેમને બળજબનીના ઉપાયો લીધા તેમા કશું નવાઈ પામવા જેવું નથી એ અનિવાર્ય દળ કારણ સામાન્યો તેના ઉપર જ નમે છે, અને વિરોધને પડોથી વળવાનો બીજો મરો ઉપાય તેઓ રાષ્ટ્રીય નથી હોતા. પરંતુ વધારા પત્તી અને બિનજરૂરી બળજબની વાપરવામા આવી ને બતાવી અ પે છે કે તેઓ પરિસ્થિતિ ઉપર કાનૂ સમૂગો ગુમાવી બેઠા હતા અને સાધાન્ય વખતમા જે આત્મમયમ અને કાનૂ તેઓ ધતવતા રેખાતા હતા તે તેમનામા ખરી રીતે નહોતો. તેઓ વારવાર ઉશ્કેરાઈ જતા અને તેમના બાપણેમા પશુ ચિનત્રમતો ચાલે રેખાઈ આવતો. પડેલાનો સાત આત્મચિંતાસ રહો જ નહોતો. વિષમ પ્રત્યક્ષ બધાને જ નિર્બંધતાથી ઉપાડા પાડે છે આખી બે ગમા બેડી નબળાઈઓ બદલે કરે છે સનિય બમતો પ્રત્યક્ષ આવો વિરમ હતો અને કસોગીનો હતો અને બન્ને પપ — મદાસમા તેમજ સરકાર — માના બદુ યોગ તેની કરોગીમાથી અચબર પાર કવર્પા મિં હોઈડ જ્યોજી' કદ છે કે વિષમ પ્રસંગે રાયા પડેલા દરજ્જાના પેટલાયે સીપુરુપે છેક નાના માત્રમ પડી આવે છે અને હત્તર જનોની તો તેમા કશી વિમાત જ નથી રહેતી. હવા સાત અને અવચ્છ હોય ત્યારે જે રોકરીઓ મેદા પડાડે જેની જલાની હોય તે મદાપ્રસપમા કયાય રૂબી બપ છે તે વખતે તો ખાલીની સપાડી ઉપર ડાયામા બે ચા સિખરે જ નજરે પડે છે.

આઈ સી એસ બમવરતો આ પ્રસંગે માટે સુદિધી કે હુલ્લથી લાયક નહોતા તેમનામાના પણા અમવરતોને મૂવ શિક્ષણ પ્રાચીન શિક્ષ સાહિત્યનુ મળેકુ તેને લીધ તેમનામા એક પ્રકારની સરકારિયા અને આકર્ષકતા જણાતી. પશુ એ તો જતી દુનિયામા વિદ્યોરિયાના જમાનામા ચાલે આધુનિક પરિધિતિને માટે તેત્તન નામનુ ગણાય તેઓ પોતાની એક નાની વાદાખપી દુનિયામા — એલો હન્ડિયન સુદિમા — રહે છે તેમા નથી ઉચ્છેડ કે નથી દિદ પોતાના સમકાલીન સમાજમા જે બગો કામ કરી રહ્યા છે તેની તેમને ગમ નથી. દિલી જનતાના વારીઓ અને સરકારે હોવાનો તેઓ સમૂહ દાવો કરે છે જ્યા દિલી જનતા વિષેનુ તેમનુ જ્ઞાન નહિ જેવું છે અને આખે ખૂંચે જેની રીતે આમજ આવતા નવા મધ્યવર્તીના પચિત્ર તો તેમને મુદ્દ જ નથી. પોતાની આસપાસ વીટલાયેલા ખુશઅનખોરો અને

નેકરીશાધુઓ ઉપરથી તેઓ દિ હીઓ વિષે કયાસ બા ર જી અને બીજાઓને ચળવળિયા તથા બદમાશ તરીકે કહી નામે છે આખી દુનિયામાં સુધ્ધ પત્રી જે ફેરફારો થઈ ગયા છે, ખાસ કરીને અર્થપ્રકરની સંગ્રહમાં, તેને વિષેનું તેમનું જ્ઞાન નહતું છે તેઓ આવની ધરેડમાં એવા બધા જરાઈ ગયા છે કે બદલાતી જતી પરિસ્થિતિ સાથે ગોઠવાઈ શકતા નથી જે વગરના તેઓ પ્રતિનિધિ છે તે વર્ગનો આધુનિક પરિસ્થિતિમાં સમય પૂરો થઈ ચૂક્યો છે તે તેઓ સમજી શકતા નથી દી એસ ઇવિંગટો 'પોક્કળ માણસો' નામના પોતાના કાવ્યમાં વર્ણવ્યા છે તે નમૂનાની નજીક તેમનો વર્ગ વધુ ને વધુ પહોંચતો જાય છે

છતાં ન્યાસુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ટકરો ત્યાસુધી એ વર્ગ ખૂબ ટારી અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હજી બચવાન છે, તેના નેતાઓ સમર્થ અને ચતુર છે દિ હુસ્તાન માં અંગ્રેજી રાજ્ય હજી મજબૂત ચાગી રહેલા સદતા દાત જેનું છે ખૂબ દરદ કરે પણ તેને સહેલાઈથી એવો કાઢી શકાય નહિ ન્યાસુધી એ દાત કાઢી નાખનામા ન આવે અથવા પોતાની મેળે પડી ન જાય ત્યાં સુધી દરદ ચાલુ રહેશે અને કદચ વધરો પણ

શુદરાણામાં શિક્ષણ ખામેશા નમૂનાના દિવસો ઉજવડમાં પણ હવે વધી ગયા છે તોફે સાર્વજનિક કાર્યોમાં હજી એ લોકો અબગપતા જણાય છે, છતાં તેમનું પડેલા જે રથાન હવે તે આજે નથી, દિ હુસ્તાનમાં તો તેઓ જુલુ અસ્થાને છે આક્રમણકારી શાસકાવના સાથે તેમનો મેળ કે સહકાર જામે એમ નથી પણ જે લોકો સામાજિક પરિવર્તન હમ્મ છે તેમની સાથે તો તેમનો મેળ ક્યારી જ બેસે ?

દિ હુસ્તાનમાં તેમજ ઉત્તરમાં આઈ સી એસ અમલદારોમાં મણાયે કેટલા માણસો છે પરંતુ ન્યાસુધી વર્ગમાં જલ્દતિ અમલમાં છે ત્યાસુધી તેમની શેષતા એવી વસ્તુઓમાં ધોળવાની જે દિ હી લોકોના લાભની ન હોય આ ખાતાના કેટલાક દિ હી અમલદારો તો ઉત્તરમાં શુદરાણાના નમૂનાની જતિથી મોટલા બધા ધેરાપેલા હોય છે કે તેઓ તો બાદશાહના કરતા પણ વધારે વફાદાર થઈ પડ્યા છે એક જુવાન દિ હી આઈ સી એસ મને મળે તો તેને પોતાની જાત વિષે બહુ બીગો અભિપ્રાય હતો કમનસીબે હું તેમાં મળતો થઈ શકતો નહોતો પોતાના વર્ગના ઘણા સદસ્યો તે મને ગણાવવા લાગ્યા અને એવું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની તરફેણની નિરુત્તર દલીલથી તેણે સમાપ્ત કરી — શું આ સામ્રાજ્ય સેમન સામ્રાજ્ય કરના તથા જ જિસખાન અને તેમજના સામ્રાજ્યો કરતા સાફુ નથી ?

આઈ સી એસ અમલદારોની બહુ માન્યતા અવી છે કે તેઓ પોતાના કામ બહુ જ બાહોરીથી કરે છે એટલે તેઓ પોતાના દાવા ગમે તેટલા આમદથી રબૂ કરી શકે અને તેમના દાવા પણ અનેક અને વિવિધ છે દિ હ ગરીબ છે પણ તેમાં દોષ તેની સામાજિક રૂઢિઓનો તેના વાલિયાઓ અને શાહુકારોનો તથા સૌથી વધારે તો તેની આવડી મોટી વધાસ પડતી વસ્તીનો છે પરંતુ મોટામાં મોટો વાલિયો આ

અચ્છ રાજ્ય છે નેન તેઆ ખામી રીતે બૂધી બધ છે અને આ વસ્તીનુ તેઓ શ્ર કરવા ધારે છે તે માઈ સમજાવ નથી કાતલુ કુઝળ રોજઆશ તથા ભારે મરણપ્રમાણની આટ-આટલી મદદ હાવા છતાં વસ્તી તેા મોટી છે જ સતતિનિયમન સૂચવવામા આવે છે હુ પોતે સતતિનિયમનની નીતીને અને તેના પ્રચાર કરવાની પૂરેપૂરી તરફ ના ધ પરતુ આ રીતેના ઉપરોક્ત મંત્રે હોય તેા આમવર્ગની રહેલીનુ ધોરણ અચર ક ના બહુ ઊંચુ હોયુ જોઈએ સર્વસામાન્ય જગવણીનુ પ્રમણ વધતુ જોઈએ અને દશાવસ્થા તે નારે અપ્યાબધે દવાખાના હાવા જોઈએ અચારની પરિસ્થિતિમા તેા સતતિનિયમનની નીતી આમવર્ગની રાક્ષિ બઢારની છે મધ્યમવર્ગ તેના લાભ લઈ રાકે ખરે અને ૯ માનુ છું તેઓ વધતા જતા પ્રમાણમા તેના લાભ ન પલ છે

પરતુ વધારાપ ની વસ્તીની આ દલીલ વધુ સૂચનતાથી તપાસવાની જરૂર છે આને આખી દુનિયામા સવાલ ખોરાકની અથવા બીજી જરૂરિયાતોની તબીબી નથી પરતુ સવાલ તેા ખાતુ કયાથી મે છે અથવા જુદી રીતે મૂકીએ તેા તેઓને ખોરાકની જરૂર છે તેમનામા જે રાક ખરી વાની રાક્ષિ નથી હિંદુસ્તાનમા પલ્લ જોકે રીતે જોઈએ તેા ખોરાકની ત નથી જોકે વસ્તી વધી છે પણ તેની સાથે ખોરાકની કમ પલ્લ વધી છે અને વસ્તીની વૃદ્ધિના કસના વધારે પ્રમાણમા તે વધારી મઝાય તેમ છે વળી બહુ વાની હિંદુસ્તાનની વધની જતી વસ્તી એ (ઉક્તા લાપમને બાદ રાખીએ તેા) પશ્ચિમના દેશોને મુકાબલે બહુ થોડા પ્રમાણમા વધી છે એ વાત સાચી છે કે બવિધ્યમા નક્ષત્ર બહુ મોટા પડશે કાતલ ધણા બજો એવા કામ કરી રથા છે જે પશ્ચિમના દેશોમા વસ્તીવૃદ્ધિ ધટાડશે અથવા બધ પલ્લ કરશે પરતુ વસ્તી ઉપર મયાદા મૂકનારા એ બજો હિંદુસ્તાનમા જુ થોડા મઝાયમા વસ્તીના વધારા ઉપર અકુસ મૂકશે એવો સભવ છે

હિંદુ મુજબ થય અને પોતાની કમ્પા પ્રમાણે પેતાનુ નન દવન ધાવાની સ્થિતિમા આવે ત્યાં અ મામ માટે તેના ઉત્તમોત્તમ પુત્રો અને પુત્રીઓની જરૂર પડશે સારા મધુસે હ મેશા વિરવ હોય છે અને હિંદુસ્તાનમા તેા વિશેષ કરીને વિરવ છે મારણ અમજ રાજ્યમા સાચા જાણુસેને તકો મળી જ નથી આખી સાવજનિક પ્રવૃત્તિઓના ધણા ખાતામા ખાસ કરીને જેમા ચત્રવિદ્યા અને વિજ્ઞાનના ખાસ જ્ઞાનની જરૂર છે તેમા આપણે પરદેશી નિષ્ણાતોની મદદ લેવી પ રો આઈ સી. એસ મા તથા બીજા રાહી ખાતામા નાકરી કરેલામાના ધણાની હિંદીઓની તેમજ પરદેશીઓની આપણને જરૂર પ રો અને નવા તત્રમા તેમનો મ માર મજો પણ જોકે વાત નકી છે કે નવા સુધી અઈ સી એસ ની હાલની મનોવૃત્તિ આપ ની રાજ્યઅવસ્થામા અને આપણા સાવજનિક ખાતાઓમા આપેતી રહેશે ત્યામુધી હિંદમા નહું તત્ર સ્થાપી રાકાને નહિ પેતે જ પ્રમાણ છે એ જાતની મનોવૃત્તિ સામાજ્યભાવનાની સામરીત છે અને સ્વતંત્રની સાથે તે રહી રાકની નથી જા તેા તે સ્વાતંત્ર્યને કચળ નાખે જા તેા પોને જ મામ મઈ બધ માત્ર ક્ષતિજનક ફક્તિના રાજ્યતત્રમા તે ચલી રાકે

ખરી તેથી મને તો એ આવશ્યક લાગે છે કે નવા તત્ત્વ પ્રમાણે આપણે સાચું કામ શરૂ કરીએ તો પહેલાં આઈ સી એસ અને એવી બીજી નોકરીઓ નાનુંદ જરૂરી જોઈએ એ નોકરીઓમાના કેટલાક અમલદારોને તેઓ સજી હોય અને નવા કામને માટે લાયક હોય તો નવી શરતોએ આવી સડે પરંતુ આજે તેમને જે બેઠકો બારે પગારો અને શાકામથ્યા મળે છે તે તેમને આપવાનું કે પના બહાર છે નવા હિંદના સમ્રાજ્ય તત્ત્વમા એવા હોશીયા અને દક્ષ કાર્યકર્તાઓ જોઈશે જેઓને પોતાના કાર્યમા નવલક્ષ્ય મળ્યા હોય, જેઓ કાર્ય સાધવાને સારું નીચે ચરતા થયા હોય અને જેઓ કામના આનંદ અને તેના ચોરસને ખાતર જ કામ કરતા હોય નહિ કે મેગ પગારને ખાતર પૈસાનો હેતુ તેમા ઓછામા ઓછા યઈ જશે જોઈએ પરંતેશી મહાદારોની જરૂર થાતી મોગી પડશે પરંતુ જેમને યત્નવિધાતુ કમુ જ્ઞાન નથી એવા પરંતેશી દીવાની અમલદારોની જરૂર તો ઓછામા ઓછી હશે હિંદુસ્તાનમા એવા માણસોની ખોટ નથી.

હિંદી મધ્યમમાર્ગીઓ તથા એમના જેવા મીઠા મનગોએ હિંદુસ્તાનના સમ્રાજ્ય તત્ત્વની બાબતમા અંગ્રેજ લોકની વિચારસરણી જેવી રીતે સ્વીકારી લીધી છે એ બુદ્ધિ અગાડ કરી ચરો છુ નોકરીઓની બાબતમા આ વસ્તુ વિશેષે કરીને જોવામા આવે છે, કારણ તેઓ હિંદીકણુ ની રૂબે પાડે છે અમલદારોની જતિમા તેમના સ્વરૂપમા તથા સમ્રાજ્યના ધરતરમા તેઓ ધરમજના કેરફાળી વાત કરતા નથી આ એટલી બધી જીવંત મહત્ત્વની વસ્તુ છે કે જે જતી કરી શકાય જ નહિ કારણ હિંદની મુમ્તિ જગત અંગ્રેજ લશ્કર અને અમલદારોના ખરી જવા સાથે સંકળાયેલી નથી પરંતુ તેમનામા પ્રવર્તી રહેલી પાને જ પ્રમાણુ હોવાની જતિના નાનુંદ થતા સાથે તથા પગારો અને વિશેષાધિકારો ઓછા કરવાની સાથે વલુ સંકળાયેલી ઠે બધારણના ધરતરના આ ક્ષિત્રોમા સનામતીઓની વાતો બહુ વાલે છે એ સનામતીઓને હિંદુસ્તાનના હિંદને અર્થ હોય તો તેમા એમ ચોક્કસ કરવું જોઈએ કે બીજી વસ્તુઓની સાથે આઈ સી એસ અને એવી બીજી નોકરીઓ તેમની સત્તાઓ અને વિશેષાધિકારો સાથે જે સ્વરૂપમા અધારે છે તે સ્વરૂપમા નહ ચવી જોઈએ અને નવા બધારણ સાથે તેમને કરી લેવાજેવા ન હોવી જોઈએ.

એના કરતા જણુ વધારે ગૂઢ અને હલ તો લશ્કરી નોકરીઓ છે તેમને વિશે મીઠા કરવાનો તેમને વિષે કમું મોનવાનો આપણને અધિકાર જ નથી એમ કહેવાય છે કારણુ આવી બાબતોમા આપણે શુ સમજીએ કે બહુએ ? આપણે તો કમી ચૂંચા કર્યા બિના ચૈમા આપવાના અને સારી પેઠે ચૈસા આપવાના યોગ જ વખત ઉપર ૧૯૩૪ના સપ્ટેમ્બરમા હિંદુસ્તાનના એનાધિપતિ સર ફ્રિલિપ મેટવુડ સિમનામા કાઉન્સિલ મોડ રેટરમા બાપણુ કરવા પોતાની તીખી લશ્કરી ભાષામા હિંદી રાજપુરુષો વિશે બોલ્યા હતા તમે તમારુ કામ સગાળો ખાત કામમા દખલ કરો મા કોઈક દશવ ઉપર સુધારો મુકનારને હરેયાને તેમણે કહ્યું શુ તેઓ અથવા તેમના મિત્રો એમ ધારે છે કે અંગ્રેજો જેવી યુદ્ધો કરીકરીને રીટી યઈ ચલેલી અને ગહી ચલેલી

પ્રતને, જેણે તરવારને બંધે આ સામ્રાજ્ય છાંયુ છે અને તરવારને બંધે જ સાચવી રાખ્યું છે તેને, આરામપુરથીમા બેસીને ટીકા કરનારનો યુદ્ધ વિષે વાતો કરીને શિખામણ આપી શકવાના છે ? એ વિષયનું જ્ઞાન તો કોઈ પણ પ્રજાને તેના અનુભવથી જ મળે છે. ” તેમણે આવી બીજી પણ ઘણી રમૂજ વસ્તુઓ કહી હતી. આને આપણે રમને એમ ધારી લઈએ કે તેઓ ક્ષણિક આવેશમાં આવી જઈ આ બધું બોલ્યા દરો તે માટે જણાવવામાં આવ્યું હવે કે તેમણે પોતાનું લાલચ કાળજીપૂર્વક તપ્પી આવેડે હતું અને પોતાનું લખાણ સામે રાખીને તેઓ બોલ્યા હતા.

સેનાધિપતિ સાથે સરકારી બાબતો વિષે તે વિવેના અનધિક્ષિત માણસે દલીલ કરવી એ અવખત ઉદ્ધતાઈ ગણાય છતાં આરામપુરથીમા બેસેલા ટીકાકારને પણ થોડું કે કહેવાની પરવાનગી મળવી જોઈએ એ વસ્તુ સગમલ્ય એવી છે કે જેઓ તરવારને બંધે આ સામ્રાજ્યને ધારણ કરી રહ્યા છે તેઓ તથા જેમના ઉપર એ અમકતુ રાજ લટકી રહ્યું છે તેઓ એ બે વચ્ચે મતભેદ હોય હિંદી સરકારને ઉપયોગ હિંદના હિતને અર્થે કરવામાં આવે અથવા સામ્રાજ્યના હિતને અર્થે પણ કરવામાં આવે, તેમાં એ સભવ છે કે બે દિતો જિન્ન જિન્ન હોય અથવા એમીન્નના વિરોધી ખમ હોય વળી નામામ્મિત સેનાપતિઓ બીજાઓની કબજાગીરીથી યુક્ત રહેવાનો જે દાવો કરે છે તે દાવો યદને દરજ્જે વાજબી છે તે વિષે મયા વિશ્વયુદ્ધના અનુભવે. પછી રાજદ્વારી યુદ્ધો અને આરામપુરથીવાના ટીકાકારો શકા ઉપરથી શકે એમ છે તે વખતે તેમને જે કરવું હોય તે કરવાની છૂટ મેટે બારો મળી હતી અને દરેક સરકારમાં — બ્રિટિશ કેન્થ જર્મન ઓસ્ટ્રિયન ઇટલિયન તથા રશિયન — અને દરેક બાબતમાં તેમણે કય કર મોગાગો કરી મૂક્યો હતો એવી વાતો ચામેર સભાગય છે કેપ્ટન સિડેવ હાર્ડ એ બ્રિટિશ સરકારી હતિદાસકારો અને લગ્ગરી બ્યુરોચનાના નાણાકારોમાં મરાહર છે તે પોતાના વિશ્વયુદ્ધના હતિદાસ મા લખે છે કે લડાઈમાં એક વખત એવો આગ્રા હતો ત્યારે બ્રિટિશ તિખાદીઓ દુશ્મનો સાથે લડવા હતા ત્યારે બ્રિટિશ સેનાપતિમાં અકબીબ સાથે લડવા હતા. રાષ્ટ્રીય લકટ તેમનામાં વિચારની કે પુરુષાર્થની એકતા આવી રા યુ નહોતી તેણે આ ઉપરાંત લખ્યું છે. મદાપુરે ઇતર જનોથી જુદી માગીના ધડલા હોય છે એવી આપ ની વીરપૂજ માન્યતાને તથા મૂર્તિપૂજ વિષેની શ્રદ્ધાને મયા યુદ્ધે ક્ષિત્તિ કરી નાખી. નેતાઓ દલ આવશ્યક છે, મદાય વડુ આવશ્યક છે પરંતુ તેઓ પણ સામાન્ય મનુષ્યો જ હોય છે એ બાન આપવામાં ન્યૂત ધડુ છે, ને તેમની પાસેથી વધારેપાની આરામ તખવાની તેમ તેમના ઉપર વધારેપ તો વિચાર તખવાની બાબતમાં આપણને સાવધાન કરનારુ બન્યું છે.

પેલા રાજપુરુષસિદામભિ મિ લોઈડ જ્યોર્જ પોતાના યુદ્ધસંસ્મરણો મા વિશ્વ યુદ્ધના ખરાબી તેમજ દરિયાઈ સેનાપતિઓની ખૂટો અને ખામીઓના અવકર મિત્રો ચીતયા છે એ બંનેએ તો લાખો માણસોના બનના ભોગ લીધા છે અમેજો અને તેમના મિત્રો યુદ્ધમાં ટયા ખનુ એ તો વિજય તરફના લોહીખરડયા લખાયાં

હતા મોગ અમલદારોએ અધિવાસી રીતે કશું ગમત્યા વિના માણસો અને તકોનો એટલો દુરુપયોગ કર્યો કે હજારો વિનાશની ધાર ડગ આવી બધું હણ તેમથી તે અને તેના મિત્રો મોટા બચે દુશ્મનોની માન્યામાં પણ ન આવે એવી ગેવફૂરીથી જ બચી ગયા હજારોને મહાન પ્રધાન આમ લખે છે અને ખાસ કરીને રક્ષક ટુકડીઓની પ્રયા દાખન કરવાની બાબતમાં લોડ જેનિંગના મગજમાં નવા વિચારો દાખન કરવા મટે તેને યેવી રાજક્રિયા કરવી પડી હતી એ બધું એ સમજાવે છે કેન્થ માર્શલ નેરે સબધી તે કહે છે કે તેનો મોટામાં મોટો ગુણ એ હતો કે તેની સુખસુદા બહુ જ દંડતાસૂચક હતી અને તેથી તે બહુ જ રાક્ષિતશળી હતી એમ જણાવે છે.

ખીજવાયેલા માણસો મુશ્કેલીમાં આવી પડે ત્યારે સહજ રીતે જ એમ કરે છે તેઓ એક માની લેવાની બૂન કરે છે કે શરીરમાં સુધિતુ સ્થાન હ્રદયમાં છે.

પરંતુ મિ લોર્ડ જ્યોર્જનો સુખ્ય આરોગ્ય તે અંગ્રેજોના સુખ્ય સેનાપતિ ફિલ્ડ માર્શલ હેગની ઉપર છે તે પુસ્તક કરી આવે છે કે હેગના બેઠક ધમકે અને રાજ પુરુષોની તથા ખીજાઓની વાત સામજીવાની તેની અનિશ્ચયે ખુદ બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળ આગળ ધણી અગત્યની વાતો કુપાવરાવી અને ક્રાન્સમાં અંગ્રેજ સૈન્યને એક મહા બારે આક્રમક નાખ્યું તેની નજર માંમે નિષ્ફળતા દેખાતી હોવા છતાં એવડ સુધી હક કરીને પાશ્વનડેસ અને કેન્થેઈના વાપ કર કાઢવામાં મહિનાઓ સુધી પોતાનો ગેવફૂરીત્વે ધસારો તેણે ચાલુ રાખ્યો તે એટલે સુધી કે ત્યાં સત્તર હજાર અમલદારો મરી ગયા અથવા મરવા જેવા થઈ ગયા અને ચાર લાખ બંદાદુર અંગ્રેજ સિપાહીઓ ધાયલ થયા ‘અજ્ઞાત સિપાહી’ને તેના મશ્ગુલ પડી આજે માન આપવામાં આવે છે એ ઠીક છે, પણ ત્યારે એ છવતો હતો ત્યારે તેની જિંદગી સરતી હતી અને કોઈ તેની દરકાર કરત નહોત.

ખીજ લોકોની માફક રાજદ્વારી પુરુષો પણ વખતોવખત બૂનો કરે છે, પરંતુ લોકશાસનવાદી રાજપુરુષોને લોકોનો તથા સન્નોનો વિચાર કરવો પડે છે અને તે પ્રયે સહાનુભૂતિ રાખવી પડે છે તેઓ સાધારણ રીતે પોતાની બૂલ સમજી જાય છે અને તે સુધારી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ સિપાહી તો જુદા જ વાતાવરણમાં ધડાયો હોય છે ત્યાં તો હુકમનુ સામ્રાજ્ય હોય છે અને યીક સહન કરવામાં આવતી નથી એટલે ખીજ સલાહ આવે તેથી તેને ગુસ્સો ચડે છે તે બૂલ કરે ત્યારે પૂરેપૂરી કરે છે, અને તેને હકપૂર્વક વળગી રહે છે તેને મન તો જુદી અથવા મગજ કરતા હકપૂર્વક જ વધારે મહત્વની હોય છે હિંદુસ્તાનમાં આ બેનો મિત્ર નમૂનો પેદા થયો છે, એ આપણને લાજ છે કારણ અહીં તો દીવાની અમલદારો પણ સત્તા અને સ્વસહજતાના અર્થ લશ્કરી વાતાવરણમાં ઘમય છે અને રહે છે અને તેથી કરીને મોટા બાગે સિપાહીના હાથની ગુણો તેઓ ધરાવે છે.

આપણને કહેવામાં આવે છે કે લશ્કરનું ‘હિંદીકરણ’ કરવાની ક્રિયા આગળ ધપાવવામાં આવે છે, અને ખીજ ત્રીસ કે વધારે વયમાં હિંદી રંગમુમિ ઉપર હિંદી સેનાપતિ પણ દેખા દે એ સંકેત છે કે સૈન્યિક વર્ણમાં હિંદીકરણની ક્રિયા ધારી આગળ

વધી દરો પરતુ એ જિજ્ઞાસા થાય તો ચેત્સુ છે કે આણીને પ્રસંગે ઉચિત અંકે
વરસામાં સાખો માણસોનું જળજન લસકર કેવી રીતે હોય કમી દીધું હશે? પણ આપણે
ગેવા સલાહકારો તેમને મળ્યા હોય તો કદાચ તેઓ વધારે સાવધાનીથી અને સર્વ
સાચવીને ગામના વધારા દોલત અને આ ચાકરા ગીને તાલીમ ખાતેજ લગત તૈયારી
રહે તે પહેલા કદાચ યુદ્ધ ખલાસ પણ થઈ ગયું હોય. રસિયાનું સોવિયટ લશ્કર
બગમન કરી સાધન વિના તૈયાર થઈ ગયું અને જેણે અનેક દુશ્મનેનો સામનો કર્યો
અને તેમના ઉપર વિજય મેજથી તથા બાજે બે દુનિયાના બહુ જળસર લશ્કરોના
એક છે તેનો ખામ અંકે બિચાર ગામે છે પરતુ લડાઈથી રીઝ થઈ ગયેલા અને
ડાઘા થયેલા કોઈ મેનાપતિઓ તેમન સતાહ આપનારા નહોતા એમ દખાવ છે.

અન્ય આપણે ત્યાં દહેડાનમાં એક લશ્કરી કોલેજ ચાલે છે ત્યાં અમલદાર
થવાની તાલીમ મારા પરના હોમરોએને આપવામાં આવે છે. કહેવામાં આવે છે કે
પહેલા તેઓ બહુ ચાલક દોડ છે અને તેઓ સારા અમલદાર બનશે એ વિષે શંકા
નથી પરતુ ચાનિક શસ્ત્રાસ્ત્રોની તાલીમ વિના આ તાલીમ શા ઉપયોગની નીવશે એ
પ્રશ્ન મને ધબીવાર થાય છે. ખાસ કરીને અને અન્ય તો આજે સેમન લોકોની ચારત
દુકાઈઓ નેટવા ઉપયોગના રહ્યા છે અને વિમાનો, જેસ બેંચો બાતરી મોટરો અને
જળસ્ત્રો તોપોના આ જમાનામાં સર્વજ્ઞ તો તીવ્રમઝા બેવી થઈ ગઈ છે તેમને
તાલીમ આપનારા તથા સલાહ આપનારા આ વસ્તુ જરૂર સમજતા હશે.

ત્યારે હિંદુસ્તાનમાંના અગ્રેષ્ઠ રાજ્યની ખાતાવટી કેવી છે? તેની ખામીઓની
કરિયાદ કરતાં આપણે કોણ? કાલુ તે ખામીઓ આપણી નમગઈઓનું જ પરિણામ
કહેવાય છે. આપણે પશ્ચિમના મહાપ્રવાહ હોડી દઈ જ ધિમાર ખામીઓમાં ભટકી
જઈએ કેવળ આત્મચર્ચા અને આ મસતુદ થઈ જઈએ બીજા શું ચાલે છે તેની
દરકાર આત્મપ્રત્યાજ્ઞાથી ન રાખીએ તો પછી એના પરિણામ આપણે જ વેડવા પડે ને?
દુનિયામાં નવા વેગનું મોઝું આપણે તેના ઉપર સનાર થઈને અંગ્રેજો અહીં આપ્યા
અને તેમન પોતાને પણ ભાગે જ ખબર હશે એવા જળસર ઐતિહાસિક બોના
નેઓ પ્રતિનિધિ બન્યા એ વાતોથી આપણને ઉપેક્ષા નાખીને આમનેન અકાગે છે
અથવા એ કહે પાન આપણને મુલવી નાખે છે તેની સામે સરિવાઈ કપ શું વળે?
બુલકાગ અને તેના કળિયાકામ બધી જઈ આપણે બાવિથનો સામનો કરીએ વિનાન
અને તેના મુખ્ય પશ્ચિમોની એક ઉપમ બેટના ગ્રેજો આપણે મારે વાદક મન્યા
તે બાદ આપણે તેમનો ઉપકાર ચાલીએ પરતુ આ અંગ્રેજ સરકાર દેશમાંના વિભાજક
જ્ઞાન અને પ્રગતિમાં બિરોધી અને કોમી અને સનયસલુ વાતોને ઉત્તેજ આપી ગઈ
છે એ વસ્તુ બૂની જવી અથવા કહે કહેને બેચાડેલી એ બહુ મુશ્કેલ છે કદાચ એ
પણ એક આવરક હોય. આપણને એ જાણ થવાનો પડકાર હોય મેલ
હિંદુ પુનરુજ્જીવન થશે તે પહેલાં નિર્ણયતા અપવિત્રતા અને એવને બાળીને સાફ
કરી નાખનારી આગમાં બિંદે શુદ્ધ થવું એઈશે.

૫૫. આતર્જનીય વિવાહ : લિપિનો પ્રશ્ન

સન ૧૯૩૩ના સપ્ટેમ્બર અધવચ્ચમાં પૂના તથા મુબઈમાં એકાદ અડવાડિયુ રોકાર્ડને હું નખનો પાછો ફર્યો મારા માતૃશ્રી હજી લા ઇસ્તિખતાનમાં જ હતી કમવા પછુ ત્યાં જ હતી અને તેમની સેવાચાકરી કરવામાં રોકાયેલી હતી એ કે તે પોતે પણ સાજી તો નહોતી જ મારી બહેનો અષાઢાબાઈથી દર અડવાડિયે આવી જતી હું લખનોમા બે કે ત્રણ અડવાડિયા રહ્યો અષાઢાબાઈમાં મળી મહે તે કળતા ત્યાં વધારે કુદમદ અને મળી મારો મુખ્ય વ્યવસાય દિવસમાં બેવાર ઇસ્તિખતાનમાં જવાનો હતો બાકીનો વખત તપામાં કેટલાક લેખો લખવામાં મેં ચાલ્યો એ લેખો આખા દેશમાં ખૂબ જ પ્રચાર પામ્યા ‘હિંદ કયે રસ્તે ?’ (‘વિધર ઈન્ડિયા ? ’) અને નામની એક લેખમાંજામાં મેં હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ પરત્વે દુનિયાની ઘટનાઓનું અવલોકન કર્યું એ લેખોએ ખૂબ જ ધ્યાન ખેંચ્યું અને પાઠજથી ખબર પડી કે તહેરાન અને કાબુલમાં આ લેખોના ફારસી અનુવાદો પણ છપાયા હતા જેઓ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિચારોથી તથા વાંચકોમાં થયેલા ફેરફારથી પ્રરિચિત હોય તેમને માટે આ લેખોમાં કમુ નવું નહોતું પરંતુ હિંદમાં આપણા લોકો મ્હાનિક મુશ્કેલીઓમાં જ એટલા બધા ચૂસાર્થ નયેના હોય છે કે બીજે શુ અને છે તે વચ્ચે ધ્યાન આપવાની તેમને કુદરત નથી હોતી મારા લેખોનો જે સત્કાર થયો તે ઉપરથી તથા બીજા કેટલાક ચિહ્નો ઉપરથી જણાય કે તેઓ પોતાનું હિંદિમિતુ વિરોધ વિરાગ કરવા લાગ્યા હતા

મારા માતૃશ્રીને ઇસ્તિખતાનમાં બહુ કટાણો આગ્યો હતો એને મેં તેમને અષાઢાબાઈ પાછો લઈ જવાય નહીં કર્યું આનું એક કાણુ એ પણ હવે કે મારી બહેન કૃષ્ણાનું વેરાવાળ યોગ જ વખત પહેલાં થયું હતું અને ફરી ગેકાએક જેનમાં લઈ જવામાં આવે તે પહેલાં બને તેટલા વહેલા તેના લગ્ન અમારે કરી નાખવા હતા અને ત્યાં સુધી બહાર રહેવા દેવામાં આવશે તેનો અને કશો ખ્યાલ નહોતો કાણુ મહાસબાનો ફારોલ કાર્યક્રમ હજી સચિનથ બે મનો જ હતો અને મુદ્દ મહાસબા તથા બીજા સે હો સરખાઓ હજી બેકારના હતી

ગેકાડોબરના ત્રીજા અડવાડિયામાં અષાઢાબાઈમાં લગ્ન કરવાનું અમે નક્કી કર્યું વિધિ દીવાની માયદા અનુસાર થવાનો હતો અને એ ગમતુ હતું જો કે હરીકાત એ હતી કે ગામદે માટે તેમાં પસંદગીને સ્થાન જ નહોતું બે સિન્ન જ્ઞાતિઓ—એક માલ્યાળુ અને બીજા અમાલ્યાળુ—તેમની વચ્ચે આ લગ્ન મહે કઈ પણ બતાવે પાર્થિક વિધિ મનદેસર ગણાતો નથી સદ્ગ્રામ્યે નવો પસાર થયેનો સિવિલ પ્રેરેજ એક ગામદે વહારે આગ્યો આવ્યા બે કાયદા કે તેમાંનો બીજો હિન્દુઓ અને તેને મળતા બીજા ધર્મો—બૌદ્ધ જૈન અને શીખો માટે જ છે અને તે અનુસાર મારી બહેનના લગ્ન થયા પરંતુ બિમાથી એક પક્ષ જન્મથી કે ધર્માન્તરથી બે આ ધર્મનો ન હોય તો આ મીજો કાયદો લાયક પડતો નથી અને તેમને પહેલાં સિવિલ પ્રેરેજ એકનો આશય

લેવો પડે છે પડેલા કાપનામા એ. ઉ કે બન્ને પો બધા મુખ્ય ધર્મેનો. ઉત્કાર કરવો પડે છે અરવા કાઉ નહિ તે બેલી કુદિયત તે નવી જ પડે છે કે પોને એક ધર્મના નથી. એ તદ્દ : જનાવરના ઉત્કાર એ બારે નાન્યમુદ્ધ છે ઘણા લોકો પોતે ધાર્મિક જિના ન હોય છતાં, આવી કુદિયત કરવા સામે વાગે હંકારે છે અને આ કાપદાનો લાભ લઈ શકતા નથી. દરેક ધર્મના નૂતના વિચારના તો આત્મજાતીય લાભને સંભળ મને એવા બધા જ ફેરફારોનો કિરોધ કરે છે મતિસુખ એ નામે છે કે હોડાને ધર્મને ઉત્કાર કરવાની ફરજ પડે છે અથવા તો બીજા કાપદાનો લાભ લેવા મળે ઉપરકિયા ધર્માન્તર તેઓ કરે છે નું પોતે આત્મજાતીય લાભને હોડે. આપવાના મળે છે પરંતુ એવું હોડેજન આપવામા આવે કે નહિ, બધા જ ધર્મના લોકોને લાગુ પડે એવો અને તેમા ધર્મનો કોઈ જમુ નવનો ઉત્કાર ન કરવો પડે અથવા તો ધર્માન્તર થયું ન કરવું પડે એવો સર્વસામાન્ય 'સિવિય નેરેજ એન્ડ' યવાની બહુ આવશ્યકતા છે.

મારી બહેનના લાભમા બહુ ધમાન નહોતી કરી. બહુ સાદાર્થી બહુ પત્ર બહુ દિલીઓના લાભમા જે ધમાન હોય છે તે સામાન્ય રીતે મને ગમતી નથી અને આ પ્રસંગે તો મારા માતૃશ્રી મારા હતા વધી સવિનય ભગવાન હોનો અને અમારા યજ્ઞ સ્વર્ગ્યો જેવામા હવે એટલે કોઈ જમુ નવની ધમાન કે દેખાવ મને એ સાવ અસ્થાને હવે. થોડાક સમાસબધીઓ તથા સ્વાનિક મિત્રોને જાણાયા હતા મારા પિતાના કેટલાક નૂતના મિત્રોને એટલે લાગુ મારું તેમને એમ માની લીધું, તદ્દન જ એવી રીતે કે મેં ઇચ્છાશૂર્ષક તેમની અવગત કરી.

લક્ષ મોટી નાની આમ ત્રણપત્રિકા અને દિલ્હીવાની ભાષામા પણ રામન લિપિના કાઢી હતી. આ નવીનતા હતી. કાલ આવા આમ ત્રણ સાધારણ રીતે નામરી અથવા તો કુદ સિધિમા કાઢવામા આવે છે અને દિલ્હીવાની ભાષા, લગ્નરી તથા ખ્રિસ્તી પાદરીઓના મહો સિવાય બીજે મ્યાય રામન લિપિમા લખવાનો ખ્યાલ જ તદ્દન નવો હતો. મેં રામન લિપિ એ પ્રયોગ તરીકે જ વાપરી હતી. જુદા જુદા લોકો ઉપર તેની રહ અસર થાય છે એ મારે લેવું હતું. તેને મિત્ર સંકાર મળ્યો પણ એક દરે તેના પ્રેરે વિદોષ દેખાયો એકે આમ ત્રણ ઘણા થોડાને મોકલેલા હતા. ને વધારે લોકોને એ પત્રિકા પહોંચી હોત તો તેની અસર આપીયે વધારે પ્રતિજ્ઞા ગાત. ગાદીએ મારા આ કૃત્યને યજ્ઞ ન કર્યું.

મેં રામન લિપિ વાપરી તેનું હસ્યું એ નહોતું કે નું તો વાપરવાના અભિપ્રાયનો યઈ ગયો હતો. ને કે ઘણા વખતથી હું એ પ્રત્યે આકર્ષાયો હતો ખરો. તુર્કસ્તાનમા અને મય એશિયામા તેને જે યજ્ઞ મળ્યો છે તેની છાપ મારી ઉપર બહુ પડી હતી. તેની વરફેણમા થતી સ્વાભાવિક દલીઓ બહુ વજનદાર હતી. છતાં રામન લિપિ જ સ્વીકારતી નેડે એ એવી મારી ખાતરી નહોતી થઈ અને મારી એવી માન્યતા હોય તેમજ, હું વરાબર બહુનો હતો કે આ ના દિલ્હીવાનમા તે લખવા યવાને જીવ હાલાકાર નથી. મહો — સત્ત્વીય ધાર્મિક દિલ્હી મુલવમાન નૂતના નવા બધા જ

તેનો બહુ સખત વિરોધ કરે, અને મને લાગે કે આ વિરોધ કેવળ લાગણીને કારણે ન જ હોય લિપિમાં ફેરફાર કરવો એ કોઈ પણ સમૃદ્ધ ભાષા માટે જીવનમરણનો સવાલ છે, કારણ લિપિ એ સાહિત્યનું બહુ અંતરનું અંગ છે. તમે લિપિ બદલો એટલે જીવનના સંસ્કૃતિનો, જીવનના ધ્વનિ અને જીવનના વિચારો ઉદ્ભવ પામે છે. નૂતના અને નવા સાહિત્ય વચ્ચે લગભગ અનુલેખનીય અંતરય હોય છે અને નૂનું સાહિત્ય મૂલ યથેચ્છી પરદેશી ભાષા જેવું બની જાય છે. ત્યાં સાચવી રાખવા જેવું પ્રાચીન સાહિત્ય ન હોય ત્યાં આ લેખન ખેડનું લેઈએ. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં આ ફેરફારની હું ભાગ્યે જ કલ્પના કરી શકું છું, કારણ આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ અને મૂલ્યવાન છે, એટલું જ નહિ પણ આપણા ઇતિહાસ અને આપણા વિચારો સાથે તે સંકળાયેલું છે અને આપણા આમર્શના જીવન સાથે, ધનિક રાષ્ટ્રધર્મી ભાવોથી છે તેમાં આવો ફેરફાર પુસાડવો એ તો જીવતા પ્રાણીને ચીરવા જેવું ધાતકી થઈ પડે, અને આપણા લોકશિક્ષણની પ્રગતિને રોકનારું બને.

પણ આને હિંદુસ્તાનમાં લિપિનો આ પ્રશ્ન તો પુસ્તકિયા ચર્ચાનો પણ નથી લિપિપ્રધારનું પ્રથમ પગથિયું એ છે કે સંસ્કૃતની પુત્રી-ભાષાઓ — હિંદી, બંગાળી, મરાઠી અને ગુજરાતી, એમને માટે એક સામાન્ય લિપિ આપણે સ્વીકારવી જોઈએ અથવા તેમની જે લિપિઓ ચાલે છે તેનું મૂળ તો એક જ છે. તે લિપિઓમાં બહુ તફાવત નથી અને વચ્ચેના માર્ગ કાઢવાનું બહુ મુશ્કેલ પણ નથી એ આ ચાર ભાષા માટે સામાન્ય લિપિ કરવામાં આવે તો આ ચાર રાજીનીભાષાઓને એકબીજાની વધુ નજીક આવવાનું થાય.

હિંદુસ્તાન વિષે આપણા અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓએ એક એવી ગપ દુનિયાભરમાં બહુ ખતપૂર્વક ચલાવી કે હિંદુસ્તાનમાં સેંકડો ભાષાઓ છે. થોડાસ આંકડો તો હું ભૂલી ગયો છું પુરાવા માટે વસ્તીગણતરીના રિપોર્ટ રજૂ કરવામાં આવે છે પરંતુ અસાધારણ વાત તો એ છે કે આ સેંકડો ભાષાઓમાંથી, આ દેશમાં આટલા લાંબા વખતથી રહેતાં છતાં બહુ થોડા અંગ્રેજો એક ભાષા પણ ઠીક ઠીક શીકસાઈથી જાણે છે. તેઓ બધી ભાષાઓને એક સરખી જ ગણે છે અને તેમને ‘બર્નાક્યુલર’ કહે છે ‘બર્નાક્યુલર’ એટલે ગુલામોની ભાષા (લેટિન ‘બર્ના’ એટલે ધેર જન્મેલો ગુલામ) આપણા ધણા લોકોએ અનુભૂતો આ નામ સ્વીકારી લીધું છે અંગ્રેજ લોકો આજુ જીવન હિંદુસ્તાનમાં ગાળતાં છતાં આપણી ભાષા બોલતર શીખી લેવાની વસ્તી લેતા નથી એ નવાઈ જેવું છે, તેમણે પોતાના ખાનસાચા અને આવાઓની મદદથી એક વિચિત્ર બળતુ હિંદુસ્તાની ભાષા બોલી કરી છે, અને તેને જ તેઓ ખરી હિંદુસ્તાની કલ્પી લે છે જેમ હિંદી જીવન વિષે તેઓ પોતાના હાથ નીચેના અમલદારો અને પ્રશાસનખેતરો પાસેથી હકીકત મેળવી લે છે તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાની ભાષા વિષેના ખ્યાલ તેઓ પોતાના ધરના નોકરો પાસેથી મેળવી લે છે. પેલા નોકરો સાહેબોએ આગળ પેલી બળતુ હિંદુસ્તાની જ બોલે છે, એવા કસી કે શબ્દ બોલે તો પેલા સમજે નહિ. અંગ્રેજોને

વનો પડે જી પડેલા કાયદામાં એવું છે કે જાનને પડે બધા મુખ્ય ધર્મોના ઇનકાર કરવો પડે જી આવા કાઈ નહિ તો એટલી કડિયત તો કરશી જ પડે છે કે પોતે એક ધર્મમાં નથી આ તદ્દા. આ કાયદાકીય ઉપકાર એ બારે અગત્યનુસર છે ધણી લોકો પોતે ધાર્મિક પ્રતિભા ન હોય છતાં આવી કેફિયત કરવા આગે વધિ લેવાય છે અને આ માથાનો સામ હાં રાકતા નથી દરેક ધર્મના ન્યૂના વિચારના તો આવરણાતીય સમને સંગળ મળે એવા બધા જ કેસોને વિરોધ કરે છે પરિણામ એ આવે છે કે લોકોના ધર્મને ઇનકાર કરવાની ફરજ પડે છે અથવા તો બીજા કાયદાનો સામ લેવા માટે કપરગિયા ધર્માન્તર તેઓ કરે છે તું પોતે આવરણાતીય જમોને ઉત્તેજન આપવાના મતને છું પરંતુ એવું ઉત્તેજન આપવામાં આવે કે નહિ બધા જ ધર્મના લોકોને લાગુ પડે એવો અને તેમાં ધર્મનો કોઈ ખત્રુ નહતો ઇનકાર ન કરવો પડે અથવા તો ધર્માન્તર પણ ન કરે પડે એવો સર્વસામાન્ય 'સિવિલ ગ્રેજી એન્ડ' ચવાની બહુ આવશ્યકતા છે

માર્ગી બહેનના સમમાં બહુ ધ્યાન નહોતી કરી. બહુ સાદાર્થી બહુ પતાણુ હવે દિદીઓના સમમાં જે ધર્માલ હોય છે તે સામાન્ય રીતે મને ગમતી નથી અને આ પ્રસંગે તો માત્ર માતૃશ્રી માફા હતા વળી સવિનય ભગ ચાલુ હતો અને અમારા પલા સાધીઓ જેવામાં હતા એટલે કોઈ ખત્રુ નહતો ધર્માલ કે દેખાવ કરવો એ સાવ અવધાને હવે થોડાક સમાસબધીઓ તથા સ્થાનિક મિત્રોને બોલાવ્યા હતા મારા પિતાના કેલ્લાક ન્યૂના મિત્રોને બોલુ લાગ્યું કાલુ તેમને એમ માની લીધું તાત જ બોલી રીતે, કે મેં પ્રસાદપૂર્વક તેમની અવગત કરી

સમ માટેની નાની આગત્રણુપત્રિકા અમે દિદુરવાની બાપમાં પણ રોમન સિધિમાં કાઢી હતી આ નવીનતા હતી કાલસ આવા આમ ત્રણે સાધારણુ રીતે નાગરી અથવા તો ઉર્ધ્વ સિધિમાં કાઢવામાં આવે છે અને દિદુરવાની બાપા લશ્કરી તથા ખ્રિસ્તી પાદરીઓના મડળો સિવાય બીજે કયાય રોમન સિધિમાં લખવાને ખ્યાન જ તાલન નવો હતો મેં રોમન સિધિ એક પ્રયોગ તરીકે જ વાપરી હતી જુદા જુદા લોકો ઉપર તેની રી અસર થાય છે એ મારે જોવું હવે તેને મિત્ર સત્કાર અથવા પણ એક દરે તેના પ્રયે વિરોધ દેખાયો જોકે આમત્રણુ ધણી થોડાને મોકલેલા હતા. જો વધારે લોકોને એ પત્રિકા પહોંચી હોત તો તેની અસર આધીયે વધારે પ્રતિકૂળ થાત ગાધીજીએ મારા આ કૃત્યને પસંદ ન કર્યું

મેં રોમન સિધિ વાપરી તેવું બહુ જ નહોતું કે તું તે વાપરવાના અભિપ્રાયને યઈ ગયો હતો. જો કે ધણી વખતથી હું એ પ્રયે આકાષાયો હતો. ખરો તુકસ્તાનમાં અને મન્ય એશિયામાં તેને જે યશ મળ્યો છે તેની છાપ મારી ઉપર બહુ પડી હતી તેની તરફેણમાં જતી સ્વાભાવિક દલીલો બહુ વજનદાર હતી. છતાં રોમન સિધિ જ સ્વીકારવી જોઈએ એવી મારી ખાતરી નહોતી યઈ અને મારી એવી માન્યતા હોય તોપણ, હું બરાબર નહોતો હતો કે આજના દિદુસ્તાનમાં તે દાખલ થવાને સમય હોવામાર નથી મડળો — રાષ્ટ્રીય ધાર્મિક દિદુ, સુસલમાન ન્યૂના નવા બધા જ

તેનો બહુ સખત વિરોધ કરે, અને મને લાગે છે કે આ વિરોધ કેવળ લાગણીને કારણે ન જ હોય લિપિમાં ફેરફાર કરવો એ કોઈ પણ સમૃદ્ધ ભાષા માટે જીવનભરણનો સવાલ છે, કારણ નિપિ એ સાહિત્યનું બહુ અતરતું અંગ છે તમે નિપિ બદલો એટલે જીવન જ સંપ્રદાયો, જીવન જ ધ્વનિ અને જીવન જ વિચારો હલ્લકા થાય છે નહીં અને નવા સાહિત્ય વચ્ચે લગભગ અનુકલ ધનીય અતરતાય જોવા પાય છે અને નહીં સાહિત્ય મૂલ યથેલી પરદેશી ભાષા જેવું બની જાય ■ નવા સાચરી રાખવા જેવું પ્રાચીન સાહિત્ય ન હોય ત્યાં આ લેખન ખેડવું એઈએ પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં આ ફેરફારની હું બાગે જ કલ્પના કરી શકું છું, કારણ આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ અને મૂલ્યવાન ■ 'એટલું જ નહિ પણ આપણા ઇતિહાસ અને આપણા વિચારો સાથે તે સંકળાયેલું છે અને આપણા આત્મવર્ધના જીવન સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધથી જોડાયેલું છે તેમાં આવો ફેરફાર છુસાડવો એ તો જીવતા પ્રાણીને ચીરવા જેવું ધાતકી થઈ પડે અને આપણા લોકસિદ્ધાંતની પ્રગતિને રોકનારું બને

એ વાતની બિનકુચ ખબર જ નથી કે હિંદુસ્તાનીમાં તેમજ બીજા દ્વિતી બાધાઓના જોડી સાહિત્ય-કળા ખીરેની છે અને તેમના સાહિત્ય ખુબુ વિરાજ છે.

વસ્તીગણતરીના રિપોર્ટમાં હિંદુસ્તાનમાં જમો ત્રણસો ભાષાઓ હોવાનું લખ્યું છે એમ તો જર્મનીના વસ્તીપત્રમે વચ્ચાવે છે કે ત્યાં થયાસ કે સાં બાધાઓ છે પણ જર્મનીના કુસપ કે જિજ્ઞાસાની સાબિતી તરીકે યાદ આ વસ્તુ દર્શાવતું હોય એમ મારા મનમાં નથી. હકીકત તો એ છે કે વસ્તીગણતરીમાં તમામ ભત્રીજા નાની નાની ભાષાઓ જેના બોલનારા કેટલીકવાર તો થોડા હોય જ હોય છે તે પણ ગણવામાં આવે છે. ધણીવાર સાસ્ત્રીયતાની ખાતર નાની નાની બોલીઓને પણ અલગ ભાષાઓ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનનો વિસ્તાર ભેતા અહીં તો નવાઈ થમાય એટલી થોડી ભાષાઓ છે. યુરોપના એવા જ વિસ્તારની સરખામણી કરીએ તો ભાષાની બાબતમાં આપણા દેશના વિભાગો એકબીજા સાથે ઘણા વધારે મળતા ગણાય પરંતુ નિરક્ષરતાને મારે ભાષાના ચોક્કસ સંખ્યા નથી રહેતા અને તેમાંથી જુદી જુદી બોલીઓનો ઉદ્ભવ થાય છે. ઘણાંદેશને બાદ કરીએ તો હિંદુસ્તાનની મુખ્ય ભાષાઓ આઠઠી ગણાય. હિંદુસ્તાની (તેના બે પ્રકારે દ્વિતી અને ત્રીજી) બંગાળી મુજરાતી મરાઠી તામિલ તેલુગુ મલયાલમ અને મનની આમાં બે આસામી ઉરિયા સિન્ધી પુષ્ટુ અને પંજાબી ઉમેરીએ તો આઠે દેશ પહોંચી અને વનવાસી ભત્રીજા સિવાયનો આવી બધા આમાંની ઇન્ડો-આર્યન ભાષાઓ આખા ઉત્તર મધ્ય અને પશ્ચિમ દ્વિતી બોલીય છે તે એકબીજા સાથે ખુબુ મળતી છે. દક્ષિણની દ્રાવિડ ભાષાઓ તેનાથી જુદી થઈ છે છતાં જ સૂતની તેના ઉપર ખૂબ જ અસર થયેલી છે અને તેમાં સંસ્કૃત સંપર્ક અવશ્યક છે.

ઉપર જણાવેલી આઠ મુખ્ય ભાષાઓના નાહિત્ય પ્રાચીન અને મૂલ્યવાન છે. નેરક ભાષા ચોક્કસ હદવાળા વિરાજ પ્રદેશમાં આવે બોલાય છે એટલે ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા ઉપરથી મળીએ તો આ ભાષાઓ દુનિયાની મોટી ભાષાઓ પૈકીની ગણાય. પાંચ કરોડ માણસો જ માળી ભાષા બોલે છે. હિંદુસ્તાની સહેજસાજ ફેરફાર સાથે નુ ધારુ છુ ચોદ કરોડ માણસો બોલે છે (અત્યારે મારી પાસે ચોક્કસ આકાશ નથી) અને આખા દેશમાં ઘણા લોકો બોલાવતા પ્રમાણમાં તે સમજી શકે છે.

૧. બીએના આંક : હિંદુસ્તાનીમાં દ્વિતી બોલીઓ તરફથી અને આપવામાં આવ્યા છે એ ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરી ઉપરથી છે કે ૧૯૨૧ની તેની અને ખબર નથી અને લોકો કે ૧૯૨૧ના હળે પણ છે. આમાં : લડીએ તો દરેક બધા બોલનારોની સંખ્યામાં ડીકડીક વધારો થયેલો મારૂમ પડે.

હિંદુસ્તાની (પશ્ચિમ દ્વિતી પંજાબી તથા તત્કાલિની મધ્ય) ૧૩૯૩ લાખ જ માળી ૪૬૩ લાખ તેલુગુ ૨,૩૬ લાખ મરાઠી ૧,૮૮ લાખ તામિલ ૧,૮૮ લાખ કાનડી ૧,૦૩ લાખ ઉરિયા ૧,૦૧ લાખ મુજરાતી ૬૬ લાખ પુષ્ટ ૨,૦૬ લાખ.

પુષ્ટ અસામી તેમજ જાડી, એ ભાષાઓ ભાષાની તેમજ પ્રદેશની રીતે નહીં જુદી જાતની છે એટલે ઉપરની સંખ્યામાં મળી નથી.

આવી ભાષાનું બધીથી ઘણું મોટું છે સંસ્કૃતના મળખૂત પાયા ઉપર તેનું બંધારણ થયેલું છે અને ફારસીની સાથે તે ખૂબ મળતી છે. એટલે જે સમૃદ્ધ મૂળમાંથી તે પોષણ મેળવી શકે છે અને હમણાં હમણાં અંગ્રેજીમાંથી પણ તેણે પોષણ મેળવવા માંડ્યું છે દક્ષિણનો દ્રાવિડ પ્રદેશ જ એક એવો જગ્યા હિંદુસ્તાની પરદેશી ભાષા જેવી લાગે છે. પરંતુ ત્યાંના લોકો જે શીખવા ખૂબ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. જે વરસ પહેલાં (૧૯૩૨માં) દક્ષિણમાં હિંદીપ્રચારનું કાર્ય કરતી એક લોકસંસ્થાના આંકડા મેં જોયા હતા એ સંસ્થાને સ્થળાંતરે તે વખતે ચૌદ વર્ષ થયાં હતા એટલા વખતમાં તેના પ્રયત્નથી એકલા મદ્રાસ ઇલાકામાં જ સાદાપાચ લાખ માણસો હિંદી શીખ્યા હતા સરકારના બિલકુલ ટકા વિનાની ખર્ચાની સંસ્થાનું આ કામ બારે મહાત્મ વળી જેમ્સ જોન્સએ હિંદી શીખે છે તેઓ હિંદીના બારે પ્રચારક બની નબ છે.

હિંદુસ્તાનની આમાન્ય ભાષા હિંદુસ્તાની થવાની છે એ વિશે મને હાઠાસાર મંજૂ નથી આજેના આધારણ બ્યવહાર માટે તે એ જ સામાન્ય ભાષા છે તેની પ્રગતિ નાગરી કે ઉર્દૂ સિપિ વિધેની ખૂબાંધિરેલી ચર્ચાથી, તથા એક પક્ષ બહુ સંસ્કૃતમય અને એક પક્ષ બહુ ફારસીમય ભાષા વાપરે છે તેથી ચેકાઈ છે સિપિના પ્રશ્નને કશે ઉકેલ આણી શકાય એમ નથી, કારણ તેનો વિચાર કરતા વિશેષી પક્ષવાળાઓ ગરમ અને આવેરામય થઈ જાય છે એટલે બંને સિપિએને માન્યતા આપવી અને લોકોને જે જગે તે વાપરવા દેવી એ જ માર્ગ છે પરંતુ અતિમ પક્ષણ લેનારાઓને વસેજન નહિ આપવાનો તથા બેતા વચલા માર્ગની સાહિત્યની ભાષા સામાન્ય વપરાશની બોલાતી ભાષાને ધોરણે ઉપજાવી કાઢવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ લોકશિક્ષણ વધારે જશે એટલે આ ધધા વિના નહિ રહે નાના મધ્યમવર્ગી, જે સાહિત્યની કૌલી અને અભિરુચિની બાળતમા આજે કરતાકારવતા છે, તે પોતા પોતાની રીતે અતિશય સક્રિય વિચારના અને રૂઢિપરાયણ છે નિર્ણય ધઈ મળેલા અને આમવર્ગ સાથે તથા દુનિયાના સાહિત્યની સાથે બહુ ઓછો સંબંધ ધરાવતાં એવાં બહુ ટીપોને તેઓ વળખી રહ્યા છે

વળી હિંદુસ્તાનીનો વિકાસ અને પ્રચાર થાય તેથી હિંદુસ્તાનની બીજી મોટી ભાષાઓ — બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉત્તર તથા દક્ષિણી દ્રાવિડ ભાષાઓ — ના ચાલુ વપરાશને તથા વિકાસને બાધ આવે એમ નથી આમાની કેટલીક ભાષાઓ તો અત્યારે હિંદુસ્તાની કરતા વધારે જાણીત અને જોડિલ દૃષ્ટિએ વધારે સતર્ક છે દરેક પ્રાન્તમાં કેળવણીના તથા બીજા ઉપયોગ માટે વપરાશની ભાષા એ જ રહેવાની. આમવર્ગમાં કેળવણીના અને સંસ્કારિતાનો પ્રચાર એવી નારફત જ થઈ શકે એમ જ

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે હિંદુસ્તાનની સામાન્ય ભાષા અંગ્રેજી થાય એવો સંભવ છે મુકીબર ઉપવા વર્ગના શિક્ષિતોની વાત છેડી દઈએ તો મને આખા દેશને માટે આ કલ્પના સાવ ઉત્પરાગ લાગે છે આમવર્ગના શિક્ષણ તથા સંસ્કારિતા સાથે અંગ્રેજીને કશે સંબંધ જ નથી એમ બને, અને આજે કાંઈક અંશે એમ છે

પણ ખરું, કે રાષ્ટ્રીય, વૈજ્ઞાનિક અને વેપારી વ્યવહારો માટે તથા ખાસ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો માટે અંગ્રેજીનો ઉપયોગ વધતો જાય દુનિયાના વિચારો તથા પ્રવૃત્તિઓથી જનજાકાર રહેવા માટે આપણામાથી ઘણા પરદેશી ભાષાઓ જાણે એ આવશ્યક છે અને આપણી વિદ્યાપીઠો અંગ્રેજી ઉપરાંત ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશિયન સ્પેનિશ, ઇટાલિયન વગેરે ભાષાઓના શિક્ષણને ઉત્તેજન આપે એ મને તો ગમે. એનો અર્થ એ નથી થતો કે અંગ્રેજીની અવજ્ઞા કરવી પરંતુ દુનિયાની ચોક્કસ માહિતી આપણે મેળવવી હોય તો કેવળ અંગ્રેજી ચરમાથી જોયે આપણું કામ ચાલશે નહિ એક જ ભાષા અને એક જ વિચારસરણી ઉપર એકાગ્ર ધ્યાની આપણું માનસિક દૃષ્ટિબિંદુ અત્યારે ઠીકઠીક અસમતોલ થઈ ચલ્યું છે આપણા મંદિરમાં કંદેર રાષ્ટ્રવાદીઓ પણ હિંદુસ્તાનના સંબંધમાં ટ્રિવિયસ દૃષ્ટિબિંદુથી કેટલા બધા દેરાઈ ગયેલા છે તેનો તેમને ભાગે જ બરાબર ખ્યાલ હશે.

પરંતુ પરદેશી ભાષાઓને આપણે અને તેટલું ઉત્તેજન આપીએ તોપણ બહારની દુનિયા સાથે આપણી મુખ્ય સાંબંધ તો અંગ્રેજી જ રહેવાની. તેમ જ હોય જોઈએ જમાનાઓ થયા અંગ્રેજી શીખવા આપણે મહેનત મરી રહ્યા છીએ અને એ મહેનતમાં આપણને ઠીકઠીક સફળતા મળી છે હવે પારી સાફ ધોઈ નાખીએ અને આ લાખી વાલીમનો પૂરો લાભ ન ઉઠાવીએ એ મૂર્ખાઈ કહેવાય. વળી આગે અંગ્રેજી ભાષા દુનિયાની ભાષાઓમાં વધારેમાં વધારે વ્યાપક અને મહત્વની બની છે બીજી ભાષાઓ કરતા કંપારાભેર તે આગળ વધતી જાય છે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારનું તથા રેડિયો દ્વારા વિશ્વપ્રચાર કરવાનું સાધન એ વધારે ને વધારે બનતી જાય એવો સંભવ છે, સિવાય કે 'અમેરિકન' તેવું સ્થાન હો. તેથી આપણે અંગ્રેજી જ્ઞાનનો પ્રચાર તો ચાલુ રાખવો જ જોઈએ બની રાકે તેટલી સારી રીતે એ ભણી લેવી એ હક છે પરંતુ અત્યારે આપણા હોડા કરે છે તેમ એના સૂચ્યો કે પ્રભેદો પાછળ ખૂબ જ સમય અને શક્તિ આપવાની જરૂર નથી. યોગ્ય વ્યક્તિઓ ભડે એમ કરે, પરંતુ ઘણા માણસો આગળ એ આદર્શ મૂકવો એ તો તેમના ઉપર બિનજરૂરી બોલો નાખવા સમાન અને બીજી દિશાઓમાં તેમને પ્રગતિ કરતા અટકાવવા સમાન છે.

હમણા હમણા હું 'મૂળ અંગ્રેજી' ('બેસિક ઇંગ્લિશ') થી બહુ આકર્ષાયો છું. મને લાગે છે કે આવી રીતે અંગ્રેજી ભાષાને બહુ સાદી કરી નાખવામાં આવે તો તેનો વિસ્તાર ધણે જ યામ 'ખરી અંગ્રેજી' ખાસ નિષ્ણતો અને કેટલાક અભ્યાસીઓ માટે રાખવામાં આવે બાકી બીજા બધા મેલ્યા પ્રમાણમાં 'મૂળ અંગ્રેજી' શીખે એ બહુ ઇચ્છના જેવું. ■

વળી હિંદુસ્તાનીમાં અંગ્રેજી તથા બીજી પરદેશી ભાષાઓના ઘણા સંબંધો દાખલ કરવાની પ્રયાને ઉત્તેજન આપવાના મતનો હું પોતે તો છું. આપણી ભાષાઓમાં આધુનિક પરિભાષાના સંબંધો નથી એટલે આમ કરવું આવશ્યક છે અને સંસ્કૃત, અરબી ઉપરથી નવા અને અગત્ય સંબંધો ધણી કાઢવા તેને બદલે બહુ

જાણીતા યર્ધ ગયેલા પરદેશી ભાષાના સંબંધે વાપરવા એ વધારે સારું છે. શુદ્ધિના આગ્રહીઓ પરદેશી સંબંધોના ઉપયોગ સામે વાગે ઉઠાવે છે, પણ મને લાગે છે કે તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે, કારણ આપણી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાનો એક માર્ગ એ છે કે તેને વધારે સમૃદ્ધશીલ તથા બીજી ભાષાઓના સંબંધે અને વિચારો પચાવી શકે એવી બનાવવી.

મારા ભૂતા મિત્ર અને સાથી શિવપ્રસાદ ગુપ્ત એક વરસથી માઠા હતા. તેમને મળવા માટે મારી બહેનના સમ પછી તરત જ મારે બનારસ જવાનું થયું. લખનૌ જેલમાં હતા ત્યારે તેમને પસાવાત થયો હતો, અને બહુ ધીમે ધીમે તેઓ સાજ થતા જતા હતા. મારી બનારસની મુલાકાત દરમ્યાન એક નાના હિંદી સાહિત્ય મંડળે મને માનપત્ર આપ્યું, અને તેના સભ્યો સાથે મારે બહુ આનંદાચક વાર્તાલાપ થયો. મેં તેમને કહી જ દીધું કે જે વિષય ઉપર હું બહુ થોડું જાણુ છું તે વિષયના નિષ્ણુઓ આગળ બેસતા મને સંકોચ થાય છે છતાં મેં થોડીક સૂચનાઓ કરી ભૂતા રૂપિને વળગી રહેલા, કૃત્રિમ અને અપરા સરફત સંબંધે જેમાં ભારેભાર બરેલા હોય એવી કિલ્લ અને આડબરી હિંદી લખવાની જે શૃદ્ધિ છે તે ઉપર મેં ટીકા કરી. મેં એમ પણ સૂચવ્યું કે આ દરબારી શૈલી થોડા ખાસવર્ગના જ સમજી શકે છે, માટે તેના ત્યાગ કરી હિંદી લેખકોએ ઇરાદાપૂર્વક આમલર્ગ માટે તેઓ સમજી શકે એવી ભાષામાં લખવું જોઈએ. આમલર્ગ સાથેના સંબંધથી ભાષામાં નવું જીવન અને સાચામણ આવશે તેમ કરવાથી આમલર્ગની લાગણીઓનો લેખકોને અનુભવ થશે અને તેઓ વધારે સારું કામ કરી શકશે. મેં એમ પણ સૂચવ્યું કે પશ્ચિમના વિચારો અને માહિત્ય તરફ ધ્યાન આપવાથી પણ હિંદી લેખકોને વધુ લાભ થશે. યુરોપની ભાષાઓના શિષ્ટ મંથોના તેમજ આધુનિક વિચારોના પુરતકોના અનુવાદ થાય એ પણ હક છે. મેં એ પણ જણાવ્યું કે આધુનિક બંગાળી, ગુજરાતી અને મરાઠી આ બાબતમાં આધુનિક હિંદી કરતા કદાચ આગળ હશે. મયા થોડાક વર્ષમાં બંગાળીમાં તે હિંદી કરતા ઘણું વધારે ભૌતિક કામ થયું છે એ વિષે શંકા જ નથી.

આ બાબતો વિષે અમારે મિત્રભાવે વાતો થઈ હતી. પછી ૮ તો ચાલ્યો. આખરે મેં કરેલી મીડાઓ અને સૂચનાઓ છાપામાં જરી એનો મને ખ્યાલ જ નહોતો. પરંતુ તેમાં હાજર રહેલામાંથી કઈએ હિંદી છાપામાં એ હકીકત મોકલી.

પછી તો હિંદી પ્રેમી મારી સામે હિંદી ઉપર મીડા કરવાની મારી ઉદ્દતાઈ માટે તથા બંગાળી ગુજરાતી અને મરાઠીની સરખામણીમાં તે ઊતરતી છે એમ કહેવા માટે ભારે દુમનો થયો. મને ખુશ્તુ મ્હેલામાં આવે — આ ખાસ વિષયમાં હું ખુશ્તુ તો હતો જ — વળી અને દાખી દેવા માટે તથા ચૂપ કરવા માટે બીજા આથી પણ સખત સંબંધે મારે વિષે વાપરવામાં આવ્યા આ ચર્ચાથી પૂરેપૂરા વાકેફ રહેવાનો મને સમજ નહોતો. પણ મને ખબર પડી કે હું પરી જેલમાં ગયો ત્યાંમુધી એકલે થોડાક મદિનાઓ સુધી એ ચર્ચા ચાલુ રહી.

આ પ્રસંગે મારે માટે બાબો ઉપાધ્યાય દત્તા દિલી સાહિત્યકારો અને પત્રકારો કેટલી અસાધારણ આળી લાગી જાય છે અને પોતાના હિતેશી તરફની જરાક નોટલી પ્રમાણિક દીકા સામગ્રી પણ કેટલા બોલા તૈયાર છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો. બાબો આમલાયકની મનિ જ કાલ્પરૂપ છે પોતાની વસ્તુને પત્ર પોતે દીકાકારની દૃષ્ટિએ જોવી એ વસ્તુ તો આપણા લોકોમાં છે જ નહિ, વળી સર્વસામાન્ય વિચેચનનું ચોક્કસ પણ બહુ નીચું છે અન્યકાર અને રીતમાર લોક પડે અને એકબીજા ઉપર અમત હેતુના આરોપ કરે એ વસ્તુ આપણા સાહિત્યમાં અત્યાધાત્મ નથી આપણે આપણું દૃષ્ટિબિંદુ જ બહુ સુક્રિય અને મંદમર્મવર્ગીય, અને પ્રાણીય છે અને આમર્શ તથા તેમના હિતોની ઉપેક્ષા કરીને પત્રકારો અને અન્યકારો બાહ્ય એન્જીનનું મોટું અને પોતાના નાના મનને માટે વધે છે એવી સ્થિતિ છે જેનું બાહ્ય વિગાળ અને આપકારકારી દોષો છતાં આ સ્થિતિ છે તે મને તો અસાધારણ કુટુંબ અને રાજીનો દુઃખદાયક વ્યય કરનારી લાગી.

દિલી સાહિત્યનો જૂલકાળ મુદ્દર છે પરંતુ સહકાળ કાર્તિકે જૂલકાળ ઉપ-
નસી રાકે નહિ અને તો ખાતરી છે કે તેની આગળ બાંધેલ પણ વિરાગ છે દિલી
વર્તમાનપત્રો દેશમાં એક મોટી સક્રિય વર્ષ પડે એમ છે પરંતુ બંને જ્ઞાતિથી
પોતાની મક્રિય પદ્ધતિમાંથી મુકા ન સાધ અને દિ મતથી આનર્શને વરૂંતોને જ
લખતા ન થઈ બધા ત્યાગી એકેની વિશેષ પ્રમતિ થઈ રાકે એમ નથી.

૫૬ કોમવાદ અને પ્રગતિવિરોધ

મારી બહેનના લગ્નના દિવસોમાં શ્રી. વિદ્યુલક્ષ્મી પટેલનું યુવૈષ્ય અવસ્થાન ઘમાના
ખૂબર આવ્યા લાખા વખતથી તેઓ માવ આવકા દત્તા અને તેમની નાનુરત વનિયતને
હીને જ નેમને દિ દુસ્તાનની લેલમાંથી છાંડવામાં આવ્યા દત્તા તેમન મતલ એક
દુઃખદાયક ઘટના હતી. લગઈની મધ્યમાં એક પછી એક અપહરણ વખતે આગેવાનો
આપણને આ રીતે ઓગ જતા દત્તા એ વિચારથી અને અગાવારનું નિગરા થઈ
વિદ્યુલક્ષ્મી વિશે પ્રસંગના ઘણા ઉપારો બદલે થયા. તેમના ઘણાજાતમાં પારોક્ષિકના
કામ માટેની તેમની લાયકાત અને તેના પ્રમુખ તરીકેની એમની સફળ કારકિર્દી પર
બાર મૂવામાં આવ્યા હતા. વત્તા તો આ સ્થાવર સાની હતી છતાં આની આ વાતની
પ્રતિક્રિયા મને ખૂબી ધારાસમાના કામ કરી રાકનાર અવગત તેના પ્રમુખપદને કુશળતાથી
ચોખ્ખા રાકનાર મહામેની દિ દુસ્તાનમાં અગત દારી શું? આપણા વર્તમાનના રીતોએ
આ જ એક કામ માટે તો આપણને તૈયાર કર્યા છે? ના વિદ્યુલક્ષ્મીની લખાત આના
કરતા ઘડી વધારે હતી એને તો દિ દુસ્તાનની સ્વનગ્રાન્થ એક મદન અને
અનુનમ પોષા દત્તા.

નવેબરમા મારે જનારસ જવાનુ થયુ તે વખતે દિંદુ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ આગળ ભાષણ કરવા અને આમંત્રણ મળ્યુ મેં એ જુરુથી સ્વીકારી લીધું, અને યુનિવર્સિટીના કુવનાયક ષ નદનમોહન માવવીયજીના પ્રમુખપણા નીચે એક વિરાળ સભામા મેં મારું વ્યાખ્યાન આપ્યુ મારા ભાષણમા કેમવાદ વિષે મારે પલ્લ કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને તેની મેં સખત લાધામા નિદા કરી, ખાસ કરીને દિંદુ મદાસભાની પ્રવૃત્તિઓને મેં વખોડી કાઢી આ હુમલો ખાસ આમળથી વિચારી રાખીને મેં કર્યો નહોતો, પણ પછા દિવસથી બધી ભતના કેમવાદીઓના દિવસે દિવસે વધતા જતા પ્રગતિવિરોધી પ્રયત્નોથી મારું મન રોપથી ભરાઈ ગયેલુ હતુ, અને મારા બોલવાના વિષયમા ગરમી આવવાની સાથે મારો આ રોપ પલ્લ કેટલેક અંશે નીકળી પડ્યો દિંદુ કેમવાદીઓની પ્રગતિવિરોધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર મેં ભૂતીનેઈને બાર મૂક્યો, કારણકે દિંદુ શ્રોતાઓ આગળ મુસવમાનોની ટીકા કરવાનુ કષ્ટ પ્રયોજન નહોતુ એ વખતે મને એ ન સૂઝયુ કે દિંદુ મદાસભાના એક સ્વસ્થ ગણુનારા માલવીયજી જે સમાના પ્રમુખ હોય તેમા જ તેમની સામે દિંદુ મદાસભાની ટીકા કરવી એ સુચિયુક્ત ન ગણાય, પણ તે રેજા મારા મનમા આવે વિચાર જ ન આવ્યો, કારણકે કેટલાક વખતથી એમને એ સચ્ચા સાથે બહુ સંબંધ ગ્યો નહોતો એમ હું માનતો હતો, અને મને એમ પણ લાગતુ હતુ કે દિંદુ મદાસભાના નવા તોફાની આગેવાનોએ એમને બહાર મદયા દતા ત્યામુધી મદાસભાના એ મુખ્ય નેતા હતા, ત્યામુધી નાયશિમાની હોવા કતા દિંદુ મદાસભા રાજીય બાબતોમા પ્રગતિવિરોધી સચ્ચા થઈ નહોતી પણ કેટલાક વખતથી એમા ખુબી રીતે આ નવી ભાત બેડતી જતી હતી, અને મેં ખાતરીપૂર્વક માન્યુ કે માવવીયજીને એ સાથે કરો સંબંધ નહિ હોય અને એમને એ પસદ પણ નહિ હોય હતા, પાછળથી મને સૂઝયુ કે એમના આમ ત્રણુનો અપરિત લાભ થઈ દિંદુ મદાસભા પર ટીકા કરી એમને કોફી રિયલિંગા મૂકવા એ માટે મારે બરાબર નહોતુ આ બુધ માટે હું દિલગીર થયો.

બીજી પલ્લ મારી મૂર્ખતામરી ભૂલનો અને પરસ્પરો થયો અંગ્રેમરી કોઈક તરુણ દિંદુઓની મર્યાબે પસાર કરેલા કરાવને નામે કોઈકે અમારા પર દપાલથી એક કાગળ મોકલી આપ્યો હતો આ કરાવ બહુ જ વાધામયો હતો અને મારા ભાષણમા તેનો કંઈજ ક્યો સાચી વાત એ નીકળી કે કોઈ જ મર્યાબે એવો કરાવ કરેલો જ નહોતો અને એમને કોઈ બનાવી ગયુ હતુ.

મારા બનાવસના લાધાણે સારે બાધાઓમા પ્રગટ થયો અને તેણે ખળભળાટ મચાવ્યો જેકે આવા ખળભળાટને હું દેવાઈ ગયો છું, છતાં દિંદુ મદાસભાના આગેવાનોએ મારા પર કરેલા હુમલાઓની ઉમતાથી હું ત્યાજો બન્યો કારણ આ હુમલાઓ મોટા ભાગે તો અગત જ હતા, મૂળ મુદ્દાને તે લાગ્યે જ અડતા તે હુમલા હદે એળગી ગયા, તેથી મારો ક્ષોભ જલદી ગાદ્યો ગયો અને હું બેઠો જુરુ થયો; કારણકે તેને લીધે એ વિષય પર મારે જે ફોલ નત ને કરેલાની અને તક મળી ગઈ

મદિનાથી—જેલમાં હતો ત્યારે પણ—આ વિષય મારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. પણ એને કેવી રીતે છેડવો તે મને સૂઝતું નહોતું. એમાં હાથ નાખવો તો બમરીઓના ધરમાં હાથ નાખવા જેવું હતું આનીયે મને આવડત છે, છતાં જેવું અતિ માળા માળીમાં જ પરિણામ અપવાનું દોષ એવી ચર્ચાઓમાં ઊતરવામાં કંઈ આનંદ નહોતો. પણ મારે માટે ખોતે માર્ગ જ રહ્યો નહોતો. આથી હિંદુ અને મુસલમાન કોમી અધ્યાત્મો ઉપર મારી દૃષ્ટિએ, શુદ્ધ દલીલોથી ભરેલો એક લેખ મેં લખ્યો. તેમાં મેં બતાવ્યું કે એ બેમાંથી એકે ચળવળમાં પ્રમાણિક કોમી હિતની પણ વાત નથી, પણ કોમી હિતના વેશ નીચે રાજકીય અને સામાજિક ઉત્કર્ષનો વિરોધ છુપાયેલો છે. સદ્ગતિએ મેં કોમવાદી આગેવાનોના પ્રાર્થનાવાચા આપણે અને નિવેદનોવાળી છાપાઓમાંથી કાઢેલી કાપડીઓ જેલમાં ભેગી કરી રાખી હતી. એ મસાલો એટલો બધો હતો કે છાપાના એક જ લેખમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં મને બહુ મહેનત પડી.

હિંદુસ્તાનના છાપાઓએ મારા લેખને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ આપી પણ મને નવાઈ લાગી કે હિંદુ કે મુસલમાન—બેમાંથી એકે કોમવાદીઓએ, તે બંનેની વિરુદ્ધ મેં ખૂબ લખેલું હોવા છતાં તેનો કંઈ વગતો જવાબ ન આપ્યો. જે હિંદુ મહાસભાના આગેવાનોએ અતિ તીખી અને વિવિધ ભાષાના વાપરી મારા પર હુમલા કર્યા હતા તેઓ પણ આ લેખ પછી તદ્દન શાંત રહ્યા. મુસલમાન પક્ષમાંથી સર મહમદ હકીમખાન બીજા ગેજેટિયર મંત્રિપદને લગતી કેટલીક બિનાઓની બાબતમાં મારી ભૂલો દેખાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ખીલ રીતે મારી દલીલો વિષે એમણે કંઈ જ કહ્યું નહિ. એમના જવાબમાં લખેલા મારા લેખમાં મેં પહેલીવાર એક લોકપ્રતિનિધિ-સભાની સૂચના કરી, અને સૂચવ્યું કે તેણે સર્વે રાજકીય અને કોમી મુદ્દાઓનો નિર્ણય આપવો. ત્યારપછી પણ કોમી ઝડપ વિષે મેં એકબે બીજા લેખો લખ્યા હતા આ લેખોને જે સ્પષ્ટાર મળ્યો અને વિચારશીલ માણસોના ઉપર એવું જે સ્પષ્ટ રીતે પરિણામ જણાવા લાગ્યું, તેથી મને બહુ હોતેજન મધ્ય બનવાનું એવું મેં માન્યું જ નહોતું કે કોમી અધિકારના મૂળમાં રહેલા રાજદ્વેષને હું દૂર તરથી ઉઠાવી ર્ધ સફારી મારો ઉદ્દેશ તો એ દેખાડવાનો હતો કે કોમી આગેવાનો હિંદુસ્તાન અને ઉપગ્રહમાં અત્યંત પ્રગતિ-વિરોધી ટોકોની સાથે સંબંધ રાખનારા છે અને જરી રીતે તેઓ રાજકીય અને—તેથીયે વધુ—સામાજિક પ્રગતિના વિરોધી છે એમની કોઈ પણ માગણીને આમ વર્ગના હિત સાથે સંબંધ નથી ઉપવા વર્ગોના બિચારા જેટલા મરુતોને કંઈ ફાયદો કરાવી આપવો એટલું જ તેમની માગણીઓનું મ્યેય છે. આ બંનેની સામેના મારો હુમલો ચાલુ રાખવાનો મારો કસરો હતો. પણ એટલામાં વળી મને જેલે બોલાવી દીધો. હિંદુ મુસલમાન એકબીજાને વિષે વારંવાર અપીલો કરવામાં આવે છે. બેરાક તે ઉપયોગી છે છતાં જો તે સાથે કુસંજના કારણેને સમજવાનો કરો પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે તો મને તે સાવ બર્થ લાગે છે. પણ કેટલાક લોક એમ માનતા જણાય છે કે એ બહુઈ મત્રનો જા કરવાથી અતિ એકતા ઉત્પન્ન થશે.

કેામી પ્રશ્નોના સંબંધમાં છે. સ ૧૮૫૭ના વિપ્લવ પછીથી અંગ્રેજ સરકારની નીતિ કેવી રહી છે તેનો ઇતિહાસ વખાસવા એવો છે. હિંદુ અને મુસલમાનોને એકત્ર થઈને કામ કરતા અટકાવવા અને એકબીજાની સામે લડાવવા—એ તે નીતિના મૂળમાં અનિવાર્યપણે રહેલો સિદ્ધાંત છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ પછી સરકારનો કઠોર પંજે પ્રથમ તો હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનોની ઉપર વધારે પડ્યો. સરકારે માન્ય કે મુસલમાનો સ્વભાવે વધારે તોફાની અને લડાકુ છે, અને તેઓ ઘોડાં જ વર્યો પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં શાન્ત્ય કરતા હતા તેની તાજી સ્મૃતિ ધરાવતા હોવાથી વધારે એખમભર્યા છે. વળી મુસલમાનો હજી નવા શિક્ષણથી દૂર રહેતા હતા, અને બહુ ઓછી સંખ્યામાં સરકારી નોકરીમાં હતા આ બધાં કારણોને લીધે સરકારને તેમના પ્રત્યે શંકાની દૃષ્ટિ રહેતી હતી. હિંદુઓએ અંગ્રેજ ભાષા અને મહોત્સાહીરીનાં કામો પ્રત્યે વધારે ભાવ દેખાડ્યો હતો અને સ્વભાવે તેઓ વધારે નરમ લાગતા હતા.

ત્યાર પછી જે નવી રાષ્ટ્રીય ભાવના નિર્માણ થઈ તે ઉપરાંત યરથી રાજ થઈ, એટલે ઉપરના વર્ગના અંગ્રેજ બહોલાઓમાંથી સ્વાભાવિક રીતે એ હિંદુઓમાં જ મર્યાદિત હતી, કારણકે મુસલમાનો કેળવણીમાં બહુ પછાત હતા આ રાષ્ટ્રભાવના નરમમાં નરમ અને દીનમાં દીન બાપામાં બાપ થતી હતી, છતાં સરકારને તે ગમી નહિ, અને તેથી સરકારે મુસલમાનોને વધારે ઉત્તેજન આપવાનું અને નવી રાષ્ટ્રીય ચળવળથી તેઓ દૂર રહે એવું ધોરણ રાખવાનું કરાવ્યું. મુસલમાનોને માટે તો તે વેળા અંગ્રેજ શિક્ષણની ખામી જ મોટા અંતરાચરણ હતી પણ એ તો ધીમે ધીમે દૂર થવાની જ હતી. સરકારે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને પાણી પહેલાં પાણ બાંધી, અને આ કામમાં તેમને એક અસાધારણ અગ્નિની મજૂદ મળી: તે વ્યક્તિ તે સર સૈયદ અહમદ ખાં.

સર સૈયદને પોતાની કેાગની — ખાસ કરીને કેળવણીમાં — પછાત દશાથી દુઃખ થઈ હતું, અને અંગ્રેજ સરકારની આખમા એમની કેામ ઓછી કૃપાપાત્ર અને ઓછી લાગવગવાળી હોવાનો સંતાપ હતો. એ સમયના બીજા અંગ્રેજોનો જેમ એ પણ અંગ્રેજોના પરમ પ્રશંસક હતા તેમા વળી, યુરોપના એક પ્રવાસની તેમના મન પર બહુ ઘીંટી અસર થઈ એમ જણાય છે એગ્લોસમી સહીના ઉત્તરાર્ધમાં યુરોપ — ખરી રીતે પશ્ચિમ યુરોપ — સંસ્કૃતિને શિખરે પહોંચેલું હવે બિનહરીફ એ જગતને મોખરે હવે અને પોતે જે શુભોને લીધે મહત્ત્વને પામેલું હવે તેના પુરુષઓ રપષ્ટપણે આપણ હવે ઉપવા વર્ગો સુરક્ષિતપણે પોતાની સ પત્તિ ભ્રાત્રવતા હતા અને તેને વધારતા જતા હતા, કારણ તેમનો વિરોધ કરીને કોઈ સફળ થાય એવી તેમને લાગ્યે જ ધારતી હતી એ યુગ પ્રગતિવાદના ઉગમકાળનો, અને પોતાને માટે મહાન ભાવિ આગળ રહ્યું છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધાનો હતો. જે હિંદીઓ આ જમલામાં યુરોપ ગયા તેઓ ત્યાંના આ બધા દેખાવથી મોહિત થયા તેમાં આશ્ચર્ય નથી સક્રિયાતમાં જનારઓનો મોટો વર્ગ હિંદુઓનો હતો. તેઓ યુરોપ અને ઇંગ્લંડના ભક્ત જાતીને પાછા આજ્યા હતા ધીમે ધીમે ત્યાંના ભમકા અને ઝાકઝમાળથી તેઓ ટેવાઈ ગયા અને તેટલે અરો તેમની પ્રથમ-નિસ્મયની લાગણી

ઓછી થતી ગઈ, પણ સર સૈયદની બાબતમાં એ પ્રથમ વિગ્ગમ અને માફની માત્રા બહુ મારે પ્રમાણમાં થયેલી દેખાય છે. ૧૮૬૬માં એ ઇંગ્લંડ ગયા હતા અને ત્યાંથી પોતાના પર પડતી છાપનું વર્ણન પોતાના કામગીરીમાં આપતા હતા એક કામગીરી તે વધે છે. 'આ બધાનું તાત્પર્ય એ કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજો ને તોછડાઈ બતાવે છે અને દેશીઓ બાલે પશુઓ અને વિતરકારનાર હોય તેમ તેમની પ્રત્યે વર્તવા જણાય છે, તેને માટે હું તેમને નિર્દોષ તો નથી ગણી શકતો, છતાં મને લાગે છે કે તેનું કારણ તેઓ આપણને ઓળખી શકતા નથી એ છે. વળી તેમનો આપણે વિષેનો મત સાવ ખોટો નથી, એમ પણ મારે સંકેતપૂર્વક કબૂલ કરવું જોઈએ. અંગ્રેજોની ખુશામત કરવાના ઇરાદા વિના હું પ્રામાણિકપણે કહી શકું કે આપણા દેશીઓ — કૃષ્ણ કે નીચ મોઠા વેપારી કે નાના દુકાનદાર, બલેલા કે અમલ — શિક્ષણ રીતમાત્ર અને પ્રામાણિકતામાં અંગ્રેજોની સખામતીમાં એક સક્રિયમાન અને મુદ્દર મનુષ્યની આમળ બધા જગતના જેવા છે. તેઓ આપણને બુદ્ધિદીપ્ત બજારિયા અને તો તે સકારણ છે. મેં જે બહાઈ લેયું છે — અને રાજ રાજ જોઈ હતું — તે હિંદુસ્તાનના કોઈ વતનીની કલ્પનામાં પણ ન આવે એવું છે. મનુષ્યભૂતિને પ્રાપ્ત થવી જોઈએ તેવી ઈશ્વરની સર્વ આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક બક્ષિસો પુરોષને અને ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડ, બ્રિટાઈન છે.' ૧

અંગ્રેજો કે પુરોષની નાથી વધારે પ્રશ્ન સા કોઈમાત્રસ કરી શકે નહિ દેખીતું છે કે સર સૈયદના ઉપર બહુ જ બીજી છાપ પડી હતી. ન્દાય એમ પણ દોષ કે પોતાની કામના લેખને એમની મુસતીમાંથી હટાવી દેશાડવા માટે અને તેમને આગળ પનક બસવા પ્રેરવા માટે એમને વધારે બાકી બાપા વાપરી દોષ અને એ દેશો વચ્ચેના વિરોધ વધારે જમ પડીને બતાવ્યો હોય એમનો એવો તો નિશ્ચય થયેલો હતો જ કે આ પગલું પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની દિશામાં જ પગ જોઈએ નહિ તો તેને અમારે પોતાની કામ દિવસે દિવસે વધારે પડતો અને સક્રિયલીન બની જશે. અંગ્રેજ શિક્ષણ એટલે સરકારી નોકરીઓ મુલામતી, વગ આગળ નાથી પોતાની કામને પોતાની વિચારવસ્તુના પક્ષમાં છતી લેવા માટે તેમણે એ શિક્ષણ વધારવા પોતાની સર્વ શક્તિ વાળી બીજી કોઈ દિશા તરફ ગેના કાઢા કૂટે અથવા આડે મારે થઈ જવાય તે તેમને પાતલે એમ નહોતું મુસલમાનોની જગ્યા અને નિરુત્સાદ દૂર કરવા એ ઠીકઠી કલ્પ કામ હતું. 'પુર્ણવા' ૨ (મધ્યમ), વર્ષ ૧૯૧૧ નવી સમસ્યાવનાની દિશાપત કરી હતી.

૧. આ અવનત્વ હાલ-સ મેનસ દિશામાં એક નેશનેલિઝમ હન ખોડેલું (પૈરસ ૧૯૦૬ના ૬નિશાસ) પુરતકથાથી લીધું છે. — લેખક

૨. 'પુર્ણવા' એટલે જમીન મૂળી સહ પગલની નોકરીઓ સહ આપણના મધ્ય વચ્ચેને કાપે દાખારી વિનનું કલન જમનર સાધારણ રીતે કૃષ્ણ અને પ્રથમવર્ગના લેખ એવા સમનમુખ વિનાનો વર્ગ તે 'પ્રેસિડેન્ટિયલ' (વસવાઈ કે કમળી) વર્ગ આ સજો સામ્યવાદી સાહિત્યના પ્રવિત્ત વિક સખો છે. — જા ૩

તેમાં આગને આડે માર્ગે જવાની ધારની લાગની હતી, અને તેથી તેના તેમજ વિરોધ માર્ગે દિ'દુએ પાયાત્મ શિક્ષણમાં એમની કામ કરતાં અર્થો સેકા આગળ દોવાથી તેમને સરકારના ઉપર ઠીક કરવાની રમત રમી પાલવે એમ હતુ પણ એમણે તે પોતાની શિક્ષણપ્રવૃત્તિઓમાં સરકારના પરીપૂરક સહકાર ઉપર મહાર બાંધ્યા હતા અને તેથી કંઈ પણ કલપનનું પરતું બરવાનું એજમ ખેટવા તે તૈયાર નહોતા તેથી તેમણે નવી જન્મેલી મહાસત્રા પ્રત્યે પોતાની પીક ફેરવી, અને અગ્રેજ સરકાર તો, અણખત, એમની આ વૃત્તિને હલેજન આપવા માટે આગુર જ હતી

મુસલમાનોને પાયાત્મ શિક્ષણ ઉપર એકમ કરી રાખવામાં સર સેયદને નિર્બૂધ બેશક ખરી દિશામાં હતો. તેના વિના નવા પ્રકારની દિ'દી સહાયતા નિર્માણ કરવામાં તેઓ મહાવનો બામ બજીની રાકત નહિ, અને દિ'દુએ વધારે ફળવાયેલા અને વધારે સારી આર્થિક સ્થિતિમાં હોવાથી તેમના બાથમાં દિ'દુઓનું આવેલું જાનારા તરીકે નર્તવાનું જ રહેત એવિદ્વાસિક દૃષ્ટિએ તેમજ વિચારસરગ્રાની દૃષ્ટિએ મુસલમાનો હતું 'ખુર્ચવા' વર્ગની રાષ્ટ્રીય ચળવળ માટે તૈયાર નહોતા; કારણકે દિ'દુઓની જેમ તે હોમોએ 'ખુર્ચવા' વર્ગને હતું જેઓ જ ક્ષો નહોતો આથી સર સેયદની પ્રવૃત્તિઓ, જોકે હેમાવમાં બહુ મોળા પ્રકારની હતી છતાં, કાંનિની સાચી દિશામાં હતી. મુસલમાનો હતું સુધી લોકરાસનચિરોથી જાગીરગરી વિચારસરગ્રામાં જકડાયેલા હતા, ત્યારે દિ'દુઓને આગળ આવેના મધ્યમવર્ગ પ્રવેશના પ્રગતિરેણી (ગિવરશો)ની પરિભાષામાં વિગાર કરતો થઈ ગયો હતો બન્ને સાજ મોળા વિચારના અને અગ્રેજ રાજ્ય પર જ આધાર રાખનારા હતા. સર સેયદનું મધ્યમમાર્ગી'પણ જમીનદારોનું મધ્યમમાર્ગી'પણ હતુ, અને થોડા મૂઠીબર થનિક મુસલમાનો તે વર્ગમાં હતા તેમનામાંથી જન્મેલુ હતુ દિ'દુઓનું મધ્યમમાર્ગી'પણ ઉદ્યોગ અને પૈસાના મેકાલુ માટે નવા નવા માર્ગો ખોલનારા, સાવચેતીથી કામ કરનારા ધધાદારી અને સારા વર્ગને ધટ્ટુ હતા આ દિ'દુ રાષ્ટ્રીય નેતાઓ આગળ દીવાદાંડીરે ગ્રેડરટન, બાઈટ વગેરે જેવા પ્રગતિરેણી અમેને હતા. મુસલમાનોને એમ દરી કે કેમ એ વિષે અને શકા છે પણ કરીને તેઓને ટ્રસ્ટના રાજપણ (ટોરીઓ) અને જમીનદારોની વિચારસરગ્રા વધારે પકડે પડતી હશે ગ્રેડરટન તો હવેયા તેમને ધૂળાગાત્ર લાગતો, કાનુકે તે વારંવાર ટુર્કો પ્રત્યે અને આર્મી'નિયામા થયેલી કલવ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતો. એથી એવડુ ડિસ્ત્રાયલી તેમને ટુર્કસ્તાનનો વધારે મિત્ર લાગતો આથી તેના તરફ મુસલમાનોનો કેટલોક અરો પડખાત હતો અવગળ, અહી મુગલમનોને એટલે કે એકા મૂઠીબર માણસો આવા વિષયોમાં રસ વઈ શકતા હોય તેટલા જ સમજવા

સર સેયદ અહમદ ખાન કેટલાક બાપણો આજની દૃષ્ટિએ બહુ વિચિત્ર લાગે છે ૧૮૮૮ના ડિસેબરમાં લખાનીમાં તેમણે એક બાપણ આપ્તુ હતુ તેમાં તે વખતે બરાચેલી મહાસત્રાની બેડકમાં જે મોળામાં મેળી ગાગળીઓ કરવામાં આવેલી તે પર ઠીક કરી તેમણે તેને વખોટી કાઢી હતી એમણે કહ્યુ હતુ, " જો સરકાર

અધ્યાનિસ્તાન ગાયે લડે કે બહારેસને છતે તો તેમની એ નીતિની ટીપ કર્તાનું આપણુ કામ નથી . . . સરકારે કાયદા જનવાવવા માટે એક ધારાસભા સ્થાપી છે . . . એ ધારાસભામાં વલીવટનો અનુભવ અને પ્રત્યક્ષ રિયલિટી સારામાં સારી રીતે જ્ઞાન હોય એવા પ્રાંતીય અમલદારો અને સમાજમાં જિયો દરત્તને ભાગવવાને કારણે સભામાં જેસવા લાયક કેટલાક 'રેસ' (અમીર) લોકોને તે ચૂટે છે. કેટલાક લોકો પૂછે છે કે જુદીની લાયકાતને બદલે સામાજિક દરત્તની લાયકાતને કારણે કેમ ચૂંટાવી થઈ શકે ? . . . પણ હું તમને પૂછું છું કે શું આપણી ઉમરાવશાહી એકાદ દસથી નતના કે નીચ કુળના માણસને એ બી.એ. કે એમ.એ. થયો હોય, અથવા યોગ્ય કસગતા ધરાવતો હોય, તેથી એવા ૫૬ ૭૫૨ મૂકવાતુ પસંદ કર્યો ખરી કે એથી તેને પોતાના પર અધિકાર ચલાવવાની અને પોતાના જનમાલની બાબતમાં કાયદા ધડવાની સત્તા મળી જાય ? કહી જ નહિ વાર્ધસરોથથી એવું થઈ જ ન શકે કે કુલીન ન હોય એવા માણસને પોતાના સાથી તરીકે એ સ્વીકારે અને બાઈ તરીકે તેની જોડે વતે અને મોટા મોટા ગણકરુંબીઓ અને ઉમરાવોની મિત્રજ્ઞાનીઓમાં એને આમ ત્રણ આપે. . . શું આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે સરકારે કાયદા ધડવાને માટે જે રીત અખત્યાર કરી છે તેમાં તે પ્રજામતનો વિચાર ક્યાં વિના વને છે ? શું આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે કાયદા ધડવામાં આપણો હિસ્સો નથી ? જેવાશક નહિ ૧૧

ધરવામના લોકસાસન વાદનો ભારતવર્ષનો આગેવાન અને પ્રતિનિધિ આ પ્રમાણે બોલે છે : અયોધ્યાના તાલુકદારો કે આગ્રા, બિહાર અને બંગાળના નવાબો એવા જમીનદારો પણ આવી ભાષા આપે વાપરે કે કેમ એની મને શંકા છે. છતાં એમ માનવાનું નથી કે સર સૈયદ એમ બોલવામાં એક અપવાદરૂપ બક્ષિ હવા મહાસભાનાં તે વખતના ધણાં ભાષણો આજે આટલાં જ વિચિત્ર લાગે છે. એક વાત ચોખ્ખી જણાઈ આવે છે કે હિંદુમુસલમાન કોષણનું સજ્જીય અને આર્થિક સ્વરૂપ તે કાળમાં આ પ્રકારનું હતું — આગળ આવતો અને આર્થિક દૃષ્ટિએ વધારે સારી સ્થિતિ ભોગવતો મધ્યમવર્ગ (હિંદુઓ) જમીનદારો જમીનદારવર્ગના કેટલાક ભાગ (મુસલમાન) તરફથી કઈક અંશે વિરોધ અને પ્રતિપક્ષ અનુભવતો હતો. હિંદુ જમીનદારો મધ્યમવર્ગની માગણીઓ પ્રત્યે તટસ્થતા અથવા સહાનુભૂતિ પણ રાખતા હતા અને ધણીવાર તેમના વિચારોની અસર વગેરે પણ આવતા હતા એ મેને, હંમેશાની જેમ જમીનદાર જમીનદારોનો જ પક્ષ કરતા. જો કે એની સામાન્ય જનતા અને ગરીબ મધ્યમવર્ગને આ ચિત્રપટમાં કોઈ ઠેકાણું સ્થાન નહોતું.

સર સૈયદના આંજી નાખનારા અને બોરખાર બ્રિટાનની હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો પર અસર પડી અને એની આસાઓ અને અભિવાધાઓનું મૂલ સ્વરૂપ અલીગઢ

કોયેજરે પ્રગટ થયું. સંધિસમયમાં એવું બનવા સંભવ હોય છે કે પ્રગતિનો ત્રેસા ખસી
 યોડા વખતમાં જ પોતાનો બાગ બાગી લે અને પછી રોકનારી સાંધ જેવો થઈ પડે.
 હિંદુસ્તાનના મધ્યમઘાટીએ આનું ચોખ્ખું ઉદાહરણ છે. તેઓ આજુબુને કેટલીયવાર
 યાદ દેવડાવે છે કે ભૂતી મહાસભાની પરજાના સાચા વારસે તેઓ છે અને આપણે
 આજકાલનાઓ મહાસભાને પચાવી પડ્યા છીએ. વાત તો ઠીક છે. પણ તેઓ ભૂતી ભય
 છે કે સંસાર પડતાતો ભય છે અને ભૂતી મહાસભાની વિચારસરણી પાછાં વર્ષોના
 વરસાદમાં ધોવાઈ ગઈ છે અને માત્ર સ્મરણરૂપે રહી છે. એ જ પ્રમાણે સર સેયદનો
 ઉપદેશ જે કાળે પોતાની કેમને મળ્યો તે કાળે તે મોઝ્ય હતો. પણ આગળ વધતી
 કોમને માટે એ ઉપદેશો અતિમ આદર્શ થઈ રાકે નહિ. સંભવ છે કે એક પેઢી પછી
 એ જગ્યા હોત તો એમણે પોતે જ પોતાના ઉપદેશને જુદા પ્રકારનો વેરા મારાવ્યો
 હોત અથવા તો બીજા નેતાઓએ એના પર નવું બાપ્પ રચીને તેને બદલાની પરિસ્થિતિમાં
 (નવી રીતે) લાગુ કર્યો હોત. પણ સર સેયદને જે સફળતા મળી અને એમના નામ
 માટે જે આદર બધાયો તેને જ હીને તેમના મનોમની જુદા પડતું બીજાઓને માટે કહણ
 થઈ પડ્યું. વળી કમમળ્યે, હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોમાં નવું માર્ગદર્શન કરાવી રાકે
 એવા અસાધારણ પ્રતિભાસળી માણસોની આશ્ચર્યજનક ખોટ હતી. અલીગઢ કોલેજે
 પહું સુંદર કામ કર્યું, સંખ્યાબંધ સાપક માણસો ઉપજાવ્યા, અને મુસલમાન શિક્ષિતવર્ગની
 વિચારસરણીને આખીયે ફેરવી નાંખી. છતાં જે ચોક્કસમાં તે પડાઈ હતી તેમાંથી જ
 સાચ છદી થઈ રાખતી નહોતી. ભગીરદારી મનોરુત્તિ તેમના ઉપર સવાર થઈ રહી અને
 સામાન્ય વિદ્યાર્થીની મહત્વાકાંક્ષા સરકારી નોકરી મેળવવી એટલે સુધી જ જઈને
 અટકતી હતી. આમદર્શનનાં સાદસ કે તારાઓની શોધ એને માટે ધ્યેય થઈ રાખતાં
 નહોતાં. ઉપ્રધી ક્યેકટર થયો એટલે રાહ રાહ. અલ્ય લોકશાસનવાદી ઇસ્લામી સમાજનું
 એ એક અંગ હતો, એના ખ્યાલથી એનું અભિમાન પોષાણ અને એ બંધુસંધના
 ચિહ્નરૂપે એ તિસ્મારખાંની જેમ પોતાને માથે લાલ ટોપી (ટર્ષી ફેજ કપ) પહેરતો—
 નોકે તુઝેએ પોતે તો ત્યાર બાદ યોડા જ વખત પછી એને સાચ ફગાવી દીધી. પોતાના
 લોકશાસનવાદી સમાજમાં રહેવાનો એનો અધિકાર કોઈ ઝૂંટથી લે એમ નથી, અને તે
 અધિકારબળે એ પોતાના મુસલમાન બાઈએ સાથે એક પાટલે ખાઈ અને નમાજ
 પઢી રાકે છે એવા દર વિશ્વાસમાં રહી, હિંદુસ્તાનમાં રાજનીય લોકસત્તા રહે કે ન
 રહે તે વિષે એ કશી ચિંતા કરતો નહિ.

આ સાંકડી દૃષ્ટિ અને સરકારી નોકરી માટે વલખાં કેવળ અલીગઢ કે બીજા
 જગ્યાના મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓમાં જ હતાં એમ સમજવાનું નથી. સ્વભાવે સાદસદીન
 હિંદુ વિદ્યાર્થીઓમાં પણ તે એટલાં જ દેખાતાં હતાં. પણ પરિસ્થિતિએ જ તેમનામાંના
 ધણાને થોડો ઓડવા ફરજ પાડી. તેમની સંખ્યા વધારે હતી અને બધાને પૂરી પડે
 તેટલી નોકરીઓ હતી નહિ, તેથી તેઓ સર્વે રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિકારી ચળવળોના આધાર-
 સ્તંભરૂપ 'વર્ગચ્યુત' શલેવાઓનો અનેલો એક નવો વર્ગ બન્યો.

પર એક અદમ ખાના રાજીય ઉપદેશની સમયક અસરમાથી નિદુષ્ટતાના મુમુક્ષુઓ પૂરેપૂરું છૂટી જાય તે પહેલાં જ વીસમી સદીની શુભખબારો વર્ષોના બેઠકા બનાવોએ તેમની અને — હવે મજબૂત અને હથ બનતી — રાષ્ટ્રીય ચળવળની વચ્ચે વધારે બગાડ પડવામાં શક્યતાને મદદ કરી છે. સ. ૧૯૧૦માં સુર જેડેનશર્મિન શિવોત્સવે પોતાના ‘દિ દી અગાનિ’ (‘દરિયન અનરેન્ડ’) નામના પુસ્તકમાં લખ્યું હતું “એમ ખાનીપૂર્વક હી રામય કે દિદુષ્ટતાના મુસલમાનોએ પોતાના દિન અને અભિલાષોને એટલી તૃપ્તિપૂર્વકથી અગ્રેષ્ઠ રાખ્યાની મજબૂતી અને શાશ્વતી સાથે આજે એ સૂરમાં બાધી રીધા છે તેજા કહી પણ પૂરે બાધા ન હતા.” રાજીય આગાહીઓ કુવામાં ભેળમ છે, માથુ છે તો જેડેનશર્મિનના લખ્યા પત્રી પાંચ વ સુની અદર જ કાગેડો મુસલમાન સમાજ પોતાની પ્રવૃત્તિને અટકાવનાર રેતોનો તોડવાને અને મદાનમાંની માથે ઈલા ત્હેવાને તખત ચન્કિન કરી રહ્યો હતો અને એક દશકાની અદર તો દિદુષ્ટતાના મુમુક્ષુઓએ મદાસમાંને પગ પાછી નાખેલી જણાતી હતી અને ઊંચી જેની આગેવાની હોધી હતી પણ આ દર વચ્ચે બહુ નફાતવા દતા તે દરમ્યાનમાં મદાસમાં રાક થઈ પૃથુર થઈ જાયું હતું અને પોતાની પાછળ એ જોખમી થયેલી દુનિયાનો વારંગો મૂકી મધુ હતું.

છતાં ઉપનંદી સ્થિતિ જોઈએ તો સુર જેડેનશર્મિન ને અનુમાનો ખેંચ્યા હતા તેને માટે તેને પૂરતા કારણો હતા. (આ કાગમાં) મુસલમાનોના આગેવાન તરીકે આગાખાન આગળ આવેલા હતા આ જ એ, હળીકત જળવતી હતી કે મુસલમાનો હજુ જામીરદારી પાંપણને વગમી ગયા હતા. માથુકે આગાખાન એ ૨૬ “જુર્જવા” આગેવાન નહેતા એ એ જ અન્યત્ર થનવાન રાખી અને એક ધર્મિક ન પ્રદાસના ગુરુ છે અને, અગ્રેજ સરખ ના દરિયિદુથી જોઈએ તો કમ્પેડના રાજ્યકર્તાવર્તનની સાથે એનો સબધ માટે દોવાથી જ તે એ માનીતા માથુસ છે તે બધું મુધરેવા છે, મેરિ જાગે કુરોપમાં ૨૬ છે અને ત્યાં અમીરશર્મિન જામીનના તથા રમતમતના ચીત્તની અગ્રેજના જેવું છવન ગાયે છે આથી અગત્યએ એ મેમી અને સામ્રાજિક બાબતોમાં મિલકુલ મ કુચિત વિચારના દોષનો સબવ ન થયે એમની આગેવાનીનો અર્થ મુસલમાન જામીનદારો અને આગળ આગા ‘જુર્જવા’ વર્તેનો અગ્રેજ સરકાર સાથે સ્થપ એમાં કોની કાપડો સાચી રીતે જોણું હતો અને ઉપલા મુળ દેવુંને જ નિહા ૨૨વા માટે આગળ ધરવામાં આવેલા સુર જેડેનશર્મિન શિવોત્સવ આજુને મદે જ કે આનાખાને તે વખતના વાઈસરોય લોર્ડ મિન્ટેનના મન પર “ખ નાગના ખાણ થી ને રાજીય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ તેની બામતમાં મુસલમાનોનું દરિયિદુ ઇસખુ જેથી સુરમા દિદુષ્ટોને કલાવગે ગજીય અધિપતે બસે નહિ. અને એ રીતે એ મેમી કોમની ચડીનો પ્રતો આક કરી અગ્રેજ મન્યની સ્થિતિને તથા દમિંગા

“તારા મેદો નાની ખુસલમાન કોમના દિનેને એજમખ નાખે નહિ.”

પણ અંગ્રેજ સરકાર જોડે આવા ઉપરત્તના જોડાણની પાછળ ખીજા બળો પડ્યા કામ કરી રહ્યા હતા ન છટકે નવો મુસવમાન 'જુર્જવા' વર્ગ ચાલુ પશ્ચિમિનિધી વધારે ને વધારે અસતુષ્ટ થતો જતો હતો અને ગાંધીય ચળવળ પ્રત્યે જે આવતો જતો હતો આગાખાનને પોતાને પણ આ વાતની નોંધ લઈ પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીમાં સરકારને ચેતવણી આપી પણ હતી બન્યુઆરી ૧૯૧૪ (એપ્રિલ) કે મહાસુદની બહુ 'પૂર્વે'ના 'એડિન્બરો' રિપ્લુ 'મા એવે સરકારને સલાહ આપી કે મરકારે હિંદુઓ અને મુસલમાનોની વચ્ચે ભેદ પાડવાની નીતિને છોડી દેવી જોઈએ અને બાંને ધર્મના મધ્યમવર્ગીય વર્ગને એકત્ર કરી અતિમમાર્ગી રાષ્ટ્રીય રૂતિના હિંદુ તેમજ મુસલમાન નવભારતની સામે પ્રતિપક્ષરૂપે તૈયાર કરવો જોઈએ આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મુસલમાનોના કોમી હિત કળા હિંદુસ્તાનમાં જે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિપરિવર્તન થવા માંડ્યું હતું તે અગ્રકાલ્ય એમને વધારે મદત્તવનુ લાગતું હતું

પણ મુસલમાન 'જુર્જવા' વર્ગ રાષ્ટ્રીય લાવના વગર જે અચૂક રીતે થસડાતો હતો તેને આગાખાન કે અંગ્રેજ સરકાર આટકાની રાકે એમ નહોતું મહાસુદે આ પરિવર્તનને વેગ આપ્યો અને જેમ જેમ નવા આગેવાનો ઊભા થતા ગયા તેમ તેમ આગાખાન ખાજુડે નખાવા લાગ્યા અલીગઢ કોરેજે પણ પોતાનો નવાજ બન્યો નવા આગેવાનોમાં સૌથી વધારે કટૃત્વવાન નેતા—અલીભાઈએ—અલીગઢ ટ્રાઈજમાયી જ નીકળેલા હતા ડો. અન્સારી મૌ અબુલ કલામ આઝાદ અને ખીજા કેટલાય મધ્યમવર્ગીય આગેવાનો મુસલમાનોની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં હવે મદત્તવનો ભાગ બજાવવા લાગ્યા તે જ પ્રમાણે પણ વધારે મોળી રીતે મદમ-અલી જીણા પણ માધીજીએ (જીણા સિવાયના) આ ધણખણ આગેવાનોને અને મામાન્ય રીતે બધા મુસલમાનોને પોતાની અમહકારની અવગણના જે આ અને ૧૮૧૦થી ૧૯૨૩ની ઘટનાઓમાં તેમજ આગેવાનીભર્યા લાગ લીધો

આ ધણી વળી ઊઠેલા થવન કૂકારો અને હિંદુ તેમજ મુસલમાન બાંને કોમીના કોમવાદી અને પગાતવર્ગી પોતાની ધરાણે થોડી નિશ્ચિતિમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા એ કિંથા મન છતાં સગત થાતું હતી પહેલીવાર હિંદુ મહાસભા કઈક મદત્તવની સરખા બની એવું કારણ તો મુખ્યત્વે કોમી કવડો જ હતું છતાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ એ રાષ્ટ્રીય મહાસભા ઉપર બહુ અગર પાગી રાકી નહિ મુસલમાનોની કોમી સરખાઓ મુસલમાન જનતા પર પોતાનો આવેશનો વગર કઈક અંશે મેળવી લેવામાં વધારે સફળ થઈ છતાંયે મુસલમાન આગેવાનોનું એક મોટું મહત્ત મહાસભાની જોડે હમેશા રહ્યું જ આ બંને સમય અંગ્રેજ મરકાર મુસલમાન કોમી આગેવાનોને બંધી રીતે કસોટી આપ્યો હતો હતો. કમલકે સહકારસહકાર નેએક સુપરુષ્ટો પ્રગતિના વિરોધી હતા પ્રગતિના આ વિરોધીઓની સફળતાને જોઈ હિંદુ મહાસભા પણ એ રીતે સરકારની કૃપા મેળવવાની આસાથી પ્રગતિવિરોધ કરવામાં તેમજ જોડે સ્પર્ધા કરવા બાકી મહાસભાનો પ્રગતિવાદી વર્ગ ધણોખરો તેમાંથી ઢાકી કાઢવામાં આવ્યો અથવા સ્વેચ્છાએ

ખરી પડ્યો, અને એ સંસ્થા મોટી બાળે ઉપત્તી શ્રેણીના મધ્યમવર્ગની — ખાસ કરીને લેલુગર અને રાસફ લોકોની — જનની ગઈ.

બેક કોમોના જે રાજદ્વારી આગેવાનો ધારાસભામાં ઈઈ કોમને કેટલી બેડકો મળે તે બાબત જ અતંત વાદવિવાદ ચલાવ્યા કરતા હતા તેમની પાસે વિચાર માત્ર એટલી જ વાતનો હતો કે સરકારમાં વગવડીકો હોય તો અનેક સમાજબંધીઓને ઠેકાણે પાડી રાકાય મધ્યમવર્ગના બહેલા લોકોને જગ્યાઓ અપવાવની જ આ બધી મારામારી થઈ પડી. વાત એાખી હતી કે ઉમેદવારોને પૂરી પડે એટલી જગ્યાઓ નહોતી, અને તેથી હિંદુ અને મુસલમાન કોમવાદીઓ એટલી હતી તેને માટે લડતા હતા એ જગ્યાઓનો મોટો ભાગ હાથ હિંદુઓના કબજામાં હોવાથી, તેઓને પોતાની જગ્યાઓનો અચાવ કરવાનું હતું; જ્યારે મુસલમાનોની લડત એટલી વધારે પડાવી રાકાય તેટલી પડાવી લેવા માટે હતી જગ્યાઓ માટેની આ લડતની પાછળ એક બીજો પણ મહત્વનો ક્ષયો હતો એ સાવ કોમી નહોતો, પણ કોમી પ્રશ્ન પર તેની અસર પડતી હતી એકંદરે પંજાબ, સિંધ અને બંગાળમાં હિંદુઓ પૈસદાર, લેલુગર અને રાકેરી લોકો છે; અને એ પ્રતિભા મુસલમાનો ગરીબ, દેવાદાર અને આમવાસીઓ છે આથી બેની વચ્ચેના ઝડકો ધણીવાર આર્થિક હતો, પણ તેને હંમેશાં કોમી રંગ ચૂંટાવવામાં આવતો. કેટલાક મદિનાથી, ખાસ કરીને પંજાબમાં, પ્રતિક સભામાં રત્ન થતા ગામડાંઓની દેવાદારી ઓછી કરવાને લગતા કામદાઓના ખર્ચાઓ પર જે ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે, તેમાં આ વાત રજૂ થતી આવે છે હિંદુ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ આ ખર્ચાઓનો અચૂક વિરોધ જ કરતા આવ્યા છે, અને લેલુગર વર્ગનો પણ લેતા આવ્યા છે.

હિંદુ મહાસભાના સભ્યો જ્યારે મુસલમાનોના સંકેતિત કોમવાદ ઉપર ટીકા કરે છે ત્યારે તે પોતે તો નિઃકલંક રાષ્ટ્રવાદીઓ છે એમ પોતાનીને કહેવા માગે છે એ વાત તો દરેક જણ સારી રીતે જાણે જ છે કે મુસ્લિમ સંસ્થાઓ હાલ બહાર કોમી સંકેતિતતા દેખાડતી આવી છે. હિંદુ મહાસભાની કોમીજ્ઞતિ એટલી રજૂ નથી દેખાતી, કારણકે તે રાષ્ટ્રીયતાના વાધા નીચે દકાવેલી છે પણ એવો કોઈ પ્રશ્ન છે કે જેનો ઉકેલ રાષ્ટ્રીય અને જનતાના હિતની દૃષ્ટિએ કરવા જતાં ઉપજા વર્ગના હિંદુઓનું યુક્તસાન થઈ હોય, ત્યારે તેની કસોટી યથા છે : અને એ કસોટીમાં ભવત્કાળા હિંદુ મહાસભા હંમેશાં નિષ્ફળ થઈ છે પ્રજાનો જનમત રજૂ થઈ સિંધને જુદો પાડવાની વરદેહમાં હોવા છતાં, એમાં ખોળા એટલા ઉપજા વર્ગના હિંદુઓના આર્થિક લાભો સરોવારેલા હોવાથી, એણે સદાયે એ માગણીનો વિરોધ જ કર્યો હતો.

પણ હિંદુ તેમજ મુસલમાન બંને કોમવાદીઓનું અરાષ્ટ્રીય અને પ્રગતિવિરોધી ચિંતનનું અલ્પવં બેઠું પ્રદર્શન તો મોળમેજ પરિપોષમાં થયું અંગ્રેજ સરકારે એકસ-પણે કોમવાદી હોય એવા મુસલમાનોની જ પરિપક્ષમાં નિમજ્જ કરવા આગ્રહ રાખ્યો હતો, અને તેઓ આગાખાનની આગેવાની નીચે એટલી હદ સુધી ગયા હતા કે ઇસ્લામ સાવંજનિક જીવનમાં સૌથી વધારેમાં વધારે પ્રગતિવિરોધી અને કેવળ

હિંદુસ્તાનની દૃષ્ટિએ નહિ પણ સૌ પ્રગતિપ્રિય ધર્મોની દૃષ્ટિએ પણ અત્યંત નેપથ્ય બનેલા લોકોની સાથે બળી ગયા આગાખાન અને તેમની ટોળીના લોર્ડ લોર્ડ અને તેમના પક્ષ સાથેના જાદુ સબધ તેઈ અતિશય વિસ્મય થવો હતો. પણ એથીયે એક પગલું આગળ વધી તેમણે મેળમેજી પરિવર્તમા આવેલા યુરોપિયન એગ્રોસિયેશન વગેરેના પ્રતિનિધિઓ માથે સામ ક્યાં, આ વર્તણૂક બહુ ચ્વાનિ ઉપજાવનારી હતી, કારણકે આ એગ્રોસિયેશને હિંદુસ્તાનમાં આપણી સ્વતંત્રતાને મોટામાં મોટો અને સૌથી વધારે નેરદાર વિરોધ કર્યો છે અને આજે પણ કહે છે

હિંદુ મદાસમાના પ્રતિનિધિઓએ આનો ખતો જાણી રીતે વાજ્યો તેમણે— ખાસ કરીને પબ્લિકની અદર—સ્વતંત્રતાની સમિ બધા પ્રકારના પ્રતિબંધો— અમેલના હિત માટેની સલામતીઓ—માટે માગણી કરી અર્થે સરકારને સહકાર આપવાના પ્રયત્નમાં તેમણે મુસબબાનો કરતા એક રમત આગળ વધવા પ્રયત્ન કર્યો એથી તેમણે કઈ મેળજી તો નહિ જ, પણ પોતાનો કેમ બચાવ્યો અને સ્વતંત્રતાના થયેને દેશી હીરો મુસબબાનોએ તો બોલવામાં કઈક મોલોધે ભજવ્યો હતો, હિંદુ કેમવાદીઓમાં તે શક્તિયે નહોતી

આમાથી મને જે વાત તરી આવતી લાગે છે તે આ છે. બંને બાજુના કેમી આગેવાનો ઉપવા વર્ષના, પ્રગતિવિરોધી એવા એક નાનકડા સમુદાયના પ્રતિનિધિઓ છે, અને તેઓ તે વર્ષના સ્વાર્થ માટે આમવર્ષની ધાર્મિક શબ્દોનો દુરુપયોગ કરી તેનો ગેરવાસ લે છે અને પક્ષી આર્થિક પ્રશ્નોને દાખી રાખતા અને તેનો નિયાર કરવાનું રાજવાનો રાખ્ય તેટલો પ્રયત્ન કરે છે પણ જલદી જ એવો સમય આવશે કે જ્યારે એ પ્રશ્નો વધારે વજન દાખી રાખી રાકારો નહિ અને તે વખતે જરૂર બને પક્ષના કેમી આગેવાનો વીસ વરસ ઉપર આગાખાને આપેલી ચેતવણી પોષારો કે રહે અધ્યપમાર્ગીઓએ અતિમમાર્ગવાજ્યો સામે એક જગ્યા એકત્ર પડ તેઈએ કેટલેક અંશે આજે પણ આ નેઈ શકાય છે કારણકે હિંદુ અને મુસબબાન કેમવાદીઓ એકબીજા સામે જલ્દેરમાં ગમે તેટલા હુમલા કરતા હોય, છતાં પારસબા અને બીજા કેમણે પ્રગતિવિરોધી કાયદાઓ ચલાવ કરવામાં તેઓ સરકાર સાથે સહકાર જ કરે છે એટલાવા કશર ઉપર એ ત્રણે મંડળો એક યઈ ગયા હતા

એ યાદ રાખવા જેણે છે કે હજી સુધી કમ્પલેટના પ્રગતિવિરોધી મંડળના અતિ નરમ પક્ષ સાથે આગાખાનનો જાદુ સબધ ચાલુ જ છે એમ્પ્રોબર ૧૮૩૪માં લોર્ડ લોર્ડના પ્રમુખપદ નીચે થયેલા સિટિશ નેવી લીગના બાણામાં તે મુખ્ય અતિથિ હતા સિટિશની નોન્-રેસિડેન્સ કોન્ફરન્સમાં લોર્ડ લોર્ડ તરફથી થયેલી સિટિશ નોન્-રેસિડેન્સ વધારે મજબૂત કરવાની સૂચનાને એ બાણામાં આગાખાને પૂરા ઉત્સાહપૂર્વક રોકા આપ્યો હતો. એનો અર્થ એ કે એક હિંદી આગેવાનને રાહનરાહતના રસણને માટે અને ઉચ્ચની મવામતી માટે એટલી ચિંતા લાગતી હતી કે કમ્પલેટ નેનામાં

વધારવામાં મિ. લોર્ડ વિન અથવા ત્યાંની 'રાષ્ટ્રીય સરકાર કરતાંયે ભાગ લેવા તે તૈયાર હતા અને આ બધું અવગત રાષ્ટ્રિય ભાવવા માટે થતું હતું.

બીજા મહિનામાં એટલે નવેમ્બર ૧૯૩૪માં એવા સમાચાર આવ્યા કે લંડનમાં એક સિનેમા ફિલ્મ ખાનગીમાં દેખાવામાં આવી હતી તેનો ઉદ્દેશ ઇસ્લામ-જમત અને ખ્રિસ્તી રાહેનસાહત વચ્ચે અચળ મિત્રતા સ્થાપના હતો. કહે છે કે આ મિત્રતાસત્તા માનવતા પ્રદેશી આ પ્રમાણ અને જો તે જ હતા ત્યાંથી દેશની રાજકારણમાં જેવી સુનુભ્યકરની જોડી જામી છે તેવી જ અર્થ દેતી સામાજિક સગવળી બાળતોમાં આમાં માન અને લોર્ડ લોર્ડ એ જે બધાની જામી છે તેમના હોરો મિ છતાં જો તેમનો એકસાથે જ મનકારે શાય છે અને આ પછી ખ્યાનમાં રાખવા જોતું છે કે જે સમય એ મે જામા આ ગીતે એકબીજાની સાથે વારવાર મોકલી કરતા હતા તે જ વખતે લોર્ડ લોર્ડ અધિકારાગ્રહ પ્રગતિવિરોધી આવવો આવે અને ત્યાંની રાષ્ટ્રીય સરકાર સામે દિલ્હીના વધારેપાટ આપી દેવાની નનગારી બતાવવા માટે લીખો અને નિષ્કૃષ્ટ કુમરો અગાધી રહ્યા હતા.

પો : વખતથી મુસલમાન કામી આગેવાનોના કાર્યો અને નિવેદનોમાં એક બધાવા એવો ક્ષુદ્ર કૃત્યો છે વાસ્તવમાં એનું બહુ મહત્ત્વ નથી પણ કોમવાદીઓની મનોરાજના દારૂ તરીકે એની કાંઈક મિત્ર હોય એકે ધણી લોકોની એવી મનોરાજ છે કે નહિ એ નું નથી બધુંતો છતાં એ વસ્તુને બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે દિલ્હીના મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ દિલ્હી અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના આત્મિક વિરોધ એવું એવું ગાળે બહારપૂર્વક કહેવામાં આવે છે આમાંથી અવગત તો એ જ ગીતેના — એકે એમ કહી ગીતે કહેવામાં આવતું નથી — કે એ મે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સમતોલતા ભાવવા અને પ્રજા સંકલનના અમલો દિલ્હીના વાસ્તવ દ્રષ્ટિવાદથી રહેતું જોઈએ.

પ્રવાહ દિલ્હી કોમી આગેવાનો પવ આવી જ ભતના વિચારો ધરાવે છે મેવો જ છે કે તેમાં અમ માને છે કે તેમની બધુમતી હેતુથી તેમની છાપવાળી સંસ્કૃતિ સંવર્ધન વિગતી થશે.

દિલ્હી અને મુસલમાન સંસ્કૃતિઓ અને મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર ! આ રાષ્ટ્ર બૂત કાગળા ઇનિદ્વાસના અને વર્ષમાન અને બાવિષ્કાગળા અવાગીના કેવા મોટા દરવા ક્રિષ્ના કે છે ! દિલ્હીના મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર — અટક કે એક રાષ્ટ્રમાં બીજા રાષ્ટ્ર અને તે પછી એક ભૂમિમાં નહિ, પણ અચોક્કસ લીખારોડું અને અનિશ્ચિત રાજકીય દિગ્ગંધો આ આવના મેલની છે આધિક દિગ્ગંધો વિચિત્ર છે આગે જ વિચાર કરવાને.

૧ કમલ મા : વખત ઉપર ખ્રિસ્તી અમલો અને દિલ્હીના મુસલમાન — એ બે અનિશ્ચય પ્રગતિવિરોધી વાગી સમ વધારે મ બૂત અને સંકલન કેવા મટ એક કલિસલ વિલામનમાં રચવામાં આવી છે.

૧૫૦ એ પાત્ર દોષ અને છતાં, એની પાછળ રહેલી મનોરૂઢિને રામજીયા મટે તે કંઈક મદદ કરે છે. મધ્યયુગીયોમાં અને ત્યારબાદ આખી ફેરટીક જુદી જુદી અને એક બીજા સાથે ન બળી સકનાની પ્રત્યક્ષ એકત્ર રહેતી હતી એટલામન મુસતાનોના રાસઆતના ક્ષિપ્રોમાં ઇસ્લામ (કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ)માં આખી દરેક પ્રજા જુદી રહેતી અને દરેકેક અંગે આંતરિક સ્વતંત્રતા બેઠાવતી હતી. રાખવા તરીકે લેટિન ખ્રિસ્તીઓ, ઓર્થોડોક્સ ખ્રિસ્તીઓ, મહુમીઓ વગેરે : આ કાળ અનિદેશ્ય સત્યની^૧ રાસઆતના હતો. આધુનિક સમયમાં પૂર્વનાં યુદ્ધોં સત્યોને આ વસ્તુ એક બાઈ બની હતી. આથી 'મુસ્લિમ રાફ' નો અર્થ એ કે 'રાફ' જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, ફક્ત પ્રાર્થિક બંધન જ છે, એટલે કે હાવતા અર્થમાં કોઈ બળતી રાષ્ટ્રીય બાધના ફેળવાવા દેવી જ ન જોઈએ, એટલે કે આધુનિક સંસ્કૃતિને નાંખી દઈ વળી પાછા મધ્યયુગના જમાનામાં આપણે જઈ જોઈએ; એટલે કે, કાં તો આપણખચાર સાચા અથવા તો ખરેશી શાસ્ત્ર હોય જોઈએ, અને હવે એનો અર્થ એ કે મનની એ બાધના પ્રધાન સ્થિતિમાં રહી, ભણેઆનણે વાસ્તવિક સ્થિતિ — ખાસ કર્મન આર્થિક વસ્તુસ્થિતિ — પ્રત્યે આંખથી આંખમાં કરવા એ સિવાય બીજું કશું ન હોય જોઈએ. બાધના ધર્મીયાર તકમાએ જો મું વાળી રાકે છે, અને જાવનામાં વિશ્વરોધ એસો દોષ છે તેટલા જ મટે આખું તેની અવજમના કરી શકતા નથી. પણ આ 'મુસ્લિમ રાફ'ની બાધના તો એ યોદા કષ્ટનાગીય માણસોના મનનો જ વરંડ છે, અને વર્તમાનખચાર તેને પ્રસિદ્ધિ ન આપી દોષ તો બાળે જ કોઈ માણસોએ તેને વિષે કશું સાંભળ્યું જમ્ દોષ પણ ધણા માણસો તેને માને તોજમ્ વાસ્તવિક ધર્મસ્થિતિનો અર્થ^૨ યનાં એ સાચ એગળી જતારી વસ્તુ છે.

એ જ પ્રમાણે હિંદુ અને મુમયમાન 'સંસ્કૃતિ'ને લગતા વિચારો વિષે જમ્, 'રાષ્ટ્રીય' સંસ્કૃતિના ક્ષિપ્રો જમ્ હવે કપાટાખખે વહી જતા ચાલ્યા છે આખી દુનિયામાં ફેલજ એક જ પ્રકારની સંસ્કૃતિ નિર્માણ થતી ચાલી છે ખિમ ખિમ રાષ્ટ્રો પોતાની ફેરટીક ખાસ બાળતો — એમકે બાળા, દેવો, વિચારસંસ્કૃતિઓ વગેરે — રકાથી રાખે, અને લાખો વખત સુધી રાખસેવે બી, પણ યત્રયુગ અને વિજ્ઞાન — તેના વેગમર્ધા પ્રવાસ, દુનિયાના બનાવાની સતત બદલાવ, રેડિયો, સિનેમા, વગેરે દ્વારા — પ્રત્યેને વધારે ને વધારે એમરથી કરવા જશે આ ધર્મિયમ અનિવાર્ય છે, અને તે સામે કોઈથી કપાટી રકાવાતુ નથી, આન આધુનિક સંસ્કૃતિના સમજણો નાશ કરી નાખનાર ફેરડ જગત્યાથી ઘટના જ તેન જટકાની રામરો હિંદુએ અને પ્રસભમાનેતી ઇસની પર્વપરાગત ફિલસૂફીમાં ધણા બેડ છે એ વાત સાચી જમ્ વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક ઇજનના દક્ષિણિંદુ સાથે જ બળને સંસ્કૃતિઓનાં મુકાબલો કરીએ તો તેમની વચ્ચેનો બેડ બાળે જ વળી રકાજ એવો છે, કમ્મુનિસ્ટ ખડું બહુ મોટું અંતર

૧ પોતાની કે કોઈ જમ્ રેસની ઔદ્યોગિક રીત્યાની બહાર રહેનાન લેટો હિંદુ તેમની બન કે ધર્મને વાળે સમજીય અધિકાર દોષે, તે અનિદેશ્ય સત્ય

તો વર્તમાન સર્જિતિ અને એ એ સર્જિતિઓ વચ્ચે છે દિદુસ્તાનમાં ખરો વિરોધ દિદુ અને મુસલમાન સર્જિતિઓ વચ્ચે નથી પણ એક બાજુએ એ એ સર્જિતિઓ અને બીજી બાજુ વિજયવતી આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સર્જિતિ વચ્ચે છે એઓ 'ઇસ્લામની સર્જિતિ' ને સાચી રાખવા કચ્છતા હોય — (એ રાજકોનો એ અર્થ થતો હોય તે) — તેમણે દિદુ સર્જિતિનો દર રાખવા એવું નથી પણ પશ્ચિમના પેલા રાક્ષસ સામે ખડા થવાનું છે અને પેલાને તો રાક્ષા જ નથી કે દિદુ અને મુસલમાન બંનેના વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સર્જિતિનો વિરોધ કરવાના સર્વે પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ જવાના છે અને એ નિષ્ફળતા જોઈ મને વિવક્કન ખેદ થવાનો નથી ન્યારે આગાહી અને એવા બીજા સાધનો અહીં આપ્યા ત્યારે જ અમલો અને અનિશ્ચયો પણ આપણે એ સર્જિતિને વરી ચૂક્યા સર એવું અહમદાબાદે અનીચ્છ કોલેજ સ્થાપી ત્યારે જ દિદુસ્તાનના મુસલમાનોની વતી તેઓ એ સર્જિતિને વરી ચૂક્યા હતા ખરી રીતે આમાં આપણને ખસદ નાખસદ કરવાની તક જ નહોતી હજોતો માણસ એ કઈ હાથમાં આવે તેને પકડવાની ખસદથી યોગી ઇચ્છાપૂર્વક કરી શકે ?

પણ આ 'ઇસ્લામી સર્જિતિ' છે શું ? શું એ અરબો ઉરાનીઓ દુર્કો વોરેના મહાન પરાક્રમેનો કોઈ પ્રકારનો બીજી ઇતિહાસ છે ? કે શું એ કોઈ બાબાનું નામ છે ? કે શું કોઈ ખામ પ્રમારના યજ્ઞ અને સુનીત છે ? કે રિવાજ છે ? વર્તમાન ઇસ્લામી કળા કે વર્તમાન ઇસ્લામી સમીતનો કોઈ લક્ષ્ય જરૂર હોય એવું મારી બાજુમાં નથી એ એ ભાષાઓએ દિદુસ્તાનમાં મુસલમાન વિચારસન્ધી પર વધારે અસર પાડી છે તે જાણી અને વિરોધ કરીને ફારસી છે પણ ફારસીની અસરમાં ધર્મનો ભાગ બાજે જ છે ફારસી ભાષા અને ધણા ફારસી રીતરિવાજો અને શિક્ષો હજારો વર્ષ દરમિયાન દિદુસ્તાનમાં આપ્યા અને આખા ઉત્તર દિદુસ્તાન પર તેમણે પોતાનો પ્રબળ પ્રભાવ પાડ્યો ઉશન એ પૂર્વના હેરોલ કાન્સ હવ, અને પોતાના સર્વ પાઠશાળોને પોતાની ભાષા અને સમજતા મોકલવું હવ એનો અમૂલ્ય વારસો દિદુસ્તાનમાં આપણને સૌને સરખી રીતે મળેલો છે

ઇસ્લામી પ્રભાવો અને હેરોલા ભૂતકાળના પરાક્રમેનું અગિમાન એ કદાચ ઇસ્લામને સ ગઠિત કરનાર સૌથી જળરહસ્ય રેવલ છે અનેક મુસ્લિમ ભવિષ્યોના આ મહાન ઇતિહાસ માટે મુસલમાનોનો કોઈને દ્વેષ યાચ છે ખરો ? ન્હામુખી તેઓ તેને યાદ રાખવા અને સમગી રાખવા ગાફે ત્યામુખી કાણ તેમની પાસેથી તે ચૂકવી શકે એમ છે ? ખરી રીતે તો એ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ કેટલેક જાસે આપણે બધાને એક સહિયારો વારસો છે કારણકે મુસ્લિમના દુમ્મતઓ સામે આપણને સૌને સ ગઠિત કરનાર એશિયાવાસીનું સગપણ આપણે તેમાં અનુભવીએ છીએ. અને યાદ છે કે ન્યારે ન્યારે મે આરબોના સ્પેઈન સાથેના કે ખ્રિસ્તીઓ સાથેના ધર્મયુદ્ધોના વર્ણન વાંચ્યા છે ત્યારે મારી સહાનુભૂતિ હંમેશા આરબો પ્રત્યે જ ટળી છે વિચારમાં દુ નિષ્પ્રસાન અને તટસ્થ રહેવા પ્રયત્ન કરતો રહું છું પણ અને તોરો પ્રયત્ન કરું તોયજી મારામાં

રહેલું એરિયા પ્રાપ્તિ મમત્વ એરિયાની પ્રત્યક્ષોને લગતી કાંઈ વાત આવે ત્યારે મારી ન્યાયવૃત્તિ પર અસર હિંમતવ્યા વિના રહેતું નથી.

આ 'ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ' એટલે શું તે સમજવા માટે મેં ધોજી પ્રયત્ન કર્યો છતાં, મારે કયુલ કરવું જોઈએ કે હું એ સમજી શક્યો નથી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મધ્યમવર્ગના મુસલમાનો તેમજ હિંદુઓનો એક એવો મુઠ્ઠીભર વર્ગ છે ખરો કે જે ફારસી બાષા અને પરંપરાથી રંજાયેલો છે. પણ સામાન્ય જનતા તરફ જોઈએ તો 'ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ'નાં ચિહ્નો એટલે જનકુ લાંબા નહિ અને જનકુ ટૂંકા નહિ એવા એક ખાસ ઘાટના પાયાનમા; એક ખાસ રીતે મૂળને બોધવવા કે કાતરવાની રીત; સાથે દાઢી વધારવાનો રિવાજ; અને ખાસ વાંકવાળી લાંબી નાળાવાળો ઢોટો, એટલાં બહુવા સકાય એની સામેના હિંદુ રિવાજોમાં ધોતિયાનો ઉપયોગ, ચાંદલી વધારવાની રીત અને એક બીજી ભતનો ઢોટો મૂખી સકાય ખડું પૂછતાં, આ એટલે પણ રાહેરોમાં જ ભેવામાં આવે છે અને આજે બૂસાત્ત નય છે. મુસલમાન ખેડૂતો અને કારીગરોને હિંદુઓથી બાળે જ જુદા થાડી સકાય છે બહેવા મુસલમાનો હવે ક્વચિત જ દાઢી વધારે છે, જોકે અઝીમદમાં ફેજ (ગુમ્હા) વાળી લાંબી, લાત્ર, તુર્કી ટોપી પહેરનાનો હજી રોખ છે. (આ ટોપીને તેઓ તુર્કી નામ આપે છે, પણ તુર્કસ્તાને તો એને રજા આપી દીધી છે.) મુસલમાન જોઓ સાદીને અપનાવતી નય છે અને ધીમે ધીમે પરદામાંથી નીકળતી નય છે. આમાંની કેટલીક ટેવો મને પ્રિય નથી, અને દાઢી, મૂઠ કે ચાંદલી માટે મને ભાવ નથી જોકે મારા મોખા બીજા પર મારાથી લાઠી સકાય નહિ; છતાં મારે કયુલ કરવું જોઈએ કે દાઢીની બાળવમા અમાનુષ્યવાદે કાણુકમા ફતેવા કારી જે કાતર ચલાવવા માડી હતી તેથી હું સહ યથો હતો.

મારે કહેવું જોઈએ કે જે હિંદુઓ અને મુસલમાનો હ મેંસા બૃતકાજ તરફ જુએ છે અને પેતાના હાયમાંથી ચાલી જતી બાળનેને પરાજે પકડી રાખવા પ્રયત્ન કરે તેઓની સ્થિતિ મને બહુ વાચાણી લાગે છે હું બૃતકાજને વખોડવા કે કાઢી નાખવા ઇચ્છતો નથી. આપણા બૃતકાજની અદર કેટલીયે અસાધારણ ખૂબીઓ છે એ બહું ટપા રહેશે જ એની મને સકા નથી પણ આ લોકો જેને વળગે છે તે એ ખૂબીઓને નહિ, પણ નજીવી અને ધર્મીવાર તો તુકસાનકાસ એવી વસ્તુઓને વળગે છે.

ઉલ્લા કેટલાક વર્ષોમા હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોને ઉપસાઉપરી ઠીક આપાતો પહેર્યા છે, અને તેમના કેટલાક બહુ માનીતા પ્યાલોનો ચૂરો ઘઈ મયો છે ઇસ્લામના ખેરખાદ તુર્કસ્તાને ખિલાફત—જેને માટે હિંદુસ્તાને ૧૯૨૦મા બહાદુરીમરી લડત ઉઠાવી હતી તે—નો અત આર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ એક પછી એક ધર્મથી વેગળા જનારા પગલા લેતુ રયુ છે તુર્કસ્તાનના નવા રાજ્યખંધારણમા એક ક્લમ એવો છે ખરો કે તુર્કસ્તાન એક મુસલમાન રાજ્ય છે છતાં, કોઈ ભમમા ન પડે તે માટે, ઈ સ ૧૯૨૭મા કમ્લા પારાએ બહુવચુ હવ કે "તુર્કસ્તાનના બધારણમા એ મુસલમાન રાજ્ય છે એવી જે ક્લમ છે, તે વહેલામા વહેલી તકે નીકળી જવા

મનબેસી માત્ર તાત્કાલિક સમસ્યા છે' દૃઢ પ્રારુ ધ્રુ કે આ ચેતવણીને તેણે ધ્યાનથી અમલ પામ કર્યો છે. નિર્જિમ વધારે સાવચેતીથી થમલા માટે છે હતા આ જ દિશાના તે જગ ભય છે, અને પોતાના સજ્જકારણને પોતાના વર્મથી બચાવ રાખે છે. ન જ પ્રમાણ અરબ રાત્રીનો જાન લે. અત્યંતજાન પોને વધારે જાન હોવાથી તેમ મન નથી ધરાવ પોતાની સમૃદ્ધિના કહાર માટે મુગવમાન કાળની પહેલાના ઉત્તિદાસ બની દષ્ટિ વાગે છે ત્યાં જુઓ ત્યાં ધર્મ પાછળ દડતો જા. છે અને રાષ્ટ્રીય ભાવના પતારો કરી બારે છે, અને રાષ્ટ્રવાદની પાછળ સામાજિક અને આર્થિક પતિભાવામાં રહી થનારા અનેક વારો આપતા ભય છે ત્યારે આ 'મુસ્લિમ રાટ' અને 'હિન્દુસ્તાની સમૃદ્ધિ' નું બાવી મુ. એ મુ બવિષમા ટેવજ કલ્યાણકારી બિલિમ રાત્રીના શામુમાન કન્યાના હાતર દિ. રુસ્તાનના લોકોમાં જ જળવાઈ રહેશે ?

પ્રતિનિતો મર્થ એ થનો દોષ કે વ્યક્તિએ રાજકારણની બાબતમાં વધારે વિચાર કરી કરવી તો આપણા કોમવાદીઓએ તેમજ બાપની સરકારે બાબીએઈને અને કુશિપૂર્વે એ પ્રતિનિતો વિરોધ કરવાનું, જેડે જાકાબમાં સ કથિત દષ્ટિ પાવાનું જ મામ કીધું છે.

૫૭. દુસ્તર વાટ

પારેય જન દુ પડાકે આન જેવ બડે એ ધાખી મારે માટે હમેશા કોબી હતી જ હેરામાં બોર્ડિનન્સકું રાજ્ય બાવળ હા અને મદામલા તો ભેદાયદા સ આ હતી, એટલે એ 'વન ધાતી' ન નહિ. ખજુ લગમમ ખાતરી ન સ્ત્રી શકાય અ મેલ નામની ખાલિયત અને મારી ખાલિયત બનેનો વિચાર મરતા માટે ભેદમાં પુરાણ બનિવાઈ હાનવ હુ. આ સતત ભેલેલા મલવની ખાસ મામ કપર અસર થતી મેઈ ખજુ મામ હુ નિરાત વાગીને સ્ત્રી મમ્નો નહિ અને એટલુ ર્ધ' માટે એટલુ સ્ત્રી નાખવાની મને હતાવળ લાગી.

જાતો ગેલેને નેત્ર વાગી મને હજી નહોતી. એવ તોથી ભેલમાં જુ પડે એવી પ્રવૃત્તિઓને હુ અને તેમની યજ્ઞો હતાં મારા પ્રાનમાં તેમજ બહાર પ્રચાર મરતા અને વા વાર બામ મલો આવા હતા. પણ તે દુ સ્ત્રીમતો નડોતો કાલુએ એવો બાવણનો માર્યકમ સરકાર સામે પ્રચારકામ કરવાનો જ થઈ મકે અને તેથી નાં ખજુ ફાલે સ કાર તેનો અત આ ા રામે મારે માટે તે વખતે મેઈ અંધવન થેભવાનુ દેમાલુ જ નહોતુ ત્યાં દુ મઈ બીલ. આ માટે મેઈ જગ્યાએ જતો — જેમકે નાખીજ જેડે કે કાર્યવાદક સમિતિના સમયે જેડે સલાહમસલત કરવા — ત્યારે હ બહે બાવળો આપળો અને તો છટથી બેલવો. જબલુ મા એક વિરા સભા અને દખ. બામધુ' સરખસ થયા હતા. ત્રીજીમાં મે કોઈ દિવસ ન જેડેલી એવી પ્રચટ સભા મઈ હતી. આ નવાઓની સફળતા ન કહી માખની હતી કે એડ વા વાર બને તો

તે સરકાર સદન પરી રાકશે નહિ દિલ્હીમાં સભા થયા પછી તરત જ ગેરથી અડવા
કેસાઈ કે મન પકડવાના છે ખમ્મુ એમાંથી તો નુ જંગી ગમે અને રત્તામાં — અસીગદમાં
મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ આજલ એક બાપમ્ આપી મુસ્લાદાબાદ
પદોની ગમે

જે વખતે સરકાર જાણી ભતની રાજકીય ચળવળ દાખી દેવા પ્રયત્ન કરતી હતી
તે વખતે રાજકીય નિવાસની બહાર ચળવળોમાં બામ લેવાનું અને પસદ પડતું નહોતું
મદાસખાના કાર્યક્ષેત્રોમાં સાથ મામૂલી પ્રવૃત્તિઓમાં પરી જઈ રાજદ્વારી ચળવળથી
પોતાને બચાવી લેવા પ્રત્યે જોઈ જળુ વણુ મારા એવામાં આજુ ગે પ્રવૃત્તિઓ
સ્વતંત્રપણે તો છડી હતી પણ લગત સાથે જોનો કરો સળધ નહોતો આ વણખ
સાથ સ્વાભાવિક હજુ ખમ્મુ અને લાગુ કે એ કામે તો એવા વણખને કોતેજન આપતુ
ન જોઈએ

૧૯૦૦ના ગોકદોખરના ચળમાં મુખ્ય પ્રાણના મદાસખાના કાર્યક્ષેત્રોની
અસ્વાદાબાદમાં અનેક સભાઓ અને બિલાલી તેને ઉદ્દેશ દેશની પરિસ્થિતિને વિચાર
પરી બવિધ્યો કાર્યક્રમ વિચારવાનો હતો પ્રાતિક સમિતિ હજુ બેકાયદા ગામ્માં હતી
અને અમારો ઉદ્દેશ કાયદો તોડવાનો નહિ પણ માત્ર મરવાનો જ દોષથી અમે એ
સમિતિની રીતમર બેક બેલાલી નહોતી ખમ્મુ જેલ બહાર જેટલા સભાસદો હતા
તેમને તથા બીજા કેટલાક ચૂંટલા કાર્યક્ષેત્રોને ખાન ડી મસલમને માટે અમે નોતર્થ
હતા અમારી સભાઓ ખાનગી હતી પણ એમાં છપુ કશું જ નહોતું અને સરકાર
એમાં કાઈ વિડ નાખશે કે નહિ તે અમે જોઈ પગ મુખી ભણુતા નહોતા આ
સભાઓમાં અમે દુનિયાની પરિસ્થિતિ ઉપર ખૂબ વિચાર કર્યા — વસ્તુઓના ભાવો
જેમી જવાને નીચે થયેની રિયતિ નાજીવાદ સામ્યવાદ વગરે આ ચચામાં મુખ્ય વિષયો
હતા અમારી હચ્ચ એ હતી કે અમારા સાથીઓ આખી દુનિયામાં શુ આપી રહુ
છે તે જાડી તેને આખ આગળ રાખી આપડી લગતને સમજે છેવટે આ મળે
આખણા પ્યેધને વિષે જોઈ સમાજનારી કરાવ પગાર કરે અને સવિનય બળની લગત
બધ કરવાની વિરુદ્ધ પોતાનો મત બહાર કયો અલખત દરે જળુ ભણુતા જ હતા
કે મોટા પાયા પર સવિનય જગ ચવારી રાકાય એવો સભવ નહોતો અને બ્યક્તિગત
સવિનય જગ પડ જાડી જ પગ બાડ અથવા બહુ નાના પાયા પર આજુ રહે એવી
પાસ્ટી હતી ખમ્મુ મરકાલી તાપડી મામની લગત અને બોર્ડિનંગોનું રાત્ર આજુ
દોષથી લગતે પડી મેની લવાથી કરો જ ફરક પડે એમ નહોતું આથી અમલની
દિશ્યે નહિ પણ કેવળ અમારી મનોવૃત્તિના ચિદનકેપે અમે કામગીર પર સવિનય બળને
ચાલુ રાખવાનો કનાવ કર્યો છતા કાર્યકર્તાઓને અમારી સૂચનાઓ તો એ હતી કે
તેમને જેલ વહોરી લેવા માટે કઈ ખાસ યત્ન લેવા નહિ તેમને પોતાનું દમેરાનું
કામ કર્યા જળુ અને એમ કરતા જો જેલ આવે તો તેને ખુશીથી વરાવી લેવી ખાસ
કરીને ગામ યોની સાથે પોતાનો મળધ ફરીથી સ્થાપવો અને એક બાનુથી ગમેતની

મારી અને બીજી બાબતથી સરકારનું દમન એને પરિણામે જોડૂતોની શી હાલત થઈ છે તેની વપાસ કરવી. નાકરની હડતનો તો તે વખતે સત્રાત જ નહોતો. પૂતાની પરિષદ થઈ એ લડત રીતસર જોડી લેવામાં આવી હતી અને તેથી દેખીતુ હતું કે એ પરિસ્થિતિમાં તે ફરીથી ઉપાદી સકાય એ સકય નહોતું.

આ કાર્યક્રમ બહુ જ હળવો અને બિન-પડાયક હતો. દેખીતી રીતે જ એમાં કશું ગેરકાયદેસર નહોતું છતાં આમાં જીતારી હતી કે એને પરિણામે પકડાપકડી થશે. જેવા અમારા કાર્યકર્તાઓ ગામગામોમાં ગયા તેવા જ તેમને પકડી લેવામાં આવ્યા અને નાકરની ચળવળ કરવાનો તેમના પર ખોટો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો અને સજાઓ ઠાકવામાં આવી (આર્ડિનન્સ દ્વારા નાકરની ચળવળને ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી હતી) મારા યજ્ઞખત સાથીઓના પકડાઈ ગયા થી આ ગામડાઓમાં જવાનો મારો વિચાર હતો. પણ એક નહિ તો બીજી પ્રવૃત્તિમાં મારે કોઈ જુલુ પડ્યું અને તેથી મારે એ મુવાકાત ઠેલ્યા કરવી પડી તે એટલે મુખી કે આખરે બહુ મોડું થઈ ગયું.

આ મહિનાઓ દરમિયાન કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદો અખિલ ભારતીય પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા મંત્રે બેઠાં બેઠાં થયા હતા. સમિતિ પેાતે તો અસ્તિત્વમાં જ નહોતી — એકાધદા હતી તેટલા માટે નહિ, પણ પૂતામાં ગાંધીજીએ કરેલી સૂચનાથી બધી સમિતિઓ સમેી લેવામાં આવી હતી એટલે મોઈ પ્રમુખ મંત્રી રયા જ નહોતા. મારી સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. કાતલુ કે જેલમાંથી છૂટ્યા થઈ મેં આ સંઘર્ષને ક્વેલે માનવાનો ધાર કર્યો અને મદાસતના મુખ્ય મંત્રી તરીકે પોતાને ઓળખાવવાનો આશય રાખ્યો. પણ માફ મંત્રીપદ હવામાં જ હતું મદાસતાની કચેરી નહોતી માલુસો નહોતા કામચલાઉ પ્રમુખ નહોતા અને જો કે ગાંધીજીની સલાહમસલત હમેશા મળી રાકતી હતી એ વખતે તેઓ પેતાની અખિલ ભાતીય મદાસતાઓ પૈકી એક — દરિજન કાર્યની — યાત્રામાં ચલાવેલા હતા. જબવપુર અને દિલીમાં અમે એમને મળવાની તક સાધી લીધી અને કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોની ત્યાં સલાહમસલત થઈ એ અચાએમાં જુલાઈના સભાસદોની વચ્ચેના મતભેદ અટક થયા. એક દુસ્તર ધાટ આગળ અમે સર્વે જોશા હતા અને બધાને રહે એવો કોઈ ઉત્તર દેખાતો નહોતો. એક થમ સવિનય બગ જોડી લેવાની વરડેણુમાં હતો અને બીજો તેની વિરુદ્ધ હતો. ગાંધીજીના મત ઉપર જ આખો નિર્ણય લગેડો હતો. દરજ મુખી તેમને અખિલ ભાતીય મુખ્ય મંત્રી તરીકેના દોષથી પરિસ્થિતિ જેમની તેમ આડું રહી.

મદાસતાના કાર્યવાહક વચવચમાં મદાસતા વરડૂથી ધારાસભાઓની વૃદ્ધીએ લવાનો પ્રશ્ન વિચારતા હતાં જ્યુ કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને હવે તેમાં રસ પડ્યો નહોતો. એ પ્રશ્ન જ હવે પડેલો નહોતો. દેખીતી રીતે એનો નુમય જ થયો નહોતો. હવે બીજા એ ત્રણ વરસ મુખી 'સુધારા' અમલમાં આવે એમ નગેડું અને થડી ધારાસભાની વાળેવર ચૂંટણી થાય એવી તે વખતે વાત જણ નહોતી. મને પોતાને ચૂંટણીએ હડવાની સામે કોઈ વત્તિવક બાધ નહોતો અને હું ખાતરીથી માનતો.

હતો કે વખત આગે મહાસભાને એમાં ભાગ લેવો જ પડશે, પણ તે વખતે એ પ્રશ્ન ઉપાડવો એટલે લોકોનું ધ્યાન વ્યથ કરવા બરાબર હવે હું આશા રાખતો હતો કે આખરી લડાઈ ચાલુ સમયવાળી આખરી સામે બધા થતા સુદાએ સાફ થઈ જશે અને સિદ્ધાંતો સાથે બાધાઉદ કરવાવાળા વર્ગના હાથમાં પરિસ્થિતિની લગામ ચાલી જતી અટકશે.

દરમ્યાનમાં મારું હાથાઓમાં લેખો અને નિવેદનો મોકલવાનું ચાલુ જ હતું કેટલેક અંશે મારે મારા લખાણોને મોળા કરવા પડતા હતા કારણકે તે હાથપવાના હુકમથી લખાતા હોવાથી એમને સરકારી ચોક્કસદારની આજેથી અને બીજા કાયદાઓના નીચે દિશામાં ફેલાયલા પબ્લિકાથી બચવાનું હતું વળી મારી જોખમો ખેડવાની તૈયારી હોય તોયે સુદકો, પ્રકારકો અને તત્ત્વીયોની તેવી તૈયારી નહોતી હતા એક દિવસ હાથપાળાઓ મારી પ્રત્યે બધાઈ રાખતા, અને કેટલીય વાર મને અનુકૂળ થવા મહેનત લેતા હતા એવું હમેશા થતું નહિ કેટલીક વાર મારા નિવેદનો અથવા તેમના ફકરાઓ કાપી નાખવામાં આવતા, અને એકવાર મેં બહુ મહેનત લઈ લખેલાં મારા એક લખાણ લેખ પ્રગટ થવા પામ્યો જ નહિ ૧૯૩૭ના નવંબરમાં મારા એક લેખ ઉપર લખાતા થયા ત્યાં એક અંગ્રેજીનું દૈનિક પત્રના તત્ત્વીય મને મળવા આવ્યા હતા તેમણે મને કહ્યું કે એમણે મારું એક નિવેદન કલકત્તાના 'સર્વપત્ર મહાત્મી'ને અભિપ્રાય માટે મોકલ્યું હતું, અને જો 'મહાત્મી' એ તે નાપસંદ કરેલું હોવાથી કાપી શકાયું નહોતું 'સર્વપત્ર મહાત્મી' એટલે કલકત્તાના વર્તમાનપત્રોના સરકારી ચોક્કસદાર.

હાથપાળાઓ સાથેની મારી કેટલીક સુવાકાતોમાં અને નિવેદનોમાં મેં કેટલાક મહોળા અને વ્યક્તિઓ સામે આકરી ઠીક કરવાની દિ મત કરી હતી આથી કેટલાકને રીસ થઈ હતી કારણકે એવો એક ખ્યાલ પસંદવો હતો કે સામે ધા પડવાની ધાર્તી રાખ્યા વિના મહાસભા ઉપર તો અમે તેવા હુમલા કરી શકાય આવો ખ્યાલ ફેલાવવામાં અસત ગાંધીજી કારણભૂત હતા એઓ પોતે જી હુમલાઓનો જવાબ વાળતા નહિ, અને બોલાવતા પ્રમાણમાં મહાસભાના આગેવાનો એમને અનુસરતા કોઈક વાર આમાં અપવાદ જરૂર થતા પણ વાર અમે લોકો બહુ બોધમ અને સારી દેખાતી વાવાને વળગતા, અને આથી અમારા દીકડાઓને પોતાની જાતી દલીલો અને સમય પ્રમાણે બાધકી ફેરવવાની નીતિને આશય લેવો સહેલો થઈ પડતો હતો બન્ને પક્ષો સાથે સુદાઓને વિચારવાનું પડતું ચૂકતું, અને સીધી સામસામાં ધા કરવાની અને કીલવાની લડત ભાગ્યે જ થતી પશ્ચિમના દેશોમાં તે — સિવ ય કે ન્યા ક્રાસિયમ પ્રવર્તે છે — આવી ચર્ચા સામાન્ય છે.

તેના અભિપ્રાય માટે મને બહુ માન ■ એવા એક બહેને મને એક વાર લખ્યું કે મારા હાથાઓમાં નિવેદનમાં હું જે લખાણ બતાવું છું તેથી તેને જરા આશ્ચર્ય થયું હતું, અને હું લગભગ બિવાદની જેમ નહોત દેનારો થઈ ગયો હતો મને વિચાર આવતો કે આ શું મારી આરાઓનો 'પરાજય' થવાનું પરિણામ હવે કેટલેક અંશે

આ વાગ સાંભી પાનુ દત્તી; કારણકે ગાંધીય દ્રષ્ટિએ આપણું સ્વર્ગ 'પરાજય' ની મનોદસાથી પીડાઈ એ છીએ. અંગ્રેજ રીતે પાનુ એ ક'ઈકે ગંધે સાચું' હોય, છતાં એવી કોઈ લાગણીનું મને સ્પષ્ટ બાન નહોતું કારણકે અંગ્રેજ રીતે હું ઈચ્છાઈ મર્યા હોઈ' કે નિષ્ફળ ગયો હોઈ' એવી વૃત્તિ મારામાં જન્મી નહોતી. ન્યારથી રાજકારણમાં ગાંધીજીનો પરિચય થયો ત્યારથી આશામાં આછી આ એક વસ્તુ હું એમની પાસેથી શીખ્યો છું કે મારા મનમાં જે ક'ઈ વિચારો ભેડે તેને સ્વિકારમંત્રી પારતીથી દબાવી રાખવા નહિ મારી આ દેવે રાજકીય ક્ષેત્રમાં (ખીલ) ક્ષેત્રોમાં એના અમલ કરવો વધારે કદરૂ અને જોખમભર્યા થાય) મને ધાત્રીવાર મુરખીમાં કલ્યાણ છે; પાનુ સાથે પાનુ સમાધાન પાનુ આપું છે. મને લાગે છે કે આને ક્ષીયે જ આપણામાંના ધણા જણ હૃદયના બળપાઓ અને ખરાબના ખરાબ પ્રકારના પરાજયોથી બચી ગયા છે. વળી પાનુ લોકો આપણે વિષે પ્રેમની લાગણી ધરાવે છે એ વિચારથી કીક આશ્વાસન મળે છે, અને પરાજય અથવા નાસીપાસીનું ઝેર ઊતરી નય છે. મને લાગે છે કે બધી લાગણીઓમાં સૌથી દુઃખમય લાગણી તે આપણે એમના પડખા છીએ, કોઈ આપણો બાવ પૂછતું નથી, એ છે

પણ, છતાં, આ વિલમ્બ, દુઃખમય સંસારમાં પરાજયની લાગણીમાંથી કેમ બધી રાકાય? કેટલીયે વાર બધું જોઈ રીતે જ જવું જણાય છે, અને ભેડે કામ ક્યાં કરીએ છીએ છતાં, જે બળની માનવસામગ્રી આપણાનું રેખાય છે, તે તરફ દ્રષ્ટિ નાખતાં શકતા વખતમાં સંપડાઈ જવાય છે. જે બતાવે બતાવે હોય છે અને જે નિષ્વૃત્તરો થાય છે તેની સામે તેમજ બ્યક્તિઓ અને મ'હોળી સામે મને ધાત્રી વાર મુરખો કે ચીડ થઈ છે, જે વાત સાંભી છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ અને હમણાં હમણાં હીવાનખાલામાં બેઠા બેઠા છપનનો વિચાર કરવાની પદ્ધતિથી મને વધારે ને વધારે ચીડ થઈ છે કારણકે એ પદ્ધતિ ખરા મુદ્દાઓની અવગણના કરે છે, અને એને ઉડવામાંથી અવિનય માને છે, કારણકે, એને ક્ષીયે પોતાના ખીસા પર અથવા પોતાની વહાલી પરી સંપેલી માન્યતાઓ પર ધાડ આવી હોય છે પણ આ બધા રોય, પરાજય, અને 'મિલવાડ' પક્ષ છતાં, હું માનું છું કે મારી પોતાની કે ખીલઓની નુર્ખતાઓમાંથી વિનોદ મેળવવાની સમિતિ હજી હું જોઈ બેઠો નથી.

'પરમકપાળ પરમાત્મા' વિષેની લોકોની શ્રદ્ધા વિષે અને ધાત્રી વાર આશ્ચર્ય થાય છે; આધાત પર આધાત પડ્યા છતાં એ કેમ રહી ગઈ છે, અને વિષત્તિને તેમજ દુષાણુતાના અબાવને જ કદાચી મહાન કસોટી કેમ મળી રાકાય છે, તે હું સમજી શકતો નથી નેચાર્' દોષકલ્પિતની પેલી સુંદર ક્ષીયીઓનો પડગો અનેકના હૃદયમાં ભેડે છે:

ન્યાય કે શું ખરે, અર્થમિત્ત, જે હું સમિતિ થઈ છડું;
તો તો નાથ, કહું હું કે મારી ફરિયાદ છે ખરી.
ખાપીના માર્યમાં સિદ્ધિ, અદા મે લાખતી દરો?
બધાપે વનને બેતો? વિરોધો તો થયા દરો?

હોતો એ શત્રુ હો મારો તો શી રીતે મને, સખા,
વધારે દાગ કે ત્રાસ દેવ છ, તે વિચારુ છુ'
કામને મધના ઘાસ પડી એ નવસ થતા,
વધારે રિદ્ધિને પામે મારાથી, દા' જીને, પ્રભો' —
જોકે સર્વસ્વ મારુ તો આપું છે એ તને, દરિ'

પ્રગતિ, પ્યેષ, આદરો, માનવભવિની ભલાઈ અને માનવભવિતિ અતિમ સદૃશ,
એ બધા વિષેની શ્રદ્ધા એ શુ ઈશ્વરશ્રદ્ધાની બહુ નિકટ આવતી નથી? પણ હુદ્ધિ
અને તકશાસ્ત્રની મજ્જથી તેનું સમર્થન કરવા જઈએ તો દુસ્તર મુગ્ધીઓ જીવી ગાય
છે પણ આપણામાં કઈક એવું રહ્યું છે ખરું કે જે તે આગા અને શ્રદ્ધાને વળગે
છે, કાગળ કે તેના વિના જીવન લીધી છાવડી વિનાનું રહ્યું બની નય છે

મારા સમાજવાદી પ્રચારથી કાર્યવાહક મડળમાના મારા કેટલાક સાથીઓ પણ
અકબાયા ધણા વચસથી હું આ પ્રચાર કરતો આવ્યો હતો, પણ તેને તેઓ
સહન જતા આવ્યા હતા અને હજુયે તેને તેઓ મૂગે મોઢે સહન મ્માં કરતા, પણ
હવે તો હું કેટલેક આગે જતાના માવદાર મડળોને બધરપ લાગતો હતો, અને મારી
પ્રવૃત્તિઓ હવે નિર્દોષ ગૂડી સકાય એવી રહી નહોતી હું બાણતો હતો કે મારા કેટલાક
સાથીઓ સમાજવાદી નહોતા પણ મેં હું મેં મારું હવે કે મહાસમાના કાર્યવાહક
મડળના સલાસદ હોવા છતાંયે મહાસમાને એમા સહાન્યા વિના સમાજવાદનો પ્રચાર
કરવાની મને પૂરી છૂટ છે અને એવી છૂટ નથી એમ કાર્યવાહક મડળના કેટલાક
સલાસદો માને છે, એમ ન્યારે મેં બાણ્યુ ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું હું તેમને કહેતી
નિયતિમા મૂકી રહ્યો હતો, અને તેથી તેઓ ચિડાતા હતા, પણ માગધીયે ખીનતું શુ
ધઈ શકે એમ હવે ? જેને હું મારા કાર્યમાં અતિ મહત્વનું ગણતો તે તો હું છોડવા
માગતો નહોતો જો બેની વચ્ચે વિરોધ હોય તો હું કાર્યવાહક મડળમાંથી રાજીનામું
આપવાનું વધારે પસંદ કરત પરંતુ ન્યારે એ મડળ જ બેમાથા હવે અને રીતરસ
કામ કરેલ નહોતું ત્યારે મારે રાજીનામુંયે શી રીતે આપવું ?

ગાંધીજીએ મને ન્યારે — હું ધારુ છું કે રિમે બરના અતમા — મદાસથી એક
કાગળ લખ્યો ત્યારે આ મુગ્ધી મારી મામે વળી પાછી ખડી થઈ એમણે 'મદાસ
મેવ' પત્રને પોતે આપેલી એક મુલાકાતની કાપલી મારા પર મોકલી, એમા ખબરપત્રીએ
મારે વિષે એમને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, અને કિતરમા મારી પ્રવૃત્તિઓને માટે બાંહે મારી
માગતા હોય એવું લગભગ તેઓ બોલ્યા હતા, અને મારી પ્રમાણિકતા વિષે શ્રદ્ધા
પ્રકટ કરતા તેમણે કહ્યું હવે કે, 'જવાહરલાલ મહાસમાને આ નવતરી ગીતોમા નહિ
સહોતે' મારે વિષેનો આ હલેખ મને જાણે મધ્યે નહિ, પણ એ કરતાંયે વધારે
તો એ ખુસાકોતમાં આગળ જતા વિરાળ જમીનદારી ફક્તિનો જે એમણે બચાવ કર્યો
હતો તેની મને તીક ચકી આમીલ અને રાષ્ટ્રીય આર્થિક વ્યવસ્થાનું એ ફક્તિ બહુ
હવે અગ છે એમ તેઓ માનતા હોય એમ લાગતું હતું આ મને બહુ આશ્ચર્યજનક

સાચું, કારણ કે વિશાળ જમીનદારી અને તાલુકદારીનો બચાવ કરનારા આને કોઈ બાબે જ છે આખી દુનિયામાં એ ઇતિહાસ યદ્ય મર્થ છે, અને દિલ્હિસ્તાનમાં પણ ધનુષ્યના હોડો સ્પર્કારે છે કે એ સાંજે વખત દરેક રાકરો નદિ જમીનદારો અને તાલુકદારો ખમ્મ એનો અત સાવવા તૈયાર થાય એમ છે, શરત એટલી કે એના બદલામાં એમને પૂતળી કિંમત મને ૧ થાન તો એમ છે કે એ જફ્ફરિ પેતાના ભારથી ઢૂળી રહી છે, અને છતાં માધીજ એનો બચાવ કરતા દતા અને તેના સ બધામાં 'ટરસીપ્લુ' અને એવી બીજી વાતો બોલતા દતા મને ફરી વિચાર આવ્યો કે એમની વિચારસત્તી ખાસાપી કેદલી બધી જુદી છે, અને બનિયામાં એમની સાથે માસાપી કેમ કામ કરી રાકારો ? શું કાર્યવાહક મરજમા મારે માલુ મ્હેવુ જ બેઈએ ? તે વખતે તો બીજો કેઈ માર્ગ જ ન હતો, અને થોડા અડવાડિયા પછી મારે એક નવાઈ દોવાથી એ પ્રથમ અપ્રસ્તુત થઈ ગયો.

માની કોહુબિક જ જંગોએ મારો પત્નો વખત લીધો મારા માનુશીની વચિચતમા મુધારો થાલુ હતો, ખતુ બહુ જ ધીમેલ દલુ તેઓ પધારીવશ જ હતા, પણ દરે બધમુક લાગતા દતા લાખા વખતથી ધ્યાન અપાયેલુ ન દોવાથી મારા અધિક અલદારો બહુ ગોઠાને ચડી નયા દતા એટલે એ ઉપર નુ ધ્યાન આપવા લાગ્યો. અમારી આવક ઉપરાંત અમારો ખર્ચ વધી ગયો હતો અને એને ઓઠો કરવાનો કઈ વસ્તો દેખાતો નહોતો. બે ઘણા મેનવવાની દું ખાસ ચિંતા કરતો નહોતો. એમ કહીએ તો ઘાડે કે અમારી ખાસે કઈ પૈસો રહે જ નહિ એવો સમય આવવાની દુ રાહ જ લેતો હતો. આધુનિક સંસારમાં પ્રેસા અને પરિમદનો ધલો ઉપયોગ છે ખરો, પણ ને માણસને લાગે પ્રવાને જતુ દોષ તેને એ બાલક થાય છે નેની પામે પૈસો છે તેને જોખમથી મરજિઓમાં બાગ લેવો મુશ્કેલ થાય છે, માલગિવકત જવાની તેમને હમિસા ખાસ્તી રવા કરે છે ને ધન કે મિલકતનો સરકાર ધારે ત્યારે કબજે લઈ રાકે અને જખ ખમ્મ કરી રાકે તે લખવામાં સાં રો ? આથી, ને થોડુ મારી પાસે હવ તેને નાની નાખવાને દુ લગમગ આવુર હતો. અમારી હાજતો બહુ ઓછી હતી અને એટલુ કમાવાની માની રાજિ વિષે મને આત્મવિશ્વાસ હતો મારી ખાસ ચિંતા મારી માતા માટે હતી એની પૂતળી અવરધામાં એને કોઈ જાતની અમરવડ ન થાય અથવા અમાની જીવનપદ્ધતિમાં એને બહુ ઘગડો કરવો ન પડે એમ દુ ઇચ્છતો.

૧ શ્રી પી એન યંગેર ૨૩ ડિસેમ્બર ૧૯૩૪ને દિવસે અખિલ જગજ જમીનદાર પરિષદની સ્થાપના સમિતિના પ્રમુખ તરીકે પોતાના બાલકમાં બેસ્યા હતા. "આપને કમા એમ ક્યું ? તેમ જમીનદારને પૂતળી કિંમત આપીને એ તેમની જમીન 'રજીસ' કરવામાં આવે તો અઙિગત રીતે મને એ. ખરી નહિ" અહીં એ થા. રાખુ બેઈએ કે જમાગતા જમીનદારો કાવમી મહેસલપદ્ધતિ નીચે હોવાથી જ્યાં મહેસલપદ્ધતિ કાવમી નથી એવા બીજા પ્રત્યેક જમીનદારોના કનતાં વચ્ચે સારી સ્થિતિમાં છે શ્રી પી એન યંગેરના જમીનને 'રજીસ' કરવા બાબના વિચારો બહુ અરપટ જણાય છે.

હતો વળી મારી દીકરીના શિક્ષણમા પણ વિધન ન આવે એની મને ફિકર હતી, અને તે માટે — મારા ખ્યાલો પ્રમાણે — તેણે સુરોપમા રહેવું આવશ્યક હવે આ સિવાય મને કે મારી સ્ત્રીને ખાસ પૈસાની આવશ્યકતા નહોતી, અથવા કહો કે, અમે એમ માનતા હતા કારણકે, ખરું પૂછતા, પૈસાની તગીનેા અમને કોઈ સ્વિસ અનુભવ ન હોતો. મારી ખાતરી છે કે જ્યારે અમને પૈસાની બીડનો સમય આવશે ત્યારે અમને એથી બહુ મુખ તો નહિ લાગે ચોપડીઓ ખરીદવામા હું ઉડાઉ કહેવાઈ એ ઉડાઉપણું હવે મેં છોડ્યું નહોતું એ છોડ્યું કહ્યું પડશે એમ લાગ્યું.

અમારી આર્થિક સ્થિતિ કામ પૂરતી સુધારી લેવા માટે અમે મારી પત્નીના ધરેણા, ચાદીની અને એવી બીજી વસ્તુઓ અને ગાડેગાડા પરચૂસણ સામાન વેચી નાખવાનું ઠરાવ્યું કમવાને એના દાગીના વેચનાનો વિચાર મગ્યો નહિ, જોકે ખારેક વરસથી તેણે એ પહેર્યા નહોતા અને તે બેકમા પડી રહ્યા હતા, છતાં અમારી દીકરીને તે આપવાની એ આશા રોવતી હતી.

૧૯૩૪ના નવન્યુઆરીનો સમય હતો બલ્લાહાબાદ જિલ્લામાના ગામડાઓમા અમારા કાર્યકર્તાઓ નિર્દોષ કામોમા રોકાયેલા હોવા છતાં પકડાવા ન જતા હતા આ પરથી અમારે પણ તેમને મગ્યે ચાલી એ ગામડાની મુલાકાત લેવી જોઈએ એ આવશ્યક લાગણ હવે સચુક્ત પ્રાતના કાર્યવાહક મેંડળના અમારા બહુ કાર્યકુશળ મંત્રી રશ્મી અહમદ મિડવાઈ પણ પકડાયા હતા નવન્યુઆરી ૨૨મીનો રવાતત્ર્ય દિન નજીક આવતો હતો, તે જાજવાનું તો ઇાડી સકાય એમ નહોતું જ ઓર્ડિનન્સે અને મનાઈ હુકમો છતાં ૧૯૩૦થી એ નિયમિત રીતે દેશના જુદા જુદા ભાગોમા પળાતો ગાળ્યો હતો પણ પહેલા કોણ કરે ? અને તે પણ કેવા પ્રકારની કરે ? મહા સલા સમિતિના અધિમરી તરીકે ચોપડે પણ મારા સિવાય બીજા કોઈનું નામ નહોતું. મેં કંઠલાક મિત્રોની સલાહ લીધી અને બધાએ ઠરાવ્યું કે કંઈક કરવું તો જોઈએ જ, પણ તે શું તે વિષે એકમત થયો નહિ મોરા પ્રમાણુમા પકડાપકડી ચાલ એવું મગલ ટાળવા પ્રયે સામાન્ય વસણ હવે ઉવટે રવાતત્ર્ય દિનને થોડ્ય રૂપમા પાળવા મેં એક નાનકડી અપીલ બદાર પાડી એની એકસ રીત ઠરાવવાનું દરેક સ્થાનના કાર્યકર્તા ઉપર ન નાખ્યું અલ્લાહાબાદમા અને આખા જિલ્લામા ઠીક વિસ્તૃત પ્રમાણુમા અને જાજવાની યોજના કરી.

એમ માન્યું હવે કે રવાતત્ર્ય દિનની જાજવાની મોકલનારાઓ તે દિવસે પકડાઈ જશે જોલ જતા પહેલા હું બગાળની મુલાકાત લઈ લેવા ઇચ્છતો હતો એનો એક ઉદ્દેશ ત્યા કેટલાક નૂના મિત્રોને મળવું એ હતો પણ વધારે સાચું તો એ હવે કે ઉલ્લા કેટલાય વર્ષો દરમિયાન બગાળના લોકોએ જે અસાધારણ દુ:ખો સહન કર્યા હતા તે માટે તેમના પ્રયે માનની લાગણી દુ:ખ પ્રગટ કરવા ઇચ્છતો હતો હું બાણતો હતો કે એમને દુ:ખ કોઈ રીતે મદદ કરી શકું એમ નહોતું કેવળ હમદર્દી અને બાઈચારાથી બહુ વળે એમ તો નહોતું, છતાં તે આવકારવાયક યઈ પડે એમ હવે

વળી, કેટલાક વખતથી જાણીને એમ લાગ્યા કરત હવે કે તે એક પડી મધુ છે અને એના ત મના સમયમા બાકીના દિહુત્થાને તેના સાથ છેડ્યો છે આ લાગણીમા નઈ પન્દર નહેણ દતા તે હતી ખરી.

વળી કમવાના ઉપચાર માટે દાકતરોની સલાહ લેવા માટે ખલુ મારે કલકતા જવુ હતુ એની તબિયત સાંગી તો નહેતી જ ખલુ અને બન્ને ટેનક અરો તેની પરવા ન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા અને કલકતા કે મઈ જગ્યાએ લામો વખત મુધી રહેવુ પડે એવા ઉપચાર કરવાનુ લગભગ કતા હતા જે થોડા દિવસ માટે બહાર રહેવાનુ હતુ તેટલા દિવસ બમે તાર્થ રહેવા હમ્મતા હતા. મે વિચાર્યું કે મારા જેવ મથા પડી એને દાકતરોની સલાહ લેવા અને ઉપચાર કરવા પુખ્ત વખત મજરો હવે પમડાવાનો સમય નહી આવેશે દેખાતો દોવાથી મે કલનુ કે કાઈ નહિ તો સલાહ તો મારી હાજરીમા જ સલકામા લેવાય બાકીનુ મલે પાછળથી ચોડવાય.

આમ બમે — કમવાને અને મે — ૧૫મી જાન્યુઆરીએ કલકતા જવાનો નિર્ણય થયો ફવાતચ દિનના સામ લેવા માટે બમે વખતસર પાછા ફરવા હમ્મતા હતા.

૫૮. બૂકપ

૧૫મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૪ની બપોર હતી અગાધાબાદના અમાગ ધરના એકલા ઉપ- મિત્રોના એક મડગની આમજ નુ ભાવલુ આપનો કોલો હતો વાર્ષિક મલ મેલો મર થયો હતો, અને તેથી આપો વિન મગવા આવનારાઓના ટોળા આપ્યા આવતા હતા. એકાએક માગ પગ લવડવા લાગ્યા અને મહામુગ્દેહીએ નુ સમનેલ કહી સમ્મો, એટલે પારોના એક ચાલવાને હુ વગળી પડ્યો બાસલુ ધડાધડ અફાવા લાગ્યા, અને બાજુના નવરાજભવનમાથી એક મડગદાર સમજાયો ત્યા છાપગ ઉપરથી પલુ નગિયા ખની પતા જણાયા બૂકપનો અનુભવ ન દોવાથી એ શું થાય છે તે હુ પહેલા મ્ણી કા મો નહિ ખલ તન્ત જ હુ સમજ થયો. આ નવા અનુભવથી મને કવગી જતા અમત લાની, મારી વાતો મે ચાલુ રાખી, અને લોકોને નુ બૂકપ વિન સમભવવા લાગ્યો મારા ધગડા મારી ચાટે રૂપી મને બૂમ પાડીને ધર બદા નીચી જવા કહેવા લાગ્યા. મને એ વિચાર નાકો લાગ્યો. બૂકપની નવરતાનો મને ખ્યાલ જ ન આવ્યો અને, નહિ તોયે, માર જદ પધારીવરા માતુથી તથા મારી પત્ની, જે થલુ કરીને કપડ બાધવામા રોમયેવી હતી તેને, ઉપર માગ પર ડોગી નુ એકડો છવ લઈને નામુ એમ ન હવ ઠીકઠી વખત મુધી ગાયતા ચાલુ રથા અને પડી બધ થઈ ગયા મોગ મિનિ નુધી એ વાતોનો વિષય થઈ પાયા અને પડી નો અમે એને બૂલીયે ગયા તે વખતે અને બહુતા નહેતા અને વપનારો કરી રાકતા નહેતા કે એ મે નુ જમુ મિનિના બનાવોની અસર બિદર અને બીજી જગ્યાએના લાખે લોકો ઉપર કેવી બચતક થવાની હતી

એ જ સાંજે કમલા અને હું કલકતા જવા લિપટ્યાં. અમારી ગાડી રાતના બુક-પવાળા દિલ્હી પ્રદેશમાં થઈને ગઈ, પણ અમને તેની કશી ખબર નહોતી. બીજે દિવસે કલકતામાં એ હોનારતના ઝાઝા સમાચાર નહોતા ત્યારપછીના દિવસે થોડા થોડા સમાચાર આવવા લાગ્યા અને ત્રીજે દિવસે એ આકૃતનો અમને કાંઈક ઝાંખો ખ્યાલ આવ્યો.

કલકતામાં જઈને અમે અમારા કાર્વકમની ત્રેવડમાં પડ્યાં અને દાકરોને અમારે વારંવાર મળ્યું પડ્યું, છેવટે એમ નક્કી થયું કે કમલાએ એકબે મહિના પછી ઉપચાર માટે કલકતા પાછું જવું વળી, કેટલાયે મિત્રો અને મહાસાના સાથીઓ તેને અમે લાંબા વખતથી જોયા નહોતા તેમને મળી લેવાનું હતું આખો વખત હું એક તતની બારે અકળામણ અનુભવતો હતો લોકો કંઈક આપણે આવી પડશે એ ધાસ્તીથી કંઈ પણ કરતાં ડરતા હતા; કારણ એ બાપડા ધણું સહન કરી ચૂક્યા હતા હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ ખાનુ બામ કરતાં અહીંનાં વર્તમાનપત્રો વધારે સાવચેતીથી આવતાં હતા હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોની જેમ જ ભવિષ્યના કાર્ય વિષે અહીં પણ રાંકા અને અસ્પષ્ટતા હતી. ખરી રીતે ભયના કરતાં આશંકાને કારણે જ કોઈ પણ પ્રકારની અસરકારક રાજકીય ચળવળ થઈ શકતી નહોતી. ફર્સ્ટ મનોવૃત્તિ દેખાતી હતી, અને સમાજવાદી તથા સામ્યવાદી મનોવૃત્તિ પણ હતી; પણ બધી જ અસ્પષ્ટ અને એકબીજા સાથે ભળી જાય એવી હતી. એ બધાં મંડળોની વચ્ચેનો પરસ્પર ભેદ દેખાડે એવી કોઈ ચેક્કસ મર્માદાઓ માલૂમ પડતી નહોતી ત્રાસવાદીઓની ચળવળની બાબતમાં બહુ રોષ કરવા માટે મને સમય કે તક મળ્યાં નહિ; સરકારી ખાતાંઓ તો એ ચળવળ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતાં હતા અને એને વિષે તેમણે ઠીક હોદ્દા કરી મૂકી હતી જેટલી હકીકત મને મળી તે પરથી મને એમ લાગ્યું કે એમાં કશું રાજદ્વારી મહત્વ રહ્યું નહોતું, અને ત્રાસવાદી મંડળોના બહુ માણસોનો એ રીતે વિષે વિશ્વાસ રહ્યો નહોતો એ લોકો જુદી દિશામાં વિચાર કરતા થઈ ગયા હતા પણ બંધાવમાં સરકારે જે નીતિ ચલાવી હતી તેના પ્રત્યેના રોષને લીધે કેટલીક છટકાવાળી વ્યક્તિઓ કાબૂ ખોઈને પુનામરદી કરવા તરફ એ ચાઈ હતી ખરી રીતે બને બાબતોએ ખૂનખાર લડાઈ કરવાનો વિચાર બળવાન બન્યો હતો વ્યક્તિગત ત્રાસવાદીઓ આ હમ્મે એ તો સ્પષ્ટ જ હતું સરકાર પણ એક સમાજવિરોધી ઘટનાને શાતપણે પહોંચી વળી તેને દાખી દેવાને બદલે ક્યારેક ક્યારેક સામસામી ઝપાઝપી કરી એક તતની ખૂનખાર લડાઈ ચલાવવાની વૃત્તિ ગેરી રહી હતી કેઈ પણ સરકારને પુનામરદાના ફૂલ સામે લડત ઉઠાવી તેને દાખી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના છટકો જ ન હોય પણ કોઈ પણ રાજ્યને માટે વધારે શોષાણું તો એ મહત્વ કે એ શાંતિથી એને અંકુશમાં અણે, નહિ કે સંતોષ અને નિર્દોષ વચ્ચે વિવેક કર્યા વિના બનેની સામે વધારે પડતાં પગલાં લે; આવી નીતિમાં નિર્દોષ સામે જ વધારે પગલા લેવાઈ જાય છે, કારણ કે તેઓની જ સંખ્યા વધારે હોય ■ પણ આવી ધમધમી સામે મનને શાંત અને

સમાહિત રાખવું સહેલું ન હોય એ સત્ય છે ખરું. ખુદામંજીના બનાવો એકાદ થતા જતા હતા, પણ એની શક્યતા તો સદાયે ઊભી હતી, અને જોને તેના ઉપાય યોગ્યતાના હતા તેને પોતાનું મનજ ખોઈ બેસવા માટે તેટલું માન્ય પૂરતું બનતું હતું એ તો નાનીની વાત છે કે બાવા કૃત્યો એ જોને રોગ નથી, પણ રોગના બાહ્ય લક્ષણો છે. પ્રદ રોગનો ઇલાજ કરવાને બદલે લક્ષણોનો ઇલાજ કરવો વ્યય' ■

મને લાગે છે કે યાસવાદીઓ સાથે સબંધ છે એવું જોમને વિશે માનવામાં આવે ■ એવા ધર્મી યુવકયુવતીઓ દ્રષ્ટી ની નામ કરવામાં રહેલી એક પ્રકારની મોહિનીથી જ આકર્ષાય ■ સાદમિ' વૃત્તિના જીવાનેને દ્રષ્ટા અને જોખમભર્યા કામી મારે હ મેશા મોહ સ્ટે ■ શી દલીલ છે તે બહુજી, શી બાબતમાં દેવાદૂલ ચાલી રહો છે અને બાવા બનાવોની પાછળ મ્હં મ્હં વ્યક્તિઓ છે તે શોધી કાઢવું — એ ઇચ્છા રહેલી હોય છે દ્રષ્ટી પોલીસની વાતોમાં આવે છે તેવા વિષય તેમજ આકર્ષક હરે છે એ લોકોનો કમુચે કરવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી, ખુદામંજી તો નહિ જ પણ જે લોક પોલીસની આબોધા સંકાપન હોય તેમની સાથેનો તેમનો કેવળ પરિચય જ તેમને પણ સંકાપન બનાવી મૂકે છે અને લીધે વધારે આકર્ષકમાં ન પડે તોયે તુરં જ તેઓ 'ડેડિન્સ' એની જેલમાં અથવા 'નબલ્સ' એની હાવલીમાં જઈ પડાય છે

દિદુન્તાનમાં 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા'ની સ્થાપના કરવાના પર ક્રમ મારેલ એક રાજ્ય બહુ અસિમાન છે ■ મારી પોતાની સ્વાભાવિક લાગણી 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા'ના પ્રક્રમા જ છે. જીવનમાં નિયમબાહુલ્ય મને મળે છે અરાજકતા અન્યવસ્થા, અકુશળતાનો મને અણુમતો છે પણ જે બાળના ન્યાય અને વ્યવસ્થા સંજ્ઞો લોકો ઉપર કરાવે છે તેની કિંમત વિશે હું કહવા અપુત્રવધી સંકારીત થયો છું કેટલીક વાર એ મારે જે કિંમત આપતી પડે ■ તે બહુ વારે હોય છે અને 'ન્યાય' એટલે સત્તા ધરાવનાર પ્રક્રમની આપઅપત્યાર ઇચ્છા અને 'વ્યવસ્થા' એટલે સર્વવ્યાપક બંધનો પડે, એટલું જ બની નહીં ■ ક્યારેક તો બેઠકુ ન્યા કહેવાના 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા'ને અન્યાય અને અન્યવસ્થા કહેવા વધારે યોગ્ય થાય સર્વવ્યાપક બંધ હપમનૂને કહેવું કોઈ થયું કામ બાગે જ હજી અણુથ, અને જે 'વ્યવસ્થા' સરકારના દંડ્યત્રના પાયા પર જ ઊભેલી હોય અને તેના વિના તેનારા થામે-એવી હોય તેને દીવાની અમલદારો રાજ્ય કરતા લોકરી અમલદારોનો મળે જ રહેવી જોઈએ. એક દબર વર્ષ પૂં લખાયેલા કવિ કન્દુલુપૂત કાશ્મીરી ઐતિહાસિક કાવ્ય 'રાજતરંગિણી'માં ન્યાય અં વ્યવસ્થા 'ના અર્થમાં જે સખ્તો વારવાર વપરાયેલા છે, તે 'ધર્મ' અને 'અનય છે, રાજ્ય અને રાજ્ય પાળવાના કર્તવ્ય, એવા એ સખ્તોના ખનિ છે જોને આત્ આપણે 'માયદો' કે 'ન્યાય' કહીએ છીએ તેના મર્યા 'ધર્મ' સખ્તમાં કઈક વિશે છે, અને 'વ્યવસ્થા' એટલે પ્રજાની નિર્ભયતા બચતીત પ્રજાની ઉપર 'વ્યવસ્થા' લાદવાને બદલે તેને નિર્ભય બનાવવી એ કેટલી બધી વધારે ઇજ વરતુ ■

કલકત્તામાં અમે સાડાચલુ દિવસ રહ્યા, અને તે દરમ્યાન મે ત્રણ બહેરલાપણો આપ્યા મારી પહેલાની રીત મુજબ મે કલકત્તામાં આ વખતે પણ ખુનામરખીને વખોડી કાઢી અને તેની સામે દલીલા કરી, અને ત્યારબાદ સરકારે બ આજમા અખત્યાર કરેલી પદ્ધતિ ઉપર હુ જોત્યો માત્રુ હુદય કાલવીને ૧ જોત્યો કારણકે એ પ્રાતમા ખનતા ખનાવોના જે વર્ણનો આવતા હતા તેથી અને બહુ લામી આવેલુ હવ અચુક પ્રદેશો વીણી કાઢી તેના વમામ લોકોને કઈ પણુ વિવેક વાખ્યા વિના દાખી દઈને માનવતા પર જે આધાર્યાર કરવામા આવ્યો હતો, તેથી અને ધણુ જ દુ ખ થઇ હવ રાજકીય પ્રશ્ન અમત્યનો દોષા હતા આ માનવતાતા પ્રશ્ન આગળ તે જીણુ હતો મારા આ ત્રણ લાપણો પરથી મારી સામે ત્રણુ આરોપો ઘડાયા અને તે મટે મારા પર કલકત્તામા કામ ચાલુ આને પગિણામે હમણા હ સજા લોગરી રહ્યો છુ

કલકત્તાથી અમે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને મળવા શાતિનિકેતન ગયા એમને મળવામા મને હ મેશા આનંદ લાગતો અને આટલો નજીક આવ્યા પછી એ તક ઊડવા છન્ટા નહોતી મે પહેલા જે પાર શાતિનિકેતન નેપેયુ હવ કમવાની આ પહેલી મુવાકાત હતી અને અમારી દીકરીને અહી મૂકવાતુ અમે વિચારતા હતા, તેથી એ એને જોવા ખાસ આવી હતી થોડા વખતમા ઇદિસ મેટ્રિકની પરીક્ષામા બિસવાની હતી અને એના બવિધ્યના શિક્ષણનો પ્રશ્ન અમને મૂકવી રહ્યો હતો સરકારી કે અર્ધ સરકારી યુનિવર્સિટીઓ અને બિલકુલ જમતી નહોતી, તેથી હુ તેમા મૂકવાની સાબ વિરુદ્ધ હતો ત્યાનુ બહુ વાતાવરણુ અમલદારી, જલમી અને અધિકારના દોરણુ હોય છે બૂતકાળમા તેમાથી ધણા સારા સ્ત્રીપુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે, એ વિધે ના નથી, અને ભવિષ્યમા પણ ઉત્પન્ન થશે પણ એ થોડી અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ, જુવાનોની ઉદ્ધાર આકાંક્ષાએને દાખી દેવાના તથા મારી નાખવાના આરોપમાથી આ યુનિવર્સિટીઓને મુક્ત કરી શકતી નથી એકે કેટલીક ખાખતોમા બીજી યુનિવર્સિટીઓ જેટલુ શાતિનિકેતન છેલ્લી દબણુ અને સાધનપૂર્ણુ નહોત, હતા આ મમખાસમાથી તે છુટકારો આપે એમ લાગવ હવ અને તેથી અમે તેને પસંદ કયું

ખાલા દરતા રાજેન્દ્રબાણુ સાથે બૂક ૫ ૩૬ નિવારણુના કામનો વિચાર કરવા અમે પઠના ઉતાર્યા એઓ તાખ જ જેલમાથી છૂટયા હતા એટલે બિનસરકારી સ કટ નિવારણુના કામની આવેવાની જોમને માથે ન પડે તો કોને માથે પડે ? અગાતુ પહેલ્યજુ અણુધાણુ થયુ, કારણુ કે અમારા કોઈ પણુ તાર એમને પહેાચ્યા નહોતા જે જે માળના મોટા ઈંદના મકાનમા અમે કમનાના બાઈ સાથે રહેવા ધારતા હતા તે પદી લાચુ હવ આથી, બીજા ધણાઓની જેમ, અમે પણુ ખુલ્લામા મુકામ કર્યો

બીજે દિવસે હુ મુર્કકરખર ગયો બૂક અને બરાબર સાત દિવસ થયા હતા પણ કેટલાક મોટા મહોલ્લાઓ સિવાય બીજી જગ્યાઓથી કાટમાલ ખસેલવાના બાગ્યે જ કઈ પગના લેવાયા હતા જેમ જેમ આ મહોલ્લાઓ સાફ થતા જતા હતા તેમ તેમ મુદ્દાઓ નીકળતા જતા હતા કેટલાક બહુ સૂચક દબમા હતા, બાજુ કે પડતી બીત

કે છાપરાથી જયવા પ્રથમ કરતા હોય તેવી તેમની મુદા હતી આ ખાતાખરાબીની દેખાવ ધણે અસ કપાલવનારો અને ભયાનક હતો જીવતા રહેતાઓ બહુ જ ગતરાગે અને એમના મન ઉપર જે વાલુ પાડનારા અનુભવો થયા હતા તેથી બી ગમેલા હતા.

અલ્લાહાબાદ પાસે થઈ પછી અમે પૈસા અને બીજી ચીજો ભેગી કરવાનું શરૂ કરી દીધું અને મહાસમાનના તેમજ બહારના ડોકોએ તે કામ ખતથી ઉપાડી લીધું મારા કેટલાક સાથીઓનો એવો અભિપ્રાય હતો કે બૂકપન લીરે જ્વાલન્ય દિનની કજબની રહ કરવી પણ બીજા સાથીઓ અને જે મોટો બૂકપ આગે તેથી ખૂબ કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવાનું પ્રયોજન એઈ સકવા નહિ. આથી ૧૬મી જાન્યુઆરીએ અલ્લાહાબાદ નિવાસમાં ઘણે ઠેકાણે તથા મહેરમા એક ઠેકાણે એમ અનેક સભાઓ થઈ અને અમે ધારી હતી તેના કરતાં તેમાં વધારે સફળતા મળી ધણુખરા લોકો પોલીસ વરફથી વિદ અને રજાપકડીની આશા રાખવા હતા થોડામ્ના વિનો થતાં પણ ખરા પણ પકડાવામાંથી અમે આશ્ચર્યપૂર્વક બચી ગયા એકે અમારા કેટલાક આમદાઓમાં અને બીજા રાહેરોમાં પકડાઈ ગઈ હતી ખી.

બિહારથી આવ્યા પછી યોગ જ વખતમાં બૂકપ વિષે મે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું અને તેને અતિ ટૂંક મજ અપીલ કરી એ નિવેદનમાં બૂકપની શરૂઆતના પહેલા દિવસોમાં બિહારની સરકારે જાગવેલી મુશ્કેલી માટે મ દીકા મરી હતી. એમાં બૂકપવાળા પ્રદેશમાં કામ કરનારા જમજનારો પર મીમ કરવાનો મારો ઇરાદો નહોતો. મારણકે બહુતો હતો કે માણમાં મહુ જાગીવાળા માણસોની પણ કમોડી કે એવી મહુ પરિસ્થિતિમાં તેમને કાન કરવાનું હવ. પણ મારા કેટલાક શબ્દો એમના પર દીકાવે લઈ સાકાય એવા હતા તે મટે અને લિલી થઈ હતા અને એ તો જીવ સાચુ કે બિહાર સરકારના મુદતવિવે શરૂઆતમાં ખાસ કરીને કાઠમલ અને વાની બાબતમાં પૂરતી કુશળતા દેખાઈ નહોતી. આમ થયું હોય તો ધણુ હતો જાગી ગયા હોય એક મુરેર રાહેરમાં જ હાલતો તોફાન માર્યા ગયા હતા અને ત્રણ અકાલિકા પછી મે જ્યાં કેટલોરે મારમાલનો દમતો અલુનગેટો એવા એકે એક મ દિવસ ઉપર જ જમાવપુરમાં રહેવેના હાલો મહારાજા એ મોટું પુ વસતુ હતું અને તેને હાનારત પછી યોગ જ મ્લાકમાં આ મમ માટે ઉપયોગમાં લઈ સાકાય એમ હતું બૂકપ પછી બાર બાર દિવસે પણ એમ જીવતા નીકળવા હતા સરકારે માલના રમખ માટે તામડનોખ પમજા લીધા હતા પણ દરાર્થ ગમેલા લોકોને જયાવવા માટે અટકી ત્વરા બતાવી નહોતી. આ જાગી ની મ્યુનિસિપલિટીઓનું કામ બહુ મયુ હતું.

હું માનું કે મારી દીમ વાજબી હતી અને પછળથી મને માન્ય થયું કે બૂકપવાળા પ્રદેશોમાંના લોકોને મોટો ખાચ મારા અભિપ્રાય તાથે સહમત હતો. પણ એ વાજબી હોય કે ગેરવાજબી મે એ સફળિથી કરી હતી અને એના સરકાર સમે આગ્રેપો કરવાનો નહિ પણ તેન જગા ચનક લવા વાનો હેતુ જ હતો. આ વિવચમાં સરકારે બગીજેઈને કમું મ્લાનુ ન કર્યું અથવા ન મ્લાનુ કર્યું એનો તો

કોઈએ જ આરોપ કયા નહોતો એ પરિસ્થિતિ જ નવા પ્રકારની અને મૂંઝવનારી હતી અને તેથી બૂને થાય તો તે ક્ષમ્ય જ ગણાય. બહુ છુ ત્વામુધી (હું જેલમાં હોવાથી ખરાબર બહુતો નથી) બિહારની સરકારે પાછળથી બૂક પના તુકસાનોને મુધારના રકૂતિ અને દક્ષવાથી મહેનત લીધી હતી.

પણ મારી મીકાથી સરકારને ચટકો લાગ્યો અને થોડા દિવસ પછી બિહારના કેટલાક લોકોએ મારા લખના ઉત્તર રૂપે સરકારના પક્ષમાં એક પ્રમાણુપત્ર બહાર પાડ્યું. બૂક ૫ અને તેનું કામ લગભગ. ગોણુ થઈ ગયા સરકારની સામે મીકા થઈ એ વસ્તુ વધારે મહત્વની થઈ પડી તેનો એની વકાદાર પ્રજાએ બચાવ કરવો જ જોઈ એ એમ મનાયું. હિંદુસ્તાનમાં વારવાર બનતી ધટનાનું આ એક સચોટ દૃષ્ટાંત છે. સરકાર પોતાની મીમ સહન કરી રાકતી જ નથી પરિમના દેશમાં તો આ વસ્તુ બહુ સાધારણ ગણાય છે. મીકા સહન ન કરવી એ લશ્કરી મનોવૃત્તિ છે. જેમ રાજા કહી બૂન કરી ન રાકે તેમ હિંદુસ્તાનની સરકાર અને તેના ચોટા અમલદારો કની બૂલ ન જ ધ્રે એવો ઇશારો કરવો તે પણ રાજાદોહ કહેવાય.

આશ્ચર્ય તો એ છે કે સમ્યક ઉપર પૂછેલા કે શુભમનો આરોપ થાય તેના કરતા અકુશળતા કે નાનાયજીનો આરોપ વધારે રોષ ઉપજાવે છે. પહેલા આરોપ કરનારને નેલ જલ પડે એમ બને પણ સરકાર એવી દેવાઈ ગઈ છે અને એની બહુ પેરવા કરતી નથી. આખરે તો કોર કે શુભી કહેવાનું એ એક રીતે સામ્રાજ્યવાની પ્રજાને પ્રમાણુપત્ર મેળવવા ખરોબર લાગે છે. પણ અકુશળતા કે બીરુતાનો આરોપ વધારે અપમાનકર્ષી લાગે છે. કાસલુક એથી એમના સ્વાસ્થિમાનનું ખડન થાય છે, હિંદુસ્તાનમાં વસતા અંગ્રેજ અમલદારોએ ઉદ્ધારકપણાનો પોતાન વિષ પોષેરો ભ્રમ એ આરોપથી લૂલો પડે છે એ લોકો તો પેના અંગ્રેજ બિરાખની વાતની મા. આપે છે તેણે ખ્રિસ્તીને ન છાજે એવી વર્તણુકનો આરોપ તો નૂો મોઢે સહન કરી લીરો. પણ કોઈએ એને મૂખ અને નાનાયજક કહ્યો તે મહન ન કરી શમ્યો અને સામે પા કર્યો.

અંગ્રેજોમાં એક સામાન્ય માન્યતા બધાઈ ગઈ છે અને બહુ એ નિર્વિવાદ સિદ્ધાંત હોય તેમ વારવાર કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજોનો પ્રભાવ એછા થઈ નય અથવા નીકળી નય એવો જો ગમ્યમાં ફરફાર થાય તો દેશની શાન્ત્યભ્યવચ્ચા છે તેના કરતા વધારે ખરાબ અને અકુશળ યરો આ માન્યતાને સ્વીકારનારા પણ ઉત્સાહને લીધે ઉદાર ભાવના કટવાનું ઉદામ પિચારકો વધા પ્ર તરીવ અંગ્રેજો એવી દલીલ કરે છે કે કુલગ્ય એ સ્વરાજ્યનું સ્થાન લઈ રાકે નહિ અને તેથી હિંદીઓને જો મૂતામાં પડલ હોય તો તેમ પચ્છનીરે તેમને ફૂટ આપવી જોઈએ. અંગ્રેજોનો પ્રભાવ હિંદુસ્તાનમાંથી ચાલી નય ત્યારે શુ યરો તે હુ કહી રાકતો નથી. કઈ રીતે અંગ્રેજો નીકળી નય છે અને હિંદુસ્તાનનો કળજો કોના હાથમાં રહે છે તે ઉપર તથા બીજા સેક્ટોરો રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતો ઉપર એનો આધાર છે એવા પ્રકારની રાજ્યભ્યવસ્થા પણ હુ કહી શક છુ કે જે અંગ્રેજોની મ દથી સ્થપાયેલી

તેથી તમા આજના મત અનેકજાની અકસ્માત અને ખાતર દોષ, મારું એમાં આજના તત્વના સર્વે અનિષ્ટો જ હોય અને ગુણ એકે ન હોય. વળી હું એવી એક બીજી પરિસ્થિતિની પણ કલ્પના કરી ગયો છું કે જે હિંદીઓની દૃષ્ટિએ આજના કરતા ધારી વધારે દુશ્મની અને લાભકારી હોય. સમજ છે કે રાજ્યનું દરબાર એટલું બધું દુશ્મન ન હોય અને કાતમાન્વત બહુ ભાગ્યશાળી ન હોય, પણ સપ્તસિંહા હાથાદન અને પશ્ચિમ તથા પ્રાચીન સારીદિક, આશ્ચર્ય અને તાર્કિક સ્થિતિને મુખ્યત્વે પ્રવૃત્તિઓમાં વધારે કુશળતા હોય હું માનું છું કે મારું પણ દેશને માટે સ્વરાજ્ય એ સારું છે જ છતાં હું માનું છું મુસ્લમાન લોકો સ્વરાજ્યનેયે સ્વીકારવા તૈયાર નથી નવરાજ્યે સામાન્ય જનતાને વધારે તારું જાણ આપીને જ પોતાનો હક્કનો અધિકાર શાખિત કરવાનો રહે છે હિંદુસ્તાનની અમેજ સત્તાની ભૂખમળની કાર્ટિર્ડી નહિ હોય તે મરી સમજ એમ હોય—આજે જે જનતાને મુસ્લમા આપી શામી નથી તથા એના જીવનનું ચોક્કસ બિંદુ ચડાતી રાખી નથી એવી માગે માન્યતા દોષથી મને એમ લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં એની ઉપધાનિકા પડેલા અને તેટલી હોય આજે હવે મરી રહી નથી. હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ ત્યારે જ થાય. અર્થવાળું કહેવાયું કે ત્યારે તે સ્વરાજ્યને પરિભ્રમણે વધારે તારું રાજ્ય સ્થાપી શકશે, એમનું જીવનનું ચોક્કસ પાથો, બીજીઓ અને સામૂહિક વિદ્યાસ યથે અને વસ્તેથી સત્કાર્યકારીને પતિવારે જે ભય અને કમનસુખ વાતાવરણ સદાયે પોષાય છે તેનો નાશ થશે. અમેજ રાજ્ય તથા તેની નેહરુસાદી પોને જે શાસન ધારે તે કરાવવાની ગમે તેવી સક્તિ ધરાવતા હોય પણ તેઓ હિંદુસ્તાનના આજના પ્રશ્નોનો અને એથીયે વિશેષ બલિષ્ઠતા પ્રશ્નોનો હકેલ લાવવા કુશળ અને લાયક નથી કમ્પ્યુટે તેની સંખ્યા સર્વે યથા અને નાન્યતાઓ જ પ્રિય છે અને વાસ્તવિક રીતે ત્યારે તેને તેનો યથે તરી નોંધે છે. મારું રાજ્ય કે અધિકારી વર્ગ મુશ્કેલ ન સ્વીકારે અથવા અત્યંત પામી સમાજશાસ્ત્રિનો પ્રતિનિધિ હોય તે પોતાની હક્કોનો અમલ થવું લાગે વળગે કાંતી સકારે નહિ.

અલ્પ દાણની બૂક પછી કઠનિવારણ મિત્રીએ બૂકપના પ્રેરણાની મુદ્દામાલ હઈ સ કઠનિવારણની ત્યાગી ગીતો વિરે રિપોર્ટ કંવાનું મને સોંપ્યું એટલે જ હું ગુણ ત્યા મથે, અને દસ દિવસ મુધી એ છિત્રનિર્મલ અને ખેતનમત્તન ધરેલા પ્રેરણા બચેલ એ બહુ સમ્પત્તિએ પ્રચલ દત્તે અને એ દિવસોમાં મને બહુ કોઈ કાંઈ નજી સ્વપના પાચથી લગભગ મધ્યરત મુધી અમે મમમા અને નીસ પડેલા તથા રૂરૂય થઈ પેલા રત્નાઓ પ થી મોડરમાં અથવા પુરા તરી જવાથી કે જમીનની સુધારી નીચી પ જવાથી પ ની નીચે આવવી નહેતા રત્ન એ પ થી દોળાઓમાં અત્રીથી ત્યા રવામાં નસયુવ દત્ત મહેરોનો દેખાવ એવી ચલવર દોળાસને પિંજામે બીજા લાગેલા દત્તે રત્નાઓ અમે કેઈ ર પતના દાયે તેથી કે લપાક મુદ્દી નામ્યા દોષ અથવા આ દુષ્ટાનુના પરીતી ડિઝની કરતા પ્રેરણા કરી નામ્યા દોષ એવા થયા દત્ત રત્નાઓમાં પડેલા એ મોટા નીરવિગ્યાથી પામી અને રેવી થસી અલ્પ દત્ત અને

માણસો તથા દોરને ધસી ગયા હતા શહેરો પરતાથે વધારે પ્રમાણમાં બિહારનો બગીચો ગણાતી ઉત્તર બિહારની ભૂમિ ખેડાનગેદાન થઈ ગઈ હતી માઈલોના માઈલો સુધી રેતી પથરાઈ ગઈ હતી પાણીના સરિવર લગભગ હતા મોટા ચીત અને રોંડો નાના નાના ભૂમુખો એમર દેખાતા હતા — એ ભૂમુખોમાંથી આ રેતી અને પાણી નીકળ્યા હતા ॥ પ્રેસ હપરથી વિમાનમાં ભરીને ભેઈ આવનાર કેટલાક અંગ્રેજ અમીરો કહેતા હતા કે મહાપુરુષ દરમ્યાનના અને ત્યાર પછીના ઉત્તર ક્રાંતિની શરૂઆતના એવો આ દેખાવ હતો

આ અનુભવ બહુ જ લચકર થયો હોવો ભેઈએ ઠાવેના માણસને પાડી નાખે એવા ડાબા-જમણા ગમત આવકાઓથી ભૂકંપ શરૂ થયો પછી ઠાવે નીચા આવકા આવ્યા પછી ભેઈ તેમના ધડાકા થતા હોય અથવા આકાશમાં એકસો વિમાનો સાથે ઠાવે હોય એવો કુરવાટ અને લચકર અવાજ થયો અને અસંખ્ય જગ્યાએ મોટા મોટા નીરા અને બુમુખો પડી તેમાંથી દસથી બાર ફૂટ જેટલા પાણી ધસી આવ્યા આ બધું ધણી કીને ત્રણ મિનિટ કે કાંઈક વધારે ક્ષણ ચાલુ અને બંધ થઈ ગયું પછી એ ત્રણ મિનિટો બહુ જ લચકર હતી જેમણે આ ભેઈ તેમના ધણી પૃથ્વીના પ્રલય આવશે એ એમ માન્યું તેમાં નવાઈ નથી શહેરોમાં ધરો પડવાનો અવાજ પાણીનો વસારો અને મૂંગથી ઢકાઈ ગયેલું વાતાવરણ થયું હવે મૂંગને કીર આખ આગળ થોડા વાર હર ભેઈ પછી અસંખ્ય બન્યું હવે ગામડામાં ધૂળ ઓડી હતી અને કાંઈક આરે ભેઈ-સમાઈ હવે પછી સાતિથી ભેનારા પ્રેમમાં કંઈક હોર ? જેઓ બચ્યા તે બચના માથા જમીન પર ચંપ્યા પડ્યા અથવા આગોળવા લાગ્યા

(ધારુ હુ કે સુશક્લરપુરમાં) બાર વરસનો એ નાનો છોકરો દશ દિવસ પછી જીવતો કાંદનામાં આવ્યો એને બહુ આશ્ચર્ય થયું એણે માન્યું હવે ન્યારે એ પડી ગયો અને કામનાની નીચે કે ધરો ત્યારે આખી દુનિયા તારા પામી ગઈ અને એ જ એકનો જીવતો રહેવા પામ્યો હતો

સુશક્લરપુરમાં જ બરાબર જે ક્ષણે ભૂકંપ થયો અને ધરો પડવા લાગ્યા અને સેકેટો માણસો મરવા ગયા તે જ ક્ષણે એક બાળાના જન્મ થયો અનુભવ વિનાના તરુણ માતૃપિતાને શુ જરૂર તે સમજાયું નહિ અને ગભરાઈ ગયા પાપ અને પાળાથી માનુસ પડયું કે મા અને નીકરી બન્ને બની ગયા હતા અને સારી હાલતમાં હતા બક પના સમારક તરિકે છોકરીનું નામ કે પોદેવી પાડવામાં આવ્યું

મુકેર અમલી ચાત્રાનું છેલ્લું અંગ હવે અમ ખૂબ લાગ્યા હતા લગભગ નેપાળની સીમા સુધી પહોંચી ગયા હતા અને અનક દિવ કે પાવનારા દરેકો નેચા હતા ન્યાર પ્રેસમાં ખડિયેરો અને સત્યાનારા ભેલા જોના અમે દેવાઈ ગયા હતા હતા ન્યારે અમે મુકેર ભેડુ અને એ સમૃદ્ધ શહેરોમાં સંતર નાસ બિહારથી ત્યારે ત્યાની બીવણતાથી અમે હેલવાઈ ગયા અને મૂજ ગડયા એ લચકર દરમ કેઈ વિવસ બની રાખી નહિ

આખાએ બ્રૂકિંગના પ્રદેશમાં સહેરો તથા નામકા બાંનેની ફેશનમાં આવેલો
બહુ દુખદ અભાવ દેખાતો હતો સહેરોના મધ્યમકોર્સ આ બાબતમાં કદાચ સૌથી
વધારે દોષી હતા. સરકારી કે બિનસરકારી ગૃહ જરૂર સહનિવાસી નામ જાહેરથી
અંગીકૃત કરે અને તેમને મંજૂ કરે, એવી શરત હોવા તેઓ બેઠા હતા બીજા
કેટલાક જેઓ સેવા કરતા આપ્યા હતા તેઓ એમ માનતા જાણતા હતા કે કામ
કરતું એટલે જોગે જ્યારે હુમ્મો ચલાવતા મેગર આ નિયતિરખતોની લામણી કેટલેક
અંગે બ્રૂક પે કપલ કરેલા બધી જાણતુઓને જોડેલે આધારને પડિયામે હો
અને ધીમે ધીમે જોડી થઈ જઈ હશે.

આથી કોઈક પ્રમાણમાં બિદ્વાના બીજા જાણનાથી અને બીજા પ્રતિનાથી
સ્વયં એવંશના ને મેટા દોષો બીજી આપ્યા તેમનાના ઉત્સાહ અને મજિત હતા આ
તરુણ સીપુરોનો અવસ્થિત એવા જાણનાનો ઉત્સાહ આશ્ચર્યજનક હતો અને
અનેક સ્વતંત્ર સહનિવાસી નામ જો કામ કરતા હોવા છતાં તેમનામાં પરસ્પર સહા
તાના પ્રમજુતા હતો.

મારી આ ટીકા છતાં, હું બહુતો હોતો કે મહાસભાની દૃષ્ટિએ દેશમાં આ સૌથી વધારે ખતીનો અને નિષ્ઠાવાન પ્રાત હોતો અહીં મહાસભાનો દળજો દેખાતો નહોતો, પણ એની પાછળ ખેડૂતોનું પાક પીડાળણ હવે અખિય ભારત સમિતિમાં પણ બિહારના સભ્યો ભાગ્યે જ કોઈ બાબતમાં સલાયક વૃત્તિ દેખાડતા નહોતે એ સમિતિમાં પોતાના સ્થાન વિષે એમને આશ્ચર્ય લાગતું હોય એમ લખાણ પણ સવિનય બગીચા અને સડોમાં બિહારનું કામ અતિશય સુદર હવે પાછળના વ્યક્તિગત સલાયકમાં એણે સારું કામ કરી બતાવ્યું હશે.

રિલીફ કમિટીએ ખેડૂતો સુધી પહોંચી જવાને માટે આ તત્ત્વને સારા ઉપયોગ કરી લીધો. ગામડાઓ માટે ખીલુ કોઈ પણ તત્ત્વ—સરકારી તત્ત્વ પણ—આટલું ઉપયોગી થઈ શકત નહિ અને આ નિવારણ મમિતિ તેમજ બિહારનું મહાસભાત ત —બંનેના ઉપરી બિહારના નિર્વિવાદ નેવા રાજે દ્રબાણ હતા દેખાતે ખેડૂત નેવા, એ બિહારની ભૂમિના એક નમૂનેદાર નખીરા છે ન્યાયુધી એમની ટીકણ નિખાલસ આખો અને એમનો સત્વનિક્ક સહેલે આપણા ખ્યાલમાં ન આવે ત્યાંસુધી પહેલી દૃષ્ટિએ એ બહુ છાપ પારતા દેખાતા નથી પણ પછી એમને દેખાવ કે આખો પૂરી શકાતા નથી કારણકે તેમાંથી સત્વ આપણી સામે તાજીને જુએ છે, અને એ આખો વિષે શકાનો અવકાશ જ રહેતો નથી ખેડૂત નેવા કોઈ એમની દૃષ્ટિ ફેરલેક અરો મર્થાદિત છે, અને મુધરેલી દુનિયાની દૃષ્ટિએ એઓ કાઈકે સોળાલખા નેવા લાગે જ પણ એમની તરી આવની ચોખ્ખતા, એમની સંપૂર્ણ સચ્ચાઈ, એમની મર્થશક્તિ, અને હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાને માટે એમની ધગશ, એ ગુણોએ એમને પોતાના પ્રાતમાં જ નહિ પણ આખા દેશમાં માનીતા કર્યા છે બિહારમાં જેવું રાજે દ્રબાણનું સર્વમાન્ય નેતૃત્વ છે તેણે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ પ્રાતમાં ખીલુ કોઈનું નથી ભાગ્યે જ કોઈએ (ને કોઈ હોય તોયે) માધીલના સત્વ આદેશનું સ્વસ્થ એમના જેટલું પૂર્ણપણે પોતામાં ઉતાર્યું છે.

બિહારના સકલનિવારણને માટે એમના નેવા પુરુષની નાગેવાની મળી એ સર્વમાન્ય હવે એમના ઉપરના વિશ્વાસને લીધે જ આખા હિંદુસ્તાનમાંથી લાખો રૂપિયાનો વરસાદ વરસ્યો. સારી નાદુરસ્ત હોવા છતાં એમણે આ કામમાં જ પડાવ્યું એમને હવે ઉપરાત મહેનત કરવી પડી, કાન્યકે બધી પ્રવૃત્તિઓના એઓ મધ્યબિંદુ બન્યા હતા, અને દરેક જાતે એમની પાસે મલાહ માટે જગ.

નૂન પના મારા પ્રવાસ દરમ્યાન કે તેના તરત પહેલા અખૂરચતાના પાપની સંજગે વૂક પ થયો હતો, એવું માધીલનું નિવેદન વાંચી મને બહુ આધાત થયો હતો. આ તો બહુ ચોક્કાવનારી ટીકા હતી અને સ્વીક્રનાથ રાજેદે એનો જે જવાબ વાળ્યો તે મને ગમ્યો અને તેની સાથે હું પૂર્ણપણે સહમત થયો. આના કરતા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ પધારે વિરોધી કચન ભાગ્યે જ કલ્પી શકાય લામણીની વૃત્તિઓ અને મનના બગોલું જટલ દ્રવ્યો ઉપર શું પરિણામ થાય છે તે વિષે કદાચ વિજ્ઞાન

પણ આને નિર્ધનતામક સિદ્ધાંત દર્શાવી શકશે નહિ. માનસિક આરાતને હીલે માણસની પાત્રતાશક્તિ બગડે અથવા એથીયે વધારે ખરાબ પરિણામ આવે એમ બને પણ એમ સુચવવું કે ઇર્ષિક માનવ વિચાર કે દુર્બળતાની અસર પૃથ્વીના પડની હાલત ઉપર થાય છે એ તો બ/બની વાત કહેવાય પણ અને પ્રબુનો પ્રેમ બને વિશ્વના બનાવોમાં મનુષ્યના મહત્ત્વનો ખ્યાલ કઈક સંજોગો પૂર્વેના સમયની આપણને માટે દેવાડે છે — જ્યારે મુરોપમાં ધર્મને નામે અનેક અત્યાચારો કરવારી વ્યવહારો થઈ ગયા અને ઝોરઝોનો પ્રુબોને તેના વૈજ્ઞાનિક તથા મત માટે જાણી મૂકવામાં આવ્યો હતો અને પ્રેમની રીતે ડાકણોને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવી હતી. અદારમી સદીમાં પણ અમેરિકામાં જોરઠનના આગેવાન ધર્મશુરુઓએ જણાવ્યું હતું કે મેસેચુસેટસમાં થયેલા ધરતીકંપ વીજળીથી રચા કરવા માટે ધરતી ઉપર તાર ચડાવવાનું પણ કરવામાં આવ્યું તેને પરિણામે થયા હતા !

અને જો કોઈ પાપને માટે ઈશ્વરી સન્મરણે બુક પ હોય તોયે એ કયા પાપની સજા છે તે આપણે કઈ રીતે જાણી શકીએ ? માણસે માફસોસની વાત જોઈ કે આપણે ખાતે ધણા પાપો ચડેલા છે દરેક માણસ પોતાને ગમતો પ્રવાસો આપી શકે પરદેશી સત્તાને વશ થવાના પાપ મટે કે અન્યાયી સમાજન્યવરથા સદન કરી લેવાના પાપ માટે પણ આપણને સજા થઈ હોય. દલસાના મહારાજા મોડી મોડી મિલકતોના ધારી છે અને બુદ્ધિથી એને ધણુ મોટું આર્થિક વિકાસ થયું હતું આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે જમીનદારી પદ્ધતિના પાપની એ સજા થઈ નહિ પણ ભારતના લોકોના અસ્પૃશ્યતાના પાપો માટે મુકાબલે નિર્દોષ એવા બિહારના લોકોને આવી વાપ કર સજા લઈને કરવી પડે એમ કહેવા કસતા આવડે કહું હોત તો કદાચ વધારે સારો પ્રવાસો થાત જ્યાં અસ્પૃશ્યતા છે તે જ પ્રદેશ પર બુદ્ધિ કેમ નહિ આવે ? અથવા અંગ્રેજ સરકાર દ્વારા એમ કહે કે કાપદાસની ચળવળને માટે આ ઈશ્વરી સજા થઈ હતી કાલુકે એ તો સાચી જ વાત છે કે વસ્તીકેથી વધારેમાં વધારે વિકાસ ન હોય બિહારમાં થયું હતું અને તેને સ્વવચ્ચતાની જ તથા આગેવાની બંધો લાગે હોતો.

આપણે આ રીતે અન્ય કસપનાઓ કરી શકીએ અને પછી અવગળા એ પ્રશ્ન પણ ઊડે છે કે તો પછી ઈશ્વરી કૃપાની વચ્ચે આપણાથી કેમ પછી શકાય ? પરમેશ્વરે કરી શિક્ષાની અસરને માનવ પ્રયત્નથી એ રીતે કરવાનો પ્રયત્ન કેમ કરી શકાય ? અને પછી એમ પણ વિચાર આવે છે કે ઈશ્વરે આવી ન્યાયની કૂર મરકરી કાઢી દીધી ? શા માટે એને આપણને અપૂર્ણ જનાવવા આપ ? આજુબાજુ પ્રેરણના મૂકવા દુઃખી અને કઠોર સંસાર ધાવો વધ અને ઘેટું જાળને સંજગતા અને પછી સજા કરવી ?

નદી કેવળ જ સૌમ્ય નદી કેવળ રુદ્ર જ
રુદ્રમાં સૌમ્ય શું રહેયું ? સૌમ્યમાં રુદ્ર રહેયું ?

ભૂકંપના દુખ તારી છપી રહી હશે ખરે ?
સંસ્કૃત જેણે જ લેખે, સર્જિયા વાધ શું ખરે ?

મારા પ્રવાસની છેલ્લી રાત્રે હું પટનામાં સકટ નિવારણના કામ માટે પોતાની સેવા ગ્રાંપણ કરવા માટે આવેલા અનેક મિત્રો અને આથીઓ સાથે મોટે સુધી બેઠો હતો એમાં સચુક્ત પ્રાતના માણસોની સખા સારી હતી, અને આપણા કેટલાક સારામાં સારા માણસો ત્યાં હાજર હતા એક પ્રશ્ન અમને મૂકવતો હતો, તેની અમે ચર્ચા કરતા હતા ભૂકંપ સકટનિવારણના કામમાં અમારે કેટલે સુધી સહોવાઈ જવું ? એને માટે તેટલે અરો અમારે રાજદ્વારી કામમાંથી નિવૃત્ત થવું જ પડે સકટનિવારણનું કામ બહુ મહેનતનું હતું, અને એ કેવળ કુરસદના કામ તરીકે ઉપાડી ન શકાય એમાં ખરોવાઈ જવું એટલે રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી લાગ્યા વખત સુધી નીકળી જવાનું પાશુ થઈ નય, અને તેનું અમારા પ્રાત ઉપર રાજકીય દૃષ્ટિએ ખરાબ પરિણામ આવ્યા વગર રહે નહિ ભેંકે મહાસભામાં માણસો ઘણા હતા, છતાં જેમની કિંમત અમાય તેવા તેા ગણ્યામાઠ્યા હતા, અને તેમને બચાવી શકાય તેમ નહોતું પણ તે સાથે જ ભૂકંપનું કર્તવ્ય પણ અવગણી શકાય એમ નહોતું હું પોતે તેા સકટનિવારણના કામમાં સંપૂર્ણપણે પડી જવાનો ઇરાદો રાખતો નહોતો અને લાગુ કે એ કામમાં માણસોની ઊણપ રહેશે નહિ માણસોની ઊણપ તેા વધારે બેખમબરી પ્રવૃત્તિઓને માટે હતી

આમ અમે મોડી રાત સુધી વાતો કરતા બેઠા છેલ્લા સ્વાતચ્છદિનની અમે ચર્ચા કરી, અને અમારા કેટલાક સાથીઓ કેવા પકડાયા અને અમે છટકી ગયા તેની વાતો મરી મે હસતા હસતા કહી કે તદ્દન સવામત રહીને પણ લડાયક રાજકારણ ચલાવવાની કૃષી મે શોધી કાઢી છે

૧૧મી ફેબ્રુઆરીએ દુબૈનું જ થામ્સો અધિહાળાદ પાછો આવ્યો. દસ દહાડાના સખત પરિશ્રમથી દુસરા નખાઈ ગયો હતો અને મારા ધરના માણસો મારા દેહાર ભેઈને આશ્ચર્ય પામ્યા અધિહાળાદ સકટનિવારણ સમિતિને માટે મે મારો રિપોર્ટ લખવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઊંચે મારા ઉપર વિજય મેળવ્યો પાંખીના ચોવીસ મ્લાકગ્રાથી ઓઠામાં ઓઠા બાર મ્લાક ૧૦ લેખ્યો

૧ અગ્રજી કવિ બેકની રચિત્યોને લાગ આપ્યા ઉતાર્યો છે બેક કવિમાં બાહ્યલના કાવ્યની ધારા ન્યા ત્યા છે મૂળ પકિતોને અર્થ એવા છે મ સજિ ન્યારે ભગવાને ધકી ત્યારે સો આનંદ્યે ન ચયા, ઈશ્વરના લાલાવાણા દૂતો પણ આનંદિત થયા પણ વાચની બીપણ મૂનિ ભેઈને તેમના આનંદ શીલ ગયો, અને તેમણે લાલા રેખી દીલ અને આંસુ સાચા ત્યારે શું ઈશ્વરને પોતાને પોતાની એ કૃતિ ભેઈને આનંદ ચતો હશે ? જો નિર્દેશ પેટાને સંસ્કૃત એ જ ઈશ્વર એના ભક્ત વાતને પણ સંસ્કૃત હશે ? ઉત્તિમાં કહીક વિરમય છે, કહીક કટાક્ષ છે વદના મ્દરવપ્તમાં પણ કાંઈ કલ્યાણ હેતુ જ હશે ના ? — ભા ૩

બીન્ને દિવસે સાને કમલા અને આ પી રહ્યા હતા અને પુરુષોત્તમનાસ ૬૮૧ એ જ વેળા મળવા આવ્યા હતા અને એટલા ઉપર લિલા હતા, એટલામા એક મોટર અદર પેડી અને એમાથી એક પોલીસ અમલદાર સતર્થો હું તસ જ વેળી મયો કે મારો વખત આવી પહોચ્યો ૩ એની ખાસે જઈને મે કહ્યું, “શુભ નિર્ણે મે જાપકા ફગાર મા” (ધણા દિવસથી તમારી વાટ ભેતો હતો) એ બહે મારી માગતો હોય તેમ જો યો ‘મારો વાક નથી વારદ કવકતાનુ છે’

પાય મહિના અને તેજ દિવસ બહાર રહ્યા મળી પાછો હું સૌ સ્વજનોને ઇશી એકાંતવાસમા આ પો. પક્ષ એની સાચી વેદના મારે ભાગવવાની નહોતી એનું મ્હ હ મેરાની જેમ સીએ એ ઉઠાવવાનુ હતું — મારી બીમાર માને મારી પત્નીએ અને મારી બહેને

૫૯. અલીપુર જેલ

ક્યાથી ક્યા આવીને જામે હજીયે ક્યા જવા હસો ?

નિરાશાની મુવતારાની વિના નાવડુ ક્યા જસો ?

તે જ રાત્રે મને કવકતા લઈ ગયા હાવરા સ્ટેશનથી એક મોટી કાળી ન્હીમણી મને લાલમજા પોલીસ ઝેગન પર લઈ નઈ મલકતાની પોલીસના આ પ્રખ્યાત મથક વિષે મે ધણુ વાચ્યુ હતુ અને તેથી હું આસપાસ કુતૂહલથી એવા લાગ્યો હતર ક્ષિ દુસ્તધનના કોઈ પક્ષ પોલીસ મથક કરતા વધારે મોટી જાગ્યામા નહીં મુરોપિયન સાજીટા અને કન્ફેડરેટ દેખાતા હતા કો સ્ટેશનને લગભગ બધા જ બિહારના અથવા તે સહુજ પ્રાવના પૂર્વ ભાગેમાના લાગતા હતા મ્હાંબાની મોટી ગામમા કોટથી પોલીસચોક્કી અથવા એક જેલથી ખીછ જેલમા જતા કે આવતા મોટી સાથે ગામમા આવા અનેક કોન્ફેડરેટ જોસતા એ લોકોને આ કામ કરેચ પડતુ હતુ તે મોટી બડુ ખેડ થતો હતો અને માગ પ્ર ને મ્હા તદાનુનૂતિ ધરાવતા હતા કોઈવાર તેમની આખિમા ઝગઝગિયા આવતા

પહેલા મને પ્રેસિ ન્સી જેલમા ગમ્યા અને ત્યાથી વીક પ્રેસિ ન્સી મેનિફેસ્ટની મોટ મા કેસ મોટી અને લઈ ગયા. આ એક નવો અનુભવ હતો કેટલાં આરદા વધા મકાનને દેખાવ ખુલી ન્યાયકચેરી કરચ થેરા ધાડેવા કિલા જેવો વધારે લાગતો હતો યોગ રિપોર્ટરો અને હ મેરાના વકીલો સિવાય કોઈ બહાલના માણસોને એની નજર પક્ષ આવવા દેતા નહોતા પોલીસ સારી સખ્યામા હાવર હતી આવ્યવસ્થા મારે મોટ જ ખાસ દરી દતી એમ લાગતુ નહોતુ એ હ મેરાની જ પ્રજાલિકા હતી. ન્યારે નને કોર્ના આરદામા લઈ ગયા ત્યારે મારે (આરદાની અદર જ) એક લાખી

અ નમારી જુલુ પડયુ એ ચાલ ઉપરથી અને આનુબાહુ નજીક નજીક તારથી બેસેલી હતી પાઞ્ચરામાથી જવા જેવું એ લાગતુ હતુ કેટીનુ પાજુ મેજિસ્ટ્રેટની બેડમી દૂર હુવ પોલીસ અને કાળા ડગલા અને અસ્થાવાળા વકીલોથી ઘોરડો ભરેલો હતો.

૮ કોર્ટની સુનાવણીઓથી પરિચિત હતો પદેલાન્ય માગ ઉપરના કટલાક કેસ જેલની અદર જ ચાલેલા પણ તે બધામા હ મેસા કોર્ટકમિત્રો સમાયો ઓળખીતાઓ નજીકમા રહેતા અને તેથી વાતાવરણ ક ઈક હજુલુ લાગતુ પોલીસ સામાન્ય રીતે થોડી દૂર રહેતી અને કખાયે પાજુરાના જેવી રચના નહોતી અહીં બધુ ગદુ જ હતુ અને આ વિચિત્ર અપરિચિત ચહેરાઓ — જેમની અને મારી વચ્ચે ક ઈ જ સખધ નહોતો તેમના તરફ જોઈ રહ્યો એ ટાણુ આકર્ષક નહોતુ મને બારે છે કે અસ્થાવાળા વકીરો ટાળામા હોય તો જેવામા સુદર નથી લાગતા અને પોલીસ કોર્ટના વકીલો તો ખાસ બમરાળા દેખાવના થઈ નય છે બહુ વારે એ કાળા લશ્કરમા મને એમ ઓળખાતા ચહેરો દેખારો પણ પાછા એ ટાળામા શુભ થઈ ગયો.

તપામ રાફ થયા પહેલા જ્યારે બહાનની ગેરરીમા બેઠો હતો ત્યારે પણ મન સૂનુ અને એકલા પડયા જેવુ લાગતુ હતુ મારી નાડ જરા અપાટખધ બાનતી હોવી જોઈએ અને હુ આગવી તપાસોમા જેટલો અદરથી સાત રહેતો તેટલો આ વખતે નહોતો મને તે વખતે વિચાર આવ્યો કે કસો અને સમજ્યોના આજા બધા અનુભવ છતાં મારા જેવો પણ એ સ્થિતિની અદર અરવરથ જાની નય છે તો તરુણ અને યિનઅનુભવી માણસોના મનને એવી સ્થિતિમા કેટલી તાપુ ગદ્ય પ તી હશે ?

કેટીના પાજરામા મને ક ઈક વધારે ઠીક લાગ્યુ હ મેસાની જેમ મે ક ઈ અથાવ કયો નહિ અને એક નાનકડું નિવેદન વાચ્યુ બીજો ફિવસે — ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ — મને બે વરસની સજા થઈ મારી સાતમી જેનયાત્રા રાફ થઈ

મારા સાડાપાચ મહિનાના જેવ બહારના કાળ પર મે ક ઈક સતોષથી નજર નાખી એ બવો વખત મરો ઠીક કામમા ગયો હતો અને કેટલાક અગત્યના કામો હુ આટોપી રાક્યો હતો મારી માતાન નવો જન્મ મળયો હતો અને તા કાલિક જેખમમાથી તે મુક્ત થઈ હતી મારી નાની બહેન કૂખ્યા પરણી ગઈ હતી મારી દીકરીના બાવિ શિક્ષણની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી મારી કેટલીક કૌટુંબિક અને આર્થિક ગૂચવણો મે હડેની નાખી હતી લાખા વખતથી અવગણાયેલી પ્રેલીક અગત બાબતો પર હુ ધ્યાન આપી રાક્યો હતો માવજનિક મયમા બંજલુતો હતો કે તે વખતે કોઈનાથી લાજુ કરી સકાય એમ નહોતુ મહાસાળાના વનપુને મજબૂત કરવામા મમા કમ હુ જરાક મજ તો કરી જ ગઈયો હતો અને કેટલેક અરો તેને સામાન્ય અને આર્થિક દષ્ટિએ વિચાર કરવાની દિશામા દારી રાક્યો હતો ગાંધીજી સાથેના મારો પૂનાનો પત્રવ્યવહાર અને પાઞ્ચગથી માસ કાખામાના લખોથી સ્થિતિમા ફરક પડ્યો હતો કોમી પ્રેક્ષ વિષેના મારા લેખોએ પણ ક ઈક ફાયદો કર્યાં હતો અને આ બધા ઉપરાંત સતોષની વાત તો એ હતી કે હુ બે વરસ બાદ ગાંધીજીને તેમજ

ખી ન મિત્રો અને સાથીઓને, મળી રાખો હતો અને બીજી એ નેવચાત્રા એવા માટે પૂરની માત્રામાં મારામાં દલવા અને જાવનાની વીજળી ભરી લઈ જાતો હતો.

મારા મનને ચિંતા કરાવનાર એ વિષય હતો હતો. તે મમલાની તબિયતનો. એની તબિયત કેટલી બધી લથડેરી હતી તેનો પૂરો ખ્યાલ મને નહોતો. માર્ચ ૧૯૫૧ પછી ન બોલે ત્યાંબુધી એ આ દરવાની તેની આદત છે. ધનુ મને એની ચિંતા થતી હતી છતાં મેં આશા રાખી કે હવે તે જેલમાં દોવાથી એને પોતાના હૃદયમાં દરજા માટે વધારે અવધાન મળશે. હું બહાર હોઉં તે વખતે હૃદયમાં દરવાજા વધારે કાલ થઈ હશે, માર્ચ ૧૯૫૧ લાગે વખતે મુધી એ મને ઓડવા તૈયાર થતી નહોતી.

એક ખીતે વિચાર મારા મન ઉપર હતો. અપ્પાહામાર જિલ્લાના ગ્રામગણોના કુ એક વાર થયું જઈ ચક્રો નહિ તેથી હું દિલ્લિ પર હતો. મારા ધણા વડુલ સાથીઓ અમારી સૂચના મુજબ ત્યાં કામ કરતા થઈ વખતે ૫-૫૬૬ થયા હતા અને તેની પાછા જિલ્લાઓમાં ન જવું તે બહુ તે બહુ તેમને દગો દીધા બાબતે લામણ હતું.

વળી જેવમારી મને જેલના લઈ જઈ રહેતે અમે મશીનમન દમની મોટરો થોડેલાં એક કુકી થાગેથી પસાર થતા ગાડીની નાની બળીમાથી મેં એ તાર, ઓફિસ બુક નવું વિચાર આપેને કે લગ્નરીતની અને 'ટેન્ક' કેટલા બધા દરજા હોય છે. આ 'ટેન્ક' આફિસના 'દિનોસોર' જેવા મહા પ્રાણીઓની યાદ દેવાવતા હતા.

પ્રિન્સિપલ જેવમાથી મને અનીપુર સેટ્ટર જેલમાં લઈ ગયા. ત્યાં આશરે ૧૦૦૦ ફૂટની એ મોરગી મને આપવામાં આવી એની બહારની બાલુએ એક કોરો હતો અને એ નાનકો ચો હતો. ચોની આનુંનાનું આમ ૭ ફૂટની એ નીચી બોલ હતી એના ઉપરથી એના મને એ જનુ વિચિત્ર દેખાવ દેખાતો બધી બતના મેટા મકાનો — એક માગના, એ નાગના, ગોગ એખૂલી, બતબતના હાથ પાગા — બધી બાલુ બેસતા હતા. દેવકા નીચા અને રંગા નીચા એવું વાનગુ હતું કે મકાનો એ પછી એક ખસ થયા હતા અને એ જ્યાં ખાલી દેખાય તેને 'પયોમ' ની દેવ ની દિશી એમ કહે તેમ રચવાના આગ્રહ હતા. બધે કોઈ કુલમુલામની ગોડરી નોડ અથવા કોઈ બાવી બહુનાગએ બાડીની અજબ રચના રચના પ્રચલ કર્યો દોષ એમ વાનગુ હતું. જ્યાં મને એમ પ્રેરવામાં આવ્યું કે નીચામાં એ દાવર (પ્રિન્સિપલ કેડીએને માટે દેવગ) અને તેની સેલિંગ કરવા મકાનો જનુ ફક્તિપૂર્વક બાધવામાં આવ્યા હતા. રાત્રેની જેલ દોવાથી જ્યાં મર્યાદિત હતી અને એએ કુકાનો હૃદયમાં દરજા પડ્યો હતો.

૧ તર્ક પ્રકારનાં લઘુચર્ચા તાલેથી બેસતી પેલડની બળવી મોટા.

૨ લાખે. વર્ષ પૂર્વે દુનિયામાં જનુ મેટા રાત્રીની પ્રાણીઓ થતા, તેમજ એ.

આ દેખીતા વિવક્ષા મહાનેાનુ પ્રથમ દર્શન પૂરું થયું નહિ ત્યાં એક બચકર દેખાય નજરે પડ્યો મારી ઓરડી અને ચોકની બરાબર માથે જે ધુમાડિયા બ્રહ્મા હતા અને તેમાંથી કાગળ ધુમાળા ઝેટિયોટા નીકળતા હતા કેટલીક વાર પવન ધુમાડાને મારી દિશામાં વાળતો હતો અને મને લગભગ ચૂંચળાવી નાખતો હતો જિલ્લા રસોડાના એ ધુમાડિયા હતા મેં આગળ જતા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને સૂચના કરી કે આ હુમલા સામે ગેસ મારક ૧ પૂરો પાડવો જોઈએ.

રાત્રીમાં તો બહુ સારી યઈ નહિ અને અલીપુર જિલ્લા લાલ ઈંટના મકાનોનું ફેરફાર વિનાનું દૃશ્ય જોવાયું અને રસોડાના ધુમાડિયામાંથી નીકળતો ધુમાડો આવેા અને આમોઝવાસમાં ભરવો એ બાવિ કઈ પસંદ પડે એવું લાગતું નહોતું મારા ચોકમાં નહોતા કાંઈ કે નહોતી દરિયાળી બહુ ફરસબધ પાકું અને ધુમાડાના મેળના થર બાહર થીએ તો રંગરોગાન વિનાનું હવે પછી સાચું જ તે બહુ બહુ બને અને બદસ્તરત હવે બાજીના ચોકમાંના એક જે કાંડોને ઉપરના ભાગે હું માંડ જોઈ શકતો ત્યારે હું કાંઈક થયો ત્યારે તેના થર પાન કે ફૂલ નહોતા પછી ધીમે ધીમે એમાં અદભુત ફેરફાર થયો અને તેની બધી ડાળીઓમાંથી ટચૂકડી ફપળો ડોકિયુ ફરવા લાગી પાન ફૂટતા જતા હતા તે કપાલબધ મોટા થયા અને બોડી ડાળીઓને પોતાની મુજબ લીલાશથી ઢાંકી લીધી આ ફેરફાર સુદર થયો અને તેને લીધે અલીપુર જિલ્લો પણ રંગિયાગણી અને પ્રસન્નકર દેખાવા લાગી.

એમાંના એક કાંડમાં એક સમઢીનો માળો હતો તેમાં મને બહુ રસ પડ્યો અને તેને હું વારંવાર જોવા કરતો નાના બગ્યાઓ વધતા જતા હતા અને પોતાના પ્રધાની ધુમ્તિઓ શીખતા જતા હતા કોઈકે વાર તે ખૂબ બપોડાથી અને આશ્ચર્યકારક ચોકમાંથી નીચે ધસી આવતા અને કોઈકે કેટીના હાથમાંથી કે લગભગ તેના મોં સુધી પહોંચેા રોડિનો ફુકડો ચૂંટવી જતા.

(લગભગ) સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધી અમને અમીરી કોટડીમાં પૂરી દેતા અને ત્રિયાળાની લાખી રાતો ખસાર કરવી સહેલી લાગતી નહોતી કલાકના કલાક સુધી વાચતા ને લખતા હું ટાળતો અને મારી એ નાનકડી ઓરડીમાં આઠા મારતો એટલે આર પાંચ પગના આગળ ચાલતો અને પાછળ ફરતો જનાવરખાનાઓના પાજરામાંના આમથી તેમ આઠા મારતા રીંછિતું મને રમરણ થતું કોઈ વાર ત્યારે મને બહુ જ ક ટાળો લાગતો ત્યારે હું મારો માનીતો ઉપાય — શીખાસન — અજમાવતો.

આગની રાતમાં ઘડીખરી રાતિ રહેતી રહેતી અમને — દ્રાપોની અરજજવર મામોદાનનો અવાજ કે દુરથી કોઈનું સંગીત — અદર સુધી આવતા આ આપું અને હરનું સંગીત સામળતું સાંકું લાગતું થતું ચારપછીની રાત બહુ રાત જતી નહિ કારણકે મોડીકાંચે આમથી તેમ ધબ ધબ ચાલતા જતા અને દર કલાકે કોઈકે જાતનું

૧ દરમિયાન તરફથી નાજવામાં આવતો જેવી હવામાં બળ સામે રક્ષા કરી પહેરવાના થતો

નિરીખણુ થઇ કોઈક અધિકારી દ્વારા વર્ધને આવતો અને અમારામાંથી મોં નાહી
તો મથુ નથી એની ખાતરી મળી જતો. રોજ સવારે—બસે રાત્રે—પણ વાગ્ય
ભારે ઘોવાટ થતો—અને વાસણો અને જમીનને ધસવાનો મોટો અવાજ થતો.
રસોડાનું કામ ના થવાનું એ ચિહ્ન હતું.

અરીપુર જલમા તેનજ પ્રેસિડન્ટી જેવમા ઘણા વોર્ડો તિપાઈઓ અધિ
કારીઓ અને કારખો હતા. એ જાને એવો મળીને લગભગ નેની જેલના જેવા જ
મેરીઓની વચ્ચે હતી—૨૨૦૦ થી ૩૩૦૦ પણ એ દરેકમા નેની કરતા લગભગ
ખમણા નોકરો હરો ઘણા યુરોપિયન વોર્ડો અને હિંદી વર્ગના નિવૃત્ત થયેલા
અધિકારીઓ હતા. દેખીતું હતું કે મિલિટરી સંસ્થાનો અને સંયુક્ત પ્રાંત કરતા
કલકત્તામા વધારે જીડો અને વધારે ખર્ચાજ હતો. સામાન્યની મહત્તાની નિશાની અને
સંપત્તિ રજૂતિ રહે, એટલા માટે કેનીએનેજ્યલે પણ કોઈ અધિકારી પાસે આવે ત્યારે એ
પોકાર કરવો પડતો—‘સરકાર સવામ’ એ એક અવાજ હતો અને તે બહુ લાભવાને
શરીરના દેહકા હાવભાવ સાથે કરવામા આવતો. આ સંજો પોકારતા કેનીએનો
અવાજ માત્ર નોકરી દીવાલ ઉપર થઈ અને દેહીયે વા—ખાસ કરીને જ્યારે
મુખરિન્ટેન્ડન્ટ ત્યાંથી રસાર થતો ત્યારે—સંજાનો મુખરિન્ટેન્ડન્ટ જતો ત્યારે
તેના પર ધરી રાખેલા સંસ્થાના મહાભરતી ટોચ ના માત્ર કૂટની દીવાલ ઉપરથી
હવે નીકળેલી ગેઈ શકતો.

વિચાર કરતો કે સગા સગામ ને ના અનુભૂત પોકાર અને શરીરના
હાવભાવ બૂલ્લા કાગના અવગેષરે હરો કે કોઈ અજબ ભેજવાળા અંગ્રેજ અમલદારની
કૃતિ હરો? નહીં તો ન કહેવાય પણ માત્ર કલ્પના છે કે કોઈ અંગ્રેજની જ આ
શોલ હરો. એની પાછળ એવા રિસિયન અવાજનો ખાસ લહેર છે સદ્ભાવે સંયુક્ત
પ્રાંતની જેલોમા અને ઘણું કૃતિ બચાવ અને આસામ સિવાય શીમ મોં પ્રાંતમા
આ સવામી કલ્પી પડતી નથી. સગારની તપાને આ જાણરતનીની સવામી ને ગીને
અપાથ છે તે અને બહુ અપમાનની લાગ.

અરીપુરમા એક સારી વાત માગ જોવામા આવી. સંયુક્ત પ્રાંતના જેલના ખોરાક
કરતા અરીના સામાન્ય કેનીએનો ખોરાક નહોતો. સત્તો હતો ખોરાકની બાબતમા
સંયુક્ત પ્રાંતની જેલો બીજા ઘણા પ્રાંતો કરતા બહુ ગેરતની છે.

શિયાળાના થોડા દિવસો કપાયાબધ નીકળી ગયા. વસંત પણ સરી ગઈ અને
હનામે રહે થયો. દિવસે દિવસે ગરમી વધવા લાગી કલકત્તાની નવું અને પ્યારેયે
ગમતી નહોતી અને થોડા રહાડામા તો નું કરમાવા અને કડાગવા લાગેલો. જેલમા
આત્માવિષ્ટ ગીને સ્થિતિ વધારે જગજ હતી, અને જેમ જેમ દિવસો ગતા ગયા તેમ
તેમ નું કિતરનો આત્મો કસ વને માટે પૂર્ણ જગ્યાનો અભાવ અને લાખા વખત મુખી
પુરાઈ રહેવાનું આ બધાની એ જગ્યામા માત્ર તબિયત ઉપર કોઈક અસર થઈ અને

મારુ વગન ઝપાટાબધ બોલું થવા લાગ્યું લાગા આગળા મળિયા ને જાતો પ્રય
મને કેવો તિરસ્કાર દેશતો હતો !

અનીપુરમા એક મહિનો રજા ખાઈ અને મારા ચાકની બહાર કસરત લંબાની
ત્ત મળી હતી આ ફેરફાર સારો હતો અને એથી મુખ્ય થીતની બાબતમા હ
સવારસાગ આટા મારી રાકતો ધીમે ધીમે અનીપુર જેલને અને કલકત્તાની મંદુને
ટવાઈ ગયો અને ધુમાડો મને જળરા થાધાટવાણુ રંગોહુ ખજુ જલે સહન કરી રાકાય
એની બના લાગવા મારે ખીજ વસ્તુઓ મારા મગજમા બરાલી જતી હતી અને
ખીજ ચિતાઓ ઊઠતી હતી બહાલી આવતી ખજરો મુખફાયક નહોતી

૬૦. લોકશાસન — પૂર્વમા અને પશ્ચિમમા

સત્ત થયા પછી ગાલીપુરમા મને દૈનિક વર્તમાનપત્ર આપવાની ના પાડવામા
આવી તેથી આશ્ચર્ય થયું કાચી જેલમા મને કલકત્તાણુ સ્ટેટસમેન રોજ મગજ
પણુ સત્ત થયા બાદ ખીજે દિવસે તે બધ કરવામા આવ્યું સમુક્ત પ્રાતમા ૧૮૩૨થી
જ (સરકારે ૧૯૬૬ કરેડુ) એક દૈનિક પત્ર અ' વર્મના (બાગામા પહેલા વર્ગના)
કેડીઓને આપવામા આવણ એ જ પ્રમાણે ખીજ ખજુ થણાખરા પ્રતોમા હણ અને
તેથી મારી એવી ચોક્કસ માન્યતા હતી કે એ જ નિયમ બાગાળને લાણુ પ તો હરો
પણુ દૈનિકને બાંધે અકલાક સ્ટેટસમેન મને આપવામા આવ્યું આ સાખાહિક
અક હમડ જઈ વરેલા નિવૃત્ત અજેજ અમનફરો કે વેપારીઓને મટિ જ નીકળતો
હોય એમ લાગણ હણ કારણ કે તેમા એમને રસ પડે એવા હિદી સમાચારોને જ
સાર આવતો પરદેશના કાઈ પણ સમાચાર એમા આવતા નહિ અને એની મને બહુ
બારે ખોટ લાગતી કારણકે તેના પર તુ નિયમિત આન અપતે સદ્માગે સામાહિક
'મે ચેરેકર ગ ડિંચન લેવાની મને પરવાનગી હતી અને તેને લીધે હુરોખના સમાચારો
અને આતરરાષ્ટ્રીય બાળતોથી હુ પરિચિત રહી રાખતો હતો

ફ્રેન્ચઆરીમા ન્યારે હુ પકડાચે અને મારો કેસ ચા થો તે જ સમય હુરોખમા
બારે લેયવપાયય અને સખત અધકાઓ હત્યન થયા હતા ક્રાન્સમા ખજમગા હતો
જેને પરિણામે ફાસિસ્ટ મોદેના હુલ્લ અને રાષ્ટ્રીય સરકારની ચાપના થઈ હતી
એથીયે વધારે ખરાબ બનાવો આનિટવામા થયા હતા ચાંનો ચે સનર પોલ્સ મલ્દેરના
હપર ગોળીબાર અનાવતો હતો અને ત્યા સમાજવાદી લોકશાસનનુ જે મહાન ચણુતર
ભણુ હણ તેને તોડી પાડતો હતો ઓનિટ્ટનાના રક્રાષાતની મખરોથી મને બહુ હટ્ટેજ
થયો આ હુનિયા કેવી દુષ્ટ અને ખૂબી છે અને મનુષ્ય ન સારે ચેતાના લોગવાતા
આલેવા હકોને બચાવ કરવા માગે છે ત્યારે કેટલા ધાતકી બને છે ! આમા હુરોખ
અને અમેરિકામા ફાસિઝમ વધણ જણાણ હણ ન્યારે જર્મનીમા હિટલરનો અમલ
રાક થયો ત્યારે મે એવી કલ્પના કરી હતી કે એનુ સખ્ય નાચો વાયત ગારી મકશે

નહિ મગલુ કે જર્મનીના આર્થિક પ્રશ્નોનો એની ધારો ઉકેલ નહોતો. એ જ પ્રમાણે જેમ જેમ રાસિકમ બીજી જગત્તે પસરાવા લાગ્યું તેમ તેમ એવો દિવારો દેને કે પ્રગતિવિરોધની આ છેલ્લી ખાઈ છે, એ ખાઈ સર થઈ કે પ્રગતિવિરોધનો નાશ થશે જ પણ હવે મને શકા થવા માત્ર કે આ મધરી અણુતરી કેવળ મારી હાથમાં જ ઉલ્લસી હતી કે શું? રાસિકમનો જીવાળ જેવો સહેલાઈથી કે કપાટથી ઘટી જશે એની ખાતરી શી? ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારીને કામ કરવાને માટે અશાંત પરિસ્થિતિ લાવવા થાય તોયે એવો સંભવ નથી કે તેઓ સત્ત્વના સૂત્રો ઊગા દેવાને બદલે પોતાના કેશોને ચિનાશકારી લાઈમાં નહિ ઉતારે? આવા વિચલન પરિણામ શું થશે? દરમ્યાનમાં વિવિધ પ્રકારે અને વિવિધ વેરોમાં રાસિકમ પસરાવા લાગ્યું હતું એવની પેરી 'સરપુરુષોની લોકશાહી' નેને મઈ કે બધા સત્ત્વોનું મેન્ડેટર માર્કિંગનું એની ઉપમા આપી હતી તે પણ ખૂબ પાછી હકી હતી અને પ્રગતિવિરોધને મારી મારી પેટે ઢળી હતી. એના 'સરપુરુષ' પ્રગતિવાદી નેતાઓના બધા સુદાર ઉદ્દેશો એને લપસતી અટકાવી રાખ્યા નહોતા. દરેક જગ્યાએ વર્તમાન પરિસ્થિતિને પદોથી વળવા માટે પ્રગતિવાદ સાવ નિમ્બળ નીવડતો જતો. તેના હિમાયતીઓ રાખે અને ભાવનાઓમાં જ રમમાણ રહેતા અને માનવા કે તે મર્ચની નરજ સારી રાકશે પણ ન્યારે કસોટી આવી ત્યારે પૂરી થઈ ગેરી સિનેમા ફિલ્મની નાઈક પ્રમતિવાદ અદ્દશ થયો.

એન્ડ્રિયાના કુલુ બનાવો વિરેના મેન્ડેટર માર્કિંગના ના અમરેમો મે ખૂમ રસથી અને કદરથી વાચ્યા. અને આ ખૂની વિચલમાઈ કેવા પ્રકારનું એન્ડ્રિયા લાવવા થઈ રહ્યું છે? બહુ અને મશીનમનેલી સદાચતા વડે યુરોપની અત્યંત પ્રમતિ વિરોધી દોષના ઘાવમાં આવેલું એન્ડ્રિયા? ખલુ ને કલકલ રવવ તવાનું બિરખાદ હોય તો એના મુખ્ય પ્રધાનને આ વિષે કેમ કઈ કહેવા જેવું લાગતું નથી? સર મુખત્યારીની પ્રશંસાના વાક્યો અમે એની ધારેથી સાંભળ્યા છે અમે એમને કહેવા સાંભળ્યા છે કે સરમુખત્યારો 'પ્રભના આભાને છાવન આપે છે' અને 'પ્રભને એક નથી દિધે અને નવી રાત્રિ અર્પણ કરે છે' પણ ઉપના મુખ્ય પ્રધાનને જુઓ — પછી તે અમે તે દેશના હોય — જે દેશીયે વાર શરીરનો અને એપીરે વિરોધ વર અને બધારે બૂઝી રીતે આ માનો નાશ કરે છે તે વિષે કઈક તો કહેવનું દોડ નેઈએ?

પણ ને 'મેન્ડેટર માર્કિંગ' રવવ તવાનું બિરખાદ છે તો દિ દુર નમા સ્વાગતને સ્વાગ નાખવામાં આવે છે એ વિષે એને કેમ કઈ કહેવાનું નથી? આપને જમ કેવળ મારીતિક માનના નહિ પણ તેથીયે વધારે ખરાબ આ માની ધાનનાઓ અણુની છે એન્ડ્રિયામાં લોકશાહીનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે જળ નેત્રે લગભગ મરણ પામી રીતે તબ થરા મેળો છે એની ક્યાંકો બવિચમાં કેઈક દિવસ મુજબના નાના જુગ્મને ફરીથી સચેન કરશે

સ્વાતંત્ર્યહીન યુરોપ શ્વાસ લેવું બંધ થયું છે આરોગ્યદાયી પ્રાણોને। શ્વાસોદ્વાસ હવે ચાલતો નથી ચૂંકાવનારો શ્વાસ ઠપકી ચૂક્યો છે, અને માત્ર કંઈક સખત આયત્રી અથવા અદરની તાણ કે ડાબી કે જમણી બાજુના શરીરના ચાળા નિકટ આવી પડેલી બેશુદ્ધિને અટકાવી રાખે છે રૂઢાર્પન નદીથી તે ઊરન પર્વત સુધીનું આયુ યુરોપ એક વિશાળ કેદખાનું છે ।

આ દિલ દલાવનારા ફકરાઓ મારા હૃદયમાં પડ્યા ખરતા હતા પણ મને મનમાં થઈ પણ દિ હુસ્તાનનું શું ? ‘ મેસેટર ગાર્ડિયન ’ અથવા બીજા સાચા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લોકો — જે ઈંગ્લંડમાં જરૂર વસે તો છે જ, તેઓ — આપણા લાભ માટે કેમ આવ્યા છે ? જે વસ્તુને તેઓ બીજી જગ્યાએ આટલી બધી લાભદાયી થી વખોડી કાઢે છે તેનું એમને અહીં કેમ દર્શન થઈ નથી ? મિ એન્કિલવથ એંગલોસિમી સદીના વિચારોમાં રંગાયેલા એક મહાન અંગ્રેજ પ્રગતિવાદી આગેવાન મ્હેવાય તેઓ સ્વભાવે બહુ સાવધાન અને વાણીના બહુ સચમ હતા વીસ વર્ષ ઉપર મહાકુશ્મ શરૂ થવાની બાબી ઉપર હજારો તો બોલ્યા હતા ‘ ન્યાય પર બળ વિજય મેળવે તેને આપણે મૂળા મૂળા જોયા કરીએ, તે કરતાં તો આપણે દેશ રક્ષાતળ ન્યાય તે હું વધારે પસંદ કરું ’ કેવો વીરત્વયુક્ત વિચાર ! કેવી છંદાથી મુકાયેલો ! જેને સાચો પાઠવા લાખો બહાદુર અંગ્રેજ જીનાનો હોમાખા નીકળ્યા । પણ જો કોઈ દિ હી મિ એન્કિલવથના જેવું ધોનવાની ધૃષ્ટતા કરે તો તેના શા હાવ થાય ?

રાષ્ટ્રીય માનસ બહુ અટપટી વસ્તુ છે આપણામાના ધણા માનતા હોય છે કે પોતે સાવ ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાતી છે, પણ બીજાને માણસ કે બીજા દેશ જ દોષિત છે । આપણા મજાજના ખૂણામાં ધ્યાત્મ એવો દૃઢ વિશ્વાસ ભરાઈ રહેલો હોય છે કે આપણે બીજાના જેવા નથી જોકે સિદ્ધ કેળવણીને પરિણામે આપણે આ વસ્તુ ભાર મૂકીને કહેતા સાધારણ રીતે અટકીએ છીએ અચકાઈએ છીએ ખરા અને એક સમાન્ય ભોગવની પ્રજા જે બીજા દેશો ઉપર અધિકાર ચલાવતી હોય, તેના આપણે વચન દોઈએ તો આપણને એમ માનતા મુશ્કેલી નથી આવતી કે આ ઉત્તમોત્તમ સત્તામાં જે કંઈ થાય છે તે બહુ ઉત્તમ જ થાય છે અને તેમાં ફેરફાર કરવા જેવો મજાજ કરે છે તેઓ કા તો સ્વાયસાધુ હોય છે અથવા તો ખોટું રસ્તે ચડેલા મૂખો હોય છે અને આપણે કરેલા ઉપકારોને બૂની જનાત કૃતજ હોય છે

આ બાબતમાંથી જે બહુવા જેવા મુદ્દાઓ તરીકે આવે છે તેટલું હિંદ અંગ્રેજોને મળે છે તેટલું જ હિંદ મહાત્મનું ગણાય અને હિંદમાંના ગાંધી રાજ્ય દેશમાં મૌથી વગરે પ્રતિનિધિત્વમાં અને તેથી સૌથી વધારે લોકશાસનવાળી છે આવી ફલીય ગણીરતાથી કરી શકાય છે એ બતાવે છે કે અંગ્રેજી રાજ્યોના અથો સુચેક્ષની નહેરુ પાર કયા પરી જ નાઈ બન્યું કે આ દનીવ પછી બીજી રાજ્ય પગતુ એ જ હોઈ રાજ કે આપઅખ પાર મરકાર એ જ સૌથી વધારે પ્રતિનિધિ વધારી અને તાકે શાસનવાળી સરકાર છે કારણકે, એમાં રાજ દરેકનો પ્રતિનિધિ થાય છે એમાંથી આપ રાજ્યોના ઉચ્ચરત્ત અધિકારના સિદ્ધાંત પ્રત્યે પણ પાછળ જઈ શકીએ આપ મખત્યારીના મિરોમણિ કેવળ બાન્સાહ હુઈ રાજ્યને પણ કહ્યું હવે ના કે રાજ્ય? રાજ્ય મેરલે

સાથ જ શુદ્ધ આપઅખત્યાર મત્તાની પણ થોડા વખત ઉપર એ પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી વકીલાત તરીકે હતી ઇંગ્લિશ સિવિલ સર્વિસનું પેન ના સર માલમ હેનીએ સમુપ્ત પ્રાતાના ગનન તરીકે પછી નવે બર ૧૯૩૪ને દિવસે બનારસમાં આ રાજ્યોની એકલકથા સત્તાનો બચાવ કર્યો હતો આ રાજ્યોમાંથી બાગરે જ જરૂર હતી મારનુકે મોઈ પણ દેશી રાજ્ય સ્વેચ્છાથી પોતાની એકલકથા સત્તા છોડી દેતો એવા મતલબ જ નથી પણ એકલકથા સત્તા રાખવાનો પ્રયાસ કરનારાઓને એક નવી ફલીય હાથ લાગી છે તે એ કે કુરોપમાં લોકશાસન નિષ્ફળ નીવડી શકે છે મોઈમોરના રીવાજ શર મિરકા હરમઈ ન કહ્યું હવે કે મન આશ્ચર્ય લાગે છે કે ત્યારે પાર્લમેન્ટના જેટલા લોકશાસન સર્વજન નારા પામી રહેલ છે વારે (અહીં) આકરસ સુધારાઓની વધારાત કળાના આવે છે મારી ખાતરી છે કે આ રાજ્ય અત કલપવૃત્ત માને છે કે આપણે હાલનું બધું પુર્વ આનરમાં કામા માટે ફરેડુ લાગે સનહુક્ત છે ૧ અટી રાજ્યનું મોઈસોરના રાજ્ય બન તેના નીવાન આ બેનું સૂચન સ્વરૂપ તે મોઈમારનું અત કલપુ એવા અર્થ થતા હશે મોઈસોરના લાલ જે લોકશાસી પ્રવર્તે છે તે એકલકથા મત્તાથી છુટી પાડી શકાતે તેવી નથી

જે હિંદુસ્તાનને માટે લોકશાસન અટકાવ નથી તે ઇંગ્લિશને માટે પણ તે નથી એમ જાણાય છે મ હમણા જ સ્ટેટસમેન મારુ આ દૈનિક હવે મને હાલની જેમમાં મળવા લાગ્યું છે) રેનેના એક નામે ખરીતો વાનના છે લગત જાણવ છે કે ઇંગ્લિશ મુખ્ય પ્રધાન નરસીમ પારાજી જવાળ તરીકે રામજન ગ વગોના મનમાં બોરે મસ્તી ઉપખન કરી છે કા હુકે ગેરો નેમ બહેર મુકે છે કે તે સર્વ રાજ્યકાર પમાં—ખાત કરીને વફ પા—નો સહકાર આપ કરવા બન કા તે એક રાહીર પનિદ બનવા ગણના તે લોકપ્રતિનિધિ સભાની ચૂટ ધિઆ માકવવા અને અ મેમાંથી નમે તે નીતે એક નવા રાજ્યલય થા લના વિકાસ કરવા આશા રખે છે એ બદેગતને

અર્થ અતી એ જ થાય કે ઇન્જિન પાણી લોકશાસન વર્ત્તુ વળવા માટે છે. પણ ભૂતકાળનો અનુભવ છે કે ઇન્જિનને ચાલે આવું તત્ત્વ હંમેશાં લેખમતરેણુ થયું છે. ફારસુએ એવા તત્ત્વે ટોળાસાલીના ખતબમાં ખરાબ સમજીને હંમેશાં ભૂતકાળમાં પોતા કર્યાં છે. ઇન્જિનના રાજમાત્સુ અને લોકમાનસનો તને કંઈ અદર-માનેથી અનુભવ છે તેને તો એ- ફારસુ પણ શકા નથી આવતી કે આ બૂટલાઓમાં વફદ પક્ષ જ બહુમતીમાં ચૂંટાયે આથી એ નામ થયું અટકાવવા મ- કંઈ કરવાના ન આવે તો થોડા વખતમાં જ આપણા ઉપર એક અતિ-ટોળાસાલી પદ્ધતી અને કાલિદારી રાજ્યવ્યવસ્થા લાદવામાં આવશે.

આથી એમાં એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે બૂટલાઓ પાલેના દબાવ્યાં વફદ પક્ષની સામે પ્રતિપક્ષ ઊભો કરીને 'ગ્રાહવતી' જોઈએ પણ મમતા રે મુખ પ્રધાન જોડો બને. 'ગાનુની પ્રુદ્ધિનો' છે કે એણે કંઈ કર્યો નહિ, એટલે બીજાને રસ્તા તો એ જ છે કે બહાઈ દોષે (વિવાધવતી સરકારે) વચ્ચે પડીને એમ બહાર કસ્યું જોઈએ કે આ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થાને પાછી આવતી તે સહન કરી શકે નહિ.

બહાઈ દોષ શું પતવા લાગે અને શું નહિ લે કે ઇન્જિનમાં શું થશે તે હું કહી શકતો નથી. પણ આ દલીલ ને એક સ્વાતંત્ર્યપ્રિય અંગેએ કરેલી દેખાય છે તે ઇન્જિન અને હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિની જૂના સમજવામાં કંઈ અદર કરે છે. સ્ટેડસમેન પોતાના એક અગ્રેજમાં મ્હે છે તેમ આ બધાના મૂળમાં સ્ટેડસમેન એ છે કે ઇન્જિનના સાધારણ મતારની કલ્પનપદ્ધતિ અને મને સ્વતાંતા દારા સનને વિચાર કરવા મટે એવી બતની કલ્પનપદ્ધતિ અને મને સ્વતાંતા જોઈએ તેથી વિચારનું છે અને આ વિચારતિનો આગળ પ્રુદ્ધાસો આપ્યો છે. પુરોષમાં લોકશાસનીમાં તરી પડવાનું ફારસુ ધારી વાર એમ થયું છે કે ત્યાં થશે થકા દોષ છે. ઇન્જિનમાં મુશ્કેલી એ છે કે ત્યાં કેવળ એક જ પક્ષ છે—તે વફદને."

હિંદુસ્તાનમાં આપણા ઉપર એવા આમિષ મુખ્ય છે કે આપણા કોમી બેદા લોકશાસન પ્રત્યે પ્રગતિ પ્રવામાં વિલુપ થાય છે અને તેથી—અમેલ દલીલથી—એ બેદાને રિયર પદમાં આવે છે. પણ આપણા પર અચ્છેપ છે કે આપણાના પૂરણ એકથ નથી ઇન્જિનમાં કોમી બેદા નથી અને બહુ પૂલ ખતે રાજીપ એકથ પ્રવત્તુ લાગે છે. છતાં એ એકથ જ લોકશાસન અને સ્વતંત્રતાના આગળ વિલુપ છે. સાથે જ લોકશાસનનો આર્થ સીધા અને સાકરો છે એમ જો છે કે પૂર્વના દેશો માટે લોકશાસન રાજનો અર્થ એક જ હોય જોઈએ અને તે એ કે આપણા પર રાજ્ય ચલાવનાર ડાક્રા લેસનના દુકમેનો અમલ કરેલો અને તેમના સ્વધર્મે બિલકલ આનું નહિ આ રાસને લોકશાસનવલ્લુ સ્વતંત્ર અમલકાર નહીં શકે.

૬૧. સત્યાનાશ

જંબુ મૂકવા મારું માથું તવ મૂઢલ શીત ઘાસ પરે
તવ ચરણોમા માતા ! રામે અમિત ખાખા બંધા સ્વપ્ના ૧૧

મેટિલ આળે આલીપુરની મારી કાઠડીમા બહારના બનાવોની અફવાઓ આવવા લાગી એ અફવાઓ અત્રસન્નકર અને હલ્લેજકર હતી એક દિવસ નેહના મુખવિનંદનનું સહેજે મધુ મિ ગાધીએ સવિનય ભગ ખાંચે ખેંચી લીધા છે વધારે કંઈ ખબર મળી નહિ આ ખબર આવકારદાયક નહોતી અને ઘણા વરસ થયા ને વસ્તુ મારે માટે પુખ્ત મહત્વની થઈ પડી હતી તે આટોપી લેવાવાથી હું દાસ થયો છતાં મેં મારા મનને સમજાવ્યું કે ક્યારેક તો એનો અત આવવાનો જ હતો મારા મનમા હું ભાણતો હતો કે મોડોવહેરો સવિનય ભગ કંઈક સમય મુધી તો ખેંચી લેવો પડશે જ અકિઓ પરિણામે વિષે બિપરવા રહી ગમે તેટલો વખત મુધી લડવા કરી શકે પણ શાશ્વત્વાપી સત્યાઓ એ રીતે વર્તી શકતી નથી મારી ખાતરી હતી કે ગાધીજીએ લોકોની અને મહાસભાના ધ્યાનપૂર્ણ મહુસોની મનોદશા મારી રીતે પારખીને જ આ કમુ હુરો અને તેથી જોડે આ નવી ઘટના અજખામણી લગી હતી છતાં મારા મનને એ નિર્ણયને અનુકૂળ કરવા એ પ્રયત્ન થયો

વળી ધારાસભાઓમા જવા મટે જતા સ્વતાન્ત્ર્ય યત્ન કરીથી જાણત મરવાની નવી હિનચાન વિષે પણ મને છટાડવાના સમાચાર મળ્યા આ પણ અનિવાર્ય લાગત હતું હું તો વાળા વખતથી માનતો હતો કે બવિધ્યની ચૂંટણીઓથી મહાસભા અવગ નહિ રહી શકે મારા છટાખણના ધ્યાન મહિના દરમિયાન મેં આ વસિને કંઈ ધાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કારણકે એ હિલચાન અને કવખતની લાગતી હતી અને વ વ થેથી લોકોનું ધ્યાન બચા કરનારી તેમજ મહાસભાસાદીઓમા સમાજવાદના ને નવા વિચારો ઠાળી ગયા હતા તે પ્રયે લોકોને વિમુખ કરનારી લાગતી હતી હું માનતો હતો કે લગત જેમ વધારે નબળા તેમ આખરી જનતા અને શિક્ષિત વર્ગોમા આ વિચારો વધારે ફેલાશે અને આખરી રાજકીય અને આર્થિક વસ્તુસ્થિતિ વધારે ખુલા સ્વરૂપમા પ્રગટ થશે લેખિને કોઈક ઠેકાણે કમુ છે તેમ રાજકીય ચળવળમા યતી દરેક ના પી ચે પી લગત લખે પી હોય છે મતલબ કે છપાયેલી વસ્તુને એને કે રાજકારણમા કામ કરતા ખસ જોયોને પ્રક કરે છે તે ભૂદાખા છેતરનારા રાખપરે પી અને વાળજોયોને ખુલા પાડે છે ખરી બીનાઓને સરસ રીતે તે સિદ્ધ કરી ગાયે છે અને લોકોને વસ્તુસ્થિતિ બરાબર સમજાવેલા ફરજ પડે છે મેં આશા રાખી હતી કે આ ક્રિયાથી મહાસભા વધારે સ્વદખા વિચાર કરનારી અને એક મોઝસ ધેન રાખનારી એક વિચારના મારુસોની સત્યા થશે કમલ્ય તેના કેટલાક

નિયમ અંગે ખરી પડે જલુ તેમા નહીં નુકસાન નાતાલુ અને જ્યારે નામનીય હાજર
બધ કરવાને સમય આવી પહોંચે અને જોને 'અધારજી' પૂર્વક ની અને કાયદમર
રનો કહે છે તે તરફ જાણુ વળતુ પડે ત્યારે જલુ મદાસમાનો આનંદ વધેગો અને
માથા કામ કરનારો વર્ગ એ ખફતિજોનો જલુ આપણા છેવટના કાયને સિદ્ધ કરવ
મદજા ઉપયોગ કરી લેશે

એ સમય હવે આરી વાગેગો બાસતો હતો પણ અને નિરાશાદૃષ્ટ નહીં
પણુ કે સવિનય બગના જોએ અરેખરા આધારસ્તબ હતા અને જેમજે મહાસામ મા
સૌથી વધારે ચરાસ્વી રીને મામ કહું હવુ તે ચોકો પાછળ પડી ગયા હતા અને બીજાઓ
જેમ કે એવો કરી બાગ વીરો નહોતો તેઓ આગેવાન બનતા જતા હતા

દેવલા વિદ્યા પછી સમાધિક 'ફેદમએન'મા સવિનય બગની ચળવળ પાછી
તેની હતી અને આધીજીએ બહાર પાડેલુ નિવેદન મારા વાચકમા આવ્યુ બહુ
આમર્થ્યપૂર્વક અને વિશાદપૂર્વક ન એ વાચ્યુ ફરીફરી મે તે વાચ્યુ અને મનિ
બગ અને બીજુ ફેદને મારા મગજમાથી ચાની ગયુ અને બીજા સમાજો અને મયને
મનમા ઊભરાતા લાગ્યા એમા આધીજીએ જણાવ્યુ હવુ આ નિવેદનની પ્રેરણ
સ વાચકાબમના દેનામા બાઈજો અને સચીજો સાથેના અગત વાતાલાપમાથી મને
માફ છે એ જૂના અને ાદગીય સાથી વિશેની વાતચીત ફરમાન
મને એવી હકીકત મળી કે જ્યારે તે દેલમા હતા ત્યારે એલતુ કામ કરતા તેને કટાંતો
આવતો અને નમના કરતા પોતાના ખાનગી અધ્યાસને તે વધારે પસંદ કરતા ખાસ
કરીને આ ચોક્કાવનારી હકીકતમચી મને આ નિવેદન રાજ્યુ છે આમા સત્યામહત્વા
નિયમોનો અપજ બગ રહેગો હતો એમા મને માગ આ પ્રિય સધીની અદર્શતા
કરતા મારી પોતાની અપૂર્ણતાનુ ચારેય ન થયેલુ એવુ વધારે રજા દરાન પડુ એ
મિત્રે તો એમ કહુ કે તેની એ અપૂર્ણતાથી ન વાકેલુ કુ એવો તેનો ખ્યાલ હતો
પણુ ન આધારો હતો આગેવાનનું આધારપત્ર અમમ્ય છે આ પરથી મ તર્વ જોયુ
કે ફેદજાક વખત સુધી તો મહિય અવિનય બગના પ્રતિનિધિ તરીકે મા' એમસ એ
રહેલુ જોઈગે !'

તે મિત્ર મા આ અપૂર્ણતા અથવા દોષ હતો એમ માનીએ તે ? એ બહુ
નહવો હતો, ન અપૂર્ણ નહુ હુ કે મે એ દોષ વારંવાર કર્યો છે અને તે વિષે મને
ખિલકુલ પશ્ચાત્તાપ નથી જલુ એમ માની લઈએ કે એ એક બહુ મહાર દોષ હતો છતા
એક અમિતએ બલ કરી તે માટે જ જોની સાથે મે ચક્ષુ સંબંધ રાખનારી અને કોંગોની
સાથે પોતાના સબધ રાખનારી રાષ્ટ્રીય ચળવળને આમ વળતી બાંધ કરી દઈ રાકાય
કે ? આ મને એક બચકર અને અનીતિમય વિધાન લાગ્યુ સરવામદ્દ એટલે શું અને
નહિ તે વિષે અધિકાર્યુષ્મ ક્યુ કરી રાક નહિ જલુ એ મારી નમ રીને નીતિના
લક નિયમોનુ પલન કરવા પ્રયત્ન કરેગો છે પણ આધીજીના આ નિવેદનથી તો
મારા એ પાસ નિયમોને જાણી દેલે લા થો અને તે વધારે લેલુ વળતુ ન અમરુને

હોતો કે માંધીજી સાધારણ રીતે અંતઃકરણપ્રવૃત્તિથી જ મોરાઈને વર્તે છે: (એ માટે 'અંતઃકરણનો આવાજ' કે 'પ્રાર્થનાનું ફળ' કરતાં 'અંતઃકરણપ્રવૃત્તિ' શબ્દ વાપરવો વધારે પસંદ કરું છું;) અને ધર્મીવાર એ 'અંતઃકરણપ્રવૃત્તિ' સાચી હોય છે આમ- વર્તના માનસને સ્થાનમાં સમજી જવાની અને આવેલી તકનો તૂટ ઉપયોગ કરી લેવાની એમની અદ્ભુત શક્તિનો એમણે કેટલીયે વાર પરિચય આપ્યો છે, એ વિષે હું આગળ પણ ધર્મી વાર કહી ચૂક્યો છું એના સમર્થનમાં તેઓ જે સ્ત્રીઓ પાછળથી ફરે છે તે પાછળથી મૂંઝવણ વિચારો હોય છે, અને બાકી જ સતોષકારક હોય છે સામાન્ય રીતે, આગેવાન અથવા કર્મીવાર પુરુષ આણીને સમયે અંતઃકરણપ્રવૃત્તિથી જ વર્તે છે અને પછી પોતાના કર્મોની સ્ત્રીઓ શોધે છે. મને એમ પણ લાગ્યું કે માંધીજીએ સચિત્ર બંગાળી ચળવળ એવી લીધી એ તો બરાબર જ કર્યું હતું પણ એમણે જે કારણ બતાવ્યું એમાં ભુક્તિની ઠેકરી જણાઈ અને એક સારીય ચળવળના આગેવાન માટે આશ્ચર્યકારક કૃત્ય લાગ્યું એમના આક્રમવાસીઓ સાથે એમની ઇચ્છામાં આવે તેવું પગલું લેવાનો એમને અધિકાર હતો. તે લોકોએ અનેક પ્રકારના મતોથી પોતાને બાંધી લીધા હતા અને એક ખાસ બાતનું ધવન સ્વીકાર્યું હતું. પણ મદાસબાએ તો એવું કર્યું નહોતું: મેં કર્યું નહોતું શા માટે એમણે અમને, મારી દૃષ્ટિએ જે સાચે અને સાચું વળગણ ન હોય એવાં આધ્યાત્મિક અને ગૃહ કારણોસર, આમથી તેમ અથડાવવા નેઈએ? આ શરતે કોઈ પણ રાજકીય ચળવળ કરી શકે શકે ખરી? હું કપૂલ કરું છું કે હું સત્યાગ્રહની નૈતિક બાબતને બહુ મર્યાદિત રીતે સમજું છું છતાં નેહલે અંગે હું સમજું છું તેટલાનો મેં રાજકીયથી સ્વીકાર કર્યો હતો તે નૈતિક બાબતોએ મને તે પ્રત્યે આકર્ષ્યા હોતો અને એને લીધે રાજકીયથી બંધિત વધારે જાણી અને ઉદાત્ત થતી મને લાગતી હતી સાથે જોયું હોય તોયે સાધનો મને તેવા ન થાયે, એ વિચાર સ્વીકારવા હું તૈયાર હતો પણ સત્યાગ્રહનું આ નવું સ્વરૂપ અથવા બાબત તો એથી બહુ આગળ વધતું હતું, અને એમાંથી કેટલાક એવા પરિણામો નીપજવાની શક્યતા મને લાગી કે તેથી હું દૂર ગયો.

આપનારા રાષ્ટ્રોપયોગી નાના નાના અણુએકાએકા ધધાઓમાં પોતાનું સ્થાન શોધવું જોઈએ.”

આ અમારે માટે હવે રાજકીય કાર્યક્રમ ત્રણે એમની અને મારી વચ્ચે બહુ જ મોટું અંતર હોય એમ દેખાયું અને લાગ્યું કે ધણી વર્ષ સુધી વફાદારીનાં જે સૂત્રોએ મને એમની જોડે ગાંધી સખ્યો હતો તે તરીકે મયાં અને તેથી જાણે મારી છાતીમાં તીવ્ર લોંકાણું લાંબા વખતથી મારા મનમાં ઝંખડો તો ચાલતો જ હતો. ગાંધીજીએ જે જે કાર્ય હવે તેમાંનું હતું ધણુ સમજી કે સ્વીકારી શક્યો નહોતો. ન્યારે સવિનય ભંગ આવતો હતો અને તેમના સાથીઓ કુદ્દમા બંદોબસ્ત સપડાયેલા હતા ત્યારે તેમણે ઉપવાસો આદર્યા અને પોતે નવા જ મુદ્દાઓ ઉપર એકામ ધર્મ મયા, પછી પોતાની અંગત અને સ્વયંનિર્મિત જાનજોમાં ગુમાયા, જેનું એવું વિચિત્ર પરિણામ આવ્યું કે જેલની બહાર હોવા છતાં રાજકીય ચળવળમાં ભાગ ન લેવાની એમને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડી; એમણે નવા સંજોગો અને નવાં કાર્યોની પ્રતિજ્ઞાઓ કરી, જેને પરિણામે કેટલાયે સાથીઓ સાથે બાંધેલા બૂના સંજોગો, પ્રતિજ્ઞાઓ અને કમિય અપૂરી અવસ્થામાં જ ઝીણું ઘર્ષ મયા; આખું કાચ નવા અપૂરું હવ ત્યારે આણું બધું થવાથી હતું બહુ અકળાયો, જેલની બહાર જે ૮ મોડા દિવસ રહ્યો હતો, તે દરમિયાન પહુ મને આ અને બીજા મતભેદો બહુ જ તીવ્રપણે ચાલતા હતા. ગાંધીજી હલેતા હતા કે અમારી બેની વચ્ચે સ્વમાર્જના જ ભેદ છે. પણ સ્વમાર્જના ભેદ કરતા મને આ વિરોધ પ્રધારના ભેદ લાગતા હતા, અને મને એજ જણાવ હવ કે ધણુ વિષયોમાં હું ચોખ્ખો અને નિશ્ચિત રીતે એમનાથી ઊંચકા મનો ધરાવું છું છતાં ભૂતકાળમાં જે મારા વિચારોને સાચા તેજશ ઝીણું રચને મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, કારણકે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય — જેને માટે મદાસભા પ્રયત્ન કરતી લાગતી હતી — તેના પ્રયેની વફાદારી મારા પોતાના મતો છતાં વધારે મહત્વની છે, એમ હું માનતો હતો. મારા નેતા અને મારા સાથીઓ પ્રયે વફાદારી અને સુચાર્ય રાખવા પ્રયત્ન કરતો; કારણકે મારા આધ્યાત્મિક ધરતરમાં પોતાના ધ્યેય અને પોતાના થીઓ પ્રયે વફાદારીની ભાવનાનું રચાન બહુ બીજું છે ન્યારે ન્યારે મારા આધ્યાત્મિક આદર્શના અવલંબનથી હતું પોતાને દૂર લેવાઈ જતો, જોતો ન્યારે ત્યારે મને મારા મન સાથે કેટલીયે વાર ઝંખડુ પડતુ કોઈક રીતે મારા મનને ૮ મનાથી કેતો. કદાચ એમ કરવામાં મારી બૂઝ પણ ઘર્ષ દેાય; કારણકે પોતાના જે અવલંબનને ત્યાગ કરવો એ ક્યારેય કોઈને માટે બરાબર ન હોઈ શકે પણ આખો વચ્ચે વિરોધ દોષ ત્યારે હું સાથીઓ પ્રયેની વફાદારીની વચાનને વળગતો અને એમ આશા રાખતો કે વિવિધ ધરતરોની પર પરા અને હઠાઈના પત્રકા મને મૂંઝવતી મુશ્કેલીએને હલાવી દેશે અને મારા સાથીઓને મારા હક્કિબિંદુની સમીપ લાવશે.

પણ હવે? એકાએક અગીયાર જેલની મારી કોઠીમાં હતું સાવ એકાએક પડી ત્રણે દોઢ એમ મને લાગ્યું જીવન નીરસ જણાયું, અને કેવળ નેરાન રજુ જેવું લાગ્યું.

જનમાં હું પણ મોંઘા પાડો શીખ્યો હતો અને હવે સીધી વધારે મોંઘો અને કદાચક પાક આવ્યો : તે એ કે અલંબ મદતવના વિષયમાં કેઈ બીજા ઉપર આધાર રાખી સકાય જ નહિ જનને પ્રવાસ દરેક એકલાએ જ કરવાનો છે, બીજા ઉપર આધાર રાખવો એટલે દેવાશોક વધારી લેવો.

મારી ભગી ધર્મથી ચીડે કદલેક અસે ધર્મ અને ધાર્મિક દષ્ટિ પર ઊતરી. હું વિચારના લાગ્યો : ધાર્મિક દષ્ટિ એ સ્પષ્ટ વિચાર અને દૃઢ નિષ્ઠાની કેવી સત્ત છે ; કારણ શુદ્ધિ ભાવના અને આવેશના ઉપર જ એનું મંડાણ નથી શું ? ધાર્મિક દષ્ટિ આધ્યાત્મિક હોવાનો દાવો કરે છે. પણ તે સાચી આધ્યાત્મિક વૃત્તિ અને આધ્યાત્મિક વસ્તુઓથી કેટલી વેગળી હોય છે ? કેઈ બીજા દુનિયાનો વિચાર કરતી હોવાથી માનવ સંબંધોનાં મૂલ્ય, સામાજિક સંબંધોનાં મૂલ્ય અને સામાજિક ન્યાયનો એને કંઈ જ ખ્યાલ હોતો નથી. પહેલેથી જ માનનાં લીવેલી કલ્પનાઓને વળગી રહેવાને લીધે એ ઇરાદાપૂર્વક વાસ્તવિક સ્થિતિ તરફ આંખ મીચેલી રાખે છે ; કારણકે એને ખાસ્તી લાગે છે કે કદાચ એ એકની વચ્ચે કંઈક વિરોધ હોય. સત્ત પર પોતાનું મંડાણ એ કરે છે ; પણ સત્ત — અને પૂરેપૂરું સત્ત — મળી મયાની એને એટલી બધી ખાતરી લાગે છે કે સત્તની શોધ માટે એમાં પ્રવલ્ન જ હોતો નથી ; માત્ર બીજાની આગળ એ પ્રમદ કરવાની જ એને ચિંતા હોય છે. સત્તનો આમદ અને અમુક વસ્તુ માની લેવાનો આમદ એ જ એક નથી. ધાર્મિક દષ્ટિ સાંતિની વાતો કરે છે, છતાં હિંસા વિના જો ટકી જ ન શકે એવી સમાજની વ્યવસ્થા અને સંસ્થાઓને તે ટેકો આપે છે. તલવારની હિંસાને એ વખોટે છે ; પણ જો હિંસા ચૂપકીથી અને ઘણી વાર સાંતિને વેધ ધારણ કરીને આવે છે અને બૂખમરો અને મરણને લાવે છે, તેનું શું ? અથવા તેથીયે ખૂંદું, જો હિંસા કરી સારીરિક હિંસા કરતી નથી, પણ મનના ઉપર બળાત્કાર કરે છે, સત્તનો નાશ કરે છે અને હૃદયના હુકડા કરે છે, તેનું શું ?

અને પછી, જેમણે મારા હૃદયમાં આ તોફાન જગાડ્યું હતું તેમનો હું પાછો વિચાર કરવા લાગ્યો. આ બધું છતાંયે ગાંધીજી કેવા અદ્ભુત પુરુષ છે. તેની એમની આશ્ચર્યજનક અને સમગ્ર દુનિંવાર મોહિની છે, અને કેવો એમનો લોકો ઉપર શૂંદ્ર પ્રભાવ છે ! એમના લેખો અને ઉદ્ગારોમાંથી એની પાછળ રહેલા એમના બંધિતવનો ભાગ્યે જ પૂરો ખ્યાલ આવે છે, એમનું બંધિતવ એમના લેખોથી કલ્પના આવી શકે તેના કરતા ઘણું વધારે ભારે છે અને હિંદુસ્તાનની એમની સેવાયે કેટલી અગાધ છે ! એમણે પ્રજામાં હિંમત અને પુરુષાવન, શિસ્ત અને સહનશીલતા, મ્યેચને મારે આનંદથી બલિદાન આપવાની શક્તિ, અને પોતે અલંબ નસ હોવા છતાં, (દેરામાં) સ્વાભિમાન હત્યના કર્યા : એમણે ક્યાંક કહ્યું હતું કે શીર્ષ એ જ ચારિત્ર્યનો પાકો પાથો છે, શીર્ષ વિના નીતિ ન હોય, ધર્મ ન હોય, પ્રેમ ન હોય. “જ્યાંસુધી માણસ ભયને વશ હોય, ત્યાંસુધી તે સત્ત કે પ્રેમની ઉપાસના કરી ન શકે” હિંસાનો અલંબ આગળનો છતાં એમને આગળનો હોય તે જ “સત્તના વિના સત્તનો નાશ”

પાન છે અને ' માણસનું નિયમપાલન તે પાતાના કાર્યને વજગી રહેશે એ વાતની પ્રતિજ્ઞા — ખોજાધગી છે ત્યાં નિયમપાલન અને સચમ વિના મુમ્મિ નથી અને આશાયે નથી નિયમપાલન વિનાનો કેવળ ત્વ । વધ્ય છે આ કેવળ શબ્દો જ લાગે કદાચ ધમગ્રીત્યર્થ કહેલા વાચ્યો દોર અને ટાકવા જેવા લાગે પણ તેમ નથી કારણ એ શબ્દોની પાછળ સંજ્ઞિ રહેલી છે । ને દેશ નહીં છે કે આ મૂઠી હાડકાને માનવી તોડ્યા વિના મરુ મે ને એમ નથી એ કહે તેમ કરવાવાળો છે

બનુ જ અજબ રીતે એ હિન્દુસ્તાનની પ્રબલ મુખ બન્યા અને આ પ્રાચીન અને પીઠિત મૂમિનો આ મા પ્રથમ પ્રકટ મ્વા લાગ્યા એઓ જ લગભગ હિન્દુસ્તાન બન્યા એમની નબગાઈઓ પ. હિન્દુસ્તાનની જ નબગાઈઓ હતી એમનું અપમાન આ પે જ બમ્મિત બામત મલાય એ આખી પ્રજાનું અપમાન હવે અને વર્ધિસરોયો ક બીજાઓ જેમને એમના પ્રયે આવી તિરસ્કારપાત્ર વતણુ બતાવી તેમને પોને કેરા બર્થકર બીજે વાવી રજા છે તેનું જ્ઞાન નહોતું ૧૯૩૧ના ટિસેબરમા જ્યારે ગોળમેજી પરિષદમાંથી ગાંધીજી પાછા ફરતા હતા ચારે પોપે ગાંધીજીને મળવાની ના પાડી એનું જ્યારે મે પ્રથમ તાબજીયુ ત્યારે મને કેટલ ખસલ લાગ્યું હતું તે મને ચાફ છે મુલાકાતના આ ઇનકામ્મા મને હિન્દુસ્તાનનું અપમાન લાગ્યું એ ઇનમાર ઇસ્ટાપ્લૂમ કરો હશે એ વિષે સંકા નથી, જોકે અપમાન કરવાનો કહેરા ન હોય એ શબ્દ છે કેયરિસ સંગ્રામ્ય ગોત ડી બહારના સાધુઓ કે મહા માઓનો સ્વીકાર કરતો નથી તેમા વળી કઈ પ્રેટ્ટલ્ટ ધાર્મીઓએ ગાંધીજીને બહુ મોટા ધાર્મિક પુરુષ અને સાચા મિસ્ત્રી તરફિ જણાવ્યા હતા એટલે આ અધમની સમે પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવો પોષન વગર આવશ્યક લાગે હશે

લગભગ આ જ સમયે ૧૯૩૬ના એપ્રિલમા અનીપુર જેલમાં ૧ બનાઈ શોના ૧૫૦ નાઈકો વાચતો હતો જ્યોન ધ ગેકસુ નામના નરકની પ્રસ્તાવના અને તેમા ઈશુ ખ્રિસ્ત અને પાયનેલ વચ્ચેનો સંબંધ અને આકર્ષક લાગ્યા એ સંવાદ જાણે આજના જ સમયને લાગે પ તેા હતો માત્ર જાણે એક બીજા માત્રાત્મ્યની સામે એક બીજા ધાર્મિક પુરુષ ડોકિનો હતો આ પ્રસ્તાવનામા જીસમ પાયનેલને કહે છે ૯ તમને કહુ છું કે બચત ઠોડો રોમની મહત્તાની મિથ્યા વાનો મને ન મ મળાવો જેને તમ રોમની નહત્તા કહો છો તે બધ સિવાય બીજું કશું નથી — બૂતનો બધ અને બવિષ્યનો બધ ગરીબનો બધ અને મીમતનો બધ મોટા ધર્મચુરુઓનો બધ વિદ્વાન વહુદી અને મીમના બર જ નથી તે ન ગાય અને કુલુનો બધ જેના બધથી બચવા તમે કાર્યજનો નારા કરો તે કાર્યજનો બા અને મૌથી વધારે મેટો બધ એ પૂતજી તમે તમારી મેજે જીમુ કયુ છે તે સગ્રાઈ સીકરનો બાર અને વળી અકિચન અનિકેત તરિત અપનાનિગ એવા — તેનો બધ — એક દિશરના તત્ત્વ સિવાય બાકી બધાનો બધ વળી રક્ષત અને મજો અને મેનુ એ નિવસ્ય બીજા બધા વિરે — — — તમે જે રોમના પ્રતિનિધિ છો તેમા જાતની કાયમના મૂર્તિમત થયેલી છે

૮. દેશરત્ના તાત્પર્યના પ્રતિનિધિ હોવાથી એ બધા જોખમો ખેંડ્યા છે, સર્વ કંઈ ખોધું છે, - નાન - પવિનારી પણ મેળવ્યું છે '

પણ ગાંધીજીની મહત્તા કે એમની દર્શનવા કે વ્યક્તિગત માત્ર પર એમના અદ્ભુત ઉપકારો એ બધાનો પ્રશ્ન નહોતો એ બધું છતાં, ધારી જાણતોઆ એ માથ જ ખોટા હાય એ સમ્યક્ હતું આખરે, એમનું 'ત્રેય શુ હતું ? ધર્યા તોના માટ મળ્યા જ્યાં, એમના ત્રેય રિયે મને સ્પષ્ટ જાણર નથી મેમન પોતાનેય તે સ્પષ્ટ છે કે મેમ તેનાં નંને શકા છે 'મારે 'કે હમનુ બગ થાય,' એમ તેઓ કહ્ છે, અને બલિધના ટોકિનુ દેના કે નિશ્ચિતપણે વિચારેતુ ત્રેય પોતાની મમક્ષ સાખવા એઓ પ્રયત્ન જ કરના નથી માધનેને મળાગો એટલે સામનુ તો અની મરે યઈ જોડો, એમ વાગ્વ - કહતા એઓ ક હાગતા નથી તમારી આત્મશુદ્ધિ કરો, એટલે બધું આવી મળશે પાન આ વિચારતસા રી વાગ્વકીય કે વૈદ્યાનિક નથી અને કદાચ મૈતિક પણ ન હોય એમા બહુ સ્વકથિત નાનિ રહેલી છે, અને 'આત્મશુદ્ધિ' કે માનપણ શુ એ એમા પ્રથમથી ગૃહીત ધરી લેવામા આને છે આત્મશુદ્ધિ શુ સ્વયં ન્વ મત જામત છે કે ગામાનિય જાખત છે ? ગાંધીજી ચારિત્ર્ય પર બહુ ભાર મૂકે છે અને ખોદ્ધિ કે જણવા રી અને પિકામને જાતુ મહત્ત્વ આપના નથી ચારિત્ર્ય વિનાની જુદી ભયરૂપ થવા મબલ છે પણ શુદ્ધિ વિનાનુ ચારિત્ર્ય કનુ હોય ? અને ચારિત્ર્ય ધમય છે પણ મી મીને ? અધ્યકાવીન પ્રિત્તી સાનુઓની માથ ગાંધીજીની તુષના કગ્વામા આને છે અન એનના ધર્યા હુદ્ગારો આ વસ્તુની સાક્ષી પૂરે છે આનુનિક આનગ્રમાનના અનુભવો અને પદ્ધતિઓ સાથ એ બધ બેસતા થતા નથી

પણ એ તો ગમે તેમ હોય અને પોતાન ધય વિરેની અસ્પષ્ટતા મોચનીય વા છે કમીને પરિણામકારક કરેતુ તેય તો તે સ્પષ્ટપણ સમજેલા થેયતે હુદ્ગીને હોતુ એઈએ જનન વર્કશાન્ય પ્રગાણે આતણ નથી ન માયુ અન તેથી મમથે મમથે તેને અનુકૂળ કરવા થેયમા ફેરફાર કરવો પડશે છતા હમગા કઈક થેય નજર સામે સ્પષ્ટ હોતુ જ એઈએ છે

મને લાગે છે કે ગાંધીજી જેટલા ગેખાન તે તેટલા પોતાના ત્રેય વિધે અનિશ્ચિત નથી અમુક ચાકસ દિશામા જવા માટે અઆ અત્યંત આનુર છે ધારુ આધુનિક વિચારો અન પગિન્ધિતિ આથી અથત વિરોધી છે અન એ મે નક્કે એજ બેસાડવામા કે સાતાના થયય પ્ર થે જના મુગિના વચ્ચના પગથિયા નહી કરવામા હુદ્ગ મુધી તે રાત્રિમાદ થયા નથી અહી અસ્પષ્ટતાનો આભાસ યાય છે અન એને સ્પષ્ટ કરના પ્રત્યે એમના અણુમમા દેખાય ન જ્યાતથી એમનુ દક્ષિણ આફ્રિકામા પોતાના જીવનની દષ્ટિ નક્કા દેવા માત્રી ત્યારથી એટલે વગબગ પચીસ વર્ષથી એમનુ સામાન્ય પસણ પૂરણ સ્પષ્ટ રીતે માન્ય પડી આવે છે એમના જ્ઞાન રેખો કેરે અરો એમના ન જના વિચારોના ફરક છે તે નાખનો નથી રિપૂસ નહિ જ હોય એની મને શકા છે છતા એમના વિચારોની બૂનિકાને સમજવામા એ મદદરૂપ યાય છે

આવતો હોવાને લીધે-જે પરુઓની માથ તે જનન માળે છે તેમનામાં અને તેનામાં
માગ્યે જ બહુ અંતર છે

કેલે એની હળી લીધી હશે સક્તિ કલ્પાદ કરી ?

કેલે એની હળી લીધી વળી, સક્તિ નેરમ્યનીયે ?

ને પ્રાણી એ અજબ હીસતો, દર્શ ને શોક મુજ,

• મૂંઠો નૂંઓ, જડ જ નકરો બેઘનો બાઈ બાણે ?

બુદ્ધિમાન પ્રાણીની રિયતિમાંથી નીકળી જઈ, જ્યાં બુદ્ધિની કશી કિંમત નથી
એવી જંગલી દશા પ્રત્યે વળવાની આ ઇચ્છા અને બિલકુલ સમજતી નથી. જેમાં
મનુષ્યનાં ગૌરવ અને પુરુષાર્થગિહિ રહેલાં છે તેને જ વગોવી અને કુતારી પાડી,
જેમાં મન સદાયે બાકુળ રહે અને એનો વિકાસ અટકી નય, એની ભતનું કૌતિ-
વાતાવરણ હજી માનવામાં આવે છે વર્તમાન સંસ્કૃતિ અનિયંત્રી બંદેલી છે એ સાચું;
પણ એ સારી વસ્તુઓથી પણ બંદેલી છે, અને પેવાં અનિયંત્રી નારા કરવાની તેનામાં
શક્તિ છે એ સંસ્કૃતિને મૂળથી હાંમેડી નાખવી, એટલે આ શક્તિનો પણ નારા કરવો
અને આનંદહીન, પ્રકારાદીન, હજારો જીવન પ્રત્યે વળતું પણ એ મનોરથ હજી હોય
તોપણ સિદ્ધ ન થઈ શકે એવો છે પરિવર્તનશીલ સંસારની નદીનો પ્રવાહ આપણે
અટકાવી મક્કતા નથી કે તેનાથી અવગ પણ થઈ શકતા નથી; અને, માનસસાક્ષીની
દૃષ્ટિએ જેઈએ તો, જ્ઞાનનું કૃળ ચાખ્યા પછી આપણે તેનો સ્વાદ ભૂડી શકતા નથી
અને પાછા જંગલીખ્યા પ્રત્યે જઈ શકતા નથી

આની ઉપર દલીલ કરવી બહુ મુશ્કેલ છે, કારણકે, જે દૃષ્ટિનિંદુ સાવ જ જુદા
છે. ગાંધીજી અક્રિયગત મોક્ષ અને પાપની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરે છે, જ્યારે આપણા-
માંના પ્રણાના મનમાં સમાજનું કલ્યાણ એ જ સૌથી મહત્ત્વની વાત સામે છે ‘પાપ’
એટલે શું તે હું બરાબર સમજી શકતો નથી, અને તેને લીધે કદાચ ગાંધીજીના જીવન
પ્રત્યેના એકંદર વલણને પણ બરાબર ઝીલી શકતો નથી સમાજની રિયતિ કે સમાજ-
વ્યવસ્થા બદલવા તેઓ બહાર પડ્યા નથી, પણ વ્યક્તિઓના પાપને નારા કરવા
તેઓ મથે છે એમણે સમ્યુ છે, “સ્વદેશીનો ઉપાસક દુનિયાને સુધારવાનું મિથ્યા
કાર્ય ઉપાડી લેતો નથી, કારણકે એ જાણે છે કે દુનિયા તો ઈશ્વરના નિયમે પ્રમાણે
જ ચાલે છે, અને સદાયે ચાલશે ” અને છતાં, એ દુનિયાને સુધારવાને એમણે લડાઈ
સરવામાં બાંધી નથી સખી પણ એમના સુધારાનું હૃદય વ્યક્તિનો સુધારો, હિંદુઓનો
જય, વિપયસેવનની ઇચ્છાનું દમન છે અને જ તેઓ પાપ કહે છે ક્રાંતિજનમ ઉપર
સખેવા એક પુસ્તકમાં એક સમર્થ સમન કેયલિક લેખકે સ્વતંત્રતાની જે વ્યાખ્યા
કરી છે તે કદાચ ગાંધીજી સ્વીકારી લે “સ્વતંત્રતા એટલે ખીજી કશું નહિ. પણ

૧ ‘ખૂરખીવાળા મણસ’ નામના જે કાવ્યમાંથી આગળ જણાવે અને ઉતારો લીધો
છે તે જ કાવ્યમાંથી. —બા. ક.

કહે છે : 'નરિ, હું મારી ગમમ ગમિથી પોકારીને કહું છું કે પતિ અને પત્ની વચ્ચેનું વિષયાકર્ષણ પણ અસ્વાભાવિક છે.'

ઇડિપસ મનોવિકારના દોષીના અને માનસ-પૃથક્કરણમાંથી રોધાયેલા વિચારોના પ્રમારના આ જમાનામાં ભરપૂર્વક કહેવા આ શબ્દો વિગિત અને ઘેર પ્રાચીન જમાનાના લાગે છે. કાં તો એ શ્રદ્ધાથી માનેા અથવા હેડા હો, એમા કોઈ વચ્ચે માર્ગ નથી કારણકે એ મદ્દાનો વિષય છે, જુદાનો નથી. ૯ પોને તો માનું છું કે આમાં ચાંધીજ સાવ જ બુદ્ધિ છે કેટલાકને માટે આ સલાહ બરાબર હોય, પણ એક મામોએ મારણ તરીકે તો એમાંથી નાકમેદી, પરાણે હમન, સાતત્યની બીમારી અને બધા પ્રમારના શારીરિક અને માનસિક રોગો જ પરિણમે વિષયસેવનમાં સંધમ જરૂર હજી છે, પણ ચાંધીજનું ધોરણ એને બહુ અંગે મિલ્લ કરશે કે દેમ એને વિષે મને રાંકા છે, એ બહુ જ અગત્યવારુ છે, અને ધબાખરા લોકો એમ જ નિર્ભય કરે છે કે એ એમની રાક્ષિયાદારનું છે. અને પરિણામે તેઓ પોતાની હાથેરાની રીતે વર્તે છે અથવા પતિપત્ની વચ્ચે કંકામ થાય છે. ચાંધીજ એમ માનતા જણાય છે કે સાંતતિનિધમનની રીતમાં વિષયસેવનની અતિશયતા શેરી જ છે, અને જીપુરુષ વચ્ચેના વિષયાકર્ષણનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો બધાં જ જીપુરુષો એકબીની પાછળ ફેરવા કરશે. પણ આ બેમાંથી એકેય જાનુમાનને માટે આધાર નથી આ સ્ત્રીપુરુષસંબંધનો પ્રશ્ન મહત્વનો તો જ; છતાં ગાંધીજના મન ઉપર આ પ્રશ્ને આશ્રી બધી સવારી રાહ સાડુ કરી છે તે નું સમાજતો નથી એમને માટે આ બાબતમાં મધ્યમ માર્ગ જ નથી, કાં તો આ પાર, કાં તો પેલે પાર. એવ અનિમ છેડા છે, જે અને બહુ અસામાન્ય અને અસ્વાભાવિક લાગે છે. આજકાલ સ્ત્રીપુરુષસંબંધ વિષેના સાહિત્યનો જે વાંધ ચાલી રહ્યો છે તેનું આ પરિણામ હોય એ મંભમે છે. ૯ માનુ છું કે ૯ એક સામાન્ય મનુષ્ય છું, અને વિષય-વાસનાએ મારા જીવનમાં બાગ ભજ્યો છે પણ એમું મને કદી નાકળાયો નથી કે મારી બીજી પ્રજાનિઓમાંથી વિમુખ કયા નથી એ જીવનનો ચોણ વિષય રહેલો છે.

તાત્વિક રીતે એમની વિચારનરની એ સંન્યાસીની વિચારસરળી છે. સંન્યાસીને સંસાર અને મસારી જીવન તરફથી પોતાનું મોટું ફેરવી લીધું હોય છે; એ જીવનને શદ્દોતો નથી અંન તેને પાપ સમજે છે સંન્યાસી માટે એ સ્વાભાવિક છે. પણ સંસારી સ્ત્રીપુરુષો, જેઓ જીવનમાં આનંદ માન છે અને તેનું નેટકુ મુખ જોગવાય તેટલું ભોજની લેવા ઇચ્છે છે, તેમને માટે એમનું ચારણ લાગુ ન કરી મકાચ અને એક અનિદ્યન અકાવવા જતો ગાંધીજ જીવ્ય વણા અને વચારે જાણીર અનિદ્યો સહન કરી લે છે. આમા પણ વિષયાતર થયું છે પણ અલીપુર નેતના એ ઉત્તમ જીવનમાં આ બધા વિચારો મારા મનના રોજાતા હજી, અને કઈ ક્રમ દ બચવેલા પિના બધા

૫ એક શ્રીક દૈનલિક પત્ર, જે એક સાપને પરિણમે પોતાની ખાનાને પરવેાહતો આ ઉપરથી પુતના માનવન આ પ્રત્યે કે પુત્રીના પિતાવન પુત્ર્ય પ્રત્યે થત આકર્ષણને 'ઇડિપસ' મનોવિકાર નામ આપ્યું છે

ખીચરો યઈને મને મૂકવવા અને અડળાવવા દલા સીધી વિગેષ તો બેકાત અને સલાનારાની લામણી અને અડળાવી રહી હતી, અને તોમા જેલની મૂળજાવનારી મારી નાનગી એકાંત ઓરડી ઉમેત કરતી હતી હું બહાર હોત તો મને લાગેતો આવા વધારે ક્ષાપ્તિ નીવડત, અને નવી પરિસ્થિતિમા હું જલદી જ પોતાને ગાંઠથી રેત તથા મારા વિચારો પ્રકટ કરી તથા ખીજ કમોમા સેમર્થ તેમાથી છુટકારો મેળવત. જેલમા તો એવા છુપારાને મટે અડકાશ જ નહોતો અને તેથી મે કેટલાક ઉદ્દેશમયો દિવસો ગાળ્યા. સારે નસીમે મારા મનમા રિચવિરચાપકલાની સખિ છે, અને નિરાશાના દુઃખલાગેમાથી જલદી મુક્ત યઈ ભક હું એ રીતે હું વિવાદમાથી મુક્ત યઈ રહ્યો હતો, તેટલામા જેલમા કમવાની મુલામત પણ યઈ એ મુલાકાતે મને ખૂબ ઉત્સાહિત કરી મૂક્યો અને મારી એકાંતીપણની લાગણી દૂર કરી. મને લાગ્યું કે ખીજ મને તે થાય, અને બે તો સાથે બીએ જ

૬૨. અજબ સમસ્યાઓ

જે લોકો આધીજ્ઞના પ્રત્યક્ષ પરિચયમા આવ્યા નથી પણ માત્ર તેમના લખાણોથી જ તેમને જાણ્યો છે, તેઓ આધીજ્ઞને વિષે કદાચ એવી કલ્પના કરી હશે કે આધીજ્ઞ કોઈક અદ્વાણુ પાદરી જેવા, અતિશય ચોખલિયા, સતત રિવેલ પધિલા જેવા, દૈવવાદી આનંદશાત્રુ અને 'કાળા ડબ્બા પહેરી ચેલાઓની ચોક્કી કરનારા (સૈમન કેમસિક) સાધુઓ.' જેવા લગભગ હશે પણ એમના લખાણો એમને અન્યાય કરે છે, એમના લખાણમાથી જાણે છે તેના કરતાં એઓ ઘણા વધારે મહાન છે, અને એમના લખાણોમાથી છૂટાછવાયા ઉદ્દગાર ટાકી તે પર ટીકા કરવી વાળખી નથી. દૈવવાદી પાદરી મરતા એ સાવ જ ભીડગ છે એમનું સ્મિત આનંદદાયક છે, એમનું હાસ્ય ચોપી છે, અને એઓ ચોમેર પ્રસન્ન રિનેહના કિરણો ફેંકે છે એમનામાં એક પ્રકારની બાળ્યવૃત્તિ છે જે મુગ્ધ કરે છે એઓ ઓરગમા પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ભણે પોતાની સાથે વાતાવરણને પ્રસન્ન કરનારો સ્વચ્છ પ્રેરણાણુ લેતા આવે છે

એઓ વિરોધાભાસના એક અજબ નમૂના છે અને લાગે છે કે બધા અસાધ્યપણુ એક માણસોમા આણુ હોય જ ઘણા વરસથી મને આ સમસ્યા મૂકે છે હું ખી દિવિદી માટે આટલા બધા પ્રેમ અને ધનશ દતા જે પદ્ધતિનુ એ અનિવાર્ય પરિણામ છે અને જે એને કચગી નાખે છે તે જ પદ્ધતિનો આધીજ્ઞ કેમ બચાવ કરે છે ? અહિં સા માટેનો આટલો વારે આગ્રહ હતા હિં સા અને બળાત્કાર ઉપર ન્યાયેવી રાજકીય અને સામાજિક વ્યવસ્થાનો એઓ કેમ પક્ષપાત કરે છે ? પણ આવી વ્યવસ્થાનો એઓ પક્ષપાત કરે છે એમ કહેવું કદાચ સાચુ ન હોય, એમની દિલસૂઝી એછેવતે અરો અતજ્ઞતા વાદીની છે પણ આદર્શ અસજ્જ તત્ત્વ અત્યંત દૂર હોવાથી અને સહેલાઈથી કદખી યાકાવ એમ ન હોવાથી તેઓ આણુ વ્યવસ્થાને સ્વીકારી લે

છ મને લાગે છે કે આજની વ્યવસ્થા બદલવામાં દ્વિતીયા સ્તરના સંધનનો તેઓ વિરોધ કરે છે તે કેવળ એક સાધન વરીકે જ નહિ. કારણકે વતિયાન સમાજમાં પરિવર્તન કરવા માટે વાપરવાના સાધનોનો વિચાર બાળુગે રાખીએ તો પણ શેઠ કાળમાં સિદ્ધ કરી શકાય એવો એક નિશ્ચિત આદર્શ મૂર્ત સ્વરૂપમાં આપી જાય. સ્ત્રી સંપ્રદાયે છાંયે

કેટલીક વાર તેઓ પોતાને સમાજવાદી કહેવડાવે છે પણ એ એક ખાસ અર્થમાં જ સાચાત્વ રીતે સમાજની જે આર્થિક વ્યવસ્થાને સમાજવાદને નામે આપણે ઓળખીએ છીએ તે સાથે એને, હોય તોરે બહુ થોડો જ સંબંધ છે એમનો દાખલો હઈ મહાસભના મેટલાક આગેવાન કાર્યકર્તાઓ એ સમજેના ઉપયોગ કરતા થયા છે, પણ તેમનો 'સમાજવાદ' એ એક પ્રકારની અસ્પષ્ટ ભૂતવાની વૃત્તિ જ છે રાજકીય પરિભાષાના આ અસ્પષ્ટ સમજના ભૂતભરેલા પ્રયોગમાં તેમની સાથે એક બહુ મોટા સાથી પણ છે કારણકે એમાં તેઓ કેવળ ઉચ્ચ અને સ્ત્રીય પ્રધાનમંડળના મુખ્ય પ્રધાનને જ અનુરૂપ છે જે હું બહુ ધુ કે ગ્રામીણ આ વિષયમાં અજ્ઞ નથી, કારણકે અર્થશાસ્ત્ર, સમાજવાદ અને માનવવાદ ઉપર પણ તેમણે પછા પુરતો વા-વા છે, અને બીજાઓ સાથે થયા પણ કરી છે પણ જે જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ એવા અસિદ્ધિય પર આવતો બંધ છે કે મહત્વના વિષયોમાં આપણી ભુદ્ધિ આપણને બહુ દૂર લઈ જઈ શકતી નથી વિવિધમ જેમને કહ્યું છે "તમારું હૃદય એક વસ્તુ માનવાની ધમ્મા ન કરે તો તમારી ભુદ્ધિ તમને કહી તે વસ્તુ મનાવી શકશે નહિ." આપણી સામાન્ય દૃષ્ટિ આપણી જાણનાઓથી રચાયેલી રહે છે અને ભુદ્ધિનુ નિયમન કરે પ્રાર્થના, રાજકીય કે આર્થિક મર્દ પણ વિષય હોય, જાણણી થયાઓ, ખુબ પૂતા, કેવળ ભાવના કે પ્રેરણાને જ વશ રહે છે શોપનહોરે કહ્યું છે તેમ 'માણસ છ-છે તે કરી શકે છે પણ એ પોતે શી છતા કરશે તે એના વશમાં નથી"

દક્ષિણ આફ્રિકાના સરજાતના દિવસોમાં ગામીજના દવનમાં એક ભાઈ પરિવર્તન થયું, અને એની એમના પર ભારે અસર થઈ તથા તેમનું જીવન વિશેનું આપણ દૃષ્ટિ બિંદુ જ પડગઈ ગયું ત્યારથી એમના બધા વિચારો એક નિશ્ચિત ખૂંટીએ બધાયેલા છે, અને હવે એમ બાળે જ કહી શકાય કે એમનું મન હવે નવા વિચારો સ્વીકારવાને મારે ખુલ્લું છે જેઓ એમને કઈક નવી સૂચના કરે તેમને તેઓ અત્યંત ધીરજથી અને ધ્યાનથી સામજે છે ખરા, પણ એમના એ બધા વિચારુતા ધ્યાન હતા તેમના મનનું બાળુ તો દેવાનેનું જ જે એની છામ આપણા પર પડ્યા પિના રહેતી નથી. કેટલાક વિચારોના ઉપર એઓ એટલા બધા નિશ્ચિતપણે દૃઢ થઈ ગયા છે કે બાકીનું બધું એમને ગોણ લાગતું હોય જે બીજા અને ગોણ વિષયોનો આમલ મરવો તે એ

૧ જાન્યુઆરી ૧૯૩૫માં એડિન્બરોમાં થયેલા કે જેલ્લિય અને મુનિસિપલ એસોસિયેશનના રહેણાંતને મે કલકા સંદેશમાં બિ રામસે મેડોન્કા કે આ પ્રસંગે મળ્યું હતું "સમયની મુશ્કેલીએને છાંયે કરેક પ્રત્યે સંપ્રદિત અને એકાએક પણ આવશ્યક થાય છે આ જ સાચો સમાજવાદ છે અને એ સાચી લક્ષ્ણોવા પણ છે, — તથા કહો તો એ સાચો વ્યક્તિવા પણ છે "

મદ્યાન પોતનામાં બાંધતા અને બગ ધાડવા જેવું એમને લાગે છે પેરી ખૂદી સંભાળવાથી ખીલ બધા રિશ્તો બસબંધ પોઠવાઈ જશે એમ એમો માને છે ને સાધનો ચોચ દોષ તો પરિણામ ચોચ આવતું જ છે.

મને લાગે છે કે એમના વિચારોની આ મૂળ બુનિકા છે વળી સમાજવાદ, અને ખાત કરીને માફસવા પ્રત્યે — એ વાતના દિશા સાથેના સંબંધને વીર — તેજી રાકાની નજરે લુએ છે 'વર્ગવિગ્રહ' એ સંજ્ઞાના જ એમને હૃદય અને હિસાની ગપ આવે છે અને તેથી અજમામબા લાગે છે વળી સામાન્ય પ્રજાના જીવનનું ધોરણ એક અમુક અત્યંત દૃષ્ટી મર્યાદાથી અધિક ચાલવાની એમને દાવો. જ નથી મારણે વધારે લેવું ધોમણ કે કુરમ્મ' દ્વિચિત્રોદ્ધુપના અને પાપ પ્રેર પ્રજાને લઈ જશે એવો તેમને દર છે છુદીમર માણસો બહુ ભોગે છે એટલી જ હૃદયે આંખી ખરાબી છે કે એમા ખીલ કમોરવાની નજર દોષ ? ૧૯૨૬મા એમણે લખેલા એક કાગળમાંથી આવું કાઢેક અનુમાન નીકળે છે જીવનમાં જ્યારે મલસાની ખાણમાં મોગી મામજાથી અને હડતાળ થયા હતા તે વખતે એમને મરેલા એક કાગળનો એમણે કતર વાળ્યો હતો, એમણે એવી ફલીવ ફરી ફરી કે માલિકો સાથેની આ લડતમાં ખાણના મલરો દાગી જશે, કારણ કે તેઓની સંખ્યા બહુ મોટી છે, અને તેથી તેમણે પોતાની વસ્તી ધરાડવા મટિ સવલિનિયમનના સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ કાગળના જવાબમાં આંધીજીએ લખ્યું હતું

'જે ખાણવાળા અભ્યાસ કરતા છતાં જીવતા દોષ તો તેનું કારણ એ નથી કે ખાણના મલરો વધારે પાના હોત કપલ્લ કરે છે, પણ એ છે કે મલરો દરેક રીતે સંયમી જીવન માગવાનો પડ શીખ્યા નથી. જે મલરોને હોડસા જ ન હોત તો તો તેમને પોતાની રિયલિટી ક્રુધા વાને મટિ એક જ સ્વેચ્છબળ જ ન રહેત અને પાલ વધારવાને મટિનો તેમનો કેસ જ લેકી જાત. તેમને હાથે પીવાની લુગા ખેડવાની અને તમાક પીવાની નજર છે ખરી કે ? માલિકો પણ એ બધું કરે છે છતાં તેમની કેમ જીવ છે એમ પૂછું એ કાઈ જવાબ છે કે ? જે મલરો માલિકોના કરતાં સારા હોવાનો દાવો ન કરતા હોય તો દુનિયાની સંક્રાન્તિનૂતિ માનવાનો તેમને રોડ છે ? શું ધનવાનો વધારવા અને ધનવાદને મજબૂત કરવા મટિ ? જ્યારે લાખો વતુ ભેર દરો ત્યારે દુનિયા વધારે સારી હશે એ વચનને આધારે નો લોખ વતે અપણે પૂછ્યે છીએ આપણે ધનવાનેને વિષે અને ધનવાદને વિષે જે અનિષ્ટ આરોપીએ છીએ તે જ અનિષ્ટ મોટા પાયા ઉપર આપણે પહું ન કરીએ તો સારું ?

આ વાચની વખતે અમેજ મલરો અને તેમના જૈવહોડસાઓના ધુવાળીડિત અને કરમાઈ ગયેલા વ્યક્તિ મારી નજર નાજગ વરવા લાચા કારણે જે રાસસી વગ તેમને વગરી રહ્યું હતું તેની સામે અમદાવાદે અને દયાવડી રીતે કાનૂલ મ તેમને ૧૯૨૬ના કનાવામાં લેવા હતા. આંધીજીની દૃષ્ટી નો પણ સાવ સાબો નથી.

મનુરો પગાળા વચાગ માટે નહિ પણ તેનો પગડો અટકાવવા અને તેમની સામે કામગીરી નહોતું કરવામા આવી હતી તે માટે સહતા હતી પણ આ વાત આને મહત્વની નથી તેમજ મનુરોનો સતતિનિગમનના ઉપાયોનો ઉપયોગ કરો નહોતો કે નહિ તે પ્રશ્ન પા નહતોનો નથી એકે ઔચોગિક કરો મચાવવા માટે ૥ સૂચના કરીક વિચિત્ર તે છે જ આધીજના કામગીરી આ અવતરણ તે મે ઓછા માટે કાદયુ છે કે મનુરોના પ્રગ વિષે અને એમના જીવનનિર્વાહનુ યોગ્ય ડીયુ કરવાની આભાન્ય રીતે થતી માગ ૬ વિરે એમનુ કુલ દરિજાનુ છે તે આજનો નમજ રાકીએ એ દરિજાનુ સમાજવાતી દરિજાનુથી જ નહિ પણ સાચુ પછો તેા મૂડીવાડી દરિજાનુથી પણ અત્યત મિત્ત છે માનદાર લોકોના સ્વાર્થ આડે ન આવવો દોષ તેા વૈજ્ઞાનિક કે ઔચોગિક મોધબોગને પરિણામે આને દરેક માણસને નિર્વિવાદપણે સરસ ખોરાક, કપડા, અને ધર આપી રાકાય અને તેમના જીવનનુ યાજ ડીયુ થકી રાકાય એમ છે, એમ મૂડીયા તેા એમા એમને ઝરો રક નથી, મરણકે એવા પરિણામો અમુક દહ ઉપરાત લાવવા માટે એમને પડી જ નથી આથી સમાજવાદ ને આશાઓ આપે છે તેથી એમને કશુ આકર્ષણ થતુ નથી, અને મૂડીવાદ એમને કઈક થયુ સહન કરવા યોગ્ય લાગે છે કારણકે એથી પાપ અકુચિત ફેનમા જ રહે છે તેમને તેા જાનેનેનુ અગામી ૯ થયુ બીજાને તેઓ ઓછા અનિષ્ટ તરીકે, અને તે ૬ એટલા માટે જ, વેડી લે છે

૬૬ થ આ રીતે એમના વિચાર મનુ કરવામા ૯ બૂન મરો હાઈ પણ મને એમ લાગે છે ખરું કે એમનુ વલણ આ પ્રકારનુ છે અને એમના ઉદ્દગારોમા આવતા ને વિરોધાભારો અને અરુપ મનો આપણને મૂકવે છે તે ખરું પૂછતા, એઓ ને પૂર્વપક્ષ સ્વીકારીને આગળ ચાલે છે તે સાવ જુદો હોવાને લીધે છે લોકો બહુ ભારે સગવડો અને કુસરનો આકર્ષ બાવે એમ તે ઉચ્છતા જ નથી પણ પોતાનુ નૈતિક જીવન મુધારે ખરાબ ટેવો છાડે ઓગાના એકાજ બાગો બોનવે અને એ રીતે અસ્તિગત અને આધ્યાત્મિક વિમરસ સાથે એમ તેઓ ઇચ્છે છે આથી રોવા કરવા ઇચ્છનારા રોવકોએ જનતાની આર્થિક સ્થિતિ બહુ મુધારવાની નથી પણ બંતે જનતા નેટલી સાદી રહે ૬ ઉપ જીતરી તેમનામા સમાન દાવે ભળી જવાનુ છે એમ કરવા જતા જનતાનુ ધારણ કેનેક અરો તેા તેઓ લાયુ કરવાના જ એમના મત પ્રમાણે આ જ સાચુ લોકગાસન છે ૧૭મી દિસેબર ૧૯૩૩ને દિવસે બહાર પાડેલા પોતાના નિવેદનમા એમને લામ્બુ હતુ કેટલાય લોકો એમ માની બેઠા છે કે મારો વિરોધ કરવો જ અશક્ય છે આ વસ્તુના જ્ઞાનથી ૫ લગવાઈ છુ કારણ કે ૯ સ્વભાવસિધ્ધ રોકગાસનવાની છુ માનવભતિના અક્રિયનમા અક્રિયન નોકો માથે એક મઈ જવુ તેમની સ્થિતિથી જસયે સારી સ્થિતિમા રહેવાની આકાશાન રાખવી અને પોતાની દોર તેટલી સમિતિથી એ આમણાને અનુરૂપ જવાના ધોરણને ખડીચવાનો બુદ્ધિપૂર્વક પ્રધાર કરવો -- આજ્ઞાથી એ કાવો કરવાનો અધિકાર મળતો હોય તેા હુ એ દાવો કરુ છુ

આમર્ષગી આપણે પોતાને દેશ પાડી નાખવા અને ભેગનામાના બહુ મોટા ભાગને એ સ્વતંત્ર આવરણક સાધનોની પાસે તગી છે તેમની આમળ આપણા જેસઆરામ અને જીવનના બહુ વિચારોના અભિમાનપૂર્વક પ્રસંગ કરવા એ અસુગાત અને અનિચ્છ છે એટલે આવી કશા છતાં ગાંધીજીએ જે લે-સાસનવાળીની દલીલ અને અટિરૂંકી છે તેની સાથે જાગે જ કોઈ આપણને- સોમસાસનવાદી મૂડીવાદી કે સમાજવાદી સમત થશે પણ જૂના ધાર્મિક વિચારોમાં મોટા પુરુષ એમના વિચારો સાથે થોડો સહનત થાય એ સભવ છે કારણકે જાને જાણનાની બાવનાઓ ભૂતકાળ સાથે અધાર્ય ગયેલી છે અને તેઓ ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ જ બધો વિચાર કરે છે શું છે કે શું થશે તેનો વિચાર કરવાને જ ને શું હવે તેઓ વધારે વિચાર કરે છે મહત્તમ પોતાની માનસિક સુધિચિન્તામાં ભૂતકાળમાંથી જેણે મેળવે છે કે અવિધ્યાકાળમાંથી તે વચ્ચે આકાશપાતાળનો જે છે જૂના જમાનામાં સામાન્ય જનતાના જીવનનું વારણ વધારવાનો વિચાર કરવા મુશ્કેલ હતો ગરીબો જમતમાં હમિયા જ હતા મુઠ્ઠીભર ધનિક લોકો સમાજનું આવરણક અગ હતા કારણકે અર્થે પાદને મટે તેમની જરૂર હતી આથી ધાર્મિક મુદ્દાઓ અને લાગણીવાળો માણસ એની આવરણકતા સ્વીકારતો પણ તે સાથે જ તેને પોતાના ગરીબ ભાઈઓ પ્રતેના કન્યા જાનવાનું તેમના મન કપર ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરતો તેમજ ગરીબોના દુસ્તી થતું જોઈએ તેમજ દાનરશીય થતું જોઈએ આમ ધર્મમાં દાન એક મહત્તમ સદ્ગતિ મનાવો થયો ગાંધીજી પણ દેશી તાલ મોટા જમીનદાર અને મૂડીવાળા પ્રજાના દુસ્તીઓ છે એ વિચાર કપર સહ્યાર મૂંઝાકામાં આવી છે એ જાણતો ભૂતકાળના અનેક ધાર્મિક પુણ્યોની પરંપરાને જ તેઓ અનુસરે છે પોપે નાદેર કહ્યું છે કે ધનવાનોએ પોતાને પ્રજાના રોષક અને જે ગરીબોના ભગ્નને ઈશુ ખ્રિસ્તે પોતા તેમના દાસમાં સોંપ્યું છે તેમના પાવક તથા ઈશ્વરની સંપત્તિ તમને વહેલી આપનારા મહત્તમ જોઈએ સામાન્ય દિદુધર્મ અને ઇસ્લામ પણ આ જ વિચારોની પુનરાવૃત્તિ કરે છે અને ધનિકને દાનપ્રાપ્ત થવા પૈકાર કરે છે ધનિકો પણ મનિષે મનિષ્ઠો કે ધમસાનાઓ આથી અથવા પોતાના મોટા ભાગમાંથી એ તાબા આગળ તિકા રીયોને આપી પોતાના ધર્મ ક્યાંની લાગણી અનુભવે છે

જે ૧૮૧૩માં ૧૭મા લીઓએ કાપેલા વેરમતોવાત્ત નામના પ્રતિષ્ઠ ધર્મપત્રમાં એક ન્યાય જેવનારા ફરો છે તેમાં પ્રચીન ધાર્મિક દષ્ટિ કેવા પ્રકારની હતી તેનું ઉદાહરણ નથી ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ વિષે ચર્ચા કરીને તે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ કરે છે

પી ૧૩ અને અગ્રા કરવા એ જ મહત્તમ જાણ બાવના છે મહત્તમ મને તેટલા ફાફા મારે મનુષ્યજીવનમાં જે દુખો અને મુશ્કેલીઓ થઈ કરીને તેમાં છે તેનો બદિધાર કરવામાં મને તેટલ જાણ કે મુશ્કેલ સફળ થશે નહિ એ કોઈ એવી સફળતા મેળવવાનો કે જ કરવા દોષ અને સફળતા લોકોને દુખ અને મુશ્કેલીઓમાંથી

છે. જવના અને તેમને નિર્વિઘ્ન આગમ અને રત્ન સુખ ગ્રાપ્તવાના વચન આપના હોય તો તેઓ પ્રાપ્તને છત્રે છે અને જેમના બેગપરો લાભ લે છે અને તેમના બોગ વચનોથી દુખમાં વળે છે. ઉમેરો જ થશે. દુનિયાના વાસ્તવિક ગ્રાપ્તને જેનું અને તે સાથે તેના દુખોના નાશનો ઉપાય અન્યત્ર શોધવો — એથી વધારે ઉપરોત્તી કંઈ બીજી વાત નથી.

આ અન્યત્ર તે કયા તે તેઓ આગમ જતાને છે

આ લોકના ઉપમેશો પી સાચી સમગ્રજ્ઞ અને ક્રિમન જે દુઃખ રહાયે ઠકવા જે તે પરોક્ષના સ્વરૂપો દિશાર કર્યા વિના બ્રહ્મજ્ઞ થઈ શકે નહિ. ક્ર સતમાથી આપત્રે જે મદ્દાન સય ગ્રીષ્મોએ છીએ તે જે મદ્દાન ત્રિસ્તી મિદ્દાત થર ધર્મતુ મજાળ મયુ છે તે જ છે જ્યારે આપત્રુ આ સ્વપન પૃથુ થશે ત્યારે જ આપત્રુ સાચુ સ્વપન શરૂ થશે પરમેશ્વરે આપત્રેને હદરોક્ષના નાશવત અને શાંતિ ઉપમેશોને બોલે નહિ. પણ પારતોક્તિક અને સનાતન ઉપમેશો માટે સત્ત્વા છે તેને આપત્રે આ દુનિયામાં આપત્રે ગ્રાપ્ત વતન તરીકે નહિ. પણ દેશનિકાળ કરીને મોખ્યા છે પૈમા અને બીજા પાથો મજુરો સાગ અને હજુ મજુર છે તે ગ્રાપ્તની પાથે પુષ્કળ હોય કે મિષ્કળે ન હોય સનાતન સુખની દૃષ્ટિએ એ વાત બિવકુલ મદ્દાતની નથી.

આ ધાર્મિક રક્ષિત પુત્રાક ગ્રી દુનિયાની વાસ્તવિક રિયલિટી દૂરબેલી હતી કા બંકે તે વખતે વતમાન દુખમાથી બચવા માટે બાની લેક ઉપર આરા બાધવા શિવાય કંઈ બીજો માર્ગ નહોતો. પણ એકે દુરે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ ૧૭ અને મજુરોની ધાર્મિક અમુદ્ધિ બ્રહ્મજ્ઞના પદો રાત્રમારે ન કરાવી રાત્રાપ એવી વધી. જ્યારે બ્રહ્મજ્ઞના સરકારોની બગનાથી જગી રાત્રાપ નથી અને તેથી દુરે કેટલાક અરપજ અને અગ્રેય આધ્યાત્મિક મૂલ્યો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. કેમકે લોકો બાદમાં અને તેરમી સદી — જેને ગ્રીષ્મો અધ્યાત્મો પુષ્કળ છે તે — ને જ ત્રિસ્તીયમનો મતદુગ અને છે કા બંકે તે વખતમા પ્રસિદ્ધ ત્રિસ્તી સતો થઈ ગયા હતા અને ત્રિસ્તી રાત્રોમાં ધાર્મિક પુરો લેવા બદલ મજુર તથા મોટા ગોષ્ઠિક બાધીનીના દેવો ગ્રીમા થવા હતા તેમની દૃષ્ટિએ એ પુષ્કળ સાચા ત્રિસ્તી લોકરામનનો હતો. મજુરની મદ્દાતનેના અકુલ નીચે એની રથાપના હતી તે પહેલા કે ત્યાર પછી તે મોક્ષાસનનો મોક્ષો સમા કર કરી થયો નહોતો. સુગમનો 'ઇસ્લામી લોકરાસન માટે રાત્રાતના ખરીદાનેનો સમય — કે જ્યારે તેઓ આદર્શનક વિજયવાના મરતા હતા તે — પ્રથે બાદનાથી જુએ છે તે જ પ્રમાણે દિ. દુએ વૈદિક અને રામાય. મ. ભારતના પુષ્કળ દૃષ્ટિ નાથે છે અને સમગ્રજ્ઞ ના સ્વપના જુએ છે. હતા દુનિયાને બાજોએ ઉત્તિદાસ જતાને છે કે એ બધાથે ક્રમેમા સામાન્ય જનતા અવ્યત દારિદ્ર્યમા જ સ્વપન ગાળી હતી. ગાન બોરાક તથા સ્વપનની બહુ — મદ્દાતની દાગતો માટે પશુ તગી અનુભવતી કુરસ અને સાધનોવાળા ઉપરના

મુશીબા મહુસો ભરે આ આત્મિક વિવાદો કરી શક્યા હશે પણ ખીલ્યો ના માઠમા પેટિયુ ભરવા માટે જ કાફા મારવા તે રિવાજ બીજી કઈ કલ્પના થઈ શકી નથી બૂખે મરતા મલસની સાંકડાં કિં કે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ થવાનો બંદુ એણે સમજ્યો એના વિચારો ખોરાકના અને તે કમ મેજવવો એના ઉપાસના ધ્યાનમાં જ નિમગ્ન હશે

ઓલોગિક યુગે ધણા અનિષ્ટો આપ્યા છે અને તે આજની નજર અગત્ય તરફ કરે છે પણ આપણે એ બૂની જઈએ છીએ કે દુનિયાનો એ દર વિચાર મરતા ખાઈ કરીને જે ભાગોમાં ઉલોગોના ભારે વિકાસ થયો છે ત્યાં ભૌતિક પુખ્તમવડોના પાયો એટલો નજીક નહોતો છે કે મધ્ય મધ્ય મનુષ્યોની સાંસ્કૃતિક અને આ આત્મિક પ્રગતિ વધારે સહેલાઈથી કરી શકાય આ વસ્તુ દિદુસ્તાન કે સમાજના ખીલ સાંસ્થાનિક ફેશોમાં જણાઈ આવતી નથી કારણ કે આપણે લોકોએ ઓલોગિક વિકાસથી સાત મેજવો નથી આપતે તો એથી કેવળ ચુસાયા જ છીએ અને ભૌતિક દૃષ્ટિએ પણ અને તેથી વધારે સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જલકુ વધારે ખોણ્યો છે એના વાકે ઓલોગિક વિકાસનો નહિ પણ વિદેશી રાજાનો છે દિદુસ્તાનમાં પાયા થ મણાતા મુધારા દાખન થવાથી હાલ વર્તે મટે તો જગીરદારસાહી જ નજીક થઈ છે અને એથી આપણા કોષકોષે ઉકેલાવાને બંને હોલમાં વધારે ચૂંચવાય છે

આ આપણું કમખાત્ય છે પણ આજની દુનિયાનું સાચું દર્શન કરવામાં આપણી દૃષ્ટિ તે બિનાથી રંગાવી ન લેઈએ કારણ કે આજની પરિસ્થિતિમાં ધનિક પુરુષની ઉપાદેશ હાથમાં આજ તરીકે સમાજના અવસર વીકે પણ આવર્યકતા મહી નથી અને હાલતા પણ રહી નથી એ નિકપરોગી થયો છે અને નામો વચ્ચે નજીક કરે છે અને શ્રીમતને દાનનો અને ગરીબને દેવાધીન કૃત્તર કરકસરિયો અને સદાચારી બનવાનો ઉપદેશ દેવાનો ધર્મોપદેશકોને ભૂનો થયા હવે નિષ્પ્રયોજન થયો છે મનુષ્યના સાધનો હવે અમર્યાદ વધ્યા છે અને દુનિયાની ચૂંચાનો સામનો કરી તેમને ઉકેલવા શક્તિમાન છે ધણાખણ શ્રીમતો કેવળ શરીર પની જીવેલા લોટીચૂસ બન્યા છે અને એ લોટીચૂસ સર્ગસાધકની વર્ગોનું અસ્તિત્વ એ સાધનોના વિકાસમાં કેવળ વિમરણ જ નથી પણ હુમ્સાન કરનારુ છે એ વર્ગ તથા તેમને નિમાણ કરનારી અવસ્થા ઉલોગિતા અને અર્થોપાદાનને ઉદગમ અટકાવે છે અને એમ છેડાના બેકારો નિર્માણ કરવાને ઉત્તેજન આપે છે એ જ છે ના બેકારો મેટકે કામ કરા વિના મીલનના શ્રમ પર છવનારા તેમજ કામને અગાધે બૂખે મરતા આધીર્યને રોને પત કટલાક વખત પર હાથુ દગ કે બૂખે મરતા અને નિશ્ચોગી લોકો આજ ઉશ્વર એક જ આવકારવાયક રૂપે પ્રકાશ થઈ શકે એટલે કે શ્રમરૂપે અને તેની દોષમાયી મળતા અનનની આશા ઉપે ઈશ્વરે મલસને અનન મટે શ્રમ કરવા નિર્માણ કર્યો અન કલ્પુ કે એઓ કામ કર્યા વિના ખાઈ છે તેઓ જાણે છે

અર્વાચીન યુગના અગ્રજા પ્રશ્નોને પુરાણી પદ્ધતિઓ અને સૂત્રો લ મુ કરી સમજવા પ્રયત્ન કરેલા અને તેમની બાળવમાં જનવ ની બાળાનો પ્રયોગ મળે એ અંચવારો

ઉત્પન્ન કરવાનો અને નિષ્પૂજ્ય નોતરવાનો માર્ગ છે કાલુકે, તે જમાનામાં એ પ્રસો
જ હવા થયેલા નહોત. ધર્મા સોકોની નેત્રી માન્યતા છે કે ખાન નિ મિલકત ઉપરના
મ સિદ્ધા દુષ્કની કલ્પના દુનિયાના આદિકાળથી આવી આવેલી કલ્પનાઓમાંની એક છે, પણ
સ્તુત એ સદાય જ લાતી ઈ છે એક કાગે સુલભા મિલકત ગણાતા તે જ પ્રમાણે
સ્ત્રીઓ અને બાળકો ધર્મીનો નવવધૂની પહેલી રાત પરનો અધિકાર રરતાઓ મ દિશે
હોતો. પુત્રો માર્ગજનિ વપસાસની વસ્તુઓ દયા અન જમીન — એ બધા ઉપર
પણ માવિષી દક્ષ બાળકી રાક્ષસો પશુઓ દનુષે મિલકત મગાય છે, તેમ પશુ
દેશોમાં કાપદાથી તે પગના માવિષીના અધિકારો મપાદિત કરવામાં આવ્યા છે હાઈદના
કાળમાં માવિષી દક્ષો ઉપર રાત્રી કાપ મુકાય છે હાલના જમાનામાં મિલકત વધારે
ને વધારે અનુર્ત રવડપની થતી નવ્ય છે નેગકે દેરો કેટલાક પ્રકારની આજ વગેરે
નેમ નેમ માવિષી વિષેના વ્યાસમાં ફરક પડે નવ્ય છે તેમ તેમ માવિષીના અમધા
અધિનારને મપાદિત કરવા માટે રાજ્ય વધારે ને વધારે દરખાનનીરી કરે છે, નહોર
મત માગના કરે છે અને મારો ફગ્ગ પાડે છે બધા પ્રકારના બાં કરો સાર્વજનિક
દિત માટે અસ્તિમત માવિષી દક્ષોને ખાઈ નવ્ય છે આ દેરો સાચુ પૂણતા એક
પ્રકારની જમી જ છે સાર્વજનિક દિત રાષ્ટ્રીય નીતિનુ રથેય અને છે અને તેને
વરિમામે માર્ગજનિક દિતનો વિરોધ થાય એ ગીતે પેલાના માવિષી દક્ષ સાચવવાની
ખા મનુષ્યને ફગ રહેતી નથી માની વાત થાય એ છે કે પ્રજાના બધુ મોટા વાગને
બતકાગમાં મોઈ માવિષી દક્ષો દતા જ નદિ કાલ કે તેઓ પોતે જ બીજાઓની
મિલકત હતા આને ખાન ધણા યોગ આવ્યા હોમ માવિષી દક્ષો ધરાવે છે અનેક
મળથી ભોગવાતા આવેલા (એક ન સ્થાપિત) દક્ષ વિષે આપણે આજકાલ ધણ સામળીએ
છીએ આને એક નવા પ્રમારના સ્થાપિત દક્ષને આપણે બોલજવા માગ્યો છે તે એ
કે દરેક સ્ત્રી અને પુરુષને હવવાનો મદેનત કરવાનો અને પેલાની મદેનતનુ મળ
ભોગવવાનો મિત્ર દક્ષ છે આ જ વાતી કલ્પનાઓને લીધે માવિષી અને મૂગ નારા
પામતા નથી ખા તે બાપક થાય છે અને બીજાઓની ઉપર રાત્રી ભોગવવાનો અધિકાર
ને પહેલો થા । સોકોમાં જ કન્દિત હોતો તે હવે આવો સમાજ પડે પોતે લઈ લે છે

માધીછ અસ્તિના અત કલ્પની — નેત્રી અને આધ્યાત્મિક — મુપાત્સુ મરી
તે હાત બાધ જગતમાં ફગમતો કરવા હવે છે હોમે પેલાના વ્યસને અને ભોગ
છાગે દે અને પવિત થાય એમ તેઓ મચે છે તેઓ બ્રહ્મચર્યની ઉપર તથા દાર
ત બાધુ વગેરેના યાગ પર બાર મૂકે છે આ બધુ વિષયરોવન કેટને આરો ખરાબ છે
એ વિષે મતભેદ મોઈ રાકે પણ લોભ સ્વાધ સમઢ વગેરે વૃત્તિઓ અસ્તિઓના
અગત લાભ મોટના વાય કર ક્ષણઓ સમૂતો અને વર્ગો વચ્ચેના નિર્દય કલહો એક
વર્ગનુ બીજા વર્ગ દ્વારા થઈ અમાનુરી દમન અને રોષણ તથા પ્રભ પ્રભઓ વચ્ચેના
વય કર મુઢો — એ બધા કરતા આ નબળાઈઓ અસ્તિમત દષ્ટિબિ દુથી પણ અને
તેથીયે વધારે સામાજિક દષ્ટિબિ દુથી બોધી નુકસાનકારક છે એમ મોઈ રાકા કરો

કે? જેમાં ગાંધીજી આ બધી હિંસા અને નીચ ઝડપથીને ધિક્કારે છે. પણ બળિયો હોય તે નળાને ખાય અને 'જેની છાતી તેની બેસ' એ જૂના ન્યાય ઉપર ત્યાગથી આજના પરિવર્તી સમાજમાં ઉપલા અનિષ્ટો નિર્વર્તત જ નથી કે? આજની નફાની લાલચભાવી જ નહિ અનિવાર્યપણે ઉત્પન્ન થાય છે આખી સમાજની રચના માણસની લૂટવાની વૃત્તિને રમણ આપે છે અને દરેક પ્રજાની અનુકૂળતા કરી આપે છે એ કેટલીક ઉદાર ભાવનાઓ. પોષે છે એ સાચું પણ વધારે તો મનુષ્યની હવેલી વૃત્તિઓને જ ઉત્તેજિત કરે છે સંજ્ઞાનેા અર્થ બીજાને ગળાવી પાગ પ્રેમના પ્રતિજ્ઞા બધા પર સવાર થયું તે એ સમાજ આ વૃત્તિઓ અને આકાંક્ષાઓને નિષેજન આપતો હોય અને પ્રજાના સાથ માણસોને પણ તે પ્રયે વાગેા હોય તે સમાજમાં ગાંધીજી એ આદર્શને સિદ્ધ કરવા મથે છે એવો નીતિમાન યુરુપ આજ વાતાવરણમાં નિર્માણ થઈ શકે એમ તેઓ કેવી રીતે શમ્ય માને છે? તેઓ જેવાની ભાવનાને નિર્માણ કરવા હમ્મે છે કેટલી બેઝિમોને તેવી યનાવવામાં તેઓ સફળ થશે પણ ખરા પણ ન્યાયમુખી સમાજ લોભમાં વિજય પામેલા મનુષ્યોને આ સંકેપે આગળ ધકે છે અને અગત લાભની વૃત્તિને જ પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનારી મુખ્ય નેણા તરીકે સમજાય છે ત્યામુખી પ્રજાને મેળો ભાગ તો તે જ માર્ગને અનુસરશે.

પણ આ પ્રશ્ન હવે કેવળ નૈતિ સમસ્યા કે નીતિસત્ત્વનો ગળો નથી એ તો પ્રત્યક્ષ બ્યજ્ઞાનો અને વાકાવિત મહત્ત્વનો પ્રશ્ન બન્યો છે કારણકે કુળિયા એક અગ્રગણ વર્ગમાં સંપત્તિની છે, અને તેમાંથી એને કાઢવાનો કઈક માર્ગ શોધવો જ જોઈએ. પેમિકાબરની જેમ કઈક અનુકૂળ વસ્તુ આવવાની સહુ જોતા એસી રહેવાય નહિ. તેમજ મૂળીવાદ સમાજવાદ સામ્યવાદ વગેરેના દોષોની રીધ કરી કેવળ નિષેધવાદી બનવું અને જૂની તેમજ નવી બધી પ્રવૃત્તિઓના સાથ લેનારો મુશ્કેલીની ને સમસ્યા સુવર્ણમય મન્યમ નવરસના ચોધારવાની આશા સેવવા બેસવું એ પણ આપણે માટે શમ્ય નથી. રામની પરીક્ષા કરવાની છે ઉપચાર બતાવવાનો છે, અને તે પ્રશ્ન જો તેનો અમલ કરવાનો છે એટલું તો ઓછું જ છે કે ગદ્યીય રીતે કે આત્મરક્ષીય રીતે આપણે આજે નાહું નિયતિમાં તરી શકીએ તેમ નથી આપણે બે પાળ કે બંદે આગળ જઈએ પણ કઈક પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ પણ મધ્ય પસંદગીની રે કશી છૂટ નહિ કારણ કે પાળ છૂટુ એ કમ્પી શકાય એવું જ નથી.

અને હતા ગાંધીજીની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવું દેખાતી લાગે છે કે ગાંધીજી અતિશય સક્રિયત સ્વયંપૂર્ણ સત્યચરિત પ્રત્યે આપણને લઈ જવા માગે છે તેઓ આપણને એક સ્વયંપૂર્ણ દેશ જ નહિ, પણ વચ્ચે સ્વયંપૂર્ણ ગામ જોની નિયતિ પર લઈ જવા હમ્મે પ્રાચીન સમાજોમાં ગામડું લગભગ સ્વયંપૂર્ણ હતું.

૧ ડિકેમ્બર ૧૯૪૭ એ હવેના અવકાશ વધારે મર્યાદા અને મુશ્કેલીમાં આવી પડેલું કઈક એવું બની અવરો કે જેથી મને ક્યાકથી રેસા મળી જશે એવી બાબતો એ હવેના આજીવન સેવશે.

એ પોતાનાં ખોરાક, કપડાં તથા બીજી જરૂરિયાતો પોતે જ ઉપજાવી લેવા આનો અર્થ એ તો ખરો જ કે એના જીવનનું ધ્યાન આત્યંત નીચું જ હોઈ શકે. હું નથી ધારતો કે ગાંધીજી આવી સ્થિતિ કાયમને માટે ઇચ્છતા હોય; કારણકે એ તો અસાધ્ય ક્ષેત્ર છે. કેટલાક દેશોમાં તો પ્રજાઓની મોટી સંખ્યા આ રીતે જીવી જ ન શકે અને તેથી તંગી અને બૂખમરાની એ સ્થિતિ પ્રથે જવાનું કદવ જ ન કરે. હું 'ધારુ' છું કે આપણું દારૂનું જીવનચરણ બહુ જ નીચું પડી ગયેલું હોવાથી હિંદુસ્તાન જેવા દુષિપ્રધાન દેશને માટે આયોધ્યોગના વિકાસથી જનતાની સ્થિતિમાં કંઈક સુધારો થાય, એ સંકલ્પ છે પણ જેમ બીજા એકે એક દેશ તેમ આપણે પણ આખી દુનિયા સાથે એવા સંકલ્પાયેલા છીએ કે, અને લાગે છે કે, એનાથી પણ પડતું રાકય જ નથી એટલે આપણે આખી દુનિયાની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવો જોઈએ, અને એ દૃષ્ટિએ નાનાં નાનાં સ્વયંપૂર્ણ રાજ્યોની કંપના અસાધ્ય જ છે હું પોતે તો એને દરેક રીતે અનિષ્ટ પણ માનું છું.

આથી આપણે એક જ પ્રશ્નના હકે પર પડેલીએ છીએ, તે એક સમાજવાદી વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરવી તે એ પહેલાં રાષ્ટ્રની મર્યાદામાં હોય, પણ ઉપર, આખી દુનિયાને વ્યાપે તે સાર્વજનિક દિલ્લી રાખી સંપત્તિની વસ્તુતિ અને વધે-અછીનું નિયમન કરે આ કેમ સિદ્ધ થઈ શકે, એ જુરો પ્રશ્ન છે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે કેટલાક લોકોને વર્તમાન વ્યવસ્થાથી લાભ થતો હોવાથી તેઓ જેવા ફેરફારનો વિરોધ કરે, તેટલા જ માટે કોઈ રાષ્ટ્ર કે માનવસમાજનું દિલ રોડી રાખી રાકાય નહિ જે રાજકીય કે સામાજિક સમસ્યાઓ તેમાં વિમર્શી હોય તેમને દૂર કર્યે જ પડે. એ છાંટ અને વ્યવહારોપયોગી આદર્શને દાનિકર થાય એવી રીતે તેઓ સાથે કોઈ નવતરું સમાધાન કરતું તે મહાન દોષ થશે એવા ફેરફાર કેટલેક અંશે દુનિયાની પરિસ્થિતિને કારણે જ આવી પડે અથવા વેગવાન બને, પણ ન્યાં તે કરવાનો હોય ત્યાંની પ્રજાના બહુ મોટા ભાગની ઇચ્છાપૂર્વક સમતિ કે અનુકૂળતા વિના બાંધે જ થઈ શકે. આથી પ્રજાને એ મતમાં પવટાવવી જોઈએ અને અનુકૂળ કરી લેવી જોઈએ એકાદ નાનકડું 'ટોળું' દિમામ કાવતરું ગોઠવે, તેથી કંઈ કામ વળશે નહિ. દાહની વ્યવસ્થામાં જેમને લાભ છે તેમને પણ સમજાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે પણ એમનો બહુ મોટો લાભ એ મત તરફ પલટારો એવી બહુ આરામ રાખવી ફાકે છે.

ખાતરી ચળવળ — હાથક વામણ અને હાથવણાટની — ગાંધીજીની ખાસ માનીતી જીવનગત અર્થોત્પાદનનું એ તીવ્ર સ્વરૂપ છે, અને ઔદ્યોગિક યુગની પૂર્વના જમાનામાં એ આપણને પાછી ધસડી બચ છે આજના કોઈ પણ મહાવના પ્રશ્નના હકેલ રૂપે એ ચળવળનો જીવિતવાથી વિચાર કરી રાકાય નહિ અને સાચી દિશાના વિકાસના માર્ગમાં વિમ્મકારી થાય એવી મનોદ્રશા એ નિર્માણ કરે છે. છતાં મારી એ પણ ખાતરી છે કે વાકાલિક પતલાપે એણે ઉપયોગી સેવા બજાવી છે અને ન્યા સુધી રાજ્ય પોતે અખિલ ભારતીય જાથા પર એલી અને ઉદ્યોગના પ્રશ્નોનો

સાચા ઉકેલ શાવવાનું માથે હિં નહિ પાસુધી ઠેટલોક વખત એ મદદગાર યરી દિ દુસ્તાનના બાણનોધાયેની બહુ જ ભારે બેઠારી છે અને તેથીયે વધારે ગામગામોમાં અધ બેઠારીની રિયતિ છે આ બેઠારીનો અત આણવા કે બેઠારીને રાઈ રીતે મદદ કરવા રાજ્ય તરફથી કરો જ પ્રયત્ન થયો નથી આર્થિક દૃષ્ટિએ ખાલીએ આ ૫૨૩ કે અર્ધબેઠારીને કિચિત્ મદદ કરી છે અને એ સુધારો તેમના સ્વપ્રયત્નથી થયેલા હોવાને લીધે એણે પ્રત્યેક વ્યવિમાન વધાર્યું છે અને તેનામાં કઈક આત્મવિશ્વાસ દેખાતું કર્યો છે એની સીધી બગવાન આરામ પ્રત્યેક મન ઉપર થઈ છે રાજ્ય અને નામગીરી વચ્ચેનું અતર ભાગવામાં ખાલીએ કઈક સ્વર્ગ પ્રયત્ન કર્યો બોના મધ્યમ વર્ગ અને બેઠારીની વચ્ચેનું અતર એણે તોડ્યું મહેરનાર તેમજ મેનારની ઉપર પહેરવેશની બહુ ભારે અસર થાય છે, અને સાદી ધોળી ખાદીને મધ્યમવર્ગે અપનાવવાના પરિણામે આર્થિક વધી ને મિથ્યા ડોળ અને બપકો ઘટ્યા અને આમયર્ગ સાથે એકતાની ભાવના કેળવઈ કપડાની બાબતમાં નાવલા મધ્યમવર્ગ ધનિક લોકોનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કે પોતાના મસ્તા કરાઈ ગયેલા શરમની લાગણી ઓછી થીધા એટલું જ નહિ ઓછું જેઓ હજી રેશમ અને સાગીનનો મિથ્યાદ બર કરતા તેના કરતા તેઓ પોતાને વધારે ઠાવકા અને કઈક એક થયું માનવા લાગ્યા તદ્દન ગરીબ વર્ગને પણ કેટલેક અંશે આ ઠાવકાઈ અને સ્વાવિમાન વાગવા માડ્યા ખાદીધારીઓનું મોટા મોટાવામાં ગરીબ અને તંત્રમરને વસ્તવાનું કાણું ધડું અને તેથી બહુ વળી કાવના ખીલી મહાસભાને આમરોગે પર્વત પહેલ્યાવામાં ખાદી મદદગાર થઈ ગોમા રામ જ નથી રાષ્ટ્રની મુખિનો એ માન્ય લેખાસ બન્યો

વળી મિલમાલિમની કાપડના ભાવ વધારવાની હુમરાની નીતિ ઉપર ખાદીએ અકુશ મૂક્યો દિ દુસ્તાનના આ મિલમાલિકો વળી વિદેશી — ખાસ કરીને લોકેશિયરની — હરીફાઈથી જ મર્ચામાં રહેતા હતા અધારે અધારે એ હરીફાઈ અટકતી — જેમકે મહાપુષ્પ વખતે — ત્યાં કાપડના ભાવ બેઠા વધી જતા અને દેશી મિલો મળવર કામદો કરની પાછળથી સ્વદેશી તથા વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર ની અગવળે થયું મિલોને મદદ કરી થયું ખાલીએ એક દૂર માડ્યો ખાદી આવવાથી તે વિના ભાવો નેટલા વધારી રાકાવ તેટલી હદે તે હવે વધારી રાકાવા નહિ હા સોડોના ખાલી પ્રયેના કાવનો મિલોએ (અને જપાને થયું) મેરલામ લીધો ખરો કાથે કોતિલા અને વણેવા કાપડમાં કાળી બધ એવા પ્રકારનું બહુ કપડું તેમણે બનાવવા માડ્યું સુધ જેવી બીજી કોઈ જળસ્પત ધરના બને તેા જે પ્રમાણે ૧૯૧૪ અને તે પછીના વર્ષોમાં દિ દુસ્તાનના મિલવાગાઓએ કાપડ ખરી નારાઓને લુટ્યા હતા તેમ હવે કરી રામરો એવો સબબ નથી ખાલી અગવળ એ અટકાવરો દૂર સમયમાં વધારે કપડું દેખાતું કરવાની પણ ચરખા સધમાં રાક્ષિ આવી ગઈ છે

આ રીતે દિ દુસ્તાનની ખાદી પ્રવૃત્તિના આજે આટલા બધા લોકો છતાં અતિ તેા એ એક મહિમાળની પ્રવૃત્તિ છે એમ અને બસે ■ મોગી આર્થિક

પોતાનાઓથી થતા ફેરફારોને જાણવા કરવા માટે એક સહાયક પ્રવૃત્તિ તરીકે એ કદાચ બંધિતમાય આવે પણ બંધિતમાય તે ખેતી અને ખેડૂતો સંબંધી વર્તમાન વ્યવસ્થાને નવે માથે રચવામાં અને ચંત્રોદયોગેને વધારવા પર જ આગ જોર દેવું પડશે જમીનના પ્રક્રમ સંબંધે કેવળ થી ગદા માગી, લાખો રૂપિયાના ખર્ચે સંખ્યાબંધ ઈંદિયાનો નામી ઉપરકપરના ભાગોમાં થોડા થોડા ફેરફાર સુચર્યે કરું બહુ નીપજવાનું નથી જે ભવની જમીનવ્યવસ્થા આજે આવે છે, તે આજની નજર આગળ પણ ભાંગતી નથી છે, અને કૃત્યવૃત્તિ, વહેવારી તથા માર્ગ જમ્મુ બલનાં જુદિયુક્ત અને મોટા પાયા ઉપર ચોલેલાં કામો માટે તે વિદ્યાર્થ છે એવા મૂળભૂત ફેરફાર કરી, નાના નાના દુકાનો અત આજની સમૂહબંધ અને સહકારી પદ્ધતિના વ્યવસ્થાન કૃષિસાદરો દાખલ કરી એકી મહેનતે વધારે નીપજ ઉપલવવાથી જ દાવની સ્થિતિ સુધારી સકારો આપતી આજી પ્રત્યે જોવાનો ધર્મ કામ આવી સકારો નહિ અને (માધીછનો રાજા છે તેમ) મોટા પાયા ઉપર કામો રાજ વધારી ખેતી પર મજૂરી કરનાઓની સંખ્યા એકી થઈ જશે એમનામાંથી થોડાકે તેો નાના નાના ઉદ્યોગો તરફ વળવું પડશે, જમ્મુ મોટા ભાગે તેો રામાજીદસ્તક થાસતા મોટાં કારખાનાઓ અને રામાજીદસ્તકો ધધાઓ પ્રત્યે વળવું પડશે

ધધાએ પ્રદેશોમાં ખાતીએ કઈક સફળ આવી છે ખરી. જમ્મુ આ મહત્વતામાં જ એક મેખમ રહેતું છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે પરી ભાગની વર્તમાન જમીનવ્યવસ્થાને એ પડેલા આવે છે, અને તેટલે અને વધારે આગી વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવામાં દીક્ષ કરાવે છે. જનતુ બંદ ફેરફાર પરી નથી એટલી ખાતી ખેતી અગત જમ્મુની નથી, જમ્મુ એક વધારું તે છે જ. ખેડવાયાઓ કે નાના ખેડૂતો જીવનનિર્વાહના જે અત્યંત હીન પોરણ પર આજે પડેલા છે તે ઉપર જમ્મુ કઈ રહેવા માટે જમીનના વ્યવસ્થાથી તેમને મળતો ભાગ પૂરતો થાય એમ નથી. એ જૂનું આવકમાં રહેલાં કરવાને માટે એકો જીવન માર્ગો રોખવા પડે છે, અથવા તેો દમેશ મુજબ મળેલા કે મહેસૂલ ભરવા માટે એને વધારે કરજ કરવું પડે છે જીવન ધધામાંથી તેને આ વધામની આવક થવાને સીચે, જમીનદારને કે રાજ્યને પોતાનું મળેલા કે મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું નવું માધન મળે છે એ વધારે આવક ન હોત તેો તેમને કરું સાધન જ ન હોત એ આવી વધારાની આવક બીકીક થાય તેો સખત છે કે મળેલા કે મહેસૂલ વધારી દેવામાં આવે અને આવકનો વધારો ખર્ચાઈ નથી દાવની વ્યવસ્થામાં તેો ખેડૂત એટલી વધારે મહેનત કે કરકસર કરે તેનો લાભ મૂળ જમીનધારીને જ મળશે અને માફ છે ત્યાં સુધી હેઠલી જ્યોર્જ પોતાના 'મિમેસ એન્ડ પોવર્ગ' નામાના પુસ્તકમાં ઘણા ઉદાહરણો (ખામ કરીને આલેખ્યાં) આપીને આ વિષય સમજાવ્યો છે

મામોદયોગેને પુનરુદ્ધાર કરવાનો માધીછનો પ્રયત્ન એમના ખાતીના કાર્યક્રમનો જ વિસ્તાર ■ એ વાતકલ્પિક કૃષ્ણો કરશે, એનો દેખ્યોક બધાં એકાદવતો રજાથી જમ્મુ થશે, જમ્મુ ધધોખરો કામથવાઉ જ ઉપયોગી થશે ગામડાના લોકોને તેમના વર્તમાન સંકટમાં તે કઈક મદદ કરશે, અને મૂલપ્રાપ્ત થયેલી કેટલીક કળા અને સાંસ્કૃતિક

સામિતોને પુનરુત્થાર કરશે પણ એ દિવસાવનુ યત્રોજ્જને મોટા ઉદ્યોગની સામે
જેટલે અરો બંદ છે તે બંદ મક્કજ યશે નહિ મળોલ્યેય વિવેકબતા માધીજીયોશ
વખન પડેવાના 'હરિજન'માં લખે છે

“જે મમ કરવા ધાર્યું દોષ તેને માટે પૂરતા મામસો ન દોષ ત્યારે જે મમ
સ માધી લેતું એ સારું છે પણ જેમ હિંદુત્વાનમાં છે તેમ આપણા ગામગમાં
લાભદારી જતા કરોગે મામસોને અમની ચકીમાંથી કુરમ્મ ક્રોમ અપારની એ સવાન
આપણે ત્યાં નથી. આપણી સામે મવાન જે છે કે એમને વરસમાં છ મહિના જેટલા
વખત પરાએ આગસમાં ગાળવો પડે છે એ વખતનો ઉપરોક્ત કેવી રીતે કરવો.”

બેકારીથી પીગતા બધા દેશોને ઓલાવતા પ્રનાલુમાં આ વારા લાગુ પડે છે પણ
આમાં મમ પૂરતું નથી જે હોર નથી પણ હાનની નફો આવાની પ્રવૃત્તિને લીધે કામ
આપણે માલિકોને પૂરતું લાભકારક થતું નથી એ છે કામ તો ન્યારે મને લો છે એમ
પોકારણ દેખતાનું થયેલું દાખવા તરીકે રસ્તા નહેરો, ધરો બાપવાનુ, આરોગ્ય
અને બીપરોની ડમવડો વધારવાનુ ઉદ્યોગ તથા વીજળીનુ, સમાજ અને સરકારી
ઉપરો ની મેનાનુ તથા શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ અને દોકોને ઉપકુલત એવી સેક્ટો
આવશ્યક થીતે પૂરી પા વાનુ આપના ખાતરીએ કરોડ લાકો બીજા પચાસ વરસ સુધી
સંખલ મળૂરી કર્યાં છે તેને કામ ખૂટે એમ નથી પણ એ બધુ ત્યારે જ થઈ
શકે કે જ નારે નહી નજ નહિ પણ સનાતની સુધારણા માટે જાન શોધવાની પ્રેરણા
થની હોય અને સાર્વજનિક લાભાયક સમાજ તેની યોજના કરવો દોષ નશિયન
મોવિયર યુનિયનમાં બીજા મને તે ખામીઓ હોય પણ ત્યાં બેકારીનુ નામ નથી
આપણા લેશ જે ર છે ને મમના અગત્યે નહિ પણ કામને માટે તથા તેમના
સાર્વજનિક વિલાસ માટે સુવચરો હરી પા વામાં આવી નથી તે કારણે બાળમળૂરીની
બધી કરવાથી અને અમુક ઉમર સુધી શિક્ષણ ફરિયાલ કરવાથી છાંન્સ અને
છાકરીઓને મળકો કે બેગરોની હારમાથી અમેગ સમ્રાય અને તેથી લાખો લાખી
મળકોનો બાર મળૂરીના આજના બગર પછી ઊતરી જાય

રેડિયા અને તાંત્રીને સુધારીને તેમની દેશ નસકિં વધ જ્ઞાનો માધીજીએ કહ્યું
અરો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે એજારે અથવા યત્રને સુધારવાનો એ પ્રયત્ન છે અને
એ સુધારો જે ચાલુ રહે (વીજળીથી ચાલતા યુદ્યોગોગની કંપના કરવી અશક્ય નથી)
તો નફો પ્રવાની વૃત્તિ વળી ચાલી તેમાં દાખવ થશે અને અતિ ઝેરજ વધતા બેકારી
થવાનુ જિતિભામ આવશે આધુનિક ઔદ્યોગિક સામ્રાજ્ય અમેરિકોની મદદમાં લેવામાં
નહિ આવે તો જે અતિ આવશ્યક બૌતિક અને સાર્વજનિક પદાર્થોની બાળે આપણને
જરૂર પડે છે તેને કદી પૂરા પગી શકશે નહિ અને તેઓ યત્ર સાથે હરીફાઈ પણ
કરી શકશે નહિ શું આપના દેશમાં મોટા મરખાના આવના અલ્ટ્રાવવા મજ કે શક્ય
છે ? માધીજીએ વાનવાર કહ્યું છે કે તેઓ યત્રનો યત્ર તરીકે વિરોધ રસ્તા નથી
પણ એઓ એમ માનતા લાખે છે કે આજના હિંદુત્વાનમાં યત્ર અસ્થાને છે પણ

શું હોય અને પોતાને જેવા મહત્વના ઉદ્યોગને અથવા દ્વાર અસ્થિતિમાં છે તે નાના ઉદ્યોગને પણ આપણે સમીક્ષા કરી રાખીએ ખરા ?

દેખીશું છે કે આપણે એમ નહિ કરી રાખીએ. જે આપણે આગળથી, પુરો અને વાહન અને વ્યવહારના સાધનો વગેરે રાખીશું તો આપણે કા તો તે નતે નિર્માણ કરવા જોઈશે અથવા તે માટે બીજા પર અવગણી રહેતું જોઈશે જે આપણને સ્વરક્ષાના સાધનો જોઈશે તો આપણે કેવળ મૂળ ઉદ્યોગ જ નહિ પણ અત્યંત વિકાસ પામેલી ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા મોકળવી જોઈશે ઔદ્યોગિક વિકાસ વિનાનો કોઈ પણ દેશ નાજો સાચો સ્વતંત્ર થવાને કે દુર્ભવાચ્છિન્ને સામનો કરવાને શક્તિમાન નથી એક મૂળ ઉદ્યોગના નિભાવને માટે બીજાનો આશ્રય અને પૂર્તિની જરૂર પડે છે, અને ઉપરોક્ત યત્રો બનાવવાના ઉદ્યોગો સુધી પહોંચવાનું યાથ છે મૂળ ઉદ્યોગો અને તો નાના ઉદ્યોગોને ફેલાયા વિના છટકે જ નથી એટલે કે આ પર પણ અટકાવી રાકાય એમ છે જ નહિ, કારણકે, આપણો ભૌતિક અને સાર્વજનિક વિકાસ જ નહિ, પણ આપણી સ્વતંત્રતા પણ એની સાથે સંકળાયેલી છે અને જેમ જેમ મોગ ઉદ્યોગો વધે તેમ તેમ તેના થાપના પ્રામાણ્યોગો જેની સાથે હરીફાઈ આવી કરી રાકવાના પ્રમાણવાદી પ્રથાની નીચે તેઓ કઈકે ટકી શકે, પણ મૂડીવાદી પ્રથામાં તો બિયડુવ નહિ અને સમાજવાદી પ્રથામાં જ બહુ મોટા પ્રમાણમાં બનાવવાની જરૂર ન હોય એવી અત્યુકવસ્તુઓ જ બનાવવા પૂરતા મહત્વનોગોતરીકે તેઓ ટકી શકશે કેટલાક મહામહાના આગેવાનો પાયાદ્યોગના કારખાના માવન્ટ્રિક થવાથી હવે છે અને માને છે કે ઉદ્યોગવાદી દેશોની આજની મુશ્કેલીઓ કારખાના દ્વારા થતા દમદમપદ ઉત્પાદનને પરિણામે છે આમાં પરિસ્થિતિને વિશેની વિચિત્ર ગેરસમજ રહેલી છે.

લોકોને જે કોઈ વસ્તુની તમી હોય તો પૂતા પ્રમાણમાં તે ઉત્પન્ન કરવામાં કઈ હોય છે શું ? દમવાળા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવાને બદલે લોકોએ તમીમાં રહેતું એ શું વધારે ઘણું છે ? અથવા છે કે હોય ઉત્પત્તિનો નથી પણ મૂર્ખતાભરી અને ખામીભરી વહે ચાલીની પ્રથાનો છે.

પ્રામાણ્યોગના પ્રચારકોને બીજા જે મુશ્કેલીના સામનો કરવાનો તે આપણી પ્રિતી દુનિયાના બહાર ઉપર અવગણે છે તે વાતનો છે આને એકતરફ વેપારી પાક ઉત્પન્ન કરવાની દ્રષ્ટિ પડે છે, અને દુનિયાના બાકી ઉપર એકાંતિતામાં રહેતું પડે છે. આ બાકી તો બદલાયા કરે છે, પણ એને પોતાનું એકાંત અથવા મહેસૂલ નમદ નાણામાં ચૂકવતું પડે છે એ નાણાં એને વ્યાપીરે પ્રાપ્ત કરતું પડે છે — કઈ નહિ તો પ્રાપ્ત

૧. ઉચ્ચ નાણાંની ૧૯૩૫ને દિવસે અમદાવાદમાં લખેલ આપણા સંસ્કાર વચ્ચેનાઈ આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા " સુચિ પ્રમાણમાં પ્રામાણ્યોગની બિયડુવમાં છે પ્રામાણ્ય દેશોમાં દમવાળા ઉત્પાદનને પરિણામે જે અનવસ્થા નિર્માણ થઈ છે તેની આપણે આપણા દેશમાં પુનરાવૃત્તિ કરવા ઇચ્છતા નથી "

કરવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે — અને તેથી તે એવો જ પાક લે છે કે જેના એની માલિકા પ્રમાણે વધારેમાં વધારે જાવ લેખને, ખેડાકની બાબતમાં સ્વાવવંબી થવા મટે પોતાને તથા પોતાના કુટુંબને જેની જરૂર હોય તે પાક ઉગાડવો પણ એને પાસવતો નથી.

ઉદ્દેશાં કેટલાંક વર્ષો દરમ્યાન અનાજના અને બીજા વસ્તુઓના બાજેમાં આવેલી મહીને પશ્ચિમી લાગે. એક્ટોને — ખાન કરીને સુલુખ પ્રાંત અને બિહારમાં — શેરગીના વાવેતર પર જરૂં પડ્યું, ખાંડ પર નાખેલી જકાતને કીધે ચામાસાની કામગીરી ટોપીની પેટે અનેક કારખાનાં પેદા થયાં, અને શેરગીની માત્ર વધી ગઈ. પણ ઘોરા જ વખતમાં માગ કરતાં માવ વધી ગયો અને કારખાનાવાળાએએ કૂર રીતે ખેડોને શૂરયા, અને બાવો ધી ઝડાં.

આ કેટલાક અને બીજા અનેક વિચારોને કીધે અને દારે છે કે આપણા એનીના અને ઉધોગોના કામગીરીનો ઉકેલ નાની સ્વયંપૂર્ણ યોજનાઓ દ્વારા કરવો શક્ય નથી, અને યોગ્ય પણ નથી ખરું પૂછતાં, આ વિચારો આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના એક એક અંગની ઉપર ચાસે પાડે છે મોઘમ અને બાવનાપ્રાન સમ્પ્રદાયોના આશય લેવાનું આપણને પાસવે એમ નથી, પણ આ વસ્તુસ્થિતિને બદલવે એજાબી, તેમાં મોઠવાઈ જરૂં નેઈએ કે જેથી આપણે કલિદાસની નિઃમદાય કૃતિ નહિ પણ તેના કર્તા બનીએ.

વળી હું વિરોધાભાસની મૂર્તિ ગાંધીજીનો વિચાર કું કું એમની તીર્થ પુજી, કલિત અને પીડિત વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવા માટેની ધમસ છતાં, જે પ્રયા કેખીતી રીતે નારા પામી રહી છે અને જે આ દુઃખ અને અપમય નિર્માણ કરે છે, તેનો એજો કેમ બચાવ કરે છે? એ સાચું છે કે તેઓ એક માર્ગ બતાવે છે, પણ મું બૃતકાગમાં જવાના જે માર્ગનાં બારણાં વસાઈ તે પર લગાં દેવામાં નથી કે? અને આ દરમ્યાન દેશી રાજ્યો, મેની જમીનદારીઓ, તાલુકાદારીઓ અને વર્તમાન મૂઠવાદી પ્રયા વગેરે પ્રગતિનો વિરોધ કરનારા જૂની પદ્ધતિના બધાં જ અવરોધોને તેઓ આરણીવાદ આપે છે. દુરદીના સિદ્ધાન્તમાં વિશ્વાસ મૂકવો યોગ્ય છે કે? એટલે કે એક બક્ષિને અનિયંત્રિત સત્તા અને ધન આપવાં અને તે એનો ઉપયોગ સાર્વજનિક દિન માટે જ કરશે એવી આશા રાખી શકાય કે? આપણામાંના જે માત્રમાં સામ છે તે પણ આવા વિશ્વાસને પાત્ર ગણાય એવા પૂર્ણ છે કે? ખેડોના તત્ત્વજ્ઞાની રાજ્યો પણ બાંધે જ આપે.

૧ ૧૯૩૫માં લંડનમાં ગેલ્લમેન પત્રિકાના એક બંધમાં ગાંધીજી બોલ્યા હતા "કોઈ વિશેષ મહાસત્તાના હાથે એ છે કે જેને બિહારા ડિફરન્સ કહે છે તેમજ જેને દેશી રાજ્યો કહે છે તે બંનેમાં વચલા ડિફરન્સના ચારે ખૂણા સુધી કેટલાક સ્વતંત્ર ગામપ્રજાઓ અને મૂળા અર્ધભૂખ્યા કોરોડો લેખિ વસે છે, તેમની મહાસત્તા પ્રતિનિધિ છે. પ્રદાસના જે દકોનિ રક્ષણ કરવા યોગ્ય ખાતે છે, તે દકોનિ પણ એ કોરોડો મૂળા લેખિના લાખ અર્ધ જ દોઢ રહે એવી એ અનેક દકોનિ બંધમાં અવારનવાર કલક જેવું લખાતે એવમાં આવે છે. એ એક સાચો દોષ નો મહાસત્તા તરફથી એમ કહેતાં અને જિનકલ મહાસત્તા થવો નથી કે એકોનિ કલક એ કોરોડો મૂળાઓના લાખર્ધે મહાસત્તા બલિદાન આપશે."

હાઇમારી અને બાગફોડ અનિવાર્ય છે; પરંતુ તે નાના વસ્તુ અનિવાર્ય દુઃખથી હરીને આપણે એક મોટા દુઃખને સહન કરી લઈ શકવા નથી.

મનુષ્યની રાજકીય, સામાજિક કે આર્થિક દરેક પ્રકારની સમાજરચનાના મૂળમાં કંઈક તાત્ત્વિક વિચાર રહેલો હોય છે જ્યારે એ રચનાનો યુગ બદલાય ત્યારે તેનો તાત્ત્વિક પાયો પણ બદલાવો જોઈએ, જેથી બેના મેળ રહે અને બેના સારામાં સારો ઉપયોગ થાય પણ સામાન્ય ગીતે તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો રચનાની પદ્ધતિ પડી બંધ છે, અને તેમની મંદ ગતિને લીધે જ બધી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. એમ. ગ્રીસમી સદીમાં લોકશાસનનો સિદ્ધાંત અને મૂડીવાદ સાથે દર્શન થયા, પણ તે બેમાં પરસ્પર મેળ નહોતો. મૂળમાંથી જ તેમની વચ્ચે વિરોધ હતો, કારણકે લોકશાસનનો સિદ્ધાંત અનેકની સત્તા પર બાર મૂકતો હતો, જ્યારે મૂડીવાદ યોગાના હાથમાં જ સાચી સત્તા આપતો હતો. છતાં આ કલેક્ટર ગમેતેમ નસતુ આવ્યું; કારણકે ધારાસભાઓનું રાજકીય લોકશાસન બહુ મર્યાદિત પ્રમાણમાં જ લોકશાસન હતું, અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં અને સત્તાના કેન્દ્રીકરણના વિગ્રહમાં એ ધારાસભાઓ બહુ આડે આવતી નહોતી.

છતાં એ શાસનના સિદ્ધાંતોના વિગ્રહ સાથે બેની વચ્ચે છટકોટા અનિવાર્ય થયા અને એ કરવાનો સમય હવે આવી શક્યો છે ધારાસભાઓના લોકશાસનની દ્રવે શાખ રહી નથી, અને બેના વિરોધરૂપે અનેક પ્રકારના પોઝીટિવ હવામાં સંબંધાય છે અને લીધે જ હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ સરકાર વળી વધારે પ્રમતિવિરોધી બની છે, અને રાજકીય સ્વતંત્રતાના બાક અંગ્રીશી પણ આપણને વંચિત રાખવા એ નવા પોઝીટિવ બહાનું બતાવે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે દેશી રાજ્યો પોતાની અનિયંત્રિત સત્તા રાખવા માટે પણ આ જ બહાનું બતાવે છે, અને બારપૂર્વક કહે છે કે દુનિયામાં આજે ક્યાંય નથી એવી મંચયુતીન સ્થિતિ પોતાના રાજ્યોમાં ચલુ રાખવાનો એમનો પ્રયત્ન છે. પણ ધારાસભાઓના લોકશાસનની નિષ્ફળતાનું કારણ એ લોકશાસન બહુ

૧ દેશી રાજ્યોની સભા (નેશનલ એસેમ્બલી)ના પ્રમુખ તરફ પંચાયતના મહારાજાને ૨૨મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૫ને દિવસે ટિપ્પીમાં એ સભામાં ભાગ લેવા આપના એક હુકમ ઉપર હતો કે હિંદી રાજ્યોએ આગેવાનો દેશી રાજ (સમૂહનંદ) સભાની તરફેણમાં મળી પાડે છે, કારણ કે તેમની એ માન્યતા છે કે દેશી રાજ્યોને પરિવર્તિને વધુ થઈ પોતાના રાજ્યોની અંદર લોકશાસન શાખવ કરવું જ પડશે જોના ઉત્તરમાં તેમનો કશું કે, "એકે દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રબલતા સર્વોચ્ચ દિવ કરવા દેખેલાં મુશ્કેલી રવા છે, અને પોતાને તથા પોતાના રાજ્યના જોડેને અમલદાર દેવતા તૈયાર રહેશે, છતાં અમારે ૧૫૯ કોર્ટ એડમે કે ને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન એમ આપના રાજ્ય" હોય કે એ રાજકીય સિદ્ધાંત હવે સરેલા મલુમ પડ્યો છે, તે સિદ્ધાંતને એક અમલ નીચેથી રાજકીય સરકારને વચન આપેલો હશે પડી શકે, તો તેઓ કમ્યુનિસ્ટના વિદ્યાર કરે છે."

(જુઓ ૧૫૬ પાછા ૫૩૧મે ૧ને મહાસભાની રીપોર્ટ બાજુ) એ જ દિવસે એ જ સભામાં નિર્ધારિત મહારાજા એકાદ હતા કે "અમે દેશી રાજ્યોના રાજ્યો કાઢી દેવાનો"

આગળ નિયત એ નથી; પણ પૂરતું આગળ નથી જતું, એ છે. એમાં પૂરું લોકસાસન નહોતું, કારણકે તેમાં આર્થિક લોકસાસનનો સમાવેશ નહોતો થતો, અને તેની પદ્ધતિઓ અપાસખે થતાં પરિવર્તનોના જમાના માટે બહુ ધીમી, અટપટી અને અયોગ્ય હતી.

એકદમ સત્તાનું આર્થિક રૂપ એ દુનિયામાં ઠ્યાંય દોષ, તો ધર્મકર્મીને તે દેશી રાજ્યો છે. મેસક તે મિટિસ સહેનરાદત નીચે છે; પણ અંગ્રેજ સરકાર કેવળ અંગ્રેજના લાભોની રક્ષા કે વૃદ્ધિ માટે જ તેના કારણદોષો દબાવતી રહે છે. વીસમી સદીના લગભગ મધ્યકાળ સુધી આ બૂની દુનિયાનાં ભગીરદારી બૂધો લગભગ કાંઈ પણ પરિવર્તન પામ્યા વિના કેવી રીતે જતી રહ્યાં છે એ બહુ આશ્ચર્યકાર છે. ત્યાંની દુષ્ણ બંધિયાર અને બારે છે; પાણી બહુ જ મંદ, ગતિએ વહે છે; અને ફેરફારો તથા રફૂર્તિદાથી વાતાવરણમાં ઊછરેલો અને તેથી જરા યાકેકો ફેઈ નવો આવનારો માણસ ત્યાં જઈ થડે છે, તો તેને સુસ્તી આવી જાય છે અને તેની આંખ પર દળતું પિત થડે છે. જેમ ચિત્રના પદાર્થ પર સમયનો પ્રભાવ નથી, અને તેથી એક જ દેખાવ આંખ આગળ સ્થાયે રહે છે અને તે અવાસ્તવિક ધારે છે, તેમ જ આ બહુ અવાસ્તવિક રસ છે, અનુભૂતાં જ પેકો નવતરો માણસ પાછો જૂનકાળમાં ઊતરી પડે છે અને પોતાનાં બાદવાવસ્થાનાં સ્વપ્નો નિદાણે છે: નેમાં બજાર અને સત્તો સંગ્રહો સરગરો અને સુંદર અને શૂર રમણીઓ આવે છે, કાંમરાવળા દુર્ગો, પ્રેમશીર્ષના પ્રદ્યોગ અને કુળ તથા અભિમાનના બદલદસાર્થ વિચારોના તથા અદ્વિતીય વીરતા અને મૃત્યુની બેપરવાઈનાં ચિત્રો એ જીએ છે. ખાસ કરીને સાદસ અને પરાક્રમ, તથા મિથ્યાનિમાની અને અસાધ્ય કર્મોના મૂળ વળ રાજરચાનમાં આ વિરોધે યાચ છે.

પણ આ સ્વપ્નો જલરી ઊઠી જાય છે અને અકામલુનો અનુભવ યાચ છે. દુષ્ણ એકી પડે છે અને ચાસ લેવો મુશ્કેલ લાગે છે. બંધિયાર અથવા મંદ વહેતાં પાણીની નીચે બિંદુલતા અને કઠોલણ માત્રમ પડે છે મનથી અને સારીરથી બધી બાબતો વાટ, ઘેરો અને સાંકળોના બંધનમાં પડ્યા દોઈએ, એવી લાગણી યાચ છે. એક બાબતે લોકોની અત્યંત અધાનમય હરિદતા અને બીજી બાબતે તેથી સાવ ઊલટું જ, આંખને આંજી નાખનારો જાતકાખંધ રાજમહેલ નજરે પડે છે. રાત્ર્યની કેટલી બધી દોલત તેના રાજની અંગત જરૂરિયાતો અને લેભવો માટે એ મહેલની ઘડીએ ચડી ખેડેલા લોહો નથી અને કુ એમ કહેવાની છૂટ લઈ છું કે અમે રોડાઓથી વંશપરંપરાગત તત્ત્વ કરવાની શક્તિ અને, કું માત્ર છું કે, દેલેક અંરો ગ્રુત્સીપણોના વાંદરો મેળવ્યાની હાલો કરી રાજીએ લીએ, આથી ઉત્તરના કે અપૂર્વ વિચારથી કરેલા નિર્ણયોમાં ત્વરથી ઘસણાઈ જતા અટકવા માટે અને પૂરેપૂરી કળણ લાઈએ. . . બહુ વિનયપૂર્વક કું કહેવા ઇચ્છું છું કે દેશી રાજ્યો ફોર્નથી પેતાનો નારા થવા દેવા છારો રાખતા નથી, અને કમનસીમે એ એવો સમય આવી લાગશે કે કહેનમદેલ પોને કરેલી કુલેહની રૂએ દેશી રાજ્યોને આવાસક રહેણ આપવા અસકા નીવડશે તો દેશી રાજ્યો અને રાજ્યો જેવા સુધી લડતા લડતા જ મરશે.”

અદર વહે છે, અને ઈશી શેડી પ્રગળી કોઈ પણ જાતની સેવાના રૂપમાં તેમને પછી મળે છે. આપણા રાજ્યોને ઉત્પન્ન કરવા ને પોષવા એ બધું જ મોટું વસ્તુ છે એમની પાછળ યતા આ ઉકાડ ખર્ચના બંવાસ તો આ મુ પછુ આપે છે ?

આ રાજ્યોની ઉપર ગુલામીનો ખર્ચો થયેલો છે. વર્તમાનપર્યંતે ત્યાં ઉત્તેજન નથી બહુ તો એકાદ સાહિત્યવિષયક કે અર્થસંસ્કારી સાપ્તાહિક ત્યાં નબી રાકે બહારના છાપાઓની ધણી વાર બધી હોય છે ત્રાવણકોર કોનીન વગેરે કેટલાક દક્ષિણના રાજ્યો — ન્યા યિરિશ દિલ્હીના મરતા ખાસ સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધારે છે — તેમનો અપરાધ કરીએ તો બીજી જગ્યાએ સાક્ષરતા ના પાત અર્થ છે. રાજ્યોમાંથી જે મહાત્મની ખબરો બહાર પડે છે તે બહુમતરી વિધિઓ અને પરંપરા પ્રમાણમાં બાર જોવાથી એકાં વાર્ષિકરોમની પ્રવાસવળી અથવા ઉગડપણે ઉજવેલા મળના વિવાહ કે જન્મ દિવસની અથવા ખેડૂતોએ કરના બંટનીહોય છે. દેશી રાજ્યોને સિદ્ધિ દિલ્હીના મરતા રીકા સામે ખાસ મધ્યમાં પળે રનાણુ આપવામાં આવેલું છે અને રાજ્યની હંભા તો ઉગવામાં દળથી મીકા સામે પણ મળત પળવા લેવામાં આવે છે. જલદેર સમાચારનું જાણે જ નામ સંભળાય છે અને ધણી વાર સામાજિક ચળવળની સમાચારોની પણ મનાઈ કરવામાં આવે છે. બહારના આગેવાન પુરુષોને રાજ્યમાં જતા ધણી વાર અટકાવવામાં આવે છે. હં સ ૧૯૨૫ કે તે પૂર્વસામાં શ્રી ચિત્તરજન દાસ ખૂબ માદા હતા અને તેથી તેમણે કારમી હવાફેર કરના જવાનો વિચાર કર્યો હતો. મઈ રાજ્યોની કામ કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ નહોતો. એ કારમીની સીમા સુધી પહોંચી નથા પણ ત્યાં એમને અટકાવી દેવામાં આવ્યા. શ્રી મહાત્માની ઝીણવે જન નિઃશ્ચયના રાજ્યમાં જવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી અને શ્રીમતી સરોજિની નાયડુને દેશમાં રહેવામાં જ મિમનુ થર હોવા છતાં ત્યાં રહેવાની પરવાનગી મેળવતા લાગે સમય લાગેો હતો.

ન્યા રાજ્યોમાં આવી સ્થિતિ હોના થા રાજ્યની પ્રજાઓના પ્રાથમિક હક્કોના બચાવમાં ખગ થયુ અને તેમના બેધક દમનની મીકા કરવી, એ મહાસભા મરિ અત્યંત રવાનાવિરુધ્ધ કાર્ય થાત પણ ગાંધીજીએ દેશી રાજ્યોની જાબતમાં મહાસભા ઉપર એક વિચિત્ર નીતિ લાદી. તે એ કે દેશી રાજ્યોના આગરિક કારનારમાં

૧ હેદર બદ (નિઃશ્ચય)થી ૩૩૩ દેશી રાજ્યો ૧૯૩૩ની તારીખનો એક પ્રાપ્તિય સંદેશ આ મમણે હતો. “અનેની વિવેકવર્ધની વિચેત્રાઈ ગઈ કે ૩૩૩ રાજ્યો જ મરિવસ ઊભવવા મળેની જલદેર થયેલી સાર્વજનિક સભા બધા રાજ્યની પડી હતી હેતુતાન હંમન સેવક સભે આ સભા ગોઠવી હતી. સભા મંત્રી જાણેને જાણે છે કે સભામાં એવીસ મ્યાક પહેલાં અધિકારીઓએ ને સંસ કાઢી હતી કે જે હંબર રિચના રોડક જમીન અને રાજ્યોની બાણી નહિ કરવામાં આવે હથા સરમતી અમલદારોના સરકારી કામો ઉપર કેઈ પ્રકારની ટીક કરવામાં નહિ આવે એવી મ વગેરે આજની સતે એ જ સભા બંટવાની પત્થન. આવી સમયે સભા બોલાવન રને અમલદારો સાથે ચોખ્ખા ચાલવાટ કરવો સમય પૂરે ન દેવાથી સભા બધા રાજ્યની પડી હતી.”

દખલગીરી કરવી નહિ.” રાજ્યોમાં અત્યંત અસાધારણ અને ત્રાસદાયક બનાવો બનતા હતાં અને રાજ્યોના તરફથી મહાસભા ઉપર કોઈ પણ નતના બદાના વિના હુમલાઓ પતા હતાં, આ સુપ્રીમીની નીતિને ગાંધીજી વળગી રહ્યા છે. મહાસભાની દીકાથી રાજ્યોને દુઃખ થાય અને તેઓને “હૃદયપથદો” કરવો વધારે કડલું થઈ પડે એ બીક આની પાછળ હોય એમ કહેવાય છે. ૧૯૩૪માં દેશી રાજ્યોની પરિષદના પ્રમુખ ટી. ન. ટિ. કેળકરને લખેલા એક પત્રમાં ગાંધીજીએ ફરી જણાવ્યું છે કે આ દખલગીરી ન કરવાની નીતિ હઠાપણથી અને ગોચર છે, એમ એમની ખાતરી છે. વળી એ કામગમી કાયદા અને બંધારણની દૃષ્ટિએ દેશી રાજ્યોના અધિકારોની બાબતમાં એમણે બહુ જ વિચિત્ર દિલ્લિખંદુ સ્વીકાર્યું હતું. એમણે લખ્યું હતું કે “બ્રિટિશ સરકાર પ્રમાણે દેશી રાજ્યો સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ છે. જે ભાગ બ્રિટિશ કલેવાય છે તે ભાગને જેમ અધ્યાનિસ્તાન કે સિલોનની રાજનીતિ ધરવામાં કરો અધિકાર નથી, તેમ જ દેશી રાજ્યોમાં પણ નથી.” દેશી પ્રજા પરિષદ અને મધ્યમભાગી જેવાં નરમ અને વિનિત મંડળોએ પણ આ વિચારો અને સલાહ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો, એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પણ આ વિચારો દેશી રાજ્યોને તો બહુ આવકારણીય થઈ પડ્યા, અને તેમણે તેનો લાભ લીધો. ત્યાર બાદ એક મહિનામાં ત્રાવણકોરની સરકાર પોતાના રાજ્યમાં મહાસભાની સમિતિની સ્થાપના પર પ્રતિબંધ મૂક્યો અને તેની સભાઓ તથા સભાસદો નોંધવાના કામગીરી બંધી કરી. એમ કરતી વખતે તેમણે બહેર કહ્યું કે “જવાબદાર આગેવાનોએ જ આવી સલાહ આપી હતી. દેખીતું છે કે આ ઉલ્લેખ ગાંધીજીના નિવેદન વિષે હતો. અને એ નોંધવા જેવું છે કે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાંથી સરિનય ભંગ પાછો એવી લેવામાં આવ્યો (દેશી રાજ્યોને તો એ થગવળમાં કદી સંડોવવામાં આવ્યા જ નહોતાં) અને હિંદી સરકારે મહાસભાને પાછી કાયદેસર સંસ્થા બહેર કરી ત્યાર બાદ આ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. અને એ પણ બહુવા જેવું છે કે તે વખતે એકવારના મહાસભાના તેમજ હોમરૂલ લીગના મુખ્ય મંત્રી, પાછળથી મધ્યમભાગી અને હિંદી સરકાર તથા મદ્રાસ સરકારમાં મોટા હોદ્દા ધરાવનાર સર દી પી સમસ્વામી આપર ત્રાવણકોર સરકારના મુખ્ય રાજકીય સલાહકાર હતા અને આવ્યે છે.

ગાંધીજીની સલાહને અનુસરી થડાયેલી મહાસભાની નીતિને પરિણામે ત્રાવણકોરની સરકારે શાંતિના સમયમાં પણ મહાસભા ઉપર કલેલા અકારણ હુમલાને વિષે એક રાજ્ય પણ બોલવામાં આવ્યો નહોતો. કેટલાક મધ્યમભાગીઓએ આ સામે બેરથી

૧ ૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૫ને દિવસે વડોદરામાં કરેલા એક જાણણના સરકાર વક્તવ્યમાં પહેલે આ મિનકમનગીરીની નીતિ પર ભાર મૂક્યો હતો તેઓ એક બોલેલા કહેવાય છે કે “દેશી રાજ્યોના કાયદેસર રાજ્ય તરફથી જે મર્યાદાઓ નાખવામાં આવે છે તેમાં સ્ત્રીને જ પોતાનું કામ કરવું અને તેમના કારોબાર ઉપર દીકા કરવાને જાહેર રાજ અને પ્રજાની વચ્ચે સારો સંબંધ જળવાય એવા પ્રયત્નો કરવા.”

વારે ઉડાવ્યો હતો. દેશી રાજ્યોની બાબતમાં ગાંધીજીની નીતિ મધ્યમમાર્ગીય હતી પણ વધારે મોળી અને તકુચિત છે. મોગ આરોપોમાં પદ્મ ૫ મદનમોહન માવતીયજી જ રાજ્યોની સાથેના એમના અનેક ગાંઠ સંબંધને હીરે એમના જેટલા જ દીન કરવામાં સક્ષમ અને રાજ્યોની નાજુક લાગણીઓ દુઝાય નહિ તેને મળે વિતાવતર માફક પડે છે.

ગાંધીજી હુમેશા જ દેશી રાજ્યો વિષે નરહા રાવચન નહોતા ફેરુઆરી ૧૯૧૬માં એક જાણીતા પ્રસંગે બનારસ ક્રિડા યુનિવર્સિટીની આપનાને સમરે એક દેશી રાજ્યના અધ્યક્ષપદ્મ નીચે અને બીજા ધણા રાજ્યોની હાજરીમાં એમણે એક ભાષણ આપ્યું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકાથી એઓ વાત જ પાલ્લ ર્યા હતા અને અખિલ ભારતીય રાજકાલ્પનો ભાગ હતો એમના ૧૨ અંગી પડેલો નહોતો. અતઃ ભુમણી નીકળતા અને એક પેશબરના જેવા જુગસાથી તેમણે એ બ.પ.સૂમાં રાજ્યોને સુધરવા અને તેમના નિથ્યા બમકા અને વિશ્વાસો ઇતી દેવા કહ્યું હતું એમણે જોડે 'રાજ્યો જાઓ અને વખાડુ કંચરાત વેચી દો.' રાજ્યોએ કંચરાત વેચ્યું બડે ન હોય, પણ તેઓ ગયા ખરા બટ રોપથી એક ૫૩ એક અને નાની નાની ટોળીઓમાં તેઓ હોલ ઇતી ગયા અને અધ્યક્ષ પણ ની વી નયો, અને બાપલુકવાને એવાને જ એમનું બાપલુ પૂરું કરવા ઇડમ્મા શ્રીમતી એની બેસલ, જે ત્યાં હાજર હતી તેમને પણ ગાંધીજીની દીકાથી માહુ લાગ્યું અને તેઓ લગા ઇતી ગયા હતા.

; વળી શ્રી. જગદે ઉપના પત્રમાં ગાંધીજી લખે છે 'દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાઓને સ્વરાજ્ય બક્ષે, એમ દુ ઇચ્છુ છું, તથા રાજ્યો પોતાને પોતાની પ્રજાઓના દુસ્તીઓ તરીકે જ ગણે અને તેમ જ વર્ગ એમ વાદુ છું.' એ આ દુસ્તીપણના જિવારમાં કઈ તથ્ય હોય તો અચેજ સરકાર પેને હિંદી સરકારની દુસ્તી છે એવો ફાલો કદે છે તે સામે આપવુંને શો વાચે હોઈ સમે? તેઓ હિંદુસ્તાનમાં પદેશી છે, એટલું બાદ કરીએ તો દુ મે વચ્ચે મ્યો બેઠ બોલે નથી. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા લોકોમાં સગમત એમના જેટલા જ આમણીવા રમના મ્ય બલિના અને લરેમાલિના બેદો છે.

ઈન્દ્રા પ્રેમકાં વરોધી દેશી રાજ્યોમાં અચેજ અવિહારીઓનો કથાગબધ પ્રવેશ થતો નય છે. ધ ઈ વાર તે નાજુક પણ અસહાય થઈ પડેલા રાજ ૫૦ ૫૦ જે કનાવવામાં આવે છે. હિંદી સરકાર હમિસા દેશી રાજ્યો ૫૨ ઉપરથી ધતો. અ કથ અલાવતી, હવે ઉપના અ પસ ઉપ ■ ડેટવાં મહાવના રાજ્યો ૧૨ અલનો દોર પણ થનો ■ આથી ન્યારે મઈ દેશી રાજ્ય બેડે ત્યારે અવજ બલિને તથા ભગીરદગી બુનિકનો લાખ લઈને ધતી વાર હિંદી સરકાર જબોલવી દોય છે. , બીજા જગ્યાના જેવી દેશી રાજ્યોમાં પ્રતિબે કસ્તાની હા દનેસા ન લઈ ઇમાય એ દુ સમજ સક છુ કૃપિના, ઉલોચના, કોમોના, રાજ્યપદ્ધતિના, વમરે પ્રસોની બાબતમાં જુદા જુદા મિલિસ પ્રોગ્રામરે ઘસા ફરકો છે, અને તેથી સને,

એક જ રીત રાખવી સક્ય નથી; પણ પરિસ્થિતિ અનુસાર કાર્યમાં ભેદ હોય તેથી જુદા જુદા પ્રદેશો માટે આપણી સામાન્ય નીતિ જુદી ન હોવી જોઈએ. અને જે વસ્તુ એક જગ્યાએ ખોટી હોય તે બીજી જગ્યાએ પણ ખોટી જ ગણાવી જોઈએ. નહિ તો એવો આશય મુકારો અને મુકારો છે જ કે આપણે કોઈ મુસંગત નીતિ કે સિદ્ધાંતો સ્વીકારતા નથી, પણ કેવળ આપણે આપણી પોતાની સત્તા વધારવા માટે જ બહાર પડેલા છીએ.

ધાર્મિક અને બીજી લઘુમતીઓનાં જુદાં મતદારમંડળો સામે, વાજબી રીતે જ, બહુ દીકા કરવામાં આવી છે. લોકસાસનના સિદ્ધાંતથી એ સાવ વિદોષી છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. બેંગલ, એકબીજાથી અત્યંત સ્વતંત્ર ધાર્મિક મંડળોમાં જે મત દારોને વહેંચી દેવામાં આવે તો લોકસાસન, અથવા એને જવાબદાર રાખતંત્ર કહે છે તે થઈ જ રાફે નહિ. પણ આ પ્રકારની ગીકા બહુ આમદુર્બલ અને સતત કરનારા, જેવા કે પં મહનમોહન માવનીય અને હિંદુમહાસભાના આગેવાનો, દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ વિષે અત્યંત જ સંતુષ્ટ હોય તથા તેમની એકહચ્છુ સત્તાવાળું અને બાકીના દેશની (કહેવાતી) લોકસાસનું સહુક મંડળ (ફેડરેશન) સ્વીકારવા સાવ તૈયાર હોય એમ લાગે છે. આથી વધારે વિસંગત અને એકદુ સહુક મંડળ કપરું અશક્ય છે. છતાં હિંદુ મહાસભામાંના લોકસાસનવાદી અને રાષ્ટ્રવાદી મહાસભીઓ વિરોધનો કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના એને મળી નવ્ય છે. આપણે સુશ્લિષ્ટકૃતાની અને સુસ નતિની વાતો કરીએ છીએ ખરા, પણ આપણી-મૂળ પ્રેરણાઓમાં ભાવનાં ઓનું જ બળ હોય છે.

અને આ રીતે હું માઠો મહાસભા અને દેશી રાજ્યોના વિરોધાભાસ પર આવડ છું. ટોમુમ પેને લગભગ દોઢગો વર્ષો ઉપર બર્ડ વિષે બાપરેતુ એક વાક્ય મને આફ આવે છે: "એને પીંછાની દયા છૂટે છે, પણ ગરતા પડીને એ ભૂલી નવ્ય છે." ગાંધીજી મરનાં પડીને બૂલતા નથી જ પણ એમને પીંછાનો આઠસો આમદ શા માટે છે ?

લગભગ આ જ વિચારો તાલુકદારી અને મોટી જમીનદારીઓની પ્રથાને લાગુ પડે છે. આ અર્ધ-અગીરદારી પ્રથાનો જમાનો હવે નીતી ગયો છે, અને અર્ધના કૃષ્ણનમાં અને સામાન્ય પ્રગતિમાં તે વિખર્ય છે, એ સમન્વયવાળી હવે કાન્યે જ જરૂર છે. મૂડીવાદના વિકાસમાંયે એ વિખર્ય છે, અને આખી દુનિયામાં મોટી જમીન દારીઓ ધીમે ધીમે અધ્યપ થઈ ગઈ છે અને એનું ધ્યાન ફેરવવાની પ્રથાએ લીધું છે. તે તો એમ જ માનતો કે એ બાબતમાં હિંદુસ્તાનમાં જે કોઈ પ્રશ્ન બેઠે એમ હોય તો તે કેવળ બર્ડો આપણનો પ્રશ્ન હોય પણ છેલ્લા વરસેક દરમ્યાન બર્ડોને આશર્ય થયું કે ગાંધીજી તાલુકદારી પદ્ધતિને પસંદ કરે છ અને એ આજુ રહે એમ ધર્ય છે. જુલાઈ ૧૯૩૪માં તેઓ કાનપુરમાં બેઠ્યા હતા કે "જન્મે બાબુના હૃદયપવટાથી જમીનદારો અને ફેરત વચ્ચે આરા સબધો ગ્યાપી ગકલ્ય એમ ચાપતો બને શાંતિ

અને સપથી રહી શકે. હું તાલુકદારી અને જમીનદારી પ્રધાનના નારાની તરફેણમાં ક્યારેય નહોતો. અને જેઓ એનો નાશ ઇચ્છે છે તેઓ પોતે કું ઇચ્છે છે તે નાશુલ નથી" (આ છેલ્લો આવેશ જરા અત્યુત્તર છે)

વળી તેઓ એમ બોલેલા કહેવાય છે કે "'ન્યાય' કારણ વિના સપત્તિવાળા વર્ગોની ખાનગી મિલકત લઈ લેવાના કાર્યક્રમમાં હું ભાગ લઈશ નહિ. મારે ઉદ્દેશ તમારા (જમીનદારોના) હૃદય સુધી પહોંચવાનો અને તમને સ્વસ્થતાવાનો છે, જેથી તમે તમારી બધી ખાનગી મિલકત તમારી દેશને માટે દૃઢ તરીકે રાખો અને મુખ્યત્વે તેમના જ લાભાર્થે તેનો ઉપયોગ કરો. પણ ધારો કે તમારી મિલકત તમારી પાસેથી અન્યાયથી લઈ લેવાનો પ્રયત્ન થાય, તો તમે મને તમારા પક્ષમાં ભાગે રહી લાડતો ભરો. પશ્ચિમનો સમાજવાદ અને સામ્યવાદ આપણા કરતા મૂળથી જ અચૂત સિલ્લ કંપનાઓ ઉપર રચાયેલો છે એમની જેવી એક કંપના જે કે મનુષ્યસ્વભાવ નિસર્ગત સ્વાધીન જ છે. તેથી, આપણે સમાજવાદ અને સામ્યવાદ અહિં સા ઉપર અને મૂડીવાળાઓ તથા મજૂરો અને જમીનદાર તથા દેશત વચ્ચેના મેળાપમાં સહકાર ઉપર રચાયેલો ભેઈએ."

પૂર્વ અને પશ્ચિમની મૂળભૂત કંપનાઓમાં આવા કંઈ ભેદો છે જ કે કેમ એ વિષે મને ખતારી નથી. કદાચ હોય પણ નજીકના ભૂતકાળમાં એક મહત્વનો ભેદ એ પડ્યો છે કે હિંદુસ્તાનના મૂડીવાળા અને જમીનદારોએ પોતાના પાશ્ચાત્ય ભત્રાઈ કરતા મજૂરો અને દેશતાના હિંતોની વધારે અવગણના કરી છે. દેશતાના હિંત માટે કંઈ પણ ભત્રાઈ સમાજસેવાના કાર્યમાં રસ લેવાનો હિંદી જમીનદાર તરફથી ભગભગ કર્યો જ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી એક પાશ્ચાત્ય નિરીક્ષક — મિ. એચ. એન. બ્રેઈફસફ્ટ — જણાવે છે કે (દુનિયાના) 'વર્તમાનકાલીન સમાજોમાં હિંદી નાણા ધીરનારા અને જમીનદારો સૌથી વધારે લોટી પીનારી જાણે છે' ૧

કદાચ દેશી જમીનદારોનો દોષ નથી પરિસ્થિતિ એને માટે બહુ વિશ્લેષ થઈ પડી છે, અને તે ઉત્તરોત્તર નીચે જ પડતો ગયો છે અને હવે એ એરી વિકટ સ્થિતિમાં છે કે ભાગ્યે જ એમાંથી નીકળી શકે નાણા ધીરનારાઓએ ધણા મોટા જમીનદારોની જમીનો લઈ લીધી છે, અને નાના જમીનદારો, જે જમીનના તેઓ એક કાગે માલિક હતા તેના જ ગણોત્તિયા થઈ ગયા છે. શહેરોના આ ધીરનારાઓએ પહેલા ગોરા પર નાણા ધીરી પાડી તે જમીનોને દેના પેટે 'લઢાણ' કરી લઈ પોતાની જમીન દારીઓ બનાવી છે, અને, હવે, ગાંધીજીના મત પ્રમાણે જે કમનસીબ લોકોને તેમણે જમીન વિનાના કર્યા છે, તેમના તેઓ દૂરથી છે અને તેઓ પોતાની ધન તે ગણોત્તિયાના હિંત માટે મુખ્યત્વે વાપરો એમ આશા રાખવાની છે.

જે તાલુકદારી પદ્ધતિ સ્થરી હોય તે આખા દેશમાં કા દાખલ ન કરી દિ દુરત તમા જમીનનો મેટો ભાગ દેવનારી પદ્ધતિ તમે છે ગાંધીજી મુજબતમાં

મોટી જમીનદારીઓ અને તાલુકદારીઓ ઉત્પન્ન કરવા સંમત થશે ખરા ? હું ધારું છું કે નહિ થાય. પણ તો પછી સંયુક્ત પ્રાંત કે બિહાર કે બંગાળ માટે એક પદ્ધતિ સારી અને શુભસત કે પંબળ માટે બીજી કેમ સારી ? ઉત્તર ને પૂર્વ ને મધ્યમ ને દક્ષિણના દિશાઓમાં કંઈ મહત્વના એવો છે, એવું તો કોઈ નહિ જ કહે અને તેમની જીવન વિધેની મૂળ વિચારસરણી પણ સરખી જ છે. ત્યારે સાર એ નીકળે છે કે ને જેમ છે તેમ જ સંબંધ; 'યસાસ્મિન્ના' નબવની; લોકોને માટે શું યોગ્ય કે દિલકારી છે તેની કંઈ આર્થિક તપાસ કરવી નહિ; એમની વર્તમાન સ્થિતિને સુધારવા કરો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી; માત્ર તેમનો હૃદયપલટો કરવાની જરૂર છે. જીવન પ્રત્યે અને જીવનના પ્રશ્ન પ્રત્યે શુદ્ધ ધાર્મિક વલણ તે આ રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્ર સાથે એને કોનો સંબંધ નથી, અને હવે ગાંધીજી રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાં આથી આગળ જાય છે.

દેશની સામે બ્રિટીશ આ કેટલીક સમસ્યાઓ છે. આપણે આપણને પોતાને કેટલીએક ગાંઠોમાં બાંધી લીધા છે, અને એ બધી છાડ્યા વિના આગળ જઈ કંઈ પણ છે, બાવના દ્વારા તે છાડી શકાશે નહિ. અનેક વર્ષો પૂર્વે સ્થાપનોનાએ પ્રથમ પૂછેલો, "વધારે સાકું શું ? જ્ઞાન અને વિવેક દ્વારા મુક્તિ કે બાવનાઓમાં બંધન ?" એણે આ બેમાંથી પહેલું પસંદ કર્યું હતું.

૬૨. હૃદયપલટો કે બળાત્કાર ?

સોળ વર્ષ પૂર્વે ગાંધીજીએ પોતાના અદિસાના સિદ્ધાન્તથી દેશને આંજી નાંખ્યો ત્યારથી એ સિદ્ધાન્ત દેશના અંતરિક્ષમાં ઉત્તમવળ પ્રકારથી રહ્યો છે. કેટલાયે લોકોએ મગરવિચારે, પણ સંમતિપૂર્વક, તેની પોષ્ટપત્તિ કરી છે, કેટલાકે પ્રથમ અપડો કરી પછી તેનો સારતી કે બિનસારતી સ્વીકાર કર્યો છે, અને કેટલાકે તેની ખુલ્લી ઠેકડી કરી છે. આપણા રાજકીય અને સામાજિક જીવનમાં એણે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે, અને બહારની દુનિયાનું પણ સારી પેઢે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એકે મનુષ્યની પ્રથમ વિચારક્રિયાના બેટલો જ એ સિદ્ધાંત પ્રાચીન છે, હવે મોટા પાયાની રાજકીય અને સામાજિક ચળવળોને એ સિદ્ધાંત કામ્ય ગાંધીજીએ જ પડેલી વાર લાગ્યું કર્યો છે. પૂર્વે એ કેવળ વ્યક્તિગત વર્તનનો વિષય હતો, અને તેથી પ્રમુખપણે ધાર્મિક વિષય હતો એનો અર્થ વ્યક્તિનો સંયમ હતો; અને સંપૂર્ણ અનાસક્તિ કેળવી, તે દ્વારા જગતના કલહોથી પોતાને પર કરી એક પ્રકારની વ્યક્તિમત્ત ગતવત્તા અને મુક્તિ મેળવવાનો પ્રયાસ હતો. બહુ આડકતરી રીતે અને દૂરના પરિણામરૂપે કાંઈક બની આવે તે ખાત્ર કરીએ તો તે સમાજના મોટા પ્રશ્નો કે બંધવાવા કરતી સમાજની સ્થિતિનો ઉકેલ આણવાનો. તેના મૂળમાં કાંઈ વિચાર નહોતો. સમાજવ્યવસ્થામાં ગમે તેટલી વિષમતાઓ અને અન્યાયો હોય તે સ્વીકારી લઈને જ નહોતે એનો પ્રયત્ન થયો હોય એમ લાગે છે.

એને વ્યક્તિગત આદર્શને બદલે સમસ્ત સમાજનો આદર્શ બનાવવાનો ગ્રાંધીજીએ પ્રયત્ન કર્યો. રાજકીય તેમજ સામાજિક રિગતિને ફેરવવાનું બીકું તેમણે ઝડપું અને એ ઉદ્દેશ બાનમાં રાખીને તેમણે અહિંસાના સાધનને વિશાળ અને સાવ લુહી જ સેત્રમાં છુદ્ધિપૂર્વક અજમાવ્યું. એમણે લખ્યું છે :— “એમને માનવદયામાં અને વાતાવરણમાં મૂલગામી ફેરફારો કરાવવા હોય, તેઓ સમાજમાં ખગમગાટ ઉત્પન્ન કરાવ્યા વિના બીજી રીતે તે કરી શકે નહિ એમ કરવાની બે જ રીતો છે — દિંસાની અને અદિંસાની. દિંસક બળનો પ્રયોગ શરીર ઉપર અસર કરે છે, અને તે પ્રયોગ કરનાર તેમજ તેના ભોગ ચનાર બળનેળી અયોગ્યતિ કરે છે; અહિંસક બળનો પ્રયોગ કરનાર પોતે ઉપરાસાદિ કષ્ટ સહન કરીને તે અજમાવના હોવાથી તે સાવ લુહી જ રીતે કામ કરે છે. એનો શરીરને સ્પર્શ થતો નથી, પણ એમની સામે તેનો ઉપયોગ થાય છે તેમના આત્માને સ્પર્શ કરી તેને બળ આપે છે.”

કેટલોક અરો આ સ્વામી દિંદુસ્તાનની વિચારસરણીને અનુકૂળ હતી અને, ઉપર ઉપરથી તો કેશો તેને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકારી લીધી. એના ગર્ભમાં કેટલો ગંભીર અર્થ રહેલો છે તેની બહુ જ થોડાએએ કંપના કરી હતી, અને જે થોડાએએ એની કાંઈક સાંખી કંપના હતી તેમણે અઢાથી તેનો પ્રયોગ ઉપાડી લીધો. પણ ન્યારે કાર્મની મતિ મંદ પડી ત્યારે લોકોના મનમાં અસંખ્ય શંકાઓ ઊઠવા લાગી, અને તે બધી શંકાનું સમાધાન મેળવવું અસાધ્યભૂત મુશ્કેલ થયું. રાજકારણમાં તકાલ લેવાનાં પગલાંની સાથે એ શંકાઓને સંબંધ નહોતો. પણ અહિંસાત્મક પ્રતિકારના વિચારની પ્રાકૃત રહેલા તાત્વિક સિદ્ધાંત સાથે તેનો સંબંધ હતો. રાજકીય અર્થમાં અહિંસાત્મક અગવળ હજી સફળ થઈ નથી, કારણકે દિંદુસ્તાનહજી સામાન્યવાદના કુમાંડ મોંઢામાં પકડાયેલું જ છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ જોતાં તો અહિંસાના પ્રયોગ કરનારાઓને મૌલિક પરિવર્તનની હજી પૂરી કંપનાયે આવી નથી અને છતાં, જે જગા જમુ પ્રેરે બેતરે તે જોઈ શકે કે એણે કેશના કનોટો લોકોમાં અદ્ભુત ફેરફાર કરેલો છે. જે અમૂલ્ય ગુણો વિના રાજકીય કે સામાજિક કોઈ પણ બલની પ્રગતિ સિદ્ધ કરવી કે ભગવી રાખવી કઠણ થાય તે ગુણો — ચારિત્ર્ય, બળ, અને સ્વાશ્રય — તેણે પ્રાપ્ત કર્યા છે. આ લાભો વિશે શંકા નથી, છતાં કેટલે અરો એ અહિંસાને લીધે છે અને કેટલે અરો સંપર્કને પરિણામે છે, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. દિંસાત્મક યુદ્ધ દ્વારા પણ બીજી પ્રત્યક્ષાએ અનેક પ્રસંગે આવા લાભો મેળવ્યા છે. છતાં હું ધારુ છું કે એકાંત ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે આ બાબતમાં આજનું અહિંસાત્મક પદ્ધતિ મેળુમાર કીમતી થઈ પડી છે. ઉપર ગ્રાંધીજીએ, “સમાજમાં ખગમગાટ” કરવાનો જે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે, તે કાપલ કરવામાં અહિંસાએ નિશ્ચિતપણે મદદ કરી છે, જોકે એ ખગમગાટની પાછા મૂળગત કારણો અને પરિસ્થિતિ જમુ દ્વારા એ વિશે જમુ શંકા નથી, કાંતિકારક

૧. એક ઉપન્યાસ પ્રસંગે ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૩૨ને દિવસે ગ્રાંધીજીએ બહાર પડેલ નિવેદનમાંથી. (૧૯૩૬નું બેંગ્લોરમાં અને મેંસેસ, એલમાં કરેલો ઉપન્યાસ. — આ. ૬.)

ફેરફારોની પૂર્વે આમતર્જની અંદર એ વેગવંત ભવૃતિ હતી જાણે છે તે અહિં તો મહત્તિએ નિર્માણ કરી છે.

આ એના પદમાં એક દેખીતો મુદ્દો છે. પણ એ આગળને બહુ આગળ લઈ જતાં નથી સાચા પ્રશ્નોનો ઉત્તર હજી મળવાનો જ રહે છે. કમભાગ્યે એના ઉકેલમાં ગાંધીજી આપણને બહુ મદદ કરતા નથી. આ વિષય કપર તેઓ અસંખ્ય વાર બોલ્યા અને લખી ચૂક્યા છે, છતાં હું જાણું છું ત્યાં સુધી એમણે ભરેપણે ક્યારેય તાત્વિક કે શાસ્ત્રીય રીતે અહિંસામાં રહેલી અતર્ગત બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી.^૧ સાચું કરતાં સાધનોનું વિરોધ મહત્ત્વ છે, બળાત્કાર કરતા હૃદયપલટો વધારે સારો છે, એમ તેઓ આમદ્વંદ્વક કહે છે અને અહિંસાને સત્ય તથા બધી ભતના સૌજન્ય માટે જોગવી દેવા પ્રત્યે એમનું વક્તવ્ય છે બસકે કેટલીક વાર તો સત્ય અને સૌજન્ય અને અહિંસા એ શબ્દો તેઓ એક જ અર્થમાં વાપરે છે વળી, જેઓ શ્રી ૧૨ સ્વીકારે તેઓ ઈશ્વરના અનુરૂદ્ધિત નથી અને નીતિધર્મને ભંગ કરનારા છે, એમ માનવા તરફ પણ વક્તવ્ય છે એમના કેટલાક અનુયાયીઓમાં તો આ વળણ 'અહિંસાધુ'ત્વની લાગણી હતી જાણે છે એના રહેણું નથી.

પણ જેઓને આટલી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવાનું સદ્ગામ્ય નથી, તેઓ અનેક પ્રકારની શંકાઓથી મૂંઝાય છે. એ શંકાઓ કોઈ તારકાલિક પ્રસંગે કરવાના કર્તવ્યને અંગે એટલા પ્રમાણમાં ઊભી નથી થઈ, જેટલા પ્રમાણમાં સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ઊભી યાય છે; વ્યક્તિગત દૃષ્ટિએ નીતિયુક્ત દોષ અને તે સાથે સામાજિક દૃષ્ટિએ અસરકારક દોષ, એવી કોઈ સુસંગત કમ્પ્રોમીસની દૃષ્ટિ મેળવવાની હૃદયની જ ખૂબી એ શંકાઓની પાછળ રહેલી છે. હું કમૂઘ કરું છું કે આ શંકાઓ હજી મારા મનમાંથી નીકળી નથી, અને એ પ્રશ્નો મને કંઈ સતોપકારક લેકેલ દેખાતો નથી મને હિંસાને નીમ અણુગમે છે અને છતાં હું જાતે હિંસાથી ભરપૂર છું અને કેટલીયે વાર જાણું કે અજાણ્ય બીજાઓ પર દબાણ મૂકવા પ્રયત્ન કરું છું પણ આધીજ્ઞના સૂચન મળ્યાકાર કરતાં કોઈ વધારે મોટું દબાણ હોઈ શકે ખરું ? તેને પરિણામે એમના કેટલાયે નિકટના અનુયાયીઓ અને સાથીઓના મનને કચરણને માટે થઈ જાય છે તે અજાણ્ય નથી.

પણ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન તો આ હતો કે શાસ્ત્રીય કે સામાજિક માનવસમૂહ અહિંસાના આ વ્યક્તિગત સિદ્ધાંતને પૂરતો ખ્યાલો શકે ખરો ? કારણકે એમાં મનુષ્ય જાતિના મોટા સમૂહોમાં પ્રેમ અને સૌજન્યની ખૂબ જોવા દઈ સુધી વળતિ થવી અનિવાર્ય છે એ સાચું છે કે મનુષ્યજાતિને આ હદે લઈ જવી અને દ્રેષ, દુર્જનતા અને સ્વાર્થનો નાશ કરવો, એ જ સૌથી સૌથી રીતે ઘટ અતિમ પ્યેય છે એ ક્યારેય શક્ય છે કે નહિ; એ જાણે વિવાદાસ્પદ હોય, પણ તેની આશા વિના જીવન એ લગભગ "અવાજ અને આવેસમર્થો મળેલાથી પણ અર્થહીન એવી કોઈ મૂર્ખે કહેલી વાર્તા."

૧. '૧૫ પાવર એન્ડ નોનવેચેન-સ' નામના પુસ્તકમાં પેજ ૧૦૦ એમ આ વિષયની

માસ્ટીય ચર્ચા કરી છે એ પુસ્તક બહુ જ રસપ્રદ અને વિચારપ્રેરક છે

જેવું નીરસ થાય આ આંદરને સિદ્ધ કરવા માટે એને સિદ્ધ કરવાનું અસાધ્ય કરનારું અને એને વિરોધી એવી જ્ઞાતિઓને ઉત્તેજન આપનારાં વિદ્યોનો વિચાર ન કરતા શું એ ગુણોનો સીંચા ઉપદેશ આપીને આપણે એને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ? કે એ વિદ્યોને પદેલાં દક્ષાથી પ્રેમ, ઔદ્ય અને ઔજન્યના વિકાસ માટે વધારે યોગ્ય અને વધારે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવી જોઈએ? કે જાને કામ સાથે કરવાં જોઈએ?

એને વળી, દિ'સા અને અદિ'સા, બજાતકાર અને હૃદયપટ્ટા વચ્ચેની મર્યાદાઓ યાવ સ્પષ્ટ જ છે કે? ધર્મી વાર નૈતિક દળાણ એ શારીરિક દિ'સા કરતાં બહુ વધારે ભયંકર દળાણનું રાજ્ય બને છે અને, શુ અદિ'સા અને સત્ય એક જ છે? સત્ય એટલે શું? એ પ્રાચીન પ્રથના દબારો જવાબો અપાયા છે અને તોયે તે દ્વેષો જ છે તેનો ગમે તે કતર દોષ, એ સંપૂર્ણપણે અદિ સાથી અભિન્ન છે. એમ તો ન જ કહી શકાય દિ'મા ખરાબ તો છે, પણ દિ'સા તત્ત્વનઃ પણ છે એમ ન કહી શકાય. એનાયે કટલાયે સ્વરૂપો અને બેરો છે, અને કોઈક વાર એના કરતાં વધારે ખરાબ ચીજ દરતાં એ જ વધારે મસંદ કરવા જેવી દોષ છે માધીજીએ પેલે જ કહ્યું છે કે કાપલ્લ, ભય અને ગુલામી કરતા તે વધારે સારી છે, અને એવા બીજા પણ દોષો આ યાદીમાં હમેરી ગામ, એ સાચું છે કે સાધારણ રીતે દિ'સાની સાથે દ્વેષ હોય છે જ. પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એ બે સાથે દોષાં જ જોઈએ એ આવશ્યક નથી સદ્દુદ્ધિથી દિ'સા ઘણેલી કાંપી શકાય (દાખલા તરીકે ચત્રદિયા કરનાર દાકારની), અને જે વસ્તુમાં સદ્દુદ્ધિ હોઈ શકે છે તે તત્ત્વતઃ પણ તો ન જ કહી શકાય. એવું તો નીતિ અને સહચાત્ની કસોટી પ્રેમ અને દ્વેષ જ છે. આમ એકે દિ'સા ધર્મી વાર નીતિની દૃષ્ટિએ અક્ષમ્ય છે, અને તેથી એ દૃષ્ટિએ ભયંકર ગણી શકાય, છતાં હમેરાં જ તે એવી દોષી જોઈએ એમ ન કહી શકાય.

આપું જીવન કવલ અને દિ'સાથી ભરેલું છે, અને દિ'સાથી દિ'સા સમવાને બદલે વયે છે, એટલે તેને યાગવાનો એ સાચો કષાય નથી એ વાત સાચી લાગે છે પણ, તે છતાં, તેનો અત્યંત નિવેષ કરવા જતાં કેવળ નિષ્ક્રિયા જ નિર્માણ થાય છે અને તેને હીને વારંવાર જીવન સાથેનો અજાણ સાવ તુડી ભય છે આધુનિક સત્ય અને મમાજની નાડીઓમાં ભણે દિ'સાથી ડુધિર જ વહે છે સત્યની પાસે દંડ કરવાનું તત્ત્વ ન હોય તો કરો વસુધા થઈ શકે નહિ, જમીનદારોને ગણેત મળે નહિ, અને ખાનગી મિલન નિરોધ થઈ ભય યોગીસ અને લગ્નની અવસ્થા દ્વારા કાયદો આપણને કોઈની ખાનગી મિલનને પચાવી પાટવા અટકાવે છે અને ગામોની રાષ્ટ્રીય વસ્તવતઃ પણ આક્રમણ કે રક્ષણ કરનાર દિ'સાજીને લીધે જ રહે છે.

એ સાચું છે કે માધીજીની અદિ'સા એ સ્વયં નિષ્ક્રિય વસ્તુ નથી જ એ અપ્રતિબર નથી, પણ અદિ'તક પ્રતિકાર છે. એ તો બહુ મોટો ભેદ કહેવાય, કારણકે, એ એક ક્રિયાત્મક બચવાન શસ્ત્ર બને છે એઓ મૂને મોટે અવાગિરવાને રવીમરવાવાળા છે તેમને માટે એ શસ્ત્ર નથી. "સમાજમાં ખજાનગાર" લેખન કરવાના અને તે રીતે

પ્રચલિત સ્થિતિમાં મુધારા કરવાના હેતુથી જ તેની યોજનાં થઈ હતી. એની પાછળ હુદયપણટો કરાવવાના બધે કોઈ હેતુ રહ્યા હોય, પણ બળહારમાં, વિરોધીને વિવરા કરવાનું એ મહાન રાજ્ય બની છે; માત્ર એ વિવરા કરવાનો પ્રયોગ બહુ જ સમય અને એકાગ્રમાં એકી વાંધાજરી રીતે થયો છે. ગાંધીજીએ બને પોતાના સાર્વજનિકતાનાં લખાણોમાં 'વિવરા કરતું' એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે એ નોંધવા જેવું છે. પંતબમાં માર્શલ લોના અભ્યાસો વિષે વાઈસરોય (લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ) ના ૧૯૨૦માં મળેલા એક બાપણ પર ટીકા કરતાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું કે :

" . . . ધારાસભાને ખુલ્લી મૂકતી વખતે નામજાર વાઈસરોયે પોતાના બાપણમાં જે મનોવૃત્તિ દેખાડી છે તે પરથી એમની કે એમની સરકાર સાથે સહકાર કરવો કોઈ પણ સ્વાભિમાની અનુચ્ચ માટે અશક્ય થાય છે.

" પંતબ વિધેના એમના હુદયરોનો અર્થ ન્યાય આપવાનો ચોખ્ખો હતકાર થાય છે તાત્કાલિક 'અવિધ્ય'ના પ્રશ્નો પર આપણે ધ્યાન આપવા મંડી પડીએ એમ તેઓ ઇચ્છે છે. સરકારને પંતબના પ્રશ્નોમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા વિવરા કરવી એ જ તાત્કાલિક અવિધ્યનો પ્રશ્ન છે એનું તો કાંઈ ચિદ્ધ જ હોવાનું નથી. બપટું તેઓ કહે છે કે તેમણે તો પોતાના ટીકાકારોને જવાબ આપવાની હાલતને ક્યાંથી સમી છે. એનો અર્થ એ કે હિંદુસ્તાનના સ્વાભિમાનને લગતા અત્યંત મહત્વના વિષયો પર તેમના વિચારોમાં કશો ફેર પડ્યો નથી 'એ મુદ્દાઓ ઉપર અવિધ્યનો ઇતિહાસલેખક જે નિર્ણય આપશે તેથી (તેમને) સંતોષ છે ' હવે, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે નો આ ભતની ભાષા હિંદીએના હુદયને વધારે ડકળાટ લેવળ કરાવવાવાળી છે જે લોકોને અન્યાય થયો છે અને જેમને વિશ્વાસ અને જવાબદારીના સ્થાનો માટે સાથ નાલાયક નીવડેલા અધિકારીઓના અંકુશ નીચે હજીયે રહેવું પડે છે, તેઓને અવિધ્યના ઇતિહાસ લેખકને હાથે ન્યાયી નિર્ણય મળે તોયે તેનો રોા ઉપયોગ ? પહેલા પંતબને ન્યાય આપવાનો હતકાર કરી, પછી સહકાર માટે જે વિનતિ કરવામાં આવી છે, તે—હળવામાં હળવી બાપાગા કહું તો—દંભ છે "

રાજ્યમાત્રનું મટાણું હિંસા ઉપર જ છે એ તો જગમલહેર છે કેવળ રાજીની જ હિંસા પર નહિ, પણ એવીયે વધારે બચાનક, અને વધારે બળહારી રીતે અજમાયાતી હિંસા ઉપર, આના પ્રકારો—જમ્મો, ચાડીઓ, તોફાન જગાડનારાઓ સીધી કે આડકતરી રીતે સાળાઓ અને વર્તમાનપત્રો વગેરે દ્વારા ખેડેલા પ્રચાર, ધર્મના અને ખીન્ન ભયો તથા આર્થિક પિનાશ અને બૂખમરો એ સત્તો વચ્ચે તો એમ સ્વીકારી જ લેવામાં આવે છે કે દરેક પ્રકારના બૂઠાણા અને દમાખાણની, સાતિના સમયમાં તેમજ ખાસ કરીને લટકીના સમયમાં, છટ છે—સત્તા એટલી કે આ બધું પકડાઈ ન જાય ત્રણસો વરસ ઉપર ચર હેત્રિ વોટન નામના એક કવિ અને ભતે મિટિશ એલની તરીકે રહેલા લેખકે "એલવી" સંપ્તની આવી બાપ્યા આપી છે :
" પોતાના દેશના બધા માટે પહેરામાં અસત્ય ફેલાવવા એકલેલો પ્રમાણિક માણસ

એવે એવની " હાલના વખતમાં એવાઓ સાથે લશ્કરી નાવિક અને વેપારી રસ.પો પણ હોય છે તેમજુ મુખ્ય કામ જે દેશમાં તેમને મોકલ્યા હોય તેની છપી માહિતી પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે આ બધાની પાછળ ભરપૂરોની વિશાળ જાગૃતિ હોય છે કોવતરા અને છેલ્લે પિડીની અસહ્ય ગાળાઓ અને જાળો દુતો દુતોના દુતો અને દર દોળીઓ સાથે છપાસ બે, લાચરુજતો અને મનુષ્યનો અથ પાત કરાવનારા બીજા અનેક સાધનો તથા છપાખૂનો વગેરે દ્વારા તે એવથી પેતાના કામ કરે છે સાતિના સમયમાં જે બેજ પૂરી રુદ્ધ હોય છે, પણ લશ્કરીના વખતમાં તે એને અત્યંત મદદર મળે છે અને એની અવધ અમર ચારે બાજુ ફેલાય છે મહાકુદ્ધ વખતે યોદ્ધા બાવા પ્રચારકાર્યના મેટલાક શાખાઓના વર્ણન વાચતા આને આશ્ચર્ય થાય છે રાત્રીઓના દેશો વિષે કેટલા દંડદંડતા ન્હાસુનો પ્રચાર અને તેની તથા ભૂમૂલ્કી કામ પાછળ કેવો લાલ ખર્ચ! પણ આજે નો સાતે એ કેવળ બે સુદ્ધો વચ્ચેનો સધિકાજ બીજા લાગુ માટે તેવારી કરવાનો સમય અને કેવેક અરી આધિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં લગાઈ ચલે રાખવી એટલુ જ છે હવતારા અને જિતારેડા દેશો વચ્ચે સામ્રાજ્યો અને તેમના સંસ્થાનો વચ્ચે નૂસનારા અને મુસાતા વર્ગો વચ્ચે સતત ગત્રમાદ ચાલ્યા જ કરે છે આથી સાતિના સમયમાં લશ્કરનું વાતવજાલુ અને તેની સાથ તેના દિગ્ગા અને અસહ્ય સંદર્ભે ચતુ જ રહે છે, અને લશ્કરી તેમજ દીવાની જમનાદારો તે પિગ્નિતિને પદોવી વળવા ફેલાયેલા હોય છે હોઈ જુ રવી 'મિત્રાઈઓ નાટે યુદ્ધેત્રી નોડપોથી' (સોજઈ પોકેટલુક ફાર ફિન્ડ સર્વિસ)માં લખે છે 'સન્ધ્યાઈ તે જ એક નીતિ છે' અને 'સ અને જ અતે જ એ સૂત્રોને આપણે ન્યારે ત્યારે ફેલા જઈએ છીએ બાજબી 'કોપી-લુક'માં તે એ રોજે એવા વા પો છે પણ જે માલુસ લાઈમાં એને અનુસરી ચાલવા હજીનો હોય તે તે દુર્ભેશ મળે તેની તજવાર અનમઃ મૂકી દેવી ધે

હાલની અવસ્થામાં ન્યા શરૂ સામે શરૂ અને વર્ત સામે વર્તનો ખપડો જ ત્યા દિ સા અને અસહ્યનો પાનો અપરિહાર જ જખાય છે જે દેશો કે વર્ગોના હાથમાં અધિકારો છે તેઓએ પેતાની સત્તા અને અધિકારોને વજમી મેલવા માટે તથા દબિલ વર્ગોને આત્રજ વધવાની તકો ન મળવા દેવા માટે દિ સા ફજાલ અને અમ જ પર જ આખાર રાખવો જોઈએ જેમ જેમ લોઅમત કેળવાનો નય અને તેમના અપજાઓ તથા હમનનું વાગ્વચિક અવરૂ જુ જુ જુ જુ જુ જુ તેમ તેમ દિ સાનુ સ્વરૂ દગતુ યતુ જુ જુ એ સખર જ વસતુમાં હાલનો અનુભવ તે એથી ગિલ્ટું જ ખવારે છે, તાપ્રત સંજ્યાઓ પ્રમેા વિદેશ જેમ જેમ લેનાર વનો નવ છે તેમ તેમ દિ સા વધતી નવ છે બાવ દિ સા દગતી થઈ હોય તારે તે તે વારે સૂમ અને વધારે ખયાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે જુદિ ધર્મ કે સળ્યા ની જુદિએ જલ દિ સાના આ વજાને વધતુ અગ્રાજ્યુ નથી અમુક આજોએ નૈનિક પ્રમતિ ની છે અને માનવતાની ઢચી અર્થાત પર્ષત તેઓ ચાલ્યા છે બૂનખજમાં કપારેવ દધી તે કળા

દુનિયામાં આજે ધર્મ પ્રકારની (એક પ્રકારની નહિ) બાળિકોની સંખ્યા કદાચ પચીસ વારે હશે, સમાજે ધર્મ એકદમ પ્રગતિ કરી છે, અને કિંચિત્ આ સમાજ પોતાની પ્રાથમિક અને જગની જુલિઓને કાનૂમી રાજ્ય પ્રથમ આ રીતે છે, ધર્મ એકદમ પૂર્ણ કે કોમોમાં ધર્મ સુવાદો થઈ નથી બાળિકોએ સરકારી થતા થતા પોતાના પ્રાથમિક પિકારો અને હુમ્મીઓને એક સમાજને લગાવી દીધા છે અને ઊત્તર પ્રગતના આચારવાળા જોયે જ દિસા પ્રેરે વધારે એવાના હોવાથી આ સમાજના આગેવાનો બંને જ જનમ સ્ત્રીઓ કે પુરુષો હોય છે.

પરંતુ દિસાના દુષ્ટતા સ્વરૂપે ધીમે ધીમે રાજ્યભાષી નાનુદ કરી શકારો એમ આની લઈએ તોરે રાજ્યત ન અને સામાજિક જીવન બંનેને કઈક અરો બળાત્કારની જરૂર રહેશે જ એ વસ્તુસ્થિતિની અવગતના કરી શકાર નહિ સામાજિક જીવનમાં કોઈક પ્રકારના રાજ્યતત્ત્વની આવરકતા રહે છે જ, અને એમને અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો હોય તેમણે કેવળ સ્વાધીન અને સમાજને હક્કસાનકારક હોય એવી બાળિકો કે બોલી જુલિઓ પર નિયંત્રણ અને દાબ નૂકવા જ એઈએ થલુખડું એ નિયંત્રણ અને દાબ જરૂર કરતા વધારે થઈ જાય છે. માર્ગકે અધિકાર આપુમને બળાત્કાર છે અને પાડે છે આથી અધિકારીઓ અને તેજા સ્વાત-અપ્રિય અને બળાત્કારથી હોય તોરે ન્યાય સુધી પ્રભુમનો એકેએક મનુષ્ય પૂર્ણ અવતરનિ સ્વાધીન અને સુવૌદ્યમનો ઉપાસક અને નહિ દુરા સુધી તેમને કોઈ બાળિકો કપર બળાત્કાર કરવો જ પડશે વળી એ રાજ્યાધિકારીઓને આક્રમક કરનારા બહારના લોકો ઉપર પણ બળ વાપરતું પડે, એઈને કે તેમના બળ સામે પોતાનું બળ યોજી પોતાનો બચાવ કરવો પડે ન્યાયે કેવળ એક જ જમદાન્ય થશે ત્યારે જ એની આવરકતા મળી જશે.

એ આમ બહારના શત્રુઓ સામે રંગાણુ માટે તેમજ આંતરિક વ્યવસ્થા બંને મદદ બળ અને દબાવી જરૂર રહે છે તો તેના વપસારમાં મર્થા, કયા બાધરી ? શઈનકોલ્ડ નાઈબર ? કહે છે તેમ એક વાર રાજ્યસત્ત્વને નીતિરાત્ર આટલું નમજુ આપે અને સમાજવ્યવસ્થા માટે બળાત્કારને આરમ્બક સાધન તરીકે સ્વીકારે તો પછી અહિં સક અને હિંસક દબાણ વચ્ચે અથવા રાજ્યોના બળાત્કાર અને કાલિકારોના બળાત્કાર વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદો પા પા રાખ્ય નથી.

• નહીં તો નજીકના નથી પણ દુષ્ટાકુ હુ કે ગાંધીજી એટલું કનૂષ કરી કે આ અદર્શ સમાજમાં દ્રીય સરખરને બહારથી થનારા અન્યાય દુષ્ટતા સામે પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે બળ વાપરવાની જરૂર રહેશે અન્યાય પોતાના પાડોશી અને નીચ રાજ્યો સાથે વતન રાજ્યપ્રિય અને ચિત્રતાની નીતિ જ રાજ્યે રાજ્યની એઈએ છતાં દુષ્ટતા કરી થાય જ નહિ એમ કહેવ એ સાવ અરેગ. વળી રાજ્યને પણ કેટલાક બળાત્કારી કાનૂનો પા પડે એ અર્થમાં કે વિવિધ વર્ગ અને કોમોના કેટલાક હક્કો અને અધિકારો લઈ લેવા પડે અને લોકોના સ્વતંત્ર વર્તન પર અકુશ મૂકવો.

પડે કેટલેક અસર કાપતામાત્રમાં જળાશયાર રહે છે જ મહાસબાના કરાચીના કાર્યક્રમમાં નહેરુ મુ' છે કે આયુર્વેદનું ચોક્કસ બંધ કરવા માટે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યમાં કંઈકે બૂબે મરતા લોકોના માથા અર્થિક સ્થાત ધરો સમાવેશ થવો લેઈએ આ દર ઉદ્દેશને નિદ કરવા માટે જેઓ બહુ અધિકારવાળા તેમજ એ જ અધિકારવાળાઓને પોતાનું ધણ આવી દેવું થશે વળી કરાચીના કસબમાં એમ થયે કસબમાં આગુ છે કે સ્વરાજ્યમાં મહારાને નિવાડ પૂરતી મહારી તથા જીવનની ઇચ્છીક સપરકો મળશે મિલકતન જાઓ ઉપર વધારાના કર નાખવાના આવશે મહારાના ઉલ્લેખ અને સમાજપરોની ધવાઓ ખાણેલી નીપજ આગમીઓ જળમાળ વહાણુવડ તથા ખીલ વાદનના સાધનો ઉપર રાજ્યની મલિકી અને અકુશ રહેશે તેમજ મદ્ર અને માદ્રક પાયાના પૂર્ણ પ્રતિબંધ થશે આ જગતની સામે સંખ્યાબંધ લોકોના વિરોધ થાય એ સંભવ છે મદ્રક તેઓ બહુમતિને નમતુ આવી દે પણ, તેનું મળતો કાચો તો વાના પાંજરામનો બધ જ દર વાકશાસનના અર્થ જ બહુમતી દ્વારા લઘુમતી પર થયે દબાણ

જો બહુમતી તરફથી એવો એક કાચો થ વામા આવે કે તેથી મિલકત વિધેના હકોમાં ફેરફાર થાય અથવા તે હક ચલ્યા બધ તો તેમાં બગાડ મર રહેવા છે એ દલીલથી તેના વિરોધ કી રામરો કે ? દેખીતુ છે કે નહિ જ કાણકે બધા લોક રાજાનના કાપાઓ પસાર કરવા માટે આજીત અખ ચાર કચમાં આવ છે એટલે કે બગાડારની દલીલથી વામા ન લઈ રાકાય એમ માન કરી રામર કે તેમ મરવામાં બહુમતી અન્યાય અથવા થાય કરે છે એટલે કે પ્રશ્ન આ વિચરવાનો રહી બહુમતીએ પસાર કરેલો આવો કાચો નીતિના કોઈ સિદ્ધાન્ત બદલ થન કરે છે કે કેમ ? આ કોણે કરાવતુ ? એ બચ્ચિઓ કે વગેરે પોતાના સ્વધોને અલુદ્ધ થાય એ રીતે નીતિની બ્યાખ્યા કરવા દેવામાં આવે તો વાકશાસન પ્રક્રિતિ માટે સ્વાતંત્ર્ય ન રહે હું પોને એમ માનુ છું કે (અચલ દુકા સેત્રની મધા : બાક રખીએ તો) ખાનમી મિલકતની પ્રમા બ્યખિયેના હાથમાં એકદર સમાજને મર બહુ જોખમમતી સજા આવે છે અને તેથી તે મમાજ માટે જાદુ ગુકસાનકામ છે હું એને દાર કલાયે વધારે અનીતિમય સમજુ છું, નામકે દાર તો તમાજ કરતા બચ્ચિને જ વધારે ગુકસાન કરે છે

પણ અતિસાના સિદ્ધાન્તમાં માનનાર કેટલાક - કા મને જણાવે ■ કે જે માલિકાની સંમતિ વિના ખ નથી મિલકતને સમાજની મિલકત કી નાખવનો પ્રયત્ન કરી નાખવામાં આવે તો તે બગાડાર થાય અને તેથી તેમાં અદ્ધિસાનો ખત થાય. વિચિત્ર તો એ છે કે એટલા જખીનદરો જેમને પોતાના મલિકા જખરતરીથી વચ્ચે મરવા માટે સરકારની મલ લેતા સકેલ થવો નથી તથા થવા મા ખાના પ્રસાનદાર મૂનીવાળાઓ જેઓ પોતાના રાજ્યમાં સ્વતંત્ર મહાર સરોને થય સ્વધવા દેવા નથી, તેઓ મારી ઉપર આ દલિલિદુ કસાવવા કચે છે આવો અર્થ એ થયો કે જે દેશને

કોઈ ફેરફાર સાથે લાગણ્યવળગત હોય તેમની જ તેના વક્ષમાં બહુમતી હોય તે પૂરતુ નથી, પણ એમને એથી નુકસાન થવાનું હોય તેમનું પણ તેના વક્ષમાં મતપરિવર્તન થતું નેહએ આ રીતે તો થોડા સ્વાધિષ્ઠિત લોકો દેખીતી રીતે આવશ્યક એવા કોઈ ફેરફારને અમકાવી રાખી શકે

જે એક ખાસ વસ્તુ ઇતિહાસ આપણને ગ્રાપ્તે છે તે આ છે 'વર્ગો અને' સમૂહોના રાજકીય વિચારો એમના આર્થિક સ્વાર્થોથી ધરાય છે બુદ્ધિની દલીલોનું કે ધાર્મિક વિચારોનું એના ઉપર જોર ચાલી રાખતુ નથી. છતીઠવાઈ વ્યક્તિઓનો હૃદય પવટો ધાય, તેઓ પોતે ભોગવતા ખાસ અધિકારોને છોડી દે, જોકે આપે બહુ જવલ્લે જ અને છે, પણ વર્ગો કે સમૂહો તો એમ કદી કરતા જ નથી. રાજ્યકર્તા અને અધિકારી ભોગવતા વર્ગને પોતાની સત્તા અને અન્યાયી અધિકારોનો ત્યાગ કરવા સમજનનાનો પ્રયત્ન અત્યાર સુધી હંમેશા નિષ્ફળ જ ગયો છે, અને બલિષ્ઠતા સફળ થશે એમ માનવાને કશું કારણ દેખાતુ નથી તાર્નહોલ્ડ નાઈજર પોતાના પુસ્તકમાં સદ્ભાવનાવાદીઓ ઉપર આ પ્રમાણે લીકા કરે છે "તેઓની કલ્પના એવી છે કે વિવેકના વિકાસથી અવના ધર્મ દ્વારા પ્રેરાતી સદ્ભાવનાથી વ્યક્તિઓની અહ બુદ્ધિ પર કબજા અ કરા મુકાતો નબ છે, અને, તેથી મનુષ્યોના જુદા જુદા સમૂહો અને વર્ગો વચ્ચે સામાજિક મેળ સાધવા માટે એ રીતને ચાલુ રાખવી એ સિવાય બીજું કોઈ કરવાની જરૂર નથી. આ સદ્ભાવનાવાદીઓ માનવસમાજમાં ન્યાયની લડતમાં કલ્પના થતી મહત્ત્વની રાજકીય બાબતોનો નિચાર કરતા નથી, કારણકે તેમને કેટલાક પ્રાકૃતિક નિયમોનું પૂરું જ્ઞાન નથી અ પ્રાકૃતિક નિયમોને પરિણામે માણસથી કુદરતી રીતે જ એક પ્રકારનું એવું સામુદાયિક વર્તન થઈ જાય છે, કે જે બુદ્ધિ કે ધાર્મિક ભાવનાના પૂરેપૂરા અ કરા નીચે કંઈ છાની રાકાવ જ નથી તેઓ (સદ્ભાવનાવાદીઓ) બાળતા નથી કે સામુદાયિક રાશ્ત્રિ — પછી તે માત્રાત્મની હોય કે કોઈ વર્ગની હોય — ત્યારે (બીજાની) નિર્બંજતાનો લાભ લે, ત્યારે તેની સામે પ્રતિરોધક નિર્માણ કર્યા વિના તેને કદી હઠકારી શકાય જ નહિ " વળી, "સામાજિક પરિસ્થિતિમાં બુદ્ધિ સદાયે અમુક અરો સ્વાર્થની ટાની થતી હોવાથી, કેવળ નીતિ કે બુદ્ધિને બચત કરીને ક્યારેય સામાજિક ન્યાય મેકવી શકાય નહિ. સર્વ અનિવાર્ય છે, અને એ લડાઈમાં રાક્ષિતો મુકાબલો રાક્ષિથી જ થયો જોઈએ "

આથી કોઈ વર્ગ કે રાષ્ટ્રનો હૃદયપનટો કરાવવાના કે બુદ્ધિની દલીલો કે ન્યાય જીતિને નમત કરી અધાનો અત આજુવાના વિચારો એવવા તે કેવળ આત્મવચના જ છે વિવરા કરે એટલું પૂરતુ અસરકારક દેખાતુ વાપર્યા વિના એક બળવાન સામ્રાજ્ય એકે દેશ પગથી પોતાની સત્તા છોડી દે અથવા એક વર્ગ પોતાની એક સ્થિતિ કે અધિકારો છોડી દે એવી કલ્પના કરવી એ કેવળ સમજણ છે

૨૫૨ છે કે આધીન આણુ દબાવવા વાપરવા તો માગે છે, પણ તેઓ તેને બચાવ કહેવા નથી. એમના મત પ્રમાણે એમની ગીત જાતે સહન કરવાની જ આનો વિચાર કરવો કાણુ છે, કાણુકે તેમા ટેટોલ આ-આત્મિક અસર રહે છે, અને તેનુ માપ હઈ શકાતુ નથી કે ભૌતિક ખાદ્ય બાધી સમતો નથી. પ્રતિષ્ઠા પર એની ખૂબ જ અસર પડે છે એમા સમજ નથી. એ તેની નૈતિક દૃષ્ટિગતી નબળાઈ દર્શાવી પડે છે તેને ગમતથી મૂકે છે, તેનામા રહેલી દુહાત વૃત્તિઓને જાગ્રત કરે છે, અને સમાજનાનો માર્ગ બુલે સામે છે પ્રેમ અને જાને સહન કરવાની જાગ્રત પ્રતિષ્ઠા તથા તરત્ત્ય હોકો બળેના મન પર બાં માનસિક અસર કરે છે એ વિશે સમજ નથી. અભિમાન શિખરીઓ જાણે છે કે જગતી પ્રાણીની તાડ સિકાની ટીકી રીતે જાતે તેના ઉપર બહુ આધાર રહે છે હુમલો કરવાની ઇ જ એ પ્રણી જાણે દૂરથી જ વસતી કાઢતુ લાગે છે અને તેની સામે તૈયાર થઈ રહે છે માણુમ પોતે મોઈ પ્રાણીથી ઇતો હોય પણ સહને તેને પોતાને તેનુ નાન ન હોય, તોપણ તે ઇતી કોઈ ગંતે પ્રાણીને ખબર પડી જાય છે અને તેથી તે હરે છે અને એ હરે જાણે હુમલો કરે છે તિહને કેળવનારની દ્વિમત એ જાણે માટે પણ જો જાણી થડે તો વગલ તેના થડ હુમલો થવાનુ એજમ રહે છે સંપૂર્ણ રીતે નિર્મલ મનુષ્યને કઈ ખાસ અવગત ન થાય તો જ પાણી પ્રાણીઓથી બાળે જ જાય હોય છે એ જ પ્રમાણે મનુષ્યો ઉપર પણ આ રીતે માનસિક વૃત્તિઓની અસર પડેને એ સ્વાભાવિક છે પણ આમ વ્યક્તિઓ ઉપર અસર થતી હોય તોયે વર્ગ કે સમૂહના ઉપર અસર થાય છે કે પ્રેમ એ વિંડી ઇતી છે એ વર્ગ વર્ગરૂપે જીવન પસુના અગત કે નિકટ સંબંધમા આવતો નથી ને ખબરો તે સામરો છે તે પણ અગતી અને વિરૂધ થયેથી હોય છે અને નહિ તોયે ને વર્ગ એમની સામે વિરોધ મટે છે, તેની સામે કોપની ને પહેલી કુદ ન થા જતી થઈ આવે છે તે એટલી બધી બળવાન હોય છે કે તેમા ખીલ નાની લાગતીઓ દકાઈ જાય છે લાગા મળ સુધી પોતાના ઉચ્ચ દાત્તલ અને અધિકારો સમાજના દ્વિત માટે આવશ્યક છે એમ માનવાને ટવારેલા હોવાથી એનાથી ઉલટો મન ધગવનારામા એમને અધર્મની રૂઢ આવે છે મયદો અને વ્યવસ્થા અને સ્વામિનતા પ્રાપ્તવા એ અદર્શના સંપૂર્ણ મનાય છે અને એનો વિરોધ કરવાના પ્રયત્ન મદા પાપો રેખાય છે

આથી વિરોધી વર્ગનો વિચાર પીએ તો હૃદયજગતી રીત બહુ દુર સુધી હઈ જતી નથી એટલુજ નહિ પણ પ્રતિષ્ઠાની નરમાસ અને સાતુવાની જ તેમને વધારે રીસ થડે છે કાણુકે એથી તેઓને મન ખેગિ દોષ એવો બાસ થાય છે અને જાગે મજાસને પોતે ખેટા હોવાની સમજ રહે છે ત્યારે તેનો પુરવપ્રદાય વધારે બેર કરે છે જાણે બદ્ધિસા જલ્દિથી પ્રતિષ્ઠાના કેલ્લાક અપુરો પડે અસર થાય છે, અને તેથી જાણે તેમના વિરોધનુ બેર નળતુ પડી જાય છે એથી વધારે, એ જલ્દિથી તરત્ત્ય ટોકેલો સમજાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને જમતી મન કેળવના માટે એ

મદત્વનુ સાધન બને છે પણ આમાયે સત્તાધારી વર્ગના હાથમા પ્રકારાનના સાધનો હોવાથી તેઓ ખબરો બહાર જતી અટકાવે અથવા વિદ્યુત સ્વરૂપમા મોકલે, અને તેમ કરી તેઓ સાચી હકીકતો પ્રતિષ્ઠિ યત્ની અટકાવી શકે એવા સમય રહે છે પણ અહિ સક પદ્ધતિનુ સૌથી બળવાન અને દુરવર્તી પરિણામ જે દેશમા એનો પ્રયોગ થતો હોય છે તે દેશના કઈક અરો તટસ્થ રહેનારા અનેક સામાન્ય લોકો ઉપર પડે છે તે લોકો તો જરૂર જ પનરાય છે અને ઝૂંઝનારાનો ઊલ્લસ ખસ કરે છે પણ, એ લોકોને પવરાવવા માટે વિશેષ કસવા જેવુ જ નથી હોતુ — કાલ્પકે પહેલેથી જ એ ક્યેય પ્રત્યે એમની સામાન્ય સમતિ હોય છે જ જેઓને ફેરફારની ખીક લાગે છે તેમના પર એટલુ સ્પષ્ટ પરિણામ આવતુ નથી હિંદુસ્તાનમા જે રીતિ અસહકાર અને સવિનય બગેનો કપાટાબધ ફેલાવો થયો તે, અહિ સાત્તમક ચળવળ મોટી જનસખ્યા ઉપર કેટલી બળવાન અસર કરે છે અને કેટલાય સરાયાભાએને પલટાવી દે છે તેનો પુરાવો છે જેઓ પ્રથમથી જ તેની વિરુદ્ધ છતા તેઓ બહુ મોટા પ્રમાણમા એ તરફ વળ્યા નહિ છલકુ વળવળની સફળતાએ તેમની ખીક વધારી, અને તેમને વધારે વિરોધી બનાવ્યા

જે એક વાર એમ કબૂલ કરવામા આવે કે પોતાની સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરવા માટે રાજ્યને હિંસા કરવાની છૂટ છે, તો થી એ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે હિંસાત્મક અને બળાત્કારના ઉપાયો યોજવાની એટલી જ છૂટ કા ન હોય, એ સમજવુ મુશ્કેલ છે હિંસાત્મક પદ્ધતિ ઇચ્છવા જેવી ન હોય કે હાથપણધરી ન હોય, એમ બને, પણ એ સર્વથા અયોગ્ય અથવા નિયેષ્ય જ છે એમ ન કહી શકાય રાજ્યકર્તા પક્ષના હાથમા સત્તા અને લશ્કરી સાધનો પર આક્રમ છે એટલા જ કાલ્પસર એને હિંસાત્મક રીતો વાપરવાનો વધારે અધિકાર મળતો નથી જો કોઈ અહિ સાત્તમક ક્રાંતિ સફળ થાય અને રાજ્યની લગભગ પ્રાપ્ત કરે તો શુ જે હિંસા કરવાનો હુકમ તેને પહેલા નહેતો તે તેને વરત પ્રાપ્ત થઈ બચ ? જો એના સત્તા સામે બંદ યાય તો કેવી રીતે તે એને સામનો કરશે ? હિંસાત્મક રીતો અજમાવવી એને ગમશે નહિ એ સ્વાભાવિક છે, અને સાતિથી નિવેડો લાવવાના એ સર્વે પ્રયત્નો અજમાવશે છતા બળ વાપરવાનો અધિકાર એ છોડી તો દઈ શકે નહિ જ ફેરફારથી અસતોષ જામનારો વર્ગે પ્રજામા હોવાનો જ, અને તેઓ પૂર્વરિચતિને ફરીથી લાવવા પ્રયત્ન કરશે જ જો તેમને એમ લાગે કે નવા રાજ્ય વરફાવી તેમની હિંસા છોળી દેવાના ઉપાય લેવામા નહિ આવે તો ઘણુખુરુ તેઓ હિંસાને વધારે વ્યવસ્થાથી ઉપયોગ કરશે આથી કરીને એમ જણાય છે કે હિંસા અને અહિંસા, બળાત્કાર અને મતપરિવર્તનની વચ્ચે બહુ સ્પષ્ટ અર્થદાઓ દોરવી મુશ્કેલ છે આ મુશ્કેલી રાજકીય ફેરફારોનો વિચાર કરીએ ત્યારે તો, ભારે હોય છે જ, પણ જ્યારે અધિકારસખળ અને રોષિત વર્ગોની વચ્ચેના પ્રક્રમો વિચાર કરીએ ત્યારે એ વધારે ભારે થાય છે

બળાત્કાર આદર્શને માટે દુષ્કર્મ સહન કરનારની હ મેશા પ્રસસા યાય છે વરા ન થતા કે સામો ધા ન કરતા કોઈક ઉદ્દેશને માટે બને દુષ્કર્મ જમવામાં એવા પ્રકારની

હતાત્યા અને ચૌરવ રજા છે કે જેની કદર થયા વિના રતી શકતી નથી. અને કદાચે આમાં અને કેવળ દુઃખ નામે જ દુઃખ સંદર્ભ કરવાના બહુ જ સૂક્ષ્મ ભેદ છે અને આ પાઠશા પ્રમારનુ દુઃખસદ્ગુણ લાભસી અને ઇત્ક અસમર્થિતિ મ્હાવનારુને થવા સક્ત રહે છે. દિસા ભે ધાતી વાગ દૂરતામતી રોય છે, તે અદિસા જનુ, મનમા કન એવ નમર ભક ત્વરપોમા એથી એવગ દોરેવાનું દોવાનો સજવ છે વળી કાયરતા અને નિકિચતા તેમ / થયાસ્થિતતા જાગવવા મારેનુ એ જલ્દાનુ બની તથ એ ગાથતા થનુ દુઃખેગા રહેતી છે.

દિગ્મુખાનમા ઉપલા ઇટલાક વર્ણમા જ્ઞાત્યી સાનાતિ/૭ દયનાગા ભાર દેખી કરવાના વિચારો નદાવ મેજવવા મયા છે ત્યા થી વારવાર જેમ કહેવામા આવે ॥ ૨ એ ફેરફારો દિસા વિના થઈ જ ન ગએ એવા છે, એવડ જેને પથ ન મી શક થ વર્ગવિયદો બઝને મને તેલના એભૂ દોર તોરે તેનુ નામ ન લડુ ભેડીએ ૨ થુકે એથી પૂછું સદ્ગુણના અને જે મદ્દ ભવિષ્યનુ ક્ષેય દોષ તે પ્રત્યેની અદિસા મક પ્રમતિના આગમનમા વિર અથે છે અમુક હદે પડોમ્યા યાદ સામજિક પ્રમોનો ઉપેક્ષ દિસા વિના ન મી ગાથા મે સમ્પ છે કાત્મકે અધિકારલચન વા પોતના અધિકારો સાનથી રાખવા મારે દિસા કયા વિના રહેશે નહિ, જનુ સિદ્ધાનતી દષ્ટિએ ભે અદિસા મક સાધનોથી બારે જાગીય કાતિ મી રામય તો તે જ સાધન વા ભારે સામાજિક કાતિ કરતી મ રા થ ન દોષ ? ભે અદિસાથી આપમે રાજગી સ્વતંત્રતા મેજવી મરીએ અને દિગ્મુખાનમાથી વિગિસ સામ જ્ઞાનો પત્ર કાદી રાગીએ તો દેશી રાજ્યો અને જમીનદારોનો લગા બીભ જા મરજિ પ્રમોનો ઉપેક્ષ અને મમાજવાદી રાજ્યની રચાપના શું મામ ન મી રાગીએ ? આ બધુ અદિસા દ્વારા મેજ રામ્પ છે કે નહિ ભે પ્રમુવ મુદો નથી મદો ભે છે કે ॥ તો ભે જને ક્ષેરો અદિસાથી શિદ્ધ થઈ શકે એવા છે અથવા બેમાથી એમ્થ નથી. જેમ તો ન જ મી ગાથા કે અદિસા મક કાપાય મેવગ વિદેશી રાજ્યકર્તા સામે અજમાતી રામય પ્રથમ દર્શને તો એકુ જલ્દાય ॥ ૨ દેગના જ રવ થાંસાનુ વ ॥ અને વિરોધીઓ સામે એનો કપરોન કરવો વધારે સદેગ દોવા ભેડીએ કાત્મકે પાદેશીઓ કરતા તેનના ૫૨ મનસિક અસર વધારે થતી ભેડીએ.

તપાસીએ છીએ, અને જો એમાં એ ન જાતરે તો તેને કે જી હઈએ છીએ એટલે કે અહિં સા ગેક અચળ સિદ્ધાંત થવા લાગ્યો છે, અને એ નિર્વિવા' માણાવો જોઈએ એમ મનાય છે એ ગેને હવે એની બુદ્ધિ પણ જે આધ્યાત્મિક ગણસર થતી હતી તે થતી બધ થવા લાગી છે, અને ધર્મ અને ક્રાંદાના સામ્ય આનાઓમાં તે સ્થાન લેતો જાય છે વળી તે આવહાર વર્ગોનું આચરગમ્યન પણ બનતો જાય છે, અને પ્રચલિતતા જાળવવા માટે તેઓ જેનો દુરુપયોગ કરે છે

આ ક્રમબાબની વાત છે, કાગ્યુ કે હુ જરૂર માનુ છું કે અહિં સાત્મક પ્રતિકાર અને અહિં સાત્મક કુદ્દાનીતિના વિચારો દિ હુસ્તાન માટે જ નહિ, પણ આખી દુનિયા માટે અત્યંત કીમતી છે, અને ગાંધીજીએ વર્તમાન વિચારધર્મે બનેનો વિચાર કરવાની કુદર પાડીને બહુ બારે સેવા બજાવી છે અને હુ માનુ છું કે તેનું બવિધ્ય બિજલું છે એમ અને કે મનુષ્યશક્તિ એનો સંપર્ક ઉપયોગ કરવા એટલી દળ આગળ વેલી નથી આધારિત લેખક 'એ ઈ'ના 'ઇટરપ્રિસ' પ્રગટમાં એક પાન કહે છે "તમે આધ્યાત્મિક દાષમાં જ્ઞાનની મર્યાદા આપો છો પણ તેનો તો તે હડા તરીકે ઉપયોગ કરો, બીજો તો ઉપયોગ કરનારો છે ?" વર્તમાનકાળમાં જે જ્ઞાનનો પૂરતો સાક્ષાત્કાર ન થાય એમ જાને, પણ બધા મહાન વિચારોની જેન એની અસર વધતી જશે, અને આપણા કાર્યો ઉપર તેનું વધારે ને વધારે પરિણામ થઈ જશે અમરકાર એટલે જે શાસ્ત્ર આપવા સમાજને આપણે હુ આપીએ તેને મદદ કરતા અટકવું, એ એક બળવાન અને ધકાકો ઉત્પન્ન કરનારી કમળા છે મુઠ્ઠીમર ચારિત્ર્યવાન લોકો પણ એ અજમાવે તોરે એની અસર ફલાતી અને વધતી જાય છે એની સખ્યામાં લોકો તેમ કરે તો તેના બાધ પરિણામો વધારે રખ માનુમ પડે છે, પણ બીજા નિમિત્તો એમાં ભેગા થઈ મૂળ નૈતિક મુદ્દો જાઓ પાડે એવો શક્ય છે અને આપક કલ્યાણી એની ઉમતા બોલી થતી જણાય છે સમૂહગત માણસની રામિ વધતી જાય છે તેમ તેમ એકથી વધી તરીકે તેની શક્તિ પ્રગટ થવાનો અવકાશ જોડો થાય છે

પણ શુદ્ધ અહિં સા પર બીરે મુકાવાથી એ કાર્યકે દુરની અને હવનથી અવગ એની વસ્તુ બની ગઈ છે, અને પોકો કા તો અધપણે ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી તેને સ્વીકારવા તરફ વળે છે, અથવા બિનકુન ન સ્વીકારવા તરફ દોરે છે એનો બીજો અસર બુવાઈ ગયો છે ૧૯૨૦માં દિ હુસ્તાનના ત્રણવાદીઓના પર એને બારે અસર કરી હતી, અને ધણાને દિ સાત્મક માર્ગોમાંથી એનો વાત્યા હતા, અને કેટલાક સ્ત્રી ગયા હતા તેઓ પણ રા કાગ્યીન બન્યા હતા અને તેમણે પોતાની દિ સાત્મક પ્રવૃત્તિઓ અટકાવી દીધી હતી હવે એની ગેલી અસર તેમના પર રડી નથી હવ તો મહાસમાજ તા ૧૯૧૧ સ્ત્રી અસહકાર અને સચિનય બાગની ચળન્યોમાં આગેવાનીઓ દ્વારા જેમણે લીધો હતો, અને જેઓ અહિં સાત્મક પદ્ધતિને એના પૂર અર્થમાં અવ કન્સપ્ચુઅલ હવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરતા હતા, તેમને પણ મહાસમાજ સ્ત્રીઓ માટે નાવાયક એવા નારિતકો માનવામાં આવે છે કારણકે તેઓ અહિં સાને સિદ્ધાંત અને ધર્મકે સ્વીકારતા નથી, કે પાને

જેને શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ માને છે એના સમાજવાદના ધ્યેયને છોડવા તેવાર નથી — જો આ ધ્યેયમા સૌને માટે સમાન ન્યાય અને સમાન તક આપવા ઉપરાંત અને આજકાલ દસ્તી ભોગવતા ધાતુખરા ખાસ અધિકારો અને મિનકલના હક્કો રદ કરીને ઉત્પન્ન કરવાની સમાજરચના ઉપરાંત ખીનું મ્યુ નથી. એરાક ગાંધીજી તો જે પ્રાણપ્રદ રાક્ષિ હતા તે આજે પણ છે, તેમની અહિંસા ઉત્તમ અને વીધી નાખનારી છે, અને ત્યારે વળી એઓ દેશને આગળ પગલુ ઝરવા માટે વીજળીક આચળ આપશે તે મ્હી રાકાય એમ નથી તેમની મહત્તા અને વિરોધાભાસો અને લોકોને હવાવી મૂકવાની રાક્ષિને લીડે તેઓ સર્વસામાન્ય માર્ગથી પર છે ખીલ્યોને જે માપો લાગુ પડે તેથી એમને માપો કે મૂલની રાકાય એમ નથી પણ તેમના અનુયાયી થવાનો દાવો કરનારામાના ધણા લોકો વધ્ય શાંતિવાદીઓ, અથવા ટ્રાંસ્ટોથશાઈઅપ્રતિકારીઓ અથવા કેવળ એક સક્રિય થયતા અનુમાનીઓ થઈ રહે છે અને જીવન સાથે તેઓ સંપર્ક ખોઈ યેઠા છે અને થાણુ સમાજરચનાને નિભાની રાખવામા જેમનો સ્વાર્થ છે અને જેઓ એ હેતુથી જ અહિંસાને આશ્રય લે છે તેવા અનેક લોકોને તેઓ પોતાની આજીવન્ય મેળા કરે છે, આથી સમયસાધુપણ પ્રવેશ મેરે છે અને અહિંસાની ધૂનમા વિરોધીનો હૃદયપથટો કરવા જતા માણુસ પોતાનો જ હૃદયપથટો કરી બેસે છે, અને વિરોધીની હારમા જઈને ઠભો રહે છે. જ્યારે ઉત્સાહ મદ થઈ નવ્ય છે અને આપણામા નખવાઈ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જરા પાછા હટવાની અને વિરોધી સાથે કાર્કે જાપછાડા કરી લેવાની વૃત્તિ હંમેશા ઉત્પન્ન થાય છે અને આ વૃત્તિને ચતુને મેળવી લેવાની કળા કહીને સતોષ માનીએ છીએ અને કોઈ વાર આપણે આ લાભ આપણા બંદા સાથીઓને ભોંઠે પણ લઈએ છીએ. તેમની અમર્યાદાને આપણે વગોડીએ છીએ અને આપણા નવા મિત્રોને કલેશ કરાવનારા તેમના હૃદયોને વગોડીએ છીએ અને સરનાની એકતા તોડવાનો તેમના પર આરોપ મૂકીએ છીએ સમાજઅવસ્થામા કરવાનું માઆ ફેરફારને ખતે આણુ અવસ્થામા દેખાતી ઉદારતા અને કાનુનીયતાની વૃત્તિ પર ભાર મૂકવામા આવે છે અને અધિકારસંપન્ન લોકો ન્યાના તર્કો બોલા રહે છે.

મારી ખાતરી છે કે ગાંધીજીએ સાધનોના મહત્ત્વ પર ભાર મૂકી આપણી બારી સેવા ખનવી છે પણ હતા મને ખાતરી લાગે છે કે ઉપરનો ભાર તો અતિમ સાધ્ય અને ધ્યેય ઉપર જ મૂકવો જોઈએ એનો આપણને રમણ ખ્યાલ ન આવે તો આપણે કેવળ ધ્યેય વિના બટખાસ અને અપ્રસ્તુત અને મિનમહત્ત્વના મુદ્દાઓ પર આપણી રાક્ષિનો વ્યય કરનારા બની રહેશું પણ સાધનોની અવગણના કરી રાકાય નહિ કારણકે તેની નૈતિક ઉપરાંત પહેવારુ બાજુ પણ રહેલી દોષ છે ખરાબ અને અનીતિ માન સાધનોને લીધે ધી વાર ધ્યેય નિષ્ફળ થાય છે અથવા બાર નવા કોય જ્યો ઉત્પન્ન કરે છે અને છેવટે તો આપણની જે ધ્યેય તે બદલે કરે છે તેથી નહિ પણ જે સાધનો તે વાપરે છે તેથી સાચી ખરીદા થાય છે નકામા વિમરો અને એવેર વધારે તેજ સાધનો લેવાથી ધ્યેયની નિતિ વધારે પુરકેલ અને એકી થવા સમય છે.

આથે જ, માથે અને સાધન પરસ્પર એવા મલમ છે કે તેમને બાથે જ નુકા પાડી શકાય આથી સાધનોનું સ્વરૂપ એક જ હોય જોઈએ કે બેથી વિશદ અને દ્વેષ થઈ, અથવા કાઈ નહિ તો શમ્ય તેટલી મર્યાદામાં રહે—કારણ એ સાચ મર્યાદા તો નથી જ એમ લાગે છે—અને સદ્ગાનને ઉત્તેજન મળે ખાસ પ્રકૃતિ કરતા હેતુ, ઇરાદો, અને અભાવના જ એમાં વિશેષપ્રે પ્રક્ર છે આ મૂળ હેતુ પર માધીય્યે દ મેશા બાર મૂક્યો છે, અને મનુષ્યસ્વભાવને જાણે બદલી નાખવામાં બડે એવો સદ્ગ જ થયા હોય, પણ ઘોડો જે મહાન સત્વીય પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છે તેમાં પાત્ર એ મૂળ હેતુનું મદત્વ હસાવવામાં એવો આશ્ચર્યકારક રીતે સદ્ગ થયા છે જોકે બ્યક્તિગત નિયમપાલનનું એમનું ધોરણ મદક ચર્ચાર્પ છે ખરું, છતા કદક નિયમપાલન મટિનો તેમનો આમદ્ અતિ આવશ્યક જ હતો તેઓ સામાજિક પાપો કરતા બ્યક્તિગત પ પો અથના નમગાઈઓ પર બધું બધારે લાર મૂકે છે આ સિલ્તની જરૂર સ્પષ્ટ છે, કારણ કે ટોળાઓને ઠોડી અધિકાર ભાગવનાર સત્તાધારી વર્ગમાં ભગવાની લાવ્યે મહાસત્તાના પાણી સજામદોને પાડ્યા છે આગેવાન મહાસત્તાવાદી માટે એ ‘રવર્ગદ્વાર’ મહાથે કપાડું જ હોય છે

આખી દુનિયા બાજે અનેક પ્રકારના સકંટોમાં મેરાવતી છે, ખનુ એ બધામાં સૌથી વિકટ સકંટ આત્મા ઉપર લગતી આકૃતનું છે આ વિરોધે કરીને પૂર્વના દેશોમાં થઈ રહ્યું ■ કારણ કે ઉત્તરા કેટલાક વર્ષોથી બીબ દેશો કરતા એશિયામાં એક પછી એક બનતો અપાટાબધ બનતા આવ્યા છે, અને બૂની અને નવી સ્થિતિને મેળ બેસાડવાની ક્રિયા કહદાયક છે જ્ને કે એમાં રાજપ્રીય પ્રક્ર સૌથી આગળ તરી આવતો લાગે છે, છતા કદાય, એ સૌથી ઓછો મદત્વનો છે અવબલ આપણે મટિ તે પ્રથમ મદત્વનો છે, અને સાચા મદત્વના પ્રક્રોનો ઉઠેલ લાવી રાશીએ તે પડેલા બેનો સતોપકાક નિકાલ લાવતો જરૂરનો છે કેટલાય ધુરોથી આપણે લગભગ અપરિવર્તનરીલ સમાજવ્યવસ્થાથી ટેવાયેલા છીએ અને આપણામાંના પાણી દબીયે એમ માને ■ કે સમાજવ્યવસ્થાનો એ જ એક સક્રમ અને સાચો પાપો છે આથી આપણે આપણી બધી નૈતિક બાવનાઓ પચ તે સાથે જોડી દઈએ છીએ, પણ વર્તમાનનો બૃતકાલ સાથે મેળ મેળવનાના આપણા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય ■ અને તે અનિવાર્ય જ છે અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી વેબ્બેન લખે છે કે અતે તો આર્થિક સદ્વ્યવહારના નિયમો આર્થિક આવન્યકતાનો ઉપર રચાયેલા છે આપણી આજની આવવશ્યકતાઓને બધ બેસે એક નવું સંસ્થાપનાસાગ્ર સ્વચાની આપણને જરૂર પડે એ આ આધ્યાત્મિક સકંટમાંથી નીકળવાનો જો આપણે ગરતો કાઢતો હોય અને બાવનાઓનું સાચું મૂલ્ય આપણે હોય તો વિવિધ પ્રક્રોનો સીધો અને દ્વિ મતમર્યો વિચાર કરવો જોઈશે અને કાઈ ધર્મપથના રાત્રોનો આશ્રય નેવાનું છોડી દેવું પડશે ધર્મના આદેશો સાત્ર હોય કે નરસા હોય, પણ જે રીતે એ આદેશો તે રત્ન કરે છે અને તેના પર શ્રદ્ધા મૂકવા આમદ્ કરે છે, એ કાઈ પણ પ્રક્રના બુદ્ધિધુત્ર વિચારને ઉત્તેજન આપનારી નથી જ

કોઈક કહ છે તેમ ધર્મના ચિદાન્તો અદ્વાયના મનાય છે — કાન્હુ પહેલુ, આપણા અત્યંત પ્રાચીન પ્રથમ યુગના પૂર્વજો પણ તેમા અદ્વા સખતા હતા કાન્હુ બીજું, એની સાખિતીઓ તે પ્રાચીન કાળથી જ આપણને પરચરાત પ્રાપ્ત થઈ છે અને કાન્હુ ત્રીજું, એ સાખિતીઓની પ્રમાણભવતા પર સકલ ઉકાવવાનો નિપદ્ય કરવામા આગે છે ૧

જો આપણે અદિ મનો અને તેની અત્યંત સર્વ વસ્તુનો ધાર્મિક અને અદ્વા પ્રમાણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો દીનને મારે અવકાશ જ રહેતો નથી તો પાત્રી તે એક પથક સાકરુ મતગ્ય બની રહે છે જેને સ્વીકારવુ હોય તે સ્વીકારે જોને ન સ્વીકારવ હોય તે ન સ્વીકારે વર્તમાનમાળના પ્રશ્નો માટે એની મહત્તા કે ઉપયોગિતા રહેતી નથી પણ વર્તમાન કાલગણિના ઉદ્યના ઉપાય તરીકે તેની શ્રુદ્ધિ યુક્ત થયાં કયા આપણી તૈયારી હોય તો જગતની પુનર્ધરના મરવાના પ્રથમમા આપણને તે ખાત્રી થઈ કરી શકે એ રીતે વિચારતા સમૃદ્ધગત મનુષ્યની પ્રકૃતિ અને ઊર્જાતા પગ ગણતરીમા લેવી જોઈએ મોટા પ્રમાણની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ખાસ કરીને જો તેનો ઉદ્દેશ મહાવના અને ક્રાંતિકારક ફેરફારો કરવાનો હોય તો તે પર કેવળ આગવાનો તેને વિષે શું વિચારે છે તેની જ અસર થતી નથી, પણ તે માલીન શરિરિયતિની અને તેથીજ વધારે જે જલના માણુરો સાથે આગવાનો કામ પાતા હોય તેઓ તેને વિષે શું વિચારે છે તેનીયે યાચ છે

જગતના ઇતિહાસમા હિંસાએ ધણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે આજે પણ તે એટલે જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, અને કદાચ લાખા વખત સુધી ભજવતી રહેશે ભૂતકાળના ધણુખરા ફેરફારો હિંસા અને ખળાકાર દ્વારા થયા છે અને એક વાર કહ્યું હતું કે મારે દિલગીરી માથે મહેલ પડે છે કે રાજકીય ક્રોધક્રોધે સમયે હિંસાનો દ્વેષ કરવો જોઈએ અવરથાપ્રિય થવુ જોઈએ અને ધીરજ રાખવી જોઈએ એ સિવાય બીજી કોઈ સૂચનાઓ લોકોને આપી ન હોત તો આ દેશને કહી સ્વનત્રતા પ્રાપ્ત થઈ ન હોત

ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળમા હિંસાના મહત્વની અવજાણના કરવી રામ્ય નથી તેમ કરવું જોગે જીવનની જ અવજાણના કરવા બદોખર છે હતા હિંસા નિસરાય દુષ્ટ છે અને તે એની પાછળ દુષ્ટ પરિણામોની અત વિનાની ચિટખણાઓ લાવે છે અને હિંસાથીજ વધારે બીજી વસ્તુ તો એની સાથે ધીર વાર રહેતી દ્વેષ દૂરના વેર અને દહની ધર્મિઓ છે ખટું પૂજા હિંસા સ્વયં એવી દુષ્ટ નથી પણ એની સાથે ફેરવારી આ જતિઓને લીધે તે દુષ્ટ બને છે આવી જતિઓના વિના પણ હિંસા રામ્ય છે સદ હેતુ તેમ જ દુષ્ટ હેતુ બને માટે હિંસા થઈ શકે પણ હિંસાને આ જતિઓથી અલગ પડવી અત્યંત કઠણ છે અને તેથી બનતા સુધી હિંસા રાજવી થે અ છે પણ તેને ટળવા જતા બીજા વધારે મોટા ગુકસાનોને વરા થવાની

નિષ્ક્રિય વૃત્તિને સ્વીકારવી ન જોઈએ હિંસાને વસ ચલુ અથવા હિંસા પર ચાપેલા અન્યાયી રાજ્યતંત્રને સ્વીકારવું, એમાં અહિંસાના મિહ્નતને તરવત નિષેધ છે. અહિંસાએ પોતાની ચેત્વણતા સિદ્ધ કરવા માટે હઠ રાક્ષિત પ્રગટ કરવી જોઈએ અને એવા પ્રકારના રાજ્યતંત્ર અથવા સમાજ ચવરથાને બાલવાની પોતાની ક્ષમતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ.

એમ તે કહી શકે કે કેમ તે હું બાણુતો નથી અને લાગે છે કે તે આપણને થોડું દૂર સુધી લઈ જઈ શકશે પણ અતિમ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડશે કે કેમ તેની શંકા છે કોઈક પ્રકારનો બળાત્કાર તો અતે અનિવાર્ય જ લાગે છે કારણ કે રાજા અને અધિકાર ધરાવનારા લોકો વિનશ થાય નહિ અથવા એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય નહિ કે એ અધિકારો છોડવા કરતાં રાખવામાં જ વધારે તુકસાન હોય, ત્યાં સુધી પોતાની સત્તા કે અધિકારો છોડી દેતા નથી સમાજમાના આજના રાષ્ટ્રીય કે વર્ગીય ક્ષપણોનો બળાત્કાર વિના ઉકેલ આવશે નહિ જ ધિરક બહુ મોટા પ્રમાણમાં મત પરિવર્તન કરવું પડશે જ કારણ કે ન્યાય સુધી મળ્યા બાદ લોકોનું મતપરિવર્તન થાય નહિ ત્યાં સુધી સામાજિક મતપરિવર્તનની અળવળને સાચો આધાર મળી શકે નહિ પણ કોઈકના ઉપર તો બળાત્કાર કરવાનો મારો જ, વળી આ મૂળ ક્ષપણોને દાહી હઈ તે બાણું હોય જ નહિ એમ દેખાડવા પ્રયત્ન કરવો, એ કંઈ બરાબર નથી એથી કેવળ સત્ય જ ઢાંકણ નથી પણ લોભની સાચી હકીકતોની બાબતમાં ગેરહોરવાળી ક્ષી વર્તમાન વ્યવસ્થાનું સીધું સમર્થન થાય છે, અને રાજ્ય કરનાર તરફ પોતાના ખાસ અધિકારોની ચેત્વણતા દેખાડવા જે ધર્મસૂત્રો શોધતા હોય છે તે તેમને મળી જાય છે કોઈ પણ અન્યાયી તંત્રની સામે લડવું હોય તો જે ખોટા આધારો ઉપર તે ચાલે હોય તે ઉઘાડા પાડવા જોઈએ અને સત્ય હકીકત ખુલ્લી થાડવી જોઈએ અસહકારનો એક ગુણ એ છે કે ખોટા આધારોને અને બૂઠાણાંને વસ થવાનો અથવા તેને વધારવામાં સહકાર આપવાનો ધનકાર કરી તેમને તે ખુલ્લા પાડે છે.

આપણું હિંદુત્વ ધ્યેય તો એ જ હોઈ શકે કે એક એવો વર્ગહીન સમાજ સ્થાપવો કે જેમાં સર્વેને સમાન આર્થિક ન્યાય અને તક મળે અને જેમાં મનુષ્ય માતિને વધારે ાચી બીલિક અને સારકૃતિક હદે ચકાવવાની તથા આધ્યાત્મિક જાવનાઓ, સહયોગ, નિરસાર્થતા સેવાત્મક, ન્યાયને પથે આનવાની ઇચ્છા, ગદ્ગાવ અને પ્રેમ અને છેવટે એક જન્મન્યાયી સમાજ નિર્માણ કરવાની વ્યવસ્થિત યોજના હોય જે કંઈ એ ધ્યેયની આડે આવે તેને હટાવવું પડશે — બને તો નરમાશથી અને જરૂર પડે તો બળથી અને બળાત્કારની ધણીપ્રાર જરૂર પડે એ વિષે શંકા લાગતી નથી પણ બળ વાપરવું જ પડે, તો તે દ્વેષ કે ક્રૂતાની વૃત્તિથી નહિ પણ વિઘ્ને દૂર કરવાની મોહકીન ઇચ્છાથી વાપરવું જોઈશે એ કહણું પડશે જે સહેલું નથી પણ સહેલો કોઈ માર્ગ જ નથી અને ખાસતો ધણી છે મુશ્કેલીઓ અને ખાસતોની અવગણના મરવાથી તે આવી જતી નથી, પણ તેમનું સત્ય સ્વરૂપ ચિહ્નાશ્વાસી અને

હિંમતથી તેમનો સામનો કરવાથી જ ઓળંગી શકાય છે આ બધું કાવ્વનિક અને ગગનવિહાર જેવું લાગે છે, અને આવા ઉદાત્ત હૃદયથી ધણા લોકો પ્રેરાય એવો ધણો જ ઓછો સંભવ છે પણ આપણે તે આવમા રાખી રાખીએ અને તેના પર બાર મૂકી રાખીએ અને સંભવ છે કે આપણામાના ધણાખરાના અતઃકરણમા જે રમી દેખા હોય છે તે તેને લીધે ધીમે ધીમે ઓછા થાય

આપણી રીતો આ મધ્યે પ્રત્યે વર્ષ જનરી અને આ હેતુઓથી પ્રેરાયથી હોતી જોઈએ પણ આપણે એ પણ બણુતુ જોઈએ કે મનુષ્યસ્વભાવનુ જે સ્વરૂપ છે તે મોટા સમૂહોમા, આપણા આદેશો અને સમન્વયદોને હમોશા વશ નહિ થાય અથવા ઉદાત્ત નૈતિક સિદ્ધાંતોને અનુસરીને વર્તન નહિ કરે ધડી વાર હુમ્મયપનટા કપરાત વિવશ કરવાની જરૂર પડશે, વધારેમા વધારે આપણે એટલું જ કરી રાખીએ કે વિવશતાની આપણે હા બાધીએ તેના દુષ્પરિણામો ઓછામા ઓછા આવે એ ગીતે તેનો કબજોગ કરીએ

૬૪. દહેરાદૂનની જેલમાં પાછો

અ-રીપુર જેલમા મોરી તબિયત સતોષકારક રહેતી નહોતી મારું વજન ધણુ ધનિ ગયુ હતુ અને કલમ્તાની હવા તથા વધતી જતી ઝરમી અને નાસ આપતા હતા. કોઈ સારા રથને મને ફેરવવાની વ્યવસ્થાએ મ બનાવી હતી. હમી મેએ મારો સામાન તૈયાર કરવા અને જેલમાથી છૂટ કરવાનો અને હુકમ મળ્યો અને દહેરાદૂન જેલમા લઈ જતા હતા. થોડા મહિનાના વિવિક્તવાસ પછી સાતની ઠંડી હવામા કલમ્તામાથી પસાર થવાનું આનંદકારક લાગ્યું અને હાવરાના મોટા સ્ટેશન પરના ટોળા જોઈને મન રીઝ્યું બહલીથી હું રાહ થયો, અને દહેરાદૂન તથા તેની પડોશના પર્વતો જેવાને જોતોતો થયો ત્યા પડોશમા પડી અને જણાવું કે નવ મહિના પર મેની જેલમા માગી ત્યાથી બહલી વર્ષ હતી તે વખતના જેટુ આ વખતે બધુ નહોતુ મને એક નવા જગ્યામા મૂકવામા આવ્યો એક ઠોરની મમાણને સાફ કરી મારે માટે રહેવાનું મ્યાન તૈયાર કર્યું હતુ

ઐરડી તરીકે એ ખમણ ન કહેવાય તેને લગતો એક એટલો પણ હતો વળી એને લગતો આરારે પચાસ ફૂટ લાંબો એક નાનો ચોક પણ હતો મારી દહેરાદૂનની પટેાની ઐરડી કત્તા આ ઐરડી વધારે સારી હતી, ખબ બીજા ફેરફારો એટલા ઠીક નહોતા એમ મને થોડા વખતમા જ માન્ય પડ્યું ચીમેરની દીવાલ જે પહેલા દર ૬૮ ઊંચી હતી તેને હમણા જ, માસ લામાય, બીજા ચાર ચાચ ફૂ વધારવામા આવી હતી જે ગિરિમાળા જેવાની આશા રાખીને હું અભ્યે હતો તે તો સાવ દકાઈઝઈ હતી અને થોડા આંખી ટોચો જ હુ જોઈ શકતો આ જેલમા હું ત્રણથી વધારે મહિના રહી પડુ મને એક ખબ વાર ગિરિમાળાની ઝાખી નહિ થઈ પડેલાની જેમ જેવના

દરવાજા સામે મને આગ્ર મારવાની આ વેળા રમ નહોતી, અને મારો નાનકડો કાલ મને ફરવા માટે પૂરતો છે એમ માનવામાં આવ્યું.

આ અને બીજા કેટલાક પ્રતિજ્ઞા આનુભવતા હતા, અને મને જરા ખીજ થઈ મારી પ્રસન્નતા આવી યઈ, અને જે નાનકડો શોક મને મળ્યો હતો તેમાંયે ફરવાની મને હોંસ ન રહી આવ્યો. એકાંતમાં પડેલો અને દુનિયાથી વિખૂટો થયો હોઈ એવું મને કહી પડેલાં લાગ્યું નહોતું. આ એકાંત મારા મન ઉપર અચર કરવા લાગી અને ધીરે તેમજ મને નું યદ્યપા લાગ્યો થોડાક દૃઢ ફર—બીંતની બીજ બાનુએ— તાજી હવા અને સુગંધ, ધાસ અને સુંવાળી પૃથ્વીની મીઠા સુવાસ મને છે, અને ફર ફર સુખી રેખાતાં દરેકો પથમાં છે એમ નું બહુનો હોતો. પશુ તે મારી પડોચની બહાર હતો, અને મારી આંખો આંખો વખત બીંતો સામે જોઈ જોઈને યાદગી અને મારે બનતી. જેલખતની સામાન્ય દિવસાલો ખનુ મારે માટે નહોતી, કારણ કે મને માલ અવગ અને એકલો જ રાખવામાં આવ્યો હતો.

જે અડવાડિયાં પછી જાણાયું જેઠું, અને મુસળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. પડેલા અડવાડિયામાં જ બાર હથ વરસાદ થયો. હવામાં ફરક પડ્યો અને નવી જગત સૃષ્ટિનો મહાનભૂટ સંભળાવા લાગ્યો; જરમી એકાદ યઈ, અને સારીરનો યાક જીત્યો અને આરામ પશુ લાગ્યો. ખનુ આંખ કે મનને કરો આરામ મળ્યો નહિ. કોઈક વાર મારા જાનું લોહાનું બારણું કોઈ પોલીસ હવાવસરને અંદર આવવા કે બહાર જવા માટે થોડું ઉપડતું, તે વખતે થોડાએક પથ માટે મને બહારની સૃષ્ટિની એકાદિ જાણી થતી હતી, અને નું વિવિધ રંગોથી મોખના અને વરસાદનાં ચોતી જેવાં બિદુઓથી યગતતા લીલાં એતરો અને કોડો જોઈ શકતો, ખનુ તે ફાણ માટે જ બીજીનીના ઝમકારાની જેમ બધું પાહુ તર્વ અદરથ યઈ જઈ બારણું આખું તો બાગ્યે જ મોક્ષવામાં આવતું નું નજીકમાં હોઈ ત્યારે બારણું ન ઉપાડવાની, અને ઉપાડતું પડે જ તો તે બધું જ એવું ઉપાડવાની હવાવસરને તાકીદ આપવામાં આવી હોય એમ લાગતું હતું એ લીલી અને તાજી સૃષ્ટિના ફાણિક દર્શનો. મને બાગ્યે જ આવકારવાયક લાગતા હતા એટલાથી નું જીલ્લો વધારે ધરમખ્યો થવા લાગ્યો, હૃદયમાં એક પ્રકારની વેદના થવા લાગી અને તેથી બારણું લિપડે ત્યારે બહાર જોવાનું બિલકે ટાળવા લાગ્યો.

ખનુ આ બધું અસુખ માત્ર જોના હોયને લીધે જ નહોતું જો કે તેનો દિરસો તો તેમાં હતો જ એ બહારના બનાવોનો—કમવાની માદની અને મારા રાજકીય વડેપાતનો પડો હતો. કમવા એના બૂલા રાનના પન્નમાં પાછી સપડાઈ છે એવું હવે મને બાન થવા લાગ્યું, અને નું નિરુપાય અને એની કરી રોવા કરવા અરાજક હતો તે અને માલના લાગ્યું નું બાજીતો હતો કે નું એની પાસે હોડ તો થલો ફરક પડી બધ.

અલીપુરના જેવી દહેરાદૂનમાં મને રોજિંદા છાપાની અડચણ રહી નહોતી; આથી જ બહારના રાજકીય અને બીજા બનાવોથી વાકેફ રહી શકતો હતો. પગનામાં લગભગ

પણ વધે માનસતા સમિતિની બેઠક મળી હતી (જુલુ વન દરમિયાન ધનુષાબરો વખત તે ગેરમાર્ગેસર હતી) એવું મમકાલ નાકબેદ કરે એવું હવે વિદુરતાનમાં તથા બાકીની દુનિયામાં આટલા બધા બનવો બન્યા બાદ થતું આ પટેલી બેઠકમાં પરિસ્થિતિ પૃથક્કરણ કરવા પૂરી ચર્ચાઓ કરવા કે ભૂત-વીશ્વભોમાથી નીકળી જવા કરી. પ્રયાતન સ્વભાવે ન આગ્યે તેવું મને આશ્ચર્ય થયું માધીજી, દૂરથી તો, એમની બસ સંસ્મરણપાત્રી રીતે જ વધારા દોષ એમ લાગતું હતું આદી પણ તેઓ બોલ્યા હતા

એ વખતે મારી આગેવાની બેઠકની હાથ લાગવારે મારી શરૂતો સ્વીકારવી બેઠકે એમની માંગણી તો સાવ રવાનાત્વિક હતી મત્સ્ય કે એમને તાપવા અને એમનું અત્કરણથી માનેલા સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ એમને પર્તવા મટેવું એ બને વત સંજય નથી પણ ઉપરના દબાવણની અતિરાપદ અને પરસ્પર ચર્ચા પરી નીતિ નક્કી કરવાની ઉણા મને લાગતી હતી. માધીજી પ્રથમ લેમિના મન ઉપર પેનાનો પ્રભાવ બેસાડે છે, અને ખડી તેમની અધ્યક્ષતાની કૃતિયાદ કરે છે એ જરા વિચિત્ર છે તુ ધાતું છું કે બહુ મોટી જનસંખ્યાએ માધીજી પ્રત્યે નેટની શ્રદ્ધાભક્તિ અને આત્માભરિત દશાથી છે તેટલી બહુ થોડા આગેવાનો પ્રત્યે વ્યારેય બતાવી હશે, એટલે જે બીજા ધોરણે તેમની આગળ મુલાકાતો અત્યુ હતું તેને બતાવત પહેલાંની વ વચવા માટે ઉપકો આપવો એ બાંયે જ વાજબી જણાય પાનાની સભામાં તેઓ અત્યુ સુધી રેખાયા પણ નહિ કારણ કે તેમને હરિજનવાસી આગુ સમજવાની હતી એમણે મહાસભાસમિતિને વહેવારુ થવા અને માર્ગવાદક સમિતિને ધગને રબ્દ કરેલા કરાવો ઉતાવળે મનદર કરવા દરમાબુ અને જગી ગોતે ચાલ્યા મથા

લાગી ચલાયી કઈ વખતે મથકો ચાલ નતિ એ કદાચ સાચુ દોષ સંજયોના બનમાં બહુ ગોરાળા અને વિચારની અન્યતા હતી અને એ કે દીમ મરવાની ધાનુને વસિ હતી તો જનુ હંમે અમલમાં મૂકી શકાય એવી ચોજના કોઈ પામે નહોતી. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં આ સ્વાભાવિક હવે મત્સ્ય કે ભૂત-વીશ્વ પ્રતોભાના આ આગેવાનો ઉપર મોટે ભાગે લાગેનો ભાર પડ્યો હતો અને તેનો કઈક થાકેલા અને તેમના મન કટાણેલા હતા સાચુ સાચુ સૌને લાગતું હતું કે હવે લગત ચેલાવવી બેઠકે અને સવિનય ભરે બધા મતો લેઈએ પણ પડી શું? જે પછે પડી મથા હતા એક ધારાસભ્યો દ્વારા શુદ્ધ જવાહરની ચળવળ કરવાની ઇચ્છાવાળો, અને બીજે કઈક અસ્પષ્ટ રીતે સમાજવાદની દૃષ્ટિએ વિચારવાવાળો મોટા ભાગના સંજયો આ બેમાંથી એકે પક્ષમાં નગોતા બંધાતરણી લક્ષણમાં પાછું પડી જતું એમને મમત નહોતી પણ તે મથે જ સમજવાનો તેમને કઈક ટર લાગેનો હતો અને એ વત્ત સાખન થવાથી તેમનામાં ભગલ પડે એવી ધાત્વી લાગતી હતી તેમની પાસે એક પણ વહેવારુ સ્વભાવ નહોતી અને એમની એક જ આસા અને આશ્ચર્યાન માધીજી હતા. તે કે તેમણે ને મઈ કહ્યું તે બધું જ તેમને પસંદ પડતું નગોતુ છતાં આમળની જેમ જ તેઓએ તેમની સહદ લીધી અને તેમનાથી દોરાવારુ સ્વીકાર્યું નરમ વિચારના

‘અમારણી’ લોકોને આંધીડોને ટેકા મળવાથી મદારસખાસમિતિમાં અને મદારસખામાં તેમનું વળન વધારે થયું.

આ બધું સ્વાભાવિક હતું જેનું મેં માન્યુ હતું તેના કરતા આ પીછેહઠાવી મદારસખા વધારે પાછળ દડી. અસહકાર ઉત્પન્ન થયા ત્યારથી, એટલે કે ૧૯૬૧નાં ૫૬૨ વર્ષમાં, ક્યારે પણ મદારસખાના આગેવાનો આવ્યા અતિ ‘અમારણી’ દબે બોલ્યા નહોતા, જે કે ૧૯૨૯-૩૦ના માળામાં હોયો થયેલા સ્વરાજવાદી પણ પછી પીછેહઠાવે લીધે જ બોલો થયો હતો, છતાં તેણે આ નવા આગેવાનો કરતાં ધણે આગળ હતો; અને સ્વરાજ્ય પક્ષમાં હતી તેવી કોઈ જગત્સદ્ગત વ્યક્તિએ પણ આમાં નહોતી, જેખમ હતું ત્યાં સુધી ચળવળથી કાળજીપૂર્વક અવગત રહેલા ધણે લોકો હવે તેમાં રોડી આવ્યા અને મોટામાં થઈ બેઠા.

સરકારે મદારસખા પરનો પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો અને એ દવે કાયદેસર મરેલા બની. પણ એની ધની માન્ય અને પૈસા સંસ્થાએ હજી સરકારેસર જ રહી હતી : દાખલા તરીકે, એનું સ્વયંસેવકભાઈ — મેવાડળ — ફેરલીક સિસાનસખાઓ, જે અર્ધ-સ્વતંત્ર ખેડૂતસંસ્થાઓ હતી, ફેરલીક સિસાનસખાઓ અને ધુવકસંધા, તથા એક બાળકોની મરેલા પણ વળી ખાસ કરીને ‘ખુદાઈ ખિસ્મતખાર’, જેને સરદરના ‘લાલ ડગલીજાળાઓ’નું નામ મળ્યું હતું, તેમનું મંડળ બેલાયદા જ હતું. આ સંસ્થા ૧૯૬૧માં મદારસખાનું એક અંગ બની હતી, અને સરદરખાંતમાં મદારસખાની પ્રતિનિધિ હતી આમ જે કે મદારસખાએ તે સીધી લાલ મંખાઈપણે ખેતી લીધી હતી, અને તે ‘અમારણી’ માળામાં પણ ગઈ હતી, છતાં સરકારે તે અવિનય અંગ માટે પહેલા સર્વે ખાસ કાયદાઓ આજી રાખ્યા હતા, અને મદારસખાની ફેરલીક મદત્વની સંસ્થાઓ ઉપરનો પ્રતિબંધ કાયમ રાખ્યો હતો. ખેડૂતોની સંસ્થાઓ અને મારૂરસંધોને દાખી દેવા તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું, પણ ખાસ એવા જેનું છે કે જમીનદારો અને તાલુકદારોને સંગઠિત થવા માટે સરકારના મોટા અમલદારો થરાવતા હતા. જમીનદારોની આ સંસ્થાઓને સર્વે પ્રકારની સગવડો આપવામાં આવી એમ કહેવામાં આવ્યું સંયુક્ત પ્રાંતો જે મોટી સંસ્થાઓના સમાસરોના લગભગ, મહેરૂલ, અથવા ફોની સાથે સરકારી અમલદારો તરફથી જ ઉપરાવવામાં આવે છે.

મને લાગે છે કે હિંદુ કે મુસલમાન કેમી સંસ્થાઓમાંથી એકેય પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી છતાં એક બનાવને લીધે મને હિંદુ મદારસખા ઉપર ધણે જ ગુસ્સો આવ્યો. એનો એક મંત્રી પોતાના ક્ષેત્ર જહ્દાર એટલે સુધી ગયો કે “લાલ ડગલીજાળા” ઉપર આજી રહેલા પ્રતિબંધ વિષે કેવળ પોતાની પસંદગી જાહેર કરી એટલું જ નહિ પણ તે માટે સરકારને શાળારી પણ આપી ન્યારે કોઈ પણ લાભક ચળવળ અસ્તિત્વમાં નહોતી ત્યારે પણ પ્રજાના પ્રાથમિક હક્કો આપી રીને છીનવી લેવાની આવી રીને થયેલી હિંમતથી મને આશ્ચર્ય થયું આ તે સિદ્ધાંત થયો; પણ તે વાત અવગત રાખીએ તોજણ એ વાત તે જનમદેર હતી કે આ સરદરના લોકોએ

મિલકતોનો વિરોધ કરે છે, એનો કોઈએ એના પર આક્રમ્ય મૂક્યો નહોતો એના કેટલાક સર્યો આનો મત ધરાવતા હતા ખરા, પણ દરે એડ રેખાગુ હવે કે આ સર્વને માટે ખુલ્લી એવી રાષ્ટ્રીય સરકારમાં એક સામાન્ય મતબાનવ તરીકે પડુ તેઓને માટે સ્થાન નહોતુ

એમ વારવાર કહેવામાં આવ્યું હતુ કે મહાસભા એ ગભરી માદી નહીં સુધીના દરેક વર્ગના અને દરેક પક્ષના બનેલા આપ્તા રાષ્ટ્રની પ્રતિનિધિ છે રાષ્ટ્રીય પ્રજાનિધિ આનો દાવો વારવાર કરતી હોય છે એનો અર્થ ધણખટું એ હોય છે કે તેઓ પ્રજાની બહુમતીના પ્રતિનિધિ છે અને એમની નીતિ મર્વે પક્ષેલા બધામાં છે ખબુ આ દાવો રેખીતો જ સમર્થન ન કરી શકાય તેમ છે કાતલકે કોઈ ખબુ રાષ્ટ્રીય સરકાર, જે તે દીવી અને દમધડા વિનાની અને કોઈ ખબુ જાતના વિશિષ્ટ લક્ષણો વિનાની ટોળી બની જવા માગતી ન હોય તો, પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થ ધરાવનારા વર્ગોનું એકી વખતે પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે નહિ હા તો મહાસભા રાષ્ટ્રીય મત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે અને તેનો રાષ્ટ્રના હિતાર્થે ઉપયોગ કરવા માટે (રક્ષક કે અરક્ષક) ધ્યેય અને દ્વિતરૂપી ધરાવનારી સરકાર છે, અથવા તો એ કેવળ પોતાના હર્ષ પણ મતો વિનાની સર્વનું કાડુ ઇચ્છનારી પેશાકાર અને બૂલદયાની સરકાર છે જેઓ એ ધ્યેયને અને દ્વિતરૂપીને સાધારણુ ઝીને માન્ય રાખના દોષ તેમની જ તે પ્રતિનિધિ થઈ શકે, અને જેઓ તેનો વિરોધ કરતા હોય તેમને તે રાષ્ટ્રવિરોધી અથવા સમાજવિરોધી અને પ્રગતિવિરોધી તત્ત્વો ગણી, પોતાની દ્વિતરૂપી અમરમા મૂકવા માટે તેમનું બળ અટકાવતુ કે નામૂદ મરતુ તેઈએ એમ માનવો એ શાસ્ત્ર છે કે કેવળ રાષ્ટ્રીય સામાન્યવિરોધી પ્રજાતિ સામાજિક વિમલોધી પર રહેતી હોવાથી તે ધ્યેય માનનાસ અનેક મડગોનો તેમા જોડાવતો અવકાસ ન્દે છે અને આ રીતે મહાસભા હિંદુસ્તાનના લોકોના બહુ મોટા ભાગની જોડાવતા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિ હતી અને તેના વાડમાં મૂળ સામાન્ય વિરોધી હોય એવા ભિન્ન મનો ધરાવનાર વર્ગો સમાતા હતા પણ એ સામાન્ય વિરોધના ધ્યેયનો કેટલો અર્થ કરતો તે વિષે ધણા ભેદો હતા સમાન્યવિરોધના આ મુખ્ય મુદ્દા પર જેનો વિરુદ્ધ મત હતો તેઓ મહાસભાની બહાર રહ્યા હતા અને જોડાવતા પ્રમાણમાં ગિટિરા રરમરનો પણ હોતા હતા આ રીતે મહાસભા એક પ્રકારની કાયમી સર્વપક્ષ પરિષદ બની હતી તેમા જુના જુના છાપાભેદો ધરાવનારા અનેક પક્ષો હતા અને તે બધા એક મુખ્ય સિદ્ધાંત અને ગામીજના સર્વોપરી વ્યક્તિત્વ — એ એ તજો એકત્ર થયેલા હતા

પાઠજથી કાર્યવાદક સનિધિએ વર્ગવિમલ વિધેના પોતાના કરાવનો ખુલાસો કરવા પ્રયાન મ્યો એ કરાવની બાબા અથવા એને જે પ્રતિષાદન કર્યું તે એટલુ મહત્વનુ નહોતુ, પણ મહાસભા કઈ દિશામાં જઈ રહી હતી તેના સૂચક ચિહ્ન તરીકે એ કરાવ મકરવનો હતો ખુબુ જણાઈ આવતુ હતુ કે મહાસભાના નવા પાર્લમેટરી પક્ષને ધારાસભાની નવી ચૂંટણીઓમાં મિનકત ધરાવનાર વર્ગોના ટેકો મળે એ હોદ્દાથી

એ ઠરાવ વડાશ્રી દ્વારા એનની સુચનાથી મદાસતમા વધારે ને વધારે નરમ પણ વરક વળતી હતી અને દેશના નરમ અને અપ્રમતિશ્ચિન પડ્યો પોતા વરક એ ચલા પ્રયત્ન કરતી હતી. ભૂતકાળમા જેમણે મદાસતમાની ચળવળ પ્રતિ વિરોધ દર્શાવ્યો હતો અને સચિનય જગતી લડત દરમિયાન સંઘારનો પણ લીધો હતો તેમને પણ મનથી એનાની બાધાનો પ્રયોગ થઈ રહ્યો હતો. હોદ્દા અને પીઠ કરનારો ગુપ્ત પણ આ સમાવાન અને હૃદયપટ્ટાના આર્મમા વિવ્રન લાગ્યો હતો અને કાર્યવાહક સમિતિના ઠરાવ તેમજ કેટલાક વૈયક્તિક હુમ્મારોથી રમ માલુમ પડત હવ કે નહીં સમાનુ કાર્યવાહક મડળ ગરમ પપના આવા ઝીણા સમાજોથી પોતાની નવી નીતિમાથી દલ્લા માગત નહોત. ને ગરમ પપ લીધે ન આરે નો તેમને મદાસતમાથી ખ ખેતી મહત્વ મા આવશે એવો ધ્વનિ હતો. મદાસતમાની પર્વમે ઈર્ષ બોલે જે ભદર નિવેતન બહાર પાડ્યું હતુ તેમા ને કાર્યક્રમ આરેખવામા આવ્યો હતો તે મદાસતમાએ ઉત્કા પદર વર્ષ દરમિયાન કાઢેલા ફોઈ પણ મર્યાક્રમ કરતા ધવો વધારે સાવચેતીમર્યો અને નરમ હતો.

મદાસતમાના આગેવાનોમા, ગાંધીજી ઉપાન ખલ એવા ધલા નામાકિત પુરુષા હતા કે જેમની સ્વશાલ્ત્યની લગતમાની કાર્યક્રી ગ્રજકની હતી અને જેઓ પોતાની સચ્ચાઈ અને નીડરતા માટે આખા દેશમા માન પામેલા હતા. પણ નવી નીતિને પરિલામે મદાસતમાની બીજી જ નદિ પહુ પડે રી પડિમા પણ એવા આદુસો દાખલ થયા કે જેમને ખાતે જ કેઈ બારે ન દર્શો હતા જેમ કટી રાકાય અગ્રજન મદાસતમાના સામાન્ય સંપ્રેમા આવા અદર્શવાગીઓ ધલા હતા, પણ થઈ નૂખાઓ અને સમયસાધુઓ માટે મદાસતમાનુ દ્વાર હવે થડેલા ના વધારે ખુલ્લુ થતુ આખા વાલાવ પુમા સ્વેચ્છાથીજ ભોગવત ગાંધીજીનુ અગ્રજ અને અગ્રન્ય અંકિતન બાદ કરીએ તો મદાસતમા આને દિમુખી દેખાતી હતી એક નાનકડો ટોળિના રૂપમા વિકાસ પામતુ એતુ શુદ્ધ સાગકીય મુખ અને બીજુ મતપ્રધાન અને બાવનાપ્રધાન એકુ એક ભજનમ નથી બીજુ મુખ.

સચિનય બા. અને તેની બીજી સાખાએને દાખી દેવા નંદે પોત અખ વર કંદેલી નીતિને તેમની દક્ષિએ મળવા થરાથી સરકારી મડલો કુપ ગ રીને કુશાઈ થયા હતા. સમ્રક્રિયા ચક્રજ થઈ ગઈ હતી અને તપુમર માટે તો દર્શો છને કે મરે તેની સરકારને પડી નહોતી મદાસતમા યેતેક અસે વરા થયેલી દોવા છતા ભૂજળજ ફેરફાર તારે ગતમરને તો પોતાની ભૂતી દમનનીલિને જ આડુ રાખતી હતી તે ભૂતની હતી કે ન્યા સુધી મુખ્ય પ્રયો એકા દના ત્યા સુધી સર્વ ન નિમા આવા ફેરફાર તો કામચલાઉ જ દોવાલા અને તેથી ને તેઓ ટીક મૂકે તો વડા અપદા બધે ચળવળનો વિકાસ થાય કલ્પ તેમને એમ પનુ મન્યુ દોષ કે મદાસતમા કે મન્દરો અને બિરુતોમાના ગરમ કોનુ દમન કરવાથી મદાસતમાના તાવચર્ચથી ચાલનારા આગેવાનો જુદુ દુઆવાનો મમવ નથી.

કેટલેક અરો દહેરાદૂન જેલમાં મારા વિચારો આ માર્ગે વહેતા હતા બની રહેતા બનાવો વિષે હું ચોક્કસ અભિપ્રાયો બાધી રાકું એની મારી સ્થિતિ નહોતી મારણ કે હું પૂરો વાકેફ નહોતો અહીંપુરમાં તો હું લગભગ પૂરેપૂરો જિનવાકેફ હતો, અને દહેરાદૂનમાં સરકારનું પસંદ કરેલું છાત્ર ભાગ્યાનૂયા અને ખેલીક વાર ચોકપક્ષી ખબરો આપતું બહારના મારા માધીઓ માથે પરિવ્રજ્યા આગ્યા પછી અને પરિસ્થિતિનો નિકટ અભ્યાસ મ્યાં પછી મારા અભિપ્રાયોમાં કાઈકે અરો ફેર પડત, એ સાવ સબવે છે

વર્તમાનથી વિદ્યાર્થ પામેલો હું જૂતકાળનો વિચાર કરવા લાગ્યો ન્યારથી મેં જાહેર કામેમાં ભાગ લેવા માડ્યો ત્યારથી બનેલા હિંદુસ્તાનના રાજકીય બનાવોનું મેં અવ લોકન ગર ક્યું આપણે જે કઈ અત્યાર સુધી કર્યું તેમાં, કેટલું યોગ્ય યથુ ? અને કેટલું અયોગ્ય ? આ પ્રશ્નભાષી મને સૂચ્યું કે જે મારા વિચારો કાગળ પર દેખાવવા માહુ તો તે વધારે વ્યવસ્થિત અને ઉપયોગી થાય નથી એથી મારું મન એક નિશ્ચિત કામ પર દોઢાઈ ન્થ અને ચિંતા અને વિવાદમાંથી મુક્ત થાય આથી જૂન ૧૯૩૪થી મેં આ 'આત્મકથાનો જૂતાન્ત' દહેરાદૂન જેલમાં શરૂ કર્યો, અને આઠ મહિના થયા ન્યારે ન્યારે પણ લખવાની જૂતિ ધઈ આવી છે ત્યારે ત્યારે તે ચાત્ર રાખ્યો છે વચ્ચે વચ્ચે લખવાની ઇચ્છા જ ન થાય એવા માળાઓ પડતા એવા માળાઓમાં ત્રણ માળા એક એક મારા જેટલા પડવા હતા પણ એમ છતાંયે કામ ચાલુ રાખી શક્યો, અને હવે હું આ મારી યાત્રાના લગભગ અત સુધી આવી પહોંચ્યો છું આમાંનું ધણુખરુ લખાણ બહુ જ વિવાદમય પરિસ્થિતિમાં, ન્યારે મારી લા ભાષીઓ તીવ્ર તાણ અનુભવતી હતી તે દરમ્યાન લખાયું છે એની છાયા મ્હાય મારા લખાણમાં પણ આવી હશે, પણ આ લખાણે જ મને વર્તમાન અને તેની બધી જ બેરોમાંથી બહાર નીકળવામાં મદદ કરી હું લખતો ત્યારે બહારના વાચકધર્મનો બાગ્યે જ વિચાર કરતો હું પોતાને માટે જ લખતો હતો મારા પોતાના લાભાર્થે સવાલો ઘડતો અને જવાબો આપતો અને ક્યારેક એમાંથી વિશેષ પણ મેળવતો હોતો અને તેટલો સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની મારી ઇચ્છા હતી અને મેં માન્યું હવે કે આ જૂતકાળનું અવલોકન મને તેમ કરવામાં મદદ કરશે

જીવાઈના અવધા કમલાની વર્ણિત હપાટાબધ બમડવા લાગી, ઘોડા દિવસમાં એની સ્થિતિ ગંભીર ઘઈ ગઈ ૧૧મી ઓગસ્ટે મને જોવાયે તો દહેરાદૂન જેલ છોડવાનો હુકમ મળ્યો, અને તે રાત્રે મને પોલીસના બપટા નીચે બદલાહાબાદ મોકલવામાં આવ્યો બીજી સાંજે અમે અવાહાબાદના પ્રયાગ ફેરિસને પહોંચ્યા ત્યાં મને જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે જાણવ્યું કે મારી બીમાર પનીને હું મળી રાકે તે માટે મને તરત માટે છોડવામાં આવ્યો છે હું પકડાયે તે દિવનથી જ મહિના પૂરા થવાને એક નિમ્ન બાધી રહ્યો હતો

૬૫. અગિયાર દિવસ

તલવારની ન્યમ ધાર તેના આનને ઉઘા કરે,
તમ તીવ્ર આતર દુ ખ દિલના મર્મને ભેળા કરે ૧

(ખાખાન)

મારા હુટકારો યોરા વખત માટે જ હોના મને મહુવામાં આવ્યુ હુટ કે એક અથવા બે દિવસ અથવા દાકરો સાવ ન્યાયશક સમજે એટલો વધારે સમય હું બહાર રહી શકીરા એ બહુ વિચિત્ર સ્થિતિ હતી, — અત્યત અનિશ્ચિત — તેથી હું કોઈ પણ કામ પર જોગી શકુ એમ નહોતુ નિશ્ચિત સમય મળ્યો હોત તો મને મારી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ રહી શકત, અને તે પ્રમાણે હું તેમાં જોડવાઈ જવા પ્રયત્ન કરત આ તો કોઈ પણ દિવસ કોઈ પણ ક્ષણે મને પાછો જેલમાં લઈ જાય એ સ્થિતિ હતી ફેરફાર એટલો અચાનક થયો કે તે માટે હું બિલકુલ તૈયાર નહોતો તદ્દન એકાત્યાસમાંથી દાકરો, નરોઈ અને સત્રાઓથી ભરેલા ધરમાં હું પહોંચ્યો મારી હીકરી ઉદિરા પણ સાતિનિકેતનથી આવેલી હતી થલુ મિત્રો ઉપરાઉપરી મને મળવા અને કમલાને જોવા આવવા રહેવાની પદ્ધતિ સાવ બદલાઈ ગઈ ધરની સગવડો અને સારો ખોરાક મળ્યા. પણ આ બધાની ઉપર કમવાની ચીજીર માફગીની ચિતાનો જ ચડેયો હતો.

એ સાવ દાઢિબિજર થયેલી અને અત્યત નબળી, બહે પોતાની છાયામાત્ર હોય તેમ પડેલી હતી રોજની સામે મહા પરાણે એ ટકર શ્રી રી રહી હતી, અને કદા એ મને ઊગી જશે એ વિચાર મને અસહ્ય મ્થેસ કરાવતો હતો. અમારા લગ્ન સારાઅઢાર વર્ષ થયા હતા માત્રુ મિત્ર તે દિવસથી આજ સુધીના બધા વર્ષો બનાવો ૧૨ ફરી વળ્યુ મારી ઉમર તે વખતે છબ્વીસ વરસની હતી, અને તેન સત્તર વરસની એ સાવ એક મૂકલી બાળા જેવી લાગતી હતી, અને ‘દુનિયાદારી’ થ અનભિદ્ધ હતી અમારા બેની વચ્ચે ઉમરનો ફરક તો મોટો હતો જ પણ એનાથી વધારે અમારા બન્નેના માનસમાં મોટો ભેદ હતો, કારણ કે હું તેના કરતા બહુ વધારે આગળ વધેયો હતો પણ ‘દુનિયાદારી’ના માત્ર દેખાવ છતાં હું બહુ ઊંડકવાદ હતો અને તેથી આ ટોમન લાગણીવસ બાળા — જેની શુદ્ધ ખીવતી કળીની જેમ ધીમે ધીમે ઊપડતી હતી — તેને બહુ નરમાસથી અને મળજીપૂર્વક સલામતી જરૂર હતી એનો મને જાણે જ બતાવત આવે હતો અમારી વચ્ચે ખરખર આકર્ષણ હતુ અને તેથી અમારું નાકુ ઠીક ચાલતુ હતુ, પણ અમારા બન્નેના માનસ વચ્ચે બહુ ભેદ હતો અને તેનો મેજ ભેસતો નહોતો. તેના આ અભાવને લીધે ક્યારેક ક્યારેક અમારી વચ્ચે શ્વડો યઈ જતો, નજવી નજવી બાળતોમા અમે લડી પડતા અલબત

એ ઊકરવાદ લડાઈએ હતી અને લાંબો વખત ચાલતી નહિ. થોડી જ વારમાં અમે પાછાં મનવાઈ જતાં. બંને જરા ગરમ મિજબાનાં, લાગણીપ્રધાન અને પોતાના સ્વામિમાનનો ઊકરવાદ ખ્યાવ રાખનારાં હતાં. આમ છતાં અમારી વચ્ચેનો પ્રેમ વધતો ગયો, પણ માનસનો મેળ ઉત્પન્ન થતાં વાર લાગી. અમારાં લગ્ન ૫૩ એકવીસ મહિને ઉદિશ — અમારુ એકનું એક બાળક — જન્મી.

અમારાં લગ્ન વખતે જ રાજકારણમાં નવા ફેરફારો થયા હતા અને માડુ મન તેમાં બેઠામ થયું હતું. એ હોમરૂવના સ્વિસે હતા ત્યાર પછી તુરત જ પંનબમાં લોકરી કાયદો આવ્યો અને તે ૫૩ અસહકાર, એટલે હું લોકકાર્યની ધમાસ અને તોફાનમાં વધારે ને વધારે ગૂંચવતો ગયો. આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં હું એટલો બધો મશગૂલ થઈ ગયો કે સાવ અનધુષણે હું કમલા તરફ બેરફાર ગયો, અને જે વખતે એને મારા સહકારની સૌથી વધારે જરૂર હતી તે જ વખતે મેં તેને તેનું ફાડી લેવા ઝાડી. એના પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ તો ચાલુ જ હતો, બલકે વધતો ગયો, અને એ પોતાના પ્રેમહિરણ્મયી અને સ્વદેશ દુઃખ આપના તૈયાર છે, એ જ્ઞાનથી અને બહુ આત્માસન રહેલું. મને તો એ બળ આપતી, પણ પોતે તો ખૂબ માનસિક બધા ધોગવળી હોય, અને એના પ્રત્યે હું કંઈક બેરફાર છું એમ પણ એને લાગ્યું હતું. આ અર્થશુલકણા, કપકપિયા વર્તન કરતાં હું કુ-બ આપનો હોત તે કદાચ વધારે પોસાત.

અને ૫૩ તો એની વારંવાર આવનારી મંદમીઓ અને મારી લાંબી નેલનગ્રાઓ થતી થઈ તેમાં અમે કેવળ નેલની મુલાકાતોમાં જ એકબીજાને મળી શકતા. સવિનય મંદમી ચાલતો એને આપણા ટેનિકોની પ્રથમ ૫૩માં ખૂબી દીધી, અને એને નેલ જવાનું થયું ત્યારે એને આનંદ થયો અને વધારે ને વધારે નિકટ આવતાં ગયાં; અમારી વિરલ મુલાકાતો અમેઘી બની, અને તેની રાહ જોતાં અમે વચ્ચેના દિવસો અથવા કરતાં એકમીનથી કંટાળવાની તો વાત જ ન હતી, પણ જ્યારે મળતા ત્યારે નવાં જ મળતાં હોઈએ એમ લાગતું; કારણ કે અમારી પ્રત્યેક મુલાકાત વખતે જે ધડી સાથે ગાળવાની મળતી તેમા વાજ્યથી અને નવીનતા અમે અનુભવતાં, ફર વખતે એકબીજા વિષે અમે કંઈક કંઈક નવી શોધો કરતા. જે કે કોઈક વાર એકબીજા નવી શોધ બીજાને હંમેશાં પ્રિય લાગતી નહિ. અમારા થોડી ઉમરના મતભેદોમા કંઈક ઊકરવાદ-પણું તો હતું જ.

અઢાર વર્ષના વિવાહિત જીવન પછી પણ એનો મુખ્ય કુમારિકાનો દેખાવ કાયમ રહ્યો હતો. પ્રીટીપણુ એના દેખાવમાં જરાયે નહોતું પહેલે સ્વિસે જેવી નવવધૂ અમારે ત્યાં આવી હતી તેવી જ તે હતું. એ હંમેશાં પાસે માસમા ઘણો ફેર પડી ગયો હતો, અને જો કે મારી ઉમરના પ્રમાણમા હું ઠીક વાળે, ગપગ અને રફૂર્તિવાળો હતો, — અને લોકો કહેતા કે મારો ઊકરવાદ સ્વચ્છાવ પણ ઘણે જરા કાયમ હતો — છતાં મારા દેખાવથી મારી ઉમરની ખબર પડી જતી. મારા માયાના થોડા ભાગમાં ટાલ પડી ગઈ હતી, મારા વાળ ધોળા થયા લાંબા હતા, મારા થોડા પર દેખાવો અને

કરચવીઓ પડી હતી અને મારી આંખોની આનુગાનુ કાળી હાથા પેરાઈ હતી ઉભાં ચાર વર્ષોની હાલમારીઓ અને ૪૮૦૦ મારા સારીર પર ઠીકઠીક સરકારો મૂકવી થઈ હતી આ ઉંઘા વરસોમા કમવા અને હું કોઈ અબ્બડી જગ્યાએ જઈએ તો ઘણી વાર લોક એને મારી ઠીકરી માની લઈ મને મૂંઝવણમા નાખતા. તે અને હંદિરા જે જાહેરો જેની દેખાતી.

અદાર વરસનું વિવાહિત જીવન ' યજ્ઞ એમાના કેટલાયે હાખા વરસો મેં જેલથી કેટલીમા અને કમકાએ હરિષ્ણાલો અને અદરેખ્યજવનોમા માળ્યા છે ' અને ઘણી પાઠો હું પેલે ત્રિવસ જ જેલમા હતો, અને મામ થોડા દિવસ માટે જ બહાર આવ્યો છું, અને તે બાપડી બારે માફથી લેખવતી નાણુબને માટે અધકી રહી છે પોતાની વખિયત વિશે જેમજી રહેવા બદલ મને તેના ઉપર થીક થડતી હતી યજ્ઞ હું એનો વાક હું કાહું ? જે બાપડી માફમીને લીધે કાઈ કરી રાકતી ન હતી અને સમૂદી લડતમા પોતાનો ખસે હિરસો આપી રાકતી ન હતી તેથી તેનો તેજીએ સ્વભાવ સારીરે અસાક્ત બનેવાથી કજાલ કરતો તે ન તો બરાબર કામે ચડી માફતી અને ન ઉપચાર લેતી, અને તેના મનનો પરિવાપ તેના સારીરને બાળી રહ્યો હતો.

અને આરે મને એની વધારેમા વધારે જરૂર લાસે છે. ત્યારે જ શું તે મને છોડી જશે ? જરે, હજી તો હમણાં અમે એકબીબને બરાબર જોગબતા અને સમજતા થયા હતાં, અમારું સહજીવન હમણાં જ બરાબર રાદ થયું હતું. એકબીબ ઉપર અમે કેવો આધાર રાખતા અને અમારે કેટલું બધું સાથે કરવાનું હતું !

આમ પ્રતિદિવસે અને પ્રતિપરે એની ખાસે બેસીને મને આ વિચારો આપ્યા કરના.

સાધીઓ અને મિત્ર મળવા આપ્યા ધની બાબતે વિશે છું બિનનાકેક હતો તેની તેજીએ મને ખબર આપી વર્તમાન રાજકીય સમસ્યાઓની તેઓ ચર્ચા કરતા અને મને પ્રશ્નો પૂછતા અને જવાબ આપતા કાલ્પ પડતા કમસાના મદવાટના વિચારને મજામાથી ખસેડવા સહેવા નહોતા, અને જેલના એકલ અને વિવિધવાસ પછી વિશિષ્ટ પ્રશ્નોનો એકાએક વિચાર કરવા મારી તેજારી નહોતી. લાખા અનુભવથી છું રાજકીય હતો કે જેલમા મજાથી થોડીરમી માફિની થયી કોઈ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરતો રાકે નથી. મનને બરાબર ગડીમા બેસાડવા માટે નજત પરિચયની આપણકતા હતી નહિ તો પ્રગટ કરેલા વિચારો કેવળ પુસ્તકિયા અને વસ્તુસ્થિતિથી દૂર હોવાનો સબર હતો વળી માધીજી અને મહાસમાના કાર્યવાહક મદળના મારા સાથીઓ સાથે બધી વાતની ચર્ચા કર્યા વિના મહાસમાની ખીતિ વિશે કઈક નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપેલો જે એમને અન્યાય કરવા જેટ લાગતું હતું જે કઈ થયું હતું, તેને વિશે માનું મન તો દીકાએથી બરેલું હતું, યજ્ઞ કઈક ચોક્કસ સૂચનાઓ કરવા મારી તેજારી નહોતી તે વખતે જેલનો બહાર નીકળવાની આશા ન હોવાથી મેં એ દિવસે વિચાર મધ્ય કર્યો નહોતો.

વળી, મને એમ પણ લાગતું હતું કે સરકારે મારી પત્નીને મળવા માટે મારી પ્રત્યે દેખાડેલા સૌજન્યનો વાત લઈ મારે સાર્વજનિક કામો કરવા બતાવે ન હોવાય એ કે આવી કોઈ પ્રેરણા ન કરવાની એ કબજાત કે ખાતરી આપી નહોતી, કદાચ એ વિચાર મને સળંગ રોજી રાખતો હતો.

કેટલીક જોડી અફસરોનો ઇનકાર કરવા કપાત ખાન કોઈ જાહેર નિવેદનો બહાર પાડવાનું એ ઠાણું ખાનગીમાંયે કોઈ ચાલસ નીતિને નિમિત્તપત્રે જાણાવવાનું એ ઠાણું પણ બૂતકાળના બનવો જરૂર હતી મારી રીકાઓ હતો. ફોર્મિસ રોશિયાનિગ્દ પર્ગી થોડા વખત પર અસ્વિતલગ્યા આવી હતી, અને મારા પણા નિકલના મિત્રો તેમા એકાવા દળા જેવું એ જાણુ તે પછી એની સામાન્ય નીતિ મને પસંદ હતી. પણ એમા એવા વિરક્ષણ માનુસોનો ખીચટો મયો હતો કે જુ સાવ છટો હોત તોયે તેમા એકાએક મજબો નહોત સ્થાનિક અલખગાના નામે કેટલાક વખત નયો, કાસુ કે અપાદાખાદમા, બીજી જગ્યાઓની જેમ જ, સ્થાનિક મદાસખા સમિતિઓની ચૂટણી પ્રમંથે અનદર ઝેરી પચાર ગાદ્યા હતો એમા કોઈ સિદ્ધાંતોનો પ્રમં નહોતો, પણ કેવળ બાળિઓનો જ પ્રમં હતો અને એવા કેટલાક બાળિગત અપદા પતાવવા માગી મનદ માગવામા આવી હતી.

આ બધી બાબતોમા પડવાની મારી હજી નહોતી, અને સમય પણ નહોતો તે છતાંયે કેટલીક હપીકતો મારા જાણવામા આવી તેથી મને થણુ દુખ થણુ મદાસખાની સ્થાનિક ચૂટણિમા જરૂર લોકો આગેતે સ્વકર આનેસ પ્રમંદ કરી રાખ્યા હતા એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થણુ એ ઝરાગએમાવા કેટલાક અલોવાનો એવા માણસો હતા કે જેઓ લગત દરખાલ વિવિધ ખાનગી મશીનોસર મેર મેસી ગયા હતા સવિનય બમ જે રી લેવાયા થી એ ખાનગી કાસોનુ મદાસ પર્ગી મણું હતું, અને તેઓ એકાએક બહાર પડ્યા અને એકબીજા મામે તીખી અને પર્ગી વાર અસખ્ય લગત ચલાવવા લાન્ધા બીજા પડાને પાડવાના અત્યુત્સાદમા સ્વચલાના સાધ્યણુ નિયમો થણુ કેમ જુનાઈ જવાલા એ આશ્ચર્યકારક હતું અને ખાસ દુખ તો એ થણુ કે કમનાના નામ અને મદવાદનો એ સ્થાનિક ચૂટણિઓ લડવા માટે દુરુપયોગ મયો.

મોટા પ્રમાણમા થકી ખાસસખાની થનારી ચૂટણિમા લડવાના મદાસખાના કશવ પર ચર્ચાઓ થઈ તરુજોનો ઘણો બામ આ નિર્ણયની વિરુદ્ધ હતો, કેમકે તેમને લાગતું હતું કે એથી આપમે પછા ખાસસખાસાઈ અને બાધછોડ મરવાની રીતોમા થકી જઈશું, પણ તેમની ખાસે કોઈ બીજો અસતકારક કાર્યક્રમ નહોતો અન્યબી એ હતી કે આના કેટલાક સિદ્ધાંતવાદી વિરોધીઓન મદામવા સિવાય બીજા સરચાઓ ચૂટણિઓ લડે એમા હરકત લાગતી નહોતી મુખી સરચાઓ આટ ખાસસખાઓનુ યેત મોડણુ રાખણુ એવો ભલો એમનો ઉદ્દેશ દેખાતો હતો.

સ્થાનિક ગદા કંડકાઓ અને જે ભવની ખટખટો વધતી જતી હતી તે પ્રેમને પૂજા થઈ, જેમા મારો સૂર બળી શકે એમ ન લાગ્યું. અને મારા પોતાના મહે અપ્પાહાબાદમા હું પોતાને પરદેશી જેવો જણાવા લાગ્યો. જ્યારે આ બાબતોમા મેં બાગ દેવાનો સમય આવવો ત્યારે હું શુ પ્રીય જેનો મને વિચાર આવે.

ગાંધીજીને મેં કમલાની તબિયત વિષે લખ્યું. વળી, હું પાંચે જણરી જેવમ જઈશ અને બીજી વક નહિ મને એ વિચારથી મેં એમને માત્ર કેવળ વિચારોદ્ધિ આપી કરાવી. ઉપલા બનાવોએ મને બહુ જ ચીન્સો અને દુઃખનો હતો, અને મર કામગીમા તેની આખી જાયા હતી શુ કંઈ એક એક શું ન જતું એકે એકે તે મેં સૂચ્યું નહોતું, મર જે બની ગયું હતું તેથી મારા મનને શુ લાગ્યું હતું તે મેં મેં દેખાડ્યું હતું એ કામગીમા મેં મારી લાગણીઓ મહાપરાણે દેખાવી હતી. મેં પાંચથી માનૂમ પડ્યું કે એ કામગીમા ગાંધીજીને બહુ દુઃખ થયું હતું.

એક પછી એક દિવસ જવા લાગ્યા, હું પાંચ જેલના તેગમી અથવા સરકાર તરફથી કોઈ બીજી સૂચનાની રાહ જવા લાગ્યો. દર વખતે મને જણાવવામા આવતું કે બીજે કે ત્રીજે દિવસે મારે સૂચનાઓ મળશે. દરમિયાનમા દાખલને કાંઈની તબિયતની ખબર દરરોજ સરકારને પડે. ચાલવાની સૂચના મળી હતી મારા બાબા બાદ કમલાની તબિયતમા સહેજ સુધારો થયો હતો.

સામાન્ય માન્યતા — સરકારના વિશ્વાસપાત્ર વર્ગમારે — જેની હતી કે એ જે પ્રસંગો બનવાના ન હોત તો. અને બિનસત્તે હોડી દેવામા આગો હોત પડેલા. બોકટોબરમા મુઝમ્બી લગનારી મહાસબાનો, અને બીજે, નવે જાનમા વનારી વગ પાસાસમાની ચૂંટણીઓનો. જેલની બહાર હોડ તો આ પ્રસંગો મટે હું વિદ્યુપ્રકાર થઈ પડુ આશી એવો સંભવ લાગતો હતો કે બીજા રજુ મહિના માટે મને ફરી જેલ મોકલવામા આવશે અને પછીથી હોડવામા આવશે. તે સાથે જ મને ફરી જેલ મોકલવામા ન આવે જેવી શાંખવા બહુ લાગતી હતી, અને જેમ દિવસો જતા ગય તેમ એ સંભવ વધારે લાગવા માંડ્યો કામે લાગવાનો મેં સમગ્રમ નિશ્ચય કર્યો.

પ્રથમા પછી અનિચાર્યો દિવસ આ ગયો. ૨૩મી ઓગસ્ટ. પેલીસની મોટર બગવા પર આપી, અને પોલીસ અધિકારીને મને ખબર આપી કે મારો સમય પૂરો થયો હતો અને મારે જેની જેલે નૈની જેલમા જવાનું હતું મેં કૉફીએની વિદાય લીધી હું જેલો ગાંધીમા બેસતો હતો ત્યાં મારી બીજાર મા બે દાય પડેલા કરી મારી પાસે રોડી અબ્બા જે વખતનો એ ચહેરો મને વખત સુધી મારી નજર આગળ તર્યા કર્યો.

૬૬. પાછો જોલમાં

છાયા નિરંકુશગતિ સ્વયમાતપરતુ

છાયાન્વિતઃ શતશ એવ નિજપ્રસંગમ્ ।

દુઃસં મુચેન પૃથગેવ મનન્તદુઃસ

પીઠાતુનેષવિધુરા તુ મુસસ્ય વૃત્તિઃ ॥

(છાયા સ્વતંત્ર ગતિની; તડકો પરંતુ

છાયામયેવ દિગ્ભિતો જ નિઃસ્વભાવે;

છે દુઃખ તો મુખપટ્ટી જ પૃથક્ પરંતુ

પીઠા અનંત દુઃખની મુખને સતાવે.)

સાગરગિણી, વર્ગ ૮, ૧૯૧૩

હું નૈની જોલમાં પાછો પહોંચ્યો. મને લાગ્યું કે જારો આ નવી સભ લઈને આવ્યો. અંદર-બહાર, બહાર-અંદર; ટેનિસના દડાના જેવો હું બન્યો હતો. ધડીકમાં પૂરતું અને આ ધડીકમાં પાંતું પડ્યાતુ — આ આચળથી લાગાડીઓનું આપું માગણું હવેમથી લાડલું હવું અને વારંવાર થતા ફેરફારોને અનુકૂળ થવું સહેલું લાગતું નહોતું મેં ધાર્યું હવું કે નૈનીમાં મને અગાઉ જે ઓરડા આપરામાં આવી હતી, તે જ પાછી મળશે. ત્યાં લાંચું રહેવાને લીધે હું જે ઓડીને ટેવાઈ ચૂકો હતો. મારા બનેલી શ્રી રણજિત પંડિતે અગાઉ વાવેલાં ફૂલગ્રાડો ત્યાં હતાં અને એક ચારો ઓડરો હતો. પણ આ જૂના છૂટા બેરેકમાં એક રાજકીય કેદી — ડેવિડ્સ — ને તથાસ કે રૂબ વિના રાખેલો હતો. મારે મારે એનો સહવાસ યોગ્ય મનાયો નહોતો અને તેથી મને જોલના એક બીજા, વધારે બધિયાર અને ઘાસપાલ ફૂલ વિતાવના, ભાગમાં મૂક્યો હતો.

પણ મારા દિવસ અને રાત ક્યાં વીતે છે તેની મને બહુ દરકાર નહોતી; કારણ કે મારું મન બીજે હવે મને ધાસ્તી હતી કે કમલાની તબિયતમાં જે થોડો સુધારો થયો હતો તે મારા ફરી પડ્યાવાના ધક્કા આગળ ટપી સકશે નહિ અને તેમ જ બન્યું થોડા દિવસ એવી બ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી કે મને રોજ દાકતરનો દૂકા રિપોર્ટ મળે. આ બહુ આડકતરી રીતે આપતો દાકતરને એ ફોનગી પોલીસગોષ્ઠીમાં મોકલવો પડતો, અને પોલીસ તરફથી તે જોલમાં જતો દાકતર અને જોલના અધિકારીઓ વચ્ચે સીમે સંબંધ રહે એ યોગ્ય મનાતુ નહોતું જે અકવાડિયા સુધી મને આ ખબરો — કદી કદી આનિયમિત રીતે — મળ્યા છોડી પણ પડી, કમલાની તબિયત તો વધારે બગડતી જ જતી હતી છતાં, તે બધું કરવામાં આવી.

ખરાબ ખબરો મળે અથવા ખમ્બોની સહ જોતા બેસી રહેતુ થટે એથી દિવસ ખૂટતો જ નહિ અને રાત્રીઓ તો એથીયે ખરાબ જતી લાગે કાળની ગતિ બધું જ થઈ હોય, અથવા અત્યંત ધીંગી થઈ ગઈ હોય એમ લાગતુ, અને દરેક કલાક

ભારતપ અને ત્રાસદા છ લાગતો આઠસો બેઠો અતઃકલ્પે મને પડેલા કપાનેય મના નહોતો. મને તે વખતે વાગવું હતું કે જેએક મહિનામા — મુળદેની મહારાજાના નવા બદ — ૫ ફરી જઈશ ચત્ર એ ને મહિના તો અનવકાશ જેવા લાગતા હતા.

પાછો જેલમાં આવ્યા બાદ જરાબર એક મહિને એ પોલીસ અમલદાર મને મારી પનીને મળવા મટે જેનમાથી મહાર વર્ષ ગયો. મને કહેવમા આવ્યું કે અડવાલિયામા મે વાર મરે આવી ગીતે તેને મળવા લઈ જવામા આવેલો સમય ખૂબ નહી કરવામા આવ્યો. થોથે દિવસે મે ત્રણ જોઈ કાઈ આવ્ય નહિ પાચમે ૧૦ છઠ્ઠો ગયા સાતમે ૧૦૦ છ રાત્રે જોઈ જોઈ યા એ મને ખબર મળી હતી કે એની સ્થિતિ પછી ચલાર ખનવા લાગી છે એ વાર મને જેવા લઈ જવામા આવેલો એમ કહા પડી માની આ કેવી મનક થીથી એમ મન લાગ્યું.

અતે સપ્ટેબર પૂતા થયો આઠસા લાખા અને ચાતનાજારી ત્રીસ દિવસ મે કથારેય અનુભવના નહોતા.

જુલા જુલા મધ્યસ્થો તરફથી મને સૂચનાઓ મળતી હતી કે જે હું એવી કમવાત આપુ. — લેખી નહિ પણ મે દાની પણ કમવાત આપુ — કે મારી એટલી સ્વભાવ છ તેટલા દિવસ ૮ રાજકાલમા બાગ નહિ લડ તો કમવાની શુભૂષા કરવા મને મુજ કરવામા આવે તે વખતે રાજકાલ તો માત્ર મજામાથી ખસી જ ગયું હતું અને અગિયાર દિવસ દરમ્યાન મે જે રાજકાલ બહાર જોયું હતું તે મને સાવ જોહારી ગયું હતું ચત્ર કમવાત આપવી ! એટલે મારી પ્રતિજ્ઞાઓને મે લખાડેલા કાર્યને મારા સાથીઓને અને મને જોતાને જેવમ થયું. ગમે તે થાય જે રાજ અસ્વીકાર્ય જ હતી એમ કતુ એટલે માગ સત્વના મૂળ પર જ થા કરે. જેને મે જીવનની પવિત્રમા પવિત્ર વસ્તુ ગમી છે તેને જ ઉતારી મને તેઓ જાણાવતા કે કમવની તબિયત વધારે ને વધારે બગતી જાય છે, અને તેની પાસે માગી દાગરી કે ગેરદાગરી તેની જીવનદોગી લખાવનાને કે તોળવાને પૂરતી થઈ પડે એમ છે શું મારા વૈશ્વિક મુલ અને અભિમાન એને જીવવાની તક આપવાની મગી હમ્મણ કરતા વધારે મહત્વના હતા ? આ એક મા' માટે કદાચ કરોમી થાત જમ સાં નસીમે એ પ્રથમ મારી પાસે એટલા વગમા રૂપમા આવ્યો નહોતો. હું જાનતા હોતો કે કમવા પોતે જ મું કાઈ કમ્પલ્સ આપુ તે ખૂબ જ નાપમદ કરત અને એટુ જે મે કાઈ કમ્પુ હોત તો તેનો એને આધાર પડેગ્યા અને તબિયતને વુકસાન કરત.

જોખાબરની રાજ્ય તમા વળી મને મળવા લઈ ગયા ખૂબ નાજથી રો લગમજ પિનમા પડેલી હતી. ૫ રોગમા દોડ એટી તો જેને લીધ હમ્મણ હતી ૫૦ જેને ૮ જેલમા પાગે જવ નાટે લેતા થયા કે તે પીરતાપૂરક દસી અને મને પગલા દરા તા કરી હું નીને વળ્યો ત્યારે એજે થીમેથી કમ્પ આ સરકારને આપવાની શી વાત છે ? રમે એટુ કમ્પ કરવા !

હું ત્યારે અનિવાર દિવસ બહાર દત્તો ત્યારે એમ નિર્ણય થયો હતો કે કમલાને સહેજ ઠીક લાગે કે તુરંત વધારે અનુકૂળ જગ્યાએ હાથગાર મારે મોકલવી. ત્યારથી એની તબિયતમાં સુધારો થવાની સૌ શક્ય લેયા કરતા હતા, પણ સુધારવાને બદલે એ વધારે ને વધારે લથડી હતી અને હવે, છ અકવારિયાં બાદ બગાડ સ્થપાયેલો દેખાતો હતો. સારૂ લેયા કરવી અને આ રોજ વધતો જતો બગાડ લેતા રહેવામાં કોઈ લાભ દેખાયો નહિ તેથી. આ તબિયતમાંથી એને બવાલીની ટેકરી ઉપર મોકલવાનો અમે કરાવ કર્યો.

એને બવાલી સર્ઈ જવાના હતા તેને આખરે દિવસે એને વિદાય આપવા મને લેલમાંથી ઘર લઈ ગયા. હવે પાછાં કપારે મળીશું કે ક્યારેય મળીશું ખરા? પણ એ જરા પ્રસન્ન અને પુરા લાગતી હતી, અને તેથી ધણે દિવસે મને પણ જરા વધારે શાતા વળી.

સગમગ વચ્ચે અકવારિયાં પણ મેંની લેલમાંથી અકબીરા નિસ્સા લેલમાં મારી બાફી કરવામાં આવી. આનો ઉદ્દેશ હું કમલાની નજીમાં હોઈ એ હતો. બવાલી રસ્તામાં પહોંચી હતું. પોલીસની સાથે થોડા કલાક હું કમલાની પાસે રોકાયો. કમલાની તબિયતમાં સુધારો નેઈ મને ધણે આનંદ થયો, અને તેથી અકબીરા જવા હું કાપડથો ત્યારે મારું મન પાતું હતું થયું હતું. એ પણ ખરું કે એને મળ્યા પહેલાયે પક્ષાડોનાં ફર્શનથી જ મને આનંદ થયો હતો.

આ પક્ષાડોમાં પાછા આવવાથી મને આનંદ થયો. પક્ષાડના વહિવટી રસ્તા પરથી અગારી મોટર ચાલી જતી હતી તેમ તેમ પ્રભાતનો સીતલ સમય અને દલિ આગળ ખુલ્લા જતાં વિશાળ દરિયાથી હું તાલે મઈ ગયો. અમે જા'યા ને જા'યા ચલતા બચા; ધારીઓ એ'ડી થતી ગઈ, શિખરો વાહજાંમાં યોવાઈ જવાં ગયાં; વનસ્પતિ ધીમે ધીમે બદલાતાં બદલાતાં ઉગે સાગ અને દેવદારથી પર્વતો ઢાંકાઈ ગયા. રસ્તાને એકાદ વાંકે લેતાં કોક વાડ ટકરીઓ અને ખીચીઓ એક નવો વિસ્તાર ખુલતો અને નીચે જોડી ખીલુમાં ખજખજ વહી જતી નદી દેખા દેતી. મારી આંખો આ જોતાં ધરાની નદોની; ભુખાળવાની જેમ હું એ લેયા કરતો હતો અને મારી સ્મૃતિમાં તે દરિયોને બસતો હતો, એથી એનું સાક્ષાત્કાર્યન ન મળે ત્યારેય હું તેમને ફરી બચૂત કરી શકું.

પક્ષાડી નાની ચૂપડીઓના ચૂમખાં પર્વતના પડખામાં વગરેલા દત્તાં; તેની આનુભવ્ય આજ દાળનો જે કોઈ દુકડો મળી આવે તેના પર અથાગ પરિશ્રમ લઈ બનાવેલાં નાનાં નાનાં ખેતરો દત્તાં. દૂરથી તે અગારીઓ જેવાં દેખાતાં; અથવા નીચે ખીલુમાંથી માંડી ઉઠે ઉપર પર્વતના શિખર પર્યંત ફેરી કાઢેલી વિશાળ પગથીઓ જેવાં દેખાતાં. અહીંની આછી વરસી માટે કુદરત પાસેથી થોડું ધાન્ય કઢાવવા ઠેકડી વારે મહેનત. માંડમાંડ પેટ ભરાય તેટલું મેળવવા કેટલો અનવરત પરિશ્રમ! આ પ્રિયથેત્રી અગારીઓને ધીમે એ પર્વતો પરિચિત જેવા લાગતા હતા, અને વધારે પોર તથા વન્ય ગિરિઓથી તે સાવ નેરખા થઈ જતા હતા.

દિવસે બહુ જ મુશુભા લાગતું હતું એમ એમ સૂઈ જઈ ચડતો ગયો તેમ તેમ મરખીના વધવાની સાથે પર્વતો જીવનથી હમમવા ગયા, અને અપરિચિત લાગવાને બદલે પરિચિત અને મિત્રાચારી કરવા યોગ્ય લાગવા માંડ્યા પણ દિવસ પૂરો થતાં તે કેવા બદલાઈ ન્યથા છે ! “ ચિરાટ પગે ચલા રજની ન્યાપની વિધને ” એ સમયે, અને જ્યો સંતોષી જઈ પોતાનું રક્ષણ શોધે છે તથા લીધેલ પ્રકૃતિને એકલી મૂકી દે છે, ત્યારે એ પર્વતો કેવા ઠણ અને ભયાનક લાગે છે ! ચંદ્રપ્રકાશ કે તારાપ્રકાશના અર્ધ અધકારમાં પર્વતો ચૂક, ડરામણ અને અકળામણ છતાં, નજી આકારની તથા કરે છે; અને ખીણોમાંથી પવનનો વિલાપ સાંભળી શકાય છે બાપડો મુસાફર એના એકાંત માર્ગો પરથી ચાલનાં મૂંઝાળે છે અને ચારે બાજુ ભયને નિહાળે છે, પવનનો સુસવાડ જમ્મ નજી એની ઠેકડી કરતો એને ધમકાવતો જણાય છે. વળી ક્યારેક પવનનો આઠો ત્યાગ કે ખીણે કોઈ વનિયે સંભળાતો નથી, અને એ અખંડ મૌન જ એની તીવ્રતાને લીધે અકળાવે છે. કેવળ તારનાં હોરકાંમાંથી જ કદાચ આઠો ગાજીગણાટ આવે છે, અને તારાઓ વધારે ઝમઝમતા અને વધારે નીચે ઘસરેલા લાગે છે, ભયાનક પર્વતો નજી આપણી કપર ધૂંકે છે, અને નજી જોઈકે ડરામણી ચૂકતા સમક્ષ આવીને હાથી રહે છે પાસકલના સપ્તે યાદ આવે છે કે “ અનંત અવકાશનું સાક્ષત મૌન મને ડરાવે છે ” સપાટ પ્રદેશોમાં રાત એવી અવાજ વિનાની ક્યારેય દોળી નથી. ત્યાં જીવનનું કંઈક “ અચક્ષુ ” થયું જ હોય છે; અને પ્રકાશનાં પ્રાણીઓ અને જંતુઓ અવાજ અને ચતુર્મુખી રાત્રીની સાંતિમાં ભંગ પાડે છે.

પણ અમારી મોટર અફમોટા જાતી હતી ત્યારે સચીનો ઠંડો અને આદર વિનાનો સહેલો મજવાને હજી વાર હતી. અમારો પ્રવાસ પૂરો થવા આવ્યો હતો, એટલામાં મોટરે એક વાંક લીધો, અને તે જ ક્ષણે એકાએક વાદળો ખસી ગયાં અને એક એવું નવું દરમિયાન બહુ ક્યું કે તેને જોતાં હું આનંદ અને આશ્ચર્યથી આસે બન્યો. ખૂબ દૂર વચમાના જ મલોથી ભરેલા પર્વતોથી ખૂબ ઊંચે દિમાવચનાં દિમાચ્છાદિત શિખરો ઝગમગ રવા હતા. નજી સમગ્ર જૂનાગઢના જ્ઞાનથી ભરેલા ભારત-વર્ષના અદ્વાર ભૂમિતળના મોટા મોટા દોષ તેમ તે સાંભળે અને આકળ દેખાતા હતા એના દર્શનથી જ મગજનો તાપ સાંભળે થયો; એમની સનાતનતા આનંદ બનપડો અને નયરોમાં અનુભવાતા નિર્જીવ ક્ષણો અને પ્રપચો, વિહારો અને ભૂકાણાં ટુચ અને દૂર રહેલાં લાગવા માડ્યાં.

અમોટાની નાનકડી જેલ એક ટેકરી પર નજી ચડીને બેઠી હતી એક અલેશાન બેરેક મને આપવામાં આવ્યો હતો. તે એક પા ફૂટ લાંબો અને ૧૦ ફૂટ પડોળો મોટો ખંડ હતો, એની પરસાળ બહુ ઊંચીનીચી હતી, બાપડું ઊંચેથી ખવાઈ મરું હતું અને તેમાંથી નાના નાના લાકડાના ટુકડાં દમોસાં ખર્ચા કરતા હતા. એને પંદર બારીઓ અને એક બાજુ હતો, અથવા, કહો કે બીજામાં એટલાં સજિયાવાળાં નાનાં મોટાં બાકાં હતા; કાચુ કે તેને બારીબારણાં તો હતાં જ નહિ આથી ઘાંઘ હવાની

ખિલકુલ ખોટ નહોતી. ટાંઢ વધવા માંડી ત્યારે કેટલીક બારીઓ કાચાની ચટાઈએથી બંધ કરી દેવામાં આવી. આ વિશાળ મંડપ દરેર દૂનના કેઈ પણ ચોર કરતાં મોટો હતો. આમાં હું એકસો સાહેબી ભોગવના લાગ્યે. પણ હું સાવ એકસો નહોતો; એના બાંધી ગયેલા છાપરામાં કમમાં કમ ચાલીસ ચકલાએ પોતાના માળા બાંધ્યા હતા. કોઈક વાર એકાદ ભટકતું વાળુ પશુ મને ભેટવા આવતું, અને તેનાં સર્વ બાકેદાંમાંથી પોતાની અનેક બુજબો ફેલાવી એરડાને બીના ધુમ્મસથી ભરી દેતું.

સાંજે સાડાચાર વાગ્યે મારું છેલ્લું ભોજન— એટલે આ અને ઠીકઠીક નારતો— લીંપા પડી આસરે પાંચ વાગ્યે મને પૂરી દેવામાં આવતો, તે સવારે સાત વાગ્યે સગિયાનો દરવાજો ખોલવામાં આવતો. દિવસના વખતમાં કાં તો મારા બેરેકમાં અથવા બાહુના ચોકમાં હું તડકો ખાનો બેસતો. બીજાની ઉપરથી લગભગ એક માઈલ દૂર આવેલા એક પર્વતનું શિખર હું જોઈ શકતો હતો, અને મારી ઉપર અનેક વાદળાંઓ જડેલાં નીલ આકાશનો વિશાળ અંદરેનો હતો. આ વાદળાં ચિત્રવિચિત્ર રૂપો ધારણ કરતાં હતાં; એને જોતાં હું કંઈક જોવા જ નહિ બધી જાનનાં પ્રાણીઓનાં રૂપોની મને એમાં નકલનાઓ આવતી; કોઈક વાર તે બધાં ભેમાં થઈ જઈ વિશાળ મહાસાગર જેવાં દેખાતાં અથવા તો તે સમુદ્રની ચોપાટી જેવાં લાગતાં, અને દેવદારના વૃક્ષોમાંથી આવતો પવનનો સુસવાટ ભણે કોઈ દૂરના સમુદ્રકિનારા ઉપર ચટતી ભરતીના ધ્રુવચાટ જેવો લાગતો. કોઈક વાર એકાદ વાદળું, ભણે નફર પનાકૃતિ હોય તેમ, અમારી સામે જોરથી ધસી આવતું, અને પડી નષ્ટક આવતાં ધુમ્મસ બની જઈ અમને ઘેરી લેતું.

જે કે નાની જગ્યા કરતાં મોટી જગ્યામાં એકાન્તનો વધારે ખ્યાલ આવતો હોય છે, છતાં નાનકડી કોઠડી કરતાં વિશાળ બેરેક અને વધારે પસદ પડી. બહાર વરસાદ પડતો હોય ત્યારે પણ હું અંદર આટા મારી શકતો પણ જેમ ટાંઢ વધવા લાગી તેમ એની અપ્રસન્નતા પણ વધવા લાગી, અને જ્યારે પાણી જમી જાય એટલી ઠંડી વધી ગઈ ત્યારે તાજી હવા અને ખુલ્લામાં ફરવાનો મારો શોખ થીજતો ગયો બેસતે વર્ષે બરફનો સારો વરસાદ થયો, અને મારા હરખનો પાર ન રહ્યો તેને લીધે જેલના એ ભૂખરા વાતાવરણમાં રમણીયતા આવી ખામ કરીને જેલની દીવાલોની બહારના દેવદાર વૃક્ષો એમના ઘોળા પરોથી સુદર પરીઓ જેવા લાગતા હતા.

કમસાની તબિયતમાં થતા મુધ્ધરા-બમાડાથી હું ચિંતાતુર રહેતો હતો. એકાદ દિવસ ખરાબ સમાચાર આવે તો હું ધડીક વાર અચરસ થઈ જતો; પણ પર્વતની હવા મને શાંત અને સ્વસ્થ કરતી, અને હું પાછો પડેલાની જેમ માદ નિદ્રા લેવા લાગ્યો. ક્યારેક નિદ્રા આવવાની લેવારી હોય ત્યારે મને વિચાર આવતો કે નિદ્રા કેવી અજબ અને ચૂંદ અવસ્થા છે ! એમાંથી શું કામ પાછી જાગૃતિ આવતી હશે ? આજે કે હું ખિલકુલ ન જાગૃત તો ?

છતાં જેલમાંથી છટકાની મારી કશી વધતી જતી હતી; આવી બજારના કચ્છ પડેલા ક્યારેય મને થયેલી નહિ. મુંબઈની મહાસભા થઈ ગઈ નવે બર આવ્યો અને

ગયો, અને વડી ધાત્રસમાની ચૂંટણીઓની ધમ્માય પણ થઈ ગઈ એમ કહું તો ચાહે કે હવે મને જલ્દી છોડશે એવી હું ગણતરી કર્યા કરતો હતો.

પણ ત્યાં તો ખાન અબદુલ મકસૂર ખાનને પકડવાના અને સજા કરાંના, અને હિંદુસ્તાનમાં યોદ્ધા દિવસ માટે આવેલા સુભાષ બોસ પર ચરેલા વિચિત્ર દુક્રમોના આશ્ચર્યજનક સમાચાર મને મળ્યા આ દુક્રમોમાં માણસાઈ કે વિવેક નહોતાં; જેના પર એ કરવામાં આગ્રહ હતા તે એના અમંખ્ય દેશબંધુઓના પ્રેમ અને આગ્રહને વાળે એક પુરુષ હતા, અને બંને માન છતાં મરણપરાઈએ પડેલા પોતાના પિતાને મળવા દોડી આવ્યા હતા પણ જ્યાં મોડી પકડ્યા હતા એ સરકારની આવી કૃતિ દોષ તો મારા પડેલા દુરવાનો કમો સજા ન હોઈ ગઈ પાછળથી ગરકારી પ્રવાસો-માધીયે આ રૂપક થયું.

અસ્મોદા જેલમાં આવ્યાને એક મહિનો થયા બાદ મને કમલાને જોવા બવાલી લઈ જવામાં આળે. ત્યારથી હું સામાન્ય રીતે દર ત્રીજે બધવાડિને એને મળ્યો છું સર સ્વેચ્છાએ હોઈ — હિંદુખાતાના પ્રધાને — વારંવાર કહ્યું છે કે મને મારી પત્નીને અડવાડિયામાં એક કે બે વાર મળવા દેવામાં આવે છે મહિનામાં એક કે બે વાર કહ્યું હોત તો તે વધારે સાચું થાત અસ્મોદામાં ન સાદાનું મહિનાથી છું, એટલામાં હું તેને પાંચવાર મળ્યો છું આ હું કૃતિદારને કહેતો નથી, કારણ કે હું બધું છું કે આ બાબતમાં સરકારે મારી તરફ બહુ વિરોધી વર્તન રાખ્યું છે અને કમલાને મળવાની અસાધારણ મનવડો કરી આપી છે એ બધા માટે હું સરકારને કૃતજ્ઞ છું, જે દૂધી સુવાકાની હું લઈ રાખ્યો તે મારે માટે, અને જ્યાં તેને માટે પણ, બહુ કીમતી નીવડી છે હાલમાં મારી સુવાકાતને દિવસે પોતાનો પડેલો કેમલેક અશે ટીકો મૂકતા અને મને કીકીક સમય મુધી એની જોડે વાનો કરવાની જવાબદારી આપના. અમે એક-બીજાની વચાઈ ને વધારે સમીપ આવતાં હતા, અને તેને છોડતાં બહુ માનું કાઈ અમ તોડી લેવું હોય એમ લાગતું. વિચાર લેવા માટે જ અમે એનાં થતાં હતા, અને ક્યારેક મને હું ખપૂર્વક એવા પણ વિચાર આવતા કે કદાચ એક દિવસ મારે એની કામગીરી નિરાય લેવી પડશે.

માની માની વળિયત હવે મુધની નહોતી, તેથી દવા આવવા તે મુંબઈ ગયાં હતા ત્યાં તેમને મુધારો લાગ્યો હતો પણ બન્યુઆરીની અધવચમાં એક દિવસે સવારે મને એક જોચિતો ચમત્કર્મવારો તાર મળ્યો એમને પક્ષાપાનનો ફટકો લાગ્યો હતો, એમને મળવા માટે મુંબઈની કોઈ જેલમાં મારી બદલી થાય એવી સંકલ્પ લાગી; જમ એમની તબિયતમાં જ્યાં મુધારો થયો અને મોડલવામાં આળે નહિ.

બન્યુઆરી પછી ફેબ્રુઆરી એકા છે, દવામાં વસંતનો મધુર પવન સંભળાય છે બુગમુદ અને બીજાં પડીને જાણ દેખાવા અને ગંબજાવા લાગ્યા છે, અને જમીન માંની કીણા કીણા અંકુરો એવી રીતે બહાર રોડિયુ કાઢી આ આશ્ચર્યમય જગતને જુલો છે એ જુલતાં જાણ દૂરે જગતોમાં પ્રાણ પ્રેરેલી સી કાચ પ્રાણી રક્ષાં કી

અને પીય જન આશ્રયા કવ કૂંડી રજા છે દિવસો આપ્યા નય છે, અને જવાહીની બીજી યુના નનો વિચાર કરતો હું તેને ૧૦૫ મુ ધું મારા મનને હું પ્રધુ ધું કે પેની મહેનીમા કાઈ સત્ય છે ખરું કે હવાશતા નિર્ધરતા અને વિરોધ પછી જીવનના મહામોઢા વરજાન પ્રાપ્ત થાય છે કવચ તે વિના વરજાનોનુ મૂલ્ય નહિ સમજાય મ્હાય બુદ્ધિ અન-૧ થવા માટે હું ખ આવકારક છે, પમુ એની અતિશયતાથી બુદ્ધિ રહોવાય છે જેવથી આત્મનિરીક્ષણને ઉત્તેજન મળે છે, અને મારી લાગી લાખી જેનયાનાઓએ અને પરાંએ વ્યારે ને વ્યારે અતર્કુખ કર્યો છે સ્વભાવે ન અતર્કુખ ટુન્નિના નહોતો પણ કડક મોટી કે ઝરકોચવાની જેમ, જેલ પશુ માણુએને અતર્કુખ કરે છે કાઈક વાર, વિરોધને ખાતર હું પ્રિદેસર નેકરમનજોને અતર્કુખતા અને બહિર્કુખતા માપવાનો મોકો દેરીને એક જ્ઞાપીથી બીજી જ્ઞાપી થતા પરિવર્તનની ગીધના રોખવા તેને જોતો એમુ ધુ તે બનુ કતાવને થતા જણાય છે

૬૭. કેટલાક તાલ જનાવો

જત્રી ગયે યદ અવરથ જ મુપ્રજ્ઞાત
પીત્થા ખરતુ દિનમેષ ન કલાપિ આવે,
આખો મરી વસતી આરા અપાર તોયે
ચીની વમતની સ્મૃતિ દિને દુખાવે ૧

મને મોના ભાષા પરથી મુળર્ષની મદાસભાની એકકોમા થયેલા કામમજથી હું વાકેફ થયો હતો એની રાજનીતિ અને બ્યક્તિઓમા અને સ્વાભાવિક રીતે જ રસ હતો ગીસ વરસના માઠ સખધથી હું એની જોડે એવો રૂકપાંગે બધાઈ થયો હતો કે માટે બ્યક્તિ વ લગમગ એમા બગી મયુ હવ, અને પગધિધાર કે જવાબદારીથી થતા કર્તવ્યમાનના બધન કરતા પણ એ મહાન તરયા અને તેમાના મારા હલરો બૂના સાથીએની જોડેના મા ૧ સુદૈમ બધો વધારે મજનુવ બન્યા હતા છતા, એના કામમજથી મને હમગ આવી રાજ્યો નહિ કેટલાક કતાવે મહત્વના હોવા છતા આખી બિઠક મને સાન નીવસ નાખી અને જેમા રસ હતો તે વિષયો બાગે જ ચર્ચાયા હતા હું ત્યા હોવ તો શું કવતેના મને વિચારો આપ્યા હું મેા સ જણુનો ન હતો, નવી પરિસ્થિતિ અને નવા વાતાવરણથી મારા ખર રહી અમર થાવ તે હ જણુતો મહોતો અને જે મજુ નિર્ણય કરવાની મને તે દિવસે જરૂર નહોતી તેનો જેલમા બેડા બેડા નિર્ણય કરવાની મારે મજનુને વરદી આપવાનુ કાઈ કારણુ નહોતુ થયાકાળે એ પ્રશ્નોનો વિચારે કરવાનુ અને મારા માર્ગ કરાવવાનુ મારી સામે આવરો પણ

૧ ઇચા તો એક પ્રસિદ્ધ આધુનિક ચાલસશાસ્ત્રી.

૨ ચીનમા કવિ લી તા પોતાથી પરિનિધે ટાંચી પકિઓનો અનુવાદ

હકેવ નથી એમ મને લાગતું હતુ, અને મને ખાતરી છે કે ક્યારેક જુનુ આવી કોઈ સભા થવી જોઈશે જ. એ તો દેખીતુ જ છે કે સફળ રાજકાનિત યાય તે સિવાય આવી સભા અંગ્રેજ સરકારની સંમતિ વિના થઈ શકે નહિ. સાથે એ પણ દેખીતું છે કે હાલની પરિસ્થિતિમાં જેવી સંમતિ મળવાનો સંભવ નથી. આથી, ન્યાં સુધી એનું પગથુ લેવાની કુરજ પાડવા જોઈલી દેશમાં શક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ સાચી પ્રતિનિધિસભા થવી શક્ય નથી. એનો ચોખ્ખો અર્થ એ કે ત્યાં સુધી રાજકીય પ્રશ્ન અણકલેવાયસો જ રહેશે. મહાસભાના કેટલાક આગેવાનોએ લોકપ્રતિનિધિસભાની કલ્પના તો સ્વીકારી છે, પણ તેને મોળી કરીને નૂતના નમૂનાની પણ મોટી સર્વપક્ષ પરિષદના જેવી કંઈક કરી છે આ તો તદ્દન નકારાત્મક વસ્તુ થશે, કારણકે તેના તેજ, મોટા ભાગે પોતે જ ચૂંટેલા, નૂતના માણસો ભેગા થશે અને એકમત થયા વિના હ્રદય પડશે લોકપ્રતિનિધિ સભાની પાછળ સુખ્ય કલ્પના એ છે કે એની ચૂંટણી લોકોના બહુ નિરાશ પ્રમાણમાં લેવાયકા મતથી થવી જોઈએ, અને એનું બળ અને પ્રેરણા જનત માથી ઉત્પન્ન થયેલુ હોવું જોઈએ એનું મંડળ વસ્તુ જ સાચા પ્રમોને ઉપાડશે અને આમજ ધણી વાર થયુ છે તેમ કોમી કે એવા ચીલાઓમાં ચીંટી રહેશે નહિ.

આ કલ્પનાની સિમલા અને લંડન પર જે અસર થઈ તે જાણવા જેવી હતી, અર્ધ-સત્તાવાર રીતે એમ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યુ હતુ કે સરકાર એમાં યોગે નહિ લે; તેમજે આશ્રયતાના જેની વૃત્તિથી તે પ્રત્યે પક્ષદંતીનો અનુભવ પણ દેખાડ્યો દેખીતું છે કે તેમજે માન્યુ હવે કે એ નૂતના પ્રકારની સર્વ પક્ષ પરિષદ જેવી થશે, અને નિષ્ફળ જ નીવડશે; અને પરિણામે તેમના જ હાથ મજબૂત કરશે. પાછળથી, તેમને ન્યારે એનાં જોખમો અને શક્તિનો અણક આણે આચર્યો તેઓ જોઈથી તેના વિરોધ કરવા લાગ્યા.

મુંબઈની મહાસભા પછી તરત જ વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓ આવી મહાસભાના ધારાસભાના કાર્યક્રમ વિષે ઝાઝો ઉત્સાહ ન હોવા છતાં મને એમાં બહુ રસ લાગતો હતો, અને મહાસભાના ઉમેશ્વારો છત્રે અથના, વધારે સાચી રીતે કહુ તો, એના પ્રતિપક્ષીઓ હારી જાય એમ હુ ઇચ્છા અને આશા કરતો હતો આ વિરોધીઓમાં સ્વાર્થસાધુ, કોમવાદી, વિઆસધાવી અને સરકારની દમનનીતિમાં ટેકો આપનારા લોકોનો શંભુમેળો હતો. એમનામાંના ઘણાજસ લોકો હારી જશે એ વિષે શંકા નહોતી, પણ કમજબે કોમી ચુકાદાન પ્રત્યે જુલિએન કચે, અને તેમાંના ઘણાકે કોમી સંસ્થાઓની મોટી પાખોને આશ્રય લીધો આમ છતાં, મહાસભાને ધણી સારી સફળતા મળી, અને ઘણા ન ઇચ્છવા જેવા માણસો નિકોવાઈ જવાથી હુ સજ થયો.

કહેવાની 'કોમેસ નેશનલિસ્ટ પાર્ટી'નુ વલણ ખાસ એન્જનક હતુ કોમી ચુકાદા પ્રત્યે તેના લીધે વિરોધ સમજી શકાય એવો હતો પણ, પોતાનો પાયો મજબૂત કરવાને, તેઓ અત્યંત કોમવાદી મણે (જેવા કે સનાતની) સાથે તેમજ બીજા ઘણા નહેર પડી ગયેલા સવકીય પ્રગતિવિરોધીઓ સાથે જાળી ગયા, સનાતનીઓના

કરતા રાજકીય કે સામાજિક બાબતોમાં હિંદુસ્તાનમાં કોઈ વધારે પ્રગતિવિરોધી મંડળ નથી માત્ર બંગાળમાં જ, ખાસ મરછોને લીધે, એક મંડળ ત મહાસભાપક્ષ તેમની નરકેષુમાં હતો. પણ બીજે બંને તેઓમાંના ધણીજન મોટે ભાગે સ્વં રીતે મહાસભા વિરોધી હતા, બન્નેકે તેઓ મહાસભાના ન્યાયિતા કક્ષા દુરમનો હતા. આમ જમીનદારો મત્તમમાંગીઓ અને અવળત, સરકારી અમલ-દારોના પથર નિ વિરોધી બળો હતા મહાસભાના ઉમે-વારોએ બહુ પ્રગ સાધાત યશ મેળવે.

દેશી સુકાદા પક્ષે મહાસભાનું વલણ બહુ વિચિત્ર હતું અને છતાં પ્રાથમિક પરિસ્થિતિમાં બાગે જ એનાથી જુદું વળાંક લઈ શકાય એમ હતું ભૂતકાળની તપ્સ અને કાર્કે નબળી નીતિનું એ અનિવાર્ય પરિણામ હતું શરૂઆતમાં જ એક મંડળ નીતિ સ્વીકારીને તાત્કાલિક પરિણામોની અવગણના કરી તેને મહાસભા વળગી રહી હોત તો તે વધારે રોજબાજ અને તાત્કાલિક પ્રગતિ થાત, પણ તેમ કરવા મહાસભા તૈયાર નહોતી અને તેથી જ આ ઈં હવે તેણે લીધો તે સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ એને માટે પ્રુત્યો નહોતો. મીમી સુકાદો દમન વિનાનો હતો એ તો જમલદેર વાત હતી અને તે સ્વીકારે એ સમર્થ હતો, કારણ કે જ્યાં સુધી તે રહે ત્યાં સુધી કોઈ પણ ભતની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય હતી એનું મત્તમ એ નહિ કે તેમાં યુસલમાનોને બહુ મોટો ભાગ મળી ગયો હતો તેઓ મામતા હતા તેનું બહુપે કદાચ બીજી રીતે તેમને આપી શકાત પણ આથી તો અમેજ સરકારે હિંદુસ્તાનની પ્રજાને કાપીને એક બીજાથી માત્ર વિખૂટા ભાગના પાટી નાખ્યા હતા, એનો હેતુ તેઓને એકબીજાની સામે ડાખા કરી એકના બગને બીજાના બગથી તોડવાનો અને એ રીતે પરસ્પર શિદ્ધિશ સત્તાનો હાથ હ મેચા ઉપર રાખવાનો હતો. એણે અમેજ સરકારને આશ્રય અપરિહાય કરી મૂક્યો.

ખામ કરીને બંગાળમાં નાનકડા યુરોપિયન વર્ગના પક્ષમાં બારે બારદાન મૂકી હઈ હિંદુઓને અતિશય અન્યાય કરવામાં આવ્યો હતો એ સુકાદો કે નિર્જન કે જે નામ આપીએ/એને 'સુકાદો' કહેવા સામે વાગે ઉઠાવવામાં આવ્યો છે) તેની સામે તીવ્ર રોષ ઉત્પન્ન થાય એમાં નવાઈ નહોતી અને એ ઉપ થી ઠોકરી બેસાડવામાં આવે અથવા રાજકીય કારણસર સમન પૂરતો સ્વીકારી લેવામાં આવે તોયે, એ ચાતુર્ય ધર્મલુપ્ત કાયમ કારણ રહે એવા સભવ છે અગત રીતે મને લાગે છે કે એ અનિશ્ચય અસભ છે એ જ એનો સુચક છે કારણ કે એને નીચે એ કોઈ પણ વ્યવસ્થાનો કાયમનો માથો પઈ શકે એમ નથી.

નેશનલિસ્ટ પાર્ટી અને તેથીયે વિશેષ, હિંદુ મહાસભા અને બીજા કોમી મંડળોને સુ દો આમ પસંદ કરાવવામાં આવ્યો તેથી રોષ આવ્યો એ સ્વભાવિક છે પણ તેમનો ચુકાદા સામેનો વિરોધ તેના પચ્ચતીએની જેમ જ, અમેજ સરકારની વિચારસરણીના સ્વીકાર પદ જ સારોજો હતો અને લીધે તેઓ એક વિચિત્ર નીતિ મહાન કરવા રોચાશ, અને હજુયે દોરાય છે એ નીતિ અમેજ સરકારને તો મીઠી

સાથ જોવી લાગતી હતી આ ચુકાદા એમના એલમા એટલો તે ભરેલો છે તેને પોતાના પક્ષમાં જ સાચાના દેવુથી તેઓ સરકારને લાય અથવા મુગામતથી છતી લેવાની આરાધી, તેઓ ધર્મા મદાવના વિષયમાં પોતાનો વિરોધ નરમ કરે છે આ દિશામાં હિંદુ મદાસમાં સૌથી અગ્રગ ગઈ છે એને એ સૂત્રવ નથી કે આ કેવળ સરમભરી જ રૂતિ નથી, પણ એથી ચુકાદો ફેરવવાનું કામ ઉલટું થતું જ નહીં થવા સમર્થ છે, કારણ કે ગેથી મુસલમાનોની કેવળ અિદાશી જ થાય છે અને તેઓ આપજાથી વધારે દુર ન્થ છે રાષ્ટ્રીય પક્ષોને છતી લેવા અગ્ર મતમારને માટે અશક્ય છે, મશણ કે, અતજ, જનુ મોટું છે અને સ્વાધાનો જનુ દખીના વિરોધ છે વળી કેમકે સ્વાધાનો ના તા મુદ્દા પર પણ હિંદુ અને મુસલમાન બંને મેમોને રાજ કરવી તેરે તેરે માટે અશક્ય છે એમો બેમાથી એ ની પસંદગી કરવી આનરક હની અને, તેમની દિષ્ટિએ જોઈને તે, તેમણે મુસલમાનોની પસંદગી લવામાં આવ નથી કરી સુફીખર કેમકે હિંદુઓને વસ કરવા માટે, આ દિશર થયેલી અને લાભદાયી નીતિને તેઓ શુ હાજ ૮ અને મુમ્મખાનોને નારાજ કરે ?

હિંદુઓ, એક સ્વતંત્ર સમાજરૂપે, તલકીય બાબતોમાં વધારે આગ્રગ લાવા છે અને દેશની મુખિ માટે વધારે પોકાર કરનારા છે એટલી જ દક્ષીન એમની વિરુદ્ધ જવા માટે પૂતી છે, કારણ કે નજીવી કેમકે છટોથી (નજીવીથી વધારે છટો તે મજી શકે જ નહિ) તેમના રાજકીય વિરોધમાં જનુ ફક્ત પરી લવાનો નથી પણ એવી છટોથી મુસલમાનોના વાણુગા, સમય પૂરતો, ફક્ત તે પડશે જ

આ બે મોટા પ્રતિવિરોધી કેમકે મો — હિંદુ મદાસમાં અને મુસ્લિમ ફોનફરન્સ — ની પાછળ કેવા માણસો રવા છે તે વડી ખાસસનાની ચૂટાંચીએ સાવ મુનુ પાડી દીધું એમના ઉમેદવારો અને દિમાયનીઓ મોગ જમીનદારો અથવા ધનવાન શરાફોના વર્ગમાંના હતા વળી છેના કરજદારીમાંથી સહત આપનારા બિરોનો તીવ્ર વિરોધ કરી મદાસમાં સસફોના દિવ માટેની પોતાની કાગજ પણ દેખાગ આપી હિંદુ મદાસમાં હિંદુ સમાજના ઉપરના થરેમાં રહેલા આ નાના વર્ગોની બનેરી છે, અને મધ્યમમાર્ગીઓના એક અસ અને કેટલાક વકીલ દાખર જેવા પધાદારીઓ તેમાં એડારેના છે હિંદુઓમાં તેમજુ જનુ વગન નથી પડત કારણ કે હિંદુઓના ગરીબ મધ્યમવર્ગમાં રાજકીય ન્થતિ આવી ગઈ છે ઉદ્યોગવાળાઓ પણ એનાથી અગ્રગ રહે છે, કારણ કે ચિકાસ પામતા ઉદ્યોગ અને અર્ધજમીનદારી વર્ગો વચ્ચે કઈક સ્વાધાનો વિરોધ છે ઉદ્યોગવાળાઓને સીધી લડત કે એરી જ્ઞેમભરી રીતોમાં પડાની દિ મત ન લેવાથી તબ્બે રાષ્ટ્રીય પક્ષ અને સરકાર બંને સાથે મીડારા રાખવા પ્રયત્ન કરે છે મનમમાર્ગી કે કેમકે સરચાઓ માટે તેમને જનુ દરકાર લોતી નથી ઉદ્યોગ અને વફો કેમ વડ એ જ અગ્રજુ પ્રધાન ધ્યેય રહે છે

મુસલમાનોમાં મરીબ મધ્યમવર્ગની આ ન્થતિ હજુ યવાની છે, અને ઉદ્યોગોમાં હજુ તેઓ પાછળ છે અને લીને અલ્પત જ પ્રતિવિરોધી જમીનદારશાહી અને

પેન્શન ખાનારા અમલદારો એમનાં કોમી મંડળોમાં અધિકારો સોંપે છે, એટલું જ નહિ પણ કોમ દરેક જૂન સાતવગ જમ્મુ ધરાવે છે. મુસ્લિમ કોનફરન્સમાં 'સર'ના ખિતાબવાળાઓ, માછ પ્રધાનો અને મોટા જમીનદારોનું જ એક બબકાફાર મંડળ છે. છતાં નું માનું છું કે હિંદુ આમર્શ કરતાં મુસલમાન આમર્શમાં વધારે શુભ શક્તિ રહેલી છે, અને એક વાર ભવિષ્ય આવે તો સમાજવાદી દિશામાં તેઓ વધારે ઝડપથી પ્રગતિ કરશે એવો સંભવ છે. આનું કારણ, કદાચ, તેમનામાં સામાજિક સંબંધોની વિશેષ છૂટ છે તે દેખ. જમ્મુ દ્વારા તો મુસ્લિમ ભણેલા વર્ગને જુદી અને સારી બન્નેનો પક્ષપાત થયેલો છે, અને તેમનામાં મુદ્દલ દમ દેખાતો નથી. તેઓ પોતાના જૂના મુરબીઓનો વિરોધ કરવાની હિંમત કરી શકે એમ નથી.

રાજકીય દૃષ્ટિએ, દેશની સૌથી આગળ વેગી સંસ્થા — મદાસત્તા — ના આવેલાનો ખુબ આમર્શની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો, જરૂર કરતાં વધારે સાવધાન થવો જોઈ. તેઓ જનતાની મદદ માને છે, પણ બાન્યે જ તેમનો મત લે છે કે તેમને શાં દુઝો છે તેની તપાસ કરે છે. વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓની પહેલાં મદાસત્તા બદલાના કેટલાક નંદમ પક્ષોને પોતાની સાથે બેઠવાની ઇચ્છાથી તેમણે પોતાનો કાર્યક્રમ ટીકો કરવા હરેક પ્રયાત્ન કર્યો મસ્તિશ્વરેસ બિલ જેવી બાબતોમાંયે તેમનું વળણ એકસરખું નહોતું, અને મદાસત્તા વિશેષ મનાવની વર્ષને સત્તાપ આપવા માટે તેમણે કેટલીક કમીઓ. પણ આપી દીધી એક સીરો — પ્રમાણિક — જોશભર્યો ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો. દેશ તો તેથી આમર્શમાં વધારે હાસાહ હાપન થયો હોત, અને તેમને વધારે કેળવવામાંયે મદદ થઈ હોત. હવે તો ધારા સભાના કાર્યક્રમને મદાસત્તાએ કમ્પ કરી લીરેલો હોવાથી થોડા મનો પેતાના પક્ષમાં કેળવવાની આશાથી રાજકીય અને સામાજિક વિષયોમાં અપ્રમતિશીલ વર્ગોની સાથે વધારે બાંધકાંડ કરવામાં આવશે, અને મદાસત્તાના આવેલાનો તથા આમર્શ વચ્ચેનું અંતર વધતું જ જશે. છઠ્ઠાદાર બાબતો આપવામાં આવશે, સાસમાં સારો પાર્લમેન્ટરી સિસ્ટમના પાળવામાં આવશે, અને અવારનવાર સરકારને દાર આપવામાં આવશે:— જે દારની, પૂર્વની જેમ જ સરકાર નિર્ણયે અવગણના કરશે.

ઉલ્લા થોડાં વર્ષથી મદાસત્તા ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર કરતી આવી હતી; તે વખતે સરકારી સભાસદો કહેતા કે વડી ધારાસભા અને પ્રાતિક ધારાસભાઓ પ્રજાની સાચી પ્રતિનિધિઓ હતી અને પ્રજામતનું બરબર દર્શન કરાવતી હતી. હવે જ્યારે વડી ધારાસભામાં વધારે આગળ વેગેલો વર્ગ મજબૂત થયો છે ત્યારે સરકારી દૃષ્ટિબિંદુ બદલાઈ ગયું છે જ્યારે જ્યારે ચૂંટણીઓમાં થયેલી મદાસત્તાની જીતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ કહે છે કે એ તો મલકારો બદ્દુ ઓછા — લગભગ ૩૦ કરોડ લોકોમાં માત્ર ૩૦ લાખ — હોવાનું પરિણામ છે. એટલે કે સરકારી અભિપ્રાય પ્રમાણે, જે લોકોને મજાદિદાર નથી તેઓનો અંગેજ સરકારને ટેકો છે. ખરીદી.

નાશુનાનો ઉપાય તો સહેલો છે દરેક પુખ્ત ઉમરના સીપુરુષને મતાધિપતિ આપીને બેઠુ કે એ લોકના શા અભિપ્રાયો છે ।

૫૧ ધારામબાની ચૂંટણીમાં ૫૧૧ થોડા જ વખતમાં પાર્ટમેન્ટની બેઠક ઠગિરીના હિંદુસ્તાનને આપવાના સુધારા વિધેનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો એના ઉપર જે વિરોધ અને વિરુદ્ધ દીકાઓ થઈ તેમાં એક વત ઉપર ૫ ઈ વાર બાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તે એ કે એ રિપોર્ટમાં હિંદીઓ પ્રત્યે ‘અવિશ્વાસ’ અને ‘વદેમ’ દર્શાવવામાં આવ્યા છે આપણા રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પ્રશ્નો પ્રત્યે રિચાર કરવાની મને આ વિચિત્ર રીત લાગી શું ચિંતનની સામ્રાજ્યશાહી નીતિ અને આપણાં રાષ્ટ્રીય હિતો વચ્ચે બહુ જ મદદવનો વિરોધ નથી ? બેમાથી કેને મદદત્વ મળવુ બેઈએ એ જ તો પ્રશ્ન છે. એ સામ્રાજ્ય નીતિને ચાલુ રાખવાના હેતુથી આપણે મુક્તિ માગીએ છીએ શું ? સરકાર એમ ઇચ્છા રાખતી જણાય છે ખરી, કારણ કે તે આપણને કહે છે કે જ્યાં મુખી આપણે સીધા વર્તીશું અને ઇંગ્લંડની નીતિ મઠે જે આવશ્યક હોય તેવું બરાબર કરતા ૧૮૧ આપણી સ્વરાજ્ય ચલાવવાની સાધકાત રાહ કરી બતાવશું, ત્યાં મુખી ‘સવામતીની સરતો’ નો ઉપયોગ કરવામાં નહિ આવે જે ઇંગ્લંડની નીતિ જ હિંદુસ્તાનમાં ચાલુ રાખવાની હોય તો રાજ્યની લગભગ આપણા હાથમાં લેવા મઠે આટલા ધમધમકા કરવાની શી જરૂર છે ?

એ તો બહુીંદુ છે કે બોલાવાના કરો, હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારને બાદ કરીએ તો, ઇંગ્લંડને બહુ આર્થિક રીતે લાભકારી થયા નથી ૧ હિંદુસ્તાનના રાજકીય અને વેપારી મંડળોના અભિપ્રાય મુજબ, હિંદુસ્તાનના મોટા હિતને લેને ઇંગ્લંડને હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારમાં ક્ષયદો થયો છે, સરસાનોમા — ખાસ કરી ફોરેસ્ટ અને ઓરિએન્ટામાં — આથી ઊંચી જ રિધતિ છે ૨ એમણે ઇંગ્લંડ સાથે કરીને કરારો

૧ હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારનો ઉદ્દેશ કરી, સર વિલિયમ કરીએ કહ્યું કે “બોલાવાના કરો જિનને બેઠકસ લાભકારી થયા છે.” — ૫૧ અને એ કંપનીની લદનમા ૫૫૧ દિસેબર ૧૯૩૪ની સભામાં મુખ્યમંત્રી સર વિલિયમ કરીએ કરેલા ભાષણમાંથી આ રાસ લીધા છે.

૨ લંડન ‘ઇકોનોમિસ્ટ’ (જૂન ૧૯૩૪) કહે છે કે બોલાવા ૧૯૧૬થી “જે સામ્રાજ્યને બાકીના જગત સાથેના વેપાર ધરાવ્યા વિના સામ્રાજ્યનીન્તર્ગત વેપાર વધે છે, તો જ તેની કિંમત ઢીની પડે, ખરું બોલ, સામ્રાજ્યના કુલ — નિમ્નતિલિન મળતા — વેપારમા સામ્રાજ્યનાન્તર્ગત વેપારને જે પ્રમત્ત છે, તેમા તેનાથી બહુ જ થોડો વધારો થયો છે અને આ દેરદાર એટ જિન કરતા સરસાનોમા લાભમા વિરોધ છે ઇંગ્લંડની સામ્રાજ્યમાંથી આવ્યાત, ૧૯૩૧માં, ૨૪૦૦ લાખ પાઉંડથી વધી, ૧૯૩૩માં, ૨૪૬૦ લાખ પાઉંડ થઈ, પણ નિકાસ ૧૯૦૧ લાખ પાઉંડથી થઈ ૧૯૩૫ લાખ પાઉંડ થઈ ગઈ અને તે સાથે એ હઠીકલ તો ૧૮૧ જ કે ૧૯૨૬ થી ૧૯૩૩ મુખીમાં ઇંગ્લંડની સામ્રાજ્યના દેરો પ્રત્યે નિકાસ ૫૦ હેટકા થઈ, બ્યારે સામ્રાજ્યના દેરોમાંથી આવ્યાત તો ૩૨૬ હેટકા જ થઈ, ૫૨૭૦ પ્રત્યેની ઇંગ્લંડની નિકાસમા એટલો બધો ધરાડો નહોતો, પણ ૫૨૭૦માંથી ઇંગ્લંડની આવ્યાતમા બ્યારે ૫૪૦ થયો હતો

ક્યાં અને હજી અને એમ બંને નેલા જ તે મેઘની વીણા આમ છાત્રે પોતાનું
 હૃદયોના તેમજ મીઠા દેશો ત્રાસના વેપરના વિકાસાર્થે એમવાની બજામાં નીકળી
 જવા માટે તેમના પ્રયત્ન સતત ચાલુ જ છે. કેનેડામાં એ ૨૦ જુન ૧૯૩૫
 ૧૨ — 'વિમરગો' નો — ને યોગ્ય વખતમાં તાત્કાલિક આવવાનો ઇબ્તદાર છે તેમ તે
 એમણે કમળે ખતમ કરાવેલું નિર્ણય કરેલું છે. એ દેશના આમવાની કલમોનો
 તરીકે ત્યાં મેસાવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે ૧૯૩૬ નાના ૧૫૫ અને
 સુતર ૫ જકાતમાં નધારે કરવામાં આવે છે. આથી હેન્ડિસનના રૂના વેપારીઓ
 ખૂબ બિચારા છે અને એમણે આમવાની કલમો બદલે ત્યાં તેમને આપેલ મૂકો ઉ
 બેની સામે વિરોધ અને બંધારણે એમણે રાજ્યના માવના બદિખાતની સજા
 હેન્ડિસનના ઉપાવામાં આવી હતી પણ એમણે વિચારે લગાવે વજુ રેવાથી એ
 ધમકીની કાઢી અસર થઈ નહિ.

કેનેડા કે એમણે વિચાર્યા હોય તેના હજી ત્યાં મેઘ બંને દેશ આ અર્થે
 કરાવેલોની પડાળ છે. નથી એકે આપણે ની બાબતમાં દેશ ૫. દેખીતો છે
 સ્વાર્થનો વિરોધ થવાથી હા. પણ છે, અને હિંદુસ્તાનની 'લક્ષમી' નો દેશ
 એવે પ્રસંગે હજી નો સ્વાય જગવાય ને જોવાના છે. હિંદી વેપારી અને બીજો
 મહોળાની ઉપરજા થઈ અને તેમના વિરોધ છતાં તેમનાથી છૂટી રીતે, પણ હજી
 હોયપરિણામે વાકેફ તખીને તથા વગેરે ધારાસભાએ કે જી ની હાલ સરકારે હાથ
 ચાલેલા તલેવરમાં થયેલા હિંદી-અંગ્રેજ વેપારી કરાર એ 'સલામતી' નો 'ઈ'

૧ મેમોરિયલ 'એમ' અને એમણે ૧૯૨૬ નથી એના ના પ્રમાણે એમણે
 કાર 'સતત સર્વજ્ઞ કાનૂન' નો બંધો છે, અને એ એક બંધોની ભૂલ થઈ છે એમ હવે
 વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થઈ છે (૧૯૩૬ એમણે ૧૯૩૬ના સાબિતિ મેમોરિયલ
 માર્કિંગમાં અરિથ્થ અવસ્થા)

૨ કેનેડાને હાલના 'કેન્ડા' મુખ્ય પ્રવન, નિ. બેન્ડ' પણ વેપારી બજારમાં
 અગ્રિમ સરકારને સમર્થન છે. હવે એ નથી જિંદગી નો કાર્યો કરે છે અને તેના
 વિચારોમાં ખૂબ ફાટ મળે રોય એમ બલક છે નિ. લિવિંગસ્ટન સર એર્ડેન્ડિય આં
 બિ એવ રેવેન્યુના કલમો એ સમુદાય (એવિરિય) નો છે. કેન્ડાને લિવિંગ
 આર્ડેન્ડિય સર એર્ડેન્ડિય સર એર્ડેન્ડિય સર એર્ડેન્ડિય સર એર્ડેન્ડિય સર એર્ડેન્ડિય
 સાથે વિચારવિનય અને સહયોગ કરતા આ કલમો એ નહિ તે મેમોરિયલ ૧૯૩૬
 નાવા ભયકર સિદ્ધાન્તોમાં મળતા પડ જશે. (૬૫૯) વખતે બે કેનેડા નિ. કિંગ
 આગેવાની તરીકે 'વિજાત' ની છલ થઈ છે અને તેના હાલમાં ૧૯૩૬ ની આવી છે)

૩ મેમોરિયલ 'એમ' ૧૯૩૬ ને બંધો કમુ હુડ કે એ એ બદિખાતની વત લેસિય
 પાત્રી નહિ મૂકે તે લેસિયનો એ કાં બાજી વપર તો હોય તે સામે એમણે વિચારે
 વધારે આકાંક્ષા કરવા પડશે લેસિયને એમ ૧૯૩૬ નાના ૧૫૫ અને (૬૫૯)
 નેમોરિયલ ૧૯૩૬ના મેમોરિયલ માર્કિંગમાં અવસ્થા)

દિશામાં દેશને એ ચા જગે, એની એક મીઠી વાતની છે. વેપારી બાબતોમાં જ નહિ, પણ સામ્રાજ્યની રક્ષા અને એકતા જાળવવાની વાતે મહત્ત્વની બાબતોમાં કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગેટોને આડા જતા જટિલતા માટે આવી 'સલામતીઓ'ની ડાંગરી વધારે જરૂર પડે છે.

એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સામ્રાજ્ય એ એક મોટું મશીન છે, અને સામ્રાજ્યવર્તી યંત્રદારનો એના બંદનસીળ દેવાનાર કંઈપણ પૂરો કબજો રહે તથા તેના ખામ રવારો અને અધિકારો જળથાય તે માટે 'સલામતીઓ'ની યોજના કરવામાં આવી છે વળી એક બીજીયે વિચિત્ર વસ્તુ સરકાર તરફથી વારંવાર રજૂ કરવામાં આવે છે કે ગાંધીજી અને મહાસભાએ મહામતીઓની વાત માન્ય રાખી છે, કારણ કે ૧૯૩૧ના દિલ્હીના કારમાં "હિંદુસ્તાનના લાજની સલામતીઓ" માન્ય રાખવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું.

પણ, આખરે, જોડાવા તથા વેપાર વાણિજ્યને લગતી સલામતીઓ નજીવી વસ્તુ છે કે પણ હિંદુસ્તાનના લોકોને ચૂસવામાં ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળમાં જે જે મહત્ત્વની રાજકીય તથા આર્થિક બાબતોની મદદ થઈ છે, તે સર્વેને મજબૂત કરવાના હેતુથી થયેલા વિવિધ કાયદાઓ એ વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ છે ન્હાં સુધી આ કાયદાઓ અને 'સલામતીઓ' રહેલા સુધી કોઈ પણ દિશામાં સાચી મગતિ અરાધ્ય, અને બધાંજ સુજળના પ્રયત્ન દ્વારા કોઈ પણ ફેરફાર કરવાને અવકાશ જ નથી એવા દરેક પ્રયત્નને 'સલામતી'ની મોટી ભીત સામે માથું અક્ષયવાનું રહેશે, અને સુધારાનો કોઈ પણ રાજ્ય માર્ગ હોય તો તે બધાંજ માર્ગ નથી એમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થઈ જશે રાજકીય ફેરફારોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તબ્બ બધાંજ, અને તેનું બાબુક જેવું ફેરફાર, બેદરદા છે સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ એ તેથીયે બૂઠું છે સમાજવાનો માર્ગ ઇરાદાપૂર્વક બંધ કરવામાં આવ્યો છે છાત્રી ગવાખંદીઓ જેખીતી રીતે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપવામાં આવી છે (મેટા ભાગે 'સલામત')

૧. સાર્વિક આફ્રિકન યુનિયનના રજિસ્ટ્રારના પ્રધાન જિ. એસ. પિરેલ્લે કહ્યું હતું કે સામ્રાજ્યની રક્ષાની મોટી મોટી યોજનામાં યુનિયન ભાગ લેશે નહિ, તેમ જ ઇંગ્લેન્ડ લડાઈમાં લીન્યું હોય તેથી તે કોઈ દરિયાપરતી લગભગ ભાગ લેશે નહિ "જો યુનિયન સરકાર બેવકૂફીથી રજિસ્ટ્રાર અફિકેને દરિયાપરતી લડાઈમાં રહેશે તો મોટા પ્રમાણમાં રમખાણો, કદાચ ચાલી પણ શકે આથી સરકાર સામ્રાજ્યની રક્ષાની માટે મોટી યોજનામાં ભાગ લેશે નહિ (કેપટાઉનથી પછી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫ના રોજિરનો તાર) મુખ્ય પ્રધાન જનરલ સ્મિથે, આ નિવેદનને પુષ્ટિ આપી ॥ અને જણાવ્યું છે કે આમાં યુનિયન સરકારની નીતિ બરાબર બતાવાઈ ॥

૨. લંડનના 'ઈકોનોમિસ્ટ' પત્રે (ઓક્ટોબર ૧૯૩૪માં) જણાવ્યું છે કે, "અત્યંતને માટે એમ જણાય ॥ કે અંગ્રેજી તત્ત્વના કાયદાઓમાં એક કાયદો એ રહેશે કે દુનિયાના મહા દેશોના મૂળ વાતોઓની ઉપર કેવળ લેક્સિયરનો જ માલ જરીદવાનો અધિકાર (૧) અમરદસ્તીથી ઠસાવવામાં આવશે" અનુ રોજી જાહેર નફેદ છાંદ સિંચાવનું છે

સમૃદ્ધિ સલાખવા સનેનસાહ તો બેઠા છે જ. જાંધારણે, કાયદા, અને રાજકીય તથા સામાજિક ફેરફારોની ચિંતામાંથી મુક્તિ આપનારો આ સિદ્ધાન્ત બહુ સગવડભર્યો છે.

પણ મધ્યમમાર્ગીઓનો નવા સુધારા સામેનો વિરોધ એટલો થયો છે એમ કહેવું એ તો તેમને અન્યાય થશે. તેમનામાના ધણુઓએ તો સાફ કહી દીધું છે કે વર્તમાન સ્થિતિ અસંતોષકારક હોવા છતાં, આ નવી અણુમાગેલી અને પરાણે વળનારવામાં આવતી બદલાસ કરતાં વર્તમાન સ્થિતિ વધારે સ્વીકારવા જેવી છે. આમ ભારપૂર્વક કહેવા ઉપરાંત તેમના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે તેમનાથી બીનું કંઈ કરી શકાય એમ નથી; એટલે એમ માની લઈએ કે તેઓ આમ ભારપૂર્વક કહેવાનું તો ચાલુ રાખશે જ. તે લોકો તો પોતાના ધ્યાનમત તરીકે પેલી પ્રાચીન કહેવતનો આ આધુનિક અવતાર સુખે અપનાવી શકે છે : “જે પડેલીવાર તમને થરા ન મળે, તો ફરીફરીને પોત મૂકો.”

મધ્યમમાર્ગીઓએવાનો અને, કદાચ મહાસભાના પણ કેટલાક લોકો, ઇચ્છામાં મનુષ્ય પક્ષની છત ધાચ અને મનુષ્ય પ્રધાનમંડળ બને તો કાંઈક નિશ્ચિત આશાઓ બાંધે છે. અવમત, ઇચ્છાના આગળ વળેલા પક્ષોનો સહકાર મેળવી કે મનુષ્ય પ્રધાન મંડળ અસ્તિત્વમાં આવે તો તેનો લાભ લઈ હિંદુસ્તાન આનેક્ય કરવા પ્રયાન કરે તો તેમાં કાંઈ જ વાંધો કાઢવા બેઠું નથી. પણ ઇચ્છાનું બાબત્યક બદલાય તે ઉપર યુરુપાયીદીન આધાર રાખી બેસવું એ નથી શોભાસ્પદ કે નથી રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડી શકે. આજીવે બાબતો મુજબે તોયે એમાં સામાન્ય બ્યવહારસુદ્ધિ પણ જણાતી નથી. ઇચ્છાના મનુષ્ય પક્ષ પાસેથી આપણે બહુ આશા રા. સાડુ રાખવી ? અત્યાર પહેલાં ઇચ્છાના બે વાર મનુષ્ય સરકાર થઈ ગઈ, અને તેણે હિંદુસ્તાનને આપેલી લાક્ષણી આપણે બહી રાનીએ એમ નથી મિ જેસે મેકડોનલ્ડે મનુષ્ય પક્ષ છોડી દીધો હતો; પણ એના જૂના સાથીઓમાં કાંઈ બહુ ફરક પડેલો જણાતો નથી ઓક્ટોબર ૧૯૩૪માં સાઉથપોર્ટમાં મળેલી મનુષ્ય પરિષદમાં શ્રી વી કે કૃષ્ણ મેનને એક ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો કે આ પરિષદની “૬૬ માન્યતા છે કે હિંદુસ્તાનમાં પણ સ્વરાજ સ્થાપવા માટે આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાન્ત સત્તર અમરમાં મૂકવાનો. મનુષ્ય પક્ષનો ધર્મ છે ” મિ આર્ચર હેન્ડરસને એ ઠરાવ માટે બેઠી લેવા આમંત્ર્ય કર્યો અને આત્મનિર્ણયની પોતાની નીતિનો હિંદુસ્તાન માટે અમલ કરવા માટે કાર્યવાહક મંડળ તરફથી બાબરની આપવા સાફ ના પાડી. તેણે કહેવું : “આપણે બહુ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે બનશે ત્યાં સુધી આપણે હિંદુસ્તાનની પ્રજાના દરેક પક્ષની સલાહ લેવાના છીએ એવી કાંઈનેયે સંતોષ થવો બેઠોએ ” છેલ્લી મનુષ્ય સરકાર અને ‘રાષ્ટ્રીય’ સરકારની પણ આ જ નીતિ થયેલી નીતિ હતી, અને તેને ખતિજામે ગોળમેળ પરિષદ, બ્લાઈટ પેપર,

૧ ૨૮મી નવેમ્બર ૧૯૩૫ને રોજ લખેલો એક બહાર સભાના લખાણમાંથી — લેખક

૨ “Try again” (દ્વિતીય પ્રયત્ન) એમ અર્થમાં કહેવાનું “દ્વિતીય” એટલે પ્રયત્ન કરવો, પણ ‘cry’ ‘કર્ષ’ એટલે જાણે પાડી રોલું પડિતલ સૂચવે છે કે આ ‘દ્વિતીય’ ને બદલે ‘કર્ષ’ વાળો ધ્યાનમંત્ર એમને માટે ગોચર કહેવાય. આ કાકિ અનુદાર લખાય છે — બા.ક

જરા ગંભીરની મૂંઝી છે, અને જેથી રાજ્યોના નિર્ણયમાં દખલ કરતા તે હવે વધારે સાવધાનીથી વર્તે છે. રાજ્યો પણ હવે વધારે ઊંચું માથું ટાપીને ધોળા થયા છે.

હિ હુરતાના રાજકારણમાં બનેલા બાહ્ય બનાવોની આ નોખ લેવા મે પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ આ બધું અવારતાવિક છે એમ લાગ્યા વિના મને રહેવા નથી અને એ બધાની પાછળ આધારરૂપે ગ્રંથેલી ભૂમિકા અને મૂલ્ય છે. દરેક પ્રકારની સ્વતંત્રતાનું સતત દમન, અપાર વિપ્લવો અને હતાશતા, મજબુદ્દિનો વિપર્ણસ, અને અનેક દોષમય વૃત્તિનું ઉત્તેજન એ મસાલાની આ ભૂમિકા બનેલી છે. સખ્યાબધ મહુસો વરમોના વરમો સુધી જેલમાં પડ્યા પડ્યા પોતાના જીવાની ખોઈ રહ્યા છે, અને તેમનું આયુષ્ય ઘડાડી રહ્યા છે. તેમના રાગ અને નિર્ણય અને મધ્યસ્થિ અને ખીજા હજારોની તેને પરિણામે લાગણીઓ ઉરકેશય છે, અને પશુબળ સામે પોતાને નમી જવું પડે છે, અને પોતે અસહાય છે એવી ધૂણુ ઉપજાવે એવી લાગણી તેમનામાં પ્રકટે છે. સદત ન હોય ત્યારે પણ સખ્યાબધ સંસ્થાઓ મેરકાપદેસર ઠરાવવામાં આવે છે, અને “આપ કાળના અધિપતિ” તથા “શાંતિસ્થાપક કાયદાઓ” સરકારના હથિયારોમાં કામગીરી કર કરી બેઠે છે. સ્વાતંત્ર્ય પર અકુશ મૂકવાના પ્રસંગો આપ વાદ્યો દોવાને બદલે શીઘ્ર ગતિએ નિલાના નિયમ બની જાય છે. ‘બદરની જગતના કાગડા’થી સખ્યાબધ યુગતો અને ચોપાનિયા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે છે અને ‘લેખમચ્છુ’ સાહિત્ય પાસે રાખના મઠે તાબી ચલ્યોને પાત્ર થવાય છે. વર્તમાન રાજકીય કે આર્થિક પ્રશ્નો પર સ્પષ્ટ અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે, અથવા રશિયાની સામાજિક અને આસ્થિક પરિસ્થિતિનો પ્રશ્ન સાપૂર્ણ અહેવાલ આપવામાં આવે તો છાપાના ચોડીદાર તરફથી સખત ઠપકો મળે છે. ડૉ. સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાગોરે રશિયાની નંતે મુલાકાત લીધા પછી લખેલા લેખ વખતે મોડર્ન વિશ્વને બગાળની રાગાર તરફથી ચેતનાગી આપવામાં આવી હતી. આ વિષયમાં હિંદુ ખાતાના મજબૂત મંત્રીને પાર્લિમેન્ટમાં એમ જણાવ્યું હતું કે એ લેખમાં હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારે બળવેલી કામગીરીનો વિદૂત ચિતાર આપવામાં આવેલો. હોવાથી.”

૧. ૨૬મી જુલાઈ ૧૮૭૩ને દિવસે હિંદુસ્તાન સરકારના ચક્રસંચિત — સર હેરી હેગે — વધી ખાતરણવામાં જણાવ્યું હતું કે બેલો અને ખાસ ખાતરણમાં (કેટિ-યુ કેમ્પ) મળી કુલ બિનસભવાગી ટ્રેડિંગ બગાળમાં ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ અને રવળી કેમ્પમાં ૫૦૦, મળી કુલ ૨૦૦૦ થી ૨૨૦૦ હતા. આ બિનસભ પત્રેલા એટલે કોઈ પણ જાતના ગુનાની તપાસ થયા વિના પૂતલામાં અલિલા કેટિ-યુએ આમાં અજીય ગુના મઠે સભ પામેલા ટ્રેડિંગોનો સમાવેશ થતો નથી એવા ટ્રેડિંગોની સભ્યો સામાન્ય રીતે જલુ લાગી દોય છે. કલકત્તાના એક તાબા (૧૭મી દિસે ૧૮૭૪ના) કેસમાં એસોસિયેટેડ પ્રેસ જણાવે છે કે પત્રવાના વિના રાસો તખવાના ગુના મઠે હાઈકોર્ટ એક જણને નવ વર્ષની સખત પેની સભ કરી હતી એમાં આરોપીની પાસેથી એક દિવાળ્લર અને ૭ કારતુસો મળી આવી હતી.

તેની સામે કપડું પગડું ભરસામાં આંડું હતું. એ કામગીરીની જે કિંમત મોડીકારે માની હોય તે જ સાચી ગણાય અને આપણે તેનાથી નિરુદ્ધ મત ન ધરાવી કે પ્રમદ કરી રાષ્ટ્રીય એ જ પ્રમાણે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે રુબિનની 'સોસાયટી ઓફ ફ્રેન્ડ્સ' નામની સંસ્થાને મોરારજી નાનકડો સદેશો પ્રસિદ્ધ કરવા સામે પણ સરકારે વારો લીધો હતો. ટાગોર જેવા એક જયિ જેમને કેવળ સારકૃતિક વિરયોમાં જ રસ છે અને રાજકારણથી બુદ્ધિર્વાક અગ્રામ રહે છે, જેઓ દેશમાં પૃચ્છીય અને દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમની વાલીનું પણ આડું દમન કરવામાં આવે છે, તો બીજા સામાન્ય લોકોનું તો કહેવું જ શું? દમનના પ્રયત્ન કિસ્સાઓ કરતારે બચતું જે વાતાવરણ હતું. થાય છે તે વધારે નુકસાનકારક છે આથી ફિજિતિમાં પ્રમાણિક રીતે વર્તમાન પત્રકારનો ધ્યેય ચાલી રાકે નહિ રે તેમજ કલિહાસ, અર્ધશાસ રાજકારણ કે આદિ બનાવોનું રેખા અધ્યાયન કે અધ્યાયન થઈ શકે નહિ. મુધાયા અને જવાબ ૩ રાજવત્ર અને એવી એવી બીજી દાખલ કરવા માટે આ ખાસી બુનિયાદ કહેવાય.

બીજા બુદ્ધિમાન માણસો જાણે છે કે પૃથ્વીનો પિંડો આજે બુદ્ધિના વેગવાન ચાક પર ચડેલો છે, અને વતમાન પરિસ્થિતિ વિષે ન્યાયના અતીવ અસંતોષ તો છે જ પડી બને તેનું ભાન કયાક અંતુ હોય કે કયાક બેકુ હોય આપણી નજર આમજ દૂરગામી પરિવર્તનો યઈ રવા છે, બાલીનું રક્ષક ચમે તેડ હોય પણ તે હવે દૂરનું નથી રહ્યું, કે અનિશ્ચિત નથી રહ્યું — કે જેને વિરે કરી ચિંતા વિના ફિચરૂં. સમાજ શાસ્ત્રીઓ કે અર્થશાસ્ત્રીઓ તાત્કાલિક પાઠશાળાના ઓરગામાં બેઠા બેઠા રાષ્ટ્રીય ચર્ચા કર્યા કરે એ તો એનું બધું નિશ્ચિત છે કે દરેક માણસને પોતાનું હિત કે અદિત એની સાથે રચના સંકળારેનું સાચું છે આથી એ સિવિલ બેલોને સમજવા પ્રયત્ન કરી પોતાનો માર્ગ નક્કી કરવાનો દરેક નાગરિકનો ધર્મ છે એક યુગનો અત આવી પડેલો છે, અને બીજે નવો યુગ નિર્માણ થવા માં થોડો કોઈ પણ પ્રગને ઉડેલા.

૧ ૧૮મી નવબર ૧૯૩૪

૨ ૪થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ને દિવસે બી જાવસજામાં બાંધેલી લશ્કના કારણએ નો ડિફેન્ડન્ટ બની રાને અમલ કરવામાં આવ્યો છે તેનું સરકાર તરફથી નિર્દેશ ૧૯૩૪માં આપ્યું હતું તેમાં એમ જણાવ્યું હતું કે ૧૯૩૦થી માંડીને ૫૧૪ બાંધેલો સરકાર તરફથી મરણમાં આવેલી ભીમીન ધીરોએ અથવા કરવામાં આવેલી બાંધેલા બે મરણ ૫૧૪ હતું એમાંથી ભીમીન ધીરો ન બરી રાકવાને લીધે ૩૪૮ બાંધેલો બધે થયું હતું અને ૧૧૬ બાંધેલાએ ૩૪ ૧ ૨ ૫૨,૮૫૨ની ભીમીન ધીરોએ ભરી હતી.

હાલમાં (૧૯૩૫ના ઉપતાર્કમાં) ૧૯૫૧ની ૨૨૨ ૪૧૭ દમન કરવા તા સંખ્યાએ ૬ વાંચોની ફરીથી મુલન લખાવવામાં આવી છે એમણે મુખ્ય — ડિમિનલ લે એમેકેમેટ એડા — આખા ડિફેન્ડન્ટને લગતું કરેલો છે એને વધી ૬ લાખએ ન મનૂર કરી હતી, ૫૫ મરણ-જનને પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું પણ પ્રાંતિયે પણ આજે કાવચે વાંચા છે.

જો આધુનિક સામાજિક કે અર્થિક વ્યવસ્થા આમર્શની રીતિતે પણ સુધારી શકે એમ ન હોય તો તેને ટકવાનો અધિકાર છે કે ? કોઈ બીજી વ્યવસ્થા એવા વ્યાપક સુધારા કરાવવાની આશા આપી શકે એમ છે કે ? જો સ્થાપિત હકો એવા અન્યતઃ ઇષ્ટ સુધારામાં વિઘ્નરૂપ થતા હોય તો જનતાને દુષ્ટ અને દારિદ્ર્યમાં મૂકવાની રાણીને પણ એ હકો માંચવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં ઘડાપણ કે ધર્મ ? કે ? આપણે જેય કઈ સ્થાપિત હકોને નુકસાન પહોંચાડવાનું નથી પણ તેમનું બીજાનું નુકસાન કરતા અન્યાયવાનું છે જો એ હકવાળાનો ગાંઠે કોઈ પતાવડનો માર્ગ કાઢી શકાય એમ હોય તો તેમ કરત અતિરામ ઇષ્ટ જ છે એ વિચેન ન્યાયઅન્યાય વિષે યોગમાં મળે. થાય અમ બને પણ પતાવડ કરવાની આવશ્યકતા વિષે બાગે જ બે મત હશે જેથીનું છે કે એવી પતાવડ એક સ્થાપિત હક ન હોય તેને બે બીજા હક નિમાણ કરીને ન જ કરી શકાય જ્યાં સુધી એ હક હોય ત્યાં વાગવી બજો આપી શકાય કારણ કે નડતથી વ્યવસ્થા નુકસાન થાય પણ કમભાગે હિતિદાસ એમ બતાવે છે કે આવી રીતે અનેક કાગળી હકો બેગવનશરણે પતાવડ કરવા તૈયાર જ થતા નથી જે વર્ગો સમાજમાં મદદરેજો જામ લેતા અપી મથા હોય છે તેઓ ના ટકાવશુની અથવા ખામી હોય છે તેમની તો બધું જ રાખવાના કે બધું જ બેગવાની બાજુ હોય છે એટલે છેવટે તેઓ નિનાશ પામે ■ મદદરેજોની મથવાદ સનિતિની બાધમાં હીએ તો મિલકત જમ કરવાની અને એવી એવી ધણી બિનજવાબદાર વાતો' હાલમાં આવે છે ખરી રીતે આ પ્રકારની જમી આશર્યાર્થક અને સતત ચલાવવાની પ્રથા આધુનિક વ્યવસ્થાના મૂળમાં જ રહેલી છે અને તેનો અર્થ લાવવા માટે જ સામાજિક સુધારાઓ સૂચવાય છે મજૂરની મજૂરીની પેદાશનો અર્થ રાજ રાજ જમ કરવામાં આવે છે બેઠૂતની જમીનનું મોત કે મદેગન એટલે વધારવામાં આવે છે કે તે એનાથી આપી શકાત નથી અને તેથી છેવટે એની જમીન જસીમાં જાય છે અમલના નામમાં બચ્ચી મજૂર જમીન' રચાવી હઈને એની જમીનદારીએ ક તો નાના બેઠૂતોને પણ એ રીતે લૂંટી નેનામાં આવવા આમ જમીન એ આધુનિક વ્યવસ્થાનો પાયો અને પ્રાન છે

આ ખામીઓ અસર ફર કરવા માટે મમાજ વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો થાને છે એ બધા તત્ત્વ જમીનના સ્વરૂપના જ હોય છે એમકે બારે કો વારસાના વાગાઓ કરત રાહતના કાયદાઓ નાણાના બાવની તેજ વગેરે હાજ દાલમાં રક્ષિયા તરફથી જ નહિ પણ મોટા મૂલવાદી દરો તરફથી પણ મળવર કરને કરપઈ કરવાનો ઇનકાર કરવાના દાખાઓ પણ બન્યા છે, એનું સીધું માર્કુ છતાં તો સ્વયં ઇચ્છા જ છે જેને અમેરિકાનું દેવ નાણુકર કી દિ દુસ્તાન મટે બેદુ બેખમકર્ષો દાખલો બેસાચો છે જમ આ બધી જમીનો અને નાણુકરથીરી બદલ અવધ પ્રમાણમાં જ રાહત આપી શકે છે એવી રામન મૂર નાસ પામતું નથી નવરચના માટે એ મૂળ કારણ જ નિર્મૂળ કરતું જોઈએ

અન્ધારાસ આવરંચક છે તેનો અભ્યાસ કરી ઝીલુવગથી ચોળના તૈયાર કરનારા તબક્કોની આપણને જરૂર છે કમસાગરે આપણા તબક્કો ધણાખરા સરકારી નોખરીઓમાં કે અર્ધ-સરકારી યુનિવર્સિટીઓમાં છે, અને તેઓ આ દિશામાં બહુ આગળ જવાની દિશામાં કરી શકતા નથી.

સમાજવાદની આપના માટે કેવળ બૌદ્ધિક બૂમિ. તૈયાર કરે પણ આને નહિ બીજા બાજો પણ જોઈએ પણ મને મેંજુ તો લાગે જ છે કે જે બૂમિકા વિના એ વિષયની જરૂર પડી શકાયો નહિ કે બગવાન ચળવળ ઉત્પન્ન કરી શકાયો નહિ. હાલની ક્ષણે ખેડૂત અને ખેતીમાં પ્રથમ એ હિલુવતની સૌથી મહત્વની સમસ્યા છે, અને રહેવાનો સબબ છે પણ ઉદ્યોગનું મહત્ત્વ એથી બહુ બોધુ નથી, અને તે તો દહાડે દહાડે વધતું જાય છે આપણે અર્ધસારો શો છે? કૃષિનિભ્યનો કે ઉદ્યોગ શાસ્ત્રનો? બેગક, આપણે મુશ્કેલી ખેડૂત જ રહીશું, જમુ તે સાથે ઉદ્યોગને વધારી શકાય અને હું માનુ છું કે વધારવા જોઈએ.

આપણા ઉદ્યોગપતિઓ એમના વિચારોમાં આશ્રયકારક મીતે પડાત છે, તેઓ છાંયી ઢમના મૂડીવાદીયે નથી આશ્રય કરી શકી શકે છે કે તેઓ પ્રથમ માલિકો બાવિ ધરાની દિશામાં જોતા નથી, અને પમારમાં વધારો કરવાની કે મામના કલાક ધરાવવાની દરેક મૂલ્યના સામે સખત લગાઈ રહે છે યાદ્ય વખતથી સુનતાઈ કાપડની કિંમતોમાં મામના કલાક દરેકથી ધગાગી નવ કરવાના આત્મા છે આથી અમદાવાદના મિનમાનેકોએ બધી મનુડીમાં હિંમત મામની મનુડીમાં મુખ્યા 'ધરાડો કરો' છે એવો કામના કલાક એ જ કરવાનું ચત્તિલામ એ આત્મ્ય કે મનુડેલી આવક ધરી અને તેથી જીવનનું ચોરણ જમુ બેગક ધગુ જમુ બૌદ્ધિક નયમન (રેશનવાઈઝેશન)ની ક્રિયા લેમથી ચાલી રહી છે, ચીલાને, મનુડી મનુડીમાં વધારો થયા વિના તેના પર કામ અને કમનું દળ હ વધી જુ છે ઉદ્યોગ વિષેનું આપણું દરિજિનું જ એ ૧૧ીસમી સદીની શરૂઆતના જમાના છે જ્યારે તક મળે જ નવ છે ત્યારે તેઓ જાનર નફા કરે છે, જમુ મનુડે તો એવો ને તેવો જ રહે છે પણ જ્યારે મદી આવે છે ત્યારે મનુડી ધગડયા વિના ધરો કરી ગાસો નહિ એવી ફરિયાદ કરે છે એમને કેવળ સરકારની જ મદદ નહિ પણ ધગી વાર મજબૂતરની સાગમાની દોરોની પણ સહાનુમૂતિ દોય છે અને છતાં અમદાવાદના ની મિનના નનુડેલી કિંમતિ સુબંડ તથા બીજા સ્થળોના તે જ ધધાના મનુડે કરતા વધારો સારી છે, અને, એકદરે રૂની નિરોના મનુડેની કિંમતિ જાગ્યાના સમયની મિરોના તથા ખાતેના

૧ ટાઈ જમ ઉદ્યોગની નીચોળિક કિંમતોમાં ચાલિક સુદત મીને આપવા તેમ કરી સિરાય મનુડેશનિય ઉપરોક્તમાં કરકસાર કરી, એવો મનુડેજો તેમજ જ કામ લેવાની પદ્ધતિ આ પદ્ધતિમાં મનુડેની બેગી વધવાનું અનિષ્ટ હમેશાં રહેજુ છે પરંતુ ચાલિક યુગનું આ અનિવાર્ય અનિષ્ટ પદ્ધતિ છે

મત્સ્ય કસ્ટો વપારે ઠીક છે. નાના નાના અસંગઠિત ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓની સ્થિતિ ઔદ્યોગિક મત્સ્યોમાં નીચામાં નીચી છે. રાજ્યની નિયંત્રના કસ્ટોધિપતિઓ અને કપારપતિઓના બચ્ચ મહેલો, અને તેમાંના બપકાનર વૈભવ અને વિવાસની સાથે તેમનાં આંતરમ મત્સ્યોનાં દરિદ્ર કળ્પનરખાનાંઓની સરખામણી કરીએ તો તે જ એક અતિશય અસરકારક કેળવણી આપનારો પાઠ થઈ પડે એમ છે. પણ આપણે એનું માની લઈએ છીએ કે એનું અંતર તો દોષાનું જ, તેથી, તેમાંથી લાભની કે બાધ લેવાને બદલે દુર્લક્ષ કરીએ છીએ.

પરંતુ દેશી ઔદ્યોગિક મત્સ્યોની દરમિયાન ખરાબ હોવા છતાં, આરકની દૃષ્ટિએ, ખેડૂત કરતાં તે ધની સારી છે એટલે એક અલુપ્તતા છે; એ ખુલી દવામાં ગ્રેડે છે, અને મત્સ્ય-ચાલીઓના અંધમ વાળાવસણથી મુક્ત છે પણ એ એટલે બરો દોષ પડી ગયો છે કે ધની વાર તે પોતાના ખુલી દવામાં વસેલા મામડાને, ગાંધીજીની આધામાં કંટું તો 'ઉકરડો' કરી મૂકે છે સમાજના હિતને માટે સદ્કાર કરવાનું કે સદ્યોગી પ્રયત્ન કરવાનું એનામાં બાન નથી જ આને માટે એની નિંદા કરવી સહેલી છે; પણ એ વિચારવાની જરૂર છે કે જીવનમાં ત્યાં એને ચારે તરફથી મુશ્કેલીઓની સામે તીવ્ર અને સતત આચરિયાં મારવાં પડે છે એમ દેખાય અને તેમાં પણ દરેક જણ એને દમાવતો હોય એમ લાગે ત્યાં એ બાપડો કહે પણ શું? એ છાંડી જ કેમ રાકે છે એ એક આશ્ચર્યકારક સમસ્યા છે એની ચલુતરી કરવામાં આવી છે કે પંજાબમાં ૧૯૨૮-૨૯માં સાધારણ ખેડૂતની પ્રરોગની સરેરાશ આવક માથા રીડ નવ આના હતી તે ૧૯૩૦-૩૧માં નવ પાઈ થઈ ગઈ હતી પંજાબના ખેડૂતની દરમિયાન સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર કે બંગાળના ખેડૂત કરતાં સારી છે સંયુક્ત પ્રાંતના (ગોરખપુર વગેરે) પૂર્વના જિલ્લાઓમાં મદીની પહેલના સારા વખતમાં એનીના મત્સ્યોનો રોજ એ આના હતો આ દારિદ્ર્યવરી હાવતને માનવસ્થાથી કે મામોહારના રમાનિક પ્રચારોથી સુધારવાની વાતો કરવી તે ખેડૂત અને તેની દરિદ્રતાની કેવળ ઠેકડી જ છે.

આ કળ્પમાથી કેવી રીતે નીકળી શકાય? એ કે આટલી બધી દુર્લક્ષમાં ખૂચી ગયેલી પ્રાંતને બહાર કાઢવી એ કઠણ કામ છે, છતાં ઉપાયો યોગ્ય રાકાય એમાં રાંકા નથી પણ મુખ્ય મુશ્કેલી ફેરફારનો વિરોધ કરનારા સ્વર્ણી મંદજો તરફથી જ ઊભી થાય છે, અને સામાન્યવાદી સત્તાના અકુરા નીચે રહી ફેરફાર કરી શકાય એ સકથ જ નથી ત્યારે બવિધ્યમાં હિંદુસ્તાને કઈ દિશામાં જોવું? સામ્યવાદ અને ક્રાસિઝમ એ આ યુગની વિશિષ્ટ વૃત્તિઓ છે; આ એ વચ્ચેની વૃત્તિઓ અને અસ્થિર વિચારોનો ધીમે ધીમે લોપ થતો બધ છે સર માડગ હેલીએ એનું બવિધ્ય ભાખ્યું છે કે હિંદુસ્તાન રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી, એટલે કે કોઈક પ્રકારના ક્રાસિઝમ તરફ વળશે સમીપવર્તી બવિધ્ય માટે કદાચ એનું કહેવું સાચું પડે દેરાના તરુણ અને તરુણીઓમાં — ખાસ કરીને બંગાળમાં અને કઈક અંશે દરેક પ્રાંતમાં — ક્રાસિઝમ-પ્રવેશનું વલણ સ્પષ્ટપણે

દેખાઈ આવે છે, અને મહાસમાધાન પશુ એનું પ્રતિબિંબ દેખાવા લાગ્યું છે, પણ ખરાબમાં ખરાબ પ્રકારની દિ સા આપ કૃત્તિઓના સંબંધ દોનાથી, અહિં માન વરેલા મહાસમાધાન આગેવાનોને એનો વ્યાપારિક ત્રાસ છે પણ કૃત્તિઓની કહેવાની વિચારસરણી — ખાનગી મિલ્કતની રક્ષા કરનારું તથા રક્ષાપિત હક્કોનું નિયંત્રણ કરનારું છતાં નાસ ન કરનારું સમર્થિત રાજ્ય તરફ — કદાચ તેમનેયે પસંદ પડેને જ્ઞાતાને રાખીને તવાને મેળવવાનો એ પ્રથમ દષ્ટિએ નુર્વણ માર્ગ લાગે છે પણ લાંબુ દાયકામાં રાખવો અને ખાતો પશુ એ એ વાત કેમ બને તે પ્રશ્ન જ છે ।

૫૧ કૃત્તિઓને સાચા ટેકો, સ્વાભાવિક રીતે મધ્યમ વર્ગના તરુણો તરફથી મનરો આગેયે, હકીકતમાં હિંદુસ્તાનના મધ્યમ વર્ગનો એક જ ભાગ — અને નહિ કે મન્દર કે એકૂન વર્ગ — માતિની અવગણના તરફ વળ્યો છે (એ ખરું કે આંદોલન મન્દરમાં જોવા બીજું છે) આ રાષ્ટ્રવાદી મધ્યમવર્ગ કૃત્તિઓના વિચારો ફેલાવવા માટે અત્યંત ક્ષેત્ર છે પણ જ્યાં મુખી પરિસ્થિતિ સત્તા છે ત્યાં સુધી, ધરોપના અર્થમાં અહીં કૃત્તિઓ પ્રવર્તી શકે નહિ હિંદુસ્તાનનું કૃત્તિઓ હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનું આમત્તરી રહેશે જ, અને તથી મિટિસ સામ્રાજ્ય રાજ્યે ઘેરતી હરી રાકશે નહિ એણે આમવર્ગનો સહકાર મેળવવો જોઈશે એ મિટિસ અકુસ પૂર્ણપણે હકી જાય તો, ઉપના મધ્યમવર્ગ તેમજ રક્ષાપિત હક બેાવનારાઓનો ટેકો મેળવવાથી કૃત્તિઓ વધારે કષ્ટાઘાત સ આગળ વધે

પણ મિટિસ અકુસ જલગી ચાલી નામ એવો સંબંધ નથી દરબાનમાં સરકારના તીવ્ર દમન છતાં સમાજવાદી અને સામ્યવાદી વિચારો તો ફેલાય છે જ હિંદુસ્તાનમાં 'સામ્યવાદી પક્ષ' પ્રેકાશમાં મણાય છે, અને એ રાજ્યના અર્થમાં — દીથી રીતે — એની સાથે સમભાવ રાખનારા તેમજ આગળપડતા કાર્મિક રાખનારા મન્દરમંડોનો પણ મમાવેસ કરવામાં આવે છે

કૃત્તિઓ અને સામ્યવાદ વચ્ચે મારો સમભાવ પૂરેપૂરો સામ્યવાદ પ્રત્યે છે આ પ્રસ્તાવ વાચતા એ તો સ્પષ્ટ થયું જ હશે કે સામ્યવાદ અને મારી વચ્ચે ધણું છેલ્લું છે મારી મનોરથનાના મૂળ, કલ્પ, હજી બોગમીસમી સદીમાં કાઢી અશે ખૂંચેલા છે, અને માનવદિવસવાદી પ્રગતિપથીઓના સરકારોની મારા પર એટલી બધી અસર છે કે અંતમાં હું સાવ નીકળી જઈ શકતો નથી. આ 'પુર્ણવા' ભૂમિકા મને વાગેથી જ રહે છે, અને ઘણા સામ્યવાદીઓને મારા પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે બીડનું કારણ થઈ પડે છે — આધુનિક સામ્યવાદના — સામ્યવાદિક જેના બનવા લાગેલો — કાર્મ માર્કસના લખાણો કે બીજા પુસ્તકોને વેદવાળી કે સામ્યપ્રચાર જેવા માનવાની વૃત્તિ તેમની લશ્કરી કાઠની વ્યવસ્થા તથા વિરોધ મનવાળાઓની પગવળી — મને ગમતા નથી વળી રશિયામાં થયેલા અનેક બનાવો પણ મને ગમતા નથી — ખાસ કરીને સામાન્ય સમયમાં જલુ વધારે પડતી દિ સા છતાં સામ્યવાદી વિચારો પ્રત્યે મારું વધારે ને વધારે વળણ ॥

અને રોનિયેટ રાજ્યો સિવાય બીજા જગ્યાએ તેમને અતિશય સુખેવ પરિસ્થિતિના કામ કરવું પડે છે. તેમની જાળી દિગત અને ત્યાગવક્ત્રિ માટે અને હામેશા આરંભ થયો છે નેમ, કમખાતે, અગણિત જનતા વિવિધ રીતે ધણુ ધણુ સહન કરે છે, તેમ તેઓ પણ કરે છે પણ તેમા એક બે- છે કે તેઓ પોતાને એક દુષ્ટ અને સર્વશક્તિ માન દેવતા નિ સહાય બિન રૂપે ગમછ અધપણે સહન કરતા નથી તેઓ માણસાઈ સમગ્ર સહન કરે છે, અને તેથી તેમના સહેવામા એક મુશ્કેલી ગૌરવ રહેલું છે

માનસના સિદ્ધાંતની સાચવાનો રસિયાના સામાજિક પ્રયોગોની સફળતા કે નિષ્ફળતા સાથે સીધો સબંધ નથી બહુ અસંભવનીય છે હના એમ કાપના થઈ શકે કે અત્યુચારી પરિસ્થિતિ કે સંયુક્તજનો સમકન એ પ્રયોગોને ઉપયોગી પાડે છતાં એ મહાન સામાજિક કાન્તિની ખિમત તો રહેશે જ ત્યાં બે ઘટનાઓ બની ગઈ તેનાની ધારી રિયે મારો સ્વભાવજન્ય અણુગમે હતા, અને એમ લાગે છે કે સશસ્ત્રો તે વસારેમા વધારે આરાના કિસ્મો બાપી રહ્યું છે પૂતી માહિતીને અમારે હું એમના કમોનો ન્યાય કરી શકુ નહિ મારી મુખ્ય દહેશત એ છે કે જે અહિં સા અને દમનનીતિ ઉપર એ અવરજી છે તે એક બેરી અનર્થપરપત્ર ઉત્પન્ન કરે કે જેમાથી છૂટકુ મુરકેવ થાય પણ રસિયાના વર્તમાન સૂત્રધારોના પક્ષમા મોટામા મોટી વાત એ છે કે તેમણે કરેલી ખૂનોમાથી બોધ મેળવતા તેઓ દરતા નથી તેઓ કરેલુ તોગી વળી નવેસરથી બાધવા માટે છે, અને હામેશા પોતાના ધ્યેયને નજર આગળ જ રાખે છે આતંત્રાષ્ટ્રીય મનુષ્ય દ્વારા આવી બીજા દેશોમાની તેમની પ્રવૃત્તિઓ સાવ બ્યર્થ ગઈ છે, પણ હવે તેવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ કરવાની રહી નથી

હિંદુસ્તાનમા સામવાદ અને સમાજવાદ આવવા હજી લુગો જરી — સિવાય કે બહારની કોઈ ધાના એને જલદી લાવે આપણે 'કોમ્યુનિઝમ' (સામવાદ) સાથે બાંધ બીંધવાની નથી પણ સમજ સહેલ ફેરવાને બેથીમે તો 'કોમ્યુનિઝમ' (કોમવાદ) સાથે બીંધવાની છે અને કોમી દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનમા અધકારનો ધુમ પ્રવર્તે છે મર્મીર પુરુષો નજી બાળકોમા પોતાની શક્તિ વેડી નાખે છે, અને કપડા, યુનિપ્રયુક્તિ અને એકબીજાને હાલવવા પ્રારંભ કરે છે જમતને સુખકર, દમનજન બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો તેમનામાના ભાગે જ કોઈને રસ છે હાથ આ સલુક દરમિયાન હોય અને તે જલદી મગી પણ બન

મહાસમા ધણે અરો આ કોમી અધમ થી વેગળી રહી છે, પણ તેનુ દૃષ્ટિબિંદુ મધ્યમવર્ગ (ખુર્ચવા)નુ છે, અને જે કારણે તે વિચારે છે તે તેમની દૃષ્ટિએ જ વિચારે છે, આ રમ્તે એને સફળતા મજાનો સબંધ નથી એ આને નીચવા મધ્યમ વર્ગની પ્રતિનિધિ છે, કારણ કે એ જ વચને આગે સૌથી વધારે વાચા ફૂગી છે અને કાન્તિ માટે બાવના છે છતાં એ દેખાય છે નેટ્યો મદત્તવનો નથી એની બે બાહુ બીજા બે બગો લાગ્યા છે, તેમાનુ એક બરાબર બૂદબૂદ છે, અને બીજુ દબુ નબુ છે પણ અપાદાબંધ વધતુ બધ છે આથી એની આગળ આને દમી રહેવાનો

કે મહી જવાને પ્રસ વળેા છે, અને બનિનમાં એનું કું થશે તે કહેવું કહ્યું છે. ન્યાં સુધી રાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર કરવાનું એનું ઇતિહાસસિદ્ધ કાર્ય પૂરું થાય નહિ, ત્યાં સુધી એ જુદા મોંઘી બેઠેલા રક્ષ સાથે બળેા જઈ શકે નહિ પણ તે કાર્ય પૂરું થતાં પહેલાં જ જીવન જામેા વળવાં થઈ જાય અને કાં તે તેને પોતાની તરફ ખેંચી લે, અથવા તેને ધંમે ધોમે ગળી જાય પણ ન્યાં સુધી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સ્વીકૃત સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી દિલ્હીવાસી મદારાજા સૌથી સર્વોપરી બામ લેતી રહેશે એવો સંજ્ઞા છે.

કોઈ પણ ભાગની નિઃસામક પ્રવૃત્તિ અરથને, દર્શનકર અને રાજિના બ્યાર અપખ્ય જોવી લાગે છે. ક્યારેક ક્યારેક નિઃકુળ અને કુટુંબવાદી દિલ્હીના પ્રસંગે બની જાય છે છતાં આ વાત દરે ગાધ્યાયી રીતે દિલ્હીવાસીમાં સ્વીકારાઈ છે કે એ માર્ગ દિલ્હી અને પ્રતિદિલ્હીના દુર્ભાગ જામવામાં જ લઈ જનારો છે, અને તેમાંથી નીકળતું કહ્યું થશે

આપણને વારંવાર સ્પષ્ટ આપવામાં આવે છે કે આપણે ૧૮૫૭ સુધી જઈ જોઈએ અને 'એકસાથ સામનો' આપવો જોઈએ. શ્રીમતી સરોજિની નાયક પાતાના કવિમુક્ત બાવાવેરા સાથે હાથથી તેની જરીવાન કરે છે. તેઓ કવિ હોઈ મેજ અને સમન્વનના સૌંદર્ય પર ખાર મૂકવાનો ભેગને દાક છે. એ તો માલુમ જ છે કે 'એકસાથ સામનો' આપવો ક્યારેય હજી છે; પણ તે 'સામનો' હોવો જોઈએ પણ આ રાખપ્રયે નથી પાળી શકતા પ્રથમ નું કીલુનકથી પૃથક્કરણ કરીએ તો એમ કેપાઈ આવે છે કે આ તો કેવળ મેઝાનેની જુદી જુદી બાજિનોઆં ૧૮૨૫૨ કાંઈક કરાર કે સમજૂતી કરવાનો જ પ્રયત્ન છે. એવા એકસામનો આઈ જોઈએ જ થશે કે જેઓ અન્યત્ર સાવધ ન અને નરમ હોય તેઓ જ વહેંચ અને ત્યાં પડોગવાનો વેગ નક્કી કરશે. એમાંના કેટલાક તો અજગજમારને નાપસંદ કરનારા તરીકે ભગીતા દોવાળી, પરિણામે 'એકસાથ સ્થિરતા' જ આવશે. એકસાથ મુખ્ય બતાવી 'સામનો' કરવાના પ્રદર્શનને બદલે વિસ્તૃત 'એકસાથ પીક' બતાવવાનું પ્રદર્શન થશે

જેસક, 'અમે જામનો સામે સહકાર કે સમજૂતી કરીશું જ નહિ' એમ કહેવું એ જોઈએ છે. હવન અને સજકારણ એટલી અપહી વસ્તુઓ છે કે એમાં આપણે સહાયે સીધી લીધીએ વિચાર કરી શકતા નથી વેનિન જેવા ગુરુત્રપુરુષે પણ કહ્યું છે કે 'સમાધાન ન કરીને, માર્ગથી બિલકુલ બહાર ન જઈ, આમે કૂચ કરી એ બૌદ્ધિક બાલિગતા છે, નહિ કે કાવિયારોની જબીર કાર્યશક્તિ' સમાધાનો તો થયા જ કરવાનાં; તેની આપણે બહુ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી પણ આપણે સમાધાનો કરીએ કે ન કરીએ, બાધામાં મદત્વની વાત એ છે કે એમાં મુખ્ય વસ્તુઓ મુખ્ય જ રહેવી જોઈએ, પણ બીજાને મુખ્ય ન થવા દેવી જોઈએ જો મુખ્ય સિદ્ધાન્તો અને હદરોની બાબતમાં આપણા મનમાં સ્પષ્ટતા હોય તો કામચલાઉ સમાધાનોથી નુકસાન થશે નહિ. પણ આપણું નબળા જોઈએ દુબારો એ બીકથી એ સિદ્ધાન્તો અને હદરોને નબળા

કરી મૂકવામાં કે ભૂલી જવામાં જોખમ રહેલું છે ચેતદોરવણી કરવી તે દુશ્વરવાન કરતા વધારે નુકસાનકારક ॥

સાચુ બનાવેા વિષે આ બધું હું અસ્પષ્ટ રીતે અને કાર્થિક યુસ્તદિયા રીતે લખ રહ્યો છું અને તમ્મય પ્રેક્ષક ધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું કર્મની હાન્ય યાન ત્યારે હું ઊભો ઊભો જોયા કરું એવો છું જેમ સામાન્યપણે મારે વિષે મનાયુ નથી ઊભો મારા પર એવો આરોપ છે કે પૂરતી ઉચ્ચેત્ત્વી ન હોય તોયે હું વગર વિચારે ધસી પડું છું હાનની સિથિતિમાં હું શું કરું ? મારા દેશજનુઓને શું કરવાની સલાહ આપું ? સાર્વજનિક કાર્યોમાં માયુ મારનારમાં રહેલી સાવવાનીની સ્વાભાવિક વૃત્તિ એ સિથિયમાં નિશ્ચિત ઉત્તર આપવાની આડે આવે છે અને સાચુ કરું તો, સાચે જ હું જાણતો નથી, અને જાણવાનો પ્રયત્ન પણ કરતો નથી જો હું મર્છ કરવાને છટો નથી, તો મારે ચિંતાયે શું મામ કરવી ? ચિંતા તો હું ધણી મુંઝું છું, પણ તે નિરુપાય છે કમમાં કમ, જ્યાં સુધી હું જોલમાં છું ત્યાં સુધી તાત્કાલિક પગવાની બાબતમાં નિર્ણય કરવાની જ જાળમાંથી હું પોતાને ઉતારી લેવા પ્રયત્ન મુંઝું છું .

જોલમાંથી કોઈ ચાલુ પ્રવૃત્તિ કરવી અસાધ્ય જણાય છે તેમાં, માણસ ધટનાઓને વશ થાય છે, પ્રવૃત્તિઓનો કર્તા નથી થતો, અને કાર્થિક ધમ્મ બની આવે તેની કેવળ શાહ જોયા કરે છે દેશના અને જગતના રાજકીય અને સામાજિક પ્રમો પર હું લખી રહ્યો છું ખરો, પણ લાખા વખતથી મારું ધર બનેલા આ નાનમ્મ સ્વયં પૂર્ણ જોલ સ સારમાં આ બધાનું શું મહત્ત્વ છે ? કેદીઓને માટે એક જ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો હોય છે એમની છૂટવાની તારીખ .

તેનીની જોલમાં તેમજ બી ધણા કેદીઓ મારી પારો આતુરતાથી 'જુલ્હી' ક્યારે થશે તે જાણવા આવે છે તેઓ રાત્રી વખાસ કરે છે તે પહેલાં મને સમજાવું નહિ પડી માદમ પદ્મુ કે 'જુલ્હી' એટલે 'જુલ્હીની' પંચમ જ્યોર્જના રજક-મહોત્સવની અધવાઓ તેમણે સાલગી હતી અને તેની તેઓ વખાસ કરતા હતા, પણ તેનો અર્થ તેઓ સમજતા નહોતા તેમને તો, પદ્મુ અલુભવેથી, એ રાખ્તો એક જ અર્થ જણાયેલો હતો કેદવાક કેદીઓને છૂટકારો અને ધણાની સમજોમાં મોટો ધગડો આથી દરેક કેદીને, ખાસ કરીને લાગી મુદતના કેદીને, આવની 'જુલ્હી'માં ધણે રસ પડે ॥ એમને માટે તો બધાજણના સુધારા અને પર્લમેન્ટના કાયદા અને સમાજવાદ અને સામ્યવાદ કરતા વધારે મહત્ત્વની બાબત 'જુલ્હી'ની છે

૬૮. ઉપસંહાર

કર્મ કરવાનો જ આપણને આદેશ છે, કર્મને સફળતાએ પહોંચાડવાનું આપણા હાથમાં નથી — તાલમુઠ

મારી કથાનો હવે અંત આવ્યો. જીવન દરમિયાનનાં મારાં પ્રાર્થના કે તરસાં કામોનો આ અહાંતાપૂર્ણ રૂપાંત અદ્યોત્તમી ડિસ્ટ્રિક્ટ લેવમાં આવે તો ૧૪૦૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫, સુધી પહોંચ્યો. આજથી ત્રણ મહિના પહેલાં આ લેવમાં મેં મારી ખિસ્તાળીસમી વર્ષગાંઠ જાળવી હતી, અને હું માનું છું કે મારે હજી પાંચ વર્ષ બાકી છે કેટલીકવાર વધતી ૭ મર અને થાકતી લાગતી મને થઈ આવે છે; ક્યારેક વળી મને મારામાં શક્તિ અને જીવનસો જામરાતાં લાગે છે. માનું શરીર ઠીક કરાવેલું છે, અને આપાતોમાંથી જલદી સ્વસ્થ થઈ જવાની મારા મનમાં શક્તિ રહેલી છે; તેથી, કાંઈક આકર્ષિતક દેવયોગ વિષયી ન આવે તો હું માનું છું કે હું હજી લાંબો વખત જીવીશ. પણ તે કાળ મટિ તો તેમાથી પસાર થયા પહેલાં લખી શકાય એમ નથી.

મારા જીવનના પ્રસંગો કદાચ મૂલ્ય મનેવેધક નથી; જેલમાં ગયેલાં લાંબાં વર્ષો બાળ્યે જ પરાક્રમભર્યાં હોઈ શકે તેમ એમાં કંઈ અપૂર્વતા કે અસંધારણતા પણ નથી, કાંચક કે ખીજાં હજારો દેશખંડો અને બહેનોનો એ વર્ષોનાં મુખેદુઃખોમાં દિલ્સો છે અને બદલાતી મનોવૃત્તિઓ, ઉત્સાહ, નિરાશા, આશંકા પ્રવૃત્તિ અને પરાજીત મોડેલી નિવૃત્તિનો ઇતિહાસ અમારો યોગે સદ્વિધારો છે. સમગ્ર સમૂહમાંથી જ હું એક છું, એમની જોડે જ આવ્યો છું, ક્યારેક તેમને દોષો છે, તેમ ક્યારેક તેમનાથી દોષાયો છું; અને છતાં ખીજા બ્યક્તિઓની જેમ જ, તે સમૂહથી બિન્ન રહી એક સ્વતંત્ર બ્યક્તિરૂપે સમૂહના મંચમાં માનું સ્વતંત્ર જીવન પણ શરૂ કરું છું ધણીક વાર અમે ડોળ કર્યાં છે અને નાટક ભજવ્યાં છે, પણ જે કાંઈ આપણે કર્યું છે તેમાં પછે અમે કાંઈક અલગ ત સહ વસ્તુ અને તીવ્ર નિષ્ઠા હતાં, તેમજ જ આપણને આપણી સુદ અહાંતામાંથી એવા ચડાવ્યા છે, આપણામાં બળ રેડ્યું છે અને ખીજા રીતે જે આપણને પ્રાપ્ત થઈ ન શકત તેવું મહત્તર આપણને આપ્યું. સિદ્ધાંત પ્રમાણે કામ કરવાના પ્રયત્નમાંથી જીવનની કૃતાર્થતાનો જે અનુભવ થાય છે તે પણ લેવા આપણે ક્યારેક ભાવ્યદાણી થયા છીએ અને આપણે એ પણ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે કે જે આદરોનો ત્યાગ કરીને અને મજબૂતીને વચ મઈને ભોગનેલું ખીજું કાંઈ પણ જીવન વ્યર્થ, સત્તાપહીન અને શોકપૂર્ણ જીવન જ થાય.

મને પોતાને આ બધા વર્ષોમાં અનેક લાભોમાં એક અતિશય કીમતી લાભ થયો છે જીવનને એક માત્ર ત રસમય સાહસરૂપે હું વધારે ને વધારે જોતો થયો છું, એમાં ધણુંયે શીખવાનું છે, અને ધણુંયે કરવાનું છે. મારો વિકાસ થઈ રહ્યો છે એનો આજ અનુભવ મને થયા કર્યો છે, અને એ અનુભવ મને હજીયે માલ છે, અને તે મારી પ્રવૃત્તિઓમાં અને પુસ્તકોના વાચનમાં રસ પૂરે છે અને એક દરે જીવનને જીવવાયો બનાવે છે.

આ વૃત્તાન્ત લખતી વખતે દરેક બનાવ વખતની મારી મનોહરા અને વિચારોનું ચિત્ર રચી કરવા, તે છાત્રે મારી જે લાનગીએ હતી તે સદૃશ નેટલી બચ્ન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ભૂતકાળની મનોહરાની સ્મૃતિ ભગત કરતી કડા છે, અને ત્યાર પછીના બનાવોને તે વખતે જુદી જવા એ સહેલું નથી. આથી, પછગના વિચારોને આગવા દિસેના નિરૂપણ પર રંગ ચઢી ગયો હતો જ; પણ નારો કહેવા, મુશ્કેલી મારા પેતાના લાગણ્યે જ મારા મનોવિકાસના કમ અવગણવાનો હતો, મેં જે કાંઈ લખ્યું છે તે કદાચ હું જેનો હતો તેનું વર્ણન હોવાને બદલે, હું જેનો ક્યારેક પણ ઉચ્છેદનો હતો કે થયેલો પેતાને કષ્ટનો હતો તેનું વધારે હેવા.

કેટલાક મહિના પૂર્વે સર સી પી રામસ્વામી આચરે જાહેરાતમાં મારે વિષે કહ્યું હતું કે આમરગની મનોહરાનો હું સાચો પ્રતિનિધિ નથી, પતુ તે છતાંયે હું બહુ જોખમભરેલા માણસ છું કારણ કે મારો ત્યાગ છે, હું આદર્શવાદી છું અને મને મારી માન્યતાઓ મઠે અત્યંત ધમરા છે અને આ બધામાં એમના વિચાર પ્રમાણે, હું ‘સ્વ માયા વરા’ છું. સ્વ-માયા-વરા પુરુષ પોતાને વિષે બાન્યે જ સાચો નિર્ણય કરી શકે; અને વળી આ અંગત બાબતોમાં હું સી પી સાથે વાદવિવાદ કરવા ઇચ્છુએ નહિ. ધણી વર્ષથી અમે મળ્યા નથી, પણ ધણી વર્ષ પૂર્વે એવો એક સમય હતો જ્યારે દોમરલ લીગમાં અમે સહમંત્રીઓ હતા ત્યાર પછી ધણી ફરકારો થઈ ગયા; અને સી પી તો ગોળાગારે ફરતી સીડીને એક પછી એક પગથિયે ચડતાં ચક્રર આવે એટલી ઠાંચાઈએ ચડી ગયા છે, અને હું તો હજી પૃથ્વી પર, પથિવ જ રહ્યો છું. અમારા એક દેશ સિવાય અમારા બે વચ્ચે હવે ભાગ્યે જ કશું સમાન રહ્યું હોય. હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજી મત્તના — ખાસ કરીને જેનું એ ઉક્તિ ધોણી વર્ષથી ચાલે છે, તેના — એ મોળ આના હિમાયતી છે; હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ અન્ય કેમણે સરખાનવારી પદ્ધતિના પ્રગ સક છે, અને એક અપઅખત્યાર દેશી શાન્યના ઝગઝગ રાત છે. ધાળીખરી બાબતોમાં મારે અને એમને મતભેદ છે; પણ હું માનું છું કે એક નજીવી મરખી બાબતનાં અમે એકમત છીએ. હું આમરગની મનોહરાનો સાચો પ્રતિનિધિ નથી એ એમનું કહેવું સાચ સાચું છે એવો જોખમ મને કદી રહ્યો જ નથી.

એટલું જ નહિ, હું કોઈ નોંધે પ્રતિનિધિ છું કે કેમ તે વિષે મને ધણી વાર શંકા થયેલી છે અને, જો કે મારી પ્રત્યે મમતા અને મિત્રતાની લાગણી ધરાવનારા ધણી છતાં, હું કોઈ નો પ્રતિનિધિ નથી એમ માનવા તરફ માફ મન દબે છે. દરેક કેમણે મેળ ન ખાતો, ક્યારે સ્વસ્થાને છું એમ ન અનુમત્તનો, પૂર્વ અને પશ્ચિમનું હું એક વિલક્ષણ મિત્ર છું. કદાચ મારા વિચારો અને જીવન પ્રત્યેની દ્રષ્ટિ, પૂર્વ દરતાં જેને પશ્ચિમનાં કહે છે તેને વધારે મમતા છે; છતાં બાલતમમતા પેતાનાં અનેક બાબતોની જેમ મનેયે અનેક રીતે અજાણ છે; અને મારી પ્રતિમા, કદાચ મારા અપ્રમદ માનસમાં, રોકડો — કે એટલી દોષ તોટલી — પેડીએના પ્રાંદાલપણના સરકારો છે એ મારા ભૂતકાળના વારસાને કે મારા નવીન સંસ્કારોનેયે હું છોડી શકતો નથી. એ બન્ને મારા જીવનનાં અંગ છે, અને જો કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્નેમાં તેઓ મને

મદદગાર થાય છે, છતાં જલ્દેર જીવનમાં જ નહિ પણ સમગ્ર જીવનમાં તે સંસ્કારો હું જાણે માનસિક એકાગ્રીપણું લેખવતો હોઈ એવી લાગણી મારામાં ઉત્પન્ન કરે છે. પશ્ચિમમાં હું અનુભવે અને પેરેશી જતું છું હું ત્યાંનો થઈ શકતો નથી પણ મારા પોતાના દેશમાંથી ક્યારેક હું દેશનિકાલ થયેલા માણસની લાગણીઓ અનુભવું છું

ફરવની પર્વતો સદેલાઈથી પહોંચી અને ગડી શકાય એવા લાગે છે; એનું શિખર આમંત્રણ આપતું લાગે છે; પણ જેમ જેમ આપણે નજીક જઈએ છીએ તેમ તેમ મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થતી જાય છે, જેમ જેમ જિયા ચડતા જઈએ છીએ તેમ તેમ પ્રવાસ કઠણ લાગતો જાય છે અને શિખર વાળામાં સંતાવું જણાય છે છતાં ચંડવાના પ્રયત્નમાં જ આનોખું મૂલ્ય રહેલું છે, અને એમાં જ એક પ્રકારનો આનંદ અને સતોષ મળે છે કઠાય પુરુષાર્થમાં જ જીવનનું મૂલ્ય હશે, ફળમાં નહિ. ધણી વાર સાચા માર્ગ કયો તે ઠરાવતું મુશ્કેલ હોય છે; કયો સાચો નથી તે જાણવું વધારે સહેલું હોય છે; અને તેને ઠાણી રાજીએ તોયે ધણું છે. નમ્રભાવે, મદાન સોઝેડિસના જેવા રાખોમાં કહ્યું : “મરણ શું છે તે હું જાણતો નથી — કમય તે સારી વસ્તુ હોય; મને તેનો રહ નથી પણ એટલી વાત તો હું જાણું છું કે માણસે પોતાનાં ભૂતકર્મોનાં ફળોથી લાગતું એ ખરાબ છે; અને તેથી હું જે ખરાબ છે તે કરતાં જે સારું હોવાનો સંભવ છે તેને વધારે પસંદ કરું છું ”

અહો, કેટલાં વર્ષો મારાં જીવનમાં ગયાં છે ! એકલા પોતાના વિચારોમાં મગ્ન થઈ બેસી બેસી, કેટલી જાતુઓને મેં કાળના પ્રવાહમાં હણ થતી જોઈ છે ! ચંદ્રનાં કેટલાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય, અને તારાગણોનાં સતત અને ભય સરથસ મેં રાત-પર-રાત નિહાળ્યાં છે ! મારી જીવાનીના કેટલાયે દિવસો અહીં પડ્યા છે, અને ક્યારેક મારા એ મરેલા દિવસોનાં ધૂનો જાણે જાતાં અને દુઃખદ સ્મૃતિઓ ઉપજવતાં અને મને કહેતાં હું સાંભળું છું કે “આમાં કાંઈ માવ હતો કે ? ” આનો ઉત્તર આપતાં મને કશું વિચારણું પડે નેમ નથી જો મારું ગત જીવન ફરી જીવવાની મને તક મળે અને તેમાં મારાં આજ મુશીના દાન અને અનુભવો કામગીર રહે તો મારા અંગત જીવનમાં હું ઘણા ફેરફારો કરવા પ્રયત્ન કરું એમાં શંકા નથી; મેં પૂર્વે જે કહ્યું છે તેને હું બહુ સીને સુધારવા પ્રયત્ન કરું, પણ સાર્વજનિક વિષયોની નહત્યની બાજતોમાં મારા નિર્ણયો કાયમ જ રહેશે એને જાણવાનું મારા હાથમાં જ નથી; કારણ કે મારા કરતા તે વધારે બજવાન હોઈ, મારાથી પર રહેલી એક શક્તિએ મને તે તરફ ધકેલ્યો છે

મને રાજ થયે લાગમગ એક વર્ષ પૂરું થયું છે એમાંનું એક વીતી ગયું હતું પૂરું એક વર્ષ બાકી છે, કારણ કે સારી સજા હોવાને લીધે આ વખતે મારીના દિવસો મળતા નથી ગયા એગરના જે અગિયાર દિવસ હું બહાર રહી હતો તે પણ મારી સજામાં ઉમેરવામાં આવ્યા છે જણ આ વર્ષ પણ પૂરું થશે, અને હું બહાર નીકળીશ, — અને પત્ની? હું જાણતો તો નથી, પણ મને એમ લાગે છે કે મારા જીવનનો એક ખંડ પૂરો થયો છે, અને હવે પછી બીજો શરૂ થશે એ કેવો હશે તેની હું કલ્પના કરી શકતો નથી જીવનચંચનાં એ પાનાઓ બધ પડેલાં

તાબલ કલમ

બાકાનવા સર, સ્વાર્ડન લોસ

૨૫મી એપ્રિલ, ૧૯૩૫

મેલા મે મહિનામા મુરોખમા વધારે ઉપચારો કરવા માટે મારી પત્નીએ બવાળી ઘાટપુ એના ઇમા પરી મારે બરાલીની મુલાકાતો લેવાનું રજુ નહિ, અને પખવાડિયે પખવાડિયે જેવ ઘાટવાનું અને હુ જાના રતાનો ઉપરની મોટર સફરો બંધ થઈ એની મને ખોટ લાગી અને અપમેદા જેલ પડેવા કરતાયે વધારે સૂની લાગવા માડી

એવામા કવેગના બુક પના સમાચાર આત્યા, અને થોડા દિવસ માટે બાકી

• બધું બુવાઈ ગુ મુ એ થોડા દિવસ જ, મારલુ કે દિલી સરકાર પોતાનું કે પોતાની વિચિત્ર પદ્ધતિનું આપ મને વિસ્મરણ થવા દેતી નથી અમને જાતની જ ખબર પડી કે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, જેમના કરતા દેસમા આજે કોઈ પગ માણસને બૂક પે સકટ નિવારણનું વધારે જ્ઞાન નથી તેમને કવેલ જવાની અને સકટમા મદદ કરવાની પરવાનગી આપનામા આવી નથી તેમજ ગાંધીજી કે બીજા બાકીના માણસોને પણ રાજ નથી મળી કવેલ ઉપર લેખો લખવા માટે ધણા દિલી હાથાઓની ભખીનગીરીએ જમ દરવામા આવી

ન્યા જુઓ ત્યા — એસે બીમા દીવાની કારતારમા, કે સરદાર પરના બોબના મારાઓમા — સરખી અને ના અને પોલીસનું હથિબિડું ભણે કે દિહુરતાનની સરકારે પ્રવના મોટા બા સમા કાયમનું કુલ માણુ હોય તેમ લાગત હુ

પોલીસ એક ઉપરોગી અને આવશ્યક બળ છે, પણ દુનિયા ને કેવળ પ વીસના માણસો અને દડાઓથી જ ભગઈ ભર તો એ મર્ડરરેવા લાગક રથાન રહેમે નહિ હોઈ કે કણુ કે બળનો નિરકર ઉપરોગ વાપરનારની અવનતિ કરે છે અને સહન કરનારને અપમાનિત અને અધમ બનાવે છે દિહુરતાનમા મોગ — ખાસ કરીને સિવિલ મર્વિસના — અમલદારોની જે દિનપ્રતિદિન નેતિઃ અને બૌદ્ધિક અવનતિ થતી બધ છે, તેના કરતા વધારે ધ્યાન ખેંચનારી બબળ થોડી જ દશે મોટા અમલદારોમા એ વધારે રખડ દેખાઈ આવે છે, પણ સૂરની જેમ એ આખી નોકર ચાલીમા પડેવાનેની છે ઉપચાર હોદ્દાનો માટે નથી નિમજૂક કરવાનો ન્યારે ન્યારે પ્રસંગ જોએ થાય છે ત્યારે ત્યારે જે મલુસમા જે નવો (અધમતાનો) જુરસો વધારે હોય તે જ અચૂક ચૂગર છે

થોડી સપ્ટેબરે મને એ મોગ જેલમાથી એકાએક ઊઠી મૂકવામા આત્યે કારણ કે મારી પત્નીની સ્થિતિ ગંભીર છે, એવા ખબર મળ્યા હતા તે જર્મનીમા સ્વાર્ડ લો આ બાબતવાદનર ખાતે ઉપચાર કરાવની હતી અને જણાવવામા આવ્યું કે મારી સન 'મુવતથી' રાજવામા આતી છે, મારી મુવત સાકાપાય મહિના

હુ છટપો હતો ત્યારથી મુરોખ જવા દુ વિમાનમા લેવ્યો.

લડાઈની ખારતી, ખજાણાઠ, અને આર્થિક મુશ્કેલીઓથી સહાયે ભરેલું યુરોપ તોફાનની અધવચ્ચા હણ, એબિસીનિયા પર ચડાઈ થયેલી હતી અને તેની પ્રભ પર જોળ વર્ધતા હતા, જુની જુદી સામ્રાજ્યશાહી સત્તાઓ પરસ્પર અપટલી હતી અને એકબીજા સામે ક્રૂરતા ભારતી હતી, અને એ બધા સામ્રાજ્યોનું શિરોમણિ ઇમ્પેર એક બાનુએ પોતાની પ્રભ પર જોળ અને જીતનો કૂર ત્રાસ મુન્દરણ હણ, અને ખીજ બાનુ શાંતિની અને સંપ્રસથના કશરોનું પાવન કરવાની હિમાયત કરણ હણ પણ અટી (બાઉનવાઈલગ્ગા) પલેસ ફોરેસ્ત્રમાં સુખ અને શાંતિ છે, અને સ્વરિલક — જર્મન નાઝીઓના ચિહ્ન — તુ પણ ખલુ દર્શન થણ નથી હ ખીણ પર પુખ્તસ ફરી વળણ જોતો બેઠો છુ, એનાથી ફૂળી કાન્સાની સરહદ ઢકાઈ બચ છે અને દરમ પર પડેલો પડે છે, એની પાર મું દરો વાડુ ?

પરિશિષ્ટ ૧

પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રતિજ્ઞા

[૨૧મી જાન્યુઆરી, ૧૯૩૦]

અમે માનીએ છીએ કે, જેમ ખીજ કોઈ પણ પ્રભનો તેમ હિંદુસ્તાનની પ્રભનો, પોતાનું તત્ત્વ પોતે અનાવવાનો, પોતાની મહેનતના ફળ લોગલવ નો, અને સામાન્ય સુખશાંતિમાં રહેનાના સાધન પ્રાપ્ત કરવાનો અને તેમ કરીને પોતાનો સ પૂર્ણ વિકાસ કરવાનો જન્મસિદ્ધ હક છે અને એમ માનીમે છીએ કે, લે કોઈ પણ રાજ્ય કોઈ પણ પ્રભના આ જન્મસિદ્ધ હકો બીનચી લઈને તેમના ઉપર જીતમ કરે, તે તે પ્રભને રાજ્ય બલવાનો અથરા તેનો નાસ કરવ નો પણ જન્મસિદ્ધ હક છે હિંદુસ્તાનમાં સિટિસ સરકારે દિ દી પ્રભનું સ્વાતંત્ર્ય લગી લીધુ છે એનું જ નહિ, પણ દેસના કરોડો ગરીબને ચૂસીને પોતાનું રાજ્ય અલગ્યુ છે અને દેસનું આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આત્માત્મિક સત્તાનારા વાજ્યુ છે, એટલે અને માનીએ છીએ કે દુને દિ દી પ્રભએ એ રાજ્યની સાથેનો સબધ તોડી પૂર્ણ સ્વરાજ અથવા સ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય લીને જ પડેલો છે

દેસનું આર્થિક સત્તાનારા મેટુ વજ્યુ છે તે જોઈએ આપણી પાસે જેટલું મહેસુલ ઉપરાવર મા આવે છે તે આપણી આવકની સાથે સરખાવતા મલુ હા ઉપરાત છે આપણી સસસગી આવક રોજની સાત પેંચ છે, અને આપણે જે ભારે કર ભરીએ છીએ તેના ૨૦ ટકા જમીનમહેસુલ પેટ ભરીએ છીએ, જે ગરીબ ખેડૂતોને ભરવા પડે છે, અને ત્રણ ટકા મીડાલા કર પેટે છે, જે પણ ગરીબના જ પેંચમાંથી નીકળે છે

કાણુ નેના મૃદકલોગો આમદામાંથી નાસ માચ્ચ છે જેને પરિણામે ખેડૂતવર્ગને વર્ષમાં એછામાં એછા ચાર મહિના બેઠાર રહેલું પડે છે કારીગરીના નાસને લીધે

તેમની બહિઃ જડ થઈ ગઈ છે, અને જે હથોળે નાગ થયા છે તેને બદલે ખીન કરાઈ હથોળે ખીન દેગોમા થયું છે તેમ દાખલ કરવામા આવ્યા નથી.

જકાત અને નાણા વિષે જેનો પ્રથમ તત્વમા આવ્યો છે કે ખેડો કપરનો ખેતો વધતો જાય છે વિદ્યાર્થીમા બનેલો મ વ જ મુખ્ય વે આપણા દેશમા આવડત થાય છે જમાનતી મોશ્વણ નેઈશું તો જમાનો કે, ક્રિમિય માવ લખા બોલ મા બોમી જકાત છે વળી જમાનમાની આવડ મહેસૂલ ગરીબની હપતો ભોળે બોલો કરવાને માટે વાપરવામા આવડુ નથી, પણ અવિતત્ત્વ ખર્ચાંગ રાજ્યલગ્નને ચલાવવાને માટે જ તેનો હપથોમ થાય છે હુ દિશામણનો દર જેથી થડુ વધાર મનસી છે એમા એવી યુક્તિપ્રયુક્તિ થઈ છે કે પશ્ચિમે કોડો ગણિયા દેશમા સી લક્ષી ગયા છે

રાજકીર દહિને દિનુગ્તાનની નિયતિ આને ક્રિમિય રત્તા તમે જેવી થઈ પડી છે તેવી અગત કની નહોતી. તુર મએને નામે જે બોજખ ય છે તેથી પ્રભને ખરી રાજસતા મી મળી નથી મહેરી સત્તા આગળ આપણામાના મોગ માયાત ને પડુ માથુ નમાવડુ પડે છે છૂમ્મી વિચાર દરારવાના અને છૂમ્મી સમાઓ ભરવાના હક આપ ની પાનેથી છીનવી લેવામા આવ્યા છે અને આપણા દેશખુબોમાના વધુને દેશવંદો ભોગવેલા પડે છે અને ચોતાને દેગ આવવાની છૂમ્મી તરી નથી. રાજ્યમા રાજકીનો આપણ માથી સંપૂર્ણ મીને ક્રાસ થયો છે અને પ્રજના સામાન્ય વગને કારકુની અને ખેલનારી ક મહેનાઓરીની મોમી નિવાય બીજી નો મી રતી નથી.

સરકુનીની દહિએ ક્રિમિય રાજ્યની અસર વિચારીએ આપણા દેશની મરકુતિ જેવી હતી તેવુ બન બૂરી આપણને નવી મજદુરીએ પશ્ચિમ તરફ ભેટા કરી દીધા છે અને, આપ ને તથીમ જ એવા પ્રજાગ્ની મળી છે કે આપણી બેગમી કહવાને બદલે આપણને તે બાવી ગઈ છે

આધ્યામિક મીને તેના આ રાજને બળા કારે આપણી પાતેથી દરિયાર ઝીનની લીધા છે તેથી અ પને નામર્ બની ગયા છીએ, અને આજના દેશમા પગેથી લશકર અત્રે જમાની થયું છે તેજે અન્યાય અને અધ્યાચારની સામે ધવાની આપ ની રાખિનો નાશ કરો છે અને અ પજામા જેવી લીડુતા દાખવ કી છે કે, આપણે એમ માન્યા થઈ ગયા છીએ કે મહેરીનોના વિના આપમુથી આપનો પરતપર બવદાર ન ચવાની રાખાય પદેથી પ્રજના હુમલા સામે બચાવ ન કરી શકાય મેહુ જ નહિ થડુ આપજા ધર અને કુટુંબુ મોર વૂટાગ અને દુહ મલગોલી માને રણા પન ન કરી શકાય

આપજા દેશનુ અતુ અનર્વિધ સંચાનારા જે રાજ્યે વાજુ છે તે બળથા પડી તે રાજ્યને વધારે વાર તમે રહેવામા અનુચ અને ઉચિતરો આપણે ગુને કરશું એમ અમારો સ્પષ્ટ અનિષ્ઠા છે ખડુ અને એ પત્ર માળીને છીએ કે અમારો સ્વાતંત્ર્ય મેજવવાનો અતિરાધ કાર્યસાધક માર્ગ દિ સાનો નથી પણ અદિ સાનો છે એમ જે અમારાથી બને તેટલી દહ સુધી ક્રિમિય સરકારનો આપણી હમ્મજાએ ચાલતો સદ્ગાર

રાષ્ટ્રીયે કે નીચેની રાસતો વિનાનું કોઈ પણ મમાધાન અમને સતોષ આપી શકશે નહિ :

(અ) હિંદુસ્તાનનો, ન્યારે ચાહે ત્યારે, અગ્રેજ સહનતથી છૂટા પડવાનો અધિકાર સ્પષ્ટ સંબોધમાં સ્વીકારવો જોઈએ

(આ) હિંદુસ્તાનની પ્રજાને જવાબદાર હોય એવું પૂર્ણ રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્ર આપવામાં આવે; તેમાં રક્ષણના સરકારી સાધનોનો તથા આર્થિક નીતિનો અદ્યુગ તથા ગાંધીજીએ વાઈમરોયને લખેલા કાગળમાં જે અગિયાર મુદ્દાઓ મૂક્યા છે તે મુદ્દાઓ પણ સમાયેલા સમજવા

(ઈ) અંગ્રેજોના જે દાવાઓ, છૂટા વગેરે, તથા હિંદુસ્તાનના કહેવાતા દેવાની જે બાબતો રાષ્ટ્રીય સરકારને મેરવાળી અથવા હિંદુસ્તાનની પ્રજાના હિતમાં ન હોય એવી લાગે, તે બધીને, જરૂર પડે તો, કોઈ સ્વતંત્ર થયેને સોંપવાનો હિંદુસ્તાનને હક્ક આપવામાં આવે

નોંધ : સત્તા હિંદને મોંપવામાં આવે ત્યાં સુધીના કાગળા હિંદુસ્તાનના હિત માટે જે વ્યવસ્થાઓ કરવી થઈ તેનો નિર્ણય હિંદુસ્તાને ચૂંટવા પ્રતિનિધિઓ કરે

(૧) જે અગ્રેજ સરકારને હાલની રાસતો સ્વીકારવા જેવી લાગે, અને તેવી નતનું એક સતોષકારક નહેરનામું તે બદલ પાડે, તો સવિનય ભંજ પાછો ખેંચી લેવો સંવદ્ધમયું છે એમ જાણે કાર્યવાદક સમિતિને બવામણુ કરીશું, એનો અર્થ એ કે કાયદામંત્રીને અર્થે જ જે કાયદામંત્રી કરવામાં આવે છે તે બંધ કરવા બવામણુ કરીશું પણ વિદેશી કાયદા અને હાથ પગની ચેષ્ટો ચાલુ રહેશે, સિવાય કે સરકાર પોતે વિદેશી કાયદા અને ફાઈની અટકાવત કરી શકે વળી, લોકોને ખીલું બનાવી લેવાની છૂટ પણ ચાલુ રાખવી પડશે, અને તેને લગતી ખીડાના કાયદાની શિક્ષાની કલમોનો અમલ બંધ કરવો જોઈશે સરકારી કે ખાનગી ખીડાની કોઠીઓ પર કુમરો કરવામાં નહિ આવે

(૨) સવિનય ભંજ પાછો ખેંચી લેવાય તેની સાથે જ,

(અ) સભા પામેલા કે કાંચી જેલમાના, બધા સભાગરી અને ગજદારી કેરીઓ, જેઓ ખુલામરતી કરવાના કે ઉરેરવાના આરોપસર સજા પામ્યા ન હોય, તેમને છોડી મૂકવાનો હુકમ થવો જોઈએ

(આ) ખીડાના, લાપખાનાના, મહેસૂલના કે બીજા કાયદાઓ તને જામ થયેલી મિલકત પાડી સોંપી દેવી જોઈએ

(ઈ) સભા પામેલા સભાગરીઓ પાસેથી કે ગ્રેસ બેંક તમે વચૂક થયેલા ફટો તથા નાનગીનીઓ થઈ બંધ કરવા જોઈએ

(ઉ) ગામડાના અધિકારી મુખ્યા જે કોઈ સરકારી નોકરોએ સવિનય ભંગની વળવળ દરમ્યાન સહનતમાં આપ્યા હોય અથવા જેમને બંધવરૂ કરવામાં આવ્યા

બારે લોકસાન વેડીને પણ રાષ્ટ્રની લડતમાં અને ખાસ કરીને વિદેશી કાપડ અને વિલાયતી માલના બહિષ્કારમાં મદદ કરનાર વેપારીઓ તથા ખીલ ધધાદારીઓને; તથા જેલ સ્વીકારી તેમાં અનેક પ્રકારની હાડમારીઓ, ધક્કા, માર વગેરે ખમનાર એક લાખ જેટલાં નરનાગીઓને; તથા ખાસ કરીને, સાચા સૈનિકની જેમ, ઇનામ કે નામનાની દરકાર ન કરતાં, કેવળ મહાન હૃદયનો જ વિચાર રાખી, દુઃખ અને હાડમારીઓ વેડી સતતપણે અને મૂળે મોઢે પરિશ્રમ કરનાર સામાન્ય ગ્રંથસ્ત્રોતને અમે અમારા ગૌરવ અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

અને અમે, માનુષ્યમિત્ર સહની ઘડીએ ધરની છાયા છાંટી, અડગ શીર્ષ અને સહનશીલતાથી દેશની રાષ્ટ્રીય મેનાની આજવી દારોમાં પુરુષોની જોડાનેડ જાબી રહી, તેમની સાથે જ બલિષ્ઠનો અને વિજયોમાં સરખો ભાગ લેનારી ભારતવર્ષની મહિલાઓ પ્રત્યે અમારી વદના તથા અત કચ્છની સ્તુતિ અર્પણ કરીએ છીએ; તેમજ દેશના નુવાનો માટે તથા કોમળ વય પણ જેમને લડતમાં ભાગ લેતાં તથા સ્વાતંત્ર્ય માટે શરીર યતા અટકાવી ન રાકી તે વાતરસેના માટે અમારું અભિમાન પ્રકટ કરીએ છીએ.

અને, વળી, અમે આ વાતની પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ કે આ મહાન લડતમાં ભારતવર્ષની બધી મોડી અને નાની કામો અને વર્ગોએ એકબીજાને સાથ હોયો હતો; ખાસ કરીને, મુસલમાન, શીખ, પારસી, ખ્રિસ્તી અને ખીલ નાની કામોની સેનાની નોન લઈએ છીએ; તેમણે આપની સૌથી માનુષ્યમિત્રી મુક્તિ માટે પોતાની બકાદુરી અને વફાદારીથી એકામૂત અને અલેધ રાષ્ટ્ર ઘડવામાં મદદ કરી છે; અને તે રીતે તેમણે રાષ્ટ્રનો ભાવી નિઃશ્ચ નિશ્ચિત કર્યો છે અને દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવા અને જાગૃતતાને તથા દેશની પ્રજાના સર્વે વર્ગોની બેડીઓ તોડવા અને પરસ્પરની અસમાનતાઓનો નાશ કરવા માટે એ નવી સ્વતંત્રતાને ઉપયોગ કરવાનો, તથા એ રીતે માનવજાતિના ઉચ્ચત ગ્રંથનેયે સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો છે અને દેશની મુક્તિ માટે બલિદાન તથા દુઃખ સહનના આ ભગ્ય અને પ્રેરક દશાતને નજર આગળ રાખી અમે પૂર્ણ સ્વસન્નથી પ્રતિજ્ઞાની પુનરાવૃત્તિ કરીએ છીએ, અને ભારતવર્ષ સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર થાય ત્યાં સુધી લડતને ચાલુ રાખવા નિશ્ચય કરીએ છીએ.

સૂચિ

અકબરપુર ૧૩
અકાલીઓ ૧૧૧
'અગિયાર મુદા' (ગામીજીયા) ૨૧૮
અમમવાખાન, હકીમ ૧૭૩ થી ૧૭૫
અનમેર ૪૮૭
અનિતરિત, સરકાર ૧૯, ૨૦૨
અયો આરવાલ ૧૦૪
અધિકારી વર્ગ ૩૫૧
અનસારી, ડો મુખ્યત્વે અહમ ૧૭, ૧૧૦,
૧૭૨, ૧૭૩, ૧૮૧, ૨૧૧, ૨૧૧, ૩૩૩, ૪૬૫
અનુભવપુર ૨૮૬
અપ્રતિકાતવાદીઓ ૫૮૦
અફઘાન એમચી મહાગ ૫૩, ૫૪
અફઘાન લાઈ ૫૩
અફઘાનિસ્તાન ૫૪, ૪૨, ૫૬૩, ૬૧૭
અમદાવાદ ૪૫, ૧૨૭, ૨૨૦, ૧૨૨, ૨૬૩
ક ૨, ૬૨૦
અમદાવાદ મુનિસિપાલિટી ૧૦૨
'અમન સમ્મતો' ૭૩
અમરનાથ ૪૦, ૪૧, ૪૫૬
અમરપુર ૫૩, ૫૦૧
અમીર વર્ગ ૪૫૫ ૪૮૨
અમીરોની સંખ્યા ૫૩૦
'અમુન મજીર પત્રિકા' ૬૮
અમુનસર ૪૫ થી ૪૭, ૧૧૧, ૧૧૮
અમેરિકા ૬૫, ૭૧, ૧૪૫, ૧૮૮, ૨૩૨, ૩૭૭,
૩૮૫ ૩૮૮, ૪૦૨, ૪૦૪, ૪૦૫, ૫૨૦,
૫૨૭, ૫૨૮, ૬૧૭ ૬૧૮
અમેરિકા દક્ષિણ ૨૦૨, ૫૩૦
અમેરિકા, લેડિન ૧૬૫
'અમેરિકન' (ભાષા) ૪૮૪
અમેરિકનો ૪૪૧
અયોધ્યા, પ્રાચીન ૫૧

અયોધ્યા પ્રાચી ૫૧, ૫૭, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૩૧૬
અયોધ્યાના એફેન્સો કાયદો ૧૦
અયોધ્યાનો મુસ્લિમો કાયદો ૧૭
અરબસ્તાન ૬, ૪૬૫, ૫૦૨
અરબી (ભાષા) ૪૮૪, ૫૦૦
અરબ નામો ૫૦૨
અર્ધકુલ ૧૮૩
અર્વિન, લેડી ૨૬૨
અર્વિન, લોર્ડ ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૧૮, ૨૩૮, ૨૪૩,
૨૬૨, ૨૬૫ ૨૭૨, ૨૭૩ થી ૨૭૬, ૩૦૩,
૩૨૦, ૩૪૬
અર્મોસ એલ ૩૮૨, ૫૮૮, ૧૦૦, ૧૦૨,
૬૨૭, ૬૩૦
અર્મોસ ડોર્ગે ૪૨, ૪૪૩ ૪૬૫ ૫૦૦, ૫૦૧
અર્મોસ મુનિસિપલ ૫૦૩
અર્મોસ એલ ૩૮૪, ૫૨૪ થી ૫૨૭, ૫૩૩,
૫૩૬, ૫૩૮, ૫૪૩, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૬
અર્મોસો ૪૮, ૭૪, ૮૧, ૪૮૫
અર્મોસો ૩ ૫૮, ૧૧, ૨૫, ૩૨, ૩૪, ૩૬,
૩૭, ૪૪, ૪૦, ૪૮, ૫૪, ૫૬, ૫૮, ૬૨, ૬૬,
૭૦, ૭૪ ૮૨ ૧, ૬૮, ૧૦૩, ૧૧૫, ૧૧૭,
૧૨૩, ૧૩૬ ૧૪૩, ૧૫૦, ૧૮૪, ૨૧૧, ૨૨૩,
૨૨૪, ૨૪૪, ૨૪૬ થી ૨૫૦, ૨૫૩, ૨૫૪,
૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૭૦, ૨૮૬, ૩૧૮,
૩૩૬, ૩૪૧ થી ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૫, ૩૬૧,
૪૩૮, ૪૭૮, ૫૦૩, ૫૦૮ ૫૧૦, ૫૧૪,
૫૧૬, ૫૨૧, ૫ ૨, ૫ ૫, ૫૮૬
અર્મોસોના કલણ ૩૦૭
અર્મોસોના વિશે ૧૪૩, ૨૨૪, ૨૪૧, ૨૫૧
૩૧૬, ૩૨૬, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૬૪, ૫૦૬,
૫૧૪, ૫૨૪
અર્મોસોના વિશે સમિતિ ૩૧૮, ૩૩૪, ૩૩૬

અક્ષાહાવાઝ નેલ ૩૦૧, ૩૦૪
અન્નાહાવાઝ મ્યુનિસિપાલિટી ૧૦૨, ૧૪૪
અક્ષાહાવાઝ સંકલનિવાસલુ સમિતિ ૫૨૧
અન્નાહાવાઝનો કિલ્લો ૭૪
'અક્ષાહા' અકબર' ૮૩
અવિવાહિત વૃદ્ધા ૩૫૨
અસંતુકાર ૪૮થી ૫૦, ૫૨, ૫૭, ૬૧, ૬૫ થી ૭૦,
૭૩, ૭૬, ૮૫, ૮૬, ૮૬, ૯૭, ૧૦૪, ૧૧૧,
૧૧૩, ૧૩૮, ૧૬૦, ૧૬૭, ૨૦૫, ૨૭૭, ૩૦૭,
૩૧૦, ૩૧૧, ૩૮૪, ૩૯૧, ૪૦૧, ૪૨૩, ૪૩૪,
૪૬૪, ૫૭૭, ૫૭૯, ૫૮૩, ૫૮૭, ૫૯૩
અરપૂરચંદા ૩૬૭, ૩૬૯, ૫૩૫
અરપૂરચંદાનિવાસલુ ૩૮૮
અરમખા, સર સૈયદ ૪૮૯ થી ૪૯૪, ૫૦૦
અહમદી ૨૮૭
અહમદ ખાદી ૨૮૭
અહિંસા ૪૬, ૧૧, ૭૩, ૭૪, ૭૬, ૭૭, ૭૯, ૮૪,
૮૮, ૧૨૩, ૧૨૭ થી ૧૨૯, ૧૮૧, ૨૧૮,
૨૧૮, ૨૨૫, ૨૬૬, ૨૭૮, ૨૮૩, ૨૯૬,
૩૫૪, ૩૬૦, ૩૧૧, ૩૮૫, ૫૪૪, ૫૫૬, ૫૬૬
થી ૫૭૦, ૫૭૪, ૫૭૭ થી ૫૮૦, ૫૮૨,
૫૮૩, ૫૮૮, ૬૨૨, ૬૨૪
અમિલો ૪૦૨, ૪૨૭, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૫૪, ૪૬૧,
૪૬૪, ૪૬૫, ૪૮૬, ૪૯૦, ૪૯૨, ૪૯૭, ૪૯૮,
૫૧૫, ૫૨૬, ૫૩૦, ૫૩૧
અમિલ (લાખા) ૧૭૪, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૬
અમિલ સંત્ય ૪૬૧, ૪૭૩, ૪૭૪, ૫૧૬
અમિલ સરકાર ૫૧૬, ૫૬૪, ૬૦૫, ૬૦૬
'અમિલ' (રોળ) ૧૬૮
અભિમાનિઓ (એકરૂઝિયરો) ૨૨, ૨૪,
૨૬, ૨૬, ૩૩ થી ૩૫, ૫૧, ૬૫, ૧૦૩, ૧૩૮,
૧૪૫, ૨૫૩, ૪૩૭, ૪૪૦, ૪૪૪, ૪૬૭
અખાલા ૧૧૭
અખાલાની ૧૧૬
અખાલા દાવર ૨૮
અખાલાની નેન્ટ કોન્ટ્રોલ ૩૬૭

અખા. સી. એસ ૨૩, ૨૪, ૨૬, ૧૪૫, ૩૦૩,
૪૬૬ થી ૪૭૫, ૫૩૧, ૬૧૭, ૬૩૦
અખાલા ૧૧૬, ૩૧૪, ૩૧૬, ૪૬૪, ૪૬૫,
૪૬૭, ૪૬૮
અખા. ૩. ૫૭, ૬૨
અખા. બિ. ૩૬૪
અખા. ૬. મુલાના અખા. ૬૨, ૨૦૩,
૨૪૧, ૪૬૫
અખા. ૬. મુલાના ૨૭૭ થી ૨૭૯
અખા. ૬. ૨૮, ૪૬૫
અખા. ૬. ૨૭
અખા. ૬. ૫૬૧, પ્રચુત ૫૬૧
'અખા. ૬. ૨૭૦
અખા. ૬. ૧૧, ૬૮, ૨૨૩, ૨૩૮, ૨૪૮, ૩૫૮
અખા. ૬. ૩૧૨ ૩૭૫
અખા. ૬. ૧૮, ૫૩૦
અખા. ૬. ૧૧૧
અખા. ૬. ૧૧૧, ૧૧૨, ૩૨, ૩૭, ૬૨, ૫૩૬,
૫૪૫, ૫૬૪, ૬૧૧
અખા. ૬. ૩૧, ૩૬, ૪૨, ૭૦, ૭૧, ૭૪, ૭૫, ૭૬,
૭૭, ૮૫, ૮૮, ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૪૦,
૧૪૧, ૧૭૭, ૧૮૩, ૨૨૧, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૮૭,
૨૯૭, ૨૯૮, ૩૦૦, ૩૧૫, ૩૨૨, ૩૫૪, ૩૬૩,
૪૧૩, ૪૧૫, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૭૦, ૪૭૪, ૪૮૧,
૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૮, ૫૩૫, ૫૪૮,
૫૪૯, ૫૬૬, ૬૦૮, ૬૧૮, ૬૨૦, ૬૨૮
અખા. ૬. ૨૭, ૩૮, ૮૬, ૧૦૧, ૩૬૮, ૫૫૫, ૬૧૦
અખા. ૬. ૨૧ થી ૫૧ સમસ્તી ૫૧૩, ૬૧૮
અખા. ૬. ૫૦૦
અખા. ૬. ૫૬૧
અખા. ૬. ૧૨૦
અખા. ૬. ૩૪૮
અખા. ૬. ૩૭૮
અખા. ૬. ૩૮૭
અખા. ૬. ૩૮૭
અખા. ૬. ૩૮૭

આંતરરાષ્ટ્રીય લામો ૪૮૦
 આંતરરાષ્ટ્રીય પરિશિષ્ટ ૩૮૮
 આંતરરાષ્ટ્રીયતા ૪૪૮, ૪૪૯
 આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ, ઇનિયા ૧૯૩
 આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર-સંઘ ૧૨૪
 આંતરરાષ્ટ્રીય અગ્રણી કાર્યાલય ૧૫૧, ૧૫૨
 આંતરરાષ્ટ્રીય સમગ્ર-ની સંઘ, બીને ૧૬૭,
 ૧૭૧
 આંતરરાષ્ટ્રીય અમલની સંઘ, બીને ૧૧૭,
 ૧૦૬
 આદામન ૪૧૧
 આંદામન ઝેલ ૩૪૧
 આન ૧૧૬
 ઇકમાન, સર મહમદ ૪૮૮
 'ઇકોનોમિક્સ' ૧૧૧
 ઇન્ડિયા ૧૬૬, ૧૭૦, ૫૦૨, ૫૩૧, ૫૩૨
 ઇટલી ૧૬, ૧૩૩, ૧૫૪, ૧૬૫, ૩૮૬, ૪૧૭,
 ૪૮૮, ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૬
 ઇટલી માતા ૪૫૮
 ઇટાલિયનો ૫૦૬
 ઇટાલિયન લોકો ૪૭૬
 ઇંગ્લેન્ડ ૨૪૩
 ઇરાન ૩૪૩
 ઇડીપસ ૫૬૩
 ઇન્ડો-ચીન ૨૬, ૨૬૮
 'ઇન્ડો-ચીન' ૫૦૬
 'ઇન્ડો-ચીન' ૪૭
 'ઇન્ડો-ચીન અનરેલ' ૪૬૪
 'ઇન્ડો-ચીન સોશિયલિસ્ટ' ૨૪, ૧૫૧
 ઇન્ડિયા એસિસ ૨૪
 ઇન્ડિયા હાઉસ ૨૪, ૧૫૨
 ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ ૨૬
 ઇન્ડિયા કોપની ૪૬૨
 ઇન્ડિયા ૧૫૪, ૪૬૬
 ઇન્ડિયા, સર નિરંજન ૫૩૬
 ઇન્ડિયા ૧૨૧, ૪૦૩, ૫૦૧, ૫૪૮

ઇન્ડિયા ૧૭૨૨, ૨૫, ૧૫૧, ૧૫૪, ૧૬૫, ૧૬૮,
 ૨૬૮, ૩૩૩, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૪૧૫,
 ૪૩૦, ૪૪૪ થી ૪૪૮, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૬૩,
 ૪૬૫, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૮૮ થી
 ૪૯૦, ૪૯૮, ૫૨૦ થી ૫૨૬, ૫૪૬, ૬૦૬,
 ૬૧૦, ૬૧૨ થી ૬૧૪, ૬૧૭, ૬૧૮

ઈ. ૬

ઈટન ૧૬

ઈટન બનુના ૨૭૮

ઈટન મંત્ર ૩૪૫

ઈટન ૧૩, ૫૦૦, ૬૧૭

ઈટની ૫૦૦

ઈલિયટ, ટી એસ. ૪૭૩

ઈલિયટ ૫૩૮, ૫૪૮

ઈલિયટ ૪૮૩

ઈલિયટ ૪૩૨

ઈલિયટ, ચાર્લ્સ ૩૦૦

ઈલિયટ ૧૫, ૪૫૮

ઈલિયા વોર્ ૩૧૪, ૪૮૩

ઈલિયા (બાપ્ત) ૪૮૨

ઈલિયા ૧૭૪, ૪૮૭

ઈલિયા ૪૮૦, ૪૮૩

ઈલિયા ૫૧૮ ૫૨૬

ઈલિયા (કવિ) ૫૭૪

એકાદશમી સભા ૨૩૪

એકાદશ, લોડ ૪૭૧

એકાદશ, સર એન ૩૦૭

એકાદશ (૫૪) ૬૧૦

એકાદશ ૨૫૭, ૨૬૪

એકાદશ ૧૫૪, ૪૬૫

એકાદશ ૨૬૧

એકાદશ, ચાર્લ્સ એક ૬૮, ૬૦, ૪૦૧, ૪૧૧,

૪૨૫

એકાદશમી, ટીઆરબી ૧૫

એકાદશમી ૬૩૧

એકાદશ ૨૧

अखिल, छत्रगोत्र २१

अखिल दिग्ग ४१६, ४३०

अशिया १३, १५६, ४०२, ४०१, ४३०, ४८१

अशिया, पश्चिम ४६२

अशिया, पूर्व ४५६

अशिया, मध्य ४८०, ६१७

अशियावासीयो ५००, ५३०

अशिया अपने पुरोय २२

अस्त्रिय अय अय ५२६

अय्यो हन्दिथनो ३९५, ३३६, ३४०, ४७२

अय्यो लेकसतो ५२६

अय्य पतिव ६८१ (दिल्लीनी) १४३

अय्य पतिवो १४२, १७०

अय्यसुद्ध ३५, १५७

अय्यसुद्ध सुप सुपमे ८१५८

अय्यवा ३८३, १०६ वी ६११

अय्यवा पतिव १०६

अय्यवा सुपवातो ४६६

अय्य ५ अय्य ५३८

अय्यसुद्ध, अय्य १५४, १६२

अय्यसुद्ध, अय्य ११

अय्यसुद्ध ४३, १६८, २२६, २४८, २६४,

२६६, ३३३, ३३७, ३४२ वी ३४५,

३४७, ३५०, ३५२ वी ३५४, ३५६

वी ३५८, ३६८, ३ ४, ४०० वी ४०६,

४१८, ४२८, ४५१, ४०२, ४०४, ४०६

अय्यसुद्ध ४३२, ४५४, ४२७, ४२८

अय्यसुद्ध सय्य ४७६

अय्यसुद्ध २५३, १०८ वी ६११

अय्यसुद्ध १

अय्यसुद्ध २६० ४५४

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध (अय्यसुद्ध) ४८०

अय्यसुद्ध ५५५ (अय्यसुद्ध) ६१४

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध १८

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध १७५, ४६६, ५०१

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ४०७, ४४८, ४६७, १०६
- वी ६११

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध १६६, २८१, २८२, २६३,
२६४, २६६, २६८, २६६, ३०२, ३१६,
३२०, ३२२, ३५८

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध (२) २७३

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ३६७

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ६०६

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध २८२, २८४ वी २८७

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ५७४

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ६०

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ३४१, ३४३, ३४३

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ३, २८, ३१, ३८, ८२, ८६, ६०,

१३६, १६३, १६४, १६५, २०६, २४६,

२५५, २५८, ३४०, ३४१, ३५८

३८४, ३८६, ३८७, ३८०, ३८२, ४१७,

४३४, ४०५, ४१०, ४११, ४१३, ४२२,

४२६, ४२७, ४८४

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध १४८, ४२६

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ५१२

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ५००

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ५१७

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ४७५

अय्यसुद्ध (अय्यसुद्ध) ४८२

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ३, १५०, २८७, ३५०, ४१५

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ३६४

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध १३, १६२, ४७६, ५०१

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध १७५, १६३

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध १५४

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ५०१

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ५३८

अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध अय्यसुद्ध ७४, ११०,

१७१ २०५, २२०, २२१, २२६, २२७,

२३८, २४०, २४१, २५८ वी २६१, २६३,

२६४, २६६, २६८, २६८, ३०५ वी ३०६,

૩૧૩,૩૧૮,૩૩૧ ૩૩૪,૩૩૫,૩૪૧,૩૪૩,
૩૪૪,૩૪૮,૩૫૩,૩૬૨,૪૧૫,૪૨૨,૫૦૨
૫૦૪,૫૦૭,૫૦૮,૫૮૮,૫૮૬ ૫ ૬ ૧૧૮

કાલકા ૩૦૫

કાશી ૮, ૨૬૧ ૫૫

કાશ્મીર ૧, ૩૨, ૩૮ ૪૧ ૨૮૭, ૩૮૦ ૬૧૭

કાશ્મીરી બ્રાહ્મણો ૧૭૪ ૪૨૩

કિલવાઈ, રાંધી અહમ ૩૩૦ ૪૨૮, ૫૦૬

કિલિંગ, કુલિયાઈ ૧૪

કિલ્લુ રોકુફિન ૨૪

કિંગ ૧૧૦

કિમ્બો ૫૮ ૧૧ ૧૨ ૧૪, ૧૫ ૧૭૬, ૧૬૩

૧૬૬ ૩૨૦ ૩૩૦, ૩૪૬ થી ૩૫૮, ૩૬૩

૪૦૪ ૪૪૪

કિસાન પતિવ્રત ૨૪૬, ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૫૦, ૩૩૬

કિસાનેનો મક્ક ૩૧૬ ૩૨૦ ૩૪૩, ૩૫૬

કિસાન કિલિયાઈ ૫૪ ૫૬, ૫૭, ૫૮ ૬૧, ૬૩,

૧૪, ૩૧૬ ૩૨૦ ૩૩૬ ૩૪૨, ૩૪૪

કીય આર્યર બેરીટલ ૩૬૧

કુઓ-મિન-ટાંગ ૧૬૫

કુત્તા ૪૨' ૨૨૮

કુપર ક્રેડીટ ૩૫૪

કુમરસ્વામી અનન્દ ૪૧૧

કુરને શારી ૧૨૧

કુઝર ૫ હુલ્લનાથ ૪૩૬

કુલ મેગો ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૬

કુલ્લુનર્મ, સ્વામજી ૨૪ ૧૫૧, ૧૫૨

કુલકિંગ ૫૪૮

કુલકિંગ સામદાય ૫૩૮

કુદીઓ નાયાની ૪૧૧

કુદીઓ સનિનય ભગના ૨૭૧ ૨૬૪, ૩૪૮

૩૧૬ ૩૬૪

કુનેડા ૫૩૦ ૬૦૮ થી ૬૧૧

કુનુપરી અક્રિલિયા ઓફ ૩૧૦ ૪૦૧

કુન્દર્મા નાનારી ૪૪૬

કેમ (નરી) ૨૦

કુમ્પમેય ક્રેય ૪૪૩

કુમ્પિજી ૨૦ ૨૨ થી ૨૪ ૨૧ ૨૮૮

કુમ્પેઈ ૪૭૭

કુરો ૫૩૧

કુરોલ લુઈ ૧૪

કુલે ૫૦૮

કુસમેટ રોન્ડ ૩૮

કુવર ન થિ ૫૬૩ ૧૬૪

કુલ સ ૪૬

કુસર ૨૭ ૧૫૩

કુમિના ૧૧૮ ૧૨૨ ૧૨૩

કુલ્લીન ૨૮૦, ૨૮૧ ૫૧૧

કુલ કાન્સ ૪૮૦, ૪૬૨

કુમવાલ ૨૮૭ ૩૩૮ ૪૮૧ ૪૬૧ ૧૨૪

કુમવાલ મુનિલમ ૧૬૩

કુમવાલીઓ ૮૮, ૧૩૮ થી ૧૪૦ ૧૪૨ ૨૫૭

૨૧૬ ૩૧૪ ૪૦૮ ૪૫૫ ૪૮૭ ૪૮૮

૪૬૫ થી ૪૬૮ ૧૦૫

કુમવાલીઓ મુનિલમ ૭૦ ૧૪૨, ૪૮૧ ૪૬૭

કુમવાલીઓ કિડુ ૪૮૭ ૪૬૧ ૪૬૭

કુમવાલી નેનાઓ ૧૪૧

કુમવાલી નેનાઓ મુનિલમ ૧૪૧ ૧૪૩

કુમવાલી નેનાઓ કિડુ ૧૪૩

કુમવાલી મુનિલમ ૩૦૫ ૪૩૭ ૧૦૫ ૧૦૬

કુમવાલી મુનિલમ ૩૩૬

કુમવાલી મુનિલમ ૮ ૪૮૮ ૪૬૬

કુમવાલી મુનિલમ ૧૨૨ ૧૦૮ ૧૪૦ ૧૭૭ ૧૭૮

૨૮૨ ૨૮૮ ૨૮૮ ૩૧૬ ૧૧૧ ૩૦૬

૪૮૬ ૪૮૬ ૫૨૩

કુમવાલી મુનિલમ ૩૧૬

કુમવાલી મુનિલમ ૭ ૮૬ ૩૩૬

કુમવાલી મુનિલમ ૪૦૬ ૧૦૭

કુમવાલી મુનિલમ ૪૦૬ ૧૮૭

કુમવાલી મુનિલમ, કિડુ ૫૮૭

કુમવાલી મુનિલમ ૨૬૫

કુમવાલી મુનિલમ ૧૧૭

ક્રામિન્ટર્ન ૧૫૭, ૨૮૬

કાલન ૧૬૮

ક્રાયેસ નેસનેલિસ્ટ પાર્ટી ૧૦૫

ક્રાયેસ લીગ યોમના ૩૫

ક્રાયેસ સોશિયાલિસ્ટ પાર્ટી ૫૮૮, ૫૬૫

ક્રોલ ૧

ક્રોલ નેકર ૧

ક્રાન્તિ ૧૮૧, ૧૬૩, ૨૫૬, ૩૫૪, ૪૫૨,

૫૭૭, ૬૨૨, ૬૨૩

ક્રાન્તિવાદીઓ(-કારીઓ) ૧૩૫, ૧૪૯, ૧૬૩,

૨૭૭, ૩૩૬, ૩૫૪, ૩૬૪

ક્રાન્તિકારી અળગળ ૨૭૪, ૪૬૩

ક્રિસ, મર રેકર્ડ ૧૭૪, ૧૧૦

ક્રેવેટા ૬૩૦

ખડકી ૨૪૧

ખલીફો ૫૪૯

ખાદી ૫૩૫, ૫૫૩ થી ૫૫૫

ખાદીની અળગળ ૫૫૩, ૫૫૪

ખાનસાહેબ, ડૉ. ૨૬૮, ૩૪૫

ખાનગી મિલકત ૫૬૧, ૫૭૦, ૫૭૪, ૫૮૮, ૧૨૨

ખાપર્ડ ૩૬

ખિલાફત ૪૨, ૪૮, ૪૯, ૬૫, ૭૧, ૮૦,

૯૦, ૫૦૧

ખિલાફત કમિટી ૪૮ થી ૫૦, ૧૦૨

ખિલાફત ડેપુટીશન ૪૮, ૧૦૧

ખિલાફતની લાલ ૪૯

ખિલાફત સંસ્થાઓ ૮૮

ખિલાફત હિલવાલ ૭૪

બુલ્ડોઝ ખિલમનગર ૨૮૩, ૨૬૬, ૫૮૭

બેકા ૫૨

બેફોતો ૫૨, ૫૫ થી ૬૦, ૭૮, ૧૭૫, ૧૭૬,

૨૦૭, ૨૪૪ થી ૨૪૬, ૨૬૬, ૨૭૪, ૨૬૫

૨૬૬, ૩૦૦, ૩૦૨, ૩૦૪, ૩૧૭ થી ૩૨૦,

૩૨૨, ૩૨૬, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૬૩, ૩૬૪, ૪૩૪,

૪૬૭, ૫૦૧, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૪૦, ૫૫૪,

૫૫૫, ૫૬૦, ૬૧૮, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૨

બેલીના પ્રમ ૪૩૧, ૧૨૦

બેલીવાદી કમિશન ૩૦૧

બેફો ક્રીમો ૨૩૧

બેફો પદિય ૨૪૬, ૩૪૧

બેફોનેના પ્રમ ૨૦૭, ૨૮૧, ૩૬૪

બેફો વર્ગ ૫૧, ૧૦૭

બેફો સમ ૩૨૦

બેફોની હિલવાલ ૨૬૨, ૩૧૮

બેતરી સમ ૨

બિસ્ન ૨૮૬, ૨૬૧

બિસ્ન સેવાસમ ૪૦૧

બિસ્નિઓ ૨૬૧, ૫૦૦

બિસ્નિ પૂર્વ ૧૨૧, ૨૬૧, ૪૦૪, ૫૪૬

બુલ્ડોઝ અળગળ ૨૪

મહવાલી દિન ૨૨૪

મહવાલી સિપાઈઓ ૨૨૫

નવોલિયાઓ ૫૭, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૫૧,

૨૮૧, ૨૬૬, ૩૦૦, ૩૨૭, ૩૩૨, ૩૩૩

મફ્ફરખા, ખા અળગળ ૨૧૦, ૨૮૩, ૨૬૨,

૨૬૬ થી ૨૬૮, ૩૪૫, ૫૮૮, ૧૦૨

મજી, પેરે અળગળ (અખૂતસર) ૪૧

નંગો ૧૨૩, ૧૨૪, ૨૧૧

ગંગાઅમુના ૧૨૩

ગામડાઓ ૫૬

ગામડવાલ (પિન્સ) ૧૮

ગામડીઅંત ૪૫૮

મર્ફેટ, રિચર્ડ ૧૦૬

મર્ફીઝ ૩૧, ૩૭, ૪૩ થી ૫૦, ૫૨, ૫૭, ૬૩ થી

૬૬, ૭૧, ૭૪, ૭૫, ૭૭ થી ૭૯, ૮૩ થી ૮૫,

૮૭, ૮૮, ૯૦ થી ૯૨, ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૬,

૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૫ થી ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૪૨,

૧૫૮, ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૭૬, ૧૯૨, ૧૯૮ થી

૨૦૦, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૧૦, ૨૧૭ થી

૨૨૦, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૩૬, ૨૪૦ થી

૨૪૨, ૨૬૦ થી ૨૭૦, ૨૮૨ થી ૨૮૫,

૨૮૭, ૨૯૨, ૨૯૫, ૨૯૭ થી ૨૯૯, ૩૦૧ થી

૪૧૩, ૩૧૫ થી ૩૧૭, ૩૨૦ થી ૩૨૨,
૩૨૧, ૩૨૮, ૩૩૦, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૬,
૩૩૭, ૩૩૮, ૩૬૨ થી ૩૬૦, ૩૫૩, ૩૧૨
થી ૩૧૪, ૩૧૧, ૩૦૪, ૩૬૧ થી ૩૬૨ ૪૦૧,
૪૦૭ ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૨૧, ૪૨૬, ૪૩૧,
૪૩૩ થી ૪૩૭ ૪૦૧, ૪૪૧, ૪૪૬, ૪૪૮,
૪૮૦, ૫૦૨, ૫૦૪, ૫૦૬ થી ૫૦૮, ૫૧૬,
૫૨૩, ૫૩૩ થી ૫૪૮, ૫૫૦ થી ૫૫૩,
૫૫૫, ૫૫૬, ૫૫૮, ૫૧૨ થી ૫૭૧, ૫૭૩,
૫૭૬, ૫૭૮ થી ૫૮૧, ૫૮૬, ૫૮૭, ૫૮૬,
૫૮૭, ૫૬૪ થી ૫૬૬, ૧૦૪, ૧૧૧, ૧૨૧,
૧૩૦

માંથી અર્ચિન અર્ચાઓ ૨૧૫, ૨૭૯

માંથી - એ - સરકાર ૨૬૦

માંથી મુગ ૧૮

નિલવાળી, આચાર્ય ૧૧૨, ૧૧૮

નિલગી કામગાર રામ ૧૦૫, ૧૦૪, ૧૬૬

મુજાન ૫૭, ૧૧૦, ૧૭૧, ૨૪૫, ૨૮૨,

૩૧૩, ૪૩૨, ૫૧૮, ૫૧૬, ૫૧૭

મુજાની બાપા ૪૮૧ થી ૪૮૩, ૪૮૫

મુજાની નાટો ૪૩૨

મુજા, શિવમથા ૪૮૫

મુજાનાઓ ૧૧૨

મુજાના કમિટી ૧૧૧, ૧૧૮

મુજાનાઓ ૨૮૪, ૩૦૦

મુજાનાઓ ૧૮

મુજાના, મુજાના મુજા ૨૪, ૨૬, ૨૭, ૩૬,

૬૬, ૨૦૩, ૨૩૬, ૪૦૦

મુજા ભેટો ૫૩૮

મુજાના મુજા ભેટો ૧૬૮, ૧૨૧

મુજા ૫૩૮

મુજાના મુજા ભેટો ૧૬૮, ૧૨૨, ૧૨૭ ૨૦૪, ૨૫૧,

૨૫૬ થી ૨૫૮, ૨૬૪, ૨૭૧ ૨૮૩, ૨૮૨,

૨૮૩, ૨૮૮, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૭, ૩૧૧ થી

૩૧૮, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૩૦, ૩૩૩, ૩ ૪,

૪૪૦, ૪૫૩, ૪૮૮, ૪૦૬, ૪૬૦, ૫૩૮,

૧૧૩ ૬૧૪

મુજાના મુજા ભેટો ૨૧૭

મુજાના મુજા ભેટો ૨૫૫, ૨૬૩, ૩૦૨,
૩૧૭

મુજાના મુજા ભેટો, બીજા ૨૬૨, ૨૮૩, ૩૦૨,
૩૦૩, ૩૧૭, ૩૧૨

મુજાના મુજા ભેટો ૪૧૩

મુજાના મુજા ભેટો ૫૫૧ થી ૫૫૭

મુજા ભેટો ૫૩૮

મુજા, ડી. એચ. ૧૬૧

મુજા, નિર્મલ બી ૫૧૬

મુજા ભેટો ૨૫૧, ૩૧૧, ૬૦૬

મુજાના ૧૬૫

મુજાના ભેટો ૧૧૧, ૪૬૧, ૫૮૨

મુજા, અર્ચિન ૨૨

મુજા, મેલીના ૧૮

મુજા, સર રામભિક્ષુ ૩૮, ૩૬

મુજાના મુજા, બીજા ૧૫૭

મુજા ૧૩

મુજાના મુજા

મુજા ૪૦૪

મુજાના ૪૧૮, ૬૧૪

મુજાના ૩૭, ૫૨

મુજા ૧૩૫, ૧૩૬

મુજાના ૩૫૧

મુજાના ૧૦૦

મુજાના ૩૩૮ થી ૩૪૦

મુજાનાના ૬૮૫ ૩૩૮

મુજાનાના, સી. બી. ૩૪, ૪૫૧

મુજા ૧૫૩, ૧૬૫, ૩૮૦, ૩૮૬, ૪૫૪

મુજાના ભેટો ૪૦૩

મુજાના મુજા ૫૩૨

મુજાના મુજા ૫૩૨

મુજાના ૫૩૩

મુજાનાના, મુજાનાના ૫૦૪

મુજાના, મુજાનાના ૫૦૪ ૬૦૨, ૧૦૫,

૬૦૬

ચેલુડ, સર દિલિપ ૪૦૫
 ચેન્નિયન, એફ હમ્મયુ ૩૮૪
 ચેન્નિયન, નેલિન ૪૧૩
 ચેન્નિયન, લોડ ૫૦૧
 ચેન્નિયન, છ કે ૪૦૦
 ચેન્નિય (વિદ્યુત) ૬૧
 ચેન્નિય ૧૧, ૧૨૬, ૨૩૫
 ચેન્નિય, પન્ડરી કાપડની ૨૨૬, ૨૩૫
 ચેન્નિયોન ૮૩, ૮૪, ૮૭, ૧૨૬, ૨૨૮
 છેવટી ૩૪૩
 જન્મનીપત્રાના કેસીઓ ૧૩૦, ૨૩૧
 જન્મજાતી ૬
 જન્મ ૧૫૩, ૩૮૬, ૪૧૫, ૫૫૪, ૧૧૦
 જન્મપુર ૫૦૨, ૫૦૪
 જન્મના ૫૪
 જન્મરોડપુર ૧૬૫
 જન્મપુર ૫૧૪
 જન્મનનો પ્રસ ૧૮૧, ૩૦૧
 જન્મનનો ૫૬, ૧૦, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૧, ૨૪૪,
 ૨૪૫, ૨૪૭, ૨૪૯, ૨૮૧, ૨૮૬, ૩૧૮, ૩૨૩,
 ૩૨૬ થી ૩૨૮, ૩૩૦, ૪૦૪, ૪૪૫, ૪૬૧,
 ૪૬૨, ૫૦૮, ૫૫૨ ૫૧૬, ૫૭૪, ૫૮૭ ૧૦૧
 જન્મનનો, ૮૦૬ ૬૪૪
 જન્મનનો વર્ગ ૫૧
 જન્મનનો ૫૫૮, ૧૧૮
 જન્મનનો ૫૬૮, ૨૪૫, ૩૦૦, ૫૦૭,
 ૫૦૮, ૫૨૦, ૫૬૫ થી ૫૬૭
 જન્મર, મુ રા ૨૩૮ થી ૨૪૨, ૨૪૪, ૩૦૫,
 ૩૦૭, ૪૮૮
 જન્મનનો કો નિત્ય ૨૪૦
 જન્મન ભાના ૪૮૪
 જન્મન ભક્ત ૪૭૬
 જન્મન સાર ૧૬૫
 જન્મની ૩૩, ૧૫૧, ૧૫૫ થી ૧૫૭ ૩૮૫, ૩૮૬,
 ૪૧૭ ૪૧૮, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૩૨, ૪૫૩, ૪૮૨
 ૫૨૭, ૫૨૮, ૬૩૦

જન્મનો ૩૩, ૪૨૭
 જન્મનના ભાગ ૪૫, ૪૬, ૭૩, ૧૬૦, ૨૨૩
 'જન્મનના નિત્ય' ૫૬૫
 જન્મનના ૪૭૩
 જન્મન ૨૨૩
 જન્મનનો ૫૬૮ ૪૧૨, ૫૬૬
 જન્મનનો ૫૫૦, ૬૦૭
 જન્મ ૨૬૦
 જન્મ ૧૬૬, ૨૫૩
 જન્મનનો, મુ ૬૫૩ ૨૮૩
 જન્મન પી રેલે કોમન સંધ ૧૭૫, ૧૬૪
 જન્મ ૨૪, ૧૫૦ થી ૧૫૨, ૧૫૮, ૧૬૨,
 ૧૮૩, ૨૦૬
 'જન્મ' ૬૨૬
 જન્મ મનિ (દિલ્લી) ૧૧૪
 જન્મ ૧૨૫, ૧૨૬
 જન્મ, દિવસ ૨૧૮
 જન્મ ૪૧૬
 જન્મ, વિલિયમ ૪૧૪, ૫૪૫
 જન્મન, માથીન ૨૬૧
 જન્મ કે જન્મ ૧૪
 જન્મ, કો ૩૪૮
 જન્મના, સંયુક્ત માનવ ૩૦૦
 જન્મ દગાઓ ૩૩૮
 જન્મ ૫૬૫ ૨૩૩
 જન્મ, લો ૪૦૦
 જન્મ ૩૫૬
 જન્મ ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૮
 જન્મ પોર્મોન્ટરી કમિટી ૪૧૦
 જન્મ, આર્થ ૪૦૭
 જન્મ, ના ૧ ૧૬૩ ૧૬૪
 જન્મ, નોર્મ ૬૦
 જન્મ ૪૪૨
 જન્મ, પાન ૧૨૬
 જન્મ, મિ ૩૫૪, ૩૮૮, ૪૦૨, ૪૦૬,
 ૪૦૭, ૪૬૮

બોમ્બે, હેન્ડી ૫૫૫
 ઝરિયા ૧૬૩, ૧૬૪
 'ઝંઠા ભીયા રોલે હમ્મણ' ૨૪૧
 ઝર ૪૬૫
 ઝીણા મહામંદમલી ૭૦, ૨૦૧, ૫૧૨
 'ઝીએર ॥૪૪ દિપલિયા' ૩૬૨
 ઝેપલિન, કાર્ડન્ટ ૨૭
 ઝેલ્લા બાટી ૩૬
 ઢાઈ ૪૨
 ઢંઢન, પ્રકુરોત્તમદાસ ૬૭, ૩૧૬, ૩૩૧, ૩૩૪,
 ૩૪૩, ૫૨૨
 ઢાઇલેનિક ૩૬૦
 ઢાઈનસેન્ડ, મેનિલિથ ૨૨
 ઢાગિર કુદુન ૪૩૩
 ઢાગિર, પી. એન. ૫૦૮
 ઢાગિર, બડોલાલા ૧૮
 ઢાગિર, રતીન્દ્રનાથ ૬૮, ૪૧૧, ૫૧૩, ૫૧૬,
 ૧૧૫, ૧૧૬
 ઢિએડ ૩૬, ૪૧, ૧૫૩
 ઢેપલ્લોફ ૨૭
 ઢોની, આર. એચ. ૨૬૭, ૪૫૦, ૪૫૧
 ઢોમસન, એડવર્ડ ૪૬
 ઢોલર, આન્ડર્સ ૧૫૮
 ઢૂનિટી કોલેજ ૨૦, ૨૩
 ઢૂન્ટી ૧૪
 ઢેલેગન છ એમ. ૧૬
 ઢેન, માર્ક ૧૪
 ઢચ ઇન્ડિયન ૨૪૬
 ઢબ્બીન ૧૧૬
 ઢર્બીશાયર ૧૫૬
 ઢંડી ૧૬૫
 ઢાયર, બનરસ ૪૬
 ઢબ્બી ૧૭
 ઢિકન્સ, આર્સ ૧૪
 ઢિકિન્સન. છ. સોન ૨૦, ૩૭
 'ઢિઆઈન બોર્ડ પી વેરટ' ૩૦૭

ઢિઆઈ વિલિયમ ૪૫૪
 ઢિઆઈલેલી ૪૬૧
 ઢિકિન્સ બોર્ડ ઇન્ડિયા એન્ડ ૩૩
 ઢુસેવિચ ૧૧૮
 ઢેલ્લાડિસી ૧૩૬
 'ઢેલી હેરલ્ડ' ૨૩૬, ૩૧૦
 ઢોન કિલ્લોડ ૧૪, ૧૫૪
 ઢેન્ડન, થેન્સેલર ૫૨૭
 ઢેવર ૧૭
 ઢુપુડ, બેન ૪૦૧
 ઢુપુડ, સેટાઇ ૧૮
 ઢૂસે ઢેલ ૨૭૦
 નકલી ૫૫૧
 'નલ્લાસેન્ડ ન્યાય' ૮૫
 નલ્લાસ ૪૭૭
 'નાઓ' ૪૦૩
 નામકાન ૩, ૧૩૨
 નામિલ ૪૮૨
 નાલ્લાસેલી ૫૬, ૫૭, ૬૦, ૬૧, ૬૩, ૧૧૧,
 ૪૬૨, ૫૦૮, ૫૮૭
 નાલ્લાસેલી, અપબંધ ૧૭૮
 નાલ્લાસેલીઓ ૫૦૮, ૫૫૮
 નાલ્લાસેલી ૫૬નિ ૧૮૬, ૨૪૫, ૫૧૫, ૫૧૭
 નિલક, સેક્રેટરી ૧૬, ૨૨, ૨૫, ૩૩, ૩૬, ૪૭,
 ૫૦, ૬૬, ૬૨, ૧૩૪, ૪૧૪
 નિલ્લી, વેલેસેલ નામકાન ૩૩૦
 નુર્કે સેલિ ૪૬૧, ૫૦૦
 નુર્કેસન ૧૭૦, ૧૭૫, ૪૧૬, ૪૮૦, ૪૦૧,
 ૫૦૧
 નુલ્લીસન. ૫૬
 નુલ્લીસન ૫૬
 નેપુર ૪૮૨
 નેપુર લેન ૪૭૭
 નાલ્લાસેલી ૨૬૦, ૫૬૨, ૫૧૩
 નાલ્લાસેલી ૫૬ ૬૬, ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૦૮
 નાલ્લાસેલી ૩૩૬, ૪૪૦

નાસવાડીઓ ૧૦૦, ૨૦૧, ૨૭૭, ૨૬૪, ૩૩૬

થી ૩૪૧, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૭૬

નાસવાડી પ્રવૃત્તિ ૩૪૦, ૫૧૧

ત્રિવેણી ૧૨૪

ચાકરે, વિનિયમ એકપીસ ૧૪

વિયોસોફી ૧૫, ૧૧

વિયોસોફિકલ પત્રિકા ૧૧

વિયોસોફિકલ સોસાયટી ૧૧

ચોરી, હેન્ડી રેવિઝ ૪૨૧

'મી મેન ધન એ મે' ૧૪

'દુઝાબાન ઇન્ક' ૪૦૨

૧૫, બ કુ ૨૦૦

૧૫, લેસાયસ ૪૫૪

કૃષ્ણભાઈ મહાત્મા ૫૨૦

'કલિદાસપાત્ર' ૨૦૦

કોરી ૬, ૧૪૪

કોરોડાન ૫૩, ૨૪૭, ૪૭૮

કોરોડાન કિલ્લો ૫૩

કોરોડાન જે ૨૮૬, ૩૧૧, ૩૭૧, ૩૭૫, ૩૭૬

૩૮૦, ૩૮૨ થી ૩૮૪, ૪૧૧, ૪૨૫, ૫૮૫,

૫૧૧, ૧૦૧

કાસ, દેશન પ્રુ ચિત્તરજન ૪૫ ૫૩, ૧૧, ૧૮૦

૭૦, ૭૫, ૮૧, ૮૦, ૬૭, ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૧૦,

૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૪ થી ૧૩૬ ૧૧૨,

૧૬૩, ૫૧૨

કાસ, ભલીન્દ્રનાથ ૨૦૧, ૨૦૨

કાકી ૨૧૩

કાકી કૂચ ૨૨૦

'કલિદાસ' ૫૨૪

કલ્પી ૧ ૨, ૩, ૪૫, ૪૬, ૪૮, ૧૧૨, ૧૧૭, ૧૨૧,

૧૪૩, ૧૬૪, ૧૭૩ થી ૧૭૫ ૧૮૨ ૨૦૪,

૨૦૬, ૨૧૫, ૨૬૬, ૨૭૨, ૨૭૭, ૨૮૨, ૨૮૪,

૨૮૫, ૩૧૦, ૩૩૨, ૩૮૬, ૪૦૭, ૫૦૨ થી

૫૦૪, ૫૧૦

કલ્પી, ૧૫ ૩૧, ૧૭૭, ૨૧૬, ૩૪૫, ૪૧૭

કલ્પી ૬, ૧૪૪

કેલ, ખેડોલુ ૩૨૪

કેરી રાજ્યો ૫૫૬ થી ૧૧૪, ૪૭૮, ૧૧૪, ૧૧૫

કેરી તંબો ૪૩૭, ૫૩૧, ૫૫૮, ૫૬૧ થી ૫૬૫

કેસાઈ, મહાદેવ ૬૭

કેસાઈ ૬૮ થી કિલ્લા ૨૩૨

કેસે, ગુસ્તાવ ૧૪

કલિકા લખાવો ૪૮૩

કલિકા ૪૫૬

કલિગી રાજનીતિ ૪૦૭

કલિકા ૫૧૫

કલિગી ૧૫

કલિ ૮, ૧૫, ૨૧, ૭૪ થી ૭૭, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૩૭,

૧૪૦, ૧૪૪, ૨૧૧, ૩૧૭, ૩૪૦, ૪૦૦, ૪૦૧

થી ૪૦૬, ૪૦૬, ૪૪૬, ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૭૬,

૪૮૦, ૫૦૦, ૫૦૨, ૫૨૦, ૫૩૭, ૫૭૫,

૫૭૮, ૫૮૧, ૫૮૨

કલિ, લખાવો ૪૦૦

'કલિ અને કલિયા' ૫૧૨

કલિ, પતિ બીજાન નસાય ૧૨

કાલિસાભાઓ ૧૨૭, ૧૩૦, ૧૩૪, ૧૬૮, ૪૭૩,

૪૩૫, ૪૩૭, ૪૪૫, ૪૮૧, ૪૬૨, ૫૩૩,

૫૬૦, ૫૭૧, ૫૮૬, ૫૮૬, ૫૬૨

કાલિસાભાઓ, નવી ૧૦૪

કાલિસાભા - પદ ૧૦૬

કાલિસાભાપ્રવેશ ૧૦૨

કાલિસાભાઓ, પ્રાતિક ૧૨૭, ૧૧૦, ૧૬૭, ૨૧૧,

૪૨૭, ૧૦૮

કાલિસાભા, મગાની ૧૨૭

કાલિસાભા, વડી ૧૦૨, ૧૨૭, ૧૩૩, ૧૧૦, ૧૬૩,

૧૮૭, ૨૧૧, ૩૧૭, ૩૬૩, ૪૦૩, ૪૨૭ ૪૫૪,

૫૦૪, ૫૫૫ ૬, ૬૦૬, ૬૧૦, ૬૧૫, ૬૩૦

કાલિસાભા, સુમુકા પ્રાતી ૩૮૪

કાલિસાભાઓ કાર્યક્રમ ૬૦૫, ૧૦૮

કાલિ નગલ ધન સનવાઈ એન્ડ સોનો ૩૮૪

'કાલિ કોઈ એક ગામ' ૩૦૬

'કાલિ પાવર એન્ડ મોનવાપોલ-સ' ૫૧૬

‘ધી પીપલ’ ૧૮૨

‘ધી ક્યુયર એન્ડ ધિર એન્ડ વેલ’ ૪૫૫, ૪૫૮

નાનદેવીઓ ૨૦૧, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૯, ૨૯૪.

૨૯૫, ૩૩૮, ૫૧૨

નરેન્દ્રનાથ, રાજ ૧૭૪

નવરોજ ૬

નવરોજ, હાથાભાઈ ૪૦૪

નરસીમપાશા ૫૩૧

નાઈબર, નાઈન્ટીઝ ૪૦૪, ૫૪૨, ૫૭૫

નાકરની લગ્ન ૨૪૪ થી ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮ થી

૨૫૧, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૮૧, ૩૨૨, ૩૪૪,

૩૬૩, ૫૦૪

નાગપુર ૧૧૦, ૧૦૧, ૨૦૮

નાગરી (નિપી) ૪૮૦, ૪૮૩

નાલીઓ ૧૩૫, ૧૫૬, ૧૫૮, ૫૨૬, ૫૨૭, ૬૩૧

જાતરીવા ૫૦૩

નાનસન શિલ્પ ૧૪

નારિયવાડીઓ ૬૭, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૬, ૧૧૦,

૧૧૧, ૧૩૪

નારિયવાડી ૫૬ ૧૦૬

નાભા ૧૧૧ થી ૧૧૮, ૧૨૬

નાભા ભેલ ૧૧૩, ૧૧૮, ૧૨૬, ૧૩૧

નાભા લોક અપ ૧૧૩

નાભા, મહારાજ ૧૧૧

નાથકુ ૫૪૫ ૨૮૧

નાથકુ, લીલાભાઈ ૨૯૧

નાથકુ, શ્રી. સરોજિની ૩૭, ૭૦, ૨૨૨, ૨૪૨,

૨૮૧, ૩૧૩, ૫૧૨, ૬૨૫

નિઝમ નામ ૫૬૨

નિમક ૨૧૮, ૨૨૨

નિમકનો કાયદો ૨૧૮

નિલો, ક્રેડિટ ૨૦

નીતિશાસ્ત્ર ૫૦૩

નેતાઓની પદ્ધતિ (સિલ્હી) ૨૦૪

નેપાળ ૫૧૭

નેવિન્સન, એચ ટાપકુ ૨૫

નેશનલ ગવર્નમેન્ટ (સિલ્હી) ૩૫૪

નેશનાલિસ્ટ મુસ્લિમ પાર્ટી ૧૪૧

નેશનાલિસ્ટ પાર્ટી ૧૦૧

નેરોટિયો ૨૯૧

નેહરુ (નામ) ૧

નેહરુ, દિગ્ગિ (સુન્ની) ૫૪, ૭૮, ૯૧, ૧૫૦,

૧૦૦, ૨૧૭, ૨૪૧, ૨૬૩, ૨૮૮, ૩૭૧

૩૭૮, ૩૯૭, ૫૦૮, ૫૧૩, ૫૨૩, ૫૮૨ ૫૯૪

નેહરુ, કમળા (પત્ની) ૫૨ થી ૫૪, ૫૮, ૭૮,

૧૦૮, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૬૬, ૧૭૦, ૨૧૬

૨૧૭, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૩૬, ૨૩૮,

૨૪૪, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૪, ૨૫૬,

૨૬૩, ૨૮૮, ૩૪૨, ૩૪૩ ૩૪૮, ૩૭૧,

૩૭૪, ૪૭૦, ૫૦૬ થી ૫૧૧, ૫૧૩, ૫૨૨,

૫૨૩, ૫૨૪, ૫૪૪, ૫૮૫, ૫ થી ૫૮૧,

૫૮૮, ૫૮૯, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૩૦

નેહરુ, કૃષ્ણ (બહેન) ૧, ૧૨, ૧૩, ૧૭, ૧૫૦,

૧૬૬, ૧૭૦, ૨૧૭, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૪૪,

૨૫૪, ૩૪૮, ૩૭૪, ૩૭૫, ૪૨૬, ૪૭૬,

૪૮૦, ૪૮૫, ૪૮૬, ૫૨૨, ૫૨૩

નેહરુ, ચંપાવર ૧

નેહરુ, જ્ઞાનચંદ્ર-એકમવાદી લીધ્યાં ૧,

—ના વચનાઓ કારખીથી લીધ્યાં ૧,

—ના કુટુંબનું નામ તેમ ૫૩ થી ૧, —ના

વક્તવ્યો ૨૩ —ના કુટુંબનો ઇતિહાસ

૨, —નાની કૃષિનો કિસ્સો ૨ —ના

દાદાનેહરુ ગંગાધર ૩, —ના દાદી ૩ —ના

જન્મ ૩ —ના પિતાની દેશવર્તી ૩ —ના

પિતાની ધર્મની પસંદગી ૪, —ના પિતાના

ધર્મની શાસ્ત્રાન ૪, —ના કાકાનું અવ

સાન ૪ —ના પિતાનું ધર્મમા એકરણ

૫૪ ૪, —ના પિતાનો મહાસમા સાથે

પ્રથમ સળંગ ૪ —ના પિતાની ધર્મના

સૂક્ષ્મતા ૫ —ના પિતાનો અગિયો વિશે

જ્ઞાન ૫, —ના પિતાની જિહાદી ૫,

—ના જયપુરના કિસ્સો ૫ —ના

૪-મદિવસ ૫, -ના જમણના દિનામાં
હિદીઓ અને રાજકર્તાઓના સંખ્ય
૬, -ની બચપરમા બચેલો વિરોધ
૬, -પિતાના બેઠણ ઉપર ૭ -બાગ
પરમા પિતાની મકાની ૮૫ ૭, -ના
પિતાનો મિલન ૭, -નું બાગપર
પ્રથમ રમત ૭ -બાગપરમા પિતાનો
પાક અને માનાનો મેન ૭૮, -મનાનો
રેમ ૭૮, -પ્રથમ મિત્રિશ્વક ૮૧-પુત્ર
માનમિવર ૮, -મર્મ વિરોધ પ્રથમ ૭૫
૮, -બાગપરમા ઉત્તરો ૮૮, -૪-મ
મર્મની ઉત્તર ૮, -બાગપરમા મુસ
કરીઓ અને લક્ષમસ ૮૮-૧૦, -સામા
ન્ય લેખના લક્ષ વરોદના ખર્ચો વિરો
૧૦, -લક્ષમસો, સામાજિક સમિતી
૧૦, -કામીરી લેખના વિવર્ણ ૧૦ ૧૧,
-બાગપરમા થરના કવચો ૧૧ -બાગ
ખામા થોડેસવારી ૧૧, -બાગપરમા
તરવાની મેજ ૧૧ ૧૨ -બાગપરમા
બેર દેખિને માટે સહનુભૂતિ ૧૨,
-વર્તમાનપત્રોના વચનની સંખ્ય ૧૨,
-બાગપરમા રવજાતિમા જ્ઞાતિખેન
આતરતાનીય લક્ષ અને બીજા સામાજિક
દિવાલો ૧૨ ૧૩, -ના પ્રથમ શિક્ષા ૧૩
-નું સંકેતનું જ્ઞાન ૧૪ -ને વ્યાકરણો
આણેમો ૧૪ -નું બાગપરમા વાચન
૧૪, -કાલ્ય પ્રત્યે દુષ્ટિ ૧૪ -વિજ્ઞાનની
શરૂઆત ૧૫ -અને વિરોધોની
સંખ્ય તથા તેની અસર ૧૫ ૧૬
-આમરામા કોલવની આકલ્પ ૧૫
-વિરોધોક્તિલ સોસાયટીમા લેખાવા ૧૬
-બાગપરની પોતાને વિવેની ૭૫ ૧૬
-વિરોધોની અસર ૧૬ -વિરોધો વિરો
વિરો ૧૬, -બાગપરમા દુસોબની
મુદતની ૮૫ ૧૭, -બાગપરમા લાકી
ચતાની પરિચય ૧૭ -સ્ત્રીઓ પ્રત્યે

પ્રથમ આકલ્પ ૧૭, -યુરોપની પ્રથમ
સર ૧૭ -હેરોમા પ્રવેશ ૧૭, -હેરોમા
શરૂઆતના દિવસો ૧૮, -હેરોમા વાચન
૧૮, -હેરોમા દેગવાળી ૧૮, -વિલા
ચતાની મૂલ્યોમા ૨૪ ૧૮-ઉચાઈ ૨૪ ૨૩
આકલ્પ ૧૮ -હેરોમા સમકાલીન
હિદી વિવાદો ૧૮ ૧૯, -હેરોમા
મદીઓ પ્રત્યે વચ્ચ ૧૯ -યુનિવર્સિટી-
નું આકલ્પ ૧૯ ૨૦, -હેરોમા હિન્દના
સમ ચરો ૧૯ -ગ્રેવીનાર્કીના જ્ઞાન
ચરિત્રના વાચનની અસર ૧૯ ૨૦, -હેરો
છેલ્લા ૨૦, -ગ્રેમિજમા પ્રવેશ ૨૦,
-કુમારવરમાથી પુષ્પ ઉત્તરમા ૨૦
૨૧, -કેમિજમા ગણ ૨૦ ૨૦ -કોસે
જમા આગાસના વિરોધો ૨૦, -યુનિવ
ર્સિટીમા બીજા વિરોધો અને લેખોનો
૨૪ અને ચર્ચાઓ ૨૦ ૨૧, -સીપુર
સંખ્ય વિરોધ વાચન અને જ્ઞાન ૨૧,
-જાગણી દરમિયાન સ્ત્રીઓ પ્રત્યે વચ્ચ
૨૧, -સિક્ક જવનનું આકલ્પ, વિલા
સીપુ નહિ ૨૧ ૨૨, -જ્ઞાનનો પ્રાર
બમા આકલ્પ અને મધન ૨૧ ૨૨
-કોરેજના દિવસોમા ચર્ચાઓ અને
જ્ઞાન પ્રત્યે વચ્ચ ૨૨, -જાગણી
વિલાસોના ધનને માટે ૨૨ -હિદી,
૧૯૦૭નું ૨૨-વરોદી અને બહિષ્કારની
વિચયતામા હિદી વિવાદોમા પર
અસર ૨૨ -કોરેજમા ૧ ૧૫ ૨૨ ૨૩
-મદી ની વ્યવસ્થા ૨૩મા સંખ્યો ૨૩,
-મદી અને વિજ્ઞાન વિરોધ ૨૩, -ના
સમગ્રીન વિવાદોમાથી કોઈક જ
સંજ્ઞા ૨૩ -ગ્રેમિજ દરમિયાન
હિદી નેનાઓની પ્રથમ ૮૫ ૨૩ ૨૪,
-ગ્રેમિજમા સમકાલીનો ૨૪, -સ્વામજી
કૃષ્ણવર્માનો પતિચય ૨૪, -પિતાનો
સમકાલીન પ્રવેશ ૨૪, -પિતા મધ્યમ

માગી નહોતી રૂપ - પિતાના પ્રારભના
 રાજકીય વિચારો રૂપ - અધ્યત્મ
 માગીઓ વિષે રૂપ - પિતાના રચનાવ
 વિષે રૂ૬ - પિતાના રાજકીય વિષે
 રૂ૬, - ઇન્ડિયન પ્રિવિટ સર્વિસમાં
 જોડાતા નવી રૂ૬ - એમ્પ્રિજન ઇસ્ટ ૨૬,
 - માયદાની ટેંગવાણીની પસંદગી રૂ૬
 - તાજકીય વર્તનની અવસ્થા રૂ૬
 - એમ્પ્રિજન પછીના બે વર્ષ રૂ૬-૮૭
 - ખર્ચાણ દેવો લઈનમા રૂ૭ - એંગલો
 દમિયાન યુરોપના પ્રવાસે રૂ૭-૨૮
 - આકાશયાનનું પ્રથમ દર્શન રૂ૮
 - ને વર્મા એકે ઇલ્બેરે સ્પાહસ રૂ૮
 - એડિસ્ટરે ધયા રૂ૮ - હિંદુ મા પ્રયાગમન
 રૂ૮ - તે સમયની હિંદની રાજકીય
 સ્થિતિ રૂ૯ - મહાસાગરના પ્રથમ હાજરી
 રૂ૯ - ૧૯૧૨ની મહાસાગર વિરો રૂ૯
 - જોખરે વિરો રૂ૯-૩૦ - વહીવાતની
 શરૂઆત ૩૦ - વહીવાતના ધોરણ વિરો
 ૩૦, - રીફાયાતના હિંદુ નીરસ ઇબન
 ૩૦ - હિંદીઓ અને અંગ્રેજોના સંબંધ
 વિરો ૩૦ - હિંદુઓના અંગ્રેજ અમલ
 દારોની બે દિકે અવનતિ વિરો ૩૦ ૩૧
 - હિંદી અમલદારો વિરો ૩૧ - અધ્યત્મ
 વર્તનના ઇબન અને રાજકીય વિરો ૩૧
 - મહાસાગર પ્રવેશ અને કાર્ય ૩૧ ૩૨
 - ધંધાની શરૂઆતના અંગ્રેજીવાનના પ્રકારે
 સિકાર ૩૨ - સિકારનો અનુભવ અને
 સ્થાન ૩૨ - ભારત સેવક સમાજ વિરો
 ૩૨ - શ્રી. રાજકીયે રિવ થી એને
 અધિષ્ટી સળાઈથી આધાન ૩૨ ૩૩
 - મહાસાગરના પાકારો વિરો ૩૩ - મહા
 યુદ્ધના સમયનું હિંદુ રાજકીય વાતા
 વાત ૩૩ ૩૪ - શ્રી. મીનિસાસ થ સી
 વિરો ૩૪ - ભારત સરકારનું મહાસાગર
 એ.પાને અટક ૩૪ - શ્રી. એસટની

અગત્યવતે વિરોધ ૩૪, - નાં પિતા
 અનિમમ્માગી બનના ભય ૩૪,
 - અધ્યત્મમાગીઓના મહાસાગરના ૩૪
 - અધ્યત્મમાગીઓની બીજી જિલ્લે વિરો
 ૩૪ - નું પ્રથમ બટોર લખેલું ૩૬
 - એ સમુદાય પિતા મોતીલાલ અને
 પિતા માણવીયાના નેતૃત્વ વિરો ૩૬-૩૭
 - તાજકીય વિચારોનું મથન ૩૬-૩૭
 - પિતાના રાજકીય વિચારોથી બેઠક ૩૭
 - પિતા અનિમમ્માગી બને છે ૩૭
 - આધીનનું પ્રથમ પ્રિવિટ ૩૭ બીરતા
 પ્રત્યે આશ્ચર્ય ૩૭-૩૮ - યુવાનીમાં
 સમાજવાદી વિચારો ૩૮, વહીવાતનો
 ધંધો ૩૮-૩ - અને સર રાસબિહારી
 દોષ તથા ખાખડે ૩૮ - નું લગ્ન ૩૮-
 - હિંદુસામર્થ્ય ૩૮-૪૧ - હિંદુસામર્થ્યના
 દર્શનથી આનંદ અને વૃત્તિ ૩૮-૪૦,
 - હિંદુસામર્થ્ય એકે અનુભવ ૪૦-૪૧
 - અમરનાથની યાત્રાએ ૪૦-૪૧ - હિંદુ
 લયમાં ઇલ્બેરે સ્પાહસ ૪૧, ટેલાસ
 અને કામીર યાત્રાનો સંક્રમ ૪૧,
 - પ્રવાસવાસસભી વૃત્તિને બાંહે જેલ
 ભયાને ૪૧ - ને પવનનો સાદ ૪૧
 - મહાસાગર પછીની હિંદની રાજકીય
 સ્થિતિ ૪૨ ૪૩ - એ. એ. બિરોનો પા
 ૪૩ - ૧૯૧૬થી ૧૯૩૪ની પ્રગતિ વિરો
 કાંસા જી - સત્યાગ્રહનો પ્રથમ પરિચય
 અને અપેક્ષિત ઇવનમજ ૪૪ - પિતાનો
 પ્રેમ અને એલની કલ્પના ૪૪ પ્રથમ
 મત્ય સહ વિરો આધીનની સલાહ ૪૪
 પસંદગી રમખાણો અને મરણ લો
 ૪૫ ૪૬ - આશ્ચર્ય લોના અમલની
 તપાસ ૪૫ ૪૬ રેશમકે દાસ સાથે
 પ્રથમ કાર્યપ્રસંગ ૪૫ - અધિવાસીના
 કલ્પ અને અવતર દાવતી અવાજાદી
 ૪૬ - અવતર કાચરેનું દર્શન અને નેતૃ

ખડારા ૪૬ -ગામીજીની કાર્ય પદ્ધતિ અને
 દૂરદેશી પાણીનો પ્રથમ પરિચય ૪૬ ૪૭
 -પિતાના જીવન પર પાલખની અસર
 ૪૭ -પાનડ રિતનો પ્રથમ અનુભવ ૪૭,
 - ઇન્ડિયેન્ડ-ટ' પત્નીની કાનફિલી ૪૭
 -પિતા અને મધ્યમનાર્મીઓ વચ્ચેનું
 અત્યવરૂં છે ૪૭-મહાસભા અનુભવ
 ની ૪૭ ૪૮ -મોડીનીઓ અને ઉનેશ્વરો
 ની એક સભા ૪૮ -ગામીજીની કાર્ય
 પદ્ધતિ ૪૮ ૪ -મિત્રાસુત કોયુડેશનમાં
 ગામીજી ૪૮ -ગામીજીની મિલાફત
 કમિટી માથે રાત ૪૮ -ગામીજીનું
 મુદિલમ લીગની કાઉન્સિલ સમક્ષ
 આપણું ૪૮-૫૦ -મિલાફતની લડત
 ઉપાડનારાઓ વિરે ૫૦ -એકમાત્ર
 તિવમ્ની સમસ્યાનુસાર ૫૦ -હિંદના
 રાજકીય પગે નું વર્ગીય પોર્ટ નિરીક્ષણ
 ૫૧ ૫૨ -એઓ કમિયન વર્તમાનપત્રો
 વિરે ૫૧ -હિંદી વર્તમાનપત્રો વિરે ૫૧
 ૫૨ -ની ૧૯૨૦ માં રાજકીય હિંદી ૫૨
 -અને અપ્રમાણ એલચી મંજી ૫૩
 -ને મસૂરી છો વળો કુકમ ૫૩
 -કિસાનો સાર્થિકા સંબંધની રાજ્યવાન
 ૫૪ -કિસાનો સાથેની પ્રથમ મુલાકાત
 ૫૪ ૫૫ -નામ માં ૫૪ થી ૫૬
 -કિસાનોના પ્રથમ પરિચયનો આધાર
 ૫૫ -આત્મમાતાનું દર્શન ૫૫ -કિસા
 નોની હાલત અને તેમની કહાણી ૫૫
 ૫૬; -કિસાન ભગિનીનું કાનડા ૫૬
 -કિસાનો અને બે વા રામચંદ્રનું કાર્ય
 ૫૬ -સ્વતંત્ર અને મોગેશીસા ખેડૂનો
 વિરે ૫૬ ૫૭ -અયોધ્યાના ખેડૂનો ૫૬
 ૫૭ -કિસાન હિલચાલના કાનડો ૫૬
 ૫૭ -કિસાન હિલચાલ વિરે રહેતેલું
 અગ્રાન ૫૭ -ગામ માં જામણ અને
 તેની જીવન પર અસર ૫૮ ૫૮ -ની

સહનશક્તિ ૫૮ ૫ -પિતાની શરીર
 સંપત્તિ ૫૮ ૫૮ -ખેડૂનો પ્રથમ દર્શન
 ૫૮ -ને ખેડૂનો અને આરોગી અનુભવ ૫૮
 ખેડૂનો સાથે વાન કરવાની રીત
 ૫૮ -કિસાન હિલચાલની પોતાની
 હિંદી ૫૨ અસર ૫-૬૦
 -જમીનદારો અને સરકાર ૬૦,
 -જમીનદારો અને ખેડૂનોના સંબંધ ૬૦
 -જમીનદારો વિરે ૬૦ ૬૧ કિસાનો પર
 અસરકારની અસર ૬૧-૬૩-કિસા
 નોની સરકાર સાથે અપ્રમાણ ૬૧,
 -કિસાનોની તેજી અને ગોળીવારનો
 અનુભવ ૬૨ ૬૩ -કિસાનોના વિશ્વાસ
 પાત્ર બો મે ૬૨-૬૩ -જિલ્લાઓમાં
 કિસાનોનું જમન ૬૩ -કૌટુંબીકાર્ય
 કિસાનોનું તોફાન ૬૩ -કિસાનોને
 હિંદી માટે કંપન ૬૩ ૬૪ -કિસાનોને
 આપેલી સલાહનું પરિણામ ૬૪
 -હિંદી કિસાનો વિરે ૬૪, -કિસા
 નોનો પ્રથમ હિંદી પ્રસંગી એક
 મહત્વની બાબત ૬૫ -ગામીજીની
 કાર્ય પદ્ધતિ ૬૫ -લાન લાખપતરાય
 વિરે ૬૫-૬૬ -પિતાનો અસરકારને
 માં તેના કારણે ૬૬-૬૭ -પિતાની
 અસરકાર કરવામાં મુશ્કેલી ૬૭ પિતા
 અસરકારમાં ભેગા ૬૭ -પિતા અને
 ગામીજીની નેવી વિરે ૬૭ -પરમવૃત્તિ
 અને ધમશું-વૃત્તિ બનેવાના એક
 એકને સમજી શકે છે ૬૮ ગામીજીએ
 ધડેલી નવી મહાસભા ૬૮ -મે તીલક
 રાખતી અત્સર્યા આગળ ૬૮,
 -લોક મે સંબંધની અસર ૬૮
 એનું પૂર્ણ ૨૧૮ ન ઉપરના
 નિબંધ વિરે ૬૮-૬૯ -ગીર મહમદ
 અલી વિરે ૭૦ -મધ્યમનાર્મી
 નેતાઓ મહાસભામાંથી અસર ૭૪

સરકાર પસંદ લાગે છે તે વિશે ૭૦-૭૧.
 -સોડાબ્રિટિની અસર વિશે ૭૧.
 -અસહકારની આમર્શ પત્રની અસર
 વિશે ૭૧-૭૨ -સોયિએ. કરેડો
 'બિગ્લ'નો અર્થ ૭૧-૭૨, -મહા
 સભાના કાર્યકર્તાઓનું ૧૯૨૧મા માનસ
 ૭૨, અસહકારની સરકાર પર અસર
 ૭૨-૭૩, અસહકાર દરમિયાન અંગ્રેજ
 અમલદારોનું માનસ, અને તેમણે
 પોતા કરેલું ભયનકતાનું વાતાવરણ
 ૭૩-૭૪, -૧૯૨૧મા અંગ્રેજોની લય
 પત્રના દરમિયાન વિશે ૭૩-૭૪, -બિગ્લની
 ઉદ્વેગાવની પ્રતિનિધિ નેતાઓ પર
 અસર ૭૪, -અસહકારમાં 'રહેલું'
 પાર્થિવ તંત્ર ૭૪-૭૫ -તંત્રમજ્જામાં
 ધર્મની અસરથી મૂળભૂ ૭૫
 -ગાંધીજી એક રહેલો ૭૫ -ગાંધીજીના
 પ્રભાવથી ધર્મ તરફ વળેલો ૭૫ -સત્યા
 ગ્રહની નૈતિક બાબત ૭૬ -શુદ્ધ ધ્યેયને
 મટે શુદ્ધ સાધનની જરૂર વિશે ૭૬
 -૧૯૨૩ના તંત્રકીય વિચારો ૭૬
 -આમમની પ્રથના પ્રત્યે આકર્ષણ
 ૭૬ -તપ્તવાન એક નિમ્ન બલ ૭૭,
 -હિંદી રાજાનામાં તંત્રકીયો પ્રત્યે
 નિરસકારની માત્રા યોગી ૭૭
 -સ્વદેશી વિરોધીઓ પ્રત્યેનું વલણ
 ૭૭-૭૮ -૧૯૨૧મા ધ્યેયની અસરપટલા
 સ્વતંત્ર્યને અર્થ અસરપટલા ૭૮ -ગાંધીજી
 રચના વિશે અસરપટલા ૭૮ -વિચારના
 અભાવને દ્વારા અસહકારમાં લાગેલી
 વિશ્વ લિલ પ્રતિનિધિ ૭૮-૭૯ -ચનો
 વિશે ૭૯ -લડવમા ખૂની જઈ બહુ
 ઠોઠ છે ૭૯-૮૦ -રેખાઓ પ્રત્યે
 વલણ ૭-૮૦ -જનસમૂહ સાથે
 યોગ્યતા ન થઈ. સંખ્યા ૮૦ લેખ
 પ્રત્યે સંવર્ણ ૮૧, -અહિંસાની અસર

વિશે ૮૦-૮૧, -૧૯૨૧ની પડકારકી
 ૮૧, -એલને માટે પડકારના પ્રથમ
 અનુભવ ૮૧ -સાતને રંગ ચડેલા
 લેખ ૮૨-૮૩ -૧૯૧૧ વર્ષના ૮૩
 -૧૯૧૧ની મોકૂફીથી થયેલો રંગ ૮૩
 -મોકૂફીની એક દર અસર ૮૪, અહિં
 સક લગના રાજાની ચર્ચા ૮૪-૮૬,
 -સત્યાગ્રહ કાયરતાનો ધર્મ નથી ૮૪,
 -ગાંધીજીની સમિતિ વિશે ૮૫ -ગાંધીજીના
 લેખનું (તલવારનો ન્યાય) દિગ્દર્શ
 ૮૫-૮૬, -અહિંસાના આર્થ સર્વને
 ચાટે ત્રિભુવાળા નથી, ધર્મ નથી ૮૭,
 -અસહકારની લડત બધે રહેવાના
 સાચા કારણો ૮૭-૮૮ -ગાંધીજીની
 તર્કપદ્ધતિ વિશે ૮૭ -અસહકારના
 શુદ્ધતા કુટંગ વધ ૮૮, -અસહકારની
 ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૨ના સંવિવદનમંત્રી
 સાથે સરખામણી ૮૮, -પીટેકકના
 લાભ ૮૮-૮૯ અસહકારની નિષ્ફળ
 તાત્કાલિકતા ૮૮-૮૯ -મોકૂફી યોગ્ય
 પણ તેની રીત અયોગ્ય ૮૯, -મોકૂફી
 ૧૯૧૧ની વિશિષ્ટતાઓ વિખવાદને મળેલા
 અવધારા ૮૯ -સરકાર અને રેખાઓ
 ૯૦ સ વચ્ચેની શાંતિવાદ વિશે ૯૦
 -પ્રતાને અને પિતાને સહ-એલ
 ૯૦-૯૧ -પોતાની સામેના મુકાબાની
 રમૂજ પદ્ધતિ વિશે ૯૦-૯૧ -મુક્તિદે
 -એલમા ગાંધીની મુકાબા ૯૧
 -ગાંધીજી ૧૯૧૧ સમયે નિર્વેક ૯૧,
 -લગતી મોકૂફી ૧૯૧૧ રેખા કાપડને
 અહિંકાર બંધવિધત કરવામા ૯૧-૯૨
 ખીજ વખત એલમા દર -હિંદમા
 તંત્રકીય મુનએની સહ સામાન્ય
 દર -એલમાના અવિશ્વાસી બાબતો
 વિચારો ૯૨-૯૩, -એલમાં મેલેર તા
 ૯૩ અનુભવ વિશે ૯૩, -સંજ્ઞાઓ

૧૧૩, -નાખા ભેલ વિષે ૧૧૩,
-નાખાની ફાર્દમાં બે કેસ, તેની રમૂજ
અને અધેર ૧૧૩-૧૧૫, -નાખાની
રીત' વિષે ૧૧૪-૧૧૫, -નાખાકેસનો
ફેસલો ૧૧૪-૧૧૫, -નાખામાં સજાઓ
૧૧૫, -કેરી નાંખેલા છુદ અને કેરી
સાંચેલા ક્રિડિસ વહીવટ વિષે ૧૧૫,
-કેરી નાંખેલી ફાર્દમાં અધેર ૧૧૫,
-પિનાની મિંતા ૧૧૫, -કેરી નાંખેલા
ક્રિડિસ વહીવટથી પ્રભને પતો બેવડો
માત્ર ૧૧૬, -નાખામાંથી વિચિત્ર રીતે
મુદકારો ૧૧૭, -નાખામાંથી મજેલી
'ભાંગની મુખિ' ૧૧૭ -નાખાના
'કાવતના કેસ'નો શીખ સાધી ૧૧૭,
-નાખા ભેલમાંથી મજેલો ઘડફોલો
૧૧૮, -આખર્થ નિગવાણી દરીથી
નાખામાં ૧૧૮, -નૌ સામીઓ પ્રચેની
વફાદારીનો આ.સ. ૧૧૮, જોવાના
મહમમઅલીનું પ્રમુખ તરીકે બાતલ
૧૧૯, -જોવાના જોવાના મહમમઅલી
સાધેના સખધ વિરે ૧૧૯ -જોવાના
મહમમઅલીની રાનિર્ગા અને કલામની
ગુરેવ વિરે ૧૧૯ -નામોની આમળના
મતવાચક ટાન્ડેનો અણામો ૧૧૯,
-જોવાના મ અલીના ઈન્કર વિરે
૧૧૯-૧૨૦ જોવાના ન અલીના
મત મુખ 'પર્મનિહ' ૧૨૦, -અર્મ
વિરે ચર્ચાની એક મુખિથી ૧૨૦,
-પર્મચર્ચાની બામનમાં મુદિવમો,
અર્મસમીએ અને દિહુમેની સત
બાતલ ૧૨૦, -હિદુધર્મની ટપનશખિ
વિરે ૧૨૦ -પહિન વલટલાઈની
રમૂજ ૧૨૦-૧૨૧ -જોવાના મહમમ
અલી સચે પર્મચર્ચા ૧૨૧, -જોવાના
મહમમઅલીનું ધાર્મિક વાવન અને
કલામીનિ ૧૨૧, -જોવાના મહમમ

અલીનું ધાર્મિક ભોગપત્ર ૧૨૧, જોવાના
મહમમઅલી મહાસખાથી ૬૨ મથા
નેનાં કાલો ૧૨૧-૧૨૨, -જોવાના
મહમમઅલી ગોળમેજમાં મથા તેથી
અને તેમના મતથી આપાત ૧૨૨,
-નૌ જોવાના મહમમઅલીની ચેતવણી
૧૨૨, -હિદુરનાની રોવાણની સલામ
અને આવજપતના ૧૨૨-૧૨૩, -જુલ,
માવતીવણ અને સરકાર ૧૨૪, -માલ
-વીયલનો સત્યાગ્રહ ૧૨૪-૧૨૫,
વિવેરના ન સત્યાગ્રહનું ગણન
૧૨૪-૧૨૫, -ગાધીજીની માદગી ૧૨૫,
ગાધીજીની મુખિ ૧૨૫, -છુદુમા રત
૧૨૫-૧૨૬, -ગાધીજી અને રવરાજ
વહીવે ૧૨૬, -ગાધીજીની વિચારપદ્ધતિ
વિરે ૧૨૬, -ગાધીજી સચે ચર્ચા ૧૨૬,
-નૌ પ્યેવની વ્યવહારનો આગ્રહ ૧૨૬,
-નૌ સંયુક્ત માન પરીવહમ ભાવણ
૧૨૬, -અધ્યમમાર્ગીઓની સપાસલ
વર્તિન વિરે ૧૨૭, -અધ્યમમાર્ગીઓ
અને આણે બૂમગત ભેલ ૧૨૭,
-એકોના રપહવા માટેના અણમમાં
વિરે ૧૨૭, -૧૯૨૪માં પાતસખાઓની
કાર્યવહી ૧૨૭, -આરાસખ ઓમા ઉપ
ગોળી કાર્યની અસક્ષતા વિરે ૧૨૭,
-અસલાવાની સપાસલ સમિતિની
બેઠક ૧૨૭-૧૨૮, -ગાધીજીનું બધા
સજ પ્રત્યે વણ ૧૨૮, -ગાધીજીનું
હૃદય મહાસમિતિની બેઠકમાં ભાગી
પડતું ને વિરે ૧૨૮, -ગાધીજીના અ
હિસાના આગ્રહ વિરે ૧૨૮-૧૨૯,
-ગાધીજીની ને સમવની સદિવરનાથી
આગ્રહ ૧૨૯, -ગાધીજીની મુખિથી
વિરે ૧૨૯, -ગાધીજીની આમ વર્ગમાં
લોકપ્રિયતા વિષે ૧૨૯, -આમવર્ગની
લગતો બેઠક કરી સકાઈ નહીં ૧૨૯-

૧૩૧ -ગાંધીજીની લોકપ્રિયતા સુધિ
શિત વર્ગોમાં ૧૩૧ -પિતા અને
ગાંધીજીને સંબંધ ૧૩૧-૧૩૨ ના
પિતા ગાંધીજી વિશે ૧૩૧-૧૩૨
-ગાંધીજીની સત્તા નડતા અને અધિ
કાર વિશે ૧૩૨ -ગાંધીજીની આજ અને
ચાણીની મોદિની ૧૩૨ -ગાંધીજીની
સૌધર્મ્યદષ્ટિ ૧૩૨ -ગાંધીજીનું જીવન
નેક સંપૂર્ણ કલાકુલિ ૧૩૨-૩૩, -પિતા
અને ગાંધીજીની સંપ્રભામણી ૧૩૩
-પિતાના સામર્થ્ય અને ફરિનની મહાનુ
ભાવના વિશે ૧૩૩ -ગાંધીજી પિતાની
નવવીર ભૂમિને ૧૩૩ -પિતાનું સ્વરાજ
પદ્ધતિ નેતૃત્વ ૧૩૩-૧૩૪ -તારકભાના
અર્થે વિશે ૧૩૪ -સ્વરાજ જમીની
નવજાગ ૧૩૪ -સ્વરાજ પત્રગાથી પૂછા
પડેલા દિવસાન્તિવિદ્યો વિશે ૧૩૪
-મહાસત્યાગે ઇસીને ધરેલા મહારાજા
વાડી પ્રયત્ન વિશે ૧૩૫ -ગાંધીજી
પ્રમુખોના પદ પ્રમુખ ૧૩૫ -ગાંધીજીનું
પ્રમુખ તરીકેનું જાણ ૧ મ પ્રમુખ ૧૩૫
મહાસત્યાના કાયમતા મની જેવા ૧૩૫
-દેશજનુના અવસરોની પિતા ૮૫૨
અસર ૧૩૧-૧૩૫ -ને તાગી તદ્દરની
વિશે ૧૩૫ -માની પછીની અનસરિ
અને આ-આમિકતાના અનુભવ ૧૩૬
૧૩૭ -હિંદુ મુદિ ૧૩ હુકોના કાલો
વિશે ૧૩૭-૧૩૮ -આત્મી અને નગાજ
માથી કનડો ૧૩૭ -વર્તિક જૂનના
નીમ પદ્ધતિ તરેથી ઉપવા ૧૩૭
૧૩૮ -મનિ દિવાની મમી પ્રગતિઓ
વિશે ૧૩૮ -મનાસજનુ મનવ કવિ ની
અ મ વા ૧૩૮ -ગાંધીજીની મમી
પ્રમ પ્રયેના વા ૧૩૮ વાસ્તવિય ૧૩૮
-સરકારની મેદનીની અને અપણી ક્રમ
વિશે ૧૩ -એક રોજ ઉપવ, અર્થે

અને સામાજિક સ્થાના બદલવાનો ૧૩૮-
૧૪૦, તારકભા અને સામાજિક સ્થાના
માથે ભય છે ૧૪૦, -વા ૧૫૨ તારકભા
નેતાઓ સુધારક જીતવા છે ૧૪૦
-આપણા પ્રકો સુધારક નહિ પણ
કાન્તિની દિગ્ધી જ ઉત્તેજવાના ૧૪૦,
-સ્વયં ધ્યેયને અભાવે મેગવાનો ફલવે
૧૪૦ -મમી મ મહીઓનું કાં,
મેકરીએજની વહે ચણી ૧૪૦ -આમ
વર્ગ અને કોમી મમણીઓ ૧૪૦ -મમી
નેતાઓ સાની રીતે પ્રગતિવિરોધીઓ
૧૪૧ -મહાસત્યાગના મુખ્યમાને વિશે
૧૪૧-૧૪૨ -તારકભા મુદિનમોના
પીછેહઠ ૧૪૨ -તારકભા મુદિનમોના
મહાના અત વિશે ૧૪૨ -એકમ
પરિવર્તન નિ વહવાના મત્તો ૧૪૨
-મમી કોરે લીધેલા સ્વરૂપો ૧૪૩
-મમી પ્રગતિ આર્થિક ૧૪૩ ૧૪૩
-વર્ગમુદ્ધમા મમવહી નેનાઓ સ્થાન
૧૪૩ -મમણાના આ મમી નવજા
અને તેના પરિણામ ૧૪૩ ૧૪૪ -તાર
કીલાની બાનપરુષા મોમ ૧૪૩ ૧૪૪,
-અમ અને ધર્મનું જૂન આનકન
સમુઓ ૧૪૪ -મુનિસિપાલિટીના
પ્રમુખ તરીકેનું માય ૧૪૪ -મુનિસિ
પાલિગિઓના વગેરે વિશે ૧૪૪
-મુનિસિપાલિટીઓના નવજા સરમાર
ની બા ૧૪૫ -સરમારી આમ વહારોનું
વપણ ૧૪૫ -સ્વયં નિકે સ્વા ૧૫ પ્રયે
સ કાલુ વા ૧૪૫ -મુનિસિપાલિટી
નાના ના ના ઉપવામમા રિવિ
ના અર્થે મમી અમ મ ૧૫ ૧૪૫-
૧૪૬ ના અમ ૧૫ મમીને ના નહો
ના ૧૪૬ -મમીની ગિમન ૧૫ના
વેતોના સરકારી વિરોધ ૧૪૬ -સમાજ
કોમી વેરવેગવાથી વ વનુ મુનિસિ

પાલિગ્યોન કાર્પ ૧૪૬ —સામાન્ય
મ્યુનિસિપલ સંસ્થા વિરે ૧૪૬ —એ
લેક્ટોનો એક ગ્રિથ વિવિધ સમાજોની
ભ્રમરૂં ૧૪૬ —રચનિક સરચાઓનું
ચોકકું સુચાવની જરૂરે ૧૪૭
—રચનિક સરચાઓનો અગ્રધિકારવ્યા
પકે કરવાની જરૂર ૧૪૭ —રચનિક
સરચાએ માટેનાની ઓડો ૧૪૭-૧૪૮
—રચનિક સરચાઓ, સરકાર અને
રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ૧૪૮ રાષ્ટ્રીયતાના
આગ્રહીઓને રચનિક સરચાઓઆથી
બાદ સામવની નીતિ વિરે ૧૪૮,
—રચનિક સરચાએ રાજપ્રકરણ અને
સંસ્કાર ૧૪૮ ૧૪૯ —મહાસભાના
કાર્યકર્તાઓની શક્તિ અને વંદીય વિરે
૧૪૯ —સામાન્ય મહાસભાવહીની રૂચિ
વિરે ૧૪૯ —મ્યુનિસિપલ ડિગ્રીના પ્રમુખ
પદમાંથી નાંદનારૂ ૧૫૦ —રૂપ
મર્મદર્શન માટે હિંદુ ભદાર જાણની
અનુભવ ૧૫૦ —પુરોપગમન ૧૫૦,
—નૂતન પુરોપગ દર્શન ૧૫૦ —વરદ
પરની રખેનો અનુભવ ૧૫૧ —છની
વાળા ૧૫૧ —રચામણ કૃત્ત્વર્ગ વિરે
૧૫૧ થી ૧૫૩ —રચામણના નિવાસ
રચન વિરે ૧૫૧ ૧૫૨ —રચામણ સાથે
સંબંધથી કરના હિંદીઓ ૧૫૨ —સાંભ
મહેન્દ્ર પ્રતપ વિરે ૧૫૩-૧૫૪
—સંદભ અને મોલસીએ જેદવા ૧૫૪
—બાલિનનું હિંદી મંત્ર અને તેની
કથા ૧૫૪ થી ૧૫૬ —મહામુદ્દરવિષયન
જર્મન સરકાર અને હિન્દીઓ ૧૫૫
—અપકારમન પિયે વિરે ૧૫૬ થીરે
નૂનય ચોપાધ્યાય વિરે ૧૫૭ —વનનના
ખેવારૂ વિરે ૧૫૭ દેશવર્ગો ભોગ
વનર હિન્દીઓ વિરે ૧૫૭ —પુરોપગ
મર્મદર્શન હિંદીઓ ૧૫૮ —પુરોપગ

પરિવર્ત ૧૫૮, —એકસરકું કુપમુખ
મેન્દની સરજતાથી અર્થ ૧૫૮
ઇન્સહની સામુદાયિક હતાનો અગ્ર
ભવ ૧૫૮-૧૬૦ —ઇન્સહમા વર્ગન્યય
ભોજન આર્થ ૧૫૮ —હિંદી અને
અરેબ મંદુરગની સરખામણી
૧૫૯-૧૬૦ ઇન્સહમા હિંદમના
પદ્મનેદો વિરે ભયે છે ૧૬૦ —હિંદીના
ધારાસભ્યોના પદે વચ્ચે નહિ ભેચો
ભેદ ૧૬૦ —મંદુરગ અને રાષ્ટ્રીય
મહાસભાનો સુભય ૧૬૦ —મંદુરગ
ચાનો રાષ્ટ્રવાદ ૧૬૦-૧૬૧ —માલવી
ચા જમીન રોના ઉપગારક મિત્ર
૧૬૧ —માલવીચાની રાષ્ટ્રીય રૂચિ
૧૬૧ —મંદુરગ હિંદી રાષ્ટ્રવાદના
બીજાવિત મહ ૧૬૧ —સામાન્ય રાષ્ટ્રવાદી
પદ્મમા એ ભાગ્ય તે વિરે અર્થ
૧૬૨ —અને મહાસભા પરના સાક્ષાત્તના
આસપે ૧૬૨ —મંદુરગ પર ચૂંટણી
ઓની વિચિત્ર અસર ૧૬૨ —રૂપવાદી
પદ્મમાં વતાવરણ પરિણામ ૧૬૨
—હિંદુ અને મુસ્લમાનેનો ૧૬૨૧૬૨ના
ભવ ૧૬૩ —રવરાજ પદ્મ અને રાષ્ટ્ર
વાદી પદ્મનું વર્ણન ૧૬૩ —રાષ્ટ્રવાદી
પદ્મના ભાગેનું દેશુ ૧૬૩ —રવરાજી
મહનદના ખૂન વિરે ૧૬૪ —રવરાજી
મહનદની રમુતિ ૧૬૪ —પીતિ મંત્ર
ઓની પરિવર્ત હિંદીના પ્રતિનિધિ ૧૬૪,
—ગ્રસે સ પરિવર્ત ઉપતિ અને
થે જના ૧૬૪ ૧૬૬ —કુઓ મિનરના
વિરે ૧૬૫ ગ્રસેસ પરિવર્તનાં હજર
રેદનરૂઓ ૧૬૬ ગ્રસેસ પાપદન
કામકામ ૧૬૬ —ગ્રસેસ સમિતનનું
વર્ણન ૧૬૬ —એર્મી સભરો વિરે
૧૬૬ —સમ્રાજ્યવાદ વિરોધી સમના
કાર્યમાં અને તેમજાઈ મેનરેડે અનુભવ

૧૯૭-૧૯૮, -સામ્યવાદ પ્રત્યેનું વચન
અને એના પ્રકાર ૧૯૭ -સામ્યવા
દીએ વિશે ૧૯૭ -અસેસ પદિવદનો
એક રમૂજ ભરૂંતી પ્રિયો ૧૯૮,
-યુરોપમાં પોલીસ ચોડીએ ૧૯૮,
-ને સામ્યાનવાદ વિરોધી સંઘ જાતલ
કરે છે ૧૯૬ -સોવિયેટ ભવતીની
તેમના પર અને તેમના પિતા પર
પરેલી હાથ ૧૯૬ -સર લેન સ્વામિનુ
પ્રથમ દર્શન ૧૯૬, -યુરોપથી ખાજા
દુર્ગ ૫૫૧ તાબડીય અને સામાનિક
દક્ષિ ૧૭૦ -યુરોપથી ખાજા દર્શન
કરવા ધારેલું કાર્ય ૧૭૦-૧૭૧ -ના
મનાસ મહાસભા શમદા ઠાવો ૧૭૧,
-પોતાના કાર્યો વિશે ૧૭૧, મહાસ
મહાસભામાં ગાંધીજી ૧૭૮ -ના કાર્યો
પ્રત્યે ગાંધીજીનું વચન ૧૭૧ -પૂર્ણ
સ્વતંત્રતા ઠાવની તાત્કાલિક આવ
સ્તવિતા લેઈ શકે ૧૭૨, -મરીપદ
સ્વીકારવાનું કારણ ૧૭૨, -રિપબ્લિકન
કોન્ફેડરેસન પ્રમુખ ૧૭૩ -દીર્ઘ
જીવોગના અગાવની આપણી સામેની
ટીકાના વાસ્તવિકપણ વિશે ૧૭૩
-હકીમ અબમદખાન વિશે ૧૭૩-
૧૭૫ -હકીમજીએ મહાસભાની પ્રવ
ત્તિમાં શોધો ૧૭૩ -પિતા અને હકીમ
અબમદખાન ૧૭૪ ૧૭૫ -પિતાની
સરકારિયા હિન્દી-દારસી ૧૭૪
-કારતીરીઓની વાતાવરણને અનુકૂળ
ચલાવી શકે વિશે ૧૭૪ -હકીમજીએ
સીરવાળા પ્રત્યે અનુભવ ૧૭૫
-હકીમજીના અવસાનથી ખેદ ૧૭૫
-હિન્દમાં નૂતન સચાર ૧૭૫ -અબૂર
વર્ગમાં વતની જતી વર્ગભરૂંતી ભુએ
૧૭૫ -અબૂર પ્રવૃત્તિનું અવલોકન
૧૭૬ -કિસાન ભરૂંતિનું અવલોકન

૧૭૬, -પારલેલીના લિખ્ય વિશે ૧૭૬,
-યુવક પ્રવૃત્તિના વિકાસનું અવલોકન
૧૭૬ -સામ્યમ કમિશનના બહિષ્કારનું
વર્ણન ૧૭૬, -સામ્યમ કમિશનના
સંસ્થાની અકળામણ વિશે ૧૭૭ સર્વ
પક્ષીય પદિવદની મુસ્લીમો-એમી પ્રશ
૧૭૭ -નેહરુ સમિતિના કાર્યમાં
મદદ, એમી પ્રશના નિતકરણના
દેવથી ૧૭૭-૧૭૮ -નેહરુ સમિતિની
નિરૂપતા-એમી પ્રશના ૧૭૮, -નું
સર્વપક્ષીય પદિવદમાં વચન ૧૭૮,
-સર્વપક્ષીય પદિવદે સૂચવેલા બંધારણ
થી આધાર ૧૭૮-૧૭૯, -મહાસભાની
દેવચણી કરનાર વર્ગ સાથે દક્ષિણ
૧૭૯ -લ.રાજને લાડીમાર ૧૭૯,
-દિલી જનનાને લાડીમારને પ્રથમ
અનુભવ ૧૮૦, -અબની નિર્ધારતા
વિશે ૧૮૦, -લાલાજીનું અવસાન અને
તેમ તેમને પડેલા માલની અસર
વિશે ૧૮૦, -લાલાજીને મારથી મરેલો
આધાર ૧૮૦, -લગતસિદ્ધની મદદના
મૂળ કારણોનું પરીણ ૧૮૦, -અમત
સિદ્ધની લેખનિયના વાકારણો વિશે ૧૮૦-
૧૮૧, -હિ સામ્યી પદિતિની નિષ્ફળતા
વિશે ૧૮૧ હિ સામ્ય-અક્રિતિની ભાવનાની
બાંધકાળ ૧૮૧-હિ સામ્યીઓની ચાસ
નીસિ વિશે ૧૮૧ -જનનસિદ્ધ એક પ્રતીક
૧૮૧ -ના વનજની લાલાજીએ કરેલી
ટીકા ૧૮૨ -લાલાજીના ઉવદના લેખન
કારણમત ૧૮૨ -જાનોમ સામ્યન
કનિસનના બહિષ્કારની દેવારી ૧૮૩
-લાડીમારનો પહેલો અનુભવ ૧૮૩ ૧૮૪,
-લાડીમાર દરમિયાન આત્મનિરીક્ષણ
૧૮૩ ૧૮૪ -લાડીમારથી શારીરિક વ્યથા
પરદ આનસિક સમસ્યા ૧૮૪ -લાડી
મારના અનુભવમાંથી મળેલો અનુભવ

અને ધોરુ આશ્રય ૧૮૪, -રિતાની
 યાદીમાના સમાચારથી અરવરથતા
 ૧૮૪ -લખનૌ રહેશન ૫૨ ફરી લાહીમાર
 ૧૮૫ ૧૮૬, -લખનૌ રહેશન ૧૮૫ માનવ
 મે.ની ૫૨ના લાહીમાર ૫૬ ન ૧૮૫
 ૧૮૭, -લાહીમાર વખતે હૃદયની રોષ
 ભરેલી નિશિતિ ૧૮૬ -૫૨ લાહીમારની
 અક્ષર ૧૮૭ -૫૨ને ઘણેથી છાપે ઈન્ક
 ૧૮૬ -લાહીમાર વખતની રમૂરિઓ
 ૧૮૭ -હિંદી અને અંગ્રેજ લાહીમારો
 વિષે ૧૮૭ -આપો જે બંગોના માન
 હવિયાર ૧૮૭ -આ બે બંગોની અવકા
 મણમા કરેલા તરફગાટના અર્થ વિષે
 પ્રશ્ન ૧૮૭ -મહાસત્તાના મની તરફ
 ૧૮૭ -ની ૧૬૨૮મા રાજકીય પ્રવૃત્તિ
 ૧૮૭-૧૮૮ -ાજવાની પ્રેરક દલીલો
 વિચારને હોતેજન આપતી ન હતી ૧૮૮,
 -હિંદી સમાજવાદી વિચારસત્તાનો
 પ્રસાર ૧૮૮ ૧૮૮ -હેક ૧૬૨૬માક ઈકે
 નરમ સમાજવાદી કાન કરવામા ૧૮૬
 -મહાસત્તાના સમાજવા. ધારવામા
 આવે ૥ એટલે નવા નથી ૧૮૬ -પૂ.
 રવાન એ સકળી અભિલાષ, સરૂળ
 નથી થતી ૧૬૦ -સધનો ધરેલો હિંદુઓ
 અને મહાસત્તાના મનુષ્ય ૧૬૦, -એલ
 જવાની અપવાને હીરે અનુભવેલી
 અનિશ્ચિનતા વિષે ૧૬૦ -એલ મહારના
 સમયના દૂકા ગાળાઓમાં આનસિક
 વિષય ૧૬૦ -પિતા સારે વીન અન
 બેઠેને હીરે તમ લાગણી ૧૬૧ -પિતાનું
 કલકત્તા મહાસત્તામાં કલક વણલ ૧૬૧
 -અ નાતમક દીકાઓનું મૂળ કારણ-
 જવાનવાનીનો અનુભવ ૧૬૧ -દીકાએ ને
 કાર્ય સ્પષ્ટ બનાવવા અર્થે જવાનવાની
 હિંદુવાની તૈયારી વિષે ૧૬૧ -ગાંધીજી
 ના ઈતિહાસ વિ. ૧૬૨ -એલકા

મહાસત્તાના સરવાળે અર્થ ૧૬૨
 -કલકત્તાના મર્યાદિત કરાવના હકાલ
 વિષે ૧૬૨, -હમેશ મતી ૧૬૩ -મનુર
 સહ મહાસત્તા સમય મર્યાદા મુદ્દાઓ
 ૧૬૩ -એ ૧૬૦ વચ્ચેનો દિવસ ૧૬૩
 -મનુરસહ મહાસત્તાના એ ૧૬૦ વચ્ચેનું
 અર્થ અને તેનું કારણ ૧૬૩ -અધ્યયન
 માર્ગી મનુર ૧૬૪ વિષે ૧૬૪ -ઉદામ
 મનુર ૧૬૪ વિષે ૧૬૪ -ના મ
 નેશીની સેવાઓ વિષે ૧૬૪ -મનુરસહ
 મહાસત્તાના પ્રમુખ સૂટાય છે ૧૬૪
 -હિંદી મનુરસહ હિંદુવાસની બાબત
 વચ્ચે વિષે ૧૬૫ -હિંદી ૧૬૨૮મા
 ઠર ઠર હવાગો ૧૬૫ -ઉદ્યોગોએ
 કરેલા નફા અને મનુરોની બગાટી
 ભત્તી વિષેનું કારણ ૧૬૫ ૧૬૬ -મનુર
 હિંદુવાસની લગાવક વચ્ચેથી લાગુ
 બનેલા સરકાર અને માલિક ૧૬૬
 -મનુર આગેવાનોની એકસામી કરેલી
 ધરપકડ ૧૬૬ -વજીરોના દ્રવ્યચોર
 વિષે ૧૬૬ -એલ મેસના આરાપીઓ
 સાથેના કામની મુશ્કેલી ૧૬૭
 -૧૬૨૮-૩૯ના દશકાના અવાર અને
 અવ વચ્ચે મુકાબલો ૧૬૭ -૧૬૨૮મા
 ધારાસભાઓનું વચ્ચે કાર્ય ૧૬૭
 -પિતા ધારાસભાના કાર્યની નિર્દેશકતા
 શુભે છે ૧૬૮ -ગાંધીજીના બી પ્રથમ
 માર્ગના અવારો ૧૬૮-૨૦૦, -ગાંધીજી
 હિંદી જનતા વિષેનું અનુભવ ૨૦૦
 તેમજે ટક મેળવ્યું ૧૯૯ -ગાંધીજી
 આકાશવાણી અગ્રણ્ય માનવમે નીચો ૧૬૯
 -ગાંધીજીને બિનસાબીય પ્રમોને મહત્તમ
 અનુભવ એ ને ચીઃ ૨૦૦ -હિંદી
 નારાયણ' રાજની પાછળ રહેતી ભાવના
 ૧૬૯ કરેલા નથી ૨૦૦, -૬ નિ. ૫ને
 અંતેના સમર્થનના દેહ વિરામ ૨૦૦

—ગાંધી અને ગરીબ તબક્કાના બેદ વિરોધી એ પ્રાચીન હિંદુ મૂલ્યો એ નવગૌરવે મોટી ધાપણ છે એ વિશે ૨૦૦, —એ દિગ્ગિત વારસાધિકાર વિશે ૨૦૦, —વડી પારાસખાના બોધ ૨૦૦, —સાસવાદી પ્રવૃત્તિ ફાળી નીકળે છે ૨૦૧, —લાહોરના કેદીઓના કિસ્સા ૨૦૧, —ન તપિહની સુવર્ણ ૨૦૧, —નતીન કામનુ અવસાન ૨૦૨, —ગાંધીય પ્રમુખોના પ્રમુખ ૨૦૨, —ગાંધીજીએ પ્રમુખપદનો કાર્યો અવસાન ૨૦૨, —ની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી ૨૦૨, —ચૂંટણીથી થયેલી માનસિક રિપતિ ૨૦૩, —પિતાને ધરેલો આનંદ ૨૦૩ —પોતાની ચૂંટણીમાં રહેલી સાચી અસામાન્યતા ૨૦૩, —લાહોર મહાસભા પૂર્વના કાળની ઝંખી પ્રગતિ ૨૦૩-૨૦૪ —હોર્સ અવિનવી ભક્તિ ત વિરે ૨૦૪, —ફિલી પરીવહના ભક્તિના વિરે ૨૦૪ —પરિવહની શાસ્ત્ર ૨૦૪, —ફિલી ભક્તિના પ્રત્યેક જીવજીવ ૨૦૪, —એ નિમ્ન દિગ્ગિત ૨૦૪-૨૦૫ —ફિલી ભક્તિના પ્રત્યેક મોટા ટેકાના કારણે ૨૦૫ —ફિલી ભક્તિના વિરે મયન ૨૦૫-૨૦૬, —વાર્સ દોષની મહા સલાના નેતાઓએ લીધેલી પ્રગતિ ૨૦૬ —મનુસંધ મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે રાખેલી આકાશ ૨૦૬, —મહાસભા સમાવેશી ચર્ચા રહે તેના કારણે ૨૦૭, —મહાસભા અને મનુસંધ પ્રવૃત્તિના વધતો જતા સળંગ ૨૦૭ —મનુસંધ કાર્યકર્તા એને મહાસભા પ્રત્યે અવિશ્વાસ ૨૦૭ —૧૯૨૮ની મનુસંધ મહાસભાનો ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્ન ૨૦૭-૨૦૮ —મનુસંધ મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે કરેલું ચર્ચાસ્પદ માર્ગ ૨૦૮ —મનુસંધ મહાસભાના પક્ષબેદ ૨૦૮, —મહાસભાની મનુસંધ

ચાલ પદ પડેલી મહાસભા ૨૦૮-૨૦૯, —મનુસંધ મહાસભાના દીર્ઘમર્થ પ્રશ્ન ૨૦૯, —લાહોર મહાસભાની રમતિ ૨૦૯, —લાહોર મહાસભાના વાતવરણ ૨૦૯, —અવિનવી અવરણતા અને જવાબ દારીનુ જાન ૨૧૦, પૂર્ણ રવતમયનો કારણ પસાર થયો તે કારણ અવનુગમન ૨૧૦, —મહાસભાના લાહોર મહાસભા પ્રથમ માનુસંધિક આગમન ૨૧૦, —સત્કર્મના પ્રગતિ વિરે ૨૧૦-૨૧૧, —લાહોર મહાસભા પછી કાર્યકર્મની રમતિ વિરે ૨૧૧ —અમા તરફ ચાલણુ એને મહાન પ્રગતિ, તેમા હિંદની જનતાનુ સર્વાંગસંપૂર્ણ દર્શન ૨૧૧, —તર્કવિતર્ક, લેખની પાર્શ્વિક મહાસભાને તાજીય ભગતિ વિરે ૨૧૧-૨૧૨, —દર્શનર્થ અવતા ચાલણુએના રોશ એને અવનુગમ ૨૧૨-૨૧૩, —લેખના પ્રેમથી અવિનવી ૨૧૩, —પોતાની લોક-પ્રિયતાના મૂળમત કારણે વિરે પૂથકર્મ ૨૧૩ થી ૨૧૪, લોકપ્રિયતાના નરો, તેનાથી આત્મવિશ્વાસ અને સામર્થ્યનો અવનુગમ ૨૧૩ —અત પરીણ ૨૧૪, —લોકપ્રિયતા વિરે ૨૧૪ —લોકપ્રિયતા હુદ્દિશાસ્ત્ર એ સ્થાને લીધે થતી નથી ૨૧૪ —પોતાને તથા પિતાને વિરે પ્રચલિત ખેડી વતકથાઓ ૨૧૪, —હિંદી જનતાની સ્થાપના વિરે ૨૧૫ —સ્થાપના આવશ્યકતા મહત્વની દિગ્ગિત ૨૧૫ —તપસ્વી જીવનનુ અનાકર્ષણ ૨૧૫ —લોકપ્રિયતાથી સમતી અવરણી સત્તા ની જીવ ૨૧૫ —અવિનવી લોકમનુદ ના સુખદુઃખના સુખાવી રેખાને આનંદ અને આવશ્યકતા ૨૧૫-૨૧૬ —દુનિયા ના ધારી અતી સમતા ૨૧૬ —લોક સમુદાય હોતો જોવાથી પાતી તણ

૨૧૧, -હિંદુ વિધવાના અપાર્શ્વ પ્રત્યે
 આ.ર.૨૧૭, -જીવનમાં વિનોદની જરૂર
 ૨૧૭ -સ્વચ્છતાથી થતી ઠંડા ૨૧૭
 -મોળી મતાનો પ્રેમ ૨૧૭, -પિનાની
 તેમને વિરોધી કીમતજ ૨૧૭, -અતરંગ
 હિંચુદ ૨૧૭, -કાર્યથી મળતી સાધિ
 ૨૧૭ -આ ડેખનનો આરામ અને
 હોતુ ૨૧૮, -૧૯૨૧ અને ૧૯૩૦ની
 પરિવિચિત્રિની સરખામણી ૨૧૮
 -અહિંસાની પદ્ધતિને લીધે લકડ પૂર્વે
 અસરગળા ૨૧૮, -આપીછની અહિંસા
 વિરોધી વિચારમંત્રણી વિષે ૨૧૮-૨૧૯
 -આપીછની વિચારસત્તાનીમાં થયેલા
 ફેરફારથી સમાધાન ૨૧૯ -અહિંસક
 લકડ કારે અહિંસક મરી જાય તે
 વિરે ૨૧૯ -આપીછના પૂર્ણ વનતમના
 અર્થ વિરે અસરકારક ૨૧૯-૨૨૦, -લકડ
 પહેવાની આર્થિક પરિવિચિત્રિ ૨૨૦
 -આપીછના પ્રધાન ખી મહાસભાએ
 ગોઠવેલો બૂક ૨૨૦-૨૨૧ -સરખામ
 ત્યારે વિરે ૨૨૧ -સોડાસન વિરે
 પ્રિદિશ સરકારનાં મથકને ની નિર્લભ
 દાખલતા વિષે ૨૨૧ -લગ્નની પદ્ધતિ
 અને યોજના ૨૨૧-૨૨૨ -લકડને
 મકાર અને મટ્ટિ ૨૨૨, -મહાસભાના
 સરખામણી વિરે ૨૨૨ -જીવનની
 ટેયારીઓ ૨૨૨, -આપીછનું રોમકર્ણ
 દશન ૨૨૨-૨૨૩ -આન ખવનનું મહા
 સભાને અર્પણ ૨૨૩ -લકડની પ્રાતિક
 ટેયારીમાં સ્વચ્છતા ૨૨૩ -સચિવ
 મળેલ પ્રાર્થના ૨૨૩ -મીઠું જાનવણની
 યજમાન ૨૨૩ -આપીછની જનસમૂહને
 કાર્યમાં પ્રેરવાની અણુત સાક્ષિ ૨૨૪
 -પરકડ અને સંભ ૨૨૪ -પિતા અવેશ
 પ્રમુખ, તેમજ કડક નેતૃત્વ અને તલિયન
 પર અસર ૨૨૪ -જેલમાં દિલ

હવાનાના સમાચારો ૨૨૪ -પત્રીન
 કાર્યથી અમલો ૨૨૪ -સરકારના
 પદ્ધતિની અહિંસક હિંમત વિષે ૨૨૪
 -મહાસભાએ મોળીના કાર્યને
 ધનકાર કર્યો તેનું કારણ ૨૨૪
 -૧૩૫ની હિંદી લકડ ૫૨ ગેસમંત્ર
 ખરી અસર ૨૨૫ -સીએએ લકડમાં
 લીડના લાભ વિરે ૨૨૫-૨૨૬ -અવિનય
 જામનો વિચાર ૨૨૬ -આર્થવાદક સમિ
 નિની સૂચનાઓને મોલો સુદર અવાજ
 ૨૨૬ -હિંદી વર્તમાનપત્રકારોની નર્પદા
 વિરે ૨૨૬ -સુખાંધ લકડ અને તેની
 બહેન ૨૨૭ -સુમધ લાડીમાર અને
 બીજા બનાવો ૨૨૭ -પિનાની ધરપકડ
 અને સંભ ૨૨૭ -પિનની નાફરત
 દખિયન ૨૨૭ -નૈની જેલમાં નહેાણની
 જગ્યા અને મોક્ષાત ૨૨૮ -જેલમાં
 દનાગો ૨૨૮ જેલમાં અજાણે ૨૨૮
 -મોળાકર હોદ્દાએ લીધે થતી અકલા
 મણ ૨૨૮ -ગેદીએ પાસે ડેવલી
 અમાનુષી મહુરીથી થયેલો આપાત
 ૨૨૯ -જેલમાં કસત ૨૨૯-૨૩૦
 -જેલમાં તાર શાંત સુવ ૨૩૦ -નૈની
 જેલના પ્રથમ સાધીઓ ૨૩૦ -ગેદી
 એને થતી લાખી સમયોનો એક દાખલો
 ૨૩૦ -જનમૂલિપણાગેદીઓની જેલમાં
 ખુબત રિયતિ અને જડ ટપનના મત્રો
 ૨૩૦-૨૩૧ -લાખી લાખી સંભ કરતા
 દેહાત દડ પસદ કરે છે ૨૩૧
 -જનમૂલિપણાગેદીએ ની જન ૨૩૧
 સુખાંધ એક કારણ ભૂખમરો ૨૩૧
 -ગેદીએનો બીજો પ્રાન જેલ દેદીએ
 ૨૩૧ -જેલ દેદીએ દશની મુખ્યધાન
 સંપતિજીની શરૂ ૨૩૨ -દિલી જેલમાં
 સાચા સુનેગારો અને બિનસુનેગારદેદી
 એમ પ્રમાણ ૨૩૨ -વિરોધ સમજ

પૂર્વેક ચોલચેની અર્થવ્યવસ્થાથી ભેલો
ખાલી કરી રાકાય ૨૩૨; -હિંદની
ભેલોમાં જતા દેહીઓની ભયાનક સંખ્યા
૨૩૨, -એલખાતાઓની કાર્યકુશળતા,
દેહીઓને ગોધી રાખવામાં ૪ ૨૩૩,
-કિરોન દેહીઓને મળતી ફેળવણીની
નળવી સંગવડ ૨૩૩, -દેહીઓને કાચળો
અને ખુશકામોની કંપારી દૂરે એટલી
ઝોડી સંગવડ ૨૩૩, -એલખદલીઓનું
કશ્વ પરિણામ ૨૩૩, -જેસોમા દેહી
ઓની મુલાકાતે ડું વર્ણન ૨૩૪, -સા
ધાય દેહીઓમાંના દુપ ટકા સામગ્ર્ય
દેહીઓની ગ્રાહક સંખ્યા છે ૨૩૪;
-એકાન્તવાસ ભોગવતા દેહીઓ વિષે,
કાન્તિકારી ચળવળને અંગે સમપામેલા
હેમિ ૨૩૪, -એકાન્તવાસનું દેહી પત્ર
યનું ભયાનક પરિણામ ૨૩૪, -યુરોપિયન
અને યુરેઝિયન દેહીઓને મળતી
સંગવડો ૨૩૪ ૨૩૫, -દેહીઓની રિયલિ
નેઈ થયેલું કષ્ટ ૨૩૫, -જેસના હૃદય-
શૂન્ય અને જડ વહીવટનું પરિણામ
૨૩૫, -જેલમા ઓઈધર્મ અને ત્રૈવીન્
સામાન્ય દેહીઓમાં બનતા દાખલઓ
દૈશીનો એક ૨૩૫ ૨૩૬, -આધીજની
સમુદાયને પ્રેક્ષા અધ્યક્ષની અનુમતિ
રાખી ૨૩૬, -હેકિને બેસી ગયેલી
વિજયની છાપ ૨૩૬, -જેલમા લડતના
સમાચાર ૨૩૬, -કુટુંબે લડતમાં લીધેલા
ભાગથી હર્ષ ૨૩૬, -જેલમા ઉલોગનું
દુવન ૨૩૭, -જેલનો અને હિપ્પિસ
સરકારનો હિંદનો વહીવટ બંનેની સર
ખામણી ૨૩૭-૨૩૮, -જેના વહીવટને
હેતુ માલસને ભાગી નાખવાનો ૨૩૭,
-દેહીઓને કાંજૂમા રાખવાના સંધો-
ભય અને હાવય ૨૩૭, -જેલમા માદી
અને નમુદી ૨૩૭, -ગજારનો રાજ

વહીવટ એ જ પ્રકારનો ૨૩૭, -જેલથી
મળતું સંજ્ઞત વિષેનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન
૨૩૮, -પિતાની જેલમાં તબિયત ૨૩૮,
-નૈનીમા ચોખાનું ૨૩૯, -સમાધ નીના
પ્રયાસો વિષે સાબને છે ૨૩૯,
-પ્રયાસોની સમગ્રતા પિતાના મુખર્જીના
નિવેદનને કારણે ૨૩૯-૨૪૦, -પિતાનું
મુખર્જી નિવેદન ૨૩૯-૨૪૦, -પિતાના
નિવેદનના ચયેલા અર્થ વિષે ૨૪૦,
-નૈનીમાં થી અધકર અને સમુ
સારે મસલત ૨૪૦, -વાઈસરોયના
જવાબ સામે રો કમુ પાપા નૈનીમા-
તેમની સાથેની વાતચીત ૨૪૦-૨૪૧,
-નૈનીથી ચેરવડા ૨૪૧, -ચેરવડા જેલમાં
આધીજને મળતા પહેલાં ૨૪૧-૨૪૨,
-ચેરવડામાં આધીજની સાથે ૨૪૨,
-ચેરવડામાં સમુ અને અધકર સાથેની
મસલતો ૨૪૨, -ચેરવડાથી નૈની ૨૪૨,
-ચેરવડામાં એક રમૂજ ૨૪૨-૨૪૩,
-કર્નલ મર્ફીનને બે ભતના આગે
વાનોનો અનુભવ ૨૪૩, -પૂનાથી નૈની
૨૪૩, -નૈનીમાં પિતાની ખગરતી જતી
તબિયત અને છુટકારો ૨૪૩, -પિતાના
જવાથી વ્યાપેલી શૂન્યતા ૨૪૩-૨૪૪,
-નૈનીમાંથી છુટકારો ૨૪૪, -મુજા પ્રતિભા
નાકરની લડત રાજ કરવાના કા-લો ૨૪૪,
-૧૯૩૦માં ખેડૂતોની રિયલિ ૨૪૪ ૪૬,
-મુજા પ્રાન્તની નાકરની લડતમાં રહેલો
વર્ગ્યુદનો મુદો ૨૪૫, -ને તે વિષે
વચિ નહેમો ૨૪૫, -લડતમાં નવા
ચેતનની જરૂર વિષે ૨૪૬, -નાકરની
લડતની મુજા પ્રાન્તમાં અપાયેલી દુઠ
૨૪૬, -મસરીમાં ગ્રા સાન્નિતના
દિવસોના આનંદ ૨૪૬, -મવાઈ હુક
મોની ૫૮૫ના ૨૪૭, -અવ્યાહાજના
કિસ્સા પરિવા, નાકરની લડત રાજ કરે

૨૪૦ -નૈનીમા પ્રવેશ ૨૪૮
 -પાંચમી એલ ૨૪૮, -નૈમોની એવના
 સમાચારથી પિતાને આનાત, અને
 તેમનો કોર નિર્ણય ૨૪૮, -પિતાની તે
 સમયની સારીરિક સ્થિતિ ૨૪૮ -એક
 વરસગાંઠની અપ્રતિમ ઉત્કલ્પણી ૨૪૮
 -પિતાની અગ્રાની જાતી તરિયત ૨૪૮
 -અવલ્યાદાખાના નાકરની લકતનો
 પ્રાપ્ત અને તેને મળેલો આપકાર ૨૫૦
 -સત્તામા વડેવાતની ખુસ્તી અને તેના
 ઉપાય ૨૫૦ -સહેરોતો કરવાની બેકાચકા
 રીતો શહેરોમા ૨૫૦ -અકાલગાંઠની
 નાકરની લકતનો શુભ પ્રારભ ૨૫૦
 -નાકરની લકા જમીનમહેસુલને બદલે
 મળીત ન જાવવાની જાન બની તેના
 કારણો ૨૫૧ -નાકરની લકત ફેલાય
 કે તેના કારણો ૨૫૧ -નાકરની લકતને
 છોડે સચિનય ભય શહેરોમાથી ગામ
 મા ૨૫૧ -સ તમા અવિલોકી કુટિયામાં
 વિરે ૨૫૨ -સચિનય જામની અફસુસ
 શક્તિ ૨૫૨ -ફટકાંથી સજા વિરે ૨૫૨-
 ૫૩ -નૈનીમા ઉર કલાકનો ઉપવાસ
 ૨૫૨ -નૈનીમા ધટેલુ વજન ૨૫૩
 -નૈનીમા શાન્તિપૂર્ણ જીવન ૨૫૩
 -નૈનીમાની તાં વિમાનોની શોભાનીરખે
 છે ૨૫૩ -એસર્મા પડિત આ જાનીની
 આનંદજનક સોબન ૨૫૩ -જાનીની
 ધરપકડના સમયગાંઠથી આનંદ અને
 ચિન્તા ૨૫૪ -પત્નીનું હિંદુ પત્નીત્વ
 ૨૫૪ પિતાની સારીરિક સ્થિતિ જોઈને
 આઘાત ૨૫૪-૫૫ -પિતાનું મૃત્યુકાળથી
 શકતા નથી ૨૫૫ -ખલેલી ગોળમેજી
 પ્રતિપત્ની કાર્યવાહી પત્નીના લાલેડુ
 નાદુવાદ વિરેડુ અનુગામ ૨૫૫-૫૬
 -સ્થાપિત હિંગોળા લેકેને પેટેલો
 મહાસખાને અને અમલગર્મની ભય

નિનો ૧૨ ૨૫૬ -અધ્યમમાર્ગીએને
 જાણતું જિલ્લિશ સરકારનું મહત્ત્વ, એ
 હોના રક્ષકાર્ત્ત વરકે ૨૫૬ -નાણી
 રૂપત નાદુવાદીઓનું વર્તન અને
 'નાદુવાદ'ને નામે તળી ખાના પ્રગતિ
 વિરોધી તત્ત્વો ૨૫૭ -ગોળમેજીની
 કાર્યવાહી વિષે મેદનકારી અને પ્રબળ
 સામર્થ્ય વિરે વિચાર ૨૫૭ -નાસીએ
 કરેલો આધાન ૨૫૭-૫૮ -સ ૧ મેળી
 કરવાની સૂચનાથી પિતાને થયેલો ઉત્કેશ
 ૨૫૮ -કાર્યવાહક સમિતિનો કંતા
 ગોળમેજિય એનો તાર અને તેનો
 જવાબ ૨૫૮ -લકત કટખિયાન પૂર્ણ
 સ્વતંત્ર દિવસી ઉત્કલ્પણી અને તેમા રહેતું
 સાદસ ૨૫૮ -નૈનીમાથી કુટકારો
 ૨૫૮ -ગીલ માર્યવાહક સમયે નો
 કુટકારો ૨૫૮ અવસાન પૂર્વ પિતાની
 સ્થિતિ ૨૫૮-૬૦ -પિતાની લક્ષિત
 પડિત પત્ની મથકા ૨૬૦ -ગામીજોનો
 કુટકારો અને ખુબગિલ સ્વાગત ૨૬૦
 -પિતાની અમલગર્મની સ્થિતિનું વર્ણન
 ૨૬૧ પિતાના ગામીજોને છેવટના
 વચનો ૨૬૧ પિતાની છેવટની થકી
 અને અવસાન ૨૬૨ પિતાના અવસાન
 પછીની ખુસ ફરીમા મનસિક સ્થિતિ
 અને તેની રમૂનિ ૨૬૨ -પિતાની
 અતિમ ક્રિયા ૨૬૨ પિતાના અવ
 સાનની વે નામા પ્રભાની સહાનુભૂતિ
 અને ગામીજીની સહ વધી સમાધાન
 ૨૬૨-૬૩ -પિતાનું અવસાન પછી
 પણ તેમની જીવંત રમૂનિ ૨૬૩
 -પિતા એક વિલક્ષ ૫૪ ૨૬૩
 -એનિયસ શાગીએ જાતવેલો એક
 ૨૬૪ -અધ્યમમાર્ગી નેતાઓની એક
 કોપલરી દલિ ૨૬૪ ૫૬સતોએને
 ગામીજોને કરેલી મુલાકાતની અગતી

૨૬૪, -મતિપક્ષીઓ સાથેની ગામીજની
કાર્યપદ્ધતિ ૨૬૪, -દિલ્લી કરારની
મંત્રણાઓ ૨૬૫, -એ ચર્ચાઓ વિષે
પત્રો ૨૬૫, -દિલ્લીમાં વિચ્છેદ પંક્તિના
મહાનુભાવોનો અનુભવ ૨૬૫-૬૬,
-કોમવાદીઓની તત્પરતા ૨૬૬, -સમો
પારખી ચાલવાની ખાવેપીયે શુખી
અને તાજી ભત્તનો અનુભવ ૨૬૬,
-ગામીજની મહાસભાના ભવિષ્ય વિષેની
કલ્પના, અને તેથી થયેલું આશ્ચર્ય
૨૬૬-૬૭, -એ કલ્પના સમજવામાં
પડેલી ખુલ્લી ૨૬૭, -સાબીચ પક્ષોના
મકાફે ૨૬૭, -ગામીજના આધ્યાત્મિક
લોકશાસનવાદ વિષે ૨૬૭-૬૮, -ગામીજ
અને સામ્યવાદીઓની લોકશાસનની
કલ્પનાઓની સરખામણી ૨૬૮,
ગામીજ, પત્રો ખેંચત ૨૬૮-૬૯,
-ગામીજ એક સમસ્યા, અને અસા
માન્ય વિભૂતિ ૨૬૮, -ગામીજએ
કથરાયેલા દિલ્લી ભાષત કરેલી આશા
૨૬૯, -આધુનિક લોકો ગામીજના
અનુયાયીઓ શા કારણે અને કે? ૨૭૦,
-ગામીજનું આકર્ષણ ૨૭૦, -ગામીજની
કાર્યપદ્ધતિનું આકર્ષણ ૨૭૦, -ની
ગામીજ વિષે અધિક્ષ ૨૭૧, -ગામીજ
કાન્તિકારી ■ એવો વિશ્વાસ ૨૭૧
-ગામીજ 'ગુલામોના મુકામ' ૨૭૧,
-૧૬મ વિદેશ સંમિલન અને ચિંતા ૨૭૧.
-ગામીજને સમજાવવા તરફ એ ચલાવી
આશા લગભગ અસકલ ૨૭૧-૭૨,
-દિલ્લી કરારની મત્રણાઓ ૨૭૨,
મત્રણાઓ ભાગી પડે છે એમ લાગવાથી
કરેલી મત્રણા અને અવરજ ૨૭૨-૭૩,
-લડત દરમ્યાનની ગુણતા વિષે ૨૭૩
-દિલ્લી કરારની પીછ કાઢવાથી થયેલો
આધાર ૨૭૩-૭૪, દિલ્લી કરાર

વિષે આત્મચર્ચા ૨૭૪, -એલમનું
જીવન આનંદનક તે નહીં ૨૭૪,
-દિલ્લી કરારના એ મુદ્દાઓ, ખૂર્સ
સ્વતંત્રતા અને કિસાનોની
નાકરની લગત, એ વિષે ચિંતા ૨૭૪,
-ગામીજએ નાકર લાંતની આર્થિક
આણુ વિષે કરેલી ચોખવટ ૨૭૪-૭૫,
-દિલ્લી કરારથી અનુભવેલી હુદય-
દુઃખતા ૨૭૫, -ગામીજએ દિલ્લી કરાર
વિષે કરેલું સમાધાન ૨૭૫, -ગામીજના
રહેલા અગ્રાતનો કર ૨૭૬, દિલ્લી કરાર
વિષે મન મનાવી લે છે ૨૭૬, ખૂર્સ
સ્વતંત્રતા હાજા વિષે ગામીજએ કરેલી
ચોખવટ ૨૭૬, -નજરહેદીઓ વિષે
૨૭૬-૭૭, -નજરહેદીઓના કુટુંબોની
ગામીજએ કરેલી વધીલાત ૨૭૭ -લગત
સિદ્ધને હાકી રવાની ગામીજની ચિંત્તા
વિનવણી ૨૭૭, -સમાધાનને પરિણામે
નાસવાદીઓની રિયલિટિ વિષે આજ્ઞા
સાથે ચર્ચા ૨૭૭-૨૭૮, -નાસવાદીઓને
પાતાની પદ્ધતિની તિર્યકતાની પ્રતીતિ
૨૭૮, -નાસવાદીઓને વિદે અસહાયતા
૨૭૮, -આજ્ઞાને અત ૨૭૮, -મહા
સભાની સિસતનો અનુભવ ૨૭૮,
-છૂટેલા ટેદીઓનો લંકાસ ૨૭૮-૮૦,
અમલદારોનું આણુ માનસ ૨૮૦,
અમલદારોના જ્ઞાનનુજોને ખટોચલી
તાણથી અચરજ ૨૮૦, સચિનચલ ગમાં
રહેનો સાચો વિનય ૨૮૦ ખેંચત
પ્રશ્ન ઉપર સરકાર સાથે વાટાપાટ ૨૮૧,
-ખેંચતો ગામીજ સહકાર સરકારની
દીવ ૨૮૧-૮૨ -અગરેલી તબિયત
૨૮૨, કરારી મહાસભાના પાતાવરણ
વિષે ૨૮૨, -લગતસિદ્ધને દીધેલી
કાસ્ટ્રીની અસર ૨૮૨, -કરારી મહા
સભા, ગામીજની અગત ફતેહ ૨૮૨,

-કરાચીમાં 'લાલ હાથીવાળાઓ' ૨૮૨-૮૩, -કરાચી મહાસભા સમયે સંધિને ઠરાવ તૃપ્ત કરે છે, તે કરતા સંઘાય અને મથન ૨૮૩ -કરાચી મહાસભાના પસંદગીના ઠરાવો, આર્થિક નીતિને ઠરાવ ૨૮૩-૮૪, -એ ઠરાવની સરકારી અમલદારો પર અસર ૨૮૪, -સરકારી અમલદારોનું લયબીત અવસર ૨૮૪, -ને નાબીદ સંધેને સંધે ૨૮૫, -મૂળ હકોના ઠરાવોના ઇતિહાસ ૨૮૫-૮૬, -અમલદારના રૂંચ વિશે ૨૮૪-૨૮૬, -કરાચી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી અને તેનું પરિણામ ૨૮૬-૮૭ -અહીં પાટી અને તેના કાર્ય વિશે ૨૮૭ -કાનપુરમાં મમી હુકમ ૨૮૭ -ગણેશના કર વિધાર્થી અને તેમનું વીરતાભર્યું અવસાન ૨૮૭-૮૮ -પાકમાં નિવૃત્તિને એક માસ ૨૮૮ -લકામાં મરીબર્મના પ્રેમને અનુભવ ૨૮૮-૮૯ -જેમમાં છાંદના ચિત્રના સ્ફુર્ણસંધી મંગેલ સમાધાન ૨૮૯ -છાંદના અગ્નિવત્ત આકર્ષણ ૨૯૦ નૈઋત્ય વિષયમાં વિશે ૨૯૦ -પેંગાને વિશે માનસિક શાન્તિની અસાધ્યતા કહે છે ૨૯૦ -લકામાં હોમીની રમૂનિઓ ૨૯૦ -લકાના એક વિધાર્થીની અત્યંત મુખ્ય રમૂતિ ૨૯૦, -હિંદુના રેશી તાજાઓ ૨૯૦, -મૈત્રુરે કરેલા તાજીયા ધ્વજના અવસાનથી ૨૯૦ -રેશી તાજાઓ નામનિગમી રવત્રત્ર અને તાજીયા પ્રવૃત્તિ પર નિયંત્રણ ૨૯૦-૯૧ -તૈહાનાદમાં થતી પ્રાનિવિરોધની અવલિ ૨૯૧ સરેક થુદીઓમાં ૨૯૧ -સિદ્ધિન પ્રિયની એનો પરિચય ૨૯૧ -હૈદરાબાદના દેરાન મયેરો પતિ ૨૯૨ -લકાથી

પાછા ફરતા મહારવના તાજીયા પ્રમો ૨૯૨, -ગાધીએ લઈ નવું ખરું ૨૯૨, -દેદરેશન વિશે ૨૯૩, -સરકાર અને મહાસભાની દિશા નહેલું અતર ૨૯૩-૨૯૪ -મહાસભાનો આમંત્ર ૨૯૩, -લકા નવ મા ગાધીએ લાવી આપા નહેલી ૨૯૩ -મહાસભાના પ્રતિનિધિના પ્રાર્થના જે અતરો ૨૯૩-૨૯૪, -નમ તાજીયા રિયતિ ૨૯૪, -જાળની મૂલ્યવજીરેલી તાજીયા રિયતિ ૨૯૪-૯૫ -નમરે મીએ અને સરકાર ૨૯૪-૯૫, -જાળની જાળમાં કાર્યવાહક સમિતિને અસહાય રિયતિ ૨૯૫, -સંયુક્ત પ્રાનોમાં જે, તેની રિયતિ ૨૯૫-૯૬ -સરકારની રિયતિ ૨૯૬, -ખાન નવદલ મહારખાનનું કાર્ય ૨૯૬-૯૭ -પુલમાં ખિદમતગદની હિલ ચાંદની પ્રસાર પર અસર ૨૯૬, -ખાન અજુદ્ય મહારખાન વિશે ૨૯૭, -સરકારના માધીએ રેશીકારેથી અહિંસા ૨૯૭ -ખાન અનુદય મહારખાન એક પ્રતીક ૨૯૮ -અને હો ખાન સાહેબ ૨૯૮ -લાલ હાથીવાળાઓ મહાસભામાં સમાઈ લય છે ૨૯૮, -ને સરકાર પ્રાનોમાં પ્રવેશની મન ઈ ૨૯૮ -સરકારે કરેલો હોમવાદીઓને ઉપરોચ ૨૯૮-૯૯ -લકા નતા પુરેમાં ગાધીએ હોમી પ્રસનો નિશાન કરી લેવાની વારતરિક શરત ૨૯૯ -જીલ્લા દેવતા પ્રેમ પ્રમો ૨૯૯ -હિંદી પ્રકાશ તેણે મુગમન મર્ણ ૨૯૯, -તાજીયા દિવસના રિયાતમ ૨૯૯-૩૦૦ -હિંદી રમૂતિ અવરતા ૩૦૦, -રવત્રત્ર આજો અર્થ ૩૦૦ -જોનોને અન તાજીયા શાંતનો અર્થ

૩૦૦, -હિંદના પ્રજાનો ઉચ્છ્વજનીના
પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તહેલો છે ૩૦૧
-માનવ ઇતિહાસના નાટકમાં લોક
સમુદાય મુખ્ય ના ૩૦૧ -ગાંધીજીનો
મેતા તરિકે મુખ્ય ગુણ ૩૦૧ -સંતાન
સર્વ મહામાયા તરફ વહેતું જતું
જોઈને સંસ્કારને મળ્યા ૩૦૨
-સરકારના મજાલદન સાથુ કારણ
૩૦૨ -સરકારનું અમલક થતું જતું
વસણ ૩૦૨ -સરકારી અમલદારો
મથિ અમલદારની અનિવાર્યતા વિશે
મર્થા ૩૦૪ -એક અમલદારે કરેલી
મહાસભાની સ્તુતિ ૩૦૪ -શિમલાની
સપિને પાંચમે ગાંધીજી ફેક ઉપજાવી
ધીએ લ'ન નવા નીતે છે ૩૦૪-
૩૦૫ -લ'ન નવા ગાંધીજીનું દર્શન
૩૦૫ -બેરની બેરની બેરનીમાથી
ઉતારો-ગાંધીજીની સામે કાવતરું ૩૦૫
-ગાંધીજી મહાસભામાં અદિતીય રથાવ
૩૦૬ -સરકાર પરેશ મહાસભાના પ્રમુખ
કેમ થયા ૩૦૬ -ચિત્રા વિશે એક ખોટી
કથાનો પ્રવાસો ૩૦૭ -અવતરણમાં
વિધાનથી આશ્ચર્ય ૩૦૭ -સરકાર
પરેશની ગાંધીજી પ્રત્યેની વફાદારી ૩૦૮
-ગાંધીજી સામે કાવતરાના ખલાલથી
ચોટી ચીતરી ૩૦૮ -કાયવલક
સમિતિ-ગાંધીજીની સહિ ૩૦૮ -કર્ચ
વાંક સમિતિ-એક જ જીવન કરીને
૩૦૮ સત્યાગ્રહની નીચે ૩૦૮ ગાંધીજી
૩૦૮ -ગાંધીજી સાથેનું કા સત્ત્વ રક
ખપન ૩૦૮ -ગાંધીજીના મગજમાં
ગોદાળા વિશે ૩૦૮ -ગોદાળાથી ભરેલા
મગજવાળા ગાંધીજીના અનુયાયીઓ
વિશે ૩૦૮ -પાંદરી પચકારેની
ડરગત અને બાબા ૩૦૮-૧૦ -પાંદરી
પચકારેની કથાઓ નમુનો-ગાંધીજી

અને ક્રિડિશ પાટલીની વાર્તા ૩૧૦,
-વળી એક બીજી એવી જ વાર્તા
૩૧૦-૧૧, -ગાંધીજી અને સાર્વજનિક
ફેસો ૩૧૧ -તિલક કુળના એક કરોડનો
હિસામ ૩૧૧ -સેન્ટ્રીય કર્ચકતિઓને
મળતુ અતિ અપેક્ષાતંત્ર ૩૧૧ ગાંધીજી
ને એકવા લ'ન મોકલવાનું એક મારણ
૩૧૨ -ગાંધીજીને લેવા મોકલવાનું
સાથુ તરફ ૩૧૨ -ગોળમેલમાં મહા
સભાનું લગભગ અસમ્યક્ મર્થ ૩૧૨
-બીજી ગોળમેલમાં ક્રિડિશ સરકારની
નીતિ-મેમી પ્રજાનો ઉપયોગ ૩૧૩ ૧૪
-બીજી ગોળમેલના હિંદી સભ્યો વિશે
૩૧૩, -ગોળમેલમાંના હામી આગે
વાનો વિશે ૩૧૩ ૧૪ -ગોળી આગે
વાનિની આગણીનો પાયો ૩૧૪ -ગોળ
મેલના હિંદુ પ્રતિનિધિત્વ નહેલુ છતા
તેનું કહાપક હમ્ય ૩૧૪ -મેમી આગે
વાનોનો સાચો આશય ૩૧૪ -ક્રિડિશ
હિંદના પ્રતિનિધિઓના આગેવાન આગા
ખાન-એ પસંદગીનું ઔચિત્ય અને વિરમ
કદાશ ૩૧૪ -ગોળમેલની કાર્યવાહી-
તેનાથી આભા અને છે ૩૧૪ -ગોળમેલના
નામના પ્રતિનિધિઓએ કરેલો ભૂટો
દેખાવ ૩૧૪ ૧૫ ગોળમેલની કાર્યવાહી-
૨૫ થીની હીન રમત ૩૧૪ ૧૫ -મેમીવાદી
ઓએ સ્વરાજને આપેલું અપમ સ્વરૂપ-
હિંદીક લ' ૩૧૫ -ગાંધીજી ગોળમેલમાં
એકવા અદુના અને વસમી રિપનિમા
૩૧૫ ગાંધીજીએ લીરેલું દેખવાદીઓને
ઉપા ૧૫ વતુ ૧૫૩ ૩૧૧ પીંચાની
કાયવલક સાચા અતઃ મ-દેમી પ્રજા
નહિ ૧૫ પ્રગતિવિરેધ ૩૧૧ -ગોળ
મેલમાં ક્રિડિશ સરકારની સાબતા અને
હિંદની હાસનાં કારણો ૩૧૬ ૧૭ -પંદરી
અને બીજી ગોળમેલ ૩૧૬ ૧૭ અને

બેઠ ૩૧૭ —બીજી ગોળમેટા માગાધીજીની
હાજરીને માટે ગતકોની અપૂરવાણ
મળા ૩૧૭, બીજી ગોળમેટાની રાજીવ
લાત ૫૨ અસર ૩૧૮, —સવિનય ભગની
લાત ૫૫૧ કાર્યવાહક સમિતિ ઉપરનો
કાર્યનો બેઠો ૩૧૮ —સયુક્ત પ્રાન
સમિતિમાં જમીનદારો ૩૧૮ —સયુક્ત
પ્રતિભા રચના અને ત્યાગી કાર્યપદ્ધતિ
૩૧૮ —અમરવાડામાં બિચ્ચા સમિતિનું
કાર્ય ૩૧૮ —ગતકોની લાત પાછી બેચાર્ક
૩૧૮, —અર્થદાર અને રાજમતલ
અલગ રાખવાનો પ્રયાસ ૩૨૦, —આર્થિક
પ્રશ્નોને માટે લઘી દેવાની ગાધીજીએ
રાખી હીરેલી છૂટ, તેનો દિખવાના સમા
ધાનમાં થયેલો સમયો ૩૨૦-૨૨ —ફરી
શરૂ થયેલી નાકતની લાનમાં તિલ્લી
કતારનો ભાગ નહોતો ૩૨૨, —ખેડૂનો
બગતી જાતી વિધિ ૩૨૩ —ગોળ
અને મહેસૂલનો અસાધારણ વધારો
૩૨૩ —ગામગામી અર્થવ્યવસ્થામાં શાક
કાલું સ્થાન ૩૨૩ —સાકુમ તો જમીન
દાર કેમ બને છે ૩૨૪ —ખેડૂનો
દેવા વિષે ૩૨૪-૨૫ —ગોળ તકીકર
વાના ચોરસ વિષે ૩૨૪-૨૬ —ગાધીજી
ગોળ ભરી દેવાની કહેલી સૂચના ૩૨૬
—સંસ્કારની રિવાજ ૫૨ કહેલી ૩૨૬
—જમીનદારોનો ધિરિયાસરના ને ઉપયોગ
૩૨૬ —સંસ્કારે બંદરે કરેલી નજૂરી
રાજ ૩૨૬ —સયુક્ત પ્રાન પ્રાપ્તિ
સમિતિની અમરવાડા રિવાજ ૩૨૭
—ગોળે નિયતો જાતી કાલજી બંદરે
વર્ણન ૩૨૭ —ગીકિસાનેની રિવાજથી
અમરવાડા તેમજ સમિતિની અમર
મજ ૩૨૭-૩૦ —કિસાનોના પ્રશ્નમાં સ્થેતુ
અનવનાનું મૂલ તરવ ૩૨૮ —કિસા
ખેડૂનો પ્રશ્ન વિષે, તેમજ અભિધી

નવી અમરિતિ વિષે ૩૨૮-૩૦, —ખેડૂનો
રિવાજ માટેની અમર વ્યવસ્થા ૩૨૮
—જમીન ૫ થી હાપી કાઢવામાં આવેલા
ગોળોતિયાનોના સવાળની મુજબ ૩૩૦,
—સયુક્ત પ્રાન પ્રાપ્તિ સમિતિનું ખેડૂનો
પરિચયિતિ નિરીક્ષણ અને નિવેદન
૩૩૦, —ગાધીજીને બધી વિગતોથી જાણ
રાખતા ૩૩૧, —ગાધીજીની સવાહ ૩૩૧,
—કાર્યવાહક સમિતિએ આ પ્રશ્ન ૫૨
આરેડુ લાગ ૩૩૧ —સંસ્કારી સમિતિના
નિર્ણયો ૩૩૧ ૩૨, —લોકપ્રતિનિધિઓને
તેમની સામે વાંધા ૩૩૧ અમરવાડા
રાજની મુશ્કેલ હાલો છે ૩૩૨,
—સંસ્કાર મહાસભાના નિર્ણયો
પ્રત્યે વલણ ૩૩૨-૩૩ —જાતી લાંબા
અપર્યાપ્ત ૩૩૩ —જાતી નિરકુશ મન
અને ગાધીજીના પ્રત્યાગમનની અધીરાર્ક
૩૩૩ —સંસ્કાર એક વધા ૩૩૩ —આકર
પગલ ૩૩૩ —ખેડૂનો સલાહ આપવાની
મુશ્કેલી ૩૩૪, —અલ હામા બિહાનો
લઘી લેવાનો દંતાવ ૩૩૪ —કાર્યવાહક
સમિતિ અમર પ્રધાનિત મુરો ૩૩૪
—કાર્યવાહક સમિતિની ઇન્ટેલરી ૩૩૪
—રોજવાણને થયેલી લાંબા અનિવાર્ય
તાલી પ્રતીતિ ૩૩૫ —કાર્યવાહક સમિતિ
એ અપેક્ષી પ્રધાનિત ૫૨વાળી ૩૩૫
—અને પદ્ધતિ અને મહાસભા રેતર
ભરે છે ૩૩૫-૩૬ —અને પદ્ધતિ કાર્યોની
એક એક ૫૨ થી જાતી અવળી અસર
૩૩૬ ૩૭ —બીજા પ્રતિભા રિવાજ અને
ગાધીજીની પ્રતીતિ ૩૩૭ —બીજા
અને સંસ્કારમાં જાતી ઇચ્છા ૩૩૭
—અમાતી મુશ્કેલ સ્થાનિક પરિચયિતિ
૩૩૭-૩૮ —કિસાની ૫૨ના અને તેની
સંસ્કારી તાજા ૩૩૮, —કિસાની
પદ્ધતિ અસાધારણ ૩૩૮, —ને

-દેરાડૂનમાં લાખા એલનિવાસની રાજ
આવ ૩૧૧, -લડાનદરમિયાન પક્ષોખરો
વખત એલમ્, તેથી તેના સમાચારોથી
અલગ ૩૧૧, -લડાનદરમિયાન ૩૧૨,
-લડાન સુખ પ્રતિ આ કેમ આવી ૩૧૨,
-સવિનય ભગ અને સુધિતા અસમદ
૩૧૨ ૧૩, -બીલ પ્રતિભાનાકત્તી લડત
અને ખેડોને તાલવ, સુધિતા પ્રતિભા
તેની આવરકથી ૩૧૩ ૧૪, -કિસાનો
સમજૂતીક મકાસખાની મત્ત વિના
મનાવી લે છે ૩૧૩, -સ પ્રા પ્રતિક
સમિતિએ લડાન દરમિયાન કરેલો ખર્ચ
૩૧૩ ૧૪, -લડાન મહાનભાગે અને
સરકારે કરેલ ખર્ચોનો સુમખ ૩૧૪,
-લાલ કમનને ઠાણે નરમ પડતી ભથ
છે ૩૧૪, તે ઉપરાંત માલીયા ઉપવાસની
અસર ૩૧૪, -મોળા વિજયના ભવો
૩૧૪, -મધ્યમમાર્ગીઓ અને પ્રતિ
સહકારી દીઓ લાજબીન બનીને જ
કારને પક્ષભરે છે ૩૧૫ -મધ્યમમાર્ગી
ઓના બીકલ વસણ વિશે ૩૧૫ ૧૧
-કિસાન વિખરો અને મજૂર પક્ષના
લગ વિશે ૩૧૬, -ચીલ એકમેક પડિવા
ના સંજોગો વિશે ૩૧૭ નેમના વર્તનથી
થયેનું કુખ અને સમાધાન ૩૧૭, -આ
તાજપુરોને દિલ્લી જાવા સાથે તૂટી
ગયેલા સભ્ય ૩૧૭ -આમલદારોની
દિસાવડિ અને પોલીસ તાજ ૩૧૮-૩૯
બનાજ અને મત્તક પ્રાપ્ત વિશિષ્ટ
કમન ૩૧૮ -બગાજના અસાધારણ
કમનનો સરકારનો ખુનો ૩૧૮ ૧૬
-સવિનય ભગના દેહિએનું એલમ્
કમન ૩૧૯-૪૦, -સવિનય ભગના દેહી
એને કુટુંબી સમયો અને તેનાથી
અનુભવેલી લાગણી ૩૧૯, -સવિનય
ભગના કુવાન દેહિએ ૩૨૦ -ચી

દેહિએ તરફના વર્તનથી કમકમાડી
૩૨૦, -દેહિએ પ્રત્યેના સરકારના ખુડા
વર્તનનો પુલો ૩૨૦-૪૧, -સરકારની
નજરે એલના અધિકારીઓની લાગણી
૩૨૧, -એલના કંટક અમલદારો લાગુખર
અંતરખેર ૩૨૧ -મગાના અમલદારને
છીને એલના મુલાકાતોને ત્યાગ ૩૨૧
-એલ બદલીને આનંદ ૩૨૧, -એલ
અધિકારીના માથ ઘુપણાનું આર્ક
રમરણ ૩૨૨ -પરપરના અર્ક નથી
બે પ્રત્યેના વચ્ચેના સુભષ કેવ
ધાય છે તે વિશે ૩૨૨, -અધિક અને
કિલ્લી પરપરનું અજાનમલક વગણ
૩૨૨, -પોતાને મળતી ખાસ વર્તણૂકનું
કારણ અને તેથી કોપવતી રામ ૩૨૩
-એલના વાતાવરણની મૂંગાવનારી
અસર ૩૨૩, -એલના સાચવેલા સારી
દેવોનો અધ્યક્ષ ૩૨૩-૪૪, -એલમાં
બની જનુ અણુ માનસ ૩૨૪,
-એલની સજ્જ અને નિષ્ફળ મુલાકાતો
૩૨૪, -છાને ગાને સ્વજનોની મુલા
કાતોની કારક અસર ૩૨૪, -એલમાં
મગના કમગોળી થનુ સુખ અને
શિત્તવિરોધ ૩૨૫ -દેરાડૂનના
એકાન્તવાસ અને હાખો અને કુટુંબી
તાલ ૩૨૫ -એલના અમલદારો
વિભવ' શાને મળે ૩૨૫ -એલના
પરિમલની ભાવના ૩૨૫-૪૬ -એલના
ભગી હાજી ઉકારો ૩૨૬, -એલમાં
પુરનમ અને તે મેળવવાની મુશ્કેલી
૩૨૬, -દેહિએને વચનના સાધનની
છૂટ દેવી એકમે તે વિશે ૩૨૬-૪૭
-સિત્તિમનો હાખો ૩૨૭ -'અ'
વર્તના અને 'બ' વર્તના દેહિએને
મળતી અનિશ્ચયનજી સંખનસાક્ષિત્ય
ની જૂ ૩૨૭ -દેહિએની જાણની

સામ્યવાદીઓની નિબંધનામું કાસ્ટ
 ૩૬૨, -સામ્યવાદીઓની મહાસભા
 ૫ ની ડીકા અને લકાના લેટુઓનું
 પૃથક્કરણ ૩૬૨-૬૩, -એ પૃથક્કરણમાં
 રહેલી ભૂત ૩૬૩, -હિન્દની રાષ્ટ્રીય
 પ્રશ્નિનું પૃથક્કરણ ૩૬૩-૩૬૫,
 -અહિંકાર અને સ્વદેશીયી મૂદીકારોને
 લાલ પાય તેમા નચાઈ નથી ૩૬૩
 -મૂદીકારોને કરેલો રાષ્ટ્રકોલ, એટલાવા
 થગેરે ૩૬૩-૬૪, -અમીનદારો
 મહાસભાની વિરુદ્ધ મથા છે ૩૬૪,
 -ગાંધીજીએ આક્રમણકારી લકાની કરેલી
 પહેલ ૩૬૪, -ગાંધીજીની આણખાતી
 દીકાથી થતું લુકસાન ૩૬૪, -ખેડૂનો
 વિરુદ્ધ મજૂરો વિરે ૩૬૪, -મહાસભાના
 બીજા નેનાઓ સાથે દિલ્લેહ અને
 તેનું કારણ ૩૬૪-૬૫, -ગાંધીજીના
 આમતણાવ ઉપવાસના સમાનારથી
 અસ્વસ્થતા ૩૬૫ -આ ઉપવાસની
 અસર વિરે તકેલિતકે -૩ ૫-૬૬,
 -ગાંધીજીની હિંદને વચ્ચે લાવવાની
 રીતથી ગુસ્સો ૩૬૬, -ગાંધીજીના મતલુની
 કમ્પનાથી અનુભવિકી સૂચતા ૩૬૬
 -ગાંધીજી પ્રથેની મિત્ર લગાણીઓ
 ૩૬૬, -આ મથન પામી સમના મેઝીતને
 ઉપલા પતિલુઓ જુએ છે ૩૬૬
 -ગાંધીજીની રાજીથી અસ્થર ૩૬૭,
 -ગાંધીજીનો તાર ૩૬૭, -ગાંધીજીની
 વિલક્ષણતા ૩૬૭ -ગાંધીજીનો તાર ૩૬૭
 -પૂનાના કાર્ય વિષે ૩૬૭, -હરિજન
 પ્રવૃત્તિની સવિનય લગ પત્ર સાદી અસર
 ૩૬૮, -નોથી નાઉમેદી ૩૬૮, -ગાંધીજીના
 બીજા ઉપવાસો વિરે ૩૬૮, -ગાંધીજીને
 બીજે તાર ૩૬૮-૬૯ -ગાંધીજીને
 પ્રોત્સાહન આપવાના અનથી કરણે જીએ
 તાર ૩૬૯ -ગાંધીજીના કુટકારો ૩૬૯,

-ગાંધીજીના મહાના માર્ગ વિરે અરાકા
 ૩૬૯, -આકરુ મથન ૪૦૦, -૧૩
 ધર્મની સામેનો ઉપજાટ ૪૦૦-૦૧,
 -અર્થ સાથે, અને તેનાથી મળતી
 શાંતિ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય છે ૪૦૦,
 -અર્થસંસ્થા, એક મૂન અવરોધ ૪૦૧,
 -જ્યાંદનો રાજમાન્ય ધાર્મિક સમ્રાજ્ય
 ૪૦૧, -હિન્દી સરકારના ધાર્મિક ખાતા
 વિરે ૪૦૧, -ઈંગ્લિશ થર્થ-૬ જાની
 પેલસકેલનું કારણ ૪૦૧-૦૨, -આર્થ
 બિરાધ એક કેન્દ્રબદીના સારકારણી
 વિચાર વિરે ૪૦૧, -બ્રિટિશ લેહિના
 દેવલાકે કુલો ૪૦૨, પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ
 સમ્રાજ્ય, અનોખા તતોખા ૪૦૨,
 -રોમન કેથલિક સમ્રાજ્ય, અવન ૪૦૩,
 -ધર્મ વિરે મનસ, ધાર્મિક દિલ્લે રક્ષ
 વિચારની વિરોધી ૪૦૩, -ધાર્મિક દિલ્લે
 બિડુ અને ધર્મસંસ્થા અવનમા રોષક
 બને છે ૪૦૩-૦૪, -બિરતી ધર્મનંતે
 લીધેલો મૂદીકારોનો પક્ષ ૪૦૪ -મિલકત
 ની બામતમા ધર્મનું વપાણ ૪૦૪,
 -ધર્મ સમના અનેકવિધ અર્થો ૪૦૪
 ૦૫ -અર્થને બદલે બીજું નામ
 વાપરવાની જરૂર ૪૦૫, -ધર્મ શું છે ?
 ૪૦૫-૦૬ -આતરિકે વિકાસ અને બાહ્ય
 વિકાસનો સંબંધ ૪૦૫, -પરતન
 મનને આતરિકે વિકાસ બાધ સ્વાતંત્ર્ય
 વિના શક્ય નથી ૪૦૫ -ગાંધીજીનો
 ધર્મ શબ્દનો પ્રયોગ મૂંચવાડો હોયો
 કરે છે ૪૦૬, -ધર્મની હુકમની વ્યાખ્યા
 સાથે સમન ૪૦૬, -રોમિરોલાની
 ધાર્મિક આન્યતાની શાનો સ્વીકારે છે
 ૪૦૬-૦૭, -આરાસખાના નૂતન સમયેનું
 કાર્ય ૪૦૭, -આરાસખાના સમ્યેની
 મદદ લેવામા વિદ્યાર્થિયાન જુએ છે
 ૪૦૭, -સરકારનું સામાજિક સુધારા

—કામગીની ચોષી અને રસી અહમમની
 મુકિત ૪૨૮, —અનિશ્ચિત જીવન ૪૨૯,
 —આધીજ વગેરેને મજવાની આનુસ્તા
 ૪૨૯, —કેટલાક અગત કામો ૪૨૯,
 —આધીજની કાર્યપદ્ધતિ સાવે ભેદ અને
 મેળ ૪૩૦, —પોતાનું કાર્ય ૪૩૦,
 —આધીજની મૂલ્યવત્ અને તેમણી
 મૂલના માર્ગો ૪૩૧, —આધીજનો નિર્ણય
 ૪૩૧, —હિંદી નંદક સિનેમ વગેરે વિશે
 ૪૩૨-૩૩, —અધ્યમમર્ગની કલાસિસેનો
 અમ પાત ૪૩૨, —લખના પાતાવરણના
 કલાનો આવિર્ભાવ સમ્ય નથી ૪૩૩,
 —દેરા સમક્ષ આવી પડેલી કાર્યક્રમની
 પસંદગી લક્ષ્ય કે બધાતણવાદી પ્રજ્ઞાતિ
 ૪૩૩, —આધીજને મગાસિવિરોધી કહેનાર
 દીવાનખાની સમજાવાદીએને જવાબ
 ૪૩૩-૩૪, —ટીકા અને તેની વારસ
 લેકતા વિશે ૪૩૪, —સમયસાધુએની
 દેતિને કરેલી બ્યાખ્યા ૪૩૪, —હિંદ
 એકોત્રીય છે ૪૩૪, —અમમવાદી દ્વિવ
 સૂરીનો ઉપયોગ કેમ કરવો ૪૩૫
 —નમજાઈ દાંડવાને કરેલી ટીકા વહેમ
 પેના કરે છે ૪૩૫ —સુનઈના એક
 વિવિધગીનેતાનું ચર્ચન ૪૩૫, —આત્મ
 સેવક સમજાના ૪૩૬, —અધ્યમમાર્ગી
 એને મહત્વનો પ્રશ્ન ૪૩૬, —અધ્યમ
 માર્ગીએનું પૃષ્ઠકર્ણ ૪૩૬, —અધ્યમ
 માર્ગીએને સૂત્રના પ્રશ્નો પરથી તેમના
 રાજકારણનો ખ્યાલ ૪૩૭, —વિચરણ
 ૫૬, ઇસ્કાનો ૪૩૭, —હિંદના અધ્યમ
 માર્ગીએને દેશપણ અર્થમાં સિદ્ધત્વ
 કહી ચકાવ એમ નથી ૪૩૭, —તેમની
 નિસાલ નિશ્ચયસરથી વિશે ૪૩૭
 —અધ્યમમાર્ગીઓમાં પ્રમથનના જાનની
 અને સિદ્ધાંતનો અભાવ ૪૩૮, —અધ્યમ
 માર્ગીએ દેખાવે અને સ્વમને મદ,

શુદ્ધ અને સ્થગિત ૪૩૮, —અધ્યમ
 માર્ગીએનું બિરુદ —સાધા જ્ઞતા ૪૩૮,
 —નવી દુનિયામાં અધ્યમમ માર્ગીએનું
 વડપણ અરથાને ૪૩૮, —અધ્યમમાર્ગી-
 એનો જન્મ ૪૩૮, —અધ્યમમાર્ગીએ
 જૂન કરવાના લયથી સરકાને પક્ષે
 ભળ્યા ૪૪૦, —અધ્યમમાર્ગીએ પલ
 મરમ તો થાય ૪૪૦, —અધ્યમ
 માર્ગીએનું વૈકુલ—પ્લાટ હોય ૪૪૧,
 —અધ્યમમાર્ગીએ અને મહાસભા
 વાદીએ વચ્ચેનો ભેદ ૪૪૧ —આપણે
 સુભવિલી દષ્ટિ અને હજી ન મેળવેલી
 મહા ૪૪૧, —દેશભક્તિ નામનો ઉપ
 યોગ સૌ કરી લે છે ૪૪૨, —અકુશાની
 આવશ્યકતા કઈ અકિત કરવાનું
 હોય તો જ કીમી થાય છે ૪૪૩,
 અધ્યમમાર્ગીએ, મગનજ અને કીલ
 ૪૪૩ —મહાસભામાં અધ્યમમર્ગ ઉપરો
 અને નીચરો ૪૪૩-૪૪, —મહામથાના
 આમજનતા સાચેના સળેખની અસર
 ૪૪૪, —ક્રિસિસ જન નીચે આપણું
 સારીય આનય, જમીનકારના નોકરનું
 ૪૪૪-૪૫ —હિંદીકર્ત્ત્વનો અર્થ
 ૪૪૫, —અધ્યમમાર્ગીએને મન
 સ્વતંત્રનો અર્થ ૪૪૫ —તે અર્થની
 સિદ્ધિને માટે ક્રિસિસ સામ્રાજ્યની
 શાશવતાની જરૂર ૪૪૬, —સારથાનક
 સ્વતંત્ર અને મહાસભાના પૂર્વ
 સ્વરાજના પ્યેષ વચ્ચેનો ભેદ ૪૪૬,
 —તે અચેત્તે પર દેવ નથી, સામ્રાજ્ય
 તરવ અને સૂરીવાદી પદ્ધતિ પર ૪૪૬,
 —જીવલેટુ નહ ૪૪૭ —સૂરી
 હારી અને સામ્રાજ્યવાદ એ જાને
 વાળને પાળવાનું અસાધ્ય ૪૪૭, —હિંદી
 સ્વાતંત્ર્ય અને ક્રિસિસ સામ્રાજ્યવાદ
 એ બેનો મેળ બેસે એમ નથી ૪૪૭,

—સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય સંકુચિત છે એમ કહેનારા ફેલ્ડ ફોર્સ છે ૪૪૮; —સ્વાતંત્ર્ય આંતરરાષ્ટ્રીયતાનું પોષક, સામ્રાજ્ય વા નહિ ૪૪૮; —સામ્રાજ્યવાદ આંતર રાષ્ટ્રીયતાનો વિરોધી, માટે સંસ્થાનિક સ્વરાજ ૫૪ ૪૪૬, —મધ્યમમાર્ગીઓની આંતરરાષ્ટ્રીયતા ૪૪૬; —મધ્યમમાર્ગી-એનો માટે આદર્શ —કેન્દ્રમાં જવાબ-દારીનું તંત્ર ૪૪૬, —મધ્યમમાર્ગીઓનું સામ્રાજ્યનું બાવાઈનું પૃથક્કરણ અને તેનો જવાબ ૪૪૬-૫૦, —સત્તાધારી-ઓના દિમગ ૫૨ આધાર રાજવાદા સ્વેચ્છા નિર્ધારકતા ૪૫૦-૫૧; —હિંદમાં ‘કાયદેસર’ ‘કાયદેસર’ અને ‘ગેર-કાયદેસર’ રાખ્યા અરથાને છે ૪૫૧; —‘કાયદેસર’નો અર્થ અમલકારોની મદદ મુજબ ૪૫૨; —બધાસરને અભાવે શાનિ અને કાયદા વિકસ જળવળ એ જ ઉપાય વિરોધ ૪૫૨; —કાયદાની સનાને નાબે થવું એટલે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ છાડી દેવી ૪૫૨, —કાયદાનું નીતિ બહાનું ધોતણ ૪૫૨, —મધ્યમમાર્ગીઓના હોડાસાસનના ખ્યાલમાં સ્ટેચો ગાંધી ૪૫૨-૫૩, —મધ્યમમાર્ગીઓ અને સમકાલી એકત્વનો પુરવિષ ૪૫૩, —એ હોભા જ નથી થતા તે પડે કેમ ૪૫૩, —આપણું જ્ઞાતાજ્ઞાત અભિમાન, તેનું કાલ ૪૫૩-૫૪, —અમેલેના વિદ્યો વિશે હાલ માટેકી રાગ ૪૫૪ —મધ્યમ માર્ગીઓના સ્વરાજ્યમાં જિલ્લિ સરકારનું સ્થાન, તેનો હિદી સ્વાતંત્ર્ય સ્થપે મેન બેસે એમ નથી ૪૫૫, જિલ્લિ અમલદારીવર્ગનું માનસ ૪૫૫ ૫૬, —જિલ્લિ અમલદારો હિંદમાં પ્રકાર ૪૫૧-૫૭; —જિલ્લિ હેડનું હિં

વિષેનું અગ્રાજ ૪૫૭; —સારતનું દર્શન ૪૫૭-૫૮; ઇટલી અને હિંદની સર ખામણી ૪૫૮-૫૯; —હિંદી સંસ્કૃતિની એકતા ૪૫૯; —ઉચ્ચ અને એન્ટિગ્રાની સરખામણી ૪૫૯, હિંદ મેથાનું વિન ૪૫૯-૬૦; —એ વિન સાચું નથી ૪૬૦, —હિંદને એક રાખનારું બળવાન તાજ અને તેની ખામી ૪૬૦; —હિંદને પ્રાચીન આદર્શ ૪૬૦; —નવીન હિંદને કરવાનો મુકાબલો અને તેની નૈયારી ૪૬૦-૬૧; —હિંદની સેવા વિશે અમેલેનો દાવો ૪૬૧; —હિંદીઓની જિલ્લિ ૪૬૧; —અમેલેએ ભારતમાં આલેક્ષી ત્રીજી સંસ્કૃતિ અને ફિલો વિદ્યાસ ૪૬૨; —હિંદને કેળવણી આપવાના અમેલેના દાવામાં સ્વેચ્છા ભૂલ ૪૬૨-૬૩, —અમેલે ધર્મોગ હિંદમાં લાવવાને નિમિત્ત ખરા, પરંતુ તેનો પૂરો લાલ લેવા હિંદને તેઓ જ અવરોધે છે ૪૬૩, —અમેલેની હિંદમાં રાજ કરવાની પોલીસરાયી કલ્પના ૪૬૩, —બાહોસ પોલીસ સંભવ્યસ્વરૂપી ભારે મર્યાદા ૪૬૪, —અમેલેએ હિંદ ૫૨ લગેલી શાનિ ૪૬૪, —અસહકાર અને સવિનય ભંગ, મુદ્દાની નૈતિક અવેજ ૪૬૪, —અમેલેનો સુખે મર્યો તેને જ દીક મણે છે ૪૬૫, —અમેલેના આગમન વિના ૫૪ સમૂહાવવાનો વિદ્યાસ થાત જ, આનંદેનું ઉત્કર્ષણ ૪૬૫, —હિંદની એકતા સામ્રાજ્ય પદનિની આંતર-નીતિ ૪૬૫, —અમેલેએ કોમી પ્રશ્નોની એકતા વિષેવામાં લીપેડી સહાય ૪૬૫, —અમેલે સંભવતા અહીંના અમલ દરનિવાન બીજા દેશોએ સનેલી પ્રગતિ ૪૬૫, —નવીન કેન્દ્રો પતા

૪૮૭, -બીજ એક ભૂગોળ પરવાનો
 ૪૮૭, -હિંદુ મહાસભાનો હુમલો અને
 તેનો જવાબ ૪૮૮, -હિંદુ મુસ્લિમ
 બંધાના કારણો વિષે પ્રચારની આવ
 સકતા ૪૮૮, -કોમી પ્રશ્નોના સળંગમાં
 સરકારી નીતિનું પરીક્ષણ ૪૮૮, -સરકાર
 શરૂઆતમાં મુસ્લિમો વિષે શકાસીલ
 ૪૮૮, -પાછળથી તેમને ઉત્તેજન ૪૮૮,
 -સર સૈયદ અહમદ અને બીજા હિંદી
 પ્રવાસીઓ ૫૧ થયેલી ધુરોધિયન
 અસર ૪૮૮-૮૯, -સર સૈયદ ખુદ
 લક્ષી શિક્ષણ ઉપર રોકે છે ૪૮૯-૯૧,
 -સર સૈયદ મહાસભાનો વિરોધ કરે
 છે ૪૮૯, -મુસ્લિમોની આરબી
 રાજકીય વિચારસરણી ૪૯૧, -સર
 સૈયદનું એક વિચિત્ર ભાષણ ૪૯૧-૯૨,
 -આવા ભાષણની પાછળ લેવાની વિચાર
 ભૂમિકા ૪૯૨, -અબીનહની સરેશા
 પેદાર ૪૯૨-૯૩, કેળવણીની હિંદુઓ
 પર થયેલી અસર ૪૯૩, -લીસમાં
 સૈકાની શરૂઆતમાં મુસ્લિમોનું વળણ
 ૪૯૪, -આગાખાન વિષે ૪૯૪, આગા
 ખાનની મુસ્લિમોની આગેવાનીને
 અર્થ ૪૯૪-૯૫, -મુસ્લિમો અસહ
 કારમાં બેઠાય છે ૪૯૫, -હિંદુ કોમી
 મહાસભાને વિકાસ ૪૯૫ -કોમી
 સરકારનું તાજકારણ ૪૯૬, -હિંદુ
 મહાસભાના કોમવાદનું પરણું
 ૪૯૬, -કોમવાદીઓના પ્રગતિવિરોધનું
 પ્રદર્શન રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનો વિરોધ
 ૪૯૬-૯૭, હિંદુ કોમવાદીઓનું ઉપાદુ
 પ્રગતિવિરોધી વળણ ૪૯૭, -કોમી
 પ્રમદ સાથે આર્થિક સ્વરૂપ અને
 તેને ૫૪ ૪૯૭, -અહમદઅલી
 અગ્રેજ પ્રગતિવિરોધીઓ સાથે
 નિકટની શ્રેણી ૪૯૭, -આગાખાન લોર્ડ

લોર્ડની ભેટી ૪૯૮, -કોમવાદીઓના
 સંસ્કૃતિદર્શનો બીજા મુદ્દો ૪૯૮,
 -આ પ્રકારે પરીક્ષણ, તે એક તરફ
 માત્ર ૪૯૮-૯૯, -સંસ્કૃતિ વિરોધ વિષે
 સાચી દૃષ્ટિ ૪૯૯-૫૦૦, -'ઇસ્લામી
 સંસ્કૃતિ' નેવું કંઈ છે ખરું? ૫૦૧,
 -સહિયારો વારસો ૫૦૦, -ઇસ્લામી
 સંસ્કૃતિ આમર્શમાં શામા સમાયેલી
 છે? ૫૦૧, -લોર્ડ વિષે આલુમો ૫૦૧,
 -ભૂતકાળ માટેના દુરાચાર વિષે ૫૦૧,
 -રાષ્ટ્રીય ભાવનાના વસાત આગળ
 હકીકતી નવી ધાર્મિક ભાષના ૫૦૧-૨,
 -કોમવાદીઓનું પ્રગતિવિરોધી કાર્ય
 ૫૦૨, -જેલની પ્રતીક્ષા ૫૦૨, -વચ
 ગાથાની પ્રવૃત્તિ ૫૦૨-૦૩, -સંયુક્ત
 પ્રતિભા કાર્યકર્તાઓ સાથે મતભેદ ૫૦૩
 ૦૪, -મતભેદોનું પરિણામ, ૫૦૪-
 ૫૦૪, -અતેજાનું દર્શન ૫૦૪,
 -નારાસભાપ્રવેશનો પ્રશ્ન અકાંક્ષે ૫૦૪,
 -'સ્વપત્ર મહાત્મી' વિષે ૫૦૫, -રીકા
 કરો પર સામે હુમલો કરે છે, ૫૦૫,
 -પોતે પરાજયની લાગણીથી પીડાતા
 નથી ૫૦૬, -કોર્મને પરાજયની લાગણી
 થાય એને સ્વાભાવિક ગણે છે ૫૦૬,
 -'પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા' વિષેની મહાત્મી
 આકર્ષ ૫૦૬, -ઈશ્વરમહા વિષે ૫૦૭,
 -સમાજવાદનો પ્રચાર અને મુસ્લિમી
 ૫૦૭, -આપીઝના જમીનદારી પદ્ધતિના
 બચાવ વિષે ૫૦૭-૦૮, -પરિમલ વિષે,
 ભારત ૫૦૮, -ની આર્થિક જરૂરિયાતો
 અને દેવો ૫૦૮, -સ્વાતંત્ર્ય દિન
 હિંજવણની ચોજના ૫૦૮, -અગાખાન
 મુલાકાતની ઇચ્છા અને હેતુ ૫૦૯,
 -પનીની દબિયાર ૫૧૦, -જૂરફને
 અનુભવ ૫૧૦, -જૂરફના સામાયારો
 ૫૧૧, -અગાખાન રાજકીય રિપનિય

નિરીક્ષણ ૫૧૧ ૧૮, -અસવાદનુ ગ્રંથના
મા તોલુ આકર્ષણ ૫૧૨ -અથ
અને અવરણા વિરે ૫૧૨, -કલકતામા
બ.પો. ૫૧૩ -સરકારી મેળવણી
સનક્રમોનો અલગથો ૫૧૩ ભૂ. ૫
વિસ્તારમા ૫૧૦ ૧૪, -રચના યંત્રની
ઉત્પત્તિ ૫૧૪ -નિહાત સંસ્કાર પત્રની
ટીકા સમર્પન ૫૧૪ ૧૫ -સરકારી
ટીકા બાજતની અસહિત્યુ ધૃતિ વિષ
૫૧૫ -વેલવચ્ચ અને સુત્રાલય વિરે ૫૧૫
-અંગ્રેજી લખવાની નિષ્ફળતાનુ કાલ
૫૧૬ -ભૂકંપવાળા પ્રદેશમા ૫૧૬ ૧૮,
-ભૂકંપનુ ચલન ૫૧૭ -મુલિના
દર્શનથી હુબાલ બધ છે, ૫૧૭
-એમિઆ અસમયનો અભાવ ૫૧૮
-નિહાતમા મહામહાનુ કાલ અને ખેડ
સ પર્ક ૫૧૮ ૧૯ -એન્ડ માત્ર વિરે
૫૧૬ -ભૂકંપ વિરેની ગાંધીજીની ટીકાની
ટીકા ૫૧૯-૨૦ -ઈશીની કૃતિનો હેતુ
રો હરો ૫૨૦, -ભૂકંપ સંક્રાંતિ તલ
ના કંઈમા ક્યાકુથી રોકાણ તેની અર્થ
૫૨૧ -દરી એવ ૫૨૨ -નવાએલસ્ટન
અને નવી મેનો અનુભવ ૫૨૨-૨૩
-કેલેન્ડર અપરિચિત વાતચત્તુ અને
એકલવાય પછાતી લા. ૫૨૩
-અપ્રાપ્તિ એલ ૫૨૩ -કુલકાતામા
મહાના કામનુ સિદ્ધાંતોક્ત ૫૨૩
-અનીને વિરે વિવા ૫૨૪ -નિષ્ફળ
એ બીજુ કાલ ૫૨૪ -અગ્રીપુર
એલન દર્શન ૫૨૪-૨૬ -ભૂકી એલને
કાનુનો કેલેન્ડર ૫૨૫ અને ૫૨૫
-સમકીનુ દર્શન ૫૨૫ -એલમા વા. ૫૨૫
૫૨૫ એલમાં પછલી સત્તામા અવાલે
૫૨૫-૨૬ -કલકતા અને નેની એલની
સામામતી ૫૨૬ -એલમા 'સરકાર
સવામ' વિરે ૫૨૬, -અગ્રીપુર એલનો

મીઓનો એમાક ૫૨૬ -એલની તનિયત
૫૨ -અસ ૫૨૬ -અગ્રીપુર કીટવાઈલ
છે ૫૭ -એલમા મળના વર્તમાનપત્રે
૫૨૭ -મુરોપમા ટીકાવાળા ૫૨૭-૨૮
-દાસિઅમા પ્રસા વિરે ૫૨૭-૨૮
-મુરોપમા પ્રાનિવાની પીટલક ૫૨૮,
-નવેલ પ્રિથન માથી એક ઉતારો
૫૨૮ -ઈન્ડોના પ્રાનિવાદીઓના ક્રિક
પ્રત્યેન વળણ વિરે ૫૨૮ -અગ્રીપ
માનસ વિરે ૫૨૮ -ઈન્ડોના માનસમા
ત્હેલી ઉત્પત્તિ અવરણા ૫૨૮-૩૦,
-અલ્ડો દરિએ ૫૩૦ -દેવ સિંચન
એક ભાવણ ૫૩૦ -એ ભાવણનો અર્થ
૫૩૧ -દેલી રાખ્યોનો કોમ્પામન સમિ
વિરે ૫૩૧, ૬. સિમની વિધતિ ૫૩૧
૩૨ -પૂર્વને ખરે દોમ્પાસનનો અર્થ
૫૩૨ -સલિનલમ ૫૩૨ એલનો તે
સમાવાર અલ્પીને કુ ૫૩૩ -મૂલકી
ની લગની ઉપરોક્ત વિરે ૫૩
-ગાંધીજીનુ વિવેન ૫૩૪ -એ વિવે,
વિરે ૫૩૪ ૨૫ -ગાંધીજીની તર્કપદા
અલકલ્લ નરિને અનુસરે ૫૩૫
-સામાન્ય અર્થ ૫૩૫ -ગાંધીજી
નરિનથી અકા. ૫૩૫-૩૬ -ગાંધી
સવાન નવને ૫૩૫ ૩૬ -વકાસી વિ
૫૩૬ -એલમા એલમા ૫૩૬ ૫૩૬
-અમ અને ધર્મિક હિ વિ. ૫૩૭
-હિ સા વિરે ૫૩૭ -ગાંધીજી અનિવ
અને હિ વિરે ૫૩૭-૩૮ -ગાંધીજી
દ્વિ. ૫૩૮ -અમાની ૫૩૮ -અ
વિરે અવન ૫૩૮ ૩૮ -ગાંધીજી
પ્રેય વિરે ૫૩૮ -સામાન્ય ૫૩૮ ૩૯
વિરે ૫૩૮ -ગાંધીજી મધ્યપુત્રી તાવ
જન અસાધ્ય ૫૩૮-૪૦ -ગાંધી અને
કલકતા વિરે ૫૪૦ -સામા એલ
અવનમા અર્થ વિરે ૫૪૦-૪૧ -અમા

વિષ ૫૪૧ ૪૨ —ગામીજની સીપુરુષ
મળધની દિશિ વિષે ૫૪૨ ૪૩ —ગામીજ-
ની એ વિષયમાં ભૂપ ૫૪૩ —વિષયવાસના
વિષે ૫૪૩ —ગામીજની વિચારસરણી
સંખ્યાસીની ૫૪૩ —જેલોનો ગુગળાટ
૫૪૩ ૪૪ —ગામીજ સાથા તેમના
સખાતોમાં નથી ૫૪૪ —ગામીજ એક
સમસ્યા ૫૪૪ —ગામીજ શા કારણે
વર્તમાન સમાજન્યવસ્થાનો પહોંચાત
કરે છે ૫૪૪ —ગામીજનો 'સમાજ
વાદ' ૫૪૫ —શુદ્ધિ અને લાવન્યા
સુનધ વિષે ૫૪૫ —ગામીજની છવન
દિશિનો ખૂન શાનની શુદ્ધિ ૫૪૫
—ગામીજ છવનનું ધોરણ મર્યાદિત
રાખવાના મતના ૫૪૬ ૪૭ —ગામીજનો
છવનનો આર્થ ૫૪૭ —ગામીજનો
રોકશાસનવાદ ૫૪૭ ૪૮ —છવનની
ભૂત અને ભવિષ્યની આ બે દિશિ,
ગામીજની દિશિ ભૂતકાળથી મર્યાદિત છે
૫૪૮ —પ્રચીન ધાર્મિક દિશિ ૫૪૮ ૪૯
—ધર્મિક પ્રતિભા દિલ્લજી મર્યાદ ૫૪૯
—ધર્મની લોકશાસનની કલ્પના મરીખી
ની હરતી સ્વીકારીને સ્થાયેની છે
૫૪૯ ૫૦ —ઔદ્યોગિક યુગે આપેલી
સમૃદ્ધિ તેના ઉપયોગની આડે આવતી
વિદેશી રાજા ૫૫૦ —નમિષ છવની
સમજાવ્યવસ્થામાં એક નકાર ૫૫૦
—ખાનગી મિત્રતાની કલ્પનામાં પોતા
વિકાસ વિશે ૫૫૦ ૫૧ —ગામીજ અર્થિક
ગત શુદ્ધિના પગલાની ૫૫૧ —આજના
અનિષ્ટો સમાજન્યવસ્થાના છે તેમાં
એવી શુદ્ધિ મળતી અસકલ ૫૫૧ ૫૨
—આજની દુશ્વે કાર્યનિર્વાહની
આવશ્યકતા ૫૫૨ —ગામીજનો સ્વયં
સમૂર્ણતાનો આશંકા અસાધ્ય અને
અનિષ્ટ ૫૫૨ ૫૩ —સમાજવાદી

ન્યવસ્થાની સ્થાપના, એક જ ઉપાય અને
તેની મુશ્કેલીઓ ૫૫૩, —ખાદી પ્રવૃત્તિ
વિશે, તેના તાત્કાલિક ઉપયોગ ૫૫૩ ૫૪
—ખાદીની સિદ્ધિ ૫૫૩ ૪ —ખાદી
મિત્રતાઓના લોભ ઉપરનો અકુરા
૫૫૪ —ખાદી સધિકાળની પ્રવૃત્તિ
૫૫૪ ૫૫ —ખેતીની પદ્ધતિ બદલની
એ જ મુખ્ય કારણ ૫૫૫ ખાનગી
જેમજ ૫૫૫ —ગ્રામઉદ્યોગ પ્રવૃત્તિ વિશે
૫૫૫ થી ૫૫૭ —ખાદી નામો ૫૫૬
—તેમાં આડે આવતી નફાની પ્રતિ ૫૫૬,
—મોટા ઉદ્યોગો વિશે ૫૫૬ —ઓદ્યોગિક
વિકાસની જગત ૫૫૭ —ખાદી
ઉત્પાદનની નહિ પણ વહેંચણીની ૫૫૭
—આમોદ્યોગના પ્રચારની એક મુશ્કેલી
૫૫૭-૫૮ વસ્તુરિપતિને જોવાખવાની
જરૂર ૫૫૮ —ગામીજ વિરાસતનાસની
મૂર્તિ ૫૫૮ ૫૯ —ગામીજના દૂરઘીના
સિદ્ધાંતની પરીક્ષા ૫૫૮ ૫૯ —પ્રકારને
સમજવાની જરૂર ૫૫૯ —અર્થિકજોનો
નહિ પણ પ્રચારનો વિશય જે છે ૫૫૯
—ભગવદ્ ગીતાના અર્થ ૫૬૦ છે ૫૬૦
—મૂડીવાદ અને લોકશાસન ૫૬૦ ૬૧,
—દેશી રાજ્યોનો પૂર્વપક્ષ ૫૬૦ —દેશી
રાજ્યોનું વાત વચણ અને રીતિ ૫૬૧
૬૩ —ગામીજનું દેશીરાજ્યો વિશે વણણ
૫૬૩ —ગામીજના એ વણણની અસર
૫૬૩ ૬૪ —ગામીજનું રાજ્યો પ્રત્યે
સરખાતનું વણ ૫૬૪ દેશી રાજ્યોમાં
અચળેનો પ્રવેશ ૫૬૪ —સામાન્ય
નીતિની આવશ્યકતા ૫૬૪ —હિંદુ મહા
સભાના અગ્રણી અને દેશી રાજ્યો
૫૬૫ —ગામીજના જમીનદારી પદ્ધતિ
પ્રત્યેના પદ્ધતિ વિશે ૫૬૫ ૬૬ —હિંદી
અને પાશ્ચાત્ય જમીનદારોની સરખામણી
૫૬૬, જૂના જમીનદારોની રીતિ ૫૬૬,

—ગાંધીજીને હિંદીશીને કાલાક પ્રશ્નો ૫૬૧
૧૭, —જ્ઞાન અને જાણના પૈથી જ્ઞાનને
૫૬૬ કરે છે ૫૬૭, —ગાંધીજીએ જ
અતિ સાનો સામુદાયિક પ્રયોગ કર્યો
૫૬૭-૧૮, —અહિંસાની સફળતા અને
નિષ્ફળતા ૫૬૮, —ધીજીએ અહિંસા
વિરે પૂરુ રાખીકાલુકર્યું નથી ૫૬૯,
—અહિંસા વિરે કેટલીક સકાઓ અને
શર્તો ૫૬૬ —જીવનનું અનિમ ધ્યેય
૫૬૬, —સામસરથામાં તોલી હિંસા
૫૭૦, —અહિંસા નિષ્ક્રિય નથી પણ
ક્રિયાત્મક જીવનનું સમ્મ ૬ ૫૭૦-૭૧,
—સામસરથામાં તોલી હિંસા અને
અસંતોષનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ૫૭૧-૭૩,
—પ્રમદિન સમાજઅવસ્થામાં હિંસા
અનિવાર્ય ૫૭૩ —સામસરથામાં મળા-
તાંત્રી જાર ૫૭૩-૭૪, —કાલી મર્યાદા
૫૭૩ —ખાનગી મિલકતની સરેથા
નુસાનકારક ૫૭૪, —વર્ગો અને સમુદાયના
રાજકીય વિષયોને સામો પાલો સ્વર્ણ છે
એમ સમજવે છે ૫૭૫ —હુડયપલકાને
મટે દગાણી જાર ૫૭૫-૭૬,
—ગાંધીજી ‘દગાણ’ નેની વર્ગો ઉપલી
અસર વિરે શકા ૫૭૬, —અહિંસાકે
પદનિની અસર ૫૭૬-૭૭, —હિંસા
અને અહિંસા વચ્ચેની મર્યાદા રેખાવનું
પ્રસ્તુત કાર્ય ૫૭૭ —કેટલકાલી મર્યાદા
૫૭૮, —અર આગરો અહિંસા વધુ સફળ
થવાને સલાહ ૫૭૮, —અહિંસાના
સ્વીકારનું એક વિધીનું પદિત્વ ૫૭૮
૭૮ અહિંસાનું ઊંચળું લક્ષિય ૫૭૮-
અહિંસાને અનુસરનારાઓ પતાં તેના
રૂપાક પદિત્વો ૫૭૯-૮૦ સમાજ
વારને અર્થ ૫૮૦, —ગાંધીજી અમૂળ
આપોથી ૫૨ ૫૮૦ —સામસરથાન વિરે
૫૮૦ ૮૧, —સમજનું મહત્ત્વ સમજ

વચનમાં ગાંધીજીની સફળતા ૫૮૧, —આ
જમાનનું એક અધ્યાત્મિક સક્ર ૫૮૨,
—અહિંસાના ઉપાયમાં ધ્યાનમાં લેવાની
એક જાનન, મનુષ્યપ્રકૃતિની નિર્જળતા
૫૮૨, —હિંસાની પદનિમ તોલી
જન અને દુશ્મતા ૫૮૨, —નિર્વેદ હિંસા
૫૮૨, —અહિંસાની રાજિ અને ઉપરેડા,
કેટલે જમાનતની તોલી જાર ૫૮૨-૮૩,
—અનિમ સામાજિક ધ્યેય ૫૮૩-૮૪,
—જીવનકાલી મર્યાદા ૫૮૪, —અકીપુર-
થી દોતરૂન લેવન ૫૮૪, —બીજે
દોતરૂન નિવસ ૫૮૪, —એકમતનો જાર
૫૮૫ —મહાત્મા દર્શન મટે વધ ૫૮૫,
—અકળાતાં બાકા કાલો ૫૮૫-૮૬,
પરમાત્માસમિતિ વિરે ૫૮૬, —ગાંધીજીના
નેતૃત્વ વિરે ૫૮૬, —તે સમયની રાજકીય
સ્થિતિ ૫૮૬-૮૭, —મહાસાબાના તાજ
કાલુમાં પીરેકલ ૫૮૭, —હિંદુ મહા-
સબાના મર્યાદા અત્યંત મેમી વલણ
ઉકળા ૫૮૭-૮૮, —એકમત એક સૂચ
સ્થાન ૫૮૮, —કાર્યવલક સમિતિ-
સમાજવાદવિરોધી દત્તવ વિરે ૫૮૮
—મહાસબાના તાજકીય સ્વરૂપ વિરે ૫૮૮
—કાર્યવલક મંડળનું નામ વલણ
૫૮૯, —તે સમયનું મહાસબાનું કિયુખી
સ્વરૂપ ૫૮૯, —સંકારનો અસય ૫૮૯,
—રોપાના જીવનના અવરોકનની ઘણક
આથી આ આત્મકથાનો ઉદ્ભવ ૫ ૧,
—આત્મકથા લખની લેખની માનદિકે
સ્થિતિ ૫ ૧, —દકપૂતો ક્રુટકારો ૫૯૧,
—અહાલી સ્થિતિ ૫ ૨, —પોન ના લલ
જીવનનું અવરોકન ૫૯૨-૯૩ પત્નીના
વિકાસ વિરે ૫૯૨-૯૩ —પોતાના સારી
પરકિમતની અસર ૫ ૩-૯૪ —પત્નીની
પ્રકૃતિ વિરે ચિન્તા અને આરાકા ૫૯૪,
—લેવમાં અજરોથી મિતવાદે ૫૯૪,

-પુસ્તકાર કાર્યાલય પ્રવૃત્તિ ૫૬૫,
-સ્થાનિક ચૂંટણીઓને કચ્છે અનુબંધ
૫૬૫ -મહાસભા વિશે વિરોધી અન-
વાગ્યો ૫૬૫, -ગાંધીજીને એક ૫૫
૫૬૬, જેલ જવાની અનિચ્છિતતા ૫૬૬,
-ફરી જેલ અને માનવું ૬૫ ૫૬૬,
-થળી નૈનીમાં ૫૬૭, -પત્નીની તબિયત
ના સમાચારો ૫૬૭, -કાળનો ભાર
૫૬૭-૫૬૮, -ચાનનાના રિપોર્ટ ૫૬૮;
-એક જમમી કરોડી ૫૬૮,
પત્નીની વીરતા ૫૬૮, -પત્નીની
બગડની ભત્તી તબિયત ૫૬૮; -નૈનીથી
અસમોસ બહારી ૫૬૮; -મકુતિ-
દર્શનથી દુર્લભ અને સફળ ૫૬૮, -પવતે-
માં રાનીનો અનુબંધ ૬૦૦; -અન્નોડાનું
રહેણા ૬૦૦-૬૦૧, -અન્નોડામાં
કુદરતનું દર્શન ૬૦૧; -નિકા વિશે ૬૦૧,
-પૂલવાની આતુરતા અને સરકારની
વૃત્તિ ૬૦૧-૦૨; -જેલમાંથી પત્નીની
સુલાકાનો ૬૦૨, -માનની માગીના
સમાચાર ૬૦૨, -જેલની કઠુતા અને
પરિણામ અત્યુભતા ૬૦૩, સુબલ
મહાસભા વિશે ૬૦૩, -ગાંધીજી એક-
ધાર નેતૃત્વ અને તેનું રહસ્ય ૬૦૪,
-ગાંધીજી અને મહાસભાનો સંબંધ
૬૦૪, -સોફ્ટપ્રિનિપિ સભા વિશે
૬૦૪-૦૫, -એ કથના પ્રત્યે સરકારનું
વલણ ૬૦૫, -ચૂંટણીઓમાં મહાસભાને
મળેલી સફળતાની આનંદ ૬૦૫, -કોમ-
વાદી મહોનું વલણ ૬૦૫-૦૬, -કોમી-
નુકાદા વિશે ૬૦૬, -કોમી સુકાદો અને
હિંદુ મહાસભાનું બેહુલ વલણ ૬૦૬-
૦૭, -હિંદુ કેળવી સંસ્થાઓના જોડાતા
લેડો ૬૦૭, -મુસ્લિમ કેળવી મંડળોના
જોડાતા લેડો ૬૦૭-૦૮, -પાર્લમેન્ટરી
કાર્યક્રમની મહાસભા પર અસર ૬૦૮,

-માસસભાઓ પ્રત્યે સરકારનું વલણ
૬૦૮, -બ્રિટનની સામાજિકતાની
નીતિ ૬૦૮; -મોટાવાના કસરતી પરિણામો
વિશે ૬૦૮-૧૧, -બ્રિટનનો સંસ્થાનો
સાથેનો સંબંધ ૬૧૦, -'સવામીઓ'
વિશે ૬૧૧-૧૨; -નવા બેપારસની
બહામણો વિશે ૬૧૧-૧૨; -અધ્યત-
માગી એનું માનસ ૬૧૨-૧૩, -બ્રિટિશ
મજૂર પક્ષનું વલણ ૬૧૩, -ઈંગ્લેન્ડ
સમાજવાદી કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકે
તે! એક કથના ૬૧૪, -ફેડરેશનની
દેશી સભાઓ પર અસર ૬૧૪, -દેશની
રાજકીય ભૂમિકા-નમન અને ભય,
સુધાતને માટે અપોઆ ૬૧૫-૧૬;
-આજનો પરિવર્તનનો જમાનો ૬૧૬;
-હિંદી રાજકીય આગેવાનોનું રૂનિયામાં
બનતા બનવા વિશે અજ્ઞાન ૬૧૭, -નય !
આર્થિક ફેરફારો અને નૂનન દિશાની
જરૂર ૬૧૭, -સ્થાપિત હિંદુ સ્વરૂપ
અને તેમની અસર ૬૧૮, -અધ્યતિત
વ્યવસ્થામાં રહેણું જાળીનું તરવ ૬૧૮;
-પરિવર્તન કરવામાં રાખવાની સાવચેતી
વિશે ૬૧૮-૧૯, -પરિવર્તનને માટે
અભ્યાસની જરૂર ૬૧૯, -એકૂતાભ્ય
કે હિંદોગેશભ્ય ૬૨૦, -આપણા હિંદોગ-
પતિઓ અને તેમના કારખાનાઓમાં
મજૂરોની સ્થિતિ ૬૨૦-૨૧, -એકૂતોની
સ્થિતિ અને ટેવો ૬૨૧, -સ્થામ્યવાદ
કે શાંતિચત્ર-હિંદુ કંઈ દિશામાં! ૬૨૧-
૨૨, હિંદુના શાંતિચત્રનો બ્રિટિશ
સામ્રાજ્ય સાથે મેળ જેસે એમ નથી
૬૨૨, પોતાનું સામ્યવાદ વિશે વલણ
૬૨૨, -માર્ક્સવાદનું મહત્ત્વ ૬૨૩,
-લેનિનની કાર્યપદ્ધતિ ૬૨૩; -સમજાત
સામ્યવાદની નિકા ૬૨૩, -સામાન્ય
સામ્યવાદીઓ વિશે ૬૨૩-૨૪, -રશિયા

ના પ્રયોગ વિશે ૬૨૪, —આપણા પ્રશ્ન
કોમવાદ ૬૨૪, —મહાસત્તાના લાભિય
વિશે ૬૨૪-૨૫, —હિંસાની વ્યર્થતા ૬૨૫,
—એક સાથ સામનાનો વિપરીત અર્થ
૬૨૫ —સમાધાન આપવું એ અને તેની
મર્યાદા ૬૨૫, —આત્મકથા લખતી
સેનાની રિવાજ ૬૨૬ —દેશિઓનો મુખ્ય
પ્રશ્ન-પૂલવાની તારીખ ૬૨૬ —આત્મ
કથાનો અર્થ ૬૨૭, —પોતાના જીવનનું
અવલોકન ૬૨૭, —જીવનને એક સતત
સાહસ ગણે છે ૬૨૮, —આ જીતા-તની
ખાબની સ્પર્શો આશય ૬૨૮, —સા
સી પી તામસ્વામી આપણે કરેલી
પોતાની કિમત વિશે ૬૨૮ —ભારત
માનાના એકત્વવાદી બળકે ૬૨૮-૨૯
—જીવનની દૃષ્ટિ ૬૨૯, —જીવનનું વિશે
પ્રશ્નસાપ કરતા નથી ૬૨૯, જીવનના
એક પ્રકરણનો અર્થ આલેખો માને છે
૬૨૯ —એકમા સરમના બકીપૂજાના
સમાચાર ૬૩૦, —સિવિય સર્વિસનો
ધનો જોતો વિનિપાત ૬૩૦, —મુરોપત્ત
અનિશ્ચિત લાભિય ૬૩૧

નેહરુ નકલાવ ૨, ૪

નેહરુ, બસીપર ૨, ૩

નેહરુ, ગોપીકા ૨ III ૫, ૭, ૧૧ થી ૧૩,

૧૬, ૧૭ ૧૮, ૨૦-૨૨, ૨૫ થી ૨૭, ૩૪ થી

૩૩ ૩૪, ૪૫, ૪૭, ૫૨ થી ૫૪, ૫૮, ૬૬

થી ૬૮, ૭૫, ૮૧, ૮૨ ૮૪, ૯૦, ૯૧, ૯૫,

૯૭ ૯૮, ૧૦૧ ૧૦૩, ૧૦૭ થી ૧૦૯, ૧૧૫,

૧૨૬ ૧૨૮, ૧૩૦ III ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૬૮,

૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૪,

૧૮૬, ૧૯૧ ૧૯૬, ૧૯૮, ૨૦૩ ૨૦૪, ૨૦૬,

૨૧૧ થી ૨૧૪ ૨૧૭ ૨૨૩ થી ૨૨૫, ૨૨૭,

૨૩૮ થી ૨૪૪, ૨૪૬ થી ૨૪૯ ૨૫૪ ૨૫૫,

૨૫૮ થી ૨૬૦, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૭૧, ૨૭૭,

૨૮૨, ૩૦૭, ૩૫૮, ૪૧૨, ૪૧૪, ૪૨૬, ૪૮૦

નેહરુ, મોહનલાલ ૩૪૮

નેહરુ રિપોર્ટ ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૯૧, ૧૯૨

નેહરુ લક્ષ્મીનાથયજ્ઞ ૧

નેહરુ સમિતિ ૧૭૭, ૧૭૮

નેહરુ, સ્વયં (અલેન) ૧, ૧૨, ૧૩ ૭૪, ૧૫૦,

૨૧૭, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૪૪, ૩૪૪, ૩૭૪,

૩૭૫, ૩૯૭, ૪૭૭

નેહરુ, સ્વયં-અલે (મ. ના) ૭૮, ૧૭, ૫૨ થી

૫૪, ૫૮, ૨૧૭, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૩૬,

૨૪૪, ૨૬૦, ૨૬૨, ૩૪૮, ૩૫૮, ૩૬૦, ૩૬૧,

૩૭૬, ૩૭૪, ૩૮૭, ૪૨૫ ૪૨૮, ૪૩૦, ૪૭૭,

૪૭૭, ૪૮૦, ૫૦૮, ૫૧૦, ૫૨૨, ૫૨૪,

૫૮૧, ૬૦૨

નેની ભે ૧ ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૪૦ થી

૨૪૩, ૨૪૮, ૨૫૨, ૨૫૩ ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૮,

૩૪૫, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૬૧, ૩૭૫, ૩૮૨, ૪૨૫,

૫૪૪, ૫૬૬, ૫૮૭, ૫૮૮, ૬૨૬

નેનીનાલ ૩૨૮

નેનીનાલ એલ ૫૫

નેરસાહી ૩૧, ૧૩૫, ૪૧૮, ૫૧૧, ૬૧૦

નેર્વે ૨૮

‘ન્યૂ ઓફ ઓવરસા’ ૫૧૨

ન્યુયોર્ક ૨૩૮

ન્યુરોડિયા ૨૬૩, ૨૮૮

ન્યુન સર આર્થિક ૮૧

પાના ૫૧૩, ૫૨૧, ૫૮૫, ૫૮૬

પટેલ સનાતન વસ્ત્રબાઈ ૧૭૬, ૨૪૧, ૨૪૨,

૨૮૨, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૩૩, ૩૪૦ ૫૪૭ ૫૬૩

પટેલ, વિદ્યુતબાઈ ૧૦૦ ૧૮૮, ૨૦૪, ૨૦૬,

૪૨૨ ૪૮૬

પાપણા ૨૦૫

પતિયાયા ૬૧૧

પતિયાયા, મહાત્મા ૫૬૦

પતિયાયો અપેલિકન ૨૬૫

પંચલક સરવિશ કિશોર ૨૬

‘પરમપૂજ્ય પદ્મનાભ’ ૫૦૧

પરમજીવિંદ, કુવર ૧૮, ૧૬
 પંચ ૩૧
 પંચવર્ષિક યોજના (પંચાયતી) ૧૮૬
 પંચાયતો ૧૧
 પંજાબ ૧૬, ૩૩, ૪૨, ૪૫ થી ૪૭, ૫૭, ૧૫, ૧૭,
 ૬૨, ૧૧૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૧૩, ૧૭૮, ૧૮૧,
 ૧૬૧, ૧૬૭, ૧૮૭, ૪૬૧, ૪૬૭, ૫૧૭, ૫૭૧,
 ૫૬૩, ૧૨૧
 પંજાબ પ્રાંતિક પરિષદ ૧૮૮
 પંજાબી ભાષા ૪૮૨
 પંજાબી ભાષા શા ૧૭૬, ૩૦૭
 પંડિત, શુભનિત ૧૫૦, ૬૪૪, ૬૪૮, ૨૫૩
 ૨૫૬, ૨૧૦, ૨૧૨, ૫૬૭
 પંત, મેલિક વાલમ ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૧,
 ૨૮૧, ૩૨૮, ૩૩૦, ૩૭૧, ૩૭૫
 પરાપ્રગત સિલો ૫૪, ૫૧, ૫૬, ૧૦
 પાકિસ્તાન ૧૫
 પાકીસ્ટાન, સિલિસ ૮૧, ૮૨, ૮૬, ૮૦, ૨૧૪,
 ૩૧૦
 પાકીસ્ટાન ૫૩૮
 પાર્થમેટ ૧૮, ૨૩, ૧૦૧, ૪૧૩, ૪૧૭, ૪૫૦,
 ૪૧૧, ૪૧૧, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૧૨
 પાર્થમેટરી એન્ટી કમિટી ૧૦૬, ૧૧૪
 પાર્થમેટરી પદ ૫૮૬
 પાર્થમેટરી પ્રેસીડેન્સ ૪૪૧
 પાર્થમેટરી યોર્ડ ૧૦૨, ૫૦૦
 પાલ, નિપિનથર ૧૩
 પાવલોવ ૩૮૪
 પામનરેય ૪૭૭
 પિલ્લે, ચપડામન ૧૫૧
 પીટર, ઇ. એલેક્સ ૧૪
 પીરો, મિ. એ. ૧૧૧
 પુરી ૪૫૬
 પુશુ ૪૮૨
 પૂના ૧૬, ૨૧, ૧૨૫, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૩, ૭૬૭,
 ૪૧૧, ૪૨૬, ૪૩૦, ૪૭૬, ૫૦૪, ૫૨૩

પૂના પરિષદ ૪૧૧, ૫૦૪
 પૂર્ણ સ્વતંત્ર ૧૮, ૧૩૬, ૧૭૦, ૧૦૧, ૨૧૦,
 ૨૧૬, ૨૨૦, ૨૫૮, ૭૭૪ થી ૨૦૧, ૨૬૩,
 ૨૬૭, ૩૧૪ થી ૩૧૬, ૪૪૧, ૧૧૩
 પૂર્ણ સ્વતંત્ર દિન ૨૧૧, ૧૧૮, ૭૫૬
 પૂર્ણ સ્વતંત્રની પ્રતિજ્ઞા ૨૧૧
 પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ૧૦૨, ૧૨૧, ૧૫૫, ૧૭૧,
 ૧૭૨, ૧૭૮, ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૮૭, ૧૬૦, ૧૬૧,
 ૧૬૨, ૨૦૫, ૪૧૨
 પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો દંડ ૧૦૨
 પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સમ ૧૭૮, ૧૭૮, ૧૬૦
 પુનર, ચોપર ૨૧, ૧૮
 પુરે ચાપલની મંત્રી, અમૃતસર ૭૩
 પુન, રોમસ ૫૧૫
 પુન રેસિડેન્સ સમ ૧૬૩
 પુનરિવન આઈલેન્ડ ૨૭૭
 રેસિડેન્સ ૨૮, ૧૧૪, ૧૧૮, ૨૧૪, ૩૧૦, ૪૪૧
 રેસિડેન્સ ૧૧૧, ૧૧૭
 રેસાવર ૨૨૪
 રેસાવર દિન ૨૨૪
 રેસા ૫૩૮, ૫૪૮
 રેસીડેન્સ લેસી ૫૨૬
 રેસ, કી એલેક્સ ૪૭૦
 રેસીડેન્સ એન્ડ આનિસિસ ૧૧ મન
 રેસિડેન્સ ૪૫૪
 પ્રભસનાત લાભપદ્ધતિ ૧૭૩
 પ્રમતિ ૨૭૦
 પ્રમતિવદ ૫૨૮
 પ્રતિસહકારકીયો ૨૦૫, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૪૧
 પ્રધાનો નવા ૧૩૫, ૩૫૦
 પ્રધાન ૭૬, ૧૨૩, ૨૧૧, ૫૬૧
 પ્રિન્સિપલ એન્ટી સોસાયટી ૨૩૨
 પ્રિન્સિપલ એન્ટી એન્ડ ૧૪
 પ્રાર્થના, સત્યાગ્રહ આશ્રમની ૭૧
 પ્રિન્સિપલ એન્ટી ૧૬૬
 પ્રેસિડેન્સી એલ ૫૨૨, ૫૨૪, ૫૨૬

પ્રે.પે.૨૬-૬ જા.રીઓ ૫૩૮
 પ્રે.પે.૨૬-૮ સ.મ.નાથ ૪૦૨,૪૬૫
 'પ્રો.પે.સ એન્ડ પોવર્ટી' ૫૫૫
 પ્લોટો ૫૫૮
 'રૂઝ-એ-અફઘાન' ૨૬૭
 'રૂઝ-એ-પાઝ' ૨૬૭
 રહિંસુર ૧૩૬
 રૂપિયાધાર ૧
 રોમન ૧૮
 રો.સી ૧૭૪,૪૮૩,૪૮૪,૫૦૦,૫૦૧
 'રૂપિ ૨૬ નોથ' ૧૪
 રાસિયમ ૩૪૦,૫૦૫,૫૨૭,૫૨૮,૫૪૧,૧૨૧,
 ૬૨૨
 રાસિયટ પદ્ધતિ ૩૪૦, ૪૭૪
 રાસિયટ જસિ ૨૭૮,૪૨૮,૫૧૧
 રાસિયટ વિચારો ૧૨૨
 રાસિયટ લેખિ ૫૨૭
 રાસિયટ સરખામણારી ૫૨૮
 રીજ ૩૨, ૫૬
 રેહરશન ૨૬૩ ૪૧૨ ૫૬૦,૫૬૫ ૬૧૧,૬૧૪
 રેખિયનો ૨૭
 રેનવાહીઓ ૬૭, ૧૦૨
 રેઆબાક જિલ્લો ૫૬, ૬૩
 રેવર્ટર, ઈ એમ ૩૦
 રેશ, માર્શલ ૩૬૦
 રેતિન, લા ૩૬૫
 રાઈટ્સ શાફન ૨૭
 રાસ ૧૮,૩૩,૧૫૧,૩૮૫ ૩૮૮, ૪૭૭, ૫૧૭
 ૬૩૧
 રેચ (ભાષા) ૪૮૪
 રેચ લક્ષર ૪૭૬
 રેચ લેખિ ૫૩૦
 રોઈડે સિગ્મ ૬ ૧૫, ૫૪૩, ૫૮૨
 બહરી હં ૧૩૭
 બહુલિયા ૩૫૭
 બહુલ, સર ૭૪૬ ૫૩, ૬૪

બહેલિયા ૫૫૩
 બહરીનાથ ૪૫૮
 બહુલ ૮
 બહુ સ ૧૬, ૪૮૫, ૪૮૭
 બહુલસ જોડ ૩૭૬
 બરકતુલ્લા, મોવતી ૧૫૪
 બરમા એન્ડ કંપની ૧૬૫
 બરેલી જેલ ૩૬૧, ૩૭૧, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૮૩
 બર્ક, એડમન્ડ ૫૬૫
 બર્લીન ૧૫૪ થી ૧૫૬, ૧૬૪, ૧૬૫
 બહુ, બૂપેન્ડનાથ ૨૮
 બહિષ્કાર ૧૬, ૨૨, ૨૫, ૧૦૧, ૧૭૨
 બહિષ્કાર, ઘાતસમાચોનો ૧૬, ૧૬, ૭૦,
 ૧૦૧, ૧૦૫ ૪૦૭ ૬૦૮
 બહિષ્કાર, પત્રેથી કાપડનો ૬૧, ૫૫૬
 બહિષ્કાર, પત્રેથી માલનો ૩૬૩
 બહિષ્કાર, શિલ્પિસ માલનો ૩૬૩
 બહિષ્કાર, સ્ત્રીમણી કમિશનનો ૨૦૮
 બહિષ્કાર, સાધન કમિશનનો ૧૭૧
 બળવો, ૧૮૫૭ થો, ૨, ૮, ૪૩, ૭૪
 બળવો ઉદ્ધરનો (આથર્વે ૬) ૩૮
 બખાલ ૫૫ ૬૧૧
 બખાળ ૧૬, ૨૨ થી ૨૪, ૨૬, ૨૬, ૩૧, ૩૬, ૫૭,
 ૮૧, ૮૨, ૧૪૩, ૧૮૦, ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૩૨,
 ૨૭૭, ૨૮૨, ૨૮૪ થી ૨૬૬, ૩૦૪, ૩૩૩,
 ૩૩૬ થી ૩૩૮ ૩૪૦, ૩૪૫, ૩૬૮, ૩૭૭,
 ૪૧૧, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૨, ૪૨૬ ૪૨૮, ૪૩૨,
 ૪૩૬, ૪૬૨, ૪૬૪, ૪૬૬, ૫૦૬, ૫૧૧,
 ૫૧૩, ૫૮૬, ૫૨૭, ૫૩૦, ૫૬૭, ૬૦૬,
 ૬૨૦, ૬૨૧
 બખાળ પ્રાતિક પત્રિક ૧૩૬
 બખાળ સરકાર ૮૬ ૩૩૮, ૬૧૫
 બખાળના ભાગલા ૬૨
 બખાળી (ભાષા) ૪૮૧ થી ૪૮૩, ૪૮૫
 બખાળી નાટ્ય ૪૩૨
 બખાળિય ટકર

ખાન વાઈપર ૧૩૦, ૧૩૧

ખારડોલી સત્યાગ્રહ ૧૭૬

ખાતીલ જેલ ૪૪૨

ખાતીપુર ૨૬

ખિકારે મહાત્મ ૫૬૦

ખિખીઆત ૧૭૫

ખિહાર ૫૭, ૩૬૪, ૪૬૨, ૫૧૦, ૫૧૪, ૫૧૫,

૫૧૭ થી ૫૨૦, ૫૨૨, ૫૫૮, ૫૬૭, ૬૨૧

ખિહાર પ્રાનિક સમિતિ ૫૧૮

ખિહાર સરકાર ૫૧૪

ખુકમેન, કાંઠા ૧૫૮

ખુદ ૨૮૬

ખુદિલ્લી વર્ગ ૧૭૫, ૨૦૭, ૩૧૬, ૩૩૧, ૩૮૧

ખુર્ચ ૫૧, ૧૧૭, ૨૦૭, ૩૦૨, ૪૮૦, ૪૬૧,

૪૬૪, ૪૬૫, ૫૫૫, ૬૨૨

ખેનરખેન, હેન્ડી કુટ્ટામેલ ૧૮

ખેતર, મિ. ૧૧૦

ખેસદ, શ્રીમંતે ૧૩, ૧૫, ૧૬, ૩૩ થી ૩૫,

૩૭, ૧૭૧, ૫૧૪

‘ખેસિક ઇમ્પીયા’ ૪૮૪

ખેક બોલ ઇન્સ ૪૧૨

ખેકિમ ઇન્કવાયરી કમિટી ૩૨૪

ખેમતાર ૨૦૬

ખેલ, કુલાલ ૧૭, ૨૦૬, ૪૨૨

ખેલર કુદ ૧૨

ખેલરોવિકા ૨૮૪ ૩૮૮

ખેલન, બોલની ૭૦૬

ખેલવિન રોલર ૧૭૮

ખેલવિન રોલની ૪૮૮

ખેલન ૫૨૦

ખોદ ધર્મ ૨૮૮

ખોદ ત્રિપુરબો ૨૮૬

ખસેલ ૧૬૪, ૧૬૬

ખસેલ પરિષદ ૧૬૪ થી ૧૬૮

ખસેલ ૪૮૨, ૪૬૨

ખસેલ ૫૫૧

ખાતી, બેસ ૩૬૧

ખાતીન, બેન ૪૬૧

ખાતી આદર્શ ૪૬૦

ખાતી ૧૫૫, ૪૧૮, ૪૪૧, ૪૪૭, ૪૫૦, ૫૨૬

ખાતી આમલ ૩૬૮, ૩૮૧

ખાતી આદર્શ ૪૫૭

ખાતી નેત્રી લીગ ૪૬૭

ખાતી પ્રભ ૧૧૨

ખાતી રાજ્ય ૩૫૦, ૫૨૬

ખાતી લોક ૨૫૬, ૪૫૫, ૪૭૧

ખાતી લેખ ૪૦૨, ૪૧૮, ૪૪૪, ૪૪૫

ખાતી રાજેશ્વરી ૫૬૧

ખાતી સત્યા ૪૪૧

ખાતી કુલકાર ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૭૧, ૨૮૦,

૨૮૧, ૨૮૬, ૨૮૭, ૩૦૨, ૩૧૨, ૩૧૩,

૩૫૬, ૩૫૭, ૩૬૫, ૪૧૨, ૪૧૫ થી ૪૧૭,

૪૨૭, ૪૩૩, ૪૪૫, ૪૫૩, ૫૧૦, ૫૮૬

ખાતી સામાજ્ય ૪૬ ૬૮, ૩૪૦, ૩૬૭, ૩૭૪,

૫૭૮, ૬૨૨

ખાતી હિન્દુસાધના ૩૪૬

ખાતી ૪૬૭

ખાતી, રાજીવ દી. ૧૩ થી ૧૬

ખાતી, જોશી ૫૨૦

ખાતી સર્કલ, કોચ બેન ૫૬૬

ખાતી વિષય ૨૩૫૭ ૬૬

‘ખાતી-સાધના’ ૬૮

ખાતી-સાધના ૬૩૧

ખાતી-સાધના ૧૮

ખાતી-સાધના, જોશી ૧૫

ખાતી-સાધના ૨૧

ખાતી-સાધના ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૦૦ થી ૨૦૨, ૨૭૭,

૨૮૨, ૨૮૩

ખાતી-સાધના ૧૫, ૭૬

ખાતી-સાધના ૫૮૬, ૬૦૨ ૬૦૩, ૬૩૦

ખાતી-સાધના ૬

ખાતી, રાજીવ ૫૨૦

ભારતમાળા ૫૫, ૪૪૬, ૧૦૮
 ભારતના ૧૦૦
 ભારત સંસ્કૃત મહાકાવ્ય
 ભારત સેના સમાજ ૩૨, ૩૬, ૪૧૦, ૪૩૬, ૪૩૭
 ભારતીય આમમ રેક૨
 ભૂકંપ ૫૧૦, ૫૧૪
 'મનલીસ' ર૨, ર૩
 મનલીસ ૬ અનુક્રમ ૨૮૦
 મનુષ્ય ૭૩, ૭૮, ૧૮૮, ૧૯૫, ૩૨૨, ૩૬૪, ૩૬૫,
 ૪૬૦, ૪૬૭, ૪૪૬, ૪૪૭, ૫૧૧, ૫૧૪,
 ૫૩૦, ૬૧૮, ૬૨૦ થી ૬૨૨
 મનુષ્યો. અધિક ૫૪૬
 મનુષ્યો સ્ત્રી ધોરણે ૧૯૩
 મનુષ્યો, પ્રિય ૧૧૧, ૧૧૦, ૨૧૨, ૩૧૬,
 ૪૫૦, ૪૭૦, ૫૩૦, ૧૧૩, ૧૧૪
 મનુષ્ય પરિવેશ ૨૦૮
 મનુષ્ય પરિવેશ, અનિયમ ૪૩૫
 મનુષ્ય મરુતિ ૧૦૬, ૨૦૬ થી ૨૦૮, ૩૬૩
 મનુષ્ય મરુતો ૧૦૬, ૩ ૧
 મનુષ્યો ૫૧, ૩૬૩, ૧૧૪
 મનુષ્ય સમાજ ૧૦૫, ૩૦૦
 મનુષ્ય સંચિ ૧૦૫, ૧૬૫, ૧૬૬, ૪૫૦
 ૫૦૪, ૫૮૦
 મનુષ્ય સંચિ ૧૫૪
 મનુષ્ય સંચિ મનુષ્યો (નિહી) ૧૦૫, ૧૯૩,
 ૧૬૪, ૨૦૬ થી ૨૦૮
 મનુષ્ય સંચિ વિલંબ ૧૮૮, ૧૫૪, ૧૬૫ ૨૦૦
 મનુષ્ય મરુતો, અનિયમ ૩૫૫, ૩૫૭, ૫૬૬
 મનુષ્ય મરુતો, સંચિ ૧૪૨, ૩૬૬
 મનુષ્ય ૧૦૧ થી ૧૦૩ ૧૮૦, ૩૫૨, ૫૦૦, ૬૦૮
 મનુષ્ય સંચિ ૪૮૩
 'મનુષ્ય મેક' ૫૦૭
 મનુષ્ય સંચિ ૫૬૩
 મનુષ્યો ૨૨૪
 મનુષ્યો (વિષય) ૨૪ થી ૨૬, ૨૮,
 ૩૩ થી ૩૭, ૩૮ ૪૩, ૪૬, ૫૧, ૬૫, ૭૦, ૭૧

૭૨, ૧૦૪, ૧૦૫ ૧૦૮, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૧
 ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૬૦, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૭૮,
 ૧૬૨, ૧૬૪, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૫૬, ૨૬૪
 ૩૦૩, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૧૩, ૩૫૮, ૩૬૫
 ૩૬૬, ૪૧૨, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૭ થી ૪૨૧,
 ૪૩૧ થી ૪૮૧, ૪૪૩ થી ૪૪૫, ૪૪૮ થી
 ૪૪૯, ૪૫૧ થી ૪૫૫ ૪૭૧, ૪૬૩, ૪૬૫,
 ૪૬૭, ૫૬૩, ૫૬૪, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૧૨ થી
 ૬૧૪
 મનુષ્યો (વિષય) ૭૩, ૧૦૫, ૧૩૫
 મનુષ્યો (વિષય) ૩૧૬
 મનુષ્યો (વિષય) ૩૧૬, ૪૨, ૫૧, ૬૧, ૬૮, ૮૦,
 ૬૩, ૧૩૨, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૫, ૧૫૫, ૧૬૩
 ૧૭૫, ૧૮૧, ૧૮૮, ૨૦૦ ૨૪૫, ૨૫૧,
 ૨૮૦, ૨૮૮, ૩૦૦, ૩૦૨, ૩૧૭ ૩૧૬,
 ૩૩૬, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૭૦, ૩૮૧ થી ૩૮૩,
 ૪૧૩, ૪૩૨, ૪૪૪, ૪૧૨, ૪૬૬, ૪૬૭ ૪૭૨,
 ૪૭૪ ૪૮૩ ૪૮૬ ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૫૦૧,
 ૫૧૮, ૫૫૪, ૬૦૭, ૬૨૦, ૬૨૨ થી ૬૨૪
 મનુષ્યો ૪૧૪
 મનુષ્ય ૪૮૧ થી ૪૮૩, ૪૮૫
 મનુષ્યો ૪૩૨
 મનુષ્ય ૨૮૦, ૨૮૧
 મનુષ્ય (વિષય) પ્રિય પરિવેશ ૧૮૮
 મનુષ્યો ૪૮૨
 મનુષ્ય ૧૨ થી ૫૪, ૫૮, ૨૨૦, ૨૪૪, ૨૪૬
 મનુષ્યો, મોખા ૪૮, ૪૮, ૬૦, ૧૦૧,
 ૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૪૨
 મનુષ્યો, મો સંચિ ૨૪, ૨૨૦, ૨૩૮, ૨૪૧ થી
 ૨૪૪, ૨૪૮
 મનુષ્ય (વિષય) ૧૧૮
 'મનુષ્યો ગામી ૪૮, ૬૩, ૧૦૦
 મનુષ્યો ૫૪૬
 મનુષ્ય ૨૨, ૩૩ ૪૭, ૬૨, ૧૧૧, ૧૫૦,
 ૧૫૪ થી ૧૫૬, ૧૬૫, ૧૬૭, ૩૫૮, ૪૨૦,
 ૪૭૬, ૪૮૪, ૪૮૫, ૫૧૦, ૫૨૬, ૫૭૨

‘મહાયુદ્ધો ઇતિહાસ’ ૪૭૬
મહારાષ્ટ્ર ૧૬, ૨૪
મહાસાગર ઠેક ઠેકાણે
મહાસાગર, અમૃતસરની ૪૬, ૧૬૦
મહાસાગર, ૧૯૧૧ ની ખાસ ૩૫
મહાસાગર, ૧૦૨૪ ની ૧૦૯
મહાસાગર, કલકત્તાની ૧૨, ૧૮૧ થી ૧૯૩
૧૮૦, ૨૧૦
મહાસાગર, કલકત્તાની ખાસ ૬૫ થી ૬૮, ૭૦
મહાસાગર, કલકત્તાની ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૬, ૨૮૭,
૨૮૮, ૩૫૦
મહાસાગર, કાનપુરની ૧૫૦
મહાસાગર મેગિન નાની ૧૧૦ ૧૨૨
મહાસાગર, ગયાની ૧૧૦
મહાસાગર, દિ-કોની ખાસ ૧૧૧, ૧૧૨
મહાસાગર, નાગુ ની ૧૨, ૧૧, ૭૦, ૭૧
મહાસાગર બેનગામની ૧૩૫
મહાસાગર, બાંધીપુરની ૨૫
મહાસાગર, મહાસાગર ૧૭૦, ૧૭૨
મહાસાગર, મુમ્બઈની ૧૦૧, ૧૦૪, ૧૦૫
મહાસાગર, લાખોની (૧૯૧૫) ૩૭
મહાસાગર લાહોરની ૧૨૨, ૧૬૭, ૨૦૨, ૨૦૩,
૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૯ થી ૨૧૧
મહાસાગર હીમો ઠેક ઠેકાણે
મહાસાગર સમિતિ ૩૫ ૧૧૦, ૧૧૬, ૧૧૭,
૨૦૨, ૨૨૦, ૨૨૨, ૨૮૫, ૫૦૬, ૫૧૫,
૫૦૬, ૫૦૭
મહેનદાસ ૨૬૧
મહેન્દ્રપતાપ તાલ ૧૫૩
મહેન્દ્રપતાપ પદ્ધતિ કામગી ૫૦૮
મહેન્દ્રપતાપ કામગી ૪૦૭
મહેન્દ્રપતાપ ખાસ ૪૦૮ ૧૦૮
માન મેગો ૨૧૧ ૫૧૦
માન માન ૪૦
માનવહિતવાદ ૪૦૧
માન સરોવર ૪૧

‘માતી કાચરી’ ૧૧
મહારા, કાંઈ ૧૮૫, ૩૮૮, ૩૮૯, ૬૨૨ થી ૧૨૪
મહારાષ્ટ્ર ૩૮૯, ૫૪૫, ૫૪૬ ૬૨૩
મહારાષ્ટ્રની ૧૮૫, ૬૨૩
મહારાષ્ટ્રની સિદ્ધિ ૨૩૮
માર્ટિન, કર્નલ ૨૪૧ થી ૨૪૩
માવવીય, કપિલદેવ ૧૧૫
માવવીય પતિ મદનભોજન ૪૫, ૧૨૩ થી
૧૨૫, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૩, ૨૧૭, ૨૫૩,
૩૮૭, ૪૮૭, ૫૬૪, ૫૬૫, ૧૦૪
માર્ચલ લો ૪૫, ૫૭૧, ૫૮૩
મિકાળર ૫૫૨
મિદનાપુર નિ-દો ૪૨૮
મિ-દો, લોર્ડ ૪૬૪
મિધર્સ, ચર શ્રીમુક ૧૦૩, ૧૦૪
મિધ, બેન રુદ્રા ૧૧૧
મીકુ ૨૨૩, ૨૨૭
મીગાની કાચરી ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૬
મીતાનલેન ૩૫૫
મુકેશ મનમોહન ૧૫૮
મુકેશપુત્ર ૫૨૩, ૫૧૭
મુમારકમલી મુનશી ૮, ૭
‘મુનશી’ ૩૦૫
મુસામનો ૧૧૫ ૧૨૦, ૧૬૨, ૧૭૮, ૩૧૬,
૪૦૦, ૪૦૮, ૪૮૦, ૪૮૮, ૫૦૨, ૫૪૬,
૬૦૬ થી ૬૦૮
મુસામનો તા-દૂધાદી ૧૪૨, ૨૬૫, ૩૧૬
મુસામનો ૩૦૬, ૩૧૦, ૩૧૬, ૪૧૩
મુસિમ કલકત્તા ૧૩૭
મુસિમ કો-દર-સ ૬૦૭-૮
મુસિમ મમી કાચ ૪૮૮
મુસિમ મેમુરેશન (૧૯૦૮) ૧૧૬
મુસિમ લીમ ૩૩, ૪૮ ૫૦
મુસિમ તા-દૂ ૪૬૮ ૪૬૮
મુસિમ ૬, ૧૩૭
મુસિમ ૫૧૪, ૫૧૭, ૫૧૮

મુખર્ષી ૩,૩૧,૫૦,૧૧૦,૧૩૫,૧૫૦,૧૫૬,
૧૭૫,૧૮૪થી ૧૯૬,૨૨૭,૨૩ ,૨૪૧,
૨૫૨,૨૬૦,૨૬૩,૨૬૨,૩૦૫,૩૪૨ થી
૩૪૬,૩૪૭ ૩૫૩,૩૦,૩૮૨,૩૬૩,૪૩૨
-૪૩૫, ૪૭૮, ૬૦૨

મુખર્ષી ઇલડિા ૨૩૨

મુખર્ષી ડોરપોરેશન ૧૦૨

મુખર્ષીની ભેલ ૩૫૫

મુખર્ષી સરકાર ૨૪૨

મૂઠીદાર વર્ગ ૩૮૩

મૂઠીવારી ૪૪૬, ૪૪૭

મૂઠીદારો ૫૫

મૂઠીવાહ ૪૦૨,૪૩૮ ૫૪૬,૫૪૭ ૫૫૨,૫૬૦,
૫૬૫

મૂઠીવારીઓ ૫૬૬, ૫૮૪ ૬૨૦

મૂઠીવારી કેરો ૬૧૮

મૂઠીવારી પ્રથા ૫૫, ૧૧૭

મૂઠીવારી સમાજ ૩૮૭

મૂઠીવારી સચ્ચતિ ૪૬૦

મૂંચવાક ૧૨૩

મી, અમેરિકન ૪૪૧

મોકડૂમલ મી. ૬૦૩

મોકડોનત દેખે ૨૮૮ ૩૦૫ ૪૪૮ ૫૪૫
૧૧૩

મોકિસમ ૧૧૫ ૧૧૬

મોગપાર્ષ અને ૨/૫ ૨૩

મોઝિની ૧૫૭, ૩૮૧

મોરનિક ૪૫૮

મોનન વિ કે કમ્પ્લ ૬૧૩

મોર ૧૬૧

મોર દસ ૧૬૬ ૧૬૭ ૨૦૮, ૩૬૧

મોલ્મેર્ન ૧૧૦

મોસેચુસેટ્સ ૫૨૦

મોસેવિટ્ઝિયા ૪૭૨

‘મોન્સ્ટર માર્કિયન’ ૩૬૬ ૫૨૭ થી ૫૨૮ ૬૧૦

મોન્ટ ૩૬૦, ૩૭૧

મોગાય જાજાનો ૧૭૩ ૪૬૭

મોગાય સામ્રાજ્ય ૧, ૪૧૪

મોગાયના કાર ૫૭

‘મોર્ન રિયુ’ ૪૭૦, ૬૧૫

મોન્ટાના ૧૫૦

મોન્ટેગ્યુ એવિન ૩૫

મોન્ટેગ્યુ એસ્ટર્ડ યોજના ૪૩

મોન્ટેગ્યુ એસ્ટર્ડ રિપોર્ટ ૩૫ ૩૮ ૪૭

મોન્ટેગ્યુ એસ્ટર્ડ મુબાલા ૩૫

મોપલાઓ ૮૮

મોપલા રમખાણ ૮૮

‘મોપલ મેન એન્ડ મોપલ સોસાયટી’ ૪૦૪

મોર્ડી, લેન ૧૬૧, ૩૬૧, ૫૩૦

મોર્ડી મિન્ડો મુબારા ૨૬

મોલીનેર, ક ૧૪

મોરેલ ઈ ડી ૬૮

મોરેલ કેપન ૩૬૦

મોરમ ૧૫૭ ૧૧૬, ૨૮૬

મોહનલાલ વિરમ ૧૭

મોનરો ૧૫૩

મો બ્લા ૩૭૮

મ્યુર સેટલ કોટેજ ૩

મહૂરીઓ ૧૬, ૪૬૮ ૫૩૮

મહૂરી મો, સેફ ૨૪૧

‘મન ઇડિયા’ ૧૨૮, ૨૧૬

મન્ના ૭

મન્નાપોગો ૪૬૩

મુદ વિતમ ૨૧૫, ૪૨૭

‘મુદ સચપરચો’ ૪૦૬

મુબારકેટ રેટ્સ ૧૬૫ ૩૭૭ ૩૮૫

મુનિયન બેક ૩૫૮

મુરોપ ૨૭ ૩૦, ૩૬ ૧૮૨, ૧૫૦, ૧૬૬ ૧૭૦,

૧૮૬ ૨૧૩ ૨૮૮ ૨૬૧, ૩૧૦, ૩૨૧, ૩૮૬

૪૦૨ ૪૦૪ ૪૬૫ ૪૮૧ ૪૮૬ ૪૮૦ ૫૦૦

૫૨૦ ૫૨૦ થી ૫૩૨ ૧૨૨, ૧૩૦, ૧૩૧

મુરોપ પશ્ચિમ ૪૫૬

યુરોપ, મધ્ય ૩૮૬
 યુરોપ, મધ્યકાલીન ૨૦૦
 યુરોપિયનો ૩૧૫, ૩૪૦
 યુરોપિયન એસોસિયેશન ૪૮૭
 યુરોપિયન ફેડીઓ ૨૩૪, ૨૩૫
 યુરોપિયન વર્ગ ૬૦૬
 યુરોપિયન સરકારી મહાનિ ૩૪
 યુવક પરિષદ યુબઈ ૧૮૮
 યુવક પરિષદ, બામાળ ૧૮૮
 યુવકસંઘો ૧૮૮, ૨૫૨
 યેરવકાબેલ ૨૪૦ થી ૨૪૩, ૨૪૬, ૨૬૦, ૩૮૭,
 ૩૬૮, ૪૦૭, ૪૨૪
 રક્ષાબંધન ૬,
 રચનાત્મક કાર્ય ૧૦૪
 રચનાત્મક કાર્યક્રમ ૧૨૮
 રામાચારી, સૈયદ ૪૮
 રમખાણો, કોમી ૩૫૦
 રવિવર્મા ૪૩૨
 રસિયન (ભાષા) ૪૮૪
 રસિયન (સંસ્કૃત) ૪૭૬
 રસિયા ૧૧૭, ૨૮૬, ૩૮૫, ૩૮૭ થી ૩૮૯, ૩૯૧,
 ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૩૫, ૪૬૬, ૬૧૫, ૬૧૭,
 ૬૧૮, ૬૨૨ થી ૬૨૪
 રસિયા, સોવિયેટ ૩૮૭, ૩૮૮, ૪૬૫
 રસલ, બર્ટ્રાંડ ૩૮, ૪૬૪
 રશુન ૨૪૬
 રાષ્ટ્રે પ્રધાન ૧૮
 રાષ્ટ્રીય ફેડીઓ ૧૭૩
 રાષ્ટ્ર કૌલ ૧
 રાષ્ટ્રગોપાલાચારી, ચક્રવર્તી ૬૭, ૪૦૭
 'રાષ્ટ્રનરગિણી' ૫૧૨, ૫૬૭
 રાષ્ટ્રોક્તનો કાચકો ૪૨૧
 રાષ્ટ્રસાક્ષી ૫૭૩
 રાષ્ટ્રસંપ્રદાય બાજુ ૪૧૮, ૫૧૩, ૫૧૮,
 ૫૧૯, ૬૩૦
 રાષ્ટ્રપતિ ૫૭૩

'રામકૃષ્ણ' જીવનચરિત્ર ૪૦૬
 રામચંદ્ર, બાળા ૫૪, ૫૬
 રામચંદ્ર, રાજા ૬, ૫૬
 રામચંદ્ર ૫૪૬
 રામલીલા ૬, ૧૩૭, ૧૪૩, ૧૪૪
 રામાયણ ૫૪૬
 રામ, બિધાનચંદ્ર ૨૬૧
 રામપુર ૨૨૪
 રામચંદ્રેશી જિલ્લો ૫૬, ૬૨, ૬૩, ૩૫૭
 રાષ્ટ્રભાવના ૨૫, ૩૬૩, ૪૩૪, ૪૪૪, ૪૪૮, ૪૫૪,
 ૪૫૫, ૪૬૧, ૪૬૫, ૪૭૩, ૪૮૬, ૪૯૦,
 ૪૯૫, ૪૮૬, ૫૦૨
 રાષ્ટ્રવાદ ૩૭, ૬૬, ૭૭, ૧૧૧, ૧૫૦, ૧૮૮, ૨૦૭,
 ૨૫૫, ૨૫૭, ૩૦૦, ૩૧૭, ૩૬૧, ૪૦૬,
 ૪૦૬, ૫૦૨ ~
 રાષ્ટ્રવાદીઓ, ૬૫, ૨૫૭, ૨૮૧, ૨૬૬, ૩૬૧,
 ૪૪૪, ૪૮૪, ૫૬૫
 રાષ્ટ્રવાદીઓ, અર્થ ૧૫૭
 રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૬૩
 રાષ્ટ્રસભા ૧૫૧, ૬૩૧
 રાષ્ટ્રસભા, બ્રિટિશ ૪૪૮
 રાષ્ટ્રીય સરકાર, બ્રિટિશ ૧૧૩
 રાષ્ટ્રીયતા ૩૪૧
 રાષ્ટ્રીયતા, હિંદી ૩૪૧, ૪૮૧
 રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ ૪૨૬
 રાષ્ટ્રીય જ્વજ ૧૨૪, ૧૪૮, ૨૩૬, ૨૧૨, ૨૬૦,
 ૩૫૮, ૩૫૮
 રાષ્ટ્રીય જ્વજ સંચાલક ૧૧૦
 રાષ્ટ્રીય માનસ ૫૨૬
 રાષ્ટ્રીય સમજ ૨૨૩, ૩૬૦
 રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય ૪૧૦, ૫૩૬
 રાષ્ટ્રીય કિલચાલ ૨૮૨, ૨૬૮ થી ૩૦૧, ૩૦૮,
 ૩૧૭, ૩૩૭, ૩૬૨, ૩૮૬, ૩૮૦, ૩૬૩ ૩૯૬,
 ૪૦૮, ૪૧૦, ૪૩૦, ૪૩૩, ૪૭૨, ૪૮૬, ૪૬૧,
 ૪૮૩, ૪૮૫, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬
 રાષ્ટ્રીય બેંક ૪૧૨

દિલ્હી હોટલ ૨૪૩
 દિલ્હી, હોર્ડ ૭૩ ૮૬
 દિરેક્ટોરિયમ ૧૩૪
 દસો જાપાનીસ મુદ્ર ૧૭
 દેવેન્દ્ર, પ્રેસિડેન્ટ ૬૧૭
 દરમ નોવારમ ૫૪૮
 દેલ્હી ૬૩ ૫૫૬
 દેવનાગરી પદ્ધતિ ૧૦ ૨૪૫, ૫૧૫, ૫૧૬
 દોષભિયર નોર્ડ ૬૧૪
 દોમ ૩૪૨, ૪૫૮ ૪૫૮, ૫૩૮
 દોમન કૃષિમિત્ર ૫૪૨
 દોમન કૃષિનિક સમ્રાજ ૪૦૨, ૪૦૩
 દોમન સિપિ ૪૮૦
 દોમન લોમિ ૪૭૮
 દોમાનિયા ૧૫૮
 દેવ, અનિષ્ટનાથ ૬૫૭, ૧૫૮, ૧૬૬, ૮૮૪, ૨૮૬
 દોનિક ૦૭૮
 દોસા દોમ ૧૫૮ ૧૬૬, ૪૦૬, ૪૦૭
 દોનેટ બીનો ૪૩, ૪૪
 દુદાધન ૫૨૬
 દાખનો ૩૫ ૫૮ ૧૫૦, ૧૭૪, ૧૭૮, ૧૮૨, ૧૮૩
 ૧૮૫ ૨૦૨, ૨૪૭, ૨૬૧ ૨૬૨, ૩૨૮ ૪૨૫
 ૪૭૨ ૪૭૮ ૪૮૧, ૬૧૩
 દાખનો નિર્મિતો ૩૬૪
 દાખનો નેસ ૬૪ ૫૬૭ ૧૦૦ ૨૫૮ ૩૮૨
 દાખનલીઓ ૫૧૫
 દાખનલી ઝમી ૩૧૩
 દાખનનાથ દાલા ૧૬ ૨૩ ૬૬ ૭૫, ૧૬૦
 ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૭૬ થી ૧૮૨, ૨૦૧
 દાખા ૩૮
 દારકરી કાયદો ૧૬૭ ૬૧૨
 દારકરી કોડેસ ૪૭૮
 દાન ૨૧૩ ૨૮૮ થી ૨૯૦, ૨૯૨, ૨૯૫
 દાન ૧૭ ૨૦ ૨૪ ૨૬, ૭૦, ૧૨૨, ૨૩૮ ૨૫૧
 ૨૫૬, ૨૫૮ ૨૬૨, ૨૬૮ થી ૩૦૦, ૩૦૨
 ૩૦૫, ૩૦૬ થી ૩૧૨, ૩૧૭, ૩૩૦, ૩૩૧,

૩૩૬, ૩૪૫, ૩૬૭, ૪૦૭, ૪૧૪, ૪૬૮,
 ૬૦૫, ૬૦૬
 દાન, નિર્ધાર ૪૦૪, ૫૪૨
 દાદીમાર ૨૨૭
 દાદા, દલાઈ ૧૫૩
 'દાલ કમળીવાળા' ૨૮૩, ૨૬૨, ૨૬૬, ૨૬૮,
 ૩૦૩, ૩૬૮, ૫૮૭
 દાલમજાર પોલીસ રોશન ૫૨૨
 દાદોર ૪૬, ૧૭, ૧૮૨, ૧૬૭, ૨૦૬
 દાદોર કાવતરા દેસ ૨૦૧
 દા બેર મેલ ૭ ૨૮
 દિલન, હોર્ડ ૫૩૦
 નિર્ધારનાથ મિ ૧૧૦
 નિ તાઈ પો ૩૮૦
 નિધુએનિયા ૧૫૩
 'વિષ્ણુ' ૪૩૭
 વિષ્ણુ ૬૧૦
 વિષ્ણુ પાઈ બ્રિટિશ ૩૫૪, ૪૭૭
 વિષ્ણુ, મુશ્કેલી ૪૩૭
 વિન્ડમર્મ ૨૮
 વિપિનો પ્રસ ૪૮૧, ૪૮૩
 વિડર ૪૭ ૪૪૮ ૪૫૧
 વૃથ યો. મો ૫૩૧
 લેક મેન્ડ-સ ૨૭
 લેટવિયા ૧૫૩
 લેટિન ૧૪
 લેથામ ૧૮
 લેનિન ૩૮૮, ૫૩૩ ૬૨૩, ૬૨૫
 લે-સખરી ન્યેમ ૧૧૬
 લેન્ડાવર ૩૬૩ ૫૫૪, ૬૧૦
 લેઈડ હોર્ડ ૪૬૭ ૪૬૮
 લે ડિ - પો ૨૬૩
 લેડકન ૫૪૬
 લેક તનકરી પત્રિક ૧૭૩
 લેકમતિનિમિસલ ૪૫૩ ૪૮૮, ૫૩૧, ૬૦૪,
 ૬૦૫

રોજની, લગભગ અડધા ૨૪, ૨૪૧, ૩૧૮,
૩૩૪, ૩૩૫, ૩૪૩ થી ૩૪૫, ૩૪૭, ૩૫૧

રો, બર્નિડ ૨૦, ૪૦૬, ૪૨૧, ૪૩૮

રોપનટોર ૫૪૫

‘રો ટં દિરહરી ઓર અવર ડાઇમ્સ’ ૩૧૭

રોડનઅલી, નોડાયા ૪૬, ૫૦, ૬૦

મદાનદ, સ્વામી ૪૫, ૧૧૪

મમજીઓ ૩૦૦, ૩૨૪

મમજીવર્ગ ૫૨

મીનમન ૩૬

મીપ્રજસ ૩૧૮

મેનપત જાર થી ૪૧૧, ૪૫૨, ૪૫૩, ૧૧૩

સાથ ૧૨૭, ૫૩૭, ૫૧૬, ૫૦૦

સાથાક ૩૭, ૪૪, ૧૪, ૭૧, ૮૪, ૮૧, ૮૨, ૧૧૦,

૧૧૧, ૧૨૪, ૧૩૦, ૧૩૩, ૧૪૦, ૧૧૦, ૨૧૧,

૨૧૮, ૨૧૬, ૨૩૧, ૨૫૫, ૨૭૧, ૨૮૪, ૨૯૦,

૩૦૮, ૩૨૨, ૪૧૬, ૪૪૦, ૪૧૬, ૫૩૪,

૫૩૫, ૧૦૪

સાથાકટીઓ ૧૨૪, ૧૨૫

સાથાકટી આમમ ૭૬, ૫૩૪

સાથાકટીન ૪૫, ૨૨૩

સાથાકટીસા ૪૪, ૪૫

સાનાતનીઓ ૪૦૬, ૪૩૪

સા, સર લેવ બહાર ૧૨, ૩૪, ૩૬, ૧૨૭,

૧૭૪, ૧૭૭, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૨૬ થી ૨૪૨,

૨૪૪, ૨૫૮, ૨૬૩, ૩૦૫ ૩૦૭, ૪૧૨,

૪૩૮, ૪૮૮, ૧૧૨

મમાનવા. ૩૭, ૩૮, ૬૬ ૧૮૨, ૧૮૮, ૧૮૦,

૨૦૬ ૨૦૦ થી ૨૦૨, ૨૮૪, ૨૮૫, ૩૩૫,

૩૮૩, ૩૬૧, ૩૬૫, ૪૦૧, ૪૩૦, ૪૩૨,

૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૮, ૪૮૮, ૪૬૦, ૪૬૬,

૫૦૭, ૫૩૦, ૫૩૩, ૫૪૫ થી ૫૪૭ ૫૪૨,

૫૬૬, ૫૮૦, ૫૮૬, ૬૧૧, ૬૧૬, ૬૨૪, ૬૨૬

સમાજવાદીઓ ૧૩૧, ૧૪૨, ૧૪૮, ૧૮૮, ૧૮૬,

૧૬૧, ૩૧૬, ૪૩૩ થી ૪૩૫, ૪૪૮, ૫૦૭,

૫૪૫, ૫૪૮, ૬૦૮

સમાજવાદી કાર્યક્રમ ૧૮૬, ૩૬૧, ૬૧૪

સમાજવાદી પ્રવા ૫૫૭

સમાજવાદી મનોરંજિત ૫૧૧

સમાજવાદી સોડાશાન ૫૨૭

સમાજવાદી વ્યવસ્થા ૫૫૩

‘સાકાર સાકાર’ ૫૨૬

‘સામુખત્યારી’ ૨૨૧, ૩૫૦, ૪૫૨, ૧૨૮

સામુખત્યારી, શાનિર ૫૨૮

સામુખત્યારી ૨૨૧, ૨૨૨, ૫૨૮

સાસરની ૧૨૩

સાવલના માધી ૨૬૭

સાલક પ્રા. ૨૧૦, ૨૧૫, ૨૮૩, ૧૬૨, ૨૬૪,

૨૬૬ થી ૨૬૮, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૩૩, ૩૩૬,

૩૩૭, ૩૪૫, ૩૫૩, ૩૬૮, ૪૧૮, ૪૧૬,

૪૩૬, ૫૮૭

‘સાલક ઓર ઈલિયા’ ૪૧૦

સર્વપ્રદીપ પત્રિકા ૧૭૨, ૧૭૩ થી ૧૭૮,

૧૮૨, ૧૮૭, ૧૯૧ ૧૯૨

‘સર્વ પત્ર મહાત્મી’ ૫૦૫

સલામતીઓ ૪૦૫, ૧૧૦, ૬૧૧

સલિનય ભગ ૫૩૮, ૮૧ થી ૮૬, ૮૧, ૮૪,

૧૨૨, ૧૪૮, ૧૮૦, ૨૧૧, ૨૧૮, ૨૧૬, ૨૨૩

થી ૨૨૬, ૨૩૪, ૨૪૦, ૨૪૨, ૨૪૪ થી

૨૪૬, ૨૪૮, ૨૫૧, ૨૫૫, ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૧

૨૭૨, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૫ ૨૮૦, ૨૮૪

૩૦૦, ૩૦૪, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૧૧, ૩૧૭, ૩૧૬

૩૨૦, ૩૨૨, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૮, ૩૫૩, ૩૫૬

૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૦ ૩૬૧, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬

૩૮૦, ૩૮૪, ૩૮૬, ૪૦૦, ૪૦૮, ૪૧૦

થી ૪૧૨ ૪૧૬ ૪૧૮ થી ૪૨૧, ૪૨૪, ૪૨૬,

૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૫૩, ૪૭૨,

૪૭૮, ૪૮૦, ૪૦૩, ૫૦૪, ૫૧૬, ૫૨૦,

૫૩૩ થી ૫૩૬, ૫૬૩, ૫૭૭, ૫૮૦ ૫૮૬,

૫૪૭, ૫૮૦, ૫૮૨, ૫ ૫

સલિનય ભાગના દેહીઓ ૨૭૧, ૨૦૬

સગીન, ઇસ્લામી ૫૦૦

મતનિનિધન ૪૦૪, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૬, ૪૪૭
 ચત્તાનમ, ૭. ૧૧૨, ૧૧૮
 ચપિ, દિહડીની ૨૦૩, ૨૮૦, ૨૮૨, ૨૮૩
 ૨૮૪, ૨૮૨, ૩૦૨, ૩૦૪, ૩૨૧
 સંયુક્ત કમિટી (દા.શા.ભે.તી) ૩૧૩
 સંયુક્ત પ્રેસ ૨૪, ૫૩, ૧૦, ૧૧, ૧૫, ૮૧, ૮૨
 ૧૦૨, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૧૨
 ૧૧૬, ૧૩૩, ૨૪૫, ૨૫૧, ૨૭૬, ૨૮૧
 ૨૮૮, ૨૯૨, ૨૯૬, ૨૯૫, ૩૦૪, ૩૧૮
 ૩૨૦, ૩૨૩, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૩૩
 ૩૩૫ થી ૩૩૭, ૩૪૨ થી ૩૪૬, ૩૫૩, ૩૫૫
 થી ૩૫૭, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૭૦, ૩૮૧, ૫૦૨
 ૫૦૩, ૫૦૬, ૫૧૮, ૫૨૧, ૫૨૬, ૫૨૭
 ૫૩૧, ૫૫૮, ૫૬૦, ૬૨૧
 સંયુક્ત માનની શિક્ષા સમિતિઓ ૨૦૦
 સંયુક્ત માનની ભેટો ૨૫૧, ૨૫૩
 સંયુક્ત માન માનિક પત્રિકા ૨૪, ૨૨૬, ૨૮૮
 સંયુક્ત માન માનિક સમિતિ ૨૪, ૮૨
 ૧૦૨, ૧૮૬, ૨૦૦, ૨૪૬, ૨૮૧, ૨૮૫
 ૩૧૮, ૩૧૯ ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૫, ૩૩૦
 ૩૩૧, ૩૩૪ થી ૩૩૬, ૩૪૪, ૩૫૬, ૩૬૨
 ૩૬૩, ૩૬૪, ૫૦૩
 સંયુક્ત માનની સંસ્કૃતિ ૦૩, ૨૫૩, ૨૬૦
 ૨૮૧, ૨૮૫, ૩૨૬, ૩૩૬, ૩૪૩
 સંસ્કૃતિ, પુરોપાધિ ૧૦૪
 સંસ્કૃતિ, કાન્તી-કિશી ૧૦૪
 સંસ્કૃતિ ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૪
 સંસ્કૃતિ, ધરણી ૪૧૨, ૪૮૮, ૪૯૬ થી
 ૫૦૧, ૫૦૨
 સંસ્કૃતિ, ક્રોધોગિત ૫૦૦
 સંસ્કૃતિ, શીક ૪૬૪
 સંસ્કૃતિ, રાષ્ટ્રીય ૪૬૬
 સંસ્કૃતિ, વર્તમાન ૫૪૧
 સંસ્કૃતિ, વૈજ્ઞાનિક ૫૦૦
 સંસ્કૃતિ, હિંદી ૪૧૨
 સંસ્કૃતિ, હિંદી ૪૧૨

સંસ્કૃતિ, હિંદી ૪૬૮ થી ૫૦૦
 સંસ્કૃતિ ૧૨૦, ૫૦૨
 સંસ્કૃતિ કમિટી ૧૧૬, ૧૦૨, ૧૦૬, ૧૦૭
 ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૦, ૧૮૮
 'સા.મા.ન ગ્રંથ ભેટ' ૧૦૭, ૧૦૮
 સંસ્કૃતિ, સર ૧૧૬, ૧૦૭
 સંસ્કૃતિ કમિટીનું મુનિયન ૧૧૧
 સંસ્કૃતિ પાઠ ૧૧૩
 સંસ્કૃતિ-ગ્રંથો ૧૧૮
 સંસ્કૃતિ-ગ્રંથો ૧૫૪
 સામ્યવાદી આશય ૨૨૦
 સામ્યવાદી ભેટ ૬૧
 સામ્યવાદી કાન્તી ૪૦૮ થી ૪૧૦
 સામ્યવાદી કાન્તી ૪૦૮
 સામ્યવાદી કાન્તી ૧૩૬, ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૦૮
 ૧૬૨, ૨૫૬, ૪૩૬, ૪૪૬, ૪૪૬, ૪૫૫
 ૬૧૨
 સામ્યવાદી રેશો ૫૫૦
 સામ્યવાદી ૧૧૬, ૧૧૭ થી ૧૧૯, ૨૦૦, ૨૮૫
 ૩૮૦ થી ૩૮૬, ૩૮૭, ૪૦૬, ૪૩૫
 ૪૬૬, ૫૦૩, ૫૫૨, ૫૫૬, ૬૨૧, ૬૨૨
 ૬૨૪, ૬૨૬
 સામ્યવાદી રેશો ૧૧૪ થી ૧૧૭, ૧૬૪, ૧૬૬
 ૨૧૮, ૨૮૩, ૨૮૬, ૩૦૭, ૩૬૦, ૩૬૨
 ૩૬૩, ૩૬૪, ૪૩૪, ૫૫૬, ૬૨૧, ૬૨૩
 સામ્યવાદી પદ ૨૦૬, ૬૨૨
 સામ્યવાદી વિલક્ષણ ૩૬૦
 સામ્યવાદી મનોરથ ૫૧૧
 સામ્યવાદી મનોરથ ૨૮૪
 સામ્યવાદી સંભવ ૩૮૮
 સામ્યવાદી ૧૨૬, ૧૨૦, ૩૧૬, ૩૧૬, ૩૧૮
 ૩૮૪, ૪૧૨, ૪૧૮, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૬૩
 ૪૬૭, ૪૬૮ થી ૪૭૩, ૪૭૬, ૪૮૮, ૫૨૬
 ૫૨૮, ૫૫૦, ૫૦૫, ૬૧૧
 સામ્યવાદી ૪૪૮, ૪૦૨
 સામ્યવાદી વર્તમાન ૪૫૦

ક્રિ.કુ. ઉત્સવો ૧૩૭
 ક્રિ.કુ. દોમી બપોર ૪૮૮
 ક્રિ.કુ. ધર્મ ૧૫ ૧૨૦, ૪૦૩, ૫૪૮
 વિ.કુ. ધર્મ, સનાતની ૪૩૪
 ક્રિ.કુ. મહાસલા ૧૧૦, ૧૬૨, ૪૮૭, ૪૮૮,
 ૪૬૫ ૪૬૬, ૪૬૭, ૫૬૫ ૫૮૭, ૫૮૮
 ૬૦૬ ૬૦૭
 'ક્રિ.કુ.સુસામ નથી નવ' ૭૭, ૧૬૪
 ક્રિ.કુ.સુસામન ઐશ્વ ૭૦, ૪૮૮
 ક્રિ.કુ.સુરિયમ મને ૩૫ ૧૭૪
 ક્રિ.કુ.સુરિયમ રમખાણો ૩૩૬
 ક્રિ.કુ.સુરિયમ સબથો ૧૩૭
 ક્રિ.કુ. યુનિવર્સિટી ૪૮૭, ૫૬૪
 ક્રિ.કુ. સમાજ ૩૬૭
 ક્રિ.કુ.સતાની ૩૬ ૫૮, ૬૮, ૭૦, ૪૮૦ થી ૪૮૪
 ક્રિ.કુ.સતાની રાગભૂમિ ૪૩૨
 ક્રિ.કુ.સતાની સેવાના ૧૨૩ ૩૪૧
 ક્રિ.સા ૪૬ ૧૧, ૮૪ થી ૮૬ ૧૮૦ ૧૮૧ ૨૧૮,
 ૨૧૯ ૨૬૮ ૨૭૮, ૨૭૯ ૨૮૫ ૨૬૧
 ૨૬૭ ૩૩૬ ૩૫૪ ૩૬૮, ૩૮૭ ૩૬૦
 ૪૦૦, ૪૧૧ ૫૩૭ ૫૪૪ થી ૫૪૬ ૫૫૨,
 ૫૫૬ ૫૬૮ થી ૫૭૩, ૫૭૮, ૫૮૧, ૫૮૩,
 ૬૨૧ ૬૨૫
 ક્રિ.સાવા. ૧૮૧
 ક્રિ.સાવાદીઓ ૧૮૦, ૧૮૧ ૨૭૭ ૨૭૮

ક્રિ.સાના કૃત્યો ૨૦૧
 કુખડી ૩૪૧
 કુલ્લડ દોમી ૨૮૭
 કુલ્લો ૫૩૮
 હેમ સર હેમી ૧૫૧
 હેમજ ૧૫૪
 હેડિન સ્વેન ૩૭૮
 હેડિનેસ ચોસાથડી ૧૫૩
 હેમ્પરટડ ૧૫૨
 હેમ્પે ૪૨૦
 હેડિસન મિ ૩
 હેડે ૧૪ ૧૭ થી ૨૦, ૨૪, ૨૭ ૧૫૭
 હેલી સર માલકમ ૨૮૧ ૨૬૫, ૩૨૬, ૫૩૧,
 ૬૨૧
 હેન્ડરસન આર્થર ૧૧૩
 હેડસાના. ૨૬૦ થી ૨૬૨, ૫૧૨
 હેડિન્સ બેરાર્ડ ૫૦૬
 હોમરૂથ ૫૬, ૫૬૩
 હોમરૂથ લીગ ૩૩ ૩૪ ૫૬૩ ૧૨૮
 હોમરૂથ પ્રવૃત્તિ ૩૩
 હોમ્સ રોલ્ડે ૧૪
 હોર સર સેમ્યુઅલ ૩૪૭ ૩૫૦, ૩૬૬
 ૬૦૨, ૬૧૨
 હુબ્બેન ૩૭૮

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

આત્મકથા	૨—૦—૦
“ (હાથ કાગળગા)	૩—૦—૦
‘ નીતિનારાને માગે ’	૦—૮—૦
ત્યાગમૂર્તિ	૧—૦—૦
ધર્મ મન	૧—૮—૦
રોડ ટકા સ્વદેશી	૧—૪—૦
દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન	૧—૦—૦
હિંદ સ્વરાજ	૦—૪—૦
અનાસક્તિયોગ	૦—૪—૦
ગીતાબોધ	૦—૩—૦
ગીતાપદાર્થકોષ	૦—૪—૦
મ ગંગાપ્રભાત	૦—૧—૦
આશ્રમવાસી પ્રત્યે	૦—૨—૦
સર્વોદય	૦—૩—૦
સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ	૦—૨—૦
એક સત્યવીરની કથા	૦—૨—૦
ગોસેવા	૦—૫—૦
ગામડાની વહાલે	૧—૨—૦
અહિંસા	
ખરી ડેળવણી	
ડેળવણીનો કોયટો	
૬ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	
વ્યાપક ધર્મબોધના	
વર્ણવ્યવસ્થા	
ચરવડાના અનુભવ	

અમારાં અન્ય પ્રકાશનો

ત્રણ વાર્તાઓ	૧—૦—૦
વારોડાવી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	૧—૧૨—૦
વિરાજવદુ	૦—૧૦—૦
સત ક્રાન્તિસ	૦—૫—૦
બેઠક ધર્મશુદ્ધ	૦—૬—૦
છવનનો આનંદ	૩—૦—૦
સ્મરણપાત્ર	૨—૦—૦
છવતા તહેવારો	૬—૦—૦
દ્વિમાસ્યનો પ્રવાસ	૬—૮—૦
લોકમાતા	૦—૮—૦
ઓતરાતો દીવાલો	૦—૧—૦
શ્વેતોપરાલકમ્	૦—૧૨—૦
ગીતાધર્મ	૧—૦—૦
પક્ષિક્ષા ગીતા	૧—૪—૦
આરીવિચારદોહન	૦—૧૪—૦
ગીનામ યન	૨—૦—૦
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૦—૧૨—૦
કન્યાને પત્રો	૦—૮—૦
નવલક્રમ ચાવલિ	૨—૦—૦
ચૂપ નહીં રહેવાય	૨—૦—૦
ઇન્દુને પત્રો	૧—૪—૦
જમતના દતિદાસનું સ્વપ્નાદર્શન	૫—૦—૦
આરીવિચારવેશિકા	૧—૮—૦
સ્વદેશી સમાજ	૦—૮—૦
બાપુ	૦—૧૨—૦
લિટુ છવનદર્શન	૦ ૧—૦—૦
યોગવાગ્ધિ	૪—૦—૦
ગાંધીજી	૦—૧૭—૦